

GYÖRFFY GYÖRGY

**ISTVÁN KIRÁLY
ÉS MŰVE**

GYÖRFFY GYÖRGY

ISTVÁN KIRÁLY ÉS MŰVE

2. KIADÁS

GONDOLAT · BUDAPEST, 1983

LEKTORÁLTA SZŰCS JENŐ

ISBN 963 281 221 2
© GYÖRFFY GYÖRGY, 1977

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETŐ

1 / LEHET-E HŰ KÉPET ADNI SZENT ISTVÁN RÓL?	7
---	---

ELŐZMÉNYEK

2 / EURÓPA ÉS A MAGYAR NÉP	15
3 / HONFOGLALÁS ÉS MEGTELEPEDŐ TÁRSADALOM	25
4 / KALANDOZÁS ÉS ÉLETFORMA-VÁLTOZÁS	40
5 / ISTVÁN ELŐDEI	54

GÉZA URALKODÁSA – ISTVÁN IFJÚKORA

6 / A NYUGATI TÉRÍTÉS KEZDETE	67
7 / GÉZA KÜLPOLITIKÁJA	82
8 / GÉZA BELSŐ RENDJE	92
9 / ISTVÁN TRÓNJÁNAK BIZTOSÍTÁSA ÉS KOPPÁNY LÁZADÁSA	110
10 / ISTVÁN EGYÉNISÉGE	122

ÁLLAMSZERVEZÉS – ISTVÁN FÉRFIKORA

11 / FÜGGETLEN KIRÁLYSÁG LÉTREHOZÁSA	137
12 / KORONÁZÁS	148
13 / KÖZPONTOSÍTÓ HARCOK	163
14 / TÉRÍTÉS ÉS EGYHÁZSZERVEZÉS	177
15 / A VÁRMEGYE X. SZÁZADI ELŐZMÉNYEI ÉS KORAI SZERVEZETE	191
16 / VÁRMEGYESZERVEZÉS AZ EURÓPAI INTÉZMÉNYEK TÜKRÉBEN	211
17 / UDVAR ÉS UDVARI SZERVEZET	233
18 / URALKODÓ OSZTÁLY ÉS VILÁGI BIRTOK	249
19 / JOGI ÍRÁSBELISÉG, OKLEVÉLADÁS, TÖRVÉNYKEZÉS	265
20 / ISTVÁN LENGYEL, BESENYŐ ÉS BOLGÁR HÁBORÚI	276

BEILLESZKEDÉS EURÓPÁBA – ISTVÁN ÖREGKORA

21 / A JERUZSÁLEMI ZARÁNDOKÚT	293
22 / NÉMET TÁMADÁS – ISTVÁN HADSEREGE	309
23 / ÚJ ALAPÍTÁSOK – AZ EGYHÁZ ÉS AZ ÁLLAM FEJLESZTÉSE	316
24 / KINCSTÁR ÉS PÉNZVERÉS	332
25 / MŰVÉSZET	348
26 / IRODALOM	362
27 / IMRE HERCEG – TRÓNUTÓDLÁS – ISTVÁN HALÁLA	374
28 / ISTVÁN NYUGVÓHELYE ÉS SZENTTÉ AVATÁSA	384

A MAGYAR TÁRSADALOM ÁTALAKULÁSA ISTVÁN MŰVE NYOMÁN

29 / FÉLNOMÁD ÉLETMÓD	397
30 / ÁLLATTARTÁS ÉS FÖLDMŰVELÉS	410
31 / A SZOLGÁLÓNÉPEK INTÉZMÉNYÉNEK EREDETE	426
32 / AZ UDVARI SZOLGÁLOK ÉS KÉZMŰVESEK NÉMELY FAJTÁJA	437
33 / A TÍZES ÉS SZÁZAS SZERVEZET	449
34 / TÁRSADALMI RÉTEGZÖDÉS	456
35 / „BŐSÉG” ÉS JOBBÁGYSÁG	467
36 / A KÖZRENDŰ „ÍNSÉGRŐL” ÁLTALÁBAN	475
37 / A PARASZTSÁG RÉTEGEI	487
38 / VOLT-E RABSZOLGASÁG MAGYARORSZÁGON?	498
39 / A KÜLFÖLDI „VENDÉG” ÉS A HAZAI KÖLTÖZŐ	507
40 / AZ EZREDFORDULÓN VÉGBEMENT VÁLTOZÁS	520
IRODALOM	527
TÁRGY- ÉS NÉVMUTATÓ	601
SZÖVEG KÖZTI ÁBRÁK JEGYZÉKE	657
KÉPEK JEGYZÉKE	660

BEVEZETŐ

1 / LEHET-E HŰ KÉPET ADNI SZENT ISTVÁNRA?

Történelemformáló egyéniségről és életművéről igaz képet adni akkor sem könnyű, ha kortársról van szó. A külvilág felé mutatott arc nem egyezik a természetes, egyéni vonásokkal; a köztudatban elterjedt portré a propaganda és ellenpropaganda hatása alatt módosul, s ami az életművet illeti, az érdekelt embercsoportok aszerint ítélik meg, hogy elősegítette avagy gátolta törekvéseiket. Kortárs esetében meg éppenséggel hiányzik a megfelelő történelmi távlat.

István király mai életírója időbeli távlattal bőven rendelkezik; ezer év elegendő lehetett volna arra, hogy a szent király egyéniségéről és életművéről egységes veretű kép alakuljon ki, olyanformán, mint ahogy Nagy Károlyról vagy I. Ottó császárról ma már nagyjából egyértelmű képet rajzolhatnak a történétírók.

Ha István király egyéniségének megítélésében mindmáig ellentétes vonásokkal találjuk magunkat szemközt, s ha életműve tekintetében ma is vitatott, hogy mi az, amit elődei hoztak létre, s mi az, ami az ő nevéhez fűzhető, akkor ennek több sajátos oka van.

Az első és legfontosabb ok az egykorú hiteles feljegyzések csekély száma. István királlyal indul Magyarországon a latin nyelvű írásbeliség, de ez még egy évszázadig inkább csak tollpróbának tekinthető. Ha első törvényei és Intelmei át is vészték az idők viharát, a nevében kiadott iratok és levelek nagyrészt elvesztek, s ami megmaradt, annak többségét is utóbb meghamisították. Nyugati kútfőkben találunk egy-egy kortársi megjegyzést személyéről, életét azonban nem foglalta kortárs írásba, mint Szent Adalbertét vagy II. Konrád császárt, csak jó két emberöltővel később készültek legendák róla, amelyek a szentté avatást voltak hivatva elősegíteni, s ezek tartalmát nem csekély mértékben meghatározta célzatuk. Mi ez a forrásbázis ahhoz képest, amit a mai kortörténész egy napjainkban élt államférfi arcképének és korrajzának megalkotásához hasznosíthat: az élő szemtanúk kikérdezésétől személyes leveleken, hivatalos iratanyagon és memoár-irodalmon át egészen a kor gazdasági és társadalmi viszonyainak ismeretét magában rejtő statisztikákig?!

A második ok a válságos történelmi kor és a rajta úrrá levő egyéniség megértésének nehez voltában rejlik. Az ezredforduló minden téren gyökeres változást hozott, s e folyamatban az okok és okozatok feltárása még gazdag forrásanyag birtokában is bonyolult feladat volna. Az átalakulás pedig Magyarországon ugyanúgy, mint az ezredforduló más „újbarbár” társadalmában, a kereszt jegyében és karddal a pogányság ellen folyt, s aki vállalta ezt a szerepet, azt könnyen a „harcos szent” típusának vonásaival ruházták fel. Ezek a vonások pedig alkalmasak arra, hogy elfedjék az egyéniség igazi arculatát, s még kevésbé engednek betekintést a karakter finom változásaiba.

A harmadik ok az, hogy az utókor Szent István egyéniségét a késői korok gondolkozásmódja és az egyéni vagy csoportérdekek kíváncsága szerint rajzolta meg; azt emelte ki feljegyzett vonásaiból, amit kiemelendőnek tartott, s olyan tulajdonságokkal ruházta fel, amiket a példakép-alkotás vagy a deheroizáló törekvés igényelt. Ilyenféle ellentétes törekvés már élettörténetének első vázolásai alkalmával megnyilatkozott, amikor a szentté avatás kíváncsai ütköztek a Vazul-ágbeli királyok felfogásával és a kemény példaképet kereső Könyves Kálmán irodalmi befolyásával, de megnyilatkozott az újabb korok Szent István-ábrázolásában is, amikor a vallásos célzat a szentség, míg a realista deheroizáló törekvés a kegyetlenség vonásait emelte ki, s a fenti ellentmondás feloldása gondot okozott szinte minden Istvánnal foglalkozó történésznek.

Végül a megközelítés módja kihatott az életmű történelmi vizsgálatára is. Az a tapasztalat, hogy a jelenségek sokszor nagyobb múltra tekintenek vissza, mint feltűnésükből gondolható lenne, és az a meggyőződés, hogy a legendaírás Szent Istvánra aggatott olyan vonásokat, amelyek apját illették, jeles kutatókat arra késztetett, hogy az Istvánnak tulajdonított alkotások némelyikét Géza fejedelem művének tekintsék.

Géza és István életművének tényleges összefonódásából és alkotásaik összecserélhetőségéből következik, hogy István király életírója az apa tevékenységének ugyanolyan figyelmet kell szenteljen, mint a fiúénak, ami a Gézára vonatkozó adatok szűkössége miatt nem jelent megterhelést.

De vajon a szűkös forrásanyag újbóli átvizsgálása eredményezheti-e a vitatott kérdések eldöntését?

Az esetek egy részében – úgy vélem – sikerült megnyugtató megoldást találni. Több vitás problémát, pl. István születésének évét vagy a lázadó Ajtony származását biztosnak vélt megoldási kísérletek ellenére is eldöntetlen kérdésként kezelek. De abból a törekvésből, hogy Istvánról és életművéről összefüggő képet adjak, az is következik, hogy számos esetben feltevésekkel hidalom át a források hallgatásából származó ismeretlent, és az ellentétes nézetekben önállóan foglalkozó állást vagy éppen séggel új megoldással lépek elő. Feltevészerű eredményeimet magam sem tekintem lezárt megoldásnak, s amint korábbi felfogásomat a forrásanyag elmélyültebb vizsgálata után nem egy esetben módosítottam, tudatában vagyok annak, hogy szélesebb alapokon nyugvó, behatóbb kutatás új és jobb feltevésekkel helyettesítheti elgondo-

lásaimat. Nem szabad megfélekedezni arról, hogy semmilyen történeti mű nem alkotott végleges eredményeket; a tudományos kutatás újból és újból revideálja a régi nézeteket, új anyag bevonásával meghaladja a régit, s kevés az, ami sziklaszilárd kőként épül be a történettudomány épületébe. Mindez nem jelenti azt, hogy a csekélyebb anyagismerettel, szaktudással és elmeéllel megalkotott új hipotézis, csak azért mert új, vagy a megalapozatlan tagadás, csak azért mert hatást kelt, eldöntendő feltevések sorsát. Valójában új forrásanyag feltárása és a régi kútfők újszerű vizsgálata az, ami leginkább elvezet vitatott kérdések eldöntéséhez, vagy legalábbis időt álló feltevés megalkotásához.

De látva azt, hogy a régészet napról napra tár fel új leleteket, s a történelem írott forrásanyaga e korra nagyjából lezárult, nem indokolt-e az a többször elhangzott vélemény, hogy a történész mondanivalója kimerülőben van, s a jövőben a régészeké lesz a szó?

Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy a kora középkori régészet egészen más kérdésekre ad választ, mint a történelem. A történész az írott szöveget, sőt olykor az élő tanút vallatja ki, s miközben forrásaiból megismeri az eseményeket, időbeli egymásutánjukat és összefüggéseiket, olyan egykorú kifejezések és nevek ismeretéhez is jut, amellyel kutatása tárgyát és hőseit megnevezheti. Ezzel szemben a régész általában néma tárgyakat: köveket, edényeket, eszközöket, csontokat tár fel. Ezeket képen kitűnően tudja ábrázolni, de a képek összehasonlításából legfeljebb a tárgyak és használati módjuk elterjedése és időbeli változása kerekedik ki; anyagában hát mesterséges elnevezésekkel kénytelen rendet teremteni, s az írott források megnevezett jelenségeivel való egybevetés többnyire feltevés marad. Bármilyen sokoldalúan világít is rá a régész az emberi élet olyan vonatkozásaira, melyek a történész számára megközelíthetetlenek, a kiásott tárgyakból az anyagi művelődés és a társadalmi viszonylatok feltárásán túl ma még kevés biztosat tud nyújtani.

Mit tudnánk Gézáról avagy Istvánról mondani a földből feltárt leletek alapján? Csupán annyit, hogy „Stephanus rex” volt a Kárpát-medence egyik első királya, aki pénzt veretett, de ez a tény a régész számára még azt a feltevést is megengedi, hogy nem egy, hanem két István királyról van szó.

A régészet tehát nem veheti át a történetírás szerepét, legfeljebb kiegészítheti eredményeit.

Amikor a forrásbázis aránytalanul nagy növekedése a régészet javára elvitathatatlan tény, hiba volna a történetírás fejlődését egyedül a forrásanyag gyarapodásán lemérni. A történetírás nem csupán elméleti kérdésekben mutat irányt, hanem részletek vizsgálatában is új eredményekre képes. Legyen elég itt néhány módszerre felhívni a figyelmet, ami a korai történet vizsgálatában új megállapításokat tesz lehetővé.

Elsőnek a terminológia történeti kutatását hozom fel. Azok a fogalmak, amelyekkel a maguk korában egy-egy jelenséget megneveztek és leírtak, jelentésüket változtatták, de gyökeresen megváltozott a szemlélet is, ami szerint a jelenségeket együttesen, mint egészet értékelték. Az írott források szavainak eredeti értelmüket visszaadva

és a középkori szemléletmódot felelevenítve olyan kulcs-sort kapunk a kezünkbe, amivel a források jobban megérthetők, és szinte lehetővé válik számunkra, hogy belépünk a középkorba.

Másodjára azt emelem ki, hogy a rendelkezésre álló forrásanyag, legyen az feljegyzés, régészeti emlék vagy helynév, a hajdani valóságnak elenyésző morzsaléka csupán, s mennél szűkebb az a terület, amelyet a vizsgálatnál látószögünkbe fogunk, annál kevésbé nyílik mód a különféle, önmagukban semmitmondó maradványok megértésére és együttes magyarázatára. Ugyanakkor a vizsgálódás kiterjesztése rokon művelődésű népekre vagy éppenséggel világrészekre hozzásegíthet összefüggések felismeréséhez, tárgyak, jelenségek és történeti folyamatok megmagyarázásához.

Kétségtelen, hogy a horizont kitágítása ebben a munkában csak részlegesen történt meg, s Istvánt és művét nem minden vonatkozásában ezredforduló kori európai környezetében mutatom be, hanem a hazai viszonyok megismerésére fektetem a hangsúlyt. Indokolja ezt, hogy tájékozódásom szerint az ekkor formálódó kelet- és észak-európai „újbarbár” népek feudalizálódásának folyamatát még kevésbé derítették fel, mint a magyarokét, s rendszeres összehasonlító vizsgálatuk forráskutatáson alapuló, önálló munkát igényelne. De munkám műfaja sem elsődlegesen társadalomtörténet, hanem „életrajz” – már amennyire a szűkös forrásanyag ezt lehetővé teszi –, s ami a társadalom fejlődését illeti, bár bemutatom, hogy miként jött létre az a társadalom, amelyben István felnevelkedett, mégis inkább azokat a változásokat szeretném megragadni, amelyek István művét dicsérik, amelyek az ő intézkedései nyomán alakultak ki. Tisztában vagyok vele, hogy olyan társadalmi változásokról van szó, amelyek Európa „újbarbár” népei körében előbb-utóbb bekövetkeztek, tehát megoldásuk az ezredfordulón időszerű volt Kelet- és Észak-Európa minden uralkodója számára, de azzal is, hogy e megoldás elmulasztása esetén másként formálódott volna Közép-Kelet-Európa etnikai és politikai képe.

A csekély forrásanyag megszólaltatására az összehasonlító vizsgálat mellett más módszer is alkalmazható. A jelenségek és formálóik eltűntek, elenyésztek, de nem nyomtalanul. A jelenségek megváltozva beépültek a régi társadalmon felépülő újba; települések, gazdasági eljárások, társadalmi viszonyok, politikai, egyházi létesítmények, rítusok, kifejezésformák, sőt jelentős személyiségek is utóélettel rendelkeznek, s a későbbi viszonyok beható elemzése lehetővé teszi, hogy az új jelenségek között felleljünk archaikus vonásokat. Az olykor napjainkig fennmaradt „kövületek” segítségével megszólaltathatók a kora középkori források semmitmondó adalékai. A településtörténet a régészettel és a földrajzzal karöltve rekonstruálhatja a korai település módját; az agrártörténet a tárgyi néprajz bevonásával a gazdálkodás régi eljárásait; a társadalomtörténet a tulajdonviszonyok későbbi állapotából és fejlődésének tendenciáiból a régít, valamint a világi s egyházi központokból és az alájuk rendelt területekből a kialakuláskorit; a művelődéstörténet a koronázási szertartástól a földesküig és a varázslástól a siratásig ezek eredeti formáit; a nyelv- és irodalomtudomány nyelvünk szókincséből és szerkezetéből az ómagyar korit, valamint a költészet és próza elemzéséből mindazt, ami a középkorba visszavezethető. De jelentős

személyek emlékét sem csupán mondák és históriás énekek tartották fenn, hanem gyakran a nép is lakóhelyük nevében, s ezt is leginkább a megtelepedéskor és új települések létesítésekor. Körültekintő módszer a nevek világát is megszólaltathatja, s fényt deríthet olyan jelenségekre, amelyekről a krónikák hallgatnak.

Végezetül a gyakorta emlegetett forráskritika új lehetőségeiről szólok. Az írott források értékének, szavahihetőségének vizsgálata nem merül ki abban, hogy az oklevélről megállapítjuk, hogy „hiteles” vagy „hamis” (a legtöbb hamis oklevélnek vannak az eredetire visszamenő részei!), avagy a krónikásról, hogy szavahihető vagy elfogult. A feljegyző korát, irodalmi műveltségét és lehetőség szerint gondolatvilágát is meg kell ismerni, hogy mondanivalóját helyesen értékelni tudjuk. Továbbmenve: a történelemsznek bele kell képzelnie magát a *scriptor* helyébe, s az ő helyzetéből mérlegelnie, hogy a feljegyzett tény milyen „áttételeken” keresztül juthatott tudomására. Ha szemtanúról vagy kortársról van szó, elsősorban a jól informáltság és a pártosság vagy pártatlanság szempontja mérlegelendő, de ha a krónikást több mint 70 év választja el a leírt eseménytől, s élő tanúval már nem ellenőrizheti a történetek igaz voltát – úgy is mondhatnók, hogy az „emlékezzethatáron” túli eseményeket idéz fel –, a szóhagyomány, a történeti monda és végül az irodalom „törvényszerűségei” szerint kell a forrás mondanivalóját mérlegelnie. Ez pedig megkívánja a legenda és geszta irodalom-történeti helyének meghatározását kora latin nyelvű irodalmában; közelebbről szerkezetének és elemeinek, a befoglalt irodalmi kölcsönzéseknek, fordulatoknak, sablonoknak a kielemezését, s ott, ahol hagyományra mutató részlet van, összehasonlító vizsgálatát: nem csupán a reá vonatkozó tényanyag és a rokon mondák egybevetésével, hanem a napjainkban is élő és teremtő szóhagyomány törvényszerűségeinek szem előtt tartásával. A látszólag egyveretű középkori szövegrészek hitele között ugyanis olyanféle eltérés van, mint lehet ma egy nem különösen tájékozott kortársunk eltérő feljegyzései között: pl. amilyen levélbeni beszámolója utazásáról, visszaemlékezése családjá 50 év előtti sorsáról, s esetleg felvázolása annak, hogy mint képzeli el ő faluja eseményeit a török hódoltság alatt. Anonymus gesztájában és sok más elbeszélő forrásban mindez szinte láthatatlanul egybefonódik, s nem juthatunk túl régi begyökeresedett előítéleteken, amíg nem tudatosítjuk önmagunk számára is azt a rendkívüli eltérést, ami az elbeszélő források adta információk hitele között mutatkozik.

István király életútjának vizsgálatában megkíséreltem az írott források szavainak bizonyító erejét a fenti tanulságok alapján szétválasztani, láthatatlanul is olyan súlyt adva a kortársi megnyilatkozásoknak, mintha azok a hírlapcímek „hat ciceró” betűnagyságával volnának szedve, és velük szemben az időben távoli vélekedéseknek, mintha azokat az alig olvasható „nonpareille” szedés rejtené.

Ha e módszerrel sikerült igazabb képet adni a magyar történelem legnagyobb alakjáról, és sikerült megvilágítani a X–XI. századi társadalom alakulását, a munkára fordított fáradság nem volt hiábavaló.

GONDOLAT

ELŐZMÉNYEK

GONDOLAT

2 / EURÓPA ÉS A MAGYAR NÉP

Amióta a magyarok megjelentek a kelet-római birodalom és a Karoling-császárság előterében, és lovasaik felvették az érintkezést a keresztény hatalmakkal, a legtöbb írástudó besorolta a magyarokat azon nomád népek közé, amelyek Hérodotosz kora óta a steppe-országúton Ázsiából Európába nyomultak. Bizáncban Bölcs Leó császár 900 körül „szkíta nép”-nek, egy X. századi névtelen költő „szkíta hun”-nak írta őket, de feltűnik a „hun” elnevezés a magyarokra egy ekkor élt görög krónikafolytató tollán is, aki egyébként a magyarokat ungroi és turkoi néven emlegeti, tehát azon neveken, amelyek a magyarokra kelet-európai politikai kapcsolataik nyomán szálltak. Hasonló folyamat észlelhető a IX–X. századi latin nyelvű irodalomban is. Már a magyarok első, 862-i nyugati kalandozása nyomán elterjedt a Sváb Évkönyvekben, hogy „hun” nép támadta meg a keresztényeket. A Fuldai Évkönyvek írója a honfoglalás előestéjén (894–895) Etelközből Pannoniába és Bulgáriába kalandozó magyarokat „avar” néven is nevezte, Regino prümi apát pedig 906 táján elsőként azonosította a „Szkítiából” kijött magyarokat az ókori szittyákkal.

Ezeket a vélekedéseket csak erősítette a kalandozó magyar lovas megismerése az európai kontinensen. 899-től 970-ig seregeik közel félszáz alkalommal jelentek meg Európa keresztény országaiban. Minden írástudó biztosra vette, hogy ugyanarról a népről van szó, amely a túlnépesedett Szkítia Keletéről, Góg és Magóg országából időnként kiáramlott és helyet foglalt a füves puszták övezetének legnyugatibb szigetén, a Kárpát-medencében. Ugyanaz a nép – vélték –, csak a neve változik, szkíta, szarmata, hun, avar, „hungarus” és végül magyar.

A szittyá–hun–avar–magyar azonosítás gondolata ugyan nem nyerte meg sem a XI. századi térítő papság, sem István király életírójának tetszését, de a nyugati évkönyveket lapozgató magyar krónikaírók hamar felfedezték e tudós vélekedéseket, és Regino, valamint a többi nyugati „historiográfus” nyomán mindinkább elterjedt az a nézet, hogy a magyar nép szittyá–hun eredetű. A XIII. században történeti tétellé merevedett eredettudat napjainkig érezteti hatását. Hozzájárult ez ahhoz, hogy a

magyar elkülönüljön más európaiktól, és idehaza kifejlődjön az „egyedül vagyunk” gondolat, a szomszéd népekben pedig az „idegen test” szemlélet. A magyar nemzet-tudatban – a nemesi történet szemlélet hagyatékaként – tovább élt az a nemzeti büszkeséget öregbítő nézet, hogy a honfoglaló magyarság egyformán szabad lovas harcosokból állt, akik egykor hódoltatták Európa népeit, az európai köztudat viszont beskatulyázta a magyarokat a steppei nomádok, a hunok, avarok és mongolok közé, akiket megtelepült életre és kétékezi munkára alkalmatlan barbároknak, a fejlettebb népek elnyomóinak tekintett.

Csak századunk tudományos kutatásának eredményeképpen kezd világossá válni, hogy az a magyarságkép, amelyet a középkori tollforgatók a külföldre kalandozó magyar lovasok láttán megrajzoltak, s ami elvezetett a szittya–hun–magyar azonosításhoz, hamis. A kalandozó lovasság a magyar népnek csupán a harcos rétegéből és a magyarokhoz csatlakozott katonai segédnépekből állt össze, s e középréteg alatt ugyanúgy alávetett közrendűek és fogoly szolgák tettek ki a nép zömét, mint bármely rétegzett európai társadalomban. Tévedésnek bizonyult az is, hogy a magyar köznép tiszta nomád lett volna, mint a szkíták, hunok, avarok és mongolok; a magyarok félnomád életmódja jelentékeny földműveléssel volt kapcsolatos, s a végső elemzésben előkelőkre, katonai kíséretre, közrendűekre és rab cselédekre tagolódó magyar társadalom, ahogy a magyarság belső életét ismertető legrégebbi forrásokból, a régészeti újabb eredményeiből, valamint a magyar nyelv régi török jövevényszavaiból ki-elemezhető, közelebb állt a népvándorlás kori germán társadalmakhoz, mint eddig gondolták, és életmódjában eltért azoktól a nomád népektől, amelyek Európában idegen népekre települve megsemmisültek. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a magyar köznép maga is kelet-európai, finnugor eredetű, az európai és magyar szembeállítás még inkább veszít erejéből.

A finnugorok igen korán lovassá vált délkeleti ága már a ligetes steppén szimbiózisba lépett iráni (kelet-indoeurópai) nyelvű nomádokkal, majd bolgár–török félnomádokkal, s a termékeny együttélés nyomán kialakult előmagyarság nagyállattartó és földművelő félnomáddá válván, ugyanúgy megállta helyét a steppén, mint bármely iráni és török nép. A bolgár–török onogurokkal való szimbiózis után részévé vált a türk–kazár birodalomnak, s e révén jellegzetesen törökös szervezetet nyert. Maga az onogur–bolgár és türk társadalom hasonló módon rétegződött, mint a népvándorlás kor germán társadalma: a vezető réteg uralmát katonai kísérettel biztosította a köznép és a rabszolgák felett. A türk–kazár függésből kiváló magyar társadalom a IX. század folyamán elérkezett ugyanerre a szintre: a *bőnek* nevezett nemzetségszféra rétege, a „bőség”, lovas katonai kíséretével, a harcos „jobbágysággal” tartotta fénken az *innek* mondott köznépbelit, a szegény „ínséget” és az *ühegynek* nevezett fogoly rabszolgákat. A magyar társadalom termelőmódjában köztes helyzetet foglalt el az európai földművelő és az ázsiai nomád társadalmak között, és ez a köztes helyzet biztosította viszonylagos fölényét mindkét oldallal szemben, és tette lehetővé fennmaradását mindaddig, amíg István király szilárd államszervezetbe nem fogta össze.

Miben is állt a IX. századi magyar társadalom viszonylagos ereje?

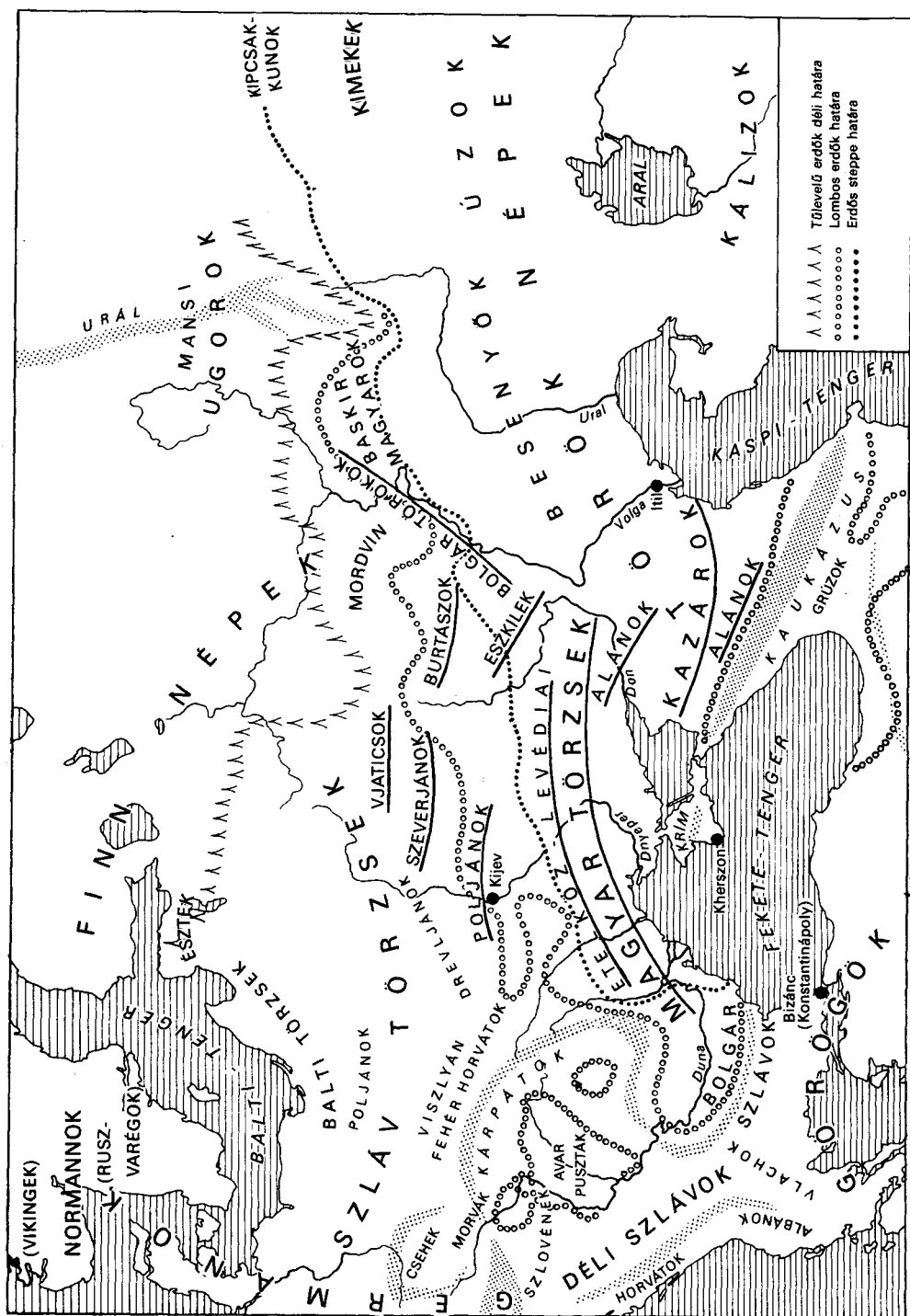
Dzsajhání mohamedán geográfus szerint 870 körül a magyarok hadvezére, a „gyula” 20 000 lovassal vonult ki. Ilyen módon a hét magyar és három kabar törzs 50 nemzetsége egyenként átlagban 400 lovas tudott kiállítani. A magyar lovas haderő számban nagyobb volt mind a kazár, mind a bolgár uralkodó által kiállított hadseregénél, de jelentősebb volt a besenyőkénél is, akik néhány emberöltővel előbb csak 5000 lovas tudtak csatasorba küldeni. A magyar haderő fölényét a nyugati hadseregekkel szemben nem a 20 000-es létszám, hanem a fegyvernem jelentette. A magyar sereg egészében könnyű lovasokból állt; az íjjal és szablyával felszerelt mozgékony haderővel szemben a nehézkesebb nyugati hadvezetés sokáig nem tudta eredményesen felvenni a harcot.

A nomád és földművelő társadalmak közé ékelődve, a félnomád életforma ugyan-csak kedvezett a magyarság fennmaradásának. Dzsajhání leírása szerint az etelközi magyarok a telet halászva a folyóparton töltik, nyáron pedig állataikat friss legelőre hajtva vándorolnak. Emellett sok szántóföldjük van. Néprajzi analógiák alapján ezt a gazdálkodási módot úgy kell elképzelni, hogy a magyarok állandó téli szállásai a folyók mentén sorakoztak; tavasszal ezek szomszédságában szántottak, és elvetették a gabonát, ezt követően kihajtották állataikat a külső nyári legelőre, aratás idejére pedig visszatértek a víz melletti téli szállás közelébe. A félnomád életmód mibenlétéről alább bővebben beszélünk; itt csupán azt emelem ki, hogy ez olyan nagyállattartó gazdálkodást jelentett, amely önellátó földműveléssel volt kapcsolatos. A magyar köznép nagycsaládjai szarvasmarha és juh mellett főként lovat tenyésztettek. A lótarás azt eredményezte, hogy a lovas katonai kíséret állandó utánpótlást kaphatott a köznép módosabb ifjai közül; ugyanez a lehetőség a földműves társadalmakban nem volt meg, mert a hátsó tartása a szabadokra korlátozódott, s a köznép egy-egy lovat csak ígás munkaállatnak használt. A félnomád földművelés ugyanakkor azt jelentette, hogy az év nagy részében állandó falvakban megtelepült társadalom szinte készen állt arra, hogy nyugati típusú feudális függésbe kényszerítsék, és az úr–szolga viszony stabilizálásával a kora feudális állam megszervezhető legyen.

A honfoglaló magyarság, termelőmódját tekintve, távolról sem volt idegen test a IX. századi Kelet-Európában, ahol a szláv, finnugor, a bolgár-török és az iráni alán törzsek termelőmódjában az ekés földművelés hasonló kezdetleges szinten állott.

Ha e térség népeit szemügyre vesszük, nem árt egy rövid földrajzi ismertetést adni a régi Kelet-Európáról, amit krónikásaink Szkítiának neveztek. Hérodotosz, a „történeírás atyja”, két és fél évezrede az Al-Dunától a Donig terjedő tüves pusztát mondta Szkítiának, azt a földet, ahol az ő idejében az iráni nyelven beszélő szkíták nomadizáltak. A szkíták eltűnése után e fogalom bizonytalanná vált. A latin nyelvű irodalomban Szkítia átterjedt Észak-Ázsiára is; így jelölték az ismeretlen északkeleti tájakat, fel a Jeges-tengerig.

A IX. században az Elbától a Don forrásvidékéig terjedő lombos-erdős zónát szláv törzsek lakták, míg tőlük északkeletre, Észtországtól a Volga középső szakaszáig, a jobbára túlelű erdőségekben finnugor népek tanyáztak. Közülük ismertebbek voltak a Volga és Oka között, le mintegy Szaratov vonaláig lakó mordvinok, akiknek

1. Kelet-Európa népei a IX. században (aláhúzza a türk-kazár birodalomhoz tartozó népek neve)

déli csoportját az arab források burtászaival azonosíthatjuk. A burtászoktól keletre és délre volgai bolgár törzsek laktak; közülük a Volga–Don-könyök felett lakó eszkiek határosak voltak az etelközi magyarokkal. A magyarok etelközi hazája a 830-as évek után az Al-Dunától a Donig terjedt, tehát Ukrajna, Moldva és Havasalföld steppevidékére. A Volga, a Don és a Kaukázus alkotta háromszögben terült el Kazárország, amely úgy jött létre, hogy nyugati türk eredetű kazárok rátelepedtek különféle félnomád és földművelő népekre, alánokra, bolgárookra, kaukázusiakra és másokra. A kazár birodalom emellett hosszabb ideig uralma alatt tartotta a magyar törzseket és adóztatta az erdőlakó népeket, a keleti szlávok közül a Kijev körüli poljánokat, keletebbre a szeverjánokat és vjaticsokat, továbbá az említett burtászokat és volgai bolgárokat, de Transzkaukáziába is átnyúlt hatalma. A Fekete-tenger partján, így Krímben, több görög gyarmatváros lakói kereskedtek Szkítia népeivel.

Ami e népek gazdasági helyzetét illeti, a mohamedán földrajzírók kitűnő jellemzést adtak róluk. E leírások tárgyilagosságát a kereskedelmi célzat biztosítja. Az arab és perzsa kereskedő tudni akarta, hogy melyik területen mit termelnek, mit kaphat árúja fejében, és milyen uralmi rendet talál.

Ami a szlávokat illeti, feltűnő a nagyállatok ritkasága és a kisállattartás terén a méhészet és disznótenyésztés túlnyomó volta: „Fakaptáraik vannak... a méhek és méz számára... Minden kaptárból tíz ibrik mézet gyűjtenek. A disznót úgy legeltetik náluk, mint [másutt] a juhokat.” Marhájuk „csak kevés van, hátaslovaik pedig csak az előkelőknek vannak”. Szvatoplukról, a szlávok legnevezetesebb uralkodójáról kiemelték, hogy tejelő jószágai is vannak.

A keleti szlávok szerényebb állattartása meghatározó volt földművelésük módjára, mert kevés igavonó marhával rendelkezvén, nagyobb mérvű áso-kapas kerti művelést folytattak. Az erdőlakó nagycsaládok csekély igaereje inkább csak azt tette lehetővé, hogy „szocha” típusú könnyű karcolóékét használjanak. Ez az egy ló vagy két baromvonta eke lándzsa alakú vasával csupán a föld felkarcolására volt alkalmas, és csak szerény terméshozamot biztosított. Az erdős steppe törzsei közül erősebb „ralo” típusú ekeje vagy „plug”-nak mondott nehézekéje a föld megforgatására alkalmas, aszimmetrikus ekevassal a keleti félnomádok mellett lakó vjaticsok nagycsaládjainak volt; a tőlük nyugatra lakó szláv törzseknél inkább csak azoknak lehetett, akik elegendő igaerővel rendelkeztek, tehát a nemzetségfőknek és főembereknek. A szlávok földművelése ezek szerint részint a földrajzi, részint a tulajdonviszonyoktól függően volt fejlettebb vagy fejletlenebb.

Nem ellentét ez az, amit Dzsahhání nyomán a perzsa Gardízi ír róluk: „A szláv tartomány lapályos és sűrű erdőkkel borított, s legtöbb közülük az erdőkben lakik. Szőlőjük és gabonájuk nincsen... Leggyakoribb gabonaneműjük a köles.”

Kétségtelen, hogy a VI. században különböző vidékekre szétvándorolt szlávok földművelése az új hazában jelentős módosuláson ment át. A Balkánra költözött szláv földművelést ugyanúgy megtermékenyítette a bizánci földműveskultúra, mint ahogy a Kárpát-medence szlávágát fellendítette az egykor avar kezekben volt jószágállomány, a pannon-szláv, cseh és morva földművelésre pedig hathatott a

frank-bajor szomszédság. Ennek ellenére a római limesen és peremvidékén kívül lakó szlávság túlnyomó részére a fenti kép volt jellemző; kezdetleges földművelés, mely fő termelvényével, a kölessel eleinte közel állhatott a finnugorok primitív földműveléséhez.

A szlávok mellett kelet felé a finnugor nyelvű burtászok (mordvinok) laktak; életmódjuk mintegy átmenetet képezett a szlávoké és a magyaroké között: „Lapályos földön laknak – írja Ibn Ruszta –, amelyen az erdők leginkább nyírfából állanak; szántóik is vannak, s vagyoniuk legnagyobb része mézből, menyétfőrből és más finom prémekből áll.” A szlávoktól csak annyiban tértek el, hogy állattenyésztésüket nem a sertés, hanem a szarvasmarha tartása jellemezte.

A burtászokon túl lakó volgai bolgárok termelőmódja állott legközelebb a magyarokéhoz, amit a tartós onogur (bolgár)–magyar szimbiózis eléggé megmagyaráz. Ibn Ruszta és Gardízi szerint a bolgároknak „vetéseik és szántóföldjeik vannak: vetnek mindennemű gabonát, búzát, árpát, kölest és egyebet”. Ekés földművelésüket nagyállattartásuk biztosította. Tanúskodnak erről a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai, mint *ökör, bika, tulok, tinó* stb. Ibn Fadlán szerint „fő élelmük a köles és a lóhús, ámbár búza és árpa is bőven van náluk. Ki mit vet, magának tartja meg, és a király nem emel igényt rá, de minden ház évente egy cobolyprémrel adózik neki.” A cobolyprém e térségben ugyanúgy pénznek számított, mint a *kuna* „nyestprém” a keleti szlávoknál. A coboly-, feketeróka- és egyéb prém a volgai bolgár kereskedők egyik fő árucikke volt, melyet az északabbra lakó finnugoroktól cseréltek és a mohamedán világ felé közvetítettek.

A pénzadóval egyenértékű prémadó mellett a bolgárok két alkalmi adónemmel tartoztak az uralkodónak. Aki lakomát rendezett, akár esküvő, ünnep vagy vendégség alkalmából, köteles volt élelmiszerajándékot adni az uralkodónak, kb. olyanformán, mint Magyarországon a dömösi udvarnokok egyházi földesuruknak a XII. században. A bolgár élelmiszeradó a feltehető élőállat és gabonanemű mellett egy mérő méhsőrből vagy bozából (gabonaborból) állt. Ibn Ruszta szerint „királyuknak lóval és más egyébvel is adóznak. Amikor egy férfi megházasodik, a király mindegyiktől egy lovat vesz.” Magyarországon ezzel összevethető lóadó csak a székely társadalomban mutatható ki.

Ami a soknemzetiségű Kazárországot illeti, a nomád türk lakosság a IX. századra már életformát változtatott; részben beolvadt a nemességbe és a 10 000 főt kitevő katonai kíséretbe, részben félnomád életmódra tért át. A két kazár nagyváros lakossága télen vályogházakban lakott és tavasztól őszig költözött ki a környező mezőkre, ahol földet is művelt. A Kaukázus–Don–Volga–Kaspi-tó által bezárt Kazárországban mindamellett az eredeti kazárság már csak szerény kisebbséget jelentett, és, nem számítva a Kaukázusi hegyilakókat, a többséget bolgár-török és jász (alán) törzsek tették ki. A bolgár-törökök félnomádok voltak, ami pedig a jászokat illeti, a nomád alánok utódai a IX. századra már részben földművelőkké váltak.

Áttekintve a IX. századi Kelet-Európa ismert népeit, megállapítható, hogy a szlávok, mordvinok, bolgárok, magyarok, kazárok és alánok földművelése között csak

fokozati eltérés volt; meghatározó különbség az állattartásban mutatkozott, de az igazi nomád állattartók területe ekkor a Volgánál kezdődött a besenyőkkel, úzokkal és a kipsak-kunokkal.

Mi volt mégis az a tulajdonság, ami egy-egy kelet-európai népet képessé tett arra, hogy lóháton vagy hajón hadjáratot vezessen távoli országokba, és idegen népeket leigázzon vagy adóztasson? Kétségtől a társadalmi rétegződés. Ha valamely nép felett egy autochton nemzetség vagy kívülről jött embercsoport uralomra jutott, uralmat tartósan csak állandó katonai kíséret segítségével tudott gyakorolni. A katonai kíséret általában nem az elnyomottak soraiból kerül ki, hanem idegen törzsbéliekből vagy idegen népek fiaiból, s ilyen módon a többé-kevésbé homogén nemzeti társadalom fölé egy heterogén katonai középréteg nyomult. Ha az uralkodó és katonai kísérete etnikailag is idegen volt az alapnépességtől, többnyire az adott nevet a népnek: így a szarmata horvátok, a dunai bolgár-törökök és a skandináv rúszok az általuk leigázott szláv törzseknek is, más esetben, amikor egy-egy autochton szláv nemzetségnél sikerült jelentős katonai kíséretet összehozni, mellyel megszerezték más szláv nemzetségek és törzsek felett az uralmat, mint pl. a morvák, a csehek és a nagylengyel poljánok esetében, a leigázó szláv törzs neve vált népnévvé. Ha ilyen népalakulást vizsgálva a katonai kíséret heterogén eredetére nem is mindig derül fény, ezzel mint az államszervezés szükségletével számolnunk kell. A morvák esetében a katonai kíséret különféle szláv törzsbéliek mellett jelentős részben az avar apáktól és szláv anyaktól született fegyveres szabadokból, vagy éppenséggel hódolt avar harcosokból állhatott, míg a Piasztok hatalomra jutásában a viking katonai kíséretnek lehetett nem lebecsülendő szerepe, mint erre a *viking* szóból származtatott *viteaz* 'vitéz' szóból is következtetni lehet.

A heterogén katonai kíséret a X. századi magyar társadalom formálódásában is kimutatható, a magyarok IX. századi idegen nép- és törzsnevei azonban arra engednek következtetni, hogy ilyenfajta folyamatok lezajlásával már a honfoglalást megelőző évezredekben is számolnunk kell a magyarság alakulása során, amikor iráni, onogur-bolgár, majd türk népelemek nyomták rá bélyegüket az ugor, előmagyar, ill. magyar nemzetségek felett uralmat gyakorló katonai kíséretre.

A katonai kíséret néptől idegen, heterogén jellemvonása arra figyelmeztet, hogy a népvándorlás kori társadalmak és államok nem érthetők meg a polgári nemzettudat szemüvegén keresztül. Minden nép, amelynek ősi nemzeti szervezete megbomlott, és heterogén uralkodó osztály vagy katonai kíséret elnyomása alá került, szükségszerűen elveszti eredeti „népi” jellegét, és így teljesen megtevesztő egy-egy népnév mögött homogén etnikumot keresni. Attila „hun” birodalmában az eredeti hun elem már annyira elenyészett a különféle germán és iráni alattvalók és vitézek között, mint a kazár birodalomban a türk és a kijevi Oroszországban a skandináv-rúsz elem. Ugyanakkor Attila, a kazár kagán vagy Szvjatoszláv orosz herceg kalandozó hadjárataiban ugyanúgy nem lehet hun és kazár alattvalók vagy a kijevi poljánok fegyvertényeit látni, mint ahogy a magyar kalandozók hadjárait nem lehet a magyar köznép akcióinak tekinteni.

A katonai kíséret és a köznép eltérő életének, ténykedésének jellemzésére kitűnő példát szolgáltatnak az Orosz Évkönyvek a X. századi orosz *druzszina* „kíséret” és a nemzeti szervezeten élő keleti szláv törzsek szembeállításával, de hasonló eredményre jutunk, ha a magyar kalandozók és a köznép életmódját vesszük vizsgálat alá.

Dzsahhán leírása alapján tudjuk, hogy a magyar köznép földet is művelt, ami azt jelentette, hogy kora tavasszal szántott-vetett és nyáron aratott, ugyanakkor a kalandozó harcosok akcióiról sorozatosan megállapítható, hogy kora tavasszal, szántás-vetés előtt indultak útjukra, és többnyire ősszel, aratás után tértek haza, néha pedig, mint pl. 899/900-ban, még a telet is külföldön töltötték. A többé-kevésbé homogén, de már nemzeti szervezeten vesztett magyar köznép tehát nem azonos a jobbára heterogén kalandozó harcos réteggel, ami kérdésessé teszi, hogy a kalandozások mennyiben kapcsolhatók a magyar etnikumhoz, és nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy azok az etnikai kategóriák: hun, avar, magyar, orosz, kazár, morva stb., amelyekbe burkolva a kora középkori társadalmak megjelennek, valójában bonyolult etnikai, nyelvi, művelődési és embertani képződményeket rejtnek.

A IX. századi társadalmak, kivált pedig Kelet-Európa népei formálódásának ismeretében anakronizmusnak kell tekinteni a magyarság és Európa szembeállítást a honfoglalás korában, nemcsak azért, mert a magyar köznép kelet-európai eredetű, és a magyar kalandozók nem azonosíthatók a magyar köznéppel, hanem azért is, mert a kor Kelet-Európájának népei, életmódjukat tekintve, sokkal közelebb állottak egymáshoz, mint ezt a múlt történetírása feltételezte, ugyanakkor a látszólag etnikumok között dúló harcok valójában a katonai kísérrel és fegyveres szabadokkal rendelkező uralkodók, főemberek egymás elleni küzdelmei. Áll ez a feudális széttagoltságban élő Európára ugyanúgy, mint Bizáncra és a két császárságon kívül szerveződött hatalmi központokra.

Ha a honfoglaló magyarság nem állítható szembe ellentétpárként Európával, melynek szerves része volt, milyen ellentétpár határozható meg a kora középkor európai népei között?

Az ókori Európában kezdetben a görögök, majd a rómaiak minden más, civilizálatlan népet barbárnak tekintettek, de ahogy terjedt a római polgárjogot nyertek száma, úgy szorult vissza a birodalomban a barbárok köre, viszont a limesen túl lakó germán, iráni és egyéb keleti és déli népek egyformán a barbárok közé számítottak.

A népvándorlás kori római–barbár ellentét, mely a barbároknak a birodalomba való költözésével feloldódott és elindította az európai feudális fejlődést, a IX. századra új viszonyok között ismétlődött meg újra. A római birodalom keleti és nyugati utódállama, a bizánci és a frank császárság úgy állt szemben a határain túl levő „új barbárokkal”, mint antik előde. Az ellentétpár fő meghatározója most már nem jogi: a római polgár szembenállása a civilizálatlan barbárral, hanem vallási: a keresztény szembenállása a pogánnyal. A kereszténység azonban nem jelentett tisztán vallási állásfoglalást, hanem jelentette a feudális társadalmi rend és a vele kapcsolatos értékrendszer elfogadását, melynek a vallás csupán ideológiai támasztéka volt. Vele szem-

ben a „pogányság” nem jelentett egységes frontot, mert mindaz pogánynak volt tekinthető, ami nem volt keresztény, s ilyen módon felölelte a mohamedán araboktól a kelet-európai újbarbárokig különféle társadalmak széles skáláját.

Az új barbár népek közé sorolták az északi germán „normannokat”, a különböző szláv törzseket, a török bolgárokat és a rajtuk túl lakó kelet-európai népeket, s e megjelölés úgy szorult fokozatosan vissza, ahogy a keresztény hitre tért és a feudális rendhez igazodó népek köre bővült.

A X. század, s főleg utolsó harmada volt az a korszak, amelyben az újbarbár népek egy csoportjának térítése és kora feudális államszervezetbe való kényszerítése elindult, s e sors azoknak jutott osztályrészül, akiknek vezetői erős katonai kísérettel rendelkeztek. A katonai kíséret, amely korábban távoli zsákmányoló hadjáratok indítását tette lehetővé, most a hódolt nép rendszeres kizsákmányolását és templomba terelését biztosította. Ebben rejlik a titka annak, hogy a keresztény népeket legjobban „ostorozó” újbarbárok – normannok, magyarok – egy-egy „szent király” vezetése alatt igen gyorsan templomépítő keresztényekké és az európai feudális intézmények meghonosítóiá válhattak. Ugyanakkor a IX. századi Kelet-Európa ismert etnikumai, karantánok, fehér horvátok, pomeránok, balti poroszok, akiknek főemberei számottevő katonai kíséret híján nem vezettek távoli rablóhadjáratokat, és kívülről békés népek látszatát keltették, tovább álltak ellent a béke és szeretet vallásának, és államiségüket, sőt etnikai létüket is elvesztették.

A feudális Európát azon újbarbár népek vezetői terjesztették ki, akik erős katonai kísérettel rendelkeztek, s ebbe a történeti perspektívába állítandó be a lengyel Meskó és Bátor Boleszló, a cseh II. Boleszláv, az orosz I. Vlagyimir és I. Jaroszláv és nem utolsósorban Géza és Szent István alakja.

A kelet-európai „újbarbár” társadalmakról szólván kifejezőbb volna az életmódban és társadalmi szervezettségben átmeneti formát képviselő újbarbárságot „félbarbár” jelzővel megkülönböztetni azoktól a tiszta nomád „barbároktól”, akik Ázsia pusztaságairól időnként benyomultak Európába, s akik soha nem jutottak el feudális állam és keresztény egyház szervezéséig. Nem tekintve az ókori szkítákat és szarmatákat, az alánok, hunok, avarok, besenyők, úzok, kunok és mongolok sorolhatók közéjük. Bár ezek vezetői is rendelkeztek erős, sőt a letelepült népeknél is erősebb lovas katonai kísérettel, a köznép nomád életformája lehetetlenné tette szilárd intézmények létesítését. Önmagában a helyváltogatás is akadályozta az állandó intézményekhez kapcsolást, bár végső fokon a téli és nyári szálláshelyek közötti szabályozott mozgás nem tette volna lehetetlenné téli és nyári, sőt mozgó intézmények kialakítását, mint ilyenek létéről (pl.: mozgó udvar, mozgó templom, mozgó vásár) a mongol kori utazók ténylegesen tudósítanak is. A fejlődés döntő akadálya az volt, hogy a nomád köznép nem tudott olyan állandó, elsajátítható értéket termelni, ami az uralkodó, a kíséret, ill. katonaság, valamint a vár- és egyházi szervezet folyamatos fenntartását biztosíthatta volna. A nomád uralkodó még nagyszámú katonai kísérete fenntartását sem tudta köznépe adójából fedezni, s így az uralom csak addig volt stabilizálható, amíg a zsákmányoló hadjáratok és a külföldi zsoldos szolgálatok tartottak, vagy

legalábbis amíg lehetett fontos nemzetközi utakat vámolni. Nomád nép csak akkor tudott tartós államot alapítani, ha letelepült népek feletti uralomra rendezkedett be, és katonai kíséretének eltartását idegen sarcra háríthatta. Ez következett be az avar birodalomban, ahol a nemesség és a katonai kíséret javarészt gepida, szláv és bolgár-török köznép felett helyezkedett el, de amikor Nagy Károly és Krum bolgár kán hadai 800 körül szétverték az uralkodó osztályt, az „avar nép” birodalmával együtt megszűnt. Ez következett be a kazár birodalomban is: 965-ben, amikor az orosz Szvjatoszláv druzsinájával megsemmisítette a kagán katonaságát, az etnikai alapját nélkülöző kazár birodalom széthullt.

Ázsiai nomád birodalomalapítás esetén a kizsákmányoló harcosok és az elnyomott köznép ellentétét fokozta az ellentétes „osztályok” között fennálló etnikai ellentét, ami csak akkor engedett fel, ha az uralkodó osztály nyelvileg beleolvadt a köznépbe és egy nép tudatát vette fel, mint pl. a szarmata „horvátok” esetében.

A magyarság előtörténete kapcsán méltán felmerül a kérdés, hogy a magyar törzsek bekapcsolása a türk-kazár birodalomba nem ilyen módon történt-e, és nem kell-e türk uralkodó osztály leigázta magyar köznéppel számolnunk. E kérdésre tagadó választ kell adnunk. Eltekintve attól, hogy a magyar törzsszövetség már korábban kifejlődött vezető és katonai réteggel került be a türk-kazár birodalomba, úgy tűnik, hogy a kazárok a magyarokat csak egy főkirály, egy-egy főméltóság és katonai kíséretük behelyezésével szervezték birodalmukba. Bár a türk uralom exponensei olyan mély nyomot hagytak a honfoglaló magyarságon, mint „türk” megnevezésük és rovásírásuk, a jól informált mohamedán geográfusok szemében az egész nép két fejedelmével együtt „magyar” volt. Komolyabb alappal tehető fel az előmagyarság alakulásában iráni és bolgár-török felülrétegzés, e korai előidők történetéről azonban olyan keveset tudunk, hogy ma még az sem dönthető el kétséget kizáróan, hogy tartós érintkezés, uralomkiterjesztés vagy felülrétegzés eredményezte-e a magyarok és irániak, ill. a magyarok és onogurok közti mély nyomot hagyó kapcsolatokat.

A fentiek arra mutatnak, hogy a Kelet-Európában formálódó félnomád magyarság és az ázsiai nomádok között, már legalábbis időszámításunk kezdete óta, éles különbséget kell tenni; a finnugor eredetű, iráni és bolgár-török törzsekkel szimbiózisban kifejlődött magyarság életmódjában sem azonosítható a tiszta nomád szittya, hun, avar és türk népekkel, s az a körülmény, hogy a türk birodalomból kivált és sajátosan „nemzetek feletti”-vé fejlődött kazár birodalom keretei között nyerte el honfoglalás előtti politikai szervezetét, még inkább az előázsiai társadalmakhoz kapcsolta, semmint a belső-ázsiai steppe világához. Megmutatkozik ez a honfoglaló magyar vezető réteg iráni-szasszanida fémművességén ugyanúgy, mint más, Perzsia és a Kaukázus felé mutató kapcsolatain.

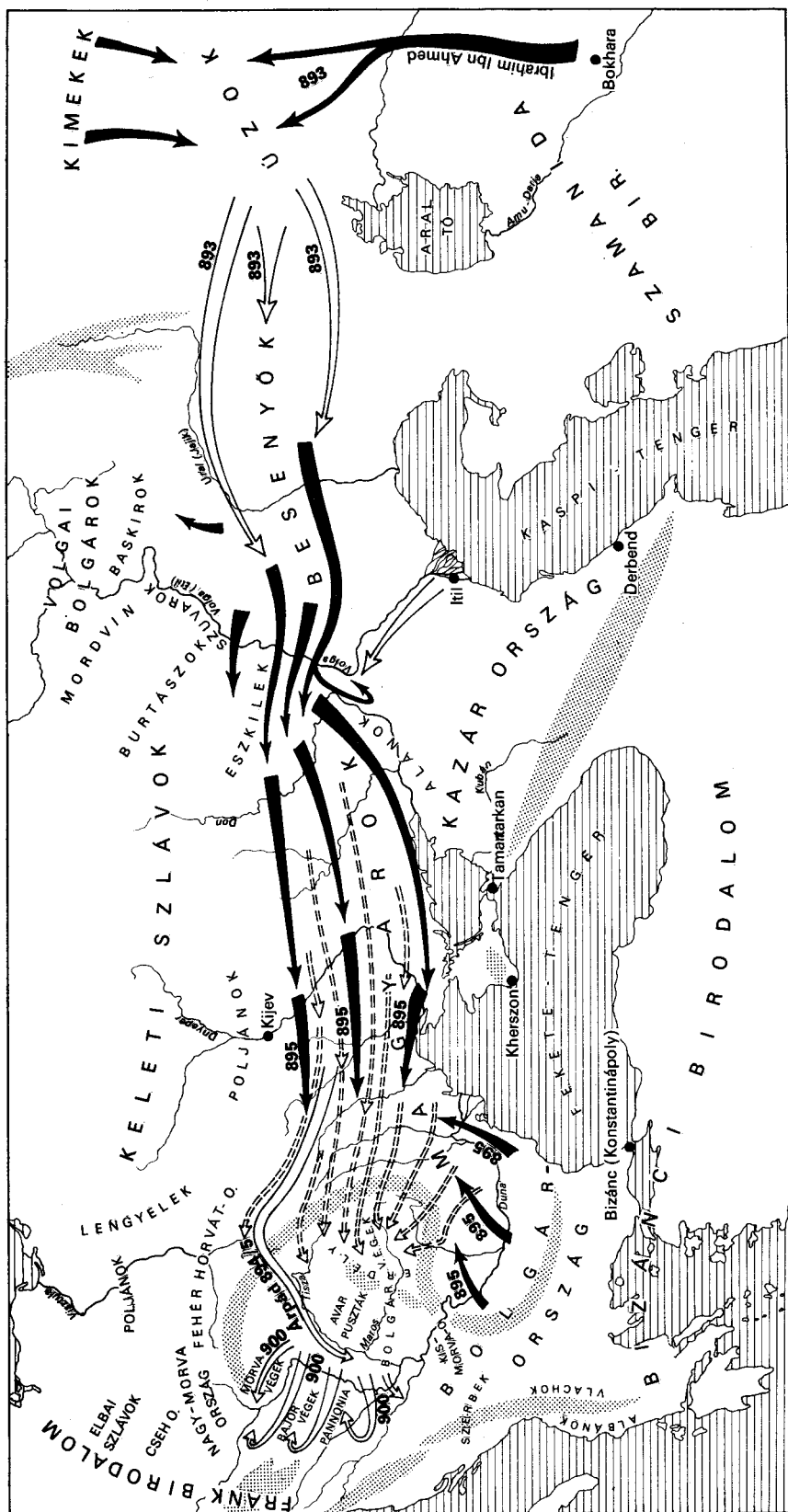
A kelet-európai félbarbár és az ázsiai nomád társadalmak közötti különbség teszi érthetővé, hogy csak az első csoportba tartozó népek, csehek, lengyelek, magyarok, oroszok és volgai bolgárok vezetői voltak képesek közel egyidejűleg szilárd állam-szervezetet kiépíteni, és a pogányság helyébe az államnak ideológiai támaszt biztosító vallást meghonosítani.

3 / HONFOGLALÁS ÉS MEGTELEPEDŐ TÁRSADALOM

Kelet-Európát a VI. század óta, amikor két belső-ázsiai nomád nép, az avar és a türk benyomult az európai steppére, és uralma alá hajtotta az ott lakó, félig megtelepült népeket, három évszázadig nem zavarta meg újabb nomád népvándorlás. 893-ban indult el Nyugat-Ázsiából egy újabb népeltolódás, amely sorozatosan elmozdította a steppe népeit. Ez évben Ibrahim ibn Ahmed szamanida emír egy hadjáratban tönkre verte az országától északra lakó „türköket” (úzokat), és állatállományukat elhajtotta. Az állataikat vesztett úzok rávetették magukat a Kaspi-tó és az Urál hegység között lakó besenyőkre, s ezek állataikat hátrahagyva voltak kénytelenek a Volgán át nyugatra menekülni. A hontalanná vált besenyők átkeltek a Donon, majd 895-ben szövetkezve a dunai bolgárokkal, másodízben megtámadták az etelközi magyarokat, kiknek lovas hadserege Árpád vezérletével a Kárpát-medencében harcolt. A váratlan támadás a magyarokat arra kényszerítette, hogy állataik nagy részének hátrahagyásával Erdélybe és a Felső-Tisza vidékére meneküljenek, és öt év leforgása alatt birtokba vegyék az egész Kárpát-medencét.

Mit jelentett a honfoglalás Európa és a magyar nép számára?

A Kárpát-medence földrajzilag a kelet-európai füves puszták zónájának nyugati vége, s ennek megfelelően a történelem hajnala óta a steppe-országúton nyugatra vándorló népek utolsó állomása volt. Ide torkollott a kimmerek óta a legtöbb Ázsiából előtört nomád nép és a közéjük került kelet-európai félnomád törzsek útja; a szarmaták után alánok, gótok, hunok, longobárdok, gepidák és avarok következtek. Az avar birodalom megszűnése (803) után átmenetileg három szomszédos hatalom, a keleti frank, a bolgár és a morva terjesztette ki uralmát rá mint határvidékre, s 90 évvel az avar uralom összeomlása után a magyarok szállták meg. Világtörténeti perspektívában az, ami *Avaria* megszűnése és *Turkia* (bizánci görög nyelven Magyarország) keletkezése között volt, átmeneti közjátéknak tekinthető, olyannyira, hogy a nyugatiak egy része úgy vélte: a magyarok azonosak az avarokkal, sőt napjainkban is feltámadt az avar–magyar kontinuitás gondolata.

2. A honfoglalás

Ha nem is tagadható, hogy az avar uralom alatt álló népek egy része megélte a magyar honfoglalást és beépült a magyar társadalomba, az nem bizonyítható, hogy avar uralom alatt jelentős számú magyarul beszélő népesség élt volna, és Árpád „türk” vitézei ezekre mint hódítók ültek volna rá.

A *mogy-eri* népnév eredetibb *mondzs* töve minden obi-ugor nemzetség egyik alkotóelemének, frátriájának megnevezése, s így finnugor nyelvű magyarok létét a *magyar* népnév jelenléte bizonyítja. Amíg a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás előtt sem finnugor helynevek, sem *magyar* nevű nép nem mutatható ki, addig az etelközi magyarokat 870 táján Dzsajhání *modzsgeri*, azaz „magyar” néven nevezte. De finnugor eredetű neve volt a magyarok ekkortájt élt főkirályának, Levédnek is, ugyanúgy, mint a honfoglalás előestéjén hadvezérüknek, Árpádnak (a *-d* képző mutatja magyar voltát!), valamint Árpád fiának, Leventének.

Kétségtelen, hogy az avar birodalomba bekerültek olyan ogur-török törzsek, amelyek valaha a magyarokkal együtt az onogur birodalomba tartoztak, és a magyarokhoz embertanilag és művelődésileg igen közel álltak, de „onogur” vagy „ungr” népelem jelenléte az avarok közt ugyanúgy nem jelent finnugor etnikumot, mint ahogy a dunai bolgárok onogur (onogundur) neve alapján nincs okunk feltenni, hogy elődeik magyarul beszéltek. Maga az *on-ogur* népnév bolgár-török eredetű, jelentése „tíz törzs”, s emellett bolgár-török nyelvüknek számos emléke maradt fenn. Ha nem is zárható ki, hogy a nyugatra költözött onogurok közé finnugor nyelvű néprész is keveredett, az számbelileg nem volt olyan jelentős, hogy a Kárpát-medence nyelvi jellegét meghatározta volna. Egy ilyen feltevés csak nyelvi anyag alapján volna bizonyítható, mivel pedig a Kárpát-medence 895 előtt feljegyzett névanyagában magyar nyelvűt nem találunk, számottevő finnugor nyelvű népesség feltevésére nincs kellő alap.

Megjegyzendő, hogy a ma a Kárpát-medencében élő népek egyike sem vezethető vissza a 895-öt megelőző időre; az európai népek kiformalódása ezt követően vette kezdetét, s a néppé válás folyamatában a X. századtól létrejövő politikai kereteknek volt döntő szerepe. A X. században a bajor, sváb, frank és szász még nem olvadt össze egységes német nemzetté; a porosz balti nyelvű pogány nép volt, az elbai szláv törzsektől keletre lakó polyán lengyel és a Krakkó körül lakó viszlyán (fehér horvát) törzs még ugyanúgy nem egyesült egy lengyel néppé, mint ahogy 950 táján a keleti szlávtság különféle törzsekből állt, és a rúszok eltérő, skandináv nyelven beszéltek. A IX. században a Kárpát-medencébe benyomult szomszédos bajorok, morvák és bolgárok, akik az avarok után átmenetileg uralkodó réteget alkottak, a magyar honfoglalás nyomán eltűntek, a „dunai szlovén” és avar kori ogur-török köznép pedig beolvadt a magyar köznépbe. A hajdan avar uralom alatt élt gepidák, akik több más germán törzsszel együtt *thuat* nevet viseltek, beolvadtak a kelet-magyarországi szláv-ságba, amit bizonyít, hogy a magyarok a *thuat*-ból eredő *tót* népnévvel a Kárpát-medence szlávjait nevezték, a Dráván túl és Erdélyben egyaránt. Ha a III. században ideköltözött gepidák is elenyésztek a X. századig, a még régebben itt lakott és elköltözött rómaiak és a hunok utódait csak a romantikus őskerető képzelet véli e térségben felfedezni.

Európa különféle törzsei a X. századtól a politikai keretekhez igazodva kezdtek integrálódni és néppé válni, a politikai kereteket pedig az erős katonai kísérettel rendelkező uralmi központok határozták meg. Ilyen módon az európai társadalomtörténet központi kérdése, hogy hol sikerült e kritikus időszakban több törzsfő katonai kíséretét egy kézben összpontosítani, és az így összefogott katonaságot állandó jövedelemmel ellátva középréteggé stabilizálni.

A magyarságnak a honfoglalás után tapasztalható katonai fölényét Európa országai felett az biztosította, hogy a nemzetségfők és törzsfők katonai kíséretének egy kézben való összefogása már Etelközben megtörtént. Tanúskodik erről Dzsajhání, amikor arról tudat, hogy a szakrális fejedelem, a kende mellett álló hadvezér-fejedelem, a gyula 20 000 lovassal vonul ki, de tanúsítja az a bizánci kortárs is, aki feljegyezte, hogy a görög követ a két magyar fejedelemmel, Kurszánnal és Árpáddal szerződött Bulgária megtámadására, ami végső eredményében a honfoglaláshoz vezetett. Árpád 894-ben legidősebb fiát, a kabarok felett álló Levente herceget küldte egy seregrésszel Bulgária ellen, maga pedig morva szövetségben egész haderejével Pannónia és az alföldi bolgár végvidék ellen vonult. Az ekkor bekövetkezett bolgár–besenyő támadás a védtelen etelközi nemzetségeket erősen megtizedelte, és zömüket állatállományuk hátrahagyásával menekülésre kényszerítette, Árpád lovas hadserege azonban nagyrészt érintetlen maradt. A magyarság további sorsa szempontjából a katonai kíséret és a katonai segédnépek átmentődésének rendkívüli jelentősége volt. Jelentette azt, hogy a Kárpát-medencébe nyomult magyar haderő a birtokba vett frank, bolgár és morva végvidéket: Pannoniát, a Nagy- és a Kisalföldet a mögöttes hegyvidékekkel biztosítani tudta a szomszédos hatalmak katonaságával szemben, de jelentette azt is, hogy az Árpádok fokozatosan megvalósított egyeduralkodó nem engedett területiális külön fejlődést, sőt a különféle etnikumok egy néppé integrálódtak.

Az egységesülési folyamat már Etelközben, a kettős fejedelemség uralma alatt megindult, amit bizonyít a hét törzs „hétmagyar” megnevezése, az új hazában viszont a kabarok és dunai szlovének beolvadása alig egy évszázad múltán bekövetkezett. A „kovárok” 881-ben még külön harcoltak a magyar seregtől, 950 körül viszont Konstantin szerint már kétnyelvűek voltak. Ugyanez tehető fel a hajdan avar uralom alatt élt szláv és ogur-török népelemekről, kivéve a gyepűelvének tekintett Száva- és Morva-vidék lakóit, ahol a szlovén és morva köznép tovább élt, csupán adóztatói változtak.

Az a felismerés, hogy Európa etnikai képe a középkorban az uralmi központok katonai kísérete, ill. elnyomó apparátusa által létrehozott államokban formálódott ki, még kevésbé hatotta át a társadalomtudományokat, és a különböző szaktudományok művelői a ma élő népeket keresik egy olyan korban, amikor azok még nem alakultak ki. A nemzetük múltját vizsgáló történészek zöme ugyanúgy nem tud szabadulni a gondolattól, hogy a ma élő etnikumokat vetítse vissza az I. évezredbe, mint a ma gyűjtött anyagon dolgozó nyelvész és etnográfus, vagy mint a népének igényelt területen ásó régész és antropológus. Ebből fakad, hogy a kora középkort, kivált a Közép- és Kelet-Európát ábrázoló térképeken a lengyelek, oroszok, szlovákok, románok,

bolgárok, horvátok, osztrák-bajorok stb. többnyire mai területük birtokosaiként szerepelnek, ugyanakkor a forrásokban említett, de az etnikai integrálódás során eltűnt fehér horvátok (a későbbi Galícia lakói), dunai szlovének (Pannonia lakói), karantánok (Noricum lakói) és számos kisebb törzs alig fordul elő, a hajdani steppe-népek pedig a minimális területre összeszorítva jelennek meg. A középkor azonban a nyelvi nemzet modern fogalmát nem ismerte. A több törzset összefogó közösségek szükségszerűen heterogén alakulatok voltak, nemzetek feletti, „szupranacionális” intézményekkel.

A néptől idegen eredetű volt az uralkodóház, már csak azért is, mert az uralkodók feleségei idegenből jöttek; javarészt külföldről állt az udvar, amely mindig bővült az idegen királynék és hercegnék kíséretével; idegen volt a testőrség, mint a hagyományos udvartartásokban ma is (svájci gárda, skót testőrség); nemzetek feletti intézmény volt az egyház, végül különféle eredetű kereskedők és kézművesek gyűltek össze az alakuló városokban. De a nemesség is közelebb állónak tekintette magához a más nyelvű nemességet saját köznépénél, és nem nyelvi alapon részesített előnyben szolgákat, ill. jobbágynakat, hanem egyedül a hasznosság szempontját tartva szem előtt.

A kora középkor heterogén népalakulatait a katonai kíséret mellett a mesterségesen kialakított eredetmítoszok tartották össze, melyek között a dinasztikus származás-legendáknak volt legnagyobb jelentőségük. Az uralomra jutott nemzetség csodás származásának elhitetésével nem csupán emberfelettségét kívánta tudatosítani, hanem azt is, hogy egyedül az ő utódait illeti meg az uralom. Az „aranyág” mítosza az alávetett etnikumoktól függetlenül fejlődött ki, és tudatosításában a kíséretnek volt döntő szerepe.

A legrégebb magyar vezéri eredetmítosz, a szarvasüldözés-monda, még az előmagyar korból ered. A honfoglalás korának két fejedelmi nemzetsége eltérő mítoszokkal rendelkezett. Kurszán kende kazár eredetű dinasztia sarja volt, lehetséges, hogy a kagáni család leszármazottja, de mindenképpen rokona, mert előde, Levéd kende kazár hercegnőt vett feleségül. A kazár kagánok a nyugati türk dinasztia őseitől, *Istemi* kagántól erednek. Amennyiben a magyar *Isten* szó innen veszi eredetét, ez arra mutat, hogy a türk kagánok őskultusza a türk-kazár függőség idején elterjedt a magyarság körében mint a nemzetségi őskultusz és a sámánhit fölé nőő magasabb „államvallás”. A magyar vezéri hierarchiában második helyet elfoglaló Álmos fia Árpád méltósága, a *gyula* a hadvezér-fejedelem tiszteivel azonosítható. A nemzetség török eredetű, totemisztikus eredetmítosza szerint egy *turul* (< török *toghrul* „héja”) volt ősapjuk. Ez az alább ismertetendő eredetmítosz a dinasztia késői egyeduralomra jutása és a kereszténység hamaros felvétele miatt nem tudott olyannyira elterjedni, hogy a magyarság eredetmítoszává válhatott volna. Megmaradt ugyanolyan nemzetségi eredetmondának, mint pl. a Farkas-Agmánd úri nemzetsége, amely Apa-Farkastól eredeztette magát, és címerén farkas képét viselte, vagy számos más úri nemzetsége, amely különféle ragadozó madár, hal és kígyó képét viselte megkülönböztető jelvényén.

Ugyanakkor a vezérektől származó úri nemzetségeknek egyforma hatalmi jelképe

is volt, az oroszlán. E jelkép kimutatható az Árpádokon kívül Előd, Önd, Tétény (Töhötöm) és Ajtony családjában. Valószínű, hogy az uralkodó dinasztia eredeti hatalmi jelvénye annyi oroszlán volt, ahány törzsfő (úr), ill. törzs (ország) tartozott alája, s ennek késői maradványa az 1200 utáni évtizedek magyar királyi címerén a vágások között elhelyezett 7–9–11 oroszlán.

Mindezekből úgy tűnik, hogy a honfoglaló magyarság fejedelmei és főemberei meghatározott hierarchia szerint rendeződtek. Ez egyébként jellemző a török társadalmakra, melyekben egy-egy erőszakos uralomváltás és a régi keretek bomlása után a nemzetségeket vagy nagycsaládokat mesterségesen létrehozott, lehetőleg kerek számú egységekbe rendezték el, s az új keretek összetartásáról a törzsfő és katonai kísérete gondoskodott.

A magyarok hagyományosan nem a tízes számrendszer szerint, hanem hét egységre tagolták a néprészeket. Áll ez a „hét magyar” törzsré (Nyék, Megyer, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi), melyben Kürt-Gyarmat két törzs mesterséges egyesítése folytán állt elő, de áll a magyarsághoz később csatlakozott etnikumokra, pl. szászokra, kunokra is. E hetes tagolódást a magyar hadrend konzerválta, amely a derék-had mellett három-három részre tagolt jobb és bal szárnyból állt.

A történeti irodalomban elterjedt az a nézet, hogy a második törzs, a *Megyer* volt a vezértörzs, egyben az Árpádok törzse. Bár a *megyer* törzsnév és a *magyar* népnév egy eredetű, a két név elkülönülése már az őshazában bekövetkezett. Ennek megfelelően a *megyer* törzsnév sohasem változik a *mogyer* népnévvel, amely minden törzs közös etnikai jelölője. Ilyen módon a megyernek vezértörzsként való értelmezése és a két fejedelem egyikéhez való kapcsolása kérdésessé válik.

Nem támogatja ezt az összekapcsolást az sem, amit a magyar törzsek földrajzi elhelyezkedéséről mondhatunk.

A magyar törzsek telephelyét írott források nem tartották fenn, s még az sem egészen bizonyos, hogy minden törzs egy tömbben telepedett meg. Annak megállapítása, hogy melyik területen milyen törzs szállott meg, a törzsi helynevek segítségével, kizárásos módszerrel kísérhető meg. Tudvalevő, hogy minden magyar törzs neve a Kárpát-medence helyneveiben 20–30 helyen szétszórtan található, s e törzsi helynevek többnyire csoportokat alkotnak. A törzsi helynévvel jelölt falvak társadalomtörténeti vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy e falvakat a környezet a bennük lakó katonai elem törzsi hovatartozásáról nevezte el, s ebből az is következtethető, hogy a környezet csak az idegen törzsbeliakat különböztette meg. Ilyen módon ahol egy törzs neve előfordul, ott nagy valószínűséggel kizárható a megnevezett törzs szállás-területe, és lakhelye csak ott tételezhető fel, ahol neve nem szerepel.

Olyan területet, ahol minden törzsnév előfordul egy kivételével, csak Bács megyében figyelhetünk meg, s ennek alapján feltehető, hogy a Duna–Tisza köze déli részén a Jenő törzs telepedett meg.

Árpád és fiai a nevükből képzett helynevek szerint a Duna Csepel-sziget–Mohácsi-sziget közti szakaszának két partján telepedtek meg. E területen a *Megyer* helynév többször is megtalálható, így Árpádnak a Megyer törzshöz kapcsolása nem jöhet

számításba. Mivel e területen a *Tarján* törzsnév nem lelhető fel, valószínű, hogy Árpád ennek a törzsnek az ura volt, annál is inkább, mert a türk-kazár államszervezetben a „tarján” (eredetileg *tarkán*) a hadvezér egyik méltóságsneve volt.

Amíg a törzsek telephelye tekintetében megnyugtató megoldás mindmáig nem született, addig a vezérek, ill. törzsfők szálláshelyéről többet mondhatunk.

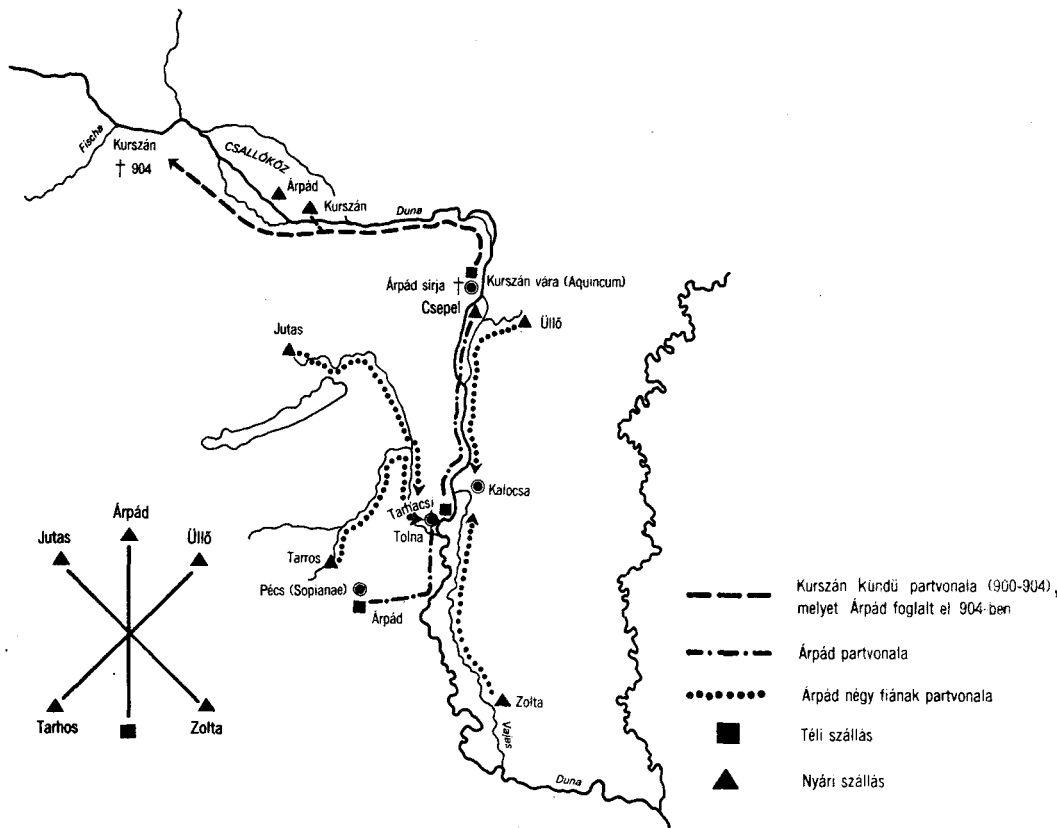
Bár a honfoglalás kori magyar vezérek egykorú névsora nem maradt fenn, 1200 körül Anonymus összeállított egy vezérnévsort, amelybe besorolta azokat a vezéralakokat, akiknek emlékét hagyomány tartotta fenn: Álmos fia Árpád, Előd fia Szabolcs, Kündü fia Kurszán, Ónd fia Ete, Tas fia Lél (Lehel), Huba és Tétény (Tühütüm) fia Harka. Ha ebbe a névsorba tévesen is került be a 950 körül szereplő Tas és Lél, a többi vezéralak 900 körüli létezése valószínűsíthető. Kevesebb történeti hitele van a krónikákban megőrzött vezérnévsornak: Árpád, Szabolcs, Gyula, Künd, Lél, Vérbulcsú, Örs, noha ez is történeti mondákban szereplő nevek alapján készült.

Az egyes vezérek telephelyének megállapításához az segít hozzá, hogy a honfoglaláskor a Kárpát-medencében új uralmi rend következett be, ami a településnevek tekintetében tabula rasát teremtett. A telephelyeket ezentúl többnyire a szállásbirtokos főemberek nevével jelölték, s mivel a második, harmadik, negyedik stb. generáció mind kevesebb megnevezetlen helyet talált, az első generáció szállásviszonyai rögzödtek meg legjobban. A X. századi névadás óta sok változás is történt a helynévanyagban, amihez hozzájárult, hogy némely név, mint pl. a *Bulcsú*, divatba jött, és később is keletkezhett. Az Árpád-fiak és több ismert vezéralak neve nem vált divatossá a nemesség körében, mert birtokjogilag veszélyes helyzetet teremtett volna, s így a nevüket őrző helynevekből nagy valószínűséggel következtethetünk telephelyükre.

A törökös szervezetű népek uralkodói, főleg pedig a kipcsaki (dél-oroszországi) mongol főemberek településében megfigyelhető egy szabályosság: téli és nyári szállásuk lehetőleg egy folyó alsó és felső vízvidékén helyezkedik el; a torkolat közelében levő téli szállásról tavasszal a víz mentén a nyári szállásra vonulnak, ősszel pedig visszatérnek.

Ezt a vízparti szállásváltó települési rendet több gyakorlati szempont alakította ki. Először is a birtokba vett terület a legjobban folyók szerint osztható meg a vezérek, ill. a törzsfők között, a folyók mellékágai pedig alkalmasak arra, hogy a szállásterületet nemzetségek és ágak fejei között tovább osszák.

Ugyanezt a megtelepedési rendet kívánják meg a gazdasági viszonyok. Amíg az állandó téli szállás forgalmas, lakott területen, kézműves telephelyek közelében kívánatos, addig nyaralásra kedvezőbb egy hegyi völgy, egy kies sziget vagy egy szűnyogtalan oldal. A főemberek vonulása mindig hatalmas kísérettel, nagyszámú lóval és taligavonó ökörrrel történik, s ez maga is megkívánja a vízközelben való szállásváltást. A vezérek magasabb igényeiket távolsági kereskedők vámolásával elégitették ki, ezért létesítették a mongol főemberek téli és nyári telephelyüket révek közelében, ahová mohamedán kereskedőket és orosz révészeket telepítettek. Az uralmi terület főútján való végigvonulás nemcsak a révvámok behajtását tette lehetővé, hanem az alatt-

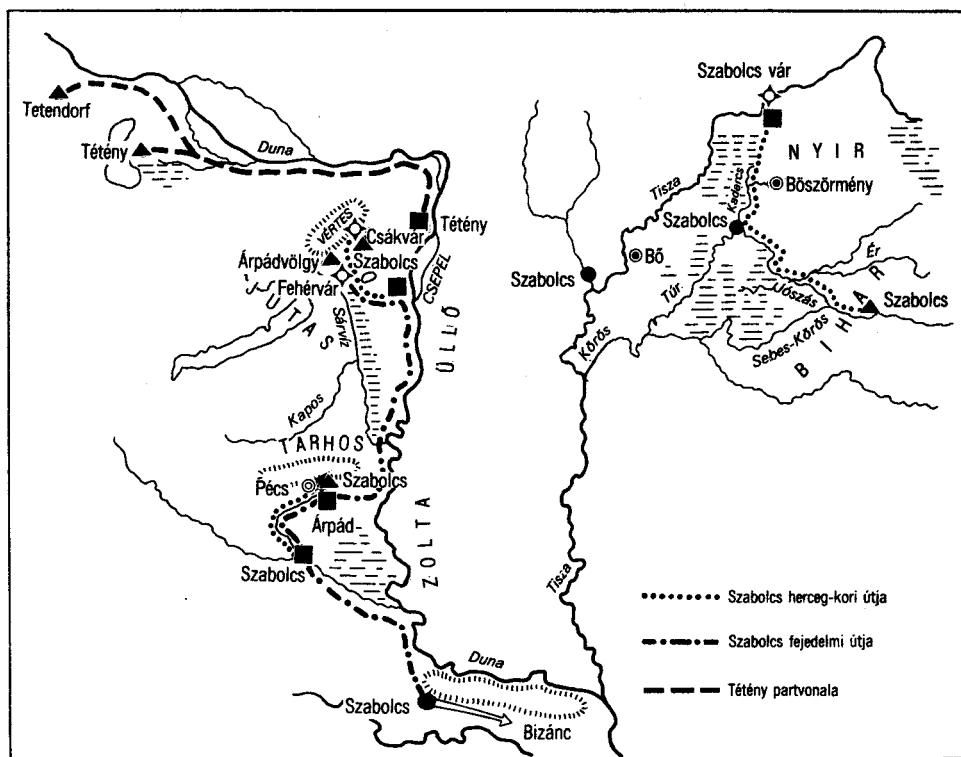

3. A fejedelmek és az Árpád-fiak szállásföldje

valók feletti kormányzást és ítélkezést is, a köznép téli szállásai ui. a vizek mellett sorakoztak.

E nomád rend szerint telepedtek meg, éltek és kormányoztak a honfoglaló vezérek és utódaik a X. században. A nomád példákból azt is tudjuk, hogy egy partvonal és az ott lakók feletti uralom a kán kegyétől függött, és az uralkodó az alárendelt főembert egyik partvonalról a másikra át is helyezhette. Ez a gyakorlat arra figyelmeztet, hogy a X. századi magyar társadalomban nem szabad a törzsek és a törzsfők, ill. vezérek közötti kapcsolatot merevnek elképzelni, ahogy a múltban történt. A X. században már a hatalmi viszonyok szabták meg, hogy melyik vezér hány nemzetség felett gyakorolt uralmat, s a terjeszkedő fejedelmi hatalom vezéreket megfoszthatott partvonaluktól és áthelyezhetett más partvonalra, vagy lázadás esetén megsemmisíthette őket.

A magyar vezérek Pannonia elfoglalása után, 900-ban telepedtek meg véglegesen egy-egy folyó partvonalánál. Árpád téli szállását a IX. században újjáéledt antik romváros, Pécs mellett választotta ki, ahol *Árpád* helynév őrzi települése emlékét, míg nyári szálláshelye, mint arról Anonymus is tudat, a Csepel-szigeten feküdt. Vezértársa, Kurszán kende Aquincum romjai mellett választotta meg téli szállását, ahol nemcsak a külföldi iparosokat lehetett letelepíteni, hanem a Duna révjét is

4. Hol tartotta szállásait Szabolcs, a „második” vezér, és Tétény, a Gyulák őse?

vámoltathatta. Nyári szálláshelyének a Csallóközben maradt helynévi nyoma. 904-ben, mikor Kurszánt a nyári szálláshoz közel eső határvidéken a bajorok lakomán orvul megölték, Árpád valószínűleg birtokba vette a Duna egész jobb partját Pécestől a Csallóközig, mert e helyen Árpád helynév tanúskodik nyári szállásáról.

Árpád négy fia az apai partvonal mellékvizeinél, egy-egy kisebb szakaszon nomadizált úgy, hogy Kalocsa körül találkozott négyfelől összefutó pályájuk: Tarhosé Tolnában a Szék és Kapos patak felől, Üllőé a csepeli Duna-ág partjáról, Jutasé Veszprém, ill. a Sárvíz irányából, Zoltáé pedig Bodrogból, a Vajas vize mentén jöve. Mivel az örökletes ági szálláshelyen kívül a hercegek egyikének sem maradt nyoma a Duna fejedelmi partvonalán, valószínű, hogy Árpádot nem is fiai követték a trónon, hanem unokaöccse, Szabolcs.

Szabolcs vezér fejedelemségét az alábbi megfontolások valószínűsítik: 1. Az Árpádok eredeti trónöröklési rendje, a szeniorátus szerint az uralkodót a legidősebb férfi családtag követte a trónon, tehát Árpád után fiait megelőzte öccse vagy unokaöccse. 2. Árpád négy idősebb fiából nem lett fejedelem; a legifjabbat, Zoltát is csak utóbb tették meg annak a tőle leszármazó királyi ág krónikásai. 3. A krónikák szerint Álmos apja Előd volt, míg Anonymus szerint Előd nemzette Szabolcs vezért, tehát Szabolcs Árpádnak fiági rokona volt. 4. Minden krónikaváltozat vezérnévsora Árpádot teszi

meg „első” vezérnek és Szabolcsot „második” vezérnek. E sorrend inkább magyarázható a fejedelmek egymásutjánának hagyományából, semmint a hét vezér névsorából; a vezérnévsorokat ugyanis bizonyíthatóan utóbb szerkesztették össze krónikásaink. 5. Szabolcs vezér szállásföldje Fejér megyében Árpádnak és fiainak szállásföldjei közé ékelődik. 6. Baranyában Árpád falu körül az Árpád-fiak neve helynévben nem maradt fenn, csak Szabolcsé. 7. A trónörököszt megillető nyíri-bihari országrész (dukátus) egyik főhelye, Szabolcs vár az ott országló Szabo.cs vezérről kapta nevét. 8. Magyarországon az államszervezéskor minden erdős hegység az Árpádok uralma alá került; ez alól csak a Vértes hegység kivétel, amely a Szabolcstól leszármazó Csák-nemzetség birtokában maradt, ami részesedést jelent az uralkodóházat megillető jogokból. 9. A Csák Mór életrajzában (1336 után) feljegyzett családi hagyomány szerint a Csák-nem „a magyar királyok törzsekéből származik”, s így őse, Szabolcs az Árpádok családjához tartozott.

Szabolcs a szállásnevekből következtethetően Árpád halála után megkapta a Csepel-sziget–Pécs közötti fejedelmi partvonalat. Mindamellett nem lett egyeduralgó; Kurszán egykori partvonalát ugyanis nem ő, hanem Tétény (Tühütüm) „gyula” birtokolta Téténytől fel a Bécsi-medencéig. A következő nagyfejedelem, Fajsz ugyan látszólag megszerezte Tétény utóda, Harka partvonalát is, de a hatalmon osztoznia kellett két nagyméltósággal, a Tisza-vidéken berendezkedő Harka, ill. Zombor gyulával és a Balaton-vidéki Bulcsúval. Az augsburgi csata után került hatalomra Árpád legkisebb fiának az ága; Zolta fia Taksony lett az új fejedelem, ki egy nyugati támadástól tartva a Duna bal partján, Pesttől le Apatinig rendezte be fejedelmi partvonalát. Trónörökösévé és a kabarok feletti hercegség, a „dukátus” urává előbb unokaöccsét, Tar Zerindet, majd fiát, Gézát tette meg, míg a gyulák leszármazottai Erdély urai lettek.

Mi is volt az a „dukátus”, aminek ura Géza lett?

A honfoglaló magyarok mint az egykori türk-kazár államberendezés örökségét hozták magukkal azt az intézményt, hogy a magyarok hét törzse felett a vezérlő fejedelem (korábban a gyula és mellette a kündü), a csatlakozott három kazár-kabar törzs felett pedig a vezérlő fejedelem legidősebb fia, a trónörökös uralkodott. Ezt a szerepet töltötte be Konstantin császár szavainak helyes értelmezése szerint 895 körül Levente, akiről a császár – közölve, hogy a kabarok három törzsének egy *archónja* van „mind a mai napig” – az alany megváltoztatása nélkül folytatólag írja: „Abban az időben Levente, Árpád fia volt az *archónjuk*.” Anonymus nem tud Leventéről; szerinte Árpád egyetlen fia és trónörököse Zolta volt, aki a honfoglaláskor a kazárok lakta bihari dukátus ura lett, míg Hülek (= Üllő, Árpád második fia) fiait a nyitrai dukátus elfoglalóiként szerepelteti. A Magyar Krónika ugyan dukátusról először Koppány apjáról, Tar Zerindről szólván beszél, kinek dukátusi szálláshelyét a bihari *Zerind* falunév máig fenntartotta, de Nyitrát is Árpád-fiak lakhelyeként tartja számon, amikor (Tas fia) Lélt itteni vezérnek és Vazult itt elfogott és elzárt hercegnek mondja. Már régebben észrevettük, hogy a kabar törzsek lakterülete az államszervezéskor Bihar és Nyitra központtal területiális dukátussá alakult át, mely az ország-

nak közel egyharmadát tette ki. Általában nem egy kézben volt, s a trónörökös sem mindig ugyanazt a részt választotta. A keleti kereskedelem lehanyaglása óta pl. a jövedelmezőbb nyitrai dukátus lett a trónörökösé, Koppány számára meg egy harmadik dukátust is kijelöltek Somogyban. A XI. század első felében királyhű Árpád-fiak hiányában idegen duxokat is állítottak élére, míg I. Endre, hazahíván öccsét, Bélát, az ország harmadát, mint dukátust pénzverési joggal egyedül neki adta. A dukátus a továbbiakban hol egy, hol több herceg kezében gyakori pártütés forrásává vált, míg Könyves Kálmán 1110 táján felszámolta. Kálmán krónikása szerint ugyan a királyságnak e sok bajt okozó megosztása Endre és Béla között történt, ez azonban csak annyiban igaz, hogy a „királyságot” korábban nem osztották ketté, de mint több herceg birta dukátus a X. század történetében nemegyszer szerepel.

A fő méltóságokat (nagyfejedelem, gyula, harka) viselő családokon kívül más törzsfők egyéb folyópartok mentén nomadizáltak. Mivel egyik-másik már állatvagyonát elvesztve érkezett a Kárpát-medencébe, és többen az uralomváltozások során buktak el, nevük is feledésbe merült. Anonymus közülük Ónd és Huba emlékét tartotta fenn; az előbbi a Bodrog- és a Tisza-jobbpart, az utóbbi pedig a Kis-Alföld déli felének ura volt.

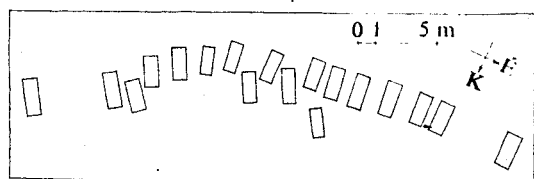
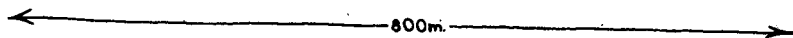
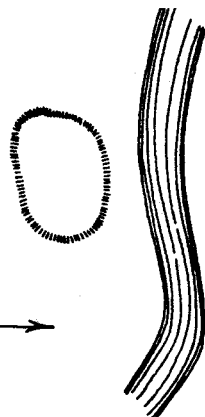
Amíg a fejedelmek és vezérek települési viszonyaira az írott forrásokból és a helynevekből tudunk következtetni, a régészeti leletek alapján ez kevésbé fogható meg. Ennek oka az, hogy a vezérek és kíséző vitézeik nem állandóan egy helyen laktak s ott temetkeztek, hanem hosszú utakon váltogatták téli és nyári szállásaikat, melyek az ország eltérő vidékein is helyet foglalhattak. E szétágazó megtett úthoz képest a temetkezőhelyet nyilván ott választották meg, ahol a honfoglaló ős először telepedett meg végleges igénnyel, ahol kevésbé kellett tartani attól, hogy ellenség vagy erdőkből leskelődő szolganép a sírokat kirabolja, s ahol a földrajzi viszonyok is a legjobban hasonlítottak a napkeleti őshazájához. Ezek az okok játszhattak közre, hogy a X. századi vezéri és vitézi sírokat többnyire az Alföldeken találjuk, de éppen ezért a harcosok temetkezőhelyéből szállásaik helyére nehezen lehet következtetni. A megtelepült köznép viszont lakhelye közelében temetkezett, s így temetőiből közvetlenül megállapítható a korban megszállt településterület – ugyanakkor a szegény mellékletű sírokból alig lehet nyelvre és népi hovatartozásra következtetni. Annál árnyaltabban tükrözik a különféle temetők a társadalom rétegződését.

Magyar nagyfejedelem sírját mind a mai napig nem találták meg, de valószínű, hogy a hercegi országrészen, a Nyírségben előkerült gazdag aranymellékletes gesztéri sír valamelyik Árpád-fi tetemét rejtette. Aranyveretes szablya ui. feltűnően hasonlít a Bécsbe került „Attila kardjához”, mely X. századi magyar ötvösmunka. Ezt az Árpádok kincstárában őrizték, talán mint hercegi jelvényt, amíg I. Endre özvegye 1063-ban oda nem adta Ottó bajor hercegnek.

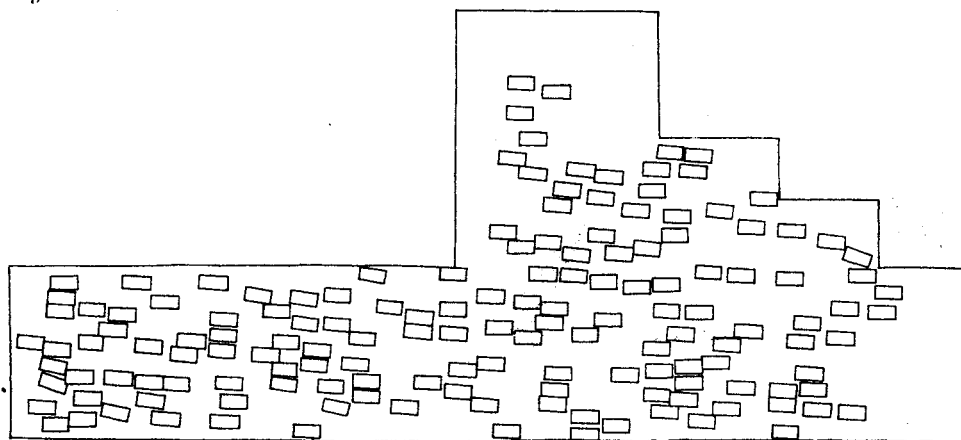
A vezető rétegbe tartozó urak szintén magános sírokba temetkeztek. Ilyen lehet a zempléni földvár mellett előkerült nevezetes sír, amelyben aranyborítású szablya, gazdagon díszített aranyozott ezüstedény került elő, s a halott öt varkocsán jelképekkel díszített korongok. Ugyancsak magánosan temették el a többnejű urak

a

b

6. a) Vezéri sír (Zemplén); b) Harcos nagycsaládi temető (Bezded);
c) Köznépi temető része (Ellend)

főfeleségeit, mint pl. a Duna-Tisza közi homokon, Balotán az aranyveretekkel díszített ruhájú és gazdagon felszerszámozott lovú nagyasszonyt. Az ilyen temetések bizonyára titokban történtek, hogy a sírt ki ne rabolják.

A középréteg, melynek nem vagyont érő, hanem csupán ezüstveretes ruhája és lószerszáma volt, többnyire kis családi temetőbe temetkezett (pl. Karancslapujtő, Bene). Maga a középréteg sem volt teljesen egységes, gazdagabb tisztoktól egyszerűbb vitézekig terjedt a skála, sőt sírjaik mellé vagy közelébe olykor háziszolgákat is temettek.

A középréteghez áll közel a jól ismert nagycsaládi temetőtípus. Az ilyen temető közepe táján a család férfitagjai íjjal, nyíllal és a toron elfogyasztott ló részeivel, szélein a szegény rokonok és szolgák helyezkednek el. Hasonló körből eredeztethető a bihari Homorogon kiásott temető, amely íjjal és nyilakkal eltemetett harcosok egytizedét családostól foglalta magába két-három nemzedéken át.

A közrendű „ínség” a faluközösség népes temetőjébe temetkezett, és nem különülhetett szét családi egységekre, bár a meg-megszakadó temetősorokból kiscsaládok együtt temetkezésére lehet következtetni. A legújabb embertani elemzések szerint X. századi kis falusi temetők (pl. Sárbogárd, Kál-Kápolna) is heterogén eredetű népességre mutatnak, olyan közösségekre, amelyek eltérő embertani jellegű egyedek vagy kiscsaládok összeköltöztetésével alakultak ki. Sárbogárdon pl. a 25–30 főből álló közösség vezetője az első nemzedékben egy veretes övvel és bőrtarsollyal, a második nemzedékben egy 7 nyíllal és lószerszámmal eltemetett férfi volt. A többi sír kevés ékszert (pl. S végű hajkarikát) és más mellékletet tartalmazott.

Nagy kiterjedésű köznépi temető, fegyverek nélkül, került elő a Nyugat-Bakony peremén, Halimbán, melybe a honfoglalástól 1100 tájáig folyamatosan temetkeztek.

A köznép a leletek szerint maga sem volt egységes; akadtak közöttük módosabbak, de soraikat rabszolgák is tarkították. Rabszolgákra következtetnek a mellékletek hiányából és a zsugorított helyzetben történt eltemetésből. Néhol különböző társadalmi helyzetűek egymás mellett külön temetőbe temetkeztek, mint pl. Bashalmon és Szereden. A Székesfehérvár körüli nyolc-kilenc temető nagyobb hányada magyar köznépnek szolgált nyugvóhelyül – köztük csak néhány fegyverrel, lóval eltemetett található –; kisebb hányadában az avar-szláv őslakosság sejthető, de számolnunk kell vezéri szálláshely mellé telepített kalandozás kori foglyokkal is, akik beolvadtak a helyi lakossághoz.

Ami az avar kori és kora Árpád-kori lakosság embertani összképét illeti, az újabb biometrikai vizsgálatok a viszonylagos közelállás mellett eltérésre is mutatnak az avar kori és Árpád-kori népesség nagy átlaga között, ugyanakkor az Árpád-kori férfiak és nők között kisebb eltérés mutatkozott, mint az avar koriak között, ami bizonyítja, hogy a honfoglalók nem asszonyok nélkül érkeztek. Mindamelllett az is nyilvánvaló, hogy a honfoglaló magyarok közelebb álltak az europid avar kori lakossághoz, mint a mongoloid igazi avarokhoz.

Ez a viszonylagos közelség megmutatkozik a köznép életmódjára utaló leletanyagban is; mindez érthetővé teszi, hogy a kb. 400 000 főt kitevő honfoglaló magyarság viszonylag rövid idő alatt magába fogadta az itt talált kisebb számú avar-szláv lakosságot. Az etnikumok beolvadásával párhuzamos volt a köznép anyagi kultúrájának egységesülése, amit legpregnánsabban az S végű hajkarika divatjának általános elterjedése mutat. Ez a X. század közepe után a megkeresztelkedő közép-kelet-európai köznép jellegzetes viseleti darabjává vált, ha elterjedésének központja a magyarlakta Tisza-vidék maradt is.

Mennél jobban táguznak ismereteink a régészet terén, annál jobban bővül tudásunk a X. századi magyarországi társadalom települési, demográfiai, rétegződési és műve-

lődési viszonyairól, de egyben annál világosabbá válik, hogy tárgyakból és viselőjük embertani típusából nyelvre következtetni nem lehet, s a népvándorlás kor megközelítése a modern nyelvi nemzet fogalmaival csak anakronisztikus elképzelésekhez és meddő vitákhoz vezet.

A honfoglalás és megtelepedés valódi jelentősége csak akkor ismerhető fel, ha azon népmozgalmak között szemléljük, amelyek Kelet-Európában az I. évezredben lejátszódtak, s amelyek a II. évezred Európájának kialakulását eredményezték.

4 / KALANDOZÁS ÉS ÉLETFORMA-VÁLTOZÁS

A történetírók zöme a honfoglalástól Géza uralomra jutásáig terjedő időszakot mint a kalandozások korát jellemezte, s okozati összefüggést látott egyrészt a honfoglalás és a kalandozások elindulása, másrészt a kalandozások abbahagyása és a békés életre való áttérés között. Két gazdasági és társadalmi átváltást tételeztek fel, amely a nomád magyarságot elvezette a megtelepült viszonyok közé és lehetővé tette az államszervezést. Az első életforma-módosulást abból a súlyos veszteségből magyarázták, amely a tágas Etelköz és az ottani jószágállomány elvesztésével érte a „pásztortársadalmat”, s feltették, hogy a veszteség az új hazában válságot okozott, ami a kalandozásokban nyilvánult meg. A második és igazi életforma-váltást a kalandozások kényszerű abbahagyásából magyarázták, és ebből vezették le a földművelésre való áttérést.

Ez a történeti magyarázat logikusan következett abból az előfeltevésből, hogy a magyarok a szittyákhoz hasonló nomádok voltak és nemzetségi szervezetben éltek, s a szabad pásztorok ifjai egyformán harcoltak, kalandoztak.

Amikor a történeti források kritikus értelmezéséből, a magyar nyelv honfoglalás előtti szókincséből és a régészeti leletekből kiderült, hogy a honfoglaló magyarok életmódjáról és társadalmi viszonyairól alkotott évezredes kép optikai csalódás eredménye, a gazdasági és társadalmi átalakulásról vallott régi elképzelés nyilvánvalóan revízióra szorult.

Mint fentebb láttuk, a félnomád állattartó és földművelő köznép nem azonos a harcos középréteggel. A kalandozó hadak a főemberek katonai kíséretéből, a nagyobb állatvagyonnal, legelővel és szállásokkal rendelkező „bőség” ifjaiból és a katonai segédnépekből álltak össze. Ez a 20 000 főnyi lovas haderő a honfoglalás ideje tájt ugyan az egyes vezérek zászlaja alatt gyülekezett, de nem a vezérek kényekedve szerint vett részt „kalandozó” akciókban, hanem a vezérlő fejedelem, Árpád a kendével együtt döntött hadjáratok indításáról s arról, hogy azokat ki vezesse. Bizonyítja ezt Dzsajhání, amikor arról tudat, hogy „fejedelmük” vonul ki 20 000

lovassal, de igazolja a honfoglalást megelőző bizánci követküldés leírása is. A görög császár ui. a két fejedelemhez, Árpádhoz és Kurszánhoz fordult, hogy támadják meg Bulgáriát, s Árpád saját fiát tette meg seregvezérnek. Hasonló indítékból a X. század első felében a hadjáratok vezetői közt Árpád-házi hercegeket (Tarhos, Taksony) találunk, s bár a század közepén a harmadik főméltóság, Bulcsú harka szerepelt külföldön, de mellé rendelve egy Árpád-házi herceg is ment vele (Tormás, Lél).

Mindez arra mutat, hogy a magyar hadvezetés centralizált volt, bár a döntéseket az Árpád-házi fejedelem nyilván a vezérekkel való tanácskozás alapján hozta meg. A vezéreket a vérszerződéssel fogadott egytestvérség fűzte egybe, mely addig volt érvényben, amíg a fejedelemség betöltése a „régí törvény” szerint történt, s időlegesen akkor bomlott meg, amikor a trónutódlásban törés következett be. Egy-egy főméltóság viszonylagos önállósulása átmeneti jelenség volt, s bár ilyen helyzetben elképzelhető a fejedelem tudta nélkül vezetett akció, nem ismerünk adatot, amely igazolná, hogy a gyula, harka vagy bármely főember „saját szakállára” vezetett volna kisebb betörést külföldre.

A látszólag dezorganizáltságra mutató forráshelyek ui. összhangba hozhatók a magyar hadjviszonyokkal. 881-ben a „hétmagyar” és „kabar” haderő külön harcolt Bécs körül, ez azonban nem jelentett önálló kabar vezetést, mert a kabarok már a honfoglalás előtt a trónörökös irányítása alatt állottak. 955-ben, amikor Bulcsú vezette a nyugat-dunántúli magyar hadat, Lél herceg állt a vele együttműködő nyitrai kabar sereg élén. A seregek nem mindig működtek összhangban. Ebből magyarázható a 906-i szászországi zavar. Egy magyar vagy kabar sereg a szláv dalemincek kalauzolásával dúlta Szászországot, s amikor visszaérkezett Daleminc-földre, befutott a másik magyar sereg, amely méltatlankodott, hogy lemaradt a zsákmányról, s a daleminceket rávette: őket is vezessék el Szászországba. Két önálló zsákmányoló hadra kellene ebből következtetnünk, ha a történet nem azzal végződne, hogy az első sereg daleminc földön bevárta a második visszaérkezését. A bevárás arra mutat, hogy a két sereg felsőbb vezetés szempontjából összetartozott, s a külön akció inkább indítási hiba volt.

Egykorú feljegyzések, pl. a Sankt Gallen-i kaland leírása arról tudatnak, hogy a magyar seregben szigorú fegyelem uralkodott; adott jelle mindenki nyeregbe pattant, de a seregrészek is felsőbb parancsnak engedelmeskedtek.

Három szászországi hadjárat (924, 933, 938) leírása őrizte meg a szokott kalandozó stratégiát. A magyar had a megtámadott ország területére egy vagy két seregben vonult fel, ott viszont apróbb csapatokra oszolva széledt szét zsákmányoló dúlásra. Amikor Liudprand cremonai püspök Macedóniában 200–300 főnyi csapatok megjelenéséről tudósít, ezek nyilván egy fősereg önállóan kalandozó részei. A „kalandozás” ezek szerint csupán egyik fázisa volt a hadjáratnak, más fázisai a felvonulás, az ütközet és a visszavonulás, amit lehetőleg az erők egyesítésével hajtottak végre.

E hadjáratok kiváltó okai felett sok meddő vita folyt. Igazi megértésük fő akadályja az volt, hogy legtöbbször az egész magyar nép életmegnyilvánulását látták bennük, s nem számoltak vele, hogy a középréteg, elsősorban a főemberek kísérete vett részt

benne. Ugyanolyan társadalmi képlet volt ez, mint a kazár lovasság vagy az orosz druzsina. Ennek megfelelően a sereg összetétele és célkitűzései is emezekével rokonok.

Mindenekelőtt vitatható a hadseregnek kizárólagosan a magyar etnikumhoz való kapcsolása. A katonai kíséretet általában jellemzi a heterogén eredet, de van konkrét utalás is rá, hogy a magyar hadban idegen elemek vettek részt. Az arab Maszúdí a „türkök” 934-i konstantinápolyi kalandozásáról írja, hogy kazár és alán mohamedánok voltak élhadukban. Arra, hogy a kalandozó lovasság felül állt a köznépi társadalmon és bizonyos fokig maga is nemzetek feletti volt, jellemző Liudprand híradása arról, hogy a 960-as években a görögök Macedóniában elfogtak 60 magyar kalandozó vitézt, akiket a császár kiöltöztetett, és besorolt testőrségébe. Bizonyos, hogy a magyar hadban jelentékeny részben magyar nyelvűek harcoltak, soraik azonban nem állataikat elvesztett közrendűekből töltődtek fel. A steppén az elszegényedett földönfutóból többnyire szolga lett a vagyonos gazdaságában, s jó, ha ura kísérő katonái közé fogadta. Csak a vagyonos rendelkezett ui. fölös számú lóval és fegyverrel, ami a hadba vonulást lehetővé tette, valamint szolgálkkal, akik otthon dolgoztak helyette, amíg ő hosszú hadjáraton vett részt.

Ami a hadjáratok célkitűzéseit illeti, eltekintve a honfoglalást követő utóharcoktól, melyek az új haza katonai biztosítását célozták, minden szépítő kísérlettel szemben le kell szögeznünk, hogy zsákmányoló célzatuk volt. A zsákmány azonban nem a köznépet gazdagította, hanem a főembereket és a harcos középréteget.

Minden uralmi rendszer fennmaradása attól függ, hogy az uralkodó ki tudja-e elégíteni a katonai kíséret, ill. a harcosok anyagi szükségletét, és biztosítani tudja-e hűségüket rendszeres ajándékokkal. Ha a fejedelemnek nincs állandó jövedelme, amelyből zsoldot és juttatásokat tud adni a harcosoknak, és nem tudja őket zsákmányt biztosító hadjáratra vinni, a vitézek otthagyják, vagy ellene fordulnak. Az Orosz Évkönyvek számos esetben tesznek említést róla, hogy a druzsina kérte a fejedelmet, hogy vezessenek hadjáratot külföldre vagy valamely szláv törzs ellen adószedés végett.

895 előtt a keleti szláv törzsekhez a magyar vezérek vezettek adószedő hadjáratot; a közeliakat rendszeresen adóztatták nyestprémmeel, a távoliak ellen pedig alkalmilag fogolyszerző hadjáratot indítottak, s a foglyokat lekísérték a krími Kherszonba, ahol szövetekre, szükségleti és luxuscikkekre cserélték be őket. Az ismeretlen Balkánra vagy Közép-Európába csak akkor mentek, ha a bolgárok, bizánciak, morvák vagy frankok követői hívták őket. Ilyenkor a vezérek szerződést kötöttek velük, túszoakat adtak és vettek, kalauzokat kaptak, és ha elegendő ajándék mellett a zsákmány is biztosítottnak látszott, hadra keltek.

Ugyanez maradt a mozgatóereje és formája a honfoglalás utáni hadjáratoknak. 899-től 970-ig változóan bajor, itáliai, Karoling-párti francia, nyugati szláv (daleminc, cseh), bizánci, bolgár és orosz oldalról történt a felkérés, sőt tudunk a római pápát segítő hadjáratról is. Amennyiben a hadjáratuk sikeresnek ígérkezett, a nagyfejedelem a vezérekkel való tanácskozás alapján kijelölte a seregvezéreket. A magyar

sereg a felkérő által adott kalauzzal a szövetséges országon keresztül rendben, bántatlanul kelt át. 900–950: Lombardia, 914–939: Bajorország, 906–938: Csehország, 934–970: Bulgária volt olyan ország, amelynek területén átvonulhatott. Ezután felkereste a prédálandó területet és zsákmányolt. Foglyokat csak az első évtizedekben és csupán a közelebbi területekről hoztak, mert ellátásukból és messze földről való hazahajtásukból több teher származott, mint haszon. Ezért már a 920-as évektől kezdve az lett a gyakorlat, hogy az elfogott embereket, jobbágyot, nemest egyaránt, egy országukbeli vár falai alá kísérték, és ott honfitársaik nemesfém ellenében megválthatták őket. Ez történt pl. 921-ben Berengár elfogott olasz ellenfeleivel, 934-ben Bizánc falai alatt a görög foglyokkal, sőt Heribert német kancellár nagyanja is kislány korában helyi kiváltással nyerte vissza szabadságát. Jellemző e szempontból a 937-i olaszországi hadjárat. Az előző évben I. Romanosz görög császár felkérte Provence-i Hugót, Itália királyát, hogy a bizánci uralom ellen fellázadt beneventói, capuai és salernói hercegek ellen menessen hadat. Hugó az évi adóért megjelenő magyar csapatot küldte le Nápoly vidékére „kalandozni”. A magyarok dúlták a környéket, s a Monte Cassinó-i apátság elfogott jobbágyait felkísérték a kolostor kapujához, ahol az apát 200 bizánci arany értékű drágaságok fejében váltotta ki őket. Az ekkor felvett leltárból megtudjuk, hogy a harcosokat pénzen és aranyezüst kegytárgyakon kívül legjobban a brokát miseruhák és terítők érdekelték. A kalandnak állítólag rossz vége lett, mert egy hegyszorosban valamelyik olasz főnemes vitézei rátámadtak a magyar vitézekre, sokukat megölték, és elszedték a zsákmányt. Így vándorolt az apáti kincstár része egy olasz főnemes és vitézei birtokába, de könnyen kerülhettek volna a magyarok szerepébe Hugó király olasz zsoldosai vagy Romanosz görög katonái is, ha maguk vállalkoztak volna az akcióra.

Nem népek – olaszok, görögök, magyarok – hadakoztak itt egymással, hanem az Európa népeit uraló hatalmi apparátusok, és a zsákmány nagyjából hasonló sorsra jutott, akármelyik fél kezére került.

A hazaszállított zsákmány Magyarországon nem azé lett, aki kézbe kaparintotta. Ahogy megszerzése közös harcban, veszedelemben történt, és hazaszállítása is csak közös erővel volt lehetséges, úgy a zsákmányon is közösen osztoztak: a vezéren és a vitézeken kívül a nagyfejedelem is részt kapott belőle. Hogy mi volt a megosztás hányada, nem tudjuk, de valószínű, hogy olyanformán történt, mint az 1071-i nándorfehérvári kaland után, amikor Magyarországra érve Vid ispán szerémségi udvarhelyén mindent összehordtak, és négy részre osztották. Ilyen osztó udvarhely lehetett a fejedelmek korában a szerémségi *Szabolcs* és a Zágráb melletti *Fajs* vezéri szálláshely.

A kalandozó hadjáratoknak zsoldpótló és közvetve a fejedelmi hatalmat biztosító szerepe volt. Bár a fejedelmek gyakorta éltek vele, jobban szerették a rendszeres jövedelmet hozó évi adókat, mint a kétes kimenetelű hadjáratokon szerzett zsákmányt, amelyből jóval kisebb rész jutott kezükre. A 910-es évektől a látszólag céltalanul pusztító hadjáratok egy része egyenesen arra szolgált, hogy az ellenfél megtörjön és évi adót fizessen, ill. a területén való szabad átvonulást biztosítsa.

Az első nyugati ország, amely rendszeresen adót fizetett a magyaroknak, Észak-Itália volt. 899-ben Arnulf császár szerződött a magyar fejedelmekkel Berengár ellen, s miután a magyar lovasság tönkrevverte Berengár hadait, Arnulf pedig váratlanul meghalt, már 900-ban Berengár kötött békét a magyarokkal. A 904/905. évi kalandozást követő békétől kezdve ingadozó trónja megmentése érdekében többször segítségül hívta a magyar sereget, s minden valószínűség szerint alatta vált rendszeressé a X. század elején az a 10 véka ezüstpénzt (kb. 375 kiló ezüstöt), akkori érték szerint kb. 30 kiló aranyat kitevő adó, melyet Itália királyai 950 tájáig fizettek a magyar fejedelmeknek. Ez a rendszeres pénzbevétel a Kárpát-medence szlávjaira kivetett nyestprémadóval együtt többé-kevésbé pótolta azt a rendszeres prémadót, amelyet a magyar fejedelmek Etelköz kiürítésével elvesztettek, s így a fejedelmi hatalom nem került válságos helyzetbe.

Soron kívüli hadi vállalkozásokra, melyeket elsősorban a „bőség” és a harcok „jobbágyság” szorgalmazott, hogy az állatokban és szolgákban elszenvedett etelközi veszteségét pótolja és kereskedelmi csereértékhez jusson, az ellenséges keleti frank birodalom nyújtott teret.

Miután 899 végén Arnulf császár meghalt, és a magyarok megszállták Pannoniát, az új német királyt, Gyermek Lajost követek útján kérték, hogy kössön békét velük, magyarán mondván, hogy ismerje el hódításukat, a németek azonban hallani sem akartak Pannonia elvesztéséről, és visszautasították a követeket. Ezzel indult meg az a 14 éves háborúskodás, amely Bajorországot a pusztulás szélére sodorta. 902-ben a magyarok elfoglalták Morvaországot, 907-ben Pozsonynál megsemmisítették a támadó bajor hadsereget, s ezt követően akadálytalanul vezettek hadjáratokat Németország tartományaiiba, ahonnan állatok és szolgák tömegét hajtották haza.

A kalandozók 913-i Inn menti vereségét s alighanem egy főember elfogását használta fel Arnulf bajor herceg, hogy békét kössön a magyar fejedelmekkel. Berengár politikájának követése annál kíváncsiabb volt Arnulf számára, mert szemben állt Konrád német királlyal, s mikor az rátámadt, a bajor herceg több évre Magyarországra menekült, és feltehető, hogy 917-ben magyar segédhadakkal foglalta vissza országát. Ezt követően Bajorországot a magyar hadak megkímélték, s területén bántatlanul vonultak át, ha Arnulf nyugati ellenségeit támadták.

924-ben Madarász Henrik német király egy Szászországba kalandozó magyar herceg elfogása után kötött 9 éves békét a magyarokkal, mely súlyos adóterheket rótt Szászországra. A 924-től 933-ig terjedő időszak volt a magyar fejedelemség anyagilag legvirágzóbb korszaka; Magyarországtól nyugatra, Lombardiától fel az Északi-tengerig egy 500 km széles szövetséges övezet húzódott, amelynek országai adóval váltották meg a békét, és ellenfeleikkel szemben a magyarok segítségét kérhették. A hanyatlás 933-ban indult meg. Henrik a hosszú békét arra használta fel, hogy ütőképes hadsereget szerelt fel és várrendszert épített ki országában. A béke lejártá után megtagadta a további adófizetést, s a Szászországba vonult magyar sereget Merseburg mellett csúfosan megfutamtotta.

A magyar fejedelemséget ért súlyos anyagi veszteség talán válságos lehetett volna

a kíséret ellátása szempontjából, ha a fejedelemnek, alighanem Szabolcsnak, nem sikerült volna az adóztatást már a következő évben új területre, a Balkánra kiterjeszteni.

Bulgáriát és a bizánci birodalmat a 895-i kudarc óta a magyar kalandozók elkerülték. Bármelyik félnek a megtámadása kiválthatott volna egy besenyő támadást Magyarország ellen. és ettől a magyarok mód felett tartottak. 934-ben azzal sikerült ezt a veszélyt semlegesíteni, hogy a besenyőket is bevonták egy Konstantinápoly elleni hadjáratba. A tarka keleti had Bulgária területén megverte Romanosz császár seregét, és számtalan fogollyal vonult Bizánc alá. A császár drága textilneműekkel váltotta meg a békét, s alighanem ettől számítható Bizánc és a vele ekkor szövetséges Bulgária évi adófizetése a magyar fejedelemségnek.

A szász dinasztia felemelkedésével a nyugati adóztatás lehetőségei mindjobban beszűkültek. 936-ban a német fejedelmek I. Ottót emelték trónra. Ottó a következő években visszavert két magyar próbatámadást. 938-ban maga mellé állította Bajorországot, 939-ben felülkerekedett a német hercegségeken, 946-ban és 950-ben hódoltatta Csehországot, és 951-ben elfoglalta Észak-Itáliát, Magyarország utolsó szövetségését. Ezzel bezárultak a kapuk a nyugati adóztatás és zsákmányszerzés előtt, s Fajsz fejedelem uralma válságos helyzetbe került. Bizánc és Bulgária maradt az utolsó adózó szövetséges, de az a természetbeni juttatás (drága szövetek), ami a görögöktől befolyt, s amit a bolgárok adtak, távolról sem volt elegendő a fejedelem, a vezérek és a katonai kíséret megemelt igényeinek kielégítésére. Már a negyvenes években tisztán kellett álljon a magyar vezérek előtt, hogy új útra kell térni a belső berendezkedés terén, és az elmaradt zsákmányt és adókat belső erőforrásokból kell pótolni, különben a hatalmi apparátus uralmuk ellen fordul. Ebben a helyzetben kerülhetett sor a fejedelmi udvart ellátó szolgáló falvak rendszerének nagyobb méretű kiépítésére. A fejedelmi udvarhelyek környékén az ott lakó és oda telepített szolgáló népek falvait különféle kézműves- és agrárszolgáltatásokra kényszerítették, s az azonos szolgálatra kötelezett falvakat foglalkozásuk nevével nevezték el. Alább behatóan vizsgálom, hogy ez a későbbi oklevelekből megismerhető szervezet mikor és milyen fázisokon át alakulhatott ki. Annyi bizonyos, hogy a fejedelmi szolgáló falvak rendszerének első kiépítése mindenképpen megelőzte az államszervezést (István király veszprémvölgyi oklevelében már kialakult nevű *Gerencsér* és *Szántó* szolgáló faluk szerepelnek!), sőt e berendezés Kelet-Közép-Európa térségében kifejezetten olyan intézménynek tekinthető, amely az uralom anyagi erőforrásainak stabilizálásával az állam- és egyházszerzés előfeltételeit teremtette meg.

Amikor a 940-es években a német nyomás növekedett, és a magyar vezérek előtt világossá kezdett válni, hogy az elhárítás egyik vértelen módja a megkeresztelkedés, természetesen nem az ellenséges német birodalomhoz fordultak, amely a megtérő szlávok felett többséget is igényelt, hanem a bolgár utat választották. Borisz bolgár fejedelem ui. némi ingadozás után 865-ben Bizánctól vette fel a keresztséget, s fia, Simeon önálló egyházszerkesztet vívott ki magának. A magyarok megtérítését maga Biborbanszületett Konstantin császár szorgalmazta, nem csupán vallási okok-

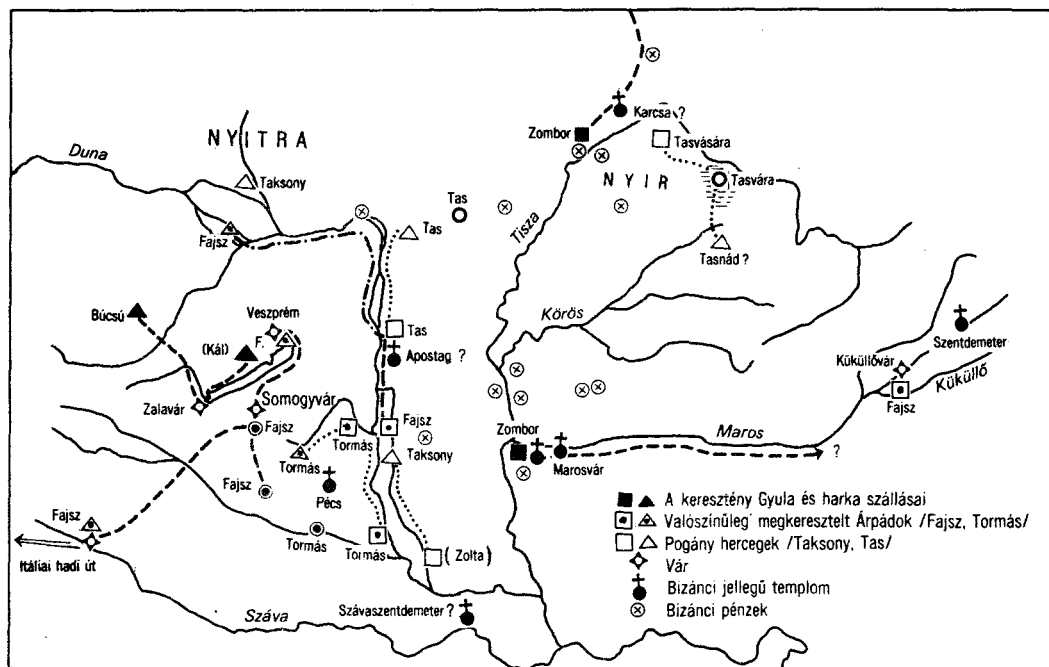
ból, hanem azért is, mert e révén Bulgária hátában szilárd szövetségesre tehetett szert.

Ilyen politikai helyzetben került sor 948-ban arra, hogy Magyarország harmadik méltósága, Bulcsú harka Tormás herceggel, Árpád dédunokájával Bizáncba menjen. A császár mindkettőt megkeresztelte, Bulcsút „patrícius”, Tormást pedig „barát” címmel tüntette ki.

Az öt évre kötött szerződés 953-ban járt le, két évvel azután, hogy a német birodalom minden nyugati utat elzárt, és Henrik bajor herceg az első sikeres hadjáratot vezette Nyugat-Magyarországra. Ezek az események elérték meg a második lépést: 953-ban a harka felett álló gyula, név szerint alighanem Zombor, vonult le Bizáncba, feltehetően ő is egy Árpád-házi herceg kíséretében. A gyula megkeresztelkedett, sőt egy Hierotheosz nevű püspököt is hozott Magyarországra. Máig fennmaradt két pecsét; felirata szerint az egyik Theofülaktoszé, „a türkök”, a másik Antonioszé, „Turkia” püspökéé volt. Mindkét pecsét hátoldalán Szent Demeter képe látható, s mivel a püspökök általában egyházuk védőszentjének képét viselték pecsétjükön, a görög püspökség helyét az egyik Szent Demeter-egyházban kereshetjük. A pecsét kiadója és magyarázója ingadoznak véleményünkben afelett, hogy itt Magyarország vagy a Szaloniki (Szent Demeter városa) közelében lakó vardarióta türkök püspökéről van-e szó. Még ha nincs is közük Magyarországhoz, feltehető, hogy a püspök az antik Sirmiumot, Szávaszentdemetert választotta székhelyül, ahol nem csupán ókeresztény templomok romjai álltak, hanem Sirmium a IX. században Pannónia püspöki székét jelentette, és Szávaszentdemeter Bizánc szempontjából a legkedvezőbb helyen feküdt, mert Görögországból hajókkal a Dunán megközelíthető volt.

A görög püspök a térítést nyilván az Árpád-házi hercegek és a főemberek között kezdte meg. Egyházépítő tevékenységének emléke lehet több görög építésű egyház, görög egyházban kiemelten tisztelt védszent és bizánci tárgyi emlék (keresztek, pénzek stb.). Ide sorolható talán a püspököt hozó gyula marosi partvonalán Kis-zombor körtemploma, hol Konsztantinosz-Romanosz-érem (945–959) került elő, s ilyen előzményei lehettek Ajtony marosvári (csanádi) keresztelődmedencés Szent János-templomának. Fajsz, ill. 955 után Taksony fejedelem partvonalán a XVIII. századig fennállott apostagi 12 karéjos görög templom jöhet ekkori alapításként szóba. Tormás herceg szállásterületén, a görögös *Pente ecclesiae* néven is szereplő Pécs egyházi újjáéledésével kell számolnunk. De a Tisza-jobbpartot birtokló Óndutódok partvonalán is lehet gondolni a védőszent alapján a titeli Szent Bölcsesség (Hagia Sophia)- és a szegedi Szent Dömötör-templom helyén állt korábbi egyház illetén görög előzményeire. Valószínű, hogy a görög keresztény Bulcsú harka sem maradt ki a templomépítők sorából. Erdélyben egyedül a Kis-Küküllő bal partján emelt Szent Demeter-templom hozható e térítési hullámmal kapcsolatba; e partvonalat ui. korábban Fajsz, későbbben az oda áthelyezett gyulák birtokolták.

Bizonyos, hogy e görög térítési hullám nemcsak az előkelőkre korlátozódott, hanem megindult a köznép megkeresztelése is. Mivel Magyarországon a görög nyelvvél nem lehetett semmit sem kezdeni, viszont a szlávokkal régóta szimbiózisban

8. A Fajsz fejedelem idejében elindult bizánci misszió

élő magyarok legtöbbje tudott valamit szláv nyelven, a görög püspök bolgár-szláv tolmácsokkal kezdhette el az igemagyarázatot. A szávaszentdemeteri monostor kezdeteiről feljegyezték, hogy ott eredetileg görög és szláv papok működtek együtt, ami lehet visszautalás a XI. századi monostor-állapotot megelőző korszakra. E görög vezetés alatt álló bolgár-szláv térítés emlékei nyelvünk szláv egyházi terminológiájának bolgár-szláv, ill. görögkeleti elemei: *kereszt, karácsony, szent, pap, barát* stb.

A komoly lépésekkel meginduló görög térítést egy váratlan politikai fordulat következményei vetették vissza, majd állították le.

954-ben I. Ottó ellen fellázadt saját fia, Liudolf, továbbá veje, Konrád lotaringiai herceg és számos német főúr. A lázadók magyar segítségért folyamodtak, s a fejedelem és vezérei engedtek a csábításnak, bizonyára az adóztatás megújításának reményében, s mert öt éve nem tudták kielégíteni a kalandra és aranyra vágyó vitézek igényeit. A német hercegek utolsó pillanatban megdöntötták magukat, Bulcsút seregével átirányították a Rajnán túlra, és behódoltak a királynak. Mikor 955-ben a bajor urak újból fellázadtak és magyar segítséget kértek, a bajorok kalauzolta had, melyet Bulcsú, Lél és Súr vezetett, Augsburg mellett döntő vereséget szenvedett, s ami még nagyobb csapásnak számított, a hazatérő vezéreket elfogták, és Henrik herceg Regensburgban bitófára húzatta őket.

A fővezér és Lél herceg kivégzése lélektani sokkot idézett elő Magyarországon. A pogány hiedelemvilágban élő társadalom szerint ui. Bulcsú, Lél és társai a túlvilágon a németek szolgái lettek, sőt, mint útravaló nélkül eltemetett bosszúálló

lények, bajt hozhattak az ideát valókra is. Ez a bénító hiedelem okozta, hogy a magyarok nem mertek többé hadjáratot indítani nyugat felé, noha Bulcsú és Lél csupán a nyugat-magyarországi vitézeket vezette harcba, és az sem áll, hogy egész hadseregük odaveszett volna. A német források az első évben még szinte egyenlő módon ismertetik mindkét fél súlyos veszteségeit, de miután teltek az évek, és a magyarok „meg sem moccantak”, az a meggyőződés terjedt el, hogy a magyarok azért hagyták abba hadjárataikat, mert hét hírmondót kivéve mind odavesztek a csatában.

Az augsburgi csatának közvetlen kihatása az életforma megváltozására nem volt. Ez azért sem lehetett, mert a csatában csak a nyugat-magyarországi középréteg vett részt, és ha a sereg fele, kétharmada oda is veszett, a köznép változatlanul tovább dolgozott falvaiban. Emellett a többnejség és levirátus (az asszony megöröklése az öccs által) azt eredményezte, hogy a középréteget ért demográfiai hiány egy-két évtized alatt pótlódott. Az ország más vidékeinek érintetlen harcos rétege még másfél évtizedig tovább kalandozott.

Ha az augsburgi csata társadalomformáló hatását keressük, arra az eredményre jutunk, hogy elsősorban a felépítményen keresztül indított el pozitív belső fejlődést, azt pedig, hogy az új rezsim 955 után nem tudott a megkezdett „bolgár úton” békésen beilleszkedni a keresztény Európába, a két nagyhatalom külpolitikája hiúsította meg.

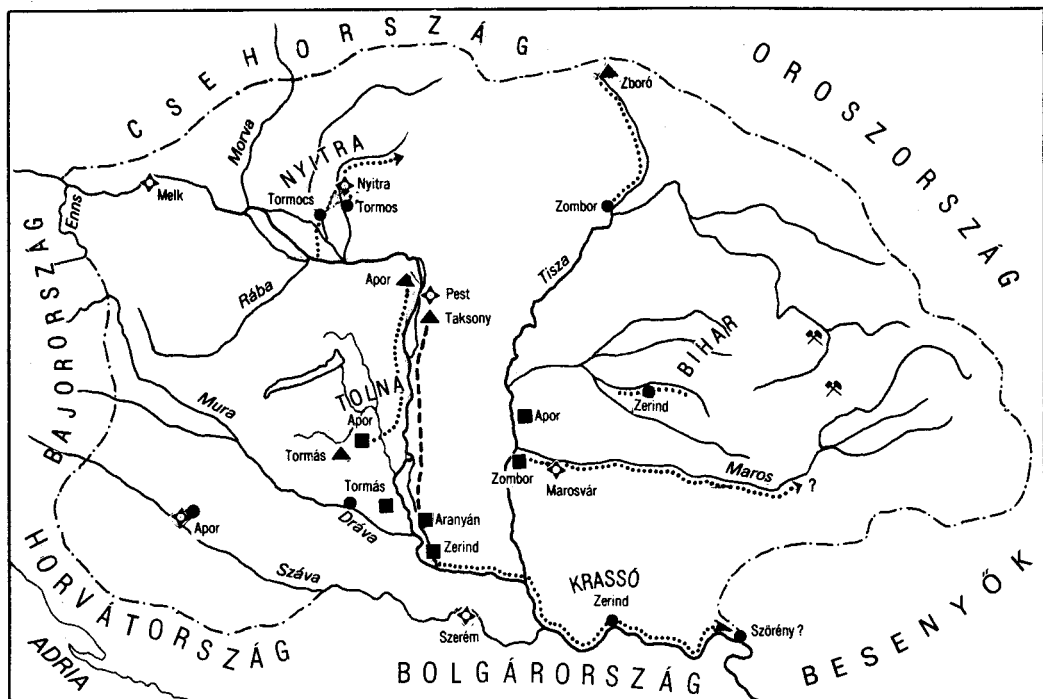
Az augsburgi csatavesztés időpontjában görög püspök működött Magyarországon; a főemberek, vitézek és a nép egy része formálisan megkeresztelkedett, és Konstantin császár évi adóval, ill. „ajándékkal” szilárdította a szövetséget. A következő télen a császárnak Ottóhoz küldött követsége viszont olyan ellenséges információkat hozott Bulcsú és serege gyászos végéről, hogy a császár beszüntette a további adófizetést. Ezt annál inkább megtette, mert 957-ben Bizáncba utazott Olga orosz nagyfejedelemné, megkeresztelkedett, és ő tartott igényt nagy ajándékokra.

Konstantin császár ekkor hozott döntése Európa további sorsát máig kihatóan befolyásolta. Egyrészt a kijevi Oroszországot „eljegyezte” a keleti egyházal, másrészt Magyarországot elfordította a görög kereszténységtől.

958-ban Apor hadvezér seregével Bizánc alá vonult adóért, s miután a császár megtagadta a szövetséget és a további adófizetést – a krónikás hagyomány Botond vitéz párviadala kapcsán emlékezik meg róla –, pusztítva vonult haza Magyarországra. Bizánc ezzel elveszítette katonai szövetségesét Bulgária hátában és a keleti egyház hódítását Magyarországon. Bár a gyula saját személyében és hívei körében megmaradt buzgó kereszténynek, elősegítette a térítést és kiváltotta a görög foglyokat – alighanem az ő révén jutott a tokaji kincsbe, „Zombor” falu mellett, II. Nikéforosz és II. Bazileiosz 11 aranysolidusa a 960-as évekből –, rövidesen bekövetkezett halálával a görög orientáció abbamaradt.

Az Árpád-ház 955-ben uralomra került új ága gyökeresen új bel- és külpolitikát kezdeményezett.

Az augsburgi vereségért a felelősség az Árpád-fiak négy ágazata közül kettőt ter-

9. Főemberek ismert uralmi területei Taksony korában Magyarországon

helt: Jutas fia Fajszt és Üllő unokája Lélét; ezek katonailag is meggyengülvén, bizonyára kiszorultak az uralomból. Két ágazat őrizte meg sértetlenül tekintélyét és katonai kíséretét: Zolta fia Taksony trónörökösé és Tarhos unokája Tormás hercegé. Nagyfejedlemmé a 947-ben Itáliában is megfordult, tapasztalt Taksonyt választották, aki a maga és kortársai szálláshelyeiből kivehetően védelemre rendezkedett be. A fejedelem a Duna védettebb, keleti partvonalát választotta Pesttől és a Csepel-sziget melletti Taksonytól le a Zolta melletti Aranyánig. A veszélyeztetett Duna-jobbparti fejedelmi partvonalra hadvezérét, Aport helyezte, aki az Apornemzetség birtokaiból és a helynevekből kivehetően Tolnában tartotta téli és Szentendrénél nyári szálláshelyét. A Bizáncot megjárta Tormás herceg, ki baranyai szállásait feltehetően megőrizte, a nyitrai dukátust nyerte el, míg a Duna alsó szakaszán és a bihari dukátusban Zerind, Koppány apja, rendelkezett szállásokkal.

Taksony védelmi politikáját szolgálta házassága is. Anonymus szerint „Kunországból” nősült, mivel pedig Kunország 1050 előtt Besenyőország volt, csaknem bizonyos, hogy egy besenyő törzsfő leányát vette feleségül. Ezen a réven biztosította a besenyő törzsek segítségét egy esetleges nyugati támadás esetén. E házassággal állhat kapcsolatban, hogy Tonuzaba besenyő vezér népével Magyarországra költözött. Tonuzaba Taksony Tisza menti szállása mellett, Hevesben kapott birtokot, ahol a fejedelmi sógorság több esetben részesült szállásbirtokban. Ez valószínűvé teszi, hogy Tonuzabát is sógorság fűzte a nagyfejedlemhez. Taksony a beköltözött

besenyőket javarészt a határvidékre telepítette; ekkor kerülhetett jelentős csoportjuk a mosoni kapu tájára, amely nyugat felől a legjobban veszélyeztetett pont volt. A nyugati krónikák utalnak is rá, hogy a magyarok az augsburgi csata után „fallal és mocsárral” vették magukat körül, amin gyeptűakadályok építését és a mocsaraknak a védővonalba való bevonását kell érteni.

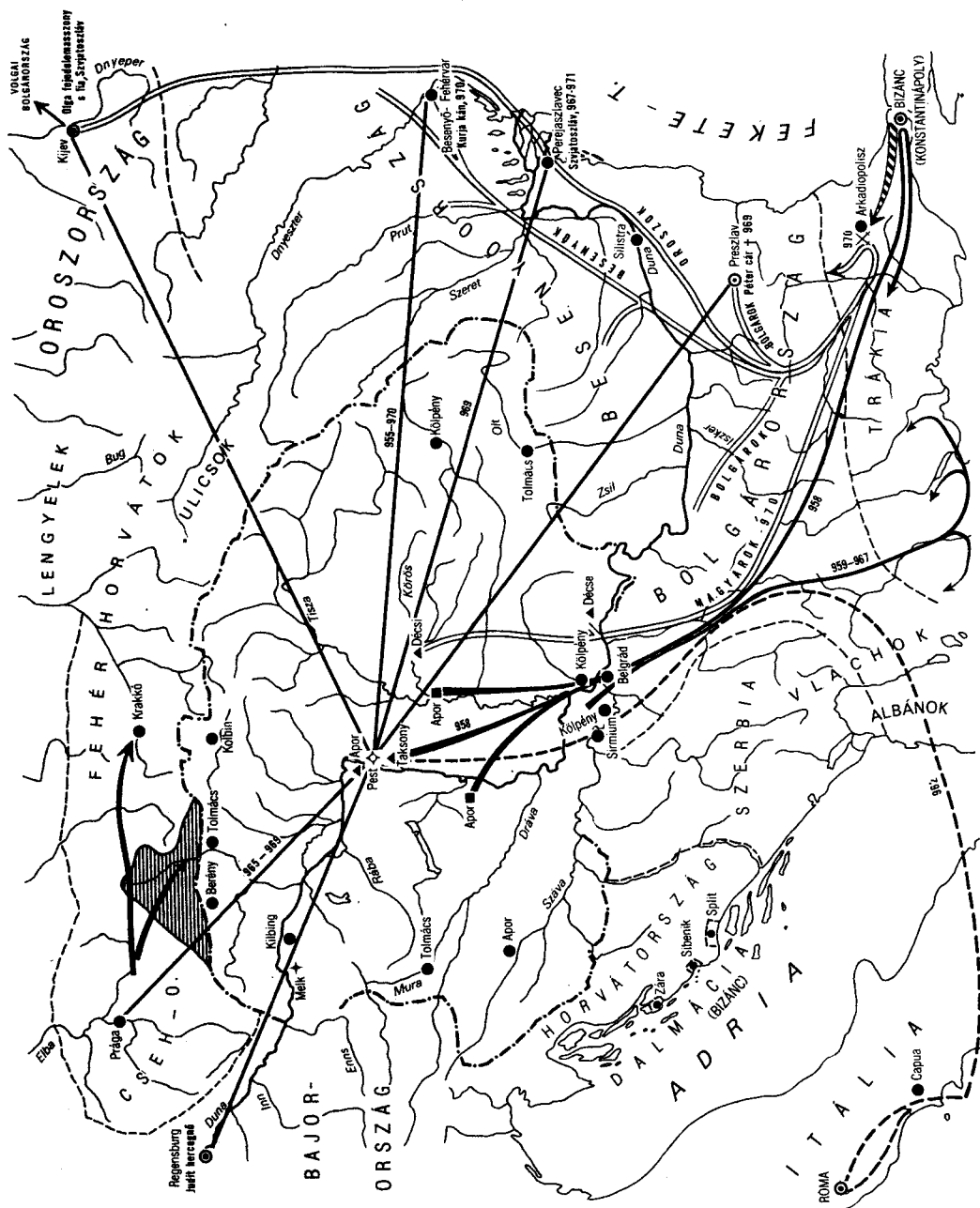
Taksony külpolitikájának alapja a szomszéd országokkal való béke volt. A nyugati határon 955 után semmi sem változott. Ottó ugyanúgy nem indított támadást Magyarország ellen, mint Henrik bajor herceg özvegye, Judit, a magyarbarát Arnulf leánya. Arra sincs adat, hogy Ottó hűbérese, a cseh fejedelem Magyarország rovására terjeszkedett volna, bár feltehető, hogy ekkor nyomult be a magyarokkal szövetséges fehér horvátok földjére. Taksony az oroszokkal, a besenyő törzsszövetséggel és Bulgáriával egyformán békét tartott. A Bulgárián túl fekvő bizánci birodalom volt az egyetlen ország, melynek macedóniai és thrákiai tartományait magyar lovasok – a bolgárok engedélyével, sőt biztatására – 961-től többször felkeresték, és zsákmányoltak földjén.

A bizánci-magyar viszony ellenségesre fordulása eredményezte, hogy Taksony a kereszténység terjesztésének folytatására Rómától kért püspököket. Liudprand, aki ellenségeit ördögöknek festette meg, a gyűlölt XII. János pápa ócsárlása kapcsán elbeszéli, hogy a pápa 961/62 telén püspököket szentelt Magyarország számára. Liudprand, ekkoriban I. Ottó titkára, ezt mint az Ottó megtámadását előkészítő pápai cselszövést állítja be, szavaiból azonban kiderül, hogy Magyarországról egy Szalk nevű bolgár származású követ érkezett Rómába; a pápa Zacheust a magyarok püspökévé szentelte, és útnak indította őket Magyarország felé egy pápai bullával, Ottó emberei azonban Capuában elfogták az egész küldöttséget.

Ottó császár már egy évtizede tisztában lehetett azzal, hogy a magyarok a kereszténység útját választották, ő azonban a Bizáncból és Rómából küldött püspök működésének zátonyra futtatásával azt akarta elérni, hogy a magyarok az általa küldött püspök révén épüljenek be a keresztény egyházszervezetbe. Ugyanez a törekvés vezette Ottót 961-ben az oroszokkal szemben, amikor a bizánci „ajándékokkal” elégedetlen Olga orosz nagyfejedelemné Ottóhoz fordult püspökért. Ottó főkaplánjával, a mainzi érsekkel egy birodalmi apátság szerzetesét, Adalbertet szenteltette püspökké és küldte Kijevbe. Bár ez a küldetés meghiúsult, és Adalbert a szláv térítéssel megbízott magdeburgi érsekséget nyerte el, tevékenységét folytatta, mert 968-ban ő küldött püspököket Jordán személyében a Piasztok székhelyére, Gnénzába.

A magyar nagyfejedelmek tehát már az ötvenes-hatvanas években készen álltak a keresztény egyházszervezet kiépítésére, s ha ez kudarcba fulladt, nem rajtuk múlt.

A kereszténység felé való tájékozódással egyidejűleg a „békés élet” megvalósításának gazdasági előfeltételei is mindjobban megteremtődtek. A fejedelmi szolgáló népek szervezetének kiépítése után Taksony a szomszédokkal való béke gazdasági hasznát fölözte le. A 960-as években bekapcsolta az országot a szomszédokkal való távolsági kereskedelembe; magyarországi mohamedán, zsidó és „türk” kereskedők jelentek meg a Nyugat-Európa felé is forgalmat bonyolító prágai vásáron, és cseh

10. Taksony nagyfejedelemlélempolitikája (955-970)

és magyar kereskedők vittek ezüstöt, ill. lovakat a Duna-deltánál működő pereszlavceci vásárra, ahol más keletiek mellett oroszok és bolgárok kereskedtek a hajón megjelenő görögökkel. A Magyarországon átmenő kereskedelem vámját a fejedelem fölözte le; bizonyára tizedvámot szedett mindenből, mint a kazár és volgai bolgár uralkodó. A vámolás lebonyolítására Taksony izmaelitákat telepített Pest várába, és ugyanott az átkelést szláv révészekkel biztosította. A szomszédokkal való béke a forgalom növekedését és a fejedelem kincstárának gazdagodását eredményezte, ez viszont mindjobban lehetővé tette a fejedelem számára a katonai kíséret békés esz-
közökkel való fenntartását.

A hatvanas évek végén ugyan a fejedelem, vagy talán inkább Géza herceg, a trónörökös még belebonyolódott a szomszédok oldalán Bizánc elleni harcokba, egy látványos kudarc azonban pontot tett a további kalandozásokra. 965-ben Nikéforosz Fókasz császár megkorbácsoltatta az adót kérő bolgár követeket, mire Péter bolgár cár magyar csapatokkal pusztította a görög tartományokat. A császár az orosz Szvjatoszláv segítségét kérte a bolgárok ellen, de Szvjatoszláv, aki nemrég döntötte meg hadaival a kazár birodalmat, most a maga számára foglalta el Bulgáriát. 970-ben került sor döntő összecsapásra a bizánci had és Szvjatoszláv serege között, amely oroszokon kívül bolgár, magyar és besenyő segédhadakból állt. Az egyesült kelet-európai sereg Arkadiopolisz mellett súlyos vereséget szenvedett. Még csúfosabb véget ért Szvjatoszláv, a kazárölő hős. Hazatérésekor Kurja besenyő vezér vitézeivel levágatta, és koponyájából ivókupát készíttetett magának. Ez az eset nemcsak Taksony fejedelem és Géza herceg, hanem az egész harcos jobbágyság előtt nyilvánvalóvá kellett tegye, hogy a kalandozás még egy szélesebb kelet-európai összefogás keretében sem fizetődik ki. Az arkadiopoliszi vereség lélektani hatása kellett ahhoz, hogy az Árpádok végleg szakítsanak a hadjáratokkal, mint a gazdagodás forrásával és a zsoldfizetés módjával, erre azonban már akkor került sor, amikor a fejedelemség megalapozta a békés uralkodás gazdasági előfeltételeit, és megtette az első lépéseket a keresztény hit felvételére. Taksony fejedelem uralkodása és Géza herceg ifjúsága idején már nemcsak az előfeltételek teremtdtek meg, hanem nagyjából az is eldőlt, hogy Bizánc avagy Róma útján kapcsolódik be a magyarság a művelt Európába.

Amikor történelemformáló egyéniségről akarunk képet adni, nem elegendő a történelmi környezet, a gazdasági, társadalmi, művelődési és politikai viszonyok felvázolása és annak felmérése, hogy az egyén tetteivel mennyiben gátolta vagy segítette elő a fejlődést, hanem lehetőség szerint az egyéniség vele született vonásaira és nevelés útján szerzett tulajdonságaira is rá kell világítanunk. A karaktersvonások megállapításán túl az okokat fürkésző gondolkodó emberben mindig felvetődik az a kérdés is, hogy milyen elődöktől örökölte az egyén vonásait, köznap megfogalmazás szerint: „kire ütött?” Ez indította a múltban történészeinket arra, hogy ne csupán István király családi viszonyainak, hanem elődei profiljának felvázolását is megkíséreljék.

Ami az első Árpádok leszármazását illeti, e tekintetben szerencsés helyzetben vagyunk, mert a krónikákban megörökített töredékes udvari hagyomány mellett Bőrbanszületett Konstantin császár 950 körül feljegyezte Árpád fiainak és unokáinak nevét. Mivel pedig ezek a nevek egy-két kivétellel megtalálhatók történeti helynévanyagunkban, nemcsak az állapítható meg, hogy mi e nevek mai helyes kiejtése, hanem következtetni tudunk az Árpádok X. századi szálláshelyeire is. A történész számára maguk a nevek, ha nem kapcsolódik hozzájuk szilárd ismeretanyag, alig jelentenek valamit, viszont a szálláshelyekből megállapítható birtokosaik örökletes szállásterülete, a steppei főemberek településrendjének ismeretében pedig következtetni lehet arra, hogy kiterjesztették-e uralmukat más területre is, és birtokba vettek-e politikai hatalommal járó vidékeket és partvonalakat.

Az Árpád-ház eredetét illetően mindenekelőtt foglalkoznunk kell Árpád-kori krónikáink azon állításával, hogy az Árpádok Attila leszármazottai.

Már az igen archaikus fehérló-mondában feltűnik az a gondolat, hogy a Duna mellékén valaha Attila uralkodott, és Árpád öröklött jogon is követelte magának a földet. Ha ennek a motívumnak a kora vitatható is, az kétségtelen, hogy Anonymus, III. Béla király névtelen jegyzője 1200 körül ezt írta a honfoglaló magyarokról:

„szállongó hírből azt hallották, hogy [Pannonia] Attila király földje, akinek az ivadékból Álmos vezér, Árpád apja származott”. Bár erre a dicső származásra Anonymus lépten-nyomon hivatkozik, műve legelején kimondja, hogy nem közvetlen leszármazásról van szó, hanem Attila és Álmos egyaránt Magóg királytól származik, tehát fiági rokonok, sőt azt állítja, hogy a közös ős, Magóg király volt a magyarok névadója.

A kunok beköltözése után készült hun-magyar krónika szerzője még nem kapcsolta össze ízről ízre Attilát Árpáddal, de XIV. századi folytatója megszerkesztette a közvetlen összeköttetést Attila és Árpád között, azt állítva, hogy Attila egyik fia, Csaba visszatért Szkítiába, és az ő egyik fiától, Edtől erednek az Árpádok (ami által ellentétbe került elődje azon véleményével, hogy csak Csaba másik fia, Edemen jött be a magyarokkal, Ed Szkítiában maradt). A múlt század végén meginduló forráskritikai kutatás megállapította, hogy a fenti eredeztetés alapmotívuma, ti. hogy Attila Pannonia királya volt, nyugati forrásokra vezethető vissza. A Jáfet fiától, Magógtól való származtatás jellegzetes középkori etimológia, ami pedig a Csaba- és az Ed-Edemen-motívumot illeti, ezek eredetileg nem Attilához kapcsolódtak; egy Csaba nevű magyar vezér a X. század elején élt, s népével a Balkánra költözött, egy másik Csaba pedig 1002-ben István udvarispánja volt. Kézai azt állítja, hogy Csabától ered az Aba-nemzetség, Edet és Edement pedig korábban az Abák vallották ősüknek. A századvég pozitívista történet szemlélete már leszámolt az Attilától való származtatással, századunk elején azonban olyan újabb szempontok merültek fel, amelyek a „hun hagyomány” felelevenítéséhez vezettek.

Miután a magyarok *ungar* nevéről bebizonyosodott, hogy az *onogur* népnévből ered, valószínűvé vált, hogy a magyar törzsszövetség vezető rétegét, legalábbis részben, abból az onogur birodalomból kell eredeztetni, amely a hun birodalom bukása után a pontusi steppén keletkezett, s amelyből az ugyancsak onogurnak nevezett dunai bolgárok is kiváltak. Márpedig a dunai bolgárok VIII. századi fejedelmi lajstroma szerint az uralkodóház őse Avitohol fia Irnik volt, s e névben nem nehéz Attila fiára, Ernekre ismerni. Hozzávéve ehhez, hogy a lajstrom szerint a bolgár dinasztia a *dulo* nemzetségből ered, és e név azonosítható azzal a *gyula* méltóságnévvel, amely eredetileg Árpádhoz kapcsolódott, tudományos alátámasztást nyert az Árpádok Attilától való származtatása.

E tetszetős feltevessel szemben azonban súlyos ellenérvek hozhatók fel.

A dicső elődöktől való származtatás olyan hajlam, mely a történelem hajnala óta napjainkig megnyilatkozik, s így eleve kétkedéssel kell fogadnunk minden olyan eredeztetést, amely egy hajdan való „nagykirályt” tesz bármely családfa élére, kivált, ha a származtatás az országlás jogának igazolására is alkalmas. Az Árpádok Attilától való eredeztetéséről azonban bizonyítható, hogy másodlagosan keletkezett. Amikor 948-ban Árpád dédunokája, Tormás herceg Bulcsúval együtt megjelent Bizáncban, és a császár kikérdezte őket az Árpádok eredete felől, szó sem esett Attiláról, sőt az utód Árpád vezérre választását nem is dicső elődökre, hanem a jelölt „bölcse-ségére, vitézségére, megfontoltságára és rátermettségére” való hivatkozással okolta meg. A X. század közepén még számon tartották azt is, hogy Álmos és családja a

magyar vezéri hierarchiában a második helyet foglalta el, és első helyen a „fényes nemzetségből származó” Levéd fejedelem családja állt. E kettősség felidézi Tacitus szavait (Germ. 7.): „*Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt.*” (A királyok nemességből, a vezérek vitézségből veszik uralmukat.) Levéd nyilván a *kündü* vagy *kende* tisztet töltötte be, amely a szakrális fejedelem címe volt, s az ő jogos utóda lett „Kündü fia Kurszán”, akinek nevét és a honfoglaláskor bírt társfejedelmi méltóságát Tormás herceg elhallgatta. Az Árpád-házi küldött hihetővé akarta tenni a császár előtt az alábbi állítást: „Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségből lesz Turkia fejedelme.” Ennek az állításnak a kitalált voltát a mohamedán források leplezik le: 870 körül a magyarság kettős fejedelemség vezetése alatt élt.

Nyilvánvaló, hogy a két fejedelem közül a hatalmat kezükben tartó Árpádok úgy ragadták magukhoz az egyeduralmat, mint a frank Merovingokat félreállító Karoling-ösök: Kis Pippin és fia, Nagy Károly. De mindebből az is következik, hogy az Árpádok nem tartoztak a magukat égi eredetűnek tartó „kék-kendek” közé sem.

Ami a kék-kend (kündü) dinasztiát illeti, ez kétségtelenül türk-kazár eredetű. Mint említettem, meglehet hogy ősük a kazár főkirály „isteni” eredetű nemzetségből származott, melynek alapítója Istemi, a nyugati türk kagán volt. A Kartal-Kurszán-nemből leszármazó családok még sokáig őrizték az égi származás tudatát címerükben, a lebegő angyal képében. Eredetét talán már maguk sem tudták, de a legmagasabb származásra való emlékezés okozhatta, hogy a XIII. században, amikor az Attila-kultusz az Árpádok körében kiteljesedett, az egyik Kartal-családtag „Etele” nevet kapott, s ő lett névadója a középkori kartali Etele-családnak. A Kartal-Kurszánok Attila-kultusza azonban ugyanolyan másodlagos, mint az Árpádoké. Az Árpádok igazi eredethagyománya, az ún. Álmos-monda, melyet Kézai mint a „Turul-nemzetségből” (*de genere Turul*) való származtatást értelmezett, inkább csak néprajzilag értékelhető, történeti becse alig van.

Az Anonymus által feljegyzett Álmos-monda szerint Ügek (vagy Ügyek), Szkítia vezére Dentü-mogyer földön feleségül vette Eunedubelianus vezér Emes nevű leányát. Az asszonynak álmában egy héja (török szóval: toghrul) jelent meg, s „mintegy rá szállva teherbe ejtette őt”, majd úgy tűnt neki, hogy ágyékából dicső királyok fog-nak eredni.

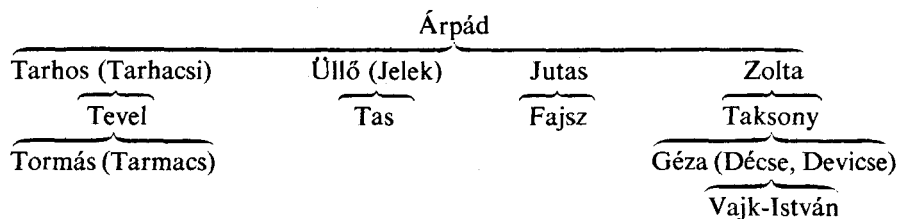
Ez a filológiai elemzéssel számos motívumra boncolható monda lényegében egy keleti totemisztikus képzet köré fonódik. Az őstársadalmak exogám házassági rendjével kapcsolatos totemhit szerint minden nemzetség őse valamilyen totem (állat, növény, kő vagy természeti jelenség) volt. A nomád társadalmak már rég túljutottak e fokon, de az állatkultusz, mint nemzetségi megkülönböztető elv, tovább élt olyan formában, hogy minden nemzetség választott magának egy ragadozó madarat jelképnek, óvó állatnak, tiszteletbeli ősnak, török szóval „ongon”-nak. A turulmonda jelzi, hogy az Árpádok ősei részesei voltak egy olyanféle mesterségesen kialakított állatjelképes (ongonos) nemzetségi rendszernek, mint a 24 oguz nemzetség 24 különböző fajta ragadozómadár-ongonjával. Ezen az alapon Álmos elei visszavezethetők

a steppei nomád társadalmak vezető rétegébe, maguk azonban nemzedékeken keresztül a magyar törzsek élén állva, a magyar lovashadak született vezetőivé váltak.

Nincs alap arra, hogy Álmos felmenőit az ősidők történeti nagyságaihoz kapcsoljuk; ezt Tormás herceg sem tette meg 948-ban. Meg kell elégednünk annyival, hogy a mondabeli ősapa, Ügek neve már a magyar *-k* kicsinyítővel képzett név, akár a magyar *ügy* 'szent' szó, akár a török *üge* méltóságnév kicsinyített alakjának tartjuk. De magyar neve volt Elődnek is, akit krónikáink Álmos és Szabolcs vezér apjának tartanak. (Előd és Levéd elterjedt azonosításának a két ismert Árpád-kori név eltérő magyar eredete mond ellent.) Látszólag magyar név az *Álmos* is: már maga Anonymus is a magyar *álm* szóból eredeztette és a csodás álomlátás tényéből vezette le, de ötletszerűen felvetette azt is, hogy a latin *almus* 'szent' szóból ered. A harmadik és ma leginkább vallott magyarázat szerint a török *Almys* névről van szó, mely *Il-Almys* 'birodalom (nép) s z e r z ő' összetételben egy ujjur és egy karluk fejedelem méltóságnévének jelzője volt, de *Almus* volt a neve 923-ban annak a volgai bolgár fejedelemnek is, aki felvette az iszlámot. Ez a tény leginkább a török magyarázat mellett szól, de arra gondolva, hogy az etelközi magyar és volgai bolgár fejedelmek össze is házasodhattak, feltehető az is, hogy a mi Álmosunk neve öröklődött Selkej bolgár fejedelem fiára, Álmosra, vagy mindketten egy közös előd nevét örökölték.

Árpád neve nem jelent problémát a kutatóknak: az *árpa* szó magyar *-d* kicsinyítőképzővel képzett alakja, hasonló az Árpád-kori *Buzád* és *Rozsd* nevekhez; maga az *Árpa khán* megnevezés a törökségben is ismert volt, s lehet, hogy hazai török nyelvű nemzetségek így is nevezték a honfoglaló vezért.

Árpádnak öt fia volt; a feltehetően legidősebb, Levente (Liüntika) 894-ben vezetett egy kabar sereget Bulgária ellen. Úgy látszik, hogy Morvaország ura lett, mert egy nagy morva vár a Thaya torkolata közelében, Břetslav (Lundenburg) 1054-ben *Laventenburch* néven szerepel. Konstantin császár 948-ban Tormás herceg bemondása alapján négy további fiú nevét sorolta fel, de ezeknek minden utódát nem nevezte meg, csupán Tormás apját és azt a három leszármazottat, aki 948-ban életben volt. Ennek alapján az alábbi családfa állítható össze, a szállásaikat fenntartó helynevekből következtetve nevük kiejtésére:

A nyelvészeti kutatás az Árpád-fiak nevéből azt állapította meg, hogy azok többségükben törökök. Jelentésüket tekintve akad köztük méltóságnév, mint *Üllő* (< *ilek*) és *Zolta* (< *szultán*), van az étkezéssel kapcsolatos név, mint az *árpa* szóból eredeztethető *Árpád*, a törökök étesszóját jelentő *Jutocsa*, a jóllakott jelentésű *Taksony* és az eredetileg *falsz*nak hangzó *Fajsz*, de a magyar *-k* kicsinyítővel ellátott *Vajk*

név töve is ugyanúgy, kereshető a magyar *vaj*, régi jelentése szerint ‚zsír‘ szóban, mint a török *baj* ‚gazda, gazdag‘ tiszteleti névben. Annak, hogy a *Vajk* névben Szent Adalbert szláv *Vojtech* nevét keressük, nemcsak nyelvi, hanem kronológiai nehézségei vannak; Adalbert ui. Vajkot csak kamaszkorban ismerte meg, amikor már bizonyosan „férfineve” volt.

A magyar krónikák a fenti terjedelmes – s a valóságban még terjedelmesebb – családfából alig néhány nevet őriztek meg. A legrégebb elveszett krónikából merítő források Álmos fia Árpád után Taksonyt és fiát Gézát sorolják fel a fejedelmek élén, Anonymus az első, aki közli az Árpád–Zolta–Taksony–Géza leszármazást, azt állítva, hogy ezek töltötték be a fejedelmi méltóságot. Rajtuk kívül az Árpád-fiak közül csak Üllő (Hülek) és Tas szerepel művében, az előbbi tévesen mint Árpád nagybátyja, az utóbbi pedig mint a hét vezér egyike.

Géza és István király egyéniségének megértéséhez hozzásegítene, ha rendelkezniék felmenőik és családtagjaik jellembrázolásával. Anonymus vállalkozott is erre, de 250–300 év távlatából, források híján csak saját elképzelését adhatta vissza.

Lássuk, mit ír az első Árpádok vonásairól: „...Álmos szép, de barna orcájú volt; a szeme fekete, de nagy; a termete magas és karcsú; a keze nagy, az ujjai vaskosak. Álmos egyszersmind kegyes, jóakarátú, bőkezű, bölcs, derék katona volt; vidám adakozó mindazok részére, akik Szkítia országában abban az időben katonák voltak... hatalmasabb volt és bölcsőbb Szkítia összes vezéreinél...”

Árpádról nem adott leírást és jellemrajzot, de mire műve végére érkezett, megfedkezett erről, mert amikor Árpád fiát, Zoltát jellemezte, az apjával, ténylegesen a nagyapjával ellentétes vonásokra utalt vissza: „Örökébe lépett a fia, Zolta; apjához hasonló erkölcsére, azonban elütő megjelenésére nézve. Zolta fejedelem ugyanis kicsit selyp és fehér bőrű volt, puha és szőke hajú, középtermetű, harcias vezér, bátor szívű, ám alattvalói iránt kegyes, nyájas beszédű, de hatalomra törő, akit Magyarország valamennyi főembere meg vitéze csoda mód szeretett.”

A magas, barna, nagy kezű és vastag ujjú uralkodó, aki nyomán Anonymus Álmost és Árpádot elképzelte, minden bizonnyal III. Béla. Az ő csontváza mutat magas termetre, francia jellemzője „nagy lábú királynak” írja le, gyűrűje pedig arról árulkodik, hogy igen vastag ujjai voltak. Az apja életében fejedelemmé tett trónörökös, Zoltát, valószínűleg Imréről mintázta meg Anonymus. Ha még az újszülött Taksonyról is megjegyezte, hogy „szép nagy szeme volt és fekete, puha haja, üstöke meg hasonló az oroszlánéhoz, ahogy majd alább meghalljátok”, és Taksony külleméről a továbbiakban szót sem ejt, úgy az a gyanú is felmerülhet, hogy itt Imre 6 éves korban elhunyt kisleánya, III. László király volt a minta, akinek halálával (1205) Anonymus egyéb jelek szerint is abbahagyta a geszta írását.

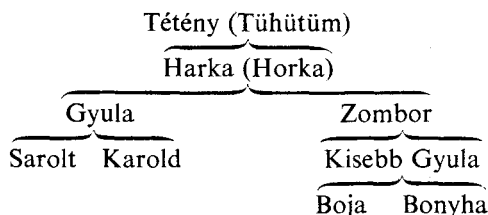
Ezzel a három Anonymus-kori álmportréval ki is merül mindaz, amit krónikásaink az első Árpádok megjelenéséről és egyéniségéről írtak. Mivel pedig a Konstantin császár által Árpád uralomra temettségéről feljegyzett jelzők inkább sablonosak, semmint egyéni vonásokat tartalmazók, elmondhatjuk, hogy az Árpádokról Taksonyig bezárólag hiteles jellemrajzot adni nem tudunk.

Géza az első magyar uralkodó, akinek egyéniségét kortársi megnyilatkozás világítja meg. A császári házzal rokonságban lévő Thietmar merseburgi püspök (szül. 975, megh. 1018) olyan vonásokat jegyzett fel krónikájában Gézáról, amelyek lényegében egyeznek azzal, amit István király életírói az apáról reánk hagytak. Thietmar szerint: „Roppant kegyetlen; hirtelen haragjában sokakat megölt. Midőn kereszténnyé lett, e hit megerősítése végett tombolt vonakodó alattvalói ellen.” Nagyjából egybevág ezzel az István nagyobb legendájában megőrzött hagyomány: „Keményen és hatalmaskodva bánt népével... Szerfölött szorgoskodott, hogy a lázadókat megfékezze és az istentelen szokásokat eltörölje...”, s ezt oly módon tette, hogy „kezeit embervér fertőzte meg”. De egyezik vele a kislegenda jellemzése is: „...hadainak minden nagyját az igaz istentisztelet érdekében mozgósította, akiket pedig eltérő úton talált, fenyegetéssel és megfélemlítéssel igazított le.” A kegyetlenségig fajuló erőszakos térítésre ugyanakkor nem vallásos meggyőződés indította, hanem politikai céltudatosság, ő maga bensőleg hitetlen maradt. Erre utal Thietmar közismert megjegyzésével: „A mindenható Istennek és a különféle képzelt isteneknek áldozott. Amikor püspöke emiatt szemrehányást tett neki, azt felelte, hogy elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy megtegye.”

Géza még pogány „türk” fejedelmi sarjnak született, és olyan östiszteletben nevelkedett, amelyben a tisztelet tárgya első helyen a türk kagán-ös, Istemi lehetett. Ettől a szakrális östisztelettől aligha független, hogy Géza olyan nevet kapott, amely Istemi kagán méltóságneve volt; az ótürk *jabghu* név nyugati türk *dzsebu* változata az, amelyből a magyarban *Gyevü* > *Gyeü* > *Győ* és *Gyű* (ma helynévben: Al-győ, *Gyű* pusztá, *Gyevi* tanyák), illetve kicsinyítőképzővel *Gyeü-csa* > *Décse* származott. (A *Géza* névalak újkori téves kiolvasás eredménye!) A névben is megnyilatkozó istenkagáni rátartiságot még táplálhatta a besenyő – végső fokon szintén nyugati türk – hercegi családból származó anyja. Politikai éleslátás és cselekvőkészség napkeleti göggel és barbár nyersséggel párosulva: ez határozta meg Géza karakterét.

Géza portréja nem volna teljes, ha a reá nagy hatást gyakorló feleségének egykorúak által adott jellemzését ide nem iktatnánk.

A magyar krónikák egybehangzó vallomása szerint Géza felesége, István anyja Sarolt volt, az erdélyi Gyula leánya. Krónikáink szerint a Gyulák eredetileg Pannoniában telepedtek meg, és csak másodlagosan költöztek Erdélybe, függetlenül attól, hogy a hét vezér már a honfoglaláskor ideiglenes táborhelyet választott itt. Részletesebben ismerteti a Gyulák leszármazását Anonymus, aki a következő családfát hagyományozta reánk:

Anonymus egyrészt Zombortól származtatja le a Pest és Zemplén megyében birtokos Maglód-nemzetséget, amely a XIII. században alighanem Anonymus hatására Gyula-Zombor-nemnek nevezte magát, másrészt Tétény honfoglalás kori birtokának mondja a Zombor-nemzetség észak-erdélyi birtokait. A krónikás hagyományok, a nemzetségi szállásterületek és a vezéri szállásnevek összefüggése alapján a következőkben határozhatjuk meg a Gyulák leszármazását.

A család honfoglalás kori őse, Tétény lehetett az első „gyula” Árpád után. Ő azt a vezéri partvonalat birtokolta a Moson megyei, ill. ausztriai Téténytől a budapesti Nagytétényig, amely korábban Kurszánt uralta. Tétényről, a honfoglaló harcok győztes hadvezéréről Anonymus talán valamilyen regös ének alapján írta, hogy „fortélyos ember volt”, „ez az igen okos ember... a maga emberségéből akart magának hírnevet és földet szerezni...”

Fiáról, Harkáról, akinek nevét a Konstantin által feljegyzett *karchász* méltóságnévvel szokták egyeztetni, még ennyit sem tudunk mondani. Csupán a nevéből alkotott helynevek és a tőle eredeztetett nemzetségek szállásviszonyai engednek arra következtetni, hogy Sopron megyén kívül a Duna-Tisza közti vidéken kapott szállásterületet.

A harmadik nemzedéket Anonymus a Gyula és Zombor testvérpárban jelöli meg, nem tudva, hogy a „gyula” valójában méltóságnév. Valószínű, hogy Zombor volt az a gyula, aki 953-ban Fajsz fejedelem megbízásából elment Bizáncba, megkeresztelkedett, püspököt hozott Magyarországra, és elkezdte a görög keresztény térítést a Tisza-vidéken. Ő az első, akinek buzgó vallásosságra hajló egyéniségéről megbízható képet festettek a görögkeleti források. A X. századi feljegyzésre támaszkodó Szkülitész bizánci történetíró szerint „Gyula... megmaradt hitében, ő maga nem intézett soha betörést a rómaiak [bizánciak] területére, és az elfogott keresztényekről sem feledkezett meg, kiváltotta azokat, gondja volt rájuk, és szabaddá tette őket”. Egy görög kútfőből merítő XII. századi orosz forrás szerint ugyanez a gyula „vezér”, aki a keresztségben „István” nevet nyert, „igaz keresztény hittel eltelve halt meg, sok, Istennek tetsző cselekedetet művelvén, békén tért a mennyei birodalomba”.

Anonymus Zombortól eredeztette a lázadó „Kisebbik” Gyulát, és Zombor öccsétől, Gyulától Saroltot. A lázadó Gyula és Sarolt elválasztásának azonban a hitelt érdemlő források ellene mondanak. Az egykorú bajor udvari évkönyv szerint a lázadó Gyula (*Julus rex*) István anyjának fivére (*avunculus*) volt; ugyanennek mondja Thietmar a lázadó nagybácsit, akit Prokuj (*Procu*) néven nevez meg. Ebben az -*uj* végződés a szláv eredetű régi magyar *uj* „nagybácsi” szóval azonos, s így neve a szláv *Prok* „maradék” szóval egyeztethető. Magyar -*d* képzővel ellátott alakja a *Parajd* és *Parád* helynevekben sejtethető.

A lázadó Gyula és Sarolt testvéri kapcsolatát támogatja, hogy Gyula két fia, Boja és Bonyha Erdélyben ugyanúgy a Küküllők mentén birtokolt partvonalat, mint Sarolt. Sarolt szállásának emléke e helyütt a *Sarold* falunévben, Hevesben *Sarud*, Sopron megyében pedig *Sarród* névalakban élt tovább. Anonymus szerint Saroltnak Karold nevű nővére is volt. A török *Sar-aldy* név jelentése „fehér hölgymenyét”, a

Kar-aldy név „fekete hölgymenyét”-et jelent. Karold további sorsáról nincs tudomásunk, míg Prokuj két fia, Boja és Bonyha az István halálát követő trónharcokban játszott szerepet.

Ha ilyen módon Anonymust követve, Zombor gyulától eredeztethetjük is a két István kori nemzetségöst, Maglódot és Zsombort, Zombor öccsétől, az ismeretlen nevű gyulától kell származtatnunk Saroldot, Karoldot és a lázadó Prokuj gyulát. A buzgó keresztény „gyula”, akit a kiszombori görög pénzlelet alapján is Zombor személyéhez kapcsolhatunk, ezek szerint nem nagyapja volt István királynak, hanem csupán nagyapjának bátyja. Ugyanakkor, amikor határozottan vallhatjuk, hogy István király egyéniségében a megtért gyula pietásra hajló természete is érvényre jutott, azt is hozzáfűzhetjük: örökléstani szempontból közömbös, hogy a rokon vonások előzőleg a nagyapában vagy a nagyapa fivérében manifesztálódtak. Olyan karaktervonásokról van itt szó, amelyek nem apáról fiúra öröklődnek, hanem latens módon, olykor a legellentétesebb természetű egyedekben lappangva jutnak újból érvényre egy-egy leszármazottban.

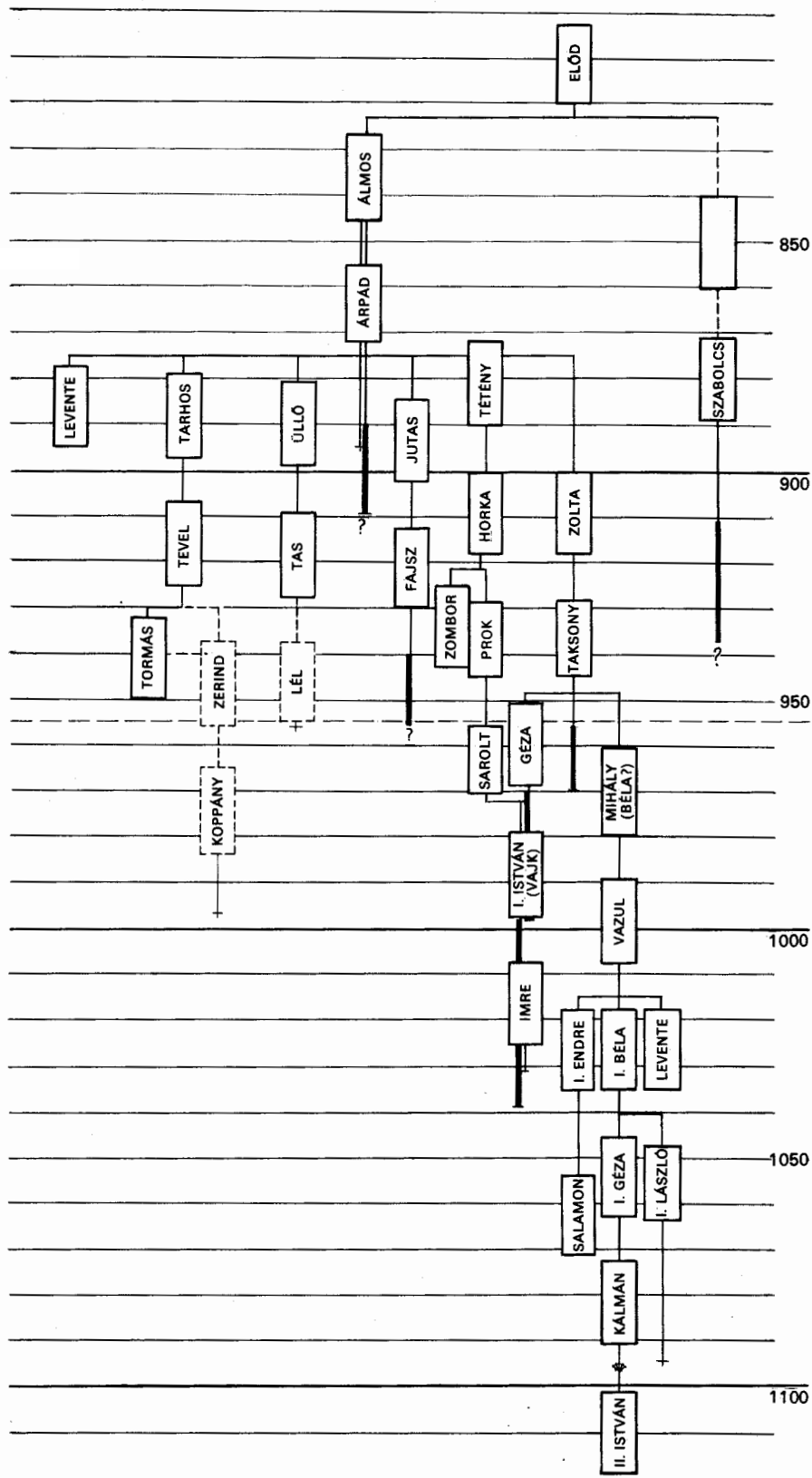
Sarolt esetében valóban lappangott minden pietásra való hajlam, mert ez a szépségről híres asszony a magyar történelem egyik legtemperamentumosabb nőalakja volt. Thietmar kortársak beszámolója alapján Géza feleségét *Beleknegininek*, „fehér úrasszonynak” nevezi, ez pedig a bolgár-török *Sar-aldy* „fehér hölgy(menyét)” név fordítása. A *Beleknegini* nevet Thietmar elbai szláv (szorb) értelmezés szerint „szép úrnőnek” fordította, s lehet ez is oka, hogy legrégibb gesztairónk tudomására olyan hagyomány jutott, miszerint „Sarolt szépségét a környező fejedelmek sokáig emlegették”. Nem vitatva a magyar hagyomány igazát, annyit megállapíthatunk, hogy a szépség Sarolt esetében nem párosult szelídséggel, mert Thietmar szerint „a szép úrnő szerfölött ivott, és a lovat vitézek módjára ülte meg, egy embert pedig haragjában felhevülve meg is ölt. Ez a megfertőzött kéz jobban tenné – tanácsolta a szász főpap –, ha orsót forgatna, és dühét türelemmel fékezne!” Erős egyéniségéről a Szent Adalbert köréhez tartozó Querfurti Bruno térítő főpap is megemlékezett: „...férjét és ami a férjéé volt, maga kormányozta. Vezetése alatt megkezdődött a kereszténység, de pogánysággal vegyült a megfertőzött vallás, és rosszabb kezdett lenni a barbárságnál.”

Mínthogy Bruno informátora a 996-ban ideköltözött Radla térítő szerzetes volt, az erélytelen Géza portréja a halála előtti, kortól és betegségtől megtört állapotára lehet jellemző, amikor Sarolt tartotta kezében a kormányrudat, de ismerve Géza erős egyéniségét, bizonyos, hogy férfiereje teljében maga kormányozta az országot.

Géza feleségéről szólván nem mehetünk el szótlánul a lengyel forrásokban a XIII. századtól megjelenő állítás mellett, amely szerint Géza (*Jesse*) fejedelem Meskó lengyel fejedelem nővérét, Adelhaidot vette feleségül, ő térítette meg férjét, és szülte neki Szent Istvánt.

Ez az állítás nem csupán a korábbi és két forrásból megerősített magyar hagyománynak mond ellent, hanem mindannak, amit a magyar és a lengyel kereszténység kezdeteiről egykorú források alapján tudunk. A hét feleséggel rendelkező Meskó

11. A = első Árpádok családfája időrendi elhelyezésben

gnéznai fejedelem csak 966 körül tért meg, állítólag az ekkortájt nőül vett keresztény felesége, a cseh Dubravka hatására, valójában politikai szükségszerűségből. A felpogány lengyel Piasztok a hetvenes években még nem állottak előbbre kereszténység tekintetében, mint az Árpádok és Gyulák, akik ekkor már húsz éve kísérleteztek a kereszténység elterjesztésével Magyarországon. E X. századi Piaszt Adelhaid létezését semmilyen egykorú forrás nem igazolja, de az is kétséges, hogy a keresztény női név divatja ilyen korán elterjedt Kelet-Európában. Az Adelhaid név azáltal vált ismertté, hogy I. Ottó özvegye, Adelhaid 991–995 között a gyermek III. Ottó helyett a német-római birodalmat kormányozta, az Adelhaid-kultusz azonban csak az ezredfordulótól terjedt szélesebb körben, aminek jeleként Odilo clunyi apát megírta a „mater regnorum” életét vallási tiszteletének elindítása végett.

A Géza lengyel házasságára vonatkozó adatot először a XV. századi lengyel krónikák egyeztették a magyar források Saroltjával, azt állítva, hogy Gézának két felesége volt, az első Sarolt és a második Adelhaid. Dlugoss azt is hozzáfűzte, hogy az utóbbi szülte Szent Istvánt. A magyar kutatók zöme századokon át hasonló módon próbálta az ellentmondást feloldani, azzal a különbséggel, hogy Saroltot vallotta István anyjának. A források kritikai vizsgálata nyomán már a múlt század végén bebizonyosodott a lengyel forráshely megbízhatatlan volta, alább pedig kitérek rá, hogy a magyar és lengyel kereszténység kezdeteivel, valamint a legkorábbi politikai kapcsolatokkal nehezen egyeztethető Géza lengyel házassága.

A családi viszonylatok megértésében nagy segítséget nyújtanak a kronológiai adatok: a születési, házassági és halálozási évszámok ismerete. Az Árpádok történetében a X. század végéig nem rendelkezünk ilyenféle megbízható évadattal, sőt még István király születésének évéről is csak egymásnak ellentmondó adatok maradtak fenn. Ha mégis néhány megbízható évszámhoz próbáljuk az Árpádok családfáját igazítani, le kell mondanunk a hagyományos genealógiai ábrázolásról, mert az Árpád-fiak legidősebb és legifjabb ága között csaknem egy generációs eltérés mutatkozik.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznem, hogy az Árpád-korban nem lehet egy nemzedék (generáció) idejét, tehát azt az átlagos időtartamot, amely alatt a társadalom újratermelődik, 33 évben számítani, mint ez ma szokásos. Antropológiai kutatások egy nemzedék életét e korban 27–28 évre teszik, és az Árpádok családi történetéből vett konkrét számítások ugyanezt erősítik meg. Azt számítva, hogy 890 körül Árpád ugyanolyan felnőtt férfi korban volt, mint 1290-ben, 400 év múlva 14. leszármazottja, Kun László, egy nemzedékre átlagban 28,5 év jut.

Az Árpád-fiak családi történetében biztos korjelölőnek az mutatkozik, hogy Tormás herceg, Árpád legidősebb fiától származó dédunoka a 948-ban érett ifjú volt, míg Taksony herceg, Árpád legifjabb ágbeli unoka a 947-ben egy sereget vezetett Itáliába, tehát érett férfikorban levőnek tekinthető. A dédunoka és unoka egyidőben való szerepléséről arra lehet következtetni, hogy Árpád idősebb és legifjabb gyermeke között igen jelentős, csaknem egy generációt kitevő időbeli eltérés volt, noha Tormás kísérő és Taksony vezető szerepe csökkentette a távolságot. A bennünket legjobban érdeklő Zolta-ág életkori viszonyaira további támpontot ad, hogy

István 996/997-ben volt érett ifjú korban; a gyermekkoron túljutva 996-ban nősült meg, és 997-ben mint érett ifjú lépett trónra. Egy nemzedékre 28 évet számítva, ez azt jelenti, hogy Árpád legifjabb gyermeke, Zolta, aki már az új hazában születhetett, 913 körül volt érett ifjú, fia, Taksony 941 táján jutott érett ifjú korba, s ez megmagyarázza, hogy 947-ben hadat vezethetett, végül Géza 969 körül vált érett ifjává és köthetett házasságot.

Valószínű, hogy ifjú trónörökös korában, pogány hercegek módjára, több ágyast, amolyan balkézről való feleséget tartott. Politikai tettek is számító házasságkötése a görög kereszténynek született Sarolttal már 970 táján megtörténhetett. Sarolt bizonyára fiatalabb volt Gézánál. Korára nézve némi támpontot az ad, hogy Koppány 997-ben feleségül akarta venni. Többen e tényből messzemenő következtetéseket próbáltak levonni Sarolt fiatalságára, megfélekezve arról, hogy a levirátus jogszokása értelmében az öccs minden bátyjának feleségét, korra való tekintet nélkül, örökölte meg. Nem tudunk bizonyosan Sarolt életkorára következtetni gyermekeinek életkorából sem, mert e tekintetben még nagyobb bizonytalanság uralkodik, mint István születését illetően. Csupán annyit mondhatunk nagy valószínűséggel, hogy István a hetvenes évek végén született, és igazolható leánytestvérei közül egy sem volt idősebb nála.

Figyelembe véve, hogy Sarolt még a 997-et megelőző években is temperamentumos asszonynak számított, ami egy harmincas éveiben levő asszonyra még találhat, de egy negyvenen túl járóra kevésbé, születése idejét az augsburgi csatát (955) követő évekre tehetjük. Ekkor még élt Zombor gyula, a mélyen vallásos ortodox keresztény főúr, aki családjának újszülötteit biztosan megmártatta a keresztségben, de rövidesen bekövetkezett halálával és a magyarországi görög püspökség felszámolásával Sarolt aligha részesült vallásos nevelésben. Az, ami megmaradt benne a kereszténységből, inkább külső máz lehetett, semmint belső vallásos meggyőződés. Ez elégséges volt ahhoz, hogy férjét a kereszténység terjesztésében támogassa, de arra nem, hogy fiát vallásos irányban befolyásolja.

GÉZA URALKODÁSA –
ISTVÁN IFJÚKORA

GONDOLAT

6 / A NYUGATI TÉRÍTÉS KEZDETE

Géza valószínűleg még mint herceg vette feleségül az erdélyi Gyula keresztény leányát, Saroltot. Ez idő tájt a „Biharország” feletti uralom illette meg, és szállást létesített magának a Körösök szarvasi átkelőjénél, az utóbb is hercegek által bírt Gyécsa faluban, a mai Décsi pusztán, valamint az Al-Duna mellett Gyécsa, a mai Divicsi falunál, ahol rajta tarthatta kezét a keleti kereskedelem új központjába, a Duna-deltánál fekvő Perejaszlavecke vezető úton, és kiépíthette a Kelet-Európába többfelé ágazó diplomáciai kapcsolatait. Itteni országlása idején jött létre az orosz–besenyő–bolgár–magyar szövetség Bizánc ellen, és valószínű, hogy ő adott csapatokat Szvjatoszláv seregébe. Hogy ifjúkorában előszeretettel háborúskodott, arra István nagyobb legendája kifejezetten utal, későbbi békepolitikájáról szólván. Amikor ui. arról beszél, hogy Géza a térítés elindításával szorgalmazta a szomszéd országokkal való békét, hozzáfűzi, hogy ennek „korábban sohasem volt kedvelője”. A Taksony kori görög–magyar háborúskodás döntő módon befolyásolhatta Géza állásfoglalását a görög egyházzal szemben, és ehhez járult egy friss élmény, ami Gézát végleg el kellett fordítsa a bizánci egyháztól. Amikor 971-ben, a Szvjatoszláv elleni háború befejeztével Tzimiszkész János császár a „felszabadított” Bulgáriát annektálta, és II. Borisz cárt fogolyként Bizáncba vitte, megszüntette az önálló bolgár patriarkátust. Ilyen körülmények között nem beszélhetünk arról, hogy Géza „válaszúton állt Kelet és Nyugat között”; adott körülmények között a görög egyházhoz való csatlakozás számára lehetetlen volt.

A görög egyház vezetői egy évszázad múltán fájdalommal észlelték, hogy a sokat ígérő kezdetek után a bizánci misszió abbamaradt Magyarországon. Amikor okait keresték, nem a valódi okra, Konstantin császár elutasító döntésére mutattak rá, hanem az ennek következtében kitört háborúskodást okolták, s emellett egy figyelemre méltó mulasztást hoztak fel: a magyaroknak „saját nyelvükön írott könyveik nem voltak”. Ez a megjegyzés sejteni enged, hogy a bizánci misszió megerősödése esetén a magyar kereszténységre a bolgár egyház fejlődéséhez hasonló út várt volna:

görög rítusú, de magyar nyelvű liturgia, az ortodox püspökségek élén magyar pátriárkával. Egy ilyen fejlődés a görög betűs magyar nyelvű egyházi irodalom X. századi elindulását vonta volna maga után.

Utólag a bizánci papság a görögök mulasztása nyomán beállt fordulatot így jellemezte: „A latinok pedig, látván a görögöknek számukra kedvező tétlenségét, Rómából felkerekedtek és... könyveikkel és írásaikkal istentelen hitőkre térítették őket.”

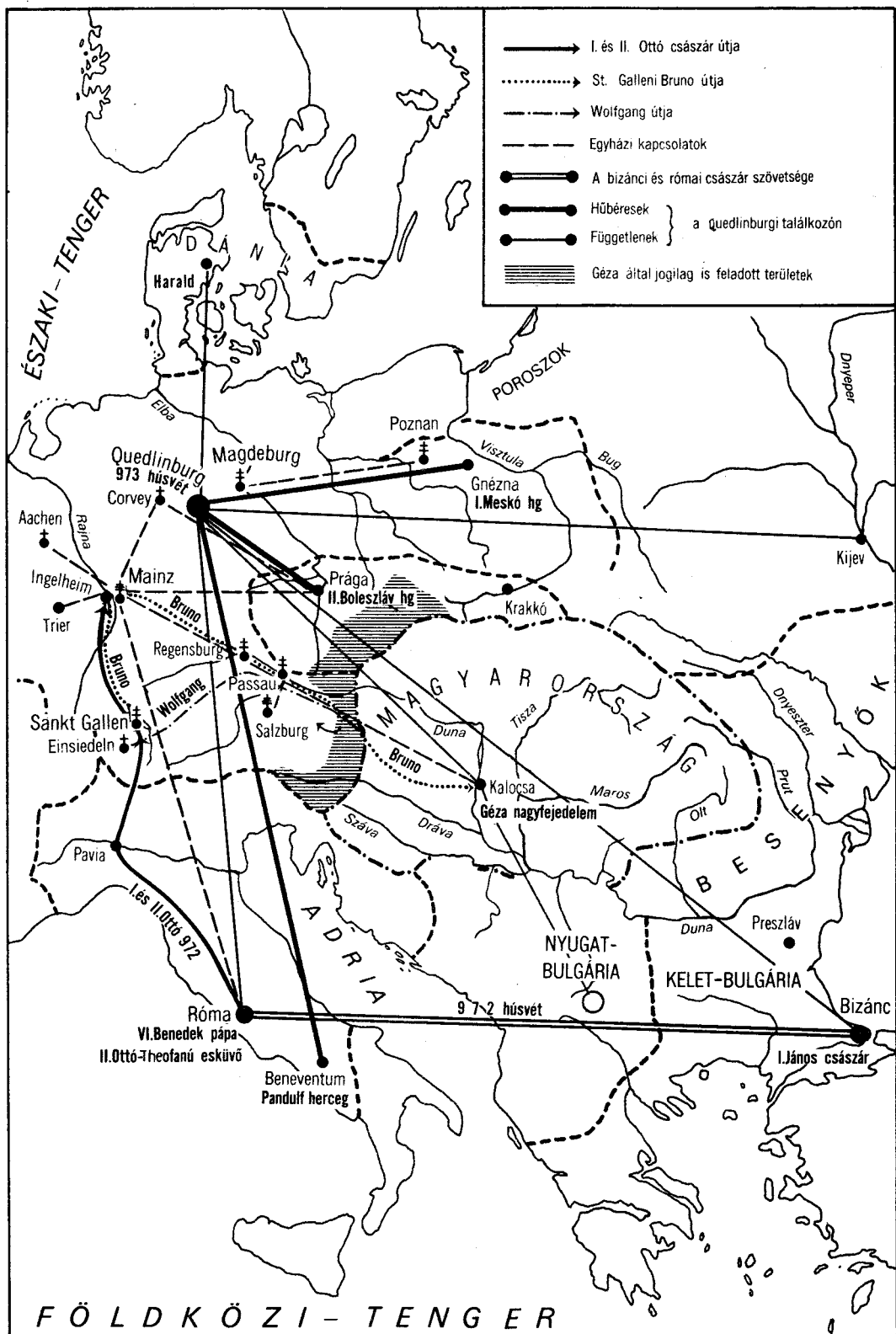
A latin térítés valójában nem Rómából indul ki, hanem a nemzetközi események kényszerítették ki.

Magyarország két expanzív birodalom, Bizánc és a német-római császárság között feküdt. Amíg e két birodalmat baráti országok választották el Magyarországtól, egyik sem jelentett veszélyt. Bizánc azonban 971-ben bekebelezte Bulgáriát, Bajorország és Karintia kormányát pedig a magyarbarát Arnulf leánya, Judit 967 után adta át érett ifjúvá serdült fiának, Cívakodó Henriknek, aki a magyar „gyepűelvén” örgrófságok szervezésébe kezdett. E potenciális veszélyek 971–72-ben nőttek át fenyegető veszedelemmé, amikor a két császár, Tzimiszkész János és Nagy Ottó szövetséget kötött, és a szövetséget házassággal pecsételte meg. Az ifjú II. Ottó társcsászár 972 húsvétján Rómában a Szent Péter-templomban XIII. János pápa segédlete mellett oltárhoz vezette Theofanu görög hercegnőt.

Géza mind a távolsági kereskedők, mind bulgáriai barátai révén hírt kaphatott a két császárság politikáját összehangoló szövetségről. Államférfiúi képességeinek jele, hogy felismerte a harapófogóba kerülés veszélyét, és azonnal cselekedett. A görögökkel való 14 éves rossz viszony és a németekkel való 17 éves fegyvernyugvás állapotában csak Ottóhoz fordulhatott, és jól tudta, hogy a tartós békének egy ára van: a keresztség felvétele.

Bizonyosra vehető, hogy a fenti értesülés hatása alatt indította el követeit a több éves itáliai tartózkodás után hazatérő Ottó császár elé. I. Ottó fiával, II. Ottóval és népes kíséretével 972 nyarán kelt át az Alpokon Paviából Sankt Gallenba. Még Paviából követtséget menesztett Lengyelországba, és meghívta Meskó lengyel fejedelmet a következő év húsvétján Quedlinburgban tartandó „nemzetközi” összejövetelre. Úgy látszik, hogy augusztusban, Sankt Gallen-i tartózkodása alatt ért el hozzá Géza üzenete, melyben bejelentette megtérési szándékát, mert legott egy Prunward nevű Sankt Gallen-i szerzetest választott ki a magyarokhoz küldendő térítő püspöknék. *Prunward* a *Prun* ~ *Bruno* „Barna” név továbbképzett alakja, s az utóbbi ugyanúgy használatos volt a kételemű név „Kurzform”-ja gyanánt, mint ahogy a *Gerhard* és *Kuonrad* nevet a XI. században *Geróra* és *Kunóra* is rövidítették. Mint már Pauler Gyula észrevette, a Sankt Gallen-i *Prunward* püspök azonos azzal a rövidebb *Brun* (*Prun*) néven nevezett püspökkel, akinek Ottó által írt úti ajánlólevele egy tegernseei kódexben reánk maradt:

„Ottó, Isten kegyelméből felséges császár Biligrimnek [= Piligrimnek], a passauai egyház tisztelendő püspökének üdvözetünk és kegyelmünk. Bruno [= Prun] püspököt küldjük hozzátok, és kedveltségteknek ajánljuk azzal, hogy a legmesszebbmenően segítsétek, bármire volna nálatok szüksége, és tiszteletteljesen és a legkörülményesebben

12. Magyarország kiegészése a Nyugattal (972-973)

vezessétek embereitekkel, valamint lovakkal és más úti szükségletekkel ellátva a magyarok végeire, amilyen közel csak lehet. Őt azért delegáljuk oda, hogy királyukat minél előbb összeköttetésbe hozza hatalmunkkal. Nektek pedig igen nagy gondotok legyen, hogy ez a követség a legbiztosabban létrejöjjön, mert ha feltett szándékunk sikerrel jár, abból nektek és mindnyájatoknak felettébb nagy hasznatok lesz. Isten veletek!”

Ottó levelének vigyázóan sürgető hangneme nemcsak az „első találkozó” izgalmát leheli magából, hanem benne sűrűsödik húsz év gondja, várakozása, a magyarok Nyugatról való kiszorításától kezdve megtérési kísérleteik zátonyra futtatásáig, és végül a saját kivárási politikájának beigazolódása. Az idős császár erejét már gyengültni érezte, de azt a diadalt meg akarta érni, hogy ő vezesse be Krisztus aklába a megszelídített fenevadakat.

A Bruno követségét utóbb saját akciójának feltüntető Pilgrim leveléből tudjuk, hogy az első térítők úgy vonultak a magyarok elé, ahogy azt Beda (angliai tudós szerzetes, † 735) Angol gesztájából olvasták, ünnepélyes processzióval, litániát énekelve, ezüstkeresztet és Krisztus képét vive magukkal, és tolmácsoltatták mondanivalójukat. A Sankt Gallen-i halottaskönyv (necrologium) szerint Bruno megkeresztelte a „magyarok királyát”; Ademár (Ademarus Cabannensis) francia szerzetes († 1035) művének XII. századi interpolátora pedig ezt a Brunót összekeverve két másik Brunóval, a 30 év múlva működött Bruno augsburgi püspökkel és Querfurti Bruno térítő mártírral, azt állítja, hogy a Bruno által megkeresztelt Géza király István nevet kapott, amit a forrás megbízhatatlansága ellenére nem utasíthatunk el minden további nélkül: *Az István–Mihály* testvérpár megnevezés ui. más új királyok családjában is előfordul: *Sztefanosz*, görögül „megkoszorúzott”, a királyra, *Mikháel*, a karddal ábrázolt arkangyal, a duxra jellemző név. E névpár jelentkezése valószínűvé teszi, hogy Gézával együtt kiskorú öccse, Mihály is felvette a keresztséget.

Az a körülmény, hogy a császár a még pogány Gézát *rex*nek titulálta és maga Géza István nevet választott, nem jelenti azt, hogy a keresztény társadalom őt *rex christianus*nak, igazi királynak ismerte el. Ennek a pápa és császár együttes elhatározásán kívül olyan formai szükségletei is voltak, amelyekkel Géza nem rendelkezett. Nem volt a keresztény közösség fejétől nyert koronája, nem koronázta meg és kente királylává a pápa által megbízott püspök. Géza egykorú jellemzéséből azonban úgy tűnik, hogy ilyen babérokra nem is vágyott. Gőgösebb volt annál, semhogy „Isten szolgája” legyen, és Krisztus helytartója előtt megalázkodjék. Aki több istennek áldozik, egynek sem híve szívvel-lélekkel. Bizonyára ezért nem élt azzal a névvel, amelyet a keresztiségben nyert; magyar hívei előtt megmaradt „gyevücsának”, amolyan pusztai kis istennek tartva magát. Címe, ahogy a Konstantin által feljegyzett *megász archón* és a Querfurti Bruno megőrizte *magnus senior* fejedelmi címekből kiderül, *nagyuram* lehetett: a „hetedhét ország” felett álló „hét úr” nagyfejedelme.

Géza minden bizonnyal már mint megkeresztelt király küldte el tizenkét főúrból álló ünnepélyes követségét Quedlinburgba, a keresztény uralkodók és megbízottaik 973. március 23-i összejövetelére, ahol személyesen jelent meg Kékfogú Harald dán

király, II. Boleszláv cseh fejedelem, Meskó lengyel fejedelem fia, Bátor Boleszló herceg, de követeket küldött az újonnan választott VI. Benedek pápa, I. János görög császár, Vasfejű Pandulf beneventumi herceg, sőt a Macedóniában ekkor szervezkedő bolgár „ellenkormány” is.

A hűbéri függésben levő dán, cseh és lengyel uralkodók személyes megjelenésével szemben Géza és családtagjai távol maradtak, ami a középkori magyar állam külpolitikai irányelve maradt: Magyarország a keresztény Európa része, de független idegen hatalmaktól.

Ami a magyarországi térítést elindító püspök egyházjogi helyzetét illeti, viszonylagos függetlenséget élvezett a német egyházfőktől, de nem volt független a császári udvartól. A magyarok püspökének kijelölt Sankt Gallen-i Bruno ui. egyházilag a konstanzi püspökön kívül Rudbert mainzi érsektől, a császár főkáplánjától függött, mivel Sankt Gallen mint kiváltságos „birodalmi apátság” a császári kápolna alá tartozott. A megtérő uralkodókat a császár kápolnájához kapcsolni nem csupán kitüntetés volt, hanem rejtett kifejezése annak az igénynek, hogy minden keresztény uralkodó a császártól, a római egyház védnökétől függjön. Ez volt az oka annak, hogy amikor Olga orosz nagyfejedelemnő Bizáncból elfordulva Ottótól kért püspököt, a császár 961-ben természetes fiával, Vilmos mainzi érsekkel szenteltette püspökké Adalbertet, a kiváltságos trieri Szent Maximin-apátság szerzetesét, de ez nyilvánult meg abban is, hogy 973–76-ban az akkor létesített prágai püspökséget is a mainzi érsek alá rendelték; az első püspök Dietmar, a császári kiváltságot élvező corveyi monostor szerzetese lett.

Brunót magyarországi küldetése előtt bizonyára ugyanúgy a mainzi érsek szentelte fel, mint Adalbertet és Dietmart. Erre már 972 szeptember közepén sor kerülhetett, mert Ottó Sankt Gallenből a Mainz melletti Ingelheimbe vonult, ahol hat német érsekkel és tizenhat püspökkel tartott zsinatot.

A mainzi érsekségnek a 960-as években készített szertartáskönyve reánk maradt, s ebben pontosan le van írva a püspökavató szertartás, amely szerint az első magyar püspököt felszentelhatték.

A világi beiktatás (invesztitúra) a császár által átnyújtott pásztorbottal történt meg, ezt követte a leírt egyházi szertartás. A hosszú ceremónia közlésére itt nincs hely, csupán néhány részletet emelek ki.

A felszentelés „vizsgáztatással” (*examinatio*) kezdődött, melynek során kérdéseket tettek fel a „választottnak” a Szentháromságban való hite, a püspöki tudnivalók és a Szentírás ismerete felől. Ezután következett a fogadalomtétel, többek közt a következő nyilatkozatokkal:

„Akarsz Szent Péternek, akinek Istentől adatott hatalma van a kötésre és oldásra, az ő vikáriusának és követőiknek mindenben hűséget és alárendeltséget fogadni?” „Akarok.” „Akarsz a mainzi szent egyháznak, nekem és követőimnek hűséget és alárendeltséget fogadni?” „Akarok” stb. A fogadalmak során a keresztény hitvallás elmondására is sor került.

A szertartáskönyv meghatározza a beöltözés és a sekrestyéből az oltár elé vonulás

módját, valamint az éneklendő antifónákat (két kórusra írt himnuszokat) és zsoltárokat is.

A fenti módon szeptember 15. körül felszentelt püspök a hó végén már átadhatta Passauban Ottó levelét Piligrimnek, és az ott összeállított kísérettel október folyamán elérkezhetett Magyarországra.

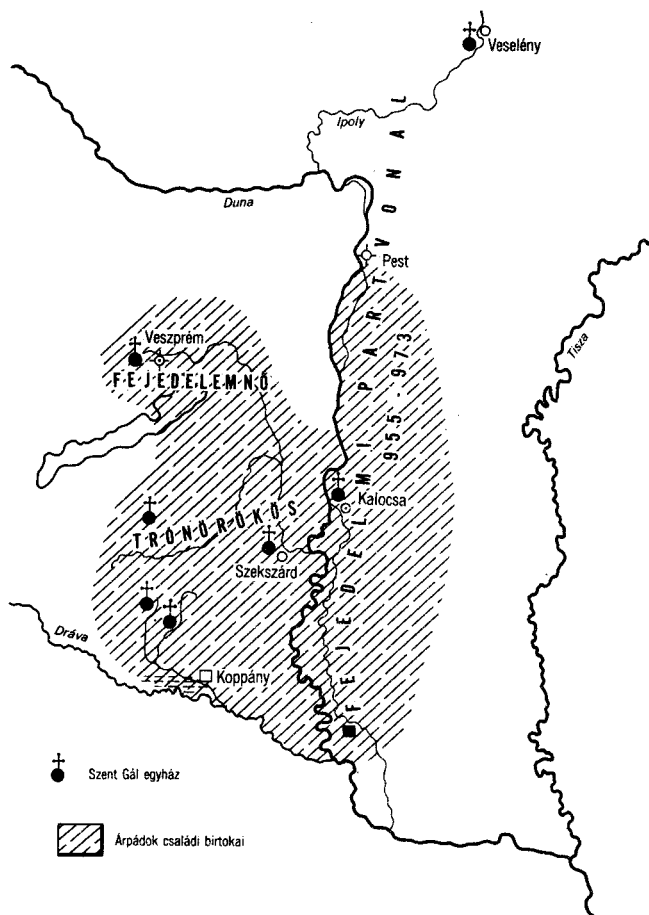
Hogyan indult el a magyarországi latin térítés?

A történeti köztudat Szent Wolfgangot tartja az első nyugati térítőnek. Wolfgang kiindulásának helye és időpontja azonban arra mutat, hogy térítő útja nem volt független e Sankt Gallenből kiinduló missziótól. Wolfgang ui. a Sankt Gallennal szomszédos einsiedelni bencés apátság szerzetese volt, és Ottó társcsászár éppen 972. augusztus 14-én, Sankt Gallenban állított ki kiváltságlevelet az oda járuló einsiedelni szerzeteseknek. Bizonyos, hogy az ekkortájt tudomásukra jutott magyar megtérési vágy buzdította fel Wolfgangot, hogy apátjának engedélyével elinduljon Magyarországra téríteni. Alig ért el azonban Pannonia végeihez, Piligrim püspök visszarendelte.

Piligrim, akit nem egész egy éve állítottak a passauai püspökség élére, és egyéni törekvéseinek és jogainak keresztvezését látta e missziókban, a saját buzgalmából, legfelsőbb támogatás nélkül útjára indult Wolfgangot az osztrák–magyar határvidékről visszatérésre tudta kényszeríteni, de a császári megbízást teljesítő Brunót segítenie kellett. Piligrim feladata volt, hogy papokat adjon Bruno mellé, nyilván olyanokat, akik az ausztriai karantán-szláv nyelv ismeretében mint tolmácsok és térítők el tudtak boldogulni Magyarországon. A magyarság a nyugati térítők számára csak szláv nyelven volt megközelíthető; a 150 éves szláv–magyar szimbiózis ui. azt jelentette, hogy úr, vitéz és szolga egyaránt értett valamit szláv nyelven. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a magyar nyelv keresztény terminológiájának második csoportja az a szlovén volt, amelyet a „bajor-karantán végeken” is beszéltek. Ebből származik *kereszt(el)*, *keresztény*, *malaszt*, *bérmál*, *apát*, *apáca*, *pilis*, *zsolozsma*, *szövétnék*, *parázna*, *szerda*, *csütörtök*, *péntek*, *vecsernye* stb. szavunk. Ha ezek némelyike korábbi vagy későbbi jövevényszó is lehet, zöme a Géza kori nyugati misszió idején honosodhatott meg a magyar nyelvben.

Sankt Gallen-i Bruno missziójának eredményéről csak az ő eredményeit hamis szándékkal kisajátító Piligrim leveleiből tudunk meg néhány részletet. Két-három év alatt a „nemesebb” magyarokból 5000-et kereszteltek meg, ugyanakkor a Magyarországra fogolyként hurcolt keresztények tömegesen vitték oda gyermekeiket megkeresztelni. Piligrim ezek számát még a magyarokénál is nagyobbra tette, ami abból a megtévesztő látszattól fakadt, hogy a térítés a fejedelmi család udvarhelyein indulhatott meg, és nomád módra e fejedelmi „ordák” mellett telepítették le az idegenből elragadott fogoly kézműveseket és rab cselédeket. Piligrim szerint ezek kezdtek el építeni az első kápolnákat.

Sankt Gallen-i Bruno missziójával és az udvarhelyeken épült kápolnákkal áll összefüggésben, hogy a *Szentgál* helynevek, amelyek egyházuk védőszentjéről kapták nevüket, csak azon a szűkebb környéken fordulnak elő, ahol az Árpádok X. szá-

13. Szent Gál
püspökének térítése
Magyarországon 972 után

zadi családi szálláshelyei voltak. Nyilvánvalóan nyen a Kalocsa, Szekszárd és Veszprém melletti *Szentgál*, a fejedelmi, a hercegi és a fejedelemsnői udvarhelyek szomszédságában, de a nyugat-baranyai két *Szentgál* is két olyan patak partján feküdt, amely a Siklós melletti Koppányhoz vezetett. A hatodik, a somogyi Orci felett, és egy Szent Gálnak szentelt templom a nógrádi Veselény táján már inkább a Géza alatt beköltözött Orci és Vecelin sváb lovagokhoz kapcsolható, ha ezek nem elkobzott udvari szálláshelyeket kaptak meg.

A Szent Gál-kultusz illetén terjedésének azért van különös jelentősége, mert a kora középkorban az egyházakat, ill. az oltárokat lehetőleg olyan szent tiszteletére emelték, akinek ereklyéiből egy darabkát meg tudtak szerezni az oltárra. A Szent Gál-patrocínium feltételezi, hogy a szentnek a Sankt Gallen-i apátságban őrzött ereklyéiből egy vagy több darabkát Magyarországra hoztak. Mivel a későbbi századokban a svájci (akkortájt sváборszági) Sankt Gallennak Magyarországgal kapcsolata nem volt, ez csak az első magyarországi latin püspök, Prunward-Bruno műve lehet.

Arra, hogy az első térítő püspök korábbi egyháza kultuszát átplántálta új tarto-

mányába, jó példát nyújt a cseh egyháztörténet. A Brunóval közel egy időben prágai püspökké tett Dietmar, a corveyi Szent Vid-monostor szerzetese Csehországban elterjesztette Szent Vid kultuszát, s elsősorban neki tudható be, hogy Szent Vid ereklyéi a középkori Csehországba elkerültek.

Bruno egyházi felettese a mainzi érsek volt, a mainzi főegyház pedig Tours-i Szent Márton tiszteletére volt szentelve, és benne őrizték a szent ereklyéit. Így érthetővé válik, hogy Szent Márton kultusza már Géza idejében meghonosodott Magyarországon, és tiszteletére emelték a pannonhalmi apátságot. Pannonhalma Szent Márton-patrociniumát a középkortól napjainkig abból vezették le, hogy itt volt állítólag Szent Márton szülőhelye és imaháza, oratóriuma. Tours-i Szent Mártonnak tanítványa, Sulpicius Severus által 401 után írt életrajza szerint azonban a szent a pannoniai *Sabaria* városban született, amin Szombathelyet kell értenünk. A *Sabaria* elnevezést a középkorban csak másodlagosan vitték át Pannonhalmára, ill. az ott fakadó forrásra.

A hazai Szent Márton-kultusz terjedéséhez kétségtelenül hozzájárult Pannonhalma vezető szerepe a XI. században, valamint e szent pannoniai eredetének tudata, s így „divatja” a XII. századig eleven volt. Meghonosodásában azonban döntő szerepe lehetett annak, hogy az első magyarországi püspök „Szent Márton” alá tartozott, s a szász dinasztia mint udvari kápolnája szentjét olyan megkülönböztetett tiszteletben részesítette, hogy II. Henrik a szlávok ellen vívott csatája előtt Szent Mór mellett Szent Mártont hívta segítségül.

Tours-i Szent Márton kultuszával kapcsolatosan terjedt el a második tours-i püspök, Briccius, magyarul Szent Bereck tisztelete. Neki szentelt templomokat két korai nemzetségi központban – az Alap-nemzetség Győr megyei fészkeben, Alapon és a Zala megyei Kálon – találunk, s így ezeket is méltán számíthatjuk legkorábbi templomaink közé.

Mivel Bruno segítő papjai a passauai püspökségből származtak, a passauai püspökség pedig Szent István protomártírnak volt szentelve, a magyar egyháztörténet komoly alappal tulajdonítja Szent István első vértanú kultuszának magyarországi terjesztését Piligrim papjainak. Mindenekelőtt az esztergomi várhegy középkori Szent István protomártír-templomáról tehető fel, hogy a Géza kori térítés idején építették. Ez a templom valószínűleg megelőzte az István király idejében emelt bazilikát, mely tőle délre, mintegy 70 méterre épült. Romjait az új bazilika XIX. századi építésekor eltüntették, és kérdéses, hogy az erős planírozás után maradt-e a föld alatt belőle valami. Valószínű, hogy Szent István első vértanú tiszteletére más templom is épült ez idő tájt – a győri plébániatemplomot sorolják ide –, a protomártír tisztelete azonban az egész Árpád-korban eleven volt, s így nehéz régészeti és településtörténeti kutatás nélkül eldönteni, hogy melyik eredhet közülük Géza fejedelem korából.

Sankt Gallen-i Bruno hatása nem csupán a templomi védőszentek kultuszában, hanem a legkorábbi szertartáskönyvek fenntartotta liturgiában is megőrződött. Bizonyos, hogy Bruno olyan liturgikus könyveket hozott magával, amelyeket Sankt Gallenban és Mainzban használtak. Ez az oka annak, hogy legkorábbi liturgikus

könyveink, így a Pray-kódex naptára és a székesfehérvári antifonárium, a Codex Albensis sajátosan Rajna-vidéki szent-kultuszt tükröznek vissza. Már régebben felfigyeltek rá, hogy a Pray-kódex nagy naptára, időszámító csíziója és sacramentariuma a római egyházban általánosan tisztelt szentek mellett kivált a „frank” szentek ünnepeit részesíti előnyben. Még sajátosabb e szempontból a nemrég Grazban felfedezett székesfehérvári antifonárium a XII. századból, amely a bazilikában tartandó ünnepi officiumok szövegét adja meg, és kezdő szavakkal jelzi az éneklendő himnuszokat. A 160 lapos Codex Albensisben Tours-i Szent Márton officiuma igen nagy terjedelmet, 4 és 1/2 oldalt vesz igénybe, s bár e helyütt a szent életének ismertetésére is sor kerül, a legcsekélyebb utalás sincs benne Szent Márton „pannoniai” vagy „sabarai” eredetére, viszont utána következik Szent Márton utódának, Szent Bereck tours-i püspöknek rövid officiuma, ami bizonyítja, hogy az antifonárium összövege egy olyan nyugati egyháztartományból ered, ahol Szent Márton különös tiszteletnek örvendett. Még sajátosabb, hogy a Codex Albensisben Szent Gál officiuma 4 oldalas, az első Sankt Gallen-i apát, Szent Othmár officiuma pedig 2 és 1/2 oldalas terjedelemben szerepel. A Sankt Gallen-i szenteknek ez a rendkívüli kiemelése akkor szökik szembe, ha figyelembe vesszük, hogy a délnémet egyház vezető szentjei, köztük a nagy térítő Bonifác, a salzburgi Ruprecht (Rudbert), a regensburgi Emmerám, az augsburgi Ulrik (Udalrik) egyáltalán nem szerepelnek a Codex Albensisben.

Sankt Gallen-i Bruno Magyarországra jöttével kerültek ide először latin vallásos tiszteletre szánt kegytárgyak: ötvösművek és textíliák. Ezek részben I. Ottó császár ajándékai lehetnek a megtérő fejedelem és családja számára, részben az első püspök és papi kísérete felszereléséhez tartozhattak. Egy részük a császár, más részük a mainzi érsek, harmadik részük az ír alapítású, nagy hagyományokkal rendelkező Sankt Gallen-i apátság kincstárából eredhetett. Ezt tudva, felmerül a gondolat, hogy a magyar korona felső, latin részének pántjait díszítő aranyozománc lemezek az apostolok képeivel, melyek ír miniatúrákon kívül egy IX. századi Sankt Gallen-i kódex apostolképeihez állanak a legközelebb, eredetileg nem egy Sankt Gallenből ekkortájt ide került ötvösmű, ereklyetartó vagy más kegytárgy részeit alkották-e, s nem másodlagosan helyezték-e a pántokra? A művészettörténeti kutatás az apostollemezek korát illetően több évszázad között ingadozott, míg legújabbán az a nézet terjedt el, hogy a XII. század elején, Magyarországon készíthették. Ez a felfogás azonban megengedi azt a magyarázatot is, hogy az apostollemezekhez a hazai ötvös a térítéskor az udvari kincstárba került ír-Sankt Gallen-i ötvöstárgy képeit vagy kódex miniatúráit vette mintául.

Ademarus Cabannensis XI. századi frank történetének XII. századi zavaros megtoldója, aki a három Bruno püspök alakjából összegyúrt Szent Bruno által térítetteti meg a magyarokat, azt állítja, hogy Géza királyt III. Ottó császár (!) személyesen keresztelte István névre, ez alkalommal Szent Móríc lándzsáját adta neki a belefoglalt Krisztus keresztszögével, és engedélyezte, hogy a császár módjára, bárhol hordja a szent lándzsát, és szabadon bírja országát. Mivel III. Ottó 1000-ben Bátor Boleszló lengyel fejedelmet tüntette ki azzal, hogy a Szent Móríc-lándzsa mását adta neki a

hűbéres viszony fenntartásával, a fenti adatot a német kutatók előszeretettel használták fel arra, hogy Szent Istvánnak III. Ottótól való hűbéres viszonyát igazolják vele. Igaz ugyan, hogy a forrás megkülönbözteti Gézát fiától, Istvántól, amikor a fentiek után közli, hogy az istván névre keresztelt Géza Szent Brunónak megparancsolta, hogy fiát saját nevére, Istvánnak keresztelje, de úgy vélték, hogy a szerző összecserélte a két Istvánt, és III. Ottó Szent Istvánnak adta e lándzsát.

Bár e kérdésre a későbbiekben még vissza kell térnünk, Sankt Gallen-i Bruno tevékenységének reminiscenciái láttán már itt felmerül a kérdés, lehet-e arról szó, hogy még Géza fejedelem kapott lándzsa-ajándékot I. Ottótól és vele utazó társaságától, II. Ottótól? Vajon elképzelhető-e, hogy Ottó császár annak a szent lándzsának a mását, melyet 955-ben az augsburgi csatában maga előtt vitetett, 18 év múlva a magyarok megtérő fejedelmének adta? A „szent lándzsa” idekerülésére semmilyen hiteles adat nincs, s csak az igazolható, hogy István király utóbb a pápától aranyos lándzsát kapott. Mivel a lándzsa hűbéres viszonyt jelző átadása mindig személyes találkozás kapcsán történt, erre pedig a császár és Géza között biztosan nem került sor, az adat ugyanúgy nem fogadható el, mint a császár általi személyes megkeresztelés állítása.

Gézát a feltétlen hitelű Sankt Gallen-i halottaskönyv (necrologium) szerint Bruno keresztelte meg. De az ő sikeres magyarországi működésének tudható be az is, hogy Sankt Gallenban a magyarok 926-i kalandozását utólag részletesen írásba foglalták, és ebben nemcsak a pusztításra emlékeztek vissza, hanem a kalandozó vitézekről reális, emberközelségű képet festettek.

Bruno magyarországi működésének időtartamáról biztos adat nem maradt reánk. Thietmar feljegyzéséből bizonyos, hogy később is működött egy püspök (*antistes*) Géza udvarában, és István uralkodása kezdetén halt meg Domonkos, az első magyar érsek, akinek idekerülése rejtély. Bár nem lenne elképzelhetetlen, hogy Bruno egyházi neve *Dominicus* volt, s a hosszú életű főpapok nem tartoztak e korban a ritka kivételek közé (pl. Willigis mainzi érsek 38 évig, Odilo clunyi apát 54 évig, végül Anasztáz–Asrik érsek is évtizedeken át fungált), nincs komoly érv, amely támogatná az első magyarországi püspök és az első érsek azonosítását. A Szent Gál-patrocinium hiánya az esztergomi székhelyen inkább ellene mond, ugyanakkor a protomártírnak szentelt esztergomi templom megengedi a feltevést, hogy Domonkosban Bruno passauai kíséretének egyik tagját sejtjük, noha sejtésen kívül semmi bizonyosat nem mondhatunk.

Bruno méltatlan elfeledéséhez két körülmény járult hozzá. Egyrészt emléke belemosódott a később működött Bruno püspökök alakjába, másrészt a 990-es évektől Szent Adalbert köre vette át a térítést, s az ő munkatársai, főként Anasztáz érsek, Adalbertnek tulajdonították az igazi kezdeményezést, és a korábbi misszió emlékét feledésnek adták át. Ugyanez lehet az oka, hogy semmilyen történeti megemlékezés nem maradt Piligrim passauai püspök közreműködéséről. Ha Passauban nem őrizték volna meg egy kódexben Piligrim hamisítványait, csupán annyit tudnánk, hogy Ottó császár felszólította őt Bruno támogatására.

A magyarországi térítés történetének kutatói nagyobb szerepet juttattak Piligrim passauai püspöknek, mint amekkorát megérdemelt. Bizonyos, hogy papjaival jelentékeny mértékben támogatta Bruno püspök akcióját, Piligrim azonban nem elégedett meg a térítés elősegítésével, hanem közreműködéséből tőkét akart kovácsolni hatalma növelésére. Arra törekedett, hogy a Magyarország feletti egyházi vezetést magának szerezze meg, és a Magyarországon működő püspökre mint érsek terjessze ki hatalmát. Ennek érdekében hamisított nyolc pápai bullát, amely arra a hagyományra támaszkodva, hogy a passauai püspökség a területén állt V. századi, ókeresztény lauriacumi (lorchi) püspökségnek a jogutóda, azt a valótlanítást tartalmazta, hogy Lauriacum érsekségi székhely volt, s alája tartoztak Kelet-Pannónia, *Avaria* „Avarország” és *Moravia* „Morvaország” püspökei. Hamisítványai mellé írt egy levelet VI. Benedek pápának (973–974), amelyben az addigi magyarországi térítést saját egyéni akciójának és sikerének tüntette fel, sőt megfogalmazta a pápa erre adandó válaszát is, amelyben VI. Benedek Piligrim minden törekvését szentesíti. Nem tudjuk, hogy Piligrimnek sikerült-e irományaival Rómában bármit is elérnie.

Törekvéseiről viszont tudomást szerzett nagybátyja és egyházi felettese, Frigyes salzburgi érsek, aki Pannoniát egyházi szempontból saját vadászmezejének tekintette, s jogainak védelmére ugyanolyan eszközökhöz folyamodott, mint Piligrim. VI. Benedek pápa nevében fogalmazott egy oklevelet, amelyben a pápa Frigyes salzburgi érseket egész Noricum (Ausztia), valamint Alsó- és Felső-Pannónia apostoli vikáriusának nevezi ki, és mindenkit egyházi átokkal sújt, aki e területen érseki igényekkel lépne fel. Emellett Arnulf király nevében 885-i évszámmal szerkesztett egy birtokösszeírást, amely számos dunántúli helységet, így Pécsét, Zalavárt és Szombathelyt – több-kevesebb alappal – az érsek birtokának tüntet fel, és ezt 977-ben II. Ottó császárral megerősíttette.

A passauai püspök és a salzburgi érsek törekvései azonban eleve sikertelenségre voltak kárhoztatva. Géza a mellette működő püspököt ugyanúgy nem volt hajlandó szomszédos egyházfőktől függő viszonyba helyezni, mint ahogy a császári udvar mindenható *archicapellanus*a, Willigis mainzi érsek nem mondott le a magyar és a cseh uralkodó mellé delegált püspökök feletti joghatóságáról.

A hetvenes évek végétől már semmi jele sincs a „pannoniai” egyháztartományért folytatott versenyfutásnak, bizonyára azért, mert a német birodalomban kirobbant belső harcokban Frigyes érsek és Piligrim egyaránt a II. Ottót támogató Willigis érsek mellé állt a trónfoglaló Civakodó Henrikkel szemben.

A Géza alatt folyt keresztény térítésben nagyobb szerep jutott a régi lerombolásának, mint az építésnek. A keresztény istentisztelet bevezetésének előfeltétele volt a pogány bálványok ledöntése és a pogány kultusz papjainak, a táltosoknak az elhallgattatása. A magyar társadalom vezető rétegében nyilván élt még az a türk istenkultusz, amelynek ápolása elsősorban a szakrális fejedelemhez, a kendéhez kapcsolódott. Az Árpádok és maga Géza e kultuszon könnyebben tettek túl, mert a rivális dinasztiából származtak. A hét vezér utódai között azonban nem egy akadhatott, aki ellenezte az új hit bevezetését, és a főemberek kíséretéhez tartozó táltosok a létü-

ket fenyegető új papok ellen tüzeltek. Géza bálványdöntő és táltosirtó harca névleg az új hit elterjesztését célozta, valójában az új, központosított politikai rend bevezetéséért folyt.

Részleteiről csak annyit tudunk, hogy véres eszközökkel történt. Aki nem volt hajlandó megkeresztelkedni, azzal Géza mint személyes hatalmának ellenségével bánt el, és levágatta vitézeivel. A Géza kori térítés alig terjedhetett többre a tömegek keresztvízre kényszerítésénél. Templomhálózat még nem volt, csak a fejedelmi ház és a szövetséges vezérek udvarhelyein álltak kápolnák; egy részüket még a görögök emelték a század közepén, más részüket Bruno és bajor-karantán papjai építették.

A kápolnában folyt liturgia szintén felemás képet mutathatott. Az Alföld déli részén bizonyára újból működni kezdtek a görög rítust követő papok, akiket talán még Sarolt is támogatott, a hivatalos vonalat pedig olyan délnémet világi papság és bencés szerzetesség képviselte, amely a szerzetesi reformoktól elzárkózott (ilyen volt pl. Sankt Gallen és Corvey). Így érthetővé válik, hogy a reformszellemtől áthatott Querfurti Bruno – noha sem a clunyi, sem a gorzei, sem a „romualdi” reformot tisztán nem képviselte, hanem mindből egyénien merített – Szent Adalbertról írt életrajzában a Géza kori kereszténységről lesújtóan nyilatkozott. Saroltról szólván ezt írta: „Vezetése alatt megkezdődött a kereszténység, de pogánysággal vegyült a megfertőzött vallás, és rosszabb kezdett lenni a barbárságnál.” Sarolt kereszténysége bizonyára sok kívánnivalót hagyott maga után, és pogány reminiscenciáktól sem volt mentes, de ha az ő idején létesült egyház „fertőzöttségéről” olvasunk, ebben elsősorban a görög befolyásról, másodsorban a reformot ellenző, tespedő egyháziak megítéléséről lehet szó. Ezeket Querfurti Bruno olyanféle elfogultsággal bélyegezhette pogánysággal megfertőzött vallásnak, mint amilyen a görög papok a Magyarországon gyökeret vert római vallást csúfolták „istentelen hitnek”.

Querfurti Bruno állásfoglalása magában is magyarázatul szolgál, hogy a latin nyelvű egyházi és történeti irodalomban miért adták át feledésnek az első magyarországi keresztény missziókat: a görögöt tökéletesen elfeledtették, de a Sankt Gallen-i–passau-i latin térítésről is csak nevek nélkül beszéltek.

Az első térítők elhallgatásával keletkezett űrt töltötték ki Szent Adalbertnak István király egyházszervezésében tevékenykedő tanítványai azzal, hogy Adalbertot tették meg a tömeges magyarországi térítés elindítójának.

Szent István nagyobb legendája ugyan még nem hallgatta el teljesen az Adalbertot megelőző misszió tevékenységét és Géza kezdeményező szerepét a kereszténység terjesztésében: „...parancsolatba adta [Géza], hogy minden keresztényt, aki tartományába akar költözni, vendégszeretettel és biztonságnyújtással fogadjanak; a papoknak és szerzeteseknek engedélyt adott, hogy eléje járuljanak, örömet hallgatva őket... Elérkezett az ég rendelte idő, és maga háza népével hitt és megkeresztelkedett, megfogadván, hogy minden alattvalóját a keresztény hitre téríti. Midőn szerfelett szorgalmatoskodott, hogy a lázadókat leverje és a szentségtelen szertartásokat eltörölje, és a szent egyház elindítására püspökségeket akart állítani”, állítólag egy csodás esemény tartóztatta fel. A legenda szerint Gézának álmában egy ifjú jelent

meg: megjövendőlte neki, hogy fia születik, kire Isten a fentiek elvégzését bízta, továbbá jelezte egy „lelki követ” érkezését. Ennek az isteni küldöttnek, Adalbert cseh püspököknek tulajdonítja azután a Géza kori térítés oroszánrészét: „...a vezér híveivel Krisztus tanítványa elé ment: tisztességgel fogadta őt, és ahogy látomása intette, istenfélelemtől és szeretettől áthatva minden tekintetben engedelmes fiául ajánlotta magát. A fejedelem parancsára pedig mindenütt összegyűlik a szilaj nép, a szent püspök folytonosan imádkozik, megtérnek és megkeresztelkednek a haza fiai, és sok helyt egyházak emelkednek... beteljesednek a jövődölés szavai: »A pogányok népe, amely sötétségben jár vala, nagy világosságot lát«... Megszületik ekkor a fejedelemnek az Úrtól megjövendőlt fia... Őt az Isten kedveltje, Adalbert püspök igaz hite szerint megmártotta a keresztvízben és a maga gyermekének fogadta.”

Milyen tényleges szerepe volt Adalbertnak a magyarországi térítésben? E kérdéssel azért kell behatóbban foglalkoznunk, mert a nemzetközi irodalom egy része Adalbertnak a cseh, lengyel és magyar egyház kifejlesztésében egyaránt fontos szerepet tulajdonít, főként amiatt, hogy itteni szereplése után, az ezredfordulón róla nevezték az első lengyel és magyar érsekséget: a gnéznai és esztergomi főegyház ui. egyaránt Szent Adalbert-tiszteletére volt szentelve.

Nem vitatva itt a három egyház kifejlődésében mutatkozó párhuzamosságot, hangsúlyozandó, hogy a lengyel és magyar egyházat Adalbert személyével csak mártírhálála után „fémjelezték”, amiben tanítványainak és nagy barátjának, III. Ottó császárnak volt döntő része.

Adalbert, népi nevén Vojtech a cseh Psemiszlidákkal vetéikedő Szlavniknak, a kelet-csehországi Libice vár urának a fia volt, anyai részről pedig a szász dinasztiaával is rokonságban állott. Vojtech a 955 utáni években született. Iskolai tanulmányait a magdeburgi főegyház iskolájában végezte; itt nyerte a buzgó, vallásos ifjú az Adalbert nevet Adalbert magdeburgi érsektől. Adalbert ugyanúgy a nevezetes Otrik mester, a „szász Cicero” tanítványa volt, mint Querfurti Bruno, más néven Bonifác, a későbbi térítő mártír, Szent Adalbert életírója, és a cseh Radla, az Adalbert mellé adott idősebb tanulótárs, akit a későbbi Sebestyén esztergomi érsekkel azonosíthatunk. Adalbert sok éves tanulmányait befejezve hazatért Csehországba, és egy ideig könnyelmű világi életet élt. A haldokló Dietmar prágai püspök lelki vívódásai láttán tért hirtelen meg, és vezeklésbe kezdett. II. Boleszláv őt jelölte Dietmar utódjának, s Adalbert 983-ban Veronában II. Ottótól átvette a pásztorbotot, és Willigis mainzi érsek püspökké szentelte őt. Prágában nem püspöki pompában, hanem aszketikus szerzetesi fegyelemben élt, és mindinkább szembekerült világi környezetével, amely megmaradt pogányságban és többnejségben. Miután Adalbert sem ezen, sem a papok engedetlenségén és a főurak hatalmaskodásán nem tudott változtatni, 989-ben püspöki székét elhagyva Rómába ment. Itt a pápa engedélyét elnyerve jeruzsálemi zarándoklatra indult, egy gaetai görög remete, Szent Nilus szavainak hatására azonban visszafordult Rómába, és az aventinusi Szent Elek és Bonifác-apátságba lépett. E monostorban bencés és görög szerzetesek laktak együtt, de szállóháza volt az a clunyi szerzeteseknek is. Őt évet töltött itt boldog visszavonultságban, míg 994-

ben II. Boleszláv fejedelem és Willigis érsek visszarendelte Prágába. A fejedelem öccse és Radla személyesen ment érte Rómába, s így tért meg püspöki székébe. Prágában csak egy évet töltött, mert a vezetők pogány élete és a templomi menedékjog véres megsértése miatt összekülönbözött a cseh világiakkal, s otthagya székét, és miután Magyarországon időzött, Ravennán át újból Rómába ment.

Rómában örömmel fogadták vissza az aventinusi monostorba. Ittléte alatt többször alkalma nyílt a 17 éves III. Ottó császárral éjszakákba nyúló beszélgetéseket folytatni. Adalbert lángolóan vallásos megnyilatkozásai nagy hatást tettek az ifjú uralkodóra. A mainzi érsek eközben sürgette Prágába való visszatérését, Adalbert viszont inkább vágyott mártírhalálra, semmint vissza Prágába. Halogatta útját, és miután Franciaországban szent helyeket látogatott meg, Mainzba, III. Ottó és Willigis elé járult. Innen Szászország felé indult. Eközben II. Boleszláv haragra gyúlva Adalbert öccsei ellen, libicei várakat kiostromolta, és az ott tartózkodó négy Szlavnik fiút rokonságával együtt kiirtatta. A vérfürdő után Adalbert nem térhetett vissza Prágába; Szászországból Lengyelországba ment. Itt megalapította a meseritzi monostort, és klerikusát, Anasztáz-Asrikot tette meg benne apáttá, ugyanakkor levelet intézett a Magyarországra menekült Radlához, hogy mielőbb szökjön hozzá, Saroltához pedig, hogy engedje el Radlát. Radla azonban inkább választotta a magyar udvart, ahol István szeretetébe fogadta, semmint egykori urát és tanulótársát, aki túlzott érzékenységgel és szélsőségekbe csapó természetével vihart támasztott maga körül. Bátor Boleszló Adalbertot és életben maradt fivérét, Radim-Gaudentiust a pogány poroszokhoz küldte téríteni; a poroszok a Visztula torkolata közelében a mártírhalált kereső püspököt megölték. Holttestét Boleszló nagy pénzen váltotta vissza, s ezzel elindult Szent Adalbert felfelé ívelő kultusza.

Végigtekintve Adalbert életén, rögtön világossá válik, hogy Adalbertot jóval később szentelték püspökké, semmint István születhetett, hogy pedig a magyarországi térítésben csekély szerepe volt, az kiviláglik Querfurti Brunónak 1004-ben írt Szent Adalbert-életrajzából. Ebből az Adalbert tetteit dicsérő kortársi megnyilatkozásból is csak annyi derül ki, hogy Adalbert 995-i római útja előtt váltott követeket Géza fejedelemmel, majd el is látogatott hazánkba, de nem időzött hosszasan itt. Bruno szavai szerint: „a magyaroktól ajándékokat fogadva, majd követeket küldött, majd személyesen ment hozzájuk, s tévelygéseiken alig tudva változtatni, a kereszténységnek csak árnyékát nyomta rájuk.”

Ez a kortársi megnyilatkozás rácsfol az Adalbert-kultusz nyomán elterjedt nézetre, amely Adalbert püspököt állítja be a magyarok igazi térítőjének.

Az elfeledett Géza kori térítés helyébe a német történeti irodalomban egy más elképzelés vert erősebben gyökeret. Már a XI. század végi forrásokban elterjedt az a beállítás, hogy a magyarok megtérése István házasságával kezdődik, és a legkeresztényibb Gizella hozta a pogányok közé az új hitet. A térítést elindító hercegi ara mint történeti modell a valóságban is érvényesült a X. században (a cseh Dubravka és Meszkó lengyel fejedelem, valamint a görög Anna és Vlagyimir orosz fejedelem a legismertebb példái), e modell azonban legendamotívummá vált, s így jelentkezett

a Géza–Adelhaid-házasság fikciójában. E legenda német–magyar viszonylatban való kibontakozását elősegítette Gizella bátyjának, II. (Szent) Henriknek mindinkább növekvő idealizálása. III. Jenő pápa II. Henrik császár kanonizálásáról kiadott 1146-i bullája az új szent egyik fő érdemének már a magyarok megtérítését jelölte meg.

Bizonyos, hogy a magyarországi térítést elindító Géza fejedelem nem volt hívő keresztény, sőt fél lábbal még a pogány hiedelmek világában élt, s az is kétségtelen, hogy az alatta kikényszerített térítés barbár eszközökkel folyt, de ezt a kezdetet nemlétezőnek tekinteni több mint elfogultság. A két István-legenda mellett Thietmar és Querfurti Bruno közlései is kétségtelenné teszik, hogy a 972-ben elkezdett térítés nem maradt abba, és az Adalbert hívei által létrehozott egyházszerkezet ugyanúgy ráépült a korábban lefektetett alapokra, mint ez Cseh- és Lengyelországban bekövetkezett.

Géza külpolitikáját a szomszédokkal való béke határozta meg. A nagylegenda szavai szerint trónra lépésekor „...valamennyi környező tartománybeli szomszédjával gondosan kezdett tárgyalni a békéről”. A következetes békepolitika melletti lehorgonyzásban szerepe lehetett a történelmi tapasztalatnak, főként a kardot rántó szövetséges, Szyjatoszláv kard általi gyászos végének, de a békére döntő módon a politikai szükségyszerűség kényszerítette. Egyidőben nem lehet kifelé és befelé hadakozni; a kereszténység terjesztése és a belső ellenzék fegyveres letörése békét követelt a szomszéd országokkal.

Miben nyilvánult meg Géza békepolitikája?

Külső országok ellen nem indított sem támadó háborút, sem támadást megbosszuló hadjáratot. A béke érdekében engedményekre volt hajlamos, s e tekintetben határterületek feladásától sem riadt vissza. A térítő papok beengedésével egyidejűleg megnyitotta a kapukat a külföldi „hospesek”, magyarul „vendégek” előtt. Végül a szomszédokkal kötött békét dinasztikus házasságokkal igyekezett megpecsételni.

Géza békepolitikáját leginkább a német birodalom meghasonlása tette próbára.

Géza 972-ben Nagy Ottóval és császárrá koronázott fiával, II. Ottóval egyezett ki, s a továbbiakban az Ottókkal való szövetséghez tartotta magát, még a pártütő bajor herceg koalíciójának felülkerekedésekor is. Erre nemcsak a szövetségi hűség, hanem a politikai megfontolás és új környezetének állásfoglalása is kötelezte. Az Ottók, akiknek törzstartománya Szászország volt, 955 óta előnyös érdektelenséget mutattak Magyarországgal szemben, ellentétben a szomszédságban terjeszkedő bajor hercegséggel. Az Ottók viselték a császári koronát, és Géza mint „nagyfejedelem” a velük való szövetség ápolását rangosabbnak és jogszerűbbnek tartotta a függő viszonyban levő bajor herceggel kiépíthető jó viszonynál. Géza püspöke az Ottók udvari kápolnája alá tartozott, és a melléje papokat adó Pilgrim mindvégig megmaradt az Ottók és Willigis mainzi érsek hűségén, szemben a pártütő bajor herceggel. Sankt Gallen-i Bruno püspök Svábföldről jött, s ennek megfelelően a Géza udvarába beköltözött

nyugati lovagok mind svábok (alemannok) voltak. A Magyar Krónikában feljegyzett családi hagyomány szerint Svábföldről költözött hazánkba Vecellin, a Hont és Pázmány testvérpár és Héder. A bajor lovagok mellőzését és a svábok előnyben részesítését Géza korában az elemi óvatosság is megkövetelte.

A magyar történetírásban, főként Hóman Bálint munkássága nyomán, elterjedt az a nézet, hogy uralkodása elején Géza szövetséget épített ki Civakodó Henrik bajor herceggel, és Magyarország nyugati politikáját a bajor–magyar jó viszony határozta meg. Rögtön előljáróban le kell szögezni, hogy az egykorú források ezt a nézetet semmivel sem támogatják, sőt az egyetlen konkrét adat Géza és Henrik viszonyára az, hogy háborút viseltek egymás ellen (991). A Géza kori magyar–bajor szövetség feltevése nem más, mint az István és Gizella bajor hercegnő házasságával 996-ban létrejött békeállapot visszavetítése a megelőző negyedszázadra. Ennek a 25 évnek a politikáját valójában a 972-i kiegyezés határozta meg.

E korszak német történetével nemcsak azért kell részletesebben foglalkoznunk, mert élesen szemlélteti Géza be nem avatkozási politikáját, hanem azért is, mert ekkor született meg Ausztria, egyelőre még egy Bajorországhoz tartozó *Ostarrichi* nevű kis örgrófság (mark) alakjában, alatta pedig a Karantániához tartozó nagy kiterjedésű „mark”, melynek felső grófságából Stájerország (Steiermark), az alsóból Krajna alakult ki.

Az itteni magyar uralom feladásáról és az örgrófságok felállításáról egykorú forrásadat nem szól, s mivel a korabeli birtokmegerősítő oklevelek nem mentesek a tendenciától, az utólag feljegyzett hagyományok pedig ellentmondásokat tartalmaznak, számos eltérő vélemény született.

A bajor–magyar határviszonyok alakulásánál a következő adottságokból kell kiindulnunk. 900-ban a bajorok visszavonták határőreiket a Linz alatt betorkolló Enns folyóig, addig, ameddig az avar korban a bajor határ terjedt. Ettől kezdve az Ennstől a Bécsi-erdőig húzódó terület gyeplő volt, melyet a magyarok igyekeztek lakatlanul tartani; csupán néhány határőrtelepre helyeztek figyelőket, és szállásaik csak a Bécsi-medencében kezdődtek.

Néhány német történész feltételezte, hogy e területen magyar uralom alatt tovább élt a bajor lakosság a magyaroknak hódoló grófjuk vezetésével. Ez a feltevés azonban nem támaszkodik egykorú forrásokra, csak az 1200 után írásba foglalt Nibelung-énekre, amely a X. századra történő utalásokkal idillikus képet fest Attila és az uralma alá tartozó osztrák örgrófság viszonyáról. Valójában a magyar határvédelem a lakatlanul tartandó gyeplő rendszerén nyugodott, és ez a körülmény a bajor kontinuitás gondolatának nem kedvez. Inkább lehet arra gondolni, hogy hosszabb békeperiódusokban megindult a bajor kolónusok beszívargása a lakatlan gyeplővére, ami alkalmas helyi összetűzésekhez is vezethetett, a tartós bajor újrakolonizálás előfeltételeit azonban nem annyira a gyeplővére történt behatolások, mint a két hatalom közti megállapodások teremtették meg. Amíg a német császár, összhangban a bajor herceggel, nem kötött békét a magyar uralkodóval a gyeplő feladására és új határok kijelölésére, addig egyetlen bajor kolónus sem élhetett biztonságban telephelyén.

955-ben I. Ottó nem használta ki augsburgi győzelmét, és a bajor–magyar viszonyban semmilyen változás nem következett be. 965-ben még ez volt a helyzet, mert Ibrahim ibn Jakub, arab nyelven író zsidó kereskedő ekkor adott helyzetjelentése szerint a cseh Boleszláv országa „hosszában Prága várostól Krakkó városig 30 napi útra terjed, s ez hosszában a magyarok tartományaival szomszédos”. A magyar uralom tehát ekkor még Csehországgal végig szomszédos volt, ami csak az Ennsig terjedő gypűelve révén volt lehetséges. Bajorország és Karintia hercegségét 955-től a 967 utáni évekig a magyarbarát Luitpolding Judit viselte, akinek apja, Arnulf családjával együtt egy időt Magyarországon töltött száműzetésben, s ez megmagyarázza, hogy Judit a vele szomszédos Taksony fejedelemmel nem kezdett háborút. 967-ben azonban 16 éves lett fia, Civakodó Henrik, és ezt követően átvette a két hercegség vezetését, röviddel rá pedig meghalt Taksony fejedelem, s ezzel vége szakadt a békeállapotnak. Osztrák történészek felteszik, hogy Henrik 970-ben hadat indított Magyarország ellen, s ennek következménye az új mark-szervezet. Ha egykorú források nem is említenek semmiféle háborút, valószínű, hogy Henrik ekkor a lakatlan gypűelvéről elkergette a magyar őroket.

A Taksony által 955 után felállított határőrség vonala két sajátos kelet-európai „segédnép”, a talmácsok és kölpények telepeinek láncolatából állapítható meg. Mindkét népelem megtalálható a bizánci császár tarka összetételű seregében: a talmácsokat (*tulmátzoi*) a 950-es években, a kölpényeket (*kulpingoi*) a XI. században említik. Az előbbieket elsősorban a besenyő *talmács* törzs vitézeivel azonosíthatók, s ez esetben Magyarországra valószínűleg Tonuzabával együtt 955 után költöztek. Ami a kölpényeket illeti, ma már nagyon valószínű, hogy arról a skandináv varég *kylfingar* népelemről van szó, amely orosz forrásokban *kolbjagi* néven szerepelt. A magyar hagyomány a Kölpény nevet a 958-i hadjáratban vitézkedő Botondhoz kapcsolta; állítólag apját hívták így, de valószínűbb, hogy mint etnikai megnevezés épült a mondába. A magyar seregbe a szövetséges orosz Szvjatoszláv idejében kerülhettek kölpények.

Talmács határőrök helynévi emléke Dél-Stájerországban, a leibnitz Mura-kanyarban *Tilmitsch*, Morvaországban az Uherské Hradište feletti Morva-szorosban *Thumačov* és Erdélyben, az Olt-áttörésben *Talmács*, ahol besenyő lakosságnak történeti és helynévi nyoma is maradt. Határvédő kölpények adhattak nevet Alsó-Ausztriában a Traisen folyó keleti oldalán fekvő *Kilbing*, az Árva megyei *Kolbin*, ma *Kubin*, a Maros-széki *Mező-Kölpény*, a Temes-Béga torkolatánál levő *Kölpény*, ill. *Kulpin-tó* és a Száva-parti *Kölpény vár*, ma *Kupinovo* helységeknek.

A nyugati határon bekövetkezett változás jele, hogy az első oklevél, amely karantán örgrófságot említ, 970 őszén Leibnitz, ill. a fenti Tilmitsch vidékéről intézkedik. Ez azt jelenti, hogy 970 őszére megtörtént a magyar határőrök elűzése a Mura völgyéből, sőt birtokba is vették a Markward örgrófra bízott területet. Valószínűleg ezzel párhuzamosan nyomultak előre bajor előőrsek a Duna völgyében, és előlük kitérve vonták vissza a magyarok Pöchlarn és Melk vidéki őreiket. Henrik a megszállt Duna-völgyet mint Bajorország keleti örgrófságát *Ostarrichi* néven Burghard regensburgi palotagrófra bízta.

A betelepítés azonban ezzel még nem indulhatott meg, csak amikor Géza küldöttei megjelentek Ottó császárnál, és a kiegyezés fejében lemondtak a gyepűelvéről a Sankt Pöltenen átfolyó Traisen folyóig. Arra, hogy az első őrgrófság a Traisenig terjedt, a Nibelung-énekből következtethetünk, amely szerint a Traisentől nyugatra Pöchlarni Rüdiger őrgrófsága terült el, míg ettől keletre az „Osterlant”, a hunok földje.

Piligrim passauai püspök volt az első egyike, aki a 972 nyár végi megállapodásról tudomást szerzett, s így nem csodálkozhatunk rajta, hogy már ez év október 18-án kieszközölt egy oklevelet Wachaura, állítólagos Karoling-kori birtokára, mely „Burg-hard marchio grófságában” fekszik. Ugyanitt szomszédosként a freisingi püspököt és az altaichi apátot is megjelölik, ami lehet régi birtoklás maradványa, de inkább annak a jele, hogy Henrik herceg gyámja, ti. a freisingi püspök, és családi monostorának apátja idejében bejelentette igényét wachau birtokokra.

Nem valószínű, hogy a régi birtoklásnak helyben maradtak volna tanúi, de Bajorországban az egyházi jobbágyság között még élhettek olyanok, akiket a magyarok 70 évvel azelőtt űztek el földjükről, s helyenként a 70 éve elhagyott templomok is állhattak. 976-ban Piligrim, valószínűleg koholt oklevelekre való hivatkozással, két monostorra is bejelentette az igényét a keleti határ közelében: Szent Hippolit (= Sankt Pölten) és a Szent Üdvözítő (= Kremsmünster) egyházára, és jó szolgálatai fejében adománylevelet kapott rá II. Ottótól. Hogy azonban a bajor kolonizálás ekkor még csak kezdeti stádiumban volt, bizonyítja a jóval nyugatabbra folyó Erlaf vidékéről intézkedő 979-i adománylevél: II. Ottó azzal adott itt birtokot Wolfgang regensburgi püspöknek, hogy „Bajorországból küldött kolónusai” védelmére várat építsen rajta esetleges magyar zaklatással szemben. Nyilvánvaló, hogy Piligrim püspök a fenti birtokszerzéssel ugyanúgy megelőzte a tényleges használatbavételt, mint ahogy oklevélhamisításaival elébement a magyar egyháztartomány remélt megszerzésének.

Henrik mint karantán herceg rátette a kezét a Zágrábból Aquileia felé vezető „Strata Ungarorum”-nak, a kalandozók itáliai felvonulási útjának vidékére is; itt megalapította a „Karniola” vagy „Krajna” őrgrófságot, s Ljubljana vidékén már 973-ban nagy birtokot eszközölt ki a freisingi püspök részére.

Amíg a bajor és karantán hercegség felé elég jól rekonstruálható a magyar gyepűelve feladása, addig tőle északra, Morvaország területén okleveles adatok híján kevésbé fogható meg.

Ami a magyar–cseh viszony alakulását illeti, cseh és szlovák történészek körében elterjedt az a nézet, hogy az augsburgi vereség után Boleszláv cseh herceg elfoglalta egész Morvaországot, sőt feltételezték, hogy 955-ben a Kárpát-medence felső része is Boleszláv kezére jutott.

Az egykorú történeti források azonban minderről hallgatnak, az első cseh krónikához, Cosmashoz hasonlóan, s ezért a kor forrásanyagának legjobb német ismerői azt vallják, hogy Boleszláv 955 után ugyanúgy nem terjeszkedett Magyarország irányában, mint hűbérura, I. Ottó. Tény az, hogy Boleszláv közvetlenül az augsburgi csata után Ottóval együtt az elbai szlávok ellen vonult. Csak az ezt követő évtized

során fordult a magyarokkal szövetséges fehér horvátok ellen, elfoglalva székhelyüket, Krakkót. Ibrahim ibn Jakub idézett leírásából annyi világos, hogy 965-ben Boleszláv Prágától Krakkóig terjedő országa egész hosszában a magyarokkal volt határos, ami egyrészt azt bizonyítja, hogy Morvaország északi felét a csehek elfoglalták, másrészt igazolja, hogy Morvaország déli fele, amely földrajzilag a Duna-völgyhöz kapcsolódik, magyar uralom alatt maradt. E területet Géza az osztrák részek kiürítésével párhuzamosan adhatta fel: Délnyugat-Moráviát akkor, amikor a Traisen vonaláig kiürítette a „gyepűelvét”, s ezáltal Délkelet-Morávia, lényegében a Bécsi-medencébe torkolló Morva völgye lett az új gyepe. Az északi határvár e részen *Uherské Hradište*, talán az anonymusi Borona volt, mely még századokig magyar végvár maradt, az utolsó határőrséget pedig továbbra is a 20 km-rel északabbra, a Morva szorosában levő *Tlumačov* jelzi.

Géza és Boleszláv cseh fejedelem között 973-ban, Quedlinburgban jöhetett létre megállapodás, ahol Géza 12 követe találkozott a cseh fejedelemmel. Ezen a találkozón határozták el a prágai püspökség alapítását is, melyre magyar vonatkozásai miatt kell kitérnünk.

A prágai püspökség I. Ottó által történt alapítását egy IV. Henrik nevében hamisított 1086-i oklevél beszéli el; a benne közölt határleírás szerint az ekkor alapított püspökség keleten felölelte Krakkót, délkeletre pedig határos volt a „magyarok végeivel” (*Ungrorum limitibus*) a Tátrán és a Vág felső folyásán, majd az Uherské Hradište feletti hegyeknél kanyarodott nyugatra. Ma már vitán felül áll, hogy az oklevelet 1086 táján a prágai püspökség érdekében hamisították abból a célból, hogy az olmützi morva püspökséget bekebelezzék, és az is nyilvánvaló, hogy a benne elmondottak nem 973 körüli tényállást, hanem 1086 körül elérendő törekvést jelentenek. Mivel a legcsekélyebb valószínűsége sincs annak, hogy Géza követei 973-ban Quedlinburgban a cseh Boleszláv javára lemondtak volna egy vékony földsávról a Kárpátokon belül, Trencsén vidékén, viszont 1086 előtt valamiféle hagyomány élhetett arról, hogy a Felső-Vágon túli sáv régen Krakkóval és Morvaországgal együtt járt, nagyon valószínű, hogy a lengyel I. Boleszló foglalásának emléke befolyásolta a hamisítókat; Bátor Boleszló ui. a XI. század elején Prágán és Morvaországon kívül alighanem Trencsén vidékére is kiterjesztette uralmát.

E lényegtelen részletnél fontosabb az a szervezeti párhuzam, ami ebből az okiratból az első cseh és magyar püspökség függőségi viszonyára kiderül.

Mint fentebb említettem, 961-ben az orosz fejedelem, 972-ben pedig a magyar fejedelem mellé egy olyan püspököt küldtek, aki egy kiváltságos császári monostor szerzetese volt, és a császári kápolna fejének, a mainzi érseknek volt alárendelve. A magyar példa bizonyosan hozzájárult ahhoz, hogy Boleszláv cseh fejedelem 973-ban a quedinburgi találkozón olyan püspököt igényeljen Prágának, aki nem a szomszédos német egyházfőktől függött, hanem a mainzi érsektől. I. Ottó beleegyezett, de a püspökség megalapítására ekkor nem kerülhetett sor, mert a császár rövidesen meghalt, az új császár, II. Ottó ellen pedig 974-ben Civakodó Henrik bajor herceg a cseh és a lengyel fejedelemmel szövetkezve fellázadt. II. Ottónak sikerült Henriket

hódolásra kényszeríteni, majd büntetőexpedíciót vezetett Csehországba, s alighanem ennek volt eredménye, hogy a mainzi érsek 976 elején odahaza, Mainzban külön püspököt szentelt Prágának és Morvaországnak.

Géza nyugati politikája szemszögéből nem érdektelen figyelemmel kísérni, hogy mi történt a nyugati gyepekön túl.

Civakodó Henrik 976-ban újból fellázadt, s ekkor nemcsak ő veszítette el hercegségét, hanem lecserélték az osztrák őrgrófot is. A hercegséget Ottó sváb herceg – nyilvánvalóan Géza híve –, az őrgrofságot pedig Schweinfurti Lipót, az Ausztriát kifejlesztő Babenbergeket ősapja nyerte el. Ugyanekkor választották le a Magyarországgal is határos karantán hercegséget, melyet a veronai és aquileiai markokkal együtt a Luitpolding Berthold fia, Henrik kapott meg. 977-ben Civakodó Henrik cseh szövetségben újból fegyvert fogott a császár ellen, sőt maga mellé vonva az új karantán herceget, a Piligrim püspöktől elfoglalt Passaut tette meg támaszpontjává. Miután II. Ottónak sikerült a várost bevennie és a cseh herceg is behódolt, lezárultak a harcok.

Ez a Magyarország nyugati határainál zajló csatározás azért nevezetes, mert a honfoglalás óta szinte először fordult elő, hogy a magyarok nem avatkoztak be a meghasonlott nyugati szomszédok egyike mellett sem. Többet jelent ez minden haditettnél, és Géza következetes békepolitikájának a bizonyítéka.

A harcok sokkal súlyosabb formában újultak ki 983-ban, amikor II. Ottó meghalt. Civakodó Henrik fogságából kiszabadulva elfogta a gyermekkirályt, III. Ottót, majd királlyá kiáltotta ki magát. A III. Ottó érdekeit képviselő mainzi érsek körül alakult ki az a német tábor, amely a legitim vonalat érvényre juttatta. Civakodó Henriknek cseh, lengyel és francia szövetségre támaszkodó akcióival is csak annyit sikerült elérnie, hogy 985-ben visszakapta a bajor hercegséget, Luitpolding Henrik pedig ismét karantán herceg lett.

Nem lehet csodálkozni, hogy Géza ebben a helyzetben nem maradt semleges. Mivel a magyar nagyfejedelem az I. és II. Ottó császárral kötött szerződés alapján mondott le a gyepeülvéről, és a szerződéskötő meghalt, a császári utódot pedig a bajor herceg 983-ban elfogta, Géza lovasaival újból megszállatta Melk várát és a környező bajor „markot”, a korábbi magyar gyepeülvét, s mint egy 985-i oklevélből értesülünk róla, elnéptelenítette a vidéket. A rend helyreálltakor, 985-ben Henrik őrgrofja, Babenberg Lipót Melk várából elkergette a magyar öröket, és leromboltatta az erődöt. Géza háború nélkül vonult vissza, amit annál is inkább megtett, mert régi szövetségesei kerekedtek felül a birodalomban.

991-ben rövid híradás tudósít a német évkönyvekben arról, hogy Civakodó Henrik győzött a magyarok felett. Határvillongásról nem lehet szó, mert ezt az őrgroft maga elintézte volna. Ismerve Géza tartózkodását a háborútól és Henrik civakodó természetét, alig lehet vitás, hogy melyik fél kezdeményezett. Mivel pedig háborút csak kitavaszkodás után szokás kezdeni, és Frigyes salzburgi érsek áprilisban, Piligrim pedig májusban halt meg – mindketten Henrik ellenében Willigis mainzi érsek hívei, s így a magyarok oldalán álltak –, a két főpap eltávozta adhatott szabad jelzést

Henriknek. Egyesek ehhez a bajor győzelemhez kapcsolják a Bécsi-erdőig terjedő terület, mások Bécs, ismét mások a Lajtaig terjedő síkság elfoglalását. Bizonyos, hogy Henrik benyomult a Bécsi-medencébe, de azt békésen nem birtokolhatta, mert a Bécsi-medence a magyarok számára pusztán tartandó gyeplő volt, és telepésekkel birtokba venni csak békekötés után lehetett, az pedig még váratott magára.

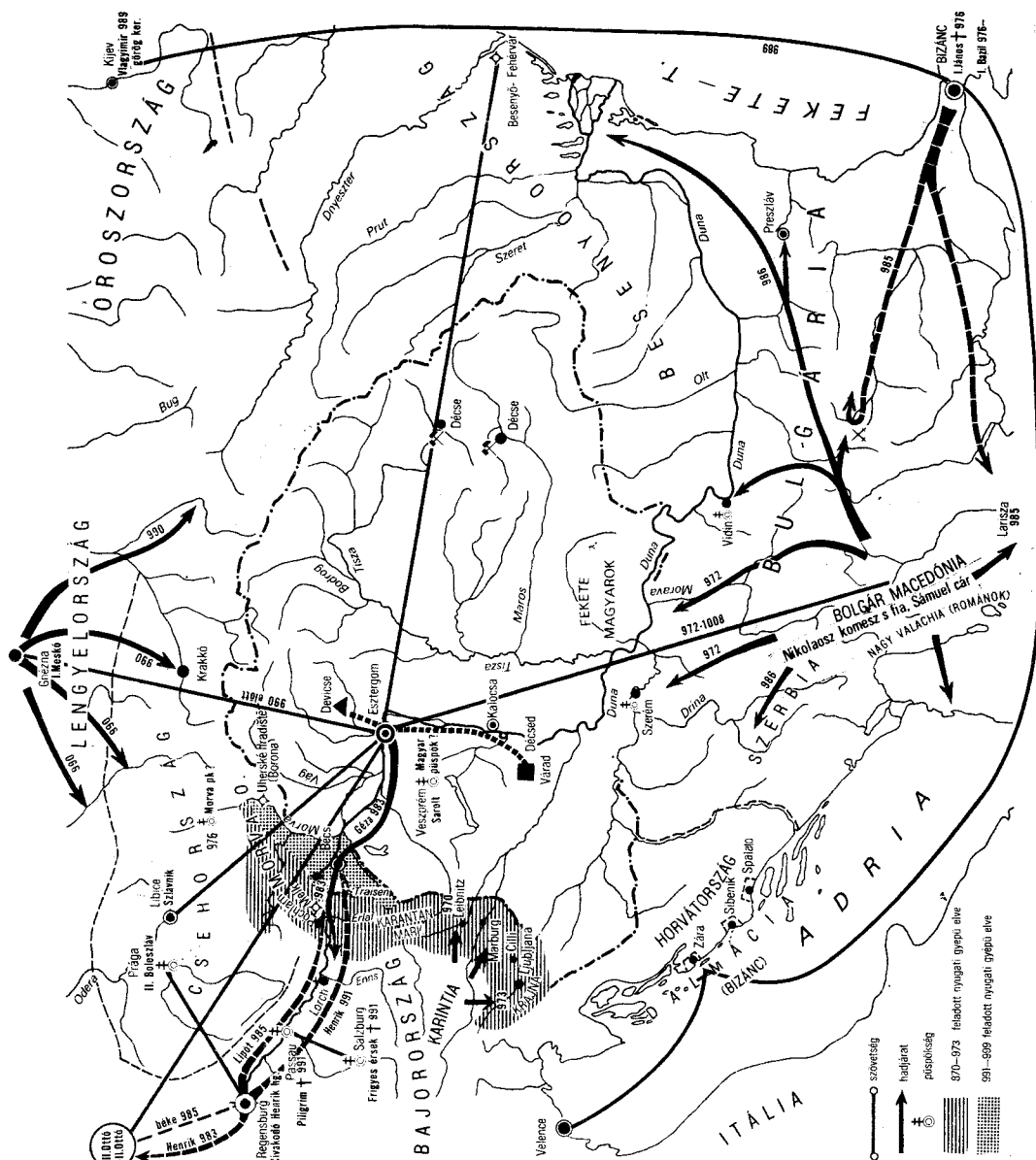
A két főpap halálának és a 991-i magyar–bajor háborúnak az lett az eredménye, hogy a magyarok ezentúl az egyházi utánpótlást nem Németországból, hanem Szent Adalbert prágai püspök köréből keresték.

A kelet felé terjeszkedő és Henrikkel cimboráló cseh II. Boleszlávval nem alakult ki jó kapcsolat; Géza a psemiszlida Boleszlávval szemben természetesen az ellenlábás Szlavnik-házbeli Adalbert püspökkel épített ki baráti viszonyt, aminek később, a magyar egyházszervezés idején lett meg a gyümölcse.

Ami a lengyel–magyar kapcsolatokat illeti, említettük, hogy a X. században mai értelemben vett „lengyel” népről nem beszélhetünk, mert az északabbra lakó lengyel törzsek még nem egyesültek a délebbre lakó fehér horvátokkal. A magyarokkal szövetséges fehér horvátok földjére 955 és 965 között csehek nyomultak be, és az itt szerveződő viszlyán fejedelemséget megszüntették. A Piaszt-házbeli I. Meskó az északabbra lakó lengyelek, ill. poljánok fejedelme volt, Poznan és Gnězna központtal. A hét feleséggel rendelkező pogány Meskót a legkorábbi lengyel feljegyzések szerint cseh felesége, Dubravka térítette meg 966-ban, a tényleges térítés azonban 968-ban indult meg, amikor az oroszok püspökének szánt, de oda soha el nem jutott német Adalbert magdeburgi érsek lett, kézbe vette a szláv misszió irányítását, és Meskó központjába, Poznanba egy Jordán nevű missziós püspököt küldött. A cseh–lengyel szövetség két évtizedes együttműködés után 985 körül kezdett felbomlani, amikor Meskó a csehek által megszállt fehér horvát föld és a Kárpátok irányába terjeszkedett. Ennek a politikai irányváltozásnak volt eredménye, hogy Meskó fia, Bátor Boleszló trónörökös első feleségét, az országa vesztett és 985-ben elhalt meiseni őrgróf leányát elkergette, és nőül vette egy magyar „dux” leányát.

Elterjedt nézet szerint Géza leánya ment nőül Bátor Boleszlóhoz. A házasságról tájékoztató Thietmar azonban csupán annyit mond, hogy Boleszló „magyarországi leányt” vett feleségül, de azt nem közli, hogy Géza leánya lett volna, holott Gézát név szerint ismerte, és Boleszló másik három felesége esetében megnevezte, hogy kitől származtak. E hallgatás valószínűbbé teszi, hogy egy olyan Árpád-fi leányáról van szó, akinek a nevét Thietmar nem ismerte; korát tekintve Taksony, Tormás vagy Zerind leánya is lehetett. Bárhogyan is áll ez a véglegesen soha el nem dönthető kérdés, az bizonyos, hogy e dinasztikus házasságot az Árpádok és Piasztok között Géza és Meskó szövetsége hozta létre.

Az első lengyel–magyar szövetség nem volt hosszú életű. Néhány év elteltével Boleszló hazakergette magyar feleségét kisfiával, Veszprém (*Bezprim*) herceggel együtt. A szövetség felbomlásának oka minden bizonnyal az volt, hogy Gézát nem sikerült a csehek elleni háborúba bevonni. Géza ui. amikor elszánta magát a békére, alkalmatlan partnerré vált minden „szövetkezésre”.

14. Géza külpolitikája
(973-996)

Meskó, miután fiát egy szorb hercegnővel házassította össze, 990-ben hadjáratot indított a csehek ellen, és elfoglalta a fehér horvátok földjét Krakkóval, és Sziléziát az Oderáig. Új országát Gnézna központtal még ez évben felajánlotta a pápának hűbérül, „amint ez az orosz végektől Krakkóig terjed és Krakkótól az Odera folyóig...” Így lett határos Magyarország a barátságtalanná vált Piasztokkal, 992-től éppenséggel az ellenséges Bátor Boleszló fejedelemmel.

Szvjatoszláv halála óta Gézának a kijevi orosz fejedelmekkel nyomot hagyó kapcsolata nem volt. 972-től Szvjatoszláv pogány hiten maradt fiai harcoltak egymás és a szomszédos népek ellen; a kijevi trónt az idősebb Szvjatopolk meggyilkolása után, 980-ban öccse, Vlagyimir foglalta el. 989-ben következett be az orosz történelem nagy fordulata: Vlagyimir, aki eladdig többnejű volt és bálványoknak áldozott, feleségül nyerte II. Bazileiosz császár hugát, Annát, és megkeresztelkedett. A görög hit felvétele előtt ingadozott, hogy melyik egyistenhívő vallásra térjen. Az Orosz Évkönyvek szerint bojáraival együtt meghallgatta és megvitatta volgai bolgár mohamedánok, kazár zsidók, német keresztények és bizánci görögök térítő ajánlatát, végül is Bizánc mellett döntött, egyrészt mert nagyanyja, Olga szintén ezt választotta, de főleg azért, mert Kijevből a vízi út a görögök tengeréhez vezetett, és 988-ban sikerült elfoglalnia a krími görög kolónia fővárosát, Kherszont, amivel ki tudott kényszeríteni magának egy görög császárléányt.

A Kárpátoktól a Donig terjedő steppén nomadizáló besenyőktől Gézának nem kellett tartania; egyrészt a besenyők túlon túl el voltak foglalva a Fekete-tenger felé terjeszkedő oroszokkal, másrészt Gézának besenyő anyja révén sikerült velük békés szomszédságban élnie.

Balkáni politikáját a szomszédos bolgárokkal való jó viszony és a görögellenesség határozta meg.

Bulgáriának a görögök által 971-ben történt anektálása után, valószínűleg magyar támogatással, alakult meg Macedóniában az új bolgár „ellenkormány”. Az örmény származású Nikolaosz „komesz” négy fia: Dávid, Mózes, Áron és Sámuel állt a bolgár mozgalom élére. Első életjelt akkor adtak magukról, amikor 973-ban Géza 12 tagú küldöttségével együtt két bolgár követ is megjelent Quedlinburgban. 976-ban Tzimiszkész János császár halálakor hatalmukba kerítették Macedóniát. Mivel a császári trónért belharcok kezdődtek, az adminisztrációt kezében tartó Bazileiosz eunuch nem tudott fellépni a „komeszfiak” ellen, hacsak nem az ő keze volt abban, hogy a macedóniai Nagy Valachiában lakó románok 980 körül a legidősebbet, Dávidot megölték. Miután a másik két fiú is meghalt, a legifjabbra, Sámuelre szállt az uralom. Sámuel 985-ben elfoglalta Thesszália fővárosát, Larisszát, és benyomult Hellászbba, a következő években pedig megszállta az adriai partokat, majd a Duna melléki Bulgáriát, Szerém várától a Fekete-tengerig.

Az ifjú II. Bazileiosz császár rögtön uralomra lépése után, 986-ban megkezdte a bolgárok elleni hadjáratait, melyeket – a kisázsiai arab harcok miatt meg-megszakítva – egy emberöltőn át folytatott.

Sámuel, hogy a görögökkel való élethalálharcában hátát biztosítsa, házassággal

megpecsételt szövetségre törekedett az Árpádokkal. Géza családjában egy sajátos bolgár-keresztény névadás enged korai bolgár–magyar összeházasodásra következtetni.

Géza öccse, aki a 972-i megkeresztelkedéskor a Mihály nevet kapta, két fiat nemzett; az idősebbet Vazulra, az ifjabbat Lászlóra (Vladiszlávra) keresztelték. Mivel a *Vazul* keresztnév a görögkeleti egyházban divatos *Vaszili* névből származik, s ez Szent Vazul kultusza révén terjedt el, de a Vladiszláv nevet is viselték Sámuel családjában, valószínű, hogy Vazul és Szár László anyja bolgár hercegnő volt Sámuel családjából. Mihály, utódai életkorából következtetve, 980 táján volt érett ifjú korban, s így ez idő tájt jöhetett létre a bolgár–magyar szövetség változatlan fennállását jelző házassága.

Végigtekintve Géza kapcsolatain a szomszéd országokkal, igazolást nyernek a legenda szavai szüntelen béketörekvéséről. Külpolitikáját a háborúság olyan mértékű kerülése jellemzi, ami a maga korában páratlannak mondható. S ha Cívakodó Henrik folytonos viszálykodása bele is rántotta határharcokba, öreg korára sikerült a bajor–magyar viszonyt is szilárd alapokra helyeznie. Ez azonban már István személyes történetének lapjaira tartozik.

Géza a külső országokkal való béke biztosítása révén minden erejét a belső ellenzékkel vívott harcnak szentelhette. Küzdelmeinek nem maradt krónikása, de István nagyobb legendájának azon szavaiból, hogy megkeresztelkedése után „szerfőlött szorgoskodott, hogy a lázadókat megfékezze és az istentelen szokásokat eltörölje”, valamint abból a megjegyzésből, hogy „kezeit embervér fertőzte meg”, kétségtelen, hogy azokat a törzsfőket és nemzetségfőket, akik ellenszegültek akarátának és az új hit terjesztésének, megtámadta és megsemmisítette.

A magyar történelem igen nagy vesztesége, hogy krónikáink Géza tetteiről, belső harcairól semmit sem jegyeztek fel. Ha szem előtt tartjuk, hogy István uralkodásának első évtizedéről csak a Koppány, Gyula és Ajtony elleni harcok ismeretében tudunk színes, eseménydús képet adni, akkor érezzük igazán hiányát annak, hogy a Géza kori Koppányoknak és Ajtonyoknak még a nevét sem jegyezte fel a XI. század végi krónikás. Ennek a hallgatásnak fő oka az, hogy az apa örökébe az őt túlszárnyaló fiú lépett, a felpogány kényúr helyét a királyságot megalapító István, „Krisztus bajnoka” foglalta el, s az utókor fgyelme elsősorban őrá fordult.

Géza emlékének méltatlan elhalványítását sokan Szent István kultuszának rovására írják. Ez a beállítás csak részben indokolt. Mint fentebb láttuk, a legrégebb István-legenda, mely 1083 előtt készült, meglepő hűséggel rajzolta meg Géza alakját, és egyáltalán nem hallgatta el fáradozását a kereszténység elterjesztése érdekében. Sőt, a legendaíró István szentségéből még az apának is juttatott, amikor a csodás jelenést látó Gézát „Krisztus választottja” jelzővel tüntette ki, s amikor azt írta róla csodás álomlátása kapcsán, hogy „Krisztus híveivel és övéivel elmélkedve kiterjesztett karokkal a földre borult, alázatosan adva hálát az Istennek, s magát és országát születendő fiával együtt könnyhullatások közt ajánlotta annak, aki nem alszik és nem szunnyad”.

Ha figyelembe vesszük, hogy az 1100 körül írt kislegenda is úgy állította be a királynak címzett Gézát, mint aki „a Szentlélek dicsősége által megvilágosítva az élet útjának fényét megismerte, és az evangélium tanítását követve az igazság színéhez

eljutott”, egy későbbi antifonáléban meg éppenséggel „szentnek” titulálták (*Geise namque duci sancto Sanctus puer nascitur*), világossá válik, hogy István idealizálása nem Géza lealacsonyítása révén következett be, hanem a legendaírás hagyományainak megfelelően a szent fiú apját a szentség jeleivel ruházták fel.

Amint a kereszténység Jézus szüleit és hozzátartozóit mind magasabb piedesztálra emelve tisztelte, úgy következett be a XI. századi magyar vallásos kultuszban István hozzátartozóinak, Gézának és Imre hercegnek idealizálása. Ha valami szemet szúr, ami ezzel a folyamattal ellentétben áll, az Sarolt személyének teljes elhallgatása a kis- és nagylegendában. Saroltból nem vált a Szentlélek által megérintett boldog anya. Ennek egyik oka görög keresztény volta lehetett, másik oka pedig az, hogy még a XI. század végén is visszaemlékezhetek egyéniségére és tetteire, amelyek szélsőségesen ellentétben álltak a kor keresztény nőideáljával. Ezt a hiányt Hartvik püspök pótolta némileg legendájában a XII. század elején, amikor azt írta, hogy István névtelen anyjának álmában megjelent Szent István protomártír, és megjövendölte neki, hogy koronát viselő fia fog születni. A névtelen anyának azután egy lengyel író adott nevet a XIII. században, amikor kigondolta a már említett Géza–Adelhaid-házasság fikcióját. Eszerint Adelhaid, Meskó lengyel fejedelem nővére térítette meg pogány férjét, neki jelent meg a protomártír, és tudatta István születését. A zavaros lengyel–magyar krónikában az idealizálás követelményeinek megfelelően már az is bennfoglaltatik, hogy Adelhaid a „Szentlélek által betöltött” keresztény, s emellett az írás-olvasás tudományában teljesen járatos volt. Miután Adelhaidról Gézára is átáramlott valami, megszületett a magyar–lengyel szent család képe Gézával és Adelhaiddal.

A vallásos irodalom ezek szerint nem marasztalható el Géza szerepének háttérbe szorítása miatt, legfeljebb alaptalan idealizálással vádolható. Géza tetteinek elhallgatása valójában nem a legendákat, hanem az udvari hagyományok írásba foglalására hivatott magyar krónikákat terheli. A bővebb krónikák ugyanúgy hallgatnak tetteiről, mint Anonymus, aki művét a keresztény térítés kezdeteivel zárja. Az összeszta írójának hallgatását elsősorban az magyarázza, hogy a szerző a Mihálytól és Vazultól leszármazó királyi ág történetének szentelte művét, és Szent Istvánról is csak azért emlékezett röviden meg, mert ő volt a királyság jogforrása. A Vazul-fiak számára pedig Géza érdektelen volt. Nem voltak emlékével szemben ellenségesek, hiszen Béla 1046 táján született fiát Gézának keresztelte, de nem is köszönhetek neki semmit. Krónikásuk Gézának ugyanolyan kevés teret szentelt, mint öccsének, Mihálynak, a Vazul-ág ősapjának. Szinte több érdeklődéssel fordultak Sarolt felé, amikor az erdélyi Gyulákról szólván híres szépségéről és házasságáról írtak.

A Géza kori belső állapotokról csak néhány mondatos híradásokkal rendelkezünk, van azonban egy olyan történelmi párhuzam, amelynek forrásanyaga messzemenően talál a 973 körüli magyar viszonyokra. Ez I. Miklós pápa 864-ben adott válasza Borisz bolgár cárnak, melyben a Róma felé tájékozódó cár kérdéseire 106 pontban válaszol, és közli a római keresztény álláspontot bizonyos szokások és felmerülő esetek megítélése tekintetében.

A párhuzamot az erősíti, hogy két azonos művelődésű „onogur” nép hasonló történelmi szerepben való megnyilvánulásairól van szó. Egyezik a félnomád életmód, ami pedig a Rómával való kapcsolatfelvételt illeti, mindkettő görög térítési kísérlet feladása után következett be. Ha van némi eltérés, az abból fakad, hogy az onogur bolgárok csak rövid ideig voltak türk uralom alatt, míg a magyarok sokáig türk-kazár fennhatóság alatt álltak, a szláv hatás a bolgár társadalmat erősebben érte, mint a magyart, s végül az antik gyökerű európai intézmények a bolgárokhoz inkább görög, míg a magyarokhoz inkább frank formában jutottak el, noha bolgár–frank és magyar–görög kapcsolatban sem volt hiány.

Ami az onogur uralkodó rangtartását illeti, erre jellemző a bolgárok közlése, hogy uruk szokás szerint úgy étkezik, hogy széken ül egyedül egy asztalnál, és senki, még felesége sem eszik együtt vele, a bolgár főemberek tőle távol, *sellán* ülnek, és a földről esznek (42. §). Ez a közlés kiegészíthető Ibn Fadlán arab utazó híradásával, aki 922-ben Volgai-Bolgárországban jártában tapasztalta, hogy Almus bolgár fejedelem előtt alattvalói csak térdelve ülő helyzetben foglalnak helyet, süvegüket hónuk alá szorítva, és ha megpillantják a kilovagló fejedelmet, akkor is hónuk alá kapják süvegüket. Az uralkodó kíséretét adó s vele egy helyiségben étkező méltóságoknak több volt megengedve, de téves az az elképzelés, amely szerint az ún. „étetett emberek” az uralkodó asztalánál esznek. Valójában a dunai bolgár feliratokban előforduló görög *threptosz* szó melléknévi jelentése „táplált, felnevelt”, mint főnév pedig „nevelt gyermek, szolga, rabszolga” jelentésű, s ennek megfelelően a kutatók különféle jelentést tulajdonítottak a bolgár tisztségjelölő szónak, pl. „a kíséret tagja”, „pohárnok”, „hű ember”, „udvari ember, szolgáló”, de a jelentések az „udvari szolgáló” körül váltakoznak; közvetlenül az étkezéshez nincs közük, és a „táplálás” képletesen értendő, mint Szent Istvánnak fiához intézett Intelmeiben, ahol „a vendégek tartásáról és táplálásáról” (*nutrimento*) van szó.

A társadalmi rétegekről Borisz cárnak a lázadó pogányok elleni „véres kezű” fellépése kapcsán olvasunk: Borisz az ellene és a kereszténység ellen támadók közül a főurakat (*primates*) és az urakat (*maiores*) minden nemzetségükkel (*cum omni prole sua*) felkoncoltatta, míg a közepes rendűeknek (*mediocres*), ill. a kisembereknek (*minores*) semmi bántódásuk nem történt. Ha a Géza kori magyar társadalomban ugyanezekkel a rétegekkel kell is számolni, és voltak a fejedelem és a kereszténység ellen törő urak és bővek, akiket Géza véres kézzel megsemmisített, nem állíthatjuk, hogy Magyarországon a lázadók nemzetségének kiirtása szokás lett volna. A türk viszonyokkal rokon mongol ítélkezés a lázadó ártatlan gyermekének megkegyelmezett, viszont a szláv társadalmakból hozhatunk fel példát egész nemzetségek kiirtására (pl. a cseh Szlavnikok és Vrsovecek). Kurszán, Tonuzaba és Ajtony nemzetségének megmaradása arra enged következtetni, hogy Géza nem bolgár–szláv gyakorlat, hanem „türk” hagyományok szerint cselekedett.

Rokonság észlelhető a bolgár és magyar harcos középréteg szigorú fegyelem alatt tartása tekintetében. Amit Bölcs Leó forrása, Maurikiosz a türkök hadi fegyelmeztetéséről ír, azt a magyar kalandozó lovasokra a Sankt Gallen-i leírás erősíti meg, a

bolgárookra nézve pedig a pápához intézett 40. kérdés. Eszerint a bolgároknál az a szokás járja, hogy hadba vonulás előtt az uralkodó kiküldött híve minden fegyvert, lovat és hadi szükségletet megvizsgál, és akit felkészületlenül talál, annak fejét vérteti.

Ez a szigorú törvény, amit egyébként a pápa enyhíteni javasolt, határozottan arra mutat, hogy a katonaság sorai közrendűekből, ill. a módosabb nagycsaládfők fiaiból töltődtek fel, nem pedig az előkelő ifjakkból, az ui. alig képzelhető, hogy a hangadó „bőség” belement volna olyan törvénybe, mely szerint fiai – majdan a jószág örökösei – esetleges hanyagság miatt életüket veszítsék. Nálunk a katonai kíséret tagjai a törzsükből (Nyék, Megyer stb.) kiszakadt módosabb közrendűekből verbuválódtak, akiknek volt elég lovuk hadjáratra, de akik a rokonsági kapcsolat feladásával egy úr fegyveres szolgálói lettek. Harcos jobbágnak lenni kockázatos dolog volt, mert az ember könnyen az életével játszott, de vitézséggel és szerencséivel megalapozhatta saját önálló kis gazdaságát.

A bolgár csapattestek felosztása lófarkas zászlók szerint történt (33. §), ami ellentétes a türk sziklarajzokon és a nagyszentmiklósi kincsen ábrázolt vékony szövet-zászlókkal; minálunk az utóbbit használhatták.

Egyezhetett a határvédelem és a szökevények megítélése a két országban. A 25. kérdésre adott válasz szerint: „Azt állítjátok, hogy hazátokban szokás mindig örökökkel vigyázni a határt (*custodes... iuxta terminos invigilare*) saját hazátok és másoké között, és ha szolga vagy szabad (*servus aut liber*) ezen az őrségen bármiféle módon átszökik, az örök haladék nélkül megölik.” Ezzel rokon a 20. kérdés, mely szerint: „Mi történjék a szabad emberrel, aki hazájából elszökik és megfogják?” A pápa válasza szerint: „Nem más, mint ahogy a törvény meghatározza. Mindazonáltal a szentek történetei azt tanítják, hogy sok szent ment ki hazájából, és másutt nagyobb tiszteletben tartották őket, de nem csalódom, ha úgy találom, hogy ha nincs más ok, mint a kimenés, nem ítélem bűnösnek, kivált, mivel Ábrahám atyánknak isteni hang mondta: »Eredj ki a te földedből és a te rokonságod közül« (1 Móz. 12:1), és számos egyházatyánk mint száműzött több éven át nem a saját földjén lakott. Egyébként nem szabad ember, ha hazájából nem mehet ki; továbbá, ha szabad és semmilyen szolgálat kötöttsége nem terheli, nem szökik, hanem kimegy hazájából, mint ahogy Ábrahámnak is nem úgy szólt az ige, hogy »Szökj«, hanem hogy »Eredj ki a te földedből«, s mivel engedelmeskedett, nem követett el megítélhető bűnt.” A határon való felkoncolás tekintetében is kíméletre intett a pápa, amikor azt tanácsolta, hogy nem halálra kell szólni a szökevényt, hanem „az életbe visszavezetni”.

A pogány hitvilágról és a kereszténység felvételéről is több pont szól. Megtudjuk, hogy szokás volt bálványoknak áldozni és térdet hajtani (41. §), ami a nomád népeknél általában az őseket jelképező bálványoknak járt ki. Az egyház ezt ugyanúgy kárhóztatta, mint a gyógyító kő és a vasból készült varázscsomó használatát (62, 79. §), viszont engedélyezte az esőért való imádkozást és az Ótestamentumban talált példa alapján a zsengéből hozott áldozatot és az új termés megünneplését (56, 89. §).

A mágiának különös szerepe volt a döntésekben, kivált a hadra kelés időpontjának megállapításában. Erre a római pogány államvallásban az augurok, a madárjósok voltak hivatva. Plano Carpinus a nomádokról azt írta, hogy új vállalkozásba újholdkor vagy teliholdkor kezdenek, Rubruk pedig a mongoloknál azt figyelte meg, hogy a kán minden döntése előtt juh lapockacsontokat égettetett, és ennek repedéseiből olvasta ki, hogy tegye vagy ne az előtte álló feladatot. A bolgárok kérdéseiből kiderül, hogy hadra kelés előtt vizsgálják a napot és órát, ami a hold megfigyelésével állhatott kapcsolatban, de ez alkalommal varázslatokat, játékkal, énekléssel és jóslással kapcsolatos cselekményeket is hajtottak végre (35. §).

A mágia behatolt a keresztény, kivált a görög rítusú egyházba is, a különbség csak az, hogy itt nem juhlapockából, hanem találmányra kinyitott könyvből olvasták ki az idő alkalmas voltát. A 77. válaszban ez olvasható: „Beszámoltok, hogy a görögök valamely becsukott kódexet vesznek kezükbe, s valaki megragad egy kis szálkát és beszúrja a kódexbe, és ha valamilyen kétely áll fenn valamiben, állítólag ebből megtudják, amit akarnak.” A pápa mint esztelen, haszontalan és hamis dolgot bélyegezte ezt meg, de babonáságként elítélte azokat a görög egyházi tilalmakat is, hogy eunuch által megölt állat húsa nem ehető, s hogy templomban nem szabad öv nélkül megjelenni, és végig karba font kézzel kell állni (54, 55, 57. §). Ha ezt olvassuk, jobban megértjük Querfurti Bruno elítélő szavait Sarolt kereszténységéről, akinek görög fogantatású kereszténysége nem lehetett mentes babonáságoktól sem.

A házasságjog szempontjából figyelmet érdemel az a közlés, hogy hozományként arany, ezüst, ökör és ló jön számba, ami rokon az etelközi magyarok jegyajándékával (49. §).

A bolgár udvar szorgalmasan érdeklődött még a házasság, bigámia, tolvajlás, emberrablás, gyilkosság, a szombati és vasárnapi munka, a böjt megszegése s más vétkek megítélése tárgyában, és törvénykönyveken kívül misekönyvet is kért és kapott. De arra szintén jött utasítás a pápától, hogy a mohamedánoktól elvett könyveket égessék el.

Ilyenfajta kérdéseket bizonyára Géza is intézett a Rómát képviselő püspökhöz, s a válaszok hasonló módon hangozhattak, de foganatjuk csak akkor lett, amikor a keresztény szellemben nevelt István került uralomra.

Ha a bolgár analógia segítségével több művelődéstörténeti vonatkozásra rá is irányíthatjuk a figyelmet, a tényleges hazai viszonyok kitapintására más módszerhez kell folyamodnunk. Géza és szövetségesei szálláshelyeinek ismerete segítségül hívható annak megállapítására, hogy milyen területre terjedt Géza közvetlen hatalma, a letelepített katonai kíséret szállásait jelző törzsi helynevek bizonyos csoportjaiból pedig következtethetünk arra, hogy mely vidékeket kellett fegyveres erővel megszállnia.

Mint fentebb mondtam Géza udvarhelyeinek nevét a *Gyevücsa* névből képzett *Décse*, *Devicse* helynevek tartották fenn. Mivel az Árpád-fiak nevét birtokos nemesek gyermekeiknek nem adták, az említett helyekben nagy valószínűséggel Géza szállásait kell látnunk. Kérdés azonban az, hogy Géza e szállásokat hercegsége vagy fejedelemsége idején létesítette-e.

Géza apja, Taksony idejében a „dukátust” birtokolta; a XI. századból ismert dukátusi vármegyékben felmerülő *Décse* helynevek, amilyen a Nyitra megyei *Décse*, a békési *Décsi* pusztá, valamint a krassói *Divics* nagy valószínűséggel jelzik Géza herceg kori szállásait, és arra engednek következtetni, hogy 971 előtt Géza a bihari dukátus birtokában a Tiszántúl jelentős része felett uralkodott.

Ha István 997-i trónra kerülésekor érett ifjú, mondjuk 18 éves volt, akkor apja, 28 éves nemzedékeket véve alapul, 951 körül születhetett, és 971 táján történt trónra lépésekor kb. 20 éves volt. Közte és az ifjabb Mihály között elég jelentős korkülönbség lehetett. Mihály ötödik leszármazottjának, II. Istvánnak biztosan ismert 1101-i születési évéből 5×28 évet leszámítva, Mihály születési ideje 961 tájára tehető, s e késői időpontot néhány évvel még későbbre tolja a Vazul-fiak koráról közel egy időben feljegyzett adat, mely szerint 1031/1032 utáni menekülésükkor kisfiúk (*parvuli*) voltak. Eszerint ui. nagyapjuk, Mihály 975/976 után még kisfiú lehetett.

Amikor Taksony nagyfejedelem meghalt, Duna-balparti szállásait – nomád rend szerint – özvegye örökölte, s vele volt az apai szálláshelyre jogosult kiskorú Mihály is. Géza nem vette birtokba apja szállásváltó útját – Váctól le Bácsig egyetlen *Décse* helynevet sem találunk –, hanem visszatérve a 955 előtti fejedelmi partvonalra, a Duna jobb partján választotta meg szállásváltó útját, a Pécsvárad melletti *décsédi* udvarhelytől fel a Hont megyei *Devicséig*. A Mecsek szelídigesztenyés déli lejtőjénél fekvő *Pécs-Várad*, az ezredforduló várszerűen erősített fejedelmi udvarhelye nyilván téli szálláshely volt, míg *Devicse*, mely a XIII. században is a zólyomi királyi nyaraló-uradalom egyik központja volt, hegyvidéki nyári szállás kellett legyen. A Duna jobb partjára való visszatérés ugyanúgy a Nyugattal való kiegyezés jele, mint az, hogy új állandó székhelyét a Nyugat felé néző Esztergomban választotta meg. E helyen, ahová „a Duna sok vidék gazdagságát hordja össze”, építtette fel hegyi várát.

Mint az 1960-as években folytatott ásátásokból kiderült, a várhegy déli szögletében római előzményeken épült fel a nagy vörös kötömbökből összerótt palota. A város felé néző déli végén foglalt helyet a kör alaprajzú palotakápolna (rotunda) – melynek névadó szentjét nem ismerjük –, s innen észak felé sorakoztak a fejedelmi termek, úgy hogy szűk román ívű ablakaik a Dunára néztek. Feltehetően a várhegy legmagasabb pontjára állította fel Géza püspöke az „Úr keresztjét”, jelezve vele, hogy immár nem a bálványokat, hanem Krisztust, azaz a *Kreszt* urat illeti a legmagasabb tisztelet. Ettől északra, valamivel alacsonyabban épült fel a Szent István első vértanúról nevezett templom. A vár közvetlen környékén létesült az az iparos-telep, amely a városnak nevet adott: a délszlávban *sztrgun* a „bőrműves”, a dunai bolgár-törökben *esztrigin*, ill. *esztrogin* a „bőrpáncélkészítő” neve volt, s a bolgár-magyar jó viszony idején Taksony, vagy még inkább Géza lehetett az, aki Bulgáriából ilyen kézműveseket telepített ide. A Garam-torkolattal szemközt *Garam-rév* volt a Németországból és Csehországból hajón érkező kereskedők vámoló helye; innen kapta a város német *Gran* nevét, s a rév mellett kialakult *szombat* napi vásárhely után nevezte a lengyel-német értesülésű Adalbert-passio a várost *Sobotin* néven, míg a mai belvárosnál lakó kovácsokról nyerte az itteni előváros a *Kovácsi* nevet.

Géza az esztergomi székhelyet metsző észak-déli útról kiindulva hódoltatta, szövetségesei támogatásával, a nyugati és keleti országrészeket.

Kik voltak Géza szövetségesei?

Az lehetett mindenekelőtt anyja és kiskorú öccse, Mihály, akik jel szerint Taksony partvonalát örökölték.

Mihály szálláshelyeinek megállapítását az teszi nehezzé, hogy az udvari hagyomány csak keresztnévét tartotta fenn, a *Gyeücsa* névnek megfelelő pogány nevet nem. A Mihály ágából származó királyi utódok papjai feltehetően a dinasztia ősapjának keresztény voltát akarták kihangsúlyozni azzal, hogy a *Mihály* nevet foglalták írásba, a szállásoknak nevet adó nép viszont bizonyára pogány néven nevezte őt.

Ha megkíséreljük Mihály pogány nevének megállapítását, az ingatag feltevések mezejére lépünk, de talán nem tanulság nélkül való annak a következtetési módnak a leírása, ahogy ezt megközelítjük.

A Mihály fiától, Vazultól leszármazó királyi ág nem egy ízben nevezte újszülötteit Árpád-házi névvel, mint *Álmos*, *Levente* és *Géza*. A leszármazottak között az ág ősapjának, Mihálynak a nevét nem találjuk. Ez annál feltűnőbb, mert Mihály bátyjáról, Gézáról több családtagot neveztek el. A valószínűség amellet szól, hogy Vazul utódai közül egyik-másik viselte az ősapa nevét is, ha nem a keresztényt, akkor a pogányt.

1108-ban Álmos herceg megalapította a dömösi prépostságot, és átengedte számára a trónörököszt megillető udvari birtokszervezet jelentős részét, mely részben Tolnában, részben az országban szétszórtan feküdt. A közel 90 hercegi falu nevének áttekintésekor azt látjuk, hogy szerepel közte *Koppány*, a tolnai uradalom központja, valamint *Gyécsa*, a mai *Décsi* puszta Békésben, ami arra enged következtetni, hogy e birtokszervezet kialakítása akkortájt történt a hercegek által birt falvakból, amikor Géza és Koppány hercegséget viselt. Márpedig ez idő tájt Mihály is birtokolt hercegséget, s elvárható, hogy ő róla nevezett szállás is belekerült a dömösi hercegi birtok szervezetbe.

Ha mármost abból a szempontból vesszük szemügyre a dömösi falvak nevét, hogy szerepel-e közte Mihály-ágbeli herceg pogány személyneve, rábukkanunk a *Béla* névre. Komolyan számításba veendő az a régebben is felvetett gondolat, hogy a Mihály ágában igen kedvelt *Béla* név, melyre négy királyt és két herceget kereszteltek, eredetileg az ősapa, Mihály pogány neve volt.

A *Béla* személynevet régebben a szláv *Běla* ~ *Bjela* névből magyarázták, de már Gombocz Zoltán és Melich János rámutatott, hogy ez nem lehetséges a nőnemű-*a* végződés miatt; a szláv *Bela* csak női név lehetne. Viszont Borisz–Mihály bolgár cár családjának tagja volt a cividalei evangélium IX. századi bejegyzése szerint *Zergobula*, olvasd: *Csergo Büla* (más helyen: *Zercoboila*, *Cerbula*, bolgár-szláv feliratban: *Csęrgubilja*), ez pedig a bolgár-török *icsirgü bojla* 'belső bojla' méltóságnévvel azonos, s így valószínűséget nyer az a névmagyarázat, mely szerint a *Béla* név a türk *bojla* cím elhasonult *bejla* alakjából ered. Ez alátámasztható azzal is, hogy a *Gyeücsa* név *Gyevü* töve az ugyanígy elhasonult türk *dzsebu* < *dzsabghu* méltóságnévből ered.

A név türk eredete esetén *Gyeücsa* és *Béla* sajátos rokon jelentésű névpárt alkot. Bizonyára nem véletlen, hogy a türk hierarchiában a *dzsebu* (*jabghu*) a kagán címe volt, míg Tonjukuk orkhoni felirata szerint *bojla* a hadat vezető fővezér címei között szerepel. Ezek szerint a *Géza* (*Gyeücsa*) és *Béla* névpár ugyanazt a hierarchikus mellérendeltséget tünteti fel, mint amit a „megkoronázott” jelentésű *István* és a karddal jelképezett *Mihály* mutat.

Ha a *Béla* helynevek elterjedtségét vesszük szemügyre annak érdekében, hogy Mihály szállásai után nyomozzunk, rögtön mint bizonytalansági tényező jelentkezik, hogy a *Béla* nevet a XI–XIII. században királyok és hercegek viselték. Király személynevével ugyan falut a régi Magyarországon nem neveztek el, a hercegekről történt faluelnevezéssel azonban a XI–XII. században számolnunk kell.

Ilyen módon a *Béla*, *Bélaürnépe* és *Bélavár* (*Belovár*) helynevekből nem lehet megnyugtatóan egyetlen Béla szállására sem következtetni. Inkább csak mint érdekességet jegyzem meg, hogy X–XI. századi magyar lakterületen csupán két *Béla* falu ismeretes, az egyik Bácsban, a Dunát kísérő Vajas torkolatvidékén, a másik a Garam torkolata közelében. Bár a Dunán és a Garamon felfelé haladva újból találkozunk egy-egy *Béla* helynévvel: az Ipoly-torkolatnál *Béla* patakkal és Újbányával szemközt *Béla* földdel, de ezek már hajdan szlávok lakta területen fekszenek, s így levezethetők a szláv *bel* „fehér” szó nőnemű *bela* alakjából is, amellyel gyakran képezték víznevet.

A *Mihály(i)* nevű falvak összekapcsolása Mihállyal ugyancsak kétséges, mert Mihály közkedvelt Árpád-kori személynév volt.

Mindent összevéve Mihály dukátusának kérdéséről a következőket mondhatjuk. Valószínű, hogy Mihály a hetvenes években mint gyermek megmaradt apja partvonalán, mely egybeesett a Zolta-ág Duna-balparti szállásváltó útjával is. Szerepe ekkoriban nem lehetett Géza szövetségi rendszerében, de anyja vitézeivel bizonyára támogatta Géza politikáját. Ennek halovány megnyilvánulása a kalocsai központ mellett, a Duna partján épített Szent Gál-templom.

Mihály 980 táján érett korba lépve, bátyja politikájának megfelelően, egy bolgár hercegnőt vett feleségül, akivel Vazult és Szár Lászlót nemzette. Arra nézve, hogy Géza a „kardot tartó” öccsének erejét mennyiben vette igénybe belső hadjárataiban, és az apai partvonalon kívül bízott-e rá önálló „országot” a bihari, nyitrai vagy somogy-drávántúli dukátusban, biztosat nem tudunk mondani. Valószínű, hogy fiatalon halt meg, mert a kilencvenes években Istvánnal és Koppánnyal szemben nem lépett fel versenytársként, és leszármazottainak krónikásai semmi érdemlegeset nem jegyeztek fel róla.

A távolabbi rokonság közismert alakja, Zerind fia Koppány Géza uralomra kerülésekor gyermek lehetett; ő a nagyfejedelemnek egy ideig nem jelentett sem gondot, sem segítséget.

Ami Géza szövetségeseit illeti, sajnos, nem maradt ránk annak a tizenkét főúrnak a neve, akiket Géza 973-ban Ottó császárhoz küldött követségbe, csupán elszórt utalásokból tudunk következtetni arra, hogy ki támogatta uralmát.

A Magyar Krónika Géza házasságáról szólván azt mondja, hogy Géza Saroltot „Beled (*Beliud*) tanácsára és segítségével vette nőül”. Beled „Kolán (*Kulan*) földjét bírta; ennek a Belednek Kolán leányát adta, hogy öccse, Kaján (*Kean*) ellen harcoljon, és halála után földjét Kolán Beledre örökítette”.

Beled és apósa, Kolán Géza szövetségese volt. Kolán minden bizonnyal azonos az Ónd vezértől leszármazó Kalánnal, akitől a Bár-Kalán-nemzetség ered. Kalán a Tisza melléke és Csongrád vár ura volt, de a Hunyad megyei *Bár*, *Kalán* és *Kaján* helynevek és a Bár-Kalán-nemzetség itteni birtokai arra engednek következtetni, hogy Hunyad megye nyári legelőterületük volt, amelyet a Fehér-Körös mentén vonulva közelítették meg.

Beled nevét egyrészt a Fertő-Rába vidéki *Beled* (*Belyud*), másrészt az erdélyi *Béld* helynevekben kereshetjük, de mivel a Belüd nevet később élt személyek is viselték, a múltba való visszakövetkeztetés bizonytalan.

Géza szövetségesei közé sorolhatjuk Aba Sámuel elődeit is.

Elterjedt az a nézet, hogy Aba Sámuel István király sógora volt, de mivel Aba Sámuel Orseolo Péter és Delján Péter nemzedékébe tartozott, ez arra mutat, hogy ő is, miként az előzők, István nővérének fia. Az Abák hagyományait ismerő Anonymus Patát mondja az Abák honfoglaló ősei, Ed és Edemen „unokájának”, tehát kb. Taksony és Zombor gyula kortársának írja. Ha ez igaz, Pata úr Géza idősebb kortársa lehetett.

A gyulák rokonságába tartozó Beleden, az Ónd-leszármazott Kalánon és a feltehetően kabar eredetű Patán kívül bizonyosan még jó néhány homályban maradt főúr támogatta katonai kíséretével Gézát harcában.

Kik álltak ellen a megkeresztelkedésnek és Géza centralizáló politikájának?

Bár erről krónikásaink nem emlékeztek meg, Anonymus művének zárómondata a keresztelésnek ellenálló Tonuzaba és felesége haláláról inkább Géza, semmint István király történetének lapjaira tartozik.

Tonuzaba besenyő vezér Taksony idejében költözött be Magyarországra. Mivel Heves megyében az Árpád-házi rokonság között kapott szállásbirtokot, valószínűleg Taksony besenyő sógorságához tartozott. Tonuzaba fia Urkund volt, és Urkundnak bizonyára fia volt Tomaj, az István kori ő, akiről a nemzetség nevezte magát.

István király két nemzedékkel Tonuzaba után élt. Mivel pedig a kegyetlen eszközökkel történő térítést Géza indította el 972-ben, bizonyos, hogy Tonuzabát még Géza állította válaszút elé, és az ő korában történt az az eset, amit Anonymus így írt le: „... a hitetlen Tonuzaba nem akart kereszténnyé lenni, tehát feleségével élve eltemtetett az abádi révbe, nehogy maga és felesége megkeresztelve örökké Krisztussal éljen, de fia, Urkund keresztény lett és örökké Krisztussal él.” Anonymus azért tette az esetet István király korára, mert tudomása szerint „Szent István király prédikálta az élet szavát és keresztelte meg a magyarokat”. A Géza kori erőszakos keresztelés ismeretében biztosan hozzá kapcsolandó az epizód, csupán az a kérdés marad nyitva, amit a latin szöveg kétféle értelmezése megenged.

Vajon az erőszakosan keresztelő uralkodó temettette el élve a házaspárt, avagy maguk választották ezt a halálnevet? Géza „véres keze” az előbbi mellett szól, az a körülmény viszont, hogy Urkund behódolt Gézának, Tomajt pedig István király birtokokkal jutalmazta, legalábbis annyit biztossá tesz, hogy Tonuzaba utódai apjuk sorsa miatt nem kerültek az ellenállók táborába.

Gézának behódoló rokonaival és szövetségeseivel sikerült az egész országot uralma alá hajtania. Kiindulva a tiszántúli dukátusból, melyet jelentős katonai ereje miatt talán sohasem adott ki a kezéből, a Duna fejedelmi partvonalát tette meg kormányzása tengelyévé. A Tisza menti főurak, Kalán és Urkund, akarva, nem akarva szövetségesei lettek, s a Közép-Tisza-vidékre, hol maga is tartott fenn szállást (*Décse* Tiszapüspökinél), a kabar Patát ültette be, ki a Mátra alján várat is épített.

Dunántúli partvonaláról kiindulva birtokba vette a Szabolcs vezér óta jelentőségét veszített Fehérvárat, belekezdett kiépítésébe, és minden bizonnyal ő emeltette az első templomot benne. A XV. századi lengyel krónikás, Dlugoss, aki 1440-ben maga is megfordult Székesfehérvárt, a Péter-Pál-templomot mondja Géza és Adelhaid temetkezőhelyének. Ami Adelhaid személyét illeti, lengyel „legendáról” van szó, de arra nézve, hogy Géza és felesége a megadott helyen volt eltemetve, Dlugoss hallhatott valamit a helyszínen. 1970-ben a Péter-Pál-templom, a mai püspöki székesegyház lépcsői előtt bukkantak elő egy centrális temetkezőkápolna alapfalai. A 10×10 m-es hajóból álló, három oldalon félkörös apszissal ellátott templom alaprajzilag a feldebrői első templom kisebb párja. Ez lehetett Géza és felesége temetkezőkápolnája, mely már haláluk után, István király idejében épült. De emellett a várban olyan Géza kori templom is feltehető, amely keresztelőtemplomul (*ecclesia baptismalis*) szolgált.

Géza kezébe kerítette az egykor Fajsz fejedelem bírta Veszprém-várat is, s ezt Saroltnak engedve át, alapítója lett a királynéi székhely intézményének. Sarolt tevékenységéhez kapcsolható a várbeli Szent György-körkápolna építése.

A továbbiakban Géza hódolatra kényszerítette Bulcsú utódait, elkobozva tőlük a mocsári szigeten épült Zalavárat. A Rába-vidék urává alighanem Sarolt rokonát, Beledet tette meg; bizonyára őrá és Urkund besenyőire hárult a nyugati határvidék védelme, amiről a *Beled* helynevek mellett a Fertő melletti *Urkony* puszta és a besenyő szállások sora vall.

A Dunától északra kezdettől kiterjesztette uralmát, mint ezt *Devicse* királyi udvarhely neve tanúsítja, s minden bizonnyal Gézával indult el a Devicse mögötti helyen az első ezüstásó hely, Selmezbánya művelése. A nyitrai részeken ismert rokonainak és híveinek neve közül egyedül *Pata* található meg helynévben, s így lehet, hogy Istvánt megelőzően egy ideig őt uralták a Nyitra vidéki kálizok, biztosan azonban, nem ismerve a Géza kori „dux”-ok nevét, nem mondhatunk.

Bár Erdély nagy része Géza sógorának és szövetségésének, a Gyulának uralmi területe volt, az Árpádok egy-két sóbányát mindig a kezükben tartottak. Magának Gézának is volt a tordai és dési sóbánya közelében egy-egy *Décse* nevű udvarhelye.

A kolozsi sóbánya mellett levő *Pata* azt a feltevést is megengedi, hogy ennek felügyeletét Patára bízta. A Gyulák kezében is maradt sóbánya, mert Parajd-Sóvárád, Kisakna és Szék az ő uralmi területükhöz tartozott. Ez azonban nem jelentette, hogy a Gyulák ekkor önálló tartománnyal rendelkeztek. A Géza és Sarolt udvari papjától informálódó Querfurti Bruno méltán írta 1008-ban Saroltról, hogy férje élete végén „az egész országot kezében tartotta” (*totum regnum manu tenuit*).

Géza uralmát a központi vezetés alatt álló katonasággal biztosította. Erre utal az 1100 táján készült kislegenda, amikor azt írja, hogy „katonaságának (*milicie*) minden ispánját (*comites*) az igaz istenhit érdekében mozgósította”. Géza bizonyára uralkodása első felében sikerült elérnie, hogy csak ő és feltétlen hívei rendelkeztek katonai kísérettel, harcos jobbágysággal. Feltétlen híve kellett legyen az a 12 *princeps*, magyarul *úr*, szláv nyelven *vojavoda*, aki egy-egy nagyobb folyóvidék, partszakasz felett uralmat élvezett, akár mint egy régi törzsfő behódolt utóda, akár mint egy leverett törzsfő helyébe állított főúr, de feltétlen engedelmességgel tartoztak a kisebb nemzetségfők, a magyarul *bőnek*, szláv nyelven *zsupánnak* mondott „comes”-ek vagy a helyükbe állított seregvezetők.

A vezető réteg gazdasági létét első helyen saját szálláshelyeik és szolgálók biztosították.

Ami a szálláshelyek tulajdonviszonyait illeti, ezek magánbirtokban voltak. Ezt bizonyítja, hogy birtokosukról nevezték őket, akár a fejedelem (*Fajsz, Taksony, Décse*), akár a főurak (*Apor, Zombor, Pata*), akár a kisebb vagyónú „bőség” tulajdonában voltak.

Az udvarhelyeknek volt finnugor eredetű magyar neve is: *lak*; az egykor Komáromot birtokló Ketel vezér nyári szállását a Bakonyban pl. *Ketellakának* nevezték (1086), és az Árpád-korban *Széplak* néven neveztek számos magánnagybirtok-központot. Ezt a megnevezést azonban fejedelmi szinten kiszorította a *vár* szóval rokon, ill. rokonértelmű *várád*, ahogy pl. Géza egyik baranyai udvarhelyét nevezték.

Az etelközi magyar-szláv érintkezés korában hatolt nyelvünkbe a szláv *dvor*, magyar *udvar* szó, s ez a Közép-Kelet-Európában elterjedt műveltség szó kiszorította a régebbi elnevezéseket.

A barbár szolgálonépi szervezet és a köznép állatadója biztosította a nagyfejedelem és a hercegek, valamint az őket kísérő jobbágyurak és harcos jobbágyok étel- és italellátását. A jobbágyurak és harcos jobbágyok nagy része azonban nem kísérte állandóan a fejedelmet, az előbbieket saját „lakjaikban”, az utóbbiak a fejedelem által számukra kijelölt falvakban rendelkeztek állandóbb szálláshellyel. A katonai kíséret letelepítése és ellátásuknak szolgagazdaságokkal való stabilizálása lényeges mozzanata volt az állandó fejedelmi haderő kialakításának, végső fokon a fejedelemség stabilizálásának.

Hogy ez mikor és hogyan következett be, azt ma még nem látjuk világosan.

A kérdés egyrészt a településtörténet, másrészt a régészet felől közelíthető meg, a két stúdium eredményei azonban még nem illeszkedtek össze harmonikusan.

Településtörténeti kutatásaink nyomán kiderült, hogy az István törvényeiben

említett katona (*miles*) réteg leszármazottai a várjobbágyok, a „szent király jobbágysági”, ill. „szabadjai” és az egyházi nemes jobbágyok. E harcos jobbágyréteg és a törzsnévvel nevezett falvak lakossága között azonban szoros összefüggés van, mert csak várjobbágyok és velük egyívású lófő székelyek jelölték eredetüket *de genere Kürt* módján magyar törzsnévvel, de az is megfigyelhető nem egy helyen, hogy azokban a törzsnévvel nevezett Árpád-kori falvakban, amelyeknek társadalmi összetételét ismerjük, mindig jelen volt a harcos jobbágyréteg, többé-kevésbé egyharmad arányban. Ez arra mutat, hogy a törzsnévvel nevezett falvakat a bennük lakó harcos jobbágyságról nevezték, még ha a lakosság többségét a helyi köznép tette is ki. Az a körülmény, hogy egy-egy vidéken különféle törzsi helynevek találhatók, a katonai kíséretnek azzal a sajátosságával függ össze, hogy a néptől idegen, különféle törzsbeli vitézekből verődött össze.

A katonai kíséret letelepítése ilyen módon szorosan összefügg a törzsi helynevek keletkezésével. A törzsi helynevek keletkezésének idejéről annyit mondhatunk biztosan, hogy István korában már megvoltak. Az 1009-i veszprémi oklevélben két *Kér*, a pannonhalmi alapítólevél XI. század eleji toldalékában *Varsány*, a veszprémvölgyi oklevélben *Berény* falunév szerepel; az utóbbi kettő katonai segédnépek falva. Ez azt bizonyítja, hogy 1000 előtt keletkeztek. Hozzásegítene datálásukhoz, ha fejedelmi névvel nevezett udvarhelyekhez kapcsoltanánk őket. A fejedelmi udvarhelyekkel való kapcsolatuk azonban nem állapítható meg egyértelműen. Bár jelentős csoportjuk Árpád és Kurszán téli udvarhelye, Pécs és Óbuda körül fedezhető fel, ezek nem csupán udvarhelyek, hanem várak és váras központok voltak, ahová harcos jobbágyság későbbi odatelepítésével is számolni kell. A vár nélküli udvarhelyeket vizsgálva feltűnik, hogy *Fajsz* két Duna menti és *Taksony* Duna- és Tisza-parti udvarhelye, valamint a *Décse* és *Devicse* helynevek körül nem találunk törzsi helyneveket. Ezt a jelenséget megmagyarázza, hogy a fejedelmi udvarhelyeket az uralkodó kíséretével időnként kereste fel, de a kíséret az uralkodóval együtt el is vonult. A fejedelmi kíséretből a jobbágyuraknak megvoltak saját öröklött lakjaik, és ha a tekintélyesebb harcos jobbágyok szállást létesítettek rabszolgáik letelepítésére, nyilván az uruk partvonalán, saját nevükről nevezett szállást hívtak életre. Ilyen lehetett pl. Taksony partvonalán *Szalk*, amely alighanem a fejedelem 962-ben Itáliába küldött bolgár származású követének, *Salek*nek a nevét őrzi. Az elhagyott udvarhely védelmére visszamaradt kisszámú vitéz pedig megfért az „orda” körül.

A törzsi helynevek szorosabb kapcsolatot tüntetnek fel a várakkal, nemcsak olyanokkal, amelyek megyeközponttá váltak, mint pl. Komárom, Bars, Nógrád, Bács, Temesvár és Doboka, hanem olyanokkal is, amelyeket István király nem tett vármegye-székhellyé, mint pl. Pécs, Óbuda és Nagyvárád. Ha hozzávesszük, hogy jó okkal XI. század eleji alapításának mondható várak, mint pl. Baranya, Csongrád, Vasvár, Abaújtúr, Zemplén és Ungvár közelében egyáltalán nem találunk törzsi helyneveket, akkor megállapíthatjuk, hogy a törzsi helynevek keletkezése zömmel megelőzte a szentistváni megyeberendezést. István király korában mindinkább terjedt az olyan várjobbágy-telepítés, amely nem eredményezte törzsi helynév keletkezé-

sét; ha már meglevő faluhoz telepítettek várjobbágyokat, a falu nyilván megtartotta régi nevét.

Mikor kezdődtek a vár melléki katonai telepítések?

E tekintetben településtörténeti eszközökkel biztos kronológiát nem tudunk adni. A kettős fejedelemség városias székhelyei, Pécs és Óbuda körül olyan sűrűn fordulnak elő a törzsnevek, hogy ez megengedi X. század eleji keletkezésük feltevését is. A feltevés régészeti oldalról való ellenőrzését Budapest történetének írása kapcsán kíséreltem meg. Buda környékén törzsnévi falu és X. századi lovas harcos sírja azonban csak egy ponton esik egybe, az egykori Óbudaörs feletti oldalban. Ez a magános egybeesés azért sem perdöntő, mert *Örs* nem is a „hétmagyar”, hanem a kabar törzsek közé sorolható.

Régészeink már felfigyeltek rá, hogy az eddig talált „honfoglalás kori” leletek általában nem a magyar törzsnévvel nevezett falvak területén kerültek elő. E tekintetben egy kivétel mutatkozik. Kalandozás kori temető három *Keszi* nevű faluban került elő: a Nyitra megyei *Bánkeszi*, a felső Esztergom megyei *Bátorkeszi* és a Bács megyei *Bulkeszi* határában. Mivel ezen kívül csak a kabarnak vélhető *Örs* (*Óbudaörs*, újkori szerb néven *Orsova*), továbbá az al-dunai *Orsova* és az izmaelita segédnépekkel kapcsolatba hozható *Eszlár* (Tiszaeszlár) és *Hetény* falvakban bukkantak lovas vitézek sírjaira, felmerül a kérdés, hogy a török nevű *Keszi* törzs nem a magyar törzsszövetség kabarokhoz hasonló nomád törzse volt-e. Németh Gyula azon az alapon, hogy *Keszi* a hét törzs között sorrendben az utolsó és nevének jelentése törökhöz „ág, rész, darab”, a hét magyar törzshöz utoljára csatlakozott török törzsnek tartja.

Ha a bátorkeszi lovas temető tényleg a keszik temetkezőhelye volt, s nem a szomszédos Búcs (Bulcsú) vezéri névadójának vitézei temetkeztek ide, akkor itt korhatározó emléktárgy került elő; a jellegzetes palmettás ezüstveretek mellett Berengár, Hugó és Lothár itáliai királyok érmei datálják a X. század derekára, de S végű hajkarikák átvezetik a század második felébe is.

E kérdésben végleges döntést csak a X. századi leletanyag további feltárása és korpuszszerű közzététele adhat.

Katonai telepítés nem csupán vár őrizetére történt, hanem ellenséges főemberek területének sakkban tartására is.

Ezzel magyarázhatók pl. Komárom megyében a Katapán-nemzetség maradvány szállásbirtokai közé ékelt várjobbágyfalvak, de a Koppány uralmi területét, Somogyot láncszerűen körülvevő törzsnévi helynevek is, amelyekről alább lesz szó. A biztosan Géza korára helyezhető láncszerű katonai telepítés ezen kívül még egy helyen mutatkozik: a Garam bal partján, mintha a telepítő a nyitrai dukátus keleti határát akarta volna szemmel tartani.

A Géza és István „fejedelem” által letelepített harcos jobbágyság a helyi, más törzsbeli lakosság elnyomására és az új rend bevezetésére szolgált. Ebből a szerepből két következtetés vonható le régészeti szempontból: I. A harcos jobbágyok mint a köznéptől idegen elnyomók nem temetkezhettek a helyi közösség pogány rítusokat

őrző temetőjébe. 2. Mint a keresztény rend bevezetésének „rendőrei” igen korán keresztény módon kellett temetkezniök. Valószínűleg velük indult a templom melletti, ló nélküli temetkezés; itt halottaikat is biztonságban tudhatták esetleges kifosztástól.

A letelepített harcos jobbágyság és a helyben épült templom kapcsolatára egy sajátos helynévválasztás utal. Vörösberény (Szarberény) a Géza által Koppány ellen telepített láncba illeszkedő „berény” falu; templomát a Szent Márton zászlaja alatt vívott 997-i győzelem emlékére szentelhették Szent Mártonnak, s így benne korán megkezdődhetett a templom köré temetkezés. A tömeges templomépítés azonban csak egy-két évtizeddel a Géza kori telepítés után indult, s így a közbeeső időben keletkezhetek a néhány sírból álló, félpogány ritusú, fegyveres temetőkezdemények, amelyekkel a közeli templomok építése után felhagytak, ha éppenséggel a templom nem a vitézek sírjai mellé épült. A Géza kori harcos jobbágyság sírjai bizonyára a sok százados templom körüli temetkezés csonthalmazában vesztek el. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a törzsnévvel nevezett falvak jelentős Géza kori csoportjában, pl. a somogyi Kér pusztán, nem találjuk a fegyveres népelem sírjait.

Ami Géza páncélos fejedelmi seregének vitézeit illeti, ezek régészeti megragadása még nagyobb nehézségekbe fog ütközni, mert a sváb parancsnokok alatt szolgáló, javarészt keresztény vitézek bizonyosan a fejedelmi központok templomaihoz temetkeztek, s ezekről legfeljebb néhány szórványemlék (sisak, sarkantyú, lándzsavég) fog tanúskodni.

A harcos jobbágyság ellátását ma még pontosan fel nem derített módon szolgálcsaládok végezték; feltehető, hogy két szolgálcsalád tartott el egy katonacsaládot. Ilyen eltartás járt ki az egyház közkatonáinak: a falusi plébánosoknak István király korában. 1/3–2/3 arány mutatkozik némely *miles*lakta falu társadalmi összetételében, és dupla bírság sújtotta a harcos *milest* a *vulgaris* közrendűhöz viszonyítva, ami kétszeresen tehetősebb voltát mutatja.

Ami a tulajdonviszonyokat illeti, a harcos jobbágyság által élvezett föld ugyanúgy nem ment át saját tulajdonába, mint az őt ellátó szolgálcsaládok. Más volt a helyzet a zsákmányból nyert foglyokkal. Ha a hadvezér az osztozáskor fogolyban is részesítette vitézeit, azok rab cselédekkel megalapíthatták saját gazdaságukat.

Tény az, hogy Géza korában a harcos jobbágyság földre ültetése és az elemi szükségletekkel való ellátása már megtörtént.

A harcos jobbágyság igényei azonban a létfenntartás biztosításával nem zárultak le, s a vitézi életmód olyan juttatásokat is követelt, ami nélkül a katonai kíséret megtartható nem volt. A könnyű lovas jobbágyság igényei viszonylag szerényebbek voltak; lovat saját gazdaságában tartott, bőr- és vászonruházatát családja, ill. cselédei otthon állították elő, az uralkodónak csupán vaskészletéről kellett gondoskodnia. Az íjat mint a vadászat eszközét a honfoglaló magyarság házilag gyártotta, s így készítették azt a X. században is, amire abból következtethetünk, hogy foglalkozásnévvel nevezett íjkészítő falvak nem voltak, csupán a királyi udvar szolgálónépei között találkozunk néhány íjkészítő teleppel.

A magyar íj, mely a közép-ázsiai visszacsapó, ún. reflex-íjak családjába tartozik,

több különféle alkatrészből állt, s ezért összetett íjnak is mondják. Alapanyaga rugalmas fa volt, melynek rugalmasságát marhain ráragasztásával fokozták, az íj középső része és két vége viszont csontlemezekkel volt merevítve. A középső merev rész szolgált fogásra, a két vég pedig a húr beakasztására. A húr kiakasztásakor az íj visszacsapódott ellenkező, nyugalmi állapotú görbületébe.

Bár az íj elkészítése nagy szakértelmet és sok munkát kívánt, a X. századi falusi közösségekben elő tudták állítani. Ezzel szemben az íjhoz való „muniót”, a nyilvessző rombusz vagy félhold alakú vashegyét, valamint a fémfegyvereket csak fegyverkovács tudta elkészíteni. Ezek előállítását fejedelmi szolgálonépek végezték. Mint alább bővebben kitérek rá, a X. században a vaskohászat elsődleges műveletét a szlávul „rednek”-nek nevezett „vasasok” végezték. Ezeket Géza fogta össze két fő *Vasvár* szervezetbe: Vas és Borsod megyében. A vezérek (törzsfők) körül dolgozó kovácsok türk neve *tárkány*, magyar neve *vasverő* volt; szláv nevük vidékenként eltérő volt, ld. a *Kovár*, *Kovács*, *Kazinc* stb. helyneveket. Működésük színterét az udvarhelyek árnyékában sejtethetjük; ilyen lehetett Esztergom *Kovácsi* nevű elővárosa, melynek temploma alatt X. századi ötvösműhely került elő. Géza korában nőtt meg a szerepe a pajzsgyártó *csatároknak*; a pajzs ui. a nehéz fegyverzet tartozéka volt.

A magyar lovas fegyvere az íjon és a tegezben tartott nyilakon kívül az acélszablya vagy a kard, a vashegyű lándzsa, ill. a zászlós kopja és a vasfejű fokos vagy a balta volt. Ez a négyféle fegyver azonban együttesen, egy eltemetett lovas felszerelésében nem található meg, és a fegyver megválasztása nyilván rang, etnikum és a vállalkozás céljai szerint változott.

Lándzsahegy honfoglaló sírban ritkán kerül elő, amire a legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy a kopját fejfaként a sírra tűzték. Ha ezzel a lehetőséggel komolyan kell is számolnunk, a zászlós kopja elsősorban a főember fegyvere lehetett – így jelentkezik a nagyszentmiklósi kincs 7. számú korszójának lovasán –, az íj és nyíl pedig a közvitéz fő fegyvere volt, mint az aquileiai altemplom kalandozó vitézt ábrázoló falképén látható. Az íjat kézfegyverként fokos vagy szablya egészítette ki.

Hajlított egyélű szablya vagy egyenes kétélű kard X. századi magyar harcosok sírjában gyakran található, többnyire tegez és négy nyílhegy kíséretében. A kétfajta kard kétféle harcmodor sajátja volt, két eltérő művelődési körhöz tartozott, s ennek megfelelően elterjedése a magyar hadviselésben bekövetkezett változással kapcsolatos. A könnyű, 1/2 kilós hajlított szablya, melyet lóháton egy kézzel könnyedén lehetett forgatni, a keleti lovas népek jellegzetes fegyvere volt. A magyarok közti általános elterjedtségére mutat, hogy egyszerű kivitelben lovas vitézek sírjában ugyanúgy megtalálható, mint aranyveretekkel díszítve vezéri sírban. A geszterédi sír aranyos szabljája valamelyik Nyírségben szállást tartó Árpád-fi vagy unoka tulajdona lehetett; föld felett megőrzött változata I. Endre kincstárából mint „Attila kardja” került a német udvari kincstárba, s ma Bécsben, mint Nagy Károly kardját őrzik.

Az egyenes kétélű kard a nehéz fegyverzetű, sodronypáncélt és sisakot viselő nyugati vitéz fő fegyvere volt. Nagyobb súlya (kb. 1 kg) miatt két kézzel fogva sújtottak

vele. Fő előállítási helye a Rajna-vidék volt, de Skandináviában (Gotland, Birka) is készítették.

A magyarok a normannok révén már Etelközben megismerték, de használata csak a X. században kezdett terjedni.

Jeles régészeink fejtették ki, hogy az egyenes kard főleg Géza fejedelmi serege révén vált általánossá. Ha bizonyosra is vehető, hogy Géza újonnan szervezett, nyugati fegyverzetű elit serege ezzel volt felfegyverezve, terjedése nem Géza korától számítható. Számos kalandozás kori sírból került elő egyenes kard (pl. Benepusztá, Kecel, Kunágota, Mohács, Szered), ami annak a következménye, hogy a magyarok a honfoglalás és a győztes harcok, főként a 907-i pozsonyi csata, majd a nyugati kalandozások során több tízezer nyugati kard birtokába jutottak, és ezeket részben eredeti alakjukban megtartották, részben markolatukat 10–15°-kal megdöntve tették a szabványhoz hasonló súlypontúvá (ilyen kard került elő pl. Bodrogvécsen, Újfehértón, Kiskundorozsmán, Mohácson és a zalai Kálon), de valószínű, hogy hazai kardművesek szablyát is kovácsoltak belőlük, falusi vasverők pedig feldarabolták ekevasnak és késnek. Ugyanakkor az államszervezés kori kardleletek Székesfehérvár, Buda és Szeged körül, valamint a Nyírségben jó okkal tulajdoníthatók a Géza és István által felszerelt és letelepített vitézeknek, akik részben a fő helyeket védték, részben a széttelepített kabarok maradványait tartották szemmel.

Géza nagyfejedelem szomszédaihoz hasonlóan nehéz fegyverzetű állandó elit sereget is hozott létre. Ez részben a kelet-európai udvarokban is alkalmazott oroszvarég testőrségből, részben sváb lovagokból, részben a szomszédos szláv népek (pl. bolgár „nándorok” és fehér „horvátok”) harcosaiból állt. E heterogén fejedelmi sereg parancsnokai a fentebb felsorolt sváb lovagok voltak. Bajor lovagok Géza uralkodása végéig nem jöttek Magyarországra, amit a bajor–magyar ellenségeskedés magyaráz, de az is kétséges, hogy Cívakodó Henrik megengedte-e, hogy nagyobb kardszállítmányok érkezzenek Magyarországra a Duna vízi útján, amely mentén ő a magyarokkal szemben az osztrák őrgrófságot szervezte meg. A birodalom belső ellentétei mindamellett időnként utat nyithattak Salzburgon vagy Passaun keresztül egy-egy svábországi szállítmánynak, más időben a lengyel Meskó közvetíthetett nyugati és északi kardokat.

A nehéz fegyverzetű fejedelmi sereg fenntartása már komoly anyagi erőforrást tételez fel; ezek felszerelésére ui. a szolgálónépek „kapacitása” elégtelen volt.

Kitűnő párhuzamot szolgáltat Géza elit seregére Ibrahim ibn Jakub leírása, melyet 965-ben a lengyel Meskó seregéről adott: „Háromezer páncélósa van helyőrségeken [szétosztva]; egy század belőlük annyit ér, mint tíz más század. Ő ezt a legénységet ellátja posztóval, paripával, fegyverrel és mindennel, amire szüksége van.” Ibrahim rögtön ezután azt is közli, hogy milyen anyagi erőforrás teszi ezt lehetővé. A fejedelemnek „az általa kivetett kereskedelmi vámokból pénzbevétele van”.

Meskó Taksonynak és Gézának volt kortársa, s így a párhuzamos fejlődés bizonyítéka, hogy Meskó gazdasági és hadi reformjai Magyarországon Taksony és Géza uralma alatt jelentek meg.

Géza fő jövedelmi forrása a kereskedőkre kivetett vámokon kívül a dési és tordai sóbánya, valamint a selmeci ezüstabánya haszna lehetett. Emellett számolnunk kell az adóztatásnak azokkal a kezdeti formáival, amelyek a kelet-európai térségben a IX–X. században már elterjedtek. A kazár kagán a volgai bolgárokat ugyanúgy füstönként fizetendő prémadóval sújtotta, mint a kazár függésből felszabadult magyarok a szláv polján, drevlján és szeverján törzseket. Megjegyzendő, hogy a nyestbőr (*kuna*) e térségben a csereeszköz, a pénz szerepét töltötte be. A prémadón kívül a volgai bolgárok házasságkor az uralkodónak lovat tartoztak adni, továbbá lóval tartoztak szolgálni, ha a fejedelemnek szüksége volt rá. A mongol birodalomban minden nyáj (*aul*/hoz tartozó gazdaság) egy-egy kétéves báránnyal adózott a kagánnak, emellett szükséglet szerint tejelő kancákat és futárlovakat adtak, amelyek használat után a tulajdonoshoz kerültek vissza.

A magyar fejedelemség az új hazában nyestadót vett az erdőlakó szlávoktól, sőt a dömösi összeírásból (1138) kikövetkeztethetően ezt erdőlakó magyarok is fizették. Hogy Magyarországon az állatadó valamilyen formájával is kell számolnunk, arra az archaikus székely viszonyokból következtethetünk; a székelyek a késő középkorban „ökörsütés” címen a király házasságakor és a trónörökös születésekor házanként egy ökörrel adóztak, az ököradó pedig az Árpád-kori lóadó helyébe lépett.

Nagyon valószínű, hogy az önálló gazdaságokat a volgai bolgárokéhoz hasonló adó sújtotta. Kérdés azonban, hogy ezt az adót ki szedte.

Mivel az etelközi kettős fejedelemség a kazár birodalomból vált ki, és a X. század eleji magyar viszonyok közel álltak a volgai bolgár viszonyokhoz, a prém- és állatadóról bizonyosra vehető, hogy a fejedelemséget illette. Árpád és utódai ebben való részesedésüket azáltal is biztosították, hogy az etnikai adót fizető kabarokra és a nyesttel adózó szlávok fő területeire saját családtagjaikat ültették.

Az adózásban magasabb szintet képvisel a dunai bolgároké. Sámuel cár alatt minden önálló gazdaság 1 mérő kölest, 1 mérő gabonát és 1 korsó bort fizetett adóba. Kérdéses, hogy Géza alatt megvoltak-e a feltételek országosan szedett adó bevezetésére, de komoly okkal tehető fel, hogy ilyenén terményadóval kezdődött el az adóztatás. A kora Árpád-kori terményjáradékból következtethetően adó gyanánt a kisállat és a gabona mellett a sör jöhetett leginkább számba.

Ami a vámokat illeti, mongol példák arra engednek következtetni, hogy vámot eleinte azok a vezérek szedtek, akik az egyes folyami partvonalakat birtokolták. Géza központosítása e tekintetben azt eredményezte, hogy a vámokat saját kezébe vette. Intézkedésének ellenhatása nyilvánult meg halála után Ajtony fellépésében, aki a reá bízott marosi folyószakasz vámját magának vindikálta, és ezzel a magyar vezérek „jogait” illetően a kalandozás kori viszonyokat kívánta felújítani.

9 / ISTVÁN TRÓNJÁNAK BIZTOSÍTÁSA ÉS KOPPÁNY LÁZADÁSA

Géza egy ponton nem tudta a központosítást végrehajtani. Uralmának kerékkötője volt az a rendszer, hogy az ország egyik-másik részén Árpád-házi hercegekkel kellett osztoznia.

Ami a kabarok lakta tiszántúli dukátust illeti, sem történeti adat, sem Árpád-házi személyneves helynév nem árulja el, hogy Géza trónra lépése után kiosztotta-e valakinek. A Nyugattal való kiegyezés után viszont megnőtt a nyitrai rész kereskedelmi forgalma, s ezentúl a trónörökösök ezt a nagyobb vámjövedelmet biztosító tartományt választották maguknak. Hogy Mihály mint rangidős herceg egy ideig birtokolta-e, azt legfeljebb sejtethjük, de határozottan nem állíthatjuk. Idő előtti halála mindenestre levette gondját Géza válláról. Annál nagyobb súllyal nehezedett rá a soron következő herceg, Koppány igénye mindenre, ami „a régi törvény” értelmében a rangidőst megilleti.

Koppány származása régóta vitatott kérdés a magyar történettudományban. Abból a tényből, hogy Géza fejedelem halálakor a nagyfejedelemségre pályázott és Géza özvegyét követelte magának, a nomád öröklési rend ismeretében arra kell következtetnünk, hogy Árpád-házi herceg volt.

A trónra a keleti társadalmakban elterjedt „szeniorátusi” öröklési rend alapján tarthatott igényt. Eszerint a patriarchális nagycsalád élén mindig a legidősebb vezetésre alkalmas férfi áll, és a vezetés nem apáról fiúra száll, hanem rendszerint bátyról öccsre vagy unokaöccsre. Az állattartó társadalmakban ennek a szokásnak az adta meg az értelmét, hogy a nagyszámú állatállomány nyári legelőre hajtása és a legelőterület megvédelmezése mindig érett, tapasztalt vezetőt kívánt. Méltán írja Konstantin császár a nomád besenyőkről, hogy náluk az uralom mindig a legidősebb férfirokora száll. Bár a magyar társadalom nem volt tiszta nomád, mint a besenyő, a vezető réteg a steppei nomád társadalmakból vált ki, és annak hagyományait hozta magával. Ezek a hagyományok pedig olyan erősek voltak, hogy a görög Kinnamosz még a XII. században is leírhatta II. Géza király öccsének és fiainak egymás elleni küz-

delmeiről szólván, hogy a magyar trónutódlást nem a primogenitúra, hanem a legidősebb báty uralma, a szeniorátus jellemzi.

A szeniorátussal keleten együtt járó „levirátus” vagy levirházasság szokása értelmében a megözvegyült asszonyt elhalt férjének öccse vagy soron következő unoka-öccse öröklí, akkor is, ha már van felesége. A levirátus ezek szerint többnejűséggel kapcsolatos. E házassági rend fenntartását a pusztai társadalmakban az tette szükségessé, hogy a férjezett asszony hozományával és gyermekeivel férje nagycsaládjának, ill. nemzetségi alcsoportjának tagja lett, s e közösség elemi érdekeit sértette volna, ha az asszony gyermekeivel és javaival együtt visszatért volna saját rokonságához. De a gyermekek felnevelése is biztosítva volt, ha az özvegy ura halála után automatikusan ifjabb sógorának – mint Magyarországon némely vidéken a közelmúltig mondták – „kisebbik urának” felesége lett. Ez kedvező esetben az asszony házaseletének folytatását jelentette, népesedési szempontból pedig azt eredményezte, hogy a nagycsalád akkor is fennmaradt, ha egy háborús katasztrófa során a férfinép zöme odaveszett.

Koppánynak a szeniorátus és levirátus jogán támasztott igénye tehát Árpád-házi eredetét valószínűsíti. Ugyanezt igazolja a Magyar Krónika alábbi megjegyzése: „Koppány pedig fia volt Tar Zerindnek, aki Géza fejedelem életében a dukátust bírta.” Mivel Koppány életkorban Géza és István között helyezkedett el, Zerind Gézánál idősebb volt, s így valószínű, hogy még Taksony idejében birtokolta a biharal-dunai dukátust, akkor, amikor az ifjabb Géza a nyitrai részen országot.

Mivel a krónika nem közli, hogy Zerind melyik Árpád-unoka fia volt, e tekintetben bizonytalanság uralkodik. Az biztos, hogy nem Taksony öccse volt, mert akkor a Konstantin császár által közölt családfán szerepelne, s annak, hogy Taksony fiának tekintsük, mind a krónikás hagyomány, mind kronológiai megfontolások ellentmondanak.

Koppányról nevezett szállások: a hajdan Tolnához tartozó Török-Koppány hercegi birtokközpont, a baranyai siklósi hegyek déli lejtőjén fekvő *Koppány* és a Bakony nyugati lejtőjénél lévő *Koppány* volt udvari birtok mind Tevel és Tormás szállásai mellett fekszenek, s így ennek alapján Hóman feltette, hogy Zerind Árpád legidősebb fiának, Tarhosnak az ágából ered, s így Tevel fia és Tormás öccse lehetett.

Azon az alapon, hogy Koppány a somogyi dukátust bírta és Somogyország 955 előtt Fajsz fejedelem uralmi területe volt, korábban a Fajsztól való származtatás mellett foglaltam állást. Somogy azonban inkább tekinthető Koppány hercegi javadalmának, amolyan harmadik dukátusnak, semmint családi örökrésznek, s az a körülmény, hogy *Fajsz* szállásai közelében nem találunk *Koppányra* utaló szállásokat, inkább az előbbi nézetet erősíti. Mellette még az is felhozható, hogy az augsburgi csatavesztéssel az Árpád-fiak négy ága közül kettő lehanyatlott: az Üllő-ágbeli Lél és a Jutas fia Fajsz köréhez kapcsolható Súr katonai kíséretét veszítette, viszont a Tarhos-ágbeli Tormás és Zolta fia Taksony hadereje érintetlen maradt. Ha tehát Taksony fiának, Gézának rivális rokonsága maradt, az elsősorban Tarhos ágából vezethető le.

Géza valószínűleg Zerind halála után nyerte el a bihar–al-dunai dukátust, és amikor 971 táján uralomra lépett, a gyermekkorban lévő Koppánynak ott juttatott szállásokat, ahol elődei 955 előtt birtokoltak. Maga Géza birtokba vette a Duna partvonalát Tolnában és Baranyában is, és ez lehet a magyarázata, hogy Koppány nem a parton létesített szállásokat, mint elődei, hanem nyugatabbra.

Csaknem bizonyos, hogy 972-ben, amikor Géza felvette a keresztséget, Koppányt is megkeresztelték. Erre látszanak utalni a „Szent Gál” templomok a baranyai Koppányhoz tartozó vízvidéken. Kérdéses azonban, hogy a felcseperedő Koppány mennyire vált kereszténnyé, mennyiben hatott rá a latinnal szemben álló görög kereszténység, amely Tormás herceg révén a baranya–tolnai részekben is gyökeret vert, és mennyiben maradt pogány. Minthogy uralmi ambícióit a pogány ideológia támogatta, bizonyára e felé fordult, akármilyen hatás érte is gyermekkorában.

A Géza és Koppány közötti ellentét István születésével fogant meg és növekedésével bontakozott ki, amikor – mint annyiszor korai történelmünkben – felmerült az utódlás két alternatívája, vajon a régi törvény szerinti szeniorátus vagy a keresztény társadalmakban dívó elsőszülöttségi rend érvényesüljön-e.

Az Istvánnak keresztelt Vajk születési évéről egykorú feljegyzés nem maradt fenn. Kérdéses, hogy egyáltalán feljegyezték-e Sarolt magzatainak világrajöttét, hiszen a nagy gyermekáldás és halandóság mellett nem lehetett tudni, hogy az újszülött megéri-e a holnapot, s a csecsemő a következő tavaszt. A tárgyban legilletékesebb Szent István nagyobb legendájának írója 1080 körül bizonyára feljegyezte volna hőse születési évét, ha megbízható adat állott volna rendelkezésére, hiszen Géza és Szent Adalbert halála évét (997), amelyről biztos tudomása volt, megadta. Ezért a később feljegyzett és csak XIII–XIV. századi kéziratokban reánk maradt 967, 969 és 975 évatatoknak nincs komoly hitele.

István születési idejét illetően születési helye ad némi fogódzópontot. Az 1100 körül írt kislegenda szerint Esztergomban született. Ha ezt a jellegénél fogva több hitelt érdemlő hagyományt vesszük alapul, akkor István születési ideje csak Esztergom alapítása utánra tehető, márpedig az esztergomi székhely Taksony halála és Géza Nyugat felé fordulása, tehát 972 után keletkezett. Ilyen módon a XIII. századi lengyel évkönyv 975-ös évszáma közelebb áll a valósághoz, bár ez sem tekinthető biztos adatnak. A magyar források egyöntetű vallomása arról, hogy István 997-ben a gyermekkor nemrég háta mögött hagyó ifjúkorban lépett uralomra, 975-nél néhány évvel későbbi születési időpontra enged következtetni.

István ugyan apja és anyai nagybátyja után a *Stephanus* nevet kapta, családja és a nép azonban *Vajk* néven emlegette. Gyermekkorát bizonyára szülei udvarában töltötte, s azt, hogy a családi politikában mettől kezdve szántak szerepet neki, nem tudjuk.

Mihály halálával és István felserdülésével következett be a döntő lépés a szeniorátusi rend áttörésére. Géza a nyitrai dukátusba Koppány mellőzésével fiát helyezte be. Feltehetően itteni szállásainak emlékét őrzi a Zsitva melletti *Vajk* és a Pozsony megyei *Vajka* helynév. Ugyanakkor István megkapta a tolnai uradalmat, amely a XII. szá-

zadig a trónörökös jussa volt. Itteni birtoklásának emléke lehet a Tolna vár és „Tarhacsia” melletti *Vajka* puszta.

A mellőzött Koppány, bizonyára már ezt megelőzően, a forgalmi jelentőségét veszített „Somogyországot” kapta hercegi jussként.

Somogy területe az Árpád-korban sokkal nagyobb volt, mint manapság. Nemcsak a Balaton és a Dráva között húzódott, hanem Dráván túli része a Száva-vidékig, ill. Zágrábig elnyúlt, és mindenkori ura nyesttel adóztatta az itt lakó szlavón, magyarul „tót” nemzetségeket. Koppánynak somogyi hercegségeért cserében valószínűleg le kellett mondania másutt levő szállásairól. A mellőzöttség feszültséget támasztott Géza és Koppány között, aminek sajátos emléke marad a Dunántúl településtörténeti képén.

Géza Koppány területét, Somogyországot várakkal, katonai segédnépkel és törzsi katonaság falvainak sorával zárta körül. Legfeltűnőbb három vár építése Somogy megye határánál, melyek a Géza központjaiba vezető hadi utakat zárták el: a Székesfehérvárra vivő utat Úrhida vár, a Somogyból Pécs felé vezető Váty vár, és a Zalavár felé irányulót Kolon vár zárta el. Úrhida várat, mely Szabadbattyánnál a Sárvíz átkelőjét zárta el, már István király egyik 1009-i oklevele említi. Úrhidától Tolnáig a Sárvíz bal partját hosszú csíkban besenyő telepek láncolata őrizte.

A sármelléki besenyőket a XII. század végétől említik oklevelek; a XIV. században külön besenyő ispánságot alkottak. Idekerülésük régi problémája a magyar településtörténetnek, mert a besenyők határőr szolgálatot láttak el, s a Sárvíz közelében pedig nincs országhatár, csak a Koppányt uraló „Somogyország” határa. Valószínű, hogy a Tonuzabával bejövő besenyőket először a nyugati határ védelmére helyezték el, majd az osztrák végek feladásakor áttelepítették őket az ország szívéét védő belső védelmi vonalra.

A Szigetvár közelében levő Váty vár, melynek maradvány sánca Nagyváty falu határában néhány éve még állott, az Árpád-korban egy székely ispánság és a vátyi esperesség központja volt. A határőr székelyek letelepítése Somogy és Baranya érintkező sávjára ugyanolyan „szabálytalan” jelenség, mint a besenyőké a Sárvíz mellé, és csak Koppány bekerítésével indokolható. Kolon vár, mely ott épült, ahol a Zala folyó a Kis-Balatonba torkollt, a középkorban jól ismert hídvégi átkelőt zárta el.

A Zala, Veszprém, Fejér és Tolna felé nyíltan maradt határvidéken törzsi helynévvel jelölt katonai települések láncolatát találjuk; ezek egyrészt a magyar *Kér* és *Keszi* törzsből, másrészt a katonai segédnépkel *Kozár*, *Örs*, *Berény*, *Káloz*, *Ladány*, *Ság*, *Székely*, *Besenyő* és *Tolmács* törzseiből valók. Alsóörs és Úrhida között egymástól 5 km-re helyezkednek el e katonai telepek, s nagyon lehet, hogy ekkor ültették Veszprém vár kelet felé néző előterébe a két *Kér* falut, a Séd völgyében *Hajmáskért* és délebbre a *Kéri* erdőn túl fekvő települést. A törzsi helynevek láncolata valamivel ritkábban a Sárvíz jobb partján és alább Tolna megye nyugati felében is folytatódik, de itt, a koppányi uradalom területén feltűnő katonai telepekről nem tudjuk eldönteni, hogy Koppány országának bekerítésekor vagy területének megszállásakor kerültek ide. Egyik-másik itt feltűnő törzsi helynév (pl. *Bábony-megyer*, *Kis-Jenő*) korábbi telepítés is lehet.

A fent ismertetett településtörténeti jelenségek eléggé szemléltetik, hogy Géza Koppányt teljesen elszigetelte és számottevő katonai erővel tartotta sakkban. A katonai segédnépek felsorakoztatása azt bizonyítja, hogy Géza megőrizte uralmát a dukátus népei felett, hogy majdan fiának adja át.

István felserdülésekor – a nagylegenda szerint akkor, amikor a *puer* korból az *adolescens* korba lépett át, tehát 14–15 éves korában – Géza „összehívta Magyarország főembereit a következő renddel”, azaz a vitézekkel együtt, és „közös tanácskozás” után Istvánt jelölte utódjául, amire esküt is vett tőlük. Ismerve Géza és Sarolt önkényuralmát, ez alól egy főember, maga Koppány sem térhetett ki.

A trónutód választásának egyetlen ismert magyar rítusa a pajzsra emelés volt. Konstantin császár szerint Levéd lemondó nyilatkozata után Árpádot a vezérek még Álmos életében emelték pajzsra. A pajzsra emelés Bizáncban a választott császárok kikiáltásának rítusához tartozott, de a germánok között is szokásban volt; a német hercegek a X. századig gyakorolták olyan esetben, ha a trónutódlásban a jogfolytonosság megszakadt, és az új jelöltet legalizálni kellett. Minthogy a Bulcsú és Tormás herceg által Bizáncban elmesélt eset szintén ilyenféle helyzetet jelenít meg – akár megtörtént az eset, akár nem –, majdnem bizonyos, hogy a magyar urak is csak akkor gyakorolták a pajzsra emelést, ha az utódlásban törés következett be: az uralkodócsalád kihalt, vagy a soron következő legidősebb férfitódot mellőzték. Géza idejében a „régí törvény” szerinti utód Koppány lett volna, Géza azonban mellőzte őt, bizonyára azzal a megokolással, hogy nem alkalmas utód. Mivel a keleti és nyugati társadalmak a trón betöltésekor egyaránt előfeltételnek szabták az alkalmasságot (*idoneitas*), más szóval rátermettséget, Géza ennek hangoztatásával joggal élhetett, mert nagyon is kérdéses volt, hogy a pogány szokásokhoz húzó Koppány folytatja-e a pogányság elleni harcot, amit Géza elkezdett, és követi-e azt a politikai vonalat, ami adott időszakban Európa barbárabb felén az egyedüli út volt egy ország megőrzésére.

Nem tudjuk, hogy István trónutóddá jelölése melyik évben történt, de valószínű, hogy ezt nem sokkal követte házassága.

Géza békepolitikájából következett az a törekvése, hogy Németországgal való kapcsolatait stabilizálja. Amíg a császári házzal való viszonyában sikerült a baráti semlegesség állapotát elérnie, addig Civakodó Henrik bajor hercegségével nem tudott tartós békét létrehozni. A 970 táján megszületett „Ostarrichi” a bajor kolonizálás folytán kelet felé terjeszkedett, és szükségszerűen beleütközött a gypűsáv lakatlanságát biztosító magyar határőrökbe. A bajor–magyar viszony békés alapokon való rendezésére 995-ben nyílt meg a lehetőség, amikor Civakodó Henrik meghalt. Géza és a helyette mind többet intézkedő Sarolt ezt az alkalmat tüstént megragadta. Leánykérő követséget menesztettek Regensburgba, ahol a hercegi család lelkiatyja és fő tanácsadója Szent Wolfgang püspök volt, a magyarországi latin térítés 972. évi pionírja.

Civakodó Henrik gyermekei erősen vallásos légkörben nevelkedtek, amiben anyjuk, a burgundi Gizella hatása érvényesült. Henrik, az új herceg békére hajló termé-

szettel rendelkezett, öccse, Bruno papi pályára ment, egyik húga, Brigitta apáca lett, és Gizellának is hasonló szándékai voltak.

Az ifjú (IV.) Henrik herceg, akinek apja halálakor is Ottó császár szlávok elleni hadjáratán kellett volna részt vennie, s akit Csehország belső és külső viszonyai mindvégig lekötöttek, örömmel belement a Kelet felé békét biztosító házasságba, s ehhez nyilván megnyerte a 996 februárjában Regensburgban tartózkodó III. Ottó beleegyezését is. A dinasztikus házasság, a középkori békekötés elterjedt formája, megkövetelte a vitás területek rendezését is, úgyhogy ehhez az alkalomhoz kell kötnünk a Bajorország, ill. „osztrák örgrófsága” és Magyarország közti határnak a Lajta és a Morva vonalán való kijelölését. Ezzel a visszalépéssel Géza nem csupán a Karoling-kori Ostmarknak a Traisentől a Lajtaig terjedő jelentős szakaszát bocsátotta újból bajor uralom alá az ott lévő város helyekkel, Béccsel és Hainburg–Petro-nellel együtt, hanem az egykori Morvaország déli, fejlettebb tartományának nyugati felét is. A birtokbavételt jelzi a 998-ban tett első császári birtokadomány a Traisen folyótól keletre: az Anzbach és Nagy Tulln patak közötti földet Engilrich, majd négy év múlva a Bécsi-medencében a Liesing és Triesting patak közti területet Henrik örgróf kapta meg.

A Bécsi-medence átengedése ellenében a német birodalom és Bajorország lemondott a Pannonia felé való további terjeszkedésről, lényegében elismerve Magyaror-szágot Avaria jogutódjának. Az ekkor végleges igénnyel kialakított határ, jelenték-telen módosulással, 1920-ig maradt meg.

István herceg hozzá illően fiatal feleségét valószínűleg a dukátus nyitrai központ-jába, a hegytetőn kiépített várba vitte. Ennek emléke lehet, hogy a nyitrai hercegi udvarház mellé épített kápolnát Gizella regensburgi főegyházának patrónusáról, Szent Emmerámról nevezték el.

Több történész arra gondolt, hogy a nyitrai egyház Szent Emmerám patrocíniuma még a morva időkből származik, amikor Nyitra püspökségi székhely volt. A Nyitrán végzett ásatások során azonban kiderült, hogy a vártemplom elődje, melynek alap-falait feltárták, Árpád-kori építmény, míg a morva uralom idején épített ismeretlen patrocíniumú egyház a síkon feküdt. Az első cseh és morva misszió ugyan Regens-burgból, a Szent Emmerám-püspökségből indult ki, de jellemző, hogy Csehország-ban, ahol a társadalom kontinuitását a IX. századtól semmi sem zavarta meg, egyet-len Szent Emmerámról nevezett templom sem maradt meg. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a középkorban a templomot, ill. az oltárt rendszerint az oda került erekye, a „birtokos” szent után nevezték, sokkal valószínűbb, hogy Gizella papjai a Regens-burgból elhozott Szent Emmerám-erekyével alapították meg a hercegi kápolnát.

Ezzel párhuzamosan történhetett a Nyitra melletti zabori monostor Szent Ipoly-nak (Hippolitnak) való felajánlása. Szent Ipoly a bajor egyházban is tisztelt szentek közé tartozott; Passau egyházmegyéjében pl. a Sankt Pölten-i monostort dedikálták neki. Bár van olyan későbbi hagyomány, amely Zobort Szvatopluk remetesége he-lyének mondja, s feltehető, hogy morva előzményei voltak, újraalapítása biztosan István korában történt. A bajor szenteknek Magyarországon magában álló jelent-

kezése a trónörökös székhelye körül Gizella regensburgi papi kíséretének műve lehet.

Gizellát nem csupán papok, hanem lovagok is kísérték. Gizella vitézei már nem svábok voltak, mint a Géza alatt beköltözöttek, hanem bajorok. A XIII. században készített jövevény nemzetségek lajstroma csak a Vas megyei Hermány-nemzetséget eredeztetí Gizella kíséretéből, egy ekkortájt hamisított oklevél pedig a Sopron megyei Kál névadóját mondja közülük való hospesnek. Bár a Gizellával és az ő hívására beköltözöttek száma távolról sem lehetett ilyen csekély, valószínű, hogy nem sokan gyökeresedtek meg közülük Magyarországon, mert az 1038-tól 1046-ig tartó trónharcok után, amikor Vazul ága lépett trónra, nemcsak Gizella volt kénytelen menekülni, hanem bajor udvari hívei is. A Géza kori sváb lovagok viszont megmaradhattak, s ez az oka, hogy a jövevény arisztokrácia nagyjai mind svábok, s bajor csak a szerény egyfalus hospesek között akad. Lehet, hogy közéjük sorolható néhány német nevű István kori nemzetségős, az eredetileg egy faluban birtokló Ajka (*Heiko*) és Ig-mánd (*Wigman*) is.

Géza nem sokkal fiának házassága után, amely méltán tekinthető 972-ben elkezdett beilleszkedési politikája záróakkordjának, 997 őszén meghalt. Fiára egy véres kézzel összetartott egységet hagyott, mellyel a társadalom jelentős része, a térdre kényszerített „bőség” és a szolgasorstól tartó „ínség” egyaránt szemben állt. Nem csoda, hogy amint híre ment a nagyfejedelem halálának, a „régí törvény” ellenében utód-dá jelölt Istvánnak erős ellenzéke támadt, sőt lázadás robbant ki ellene.

Elsőként az utódlásnál mellőzött és Somogyországban körülzárt Zerind fia Koppány lázadt fel. Mint „jogos utód”, nemcsak a nagyfejedelmi trónra és István életére tört, hanem Géza özvegyét, Saroltot is követelte magának feleségül. Ennek az ad különös súlyt, hogy nomád szokás szerint Géza halálakor az új fejedelem felavatásáig az erőskezü Sarolt kezében volt az uralom. Koppány, követelésével összhangban, először Veszprém várát vette ostrom alá, mely az Árpád-korban az uralkodó feleségét, adott időben Saroltot illette meg.

István apja halálakor összehívta Esztergomba a főembereket és vitézeket, Koppány támadásának hírért véve pedig seregét mozgósítva maga is odavonult, és értesítette Henrik herceget. A krónika a német Vecellin utódainak elbeszélése nyomán *Grannál* jelöli meg a gyülekezőhelyet, s ez torzult a későbbi krónikások tollán Garam folyóvá, holott valójában itt Esztergom német nevéről van szó.

Az esztergomi várban Istvánt egyházi szertartás mellett felövezték a megszentelt fejedelmi karddal. Hogy ez a kard azonos-e azzal a faragott csontmarkolatú, egyenes kétélű karddal, amelyet jelenleg mint Szent István kardját a prágai Szent Vid-székes-egyház kincstárában őriznek, nem dönthető el. Egyrészt a kard megmunkálása jellegzetesen István korára mutat, ez s mellette szólhat, másrészt díszítése szegényesebb, mint a X. századi hercegi kardok, s ez inkább arra enged következtetni, hogy István király kardjainak egyikéről, de nem a fejedelemavató kardról van szó.

István ünnepélyes felövezését a kor szokása szerint a püspök, bizonyára Domonkos végezte, a rítusnál azonban jelen volt az egész udvar, sőt a felvonult sereg is.

A családtagokon és a papságon kívül ott voltak a Géza politikáját támogató jobbágyurak vitézeikkel, s az ünneplőket mintegy keretbe foglalta a Hont, Pázmány, Orci és Vecellin sváb lovag vezette nehéz fegyverzetű fejedelmi sereg, a testőrség.

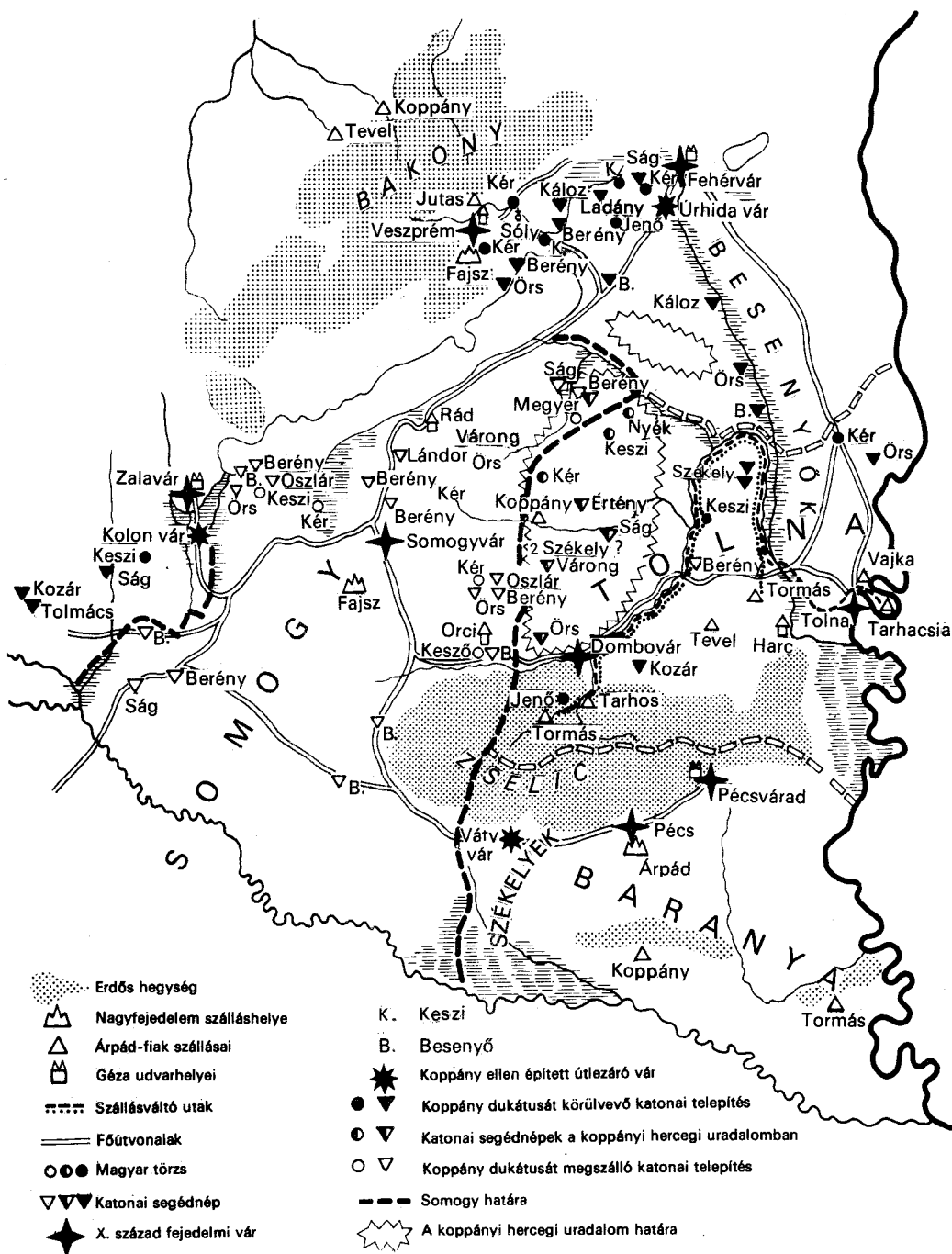
Midőn a XI. század végén Vecellin dédunokáinak családi hagyománya alapján írásba foglalták az eseményt, már maguk sem tudták pontosan, hogy István karddal való felövezése milyen rítus alkalmából történt; a felövezés ugyanis – melynek fontos mozzanata volt a kard felszentelése – egyaránt részét képezte az érett ifjúvá avatás, a csatába indulás és a fejedelemavatás szertartásának. A „legényavatás” szertartásán azonban István bizonyára átesett már akkor, amikor apja 15 éves korában utóddá jelölte, s 996-ban már mint karddal övezett vőlegényt adták össze Gizellával. Ami viszont a csata előtti felövezést illeti, ezt közvetlenül az ütközet előtt szokták volt végrehajtani. Legvalószínűbb, hogy a felövezés a fejedelemavatás keresztény szertartásának része volt, hiszen Géza és Sarolt az utóddá jelölést bizonyára a pogány szokásokat idéző pajzsra emeléssel biztosította, s 997-ben egy keresztény fejedelemavatást a keresztény környezet és az adott történelmi helyzet: trónkövetelő fegyveres támadása egyaránt megkövetelt.

A Vecellin-utódok hagyománya szerint István a Koppány ellen induló testőrség élére Hont és Pázmány főembereket (*principes*) állította, a sereg parancsnokává pedig Vecellin sváb vendéget (*hospes*) tette meg, s ő volt az, aki a harcban Koppányt megölte. E beállításban bizonyára szerepe van a családi elfogultságnak. A Somogyban birtokot nyert Vecellinnek e harcokban nem lebecsülendő érdemei lehettek, de az fölöttébb kérdéses, hogy egyedül őt állították az „egész” hadsereg élére. A Vecellin-utódok sugalmazta krónikafejezet emellett egy még nagyobb történelmi tévedés elkövetését eredményezte. A pannonthalmi alapítólevél XII. századi „megtoldója” a három német vezérnév láttán úgy fogalmazta meg az István és Koppány közötti csata lényegét, hogy az a „németek és a magyarok között” dült.

Arra, hogy István serege milyen elemekből állt, a Somogy megyében csoportokat alkotó törzsi helynevekből következtethetünk. Mivel e katonatelepek etnikuma nagyjából egyezik a Somogyot körülvevő katonaelemmel, a somogyi törzsi helynevekben nagyrészt az István által Koppány ellen vezetett harcosok telepeit láthatjuk. A 4 *Besenyő* mellett egyedülálló e helyen a 6 *Berény* és 4 *Kér* falu; mivel e két törzsi helynévből más megyében legfeljebb 1–2 fordul elő, arra következtethetünk, hogy a besenyőkön kívül az ide telepített berények és kérek adhatták seregének fő erejét. Rajtuk kívül 3 *Őrs*, 2 *Oszlár* (alán), 2 *Ság* és 1 *Lándor* (nándor = bolgár) falu enged másféle katonai segédnépekre, 2 *Keszi* pedig a hasonló nevű magyar törzs vitézeire következtetni. Ha ez nem is jelenti azt, hogy más törzsbeli vitézek nem vehettek részt a harcban, azt kétségtelenné teszi, hogy István seregének zömét a könnyű lovas magyarok mellett besenyők és kabarok adták. Valószínű, hogy a kabar hadakat István kabar sógora vezette, még kézenfekvőbb, hogy a besenyők élén a besenyő rokon, Tomaj állt, aki a Balaton északi partján nyert adományba három falut (*Badacsonytomaj*, *Lesencetomaj*, *Cserszegtomaj*).

Mindez arra mutat, hogy csak a nehézfegyverzetű testőrség állt javarészt németek-

16. Koppány lázadása
(Somogy megye és környéke Koppány lázadása előtt és után)

ből, de ezeket is tarkították azok a skandináv-varég zsoldosok, akiknek éppen a somogyi és nyugat-tolnai *Varang ~ Várong* falunévben maradt helynévi nyomuk.

A csata előtt István Szent Márton segítségét kérte, és fogadalmat tett, hogy győzelme esetén a pannonthalmi Szent Márton-apátságnak adományokat tesz. A mainzi védőszent illetén kultusza ugyanúgy lehet a mainzi érsek által felszentelt püspök (Domonkos?) hatása, mint Gizella bátyjáié, Henriké, ő ui. később, mint német uralkodó csata előtt a birodalmi szenteket, Mórícot és Mártont hívta segítségül. Szent Márton segítségül hívása a Koppánnyal való megütközés hajnalán istentisztelet és a megáldott kard felkötése kapcsán történhetett.

István seregének közeledtére Koppány felhagyott Veszprém ostromával. Koppány hada a somogyi vezér jelentékeny katonai kíséretén kívül felölelhetette egy-két pogánysághoz húzó dunántúli főúr hadát.

Az 1500 körül élt ferences Laskai Osvát magyar nyelvű Szent István-officiumában, nem tudni, milyen forrás alapján, azt állítja, hogy somogyiak mellett zalaiak is harcoltak Koppány seregében. Ha ez igaz, akkor csak Bulcsú utódairól, a Vérbulcs-nembeliekről lehet szó, akiktől Géza elvette nemzetségi központjukat, Zalavárt, s akiknek maradék szállásai köré István a besenyő Tomaj vezért ültette.

Árpád idősebb fiágának az ország más vidékén is voltak a pogány rendet visszakívánó hívei, és ennek megfelelően másutt is történtek kisebb megmozdulások, Koppány hadra kelését azonban olyan gyorsan követte István rajtaütése, hogy még mielőtt az ellenzék egységszert elköthetett volna, a vezér és serege megsemmisült. A döntő ütközet bizonyára valahol Veszprém és Várpalota között zajlott le, talán a somogyi út elágazása közelében, Sóllyon, ahol 12 év múlva egy Szent István vértanú tiszteletére emelt kápolnát említenek.

Koppánynak a kalandozó magyarok könnyűlovasságához hasonlítható somogyi zalai hada felett István „modernebb” hadserege győzött, melynek törzse olyan páncélos lovasságból állt, mint amilyen Augsburg mellett Bulcsú és Lél seregét megfutamította, és szárnyait magyar-kabar-besenyő könnyűlovasság adta.

A véres csatában Koppány is elesett. Testét felnégyelték és négy vár kapujára tűzték ki. Koppány büntetése a pogányság és kereszténység válaszántján levő magyarság felemás jogi szemléletét tükrözi. A Biblia a levírást paráznaságnak minősítette (3 Mózes 20:21), a rokon volgai bolgárok X. századi jogszokása szerint pedig a paráználkodó büntetése felnégyelés és a felnégyelt részek kifüggesztése volt.

A 100 évvel későbbi magyar krónikás, aki Istvánt mint győzelmes, kardforgató királyt és a bolgár Keán megölőjét mutatja be, következetes felfogásához, amikor így ír: „Ezt a Koppányt pedig Szent István vágatta négy részre”.

Ha alább bebizonyul, hogy Istvánnak semmi köze sem volt egyik „Keán” halálához sem, méltán merül fel annak szükségessége, hogy kritikával olvassuk a krónika szavait. Mivel pedig nincs más forrás, melyet e tárgyban szembesíthetnénk vele, a történeti helyzetet kell mérlegelnünk.

A tragikus esemény háttérében egy családi „háromszög” rejlik, melynek egyik csúcsában Koppány, a másikon Sarolt, a harmadikon István helyezkedik el.

Koppány birtokolni akarja Saroltot mint asszonyt; ugyanakkor megölni és letaszítani a fejedelemségből Istvánt. Koppány egyéniségére csak a krónikában írt törekvéséből következtethetünk vissza, de ez nagyon kevés ahhoz, hogy jellemrajzot adhassunk róla. A másik sarkponton álló Saroltot annál jobban ismerjük. Híres szép asszony; vad, kirobbanó indulatú, ha valaki akarataiban gátolja, ölni képes. Kereszténysége felemás: görög–latin vegyülék, de még keresztény nevet sem vesz fel, hanem pogány bolgár nevét viseli. Férje halála után nomád uralmi rend szerint övé a főhatalom mindaddig, amíg az új fejedelem át nem veszi a gyeplőt. S mi a viszonya a másik két főszereplőhöz? Koppány, aki nem ismeri el István fejedelemségét, sereggel le akarja győzni Saroltot, a hatalom gyakorlóját az interregnumban, s erővel feleségvé akarja tenni, ami azt is jelenti, hogy asszonyai egyikévé akarja alacsonyítani. Sarolt fegyverrel áll ellen az ostromnak. Ellenáll, hogy egyetlen fiának biztosítsa a trónt.

A harmadik szereplő egy 17 év körüli ifjú, fiatal házaspár, aki fejedelemként akar uralkodni, s a felszentelt fejedelmi kardot is azért kötötte fel sebtében, hogy a trónt és anyját magának követelő rokon ellen vonuljon. Ismerjük felnőtt férfi korából a keresztény királyeszmény felé törekvő magatartását, és időskori alakját, de egyetlen kortársi tanúság sincs „tizenéves” koráról. Vajon a gyermekifjú István ideálnak tekintette az eszközeiben éppen nem válogató, de akaratát sikerre vivő és hatalmát öregbítő apját, és kritikátlanul szerette pusztai amazon viselkedésű anyját, s az ő „szellemükben” cselekedett? Avagy hatása alá kerülve az őt körülvevő papi környezetnek, az udvari püspöknek, Szent Adalbertnak, Radlának és saját ifjú feleségének, generációs ellentét fejlődött ki közte és szülei között? Minderre nem tudunk választ adni. Azt azonban tudjuk, hogy István latin kereszténynek született, s apja keresztény „krállá” akarta tenni, azzá, amivé maga sohasem vált; ennek érdekében olyan egyértelmű keresztény befolyásnak tette ki őt, ami ellentétes volt Sarolt felemás kereszténységével, amely Querfurti Bruno 1008-ban leírt szavai szerint „pogánysággal vegyült..., megfertőzött vallás... rosszabb... a barbárságnál”.

Ha ezek ismeretében tesszük fel a kérdést, hogy ki hozta meg a felemás pogánykeresztény ítéletet Koppány felett, ill. kinek a befolyása érvényesült benne, úgy vélem, hogy a krónika szavait kétségbe vonhatjuk anélkül, hogy Istvánt mentegetni vagy tetteit szépíteni akarnánk.

Ismerve Könyves Kálmán krónikásának, az ősgeszta írójának azon törekvését, hogy „keménykezü” István-portrét adjon, kevésbé indokolt a szöveg szó szerint vételével feltenni, hogy az ifjú keresztény fejedelem az anyját ért támadásra szülei félpogány szellemében felelt, avagy arra gondolni, hogy az Intelmek szerzője megváltozott, amíg férfivá serdült, – semmint a felnégyelés mögött azt keresni, akinek egyéniségére és felfogására ez annyira ráillik, mint egyező ujjlenyomat. Az ítélet mögött a háromszög legmarkánsabb egyénisége állhat, a személyében is megtámasztott, bosszút lihegő anya, aki gyermekének a trónt mindenáron biztosítani akarja. Az nem tagadható, hogy szabad utat engedett e büntetési módnak a halálra szánt ifjú fejedelem is, s támogatta az intézkedést a vezérek tanácsa, melynek „főbenjáró”

érdeke volt az uralom folytonosságának biztosítása, de megértették az „intést” azok is, akiknek egykori vára kapujára kitűzték a csonkot.

Az esztergomi fejedelmi székhelyre küldött testrész az egész ország népének megfélemlítését célozta; gondoljunk csak a kislegenda szavaira, milyen elrettentő hatást váltott ki a népben a rabló vitézek felakasztása országszerte az útfélen.

A veszprémi kapura tűzött csonk Szalóknak, Ösbő veszprémi vezér leszármazottának és Koppány Balaton–Bakony környéki híveinek szólhatott, a győri alighanem Huba, a Rába-parti vezér utódának, Szemerének, végül az erdélyi Fehérvárra küldött testrészről érthettek a rokon Gyulák és a Maros partját járó Ajtony egyaránt.

A testrészek kifüggesztése a négy fejedelmi vár kapujára azt igazolja, hogy Koppány legyőzése után István vitézei benn ültek az apja által birtokba vett várakban, és István ura lett az apjától örökölt egész országnak. Biztosan rendelkezett a Duna fejedelmi partvonalával, az egész Dunántúllal, a nyitrai és bihari dukátussal, sógorsága révén a középső Tisza-vidékkel, az Erdélybe vezető úttal, és Gyulafehérváron is éreztette hatalmát. Ha a pogánysághoz húzók és a német vonallal szemben állók többségben is voltak, a szétszórt ellenzéket nem fogta össze egységes ideológia és politikai célkitűzés, de nem beszélhetünk arról sem, hogy Koppány leverésekor az ország bármely részén egy önálló, István nagyfejedelmet el nem ismerő „ország” állt volna fenn. Erre nincs adat, ennek ellentmond a várakba szétküldött „figyelmeztetés”, de az a tény is, hogy Istvánnak hat évig nem kellett fegyverhez nyúlnia.

Koppány leverésével István ország-világ előtt Magyarország egyeduralkodójává vált, és elindíthatta több mint négy évtizedes országépítő munkáját.

A sorsdöntő harcról az akkori világ is tudomást szerzett.

Gerbert, a későbbi II. Szilveszter pápa leveleiből kiűnik, hogy 997 októberében még aggódva várta III. Ottó követeit: milyen hírt hoznak a „szkíta” égtájról. „Ha a szkítákat cserbenhagyjuk, félelem fog el” – írta a császárnak, de novemberre már megérkezett Aachenba a győzelem híre, s ebből, kissé elhamarkodottan azt vélték kiolvasni, hogy a „szkíta népek (*gentes*)”, ill. „igen erős országaik” (1000 körül a fehér és fekete magyarok „országai”-t tartották számon István jogara alatt!) készek a római birodalomba térni.

Amíg Géza és Sarolt arcéléről minden forrásból meglepően egyértelmű kép rajzolódik ki, addig István, az uralkodó egyéniségét és tetteit a források egymásnak ellentmondó vonásokkal örökítették meg. Az ellentétes vonások két végletes pólus közé sarkíthatók: széniség és kegyetlenség.

Ha a szent és kegyetlen tulajdonságjelzőket szembesítjük, nem szabad elfelejtenünk, hogy e két látszólagos karaktervonás jellemábrázoló értéke nem azonos, és mindkettőt eltérő társadalmi környezet egymástól függetlenül szülte. A „szent” jelzőt az egyháziak ruházták Istvánra, mint a magyar egyházszervezet létrehozójára, az egyházas király-példakép megtestesítőjére és elismerésül öregkori buzgó vallássosságáért. Viszont annak, amit ma Istvánban „kegyetlen”-nek tekintünk, nincs feltétlenül karakterológiai értéke. Napjainkban kegyetlennek tűnő büntetési módok a maguk korában jogszokásszámba mentek. A bűnösök megvakítása – ráadásul egy olyan korban, amikor a trachoma ártatlanok százazeit tette vakká – nem számított kegyetlenségnek; jogosnak tartott büntetési mód volt ez, mint Keleten a lefejezés, másutt az akasztás vagy ma az életfogytiglani fegyház. Ami egy adott társadalomban elfogadott magatartásmód, annak nincs karakterológiai értéke. A kegyetlenségnek azt a jellemből fakadó megnyilatkozását, amely mások tönkretételének élvezésével vagy kínzásának közönyös szemlélésével írható körül, Istvánról egyetlen forrás sem tanúsítja.

István az ősi és megszokott gazdasági és társadalmi rendet, valamint hiedelmvilágot szüntette meg, a társadalom zömének mindennapi életét bolygatta meg, új társadalmi viszonylatokat, új értékrendet vezetett be, ami népe nagy részének nemtetszésével találkozott. S mivel ezt erővel és következetesen vitte véghez, a maga korában népszerűtlenné vált, olyan uralkodóvá, akit még az érintettek utódai is sérelmeik felidézésével emlegettek. Távolról sem vált a tömegek szemében negatív politikai alakká, egyrészt mert mint árpádi sarj, nagy elődök fia, az uralomra termettség mágikus hiedelmével övezve olyan nagy tekintélyt élvezett, hogy iránymutatását és

intézkedéseit alattvalói lojalitással fogadták, másrészt mivel szándékainak önzetlenségéhez és erkölcsi tisztaságához kétség nem férhetett, végül mert egyértelmű sikerei a nagypolitikában és az országnak a külső ellenségtől való megvédésében az alattvalók feltétlen elismerését váltották ki. De a társadalom megszokott életének megzavarása, az anyagi érdekek elevenbe vágó megsértése és a hagyományos tudatvilág könyörtelen elsöprése a tömegekben olyan képet alakított ki róla, hogy kegyetlen dolgokat művelt. Ez a köztudatban kiformalódott jellemkép szinte szükségszerűen kiváltotta, hogy példákkal illusztrálják, félelmet ébresztő tettekkel, bármely más magyar uralkodó követte is el őket. Kálmán korában nyugodtan rá lehetett volna fogni Szent Istvánra, hogy ő vezette be a tyúklopásért való halálbüntetést, vagy azt, hogy Ajtony fejét levágatva vitette maga elé; ilyen „esetek” utólagos neki tulajdonítása – túl az emberi emlékezet határán – a mondaképződés körébe tartozik, de hátterében ott rejlik a népi köztudat tényleges értékelése Istvánról: a nagy király, aki sok fájo dolgot művelt velünk.

Érthető, hogy e két eltérő tulajdonság – a szentség és kegyetlenség – jelentkezése István történeti ábrázolásában nagyon eltérő megoldásokhoz vezetett.

A vallásos irodalomban minden kritikát mellőzve a szent portré dominált, a felvilágosodott történetírás viszont éppen azért, mert a szentség vonásai legerőteljesebben a legendákban jelentkeznek, ezeknek nem adott hitelt, és Istvánt kora könyörtelen realpolitikusi közé sorolta; egyes felületesen tájékozott külföldi szerzők éppenséggel egy Géza-szerű kegyetlen, félbarbár uralkodó vonásait vélték felismerni a „szent” ábrázolás mögött. A higgadtan mérlegelő kutatók általában azzal hidalják át a „lát-szólagos” ellentmondást, hogy egy szent ügy következetes végrehajtása kemény intézkedéseket, sőt könyörtelenséget kíván, amire a történelemből olyan példák hozhatók fel, mint Savonarola vagy Kálvin.

Való igaz, hogy az ültetés gyomlálással jár együtt, és az építést rombolás előzi meg, Géza történetéből azonban éppen azt szűrhattuk le, hogy negyedszázados életműve a „tisztogatás” jegyében telt el, két konkrét esetből – Tonuzaba élve eltemetése és Koppány felnégyelése történetéből – pedig arra következtethetünk, hogy a szülők véres tetteiből István köpenyére is vér fröccsent. Ami Tonuzaba halálát illeti, nem fér kétség hozzá, hogy Géza „térítő” akciójáról van szó, de Koppány Sarolttal szembeni „bűne és bűnhődése” is valószínűvé teszi, hogy a büntetésben az asszony befolyása érvényesült.

Ilyenféle téves megítélés veszélye más esetben is fennáll, és ez fokozottan arra int, hogy István egyéniségét és tetteit nem szabad 100, avagy éppenséggel 250 évvel később írt gesztákból és énekekből rekonstruálni, hanem – mint Géza és Sarolt esetében tettük – kortársak vallomását kell tanúságul hívunk.

A Gézát és Saroltot jellemző Querfurti Brunóra nem támaszkodhatunk, mert noha ő Istvánt kitűnően ismerte, egy szót sem írt róla. Bruno a világot sajátos német birodalmi misszionáriusi elfogultsággal szemlélte, melybe István szuverenitása egyházi és világi téren ugyanúgy nem illett bele, mint István jobb kezének, Anasztáz érseknek a missziót olykor adminisztratív eszközökkel helyettesítő egyházzervezése,

így pl. „némelyek megvakítása” a térítendő fekete magyarok közül, vagy a Romuald-tanítványok missziójának zátonyra futtatása. Sokkal jobb véleménnyel volt Bátor Boleszlóról, az Adalbert-kultusz fő ápolójáról, aki őt kitüntetően fogadta, és lehetővé tette számára, hogy Adalbert nyomán a pogány poroszok között térítsen, tehát egy olyan területen, amelyet Boleszló meg akart hódítani. Boleszló páratlan diplomáciai érzékkel játszott ki Brunót politikai céljai érdekében, s miközben biztosította őt, hogy maga II. Henrik leghűségesebb vazallusa, szövetségeseket keresett a hűbéri viszony lerázása érdekében folytatott harchoz. Ha 1009-ben a Boleszló vendégségét élvező Bruno naivul ezt írta levelében II. Henriknek vendéglátójáról: „bizony, szeretem őt, mint a lelkemet, sőt jobban, mint az életemet”, ez inkább a lengyel fejedelem lebilincselő modorára bizonyíték, semmint Bruno tárgyilagos ítélőképességére.

Boleszló megítélésében Brunóval ellentétes véleményen volt egykori iskolatársa, Thietmar merseburgi püspök.

Thietmar véleményének az adja meg a különös becsét, hogy mindenkit a leg-szigorúbb mércével mért. A százszázalékosan kívül minden más nációt lenézett; a délnémet svábokról pl. egy helyen így nyilatkozott: „Átkozott sváb tömeg, amely a rablásra mindig kész!” Gézáról és Saroltról rajzolt lesújtó portréját már ismertettem. Hozzájuk hasonló, félbarbár egyéniségeket jelenített meg a cseh és lengyel uralkodókról szólván. Mivel Istvánról adott jellemzése csak ezekhez viszonyítva értékelhető, közlöm véleményét a három Boleszlávról.

A cseh II. Boleszláv (967/72–999) hűgáról, Bátor Boleszló anyjáról szólván pl. így írt: „...a jó anya fiat szült, aki tőle messze elfajzott, és sok romlást okozott, kit bátyja után Boleszlónak nevezett, azon [II. Boleszláv] után, ki benne a szunnyadó gonosztságot megnyitotta, majd bensőjét megvadította...”; „...Boleszló, mostoháját és fivéreit elűzve, jobbágyurait, Odilót és Pribuvojt megvakította...” Miután első és második feleségét is elűzte, a harmadik asszony „a minden jóra állhatatlan férjétől elméjét elfordítva” vezekelt.

A cseh III. Boleszlávról (999–1003) ezt írja: „...számtalan kegyetlenség szerzője...”; „...miután öccsét, Jaromirt kiheréltette, és az ifjabb Ulrikot megkísérelte a fürdőben megfojtani, anyjukkal együtt kiűzte őket az országból, és maga ártalmas baziliszkusz módjára uralkodva, a népet szörnyen megnyomorította”; „...pogány rítusoknak adta magát...”; „...összehíva magához házába minden főembert, először vejét... maga megölte, majd a többi fegyvertelent... megölette...”. Értesülve erről Bátor Boleszló, magához hívta unokaöccsét, „s először szeretettel fogadta, a következő éjjel pedig szemeit kitolatta, hogy többé ilyet ne kövessen el övéivel, és azon túl ne uralkodhasson...”.

Thietmar „Vajkról” szüleivel és szomszédaival szemben ilyen jellemzést adott, amikor a Bátor Boleszlóhoz menekült Gyuláról írt: „Midőn [Gyula] feleségét a fog-ságból nem válthatta ki, ellenségétől, unokaöccsétől [Istvántól] mintegy ajándék-képpen megkapta. Sohasem hallottam valakiről, aki így kímélte volna a legyőzöt-tet.”

Az utóbbi megjegyzés a mindenkit leszóló kortárs művében egyedül áll, és sejteni engedi, hogy István a maga korában szokatlan, rendkívüli jelenség volt. Egy uralkodó, aki nem úgy reagál, mint ahogy apja és kortársai után elvárható lenne, hanem „sohasem hallott” módon „kíméli a legyőzöttet”.

Ez a magatartásmód az ezredfordulón nem példa nélkül való, éppenséggel a „keresztény király” példaképébe illik bele.

A keresztény uralkodóeszmény első megfogalmazója Szent Ágoston, aki Isten országa (*Civitas Dei*) c. művének a boldog fejedelemeiről írott fejezetében így szól: „...boldogoknak mi azokat a fejedelmeket mondjuk, akik igazságosan uralkodnak, akik nem fennhéjázók, miközben fellengző dicséret és alázatos hajlongás veszi körül őket; akik hatalmukat arra használják fel, hogy Isten tiszteletének terjesztésére, az ő fenségének rendeljék alá; akik Istent félik, szeretik, tisztelik; akik a megtorlásban késedelmeseek, de könnyen megbocsátanak; akik ezt a megtorlást az állam kormányzásából és védelméből fakadó szükségnek tekintik, s nem az ellentétekből támadó gyűlölet kiélésére használják fel; akik a kegyelmet nem azért gyakorolják, hogy a gonoszság büntetlen maradjon, hanem azért, mert a javulásban bíznak; akik ha valamiben kénytelenek keményen rendelkezni, azt a könyörületesség enyhületével és a jótétemények bőségével ellensúlyozzák; akik annál tisztábbak az élvezetekben, minél szabadosabbak lehetnének bennük; akik jobban szeretnek tulajdon alantas vágyaiknak parancsolni, mint a nemzeteknek, s akik mindezt nem hiú dicsőségvágyból teszik, hanem az örök boldogság szeretetért; akik nem mulasztják el, hogy bűneikért Istennek bemutassák az alázatosság, a könyörület és az ima áldozatát.”

Nincs tudomásunk róla, hogy István közvetlenül ismerte volna Szent Ágoston művét, de Ágoston tanításai a VII. századi Sevillai Izidor összefoglalásában széles körben elterjedtek, s *Sententiáiban* (III. 47–53) az uralkodói erényekről adott értékelése forrásává vált annak az eszménynek, amely szerint az igazságos, jámbor és békés (*justus, pius et pacificus*) uralkodót ábrázolták a Karoling királytűkrökben. Ezt a példaképet azonban csak kevesen személyesítették meg, s azok is inkább csak törekedtek felé. Ilyen volt a szentek sírjához zarándokló és szent ereklyékkel utazó III. Ottó császár (996–1002), ilyen a szent emberek barátságát kereső Sancho hispaniai király (970–1035), és ilyen Gerbert–II. Szilveszter neveltje, az egyházi énekeket is szerző II. (Jámbor) Róbert francia király (996–1031). A keresztény királyeszményt azonban csak István tette magáévá olyan átéléssel, hogy szigorú követésén túl irodalmilag is megörökítette fiához írt Intelmeiben.

Ezt tudva, nem tekinthetjük üres formulának, hogy azok a német császári írnokok, akik átjöttek István udvarába, és itt első okleveleit fogalmazták, István király neve mellé a kegyes (*pius*) és legjámborabb (*mitissimus*) jelzőt írták arra a helyre, ahol más uralkodót a „legyőzhetetlen”, „legdicsőbb” (*invictus, gloriosissimus*) stb. jelzővel tüntettek ki.

E tanúságok értékét emeli, hogy István ifjú férfi korára vonatkoznak, nem pedig megtört, öreg korára, amikor gyermekeit elvesztvén, teljesen átadta magát a vakbuzgó vallásosságnak.

István érett férfi kori magatartásáról két számba vehető emlék maradt, az egyik a közel egykorú Leodvin bihari püspök megemlékezése Istvánnak a görög-bolgár hadjáratban való részvételéről (1018). Ez a feljegyzés István halála után, de jóval a szentté avatása előtt készült. A másik, kiemelkedő jelentőségű megnyilatkozás Istvánnak fiához, Imre herceghez írt Intelmei.

Ami az elsőt illeti, Leodvin a székesfehérvári kincstár 1050 körüli számbavételekor értesült a bulgáriai ereklyék odakerüléséről, és a hallottakat így adta vissza: „Midőn a konstantinápolyiak zsákmányoltak, és a [bolgár] várost kirabolták, az igazhívő István elfordult a fosztogatástól. Belépve a Szent György-templomba, az itt talált ereklyéket elhozta, gondozta és keresztényi tisztelettel egész életén át megőrizte.” Önmagából az ereklyegyűjtésből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, mert igen eltérő jellemű középkori uralkodókról jegyezték fel, hogy ereklyéket gyűjtöttek, s az egyházszervezés idején szükség is volt a templomi oltárookra helyezendő ereklyékre, tehát István ezzel szükségletet elégített ki. A tanúság karakterológiai értékét az ellenpontosítás adja meg: hiányzott belőle a világi kincsek hajhászása; nem vett részt görög szövetségeseivel a szabad rablásban, hanem a cári templomok ereklyekincseit hozta el az építendő székesfehérvári bazilika számára. A püspök dicsőítő szavainak értékelésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Leodvin nem volt István király személyes „híve”; valószínűleg 1048-ban költözött be Lotaringiából Vazul fia Endre udvarába, tehát olyan környezetbe, amelyből nem hiányzott az ellenszenv Istvánnal szemben.

Az eddig elhangzottak teljes összhangban vannak az Imre herceghez intézett Intelmek alaphangjával, s ha ebből az alább részletesebben tárgyalandó műből nem első helyen vonok le István jellemére következtetést, annak oka az, hogy a kutatás még nem állapodott meg a tekintetben, hogy az Intelmek megfogalmazásában mennyi része volt magának a királynak és mennyi az írásba foglaltó udvari papnak. Annyi azonban mind ezekből, mind egyéb forrásokból nyilvánvaló, hogy István férfikorában nem tartozott a túlzott vallásosság miatt a világi dolgoktól elforduló egyéniségek közé. Az Intelmek bevezetőjében ezt írta fiának: „Nem volt részed hadjáratok fáradalmaiban és különféle népek támadásaiban, melyek között én életem nagy részét eltöltöttem.” Maga a Leodvin által leírt esemény is egyik hadjáratán tanúsított magatartását őrizte meg. Ha számba vesszük egyéb katonai akcióit, ezek célkitűzéseikben mindig a kor keresztény király-ideáljának „jogos harcai” közé sorolhatók: támadás visszaverése vagy a kereszténység védelme. Ő maga egyik törvényében (I. 13.§) a *defensor christianitatis* hivatását tulajdonította magának. Ami végül a katonai akciók végrehajtását illeti, minden megmozdulását a megválasztható legjobb taktika jellemezte és siker koronázta.

Visszatérve az egykorú jellemzésekre, Thietmar és Leodvin egy gyakorló keresztény uralkodót mutat be, aki politikai és hadi tevékenysége közepette is érvényesíti az erkölcsi normákat. Az utolsó egykorú feljegyzés, Odilo clunyi apát levele viszont már egy megváltozott jellemre enged következtetni.

A nagylegendában olvassuk, hogy a király Imre halála (1031) után „letéve gyászát,

egészen a mennyei irgalom kincseinek keresésére adta magát; a monostorok és egyházak gondozóit, a szerzeteseket és papokat különféle alamizsnák adományával vigasztalta. Egész jövedelmét, amit csak kézhez kapott, zárandokoknak, özvegyeknek és árváknak osztotta szét. A külföldi tartományok monostorait követői által szintén gyakran kereste fel királyi bőkezősége számtalan ajándékával.” Ekkor küldött követeket Clunybe, és ez időből maradt fenn a hírneves Odilo apát válaszlevele, melyben Istvánhoz ezeket a szavakat intézte: „Hogy lelketekben mekkora szenvedély árad isteni vallásunk tisztelete iránt, csaknem az egész világ hirdeti, hanem kivált azok tettek igen bőven tanúságot Rólatok, akik az Úr sírhelyéről [Jeruzsálemből] visszatértek.” A királyt tehát ekkor a vallás iránti teljes odaadás, szenvedély hatotta át; olyan lelkiállapot, ami bizonyos egyoldalúságot, a világi tevékenység elhanyagolását eredményezi. Odilo az idős Istvánt jellemezte, azt, aki testi és lelki megtörtségében elfordult a világ dolgaitól, és teljesen „Isten ügyének” ajánlotta magát. Ebben az életkorban nem egy középkori uralkodó fordított hátat a világnak és vonult kolostorba, hogy vezekelve előkészítse útját a túlvilági életre. Így cselekedett a bolgár kereszténység apostola, Borisz, aki, miután világi dolgait elrendezte, és saját véréből utódot állított maga helyett, kolostori visszavonultságban élte le életét, még ha egy válságos pillanatban a főurak kérésére meg is szakította magányát. Az öreg István is ezt tervezte, de nem tehetette meg, egyrészt fia halála és az utódlás rendezetlensége miatt, másrészt azért, mert mellette állt életerős felesége.

Az irodalomban tükröződő szélsőségesen vallásos Szent István-képben ennek a kolostori magányra érett, hajlott korú Istvánnak a profilja rögződött meg. Erre emlékeztek vissza az emberek halála után négy-öt évtizeddel, amikor a magyar történeti irodalom megindult. Ezt örököltette meg 1080 körül idős kortársak vallo-másai alapján egy udvari pap a nagylegendában.

Sokan a nagylegendában adott jellemzést üres „erénykatalógusnak” tekintették, mely ellentétben áll a későbbi „vérbő” ábrázolásokkal.

Kétségtelen, hogy a nagylegenda igyekezett egy minden erényekkel teljes uralkodói képet adni, mert erre is szükség volt az 1083-i szentté avatás formaságaihoz. De még nagyobb szükség lett volna a cél érdekében nyilvánvaló „csodákra”, a nagylegenda azonban meglepően sovány csodatételekkel áll elő, olyan esetekkel, amelyek a dolgok természetes rendje szerint is megtörténhettek. Valamely esemény előzetes „megálmodása”, füvekkel vagy más úton-módon történt gyógyítás, segélykérő ima meghallgatása mind olyan jelenség, amelyet napjainkban is észlelni vélnek, de nem tartozik az „emberfeletti” csodák közé, melyek a pápai zsinat előtt nagyobb súllyal estek latba a szentté avatásnál. A nagylegenda írójának mérséklete a csodatételek terén emeli hitelét annak a jellemrajznak, amit István erényeiről nyújt, s ha hozzávesszük, hogy az itt ábrázolt erények megtestesítője nem a tevékeny, életerős férfi, hanem a vallásosságba menekült ősz király volt, nagyobb hitelt kap az első legenda ábrázolása.

Olyanféle távlatból tekintettek a legendaíró informátorai vissza István királyra, mintha ma valaki Apponyi Albert kegyes életére vonatkozóan hallgatna ki öreg kor-

társakat. A megkérdozettek előtt csak a fehér szakállú, körmenetjáró, jótékonykodó aggastyán élne, s régebbi politikai és magánélete is csak ezen a szűrőn keresztül nemesedne a kegyes „great old man” portréjává.

Ezért kell István öregkori portréjába beilleszteni a nagylegenda illetén jellemzéseit: „...egész lelkének elhatározásával az evangélium lényegének befogadására adta magát, alamizsnával és imádkozással töltve idejét. Gyakran borult le a szent egyház padlózatára, és könnyhullatással ajánlotta Isten akaratába szándékának végrehajtását.” „Komoly természetét, amelyet ifjúságában sajátított el, élete végéig megtartotta. Ajkait nevetésre alig mozdította, eszébe vévén az Írást: »A nevetésbe fájdalom vegyül, és a szertelen örömet gyász váltja fel«. Mindig úgy viselte magát, mintha Krisztus ítélőszéke előtt állana.”

Az itt olvasható jellemzés több vonatkozásban eltér attól a képtől, amit 1100 táján a kislegenda írója és a Magyar Krónika írója adott. Ezekben az erények elhalványodnak, és nemcsak a Gonosz ellen küzdő „harcos szent” lép elénk, hanem egy olyan könyörtelen ítélkező, aki a besenyő vendégek kirablóit kettesével bitóra húztatja, és aki az ellene összeesküvők szemét kitolatja s jobbukat levágatja, hogy Koppány felnégyeléséről ne is beszéljünk.

Vajon e két később írt forrás őrizte meg az igazi profilt és a férfikorban levő uralkodó vonásait? Ha ezt a lehetőséget nem is rekeszthetjük ki teljesen, egy másik szempontot is komolyan figyelembe kell vennünk.

István portréjában a századforduló irodalma egy olyan vonást hangsúlyozott ki, aminek a középkori idealizálás „szabályai” szerint el kellett volna tűnnie. A keresztény királyság épületének megalkotóját, akit életében is példaképnek tartottak, az utókor keresztény tollforgatói normális körülmények között nem ábrázolhatták olyan vonásokkal, amelyek foltnak hatottak, amelyek a hívőkben kétségeket ébreszthettek.

Bátor Boleszlóról, aki minden katonai és államférfiúi erénye mellett a keresztényi ideált gyakran meghazudtoló önkényúr volt, hasonló nevű ükunokájának történetírója, a Gall Névtelen 1110 táján olyan képet festett 12 magasztaló fejezetben, ami részben a királytűkrök, részben a szent életrajzok jellegzetességeit viseli magán. Mert az a Boleszló, aki „püspökeit és káplánjait oly nagy tiszteletben tartotta, hogy amikor azok álltak, nem mert leülni”, aki „a három erénnyel, az igazsággal, a türelemmel és kivált a jámborsággal a nagyság legmagasabb fokára emelkedett”, aki „mivel az isteni dolgokban vallásos volt, azért még dicsőbbnek látszott az emberiekben”, olyannyira nem egyezik a bővérű, asszonyokat váltó és szüzeket ágynak döntő kényúr képével, mint az a magasztalás, amit a Gall Névtelen Boleszló egyetlen (!) feleségéről adott. (Négyről tudunk!) A középkori idealizálásnak ez felelt meg, ez, amely elvezetett a Bátor Boleszló epitáfiumán fenntartott „Krisztus bajnoka” (*athleta Christi*) jelzőhöz.

A Könyves Kálmán alatt készült legendában olyan kemény szentistváni ítéleteket olvashatunk, ami ellentétes az idealizálás folyamatával, és nincs mindig összhangban az *athleta Christi* példaképpel. A belső ellenfelek legyőzésekor: „...a győztes király

övéivel ellenségeit legyőzve, részben levágva, részben elfogva és megbilincselve győzelme jeleivel tért meg...”; a rabló vitézekről: „...az ítélet kimondása után kivieztették őket, s az ország széltében az útfélen kettesével felakasztották... A föld népe hallá az ítéletet, melyet a király tett, és megrémült.” A merénylőkről: „...szemeiket kitolatá és bűnös kezeit levágatá.”

A kislegenda írójának feladata az volt, hogy a jámbor szent király helyett a keményen ítélkező, bűnöket megbosszuló harcos szentet mutassa be, azt az eszményképet, amelyet Könyves Kálmán állított maga elé. Könyves Kálmán a maga képére formált szent király példájával bizonyos fokig felmentést kívánt adni saját tetteinek, így Álmos és Béla herceg megvakításának. Még inkább világosság derül István állítólagos kemény ítélkezésének hátterére, ha a XI. század jogszolgáltatását vesszük szemügyre. Az egyik büntetésmód, amelyet az 1100 körül élt szerző Istvánnak tulajdonít, éppen soggal a század második felében jelenik meg először.

Szent István törvényeit, amelyek a halála után kitört zűrzavarok idején is többé-kevésbé irányadóak voltak, az újjászervező királyok gyökeresen módosították. A belső zavarokban a király, a vár és az egyházak birtokszervezete bomlásnak indult, és ez megrendítette a kormányzás anyagi alapjait. Ki hogy tudott, úgy szakított magának a „közjavakból”, kivált azok, akiknek egykori szolgálai, jószágai kerültek királyi és egyházi tulajdonba. Ez kényszerítette Endrét és Bélát, hogy összeírja a király javait, ez Lászlót, hogy mind keményebb, sőt könyörtelenebb törvényekkel szorítsa a népet a „magántulajdon” védelmére, valójában a királyi és egyházi birtokszervezet helyreállítására. István törvényeihez képest új, mai szemmel nézve kegyetlen törvények láttak napvilágot.

István törvényeiben nyomát sem találjuk a vakításnak és akasztásnak mint büntetésmódnak, s ha a középkori „szemet szemért, fogat fogért” elv érvényesül is törvényhozásában, a csonkítás ritka eseteiben megadta a tinóval vagy más úton való megváltás lehetőségét (I. 17. §, II. 6, 20. §). Az a nyitrai akasztási ítélet, amiről az 1074 előtt írt Szent Zoerard-legenda tudósít, már egy későbbi, elveszett törvényt tükrözhet.

László vezette be legrégibb, III. törvényében a tolvajlás büntetésére a vakítást – a megváltás lehetősége nélkül – (III. 4, 8. §, II. 12, 14. §), majd későbbi, II. törvényében az akasztást (II. 1, 2, 12, 14. §). A kislegendában elbeszélte szerint István azokat a vitézeket, akik a Bulgáriából beköltöző gazdag besenyőket kifosztották, felakasztatta. Ezzel szemben a lopáson tetten ért és a 10 dénárnál többet eltulajdonító „szabad emberre” László mért ki büntetésül akasztást, s hogy az Istvánnak tulajdonított eset anakronizmust tartalmaz, abból is kiderül, hogy besenyőket a görög császár először 1048-ban telepített le Bulgária földjére, s ezt követően költöztek le tömegesen a Balkánra. Besenyőknek Bulgáriából való beköltözése világosan 1050 utáni elképzelésre mutat.

A László korában nevelkedett és Kálmán alatt működő író számára a nagy király képét Szent László testesítette meg erényeivel és könyörtelen ítélethozásával. Így mosódott össze az öregek emlékezetében élő vakbuzgó aggastyán alakja az új viszo-

nyok között „rendet” csináló lovagkirály tevékenységével. Így született legendai jellemábrázolásában a két szélsőséges véglet: egyik oldalról az örök üdvösségre készülődő, könnyezve jótekönyködő szent, másik oldalról a kemény, sőt könyörtelen ítéleteket hozó bíró, a László bevezette akasztással.

A két legenda Szent István-ábrázolásának ellentmondásos voltát már Hartvik püspök észrevette, aki Könyves Kálmán megbízásából a XII. század elején olyan legendát igyekezett összeállítani, amely alkalmas pápai zsinaton való felolvasásra; ez volt ui. a szentté avatás egyetemes elismertetésének formai előfeltétele, de 1083-ban elmaradt. Hartvik céljának megfelelően újabb csodás eseményekkel bővítette a régi ismeretanyagot, melyet a nagy- és kislegenda összeolvasztása révén adott elő. Emellett a két legenda átmásolt részeit harmonikus egységbe igyekezett ötvözni, ami megkívánta a kislegenda túlzásainak enyhítését. Elhagyta az orgyilkosokra kimért vakítás és kézlevágás büntetését, valamint a vitézek felakasztása nyomán elterjedt általános megfélemedés hírét, s a szigorú ítéletet a vendégtelepesek jogos védelmével indokolta meg. Mindez arra elegendő volt, hogy Hartvik művét Róma mint hivatalos életrajzot elfogadja, de arra nem, hogy a nagy- és kislegenda örökölt ellentmondásait feloldja.

Ha a kislegenda István-portréja törést mutat az idealizálás folyamatával szemben, e jelenség még feltűnőbben nyilvánul meg a Magyar Krónika Szent István-ábrázolásában.

Ez az ábrázolás, eltekintve későbbi betoldásoktól, amilyen a budai egyházalapítás története, szintén Könyves Kálmán korában készült. Az ekkor megadott Szent István-kép lényegében két eltérő részre tagolható, az 1031 előtti és utáni részre. 1100 körül még élt számos öregember, akinek emlékezete 1030 tájáig visszanyúlt, és mint szemtanú, fel tudta idézni az öreg király képét. Eszerint István teljesen vissza akart vonulni, hogy Isten szolgálatának szentelje magát, és Imrének készült átadni a koronát, amikor egyetlen fia meghalt. Ennek lett következménye a király testi-lelki megrokknása és Vazul hercegnek Gizella általi megvakíttatása. Így indul a krónika folyamatos története, mely Szent László koráig vezet el.

A krónika az 1031 előtti eseményekből, amelyeknek élő tanúja már nem volt, csak néhány családi és egyházi hagyományban megőrzött epizódot hoz fel István király életére, ezeken azonban erősen érződik egyrészt a Vazultól származó királyi ág szemlélete, másrészt Könyves Kálmán igénye, amely keményen sújtó harcost kívánt bemutatni. Ebből az idealizálással ellentétes törekvésből fakad, hogy Istvánnak olyan tettet is tulajdonít, amit nem követett el: nevezetesen bolgár hadjárata alkalmával a cár (kagán) megölését és „kincsek” szerzését. Emlékezzünk csak a korban közeli Leodvin híradására, mely éppen ellenkező magatartásról tudósít!

A krónika két eltérő István-megfogalmazása párhuzamba állítható a két legendával: az 1031 utáni vallásos István-portré összhangban van a nagylegenda Istvánjával, míg az 1031 előtti harcos István-portré azoknak a túlzásoknak a jegyeit viseli magán, amelyek a kislegendát jellemzik. Bár az áthagyományozás ideje és körülményei is amellet szólnak, hogy az 1031 utáni történet több hitelt érdemel, mint az 1031 előtti, történészeink az utóbbinak éppen vérbő ábrázolása miatt adnak több hitelt, mint az

előbbinek. E hozzáállás másik eredője, hogy a kérdés vizsgálói Vazul megvakításának krónikás előadásában – Gizella bűnbakul állításában – inkább csak István mentegetését látták. Ha e tekintetben számolnunk is kell némi szépítéssel, a történet igazi célzatossága nem ebben rejlik, hanem abban, hogy a krónikaíró Vazul gyilkos merényletét teljesen elhallgatta.

Világos ebből, hogy az őskrónika István-portréját ugyanolyan Vazul-ágbeli és Kálmán-szemléletű célzatosság hatja át, mint a kislegendát, s így végső fokon elmondható, hogy a Kálmán kori irodalomban teljesedett ki a szent és kegyetlen vonásoknak az az ellentéte, amelynek feloldása az Árpád-kortól napjainkig fő problémája volt mindenkinek, aki Istvánról igaz képet akart adni.

Nem célozom végigtekinteni azon, hogy milyen eredményhez vezettek a különféle „feloldási” kísérletek, de egy XIII. századi verses zsolozsmában bemutatom az egyik legeredetibb egyeztetést, amelyben Szent István mint a vadállatok szelídítője lép eléünk. Jellegzetes része Sík Sándor fordításában így hangzik:

Boldog férfi: juhakolba
Cipeli a párducot,
Vad oroszlánt felkarolva
Jászol mellé állított.
Kér is, ad is, fenyeget is,
Hívja, vonja, kergeti,
Gonoszat is, szelídet is
Krisztusban megszenteli.

Ha e nemzet mesterének
Mást is bírna vallani,
Tetszett volna Istenének
Más apostolt küldeni.
Ám e nyakas, délceg fajta,
Kardos markú nemzetet,
Nem más, csak egy magafajta
Harcos téríthette meg.

Az oroszlánt megigézni
A nagy Sámson kelletik:
Magyaroknak prédikálni
Erős király küldetik...

Bármennyire is tetszetős ez a vers, amelynek olvastán minden „délceg fajta” magyar megszelídített párducnak vagy oroszlánnak érezheti magát, úgy vélem, hogy az állatszeliidítő lelki alkata nincs összhangban sem az Intelmek szerzőjének beállítottságával, sem azokkal a vonásokkal, amelyeket a kortársak Istvánról fenntartottak.

Ami az alkotó férfi korban levő István alakját illeti, a kortársak vallomása szerint mindkét szélsőség hiányzott belőle. Nem volt örökös imádkozásba merülő, csodatévő szent, de nem volt kegyetlen és könyörtelen ítélkező sem. Fegyvert fogott, ha ellene támadtak és akadályozták a keresztény „monarchia” kiépítésében, viszont ellenfeleivel szemben könyörületes maradt. Nem csupán ellene forduló nagybátyjának, Gyulának és fiainak bocsátott meg, hanem Gyula külföldi zsoldba szegődése után is kegyet gyakorolt vele. S nem irtotta ki családját más ellene támadóknak sem, mint cseh kortársa tette; az Ajtony-fiak és a Koppánnal szövetséges Vérbulcs-utódok tovább élhettek maradék birtokaikon.

Mindezt öröklött alkata és vallásos neveltetése egyformán diktálta.

István nem szüleine, Gézára és Saroltra ütött, kiket féktelen indulatuk kiélésében gátlások nem korlátoztak, s akiből hiányzott a természettől való adottság a hívő lelkiállapotr. Istvánban anyja nagybátyjának, a *Sztefanosz*ra keresztelt Gyulának az a vonása újult meg, amit így jellemeztek: „igaz keresztény hittel telt el”, és „sok, Istennek tetsző cselekedetet művelt”.

Ehhez az öröklött adottsághoz járult neveltetése.

Mint a történelmi körülmények és a nagylegenda bizonyossá teszik, kereszténynek született, és születése után megkeresztelte őt Sankt Gallen-i Bruno püspök, Ademár „Szent Brunója”. A kislegenda szerint a „katolikus hit igazságában nevelkedett”, és gyermekkorában – ugyanúgy, mint III. Ottót – „beavatták a grammatika tudományába”, ami a latin ábécé (írás és olvasás) elsajátítását jelentette. Gyermekkori nevelőről semmit sem tudunk. A krónika XIII. századi betoldása említi Deodatus sanseverinói grófot, akit a gyermek István állítólag „Tatá”-nak nevezett. Történetíróink már felhívták rá a figyelmet, hogy a Sanseverino család századokkal később tűnt fel, s így a származtatás téves. Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az udvarban élt egy Tata nevű főrangú személy, aki monostort alapított; *Kis-Tata* falu Esztergom megyében nyilván Tata nevű birtokosától kapta nevét, templomának Szent Móric védőszentje pedig korai és udvari kapcsolatú alapításra mutat.

István tanításával biztosan foglalkoztak az udvar mellett működő püspökök és délnémet papi kíséretük. Kamaszkorban ugyanúgy hatása alá került a Magyarországon időző cseh Adalbertnak, mint III. Ottó Nyugáton. Adalbert befolyása ugyan nem volt tartós, annál inkább hathatott rá Adalbert barátja, a Géza udvarába költözött Radla. A cseh Radla jóságos és szeretetre méltó egyéniség volt, akihez Adalbert is végsőkéig ragaszkodott, de Radla mestere hívó szavával szemben a magyar udvart választotta. Alighanem ő volt az a szerény és jóságos szerzetes, Sebestyén, aki az ezredfordulón a magyar udvarban élt, s kiről Hartvik püspök kiemeli, hogy István „csudálatos módon megszerette”.

Ha e több irányból ható befolyás mellé hozzávesszük, hogy István felesége a Szent Wolfgang által nevelt és apácaéletre szánt Gizella lett, bizonyos, hogy István olyan egynemű intellektuális hatás alá került, ami egész életén át fogva tartotta. „Isten rabja” lett, nemcsak szóval, mint Sámuel cár, aki feliratán *rab bozsinnak* címezte magát, hanem meggyőződéssel, és tudatosan arra törekedett, hogy mint „Krisztus

bajnoka” harcoljon a kereszténység érvényre juttatásáért a pogánysággal szemben. Ez az elszántság adja meg arcélének kemény vonását. Viszont az a tudat, hogy egykor minden tettéért számot kell adnia, s az a szilárd törekvés, hogy kövesse azt a királyi ideált, amit Intelmeiben fia elé állított, magyarázza meg, hogy meg tudott bocsátani ellenfeleinek is.

A vallásosság és a legmagasabb ideálok felé törekvés azonban önmagában nem elegendő egy társadalom átfarmálására. Ehhez államférfiúi, sőt szükség esetén katonai képességek is kellenek. István mint államférfi egy évezredre szólót alkotott, mint hadvezér pedig minden háborújában győztes maradt. Képességei legjobban tetteiből ítéltethők meg.

Ha befejezésül István külső megjelenéséről szólok, mindenekeelőtt az tűnik fel, hogy sem egykorú forrásokban, sem XI. század végi visszaemlékezésekben nem esik szó róla. Ez bizonyára annak a jele, hogy testalkatában nem tért el szélsőségesen a magyar urak korabeli átlagától. István külsejéről először Laskai Osvát ferences prédikátor adott jellemzést 1500 táján e szavakkal: „István fejedelem alacsony termetű, de nagy lelkű, bátor, harcias, okos és Krisztus-tisztelő volt.” Ennek a leírásnak azért nem adhatunk komoly hitelt, mert a „kis termetű” a „nagy lelkű” szokott ellentétpárja, olyan írói fordulat, amivel középkori tollforgatók gyakran éltek.

Ha István külsejéről nem is maradt hiteles leírás, ő az első magyar uralkodó, akinek vonásait egykorú ábrázolás tartotta fenn. Az 1031-ben himzett ún. koronázási palástra Gizella királyné és udvarhölgyei ráhímezték S(T)EPHANUS REX mellképét, közte és Gizella királyné (GISLA REGINA) alakja között pedig egy fiú mellképe látható, amely minden valószínűség szerint Imrét ábrázolja.

Jóllehet, a himzéstechnika nem nagyon alkalmas arcvonások ábrázolására, a mintegy 15 cm átmérőjű kép a 3 cm-es fejhosszal érzékeltet egyéni vonásokat. A tágra nyílt szemek feletti íves szemöldök, a szokottnál nagyobb fülkagylók, a kétoldalt lelógó bajusz, mely rövidre nyírt körszakállba megy át, biztosan jellemezték az ötvenedik évén túljutott királyt. Első tekintetre megállapítható, hogy nem viselt hosszú szakállt, amint az idealizáló utókor többnyire ábrázolni szokta.

Egy Istvánnal kapcsolatba hozható XII. század végi szobortöredéken, a kalocsai ásatásoknál előkerült vörösmárvány királyfőn felismerhetők a paláston megfigyelt jellegzetességek, ez azonban hiteles arcképnek nem tekinthető, mert a kőfaragót több mint 150 év választotta el István királytól, s a szobrot maga is csak egy templomban ábrázolt királykép után, de saját elképzelését követve készíthette.

Évezredünkben számtalan művész próbálta a nagy királyt megjeleníteni; ezek hű tükröi annak, hogy hogyan élt Szent István alakja a különböző korok művészegyéniségeinek lelkében, a valódi profilt azonban nem adhatták vissza. Noha az Istvánról visszavert fényrészecskék ma is száguldanak az űrben és testének földi maradványait ereklyetartókban többfelé őrzik, ezek kivallatása meghaladja az ember képességeit. A történelem azonban nem is a külső megjelenés, hanem az a tevékenység érdekli, amely átfarmálta a társadalmat, s erre megkísérelhetünk választ adni.

GONDOLAT

ÁLLAMSZERVEZÉS – ISTVÁN FÉRFIKORA

GONDOLAT

11 / FÜGGETLEN KIRÁLYSÁG LÉTREHOZÁSA

800 körül Nagy Károly megdöntötte „Avariát”, 1000-ben pedig az Avaria utódjának tekintett Magyarország feje a *Károly* nevéből rövidült *král* – *király* címet vette fel. Nagy Károly monarchiája ugyan – követve minden nagy birodalom sorsát – részekre bomlott, de a „Karoling”-intézmények tovább éltek, s maga a Karoling-monarchia is példaképévé vált a keresztény vallással stabilizált új királyságoknak.

A példaképül vétel mindamellett nem jelentette azt, hogy Magyarország a III. Ottó által újraélesztgetett Karoling-mintájú római birodalom része lett. István ugyanakkor nem élt a lehetőséggel sem, hogy *Hunnia* vagy *Avaria* királyának nevezze magát, ha ezt a korabeli európai köztudat és az archaizáló névadás szokása megengedte volna is. Az Árpádok eltérő történeti hagyománya, valamint a hun és avar kagánság pogány volta inkább eredményezett tudatos elhatárolást tőlük, semmint nevük felvételét. Istvánt saját okleveleiben idegen írnokai olyan nép, ill. ország királyának címezték, amilyen néven otthon a magyarokat nevezték. A német írkok az „ungrok” királyának írták, s „Hungria királya” névvel élt a görög oklevélíró is, míg a veszprémi oklevél olasz írója a „pannonok királya” címet használta, összhangban azzal, hogy a Pannonia országnevet az Itáliából bejött Orseolo Péter vezette be pénzein.

Magyarországon ugyan a királyság megalapítására csak 1000-ben került sor, de a *král* cím már ezt megelőzően feltűnik magyar uralkodók jelölésére. A szlávok a Metódot 882-ben vendégül látó kendét vagy gyulát ugyanúgy királynak mondták, mint 950 táján Fajszot, aki két bizánci patrícus, számos herceg és vezér nagyfejedelme volt; Liudprand, I. Ottó titkára Taksonyt 960 körül *rex*-nek, királynak írta, és így nevezte Nagy Ottó is Gézá 972-i levelében. Ez a „király” (*kuning*) cím, mellyel alkalmilag pogány fejedelmeket is illeltek, inkább csak azt jelentette, hogy „országuk” volt, de nem azt, hogy a keresztény közösség királynak ismerte el őket. Ennek előfeltételét ui. István király Intelmei így határozták meg: „a királyi méltóság rendjébe csak hívők és az egyetemes vallásba avatottak járulhatnak.”

István kereszténynek született; neveltetésében a Szent Ágoston hirdette eszmények érvényesültek, s talán minden európai uralkodónál jobban törekedett arra, hogy megvalósítsa a keresztény királyideált. A szükséges formások elérésének pedig egyaránt kedvezett a nemzetközi helyzet, István szász-bajor házbeli házassága és kitűnő munkatársi gárdája.

Az Ottók egy olyan német „római birodalom” kiépítésére törekedtek, amelyben a pápaság szerepe az egyházi vezetésre korlátozódik, és a császárság a melléje rendelt világi hatalom. A római egyház mint a „megújított” római birodalom ideológiai támasza erkölcsi alapot nyújtott a kereszténység terjesztésére és egyben a birodalom kiterjesztésére.

A pápaság és császárság ideológiai egysége a X. század végén valósult meg, amikor III. Ottó felserdülven kezébe vette a birodalom vezetését (995), és 999-ben nevelőjét, Aurillaci Gerbert érseket emelte a pápai trónra.

III. Ottó, akinek apja német-római császár, anyja pedig bizánci hercegnő volt, klasszikus műveltség birtokában minden elődjénél jobban törekedett a római császár-eszmény felé; elhanyagolta a német ügyeket, és Rómába kívánta székhelyét áttenni. Törekvésében mellette állt a rendkívüli műveltségű új pápa, aki a II. Szilveszter nevet vette fel, emlékeztetőül arra, hogy I. Szilveszter volt Nagy Konstantin császár támasza. A francia II. Szilveszter kora egyik legnagyobb tudósa volt – az arab számjegyeket és számolást ő vezette be a római számokkal küszködő Európába –, ugyanakkor mint magasra törő politikus és diplomata befolyását a császárra a pápaság érdekében is kamatoztatta; miként I. Szilveszter állítólag elnyerte Nagy Konstantintól Közép-Itáliát mint *patrimonium Beati Petrit*, úgy II. Szilveszter most Konstantin utódjától kieszközölte e „Szent Pétert” illető „uradalmat”.

III. Ottó, akiben Adalbert ébresztett fel heves vallásos érzelmeket, Szilveszter hatása alatt vette fel a „Krisztus szolgája” címet, vallásossága azonban nem a krisztusi tanok szilárd követésén nyugodott. Végtelen természetéből következett, hogy görög fennhéjázását vallásos fellángolások és teátrális vezeklések váltották fel. Mindez azonban nem feledtette vele a politikát, az impérium kiterjesztését, törekvése azonban inkább a bizánci kézen levő Dél-Itália, semmint Kelet-Európa felé hajtotta.

Kelet-európai politikáját nagymértékben befolyásolta mártírhálált halt barátjának, Adalbertnak emléke. Adalbert kultuszát Ottó rövid idő alatt páratlanul felvirágoztatta. Nemcsak hogy megíratta életrajzát, szentté avattatta és templomokat rakatott tiszteletére Rómában, Aachenben és Ravennában, hanem el is zárandokolt nyomdokain a közép-itáliai Monte Cassinóba és Szent Nilus gaetai remeteségébe, 1000-ben pedig Lengyelországba, Adalbert gnéznai sírjához. Ez alkalmával a gnéznai egyházat Szent Adalbertől nevezve Lengyelország érsekségévé emelte, és területén Bátor Boleszlóval együtt négy új püspökséget alapított. A lengyel fejedelmet patrícius címmel tüntette ki, és neki ajándékozta Szent Móric lándzsájának a mását. Boleszló mindamellett nem kapott királyi koronát, és a császár hűbérese maradt, aminek jeleként 300 páncélost bocsátott a császár rendelkezésére.

Ezt az eseményt rövidesen követte a magyar királyság és érsekség megalapítása.

A német történészek, akik csak az Ottók impériumának gondolati modellje szemzőgéből nézték az európai történetet, nem tudták elképzelni, hogy 1000/1001-ben létrejöhetett egy új keresztény királyság a birodalom oldalán és mégis rajta kívül, s ha elképzelésüket világos adatok nem támogatták, jeleket kerestek, amelyek amellett szólnak, amit a modell megkövetel. Eltekintve attól, hogy a római impérium gondolati modellje inkább csak a fejekben élt és él, semmint a valóságban – hiszen az Ottók még Róma város falain belül is csak ideig-óráig tudták elismertetni hatalmukat, és Róma lakói III. Ottó ellen itáliai tartózkodásakor újból és újból fellázadtak –, Magyarország történelmi múltja és geopolitikai helyzete nem volt azonos azokéval az országokéval, amelyek a hűbéri kapocs elismerésére kényszerültek.

Magyarország a század közepén még mint rettegett „Isten ostora” a görög egyház felé orientálódott, s ha a 955 utáni események el is távolították Bizáncból, elméletileg mindig megvolt a kiegyezés lehetősége, és Bizáncból könnyen megkaphatták volna azt, amit Róma megtagad. Rómában biztosan nem felejtették el, hogy Borisz bolgár cár is Rómából kapott térítő püspököt és ígéretet önálló érsekségre, de mikor I. Miklós pápa vonatkozott ígéretét beváltani, I. Bazileiosz és a konstantinápolyi zsinat sietve küldött görög érseket Bulgáriának. István megbízottai tehát hátsó gondolat nélkül is úgy ülhetek le tárgyalni Rómában, mint akiknek „kedvezőbb ajánlat is van a zsebükben”.

Ami a politikai függetlenség megőrzését illeti, e tekintetben István ugyanolyan hajthatatlan maradt, mint apja, nagyapja vagy bármely elődje. Amint Fajsz nem járult személyesen Bizáncba megkeresztelkedni, Taksony a két császárt megkerülve Rómából kért püspököt, majd Géza a német püspök fogadása után is távol tartotta magát a császár „udvarlásától”, ugyanúgy került István minden személyes találkozást a császárral, ami a hűbéri fogadalomtétel előfeltétele lett volna.

Ügyét támogatta felesége, Gizella és sógora, Henrik bajor herceg is. Henrik örökölte a szász dinasztia szláv beállítottságú politikáját, s örömmel hagyta abba apja magyarelles kezdeményezéseit, amikor 996-ban jelentékeny területnyeréssel békét köthetett Gézával. Ezzel lemondott Bajorország egykori pannoniai hódításairól, elismerve Magyarországot „Avaria”, vagy ahogy a Nibelung-énekek áll, „Hunnia” jogutódának, s annál inkább támogatta önálló királyságát, mert húga lett benne a királyné.

Henrik herceg politikai befolyását emelte, hogy 997–999-ben elkísérte a császárt itáliai hadjáratain, s ha magán a lengyelországi zarándokúton nem is vett részt, a lengyel érsekség felállításának előzményeiről és körülményeiről tájékoztathatta Istvánt és Gizellát.

A lengyel fejlemények annál élénkebb érdeklődést válthattak ki a magyar udvarban, mert Adalbertnak István is személyes csodálója volt, Adalbert nevelő iskolatársa, „papas”-a, Radla, pedig a magyar udvar „lelki atyja” lett. Egy Szent Adalbert-érsekség felállítása az esztergomi székhelyen tehát mindennél időszerűbbé vált. István azonban nem elégedhetett meg a császár által Boleszlónak adott patrícusi címmel, amellyel korábban Bulcsút és Gyulát tüntették ki, sőt figyelembe véve, hogy a bolgár

uralkodók Bizánctól császári címet verekedtek ki, minimális igénye az önálló, független királyság volt. Ezért István egy magyar érsekség felállításának kérelmezése mellett királyi korona elnyeréséért folyamodott. Követeit nyilván Rómába irányította, ahol 1000 augusztus közepétől az év végéig a pápa és a császár együtt tartózkodott.

Az a kérdés, hogy István kitől és milyen feltételek mellett kapott koronát, 900 éve vitatott. A koronaküldésről egykorú feljegyzés ui. nem maradt fenn, István korából csak néhány közvetett adattal rendelkezünk, a század közepétől kezdve pedig olyan új politikai helyzet állt elő – a belsőleg meghasonlott magyar királyságra a terjeszkedő német császárság és a politikai hatalomra törő gregorián pápaság egyaránt hűbéri igényt formált –, ami a múlt eseményeinek célzatos beállítását vonta maga után.

A magyarkorona-küldésről egyetlen közel egykorú feljegyzés maradt. Thietmar merseburgi püspök 1018-ban befejezett művében ezt írta:

„A császár kegyéből és biztatására... Vajk, országában püspökségeket állítva fel, koronát és áldást kapott.” E mondatból nem lehet kiolvasni, hogy István a császártól kapott koronát, csupán azt, hogy a császár kegyet gyakorolt, és támogatta az ügyet. A szövegösszefüggésből kitetszően a korona és az áldás együtt járt, mivel pedig Magyarországon még a XI. század végén számon tartották az István koronázásakor küldött „apostoli áldás levelét”, Szilveszter pápa igazi bulláját, a koronát elsősorban a pápától kell eredeztetnünk. Valószínű, hogy a pápa mellett a császár szintén küldött drága ajándékokat Istvánnak és Gizellának, s közöttük felségjelvények is lehettek, de ezek személyes átadás nélkül nem jelentettek többet, mint bármely kincstár darabjai, a pápa viszont legátusa révén jogerőt biztosíthatott az általa küldött felségjelvényeknek. Éppen ezért különleges jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a szerepnek, amit István koronázásakor Anasztáz, más néven Asrik lengyelországi apát betöltött, kinek neve a Hartvik-legenda másolatainak hibájából „Asztrik” alakban rögződött meg a történeti köztudatban. A pannonthalmi alapítólevél 1002-ben fogalmazott hiteles része szerint István király maga így nyilatkozott: „Anasztáz apátúr tanácsából és szakadatlan segítsége folytán megerősítettünk és megkoronáztattunk.”

Anasztáz-Asrik személyére és szerepére csak a legutóbbi kutatások során derült fény; évszázadokon át még az is vitatott volt, hogy Anasztáz és „Asztrik” egy vagy két személy, sőt akadtak, akik Radlát is azonosítani próbálták vele. Ennek oka az, hogy Szent Adalbert nagy pályát befutó „klerikusának” emlékét hol Anasztáz, hol Asztrik néven számos egyház igyekezett kisajátítani magának és szerepeltette hamis oklevelekben. Így került be „Anasztáz apát” a cseh brewnowi apátság jogigényeit támogató hamis 993-i pápai bullába és a későbbi cseh krónikákba, így lett belőle pannonthalmi apát a pannonthalmi alapítólevél utóbb megváltoztatott 1001-i szövegében, így került „Asztrik kalocsai püspök” az 1000. évszámot viselő hamis Szilveszter-bullába, amely a XVII. században készült a magyar királyok apostoli jogkörének igazolására, végül így „Asztrik pécsváradi apát”, utóbb „kalocsai érsek” az apátság 1015-re datált hamis alapítólevelébe. Nem csoda, hogy az ellentmondó hamis adatok szövevénye napjainkig megzavarja a kérdésben való tisztánlátást.

140 Jóllehet Hartvik püspök már 1100 körül leszögezte, hogy Asrik és Anasztáz ugyan-

az a személy, és hitelt érdemlő szövegekben hol Asrik, hol Anasztáz szerepel ugyanabban a szerepben (a koronát Hartvik szerint Aserik, a pannonthalmi alapítólevél hiteles része szerint Anasztáz közvetítette Istvánnak; a Pécsváradon működő első apát István nagyobb legendája szerint Asrik, Gellért nagyobb legendája szerint Anasztáz volt, és a „magyarok érseke” a bambergi püspökség alapításánál [1007] Anasztáz, a felszentelésénél [1012] pedig Aserik néven szerepel!), személye csak beható forráskritikai kutatás nyomán tisztázódott.

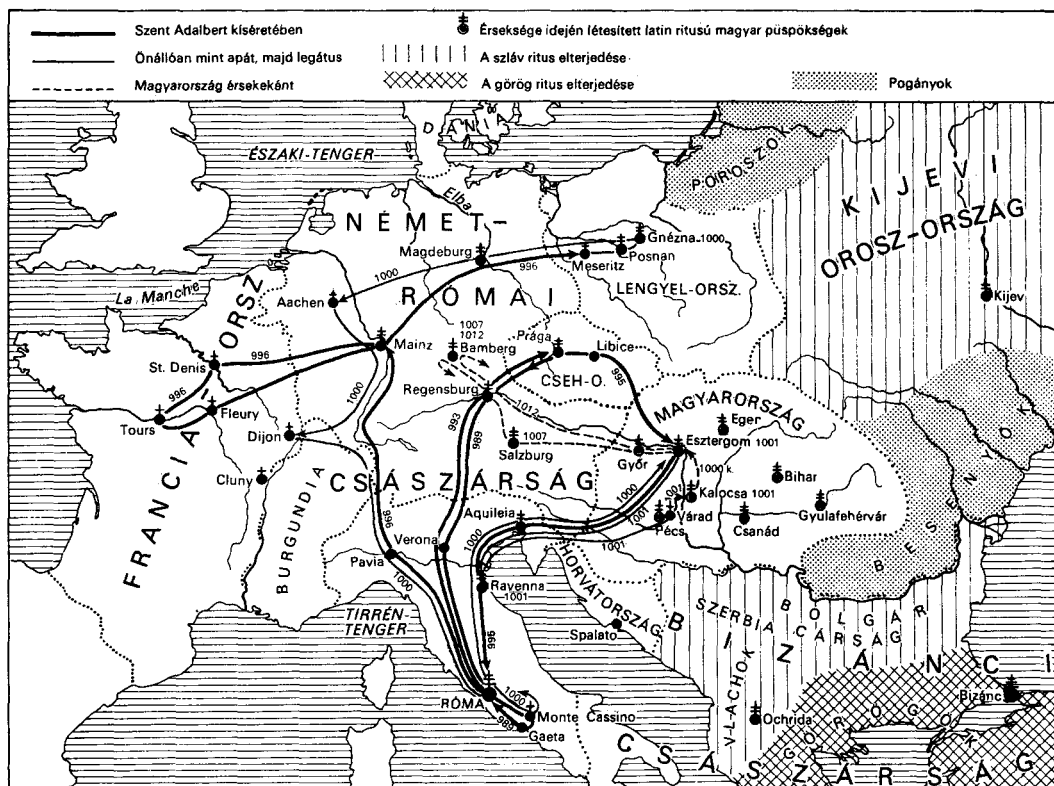
Ami életpályáját illeti, az ismeretlenség homályából csupán néhány egykorú adat világít, s a hézagok kitöltését az teszi nehezzé, hogy apátsága idejéről a Szent István-legendák csak 80–100 év távlatából emlékeznek meg, s szerepe a hagyományban megváltozott, és a XI. század végére kialakult intézményekhez igazodott, hogy a legendás hozzájárulásokról ne is beszéljünk.

Asrik vagy Aserik (*Ascherik*) neve szerint német volt, bár nem zárható ki burgund vagy lotaringiai eredete sem, ahol az *Achery* név szintén elterjedt. Az egyházi rendbe lépve Anasztáz ókeresztény mártír nevét vette fel. Pályája kezdetéről csak annyit tudunk, hogy elkísérte Szent Adalbertet római útján, mint a püspök „klerikusa”. mai kifejezést használva: titkára. Querfurti Bruno szerint mesterével össze is különbözött, és elhagyta őt, majd megbékélve visszatért hozzá. A római legenda Adalbert 990-i római tartózkodása alkalmával említi: amikor Adalbert rászánta magát, hogy a világnak hátat fordítva szerzetes lesz, két kísérő fráttere elhagyta. Ezek egyike, az utóbb visszatérő, lehetett Asrik-Anasztáz.

Érdeemes Adalbert utolsó útjait felidézni, mert ezekből tűnik ki, hogy Anasztáz személyében milyen világlátott munkatársra tett szert István király.

Adalbert, bizonyára klerikusa kíséretében, 989 végén fordított hátat Prágának, hogy Jeruzsálembe zárándokoljon. Rómán át Monte Cassinóba ment, majd Szent Nilus gaetai bazilita remete tanácsára és XV. János pápa engedélyével a római Szent Bonifác és Elek-monostorba vonult. Itt maradt 992-ig, amikor a mainzi érsek parancsára és Radla „papas” személyes hívására visszatért Prágába. 995 elején hagyta el harmadszor Prágát, s ekkor – kerülve felettese, a német metropolita egyházmegyéit – Magyarországra, Géza udvarába jött. Rövid itt-tartózkodás után Ravennán át Rómába utaztak, ahol újból a Szent Bonifác és Elek-monostorban töltöttek több mint egy évet. Itt kerültek kapcsolatba III. Ottóval. A mainzi érsek követelésének engedve 996 szeptemberében Mainzba mentek, ahol a császárral való találkozások után Adalbert, bizonyára titkárával együtt, elzárándokolt Franciaország szent helyeire: Toursba, Szent Márton városába, a Loire parti Fleurybe, ahol Szent Benedek ereklyéit őrizték, Glanfleuil-be, a Szent Móric alapította monostorba és a Párizs melletti Saint Denis-be. Ez után, 996 végén a Rajna mellékén időző III. Ottótól engedélyt nyertek, hogy Kelet-Európába távozzanak. Szászországon át mentek Lengyelországba, ahol útjaik elváltak. Anasztáz-Asrik elnyerte Bátor Boleszlótól a meseritzi apátságot, míg Adalbert rövid meseritzi tartózkodás után térítő útra indult. Anasztáz inkább választotta az első lengyel apátság vezetését, semmint a mártírhálálra vágyó Adalbert követését. Bizonyára ez volt a fő oka, hogy Adalbert mártíromságának követője, Querfurti

17. Anasztáz Asztrik (Asrik) ismert külföldi útjai

Bruno, Szent Adalbert-életrajzában csak egy ízben tesz említést Asrikról, és akkor is előnytelen színben tünteti fel, mint aki mesterét már régebben is el akarta hagyni.

Bruno szemlélete és törekvései gyökeresen eltértek az Asrikétól. Bruno eszményképe a földieket megvető és a pogányok térítéséért életét is kockára tevő misszionárius volt, akit Adalbert és öccse, Gaudentius, továbbá Romuald és több tanítvány személyesített meg. Bruno rossz szemmel nézte az olyan főpapokat, akik Istent a legfényesebb pompával és túlfinomult dallamok hangján dicsőítették, és vagy „elefánt-csonttoronyba” zárkóztak, mint a clunyiek, vagy az egyházszervezet mind magasabb stallumaira hágva koronás főekkel együtt formálták a nagypolitikát, mint Szilveszter pápa és Willigis érsek. Asrik az utóbbi típusba tartozott, azok közé, akiktől Bruno írásban is elhatárolta magát: Szilveszter pápa nevét ki sem ejtette, Willigisről pedig rosszálló hangsúllyal szólt.

Asrik-Anasztáz lengyelországi évei homályban vannak. A következő biztos tény, hogy 1001 húsvétján még mint „szklavaniai” (lengyelországi) apát Ottóval és Szilveszter pápával együtt részt vett a ravennai zsinaton, de a pannonthalmi alapítólevél szerint ekkor már magyar ügyekben járt el, és 1002 nyarán is csak mint „apát” állt pápai megbízásból István király mellett. Ezt tudva, a dolgok utólagos leegyszerűsítésének tekinthető a nagylegenda beállítása, mely szerint Asrik apát Magyarországra

jöve itt a pécsváradi apátságot kezdte építeni, majd az esztergomi érsekség felállítása után az érseki széket nyerte el.

Anasztáz több évet tölthetett a meseritzi apátság élén. Lengyelországi apátéveire esett, hogy Bátor Boleszló 999 végén Rómába küldte a lengyel érsekség felállítása ügyében Adalbert öccsét, Gaudentiust, kit a pápa „Szent Adalbert érsekévé” szentelt. Ezt rögtön, 1000 elején követte III. Ottó zarándokútja Regensburgon és Meissenen át Gnénzába, ahonnan még márciusban visszatért Magdeburg felé, magával hozva ereklyeként Szent Adalbert egyik karját. Útja Anasztáz apátságán, Meseritzen át vezetett, s az apát valószínűleg ekkor távozott el Lengyelországból, csatlakozva a mestere ereklyéit vivő császári menethez.

Lengyel történészek Boleszló iránti hűtlenségnek tekintik, hogy Anasztáz-Asrik elhagyta a lengyel fejedelmet, és István király udvarába ment át. A körülményeket túl kevésbé ismerjük ahhoz, hogy a kérdésről végleges véleményt formáljunk. Az előzmények ismeretében azonban kézenfekvő, hogy Asrik Lengyelország fejedelmében, Boleszlóban nem találta meg azt az uralkodót, s Gaudentius lengyel érsek személyében azt a főpapot, akivel harmóniában együttműködhetett volna. Miután Lengyelországban érsekség létesült négy püspökséggel, és Anasztázt ezek betöltésénél mellőzték, a kitűnő szervezőképességgel megáldott és nagy tettekre hivatott apát elhagyta a lengyel monostor magányát, és minden bizonnyal III. Ottó kíséretében Aachenbe ment, ahol a császár egy Szent Adalbert-monostort alapított. Ottó útját a Felső-Rajna-vidéken folytatva, összejött III. Rudolfal, Burgundia királyával. Leginkább ez alkalomra tehető „Anasztáz apát” látogatása a burgundiai Dijonban. Ő is azok közé tartozott, akik a dijoni Szent Benignus-monostorban felkeresték Volpianói Szent Vilmos apátot, aki clunyi ihletésű szerzetesi reformmozgalmat indított el, és nagy vonzóerőt gyakorolt az új vallásos elmélyülést kereső szerzetesekre. A dijoni apátságba ekkortájt a Ravenna melletti Pereum remetái is elzarándokoltak, s mint-hogy ezekkel együtt említik Anasztázt, esetleg velük együtt ment tovább Itáliába, hová III. Ottó már júniusban megérkezett.

A nagylegenda szerint István „fejedelem” ez időben az egyházszervezet kiépítését tervezte, s ezért mindenfelé követeket és leveleket küldött, „Krisztus-hivők” segítségét kérve.

Erre fel jött Asrik „atya” Magyarországra, hogy honnan, azt a legenda nem árulja el, de a pannonhalmi alapítólevél hiteles bevezető részéből következtethetünk rá. István király ui. 1002-ben azt írta, hogy az épülő apátságnak „Anasztáz apátúr közbenjárására, tanácsából és engedélyével (!)” adományozta a Monte Cassinó-i monostor szabadságát. Anasztáz apát István királynak engedélyt csak mint pápai legátus adhatott. E szerepre az tette alkalmassá, hogy kívül állt a magyar egyházon, hiszen még 1001 tavaszán is mint „szklavaniai” apát szerepelt a ravennai zsinaton. Anasztáz apát, aki már Adalbert idejében a római Szent Bonifác és Elek-monostor lakója volt, olyan meghatalmazás birtokában járt el Magyarországon, mint Gebizo, a Szent Bonifác és Elek-monostor apátja, aki 1075-ben mint pápai legátus vitte a pápa által adott koronát Zelemér Demeter horvát királynak.

Hogy Anasztáz Itáliából jött, azt az alapítólevél azon megjegyzése is valószínűsíti, hogy Monte Cassino jogát közvetítette, valamint az ottani barátok imáját tolmácsolta István koronázásához. De egy ilyen jelentős aktus, mint korona és pápai áldás átadása, valamint magyar érsekség felállítása nem is történhetett pápai legátus nélkül, hiszen még magyar püspökségek 1009-ben történt felállításához is jött pápai legátus Magyarországra.

Mindent összevéve, az a szerep, amit Anasztáz apát a pannonthalmi alapítólevél szerint István király koronázása körül játszott, kifejezetten a pápa megbízásából történt „megerősítés és koronázás” mellett szól.

Ezt a szerepet teljes mértékben alátámasztja a XI. század végi magyar hagyomány.

A Magyar Krónika és a nagylegenda nem szól arról, hogy kitől ered a korona, viszont Hartvik püspök szerint Anasztáz-Asrik „főpap” (*presul*) volt az, aki a pápától a magyar egyház szervezésének engedélyét és a királyi koronát kieszközölte és elhozta. Jóllehet Hartvik ezt csodás elemekkel bővítve beszélt el, a történet lényegileg egyezik azzal, amit a pannonthalmi alapítólevél fenntartott.

Ugyanezt bizonyítja István király két fő felségjelvényének, a lándzsának és koronának 1044 utáni sorsa is. 1074-ben VII. Gergely a következő szemrehányást tette az előzőtt Salamonnak, aki az országot hűbérül ajánlotta fel a német császárnak: „Országod véneitől tudhatnád, hogy Magyarország, melyet hajdan István király minden joggal és hatalommal Szent Péternek ajánlott fel és adott át, a római anyaszentegyházé. A megboldogult [III.] Henrik császár pedig, amikor az országot Szent Péter tiszteletére megflóditotta, és [Aba Sámuel] királyt legyőzte, a lándzsát és koronát elküldte Szent Péter sirjához, ... oda irányozván az ország jelvényeit, ahonnan méltósága ered.”

A történészek egy része kételkedett VII. Gergely szavaiban, mivel a pápa kifejezett törekvése volt, hogy más országok mellett Magyarországot is pápai hűbéressé tegye. Ha egy ilyen törekvés szülhetett is célzatos beállítást, nem hihető, hogy a pápa valótlanságot írt volna 30 év előtt történt dolgokról, amelyekre a római kúria idős papjai visszaemlékezhettek. A magyar királyi jelvények 1044 utáni visszaküldését pedig igazolja Arnulf milánói érsek és Bonizo sutri püspök, akik a XI. század végén egymástól függetlenül feljegyezték, hogy a magyar király aranyos lándzsája, melyet III. Henrik hozott el, a római Szent Péter-bazilika falán felfüggesztve látható. Az arany korona a pápai kincstárba került, ahol nyoma veszett.

Az a tény, hogy III. Henrik a magyar király felségjelvényeit a pápának adta, realisan csak azzal magyarázható, hogy ezek a jelvények a pápától eredtek. III. Henrik a hűbéresévé tett Pétert már nem a pápától származó lándzsával, hanem kormánypálccával (*fascies*) ültette a magyar trónra. Azt, hogy Istvánnak a pannonthalmi alapítólevélben említett „megerősítése” a pápa által adott zászlós lándzsával történhetett, valószínűsíti Bonizo azon feljegyzése is, hogy III. Henrik 1044-i hadjárata előtt követeket küldött a pápához, „kérven, hogy Szent Péter részéről zászlós lándzsát (*vexillum*) küldjön neki, amely által megerősítve a magyar királyságot uralma alá vehesse”.

A lándzsa és korona alakjára alább, a koronázás szertartásának ismertetése kapcsán kitérek, itt megelégszem annak a megállapításával, hogy István felségjelvényként használt lándzsája és koronája, melyeknek jogi erőt a pápai legátus közvetítése biztosított, csak a pápa adományából származhattak. Erre engednek következtetni a későbbi hasonló esetek is.

István király példáját Bátor Boleszló is követni akarta. Mint Damiani Péter, Szent Romuald életírója, a XI. század közepén leírta, Boleszló 1008 táján „országának koronát Róma tekintélyéből” akart szerezni, s ezért a Lengyelországban térítő peremi olasz remetét kérte fel rá, hogy a pápánál járjanak el ez ügyben. Ezek azonban elhárították a kérést. Ugyanakkor II. Henrik, aki tudott Boleszló „hűtlen” szándékáról, őriztette az Alpok átkelőit azzal a paranccsal, hogy Boleszló Itáliába küldött követeit fogják el. A német király tehát a szuverén uralkodást biztosító pápai felségjelvények fogadását csak Magyarország esetében engedélyezte.

Ha a fenti áttekintéshez hozzávesszük, hogy nincs középkori forrás, amely azt tanúsítaná, hogy István király a német uralkodótól kapott koronát, s a német „impérium” jelentőségét túlbecsülő történészek csak az említett Ademár művének XII. századközepi zavaros betoldására hivatkoznak, mely szerint Géza, megtérésekor (972), III. Ottótól (ki 980-ban született!) a Szent Móric-lándzsával átvette Magyarországot, akkor ezt a kérdést elintézettnek tekinthetjük.

Abból a tényből, hogy István a pápától kapott lándzsát és koronát, utóbb VII. Gergely és II. Orbán a pápaság uralmi törekvései érdekében tőkét akart kovácsolni. A reformpápaság fellépéséig azonban a pápától nyert felségjelvények nem jártak politikai igénnyel, csak elkötelezettséggel a római egyház elterjesztésére és Róma szellemében való vezetésére. Jól jellemzi ezt VIII. János pápa 876-ban Borisz bolgár fejedelemhez intézett levelében, arról írván, hogy mit jelent az, amikor az uralkodó alattvalóival együtt a pápának ajánlja és adja át magát: „Nem az ország feletti uralmat és az állam vezetését kívánjuk elnyerni, hanem a tartomány egyházmegyéinek hívei feletti gondoskodást és irányítást akarjuk a bevált régi módon.”

Ez a nyilatkozat teszi érthetővé, hogy a Szent Péternek való országfelajánlás nem volt hűbéri aktus, és mivel csak „spirituális” ügyekre korlátozódott, nem érintette az ország politikai viszonyait.

Így pl. Meskó lengyel fejedelem, aki a német császár hűbérese volt, 991-ben, Fehér-Horvátország elfoglalása után felajánlotta országát Gnézna központtal „Szent Péternek”. Bár ez az adott pillanatban – amikor a gyermek III. Ottó helyett nagyanja, Adelhaid császárné uralkodott – függetlenségi törekvés jele volt, mégsem változtatott a német-római birodalom és Lengyelország viszonyán. Bátor Boleszló 1013-ban, ugyanakkor, amikor elismerte II. Henriket hűbérurának, szorgalmasan fizette a „Szent Péternek” felajánlott „censust”, illetéket.

Ha tehát VII. Gergely Szilveszter pápa registrumkönyvében talált is egy olyan levélszöveget, amely szerint István király a lándzsa és korona elnyerésekor „Szent Péternek” ajánlotta fel az országot, ez ugyanúgy nem jelentett politikai függőséget, mint Borisz bolgár és Meskó lengyel fejedelem esetében. De mihelyt a pápaság világi

hatalomra tört, az egykor politikai feltétel nélkül adott felségjelvényeket és felajánlásokat utólag hűbéri függés jeleinek lehetett értelmezni.

Az európai országok pápai hűbérbe vétele 1059-ben a dél-itáliai normann grófokkal kezdődött, akiknek a pápa Szent Péter zászlaját adta át. A következő kísérlet Angliával történt. Amikor 1066-ban a normann Hódító Vilmos elfoglalta Angliát, és az angolszász koronához való jogát a pápával is legalizálni akarta, II. Sándor pápa – aki mellett Hildebrand, a későbbi VII. Gergely tanácsadóként működött – sietve küldött Vilmosnak zászlós lándzsát. Vilmos ugyan az ennek nyomán támasztott hűbér igényét elhárította, de a „péterfillérek” (*romfeoh*) fizetését engedélyezte. Nagyobb sikerrel járt el VII. Gergely pápa a nagyhatalmak árnyékában fejlődő kis fejedelemségekkel; 1068-ban Sancho aragon királyt, 1075-ben Zelemér Demeter horvát királyt, 1080-ban pedig a szicíliai Guiscard Róbertet sikerült pápai zászlóval és fogadalommal hűbéressé tenni.

VII. Gergelynek I. Gézához és László érsekéhez intézett leveleiből kiderül, hogy a pápa kilátásba helyezte: elismeri Gézát, ill. Lászlót királynak, ha „Szent Péter” iránti „alázatukat” nyíltabban tanúsítják. A magyar uralkodók azonban, noha adott pillanatban Salamon volt a megkoronázott király, és nem volt a királysággal öröklött koronájuk, nem engedtek a hűbéri függéssel járó csábításnak, sőt a pápai követelésnek jogtalan alapot szolgáltató szentistváni felajánlást „Szent Péter javára” utólag módosították. Szent István nagyobb legendája, melyet László király egyik káplánjával 1083 előtt íratott abból a célból, hogy általa Rómában elérje István király szentté avatásának engedélyezését, már nem azt tartalmazza, hogy Szent István magát és országát Szent Péternek, hanem azt, hogy az „örökszűz Isten-szülő Mária védelmébe” ajánlotta fel. Mária és Péter–Pál együttes kiemelt tisztelete nyilatkozik meg olyan pápai közreműködéssel történt alapításban, mint a bambergi püspökség 1007-ben. Még többet mond, hogy a kettő együtt szerepel VII. Gergelynek Lászlóhoz írott 1079-i levelében, ahol sorait azzal az óhajjal fejezi be, hogy Isten az „örökszűz Isten-szülő boldog Mária, valamint Szent Péter és Pál érdemeire és közbenjárásával” irányítsa László kormányzását. László megelégedett az előbbi közbenjáróval, mert a Szűz Máriának való felajánlásból már nem lehetett politikai tőkét kovácsolni. A László intencióit követő legendaíró szükségét is érezte, hogy ezt a szokatlan országfelajánlást érvekkel is alátámassza, az érvek azonban inkább ellene szólnak, semmint mellette. Azt állítja, hogy a magyarok közt olyan nagy a Szűz Mária-tisztelet, hogy mennybemenetelének ünnepét „királyné” – régi magyar nyelven – „Asszony napjának” nevezik. Ez az indoklás nemcsak azért rossz, mert más népek is a királyné címmel tisztelték meg Máriát, a kunok térítői pl. Máriát a *katun* címmel illették, hanem azért is, mert a legendaíró saját korának szóhasználatával indokolja a múltat. De az sem bizonyíték állítása mellett, hogy István a székesfehérvári bazilikát Szűz Mária tiszteletére emelte, a székesfehérvári „királyi kápolna” előképe ui. a német uralkodók királyi kápolnája, a Nagy Károly által Aachenben alapított Szűz Mária-bazilika volt, s a „magyar Aachen” alapítására is csak vagy két évtizeddel a koronázás után került sor.

Hogy István király feltehetően Szent Péternek történt felajánlása semmiféle hűbéri függéssel nem járt, de István a császárnak sem volt hűbérese, arra István okleveleinek fogalmazata hozható fel bizonyítékkul. A középkori diplomatikában ismeretes az a gyakorlat, hogy a hűbéri függésben levő oklevélkiadók a dátumban az évszám után a hűbérúr (pápa, császár vagy király) uralkodása évét tüntették fel, s a magukét, ha egyáltalán kitették, második helyre írták. Így pl. a velencei dózse 971-ben „János úr, a nagy császár uralkodásának második évében”, 977-ben „Ottó urunk, a legfelségesebb császár uralkodásának negyedik évében” datált. De a horvát királyok is okleveleik dátumában hol a bizánci császár, hol VII. Gergely uralkodására hivatkoztak, hasonló módon, mint ahogy a flandriai grófok a francia királyra.

István király okleveleit 1002–1009 között a német császári kancelláriáról átjött írnokok írták, de ezek dátumaiban sem akadunk a császár vagy a pápa uralkodását feltüntető formulákra, csupán István király uralkodási éveire. Ez döntő bizonyíték amellet, hogy István királysága hűbéri kötelekektől mentes volt. Magyarország a bizánci és német császárság között ugyanolyan független „monarchia” lett, mint a német-római birodalom túlsó oldalán elterülő Franciaország.

Az az aktus, amit ma koronázásnak nevezünk, számos mozzanatból álló szertartás volt, melynek során a királyt különböző rítusokkal királlyá avatták és különféle felségjelvényekkel ruházták fel, s ezek között maga a koronázás nem is volt döntő mozzanat. A koronázási szertartás hosszú fejlődés eredményeként a Karolingok alatt nyerte el azt a formáját, amelyben Magyarországra eljutott. Kialakulásában a meghatározó tényező az volt, hogy a germán-római gyökerű királyválasztás benne püspökszenteléssel egyesült, ami által a királyság egyházi intézmény jelleget kapott, cserébe viszont az egyház védelme „hivatalból” a királyra hárult. Az egyház a királyt a szent olajjal való felkenés által főpappá és Isten akaratából való uralkodóvá tette, hogy cserébe maga „államvallássá” és az uralom részesévé váljék. Ez a kitételeiben aktualizáló megfogalmazás veszít nyersségéből, ha meggondoljuk, hogy a kora középkori Európa művelődése minden ízében keresztény egyházi művelődés volt, s így a politikai gondolat is csak a teológia és keresztény etika nyelvén szólalhatott meg.

A „legkeresztényibb” István ebben a gondolatkörben nevelkedett fel, s így a királyválasztás számára nem jelenthetett valami soha nem hallott újat, hanem összegezése és betetőzése volt azoknak a tanításoknak, amelyeket a politikum oldaláról szüleitől, a teológia síkján Szent Adalberttől és tanítványaitól, a keresztényi etikát illetően pedig rajtuk kívül Gizella udvari kíséretétől kapott. Így amikor a történelmi pillanat elkövetkezett, a szertartás mozzanatainak jelentését megértve és átérezve állhatott az oltár elé.

Ami a koronázás időpontját illeti, e sokat vitatott kérdésben kiindulásul az szolgál, hogy a krónikák és évkönyvek hol az 1000, hol az 1001. évet adják meg. A pécsi püspökség alapítólevelének dátumából kiderül, hogy István 1009. augusztus 23-án uralkodásának 9. évében volt, tehát koronázása 1000. augusztus 23. és 1001. augusztus 22. között történt. Pontosabb meghatározást tesz lehetővé, hogy a XI–XII. században vezettek egy királylajstromot, amely feltűntette a magyar királyok uralkodási évének, hónapjának és napjának összegét, s ezt utólag kombinálva évszámokkal

– ami nem mindig sikerült –, bevezették a zágrábi és váradi rövid krónikába. Eszerint a koronázás napja és a halál napja között 7 hónap és 14 nap telt el. Mivel pedig István halálának napja augusztus 15 volt, a koronázás időpontja az új évezred első napjára, 1001. január 1-re tehető. Ezzel összhangban van, hogy III. Ottó, aki támogatta a pápánál István koronázásának ügyét, kb. 1000. augusztus 14-től 1001. február 15-ig Rómában tartózkodott.

István koronázásának 1001. január 1-re tétele aligha független az akkori keresztény világban felmerült „világvége” várástól. A Biblia utolsó lapjain, János jelenéseinek könyvében (20–21. rész) olvashatók azok a látomások, amelyek megjósolják a sátán (Antikrisztus) megköltöztetését, majd Krisztus fellépése után 1000 évre a kiengedését, a feltámadást és az Ítéletet.

„És láték egy angyalt leszállani a mennyből, akinél vala a mélységnek kulcsa, és egy nagy lánc a kezében. És megfogá a sárkányt, azt a régi kígyót, aki az ördög és Sátán, és megköttöze azt ezer esztendőre. És veté őt a mélységbe, és bezára azt és bepecsételé ő felette, hogy többé el ne hitesse a népeket, míg betelik az ezer esztendő; azután el kell neki oldoztatni egy kevés időre. És láték királyi székeket, és leülének azokra, és adaték nékik ítélettétel; és látám azoknak lelkeit, akiknek fejüket vették a Jézus bizonyágtételéért és az Isten beszédéért, és akik nem imádták a fenevadat, sem annak képét, és nem vették annak bélyegét homlokukra és kezeikre; és éltek és uralkodtak a Krisztussal ezer esztendeig. A többi halottak pedig meg nem elevenedének, mígnem betelik az ezer esztendő.”

„És amikor eltelik az ezer esztendő, a Sátán eloldatik az ő fogságából. És kimegy, hogy elhitesse a föld négy szegletén levő népeket, a Gógot és a Magógot, hogy egybegyűjtse őket háborúra, akiknek száma mint a tenger fövénye. És feljövének a föld szélességére, és körülvék a szentek táborát és a szeretett várost; és Istentől a mennyből tűz szálla alá, és megemészte azokat. És az ördög, aki elhitette őket, vetteté a tűz és kénkö tavába, ahol van a fenevad és a hamis próféta; és kínoztatnak éjjel és nappal, örökkön-örökké. És láték egy nagy fehér királyi széket, és a rajtaülőt, akinek tekintete elől eltűnik a föld és az ég, és a helyök nem találtaték. És látám a halottakat, nagyokat és kicsinyeket állani az Isten előtt...”

„Ezután láték új eget és földet, mert az első ég és az első föld elmúlt vala, és a tenger többé nem vala.”

„És monda az, aki a királyi széken ül vala: imé, mindent újjá teszek... Aki győz, örökségül nyer mindent, és annak Istene leszek, és az fiam lesz nékem. A gyáváknak és hitetleneknek és utálatosoknak és gyilkosoknak és paráznáknak és bűbajosoknak és bálványimádóknak és minden hazugoknak, azoknak része a tűzzel és kénkövel égő tóban lesz, ami a második halál.”

E bibliai hely és a nyomán írt ál-Sibylla-jóslatok számos olvasója úgy értelmezte a jövőndölést, hogy az ezredik évben kiszabadul a Sátán és mérhetetlen pusztítást okoz, majd Isten a Sátánt visszazárja a pokolba, elkövetkezik az első ítélet, s utána minden megújul. Aki Jézust követte és őszinte élt, az a megújult világban Krisztus gyermekeként él, a gonoszok pedig pokolra jutnak.

A világvége bekövetkeztét számos zaklatott lelkű pap hirdette, s a nép jó része, főként a sok csapástól sújtott Franciaországban, hitt nekik; egy-egy tűzvészben, napfogyatkozásban vagy más szokatlan jelenségben jelt láttak a világvégének közeledtére. Godilda úrnő az echternachi apátságnak tett adománylevelében például így szól: „Mivel az emberi nem vége közeledik, a jelenben végbemenő mind gyakoribb pusztulások arra intenek, hogy minden halandónak, mindenütt, mind éberebben kell az örökkévalóság útjára figyelnie, hogy elnyerje az örök hazát és az örök boldogságot.” Abbo fleuryi apát (994–1004) írta le, hogy egy párizsi templomban hallgatott egy prédikációt; a pap szerint az 1000. év lezajlása után megjelenik az Antikrisztus, s utána következik az Ítélet. Abbo az Evangéliumra és az Ószövetség könyveire való hivatkozással szembeszállt a jövődőléssel, s a vezető papság is inkább efelé hajlott. János jövődölése ugyanis nem kimondottan Krisztus születésétől számította az 1000. évet. Egy másik ellenérvet Pál apostol egyik levelének (2 Thessz. 2 : 3) magyarázataiból merítették: eszerint az Antikrisztus csak a római birodalom bukása és a népek széthullása után jelenik meg. Ezért most azt vitatták, hogy Nagy Károly és az Ottók birodalma folytatása-e a római birodalomnak, avagy sem; ha ugyanis folytatása, akkor nem várható az apokalipszis. II. Szilveszter egyik leveléből kitűnik, hogy őt is foglalkoztatta ez a vita, de nyilvánosan nem adhatta jelét, mert pánikot keltett volna az egész keresztény világban. III. Ottó tetteiben szintén megnyilvánul, hogy készen állt az esetleges Ítéletre. A római birodalom megújításának meghirdetése éppen 997 és 999 között összefügg a római birodalomról szóló eszkatologikus jövődőléssel. III. Ottó 1000. évi zárándoklása Gnénzába az Ítélet előtti vezeklésnek tulajdonítható, de hosszú római tartózkodása, és hogy az évezred utolsó napját is ott várta be, szintén kapcsolatban állhat a vég várásával. Végül 1001 első napjaiban adta ki híres oklevelét, melyben Rómát királyi városának (*nostra urbs regia*), s magát az „apostolok szolgájának” nyilvánította.

Ha a még jobbára pogány képzetek közt élő nép Magyarországon e jövődölésekről alig szerzett is tudomást, István papi környezete révén biztosan tudott róla, de hogy őt a világvégének hiedelmével szemben inkább a megújulás gondolata hatotta át, azt a koronázásnak éppen 1001. január 1-re való kitűzése bizonyítja.

Mint említettem, István még Anasztáz apát Magyarországon való megjelenése előtt küldött követséget és leveleket az egyházszervezés és a koronázás ügyének elindítása végett.

Magyarországon ekkor működött térítő püspök, s bizonyára őrá esett a választás, annál is inkább, mert mind az egyházszervezéshez, mind a koronázáshoz érsekre volt szükség. Amint a lengyel érsekség felállítása előtt Gaudentius ment Rómába, és a pápa őt érsekké szentelte, úgy kerülhetett sor Rómában 1000 második felében az első magyar érsek, Domonkos felszentelésére.

Domonkos érsek a magyar történelem sokat vitatott alakja. Csak a meghamisított pannonhalmi és a hamis zalavári oklevélben szerepel, s így számos történész tagadta létezését. A pannonhalmi alapítólevelének a német császári oklevelekkel való összehasonlítása nyomán azonban kiderült, hogy az oklevél alján Domonkos érseknek

díszes betűkkel oklevél-ellenőrzőként való feltüntetése – egy szó hibás lerajzolásától eltekintve – szabályos, sőt a betűformák is egy ismert császári írnok sajátos betűvetését követik. Ebből megállapítható, hogy Domonkos érsek a magyar király mellett olyan oklevéllenőrző szerepet töltött be, mint a német császár mellett Heribert érsek és kancellár vagy Willigis érsek és főkáplán, a pannonthalmi alapítólevél középső része viszont, amely Domonkos „érseket” már a Koppány elleni harc idején szerepelteti, bizonyosan XII. századi beszúrás.

Domonkos volt az első magyar térítő érsek, emlékét azonban az esztergomi érsek-ség vezetésében előtérbe került Szent Adalbert-tanítványok ugyanúgy elfeledtették, mint a görög püspökét és Sankt Gallen-i Brunót. Domonkos római felszenteléskor kapcsolódhatott be Anasztáz apát a magyar királyság felállításának diplomáciai előkészítésébe.

Hartvik püspök száz év múltán Anasztáz-Asrikot úgy állítja be, mint István király küldöttét, az egykorú adatokból azonban az derül ki, hogy az apát kezdetben mint a pápa legátusa járt el Magyarországon.

István király pannonthalmi oklevelének abból a megjegyzéséből, hogy az apát „szakadatlan segítsége” juttatta koronához, bizonyosra vehető, hogy István első római követségét nem követte rögtön korona és áldás, hanem Anasztáz előzőleg egyszer-kétszer megfordult a magyar udvarban. Döntő útjára 1000 végén került sor, amikor a koronával együtt az „apostoli áldás levelét”, Szilveszter pápa bulláját is elhozta.

Ezt a levelet a nagylegenda írója 1080 táján még bizonyára maga is látta, s úgy számolt be róla. Hartvik püspök 20–25 év múlva már a nagylegenda szavait felhasználva és szájhagyományból vett értesülésekkel kiegészítve, de saját elképzelése szerint írta meg legendájában a koronaszerezés csodás történetét. Az ő előadásában István fejedelem Anasztáz-Asrik „kalocsai püspököt” küldte Rómába az egyházszervezés engedélyezéséért és koronáért. Ugyanekkor a pápa Meskó lengyel fejedelem számára készített elő koronát, éjjel álmában azonban az Úr angyala jelezte neki, hogy egy ismeretlen nép fejedelmének követé fog érkezni, s annak kell adnia az előkészített koronát. Mikor másnap Anasztáz püspök megérkezett, a pápa kikérdezte, és hallva István tetteit, neki küldte a koronát egy hordozható kereszttel, mondván: „én csak apostoli vagyok, de ő Krisztus érdeméből apostol, mert annyi népet térített meg Krisztusnak.”

Hogy ez a történet merő kitalálás, azt nemcsak a csodás elem jelzi, hanem a hiteles adatokkal való ellentmondás is: Meskó fejedelem már 992-ben meghalt, Anasztáz pedig 1000-ben még nem volt kalocsai püspök, hanem idegen apát.

Mivel a XII. századtól Hartvik legendája vált Szent István „hivatalos” életrajzává, adatai nemcsak a középkori krónikákba kerültek be, hanem már 1576-ban kinyomatta Surius Lőrinc. Amikor azután a XVII. században a Habsburg-udvarnak egyházpolitikai okokból szüksége lett annak igazolására, hogy a magyar királyokat megilletik az apostoli legátusi jogok, az elveszett Szilveszter-bulla pótlására Tomkó János boszniai püspök hamisította az évszázados vitákat kiváltó „Szilveszter-bullát”. Eszerint II. Szilveszter pápa 1000. március 27-én a nála megjelent Asztrik kalocsai

püspök kérésére István fejedelemnek, aki országát Szent Péternek ajánlotta fel, királyi koronát küld, és jogot ad az esztergomi érsekség és a püspökségek felállítására, egyben őt és utódait felhatalmazza, hogy mint legátusok, apostoli keresztet vitessenek maguk előtt.

E Szilveszter-bulláról bebizonyították, hogy Marnavich Tomkó János 1630 körül szerkesztette, történeti mondanivalóját illetően főként a Hartvik-legenda nyomán. A hamisító azonban nem a Hartvik-legenda eredeti szövegét használta, hanem Surius által átstilizált és kinyomtatott szövegét.

Az eredeti Szilveszter-bulla távolról sem tartalmazott ilyen messzemenő jogokat; a koronázással kapcsolatos áldás küldésén kívül viszont több olyan mozzanat szerepelhetett benne, mint ami Zelemér Demeter koronázó fogadalomlevelében és a király-avató szertartásokban olvasható.

A magát *Suinimir*-nak író, de a Magyar Krónikában *Zolomernak*, mai ejtés szerint *Zelemér*-nek nevezett horvát király 1075-ben állított ki a hűbérurául fogadott VII. Gergelynek fogadalomlevelet, mely egyrészt tartalmazza, hogy mit kap a pápától, másrészt azt, hogy cserében mivel tartozik. Ha ez a fogadalomlevél már VII. Gergely törekvéseit is tükrözi, túlnyomórészt hagyományos római formulák alapján készült.

Eszerint a király zászlót, kardot, jogart és koronát kapott, ezzel szemben fogadalmat tett az apostoli szék iránti hűségre, a pápai rendeletek megtartására, igazság szolgáltatására, az egyház védelmére, a dézsma és az egyházi javak gondozására, a papok tiszta és szabályozott életének felügyeletére, a szegények, özvegyek és árvák támogatására, a vérfertőző házasság megszüntetésére és a törvényes házasság védelmére, a rabszolgakereskedelem tilalmazására; a továbbiakban a főurak tanácsával ígéretet tett évi 200 bizánci arany fizetésére, átadta a vránai monostort minden ingó és ingatlan vagyonával, hogy a pápai legátusnak szállóhelyül szolgáljon, végül Szent Péternek felajánlva magát, a legátusnak hűségesküt tett, és kezéből átvette az országot.

A felségjelvények kard, jogar, korona sorrendje követi az alább közlendő mainzi koronázási szertartás sorrendjét, az utóbbiból hiányzó zászló mindent megelőző átadása viszont nyilván 1001-ben is a mainzi szertartás előtt vagy elején történt. Az, hogy István e felségjelvényekkel, s ezen felül a mainzi ordóban szereplő karpántokkal és gyűrűvel, valamint országalmával is rendelkezett, kiderül a szövegekből és ábrázolásokból. Ugyanakkor a napjainkig fennmaradt emlékek közül semmi sem kapcsolható biztosan a Rómából nyert ajándékokhoz.

Ha az első koronázáskor szereplő felségjelvényeket tárgyaljuk, egy olyan képes emlék ismertetésével kell kezdenünk, amely valószínűleg István koronázása alkalmából készült: ez a nagyharsányi kincslelet lándzsás érme.

1968-ban a Szársomló hegy nyugati végén, a kőbánya feletti föld elhordásakor kincse bukkantak, melyben az ezredforduló körül vert érmeikkel és S végű arany hajkarikákkal együtt 40 verdefényes érem került elő. E 40 ezüstdénár István király legelső pénzveretének bizonyult. Az érem eddig is ismert volt; egy németországi lelet alapján bekerült a Dannenberg-féle német éremcorpusba 1706/a szám alatt mint modern hamisítvány, egy romlott rajzú utánverete Svédországban, egy jó példánya

pedig Lengyelországban került elő, s az újabb szakirodalomban XI. századközepi német (regensburgi) veretnek könyvelték el. Az érem hátlapjának felirata: REGIA CIVITAS azonban mást bizonyít. Ilyen felirat a különféle országok számtalan pénzverete közül egyedül István király (STEPHANUS REX) pénzeit és I. Endre (ANDREAS REX) első, trónra lépésekor vert féldénárját díszíti, s így magyarországi eredete és a XI. század első felére mutató kora kétségtelen. A veret idejét István király uralkodásának idejére valószínűsíti az a körülmény, hogy 1,26 g átlagsúlyával követi István sógora, Henrik bajor herceg 995–1002 között vert dénárjának 1,25 g átlagsúlyát. Ez a körülmény felkeltette azt a gondolatot is: vajon nem Géza „király” veretével van-e dolgunk?

A *Regia civitas* feliratú érmek Géza korára datálását nemcsak az teszi kétségessé, hogy Karoling mintájú veretek „rex”-én az egyház által elismert és felkent királyt kell értenünk, ami Géza nem volt, hanem ellene szól a német–magyar, ill. bajor–magyar viszony is. Géza nagyfejedelem 972-ben I. és II. Ottó császárral egyezett ki, s ezek hűbéresét, a bajor herceget ugyanúgy nem tekintette magával egyenrangúnak, mint az erdélyi Gyulát vagy Ajtonyt. Ha Géza német példát követett volna, bizonyosan a császár és nem a bajor herceg veretét vette volna mintául. Márpedig a bajor minta szolgáltatta az előképet a súlyon kívül a felirathoz is. Tudvalevő, hogy a herceg veretein a *Regensburg* székhely latinositott neve szerepel. A város hagyományos latin neve ugyan *Ratispona* volt, de az Ottók és II. Henrik oklevelei szerint a közkeletű elnevezés *Regenesburc*, *Regenesburg* volt, és ennek latinositott REGINA CIVITAS alakja került a bajor herceg érmeire. Schönwisner István jezsuita, budai egyetemi tanár és könyvtárigazgató már a múlt század elején felismerte, hogy a magyar REGIA CIVITAS felirat a bajor REGINA CIVITAS mintájára készült, és az első magyar királyi székhelyet volt hivatva megnevezni. Afelett régóta folyik a vita, hogy melyik várost jelenti *Regia Civitas*: Esztergomot vagy Székesfehérvárt?

Nézetem szerint csak Esztergomról lehet szó a következő okok miatt. Először is Székesfehérvár latin neve *Alba Civitas* volt; így szerepel a város István király 1009-i veszprémi oklevelében a megyeszékhelyek között; fehérvári verőhely esetén *Alba Civitas* feliratot várnánk. Ugyanakkor az eredetileg is több településből álló Esztergomnak, mint a fent előadottakból is kitetszik, nem volt véglegesen megrögződött neve. Az *Esztergom* név még latin *Strigonium* néven sem szerepel István király korában – első egykorú hiteles feljegyzése 1079/80-ból: *Strigonensis* –, noha nem kételkedünk benne, hogy az egyik városrészt már István idejében is így nevezték, mert bolgár eredetű neve *Esztrigon*, Géza kori kapcsolat eredménye lehet. A német *Gran* nevet tükröző krónikahely ugyancsak a XI. század végén keletkezett, de ez a név is közkeletű lehetett István korában. A XI. század elején német szerző írta rövid *Passio Sancti Adalperti* Asrik érseki székhelyét *ad Sobottin* néven jelöli meg; ezen elsősorban Esztergomot kell értenünk; maga a név az elterjedt magyar *Szombat(hely)* vásárhely elnevezés szláv *Sobot* alakjának német képzős feljegyzése lehet. A pénzverők elővárosának neve is már e kortól kezdve *Kovácsi* lehetett. Mindent összevéve a különféle településrészek különböző nyelvű elnevezése mellett egy tuda-

tosan propagált vagy jelképesen írt összefogó *Regia Civitas* 'Királyvár' székhely-elnevezés időszerű volt akkor, amikor még az egyik városrész neve sem győzedelmeskedett a többi felett. Ilyenféle városmegjelöléssel III. Ottó is élt, amikor 1001 januárjában a székhelyül kiszemelt Rómát *nostra urbs regia* 'királyi városunk' néven nevezte.

Esztergom mellett szól az a körülmény is, hogy Fehérvárat István csak 1018 táján tette székhelyévé, akkor, amikor megnyitotta a nagy szárazföldi zarándokutat a városon át, és elkezdte benne a bazilika építését. A koronázáskor és az egyházszervezés kezdetekor Esztergom volt a királyi székhely és pénzverőhely.

Noha István a bajor súlyt és a regensburgi köriratot vette mintául, az ezen belül ábrázolt Karoling-templomrajz tekintetében eltért a bajor hercegek pénzeitől és a császári veretekhez igazodott! A Karolingok és az Ottók pénzük hátlapján többnyire egy keskeny kápolnát ábrázoltak pagodaszerű háromcsúcsos tetővel. Ezzel szemben az itáliai (lombard) uralkodók oszlopokon álló timpanont, lapos oromfalat verettek pénzeikre. Ezt vették át a bajor hercegek azzal a különbséggel, hogy az oszlopok helyére a pénzverő mester nevének kezdőbetűit jegyezték be, míg a köriratba a verőhely neve (REGINA CIVITAS) került. (Az olaszok a verőhelyet többször a templom helyére írták be, míg köriratba, a Karolingokat utánozva CHRISTIANA RELIGIO szöveg került.)

István szuverén királyságát hangsúlyozta, amikor nem a bajor hercegek templomát, hanem Ottó császár kápolnáját vette mintául. Ebből a kápolnából a pénzverő palmettászerűen görbülő vonalakkal egy koronához hasonló építményt alakított ki, de négy pontban megőrizte a bejárat helyén levő keresztet. A felirat is ezt a kettősséget tükrözi, amennyiben a bajor verőhely-körirat mellett olasz módon a kápolna alá is beírta a verőhely kezdőbetűit: RE'CI, nem valószínű ugyanis, hogy ez a verőmester szíglája lenne, az meg példa nélkül áll, hogy, mint felvetőtött, ide a királyné, Regina Gisela névkezdetét írták volna.

Hogy a verőtő készítője tudatosan módosította-e a kápolnát korona alakúra, amilyenhez hasonló egy püspöki veret koronaábrázolásán látható, vagy a magyaros palmettadíszít jelenítette meg, azt nehéz eldönteni, de az bizonyosra vehető, hogy István koronájára nem következethetünk belőle.

István koronájának egykorú képét az 1031-ben hímzett ún. koronázópalást tartotta fenn. Ezen első pillanatra feltűnik, hogy nem egyezik a szent koronának sem alsó, sem felső részével. István koronája ui. egy drágakövekkel kirakott abroncskorona volt; formájában hasonló III. Ottó 1000 körül viselt császári koronájához, de alakja egybevág II. Meskó lengyel király 1027-ben ábrázolt koronájáéval, valamint II. Roger szicíliai királynak a XII. század elején viselt koronájáéval is, melyet a pápa készíttetett számára. Két kisebb abroncskorona eredetiben is fennmaradt: a gyermek III. Ottónak és II. Henrik feleségének, Kunigundának ékköves abroncskoronája; az előbbit, az Istvánéhoz hasonlóan, liliumok díszítették.

Már ez az áttekintés is mutatja, hogy István korában ilyen volt a „koronadivat”, s így akárhol készült István koronája, ezt a formát kellett követnie. Többen a paláston ábrázolt korona bizonyító erejével szemben felhozták, hogy a paláston Gizellát

18. I., II. és III. Ottó császár mainzi dénárja és III. Ottó obulusa (776–780. sz.)

Civakodó Henrik bajor herceg két regensburgi dénárja és két obulusa (1068–1070. sz.).

A kettőn eltér a kápolna-ábrázolás

és a szenteket is hasonló koronával ábrázolták. Ez ténylegesen csak azt húzza alá, hogy e korban ilyen uralkodói koronát használtak, és valószínűvé teszi, hogy Gizellának is hasonló koronája volt, mint Istvánnak.

Meg kell itt jegyezni, hogy a középkori uralkodóknak általában nem csak egy koronájuk volt, és számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy István és Gizella számára Henrik szintén adott ajándékba koronát, minden jogi kötelezettség nélkül. Az ilyen „használati” koronákat azonban megkülönböztették a koronázási jelvénytől. István koronázáskor használt koronája csakis a pápa által adott felségjelvény lehetett.

A nagyharsányi érem előlapja sajátosan eltér a kor dénárvereteitől. Ott, ahol a király neve kellene szerepeljen, LANCEA REGIS „a király lándzsája” körirat olvasható, míg az éremképen egy kéz szárnyas lándzsát tart, melyre zászló van erősítve, végén bojtokkal.

A veret vizsgálói számos olyan érmet sorakoztattak fel, amelyen lándzsa látható: II. Konrád (1024–39), III. Henrik (1039–56) és IV. Henrik (1056–1106) német császárnak egy-egy érme az uralkodó feje mellett vagy azzal átellenben tartott lándzsát ábrázol, míg Jaromir cseh herceg (1033–34) és II. Vratiszláv cseh király (1061–92) pénzén a hűbéres herceg által tartott, ill. a fejjel átellenes oldalon egy kéz által tartott lándzsa látható. A lándzsa a XI. század végétől egyházi és világi hűbérurak éremképen is megjelenik. E sorozat szerint 1024 után a száli frank ház szuverén uralkodója,

1033-tól a hűbéres cseh herceg, 1089-től pedig a kisebb hűbéresek tüntették fel. István érme mindezeket megelőzi, s megelőzi azt a kort is, amikor e jelvényt hűbéresek érmükön viselték.

István lándzsás veretének értelme a korabeli ábrázolások tükrében egyértelműen megfejthető.

Ami a lándzsát tartó kezet illeti, nem csupán az a körülmény magyarázza égi kéznek, hogy felhőszerű ívekből nyúlik ki, hanem az is, hogy e korban lebegő kézzel Isten kezét ábrázolták, mint pl. ez II. Henrik 1009 körül festett képén a király feje felett látható. Az égi kéz által nyújtott zászlós lándzsa értelmét még jobban megvilágítja a pápák középkori lateráni palotájának ebédlőtermét díszítő mozaik, melyet az újkori bontás előtt lerajzoltak. A mozaik Nagy Károly császárrá koronázása (800) előtt készült; ábrája szerint a trónuson ülő Szent Péter jobbával palliumot ad III. Leó pápának, baljával pedig zászlós lándzsát nyújt a térdeplő Nagy Károlynak. Egykorú feljegyzés szerint III. Leó pápa 796-ban Róma város zászlaját (*vexillum Romanae urbis*) adta át Nagy Károlynak. István koronázása ideje tájt Róma város zászlaját III. Ottó tüntette fel 998–1002 között használt olombulláján; a Rómát szimbolizáló mellkép naturálishan ábrázolt zászlós lándzsát tart kezében.

Mindez kétségtelenné teszi, hogy a vereten „Róma zászlaja” látható, de azt is, hogy az érmet István koronázására 1000-ben verték, amikor a pápától zászlós lándzsát kapott. A lateránihoz hasonló kép István koronázására is készülhetett volna, azzal a jelentéssel, hogy Szent Péter trónusáról Szilveszter pápa palliumot nyújt át a magyarok érsekének és zászlós lándzsát az új királynak.

„Róma zászlaja” magyarázza meg, miért ábrázolták az éremképen a lándzsát olyan kiemelt szerepben, hogy a magyarázó felirattal még a király nevét is kiszorították vele! Az az uralkodó, aki ezt tette, mindennél nagyobb jelentőséget tulajdonított a zászlós lándzsának, annak, hogy „Róma zászlajának” birtokosa lett. E ténynek politikai tartalma volt, ami a koronázási szertartásban is megnyilatkozott. A pápa adta felségjelvényekkel való koronázás éppen abban tért el a német-római szertartástól, hogy az előbbi tartalmazta, éspedig első helyen tartalmazta a zászlós lándzsa átadását, az utóbbi pedig nem. A pápa adta vexillum volt az a többlet, ami István királyt a császártól nem függő szuverén uralkodóvá tette. E zászlós lándzsa messze többlet jelentett a III. Ottó által a lengyel fejedelemnek átadott Szent Mór-lándzsa utánzatánál, mely Boleszló hűbéres viszonyán nem változtatott.

István király lándzsájának másik ábrázolása a koronázópaláston látható; az ülő királyalak jobbával egy köpüs lándzsát tart. Mivel a lándzsa minden későbbi királyunk ábrázolásáról hiányzik, ez is mutatja, hogy István különös fontosságot tulajdonított felségjelvényei közül a lándzsának.

Ami a lándzsa alakjára vonatkozó vizsgálatokat illeti, a kezdetleges ábrázolásokon nehéz formai sajátosságokat észlelni, s ha az egyik látszólag a szárnyas, a másik a köpüs lándzsák közé sorolható is, ezekből messzemenő következtetéseket nehéz levonni. Ilyen megkülönböztetéssel a kézművesek bizonyára nem sokat törődtek, mint ahogy középkori koronaábrázolásainkon sem a tárgy alakja, hanem a műves elképzelése

jelentkezik. Talán e sablonos ábrázolásból fakad, hogy a paláston hímzett lándzsáról a zászlót elhagyták. István lándzsájáról csak azt jegyezték fel hitelt érdemlően, Rómába való visszaküldése után, hogy „aranyos” (*aurata*) volt.

A pápa adta felségjelvények között a második helyen sorolják fel a kardot. A prágai székesegyház kincstárában máig őrzik Szent István kardját, amely 1970-ben az István király emlékére rendezett székesfehérvári kiállításon közszemlére volt kitéve. Miként arról bárki meggyőződhetett, a kardmarkolat csontrészei oly mértékben lekoptak a használattól, hogy a kardot inkább tarthatjuk István király használati kardjának, semmint királyavató kardnak. Pengéjének ULFBERTA felirata Rajna-vidéki készítményre vagy jó északi utánezatra mutat; a csontfaragványok inkább az utóbbi körhöz kapcsolják.

A királyavató szertartás szerint a kard után karpántokat (armillákat) és palástot adtak a királyra, majd gyűrűt húztak az ujjára. Ami a karpántokat illeti, megfigyelhető a koronázópalást István-ábrázolásának jobb karján – tehát ezek lényeges elemei lehettek a királyi ornátusnak.

István koronázópalástja sem maradt ránk. Az a palást ui., amelyet a magyar királyok utóbb a koronázáskor használtak, felirata szerint 1031-ben készült a székesfehérvári bazilika számára, egyházi használatra. Mint alább szó lesz róla, csak utólag alakították át koronázópalásttá.

István király gyűrűjéről a Hartvik-legenda tesz említést. A királysír 1083-i felnyitáskor keresték, de nem találták, majd a rejtélyes módon előkerült szent jobbon lelték meg. Feltehető, hogy még Szent László lehúzatta a megtalált jobbról, mint ahogy III. Ottó, lehatolva az aacheni kriptába, Nagy Károly trónuson ülve eltemetett hamvairól leemelte a nyakban viselt aranykeresztet. Ilyen módon István gyűrűje többi koronázó jelvényének sorsára jutott: az elmúlt évezred viszontagságai között elkallódott.

Ami a magyar koronázójelvényekkel együtt őrzött jogart illeti, mai alakjában biztosan nem 1000 körül készült. A gömbbe foglalt oroszlános kristály keleti készítmény, s tartható akár fejedelem kori jelvény részének is. Ugyanakkor az arany ötvösmű – a korai díszítésű gömbfedőlemeztől eltekintve – XIII. századi filigrántechnikára mutat.

A mai kettős kereszt országalma az Anjou-címerrel nyilvánvalóan XIV. századi készítmény. István eredeti „glóbusa”, mint ez a palást ábrázolásán, a király baljában látható, egyszerű kereszttel volt ellátva. A Nyugaton fennmaradt korabeli glóbusokon a keresztet lapos pántokból alakították ki.

Hogy tényleg birt felségjelvényei közül mit kitől kapott István király ajándékba, mit csináltatott saját maga, és melyik jelvényből hány példánnyal rendelkezett, ki tudná megmondani?

Nehéz kérdés, de talán a jövő kutatása választ fog adni rá, hogy István király a pápai zászló fogadásakor tett-e valamilyen fogadalmat. A Zelemér-féle fogadalom első két és zárószakasza lehet a reformpápaság hűbéri törekvésének kifejezésre juttatása, viszont a többi pontban mind olyan kívánalmak nyilatkoznak meg, amelyekkel

a koronázó szertartásban, az Intelmekben, István intézkedéseiben és legendabeli életrajzában találkozunk. Még a papok tiszta és szabályozott életének ellenőrzése is olyan követelmény, amit István a nagylegenda szerint maga gyakorolt: „A szerzetesek életét és társalkodását mind mások által, mind saját maga szemmel tartva szorgalmasan vizsgálta, a lankadókat dorgálta és az ébereket szeretetével fogadta.”

Annak, hogy István évi census fizetésére kötelezte volna magát, semmi nyoma, s így a pápa erre valószínűleg ugyanúgy nem tartott igényt, mint Borisz bolgár fejedelem esetében. Ezzel szemben komoly alappal tehető fel, hogy István a pápai legátus számára szállóhelyül pécsváradi udvarhelyét adta át. A nagylegenda szerint ui. Asrik apát épített itt monostort, s ezt a királyság és érsekség alapítása előtt kezdte, amikor még lengyelföldi apát és legátus volt.

Maga a koronázás IV. László 1274-i levele szerint Esztergomban történt, ami összhangban van azzal, hogy Esztergom volt Géza és István fejedelem, valamint az első magyar érsek székhelye.

A koronázást a bazilika dombján állott Szent István protomártír-templomban végezhették, ahová Domonkos érseken és Anasztáz apáton kívül Henrik herceg kíséretében több bajor főpap is érkezhetett. A nagylegenda írója részben hagyomány, részben a későbbi koronázásokból szerzett élmények alapján így adja elő a történeteket: „Miután elhozták a levelet az apostoli áldással, a főpapok a papsággal és az ispánok a néppel együtt dicséreteket (*laudes*) énekeltek, az Isten szeretetében álló Istvánt királlyá kiáltották, a szent olajjal felkenték és a királyi méltóság koronájával szerencsésen megkoronázták.”

A ténylegesen követett szertartás a német-római, ún. mainzi ordó szerint történhetett, melyet a 960-as években foglaltak írásba. A szertartáskönyv 1000 előtt készült bécsi kézírata szerint közlöm a koronázó szertartás jellegzetes részeit. Különös jelentőségét az adja meg, hogy István az itt elhangzott fogadalmakat egész életén át irányadónak tekintette, aszerint élt és cselekedett.

Íme a szertartás:

„1. Először, midőn [a király] kilép ágyasházából, egy püspök a következő imát mondja: *Omnipotens sempiterne Deus, qui famulum tuum* [stb.].

2. Azután két ünnepélyesen öltözött püspök, akinek nyakában szent ereklyék lógnak, bal és jobb oldalon karon fogja, s miközben díszes miseruhába öltözött klerikusok mennek elől a szent Evangéliummal, két kereszttel és jó illatú füstölővel, az egyházhoz vezet, a következő responsoriumot énekelve: *Ecce mitto angelum meum*, az alábbi verssel: *Israel, si me audieris*, s az egész tömeg követi őt.

3. A templom kapujánál a papság megáll, és az érsek a következő imát mondja: *Deus qui scis* [stb.].

4. Az elől menő klerikusok belépve a *Domine salvum fac regem* antifónát éneklük a szentély bejáratáig.

5. Ekkor az érsek a következő imát mondja: *Omnipotens sempiterne Deus, caelestium* [stb.].

6. Itt pedig a szentély előtt a kiválasztott fejedelem palástját és fegyvereit leveti,

és a püspökök keze által vezetve a szentélyben az oltár lépcsőjéig megy, és itt, hol az egész padló szőnyegekkel és takarókkal van fedve, alázatosan leborul, úgy hogy [karját] keresztet alkotva teljesen széttárja; ugyanígy borulnak le jobbról és balról a püspökök és presbiterek; a többiek a szentélyben röviden litániát énekelnek, ti. a 12 apostolt és ugyanannyi mártírt, hitvallót és szüzet, és eközben a következőket, szúrják be [latinul]: *Hogy ezt a szolgádat [Istvánt] királlyá választani méltóztassál, kérünk Téged! Hogy őt megáldani és felmagasztalni méltóztassál, kérünk Téged! Hogy őt az uralom csúcsára helyezni méltóztassál, kérünk Téged!*

7. Befejezve a litániát a püspökök felkelnek, és felemelve a fejedelmet, az érsek megkérdi a következőket [latinul]:

Akarod-e a szent hitet, melyet hívő férfiak adtak át neked, megtartani és igaz módon megőrizni? Válasz: *Akarom.*

Akarsz-e a szent egyházaknak és az egyházak papjainak védője és oltalmazója lenni? Válasz: *Akarok.*

Akarod-e az Isten által neked átengedett országot atyáid igazsága szerint kormányozni és védelmezni? Válasz: *Akarom, és amennyiben Isten segedelmével és minden hívő vigasztalására érdemes leszek rá, úgy megígérem mindezek hű betartását.*

8. Azután maga az érsek a néphez fordul ezekkel a szavakkal: *Akarjátok ennek a fejedelemnek és vezérnek alávetni magatokat, az ő országát erősíteni, igaz hittel megszilárdítani és parancsolatainak engedelmeskedni?*

9. Ekkor a körülálló papság és nép egy hanggal kiáltja: *Úgy legyen! Ámen!*

10. Azután pedig [a király] alázatosan meghajol, s egy püspök a következő [kezdetű] imát mondja: *Áldd meg, Uram, ezt a királyunkat [stb.].*

11. A másik [ima]: *Mindenható örök Isten [stb.].*

12. Azután egy másik püspök ezt az imát mondja: *Isten, a világ megfejthetetlen teremtetője [stb.].*

Ekkor az érsek úr felkeni szent olajjal [a király] fejét, mellét, vállát és mindkét karját, mondván: *Királlyá kenlek Téged a szent olajjal az Atya, Fiú és Szentlélek nevében.* [A többiek mondják:] *Ámen.* [Érsek:] *Béke veled!* [Válasz:] *És a Te lelkeddel.*

Azután felkeni [a király] kezét a szent olajjal, mondván: *Kenessék fel ez a kéz szent olajjal, amint felkenték a királyokat és prófétákat, és miként királlyá kente Sámuel Dávidot, hogy légy áldott és királlyá rendelt ebben az országban e felett a nép felett, amelyet a Te Urad, Istened neked adott, hogy uralkodj felette és kormányozd...* Következik [az ima]: *Tekints le mindenható Isten erre a dicső királyra [stb.].* [Ezt követi három másik hosszú ima.]

19. Ezután [a király] átveszi a püspököktől a kardot és a karddal az egész országot hű kormányzásra, és az érsek az alábbiakat mondván adja át: *Vedd át e kardot a püspökök méltatlan, de a szent apostolok tekintélyével megszentelt kezéből, amely királyi módon rád övezve, a mi áldásunk által, az Isten szent egyháza védelmére isteni végzésből rendeltetett, és vedd emlékezetedbe azt, amiről a zsoltáriró ilyen prófécia mondott: »Övezd fel kardodat oldaladra, leghatalmasabb!«, hogy ezáltal az igazságosság hatalmát gyakorold, a jogtalanság nyűgét hathatósan semmisítsd meg, Isten szent egyházát*

és hiveit oltalmazd és védelmezd, nem kevésbé a hamis hitűeket, a keresztény név ellenségeit átkozd meg és pusztítsd el, az özvegyeket és árvákat kegyesen segítsd és védelmezd meg, a leromboltat építsd fel, a felépítettet őrizd meg, az igazságtalanságot torold meg, a jól elrendezettet erősítsd meg, hogy ezt cselekedve, az erényt győzelemre víve mint dicső és híres igazságtevő, a világ megváltójával, akinek képét névleg viseled, vég nélkül uralkodni érdemes légy...

20. A kard felövezése után ugyancsak tőlük átveszi a karpántokat, palástot és gyűrűt, s az érsek ezt mondja:

Vedd át a királyi méltóság gyűrűjét, és ezáltal tekintsd magad az igaz hittel eljegyezve, mert amint ma fejévé és fejedelmévé rendeltetsz az országnak és népnek, úgy leszel építője és megszilárdítója a kereszténységnek és a keresztény hitnek, hogy munkában boldogan s hitben gazdagodva a királyok királyával dicséretessél, általa, akié a hatalom és a dicsőség mindörökké.

21. Ezután átveszi a jogart és a bírói pálcát, miközben az érsek ezt mondja neki:

Vedd át az erény és igazságosság vesszejét, hogy tudd simogatni a jámborokat és megfélemlíteni a gonoszokat, tudj a tévelygőknek utat mutatni, és az elesetteknek kezet nyújtani, alázd meg a gőgösöket és emeld fel a gyöngéket, s nyissa meg Neked az ajtót Jézus Krisztus, a mi Urunk, aki magáról ezt mondta: »Én vagyok az ajtó, ha valaki rajtam megy be, üdvözlő!« [stb.].

22. Ezután az érsek a koronát tiszteletteljesen a király fejére helyezi és ezt mondja: *Fogadd az ország koronáját, amelyet ugyan a püspökök méltatlan keze helyez fejedre, mégis tudjad, hogy a szentség dicsőségét és tiszteletét, valamint a kifejtett erő hatását jelképezi, és ezáltal a mi segítségünk részessége sem marad rejtve előtted, mert miként mi, pásztorok és vezetők a lélek belsejében foglalatoskodunk, Te a külvilágiakban mint Isten ügyének igaz előmozdítója és Krisztus egyházának minden ártalom elleni bátor védője, valamint az Isten által Neked adott országnak, mely az apostolok és minden szentek nevében adott áldásunk által lett uralmadra bízva, rátermett tisztségviselője és üdvös kormányzója fogsz megjelenni, hogy a dicső bajnokok között, akik az erények ékköveivel vannak feldíszítve és az örök boldogság jutalmával koronázva, vég nélkül uralkodj a megváltó és üdvözítő Jézus Krisztussal, akinek hited szerint nevét és képét viseled, s aki az Atyaúristennel egységben mint Isten él és uralkodik.*

23. S ekkor [az érsek] rögtön azt az áldást adja rá, amelyet zsinat alkalmával mondanak a királyra: *Áldjon meg Téged az Úr [stb.].*

24. Koronázás után tiszteletteljesen a szentélyen át az oltártól a trónusig vezetik, miközben a klérus a *Desiderium animae eius* responsoriumot énekli. Ekkor az érsek a következőket mondja neki:

25. *Állj és maradj ezentúl azon a helyen, melyet mindeddig atyáid utódaiként tartottál, amely örökség jogán szállt rád a mindenható Isten tekintélye, valamint a püspököknek és Isten egyéb szolgálóinak jelen behelyezése által. És ahogy a szent oltárokhöz közelebb lévő klérust megismered, úgy emlékezzél meg róluk, hogy megfelelő helyeken hathatós kitüntetésben részesítsd őket, mivel ők Isten és az emberek közötti közvetítők, amint Te a klérus és a nép között közvetítő vagy. Ekkor az érsek a trónusra ülteti őt mond-*

ván: *Ebben a királyi trónusban erősítsen meg Jézus Krisztus, hogy az örök királyságban uralkodhass Vele, aki a királyok királya és az uralkodók ura, aki az Atyaistennel és a Szentlélekkel él és uralkodik mindörökké. Ámen.*

26. Ekkor [a király] békecsókot ad nekik.

27. A papság egész serege vezetőjével himnuszt énekelve kíván szerencsét, és fennhangon éneklí: *Te Deum laudamus.*

28. Ekkor az érsek misét celebrál teljes körmenettel.”

Ez a szertartás, amely a Hinkmar reimsi érsek és Ratold corbie-i apát által a IX. században szerkesztett koronázási ordó felhasználásával 960 táján nyerte el fenti alakját, magában sűríti a kora középkori államelmélet lényegét, a *regnum* és *sacerdotium* egybefonódását. Eszerint a királyság és az egyház oly mértékben egymásra van utalva, hogy egyik a másik nélkül nem állhat meg; a királyság az egyház világi támasza, az egyház pedig a királyság erkölcsi-ideológiai támasza. Természetesen az az uralkodó egyéniségétől függött, hogy mennyiben támogatta az egyházat alapítványokkal, adományokkal, mennyiben támaszkodott az egyházra és mennyiben követte tanításait uralkodása közben. István e tekintetben az eszményt közelítette meg; a koronázaskor elhangzottakat életre szólóan komolyan vette, s a fiához intézett Intelmekben több helyen a koronázási szertartásban foglaltakat visszhangozta.

A koronázástól lényegileg független, de vele diplomáciailag egybefonódott aktus volt az esztergomi érsekség felállítása. A kettőt jogi szempontból elválasztja egymástól a nagylegenda is, amikor az „apostoli áldás levelétől” megkülönbözteti az esztergomi érsekség alapító iratát, amely a római pápa „beleegyezését és aláírását” tartalmazta. Ezt az oklevelet a legendaíró 1080 körül Esztergomban még láthatta.

Amint a magyar érsekséghez hasonló jogállású, Rómától függő bambergi püspökség 1007-i felállításának körülményeiből tudjuk, egy ilyenféle alapítás nem ment írásbeli formaságok nélkül. Megelőzően II. Henrik két káplánját a területileg illetékes würzburgi püspök beleegyező levelével Rómába küldte, mire a pápa a püspökség megerősítésére oklevelet adott ki, és levélben értesítette Gallia és Germánia püspökeit, hogy ők is erősítsék meg. Ezt követően, 1007. november 7-én állították ki a frankfurti zsinaton az alapítólevelet, melyet a jelenlevő érsekek és püspökök aláírtak, majd még ez évben II. Henrik 30 oklevelet, a következő évben feleannyit állíttatott ki a püspökség birtokai ügyében.

Ha feltesszük, hogy István kérelme, a pápa igenlő válasza és az érsek felszentelése még 1000 vége felé megtörtént, az egyházszervezet felállítását elrendelő alapítólevél kiállítását akkor is ezt követő jogi aktusnak kell tekintenünk. Erre minden bizonnyal 1001 húsvétján került sor; április 4-én ui. Anasztáz apát Ravennában a Szent Apollinaris-templomban részt vett egy III. Ottó és Szilveszter pápa által tartott zsinaton, ahol számos főpap mellett Odilo clunyi apát, továbbá Romuald és Querfurti Bruno, azaz Bonifác, a két pereumi remete is jelent volt. A Szent Apollinarisban tartott zsinat után, április 13-án, húsvétkor ünnepet ültek, s ekkor állíthattak ki egy olyanféle, aláírásokkal ellátott alapítólevelet, mint amilyen 1007-ben Frankfurtban készült.

Imre király 1198-ban azt írta, hogy Szent István király egy pápai „mandátum” (megbízó levél) kézhezvétele után oklevélben rendelte el az esztergomi érsekségnek történő dézsmafizetést, XIII. századi királyi privilégiumok szerint pedig e levélben intézkedett a dézsmán kívül az érsekség alapításáról, kiváltságairól és birtokairól, valamint a püspökségek alárendeléséről.

Ezzel az aktussal a magyar királyság elnyerte erkölcsi-ideológiai támaszát, az önálló magyar érsekséget.

A ravennai végzés magyarországi átültetését mintegy jelképezi, hogy a levert Koppány székhelyén, Somogyvár városában Szent Apollinaris tiszteletére egyház épült. Ez a templom, amelyet még 1226–28-ban is úgy tartott számon a veszprémi püspök, mint jogcímet 1002-ben elvesztett somogyi egyházaihoz és dézsmáihoz, István egyik első alapítása lehetett. Ravennából annak a Szent Apollinarisnak az ereklyéjét hozták át Somogyvárra, akinek intésére pogány szobrok dőltek le, s akinek kiválasztottjait és követőit bárányok jelképezték. Ez tükrözi az Intelmek szerzőjének igazi ítéletét Koppány felett, ez az új király szándékait Pannóniában.

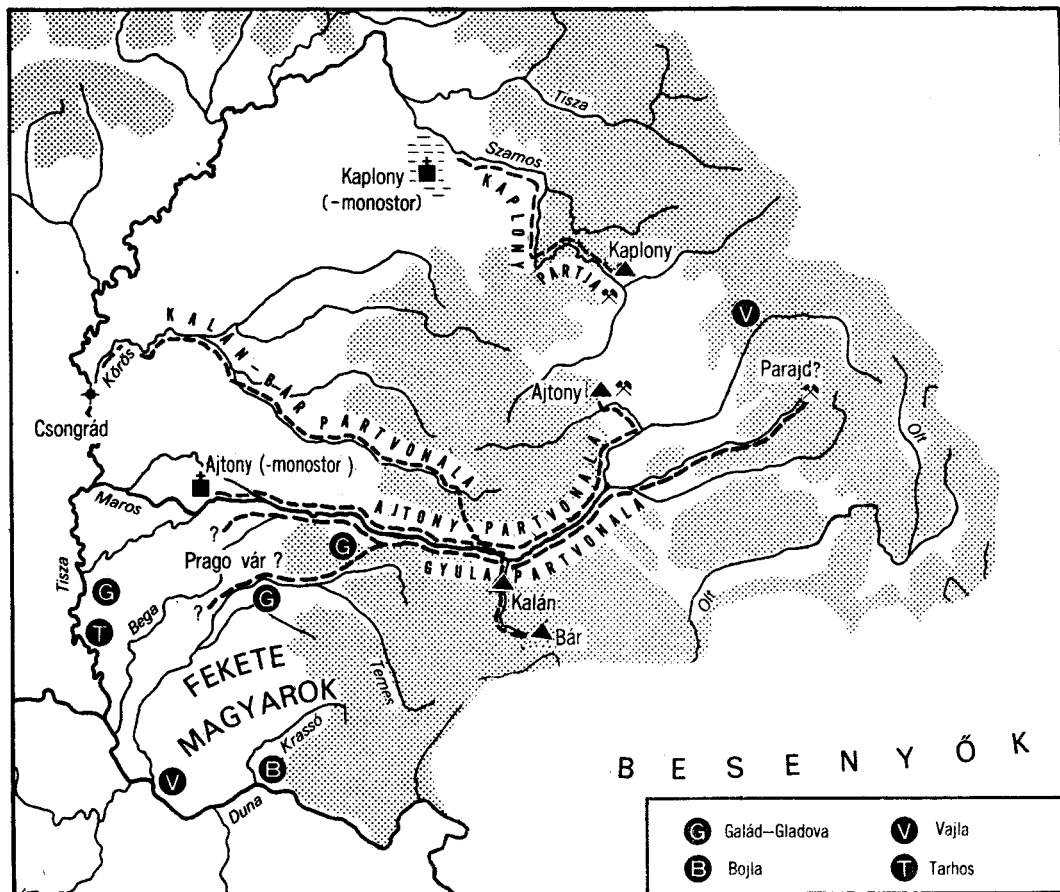
István atyjától egy kemény harcok árán központosított országot örökölt; Koppány volt az egyetlen, aki mellőzése után megengedhette magának, hogy szembenézzon Gézával. Koppány leverése után István új utakon kereste a központosítás fejlettebb módjait. Mint fentebb kitértem rá, erre az időre tehető a régi, nomád típusú, folyómenti országlás felváltása territóriumokkal. Magyarország keleti felén két territórium kialakulása figyelhető meg: Gyuláé és Ajtonyé.

Gyula örökjogon a Maros és a Küküllő mentén birtokolt szállásokat. Bár *Prok-uj* nevéből, melyben az *-uj* végződés nagybácsit jelentő szláv képző, annyi megállapítható, hogy a szláv *Prok* 'maradék' jelentésű személynevet viselte, neve ilyen formában magyar helynévben nem maradt meg.

A fekete magyarok között térítő Querfurti Bruno, egyik életrajza szerint, *Prago* várban (*civitas*) sebesült meg, mivel pedig ez a sebesülés a Maros–Al-Duna közén következett be, az egyik itteni várat 1000 előtt esetleg *Prokról* nevezték így. Nevének szláv *-ova* képzős alakja kereshető a *Prahova* víznévben, ennek forrásvidéke Predeal és Sinaia között (a Bodza-forduló mellett) alkalmas nyári legelőnek. Az is feltehető, hogy nevének magyar *-d* képzős alakja a *Parajd* és *Parád* névben lappang. Annál biztosabb *Boja* és *Bonyha* nevű fiainak, valamint Saroltnak Küküllő menti birtoklása. Az is kétségtelen, hogy unokaöccse, Zsombor Észak-Erdélyben, a későbbi Doboka megyében rendelkezett téli szállásokkal, ahonnan a Tekei patak és a Felső-Maros folyása mentén kelhetett át nyári legelőihez, melyeket az Olt felső szakaszánál levő *Zsombor* szállásnevek jeleznek.

Erdély más részét ugyanakkor más főemberek birtokolták.

A tordai és dési sóbányát a közelükben fekvő *Décse* bizonyága szerint Géza tartotta kézben. *Ajtony* Torda feletti és *Kaplony* Dész alatti szállása pedig valószínűsíti, hogy Géza a két fő sószállító utat ezekre bízta, ami arra mutat, hogy a Gyulák 997 előtt nem rendelkeztek Erdéllyel mint territóriummal. István újítása lehetett, hogy egész Erdély uralmát nagybátyjának adta át, aki nagyhűbéres módjára tartozott

19. A folyómenti országlás átállása területümrre.
Géza-Vajk kori folyómenti országlás Délkelet-Magyarországon,
korabeli szálláshirtokosok helynévi emlékeivel

neki engedelmessé, és a regálejövedelmeket, a sőt és vámot – bizonyára egy rész levonásával – Istvánnak leszállítani.

Hasonló módon jöhetett létre Ajtony territórium a Maros alföldi partvidékétől le az Al-Dunáig.

Ajtony eredete homályban van. Árpád-kori *Ahtum* neve a török *Altyn* 'arany' szóból ered. Hogy egy helyi magyar törzsfő vagy kabar nemzetségfő leszármazotta-e, avagy az ország más vidékéről helyezte a Maros partvonalára Géza, nem állapítható meg biztosan. Nem támasztja alá semmi Laskai Osvát prédikációsövegét, amely a „Nyírbe”, a mai Nyírségbe valónak mondja. Származásáról a nagyobb Gellért-legenda nem közöl semmit, csupán territóriumát ismerteti, és vidíni megkeresztelkedését említi. Anonymus, aki a Szent István kori „országokat” vetítette vissza a honfoglalás korába, azt állítja, hogy Ajtony őse a honfoglalás előtt itt lakott Glád volt, ki Vidinből hozott kun-bolgár-vlach segédcapatai élén ütközött meg Árpád

vitézeivel, s ezek Glád (Rév-Galád) közelében verték meg őt. E történet nem érdemel hitelt, amit kétségtelenné tesz az a körülmény, hogy a kun–bolgár–vlach népelemek nem sokkal Anonymus működése előtt, 1186-ban egyesültek a Bizánc ellen fellázadt Aszenida-cárságban. Anonymus tehát saját viszonyait vetítette vissza a honfoglalás korába. Vidin alighanem egy régibb Gellért-legendából került be Ajtony „ősének” történetébe. Ami pedig Gládnak Galád mellett bekövetkezett vesztét illeti, nyilvánvalóan névmagyarázó kitalálásról van szó.

Ettől függetlenül a Maros és Temes mentén előforduló *Glád (Galád)* és *Gladova (Galadva)* helynevek arra mutatnak, hogy a X. század folyamán birtokolt e vidéken egy Galád nevű főember. Bizonyos, hogy honfoglalás után élt személyről van szó, mert a honfoglalás előtti szállásnevek mind elenyésztek, és e „tabula rasa” után népesült be az ország személyneves helynevekkel. Az is bizonyos, hogy a magyar törzsszövetséghez tartozó főember volt, mert Konstantin császár szerint 950 körül az Al-Dunától északra eső területen magyar törzsek laktak. Csupán az nem bizonyos, hogy Galád vezér Ajtony őse volt, mert Anonymus az Ajtony-nemzetség hagyományait illetően nem mutat tájékozottságot.

Ajtony területén került elő a nagyszentmiklósi aranykincs. Valószínűnek tartom azt a többek által felvetett nézetet, mely szerint a kincs Ajtony birtokában volt. Amennyiben Ajtony örökjogon jutott hozzá, valószínű, hogy felmenője vagy jogelődje az a „Bojla (Vajla) zsupán” és „Bota-ul (Vata-fi) zsupán”, akinek neve a kincs több edényén görög betűkkel és rovásírással felírva szerepel. Bojla (Vajla) és Ajtony rokoni összetartozása mellett felhozható, hogy az Al-Dunába folyó Karas (Karasó) vidékén, Krassó megyében nemcsak Ajtonynak volt szállása; egy *Bojla–Vojla* (ma: *Vojlovica*) szállaspár Bojla itt lakására enged következtetni. *Vajla* vagy *Vejla* (ma *Vajola*) falut találunk a Maros felső vízvidékén is egy Szászrégeennél torkolló patak fejeánél, ami azt a bizonytalan feltételezést is megengedi, hogy Ajtony Maros-jobbparti szállásváltó útját tőle örökölte.

E kérdés tehát távolról sem tekinthető eldöntöttnek, de a nagyszentmiklósi kincs rovásírással felíratainak végérvényes megfejtése még szolgáltathat olyan ismeretanyagot, ami hozzásegíthet Ajtony eredetének megvilágításához.

Szemponunktól Ajtony származásának nincs különösebb jelentősége. Annál lényegesebb, hogy Ajtony egy olyan territórium ura lett, amelynek Maros és Temes menti része korábban egy magyar törzsfő alá tartozott, míg Keve és Krassó megye valószínűleg a kabarok lakta dukátus része volt. Keve megyében valaha Tarhos tartotta szállását, Krassó megye pedig nemcsak a XI. század végén állt hercegi uralom alatt, hanem 955 után Zerind és Géza is szállással rendelkezett benne. Török etnikumú lakosságra enged következtetni a *Karasó* folyónév, mely bolgár–török nyelven fekete vizet jelent. Hogy a névadók a honfoglalás előtt itt lakott avagy a kabarokkal ideköltözött bolgár–törökök voltak, arra ma nem tudunk választ adni. E kérdés megvilágítását elsősorban a régészettől várhatnánk. Sajnos, a Bánát területéről az elmúlt évszázadban rendkívül kevés honfoglalás és államalapítás kori leletanyag került elő. Ez az a terület, amely a X. századi leletek (sírok és mellékletek: érmek, fegy-

verek, S végű hajkarikák stb.) elterjedésének térképein csaknem üres foltként mered a szemlélőre. Ebből nem következik, hogy a terület lakatlan volt, hanem az lehet egyik magyarázata, hogy a XVIII. században betelepített soknyelvű lakosság érzéketlen volt a múlt emlékei iránt, és ha előkerült valami, nem jelentette. (A nagyszentmiklósi aranykincsre is csak azután figyeltek fel 1800-ban, hogy román megtalálói görög kereskedőknek adták el, s ezektől vásárolták meg a bécsi udvari kincstár számára.) Régészetiileg a Bánátnak csak az északnyugati sarka jól ismert, ahol a saját múltja iránt jobban érdeklődő magyar lakosság él. A helyi múzeumok felvilágosító munkája nyomán azonban remélhető, hogy előbb-utóbb az egész terület régészeti megismerése lehetővé válik, és Ajtony „országának” népességi viszonyaira is nagyobb fény derül.

Mint alább kitérek rá, történeti adatok alapján csak azt tudjuk valószínűsíteni, hogy itt laktak azok a „fekete magyarok”, akiket fegyverrel kellett megtörni. A fekete magyarok kilétének kérdése régi vitája a magyar tudománynak. Komoly érvek hozhatók fel amellett, hogy a fekete magyarok mögött kabarokat keressünk, akik a „fehér magyarok” hét törzséhez csatlakoztak. Kevésbé valószínű, hogy a honfoglaló magyarokkal szemben így nevezték az itt talált avar kori onogurokat (bolgár-törököket), végül a két álláspontnak az az egyeztetése is lehetséges, hogy a „fekete magyar” összefoglaló neve volt a magyarokhoz csatlakozott keleti népeknek, a keletről jötteknek és az itt találtaknak egyaránt.

Ha a nagyszentmiklósi kincs a fekete magyarok vezetőinek tulajdonítható, a türk rovásírás és a kincs egyes darabjainak Kaukázus vidéki kapcsolatai inkább amellett szólnak, hogy tulajdonosait a kazár-alán-káliz kultúrvilágból eredeztessük, tehát abból a körből, ahonnan a kabarok is kiszakadtak.

A kabarok ittlakása érthetővé teszi, hogy Ajtony a territórium elnyerése után számottevő „fekete magyar” haderővel rendelkezett. Territoriális uralom haderő birtokában pedig előbb-utóbb a territórium önállósulása felé vezet.

Ilyen előzmények után kerülhetett sor István királlyá koronázására, majd az esztergomi érsekség megalapítására. Mindkét esemény gátolta a territóriumok önállósulását, ami Gyulának és Ajtonynak egyaránt célja lehetett. A királyi hatalom nem ismerte el a territóriumokon a regálejogok gyakorlását, főként azt, hogy a „tartományurak” a só és egyéb után vámot szedjenek, ami nomád szemlélet alapján ezeket illette, ugyanakkor az egyházszervezet dézsmát követelt mindenkitől, tehát Gyulától és Ajtonytól ugyanúgy, mint vitézeitől és népeitől. Kivált a dézsma bevezetése lehetett az a mozzanat, amely mindkét főurat arra serkentette, hogy a görög egyházzal eddig is fennálló kapcsolatát elmélyítse; a görög egyház ui. nem szedett tizedet.

Mint fentebb említettem, a Maros-vidéken Zombor gyula idejében görög misszió tevékenykedett, és templomok épültek. Ha a gyula halálával a misszió alább is hagyott, a felépített görög templomokban itt-ott tovább pislácoltak a gyertyák, s ez Géza idejében csak erősödhetett.

Prokuj gyula erdélyi szállásterületén, a Küküllő menti székely Szentdemeteren állhatott görög egyház, míg az Ajtonynak juttatott territóriumon Zomborban tehető fel. Gellért nagyobb legendája korábbi előzményekről nem tudva elbeszéli, hogy

20. 1000 körüli „tartományuraságok” (uruszágok) Délkelet-Magyarországon

Ajtony „hatalmát a görögöktől vette, és az említett Marosvárt monostort épített Keresztelő Szent János tiszteletére, apátot helyezvén bele görög szerzetesekkel, az ő törvényük és szertartásuk szerint... Az ott lakó szerzeteseknek pedig a város egyharmada szolgált.” Ha a marosvári görög „monostort”, melynek egyháza a hozzá tartozó keresztelőmedencés kápolnával Ráccsanád falu római katolikus templomának 1868-ban történt lebontásakor került felszínre, Ajtony építette is, s ő hozott bele görög szerzeteseket, egyháza esetleg már korábban is fennállt.

Komoly szakemberek foglaltak állást amellet, hogy Ajtony nem a görög császár, hanem a bolgár cár felé orientálódott, és nem görög, hanem bolgár-szláv szerzeteseket telepített országába. Ez a vélemény arra támaszkodott, hogy Vidin 1002-ig bolgár kézen volt, s csak ekkor került a görög császár uralma alá. Egy jeles filológus e feltevést azzal támogatta, hogy a bolgár cárság területén kialakított ohridai bolgár patriarkátus egyházainak 1019-i és 1020-i összeírásaiban két olyan helynév fordult elő, amely hasonlít az Ajtony egykori területén levő helynevekhez; a barancsi püspökség kasztrái, templomos város helyei közt levő, háromféleképpen írt *Biszizkosz* ~

Dibiszkosz ~ *Dibisziszkosz* nevet összevetette a *Temes* névvel, a belgrádi püspökségből pedig a görögül *Aszpron Ekklesziának*, Fehér-egyháznak írt helyet azonosította a mai *Fehértemplom*, szerbül *Bela Crkva* várossal. Ebből pedig az következne, hogy Ajtony területének déli fele 1000 táján a bolgár cársághoz és az ohridai patriarkátushoz tartozott.

E tetszetős feltevés elterjedt az irodalomban, és nemzetközi síkon is népszerűvé vált. Korábban magam is elfogadtam, utóbb azonban meggyőződtem helytelen voltáról.

A nézet alapjául szolgáló névösszevetések gyöngéi ugyanis behatóbb vizsgálatnál kiderülnek. A *Temes* görög neve az Árpád-korban *Timészész* volt, bár utóbb *Timbiszkosznak* is írták, ami a *Timis* név görögösített visszaadása. A *Bisziszkosz* névnek ehhez nincs köze, de ha a *Dibiszkosz* változat lenne a helyes, ez sem egyeztethető megnyugtatóan vele, mert ennek középgörög ejtése *Diviszkosz*, s ez legfeljebb egy *Tövis(k)*-féle helynevet takarhatna. Ilyen bizonytalan névalakokra komolyan építeni nem lehet. A fehér köépitkezésre utaló *Fehér-egyház* ~ *Bela Crkva* név viszont annyira elterjedt a középkorban, hogy lokalizálásra nem alkalmas, ugyanakkor a tömeges templomépítkezés megindulása előtt ilyen helynév nehezen alakulhatott ki, mert a „fehér” megkülönböztető jelző más templomoktól.

Hogy a Duna partján levő bolgár püspökségek hatósugara nem terjedt a Száva–Al-Duna vonalától északra, arra felhozható, hogy a Száva szigetén fekvő Szerémvár püspöksége sem rendelkezett filiákkal Magyarország közeli görög egyházas helyein, Szávaszentdemeteren és Titelen. De az Ajtony területén levő ismert görög egyházak, Marosvár és Zombor sem szerepelnek a szomszédos barancsi bolgár püspökség filiái között. Mivel pedig Ajtony a vidini püspökségen keresztelkedett meg, egyházilag nem is Barancs, hanem a vidini püspök alá kellett tartozzék, de ennek filiái között sem találjuk nyomát Ajtony kasztráinak. Valójában a Száva–Al-Duna ugyanolyan egyházi-politikai határvonal volt István király korában, mint 950 táján.

A feltevés legebezzhetőbb pontja az, hogy a forrás szerint Ajtony a „görög”, nem pedig „bolgár-szláv” hatalom és egyház felé orientálódott, s ezt a külpolitikai viszonyok teljes mértékben alátámasztják.

István király, nagyapja és apja nyomdokain haladva, uralkodása első tíz évében bolgárbarát politikát folytatott, de ezzel, mint alább kitérek rá, 1008/9-ben szakított. II. Bazileiosz görög császár viszont már 992-ben, a bolgárok ellen indított első nagy offenzívája alkalmával szövetségeseket keresett a bolgárok háta mögött, és követeket küldött a horvát és diokleai szerb fejedelmekhez, megtisztelő címekkel és ajándékokkal halmozva el őket. Valószínűleg 1001-ben indított nagy balkáni támadása előtt került sor rá, hogy az Al-Duna mellett tanyázó Ajtonyt megkeresse. Ajtony ui. a görög hajók számára a Dunánál mindig elérhető volt.

Hasonló folyamat játszódhatott le Erdélyben. Ha a Havasalföld nagy részét a besenyők megszállva tartották is, a görög küldöttek a Dunán a Vaskapuig felhajózva biztos úton eljuthattak Gyula territóriumának központjába, Gyulafehérvárra. Bár nem maradt történeti feljegyzés Prokuj gyula görög orientációjáról, a görög egyház

korábbi sikerei Gyula udvarában ezt nagyon valószínűvé teszik, a dézsma bevezetése elleni védekezésnek pedig ez volt az egyetlen legális módja. A krónika szavai szerint Gyula „sokféle módon” ellenszegült István királynak, ami egyaránt jelenti a világi és egyházi reformok bevezetésének megtagadását.

A dézsma 1001-i bevezetése és Bazileiosz 1002-i megjelenése az Al-Dunánál indokolni látszik Gyula ekkor bekövetkezett nyílt ellenszegülését. A Hildesheimi követő Altaichi Évkönyv, amelyből a Magyar Krónika is merített, az 1003. évnél közli, hogy „István magyar király sereggel ment anyai nagybátyja, Gyula király ellen; midőn őt elfogta feleségével és két fiával, országát erővel a kereszténységre hajtotta”.

A fenti szöveget a XI. század végi gesztairó (tévesen az 1002. év alatt) azzal tódítja, hogy Szent István ezt azért tette, mert Gyula „gyakori figyelmeztetés ellenére nem tért Krisztus hitére, és nem szűnt meg a magyaroknak jogtalanságot okozni. Nyugtalanította a Pannoniában lakó magyarokat, és sokféleképpen okozott nehézséget.” Ezért István „egész tágas és igen gazdag országát a magyar monarchiához csatolta”.

Anonymus megnevezi ugyan Gyula két fiát (*Bua* és *Bucna*), de ezenfelül a krónika adatait, hogy ti. Gyula nem akart megkeresztelkedni és „a király ellenére cselekedett”, megtoldotta azzal a valótlansággal, hogy István Gyulát egész életén át börtönben tartotta. Végül a bolgár-szláv Keánt és a magyar Gyulát összekeverő Ákos mester 1270 körül azt írta, hogy István a székesfehérvári bazilikában akarata ellenére kereszteltette meg nagybátyját egész családjával, de azután tisztességesen tartotta, mintha atyja lett volna.

Mivel a fentiekre történészek nemegyszer építenek, érdemes az írott hagyományban bekövetkezett torzulásokra rámutatni.

A távol élő német kortárs 1003-ban Gyulát „királynak” (*rex*) és országát királyságnak (*regnum*) titulálta, azt sem tudva, hogy ez az ország hol fekszik. Olyanféle bizonytalan címzésről van itt szó, mint magyar kalandozó vezérek, pl. Bulcsú és Lél esetében, akiket nyugatiak *rex*nek is írtak. Az Altaichi Évkönyvek szolgáltak forrássul a magyar krónikásnak abban, hogy Gyula territóriumát a *regnum* szóval jelölje, szemben István *monarchiájával*. Holott Gyula legfeljebb *ducatus* élére helyezett *dux*-nak nevezhető, aki hűbéri függésben volt a királytól, és kötelmei „jogtalan” megtagadásával vált „hűtlenné”.

A másik torzulás Gyula pogányként való feltüntetése. A német kortárs csak annyit mond, hogy Gyula elfogása után országát István a keresztény hitre térítette. Ez megfelelhet a valóságnak, mert Gyula kereszténysége nem terjedt túl saját és családtagjai udvarán; Erdély gyér lakossága pogány volt. A német kútfő szavaiból a magyar gesztairó már nem Erdély lakóinak, hanem Gyulának a pogányságára következtet. Ez mindenképpen helytelen, mert a „latin” hitűek a görög egyházat nem tekintették „pogányságnak”. Még tovább megy Anonymus, aki ugyanazzal a rimes prózába tett mondattal írta le Gyula megtérítését, mint Tonuzabáét! Hogy Ákos mester krónikájában a Gyula székesfehérvári megkeresztelésére vonatkozó XIII. századi betoldás téves, arra elég felhozni, hogy a szóban forgó bazilikát István csak 15 év múlva kezdte építeni.

István Gyulától elvette a tartományuraságot, és családjával együtt Magyarországra hozta őt.

Gyula unokaöccse, Zsombor, szintén behódolt, ő azonban más elbánásban részesült. Mint alább még szó lesz róla, Zsombor téli udvarhelyeit megtarthatta, István a területén levő várat és sóbányát elkobozta. A vár ispánságát a király rokonára, Dobokára bízta, a vár alá *Jenő*-törzsbeli várjobbágyokat, a sóbányához pedig széke-lyeket telepített.

Zsombor az Olt-kanyarban levő nyári szállásait valószínűleg elvesztette, ezeket ui. utóbb nem Zsombor leszármazottai birtokolták, mint a Doboka megyei *Zsombor* falvakat, hanem idegenek. István ugyanakkor – a helynevekből kitetszően – az Olt-kanyarban is adott szállásokat Dobokának (ma *Datk* falu), valamint az újonnan behelyezett tartományúrnak, Zoltánnak.

A Magyar Krónikának egy beszúrásokkal megzavart részében azt olvassuk, hogy István az elfoglalt erdélyi tartományba behelyezte rokonát, Zoltánt, akit ezért Erdőelvi Zoltánnak neveznek. Ákos mester Zoltánt összetévesztette István ösével, Zoltával, s ezért írta Zoltánról, hogy ez István hosszú életet megért ösapja (!) volt. Az erdélyi *Zoltán* és az alföldi *Zolta* helynevek azonban vitathatatlanlanná teszik, hogy a két személyt szét kell választanunk, és így Erdőelvi Zoltánt ténylegesen az István király által Gyula helyére beültetett „vajdának” kell tekintenünk. 1003-tól Zoltán feladata lett az erdélyi keresztény térítés támogatása, de főleg a királyi sóbányák sojának leszállítása, Tordáról a Maros vizén le Szegedig, Désről pedig a meszesi Kapun át Szolnokra.

A marosi sószállító út Ajtony tartományán át vezetett. Ajtony, aki valaha a Maros jobb partján váltotta szállásait, s feltehetően a sószállítás biztosítása fejében részesedett a fejedelmi sóból, sőt saját partvonalán maga szedte a vámokat, nem tudott megbékélni az új helyzettel, amely e fontos jövedelmi forrásoktól megfosztotta. Gazdasági ereje csak a házi szükségleteit biztosító legelő- és szállásbirtokon, szolgálónépeken és lábasjószágon nyugodott: „Szilaj lovakból megszámlálhatatlan ménese volt, azon kívül, amit a lovászok ólakban tartottak és őriztek. Rengeteg barma volt, mind külön pásztorok keze alatt, s rendelkezett birtokokkal és udvarházakkal.” A mezőgazdaság e kezdeti fokon távolról sem biztosított elegendő jövedelmet arra, hogy a földesúr számottevő katonai kíséretet tartson fenn, mivel pedig Ajtony „vitézek és nemesek sokasága felett gyakorolt uraimat”, vagy le kellett építenie magánkatonaságát, az „ajándékváró” vitézek seregét, vagy állandó jövedelmet kellett szereznie.

1002-ben került rá sor, hogy a görög császár elfoglalja a Duna-parti Vidint, s ha nem előbb, ekkor vette fel a kapcsolatot a bolgárok hátában levő magyar tartományúrral. Ajtony rövidesen lehajózott a császárhoz, és Vidin városában, amelyet régi magyar nyelven *Büdünn*ek, mai ejtés szerint Bödönnek mondtak, „a görögök szertartása szerint megkeresztelkedett”, ami azt jelentette, hogy egy medencében megmártatta magát keresztvízben, nyilván a császár jelenlétében.

A nagyszentmiklósi kincs görög feliratos egyházi rendeltetésű tálaiból megítél-

hetjük, hogy milyen drágaságokkal halmozta el a császár új szövetségését. Bizánci gyakorlat szerint az ajándék zömét drága brokátok és aransolidusok tehették ki, s e mellé bizonyára valamilyen megtisztelő cím is járt. Így tehát szó szerint kell venni Gellért nagyobb legendájának szavait: „Ajtony ... hatalmát a görögöktől vette”.

Néhány év leforgása alatt katonai kíséretét és fekete magyarokból álló seregét kellően felfegyverezhette, és eljutott oda, hogy „István királynak nem adta meg a tiszteletet” – a hűbérurat megillető *honort* –, „bízva vitézei és nemesei sokaságában”. Megkísérelte saját területén a királyt illető jövedelmeket magához ragadni: „hatalmat bitorolt a királynak a Maroson lejövő sója felett, vámszedőket és öröket állítva fel a folyó révjein egészen a Tiszáig”.

Ehhez járt, hogy székhelyére, Marosvárra görög szerzeteseket telepített, s ezzel utat nyitott a hosszú ideje elakadt görög missziónak.

Gellért nagyobb legendája ugyan azt írja róla, hogy „hét felesége volt, minthogy a hitben nem volt tökéletes”, ez azonban alig hihető, mert ilyen nyíltan pogánykodó urat Géza ugyanúgy nem tűrt volna meg főnemesei közt, mint ahogy István nem bízta volna rá egy tartomány vezetését. A hagyomány bizonyára azt őrizte meg ilyen formában, hogy felesége mellett ágyasokat tartott. Valószínű, hogy Ajtony ugyanolyan látszatkeresztény volt, mint Géza, s a kereszténység ügyét politikai húzásokra használta fel.

István király, mint Koppány és Gyula esetében tette, ekkor sem várt soká a válaszadással, hanem sereget gyűjtött.

A hadjárat történetét Gellért nagyobb legendája tartotta fenn. Ezt ugyan befejező sorai szerint a XIV. században írták, de szerzője felhasználhatott egy korai legendát is, amely Gellért szentté avatása (1083) előtt készült.

Az Ajtony elleni hadjárat időpontja vitatott. Minthogy a nagylegenda az Ajtony elleni hadjárat elbeszélése után, a következő fejezetben szól Szent Gellért püspökké tételéről, és ennek időpontja 1030 volt, sokan Ajtony legyőzését 1028 tájára tették. Eltekintve attól, hogy a későn összeszerkesztett nagylegenda időrendje megbízhatatlan, még ez a forrás is beszúrja Ajtony legyőzése és a püspökké tétel közé, hogy „miután Szent István látta, hogy országa a harcoktól megnyugodott, visszahívta... Gellértet a remeteségből”. Többet mond, hogy Gellért megválasztását a harcok megnyugvása utáni időben jelöli meg a szűkszavú, XII. század eleji kislegenda is. A harcok pedig Ajtony legyőzésétől kezdve sokáig nem nyugodtak el.

Szent István nagyobb legendája az Ajtony elleni harcot István uralkodása elején említi, amennyiben István „ifjú” korában beszéli el a „vezérek” legyőzését Szent Márton és Szent György zászlaja alatt. Az előbbi vezér ui. a Szent Márton segédével legyőzte Koppányt, az utóbbi pedig a „Szent György segítségével” megverte Ajtonyt, mint ezt Laskai Osvát kifejezetten meg is mondja. De emellett szól Querfurti Bruno-Bonifác híradása is az itt lakó fekete magyarok megtéréséről, és végül, de nem utolsósorban Gyula részvétele az Ajtony elleni harcban.

Querfurti Bruno, szerzetesi nevén Bonifác, 1003 tavaszán Regensburgból lehajózott a Dunán a fekete magyarokhoz téríteni, miután ehhez a magyar udvar és

egyház engedélyét elnyerte. István nagyobb legendája is megemlékezik „Bonifác mártír” tevékenységéről, mint aki „Magyarország alsó részein” térített, s így – miként fentebb utaltam rá – az általa térített fekete magyarok lakhelye elsősorban Ajtony területén keresendő.

Bruno-Bonifác a fekete magyarok közt először 1003-ban térített, akkor, amikor Gyulát hódoltatták, de Ajtony még nem fordult nyíltan szembe Istvánnal, a magyar udvarnak azonban már tudomása lehetett a görög misszió terveiről a Délvidéken. Úgy tűnik, hogy működése abba a versenyfutásba illeszthető be, amely a latin és görög egyház között a határvidék „lelkeiért” folyt.

Bruno-Bonifác, mint azt a Lengyelországban mártírhálált halt pereumi remetékről írt művében elbeszéli, ekkor „balszerencsével és beteg vállal kezdte az evangéliumot hordozni”, de nem jutott neki osztályrészül a hön óhajtott mártírkorona. A nagy-legenda szerint a nyakán kardtól sérült meg, és tovább élt, míg el nem nyerte a mártírkoronát. 1004 nyarán visszatért Németországba, s a magdeburgi érsek II. Henrik jelenlétében térítő érsekké szentelte. Miután otthonában, a querfurti várban megírta Szent Adalbert életrajzát első változatban, újból Magyarországra jött, s 1005 tavaszától 1008 elejéig tartózkodott itt. Erre az időre esett találkozása István udvarában Bruno augsburgi püspökkel, Gizella másik bátyjával, és hosszabb tartózkodása a kiváltságos helyzetű pécsváradi apátságban. Magyarországról Kijevbe és a besenyők földjére ment téríteni, s 1008 őszén jött vissza Lengyelországba, ahol megírta Adalbert életrajzát második változatban, majd 1009 elején, a poroszokhoz indulása előtt II. Henrikhez intézett levelében beszámolt róla, hogy egy éve jött el Magyarországról, ahol sokáig hiába töltötte az időt. Azóta tudomására jutott, hogy a fekete magyarokat megtérítették, és Szent Péter első legációja járult hozzájuk. (Azo pápai legátus 1009 nyarán Pécsen szentelt püspökséget!) Hogy a fekete magyarok megtörése nem ment minden erőszak nélkül, azt sejteti az a megjegyzése, hogy „a mieink – Isten bocsássa meg – némelyeket megvakítottak, ami nagy vétség”.

Mindebből arra lehet következtetni, hogy az Ajtony elleni hadjáratra 1008-ban, Bruno eredménytelen második missziója után került sor.

Az Ajtony elleni hadjáratban Gellért nagyobb legendája szerint alvezérként részt vett Gyula is. Gyula az erdélyi tartomány „vajdaságából” történt erőszakos elmozdítása óta Magyarországon élt, és bekerült István kíséretébe, s csak az Ajtony elleni hadjárat és a Csanád vezérrel való vetélkedés után hagyta el a magyar udvart, hogy Lengyelországba menjen.

István nem bízott meg egészen Gyulában, s ezért a sereg fővezérségét nem rá, hanem Csanádra bízta. Csanádról a Gellért-legenda azt állítja, hogy korábban Ajtony udvarában mint igen megbecsült vitéz szolgált, kit ura többi híve előtt a legmagasabb tisztségre állított. Ellenfelei azonban bevádolták Ajtonynál, hogy életére tör. Amikor Csanád neszét vette, hogy élete veszélyben forog, átszökött István király udvarába, s ott megkeresztelkedett. Miután István megismerte szándékát és megbizonyosodott hűségéről, őt állította az Ajtony elleni sereg élére.

Ezzel a népmesei fordulatokban bővelkedő történettel szemben kétségek merül-

falva helységnévadás kezdett elterjedni), maga a Baja és Vecse közötti partvonal szintén hercegi szállásváltó útra mutat.

A legenda leírása az ütközetről nehezen hihető mondai elemeket is tartalmaz. Az elbeszélés szerint Csanád seregével átkelve a Tiszán, első ízben Kökényérnél ütközött meg Ajtony hadával. Kökényér a Szegedről Csanádra vezető úton, az egykori Marosvár közelében feküdt. A véres ütközetből Csanád megfutamodott; serege visszavonult a Tiszának Szőreg és Kanizsa közötti szakaszáig, maga pedig az utóbb Oroszlánosnak nevezett dombnál vert tábort. Itt Szent Györgyhez imádkozott, megfogadva, hogy ha győz, monostort alapít tiszteletére. Mikor elszunnyadt, álmában egy oroszlán ébresztette fel, és figyelmeztette, hogy tüstént induljon támadásra.

A győzelem után e helyen Oroszlános-monostort alapította. Ez a legendás alapítástörténet nyilvánvalóan névmagyarázó mondából fakad. A Kanizsa melletti Oroszlános-monostort ugyan az Árpád-korban tényleg a Csanád-nem birtokolta, de ez nem valami álom után kaphatta *Oroszlános* nevét, hanem azért, mert kapubejáratát kőoroszlánok díszítették.

A legenda szerint az oroszlán által felébresztett Csanád seregével még az éjjel megtámadta Ajtony alvó táborát Nagyöszön, az ellenséges hadat megfutamította, és a vezért saját kezűleg megölte. Mivel Oroszlános és Nagyösz között jó 40 km-es út van, a történet nyilvánvalóan koholt.

Ami a nagyöszői csatahelyet illeti, emellett felhozható, hogy Marosvár és Nagyösz között félúton fekszik Nagyszentmiklós, ahol az Ajtonynak tulajdonított aranykincs előkerült. Nagyszentmiklósnál a Harangod (ma Aranka) folyón, a Tisza mellékágán át kellett kelni. Csábító feltevés, hogy Ajtony a kincset a székhelyéről a nagyöszői táborhelyre való visszavonuláskor rejtette el itt, s mivel maga és a titokba beavatott hívei elesetek, a kincs 800 évig a föld alatt lappangott.

A legendában Ajtony története ismert mesemotívummal végződik. A hős – esetünkben Csanád – levágja a megölt ellenség fejét, és nyelvét kitepve tarsolyába rejti. Midőn az ármánykodó vetélytárs – esetünkben Gyula – a király előtt a diadalt magának vindikálja, a hős tarsolyából előveszi a nyelvet. A gonosz pórul jár, és a megigazult hős elnyeri méltó jutalmát.

Ha a mese kerete ősrégi sablon is, a főszereplők történeti személyek, sőt annak az állításnak is van történeti magva, hogy a leleplezett Gyulát „a király úr udvarából kivetették”. Történeti tény, hogy nem sokkal ezt követően Gyula elhagyta István királyt, és az ellenséges lengyel fejedelem udvarába szökött.

A hős megjutalmazása is bekövetkezett. A legenda szerint Csanád a királyi udvar és Ajtony udvarának fejevé (*princeps*) lett. Az első a nádori méltóságot jelenti, ami pedig a másodikat illeti, a legendaíró ilyen szavakat adott István király szájába: „E naptól fogva e várnak nem Marosvár, hanem Csanádvár lesz a neve, és mivel ellenségemet kiöltöd belőle, ispánja (*comes*) lesz az annak a megyének (*provincia*), és azt nevedről fogják nevezni; neveztessek Csanád vármegyének minden nemzedék idejében.”

Anonymus hasonló módon azt írja, hogy „a király Ajtony várát minden tartozé-

kával adta neki”, de az már a megjutalmazott hős mesemotívumai közé sorolható, hogy szerinte a király feleségül adta Csanádnak a legyőzött Ajtony feleségét.

Ha Csanádnak Ajtony helyébe állítása történeti tényként fogadható is el, kérdéses, hogy Csanád mikor, milyen tisztségeket nyert el.

Legvalószínűbb, hogy a király közvetlenül a győzelem után Ajtony egész területének a kormányzását rábízta Marosvár ispánságával. A tartományi berendezés elsorvasztása után Csanád uralma már csak a vármegyére korlátozódott, s ezzel egyidőben kaphatta meg a nádorságot, valamint a megye falvainak és népeinek egyharmadát is, amivel alapítója lett a tartomány legnagyobb magánbirtokának.

István király nem irtotta ki Ajtony családját; az ártatlan családtagoknak megbocsátott. Ajtony leszármazottai, az Ajtony-nembeliek a XIV. század elejéig birtokolták a Maros partján Ajtony-monostorát, továbbá néhány falut a környéken és a borsod-gömöri határon.

Ajtony leverésével lezárultak azok a harcok, amelyeket István a keresztény királyság és a központosítás ellen forduló „tartományurak” ellen vívott.

Maga a tartományi berendezés egy ideig még működhetett, mert a püspökségek beosztása több helyütt követni látszik ennek kereteit. Így valószínű, hogy a győri püspökség egy Rába menti tartomány keretei közt épült ki. Ha pedig a *Csanád vár* – *Csanád-nemzetség* – *csanádi püspökség* párhuzamossága irányadó, akkor a *Győr vár* – *Győr-nemzetség* – *győri püspökség* analógiája valószínűvé teszi a feltevést, hogy a Rába menti tartomány államalapítás kori urának azt a német Győr lovagot tekintsük, akinek utódai a lébényi monostort építették.

A püspöki székhelyek közül még Veszprémben ült egy olyan *dux*, aki veszprémi várispán volt, de uralma Zalavárra is kiterjedt: *Bezprim*, s így egy több megyére terjedő területen élén állhatott.

A tartományuraság hűbéri jellegét csorbította az a körülmény, hogy Csanád, Győr és Hont nem élvezte a tartomány minden várának ispánságát, ill. „feudumát”, hanem csak a központi várét, s azt is csupán a jövedelem harmadát illetően, de az sem bizonyítható, hogy az első kinevezettek életre szólóan és átörökökíthetően kapták-e, amire a váraknak urukról való elnevezéséből lehet következtetni. Hogy a várfeudum nem vált öröklött birtokká, abban szerepe lehetett annak, hogy Csanád, Győr és Hont a vár körül hatalmas magánbirtokot is kapott, amit utódaira, a csanád-, Győr- és Hont-nembeliekre átörökökíthetett. Ilyen szerephez juthatott később Szolnok is, akinek Szolnok körül volt öröklött birtoka, de szolnoki ispánsága Észak-Erdélyre is kiterjedt. Mivel a szolnoki ispánság az Árpád-korban rendszerint együtt járt az erdélyi vajdasággal, az egyetlen területtel, amely túlélte István uralmát, nem lehetetlen, hogy Szolnok egy időben ezt a tisztséget is viselte.

Ha fél is tehető, hogy István uralkodása elején hűbéri jellegű tartományurasággal kísérletezett, a történelmi tapasztalat hamar világossá kellett tegye, hogy a jelentős katonai erőt tömörítő tartományuraság önállóságra csábít, az idegen hatalmak pedig ezt a királyság egysége ellen aknázzák ki. Ezért a tartományokat elsorvasztotta, s székhelyeiket csak mint egyházi központokat tartotta meg.

14 / TÉRÍTÉS ÉS EGYHÁZSZERVEZÉS

A keresztény térítés előfeltétele a régi bálványok ledöntése és a kultuszhelyek elpusztítása volt. Ezt a véres ellenállást kiváltó munkát nagyrészt még Géza elvégezte, így Istvánra inkább csak a térítés, az egyházépítés és a megfélemedett népnek a templomba terelése maradt.

Ami a magyar egyházszervezet kezdeteit illeti, először mozgékony térítő püspökökkel kell számolnunk. Az ezredforduló térítőit az jellemzi, hogy nemcsak szerzetesekből rekrutálódtak, hanem a világi papság soraiból is. Erre utal már Piligrim 974-i levelében, amikor azt írja, hogy „szerzetesek, kanonokok és presbiterek” egyaránt részt vettek az első térítésben. De ha a nevezetes térítők pályafutását végignézzük, azt látjuk, hogy egyesek „klerikusokból” lettek „monachusok”, mások szerzetesekből világi papok, míg elnyerték a püspökséget egy megtérítendő nép felett vagy a térítő érseki címet. A térítő püspököket az jellemzi, hogy nem egy város, hanem egy tartomány vagy nép nevét viselték címükben, vagy éppenséggel meghatározatlanul a „pogányok” térítői lettek. Géza püspöke kezdetben még úgy követhette az udvart, mint a mongol kánok keresztény, nesztoriánus, mohamedán és buddhista papjai, de amint az udvarhelyeken felépültek az első kápolnák, templomok, és megszilárdultak a világi központok, az udvari egyház is mindinkább helyhez rögződött.

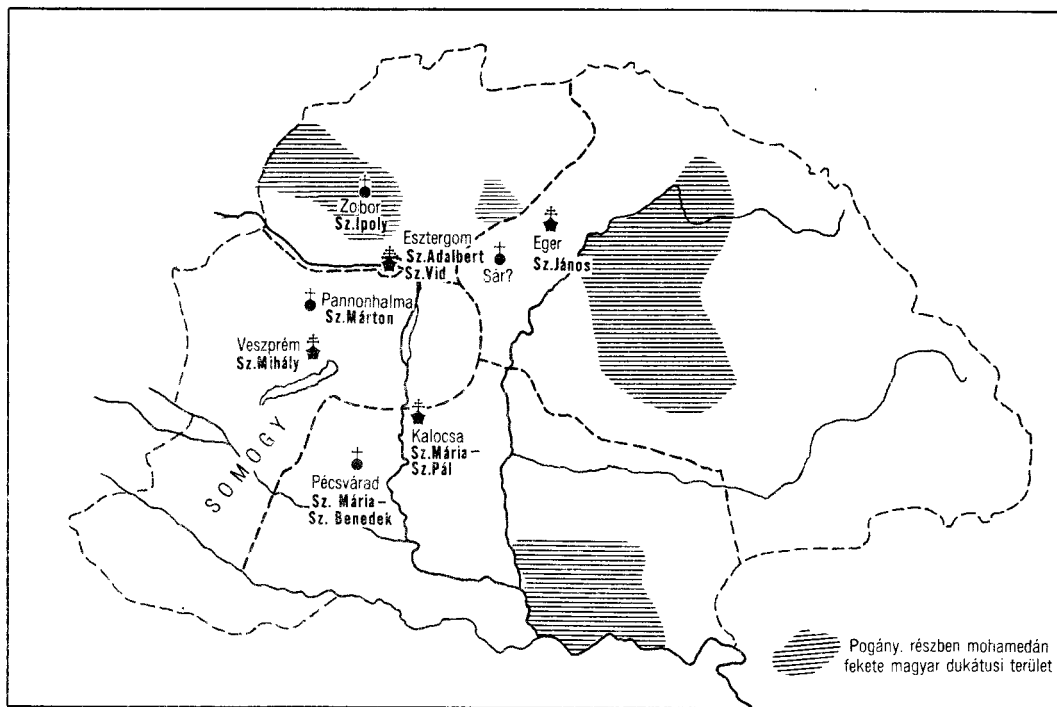
Egy Kun László korában feljegyzett hagyomány azt tartotta, hogy Veszprém volt az első püspökség Magyarországon. Ha ez a nézet ilyen megfogalmazásban nem is fogadható el, mert a később kialakult püspöki szervezetet vetíti vissza egy olyan korba, amikor még csak egy *episcopus Ungrorum* létezett, lehet, hogy az első latin térítő püspök többnyire Sarolt és Gizella várában tartózkodott. Maga a veszprémi püspökség István nagyobb legendája és egy 1232-i ítéletlevél szerint Gizella királyné alapítása. Az bizonyos, hogy „Szent Mihály püspöksége” 1002-ben már fennállt, s ha valóban megelőzte az esztergomi érseki székhely alapítását, 1001 húsvétját, akkor Domonkosnak, a magyarok püspökének 997 és 1000 között Veszprémben lehetett

főegyháza. Ezt alátámasztani látszik az a sajátos körülmény is, hogy az esztergomi egyházmegye csak a Dunától északra terjed, mintha a Dunától délre eső részre Veszprémnek előjogai lettek volna.

Mint fentebb említettem, a magyar egyházszervezet jogi alapkövetétele 1001 áprilisában Ravennában történt. Közvetlenül ez után alapították a Szent Adalbert-érsekséget Esztergomban – csaknem egyidőben a római, ravennai, Subiaco melletti, aacheni, liège-i és gnéznai Szent Adalbert-egyházakéval. Mivel az 1000 elején felállított gnéznai érsekség alá rögtön négy püspökséget rendeltek és püspököket szenteltek, csaknem bizonyos, hogy ez Magyarországon is bekövetkezett. A veszprémi püspökséget bizonyára az 1009-ben szereplő Istvánnal töltötték be, a Szent Pálnak szentelt kalocsai püspökséget pedig 1002 ősze után Anasztáz-Asrik apát nyerte el. Valószínű, hogy a Szent János evangelista tiszteletére emelt egri püspökség a király sógora, a nádor szállásföldjénél szintén besorolható a legkorábbi alapítások közé. A felállított püspökségek a részükre kijelölt egyházmegye lakóitól tized szedését kezdték el, ami terményük és minden jövedelmük 1/10 részének beadását jelentette. Ennek tényleges megindításához azonban egyházi szervezetre is szükség volt.

A magyar egyházi testület nemcsak a püspökökből és papjaikból állott. Azt a szerepet, amit kezdetben az udvar mellett működő püspök töltött be, átvette a király udvari papsága, amely főként királyi káplánokból állt. A királyi káplánok a királyi udvarházak függelékeként épített kápolnák papjai voltak, és együttesen alkották a királyi kápolna papi testületét. A „Kápolna” nemcsak a kápláni testület elnevezése volt, hanem jelentette a székhelyen levő palotakápolnát, az udvari kápolnákat és ezek filiáit, amelyek dézsmajövedelmükkel, főként a tizedbe kapott borral járultak az udvari papság ellátásához, végül jelentette a király birtokában levő ereklyekincset, melyet a király utazáskor a hordozható oltárral együtt magával vitetett. A káplánok élén a főkáplán (*archicapellanus*) állt; tisztét Magyarországon az *archiepiscopus Ungrorum*, tehát az esztergomi érsek töltötte be. Ilyen szerepben jelentkezik Domonkos érsek a pannonhalmi alapítólevél ellenőrzőjeként; a német oklevelek megfelelő helyén „Willigis érsek (főkáplán) helyett Heribert kancellár” szerepel mint ellenőrző, a francia királyi okleveleken pedig a „kancellár”. Fejlettebb viszonyok között a kancellár volt a királyi kápolna közvetlen főnöke, s a királyi oklevelek kiállítását és a levelek írását az alája rendelt káplánok, ill. nótáriusok végezték. Ilyenformán a királyi kápolna az iroda vagy titkárság szerepét töltötte be a király mellett.

István levelezését kezdetben az udvari püspök és egy-egy térítő szerzetes végezhette. Szakképzett nótáriusok III. Ottó 1002. január 23-án bekövetkezett halála után kerültek Magyarországra. Az Itáliában elhunyt császár tetemét ui. kancellárja, Heribert kölni érsek kísérte a Brenneren át Németországba. Ide ment elébe sereggel Henrik bajor herceg, átvette a felségjelvényeket, a Szent Móric-lándzsát azonban a Henrik választását ellenző kancellár titkon előreküldte. Erre Henrik elfogatta a kancellárt, s mindaddig fogságban tartotta, amíg az elő nem kerítette a lándzsát. Az új király és a kancellár között kitört konfliktus azt eredményezte, hogy Henrik

23. Az 1001-i egyházszervezéskor feltehetően felállított első püspökségek, *terve vett területükkel (1001–09)*

leváltotta Heribert kancellárt, és menesztette irodáját, egy írnok kivételével. Mint István király pannonhalmi alapítóleveléből megállapítható, III. Ottó irodájának legnagyobb működést kifejtő írnoke István udvarába került. A Heribert keze alatt működött nótárius nevét nem ismerjük, és létét csak az egyező írásra és stílusra valló 60 oklevél árulja el; a más írnokektól való elkülönítés alapján jelölték a diplomatikusok C betűvel, és nevezték el Heribert C-nek. II. Henrik okleveleinek nagy tudású kiadója, Harry Bresslau mutatta ki, hogy a pannonhalmi alapítólevelé stílusa és betűvetése, főként a hosszított betűk díszítése oly mértékben egyezik a Heribert C által írt oklevelekkel, hogy írását neki kell tulajdonítanunk. Ez annak ellenére megállapítható, hogy a pannonhalmi alapítólevelé eredetije elveszett, és a ma rendelkezésre álló példányt a XII. században hamisították, úgy azonban, hogy lerajzolták az eredeti oklevelet, és a kívánt helyeken beszúrásokat eszközöltek. Ezzel együttjárt, hogy mondatokat elhagytak, és itt-ott félre is olvasták az eredeti betűképeket, a Heribert C okleveleivel való gondos összevetés során azonban ezeket nagyrészt meg tudjuk állapítani. Ami az oklevél dátumát illeti, Szentpétery Imre egyetemi tanár vette észre, hogy a hamis példány 1001-es évszáma hibás, és az eredetin 1002 (MII) kellett álljon.

Heribert C 1002 nyarán jöhetett Magyarországra, és ősszel állíthatta ki a pannonhalmi alapítólevelet. Az oklevelet nem az alapítás vagy a felszentelés alkalmával

állították ki, tehát maga az „alapítólevél” kifejezés nem szabatos. Mint az oklevél bevezető szavaiból kiderül, az építést még Géza fejedelem kezdte el. Patrónusául István Szent Mártont választotta, emlékezetül arra, hogy Koppány legyőzése előtt őt hívta segítségül, és fogadalmat tett a monostor felépítésére. Mint említettem, Szent Márton kultuszának hazai elindulása nem abból fakadt, hogy Pannonhalma volt Szent Márton szülőhelye vagy oratóriuma. Szent Márton Sabariában, Szombat-helyen született, és csak a legendateremtő képzelet hatott oda, hogy a Pannonhalma alatt fakadó vizet *Sabaria* forrásnak nevezzék és ide kapcsolják a szent szülőhelyét. Szent Márton pannoniai eredete mindamellett már igen hamar tudatosodhatott Magyarországon, hiszen Anasztáz apát 996-ban Tours-ban, Szent Márton sírjánál is megfordult, a kultusz elindulásában azonban annak lehetett döntő szerepe, hogy a magyar térítő püspök kezdetben „Szent Márton” mainzi egyháza alá tartozott, és Márton ugyanolyan kiemelten tisztelt szent volt a szász dinasztiában, melyhez Gizella is tartozott, mint Mór és utóbb Adalbert. A Willigis mainzi érsekkel való jó kapcsolat feltehetően azt is eredményezte, hogy István az épülő apátság templomának oltárára Szent Márton ereklyéiből kapott egy darabkát.

A pannonthalmi alapítás fő célja az volt, hogy Magyarországon egy térítő papokat és szerzeteseket nevelő apátság jöjjön létre. Bizonyítja ezt Mór pécsi püspök visszaemlékezése, aki István király korában Pannonhalmán időzött mint iskolás fiú (*puer scolasticus*). Ez a célkitűzés kiemeli az apátságot a szerzetesi magány és életszentség megvalósítására épült bencés monostorok közül. De a Dráván túli területnek püspöki joghatósággal Pannonhalma alá történt rendelése arra mutat, hogy a szerzetesek misszionáló feladatot is kaptak a bogumil eretnekségtől veszélyeztetett Szlavóniában.

A monostor jogi helyzetét Anasztáz lengyelországi apát, a pápa megbízottja határozta meg. Mint a pannonthalmi alapítólevél helyreállított eredeti szövegéből kiderül, István király „Anasztáz apátúr közbenjárására, tanácsából és engedélyével... a Pannonia felett fekvő Szent Márton-monostornak olyan szabadságot” adott, „mint amilyen a Monte Cassinó-i apátság rendelkezik”. (Ezt a szövegrészt csak a XII. századi hamisítványban alakították át a latin *de* szócska beszúrásával úgy, hogy Anasztázból pannonthalmi apát lett, amivel nemcsak a latin mondatot tették értelmetlenné, hanem megmagyarázhatatlan egyházjogi ellentmondást teremtettek.)

A Monte Cassinó-i kiváltság azt jelentette, hogy az apátság nem volt alávetve a megyés püspöknek, hanem az uralkodó mellett álló egyházfőtől, esetünkben az esztergomi érsektől függött. Monte Cassino esetében ez a császár mellett álló pápát jelentette, Magyarországon azonban nem, s ezért nem is került be Pannonhalma a XII–XIII. században a pápa tulajdonába adott „nullius” apátságok lajstromába, a Liber Censuum-ba. A fenti szabadságok azt is jelentették, hogy a monostor szerzeteseinek apátválasztási kiváltsága volt, népei pedig kivették a megyés ispán és a királyi tisztségviselők joghatósága alól. Az oklevélben ezen az „immunitás”-nak nevezett kiváltságon kívül gondoskodás történt az apátság anyagi ellátásáról is egy olyan intézkedéssel, amely révén az apátság egyenjogúvá vált a püspökségekkel.

A király a Koppánytól elfoglalt területen birtokába jutott egybek mellett Kortó udvarháznak és tartozékainak. István ezt a veszprémi püspöknek adományozta, cserébe viszont a püspök lemondott az apátság javára a somogyi territórium, azaz a Dráván túli Szlavóniára is kiterjedő „Somogyország” tizedeiről. E tizedrendelkezés azt a sajátosságot tartalmazta, hogy Somogy megye szolgánépe gabona- és bortermelésének, valamint állatszaporulatának tizedén felül minden tizedik gyermekét is köteles volt az apátságnak adni. Ez az adomány nem áll példa nélkül, mert 971-ben a meissenai püspök is megkapta a tizedet a gabona, az állatok és a rab cselédek (*mancipiis*) után. A gyermektized érintette Somogyország népét is, mert az egyház nagyobb terheket rótt szolgálóira, mint a királyi udvar és a vár, még inkább sújtotta a birtokosokat, akiknek szolgálómánya ezáltal megcsappant. Ennek tudható be, hogy a XII. század közepe tájt a gyermektizedet megszüntették.

Az oklevél írása és megpecsételése után néhány évvel történt meg az ünnepélyes felszentelés. Ez alkalommal adományozott István király birtokokat az apátságnak, s ezt pótlólag az oklevél aljára vezették. Az átadott tíz falu népei között voltak dunai halászok (Vének [?], Füzítő) és kovácsok (Vinnye: a szláv *vygna* ‚kovácsműhely’ szóból és talán Tömörd a török *temir* ‚vas’ szóból), többségük azonban földműves-állattenyésztő volt (Bálványos, Himod, Visetka, Varsány, Murin és „Kurtó” faluban).

Az oklevél utóiratából kiderül, hogy a felszenteléskor már Sebestyén volt az esztergomi érsek. Ez az István király által nagyon szeretett szerzetes minden valószínűség szerint azonosítható Radlával, Szent Adalbert szeretett nevelő-tanulótársával: Radla 1003/4-ben, Querfurti Bruno ittjártakor még a szerzetesi rendbe tartozott, s így többen joggal tették fel, hogy ő lett az első pannonthalmi apát. Alighanem Radla szentmártoni apát értendő azon *Rasina* szentmártoni apáton, akinek alakját a nagyobb Gellért-legenda XIV. századi írója művébe költői szabadsággal és téves időrenddel bedolgozta.

Radla-Sebestyén apátsága még fel sem épült teljesen, amikor Domonkos alig hároméves érseki működés után meghalt. Méltán követte őt „Szent Adalbert érsekségében” Adalbert legbizalmasabb híve, a cseh Radla-Sebestyén. Érseksége rövid ideig tartott és nem sok nyomot hagyott. Mindamellett az ő működéséhez kapcsolhatjuk az esztergomi várban a „Szent Vid-bazilika” építését. Ez a kápolna, melyet Lodomér érsek 1284-ben az Esztergom városi vilhelmita szerzeteseknek engedett át egy újabb tatárjárás esetére, az érsekség, talán az első érseki palota tartozéka volt. Sajátos patrocíniuma, mely a cseh egyházban különös tiszteletnek örvendett, valószínűvé teszi, hogy a cseh származású érsek alapítását lássuk benne, aki a szükséges Szent Vid-ereklyéről is gondoskodni tudott. Radla-Sebestyén idősebb volt Szent Adalbertnél, s így megérthető, hogy rövidesen betegség tette munkaképtelenné. Mint Hartvik püspök esztergomi hagyományok alapján feljegyezte, megvakult, úgyhogy a szervezés alatt álló egyháztartomány gondját nem tudta vállalni, és visszavonult. Ekkor a pápa és István király a magyar egyház élére Anasztáz kalocsai püspököt állította, érseki palliumot adományozva neki. Bár Sebestyén vaksága átmenetinek

bizonyult, és Anasztáz-Asrik mint érsek tért vissza kalocsai székhelyére, Sebestyén rövides elhunytával a magyar egyház tényleges megszervezője, Anasztáz-Asrik foglalta el az esztergomi érsekséget. Ő szerepelt már 1007-ben és 1012-ben Bambergben mint a „magyarok érseke”, de még a húszas években is ő vezette az egyházat. Személye annyira egybeforrott a magyar érsekség intézményével, hogy minden valószínűség szerint *Asrik* nevéből keletkezett *érsek* szavunk. Az *Asrik* névből magyar ejtéskönnyítő hangátvetéssel lett *arsik*; ezt vette át *jarsik* alakban a XV. századi morva-szlovák nyelv az érsek megnevezésére. Az *arsik* alakból fejlődött a magyar *ersik*, amely magyar tájnyelvben és a kaj-horvátban ma is él, ennek *ersek* változatából pedig nyúlással keletkezett *érsek* szavunk. Anasztáz „érseki” címében tehát eredeti személyneve rejlik.

Anasztáz érseksége idején, 1008-ban történt meg Ajtony legyőzése. Ezzel a győzelemmel minden akadály elhárult az egyházszervezet országos kiépítése elől, s így ennek lett következménye a magyarországi püspökségek 1009. évi újjászervezése, amelynek során új püspökségek létesültek és az egyházmegye-határokat megállapították.

Ebből az alkalomból Rómából Magyarországra jött „Szent Péter legátusa”, Azo ostiai püspök, a pápa „bibliothecarius”.

István két oklevelének szövege maradt ránk az 1009. évből; az egyik a pécsi püspökség alapító- és határleíró levele, a másik a veszprémi püspökmegye tartozékait leíró oklevél. Az első a XIII. században megrövidített és megrontott formában maradt ránk, míg a második egy számjegytől eltekintve István király oklevelének szövegét hitelesen adja vissza. E két hasonló intézkedést tartalmazó oklevél azért különösen becses számunkra, mert határmegállapításaikból nem csupán a két egyházmegyére, hanem a velük szomszédos egyházmegyék területi viszonyaira is következtethetünk, gyakorlatilag az István kori Magyarország 1009-i területi organizációjára derül belőlük fény. A veszprémi oklevél azt jelöli meg, hogy milyen várak „határai”, azaz „megyéi” kerültek István veszprémi püspök alá, a pécsi oklevél viszont azokat a határfolyókat adja meg, melyek négy vármegyéni egyházmegyéjét zárják körül. A veszprémi oklevél, amellet, hogy felsorolja az adományozott falukat (Kér Veszprém megyében, Ősi, Kér és Börgönd Fejér megyében, Marcalfő, azaz Sümeg Kolon megyében, a mai Szentendre Visegrád megyében és Füle Úrhidánál), közli, hogy a veszprémi egyházmegye Veszprémvár, Fejérvár, Visegrádvár (a későbbi Pest-Pilis) és Kolonvár (a későbbi Zala) megyéket ölelte fel. Ebből nyilvánvaló, hogy ekkor már álltak a szomszédos egyházmegyék: az északnyugati határon a győri püspökség, mely a Dunától délre Komárom, Győr, Moson, Sopron, Vas és talán a Marcal melletti Karakó megye területére terjedt ki; az északi határon az esztergomi egyházmegye, mely Esztergom környékén kívül a Dunától északra eső Komárom, Pozsony, Sasvár, Nyitra, Trencsén, Bars, Hont, Nógrád és Gömör várak „határait” ölelte fel a mögötte levő erdőségekkel együtt, a turóci, liptói és szepesi medencével bezárólag. Trencsén megye Vágon túli részére a XI. század végén igényt formált a prágai püspökség is, mint II. Boleszláv cseh fejedelem jussára, ami annak a re-

miniszcenciája lehet, hogy I. Boleszló, a Cseh- és Morvaországot is elfoglaló lengyel fejedelem 1014 és 1017 között az itteni határsávot uralma alatt tartotta.

A veszprémi határleírásból az is kiderül, hogy a veszprémi püspökség ekkor kiterjedt a Duna-kétparti Visegrád (Pest-Pilis) és Fejér megyére, ami egyben jelzi, hogy a váci püspökség még nem volt megalapítva, de azt is mutatja, hogy Visegrád megye határáról, a Zagyva folyó vonalától keletre 1009-ben már állt az egri püspökség. Ez a püspökség a váci és bihari püspökség megalapítása előtt Újvár (Heves, Abaújjár és Sáros), Borsod, Zemplén, Ung, Borsova (Bereg), Szabolcs, Bihar, Zaránd, Békés és Külső-Szolnok megyékre terjedt ki. Mint az egri püspökség kivonatosa ismert alapítóleveléből tudjuk, ez is 10 falut kapott István királytól adományba (Eger mellett Tiszaörvény, Szurdokpüspöki, Gyöngyöspüspöki és Tiszapüspöki Hevesben, Zsomboly, Pecér és Nevegy Zarándban, Szentmária Zemplénben és Héce Abaújjárban).

Az újonnan alapított pécsi püspökség határait a Duna, a Száva, a Bródnál belé folyó Lisnice, a Baranya és Somogy határait alkotó Alma patak, a Tolnát határoló Lápa és Ozora (Sió) vizek, Fejér megye felé pedig Tápe és Zemony (Dunaföldvár) falvak határolták. (Csak a XIII. századi szávaszentdemeteri per alkalmával szűrták be az oklevébe a „Kőárok” határt, ami a Sirmiumba vezető aquaeductus, római vízvezeték vonala volt.) E határokból világos, hogy Tolnavár, Baranyavár és Valkóvár megyéje, valamint a Szerémségben fennállott Bolgyánvár marchia (határispánság) tartozott hozzá, de az is kiderül, hogy Somogyvár megye nem tartozott sem a veszprémi, sem a pécsi püspök alá, hanem az 1002-i intézkedésnek megfelelően a pannoni apát gyakorolt területén püspöki jogokat.

A Duna vonalától keletre a kalocsai püspökség egyházmegyéje terült el. Bár Kalocsa a váci püspökség alapítása előtt valószínűleg Csongrád vármegye területét is felölelte – Szeged később is alája tartozott! –, területe ezen kívül csak Bácsvár és Bodrogvár megyéjére terjedt volna. E csekély kiterjedés annyira ellentétben áll a többi egyházmegye nagy határaival, hogy fel kell tennünk: kezdetben sokkal nagyobb területet ölelt fel. Csaknem bizonyosra vehető, hogy az 1009-i rendezéskor az Ajtony uralta országrész, mely keletről folytatása a kalocsai egyházmegyének, a kalocsai püspök alá került. Ebből magyarázható, hogy az Árpád-korban a kalocsai érsek nagy uradalmakkal rendelkezett Ajtony egykori területén.

1009-ben állíthatták fel az erdélyi püspökséget, mely az egri és a kalocsai egyházmegyékhez kelet felől csatlakozott. Az erdélyi püspök a hét vár, azaz „Sieben-bürgen” (Hunyad, Fehér, Küküllő, Torda, Kolozs, Doboka és Dés, azaz Belső-Szolnok) megyéjén kívül megkapta Kraszna és Szatmár megye területét is, s így az egrihez hasonló nagyságot ért el.

Az első „erdélyi” püspök térítő szerzetesbarát lehetett. Erre mutat egyrészt, hogy nem városnévvel jelölték püspökségét, mint egyebütt az országban, hanem területnévvel, másrészt az a körülmény, hogy Bihar megyében kapott faluját *Barátpüspöki* névvel különböztették meg más *Püspöki* nevű falvaktól. Mindamellet a térítő püspök állandóbb székhelyét Gyulafehérváron kell feltételeznünk.

István király a püspökségek székhelyeit általában ott jelölte ki, ahol a királyi család egyik tagjának vagy valamelyik hű tartományúrnak palotája, vára állt, és ahol ezek katonai kísérete, páncélos vitézei biztonságot nyújtottak az egyházfőnek is. Így került az érsekség a királyi székhelyre, a kalocsai püspökség az Árpádok első családi központjába, a veszprémi a királyné várába, az erdélyi Zoltán gyulafehérvári központjába, de a pécsi, egri és győri is hercegi vagy tartományúri székhely lehetett, ha ez minden esetben nem is igazolható.

A püspöki székesegyház és palota a király, királyné, ill. a *dux* udvara mellett, a várban épült fel. Az egyházfő jelenléte fellendítette a vár és az alatta kialakult „váras” hely forgalmát, úgy, hogy ezekben európai értelemben vett városi fejlődés indult el: létrejött a kezdetben *civitas*nak vagy *urbs*nek nevezett püspökvár, alatta a váralja (*suburbium*) szolgálónépek, kézművesek és kereskedők házaival.

Az 1009-i rendezés nyomán hét egyházmegye területén kezdődött el a szervezés.

Amint a püspökségi beosztás a világi központokhoz igazodott, úgy az egyházi szervezés középszinten is a világi adminisztráció, a vármegyeszervezet keretei között indult meg. Bizonyítja ezt, hogy az esperességek határai általában egybeestek a vármegyék határaival. Ez ugyan már egy előbbre haladott fejlődés eredménye, kezdeteit azonban az 1009-i szervezés következményének kell tekintenünk. Az első plébániák kétségtelenül az ispáni vár mellett, a várjobbágyok védelme alatt létesültek. Az ispán mellett székelő plébános a vármegye segédletével indította el a falusi templomépítést. Az ispán és a pap (*presbiter*, *sacerdos*) közösen járt el abban, hogy a vasárnapot mint munkaszünetet megtartsák, de abban is, hogy vasárnap mindenki menjen a templomba.

Szent István I. törvénykönyve 9. cikkelyében elrendelte, hogy a papok és ispánok hagyják meg minden falunagynak, *villicus*nak, hogy vasárnap mindenki – öreg, fiatal, férfi, nő – menjen templomba, kivéve azt, aki a tüzet őrzi. A templomkerülő büntetése verés vagy megnyírás volt.

A törvényhozó feltételezte, hogy egy-egy vármegye területén van annyi templom – jobbára a váras, vásáros és udvarhelyeken –, hogy a falvak népe vasárnap rendszeresen tud templomba menni.

István király a templomba járást azzal segítette elő, hogy a vásárokat vasárnapra helyezte, és a vásár helyét a templom mellett jelölte ki. Innen ered a *vasárnap* szó, amely eredetileg „vásár nap” volt. Az ispáni vár plébániája után épített templomokat a legkorábbi hagyományos vásárhelyeken kell keresnünk. Ezek egyrészt a váras helyeken és a királyi udvarhelyeken voltak, másrészt forgalmasabb csomópontokon. A fontosabb helyét az a középkori jogszokás rögzítette, mely szerint a megyei kihirdetéseket három hagyományos vásárhelyen eszközölték. Az egyházas vásárhelyek sűrűsége a XI. század elején már el kellett érje azt a fokot, hogy a legtöbb falutól 3–4 óra járásnyira, 15–24 km-re lehetett templomot találni. Ez azonban nem volt elegendő a rendszeres templomlátogatás biztosítására, ezért rendelte el István király II. törvénye 1. cikkelyében, hogy minden tíz falu építsen templomot, s adjon fenntartására 2 háznép rab cselédet csődörrel, kancával, 6 ökörrrel, 2 tehénnel és 30 kis-

állattal. Egyházi felszereléssel a király, szent könyvvel pedig a püspök látta el. Az az igény, ami a szerkönyvekkel való ellátásból a püspökre hárult, azt kellett eredményezze, hogy a püspökségeken megindult a „grammatika” (latin nyelv, írás, olvasás) tanítása és kódexíró papok kiképzése. Aligha független ettől az 1010 körül hozott törvénytől, hogy Bonipert pécsi püspök egy bizonyos Hilduin révén Priscianus latin grammatikáját kérte Fulbert chartres-i püspöktől; a neves clunyóta püspök levélben válaszolt Pécsre, és elküldte Bonipertnek a közkeletű „tankönyvet”.

A világi papság mellett a szerzetességről külön kell szólni. Mint említettem, a térítés korában a kettő nem különíthető el élesen egymástól, sőt Anasztáz esztergomi érsekségén is együtt voltak szerzetesek és világi pap „klerikusok”, amikor 1020 táján a regensburgi prépost idelátogatott. Az egyházak felépítésével és az intézmények megszilárdulásával azonban a kettő szükségszerűen el kellett különülni, mert a szerzetesek nem nőülhettek, és monostori közösségben éltek, a világi papok viszont megházasodtak, és családjukkal együtt laktak.

Magyarországon a pannonhalmi apátság volt az első Szent Benedek-rendi monostor. A történelmi hagyomány nem sokkal későbbi alapításnak tartja a pécsváradi apátságot, de ennek felszentelése a megbízható Pozsonyi Évkönyvek szerint olyan későn történt (1038), hogy a hamis alapítólevélben megadott alapítási és felszentelési dátum (997 és 1015) méltán kétségbe vonható.

Pécsvárad esetében nem is a semmiből való alapításról van szó, hanem egy már álló és két királyi kápolnával rendelkező, várszerűen erősített királyi udvarháznak és az azt ellátó gazdasági szervezetnek egyházi célra való átengedéséről. A kérdés az, hogy mikor adományozta el István király Pécsváradot?

A nagylegenda István koronázása előtt említi, hogy „Asrik apát övével tisztelettel fogadtatva, a Vashegy tövében Szent Benedek atya tiszteletére monostort épített”. Emellett azt is közli Bonifác mártírról, ti. Querfurti Brunóról, hogy „Asrik... atya helyén apáttá tétetett”, s ezután említi, hogy téríteni ment a délvidékre.

E híradások értékelésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy 1080 körül jegyezték fel, amikor az elbeszéltekre élő tanú már nem volt, és a szájhagyomány a később kialakult intézményhez idomította a hallottakat.

Az bizonyos, hogy Anasztáz-Asrik a jelzett időben, 996–1002 között lengyel apátság címet viselte és 1000–1002 között emellett mint a pápa legátusa Magyarországon járt el. Ezek szerint nem lehetett pécsváradi apát, s ha Istvántól mégis megkapta a pécsváradi udvarházat minden tartozékával, az olyanféle intézkedés lehetett, mint amikor a horvát király a koronázásában tevékenykedő Gebizo apátnak, a pápa legátusának átadta a vránai monostort szállóhelyül.

Anasztáz-Asrik apát többnyire Pécsváradon tartózkodott, először mint királyi udvarházban, azután mint monostornak szánt szállóházban, s fenntartotta e minőségben akkor is, amikor maga kalocsai püspök lett, sőt a királlyal egyetértésben ezt jelölte ki szállásul Bruno-Bonifác részére is. Az már a szájhagyomány formáló ereje, hogy az Anasztáz érseksége alatt elkezdett és az érsek halála után István király által befejezett monostor apátjának tették meg hajdani nevezetes lakóit. Megjegy-

zendő, hogy a nagylegenda Asrik apátról ezt kifejezetten nem is mondja, csak az Asrik monostorát elfoglaló Bonifácról.

A fentieket figyelembe véve csak fenntartással számíthatjuk Pécsváradot első monostoraink közé. Inkább sorolható ide a zobori apátság, bár ennek legendás múltja homályba vész.

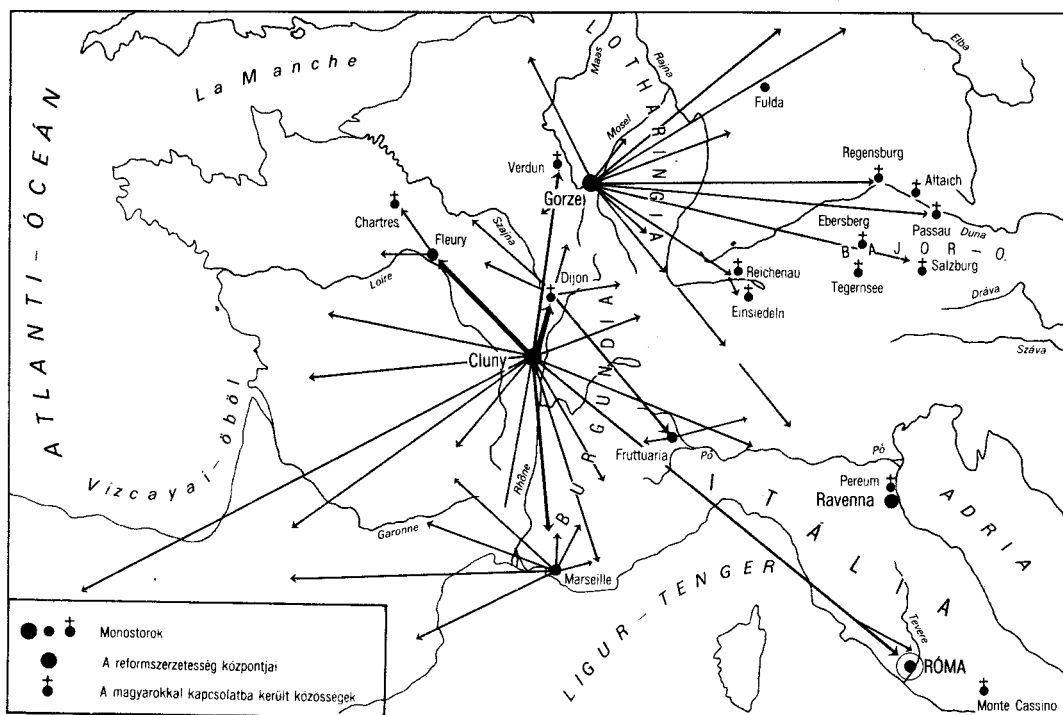
Mint alább rátérek, István monostoralapításai zömmel uralkodásának második felére tehetők. De már itt ki kell térnem egy vitatott kérdésre, a magyarországi szerzetességnek és az egész magyar egyháznak az európai reformmozgalmakban elfoglalt helyére.

A magyar történettudományban elterjedt az a nézet, hogy a magyar egyház István korában clunyi szellemű volt, azaz intézményeit áthatotta a franciaországi clunyi monostorból szétsugárzó szerzetesi reformmozgalom. Bár az újabb irodalom cáfolta e nézet jogosultságát, Cluny intenzív hatásával ma is számolnak a kutatók. A clunyi mozgalmat behatóan ismertető neves egyháztörténészek régóta tisztázták, hogy a X. században nyugaton három eltérő szerzetesi reformmozgalom indult; ezek szülőhelye Lotaringia, Burgundia és Itália volt. E reformmozgalmak előzménye a következő:

A bencés rend alapítója, Szent Benedek a VI. század elején olyan regulákat írt elő a Monte Cassinó-i szerzetesek és követők számára, amely a világtól való elvonulást, Isten dicsőítését és a házi munkát tűzte célul. A század végén viszont Nagy Szent Gergely a római szerzeteseket angliai térítésre indította, s ez átformálta életüket; a külvilággal való gyakorlati munka és tudományos érdeklődés került előtérbe, ami a Karoling-renaisszánsz kibontakozásához vezetett. Az elvilágiasodás ellen már Nagy Károly idejében fellépett Aniane-i Szent Benedek, de reformtörekvései csak akkor találtak visszhangra, amikor a frank birodalom részekre szakadt, és az utódállamokban a kolostori fegyelem mindinkább bomlásnak indult. Sok helyütt világiak kaptak apátságot mint hűbérturkot, a szerzetesek pedig szabad életet folytattak. Az első reformapátságot, a clunyi Szent Péter és Pál-monostort 910-ben alapította Aquitániai Vilmos herceg és Berno apát; alapítólevelükben a Szent Benedek regulái szerinti életet írták elő, és az apátságot a pápa védelme alá helyezték. Berno utóda, Odo apát indította el a „clunyi mozgalmat”. A világtól elzárkózott és pompázatos istentiszteletre beállított „clunyóta” monostorok szervezetenként is Clunyhoz kapcsolódtak, ami által elszakadtak a megyés püspöktől és hűbéruruktól. A X. század végére Clunynek már 65 „filiája” volt, főként Galliában, de egy Máriának szentelt monostort Rómában is alapítottak az Aventinuson.

Clunyi szellemű reformot indított el az említett Volpianói Szent Vilmos a dijoni Szent Benignus-kolostorban és Szent Richárd a verduni Szent Vid (Vanne)-apátságban és a lombardiai Fruttuariában, Szent Abbo és követői a fleuryi Szent Benedek-apátságban, végül a marseille-i Szent Viktor-monostor szerzetesei önállóan hoztak létre filiákat a XI. század elejétől.

Clunyvel párhuzamosan és tőle függetlenül indult el a lotaringiai reformmozgalom, amelynek szétsugárzója a Metz melletti Gorze volt. Ezt a Szent Benedek reguláihoz

25. A nyugat-európai szerzetesi reformok tüzhelyei és kisugárzásuk az ezredfordulón

való visszatérés és a szerzetesi askézis jellemezte. Lényeges szervezeti eltérést jelentett Clunytól, hogy Gorze és követői nem központosították monostoraikat és nem vonták ki magukat hűbéruruk, végső fokon a császár alól. Ez tette lehetővé, hogy a gorzei reform a császárságban elterjedjen, és a birodalmi apátságok többsége, élükön a trieri Szent Maximin-monostorral, ezt valósítsa meg. Ennek megfelelően pl. II. Henrik, aki maga is nagy támogatója volt a szerzetességnek, szabadon rendelkezett a birodalmi apátságokkal; egyiket a másiknak adományozta; adományt tett nekik, majd javaikat elcserélte, egyszóval továbbra is mint magánegyházaival rendelkezett velük.

A magánegyház (*Eigenkirche*) intézménye a kegyúri alapításban veszi eredetét, az alapító utódai megörökölték a kegyúri jogokat, ami nemcsak abban nyilvánult meg, hogy a kegyúr állított egyházfőt, hanem abban is, hogy beleszólt az egyház létfontosságú ügyeibe. Magasabb síkon az uralkodó is magánegyházának tekintette az elődei által alapított egyházszervezetet. A clunyi mozgalom egyik célja éppen az volt, hogy a magánegyház intézményét visszaszorítva a laikusokat kirekessze az egyházból, és végső fokon a pápától tegye függővé az egyházakat.

A lotaringiai reform egyik hajtása Einsiedelnből sarjadt ki; Szent Wolfgang regensburgi püspök, Gizella nevelője terjesztette el Bajorországban.

Itáliában Cluny a X. században még nem ért el számottevő eredményt; itt a dél-

italiai görög bazilita szerzetesek aszketikus remeteélete hatott vissza a latin szerzetességre. Ennek egyik apostola volt Szent Nilus, aki annak idején Adalbertet Rómába, a Szent Bonifác és Elek-kolostorba küldte. A remeteirányzat érvényesült a Ravenna melletti Pereumban is, ahol Szent Romuald és tanítványai már egy új célkitűzéssel is felléptek, a térítéssel.

A magyar egyház úttörőin végigtekintve azt látjuk, hogy kezdetben a délnémet területnek a lotaringiai reformtól többé-kevésbé érintett egyházaiból jöttek térítők. Maga Anasztáz-Asrik mindhárom irányzattól tanult; német neveltetése, dijoni tartózkodása és itáliai kapcsolatai egyaránt hatottak rá.

Hogy magyarországi működését nem a clunyi mozgalom határozta meg, arra döntő bizonyíték, hogy István király a pannonthalmi apátságot Anasztáz tanácsára Monte Cassino jogaival ruházta fel, és nem a clunyi vagy dijoni jogközségbe vonta be. De a sajátosan clunyi szentek, mint pl. Saint Maiol tisztelete sem mutatható ki a magyar egyházban és Esztergomban. Egyedül a clunyiót Fulbert chartres-i püspökkel kapcsolatban levő Bonipert pécsi püspökről tehető fel, hogy püspökségében érvényesített valamit a galliai mozgalmakból. Hogy azonban a pécsi püspökség Szent Péter patrónusát mennyiben nyerte el az ő befolyására, az nem dönthető el. István ugyan idős korában követeket s levelet váltott Odilo clunyi apáttal, de hogy az érintkezés ezt követően nem volt rendszeres, mutatja, hogy a clunyi halottaskönyvben nem maradt nyoma. Szent Adalbert, István király és Anasztáz érsek halála napját ugyanúgy nem jegyezték be, mint Bonipertét, noha más uralkodókkal és szent emberekkel való kapcsolataik lecsapódtak benne.

Clunyi szellemű magyar egyház feltevésének az István kori magyar kereszténység általános helyzete is ellentmond. A clunyi mozgalom „reform” lévén, elsősorban ott volt értelme terjesztésének, ahol nagy múlttal rendelkező egyházszervezet állt fenn, amelyet meg kellett reformálni. Magyarországon István király szinte a semmiből teremtett új egyházszervezetet. Itt nem elavult egyházi intézmények reformja, hanem a pogánysággal való harc volt a döntő. Itt egyházakat kellett létrehozni, amikor is nem játszott szerepet, hogy az új létesítmény melyik irányzatot képviseli. Ezért találunk István későbbi alapításai között görög monostort is. De az uralkodó által létrehozott és irányított szervezet sem felelt meg a clunyi szellemnek, amely a világi hatalom beleszólásának megszüntetésére törekedett. István király egyházszervezete inkább a királyi „magánegyház” fogalommal jellemezhető, s e tekintetben II. Henrik magánegyház-szemléletével mutat szoros rokonságot. Sőt mint új létesítmény, még ennél is erősebben magán viselte az egyházszervező király keze nyomát, s ebből fakad István „apostoli” jelzője, amivel XI. század végi életírói felruházták.

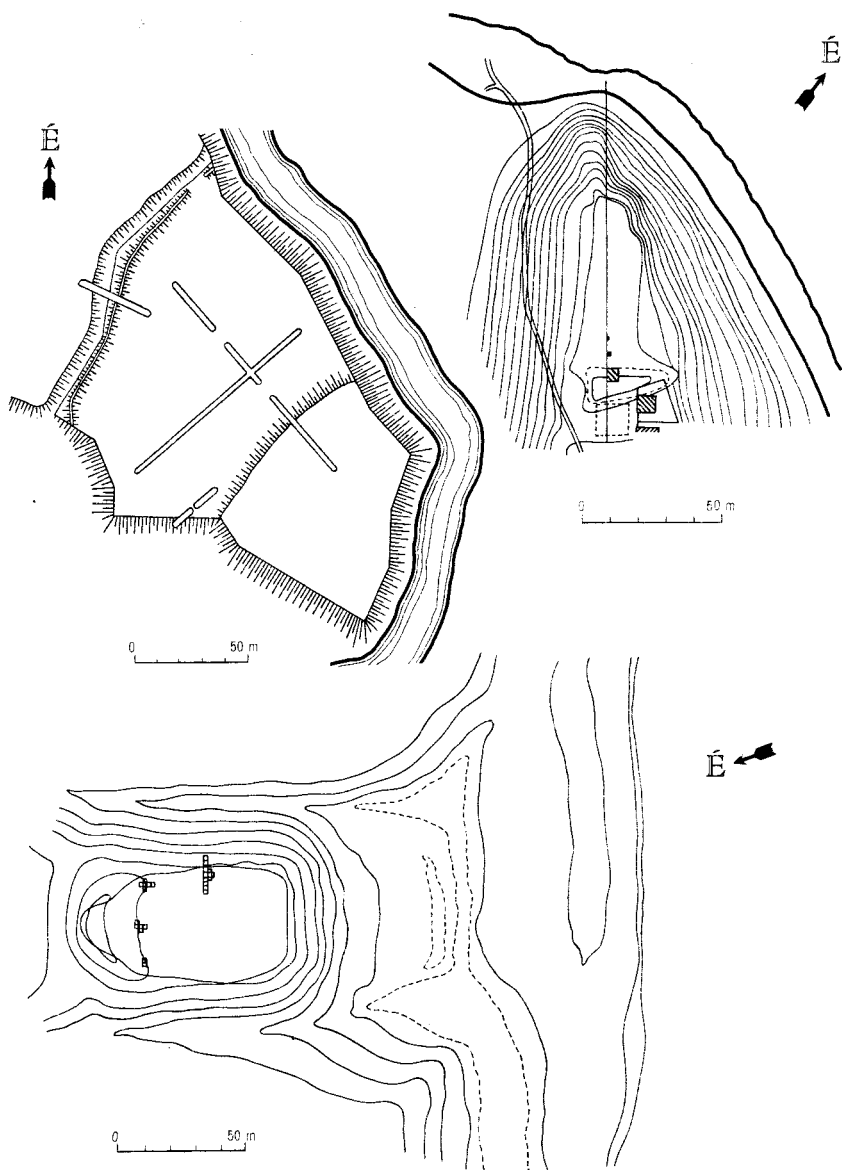
15 / A VÁRMEGYE X. SZÁZADI ELŐZMÉNYEI ÉS KORAI SZERVEZETE

István király államának legszilárdabb talpkövei a vármegyék voltak. A vármegye eredete és mibenléte régóta vitatott kérdés, aminek fő oka, hogy a szervezéséről nem maradt fenn egykorú forrás. Anonymus 1200 körül írt regényes honfoglalástörténetében a megyeszékhelyeket is szerepeltette, részben mint olyanokat, amelyeket a magyarok itt találtak (Ungvár, Borsova, Bihar, Gömör, Nógrád, Nyitra, Veszprém, Vasvár, Baranya, Valkóvár, Zágráb, Keve), részben mint amelyeket a magyar vezérek építettek (Komárom, Zólyom, Borsod, Szabolcs, Csongrád), vagy éppenséggel vármegyéjükkel együtt Árpád egy-egy honfoglaló seregevezérnek adott (Borsod, Veszprém, Zaránd). Anonymus azonban 300 évvel a honfoglalás után élt, s a maga korában látott viszonyokat vetítette vissza Árpád korába; elbeszélésének némi hitelt csak ott adhatunk, ahol a főurak családi hagyományaira támaszkodva a vezér ősök várait említi.

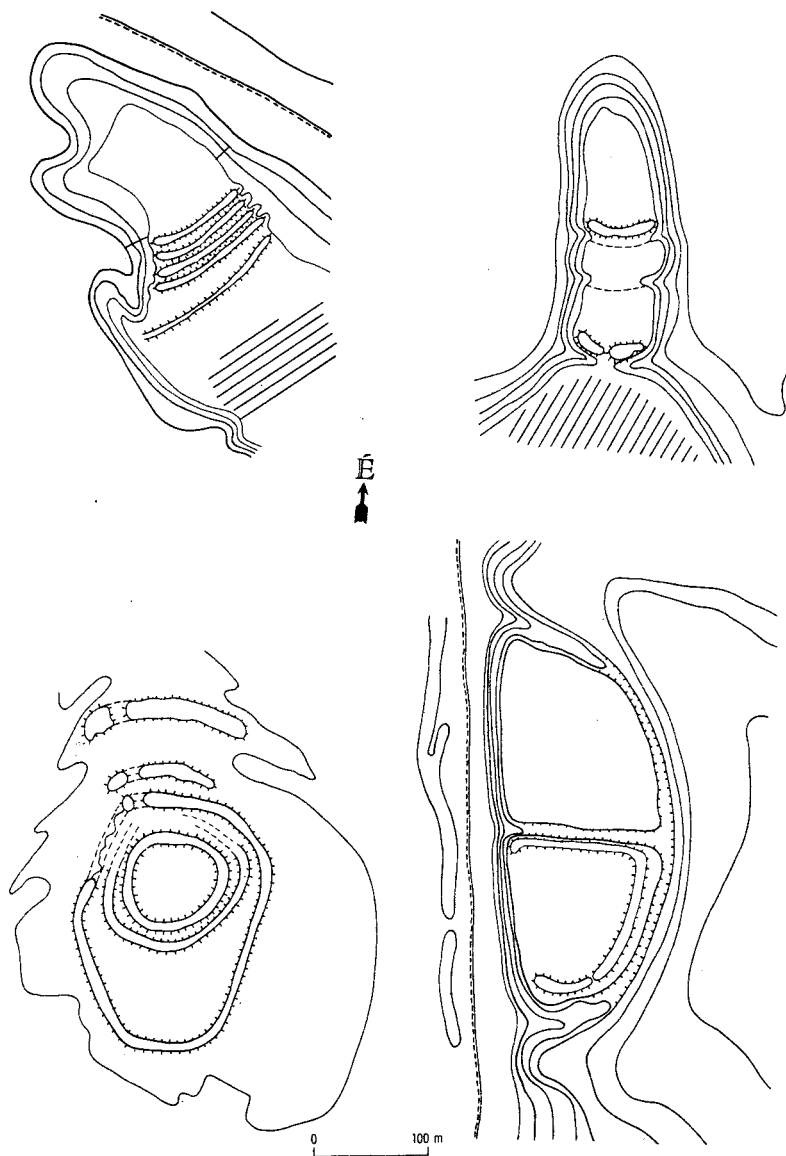
Magának az intézménynek az eredetét többen a honfoglalás előtt itt élt népekhez kötötték, s e nézet vallói közt az avar, frank-bajor, pannonszláv, morva és bolgár eredeztetés egyaránt képviselőre talált. Mások azon a véleményen voltak, hogy a vármegyéket István király helyi előzmény nélkül szervezte meg.

A régebben itt lakott népektől való eredeztetést megnehezíti, hogy ezek helyi szervezetét alig ismerjük, s amit még a legfejlettebb pannoniai részen is találunk, az nem azonos a magyar vármegyeszervezettel. Hozzájárul ehhez, hogy a IX. században a Kárpát-medencében az „avar puszták” mellett három szomszédos hatalom: a keleti frank birodalom, Nagy-Morávia és Bolgárország „végvidéke” volt csupán, ahol az anyaországokban kialakult szervezet pontos mását aligha van jogunk feltételezni.

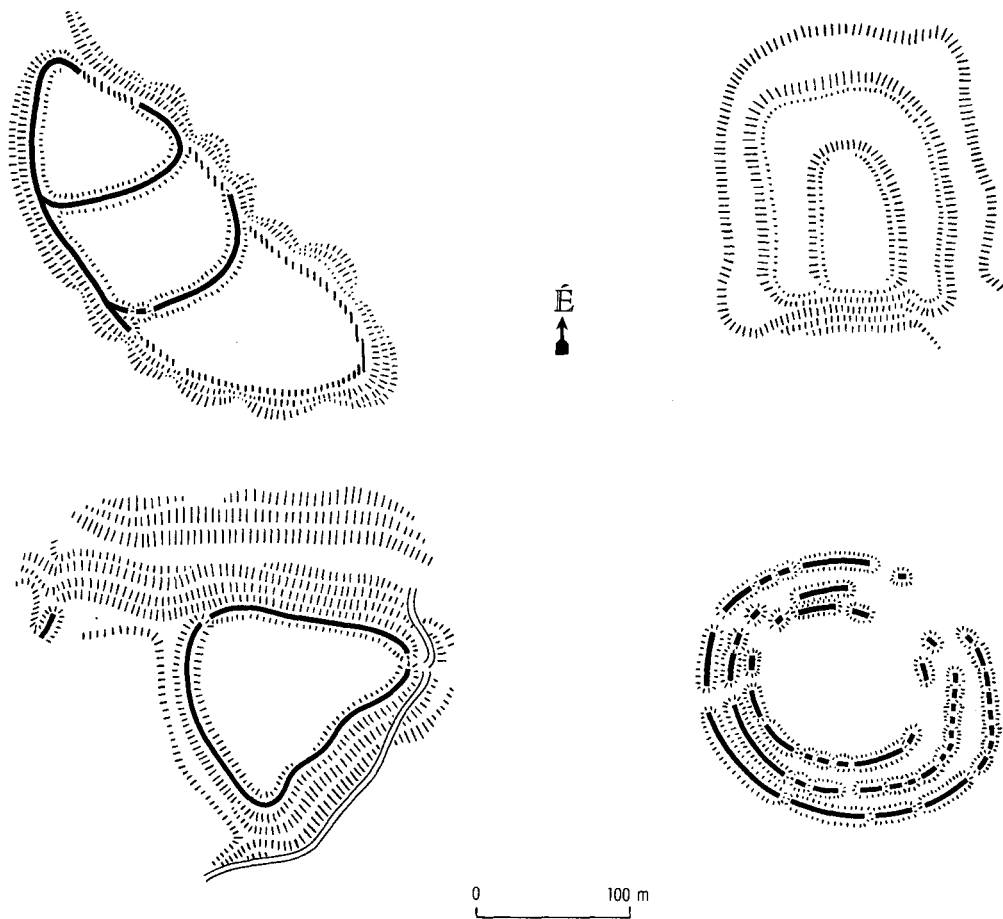
A magyar vármegyének a régebben itt lakott népektől való eredeztetése következett abból a középkori gyökerű nézetből, mely szerint a IX–X. századi magyar a szkítákhoz és hunokhoz hasonló nomád volt. Ez a felfogás méltán látott ellentmondást a nomád életmód és a szilárd várszervezet között. Amióta a honfoglaló magyar-

26. a) Földvárak Kelet-Európában, ananyinói kor (i. e. 1000),
Káma-vidék (Zbrujeva nyomán)

26. b) Földvárak Kelet-Európában, i. sz. VII–IX. század,
Donyec–Oszkol-vidék (Pletnyova nyomán)

26. c) Földvárak Kelet-Európában, i. e. I. évezred, Lengyel síkság (Dąbrowska nyomán)

ság életmódjáról és társadalmi szervezetéről alkotott kép gyökeresen megváltozott, a vármegye eredetét is új alapokról elindulva kell vizsgálni.

Mindenekelőtt felvetődik a kérdés, hogy értett-e a magyarság a várépítéshez?

A magyarság őshazája, a Volga-Káma-vidék régészetének jobb megismerésével kiderült, hogy e terület jellemző településformája volt a folyók védett kanyaraiba, szögeibe épített földvár, oroszul „gorodiscse”, sőt az egész kultúrát a „csontos [csont-eszközös] gorodiscsék”-ről nevezték el. Ezek a finn és orosz régészek által feltárt földvárak, amelyeket az ugor-magyarság még az időszámítás előtti évezredekben épített és lakott, hasonlatosak azokhoz a földvárakhoz, amelyeket a szláv nemzetségek az i.sz. első évezred végéig építettek.

Az előmagyarság mintegy ezer évig volt szomszédos a steppén előnyomuló és a Volga völgyébe is behatoló nomád irániakkal. Ezek nyelvéből került a magyar nyelvbe a *vár* szó is. Az etelközi füves pusztára leköltözött magyarság már egy évezredes steppei kultúrtájra jutott, ahol romos állapotban levő várakat talált.

Ezeket felhasználta, mint elődei, a bolgárok és utódai, a besenyők, de ugyanakkor kazár uralom alatt élve, részt vehetett azoknak a kazár váraknak az építésében is, melyeket újabban szovjet régészek tártak fel.

Váráépítési ismeretekről tanúskodnak a X. századi vezéri szálláshelyek mellett épített várak. Az első fejedelmek túl a Dunán többnyire antik romokból alakítottak ki erősséget, amilyen az óbudai „kolosszeum” helyén Kurszánvára, Sopianae–Pécs vára és a római előzményű Visegrád, az Alföldön pedig olyan hatalmas földvárat is hoztak létre, mint Szabolcs vár. Bizonyos, hogy a földmunka nagyobb terhe a helyben talált szlávságra hárult, de mellette ott dolgozott a magyar köznép is minden olyan munkában, amely igaerőt, fuvart igényelt.

A földvárépítkezés X. századi terjedésére mutat, hogy a század közepén uralkodó Fajsz fejedelem szállásainak nevét fenntartó *Fajsz* helynevek részben olyan várak mellett tűnnek fel, melyek megyeszékhellyé váltak, mint *Veszprém*, *Somogyvár*, *Zágráb-Gréchehy* és *Küküllővár*, részben olyanok mellett, amelyek jelentőségüket veszítették, de nagy múltat sejtetnek, mint a szigetközi *Fajsz* mellett *Hédervár* és a kalocsai *Fajsz* mellett *Várad* és *Bóvár* (1061: *Belvar*).

Az augsburgi csata után Taksony fejedelem a határvédelem erősítése érdekében gyepűakadályokat és határvárakat építtetett. Mivel varég-orosz katonai segédnépek az ő korában tűnnek fel Magyarországon, neki tulajdoníthatjuk *Oroszvár* építését, melyet Anonymus is a X. századi határvédelem létesítményeként tart számon.

Géza idejében szaporodtak el országszerte a kis földvárak, amelyek részben uralma biztosítására épültek, mint Koppány „országá” körül a katonai telepítések sorát megszakító útelzáró várak, *Kolon*, *Úrhida* és *Váty*, részben udvarhelyeit őrizték, mint a kisebb méretű *Pécsvárad*. Géza kisvár-hálózatának felderítése a jövő feladata. E tekintetben elsősorban a régészettől remélhetünk eredményeket, de településtörténeti vizsgálatok is segíthetnek a kronológiai betájolásban. Figyelmet érdemel, hogy Aba Sámuel felmenőjéről, a Géza kortársának tekinthető *Patáról* egy olyan várat neveztek el, amely utóbb esperesség központjává vált, s ez lett a Géza építette *Váty* várából is. Ezért a továbbiakban külön figyelmet kell szentelni az ispáni székhelyeknél kisebb váras esperességi központoknak is.

Ha az elmondottakhoz hozzávesszük, hogy Géza kiépítette Székesfehérvárat, és monumentális kővárat emelt székhelyén, Esztergomban, világossá válik, hogy a X. századi Magyarországon jelentős váráépítkezés folyt.

A másik alapfogalom, ami a történeti köztudatban gyakran téves beállításban jelentkezik, a határral bíró terület kifejlődése.

Vulgáris elképzelés szerint mennél kezdetlegesebb viszonyok között él egy társadalom, annál kevésbé rendelkeznek csoportjai körülhatárolt „életterrel”, s a fejlődés a határnélküliségtől a vonalszerűen kifejezhető határ felé halad.

Ez a felfogás az összevissza kóborló vademberről és az oktan állatait követő nomádról alkotott naiv elképzelésből fakadt. Természettudományos megfigyelések bizonyítják, hogy a legtöbb állatfajta együttélő csoportjai saját zárt életterrel rendelkeznek, amelyről más csoportba tartozókat elűznek, s az etnológia ugyanezt

állapította meg a gyűjtögető és vadász életmódot folytató ausztráliai őslakók hor-dáiról. Ezek ugyanúgy állandó „vadászterülettel” rendelkeznek, mint minden, vadászból élő primitív közösség.

Még pontosabb határookra van szükség a nomád állattenyésztők folytonosan mozgó vagyona tartásakor, a legelőterület áthágása ugyanis a kóbor jóság eltulajdonítását és háborúságot von maga után. Éppen ezért a nomádok megtelepedésekor első fel-adat a legelőterület határainak kijelölése. Jól látta ezt a tatárjárást követően a mon-golokhoz küldött Rubruk ferences szerzetes, aki leírta, hogy a Kunországot elfoglaló mongol kapitányok felosztották az ország területét állatvagyonuk nagysága szerint, s hozzáfűzte, hogy mindegyik pontosan ismeri területe határát, s azt, hogy hol kell legeltetnie télen, tavasszal, nyáron és ősszel.

Ugyanezt példázza a sine-uszui rovásírásos felirat, amelyben az ujjur uralkodó 800 táján így ír: „*ordumat* [udvaromat] és széket ott felállítottam, sátram ott fel-vertem, a nyarat ott töltöttem, a határokat ott elhatároltam, *belgümet* [bélyegemet] és betümet ott ráírtam”. Ugyanezt egyszerűbb módon minden legel-tető egység főembere megcselekedte.

A különbség a gyűjtögető és vadász közösségek élettere és a nomádok legelő-területe között az, hogy az előbbi a folytonos sűrűlódások nyomán szinte magától alakul ki, s inkább sávszerű, míg az utóbbi mesterségesen, megállapodás alapján jön létre, és többnyire vonalszerűen meghatározott, amiben a természetes alakulatok: vízfolyások és hegygerincek mellett mesterséges létesítmények: halmok, szántott árkok és jelek is szerephez jutnak. Valószínű, hogy a vonalszerű határ megjelenése a világtörténelemben szintén az indoeurópai és sémi ősnépeknek a nagyállattartásra való áttéréseivel alakult ki.

Ehhez képest a földművelésre való áttérés gyökeres változást jelent a „határ” kérdésében. Amíg a nomád vagyona mozog és határok között tartandó, a földmű-velő közösségek által megművelt kis földek mozdulatlanok, és mivel a közösségek viszonylag messze helyezkednek el egymástól, szinte megszűnik annak szükségessége, hogy a távoli telepeket határokkal válasszák el. Ugyanakkor kifejlődik egy másféle „kishatár”: a földet művelő kis- és nagycsaládok egymás szántóföldjeit „mezsgyé-vel” választják el. Ennek megfelelően a délszláv *medja* szó első jelentése „mezsgye”, másik jelentése „erdő”; ti. amíg a falu szántóföld-közeinek megjelölésére az ósszláv *media* „közép” szó, a *megyu* „között” határozó alapszava volt alkalmas, addig a falu-közkre ugyanez erdő jelentésben adta vissza a tényleges földrajzi helyzetet. A nomád és földművelő határszemlélete tehát eltért egymástól az eltérő települési, termelési és tulajdonviszonyoknak megfelelően.

Természetes, hogy ott, ahol csekély volt a népsűrűség, és erdős hegységek, mocsar-ak, valamint nagy pusztaságok éltek embercsoportok közé, semmilyen határra nem volt szükség, másrésről a lakatlan természeti képződmények hozzájárultak az etnikumok kialakításához. Bizonyítja ezt az erdős és hegyes vidéken lakó szlávok körében gyakori folyónévről való etnikum-elnevezés. Ezzel gyakran együtt járt, hogy a népcsoportok között lakatlan törzsválasztó gyepek húzódtak.

Rögtön itt szükséges kiemelni, hogy a nomádokra ez kevésbé jellemző; a füves pusztákon mesterségesen határolják el a legelőterületeket, míg pl. az erdős-hegyes Baskíriában a nemzetségek és ágak folyók és hegygerincek mentén különítették el szállásföldjüket, amikor is a folyóvölgyeken sokszor felhatoltak a magas hegyi legelőig. Nem igazolódott az a régi feltevés, hogy a magyar törzsek egymás között széles törzsválasztó gyepeket hagytak, és a főemberek nyári legelőinek ismeretében tévesnek bizonyult az az elterjedt nézet, hogy a magyarok nem hatoltak a hegyek közé.

A honfoglaló magyarság vezérei és nemzetségfői ugyanúgy mesterségesen osztották fel szállásföldjüket, mint a mongol „kapitányok”. Ez folyókkal, hegygerincekkel és határnak kijelölt pontokkal tagolt területi felosztást jelent, s célja a legelőterületek meghatározásával a közbéke biztosítása volt.

A területi megosztás folyóvidékek szerint történt. Árpád fiai a Duna észak–déli vonalának két partján kisebb vízterületeket (folyópart- és hegygerinc-közoeket) foglaltak el, de a vezérő fejedelemnek átjárása volt fiai szállásterületén. Ilyenformán a Kárpát-medencében kialakultak nagyobb törzsi és kisebb nemzetségi szállásterületek, központjukban egy-egy törzsfő, ill. nemzetségfő várával, mely csupán a téli szállás biztosítására szolgált; ezen kívül volt várral nem biztosított nyári szállás is. A vár a közeli udvarhellyel és vásárhellyel időleges politikai és gazdasági központja volt az alá tartozó társadalmi egységnek. Időlegesnek azért mondom, mert amikor a főember nyári szállásra vonult, kísérete nagyrészt vele ment, s a vezéreket követte a vásár is.

A váron és a nemzetségi szállásterületen kívül a vármegyeszervezet helyi előzményeként foghatók fel a harcos jobbágyság (*militēs, iobagiones castri*) telepei is.

Mint fentebb szó volt róla, a várjobbágyság azon része, amely *iobagiones Sancti Regis* nevet viselt, visszavezethető a X. századi fejedelmek és főemberek katonai kíséretére. Hogy letelepítésük már az államszervezés előtt megtörtént, azt a törzsnévvel nevezett falvaknak István király korai okleveleiben való előfordulása valószínűsíti. A *Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi* és a hasonló szórtságban elhelyezkedő *Varsány, Őrs, Berény* és *Horvát* (bizonyára „fehér horvát”) falvak nevüket ui. a bennük lakó katonaelem etnikumáról kapták. Ezt bizonyítja az a jelenség, hogy csak várjobbágy nemzetségek származtatták magukat *de genere Quer*, azaz a Kér-nemből, vagy *de genere Kurth*, azaz a Kürt-nemből. A törzsnévvel nevezett falvak tatárjárás előtti társadalmi keresztmetszete arra mutat, hogy harcos jobbágyság mellett szolgarendűek is laktak bennük, pl. a Győr megyei *Tarján* faluban 10 háznép egyházi (nemes) „jobbágy” mellett 20 háznép különféle szolgálónép, *Varsány* faluban 21 háznép egyházi jobbágy mellett 53 különféle szolgáltató, *Megyer* faluban 10 háznép „lovasserviens”, s mellettük ismeretlen számú egyházi szolgálónép és várnép. Mivel ezt a harcosjobbágy-elemet túlnyomórészt már 1000 előtt letelepítették, megérthető, hogy az államszervezéskor nemcsak a várszervezetbe kerültek belőlük, hanem István király a püspökségek és apátságok alá, sőt saját udvari birtokszervezetén kívül megbízható hívei, pl. Csanád vezér uradalmába is

rendelt közülük. Ez lehet az oka, hogy a Csanád-nem ősi birtokai között törzsnévvel nevezettet (*Tarján, Kér, Varsány, Őrs*) is találunk. A várjobbágyság földje nem volt elidegeníthető örökbirtok, hanem mint Kézai írja, az uralkodó „földet juttatott nekik a vár földéből, hogy a vár feudumát és háború idején a várat őrizték”, tehát szolgálattal járó kishűbér volt.

A várjobbágyság eltartásában kérdésként merül fel, hogy kishűbéres földjüket saját szolgáltaikkal maguk művelték-e, mint a bizánci típusú telepes katona, vagy eltartásuk a várnépre hárult, mint Szászországban. XIII. századi adatainkból ez nem állapítható meg, de az sejthető, hogy kezdetben általában 2 háznép tartott el egy várjobbágyságot. E körülmény nem jelenti feltétlenül azt, hogy a várjobbágyság és várnép aránya minden faluban 1:2 lett volna. Legalábbis számos olyan várnépi falut ismerünk, amelyben adataink nem szólnak várjobbágyság lakosságról. Ez ugyan adataink hiányosságának rovására is írható, mindenesetre az István király által a pécsváradi apátságnak adott uradalomban a katonák és szolgálónépek aránya 1:4,5 volt, s így feltevésszerűen a várszervezetben is számolhatunk azzal az 1:4 aránnyal, ami a székely lófő és közsékely réteg számarányában is megfigyelhető. A székely lófő réteget ui. társadalmi helyzete és a magyar törzsnévvel nevezett „nemei” (*Kürt, Jenő*) eredetében a várjobbágysággal azonos rétegnépek mutatják be.

A harcos jobbágyság földre ültetése javarészt már a X. században megtörtént, s István idejére csak egy-két telepítést tudunk valószínűsíteni. Magyarországon nem került sor a jobbágyság várba telepítésére; ezt a tágas udvart igénylő állattartásuk sem engedte meg, de egyszerűbb és természetesebb megoldás volt az államszervezéskor a már letelepített és rabszolgákkal gazdálkodó vitézeket csupán szervezetiileg kapcsolni a várhoz, melyet lóháton néhány óra alatt amúgy is el tudtak érni.

A várjobbágyság-települések egy csoportja a vár körül helyezkedett el, míg más csoportjaik a vártól távolabb lehettek fel. Rendszerint a megye sík vidékén, kedvező vízparti területen, csoportosan találjuk őket, de egy-egy magános telepükre hegyvidéki völgyekben is akadhatunk. Elhelyezkedésükben több helyütt felismerhető, hogy úri nemzetségi birtoktömböket szakítanak meg, másutt közlekedési csomópontok vagy földvárak közelében tűnnek fel, biztos szabály azonban nem állítható fel rá. Az viszont országosan megfigyelhető jelenség, hogy a várjobbágyság-telepek és a törzsi helynevek csoportjai egybeesnek, s utóbbi e helyütt csoportosulnak a kisnemesi faluk is (ld. pl.: az Abaúj, Arad, Bács, Bars, Békés, Bihar-Zaránd, Bodrog, Borsod és Csanád megye kialakulásáról rajzolt térképeket az Árpád-kori történeti földrajzban).

A fent elmondottak szerint a várszervezet három alapvető eleme, a vár, a terület és a harcos jobbágyság a X. századi magyar társadalomban adva volt. A további kérdés, hogy ezekből a helyi előzményekből hogyan és mikor alakult ki a vármegye.

Beható település- és birtoklástörténeti kutatásokból derült ki, hogy a törzsi alcsoportok (nemzetségek) által elfoglalt területek, központjukban a főember (nemzetségfő) várával, többnyire keretül és központul szolgáltak István király vármegyéinek. Azt, hogy a vármegye előzménye több esetben nemzetségi szállásföld volt, már egy évszázada észrevették jeles történészeink. Kivált az szűrt szemet, hogy az Aba-nemzet-

ség két darabból álló birtoktömbje körül, a Mátraalján és a Hernád völgyében egy vármegye, a két darabból álló Újvár megye alakult ki. (Újvár megye ui. csak a XIII. században vált szét Hevesújvár és Abaújvár megyére, s ezt követően az utóbbiból vált ki a sárosi erdőispánság.) Arra is felfigyeltek, hogy Somogy vármegye előzménye Koppány szállásterülete volt, Fejér vármegyéé pedig a Csák-nemzetség szállásterülete.

Ezek a feltételezések a törzsfőktől és nemzetségfőktől leszármazó úri nemzetségek Árpád-kori birtokainak térképre vetítése után nyertek megerősítést. A részleges feltérképezést az teszi lehetővé, hogy az István kori birtokviszonyokat a nemzetségi birtokjog a XIII–XIV. századig konzerválta, nehézsége viszont egyrészt abban rejlik, hogy krónikáink csak kevés „vezéri” nemzetség szálláshelyéről tartottak fenn hagyományt, másrészt abban, hogy a fennmaradt oklevelekből csak egyes vidékek Árpád-kori birtokviszonyai rekonstruálhatók.

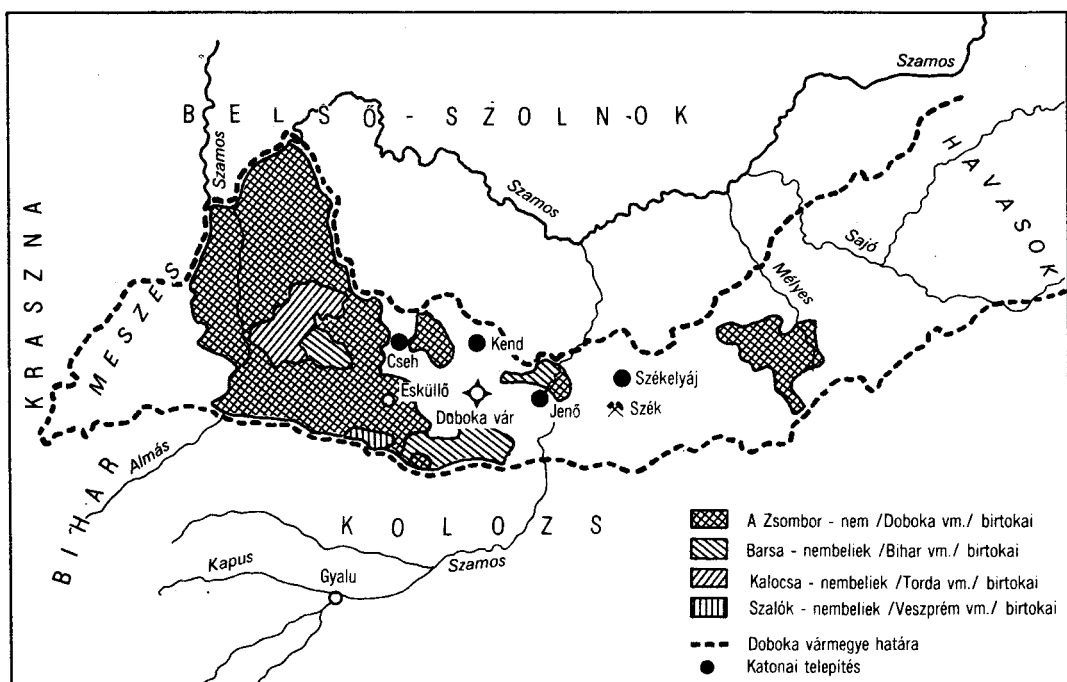
A kérdés megoldását nagymértékben elősegítené, ha ismernénk a X. századi törzsfők és nemzetségfők hiteles névsorát és családfáját; a családtagok nevét fenntartó szállásokból ui. meg lehetne állapítani, hogy milyen területre terjednek és mennyiben esnek egy vármegye területére. Sajnos, a krónikás hagyomány csak egy-egy vezéri nemzetség ősenek nevét közli; közel teljes családfa csak az Árpádokról állítható össze, hiányos családfa pedig a Gyulák családjáról. Ezek feltérképezése azonban megerősítette azt a feltevést, hogy egy-egy főember családi szállásterületéből alakult egy-egy vármegye. Tolna vármegye előzménye pl. az Árpád idősebb fiától leszármazó ág szállásföldje volt, amint ezt Tarhos, Tevel és Tormás nevéből képzett helynevek, valamint a X–XII. századi trónörökösök tolnai uradalmai bizonyítják.

A régi Küküllő megyéről kiderült, hogy ezen 1003 előtt az erdélyi Gyula, ill. gyermekei, Boja, Bonyha és Sarolt osztoztak. Hunyad megye az Ónd vezértől leszármazó Bár-Kalán-nemzetség nyári legelőterülete volt.

Hogy milyen módon alakult egy ilyen szállásterület vármegyévé, arra két példát hozhatok fel.

A Gyulák rokonságához tartozó Zsombor téli szállásterülete az Almás-völgyi két *Zsombor* és a mezősegi *Szász-Zsombor* között húzódott. Mint már utaltam rá, István király 1003 után elkobozta Zsombor szállásterületének és népének kétharmad részét a várral, a széki sóbányával és a sószállító úttal; a várba beültette Csanád apját, Dobokát ispánnak. A várhoz csatolt egyharmadon *Jenő*-törzsbeli vitézeket és széke-lyeket telepített. Az udvari birtokhoz csatolt harmadon szolgálonépekre utaló helynevek (*Udvarnok*, *Lovász*, *Igric*) tűnnek fel. A Zsombortól leszármazó Zsombor-nemzetség a XIV. század elejéig birtokolta a neki meghagyott harmadot.

Zsombor az Olt-kanyarban rendelkezett nyári legelőterülettel, de mint más esetben is megfigyelhető, István király a nyári szálláshelyeket és legelőket kisajátította. Annál érdekesebb, hogy Zsombor itteni két szálláshelye nem vált székely vagy szász területté, mint az egész környék, hanem Fehér megye szigetszerű tartozéka maradt, és 1848-ig Felső-Fehér megyéhez tartozott. Ennek oka valószínűleg az, hogy ezeken az udvarhelyeken a köznéptől eltérő helyzetű rab cselédek éltek, s telepüket István mint rab-

27. Doboka vármegye kialakulása

szolga gazdaságot adományozta tovább. Erre mutat, hogy a XIV. század első felében, amikor már Erdély-szerke kialakult az egységes jobbágyság, Felső-Fehér megye itteni szigetein örökös szolgálkat (*servus* és *ancilla*) és orosz telepeseket írtak össze az adományos székely nagybirtokosok, köztük az Aporok uralma alatt.

A megyealakulást jól szemlélteti Ajtony és Csanád ismertetett esete. Ajtony téli szállásbirtoka 1000 táján Marosvár körül terült el. Ajtony leverése után István király a várat és a terület kétharmad részét kisajátította; a várba Csanádot ültette, és a terület harmadát Csanádnak adta magánbirtokul; utódai, a Csanád-nembeliek a középkor végéig birtokoltak itt. Ajtony árvái csak néhány falut tarthattak meg Ajtony-monostora körül.

Hasonló folyamatra lehet következtetni Komárom megyében, noha itt a megtelepedés korától – amikor a Csallóköz fejedelmi nyári szálláshely és túl a Dunán fejedelmi part volt – az államszervezésig nagy változások zajlottak le a szállásviszonyokban. A X. század biztosan meg nem állapítható évtizedeiben Huba vezér volt a Rába vidék ura, törzsfője; téli szállását nem a fejedelmi partvonalon, hanem a Zsitva mellett, Komáromtól északkeletre tartotta, nyári szállásai a Marcal forrásvidékén és a Répce mellett voltak. Alája tartozó nemzetségfő lehetett Ketel és fia, Alaptolma, aki Komárom megyében több helyütt birtokolt, de Ketelnek nyári szálláshelye is volt a Bakony északnyugati lejtőjén, a Bakony-ér mellett Bakonytamásinál elterülő Ketellakán. Az

nemzetség, Csongrád vármegye – Bár-Kalán-nemzetség, Békés vármegye – Csolt-nemzetség, Szatmár vármegye – Kaplony-nemzetség; ezenfelül a vármegye és a nemzetségi birtoklás között területi összefüggés állapítható meg a Sopron vármegye – Osl-nemzetség és Veszprém vármegye – Szalók-nemzetség viszonylatban, noha az Árpád-fiak, Huba és Ketel itteni szállásai Ős-bő fia Szalók szállásföldjével időben jobbára csak úgy egyeztethetők, ha Ős „bőségét” a 955 utáni időre tesszük. Anonymus családi hagyomány alapján többször állítja, hogy a vezéri nemzetségek ősei építették és birtokolták azokat a várakat, amelyekből megyeszékhelyek lettek, pl.: Szabolcsvár, Veszprém és Csongrád, sőt Komárom esetében olyan hagyományt is megőrzött, hogy a várat építő vezér átengedte a fejedelemnek a várat a magával hozott és itt talált nép kétharmadával egyetemben, ő és utódai pedig az egyharmad birtokosai maradtak.

A harmadolás és a föld javai kétharmad részének birtokbavétele az uralkodó nemzetség által, ill. egyharmad részének kisajátítása katonabirtokok javára olyan gyakorlat, ami a késő római viszonyok között született. A népvándorlás idején a római nagybirtokosokat kötelezték, hogy birtokaik egyharmadát engedjék át katonai telepítésre. Ilyen módon helyezte el a germán csapatvezérből Itália urává lett Odoaker barbár katonaságát, s harmadrészt kaptak a keleti gótok is Itáliában. A nyugati gótok Hispániában és a burgundok Galliában a földbirtok kétharmad részét nyerték el. A *Lex Burgundionum* (54. §) szerint a burgundok megkapták a földek kétharmadát, a rabszolgák egyharmadát, az erdők, a *curtis* (udvar) és a gyümölcsösök fele részét. A longobárdok Itáliában az uratlan földeken kívül a római nagybirtok harmadát sajátították ki, s ezen kaptak katonabirtokot az „arimannok” – mint alább szó lesz róla –, a magyar várjobbágyok itáliai megfelelői.

A magyar vármegye eredetének kérdésében az is akadályozta a tisztánlátást, hogy neves történészek a legutóbbi időkig azon a véleményen voltak, hogy a vármegye a királyi birtokok összefogó szerve volt, s mivel e birtokok szórtan feküdtek, a megyének nem is lehetett összefüggő területe, az ispán hatalma pedig csak a szórt birtok népeire terjedt ki. E nézet azonban ellentétben áll a forrásokból megismerhető kora Árpád-kori birtokviszonyokkal. A források elemzéséből ui. kiderült, hogy Magyarország minden vármegyéjében elkülönült az udvari birtok a várbirtoktól, s a várszervezet sehol sem ölelte fel a királyi, királynéi és hercegi udvari birtokokat. Ugyanakkor az is bebizonyult, hogy a vármegye összefüggő territórium volt, s az ott lakók felett az ispán közigazgatási jogkörrel rendelkezett. Kiderül ez mindennekfelett abból, hogy István király 1009-ben négy várat határával együtt (*quatuor civitates... cum... terminis et finibus*) rendelt a veszprémi püspök alá, és megjelölte, hogy az adományozott falvak melyik vármegyében feküdtek. A „vár határa” kifejezés nem más, mint a „vár megyéje”, Kálmán törvénykönyvében *civitatis mega* (I. 37. §). A XI. század második felében a vármegyét kétszer *territorium* néven említik (Nyitra és Tolna), amikor benne fekvő helyeket határoznak meg. Ami végül az ispán közigazgatási jogkörét illeti, Szent István törvényei szerint a *comes* a „presbiterrel” együtt ügyelt a vasárnapi munkaszünetre és templomlátogatásra (I. 8, 9. §), s e tekintetben jogköre ugyanúgy az egész megyére terjedt ki, mint az esperesé az egész esperességre.

Az ispán a vármegyében bírói és végrehajtó hatalmat is gyakorolt; az említett törvény szerint a vasárnap ökörrrel dolgozókat azzal büntette, hogy az ökröt elvette és a várnépeknek (*civibus*) adta elfogyasztásra (I. 8. §).

De kiterjedt az ispánnak és bírájának jogköre a király megyéjében (*in mega... regis*) lakó hercegi szolgálattelvőkre és a herceg megyéjében (*in mega... ducis*) a király szolgálattelvőire is (Kálmán I. törvénye, 12. §); e szolgálattelvő *ministerek* pedig az udvari birtokon helyezkedtek el. A megye tehát közigazgatásilag a szórt udvari birtokot is felölelte, noha az udvari birtok gazdaságilag az udvarházak alá volt rendelve.

A várszervezet ezek szerint egy várakon felépülő hatalmi apparátus volt, amellyel az uralkodó a kerületekbe szervezett egész nép felett törvénykező és végrehajtó hatalmat gyakorolt. Egy-egy szűkebb területen ellátta az állam funkcióit. Katonai erővel rendelkezett, amely befelé elnyomást gyakorolt, külső támadás esetén védelmet nyújtott a várba menekülőknél, és elhárított, végül vármegyei csapatot adott az uralkodó seregébe. A vármegyei csapat hagyományos létszáma 400 fő, négy század volt, s ennek az ispán volt a parancsnoka.

Az ispán hatalma azonban igen hamar csorbát szenvedett; István király már 1002-ben kivétette a pannonthalmi apátság népeit egyebek mellett a *comes* joghatósága alól is, s ugyanezt a kivételezettséget megkapták a püspökségek és más királyi apátságok is. Idővel sor került arra is, hogy a királyi udvar népei felett alsó fokon az udvarházak jószágkormányzói, felső fokon pedig az udvari méltóságok ítéelkezzenek. Megjegyzendő, hogy István király törvényében (II. 21. §) az „udvarnokok” jogi helyzetéről szólván kivételezett állapotukról még nincs szó, de a század végén már biztosan az udvar ispánja, a nádor ítéelkezett felettük (Szent László III. törvénye, 3. §).

Ha az ispán embereivel a templomba járást is ellenőriztette, és az istentisztelet alatti mormogást és rendetlenkedést helyben megbüntettette, akkor hatalma kiterjedt „vásár-napon” a templom mellett tartott vásárra is. Bár csak Szent László alatt került törvénybe (I. 15. §), de már ekkor is gyakorolhatták, hogy a templom helyett a vásárt látogatót megbüntették. Ebből következik, hogy az ispán, megbízotta révén – ennek a XII. században „vásári *billogos*” volt a neve – vásári rendtartást gyakorolt, és belefolyt a gazdasági rendelkezések végrehajtásába. A vásárokon hozták forgalomba az új pénzt, és az ispán a száznagyokkal szedte be a dénáradót.

A vármegyeszervezetben ezt a sokoldalú funkciót nem egyedül a *várispán* (*comes castri*) látta el, annál is inkább, mert az ispánok hosszabb-rövidebb időt a királyi udvarban töltöttek, sőt közülük a bennfentesek rendszeresen kísérték az udvart. Éppen ezért a várispán különféle funkcióit igen korán, talán már kezdettől fogva átvették állandó helyettesei: a katonai vezetést a *hadnagy* (*maior exercitus*), a vár gondviselését a *várnagy* (*maior castri*), az igazságszolgáltatást a *bíró* (udvarbíró vagy *curialis comes*, eredetileg talán *várbíró* néven) és a kiküldött *missus* sokrétű feladatát az ispán ércbillogával ellátó *billogos*. Mellettük a sokoldalú „rendőri” szolgálatot azok a kezdetben összefoglaló néven *örnek* nevezett várnépek látták el, akik Szent László törvénye szerint tizedekbe és századokba voltak osztva, és részt vettek a tol-

vajok országos felkutatásában (III. 1. §). Általánossá vált nevük mégsem *őr* lett, hanem a küldönc, kikiáltó, törvényszolga és börtönőr szolgálatát ellátó *praecók*at részben türk eredetű magyar szóval *csősz*nek (a török *csausz*ból) vagy az alighanem szláv eredetű *börtön* néven nevezték, részben *várkajátónak* mondták, míg a vár kapuját *őrzőket* *kapusnak* (*ianitor* vagy *custos portae*). A várszervezetbe tartozó katonák neve *várjobbágy* (*miles* vagy *iobagio castri*) volt; közéjük sorolhatók a *száznagy* (*centurio*) és a „tizedes” (*decurio*) tisztet viselők; ezek azonban nem a várjobbágyok, hanem a századokba osztott várnép tisztjei voltak. (Maga a *tiszt* szó, mely a szláv *čestъ* „honor, tisztelet” főnévből származik, az Árpád-korból még nem mutatható ki Magyarországon, s XIV–XV. századi feltűnésekor a szlávval egyezően „tisztelet” volt a jelentése!)

A *várnép* (latinul *civilis, suburbanus, castrensis* stb.) félszabad állapotú, „paraszi” foglalkozású önálló termelő volt, aki a várnak meghatározott terménnyel adózott és bizonyos szolgálatokat teljesített. A mezőgazdasági termelő várnépek sorát különféle szolgálónépek tarkították, akik speciális szolgáltatásokat végeztek vagy sajátos foglalkozásuk termelvényeivel adóztak a várnak.

Alább bővebben kitérek arra a vitatott kérdésre, hogy az Árpád-kori szolgálónépi intézmény honnan ered. E helyütt csak annak megállapítására szorítkozom, hogy a szolgálónépeknek a várszervezet alá rendelése István korában történt meg, részben a korábban is az udvarnak dolgozó kézművesek közül, részben a király által a vár mellé telepített szolgálóból. Minden várnak dolgozott egy-egy kovács falu – neve szerint általában *Kovácsi* –, melyben a fegyverzethez, lószerszámhoz és ekéhez szükséges vasanyagokat állították elő abból a nyersvasból, amelyet a „vasasok” (rednekek) termeltek és a Vasvárokban halmoztak fel. A várszervezetnek dolgoztak faiparos ácsok (a magyar *Ács* és szláv *Teszér* néven), valamint bőrkikészítő tímárok (*Timár*), s mindhárom mesterség anyagát együttesen dolgozta fel a pajzsgyártó „csatár”. E szláv eredetű foglalkozásnév *Csatár* és *Csitár* telepei a Kovácsikhoz hasonlóan az István korában létesített határvárok mellett is megjelennek.

Az élelemellátó szolgálók közül a vár alá rendelten is dolgoztak halászok *Halászi*. bortermelő „szőlősök” *Szőlős*, bortároló bocsárok *Bocsár(d)*, vadászok *Vadász* vagy szláv nevű *Lóc* és szakácsok (rég magyar szóval élve *horók*) *Horó* nevű falvakban. Emellett a váraknak sőről is kellett gondoskodniuk. Az erdélyi sóbányák kapcsolata az erdélyi vármegyékkel arra enged következtetni, hogy a só kitermelésében, vagy legalábbis ennek ellenőrzésében az erdélyi várispánoknak jelentős része volt. Hogy az erdélyi ispánságok feladatai közé tartozott a kitermelt sónak a Tiszántúlig való elszállítása, arra az észak-erdélyi várispánságok tiszántúli szórt birtokaiból következtethetünk; Szolnok vármegye hosszú, Désig benyúló területével éppenséggel a dési sónak Szolnokig való leszállítását biztosította. A Tisza vonalától nyugatra fekvő vár-ispánságok saját sószállítóikkal gondoskodtak az elszállításról; ilyen szolgálatot láthattak el pl. azok a vasi várnépek, akik a Csanád megyei *Vasvár* faluban, s azok a pozsonyiak, akik Szigetfő közelében laktak. A várba beszállított termelvényeket a „tárnokok” raktározták.

CSEH - ORSZÁG

MORVAORSZÁG

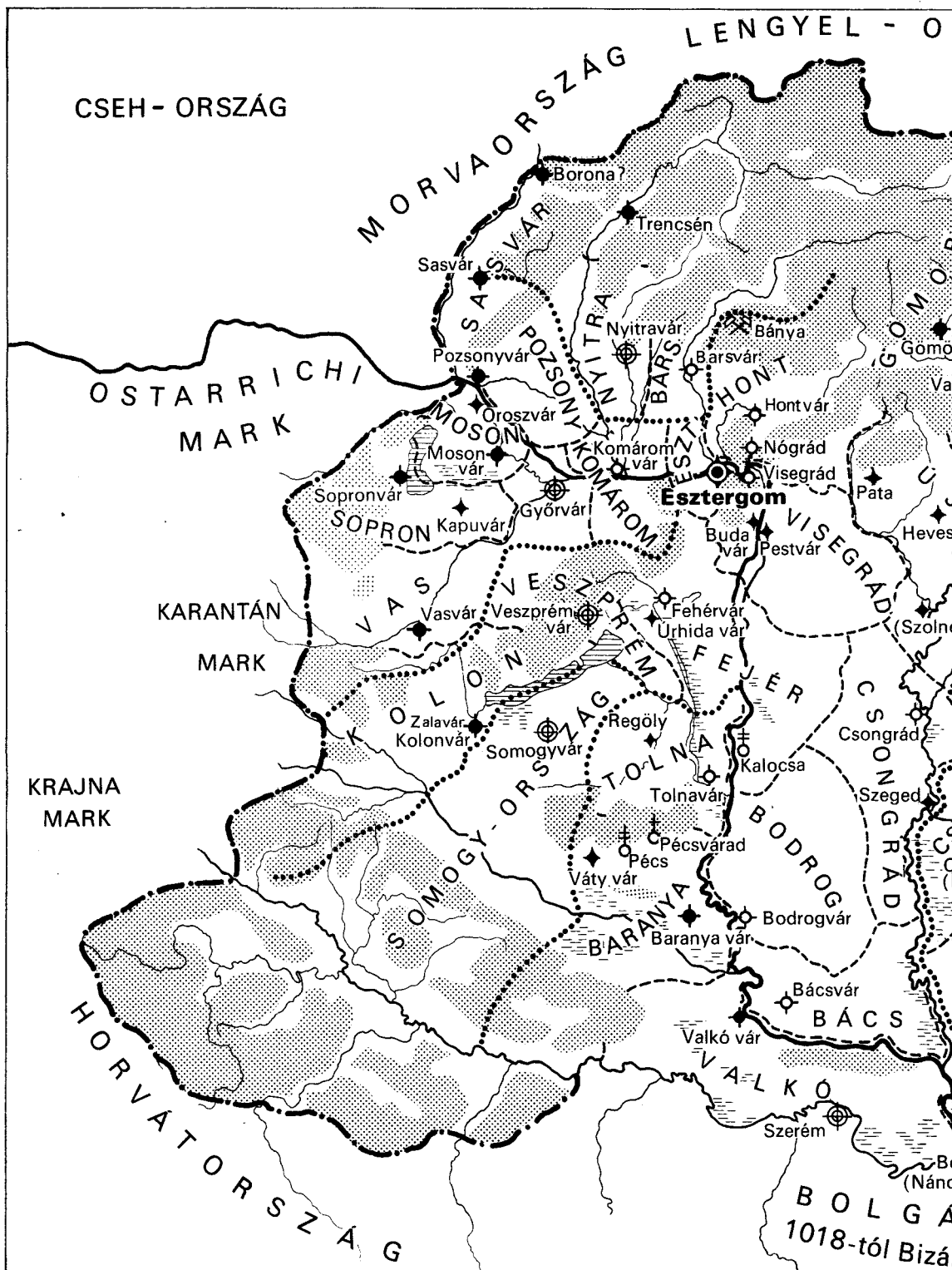
LENGYEL - O

OSTARRICHI
MARK

KARANTÁN
MARK

KRAJNA
MARK

HORVÁTOR SZÁG

Bár a várhoz tartozó szolgálónépek zömére csak a XIII. századból van adat, amikor a szervezet felbomlásakor földjük eladományozásáról tudatnak, a fent említett foglalkozások nevéből képzett helynevek, pl. *Tímár*, *Halász*, *Szölös* előfordulása vár-birtokok között arra enged következtetni, hogy már a várak szervezésekor bekerültek a szervezetbe, még ha egyes elemek későbbi alakulásával lehet is számolni.

A fenti szervezettel rendelkező vármegyék mellett a XI. századtól kimutatható egy sajátos feladatkört ellátó vármegyétípus, a határvármegye (*marchia*), élén a határispánnal (*marchio* vagy *comes confinii*). A határvármegye két speciális hadi szolgálatot ellátó katonaelemmel rendelkezett, ezek régi magyar neve *lövő* (*sagittarius*) és *őr* (*speculator*) volt, az utóbbiak az *őrnagy* (*maior speculatorum*) alá tartoztak.

A határvármegyék földrajzi jellegzetessége, hogy egyik végük az ország határával vagy bizonytalan „végeivel” volt azonos, területük pedig felerészben lakott belső területen, felerészben lakatlan vagy gyéren lakott határvidéken terült el. A belső, lakott rész többnyire egybeesett egy nemzetségi szállásterülettel; ilyen pl.: Borsod, Borsova, Somogy, Sopron és Doboka vármegye. A határvár azonban, Erdély kivételével, nem a nemzetségszék várából épült ki, hanem a vármegyeszervezéskor egységes elgondolás és technika szerint épített földvár volt; mindig az országból kivezető főút mellett épült fel, többnyire ott, ahol a főút a magyar–szláv etnikai határt metszette (ld. *Baranyavár*, *Sopron*, *Pozsony*, *Nyitra*, *Bars*, *Gömör*, *Borsod*, *Újvár*, *Zemplén*, *Borsova*, *Keve*, *Bolgyán*). E vonal a Kárpátok irányában választóvonala volt a sűrűn lakott sík, ill. dombos vidéknek és a gyéren lakott erdős hegyvidéknek, melynek folyóvölgyeit a magyar főemberek csak nyári legelőnek használták. A gyéren lakott erdővidék völgyeit mélységben tagolva *gyepű* (*indago*) akadályokkal torlaszolták el, és ezeken átjáróul egy-egy *kapu* (*porta*) szolgált. A gyepűn kívül eső lakatlan terület volt a *gyepűelve*.

A „gyepű” jelentőségének felismerésével századunk elején megkísérelték a lakatlan gyepűelvére utaló adatokból és a határvédelemmel kapcsolatba hozott helynevekből az ország István kori határát rekonstruálni, több településtörténész pedig a fenti helyek ötletszerű összekötéséből olyan gyepűvonalakat szerkesztett, amelyek nemcsak egymásnak, hanem a földrajzi és településtörténeti viszonyoknak is ellentmondanak. E kísérletek elhibázott volta abban rejlik, hogy az Árpád-kori határvédelmi létesítmények nem egyetlen láncszerű vonalban húzódtak, hanem mélységben tagoltan helyezkedtek el, és a „belső” és „külső” fekvésű gyepűk időbeli egymásutánja nem állapítható meg. A határvármegyék belső, lakott részén is voltak határőr-telepek és határvédelmi létesítmények. Legyen elég itt a Rába-parti és csallóközi besenyőkre, a borsodi Tisza-melléken és a Keszthely vidéki Rezinél fekvő *Lövő* településre, a Veszprém megyei *Csöglve* (*csigla*) „gáthelyre” és *Gyepüs* erdőre, a meszesi és aradi *Kapura* emlékeztetni, hogy a Koppány somogyi tartományát körülvevő besenyő és székely településláncról, valamint útelzáró várakról ne is beszéljék.

Amikor XI. századi krónikáink arról tanúskodnak, hogy a nyugati támadók Fehérvárig és Vácig, a keleti nomádok pedig a Duna–Tisza közéig benyomultak, akkor nyil-

vánvaló, hogy az akadályokat mélységben tagoltan kellett elhelyezni, s ezek javarészt nem is azzal a megvalósíthatatlan célzattal készültek, hogy lehetetlenné tegyék a betörést, hanem azzal, hogy késleltessék a benyomulást addig, amíg a nép elrejtőzik, és a hadsereg felkészül az ellenállásra.

Ami az István kori magyar vármegyék számát illeti, kb. 48 körülhatárolt területtel rendelkező vármegyével számolhatunk; ezek közül 24 volt határvármegye. Az alábbiakban az első alapítású vármegyéket alfabetikus rendben sorolom fel; csillaggal jelölöm a határvármegyéket, és zárójelben közlöm a fekvésére vagy kiterjedésére vonatkozó legfontosabb tudnivalókat: 1. *Arad* (a Maros két partján), 2. *Bács* (a Duna–Tisza közének déli végén), 3. *Baranya (Eszék és Pozsega vidékével), 4. *Bars*, 5. *Békés*, 6. *Bihar* (Debrecen és a Kalotaszeg vidékével), 7. *Bodrog* (Bács felett Kiskunhalas magasságáig), 8. *Bolgyán (Szerém megye a marchiai esperességgel Szerém vár nélkül), 9. *Borsod (a tornai uradalommal Szepesvárig), 10. *Borsova (Bereg megye a szabolcsi Tisza-kanyarral), 11. *Csanád* (a Maros két partján), 12. *Csongrád*, 13. *Doboka (Észak-Erdélyben), 14. *Erdélyi Fehérvár (az Olt vízvidékével), 15. *Esztergom*, 16. *Fejér* (Solt székkel), 17. *Gömör (Szepessel), 18. *Győr*, 19. *Hont*, 20. *Karakó* (a Marcal két partján), 21. *Keve (Torontál alsó részén), 22. *Kolon (Zala), 23. *Kolozs*, 24. *Kömárom*, 25. *Krassó (az Al-Dunánál), 26. *Küküllő* (a Maros és Nagy-Küküllő között), 27. *Moson, 28. *Nógrád*, 29. *Nyitra, 30. *Pozsony, 31. *Somogy (a Drávántúllal), 32. *Sopron, 33. *Szabolcs*, 34. *Szatmár, 35. *Szolnok* (a Tiszától Désig), 36. *Temes (a Temes felső völgye Orsováig), 37. *Tolna*, 38. *Torda, 39. *Trencsén, 40. *Újvár (Heves, Abaúj és Sáros megye), 41. *Ungvár, 42. *Valkó (Vukovár vidékén a Száváig), 43. *Vasvár, 44. *Veszprém*, 45. *Visegrád* (Pest és Pilis), 46. *Zaránd* (a Fehér-Körös vízvidékén), 47. *Zemplén.

Az első alapítású vármegyék számbavételét megnehezíti, hogy István király 1009-i oklevelében feltűnik egy olyan vári szervezet (*conpages civitatis*) és körzete, amely nem ispánság (*comitatus*), nevezetesen *Úrhida* vár körzete, amely Fejér megyében terült el. Ez azzal az Európa-szerzte elterjedt jelenséggel magyarázható, hogy a *comitatus*on belül volt kisebb várkerület is, mely utóbb maga is *comitatus*szá válhatott vagy elsorvadt. Ilyen lehetett minálunk több esperesség formájában megmaradt várkerület, mint Baranyában *Váty*, Sopronban *Kapuvár*, Pozsonyban *Sasvár*, Újvárban *Heves* és *Pata*. Alaposabb településtörténeti vizsgálat szükséges annak megállapítására, hogy olyan vár nélkül feltűnő esperességi központok, mint Tolnában *Regöly*, Somogyban *Segesd*, Keve megyénél *Torontál*, Hevesben *Kemej* és Zemplénben *Szerencs*; olyan alföldi nemzetségekhez tartozó hegyvidéki nyári szállásföldek központjai, mint a Csoltok uralta *Kraszna* és a Bár-Kalánok uralta *Hunyad*, végül olyan törzsi helynevekkel övezett földvárak, mint Borsodban *Vasvár* e korai, a Géza fejedelemsége alatt létesített várak hálózatahoz sorolandók-e.

Áttekintve a magyar vármegyerendszert, megállapíthattuk, hogy a várak és megyéik többségükben X. századi főemberek uralmi körzetei voltak, ahol ezek katonai kíséretükkel uralmat gyakoroltak a nép felett. Ez a személyi függésű berendezés azonban

csak erőszakos beavatkozás és szervezés révén vált stabil intézményes szervezetté, melynek révén új berendezés jött létre. A magyar vármegyeszervezet tehát két gyökérből vezethető le: egyrészt a X. századi magyar társadalomban kialakult helyi előzményekből, másrészt István király szervezeti újításaiból. A további feladat annak megvizsgálása, hogy az az új szervezeti forma, amelyet István király a „nemzetség” vármegyévé szervezésénél szem előtt tartott, honnan ered.

16 / VÁRMEGYESZERVEZÉS AZ EURÓPAI INTÉZMÉNYEK TÜKRÉBEN

Egy új szervezet életrehívását, egy szervezeti újítás bevezetését a történész elsősorban a szervezést elrendelő törvények, rendelkezések, másodsorban a döntéssel kapcsolatos egyéb írásos feljegyzések, levelek, visszaemlékezések alapján tudja ábrázolni. A magyar vármegyére vonatkozó ilyenfajta forrás – az Intelmek néhány idemagyarázható szaván kívül – nem maradt fenn, s ez a fő oka, hogy a megye eredete tárgyában annyi eltérő nézet született. Világos adatok híján a múlt kutatója arra kényszerül, hogy az intézmény elemeinek megnevezéseiből, a szervezet későbbi működéséből s esetleg tárgyi emlékeiből következtessen vissza.

Legegyszerűbb a nevekből való visszakövetkeztetés, holott ez önmagában biztos eredményre alig vezet, mert a műveltségi elnevezések vándorszavak formájában terjednek földrészekén át, s hogy kik, mikor és milyen körülmények között közvetítették azokat, többnyire rejtély marad. Több sikerrel kecsegtet a működő szervezet rokonságának felderítése, noha egy-egy elem működését, egy-egy tisztség feladatkörét csak századokkal később tudjuk körvonalazni. A sokat ígérő tárgyi emléktanyag, elsősorban a vár kutatására pedig csak legújabban fordult a figyelem.

Ha István király törvényeiből és hiteles okleveleiből a várszervezetre vonatkozó szókincset vesszük szemügyre: *civitas* = vár, *comitatus* = ispánság, *pagus* = megye, ill. kerület, *conpages* = szervezet, *comes* = ispán, *miles* = várjobbágy, *civis* = várnép – latin elnevezésekkel találjuk magunkat szemben, s ha a pannoniai római eredeztetést ki is zárja az, hogy e kifejezések az adott jelentéskörben a frank birodalomban terjedtek el, van nyelvi alap arra a feltevésre, hogy a magyar intézmény előzménye a Pannoniára is kiterjedő frank berendezés volt. Egy ilyen feltevés valószínűsítéséhez azonban bizonyítani kellene, (1) hogy a IX. századi pannoniai „végeken” is kialakult az a szervezet, ami magában a birodalomban, (2) hogy az intézmények változatlanul tovább éltek a honfoglaló magyar társadalomban, és (3) hogy e latin terminológiát nem István király írnokai ültették át a hazai viszonyok megnevezésére. Mivel pedig e három előfeltétel nem bizonyítható, hanem egyenesen cáfolható, nincs alap

rá, hogy a latin terminológiából helyi előzményekre következtesünk, s másként magyarázzuk, mint a latin írásbeliséget meghonosító papok közvetítését. A törvényeket és okleveleket fogalmazó írnokok a szokott nyugati megnevezéssel illettek magyarországi jelenségeket, függetlenül attól, hogy régi vagy új intézményről volt szó.

Megbízhatóbb következtetésre adnak alapot a köznyelvben élő szavak, noha István király idejéből nem rendelkezünk magyar szövegekkel, amelyekből kiderülne, hogy mi volt e korban a fenti latin szavak megfelelője, s a várszervezet köznyelvi szókincsét valójában oklevélszótárunk középkori anyagából kell kibányászni. A helynevekben is előforduló szakkifejezésekből mindamellet nagy valószínűséggel állíthatjuk össze a magyar várszervezet műszavait. Ezek túlnyomó többségükben magyar eredetűek, s csupán kettő van köztük, amely szláv eredetű, de várral kapcsolatos jelentését bizonyíthatóan csak a magyar nyelvben való meghonosodás után nyerte el. E két érdemtelenül sokat emlegetett szó a *megye* és az *ispán*.

Megye szavunk az ósszláv *media* 'közép' szó hasonló hangzású ószlovén alakjából ered, bolgár-szláv *mezda* fejleményéből pedig a magyar *mezsgye* szó. E szó azonban semmilyen szláv nyelvben nem jelent vármegyét, csak határt (s a délszlávban határurol szolgáló erdőt, sövényt és alkalmilag utat). Nyelvtörténeti adataink szerint a magyar *megye* szónak a középkorban szintén csak 'határ' jelentése volt. Már a tihanyi alapítólevélben (1055) az egyik birtok széle *Uluues megaia*: 'Ölyves [birtokos földjének] határa', de számos oklevélben fordul elő birtokelválasztó *megye* (pl. 1254, 1281: *per quendam limitem, qui vulgariter mege vocatur*; 1331: *distinctio terrarum que vocatur mege vulgariter*). A *megye* szó 'birtokhatár, mesgye' jelentésben a dunántúli népnyelvben ma is él. *Megye* szavunk csupán a magyar *vár* szóval való *vármegye* összetételben jelentette a vár körülhatárolt területét, hasonló módon, mint ahogy a magyar *egyház* szóval való *egyházmegye* összetételben a püspökség tartományát, a *dioecesis*t jelölik. A 'várkerület, várszervezet' jelentésű *vármegye* szó a magyarból ment át *var-medja* alakban a kaj-horvátba és a kárpát-oroszba, tehát fordított irányú átvételről van szó.

Hasonló módon nem lehet a 'comes' jelentésű *ispán* szóból a várszervezet szláv eredetére következtetni. A latin *comes*nek megfelelő magyar *ispán* szó eredetileg nem kifejezetten a 'comes castri' (várispán) jelölésére szolgált, csupán a *vár* szóval való *várispán* összetételben vált azzá, hiszen a szó a várszervezettől teljesen független *nádorispán* 'comes palatinus' nevében is élt. *Ispán* szavunk, melynek az Árpád-korban *spán* alakja is volt (1269: *yspan* ~ 1283 körül: *span*), valószínűleg szláv eredetű, noha többek véleménye szerint nem ősi szláv szó, hanem a nyugatabbra lakó szlávok nyelvében is mint régi jövevényszó terjedt el; a szó a keleti szlávban ui. ismeretlen. Elfogadottabb nézet szerint egy feltett ősi szláv *gъpan alakból ered a nyugati szláv *pan* és *supán*, valamint a déli szláv *zsupán* (régi horvát oklevelekben: *jupan*), és mint alispán: *pod-zsup*. A szó egy eredetű a délszláv *zsupa* 'körzet' nevével, de a két szó viszonya tisztázatlan. A *zsupán*, ill. *supán* elsődleges jelentése 'előljáró', s jelenti mind egy közösség, települési egység született vagy választott vezetőjét, mind az uralkodó által állított előljárót. Az előbbire jó példa Konstantin császár, ki 950 körül a szláv *zupa*-

nosz főembereket a *gerontesz* 'öregek' szóval értelmezi, míg a legkorábbi Elba-vidéki szláv említés 'faluvéne' jelentést őriz (1181: *seniores villarum, quos lingua sua supanos vocant*). Ugyanakkor a tengeremelléki Horvátországban minden előljáró *zsupán!* Egy 892-i oklevélben *zsupán* a Klivna *zsupa* vezetője, *zsupán* Klissza vár és udvarház főnöke, *zsupán* tisztségnév járul minden udvari méltóságnévhez, így az udvar ispánja (*zuppanus palatii*) nevéhez, de *zsupán* cím járul a pohárnok, tárnok, lovász és más tisztségek címéhez, mint ahogy a fejedelelnő (*comitissa*) udvarnagya is az. A bolgár kánságban feltehetően a szláv közösségek vezetőjét hívták *zsupánnak*, akár szláv volt, akár behelyezett bolgár, s egy ízben kapcsolódik egy méltóságnévhez is: *zsupan tarkan* (vojavoda – tartományfőnök).

A nagyszentmiklósi kincs *Bojla zoapan* és *Bota-ul zoapan* feliratai bizonyítják, hogy a magyarországi szlávok így nevezték egy-egy „türk” főembert, nemzetségfőt, nyilván azt, akit a türkök *bégnek*, a magyarok *bőnek* tituláltak. A *zsupán* szó semmilyen régi szláv nyelvben nem szorítkozott a „várispán” jelölésére, és nem volt jellemző járuléka a várszervezetnek, mint ahogy a magyarban is csak másodlagosan kapcsolódott hozzá. Dénes nádor 1228-i oklevelében a kenézség megfelelőjének mondja (*spanatum sive knezeatum*), míg Kézai 1283 táján a *span* szóról azt állítja, hogy a hunok nyelvén a „kapitány” neve volt. Az Árpád-korból csak közvetett adat van rá, hogy a *comes* magyar megfelelője az *ispán* – így a görög Kinnamosz szerint a XII. századi „hunok” (magyarok) a sztratégoszokat *zupánosznak* mondták –, de hogy 1300 körül mégis ezt jelentette, igazolja az 1329-i latin *predio comitis Kunch* 1333-i magyar megfelelője: *Kunch sspan maiura*. Amint azonban Kunc ispán budai patrícius volt, ugyanúgy más „ispán” címmel kitüntetettek sem voltak szükségszerűen várispánok.

Áttekintve a vármegyeszervezettel kapcsolatos többi megnevezést, éppen az tűnik fel, hogy ezek túlnyomórészt magyar eredetűek. Ilyen mindenekelőtt a *vár* szó; a szláv *grád* Magyarországon csak szláv eredetű helynévben fordul elő, pl. *Csongrád*, *Nógrád* és *Visegrád*. A *-grád* helymegjelöléssel azonban nem lehet megyeszervezetre következtetni; a középkor óta emlegetett turóci *Visegrád* hegy földvárában pl. régészeti kutatással sem sikerült középkori nyomokra bukkanni.

A *vár* szó kapcsolódik a legtöbb vármegyével kapcsolatos társadalmi fogalomhoz: *várispán*, *várnagy*, *várbíró*, *várkajátó*, *várjobbágy*, *várnép*, *várfölde*, *várfalva* stb. A várispán tisztjei a *hadnagy* és *száznagy*; a határvármegye szakelnevezései: *őr*, *örnagy*, *lövő*, *gyepű*, *gyepűelve*, *kapu*.

Megjegyzendő, hogy Magyarország szlávok lakta vidékein e fogalmakat olykor szláv néven is nevezték, mint ez a helynevekből kiderül. Így pl. a várfalvak elnevezése a Nyitra vidéken *Kosztolány*. (Hogy az 1113-i oklevél *suburbani [de] Costelan* 'kosztolányi váralattvalók' kitételében két egyazon jelentésű névről van szó, azt valószínűsíti az 1110 körül írt lengyel krónika *castellanus* 'harcos várnép, vár lakó' szóhasználat. A szláv *kostel* jelentése itt nem templom, mint napjainkban, hanem 'castellum, turris', mint az ószlávban.) A „Várföld” elnevezése a korai magyar-szláv nyelvhatár mentén többfelé a szlovén eredetű *Gradna* ~ *Garadna*, az *Őr* falvak elterjedt szláv neve *Strázsa*, míg a *Lövő* szláv megfelelője a magyar *lő* ige-tőből képzett

levár, magyar helynévben *Levárd*. A „gyepű” szláv megnevezésére a szláv *sěkati* ‚vágni’ ige *sekb*, *seka*, igealakjából képeztek szót. Az *osěk*, *pasěka*, *presěka*, *zasěka* szavaknak ugyan sokféle ‚vágás, vágat’ jelentésük van (pl. erdei tisztás, méheskert, kerítés, liget, hasadék), de gyepűt is jelentenek, így általában a *zasek*, sajátosan a régi lengyel *osiek* (1230: *osekones et firmitates*) és a délszláv *presěka* (a Krassó megyei *Preszáka* régi neve 1496: *Gyepew alio nomine Prezaka*). A gyepűkijáróknál fekvő *Szék* helynevek (pl. két *Szék* falu Vasban és *Szék* föld az Olt-kanyarban) mögött is a szláv *sěk* ‚vágás’ szó sejthető, vö. mai cseh *sek* ‚vágás’. A kapura a szláv *brana* és *vrata* szóval is képeztek helyneveket Magyarországon, mint *Borona*, *Boronka*, *Vrata*, *Vratna*, *Verőce* és *Vercke*.

Abból viszont, hogy a várszervezettel kapcsolatos Árpád-kori terminológiánk túlnyomó részben magyar eredetű és Magyarország szlávok lakta vidékein megtalálható párhuzamos szláv elnevezése, világosan kiderül, hogy itt nem szláv intézmény átvételéről van szó, hanem olyan szervezetről, amely a társadalmi fejlődés adott fokán a szláv és magyar társadalomban párhuzamosan fejlődött ki.

Valójában a szomszédos cseh és lengyel társadalomban a várszervezet csak az ezredforduló táján alakult ki, annak nyomán, hogy a Piaszt és Psemiszlida uralkodók az Árpádokkal egyidőben a központosításnak ellenálló törzsfőket és nemzetségfőket levertek, és elkobzott váraik felhasználásával egységes várszervezetet építettek ki.

Hogy e párhuzamos fejlődés esetében mennyiben lehet kölcsönhatásokkal számolni és mennyiben az antik gyökerű *comitatus* szervezet mintául vételével, arra csak akkor kísérlehetjük meg a válaszadást, ha áttekintjük a kora középkori Európa területi szervezeteit.

Az európai territoriális berendezkedés alapja a késő római civitas-szervezet. A latin *civis* ‚polgár’ szóból eredő *civitas*, melyen kezdetben polgárközséget értettek, utóbb pedig egy nagyobb közösség által lakott terület, territórium és központjának neve lett, a népvándorlás viharai alatt hovatovább átment a territórium központjában levő város megjelölésére. A késő római civitas élén a *comes* – eredetileg a császár kíséretének tagja – állt.

A Galliát meghódító frankok átvették a késő római berendezésből mind a civitas, mind a comes intézményét. A civitas központok átvétele nem jelentette a régi civitas-körzetek újraéledését, s a frank *comesek* új territóriumainak megjelölésére egy másik latin szó, a ‚vidék’ jelentésű *pagus* (ebből a francia *pays*!) terjedt el. A *pagusszal* jelenésben hovatovább azonosuló germán *gau* eredetileg mást jelentett. A *gau* (más germán megnevezése: *baar* vagy *huntari*) kezdetben nem ‚vidék’, sem ‚igazgatási kerület’, még kevésbé katonai demokráciában élők nemzetségi területe volt, mint régebben vélték, hanem kiskirályság (*Gaufürstentum*), ahol egy-egy főúri család katonai kíséretével uralmat gyakorolt az ott lakók felett. E gauok azáltal váltak kerületekké, hogy egy-egy erőskezű uralkodó vagy dinasztia sorra uralma alá vetette őket, és saját megbízottját ültette be kormányzónak.

A frank *grafio*, mely a VI. században még a *comes*nél alacsonyabb királyi tisztviselőt jelentett, a VII. századtól azonosult jelentésében a *comes*szel, a Karolingok idején pedig a *comitatus* már ugyanaz, mint a „grófság”.

A frank gróf feladatköre a következőkre terjedt ki: a törvények (kapitulárék) kihirdetése és érvényre juttatása, a császár parancsainak végrehajtása, ítélkezés, rendfenntartás, hadba vezetés, adó, vám és bírság beszedése, tehát a magyar *comes* feladatkörével egyezett.

A *comitatus*-grófság területileg általában megfelelt a *pagus*nak, ill. *gaunak*, de hódított területeken, mint pl. Tübingiában, Szász- és Bajorországban a kettő többnyire nem esett egybe. Előfordult, hogy egy *comes* (gróf) több *pagus* (gaut) kormányzott, de fordított esetre is van példa: egy *pagus* kormányzásán több gróf osztozott.

A frank grófságon belül kisebb igazgatási körzetek is voltak, a *vicariák* vagy *centuriák*; ezek az eredetileg száz adózót magában foglaló körzetek alkalmilag kisebb megyékké váltak.

Nagy Károlynak kb. 400 grófja volt a birodalom különböző vidékein (nem számítva Itáliát és a markokat, azaz határgrófságokat). Ezek közvetlenül az uralkodótól függtek, aki utasításait, parancsait a *missin*ek címzett kiküldöttek révén közvetítette hozzájuk. A császár általában arra törekedett, hogy leépítse a közte és a grófok között álló hercegségeket, dukátusokat, s csak a helyi viszonyok kényszerítették, hogy Itáliába és Aquitániába behelyezze egy-egy fiát.

A grófságnál terjedelmesebb határgrófságot, markot kormányzott az őrgrof (*prae-fectus limitis, marchio*).

Nagy Károly utódai alatt a frank grófság intézménye fokozatosan átalakult. Az átalakulás okai a következők voltak:

1. Mind több egyházi és világ nagybirtokos nyert földjeire és népeire bírói és adózási mentességet, immunitást.
2. Az immunitást nyert nagybirtokból önálló földesúri grófság és egyházfejedelemség alakult.
3. A grófi méltóság hovatovább örökletessé vált; a gróf megszűnt tisztviselő lenni, s maga hűbéres (vazallus) lett, grófsága pedig hűbértartok (beneficium, feudum).
4. Az eredeti grófságok közül több egy kézre került, másokat megosztottak.
5. A gróf többé nem a király várában székel, hanem saját várában, aminek jeleként Németországban a feudális grófságot többé nem viselője keresztnevéről, hanem váráról nevezték.

A fentiek folyamánként a grófság megszűnt összefüggő és az országot egységesen behálózó területi szervezet és hatékony kormányzati szerv lenni.

Nagy Károly birodalmának területi szervezete látszólag egységes volt, de a különböző időben bekapcsolt, eltérő berendezkedésű tartományok teljes egységesítése valójában nem következett be; ugyanakkor a „monarchia” felosztása a császár és fiai között (először: 806, Verdun: 843, majd 870, 880, 888) és a részek önállósulása oda vezetett, hogy a „grófságok” berendezkedése Francia-, Német- és Olaszországban eltérő vonásokat vett fel, sőt az egyes hercegségekben is másként alakult.

A Rajna-vidéktől keletre eső német hercegségekben Nagy Károly és utódai nem építettek ki olyan grófság-hálózatot, mint Nyugaton. Szászországban pl. több kísérlet ellenére sem sikerült megvalósítani, más hercegségekben a nemesség ellenállása miatt csak a királyi birtokokra korlátozódhatott, ezeket pedig grófjaik a 800 körüli zűrzavarok idején örökletes „hitbizományokká” változtatták; végül a délkeleti részen ország nagyságú területeket fogtak össze védelmi rendeltetésű határgrófságokba.

Az avar birodalom megdöntése után az elfoglalt Pannonia Duna és Dráva közti részéből Bajorországhoz tartozó keleti határőrvidék (Ostland) lett, míg a Dráván túli részt Friaul örgrófsághoz csatolták. (Ezekben belül nem időtálló avar és szláv tartományurasságok is létesültek, így 820 előtt a Fertő vidékén avar „kapgan”-ság, és a Száva vidékén Liudevit alsó-pannoniai „dukátusa”, majd 845 és 874 között a Privina „dux” és fia, Kocel „comes” által bírt örökbirtok és hűbértartományok Zalavár körül és másutt, Bajorországban.) A Regensburgban székelő Német Lajos idejében történt meg a Dunántúl megosztása alsó- és felső-pannoniai örgrófságra (főnökeik határvonalát Kőszeg táján 844/45-ben így jelzik: *in marca, ubi Radpoti et Riharii comitis confiniunt*), ugyanakkor a Friaulhoz tartozó részt (Isztria, Krajna stb.) négy örgrófságra osztották. Ezekben a nagy kiterjedésű határgrófságokon belül több kisebb határvár is épülhetett, amire például hozhatjuk fel Arnulf király 888-ban kiadott oklevelét, melyben elrendeli, hogy Ostmark területén a morvák felé eső Grünzgauban „az emberek... a határispánnal (*terminali comite*), ahol ez kijelöli, várat építsenek, ahová szükség esetén javaikkal együtt maguk is meneküljenek, s a szokott módon másokkal együtt... az ellenség lesből való támadásaira éberren vigyázzanak”. Az itt épített vár nem jelentette új határgrófság létesítését, hanem a határgrófságon belül egy kisebb várkörzet szervezését.

Új típusú grófságok szervezését a magyarokat visszaszorító Madarász Henrik kezdte el, s fia, I. Ottó valósította meg abban az ütemben, ahogy magához ragadta az uralmat az egyes hercegségek felett, s ahogy rátette kezét a maradék Karoling királyi és az elkobzott hercegi birtokokra. Az új grófság nem zárt territoriális berendezés volt, hanem a királyi uradalmak összefogó szerve.

Szászországban is az új dinasztia szervezte meg a királyi birtokot igazgató grófságokat és a határőr markokat. Itt a megújuló szász felkelések, a szlávokkal való folytonos harcok és a magyarok elleni védekezés a grófságon és markon belül kisebb várak és várkerületek, „burgward”-ok létesítését tették szükségessé. Hasonló burgwardok az elbai szlávoktól elhódított és a markokba, örgrófságokba szervezett részen is létesültek I. Ottó idejétől. A *burgward* várkerület volt, mely ritkán ölelt fel két tucat falunál többet. Lakói a várban menedéket találhattak, és azt védeniök is kellett; a kerületek együttesen adóztak, de bíraskodás tekintetében nem saját váraik alá tartoztak.

Ami Madarász Henrik nevezetes honvédelmi rendelkezését illeti, a király 924 és 933 között, a magyarokkal kötött béke éveiben nagyszabású várépítkezésbe fogott, hogy a magyar kalandozásoktól és az ezáltal kikényszerített adótól megszabadítsa az országot.

Widukind X. század végi szász történetíró beszéli el, hogy Henrik a magyaroktól nyert kilencéves békét a barbár népek leküzdésére használva fel, földműves katonái (*agrarii milites*) közül minden kilencediket várakba telepítette, hogy a többi nyolcnak ott szállást építsen, a nyolcak termésének harmadát beszedje és a várakban rakta tározza. A király azt is elrendelte, hogy minden összejövetelt a várakban tartsanak.

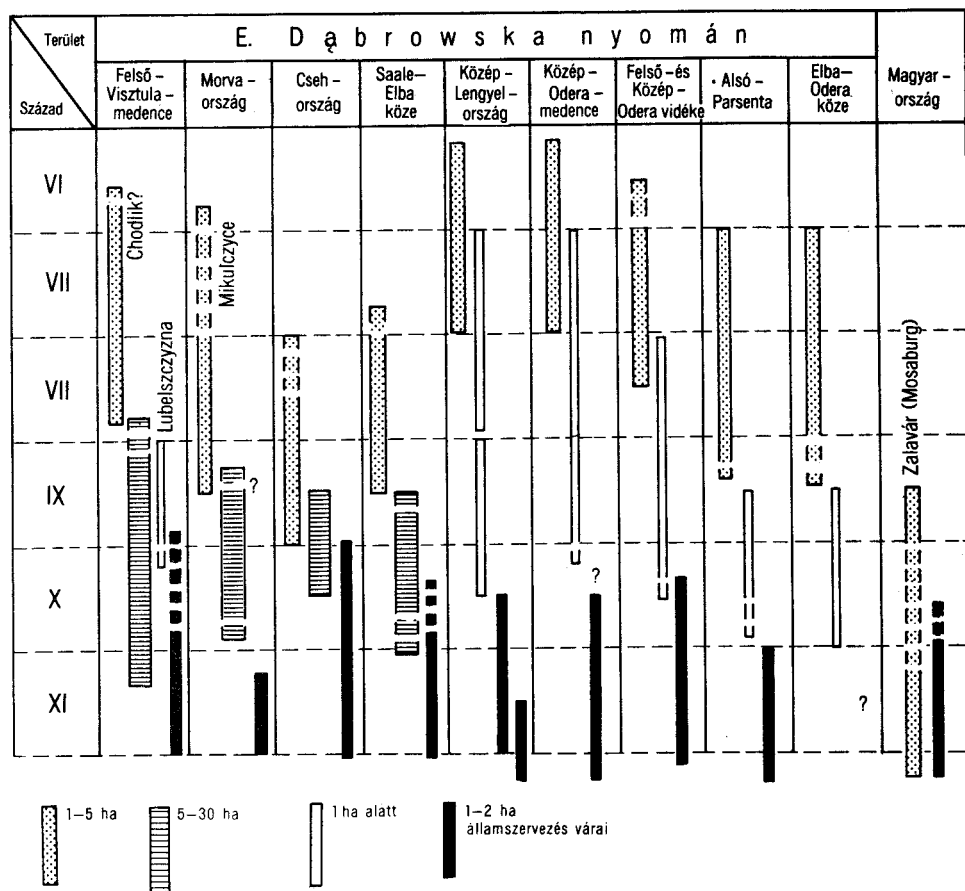
Ami ezeket a várakat illeti, bizonyos, hogy nem lovagvárakról volt szó, hanem a kolostoroknak és azoknak a gyülekezőhelyeknek, ahol a lakosság időnként törvénykezésre, ünnepekre, vásárra összegyűjtött, palánkkal való megerősítéséről. Ilyen volt egy-egy királyi udvarhely, mint Werla, és egy-egy kolostor, mint Hersfeld a hozzá csatlakozó emelkedettebb szabad térrel, amely mint voralja-vásárhely „város” kiépítésére alkalmas volt. Ilyen értelemben Madarász Henrik intézkedése rokon a Lombardiában, Burgundiában, a Rajna-vidéken és Bajorországban ugyanekkor a magyar támadások kivédésére hozott intézkedésekkel: a voralják körülalazásával.

Az a harcos földművelő elem, amelynek nyolcadrészét a várba telepítették, míg a többi termelt, a német kutatók egy része szerint a *ministerialis* szolgálónépek közé sorolandó, más része „szabad harcoló parasztnak” értelmezi őket, míg újabban a „király szabadja” (*Königsfrei*) kategóriával is magyarázzák. Nézetem szerint olyan királyi szolgálónépekről van szó, akik gazdaságilag az önálló agrártermelők, társadalmilag a félszabadok közé tartoztak. Erre mutat Madarász Henrik 929-i oklevele is, amelyben feleségének adja Quedlinburg, Pöhlde, Nordhausen, Grone és Duderstadt várakat. A várakhoz tartozó népek sorában megkülönbözteti a *litek*, azaz félszabad parasztok rétegét a mindkét nembeli rab cselédektől (*servis mancipiis utriusque sexus*), sőt kifejezetten beszél a várban belül szolgáló családok belső csapatáról minden felszereléssel és istállókkal (*interiorem familiarum collegionem intrinsecus famulantium cum omni supellectili, cum equariciis ibidem inventis*). Az utóbbi családokon a várba telepített *litek*et kell értenünk, s így ezek a veszély esetén fegyverbe hívható félszabadok azonosíthatók a katonáskodó parasztokkal.

E réteg megfelelője a keleti német őgrófságok területén, melyeket az elbai szlávoktól hódítottak el, a szláv *vityáz* néven tűnik fel. Már Thietmar merseburgi püspök említi, hogy az újonnan épített Meissen vár kapuja előtt „szlávul vityáznak nevezett csatlósokat” (*satelliti sclavonice dicti vethenici*) telepítettek le. Későbbi adatokból kiderül, hogy a parasztság legfelső, lovon szolgáló rétegéről van szó (a hallei kolostor népei között 1189-ben: *in equis servientes id est withasii*; a meissenai suburbiumban adószedő parasztok 1334-ben: *rustici qui dicuntur witzesen*). A fentiek alapján a szóban forgó réteget nem a magyar társadalom szabad harcos jobbágy (*miles*), hanem a félszabad *lovas* szolga rétegével azonosíthatjuk.

A szláv jogtörténet egyik kiváló művelője felvetette, hogy esetleg a Henrik által kialakított szász várszervezet szolgált előképkül a lengyel és cseh várszervezetnek, amely utóbb a kasztellánátusok formájában jelent meg.

E kérdésekre a válaszadást az teszi nehezzé, hogy a lengyel és cseh várszervezetre a kialakítást követő időből nem maradt leírás, s berendezését csak egy évszázadnál későbbi, jobbára XIII. századi kútfőkből ismerjük meg, amikor már módosult az

32. A nyugati szláv földvártípusok területek és korok szerinti változása

államszervezéskor kialakult állapot. Egykorú források hiányából következik, hogy a történészek véleménye élesen eltér e kérdésben, s még ma sem lehet végérvényes képet adni.

A IX. századi Bajor Geográfus a nyugati szlávok leírásában a különféle folyóvidéken lakó népcsoportokat, törzseket aszerint tagolta, hogy hány „várat” (*civitas*) tettek ki. Régebben egy-egy civitast vérrokon nemzetség központjának tekintettek, ma inkább szomszédság révén kifejlődött etnikai csoportok váraira gondolnak. Funkciójuk – néhány nagyobb állandóan lakott törzsi központtól eltekintve – „mentsvár” volt.

E szintér földvárkultúrájának területileg eltérő alakulását az jellemzi, hogy a visztulán (dél-lengyelországi) területen a morva, cseh és szorb fejlődéshez hasonlóan a VII–VIII. századi nagyobb (1–5 hektáros) földvárakat a IX. század elején igen nagy (5–30 ha-os) mentsvárak váltják fel, hogy helyükbe az államszervezéskor az állandó katonasággal őrzött kis palánkvárak (1–2 ha) lépjenek. Ugyanakkor Közép-Lengyelországtól az Odera vidékéig terjedő erdős síkságon a kezdeti nagyobb várakat a VII.

századtól igen kis várak (0,1–1 ha) váltják fel, s ezek a X. század első felében szűnnek meg, amikor az államszervezésre jellemző egyforma palánkvárak lépnek a helyükbe. E palánkvárak elégett faszerkezete a magyarországiakéhoz hasonló vörös sáncot hozott létre.

Vitatott, hogy e földváraknak mi volt a társadalmi szerepük, és milyen körzet kapcsolódott hozzájuk. Tény az, hogy a XIII. századi forrásokban elhaló kiskerületek hálózata tűnik fel, az *opole* (latinul: *vicinia*), mely Közép- és Észak-Lengyelországban hasonló méretű és sűrűségű, mint a *burgward* Szászországban, az *osada* Dél-Lengyelországban és a *pogost* Mazóviában és Közép-Oroszországban. 10–20 falut ölelt fel, és átmérője nem volt több 30 km-nél. Elterjedt felfogás szerint a nemzeti területből fejlődött, mások mesterségesen létrehozott adókerületnek tekintik. Az valószínűbb, hogy a fejlettebb területi szervezet életrehívásakor több opole egy várnagyságban való összefogásából keletkezett a „kasztellánátus” (várnagyság), melyből a XIII. században száznál több tette ki az ország területét. Ezek központja egy-egy fejedelmi vár volt, élén a XII. század végétől a *castellanus* állt. Ami a kasztellánátusokat illeti, későbbi adatokból bizonyos, hogy a várhoz a várban lakó vitézeken kívül századokba és tizedekbe szervezett falusi parasztnépség is tartozott.

A lengyel kasztellánátus a XIII–XIV. században felbomlott; egyes várak jelentősége megnőtt azáltal, hogy kereskedőváros épült melléjük, mások faluvá süllyedtek, s ezek territóriumait a jelentős „fővárak” területéhez csatolták. A XIII. század végétől a fővárakból új központosítás indult el, és cseh példára *capitaneus* (*starosta*) kormányzott bennük, míg a tartományokból a napjainkig élő vajdaságok fejlődtek ki.

A lengyel területi kormányzás nagy egységei szintén nagy múltra tekintenek vissza. A Piasztok monarchiája több szláv néptörzs egyesítéséből jött létre, s a fokozatosan bekebelezett „országok”, mint pl. a viszlánok lakta Fehér-Horvátország (később Kis-Lengyelország) Krakkó központtal, utóbb is külön tartományok maradtak. Ilyen tartomány volt Szilézia (Boroszló provincia) és Mazóvia is, melyet 1100 körül a főként katonai feladatokkal megbízott comes kormányzott.

Mint minden új államszervezőkor, a Piasztok uralomra jutásának és hatalmuk kiterjesztésének formája az idegen „nemzetségek” és főemberek várainak elfoglalása és saját megbízottak beültetése volt. Erről korabeli forrás nem maradt fenn, csupán a Gall Névtelen egyidejű leírását ismerjük a lengyel herceg, ill. nádor XI. század végi uralomkiterjesztéséről, várak sorának elfoglalásáról és előljárók behelyezéséről. Kezdetlegesebb viszonyokat ábrázol Gallus, amikor leírja Bátor Boleszló 1000 körüli belső várreformját „Miként rendelkezett Boleszló a várakról és városokról saját országában” címen: „Előhívta familiárisai közül akit akart, mindegyikre egy-egy várost vagy várat bízott, hogy ezek városaik és váraik helyén lakomát készítsenek elő, és gondoskodjanak ruhákról és más királyi ajándékokról, amiket a király ajándékozni szokott hiveinek.” Ilyen familiárisrá vált Boleszló körében a hozzá menekült magyar Gyula (Prokuj) vezér, akire a fejedelem egy nagyobb várat, ill. „váras” helyet (*urbs, civitas*) bízott; az erről beszámoló Thietmar ui. a kisebb erődöt *castel-*

lumnak nevezi. A nagyobb várak és város helyek általában a fejedelem udvarhelyeit is befogadták, míg a kisebb erődöknek inkább csak katonai jelentőségük volt.

E látszólag egyöntetű kép dacára a lengyel történetírásban nem alakult ki egységes felfogás a várrendszer kialakulásáról. Általában úgy vélik, hogy a várkerület úgy keletkezik, hogy az opole-szervezetet bevezetik az első Piaszt fejedelmek által létrehozott államszervezetbe, de újabban a kasztellánátust viszonylag későbbi, XII. század eleji szervezésnek is tartják, s felteszik, hogy Bátor Boleszló államszervezése nem a kasztellánátusokra, hanem arra a 8–10 nagy város provinciára támaszkodott, melynek központja a *comes* igazgatta vár volt.

Ha igaz az, hogy a kasztellánátus másodlagos szervezés, akkor a lengyel államszervezésben a nagyobb *provinciaszékhelyekre* ültetett *comesek* körül indult el a szervezés, mely alsóbb szinten az *opole*-kerületek központjaiba és az udvarházakba helyezett vazallusokkal és várakba telepített legénységgel folytatódott. A várkatonák kiköltöztetése a várból és földre ültetése Lengyelországban csak a XII. században következett be.

Boleszlónak Gallus által jellemzett uralma erősen emlékeztet kortársa, az orosz Vlagyimir uralkodására. A Novgorodból jövő és Kijevben berendezkedő Vlagyimir varég-orosz katonai kíséretével, a druzsinával járta az országot, s a kijevi évkönyvíró visszaemlékezése szerint 980-ban „kiválasztott közülük jó, értelmes és bátor férfiakat, és kiosztott nekik *grádokat*”, azaz várakat. (E várak – eredetileg bizonyára nemzetiégi központok – körül alakultak ki a *volosztj* és *pogosztj* nevű adózási körzetek.) Nem sokkal utóbb (988) Vlagyimir 12 fiát távoli nagy városközpontokra (pl. Novgorod, Rosztov) és törzsekre (pl. muromák, drevlyánok) küldte uralkodni, hogy az alávetett népet saját druzsinájukkal adóztassák. Ugyanekkor a besenyők felé határvárakat épített, melyekbe északi szláv és finn törzsekből válogatott legényeket telepített.

Ha a lengyel és orosz társadalomban az ezredforduló a szilárd államszervezet kezdetét jelenti, ilyen fejlemény biztosan nem következett be egy évszázaddal korábban a nagymorva fejedelemségben. Az avar uralom alól felszabadult Morva melléki szlávokra kezdetben hasonló földvárkultúra volt jellemző, mint a szomszédos nyugati szlávokra a X. század előtt. Törzsi alcsoportok mentsvárai mellett itt nagyobb kiterjedésű lakott földvárakat tártak fel, melyek az uralmat kezükbe ragadó Mojmiridák udvarhelyeül, szolgálói és vitézeik lakhelyeül szolgáltak, s a kereszténység felvétele után kis templomokat fogadtak be. A nyugati szláv földvárkultúra összehasonlítása arra az eredményre vezetett, hogy Nagy-Morvaországban nem következett be egyforma kis földvárak építése országszerte, ami a várszervezetre alapított államszervezést jellemzi Cseh-, Lengyel- és Magyarországon. Ennek hiánya összhangban van a nagymorva fejedelemség félbarbár jellegével, melyet kizárólag személyi függés jellemez.

A cseh várszervezet kifejlődéséről úgy vélik, hogy az korábbi etnikai csoportoktól többé-kevésbé függetlenül jött létre. A Cseh-medencében lévő törzsek (csehek, lucsnok, dudlebek, horvátok) és nemzetségek főnökei katonai kíséretükkel korán kis

uradalmi körzeteket hoztak létre, melyeknek központjában egy nagyobb kiterjedésű földvár állott. E várkörzetek sem voltak állandóak, hanem az erőviszonyok szerint változtak. A X. század folyamán a cseh Psemiszlidák fokozatosan uralmuk alá hajtották a más törzsbeli főnököket, és váraikat birtokba vették; 960 táján Felső-Morvaországot és Krakkó vidékét is elfoglalták, de csak 995-ben sikerült az utolsó ellenlábas dinasztiát, a fehér horvát Szlavnikokat kiirtani és váraikat (Libice, Kourim stb.) elfoglalni. Ez az egyesítési folyamat olyan földvárak építésével volt kapcsolatos, amelyek kisebbek voltak a régieknél, egységes várszervezet kiépítését azonban látszólag késleltette, hogy 1003-ban Csehországban belső összeomlás következett be, s a német és lengyel hadszíntérül szolgáló ország belső rendje csak I. Bretisláv uralma alatt (1034–1055) szilárdult meg. I. Bretislávot tartják a cseh-morva kasztellánátusi szervezet kiépítőjének, melyhez felhasználta az elődei által elfoglalt várakat és körzeteket, de maga is épített határvárakat, pl. Morvaországban, ahol is a régi nagy-morva város helyektől függetlenül épült ki a várszervezet, pl. Pohansko mellett Brětislav.

Áttekintve a szomszédos nyugati szláv területeket, a Bajor Geográfus alapján bizonyosra vehető, hogy viszonylag sűrűn helyezkedtek el rajtuk közepes és nagyobb méretű földvárak, melyekhez kisebb körzetek tartoztak. E várak részben a körzetben élő nemzeti alcsoportok mentsvárául, részben egy-egy kiemelkedő nemzetséggfő és a kíséret lakhelyéül szolgáltak. Az államszervezés és a várszervezet kiépítése a X–XI. században a korábbi alapokon, de kevesebb és viszonylag kisebb várak igénybevételével, ill. építésével történt, s az uralmat kezükbe ragadó dinasztiák ezekbe ültették kíséretük előkelő tagjait várnagynak, és ide telepítették egyszerű vitézeiket várkatonának. Ezek eltartásáról a vár parasztjai gondoskodtak, feltehetően olyanféle módon, ahogy azt Madarász Henrik a 930-as években Szászországban elrendezte, s ilyen módon a szászokkal szomszédos és velük harcban álló szláv országokban számolni lehet hasonló elvek alkalmazásával.

Rögtön e helyütt szükséges megjegyezni, hogy a magyar várszervezet lényegbeli egyezése ellenére is eltért egy fontos mozzanatban mind a szász, mind a cseh és lengyel várszervezettől. Egyezett elvileg a csehhez és a későbbi lengyelhez annyiban, hogy a várakhoz itt is, ott is az egész országot behálózó territóriumok tartoztak, de hasonlított a szász berendezéshez is annyiban, hogy a várszervezéskor személyi függésben álló vitézeknek és parasztoknak személytelen intézményhez, a várhoz való kapcsolása történt meg. Ugyanakkor eltért ezektől annyiban, hogy a magyar harcos jobbágyokat, akiket a várhoz kapcsoltak, nem a várba telepítették le. Ezt a várjobbágyok lovas mivolta és nagyobb állatállománya tette lehetetlenné.

A magyar várszervezet vizsgálata szempontjából nem mellőzhető a dél-európai viszonyok áttekintése sem. E helyütt két terület bemutatása lényeges: a Balkán és Itáliáé. Mindkettő a római birodalomhoz tartozott, és mindkettő bizánci uralom alatt fejlődött mindaddig, amíg a népvándorlás kor népei is megtelepedtek benne.

Újból a késő római *civitas*-szervezetből kell kiindulnunk. A civitashoz mint városközpontozott terület tartozott. Bizánci uralom alatt a *civitas*okra vagy görögül

poliszokra épült „civil” igazgatási szervezet fokozatosan katonai szervezetté alakult át. Már a keleti részen rezideáló Diocletianus és Konstantin császár úgy szervezte újjá a hadsereget, hogy a belső területeken a *comitatenses* csapattestei, a határvidéken pedig a *limest* őrző *limitanei*, görögül *sztratiotai* határőrsége szolgált. A limitaneus határőrök zsold helyett földet kaptak művelésre. A földet átörököthették utódaikra a katonai szolgálattal együtt, de el nem adhatták, és nem szakadhattak ki a szolgálathoz. Kezdetben családjaikkal együtt egy-egy *castellum* vagy *castrum* egységében csoportosították őket (innen latin *castriciani* és görög *kasztrésziánói* nevük). Ilyen limitaneus berendezést honosítottak meg már 400 körül a népvándorlás dúlta Itáliában a *comes Italiae* alatt, majd amikor a VII. századi arab és szláv invázió miatt a birodalom területe beszűkült, ez lett Hérakleiosz császár új katonai reformjának bázisa. Hérakleiosz a maradék birodalmat katonai seregtestek, „themák” szerint tagolta, s a több provinciát felölelő új kerületet is *themának* nevezték. Minden thema élén *sztratégosz* állt. A themák alkerületekre való beosztása is csapattestek szerint történt. A katonaságot a császár úgy szervezte át, hogy a határőrség *limitanei* intézményét tette általánossá az egész birodalomban. Zsoldosok helyett kisbirtokra ültetett sztratióta katonaságot szervezett. Megteremtette a szabad paraszti birtokot, mely katonai kötelezettséggel járt együtt, s ezt a legidősebb fiú örökölte.

Az új thema-szervezet bevezetése csak lassan-lassan, a partvidékekről kiindulva vált lehetségessé, s egy-egy thema, mint Thrákia, Hellász, Macedónia, Thesszaloniké és Dyrrachion, ország nagyságú területet ölelt fel. A thema-szervezet nem nélkülözhetett egy új határőrség létesítését; az új határőröket görögül *akritainak* nevezték.

A hódító szlávság a görög-római szervezetet nem vette át. Az elpusztított városokat és a limes-szervezet várait, a *kasztronokat* és *fruriákat* részben mind *grádót*: várat és váras helyet vette használatba, részben mint „gradisté”-k, pusztá várhelyek szerepeltek tovább. A bennük működő állami és egyházi szervezet megszűnt.

A balkáni szlávok ezektől függetlenül, főként földrajzi egységek (folyóvölgyek, medencék) szerint alakították ki saját *zsupa*-szervezetüket. Noha a *zsupa* és a vele összefüggő *zsupán* szó eredete még nem tisztázott, az uralkodó nézet szerint a zsupa egy-egy nemzetség vagy törzsi alcsoport foglalás kori szállásterülete. Ámbár a délszláv nemzetséget és nagycsaládot sokan úgy tartják nyilván, mint a tovább élő rokonsági csoportok klasszikus példáját, az újabb történeti szociológiai kutatások tanulságai nyomán nyilvánvaló, hogy másodlagos alakulásokról is lehet szó, és az egymás mellé települt nagycsaládokból mesterségesen is kialakulhat „nemzetség” vagy zsupa.

A délszláv társadalom korai szerveződésében nincs tisztázva az avarokhoz való viszony. Nem tudjuk, hogy mennyiben volt szerepe az avar hatalomnak a bizánci területre való leköltözésükben, és az avar kagán milyen fennhatóságot gyakorolt felettük. Valószínű, hogy mint az avarok katonai segédnépei telepedtek meg a Balkánon, de ez is csak arra volt alkalmas, hogy az avar nagyhatalom árnyékában, messze annak központjától, saját szervezetüket konzerválják, és elodázzák azt a folyamatot, hogy közülük a legerősebb nemzetségfő a zsupákat sorra uralma alá hajtja – ami a tengeremléki Ó-Horvátországban a IX. században bekövetkezett.

A délszláv fejlődésben külön utat jelent a bolgár állam alakulása. Az onogur bolgár-törökök a szlávokra telepedtek rá, s így kezdetben még kevesebb közülük volt az antik berendezkedéshez, mint a szlávoknak. A bolgár feliratok szerint saját szervezetüket hozták magukkal, török nevű méltóságviselőkkel.

A bolgár szervezet, melynek alakulására bizonyára az időleges türk és avar uralom is hatott, az avar birodalom bukásakor nyerte el azt a nagyhatalmi berendezkedését, amely a bolgár feliratokban jelentkezik. A bolgár főemberek egy magasabb és egy alacsonyabb rétegre tagolódtak: a hercegek és törzsfők (latinul: *primates*) közös neve, a *bojla* a magyar úrnak felelt meg, míg a nemzetségfők (latinul: *maiores*), bolgár néven *baghain*, a magyar bővel egy szinten álltak. A bojlok közül került ki a hadvezéri tisztet viselő „nagy tárkány” (*olgu trakan*) főméltóság; az alája és a bojlok alá rendelt tárkányok nagyjából egy szinten voltak a görög *sztratégosz*okkal, a *komisz* néven is írt *comes*ekkel.

A bolgár szervezet ismert körzetvezetőket; ilyenek azok a *rectorok*, akiket a bolgárok 927-ben Dél-Pannoniába beültettek. Ezek bolgár tisztségnevét nem ismerjük; nem viselhettek *komisz* címet, mert a bolgár comesek tartományfőnöki tisztet láttak el. Bolgár-szláv nevük lehetett *zsupán*, noha a IX. századi bolgár feliratokban ez mint tisztségnév ritkán jelentkezik, inkább csak úgy, mint egy-egy katonát adó szláv zsupa-körzet vezetője, míg a zsupánok főnöke lehetett a preszlávi gyűrűfelirattal igazolt „nagy zsupán”. Feltehető, hogy a bolgár-török *baghain* tisztségnév szolgált a körzetvezető *rectorok* megjelölésére, de a pannoniai szlávok zsupánnak mondhatták őket.

A honfoglaló magyarok a Kárpát-medence délkeleti részén valószínűleg baghainok vezette bolgár csapatokkal álltak szemben, s ha ezeket szláv alattvalóik zsupánnak nevezték is, e gyéren lakott határvidéken zsupa-szervezet aligha tehető fel. A laza bolgár határszervezetet a honfoglalók élethalálharcban söpörték el, s így semmi alap nincs annak felvetésére, hogy a magyarok itt talált bolgár szervezetet vettek volna át.

Kérdéses, hogy a további bolgár fejlődés kínált-e olyan mintát, amiből a magyar állam szervezői merítettek. A görög–magyar szövetség felbomlása (958) után Taksony fejedelem, majd fia, Géza jó viszonyban volt a bolgárokkal. A kelet-európai szövetségben indított utolsó magyar kalandozás évét követően, 971-ben azonban Bulgária bizánci uralom alá került; területét megszállták, és egyházi önállóságát megszüntették. A kezdetben Bizánc hatalmát képviselő Nikolaosz macedóniai komesz fiainak a felkelésével indult el a függetlenségi harc (976), ami Sámuel cár birodalmához vezetett. Ez azonban inkább csak a régi Bulgária nyugati felére terjedt, s területe aszerint változott, ahogyan a II. Bazileioszsal való gyilkos harc fázisai alakultak. Sámuel cár birodalmát tartományokra osztotta; ezekben bojár-vojvoda seregvezetők székeltek.

Miután II. Bazileiosz 1018-ban megdöntötte a bolgár cárságot, területét görög stratégiák között osztották fel, s ezekben csapattestek szerinti katonai igazgatást vezettek be. Ami az egyházi szervezetet illeti, a császár okleveleket adott az ohridai bolgár patriarkátus megerősítésére (1019–20), s ebben elsorolta Bulgária püspöksé-

geit és az alájuk tartozó „kasztronokat”. A hiteles első összeírásban 17 püspökség szerepel a székváros megnevezésével. A püspökségek mellett felsorolt „kasztronok” látszólag alsóbb fokú igazgatási központokat jelentenek, amelyek mintegy anyaegeház szerepét is töltötték be. Egy püspökséghez 1–6, átlagosan 3 kasztron tartozott. Arról viszont nincs tudomásunk, hogy e kasztronok milyen szervezettel voltak kapcsolatosak.

A magyar fejlődés kevésbé állítható párhuzamba a korábbi bolgár berendezéssel, mert a honfoglaló magyarok nem szláv zsupákat szálltak meg. Amikor utóbb az Árpádok Ó–Horvátországban a zsupákat hódoltatták, ezek a bán alatt tovább is éltek. Ami a X. század végén kialakult bolgár berendezést illeti, ez Géza és István király előtt nem lehetett ismeretlen. Géza korában számolhatunk is erőteljes bolgár hatással, de minthogy sem a bolgár várszervezetet nem ismerjük közelebbről, sem Géza várhálózatának berendezését, nincs módunk összehasonlítást tenni. Géza félbarbár szervezetét azonban rövidesen felváltották István király *comitatusai*, István számára pedig, mint az az Intelmekből, a törvényekből és oklevelekből sokszorosan kiderül, nem a görögkeleti világ szolgáltatott követendő példát, hanem a latin műveltségű Nyugat.

Áttekintésünk befejezéséül egy másik mediterrán vidék, a Bizánctól is érintett Lombardia, ill. az itáliai királyság viszonyait tekintjük át. Ennek szemügyre vételét az is indokolja, hogy a magyar vármegyéket ismertető első irat, a veszprémi püspökség területét megállapító 1009. évi oklevél minden sajátosságával lombard-olasz nótárius fogalmazata.

Lombardiában a bizánci uralom a ravennai exarchatuson keresztül határtartományi szervezetet alakított ki. Ezt a településképpen az jellemezte, hogy a régi *civitas*-okon, kivált a Pó-medence peremén számos erőd (*castellum, castrum*, görögül *kasztron, fruria*) épült, s ezek számára saját kerületet, territóriumot hasítottak ki a *civitas* területéből. A görög katonai kormányzat duxai és tribunjai a várak védelmére *limitaneus* katonaságot telepítettek ugyanolyan hadi szolgálathoz kötött ki-birtokkal, mint Keleten. A katonaság itt nem görög, trák és illir elemekből, hanem főként gótokból és más germán törzsekből verbuválódott.

Amikor a longobárd „honfoglalás” megindult, egymás után estek kezükre a várak és városok. Az ellenálló katonaságot elűzték, de a longobárdokkal egy nyelvű germán helyőrség sokfelé átállt. A longobárdok nemcsak a római őslakossággal, hanem a bizánci szervezettel együtt kapták kezükre az elfoglalt várakat, városokat és kerületeket.

A longobárd társadalom vezető rétege mint *dux* és *gastaldus* került a városok és várak élére; a társadalom harcos középrétege, a vezérek katonai kísérete adta a *heermanokat*, latin értelmezéssel *exercitalis* harcosokat, akik olasz *arimann* nevükön váltak a középkori Lombardia jellegzetes társadalmi képletévé. Az arimannok egy része az országban mint földbirtokos telepedett meg, más része várakba és a várak környékén letelepítve *limitaneus* katonabirtokban részesült. Az arimann-föld az államé volt, nem lehetett elidegeníteni, csak utódok örökölhették a vele járó katonai szol-

gálattal együtt. Az arimann-birtokokat, ugyanúgy, mint Bizáncban a sztratióta-birtokokat, 899-ben kataszterszerűen összeírták. Az arimannok katonai egysége a század, *centena* volt, élén a *centenarius*nak vagy *sculdatus*nak nevezett századossal. Helyenként, jobbra határvárak mellett, egy-egy *sculdasián*nak nevezett kiskerület is feltűnik.

A Lombardiát meghódító frank uralom a nagyobb *civitas*-kerületekre támaszkodott, s az itt létesített grófságok a kisebb *castrum*okat határaikkal együtt bekebelezték, de úgy, hogy azok mint alkerületek tovább megmaradtak. A szász dinasztia idején sok kis várkerület *comitatus*sá alakult, s ezzel váltak az alpesi folyóvidékek körül szervezett nagy multú kincstári uradalmak is.

A várak köré telepített arimannok a comesek és vicecomesek alá tartoztak, s ilyen módon az összefüggő területet alkotó *comitatus*okban helyezkedtek el.

Az *arimann* pontos megfelelője a magyar harcos *jobbágnak*, a *castrum*ok köré telepített arimann pedig a várjobbágnak.

Intézménybeli rokonságra mutat az a körülmény is, hogy az elveszett *Legenda Sancti Stephani regis* címen emlegetett várjobbágy-, ill. várföldösszeírás az arimann birtokkataszter megfelelője. Az arimannok és a magyar jobbágyok további fejlődésében is mutatkozik párhuzamosság, amennyiben az *arimann* terminus jelentése hasonlóan differenciálódott; jelentett egyrészt szabad embert, vazallust, nemest, másrészt bizonyos szolgáltatásra kötelezett félszabadot, aki az *arimannián*nak nevezett földek használatáért adózott, sőt IV. Henrik 1064-ben többeket fel is szabadított az „arimannia nyűgéből”.

A XI. századtól az arimannok eltűnnek a forrásokból, mert a feudalizálódás az egész védelmi rendszert átalakította. Az itáliai várrendszer már a magyar kalandozások korától kezdve átalakult, nagyjából úgy, mint nálunk a tatárjárás után. A városokat fallal övezték, de a feudális nagyurak nem ezekbe húzódtak, hanem egy közeli hegycsúcson építettek fellegvárat, melyet *castellum* mellett *arx*, *rocca* vagy *petra* néven neveztek. A vár ura állított várnagyot (*gastaldus*, *ministerialis*, *castellanus* néven), a védelmet a benn lakó katonák (*militēs*) látták el, mellettük a várban paraszt állapotú várnép lakott (*habitatores*, *rustici*, és ugyancsak *castellani* néven).

István király abban a korban élt, amikor Itáliában a régi longobárd-olasz közigazgatást az új feudális berendezés kezdte felváltani. Az 1000 körüli lombard-olasz oklevelek szóhasználatának tükröződése az 1009-i veszprémi oklevélben mindenesetre megengedi a két berendezés összehasonlítását. A terminológiai egyezésen túl megállapíthatjuk, hogy a magyar vármegye több vonatkozásban egyezik a lombard-olasz *comitatus*szal, mint a német grófsággal vagy a bizánci themával.

Az István kori magyar vármegye központja a *vár* volt, melyet ebben az oklevélben nagyságra való megkülönböztetés nélkül *civitas* szóval adtak vissza. A nagyobb, központnak kijelölt *civitas* élén a *comes* állt, s ezért az alája tartozó ispánságot *comitatus*nak írták; *pagus* szóval vagy a *cum terminis et finibus* (határaival és végeivel) kitéttel megjelölték, hogy területiális alakulatról van szó, mint Itáliában, és ezt olasz módon a középkori vár nevével nevezték: *in Wesprimiensi comitatu*, *in comitatu*

Wsagradiensis civitatis. A bajor és szász *comitatus* már nem mindent átfogó területi szervezet volt, és általában grófjáról nevezték. (Nálunk az első ispánról való várelnevezés inkább népi szemléletet tükröz.) 1009-ben a comitatusoktól megkülönböztetik egy vár (Úrhida) *conpagesét*, szervezetét. Mivel ez Géza idejében épült másodrendű útelzáró vár volt, számolhatunk Magyarországon azzal az Európában általános berendezéssel, hogy a comitatuson belül kisebb várkörzetek is voltak, mint Bajorországban a határvár, Szászországban a burgward, a bizánci hatás alatt fejlődött országokban pedig a „kasztron”.

Az itáliai és magyar párhuzam láttán méltán felmerül a kérdés, hogy a vármegye berendezésében István király tanult-e az itáliai királyság viszonyaiból, avagy csak hasonló viszonyok mellett kialakult hasonló intézményekről van szó. Ennek eldöntésénél elvileg kell szemügyre venni, hogy milyen tényezők alakítanak ki területi-igazgatási szervezetet.

A minden társadalomban megtalálható etnikai kiscsoportok – akár rokonság, akár parancsszó, akár földrajzi egymásmellettség alakította ki őket – saját területtel rendelkeztek, ezeket nevezhetjük elsődleges vagy őskerületeknek. Az államszervezés egyik döntő mozzanata, hogy ezeket az őskerületeket (vulgáris szóhasználatul „nemzetségeket”) egy erős katonai kísérettel, mondhatni erőszakszervezettel rendelkező vezéri család uralma alá hajtja. Az alávetés módja függött az alávetett nemzetség gazdasági és társadalmi fejlettségétől. Kevésbé szervezett rokonsági csoportokra elég volt időnként fegyveres adószedőket küldeni, s a nemzetségek tovább is viszonylagos függetlenséget élveztek. Viszont olyan nemzetségek vagy törzsi alcsoportok esetében, ahol egy nemzetségszű saját várral és katonasággal rendelkezett, a központosítás csak a vár és az uralmi jogok (bíráskodás, adóztatás, vámolás) kisajátításával volt lehetséges, ez pedig katonaság beültetése és uralmi szervezet létesítése nélkül nem ment. Az így beszervezett uralmi területeket nevezhetjük másodlagos kerületeknek.

Az elsődleges és másodlagos kerületek között szükségszerűen területi folytonosság is van, mert a készen talált helyi adottságokon (vár, szolgálónépek és adózó közösségek) az új uralkodónak többnyire nem volt érdeke változtatni, ha folyamatosan uralmat akart gyakorolni a régi úr helyén. Változtatást olykor a célszerűség érdekében eszközölt, pl. több kis elsődleges kerületet összevont (a lengyel opolékhez képest ilyenek a kasztellánátusok), új központot jelölt ki, vagy nagy uralmi területeket megosztott két vár között. Mindez azonban a régi struktúra felhasználásával történt, s így minden központosítás alapjai azok a helyben talált adottságok, melyek között az alávetett és beszervezett társadalom élt. Olyan megszervezés, amely a helyi adottságok figyelembevétele nélkül, mintegy íróasztali tervezés módján ment végbe, a középkorban ismeretlen.

Nagyjából adottak a beszerzés módjai is, itt azonban különbséget kell tennünk barbár és intézményes megszervezés között.

Amikor az uralkodó a meghódított törzsekre (tartományokra) fiait és hozzátartozóit s ezek a nemzetségekre (uralmi körzetekre) kíséretük tagjait helyezik, úgy hogy azok ott a régi úr helyén uralkodjanak, a megszervezés barbárabb formájával állunk

szemben, melyben az egyik úr személyes uralma helyébe egy másik úr személyes uralma lép.

Az államszervezés fejlettebb módja az, amikor a korábbi személyi függést intézményi függés váltja fel. A várba vagy vár mellé telepített katonai kíséret és az alárendelt kézművesek és adózó parasztok többé nem a vár urának szolgálói, hanem a „várnak”, függetlenül attól, hogy a vár és várkerület igazgatási tisztét ki tölti be, és maga személyesen kormányoz vagy helyettesek által, avagy tisztsége betöltetlen.

Egy ilyen szervezést a helyi adottságok és az uralom szükségletei hoznak létre, de az államszervező az elvek és a kormányzati funkciók tekintetében tanulhat a magas kultúrák intézményeiből; az ezredforduló kori Európa újbarbár népeinek szervezői a késő római berendezés valamelyik folytatójától.

István király államszervezői működése közben tisztában volt azzal, hogy klasszikus mintákat is követ, hiszen első törvényének bevezetésében „a régi és új császárok utánzását” is említi (*nostram gubernantes monarchiam antiquos ac modernos imitantes augustos*).

Az Intelmekben (6. §) az antik Rómát is példának hozza fel, nem közvetlenül mint államszervezet mintáját, hanem mint az országot fellendítő és tanáccsal szolgáló vendégek, köztük „a nemesek és bölcsek” befogadóját: „Hiszen kezdetben úgy növekedett a római birodalom, úgy magasztaltattak fel és lettek dicsőségessé a római királyok, hogy sok nemes és bölcs áradt hozzájuk különb-különb tájakról.” A nemesek és bölcsek tanácsai pedig még a területi szervezésben is érvényesültek, hiszen szavai szerint „a királyságokat, konzulságokat, hercegségeket, ispánságokat, főpapságokat s más méltóságokat részben isteni parancsok és törvények, részben világiak, valamint a nemesek meg a vének tanácsai és javaslatai kormányozzák, védik, osztják fel és egyesítik (*regi, defendi, dividi, coadunari*)”. A hercegség (*ducatus*) és ispánság (*comitatus*) igazgatása kinevezett megbízottakkal történt, védelme a vár és határszervezet révén, felosztása és egyesítése pedig az elsődleges őskerületek: nemzeti szállításföldek, uralmi körzetek és kis várkerületek egységes területi hálózattá való berendezése által. S emellett az Intelmek (7. §) a királyi tanács intézkedési körébe sorolja a haza védelme mellett a várak építését is (*civitates construuntur*).

Ha István e tekintetben idegen „nemesek és bölcsek” tanácsaira is hallgatott, elsősorban a feleségével bejött bajor kíséret és papság véleményét hallgatta meg. Bajorország társadalmi fejlődése azonban e korban olyan irányba haladt, ami ellentétes volt a magyar „monarchia” kiépítésének érdekeivel. Bajorországban a Nagy Károly szervezte grófságok örökletes tartományurasságokká fejlődtek, s Magyarországon a cél éppen az alakuló „tartományurasságok” felszámolása volt. Az Ottók újonnan kialakított grófsági szervezete már a német királyi uradalmakat fogta össze, Magyarországon pedig egy ennek megfelelő, kezdetlegesebb udvari birtokhálózat szervezése már a fejedelmek korában megindult, és kiépítésében István inkább a helyi adottságokkal és szükségletekkel számolt, semmint bajor példákkal.

Az Ottók és II. Henrik Alpeseken túli „itáliai”, más néven „longobárd királysága” a *civitasok* és *castrumok* körül territoriálisan szervezett *comitatusok*kal, a *comes* alá

rendelt és birtokra ültetett katonaelemmel már olyan modellt képviselt, ami a hazai félbarbár államszervezéssel, a törzsfő helyébe ültetett fejedelmi családtag, a nemzet-ségfő helyébe állított jobbágyúr és a kisajátított vár mellé telepített harcos jobbágy gyakorlatával jól egyeztethető volt. István király bizonyára figyelembe vette azt, amit itáliai tanácsosai az ott lévő viszonyokról referáltak, és egybevetette azzal, amit más szomszéd országok uralmi viszonyairól elmondtak neki, de végül is a hazai adottságok és szükségletek alapján döntött. Mivel pedig az adottságok és szükségletek sokban egyeztek a cseh és lengyel viszonyokkal, e térségben, némi időbeli elcsúszással, hasonló várakon nyugvó államszervezet alakult ki.

Az egységes várszervezet nem csupán egységes területi beosztáshoz és adminisztrációhoz vezetett, hanem új típusú központok kialakulásához is, s ezzel a három szomszédos országban nagyjából egyidejűleg kezdetét vette a „váras” helyek, Lengyelországban „gród”-ok, Csehországban „hrád”-ok hálózatának kialakulása.

A királyi váraknak többféle funkciójuk volt, s ez nyilatkozik meg mind a település képén, mind a benne lüktető életén.

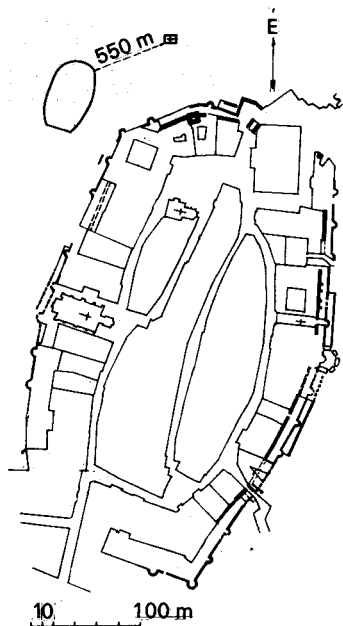
Az ispáni vár többnyire 100–300 méter átmérőjű, 1–3 ha területű volt, palánkfalal erősítve. Alaprajza, amennyiben nem régebbi erőd felhasználásával készült, mint pl. Sopron, Visegrád-Sibrik domb, Kolozsvár, többnyire a terepadottságokhoz igazodott, s a folyópart vagy lejtő által nem védett oldalt árokkal vágták el a tereptől (pl. Békésvár, Dobokavár). Akad közöttük négyzetes alaprajzú (pl. Biharvár, Csanádvár, Hontvár), háromszögletű (pl. Szabolcs), a határvárak többsége viszont kör vagy ovális alaprajzú (pl. Abaújvár, Borsodvár, Zemplén).

Államalapítás kori földvárainkra, főleg a határvárakra jellemző, hogy a földvár koronáján egy vörösré égetett agyagsáv található, melyet a kutatók többsége építéssel sajátosságnak tulajdonít. Eszerint az „égetett sánc” vagy „cserepvár” agyagfalát tűzzel szilárdították, s a vörösré égett agyagfal utóbb elporladt. Az illetén égetés technikáját nem ismerjük, s írásos feljegyzés sem szól róla. Ezzel szemben számtalan adat van palánkvárak felgyújtásáról, s ezt nemcsak a támadók tették, hanem a visszavonuló védők is, így 1043-ban a magyarok két Morva menti várukat felgyújtották. Lengyel kutatók szerint az ott is megtalálható vörös sánc a fapalánk leégésekor a föld átégetése folytán keletkezett.

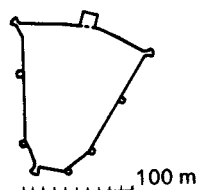
Korai törvényeinkből kiderül, hogy a várban az ispán szálláshelyén és a raktárakon kívül istálló és börtön foglalt helyet, emellett alkalmilag voltak várnép lakói is; az aradi várban – ha a rongált oklevél szavai így értelmezendők – a XII. században 15 háznép (*mansio*) lakott.

A vári plébániatemplom, eredetileg az esperes székhelye nem a várban helyezkedett el, hanem mellette, lehetőleg a várhoz hasonló, emelkedettebb helyen. Ez a kettősség adja meg államalapítás kori váraink sajátos jellegét. Ilyen pl. a soproni várfalon és a kolozsvári Óváron kívül elhelyezkedő, erődített Szent Mihály-templom. Legősibb formában e kettősség ott maradt fenn, ahol a vármegyeszékhely a tatár-

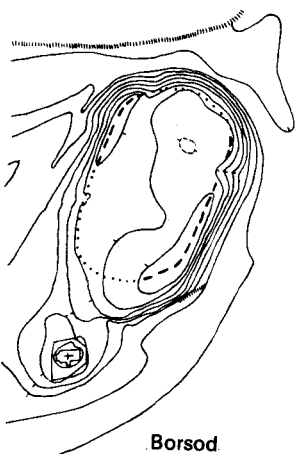

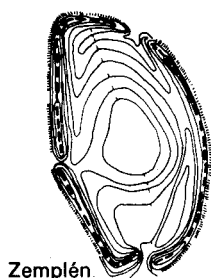
Sopron középkori várfalai

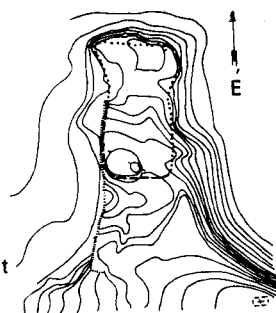
Visegrád
római tábor

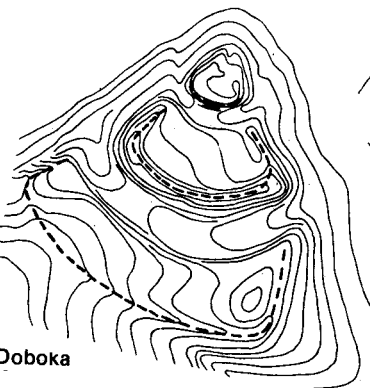
Borsod

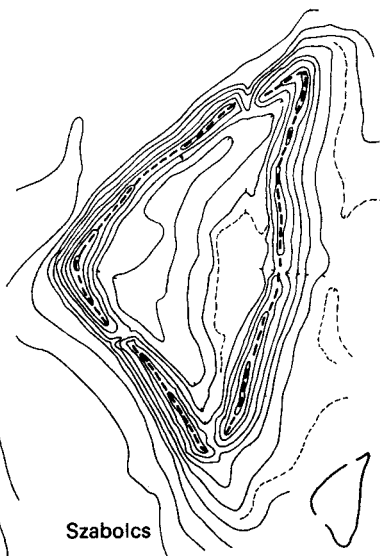
Zemplén

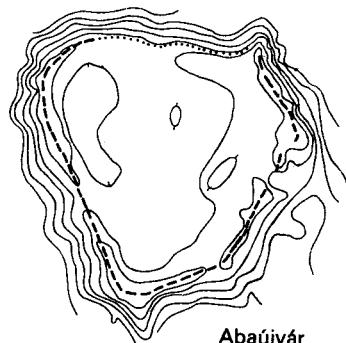
Hont

Doboka

Szabolcs

Abaújtúr

--- sánc
..... elpusztult sánc

50 100 200 m

járás után faluvá süllyedt. Az Edelényhez csatolt Borsod faluban, a Bódva folyó kanyarulatában, dombon emelkedik a kerek „cserépvár” (ma cigányputrik töltik ki), s a dombnak enyhe nyereg által elválasztott emelkedésén állt az egykori Szent Lőrinc-templom, ma a református templom. A vár mellett emelkedett pl. a barsi, dobokai és honti plébániatemplom is. Csak a XI. század végétől fordult elő, hogy a hadi jelentőségét veszített várban királyi apátság vagy prépostság létesült, mint Somogyváron és Aradon.

Az ispáni vár és a plébániatemplom alatt helyezkedett el a váralja (*suburbium*), melynek központját a széles vásártér alkotta. A templom és a vásártér kapcsolata az említett vasárnapi vásározásból következik. A hetivásár legalább 10 környező falu népét mozgatta meg, a templom névünnepén tartott nagyvásár pedig az egész megyéét, sőt egy országrészét is. A vásár látogatottságát növelte, hogy itt hozták forgalomba az István király által vert ezüstdénárokat.

A vásártér körül elterülő *váras* helyet, a „várost” agrár életmódot folytató népelemek lakták. Mezőgazdasági termelő várnép mellett bizonyára volt köztük kézműves szolgálnép, de itt kereshetjük a „városról városra járó” vándorkereskedők lakhelyét vagy szálláshelyét is.

A társadalom egész életére kiható vármegyeszervezet kiépítése István király műve. A keretek és a tartalom adva voltak már Géza korában, sőt különböző feladatú fejedelmi várak hálózatával is kell számolnunk. E várak berendezése azonban még kezdetleges lehetett; a vár (nem tekintve a határvédő várakat) az udvarhely védelmére épült, s olyanféle feladatkört tölthetett be, mint Bátor Boleszló várairól jegyezték fel: feje a szolgáltatásokat begyűjtő fejedelmi megbízott lehetett. Az udvarházaktól elválasztott és azok fölé szervezett várrendszer kitervelése és megvalósítása, a meglévő központok átépítése, valamint az új határvárak kijelölése és felépítése István király és legközelebbi munkatársai nevéhez fűződik. István e munkában első-sorban közvetlen híveire, a nagy territóriumok élére helyezett jobbágyurakra támaszkodhatott, a végrehajtás pedig az első ispánok műve lehetett, akiknek neve sok esetben a vármegye nevében maradt fenn. A *comes* nevével való *comitatus*-megnevezés gyakorlat volt a szomszédos német birodalomban is, ahol a mindenkori gróf nevével nevezték a grófságot, a főember nevével való várelnevezésre pedig Cseh- és Lengyelországból lehet példát hozni. Magyarországon általában az első ispán neve rögződött meg, mert kezdetben a nép őt tekintette a vár és a szervezet új birtokosának.

Az 1009-i veszprémi oklevél tanúsága szerint túl a Dunán ekkor már készen állt a vármegyeszervezet, Doboka ispán erdélyi kinevezése 1003 után pedig arra mutat, hogy István Kelet-Magyarországon sem várakozott a nemzetségfői uralom felváltásával és az új rendszert megvalósító ispánok kinevezésével.

A szervezésben Istvánnak segítséget nyújtó „jobbágyurak” a pannonhalmi oklevélben szereplő Pázmány, Hont, Orci dux és Csaba comes mellett az elbeszélő forrásokban említett Veszprém herceg, Csanád és Zoltán lehetett. Ezek közül Veszprém és Csanád neve püspöki város, Honté ispánság nevében él. Közéjük sorolhatjuk az említett Gyórt is.

Pannoniában, ahol már régebben fennálló és ismert nevű központok váltak vármegyeszékhelyé, csak elvétele alakultak új várnevek; az említettek mellett *Kolon* talán még Géza által idehelyezett főember volt; *Baranya* viszont az István kori határispán neve lehet. A név ui. nem a szláv *borona* 'kapu' szóból ered, mert a hely XI. század eleji szláv neve *Dolgo-moszt* 'hosszú híd' volt, és *Baranya* ismert Árpád-kori személynév. Szerémségi határispán lehetett *Bulgán*, későbbi néven *Bolgyán*.

A felvidéki részen *Pozsony*, *Komárom* (Melich János szerint eredetileg *Komár* személynév), *Hont*, *Gömör* és *Borsod* sorolható az ispán-nevek közé. *Bars* és a szláv birtokosképzővel ellátott *Borsova* név idesorolását az teszi kétséges, hogy *Bors* vezért Anonymus a Miskolc-nem honfoglaló ősenek mondja, és a két hely nyári szárláspárja megtalálható a folyó mentén felfelé haladva (a Garam-parti Barsé: *Bors-séd-Zólyom* és a Tisza-parti Borsováé: *Borsa*, eredetileg *Borsva* Máramarosban). *Bodrog*, *Bács*, *Csanád*, *Keve*, *Arad* (eredetileg *Urodi*), *Zaránd*, *Békés*, *Bihar* és *Szatmár* egyaránt az első ispán nevét őrizheti. Erdélyben *Doboka* mellett *Torda* és *Hunyad* sorolható ide.

Az ismertetett egységes berendezésű megyéktől területileg és szervezetileg eltér *Szolnok*, régi nevén *Szónok* vármegye. Hogy ennek szervezése nem István király uralkodása elején, hanem végén, a második szervezéskor történt, azt bizonyítja, hogy névadó ispánját, a *Dunát* lóháton átúsztató Szónok ispánt, aki Szolnok körül lett birtokos, 1046-ban ölték meg. Az első vármegyeszervezet kiegészítésére, melyre István uralkodása második felében, 1018 és 1038 között került sor, alább térek vissza.

A kora középkori udvaron első helyen a fejedelmi (királyi) udvartartást értjük, amely mint az uralkodó ellátó és kormányzati szerve nagyrészt betöltötte a modern államvezetés szerepkörét. Az udvar életszükségletét egy szervezet látta el, mely társadalmilag és helyileg két részre tagolódott. Az udvar vezetői és belső szolgálatú tagjai a fejedelem kíséretében tartózkodtak és vele utaztak, amint ez az ellátását biztosító udvarhelyeket felkereste, míg a termelő szolgálatúak előjáróik irányítása alatt országszerte az udvarhelyek körül csoportosultak.

Az *udvar* szónak, ugyanúgy, mint latin *curia*, *aula*, *palatium* megfelelőinek, a kora középkorban több jelentése volt; jelentette a fejedelem állandó szálláshelyét épületeivel, a fejedelmet és kíséretét mindenkor tartózkodási helyén, az ellátó szervezetet, végül, mint elvont fogalom, magát a fejedelemséget, a fejedelmi hatalmat. Ez a jelentésváltozás egy történeti folyamat eredménye, mely minden alakuló középkori államszervezetben bekövetkezett, a nomád *ordutól* az Aranyhorda kánságig terjedő jelentésváltozásban ugyanúgy, mint a perzsa *szeráj*, a germán *hof*, a francia *cour* és a szláv *dvor* értelmének fejlődésében.

A magyar nyelvnek az *udvar* szó elterjedése előtt is volt szava a vezéri udvarra, mert udvarhelyek Etelközben is voltak. Az ótörök *ordu* közvetlen átvételének nincs nyoma, de abból a bolgár-török nyelvjárásból, amelyben az *oghluk* 'vályú' *válughá* változott, és amelyből *vályú* szavunk ered, *várd(u)* alakban jöhetett át, s így hasonló alakot vehetett fel, mint kicsinyített *vár* szavunk: *Várad* és *Várda*. Tény az, hogy *Pécs-Várad* Géza kori udvarhely volt, s 18 *Várad* és 2 *Várda* helynevünk túlnyomórészt az Árpádok Dunamenti és dukátusi földjén, valamint a Gyulák bírta Marosvidéken tűnik fel.

A magyarok mellett lakó szlávok már Etelközben *dvornak* nevezték a vezéri udvarokat (pl. *Olmin dvor* Kijevben), s így mondhatták a Kárpát-medencében is. Mindamellet a X. századi vezéri szállások szláv megnevezése nem az *udvar* szóval, hanem személynévvel történt (pl. *Ónd-Ondava*, *Lél-Lelovce*), és az *udvar* szó hely-

névben való széles körű elterjedése csak a királyság udvari szervezetének egységes kiépítésétől számítható, amikor megszűnt a fejedelmi udvarhelyek személynévvel való elnevezése. Az új királyi és hercegi udvarhelyek kapták az *Udvar*, *Udvarhely*, *Udvard*, *Nádudvar* és *Himesudvar* elnevezéseket. (Az utóbbiban, a tokaji vár anonymusi megnevezésében, nem fonott sövényépitményt látunk, mint feltették, hanem színesre pingált udvarházat, mert a *hím* szóval az Árpád-korban a „szín”-t jelölték, ld. pl. lószínnévben: *alma himu peg.*)

A nyitrai vidéken a *dvor* szóból másféle szláv nyelvi hatás folytán *dovár* alak terjedt el a magyarban, amiről a magyar *d-* képzővel ellátott *Dovardi* helynév tanúsodik (1111: *extra civitatem Nitrie Doardi*); hasonló formában vettük át a *dvor* szóból a szlávban továbbképzett *Davorán* és *Davorcsány* helynevet.

Az udvarházak, XI–XII. századi latin nevükön *curtisok*, az egész Árpád-kori királyságot behálózták a Komárom megyei Udvardtól keletre Székelyudvarhelyig és délen le a szerémségi Udvarc-Udvarhelyig. Udvarházak azonban nemcsak az *Udvar* elnevezésű helyeken voltak, hanem, mint XI. századi forrásaink *curtis* szóval értelmezett helyeiből kiderül, más nevű helyeken is. Ilyen volt pl. a latin *curtis* név szlávós változatát sejtető somogyi *Kortó* (1002: *Curtov*), ilyen Halom Kalocsa mellett (1061), Szihalom Borsodban (1067), Ikervár Vas megyében és Zirc Veszprémben (1061). Buda körül Csepel, Óbuda, Szentendre-Aporügy (1009-től a veszprémi püspöké), Visegrád (egyben ispáni vár) és Dömös, a bal parton Pest, Isaszeg (hercegi allódiium) és Taksony számítható közéjük. Úgy tűnik, hogy sűrűségük itt megközelítette az egy napi járóföldet, ami biztosította, hogy a naponta 20–30 km-t vonuló udvar pihengetve, vadászgatva egy nap alatt elérje a következő udvarházat, hol ellátását az oda összegyűjtött élelem biztosította.

A fenti adatok arra mutatnak, hogy az udvarházak ott sűrűsödtek, ahol az Árpádok családi birtokai feküdtek, a Duna középső vízvidékén. Ez emlékeztet a Karoling királyi udvarházak elterjedésére. A Karoling *fiscusok* (más néven *villák*, *palatiumok* vagy *curiák*) három csomópontban sűrűsödtek: 1. a Maas vidékén, Aachen tágabb környékén, ahol a Pippinidák családi birtokai feküdtek, s ahol Nagy Károly székhelyét választotta; 2. Párizs körül s a Szajna vonalától északkeletre Soissons-ig és Reimsig terjedtek a Merovingok családi birtokai, melyeket Kis Pippin a főhatalommal együtt sajátított ki, de utódai csak harmad-negyedévenként jártak be; 3. a Rajna mellett, ahol Nagy Károly és utódai időztek gyakrabban. Ezen kívül a birodalom különböző vidékein akadtak udvari birtokok, melyeket ritkán vagy alig kerestek fel.

Karl Lamprecht, a kiváló lipcsei „művelődéstörténész” terjesztette el azt a ma már közhelyszerű nézetet, mely szerint a kora középkori udvarházak a vándorló udvar ellátását szolgálták. Mivel voltak az uralkodó által ritkán látogatott félreeső udvari birtokok, Nagy Károly pedig mind többet tartózkodott Aachenben, Alfons Dopsch, a neves bécsi gazdaságtörténész tagadta ezt a berendezést, Marc Bloch, a középkori társadalomtörténet francia klasszikusa viszont árnyaltabban próbálta megragadni a „fiscusok” gazdasági jelentőségét. Szerinte a következő célokra hasz-

nálták a birtokok jövedelmét: 1. A helyben lakó vazallusok és szolgák ellátása. 2. Vetésre való tartalékolás. 3. A sereg ellátása. 4. A királyi udvar ellátása. 5. Felesleg, melyet tároltak vagy eladtak.

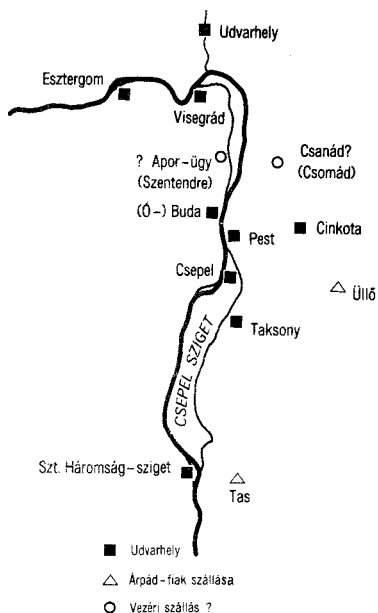
Ha István udvarházainak gazdasági haszna kérdésében a fentieket mérlegeljük, eleve valószínű, hogy egy kisebb országban egy lovas nemzet vezetői nagyobb mértékben keresték fel vándorúton az udvarházakat, és éltek fel a terményt, mint Nyugaton; de idős korában és beteg állapotában István is bizonyára az állandó székhelyeket részesítette előnyben. Az uralkodó és kísérete által el nem fogyasztott javakat részben maga az udvarház használta fel saját „üzemeltetésére”. Ez a vetőmag biztosításán túl az udvarban lakó emberek ellátását jelentette. Hadsereg-élelmezési célra kevésse gondolhatunk, mert erre elsősorban a várbirtok volt hivatott, de alighanem a nagyobb udvarházak mellett helyezték el a nehézfegyverzetű, jobbára idegen páncélos vitézek zömét, s így ezek ellátása is itt történhetett. Hogy a felesleg értékesítésére sor került-e a XI. századi Magyarországon, az az akkori gazdasági fejlettség jelenlegi ismeretében nem tűnik kézenfekvőnek, viszont adataink vannak arra, hogy a zarándokok és keresztesek pannoniai útvonalán már a XI. században sok mezőgazdasági terményt értékesítettek. Ezek forrása a várbirtok mellett az udvari gazdaság lehetett, hiszen a jelzett dunai partvonalon az Árpádokon kívül alig volt más birtokos.

Hogy egy ilyen XI. századi udvarház hogyan festett külsőleg, arra talán a régészet fog egykor feleletet adni. Történeti adatok alapján csak az udvarház helyi tartozékait és gazdasági szervezetét tudjuk körvonalazni. Egy-egy udvarházat akkor írtak le, amikor az egyháznak adományozták.

A legjobb felvilágosítást e tekintetben a pécsváradi apátság alapítóleveléből nyerhetjük. Ezt az 1015-re keltezett oklevelet ugyan a XIII. század elején szerkesztették össze, de beledolgozták az apátság XI. század végi birtokösszeírását, amelyből világosság derül arra a „váradra”, szolgálónépeire és birtokállományára, melyet István király adott át Anasztáz apátnak.

A négyszögletes földvárban állt az udvarház, mellette, kívül a váron, a Szent Péter-templom, hol vasárnapi vásározás folyt. (A váraljai szerdai vásár későbbi létesítmény.)

A hozzá tartozó udvari birtok nagyrészt egy tömbben feküdt Pécsvárad körül. Az összeírásban egy csoportban felsorolt 28–30 falu közül mintegy 20 eddig is azo-

34. Királyi (fejedelmi) udvarhelyek Pest–Buda körül az ezredfordulón

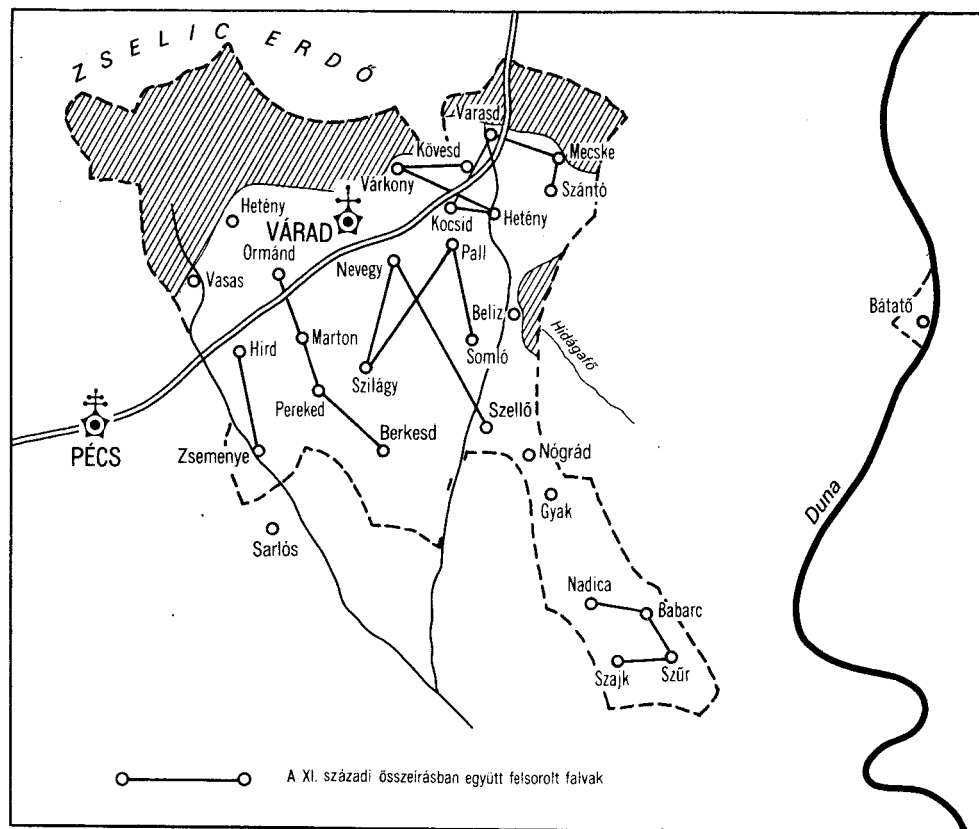
nosítható volt ma meglevő falukkal és pusztákkal, a birtoktömb pontosabb elhatárolására azonban csak az alapítólevél szövegének új kritikai kiadása kapcsán kerülhetett sor. Kiderült, hogy az oklevélben egyik-másik falunál megadott határok nemcsak a szóban forgó falura vonatkoznak, hanem a megelőző falvakra is, és az így kikerekedő falucsoportokból és ezek szomszédaiból a birtoktömb határa is többé-kevésbé összeállt. E révén vált lehetővé néhány olyan helynév azonosítása, amelyből ősmagyar hangállapotot feltűntető közszavak bukkantak elő, és rávilágítanak az István korában beszélt magyar nyelv néhány sajátosságára.

A *Hirig* (mai *Hird*) falu déli határán említett *Sozlogis* helynévvel eddig semmit sem tudtunk kezdeni. A vatikáni átiratban szereplő helyesebb *Sorlogis* névalak azonosítása is csak a több faluból álló birtoktömbök felismerésével vált lehetségessé, amikor is kiderült, hogy *Sorlogis* nem *Hird* falunak, hanem az előtte említett, szomszédos *Suene* falunak, a mai Zsemenye pusztának déli szomszédja, s a mai *Sarlós* faluval azonos. A *Sorlogis* név ennek régi alakja, és benne megőrizte a *sarló* szavunk ősmagyar, ill. bolgár-török *sorlogh* alakját. Az ősmagyar *gh* hang a magyar nyelvterület legnagyobb részén a XI. század folyamán, tehát az ómagyar kor elején tűnt el, a szomszédos magánhangzót megnyújtva vagy vele kettős hangzót (*ou, eü*) hozva létre. A veszprémi völgyi görög alapítólevélben Szántó falu neve még *Szamtagh*, de az oklevél Könyves Kálmán kori latin megújításában már *Zamtou* (ejtsd: *Számtou*) áll; ugyanitt *Sarlós* falu *Serlous* alakban szerepel, tehát a szóvégi *-gh* már eltűnt.

Pécsvárad szövegünk még egy helyen tűnteti fel ezt az ősmagyar hangállapotot. *Scedluc* (ejtsd: *Szedlük*) immár nyugodtan azonosítható *Szellő* faluval, amelynek szomszédaival együtt szerepel. A falu mai magyar nevében nem *szél-szellő* szavunk, hanem a *szőlő* szó rejlik; ez ugyanis egy bolgár-török *szidleg* szóból ered, s *szedlugh* ennek ősmagyar alakja.

Figyelmet érdemel az ismeretlen *Beliz* falu egy legeltetésre alkalmas erdővel együtt, amely az uradalmat délkelet felől határolja. Fekvése megfelel Fazekasbodának, mely bár apátsági falu volt, nem szerepel az összeírásban. Az azonosítást az biztosítja, hogy *Beliz* határában *Chedyagyfei* határpont azon a helyen szerepel, ahol Bodával ma *Hidága* puszta szomszédos, ill. ahol a *Hidága* patak *feje* volt. A *chedy* (ejtsd: *hédi*) nem más, mint *híd* szavunk eredetibb alakja, amit mutat, hogy ezen iráni jövevényszavunk oszét *chéd* megfelelőjével egyezik. A szóvégi *-i* és *-u* sorvadó magánhangzó, amely a XII. század végén kopott le a magyar szavak végéről; ennek *-i* változata a pécsvárad összeírásban pl. a *Kuesty*, azaz *Kövesd*, *Kulkedy*, azaz *Kölked*, *Sedy*, azaz *Séd* 'patak' nevekben maradt meg, *-u* változata pedig a **Nogu cholmu* 'Nagy halom' határnévben. Megjegyzendő, hogy az összeírás csak kis részben őrzi az archaikus XI. századi hangállapotot, mert 1220 körüli szerkesztése és sokszoros átírása alkalmával az írnokok „modernizálták” az ismert helyneveket, pl. Szántó már *Zamtow* alakban szerepel az 1404-ből való vatikáni másolatban.

Az összeírás valószínűleg Szent László idején készült, amikor más királyi monostoraink is készítettek hasonló „jeltárat”; erre mutat, hogy a fent említett *Kölked*

35. A pécsváradi uradalom 1001 táján eladományozott tömbje

része csak 1057-ben jutott az apátság birtokába. Ettől eltekintve a birtokok és népek összeírása lényegében a Szent István által adott uradalmat ismerteti, hiszen Domoszló herceg, Szent László és Vak Béla adományait külön részletezték.

Milyen területre terjedt ki az uradalom és milyen szolgálónépeket foglalt magában?

Az összefüggő uradalom lényegében a Mecsek (középkori nevén *Zselic*, *Vashegy*) Zengővár körüli erdeit és az ettől délre elterülő termékeny dombságot foglalta magában. Pécs felett felölelte Komló határát, majd Somogy és Vasas között leereszkedve keresztezte a Pécsről Pécsváradra vivő nagy utat. Fő tömbjét a mai Hird, Romonya, Berkesd, Kátoly, Szellő, Kékesd, Fazekasboda és Erdősmecske falukkal határolhatjuk, de délkeleten Liptód, Babarc és Szajk táján lenyúlt Mohács közelébe. Szórt birtokai közül említést érdemel két baranyai halászfalu, Bátor és Dályok.

A pécsváradi összeírás felsorolja az uradalomhoz tartozó különféle népeket, sőt számukat is megadja. A 40 falu népe, összesen 1116 (1107) fő csaknem biztosan nem az István kori állapotot, hanem feltehetően a XI. század utolsó negyedének viszonyait tükrözi, ennek ellenére a szolgálónépek aránya az alapítás kori viszonyoknak felelhet meg, sőt ismerve a középkori népszaporodás évi 3%-os ütemét, a számbeli eltolódás sem lehet jelentős, legfeljebb 25%-os gyarapodással számolhatunk.

Pécsvárad népeiből megismerjük egy XI. század eleji udvar népeinek keresztmetszetét. Társadalmi helyzetüket, más XI–XII. századi uradalmak népeivel egybevetve, a következő módon vázolhatjuk:

Az uradalomban képviselve volt a szabad harcos, a félszabad önálló termelő és a rab cseléd egyaránt.

A szabad harcos jobbágy (*miles*) az össznépeség 18%-át tette ki. Utódaik, az egyházi nemesek a XIII. században csak Hosszúhetény falut lakták nagyobb arányszámban, egyébként legalább 12 faluban szétszórta laktak, együtt más népekkel.

A társadalom nagy részét kitevő félszabad köznép, amely saját igaerővel rendelkezett és önállóan gazdálkodott, a pécsvárad uradalomban a következő rétegekben jelentkezik. A félszabadok legfelső kategóriája volt a 14%-ot kitevő, lóval szolgáló „miniszterialis”. E lovasok (*equites*) szolgálatának bakonybéli leírásából tudjuk meg, hogy mezőgazdasági termelők voltak, akik nem terménnyel, hanem lóval és mezőgazdasági robottal szolgáltak, melyet részben mint „hetesek” teljesítettek. A 37%-ot kitevő lóval és szekérrel is szolgáló miniszterialisok a századokba osztott udvarnokoknak felelnek meg, akik, mint zselicszentjakabi sorstársaik szolgáltatásából tudjuk, termésbeszolgáltatással is tartoztak.

A különféle szolgálónépek összevéve 31%-ot tettek ki. Ezek legnagyobb részt rab cselédek voltak, de közülük azok, akik önállóan termeltek, és termelvényük meghatározott hányadát adták be, így a halászok (4,5%) és talán a 10%-ot kitevő szőlőművesek egy csoportja, a félszabadok közé számíthatók. Rab cseléd állapotú volt a szőlőre ültetett vincellér és a 3,3%-ot kitevő szántó (*arator*) népség is. A fentiek kívül az uradalom élelemellátását szolgálta a 12 méhészt, 6 kádár, 12 tálkészítő esztergályos, a 3–3 fő molnár, fazekas, kanász és a 13 juhász; végül a 9 pék és 10 szakács.

Az uradalom a kézműipari szükségleteket javarészt háziüzeméből elégítette ki. A 20 „vasas” által kitermelt és vastömbbé, vascipóvá kohósított vasat 10 kovács dolgozta fel, a nemesfémeket 5 ötvös, a fát 8 ács, végül a bőrt 6 tímár; a többi házi rab cseléd volt.

Az uradalom gazdasági üzeméhez 120 ló, 84 tehén, 1464 juh, 137 disznó és 92 kecske tartozott, de emellett a vitézeknek és az önállóan termelő félszabadoknak saját jószágállományuk volt.

Ha a számok időközben módosultak is, és bizonyos népek, mint pl. a vadászok, nem kerültek az apátság birtokába és az összeírásba, a fentiekben nagyjából előttünk áll egy XI. század eleji királyi udvarhely és gazdasági üzemének képe.

Ezt a képet némileg kiegészíti egy felvidéki udvarhely ismertetése. Az 1075-ben alapított garamszentbenedeki apátság pl. I. Gézától megkapta az udvardi királyi „kúriát” a Szent Mártonról nevezett kápolnával. E helyütt a vásártér körül 20 minden szolgálatra fogható rab cseléd lakott. Az udvar szolgálatára rendelték 20 háznép ácsot a szomszédos Taszáron, ugyanitt állítólag 20 ekére való föld, legelő és rét terült el. A mellé levő *Besenyő* faluban fegyveres szolgálatot teljesítő besenyők laktak; a nagy határon itt egyrészt ló-, szarvasmarha- és a juhtartás folyt, másrészt

A király és a főurak külföldről, főleg Bizáncból behozott drága kelmékben jártak, s ezeket az udvar kíséretében utazó szabók varrták meg, ami pedig az egyháznak adott textilneműt illeti, az import brokátok hímzéséről a királyné udvara gondoskodott. Ezért találunk az udvari gazdaságban kevés *fonó* és *szövő* (*textor*) foglalkozását. Az erdővidék nyestadói, valamint a *hódász* nevű hód vadászok, *hölgyész* (*castorioli*) nevű hölgymenyét-vadászok és *daróc* nevű „nyúzó” (*draucharii*) által beadott bőröket hazai *szűcsök* (*pelliparii*) dolgozták fel, a sarunak, cipőnek, övnek való bőröket pedig a *tímárok* (*cerdones*, *coriarii*) készítették ki.

Hasonló a helyzet a fegyvergyártással is. A király főúri kísérete és testőrsége jobbra külföldről behozott fegyvert viselt. Ennek ellenére a hazai kardverők a kaukázusi fortélyok ismeretében kitűnő szabályokat állítottak elő, a királyi íjgyártók (*arcuparii*) és *nyergesek* (*selliparii*) pedig a legmagasabb európai színvonalat képviselték. Az országszerte megtalálható csatárok és kovácsok inkább a várjobbágyok számára dolgoztak, de királyi uradalomban is találunk kardverő *mecsé*reket, pajzsműves *vértes*eket vagy *csatárokat* (*scutarii*) és *vasverő kovácsokat* (*fabri*), akik a dísztelenebb fémtárgyakat, lószerszámot, késeket, nyílhegyeket készítették. A királyi uradalmak népeinek ugyanakkor szüksége volt sarlóra is, ezt a *sarlósok* gyártották, akik számára a *vasasok* termelték ki a vasat (ld. Pécsvárad mellett a *Vashegy* alján *Vasas* falut s mellette *Sarlóst*!).

Az udvar fő szórakozása a vadászat volt. Ebben a *solymos* és *madarász* (*auceps*), *ebes*, *beznak* vagy *pecér* (*canifer*, *liciscarius*) és a *vadász* (*venator*) szolgálonépek álltak az udvar rendelkezésére. A vadfogók, madarászok és halászok egyik fő számát a királyi hálókészítők (*retiferi*) állították elő.

A király építkezéseinek a *kővágók* (*lapicide*) és az *ács*, vagy szláv néven *teszár* foglalkozásúak (*carpentarii*) dolgoztak.

Végül a király igen jelentős loállománnyal, hírvívó és szállító szervezettel rendelkezett. A fő királyi ménest a Csepel-szigeten tartották. Lovászok udvarhelyek közelében is laktak, mint a baranyai, barsi és nyitrai Várad mellett, de sajátos földrajzi szétszórtságban is felfedezhetők. A Könyves Kálmán alatt tartott tarcali törvényhozó zsinat végzése (36. §) foglalkozott azzal, hogy ha a király vagy a herceg utazáskor a megye területére lép, és az ekkor kapott „megyei hadimén” (*megalís equus exercitális*) megdöglök vagy megsérül, milyen kárpótlás jár érte urának. Ebből logikusan az következik, hogy azokon a pontokon, ahol az országot behálózó hadiutak (*hodu utak*) átszelték a megyehatárt, ott ménes állt a király vagy a herceg, ill. kísérete és futára rendelkezésére, és a váltott megyei lovat legfeljebb a túlsó megyehatárig használták. Még csekély számú XI. századi határleírásainkból is kiderül, hogy a fő utak és megyehatárok metszéspontján királyi ménesek voltak elhelyezve. Az 1067-i szihalmi határjárás szerint a Heves-Borsod megyei határon a nagyút közelében királyi lovak állása (*area equorum regis*) volt. Az 1075-i alpári határjárás szerint Csongrád és Szolnok megye határán, ott, ahol ezt a Szolnokra vezető út metszette, egy Zezin nevű ember volt határos, aki a király lovait őrizte (*qui equos regis custodit*). A rendelkezést alátámasztó két példa alapján nyugodtan feltehető, hogy

országosan elterjedt jelenségről van szó. Szekeres szolgálatra az udvarnokokat is kötelezhették, de a királyi uradalmaknak saját *szekeres (curriferi)* népei is voltak.

Hírvívó szolgálatot az udvari szervezetben is megtalálható *csősz (praeco)* népelemek teljesítettek. Ezek futár (*cursor*) szolgálatban a királyi ménesek s a várbeli istállók lovait használhatták, de sürgős esetben igénybe vehették magánosok lovait is, Könyves Kálmán megszorító rendelkezése szerint azonban a harmadik falu határán túl nem volt szabad vinniök.

A szervezetet kiegészítették a vízi utakon szolgálatot teljesítő révészek, csolnakosok (*cholnucarii*) vagy hajósok (*nautae*), akiknek egyik fő feladata az Erdélyben kitermelt sókockák szállítása volt.

Hogy ez az udvari szervezet a fenti formában már István király idejében működött, arra döntő bizonyítékul a veszprémvölgyi görög oklevél hozható fel, amelyben a király intézkedett szántó és lovas szolgák, halászok, révészek, ácsok, kovácsok, „bo-csárok”, szőlőművesek és esztergályosok eladományozásáról.

Há az udvari szervezet megvolt, világos, hogy működnie kellett az udvari szervezet „vezérkarának” is; ebből állt a király legszűkebb kísérete.

Az udvari szervezet élén állt a *nádorispán*, eredeti szláv nevén *na dvorj zsupán*, azaz „udvarispán” (*còmes palatii*). Szent László törvénye (III. 3. §) szerint alája tartoztak az „udvarnokok”, tehát a legnagyobb számot kitevő udvari szolgálónép, amely kenyérrel és egyéb élelemmel látta el az udvari gazdaságokat. A nádori méltóságot kezdetben valószínűleg az a Csaba (*Ceba*) ispán töltötte be, aki 1005 táján Sebestyén érsekkel együtt jelen volt a pannonhalmi apátság felszentelésén, és átadta a király nevében a monostornak az adományozott tíz falut. Mivel e birtokok nem egy vármegyében feküdtek, hanem szétszórtnak, s az „Udvar” tartozékait alkották, Csaba comesben bizonyára az udvar ispánját kell látnunk. Ez a Csaba az Aba-nemzetséghez tartozhatott, mert Aba-fi Péter már 1067 táján *Csabarákosa* nevű birtokát (a mai Rákoscabát) a százdi apátságnak adta, ami egy ez előtt élt Csaba nevű felmenőre mutat, s a zempléni *Csobaj* és *Csabamezeje* (a mai *Csábóc*) szintén ősi birtokuk volt. Kézai a legendás Csaba „királyfiról” éppenséggel azt mondja, hogy „ettől a Csabától eredt az Aba-nemzetség”, s ez esetben biztosan nem egy hun, hanem egy magyar Csaba keresendő a háttérben, alighanem Aba Sámuel apja.

István uralkodása derekán Csanád ispán, vége felé pedig Aba Sámuel viselte a nádori méltóságot.

Sajnos, István király oklevelei alig egy-két méltóságviselőt említenek, s csak a tihanyi alapítólevélből tudunk meg valamit az udvari méltóságokról.

A királyi jövedelmek kezelője a *főtárnok (camerarius)* volt. Nem csupán az udvarok körül működő tárnokok tartoztak alá, hanem nyilván a révészek, vámosok, sószállítók és pénzverők is. Ő kezelte a király „kamaráját”, s így utóbb *főkamarás* néven is emlegették.

A király ménesei és lovásza felett a *főlovász (agazo)* parancsnokolt. Méltóságából következik, hogy „úti marsall” tisztséget töltött be, de hadviselés esetén a király főhadsegéde, marsallja is lehetett.

A halászok, pásztorok, méhészek, szakácsok, húshorók, gerencserek és esztergárok minden bizonnyal a *főtálnok*, utóbb *asztálnok* (1055: *infertor*, később *dapifer*) szavára hallgattak, míg a bortermelő *szőlősök* és a bortároló bocsárok a *főbocsár*, utóbb *főpohárnok* szervezetébe tartoztak.

Szerepel I. Endre udvari méltóságai között egy *bíró* (*iudex*) is, mivel pedig egy neves bíró, Sarchas írta össze I. Endre korában az udvar népeit, méltán gondolhatunk arra, hogy volt egy főudvarbíró, aki a király helyett az udvar népeinek azon része felett ítélkezett, amely nem tartozott más főméltóság, pl. a nádor vagy a főlovász alá. Ilyenek lehettek pl. az udvarházak vitézei, az igricek vagy a szegényebb hospesek, pl. kőfaragók, szabók stb. Egy XIII. században feljegyzett hagyomány szerint Kajár volt Szent István udvarbírája (*curialis comes*).

Mint az I. Endre és Béla herceg között lejátszott várkonyi jelenet leírásából kiderül, a „palotában” ajtónálló szolgálatot a csőszök ipánja (*comes preconum*) teljesített, akinek az egész országot behálózó szervezete hírvivésre és a király színe elé való idézésre is szolgált. A csőszök ezt a szolgálatot ércből készült idézőpecséttel látták el. Máig fennmaradt I. Endre bronz idézőpecsétje, sőt 1250-ből Búzád-nembeli Trisztánnak, a királyi csőszök ispánjának idézőpecsét-lenyomata is.

E főbb udvari méltóságok mellett feltehető, hogy valamiféle fővadász állt a külföldi vadászattal kapcsolatos szolgálónépek (darócok, pecérek, solymosok) élén; ezeknek a XIII. században megismert differenciált szervezetét azonban nem lehet a kezdetekig visszavetíteni, mert az udvari szervezet XIII. századi bomlásáig fejlődött, módosult.

Az udvarházak, udvari várak és a hozzájuk tartozó gazdaságok élén kisebb rangú előjárók álltak. Ezekre vonatkozik István törvénye (II. 16. §), amely előírja, hogy a királyi udvarház (*curtis*) és vár (*civitas*) élére helyezett „szolga” tanúskodását a *comesek* között kell elfogadni. Megjegyzendő, hogy a „királyi vár” előjáróján nem szükséges megyei várispánt, comest érteni, mert akadtak olyan kis királyi várak, amelyeknek nem volt megyei szervezetük, legfeljebb gazdasági tartozékuk. Közéjük sorolhatók az erősített udvarházak, mint Óbuda, Pécs-Várad, Ikervár, és a fentebb felsorolt kis várkerületek központjai, mint Úrhida, Pata stb.

A törvényből kiderül, hogy e gazdasági üzemek vezetésének betöltésénél egyedül a rátermettség szempontjai voltak irányadók. Az udvarházak félszabad állapotú „szolgái”, tárnokok, pohárnokok, vadászok stb. közül bizonyára kitűnt egy-egy olyan jó szervező, akit a király megismert és megkedvelt, és ezekkel töltötte be az „udvarnagy” tiszttét. Hogy mi volt ennek régi magyar neve, arra feltevésszerűen következtethetünk. A magyar képzésmódnak megfelelő *udvarnagy* szóra középkori adatunk nincs, s az *udvarnok* mást jelentett. Viszont számolnunk kell vele, hogy északi szláv hatásra a *vladar* szóból eredő *aladár* „udvarházi előjáró” szó meghonosodott a magyarban. Elterjedt Árpád-kori személynévi használata mellett felhozható rá Bonfini és Heltai magyar krónikája, kik szerint Mátyás király temetésénél egy „főaladár” segédkezett.

242 Egyes esetek arra mutatnak, hogy a kinevezett „aladárt” a nép ugyanúgy birtokos-

nak tekintette, mint a várispánt, és számolnunk kell azzal, hogy az udvarházak egy része a behelyezett eljáróról kapta nevét. Feltették, hogy *Buda* (Óbuda) udvarhely a XI. század első felében élt Buda királyi megbízott nevét viseli. Még inkább elmondható ez Pápáról. *Pápa* ui. egy udvari gazdaság központja volt, de az udvarhely környékén a Szent István kori Pápától leszármazó Pápa-nemzetség birtokolt. Mindenesetre az „aladár” olyan tisztség volt, amely viselőjének társadalmi emelkedést biztosított, és utódai valószínűleg bekerültek a birtokos nemességbe.

Az udvari szervezetet kiegészítette az udvari kápolna szervezete, amelyről már az egyházszervezés kapcsán esett szó.

Minden palotához, udvarházhoz tartozott legalább egy kápolna. Esztergomban, Veszprémben és Patakon a régészek egy-egy X–XI. századi körkápolnát, rotundát ástak ki, Nyitrán egy kis „bazilikát”. Udvardhoz egy, Pécsváradhoz két kápolna tartozott; az egyik a vár mellett, a másik, Fejéregyház, 20 km távolságban állt. A Pest-Buda körül sűrűsödő kápolnák közül külön említést érdemel az óbudai *Fejéregyház*, amelyet Anonymus szerint Árpád sírja felett emeltek.

Mivel a király kezdetől fogva kőből rakatott díszes kápolnát, szemben a nép számára vályogból, fából épített egyszerű falusi templomokkal, a fehéregyházak többségében felé. kőből emelt királyi kápolnát kereshetünk. Ezzel összhangban van a nagylegenda írój. nak véleménye, aki a „fehér” jelzőnek a XI. század végére már „előkelő, királyi” jelentést tulajdonított. Ilyen elnevezés *Fehérvár*, és ide sorolható *Alba curia* ‚Fehérvár’, a mai Kiskomár Somogyban, melyhez királyi kápolna tartozott. A középkori Magyarországon közel 20 *Fehéregyház* nevű falu volt; ezek eredetében komoly okkal kereshetünk XI. századi királyi kápolnákat, noha köztük több későbbi, másféle eredetű is lehet, mint amilyen a *Veresegyház* elnevezés.

Az első kis kápolnáknak aligha voltak állandó káplánjaik; a káplánok a király kíséretében utaztak, és alkalmilag miséztek a kápolnában. Későbbi fejlemény, hogy a nagyobb királyi kápolnák, egyben a hely főegyházai (mint pl. a pesti belvárosi plébániatemplom őse, a római castrum sarkába épített Boldogasszony-egyház vagy Sárospatak plébániája), a királyi káplánok közé tartozó állandó plébánost kaptak.

A királyi káplánok együttesen tették ki a „királyi kápolnát” mint intézményt. Ennek az udvari irodának a főnöke kezdetben a főkáplán tiszttét betöltő esztergomi érsek volt. Ezt igazolja az a körülmény, hogy a királyi egyházak (monostorok, plébániák, kápolnák) az egész középkoron át ki voltak véve a megyés püspök alól, és közvetlenül az esztergomi érsek alá tartoztak. Hogy pedig ez az intézkedés István király korára megy vissza, bizonyítja a veszprémvölgyi görög alapítólevél, mely szerint az apácakolostort *tu metropolitu*, azaz az „érsek” alá rendelték. Az érsek látta el a kancellár tiszttét a pannonthalmi alapítólevél kiállításakor, tehát ő ellenőrizte a szöveget és pecsételte az oklevelet. Később, a fő királyi kápolnának szánt székesfehérvári bazilika építésével némileg módosult a szervezet; ekkor a káplánok elseje a fehérvári prépost lett. Szent László idejében ő pecsételt a kancellár helyett. Az már a XII. század derekán következett be, hogy a nótárius és a káplánok élére a kápolna-

ispán került, aki maga a kancellártól függött, míg az érsek a XIII. századtól viselt főkancellár címet.

A királyi udvarházak rendszere mellett már István király korában kiépült a királynéi és hercegi udvarházak szervezete is.

A királynéi udvar Veszprémben volt. Gizella királyné valószínűleg a veszprémi püspökséget tekintette saját kápolnájának, s a püspököt főkáplánjának. Ennek a helyzetnek a fejleménye, hogy a veszprémi püspök kimutathatóan 1224-től a királynéi kancellár tiszttét töltötte be. A püspökség és Gizella királyné szoros kapcsolatára eléggé rávilágít az a tény, hogy a királyné, aki visszatért Németországba, koronáját a veszprémi püspökségre hagyta. A koronát II. Endre 1217-ben a kereszties hadjárat költségeinek fedezésére bocsátotta áruba.

A királyné udvarához udvarházak és udvari népek is tartoztak. A XIII. században számos helyen emlegetnek királynéi (*reginalis*) földet és népeket. Ezek holfekvése sok esetben helynevekből is kiderül. Az Árpád-korban ui. a királynét *asszony*nak nevezték; az *Asszonylaka* helynév királynéi udvarházat, az *Asszonyfalva*, *Asszonynépe*, *Asszonyvására*, *Asszonyságszőlős* (*Nagyszőlős* XIII. századi neve) stb. pedig királynéi birtokot jelöl. A királynéi birtok hazai szláv neve *Kene(n)zsa* volt; ennek megfelelően a Bodrog megyei *Asszonyfalva* (ma *Szomfova* puszta) *Kanizsa* néven is szerepel. De ugyanebből a szláv szóból ered *Kenese* falu neve is; ez mint királynéi birtok jutott a veszprémiölgyi apácák kezébe.

Valószínűleg királynéi udvarház, nyaraló állott eredetileg Bakonybélien, ahol 1015 után Gizella rokona, a németországi Szent Günther gyakran megfordult, s ahol Imre herceg állítólagos nevelője, Szent Gellért is remetéskedett. Az itt alapított bakonybéli apátságnak már Gizella királyné is adott birtokokat, egyebek mellett az erdélyi Lapádon. Magyarlapád falu *Asszonynépe* faluval együtt egy patakölgyet tölt ki, ami igazolja a bakonybéli feljegyzés valóságát, de egyben azt is, hogy a királynéi birtokszervezet már Gizella korában megvolt.

Megjegyzendő, hogy Gizella királyné gazdag birtokállományáról az egykorú Altaichi Évkönyvek is megemlékeznek, akkor, amikor tudatnak róla, hogy 1038 után Orseolo Péter kisajátította magának.

Hercegi udvarról és birtokszervezetről is szólnak Árpád-kori forrásaink.

A hercegség (*ducatus*) két egymást keresztező szervezetből állt. Maga a dukátus, mint fentebb említettem, territórium volt Bihar és Nyitra központtal. Ugyanakkor létezett egy szórt hercegi birtokszervezet, melynek darabjai részben a királyi területen feküdtek. Ezt nemcsak XIII. századi oklevelek igazolják, hanem Könyves Kálmán törvénye (I. 12. §) is, amely kimondja, hogy a herceg szolgái (*ministri*), akik a király „megyében”, s a király szolgái, akik a herceg „megyében” vannak, az ispán és a bíró előtt pereskedjenek, a kisebb rendűek pedig a bíró előtt. Ebből kiderül, hogy a hercegi részen ugyanúgy laktak királyi népek, mint a királyi részen a dukátushoz tartozók.

A herceg (*dux*) elnevezése a kora Árpád-korban *úr* volt. Ennek megfelelően az Árpád-kori *Úrkut*, *Úrrév*, *Úrtó*, *Úrhatára* stb. helynevek egy része a hercegi birtok-

szervezet emléke. Valószínű, hogy *Kenéz(i)*, *Knyezsic* helyneveink szintén sok esetben hercegi birtokot jelölnek. Mivel azonban mind az *úr*, mind a *kenéz* szó jelentése a X–XIV. században nagy átalakuláson ment át, nem lehet minden ilyen helynévből csak a név alapján következtetni, hanem településtörténeti vizsgálódás szükséges annak eldöntésére, hogy a hercegi birtokszervezet emlékével van-e dolgunk. (A hasonló eredetű Hernád menti *Kinizs* falu neve azért nem sorolható ide, mert ez a *Kinizs*-nemzetség fészke volt, ami azt jelenti, hogy itt István király korában egy *Kinizs* nevű ember birtokolt.)

A hercegi birtokszervezet legjobban a dömösi prépostság 1138-i birtokösszeírásából ismerhető meg, amely tartalmazza az Álmos herceg által 1108 körül adományozott szolgák név szerinti felsorolását és szolgálatát.

Mindenekelőtt hangsúlyozandó, hogy ez lényegében egyezik a királyi udvari birtokszervezettel, s ha eltérés tapasztalható a pécsváradi, bakonybéli és dömösi szervezet között, az elsősorban az összeírás eltérő módjából adódik, másodsorban abból, hogy a többszöri lázadás miatt degradált Álmos herceg uradalmából hiányoznak a vitézek, de számolni kell a szervezet XI. századi tökéletesedésével és a szolgáltatások módosulásával is.

A hercegi kenyéradó szolgák (udvarnokok) nyolc százada, amelyet 1108 körül Álmos herceg a prépostságnak adott, 58 faluban szétszórtan lakott, de ezek közül csak tíz falu került egész földjével (*villa... cum terra sua*) egyházi birtokba, a 48 helységben szétszórtan lakó szolgák földközösségben éltek más birtokos népeivel, esetleg harcos jobbággyokkal, akiket Kálmán nem engedett át lázadó öccsének. Külön figyelmet érdemel a Koppány nevét viselő Tolna megyei (Török-)Koppány uradalma, amelyhez kb. harminc egymás mellett levő falu népe tartozott három század kenyéradó szolgálóval és kb. száz egyéb termelővel. A faluszám és a kiterjedés nagyjából a pécsváradi uradalommal egyezik, a népességszám azonban sokkal kisebb amannál, ami abból is adódik, hogy Pécsvárad nagyjából összefüggő uradalmat kapott meg, mely alól csak kevés királyi jobbágy, vadász stb. vétetett ki, viszont az átadott koppányi uradalomból már csak három falu került egész határával egyházi birtokba. Mindenesetre a félszabad önálló termelők mellett a dömösi uradalomban is megtaláljuk a különféle *szekeres*, *sütő*, *szakács*, *asztalnok*, *esztergár*, *lovász*, *szűcs*, *halász*, *sószállító*, *sóvágó*, *szőlős*, *szántó*, *méhész* és *disznóóvó* szolgálónépeket.

Ezek a szolgáltatások apáról fiúra öröklődtek, akármilyen uralom alá is kerültek a szolgálónépek, úgy hogy az eredetibb udvari szervezet az egyházi vagy világi kézre jutott nagybirtok népeinek szolgálatában is felismerhető. Az udvari szervezethez tartozás emléke olyan erős volt, hogy a pannonthalmi udvarnokok felett pl. a XIII. század elején is az udvarnokok bírāja, a nádor ítélkezett, nem pedig az apát.

István király országosan kialakította az udvari gazdaságok szervezetét, úgy hogy minden vármegye területének nagyjából harmadrésze a helyi udvarházak szerveztébe került, de azzal is kell számolnunk, hogy egy-egy udvarházhoz távolabb lakó speciális szolgálónépeket (pl. folyami halászokat, sószállítókat) kapcsoltak.

Ennek a hatalmas szervezetnek részletes összeírása István király korában tudo-

másunk szerint nem történt meg. Szent László törvényéből azonban kiderül, hogy Sarchas bíró I. Endre király és Béla herceg korában (1056 táján) elkészítette a népek országos összeírását, amely az 1057 utáni adománylevelekből és egyházi összeírásokból következtethetően falvak és szolgálatok csoportosításában név szerint sorolta fel a szolganépeket. Ez a hatalmas összeírás, amely hasonlatos lehetett a Karolingok koronauradalmainak összeírásához és a Hódító Vilmos által 1086-ban Angliában készített *Domesday Book*hoz, történetírásunk legnagyobb kárára elveszett, s ma csupán a véletlenül reánk maradt egyházi összeírásokból, a szervezet XIII. századi bomlásakor kiadott adománylevelekből és helynevekből tudjuk rekonstruálni azt a központi szervezetet, amelyen a korai magyar királyság gazdasági épülete nyugodott.

A királyi udvari szervezet áttekintése után felmerül a kérdés: honnan ered ez az intézmény?

Hogy végső fokon Karoling frank intézményről van szó, azt a latin források megnevezései árulják el, s hogy a Magyarországra történt közvetítésében a szlávoknak jelentékeny szerepe volt, arra a szláv megnevezésekből következtethetünk. A kérdés csupán az, hogy miben állott ez a közvetítés.

Ami az udvari méltóságokat illeti, a kortárs Hinkmar reimsi érsek *De ordine palatii* című műve és más adatok szerint a Karoling-udvarban a főpapok által betöltött kancellári és főkápláni tisztségeken kívül a következő udvari főméltóságok fungáltak: a *comes palatii*, az 'udvarispán', aki a király bíróságán az uralkodót helyettesítette és közvetített minden világi kérelmező ügyében; a *camerarius* 'főkamrás' a kincstár feje volt, a *senescalcus* vagy *dapifer* 'főtálnok vagy asztálnok' a királyi asztal ellátásáról, a *buticularius* vagy *pincerna* 'főpohárnok' az itálról, míg a *comes stabuli* vagy *marescalcus* 'főlovász' a lovakról és szekerekről gondoskodott. Ezeken kívül a villa-birtokok vagy *fiscus*ok élén *provisorok* vagy *domesticusok* álltak, kiket a kiküldött *missusok* számoltattak el.

A francia Capeting-berendezésben a *senescalcus* foglalta el a fő helyet; ő lett az udvari gazdaságok főnöke, a hadsereg vezetője és a főbíró, míg az Ottók birodalmában a *Pfalzgraf* (*comes palatii*) megelőzte a többi.

Lényegében ez a berendezés talált utat a több frank király által favorizált Bajorországba, ahol a Pfalzgrafot csak a X. század végén váltja fel a regensburgi Burggraf, és a frank birodalom peremén élő szláv államokba. Az óhorvát fejedelemségben 892-ben az első méltóság a *zuppanus palatii* 'udvarispán', és ezt követik a sajátos tisztségek, *camerarius*, *pincerna* vagy *vinotok* 'pohárnok', *cavallarius* 'lovász', *macerarius* és *armiger* 'fegyvernök', hogy utóbb e névsor kiegészüljön a *bán*, a *iudex curiae* 'udvarbíró', a *štitnik* 'pajzshordó', *vratar* 'ajtónálló', *sokolar* 'solymár' és *psar* 'pecér' tisztségekkel, valamint az ismeretlen beosztású *tepči*, *urbušar*, *postelnik* és *dvornik* méltóságokkal. E nálunk többnyire más néven meghonosodott tisztségekkel szemben a cseh és lengyel forrásokban a XI. század második felétől a Magyarországon is elterjedt latin méltóságneveket találjuk; Cseh- és Lengyelországban a *comes palatii* mellett a *dapifer*, *pincerna*, *agazo* 'főlovász' és *camerarius* a négy fő méltóság.

A frank udvari berendezés utánzása nyilvánvaló, de az is kétségtelen, hogy a

magyar nyelvben a királyi udvari berendezés több műszava szláv eredetű, ilyen a *király*, az *udvar*, a *nádorispán* < *na dvorj zsupán* 'udvarispán' és a *poroszló* 'pristaldus', noha ennek az ércbillokkal kiküldött királyi megbízottnak magyar neve kezdetben alighanem *billogos* volt, és a két jogszolgáltatási feladatkör később különült el. A szláv eredetű *-nok* képző a magyarban vált sajátosan foglalkozásnévképzővé (a szlávban e képzővel helyet és eszközt is képeznek, hasonlóan a magyar *-s* ellátottságot jelző képzőhöz), s így érthető, hogy az ugor *tál* szóból képzett *tálnok*, a 'dapifer' Árpád-kori neve, a szlávban is török eredetű *tovar* szóból képzett *tárnok* és a német *pohár* és *fegyver* szóból képzett *pohárnok* és *fegyvernök* szláv nyelvi hatás nyomán, de a magyarban keletkezett, míg a *lovász* tisztán magyar eredetű.

Ha felmerül a kérdés, hogy e szláv hatás milyen révén érte az alakuló magyar fejedelemséget, meggondolandó, hogy a IX. századi Kárpát-medencében fejedelmi udvartartással rendelkező önálló országok nem voltak, csupán szomszédos hatalmak végvidékei. A tengeremelléki óhorvátokkal a XI. század közepe előtt a magyaroknak alig volt kapcsolatuk, de tisztségsneveik sem egyeznek. A bolgárok a feliratok tanúsága szerint a kereszténység felvétele után is megőrizték a török méltóságsneveket (pl. *olgu trakan*, *csrgo bila*), a morva fejedelemségben pedig a frank berendezés nem mutatható ki. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az *udvar* szóval a magyarok már a keleti szlávok révén Kijevben megismerkedhettek, ahol a honfoglalás korában az „Ugor hegy”-en *Olmin dvor* állt, és a különféle tisztségsnevek különféle nyelvjárási sajátosságot tüntetnek fel, akkor a szláv kölcsönzés más útját-módját kell fontolóra vennünk.

Ahogy a római kereszténység Bajorország szlovén nyelvű papjainak tolmácsolásában jutott el magyar földre, úgy a római impérium intézményei a királytól a *nádorispán*on keresztül számos tisztség és funkció nevéig az ő közvetítésükkel kerülhettek a magyar udvarba. A karantán szlovének a X. században a német királyt mondták *králnak* és nyilván a regensburgi palotagrófot *na dvorj zsupánnak*, s így bizonyára a frank udvart ismerő és a magyar udvarban szlovénül tolmácsoló „közvetítők” révén ismertük meg a fenti elnevezéseket. Ugyanakkor a helyi szláv közép nyelvében is élő kifejezések, mint *szolga* és *szabad*, közvetlenül hatolhattak a magyar nép nyelvébe.

A magyaroknak a német nyelvben való járatlansága és az ismertebb szlávval való tolmácsolás volt az oka, hogy az igen erős közvetlen bajor hatás ellenére a *könig* 'király', a *hof* 'udvar', a *pfalz* 'palota', a *truchsess* 'pohárnok', a *mundschenk* 'tálnok', a *marschall* és a *vogt* 'jóságkormányzó' elnevezés az államszervezéskor nem terjedt el a magyar nyelvben, noha ugyanezen intézmények meghonosításában István király német kíséretének komoly része lehetett. Mindössze az vethető fel, hogy a számos Árpád-kori *Garáb* személy- és falunév, melyet első helyen a német *graf* szóból magyaráznak, nem egy németből átvett magyar *garáb* 'comes' közszo emléke-e (az erdélyi szászoktól a szót később *geréb* alakban vettük át), és a három XI. századi *Buda* királyi kiküldött neve mögött nem a germán *bote* ~ *bodo* 'missus, udvari kiküldött' címe rejlik-e.

Komolyan számításba veendő, hogy a IX. századi Pannonia feudális urinak udvarházai és szolgálónépeik, amilyenek Braszlav comes zalavári és a salzburgi érsek pécsi uradalmában feltehető, szervezetükkel együtt nem kerültek-e a magyar vezérek kezére. E feltevést támogatná a pannoniai honfoglalás jobbára vértelen lezajlása és számos szláv foglalkozásnév meghonosodása, ugyanakkor ellene szól, hogy a honfoglalás előestéjén maga a salzburgi érsek tudat Pannonia teljes elpusztulásáról, s ezt a IX. századi helységnevek megszűnése és a temetők folytonosságának abbamaradása alátámasztja.

Valószínűbb, hogy a magyar fejedelemség ugyanúgy keleti barbár udvari szervezetét hozta magával és honosította meg az új hazában, mint a bolgárok a Balkánon, s e barbár szervezetbe építette be a magával hozott, az itt talált és a szomszédságból, valamint nyugatról elragadott kézműveseket és agrártermelőket. Ebben a heterogén szolgálónépségekben a szlávok nemcsak számarányukkal, hanem bizonyos mesterségek sajátos ismeretével tűnhettek ki, István pedig az udvarházak berendezésekor élükre szolgálkat is állított, akik között szlávok komoly képviselővel kell számolni, amit a fentebb említett *vladar* > *aladár* etimológia is támogat.

Géza fejedelem és István király híveiből kialakult egy feudális jellegű uralkodó osztály, melynek tagjai földbirtokkal rendelkeztek, a földjükön termelő parasztok és más szolgálók munkájából éltek, és mint fegyveres szabad emberek, katonáskodni tartoztak a királynak. Az uralkodó osztály lényegében két részre tagolódott: az István király törvényeiben is megkülönböztetett nagyobbakra (*maiores*) és kisebbekre (*minores*). A „nagyok”, akiket a törvény egy helyütt a „születésre és méltóságra nagyobbak” (*maiores natu et dignitate*) megjelöléssel ír körül (I. 21. §), s másutt *comes* cím alatt szerepeltet (I. 9, 35. §), nemcsak birtokuk nagyságával és népeiknek sokaságával emelkedtek a „kisebbség” – valójában a középrétegbeliek – fölé, hanem a közéletben betöltött vezető szerepükkel és nagyobb fegyveres erejükkel. Az ország irányításában való részvétel már az idézett megjelölésekből („méltóságra nagyobb, comes”) is kiviláglik, még inkább nyilvánvalóvá válik ez, ha tudjuk, hogy e méltóságviselőkből került ki a királyi tanács (*consilium*), és az ő jelenlétük és szavuk adott súlyt a király által összehívott országos gyűlésnek (*commune concilium, senatus, conventus*). Régebben e kettőt azonosnak véve, „királyi tanács” címen könyvelték el, holott a történeti körülmények és fennmaradt szövegek egyaránt arról tanúskodnak, hogy e kettőt meg kell különböztetni, mégha a hangadók nagyjából egy társadalmi rétegből kerültek is ki.

A korai középkor uralkodója többnyire utazva kormányzott, miközben az alkalmilag, ad hoc felmerülő ügyekben a vele utazó nagyokkal, néhány püspökkel és több világi méltósággal, s mellettük egy-egy okos, tapasztalt kisebb rangúval meghánytatvetette a tennivalókat és döntött. Így tett, ha értesült idegen betörésről, belső megmozdulásról, így, ha egy főegyház vagy nemes kérelemmel járult eléje, avagy a királynak az elébe tartozó peres ügyben ítéletet kellett mondania. Ez az állandó, de személyi összetételében változó tanács került a kiállított oklevelek tanúnévsorába, első eredetiben fennmaradt hiteles oklevelünk, a tihanyi alapítólevél óta. István király idejéből ilyen oklevél nem maradt fenn, de István pannonhalmi oklevelének hitelt

érdemlő része szerint a kiváltságolás és a veszprémi püspökkel kötött „csereügylet” a duxok, számos comes tanúsága, továbbá Asrik apát és Domonkos érsek közreműködésével jött létre.

Istvánnak a tanács fontosságáról vallott nézete az Intelmek VII., *De magnitudine consilii* c. fejezetében jut kifejezésre: „A királyi emelvényen a tanács a hetedik helyre tart igényt. A tanács állít királyokat, dönti el az ország sorsát, védelmezi a hazát, csendesíti a csatát, győzelmeket ő arat, kerget támadó hadat, behívja a barátokat, várakat ő rakat, és ront le ellenséges sáncokat. Minthogy pedig a tanácsnak ekkora haszna van, ostoba és pöffeszkedő emberekből összeállítani, én úgy vélem, mit sem ér; hanem a tekintélyesebbek és a jobbak, a bölcsőbbek és a legmegbecsültebb vének ajkán formálódják és csiszolódnak. Ezért, fiam, az ifjakkal és a kevésbé bölcsekkel ne tanácskozz, ne is kérj tőlük tanácsot, hanem a tanácsuraktól (*senatoribus*), akiknek koruk és bölcsességük miatt megfelel ez a feladat... ki-ki életkorának megfelelő dologban forgolódják, tudniillik az ifjak fegyverben, a vének a tanácsban. Egyébként az ifjakat mégsem kell teljesen kiűzni a tanácsból; ámde ahányszor velük tanácskozol, még ha életrevaló is az a tanács, mindig terjeszd a nagyobbak (*maiores*) elé, hogy minden cselekedeted a bölcsesség mértékével mérhesd.”

Az itt bemutatott „tanács” jellemzője, hogy a király választja meg, alkalmilag ifjakat is bevonva, de a „nagyok” tanácsától téve függővé a döntést.

Már a nevéből kitetszően is más jellegű a *concilium*, *conventus* vagy *senatus*, azaz „gyűlés, zsinat”, ahogy István király törvényeiben a törvényhozó gyűléseket nevezi. Ezek nem hirtelenében rendezett tanácskozások a király éppen kéznél levő kísérei bevonásával, hanem meghatározott helyre és időre összehívott gyűlések, melyeken az ország nagyjai lehetőleg teljes számban jelentek meg, egyes, XI. századi adatok szerint katonai kíséretükkel együtt, sőt a király esetenként a falusi nép, a közrendűek szószólóit is összehívhatta. István idejéből erre nincs adat, de jól ismert I. Béla pogány megmozdulássá fajult 1061-i „országgyűlése”, és László 1092-i szabolcsi zsinata, amely „az ország minden főpapja, apátja, valamint főura” részvételével, „az egész klérus és a nép tanúsága mellett” zajlott le. Jelentette pedig ez azt, hogy amíg a törvényt napra összehívott egyházi és világi előkelők a királlyal tanácskoztak és törvényt hoztak, addig a mezőn táboroztak a vitézek és a nép választottjai, akiknek kihirdették a törvényeket, nyilván azzal a céllal is, hogy azt közhírré tegyék. István törvényei ugyan jobbára csak a „királyi szenátus”, „királyi gyűlés” által hozott dekrétumokról beszélnek, és az erről beszámoló nagylegenda is csak a „püspökök és előkelők” (*episcopis et primatibus*) hozta statutumokat említi, de az egyik törvénycikk „közös gyűlés” (*commune concilium*) kitétele (I. 35. §) szélesebb körű összejövetel feltevését is megengedi, nem vitatva, hogy ezeken a ritka ünnepi alkalmakra összehívott gyűléseken csak az uralkodó osztály felső rétegének volt szava és súlya.

A „nagyoknak” tekintélyt vagyonukon kívül fegyveres erejük biztosított; a főurak ugyanis nemcsak maguk öltöttek fegyvert, hanem kísérő katonákat is tartottak, akik egyrészt védelmet nyújtottak nekik, másrészt háborúban növelték az ország haderejét. Ezért szorgalmazta István király törvényében, hogy minden úrnak legyen meg a maga

vitéze (I. 23. §). A főurak fegyverzet dolgában is kitűntek a katonáskodó középréteggel szemben. Nehézfegyverzetet, sisakot, páncélt öltöttek, s a vezető szerephez jutott nyugati lovagok javarészt ilyen fegyverzetű kísérettel is rendelkeztek.

Az uralkodó osztály alsó rétegét a kisebb földbirtokkal rendelkező fegyveres szabadok és vitézek alkották. Ezeknek önálló politikai súlyuk nem volt, csak valamelyik főember kíséretében tömegükkel adtak hangot és súlyt uruk véleményének. A belőlük álló „középréteg” még kevésbé tekinthető egységesnek, mint az előkelőké: helyzete függött szolgálóinak, állatainak számától, földjének nagyságától, s attól is, hogy milyen függésben állott. Ha a királyi udvarnak fenntartott területen bírt földet, a nádor alá tartozott, ha várföldön kapott katonabirtokot, az ispánság „jobbágya” lett, egyházi birtokon az egyház szabad *milese*, a világi nagybirtokon pedig az úr vitéze volt. Helyzete aszerint is változott, hogy örökös birtokosa lett-e földjének, avagy csak katonai szolgálattal terhelt, kishűbér jellegű földet birtokolt. A kettő közötti különbség mindamellett nem volt olyan nagy, mert a katonabirtokot is örökölték, másrészt olyan viszonyok között, amikor föld bőven állt rendelkezésre, nagyobb becse volt a földet megmunkáló szolgálóinak és igaerőnek, mint egy földdarabnak. Ezért nem volt egzisztenciális jelentősége annak, ha egy királyi földön élő szabadot elűzték a földjéről, ez ugyanis más, még nem foglalt királyi földön megtelepedhett és magának, szolgálóinak és állatainak napok alatt felépíthette új telephelyét.

Az uralkodó osztály eredetére nézve érdemes a genealógiai érdeklődésű V. István kori krónikás, Ákos mester és a művét átdolgozó Kézai Simon véleményét idézni.

Ákos mester hangsúlyozza, hogy nemcsak a hét vezér hódította meg Pannoniát, hanem más, Szkítiából származó nemesek (*nobiles*) is, mint Ákos, Bor és Aba nemzetsége. E magyar nemesek elegenden lettek volna Pannonia betöltésére, de Géza fejedelem a kereszténység elterjesztése végett vendégeket hívott be, akiknek segítségével megtörte a pogány szokásoknak hódolókat. A Géza és István idejében beköltözött sokféle nemzetbeli vendég a magyarokkal összeházasodva nemességet és szállásföldet nyert. Ákos mester meg is próbálta összeállítani az előkelő jövevény (*advena*) nemzetségek sorozatát.

Kézai pontosabbá tette az itt elmondottakat, amikor a jövevény nemzetségek felsorolása előtt kiemelte, hogy *comesek*, vitézek és nemesek egyaránt jöttek be, s az előkelő jövevények felsorolását azzal fejezte be, hogy rajtuk kívül más különféle nemzetbeli jövevények is költöztek be, akik „a királynak vagy az ország más urainak szolgálva, tőlük hűbérbirtokot (*pheuda*) szereztek, és idővel nemességet nyertek”.

Kézai a várjobbágyságot is szegény nemeseknek tekintette, kik szerinte a királyhoz jöttek, s tőle a vár földjeiből kaptak hűbérbirtokot (*pheuda castri*), hogy háború idején őrizték a várat. A „nemességnek” illetően kiterjesztése a várjobbágyságra azonban új jelenség a XIII. század végén; István király korában a várjobbágyság őseit, a *milest* még nagy távolság választotta el a birtokos úrtól, a XI–XII. század *nobilisétől*.

Annyiban igazuk van krónikásainknak, hogy a birtokos nemesség különféle eredetű volt. Az uralkodó osztály tagjai lettek a Géza és István politikáját támogató, ill. az őket elismerő és megkeresztelkedő törzsfői és nemzetségfői utódok, akár magyarok

voltak, akár kabarok, akár hódolt pannoniai vagy moráviai főemberek leszármazottai, valamint a vezérek fegyveres kísérői. Bekerültek közéjük azok a lovasok és udvaroncok, akik a külföldi hercegnők és egyházfők kíséretében jöttek be, de soraik közé juthatott a társadalmi mobilitás folytán egy-egy vezető posztra állított szolga is.

Az uralkodó osztály tekintélyesebb tagjai örökös földbirtokot kaptak, s mint birtokosok, a királyi udvar, vár és egyház mellett a negyedik fajta uradalom, a világi nagybirtok kialakítói lettek.

A magyarországi földtulajdon nem előzmények nélkül alakult ki.

Korábban az volt a vélemény, hogy a magyarok mint „nomádok” az államszervezés előtt nem ismerték a földbirtok semmilyen formáját. A nomád társadalmak jobb megismerésével azonban kiderült, hogy a nomád államokban, amilyen az ujjur és mongol birodalom s ennek utódállama, az Aranyhorda, volt legelő- és szállástulajdon, de a birtokos uraknak, a „bégeknek”, voltak rab cselédei és adózó alávetettjei is. Jó példa erre az ujjur fővezér magas rangra emelkedett bujukjának, Jaglakar kan atának 800 körül írt rovásírásos sírfelirata, melyben az elhalt első személyben szólva vagyonát is felsorolja: „...gazdag voltam; tíz *aulom* [állattartó szállásom] volt és megszámlálhatatlan jószágom... fiaimat kiházasítottam, leányaimat *kalim* [hozomány] nélkül adtam férjhez, *máromnak* [manicheus mesteremnek] száz embert és telephelyet adtam” (bizonyára egyház építésére).

Szálláshely, körülhatárolt legelő és szolganép a tiszta nomád mongol társadalomban is jellemezte a tulajdonviszonyokat, s így ezeket a félnomád honfoglaló magyarságtól sem lehet elvitatni.

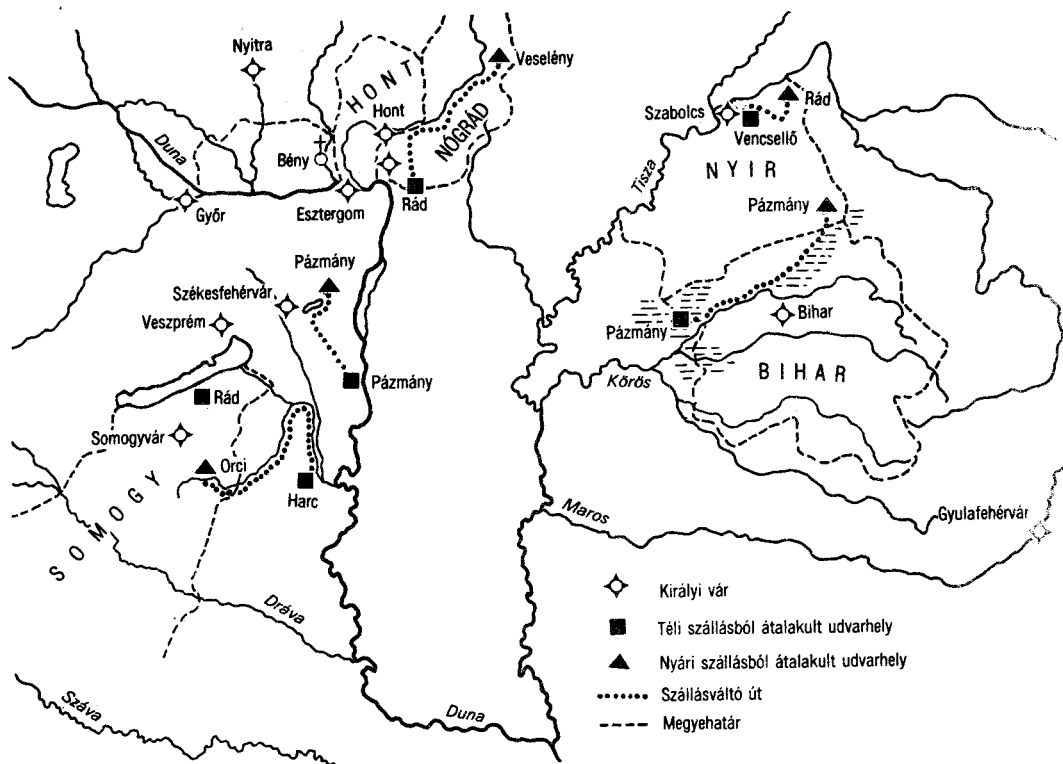
Keleti analógiák sorával és a X. századi magyarországi szállásviszonyok vizsgálatával igazolható, hogy Magyarországon is megvolt a főemberek téli és nyári szállásainak rendszere.

A téli szállás, ill. udvarhely egy folyó mentén, lehetőleg a torkolat közelében terült el; állandó épületek voltak rajta, és olyan rab cselédség tartozott hozzá, amely az úr családjának nemzedékeken át teljesített szolgálatot, és gyermekei is az úré maradtak.

A téli szállástól eltérően a nyári szállás, mely a téli felől vízparton megközelíthető volt, általában egy kitáguló hegyvidéki völgy napos oldalán feküdt, és állandó épület nem tartozott hozzá. Ez a magyarázata, hogy bár a nyári szállás neve is tovább élt, csak a téli szállás és tartozéka rögződött „birtokká”.

István király korának világi magánbirtokairól a II. törvénykönyv 2. cikke, amire még visszatérek, annyit árul el, hogy a birtokolt javak (*bona*) két fajtája ismeretes, a saját (*propria*) és a királyi adomány (*dona regalia*). Noha ebben föld, szolga és állat nincs megkülönböztetve, nyilván beleértendők az új adományföldek mellett a nemzetségek öröklött szállásai, körülhatárolt legelőikkel.

A birtokviszonyokról más egykorú forrás nem szól, de birtoklástörténeti módszerrel eléggé megismerhetők, mivel István rendezése vált az Árpád-kori birtoklás jogi alapjává. Mint Könyves Kálmán 1100 körül kelt törvényéből megtudjuk, csak a Szent István adományozta birtok volt örökölhető oldalán is, a későbbi királyi adományok egyenesági leszármazás híján visszaszálltak a királyra (I. 20. §). Ez okozta,

37. István király vezető német lovagjainak kettős szállásai

hogy Magyarországon kétféle joggal bírt magánbirtok alakult ki, az ún. „nemzeti birtok” és az „adománybirtok”.

A nemzeti birtok jogalapnak a Szent István kori rendezést tekintette, és a közösen birtokló „úri nemzetség” általában a Szent István korában élő ősről nevezte magát *de genere X* megjelöléssel. Így pl. a „Csákok” nem honfoglaló ősről, Szabolcsról nevezték magukat, hanem az 1000 körül élt Csákról, Ónd fia Ete utódai nem e nagynévű ősről, hanem hol a Taksony és Géza korában élt Kolánról, hol az István kori Borról. Bizonyos esetekben feltehető Taksony kori névadó (pl. Apor), aki esetleg István koráig is élhetett, vagy Péter kori beköltöző, az esetek többségében azonban forrásszerűen igazolható, hogy a családi emlékezet a XIII. században a tényleges István kori birtokszerzőtől eredeztette magát, pl. Hont-Pázmány, Csanád, Szolnok.

Az István kori világi birtok eredete szerint két csoportra osztható: egyrészt hajdani törzsfők és nemzetségfők leszármazottainak meghagyott téli szállásokra, másrészt adománybirtokosok új szerzeményeire. A különbség a kettő között távolról sem olyan éles, mint gondolnánk. Az új adománybirtokosok ui. rendszerint elkobzott nemzeti birtokot kaptak meg, mint pl. Csanád vezér Ajtony birtokait, de úgy látszik, hogy a nyugatról beköltözött német lovagok is kezdetben elkobzott szálláspárokat kaptak. Ebből magyarázható pl. a Sárköz-Kapos mellett Orci lovag nemzeti

ségének birtoklása, melyből a Szekszárd melletti téli szállás és környéke vált „Harc” nemzeti birtokká, és a somogyi erdők alján fekvő *Orci* mint nyári szállás és legeltető hely utóbb idegen kézen tűnik fel. Fejér megyében a Duna-parti és a Meleg-hegyi *Pázmánd* (régén *Pázmán*) szálláspár, Bihar-Szabolcsban a *Pázmány* szálláspár mutat olyan nomád típusú birtoklásra, ami abban lelheti magyarázatát, hogy az ide költözött lovagok készen kaptak udvarokat rab cselédséggel, amely ezt megelőzőleg mást uralt: *Orci* szálláspárja talán egy Árpád-házi herceget, a Fejér megyei két *Pázmánd* Csákot vagy egyik hozzátartozóját, a bihar-szabolcsi pedig talán valamilyen kabar nemzetséget.

Ha az István kori világi földbirtokot nagyság és gazdasági üzem szempontjából vizsgáljuk, csak az elsőre tudunk többé-kevésbé átfogó képet adni. A „nemzeti birtok” XII–XIV. századi állapota ugyanis lehetővé teszi a visszakövetkeztetést, főként abban az esetben, ha a szétágazott családok közös vagy egymás mellett fekvő birtokairól van szó. Bizonytalansági tényező adódik abból, hogy az Árpád-kor végén egyes családok megpróbálták birtokaikat István korára visszavezetni és nemzeti jogú birtoknak feltüntetni, még ha későbbi szerzeményről volt is szó, de olyan eset is előfordul, hogy egyes nemzetségek később bővítették családnévüket a *de genere* értelmezővel, s valójában később felemelkedett családokról van szó. Ugyanakkor jó pár István kori nemzetség már a XIII. századra kihalt vagy jószágvesztést szenvedett.

A magyar úri nemzetségek összehasonlító vizsgálatához Karácsonyi János A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig című művét (I–III, 1900) vettem alapul. Karácsonyi körülbelül 176 úri nemzetséget tart nyilván – nem számítva a várjobbágyok és a tótországi (szlavóniai) nemesek nemzetségeit. Karácsonyi összeállításából több nemzetség kirostálható, de van hozzápótlandó is. Mindenekelőtt törlendő a hibás oklevélkiadás nyomán életre kelt *Azan-*, *Bala-* és *Bolnuch-*nemzetség. Törlendő az úri nemzetségek sorozatából a hun-történet írója által kitalált hun *Érd-*, *Szemény-* és *Torda-* nemzetség is. Több nemzetség szétágazott, és az ágak külön névvel éltek; ide sorolandó a *Becsegergely-* és *Dorozsma-*nem, a *Bés-* és *Miskolc-*nem, a *Hontpázmány-* és *Hanva-*nem, az *Aba-* és *Kompolt-*nem, a tévesen szétválasztott *Barsa-* és *Borsa-*nem, végül az összetartozás gyanúja merül fel az együtt birtokló *Sártivánvecse-* és *Zovárd-*nem, a *Bárca-* és *Tekele-*nem, s a hasonló nevet és címet viselő *Csák-* és *Ják-*nem között (az utóbbit *Chak*nak is írták!). Felvetődött a Doboka megyei *Kalota-Szil-*nemzetség azonosítása a Torda megyei *Kalota-Tyukoddal*.

Hogy a középkorban is voltak címkórságban szenvedő egyének, akik sznobizmusból jogtalanul *de genere* előtagot szerkesztettek nevükhöz, arra már Karácsonyi János rámutatott, amikor felfedte Becsei Imre nemességszerzését. „Becseinek mondott” Imre, aki Róbert Károly odaadó csatlósa lett, és lévai várnagysága idején egyebek mellett azzal tette nevezetessé magát, hogy Zách Felicián idősebbik lányát és annak férjét, Palásti Kopajt sietve lefejeztette, 1342-ben pénzen megváltotta Becsegergelynembeli Léli Lőrinc fej- és jószágvesztés büntetését, és megmentette családját az anyagi romlástól, mire a Léliek elismerték Imrét *de genere Becsegergor* származónak.

Hogy más úri nemzetségek esetében mikor számolhatunk költött nemzetséggel,

arra sok esetben útmutatásul szolgálhat a nemzetségnév és birtoknév viszonya. Egy István kori birtokos úr azon kívül, hogy utódai róla nevezték nemzetségüket, nevet adott egy-két falunak, de legalábbis egy erdőnek vagy pusztának. Viszont feltűnnek olyan *de genere* úri nemzetségek, amelyeknek a neve nem személynévből ered, s ha személynévből származik is, nem található falunévben, vagy nem a településtörténetileg megfelelő helyen.

Ilyen módszerrel kiszűrhető a nagy múltú nemzetségek közül a Széchyek *genusa*, a Balog. *Balog* elsődlegesen egy gömöri folyó neve volt, másodlagosan falunév. Az 1290-ig Baloginak mondott család 1283 körül a német jövevény *Altmanntól* származtatta magát. Ha „Ótomány” Szent István kori beköltöző lett volna, a család első sorban róla nevezte volna magát, nem pedig *Balog* birtokról. Csak a XIII. század legvégén kezdték magukat *de genere Balogh* származtatni. Kézai nem is *generatio* néven emlegeti őket, hanem *illi de Bolugi* „a Balogiak” néven, mint a Tátonyiakat, Zámbokiakat és Ludányiakat, s így a *Tátony*, *Zsámbo* és *Ludány* István kori „nemzetség” léte is kétségsbe vonható. A forrásainkban emlegetett nemzetségevek közül még több kiszűrhető azon az alapon, hogy a nemzetségnév eredete szerint a helynévből alkotott családnév csoportjába sorolható. Ilyen az *Almási*-, *Haraszt*-, *Molnári*-, *Nádasd*-, *Németi*-, *Pilis*-, vagy *Mezőpilis*- és *Zágor*-nem.

Végül több irányú történeti vizsgálódás alapján ítélnünk egyes nemzetségeket az államszervezés után beköltözötteknek. Ákos mester pl. a Babócsaiakat a XII. században beköltözött nagybirtokosok között sorolja fel, Kézai szerint viszont ősük, Tibold comes, „akit gravnak mondtak”, Géza fejedelem idejében vándorolt be. Valójában *Tiedbald comes* 1060 körül I. Endre udvaronca volt, ő közvetített közte és IV. Henrik között. Ami a Kacsics-nemzetséget illeti, neve szerint a horvát Kacsics-nemzetség elágazása; őse az a *Slaviz* lehetett, aki Könyves Kálmán korában nógrádi ispán volt. A magyar nemzetségek közül már Karácsonyi többről megállapította, hogy várjobbágyi eredetű. Ezek száma bizonyára növelhető, főleg azokkal a kisbirtokos nemzetségekkel, akiknek névadó őse nem hagyott emléket falunévben.

Karácsonyi kutatásai óta több Árpád-kori úri nemzetség neve vált ismeretessé, ilyen a *Barca*, *Diusdamian* (?), *Hetény*, a Gyürével azonosítható *Jury*, a *Mutmér*, *Noé*, *Told* – Toldi Miklós nemzetsége – és *Zsemler*.

A nemzetségek eredet szerinti szétválasztásában a fő forrás a krónikákban megőrzött jövevénynévsor. Ezt kiegészíthetjük a nemzetség címerkép-típusának szétválasztásával; a magyar nemzetségek ui. a pogány totemisztikus hiedelmekben gyökerező állatos címerképet viseltek, míg a nyugati nemzetségek jellegzetes heroldalakot. Végül irányadó lehet a nemzetségnév idegen eredete is.

Ami a nemzetségek vagyon és társadalmi helyzet szerinti szétválasztását illeti, ez elsősorban a XIII. századi öröklött birtok méretei alapján történhet. Nagyság szerint megkülönböztethetünk nagybirtokosokat, akik egy vármegye harmadát megközelítő lakott birtokkal és több monostorral rendelkeztek; középbirtokosokat, akik 3–10 falut és egy monostort mondhattak magukénak; végül egyfalus kisbirtokosokat vagy részbirtokkal rendelkezőket.

A kora Árpád-kori birtokosság áttekintése végett egy táblázatot szerkesztettem, amelyben vármegyék betűrendjében feltüntettem az ott lakó nagy-, közép- és kisbirtokos nemzetségeket, dőlt betűvel szedve azok nevét, akiknek birtoklása István idejében bizonyított, vagy legalábbis valószínű, míg álló betűvel a bizonytalan korai birtoklást jelöltem, végül szögletes zárójelben az ismert várjobbágy-nemzetségeket adom.

Vármegye	Nagybirtokos	Középbirtokos	Kisbirtokos
Aba- és Sárosújvár	<i>Aba</i>	<i>Bárca- Tekele (?)</i>	<i>Kinizs</i>
Arad	?	<i>Hodos</i>	
Bács	<i>Báncsa</i>		[<i>Dobra</i>]
Baranya	<i>Kán</i>	<i>Bár-Kalán, Majz, Szabó</i>	<i>Budmér, Désdamján, Gég, Lippó, Lőcs, Negol, Németi</i>
Bars	<i>Bés (-Miskolc)</i>		
Békés	<i>Csolt</i>	<i>Barsa</i>	
Bihar	<i>Ákos, Barsa, Hontpázmány</i>	<i>Told, Turul</i>	<i>Marót, Gyovad, Zovárd</i>
Bodrog	?	<i>Botond, Hanta, Haraszt</i>	<i>Csemény</i>
Borsod	<i>Örsúr, Miskolc (-Bés)</i>		<i>Bél-Ug</i>
Borsova (Bereg)			
Csanád	<i>Csanád</i>	<i>Ajtony</i>	
Csongrád	<i>Bor-Kalán</i>	<i>Becsegergely- Dorozsma, Szentemágócs</i>	<i>Csupor</i>
Doboka	<i>Gyulazsombor</i>	<i>Kalota-Szil</i>	
Esztergom	<i>Hontpázmány</i>	<i>Sártivánvecse, Zovárd, Tardos</i>	<i>Nána-Beszter</i>
Erdélyi Fehér	?		
Fejér	<i>Csák</i>	<i>Baracska, Bökény, Csór, Gutkeled</i>	<i>Andornok, Baracs</i>
Gömör		<i>Balog?, Hanva, Ajtony</i>	[<i>Otrokocs, Zágrábkorpás</i>]
Győr		<i>Győr, Héder, Pok</i>	<i>Alap, Gug, Pátró, Péc</i>
Heves	<i>Aba</i>	<i>Szalók, Tomaj</i>	<i>Apc</i>
Hont	<i>Hontpázmány</i>		

Vármegye	Nagybirtokos	Középbirtokos	Kisbirtokos
Hunyad	<i>Bor-Kalán</i>		
Keve-Torontál	?		
Kolozs	?		
Komárom	<i>Katapán, Szemere</i>	<i>Igmánd</i>	<i>Szák</i>
Kőrös-Zágráb		<i>Agha, Monoszló, Vojk</i>	Kis szlaven nemzet-ségek
Krassó	?		
Kraszna	<i>Csolt</i>		
Küküllő	<i>Gyulazombor</i>		
Moson	<i>Győr</i>	<i>Tét</i>	
Nógrád	<i>Záh</i>	Szolnok [Kacsics, Kökényesrénold]	Pilis?
Nyitra	Hontpázmány	<i>Berencs, Divék, Lipovnok, Ludány?</i>	<i>Csermény, Szécs</i>
Pest-Pilis (Visegrád)	<i>Kartal-Kurszán</i>	<i>Ákos, Káta, Tétény</i>	<i>Bicske, Rosd, Zsidó</i>
Pozsony		Salamon	[<i>Etre, Magyar, Nolcsa, Pudur, Varas</i>]
Somogy		<i>Bő, Győr, Rád</i>	
Sopron	<i>Osli</i>	<i>Veszkény</i>	<i>Gatal, [Kürt, Kér]</i>
Szabolcs	<i>Gutkeled, Hontpázmány</i>	<i>Balogsemjén</i>	
Szatmár	<i>Kaplony Gutkeled</i>	<i>Balogsemjén, Szentemágócs</i>	
Szolnok, Belső-		<i>Agmánd</i>	
Szolnok, Külső-	<i>Szolnok</i>	<i>Vezseny</i>	
Temes	?	<i>Vaja</i>	Mena
Tolna		<i>Apor, Bikács, Harc</i>	<i>Döröcske, Szák, Zsadány</i>
Torda	Kalota-Tyukod		
Ung	?		
Valkó	?	Botond	Ugra
Vas	Héder	<i>Geregye, Hermány, Ják</i>	<i>Bejc, Csém, Petenye, Pöse, Sennye, [Herény, Csörnóc]</i>
Veszprém		<i>Lörinte, Pápa, Szalók, Vásony</i>	<i>Ajka, Salamon, Dém</i>

Vármegye	Nagybirtokos	Középbirtokos	Kisbirtokos
Zala	Atyusz, Buzád-Hahót	Bogátradvány, Gyovad, Gyüre, Kaplony, <i>Lád- Vérbulcs, Tomaj, Türje</i>	<i>Aracs, Damasa, Palat, Terkent, [Csabi]</i>
Zaránd	Velek?	Becsegergely	
Zemplén	<i>Aba</i>	Bogátradvány	Rozvány, <i>Tolcsa</i>

Ha különböző úri nemzetségeket egy helyütt be akarunk mutatni, erre legalkalmasabbnak a vármegyeszervezésnél már röviden vázolt Komárom megye birtokviszonyai kínálkoznak, ahol magyar törzsfői és nemzetségfői eredetű nemzetség mellett nyugati jövevény nemet is találunk.

A Duna-kétparti és a Csallókőre is kiterjedő régi Komárom megye területén Anonymus két honfoglaló nemzetség (*genus*) szálláshelyét jelöli meg: a hét vezér egyikétől, Hubától leszármazó Szemere-nemzetségét és Ketel fia Alap-Tolma állítólagos „kun” vezér utódait, a Katapán-nemzetségét.

A két nemzetség szállás- és birtokviszonyai élesen elkülönülnek egymástól. Huba és utóda, az 1000 körül élt Szemere a helynevek szerint nem csupán Komárom megye északkeleti szögletében rendelkezett szállásokkal, hanem a Répce és a Marcal folyó mellett is. Ez a több megyére kiterjedő szállásterület valószínűvé teszi Anonymus állítását, hogy egy törzsfő családjáról van szó, amely egy időben ura volt a Kisalföld nemzetségeinek. Uralmának legkésőbb Géza fejedelem vetett véget, Szemere és leszármazottai pedig az államszervezés során elvesztették a Répce és Marcal melletti nyári szállásokat, és csak a Zsitva és a Törzsök erdő közötti téli udvarhely maradt kezükön néhány faluval.

A törzsfői nemzetség eredetileg több megyére terjedő uralmi területével szemben a Katapán-nemzetség birtokai egy megyére korlátozódtak. Anonymus szerint a X. században ők birtokolták Komárom várát és környékét. E nemzetséggel kapcsolatban Anonymus megjegyzi, hogy utóbb e vár szolgálatára átengedték a magukkal hozott és itt talált népek kétharmad részét. Ez a hagyomány, amely Anonymus művében még egy helyen előfordul, bepillantást enged abba, hogy mi lett a X. századi nemzetségi szállásterület sorsa. A XIII. századi birtokviszonyok térképre vetítéséből megállapítható, hogy Komárom megye területe kb. egyharmad részben volt nemzetségi birtok, mely javarészt a Katapán-nemzetségé volt. A fennmaradó kétharmad részen a komáromi várispánság és a királyi udvari birtokszervezet osztozott. Kétségtelen, hogy itt nagyrészt a Katapán-nemzetség szállásterületének kisajátításáról van szó. A kisajátítás kapcsolatos volt a komáromi várszervezet berendezésével. Ezt bizonyítja, hogy a Katapán-nemzetség maradványbirtokai közé olyan várjobbágyfalvak ékelődnek, amelyeket törzsnévvel neveztek el: egy *Nyék*, két *Megyer*, három *Keszi*, egy *Kürt*, két *Őrs* és az egyházi nemes jobbágyok által lakott *Nándor* (ma *Lándor* pusztja).

NEMZETSÉGFŐI GENUSOK CÍMEREI:

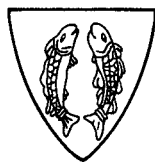
TURUL-
ÁRPÁD

FARKAS-
AGMAND

ABA

ÁKOS

BARSA

CSANÁD

KAPLONY

OSL

MISKOLC-BORS

ÖRSÚR

TÖRZSFŐI GENUSOK CÍMEREI:

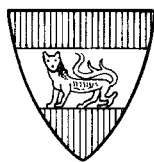
ELŐD
(CSÁK)

ÓND
(BOR-KALÁN)

TUHUTUM
(ZSOMBOR)

GYULA
1224 (KÁN)

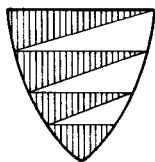

AJTONY

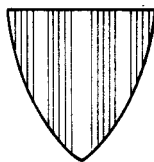
NYUGATRÓL BEKÖLTÖZÖTT GENUSOK CÍMEREI:

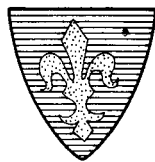
BALÓG

GUT-KILED

HÉDER

GYŐR

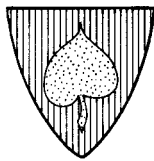
HERMÁN

HONT-
PÁZMÁNY

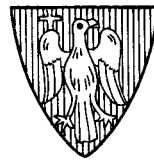
JÁK

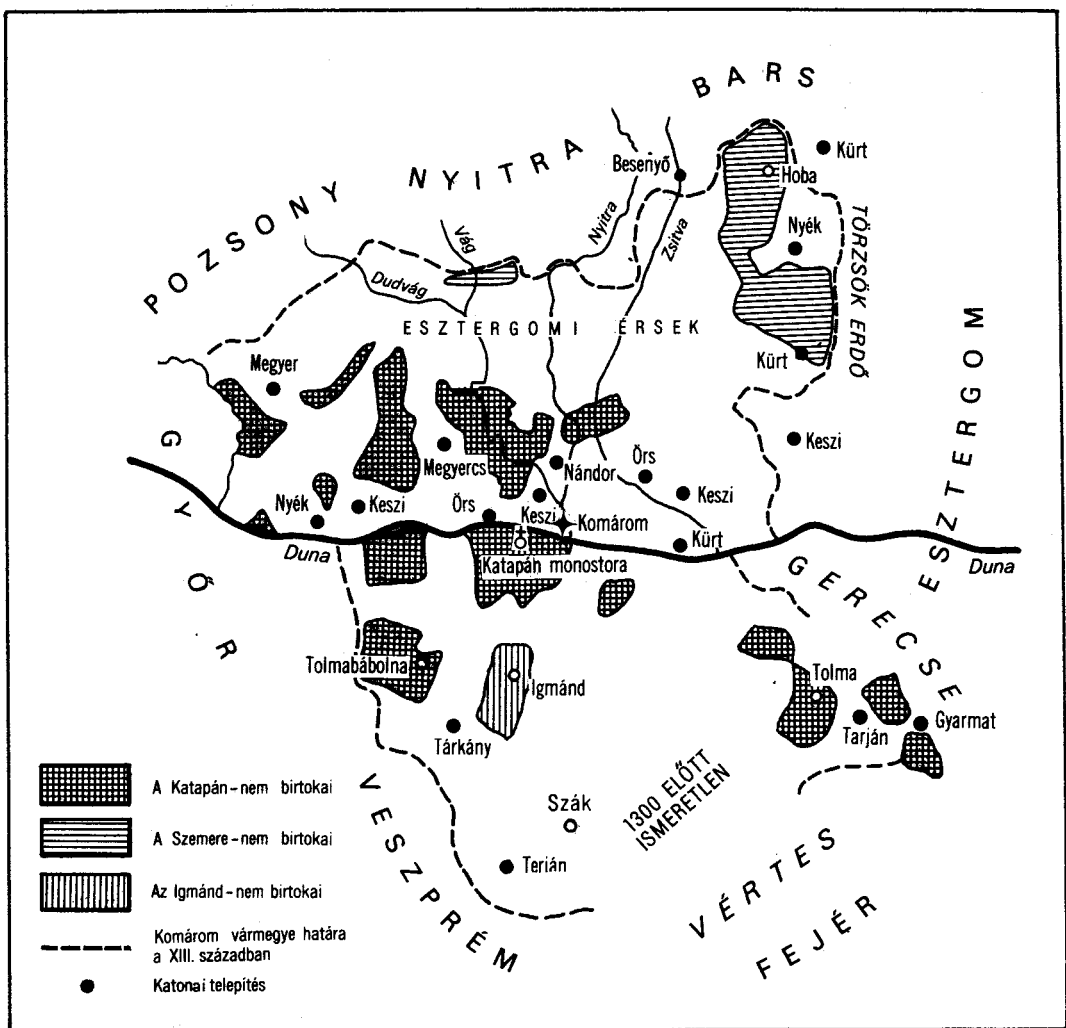
RÁTÓT

HAHÓT

NAGYMAR-
TONI-CSALÁD

39. Komárom megye kialakulása

Feltehetően a XI. század elején élt Szák volt őse a Szák-nemzetségnek, amelynek két fészke volt, a dél-komáromi és a tolnai Szák falu körül.

Komárom megyében az István kori adománybirtok és az „advena”-réteg jellegzetes képviselője az Igmánd-, eredetibb nevén *Wigman*-nemzetség nagyigmándi birtokával. Német nevéből és nyugati típusú címeréből következtethetően a nemzetségős egy német lovag lehetett, aki az ezredforduló táján kapott birtokot a fejedelmi partvonalon.

István király törekvése az volt, hogy az ősi nagycsaládi birtoklást megszüntetve az egyéni jószágtulajdon elvét honosítsa meg.

Bár az ősi nagycsaládi birtoklás módjára közvetlen adataink nincsenek, a szeniorátusi utódlás és a levirházasság intézménye azt bizonyítja, hogy a közös őstől fiágon

leszármazó utódok több generáción keresztül olyan vagyonszövetségben éltek, amelyben a családi vagyon fő hasznélvezője a nagycsalád mindenkor legidősebb férfitagja volt. Ez azt is jelentette, hogy a nagycsalád vagyonát a családfe nem idegeníthette el, az közös tulajdon maradt mindaddig, amíg a gazdasági üzem praktikus kezelése osztózásra, „osztályra” nem kényszerítette a nagycsaládot. Ez a birtoklási mód egyaránt érvényesülhetett a társadalom különböző rétegeiben, a köznépi kiscsaládok alkotta nagycsaládban, a nagycsaládok alkotta nemzetségi alcsoport felett örökletesen bírói jogot gyakorló „nemese” családjában, s hasonló módon a nemzetség (törzsi alcsoport) felett álló „bő”-ében, a törzs felett országló „úr”-ében, s végül az Árpádokéban. E birtoklási módot, amely lényegében az országnak legelőterületekre való felosztását jelentette a nagycsaládok és az önálló téli és nyári szállással rendelkező főemberek családjai között, István király megszüntette. Az egyéni birtoklás elvét István I. törvénykönyve 6. cikkében mondta ki: „Királyi hatalmunknál fogva elhatároztuk, hogy mindenkinek álljon szabadságában vagyonát felosztani, feleségének, fiainak s leányainak vagy az egyháznak adományozni, és ezt halála után se merje senki érvénytelenné tenni.” Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy pl. Komárom megyében Szemere és Katapán úrnak avagy Wigman lovagnak egyformán szabadságában állott a király által meghagyott vagy adományozott birtokát felesége, fiai és leányai közt felosztani vagy az egyházra hagyni.

Ez a korábbi nagycsaládi kereteket vagyonszövégi alapon szétbomlasztó intézkedés nagyjában egyidőben történt azzal, hogy elkobozta a főemberek hegyvidéki nyári legelőterületeit (így az Ónd-fiakét az Ondava–Bodrog mentén, a Bors-fiakét a Garam felső völgyében Zólyom körül, a Bár-Kalánokét Hunyadban), ezenkívül a téli szállásföld központjában álló várat a hozzá tartozó uralmi területtel. A régi urak és fegyveres szabadok ugyan megtarthatták rabokkal művelt magángazdaságaikat, de csak olyan mértékben, ameddig a király engedte, s elvesztették, ha a kisajátításnak ellenszegülve a király akaratával szembeszálltak, vagy az új vallást és törvényt nem követték. Ezáltal István, uralkodása elején, amikor a lázadókat leverte, gyakorlatilag olyan helyzetbe került, hogy az egész ország egyedüli urának és potenciális birtokosának mondhatta magát. A király szavától függött, hogy ki, hol, meddig birtokol földet, ez pedig átmenetileg „ex lex” állapotot teremtett a földtulajdon tekintetében az egész ország területén, a Havasok vízvázasztóitól a határfolyókig. Ha a király monopóliumszerű jogát az ország földjére nem is mondták ki, az egész királyság területe felett korlátlanul rendelkezett; attól vett el földet és népeket, akitől szükségesnek vélte, annak adott örökös földet, akinek akart, és azt a főembert vagy fegyveres szabadot, akit meghagyott öröklött téli szállásán, méltán olyannak tekintették, mint aki királyi kegyben részesül.

Az elkobzásokkal és a nemzetségi földtulajdon felszámolásával, ill. az egyéni jószágtulajdon kimondásával olyan helyzet állt elő, ami még a királyt támogató urakban is a létbizonytalanság érzését keltette fel. Ezért kérték fel a főurak a királyt a második törvény meghozásakor (1008 után) a birtokjog olyatén átfogalmazására, hogy aki bármilyen jószágot birtokol, az nyugodtan bírhasza és továbbörökíthesse, s attól

kezdve már csak meghatározott főbenjáró bűnök esetén háramoljanak vissza a birtokok a királyra (II. 2. §): „Hozzájárultunk tehát az egész szenátus kéréséhez, hogy mindenki szabadon rendelkezék mind saját [öröklött] vagyona, mind a királytól nyert adományok felett, míg él – kivéve ami püspökséghez és ispánsághoz tartozik –, és halála után fiai hasonló tulajdonjoggal örököljenek. És senkinek se kelljen valamely véték miatt birtokainak pusztulását szenvednie, kivéve, ha a király halálára vagy az ország elárulására összeesküvést szőtt, vagy idegen országba menekült; ekkor ugyanis javai a király birtokába jussanak. De ha valakiről megállapítást nyert törvényesen, hogy a király halálára vagy a királyság elárulására törekedett, az ilyen halálos ítélet alá essék, de javai változatlanul szálljanak át ártatlan gyermekeire, akik bántódás nélkül maradjanak.”

Ezzel a törvénnyel az uralkodó osztály elérte, hogy az „ex lex”-szerű állapot után az új birtokrend stabilizálódott. Noha a birtokos szabad rendelkezési joga fennmaradt, a király pótlólag biztosította a jószág öröklését az elhalt birtokos fiai számára. Az öröklés jogának széles körű biztosítása a hűtlenek és az idegenbe szököttek ártatlan fiai számára tette lehetővé, hogy a lázadó Ajtony és az idegenbe szökött Gyula utódai tovább birtokolhatták maradék téli szállásaikat István és utódai alatt.

A II. törvényt megelőző közel egy évtizedes átmeneti állapotot, amikor a király egy időre az ország egyedüli gazdájaként rendezte a birtokviszonyokat, a történeti köztudat száz év múlva úgy tartotta számon, hogy minden földtulajdon Istvántól származik. Ez tükröződik Könyves Kálmán említett törvényében (I. 20. §), amely csak kétféle földbirtokot ismer, olyat, amelyet Szent István adományozott, és olyat, amelyik későbbi királyok adományából ered.

A világi nagybirtok központjait XI. századi latin forrásaink *curtis*nak nevezik, hasonlóan a Karoling-kor nyugati világi udvarhelyeihez. Magyar nevük azonban kezdetben nem *udvar* volt, mert ez csak a királyi udvarokat jelölte. A magánbirtok központjait, udvarhelyeit elsősorban a *lak* szóval jelölték. Ennek korai használatát igazolja *Ketellaka* (1086) a Bakony északnyugati peremén, mely minden bizonnyal a Katapán-nem felmenőjének udvarhelye volt. Országosan elterjedt a nagybirtokközpontok *Széplak* elnevezése, amire a XII. századtól vannak adataink. A nagy nemzetségek közül *Széplak* nevű udvarhellyel rendelkeztek az Abák Abaújvár, a Barsák Bihar, a Dorozsmák Csongrád, a Gut-Keledék Közép-Szolnok, a Kacsicsok Kolozs, az Oslík Sopron, a Szalókok Küküllő és a Turulok Bihar megyében, de még a veszprémi püspöknek is volt egy „Széplakja” a Balaton somogyi partján. Mivel a nyitrai *Széplak* szláv neve *Krásno*, alighanem *Széplak* volt párhuzamos neve több Kraszna helynévnek, közte a szilágysági *Kraszna* megyeközpontnak, s így ennek eredete méltán kereshető a Csolt-nem nyári udvarhelyében. Megjegyzendő, hogy két *Asszonylaka* helynevünk (a középkori Dél-Arad és Krassó megyében) arra mutat, hogy alkalmasint a királynéi udvarházat is nevezték *lak*nak. Ugyanezen a vidéken merül fel a XIV. században egy *Udvarlak* falunév (Temes megye); ha ez 1200 előtt keletkezett, az Árpád-ház udvarhelye volt, míg későbbi elnevezés esetén nemesi központ is lehetett.

A *Széplak* helynevek birtokközpont-elnevezését támogatja az egyik *Széplak* XII.

századi *Pulchrum predium* megnevezése, ami a *lak* szót a „prédium”-mal, az uradalmi gazdasággal, birtokkal azonosítja.

Nincs rá adat, hogy milyen volt a XI. század eleji világi nagybirtok berendezése, szolgálkkal, állatokkal, munkaeszközökkel való ellátottsága. E tekintetben egységes modell aligha képzelhető el, hiszen a régi urak és a nyugati tapasztalatokat is érvényesítő jövevény lovagok gazdálkodása nyilván eltért egymástól. Elsősorban azt kellene tudnunk, hogy e korai nagybirtok milyen arányban nyugodott az úr ekéjével és ökreivel dolgozó „szántó”-gazdaságon és milyen mértékben a terménnyel adózó fél-szabad termelők gazdaságán.

Ha István király a nagycsaládi kötelékekből kivált félszabadokat országosan a várak és udvari gazdaságok alá rendelte, akkor a nemzetségek téli szállása körül megmaradt gazdaságokban elsősorban rab cselédség: szántók, szőlősök, pásztorok és kézművesek dolgoztak. A királyhű főurak esetében azonban valószínű, hogy István félszabad termelők birtoklását is engedélyezte. Ilyen módon lényegesen eltérhetett Csanád uradalmainak berendezése az Ajtony-utódokétól.

Ami a jövevény nemzetségek birtokait illeti, *Ottó comes*, a későbbi „Ata nádor” 1061-i monostoralapító birtokösszeírása arra mutat, hogy népei részben rab cselédekből, részben félszabad szolgálónépekből álltak. Ottó birtokviszonyai azonban nem tekinthetők jellemzőnek az István kori magánbirtokra, mert a Győr-nembeli főúr láthatólag nem a Győr-Moson megyei atyai örökségből adott birtokokat a monostornak, hanem a királytól somogyi ispánsága idején nyert somogyi falvakból, melyekhez az országban szerte kapott szolgálónépek lakta birtokrészeket csatolt. A több falu birtokállományát és változóan 40–100 szolgát felölelő *curtisok*, udvarházak mindamellettt inkább tekinthetők Ottó comes birtokszervező munkája eredményének, semmint eredetibb királyi udvarházaknak. Magyarországon ui. a kitapintható királyi udvarházak (pl. Pécsvárad, Koppány) több száz vagy éppenséggel ezres számot megközelítő szolganéppel rendelkeztek. A kisebb szolgálzámra épített *curtisok*, amilyenek az Ottó comeséi, a nyugati *fiscusok*at jellemzik. (A királyi udvari gazdaságok, *fiscusok* a Nagy Károly kori frank birodalomban legalább 30, legfeljebb 400 szolgálval dolgoztak.)

Ottó comes 1061-ben monostort alapított Zselicszentjakabon, s ez jelzi a XI. század közepén a főúri monostoralapítások elindulását. Ezt megelőző időből csak a királyi családhoz tartozó Abák és Csanád monostoralapításáról van biztos tudomásunk. Igaz ugyan, hogy számos nemzetségsős neve él monostornévben (Ajtony-, Ákos-, Apor-, Bánca-, Baracska-, Bő-, Bökény-, Csolt-, Dorozsma-, Gut-, Hahót-, Hodos-, Ják-, Kaplony-, Katapán-, Rozsd-, Tomaj-, Türje- és Zsidómonostor), de nem dönthető el, hogy vajon a Szent István kori nemzetségsős által alapított egyházzról vagy később egy hasonló nevű családtagról elnevezett monostorról avagy csak egyszerűen a nemzetségsős nevét fenntartó faluban utóbb alapított apátságról, prépostságról van szó.

Ha István korában nemzetségi monostorok alapításával még nem is számolhatunk – ne feledjük, hogy ekkor még nem alakultak ki az István kori birtokosok utódaiból

az ún. „nemzetségek” sem! –, komolyan számolnunk kell magánkegyúri templomokkal vagy kápolnákkal a birtokos udvarhelyén. Ezek lehettek a későbbi monastorok ősei.

Ilyen előzménynek fogható fel pl. a Pusztaszeren nemrég feltárt két korai templom, amely megelőzte a XII. század végén alapított Szermonostort. A III. Béla kancellárja, Kalán püspök idején épített háromhajós bazilika alapfalai alatt ui. két megelőző templom alapfalai kerültek felszínre, melyek a X. század második felére s a XI. századra datálhatók. A magánkegyúri egyházra példának hozható fel az aracsi kövön ábrázolt XI. századi templom, melynek egy tornya volt, és hajóját náddal fedték.

A korai urasági templomok még többnyire fából épültek, mint pl. a század második felében Merkur fehervári örkanonok birtokán a szentjobbi monastor, de egy sem maradt fenn belőlük, mert vagy elpusztultak még a pogánylázadás, ill. a későbbi harcok idején, vagy szilárdabb anyagból építettek nagyobb egyházat helyükre, mely már két toronnyal büszkélkedett.

19 / JOGI ÍRÁSBELISÉG, OKLEVÉLADÁS, TÖRVÉNYKEZÉS

Régebbi felfogás szerint a magyar társadalomban az írásbeliség István király államával vette kezdetét. A keleti nomád államok jobb megismerésével azonban kiderült, hogy a steppebirodalmak kagánjai a régi kultúrnépekkel való érintkezés során elsajátították a betűvetés egyik-másik formáját, a szomszéd uralkodókkal való levelezés lebonyolítására udvaruk mellett tolmácsi irodát állítottak fel, törvényeiket olykor írásba foglalták, tetteiket emlékkőbe vésték, sőt a távolsági kereskedők központjaiban gazdasági feljegyzések is kerültek elő.

A belső-ázsiai türkök az iráni szogdoktól sajátították el a végső fokon sémi-araméus eredetű rovásírást, amely számos feliratukon maradt ránk. Emellett a nevezetes orkhoni feliratokból azt is megtudjuk, hogy egy Makaracs (= Maharadzsa) nevű szogd pecsétőr is tartozott az udvarhoz. A soknyelvű Kazárországról feljegyezték, hogy négyféle írás terjedt el benne, a türk eredetű rovásírás mellett nyilván az arab, héber és görög, az utóbbiak ismerete ui. a kazár földön meghonosodott mohamedán, zsidó és keresztény valláshoz is kapcsolódott. A belső-ázsiai türkök nyomába lépő ujguroknak számos nyelvemléke került elő a homokba temetett városok kiásásakor; buddhista és manicheus vallási szövegek mellett kereskedelmi és jogi feljegyzések. Végül az első mongol kánok ujjur írnokei bevezették az ujjur betűs mongol írást, amelyen pl. törvényeiket és „A mongolok titkos története” első változatát írták, de leveleztek perzsa nyelven is.

A X. századi magyar társadalom uralkodó osztályában ismeretes volt a türk-kazár eredetű rovásírás – *ír* és *betű* szavunk török eredetű –, sőt a nagyszentmiklósi kincsen rovásírástos feliratok mellett görög betűkkel írt türk szöveg is látható; a XVI. századi székely rovás-ábécé éppenséggel görög betűkkel kiegészült alakban maradt ránk. Minden okunk megvan feltenni, hogy Taksony és Géza fejedelem udvarában tolmácsok működtek, akik több nyelven leveleztek. Ha Hierotheosz görög püspök misszióját váratlanul háborús események meg nem zavarják, Magyarországon olyanféle görög nagybetűkből álló írás honosodott volna meg, mint amilyen a nagyszentmiklósi

kincs több edényét díszíti, és az egyházi irodalom a X. század végétől bizonyára magyar nyelvű lett volna.

A nyugati kereszténység Géza kori missziójával a latin írásbeliség vette kezdetét. Géza mellett püspöke, ill. Radla, a térítő barát láthatta el a latin nyelvű levelezést. Egy Sarolthoz intézett rövid levél szövegét Querfurti Bruno tartotta fenn Adalbert-életrajzában.

Mint említettem, III. Ottó 1002. január 23-án bekövetkezett halála után II. Henrik menesztette Heribert kancellárt irodájával együtt, s ezt követően került István király udvarába az a Her. C szíglával jelölt ismeretlen nevű írnok, aki a pannonthalmi alapító levelet fogalmazta és jellegzetes díszbetűit írta.

II. Henrik első kancellárja Egilbert lett, háromévi működés után azonban őt is leváltották, és a kancellári székbe a király saját öccsét, Brunót ültette, aki ezt megelőzően István és Gizella udvarában keresett menedéket haragvó bátyja elől. Egilbert írnokai többségét ugyanúgy menesztették, mint Heribertét, és az új személycseréből István ismét profitált, mert az 1009-ben fogalmazott két oklevélen olyan jellegzetességeket ismerünk fel, amelyekkel Egilbert kancellár írnokai éltek.

Legjellemzőbb a pécsi püspökség alapítólevelének dátuma, amelyben a napi kelet után első helyre írták a 15 éves indikció-ciklus szerinti évet és utána a Krisztus születése utáni évet. Ezt az újítást ui. a német kancellárián az az írnok, akit Ottó kori működése idejét illetően Heribert F, II. Henrik kori működését illetően pedig EA (Egilbert A) szíglával jelöltek, 1003 decemberében, az I. indikció kezdetekor vezette be, és több írnok átvette tőle. A pécsi oklevél néhány meglepő stílusbeli egyezést mutat egyrészt egy 1005-ben soron kívül foglalkoztatott írnok oklevelével, másrészt a III. Ottó kancelláriáján H I (Hildibald I) szíglával jelölt írnokéval, aki ott 994 és 997 között tevékenykedett, 997-ben éppen Her. C-vel együtt. Hozzátevé ehhez, hogy a pécsi oklevél bevezető formulájával leginkább a freisingi püspökség számára kiállított oklevelekben találkozunk, és Egilbert 1005-ben freisingi püspök lett, így alig lehet vitás, hogy szövegét Egilbert egyik 1005 után Magyarországra jött írnoka fogalmazta.

A veszprémi püspökség 1009-i okleveléhez stílusban legközelebb Arduin itáliai ellenkirály egyik írnokának 1003-i oklevele áll. E sajátos jelenség magyarázatához tudni kell, hogy III. Ottó halálakor több hercegség nem ismerte el II. Henriket, és Arduin ivreai őrgóf 1002-ben Paviában Itália királyává koronáztatta magát. Arduin kancellárja Péter comói püspök lett, aki 988–1002 között III. Ottó itáliai kancelláriáját vezette. Péter főkancellár III. Ottó irodájából vitte át írnokait Arduin udvarába, azt is, aki a jelzett 1003-i oklevelet fogalmazta. Amikor 1004-ben II. Henrik Itáliába nyomult és Paviát elfoglalta, Arduin híveinek nagy része II. Henrik elé járult hódolni. Henrik írnokai között ekkoriban tevékenykedett egy olyan olasz írnok is, aki több stílusbeli sajátosság alapján Arduin kancelláriájához kapcsolható. Ha azonosítása még nem is tekinthető eldöntöttnek, az kétségtelen, hogy a veszprémi oklevelet egy olyan olasz írnok fogalmazta, aki végső fokon Péter comói püspök kancelláriáján sajátította el a német–olasz királyi oklevelek stílusát, és fennáll a lehetőség, hogy ez is Egilbert révén került Magyarországra.

Arra nézve, hogy Egilbertnek írástudó hívei éltek Magyarországon, közvetlen bizonyítékkal is rendelkezünk. 1024 után Azecho wormsi püspök levélben kérte Egilbert freisingi püspököt, hogy írjon ajánlóleveleket Magyarországon lakó „barátaikhoz”. Azecho egyik familiárisa érdekében, aki Magyarországon át készült a Szentföldre zarándokolni. Nagyon valószínű, hogy Egilbert saját egykori írnokaihoz intézett leveleket, akik Magyarországra kerülve itt vezető egyházi méltóságokba jutottak.

István király három említett okleveléből végső fokon három írnokra következethetünk, aki pályafutását III. Ottó udvarában kezdte. Tudva azt, hogy Anasztáz apát, később esztergomi érsek 995 óta jól ismerte III. Ottó kancelláriáját, Anasztáznak szerepe lehetett az írnokok Magyarországra hívásában. Anasztáz a továbbiakban II. Henrik kancelláriájával is kapcsolatot tartott, hiszen 1007-ben részt vett a Henrik által összehívott frankfurti zsinaton, ahol együtt volt Willigis főkaplannal, Heribert kölni érsekkel, Egilbert freisingi és Bruno augsburgi püspökökkel, régi ismerőseivel. Ezek írnokaiból került ki az a gárda, amely István uralkodásának első felében a latin hivatalos írásbeliséget meghonosította.

István rendelkezéseit háromfajta iratban foglalták írásba. A magyar érsekség, a püspökségek és az apátságok alapítását és megadományozását, valamint az egyházmegyék körülhatárolását a hézagosan reánk maradt emlékek szerint a király oklevelekben örököltette meg. Az oklevelek kiállításában az írnokok többnyire követték a német kancellária gyakorlatát. Mint az elveszett eredeti után rajzolt pannonthalmi oklevélből kiderül, az oklevél kezdetét, a bevezető Krisztus-monogram után, díszes, hosszított betűkkel írták. Ez az Isten segítségül hívása (*invocatio*) mellett a király nevét és címét (*intitulatio*) tartalmazta.

Megjegyzendő, hogy Heribert C a pannonthalmi oklevélben a hosszított betűkkel írt kezdősoron kifejezésre juttatta, hogy István király a császárnál alacsonyabb rangú. A császári és német királyi okleveleken a díszes betűk mindig kitöltötték az egész első sort, viszont a francia király, a flandriai gróf és számos püspök oklevelén a díszes írás többnyire csak a sor elején, az invocatióra és intitulasióra terjedt, mint István királyén.

Az oklevél kisbetűvel írt szövege egy bölcselkedő bevezetés (*arenga*) után tért az intézkedés tárgyára. A szöveg végéhez a rendelkezés megsértőit fenyegető átok (*anathema*), a rájuk kiszabott büntetés (*poena*) és a megerősítő pecsételési formulája (*corroboratio*) járul. Alul középen a király nevének betűiből összetett nagy monogram foglal helyet, ettől balra hosszított írással a monogram értelme: „A hírneves István király úr jele”, jobboldalt az oklevél ellenőrzőjének feltüntetése, mely a pannonthalmi oklevél eredetijén így rekonstruálható: „Kancellár helyett Domonkos érsek ellenőrizte.” Az ettől jobbra üresen hagyott részre függesztették be a viaszpecsétet, oly módon, hogy a pergamenbe egy keresztet vágtak, a sarkokat széthajtották, és az így létrejött lyukba öntötték a viaszt, amelybe az ércpecsételt nyomták. A viasz, átfolyva az oklevél hátoldalára is, szilárdan ült a pergamenen.

István király pecsétje nem maradt ránk. A pannonthalmi apátság meghamisított példányára Könyves Kálmán pecsétjét függesztették, nyilván mert az eredeti befüg-

gesztett pecsétet nem tudták épségben levenni és áthelyezni. Felmerült az a nézet, hogy István király pecsétjeinek mintájára faragták utódai pecsétjét: I. Endre ércbilloga feltehetően István viaszpecsétjét, Péter király ólombullája pedig István ólombulláját követi. Ha e feltevés nagy vonalakban helytálló is lehet, Péter és I. Endre felségjelvényei közül a jobb kézben tartott liliomos jogar nem egyezik István lándzsajelvényével, melyet István jobbáiban ábrázoltak, s mely pecsétjein is elvárható.

István írnokai az oklevél alján kisbetűvel írták a dátumot és a király uralkodási évét. A pannonthalmi alapítólevél dátuma után néhány év elteltével pótlólag odaírták a felszenteléshez adott birtokok nevét. Fejlettebb viszonyok között erről külön oklevél készült volna.

Figyelembe véve István király egyházi alapítványainak számát, legalább 20 oklevél kiállításával kell számolnunk; ezekből többé-kevésbé megromlott formában négynek a szövege maradt reánk.

Bár István király korában a szomszédos német területen, így pl. a Bécsi-medencében már magánbirtokosnak tett adományról is állítottak ki oklevelet, nem bizonyítható, hogy István király udvarában ilyen készült volna.

A birtokadományozás általában szóbeli intézkedéssel, tanúk jelenlétében történt.

Komolyabb alappal gondolhatunk arra, hogy a király joga alá tartozó kétharmad részről, ill. a várak részére kisajátított egyharmadról összeírást készítettek. Egy ilyen létezését igazolja Nagy Lajos 1349-i levele a fehervári káptalanhoz. A király tudni óhajtván, hogy Karakó vár jobbágysai és népei hol laktak (*in quantis locis in regno nostro iobagiones et populi castri Craco vocati residentiam facere debent*) és milyen szabadságuk volt, Budáról átírt a fehervári káptalannak, hogy a *Legenda Sancti Stephani regis* c. könyvből írják ki számára a kért rész. A legenda szó itt bizonyára nem szent életrajzot jelöl, hanem István király „olvasandó rendelkezését” (a szónak van „felirat, olvasmány” jelentése is). A káptalan meg is értette, hogy miről van szó, mert tüstént válaszolt, hogy a szóban forgó „legendát” Károly király parancsára felvitték Visegrádra. Hogy ezt követően Visegrádon kallódott-e el, avagy Székesfehérvárt pusztult el, azt senki sem tudja. A várkatonák és várnépek telephelyeit tartalmazó összeírás létét és István kori felfektetését nem csupán a várszervezet István kori szervezése valószínűsíti, hanem az az említett tény is, hogy hasonló összeírást Bizáncban és Lombardiában már ezt megelőzően készítettek. Az bizonyos, hogy ez az összeírás nem azonos Sarchas bíró összeírásával, amely a király joga alá tartozó szolgáncpet név szerint foglalta írásba (1056 körül).

A harmadik és legfontosabb forráscsoport István király két törvénykönyve, mely a XII. századi admonti, XV. századi Thuróczi- és XVI. századi Ilosvai- és Kollár-kódexben maradt ránk.

A két törvénykönyv eredetiségéhez kétség nem fér, bár látva a kódexek közötti kisebb eltéréseket és az I. törvénykönyvnek az idegen mintát követő kezdő részét (az 1–5. cikkelybe foglalt egyházvédelmi törvényeket), felmerült az utólagos betoldás gondolata is. Minthogy az I. törvénykönyv ténylegesen a „Királyi hatalmunknál fogva elrendeljük...” szavakkal induló 6. cikkellyel kezdődik, mely az egyéni birtoklás elvét

mondja ki, hasonlóan a II. törvénykönyv 2. cikkelyéhez, ezzel a lehetőséggel is számolni kell, bár azt valószínűbbnek tartom, hogy az egyház védelmét biztosító fejezeteket a törvények meghozása után, a papság kérésére, még István király hozzájárulásával helyezték el a törvénykönyv élén. Az ugyanis, hogy az egyházszerző és erősen vallásos beállítottságú király az egyház és a papok védelméről ne ejtett volna szót a törvénykönyvben, nem látszik valószínűnek, s a II. törvénykönyv, valamint az Intelmek is egyházi rendelkezéssel indulnak.

A másik, vitatott kérdés, amely a törvényekkel kapcsolatban felmerül, hogy mennyiben önállóak István király törvényei.

A jogtörténeti kutatás megállapította, hogy az I. törvénykönyv említett 1–5. cikkelyétől eltekintve, mely szó szerinti átvétel a 847-i mainzi zsinat határozataiból és a IX. században hamisított Pseudo-Isidorusi törvénygyűjteményből, Szent István két törvénykönyve legnagyobbbrészt önálló törvényalkotás. A magyar törvényhozó ugyan szem előtt tartotta egy ismeretlen kódex alapján a nyugati törvényeket és zsinati határozatokat, amelyekkel rokon gondolatok több törvénycikkben merülnek fel, de kivált a bajor népjogot (*Lex Bajuvariorumot*), amelyből a bevezetésen kívül több cikkelyt át is vett, mindamellett a törvények a magyar társadalom XI. század eleji aktuális, megoldandó problémáival foglalkoznak, a hazai gazdasági és társadalmi viszonyokra lettek szabva, sőt az intézkedések mögött nemegyszer visszacseng a régi szokásjog, akár átvétel, akár tagadás formájában.

A bevezetésből és 35 cikkből álló I. törvénykönyv tárgya e szerint a következőképpen oszlik meg:

1–5. § Az egyház és a papság helyzetére vonatkozó általános rendelkezések.

6–7. § Az új birtokrend biztosítása.

8–13, 19. § A keresztény vallásgyakorlás biztosítása.

14–16, 32, 35. § Erőszakos cselekmények megakadályozása.

17. § Esküszegés büntetése.

18, 20–25. § A földesúr jogának biztosítása népei felett.

26–31. § Özvegyek és árvák jogainak védelme, nők jogviszonyai.

33–34. § Boszorkányok és varázslók büntetése.

Az I. törvénykönyv cikkelyei háromnegyed részben megszabják a törvénycikk megszegőinek büntetését is, az egész tehát jellegét tekintve büntetőtörvény.

A II. törvénykönyv az elsőhöz képest kiegészítő jellegű, a korábbi törvényeket módosító vagy precizírozó „novellák” gyűjteménye. Ebből következik, hogy még kevésbé ismerhető fel benne a rokon intézkedések csoportos rendje. Bár ez is egyházi intézkedéssel kezdődik (1. § a templomépítésről), és birtokjogi rendelkezéssel folytatódik (2. § az öröklésről), a továbbiakban más rendet követ, és mindinkább rendszertelenné válik, ami utólagos hozzátoldás lehetőségét sem zárja ki. A 3–8, 10–11, 21. § a tulajdon megsértéséről, a 12–15. § az erőszakos cselekményekről, a 9, 16. § a törvény előtti rendről, a 17. § az összeesküvésről, a 18. § a dézsmafizetésről, végül a 19–20. § a cselszövésekről tartalmaz büntető szankciókat.

Ami a két törvénykönyv keletkezési idejét illeti, elterjedt nézet, hogy az I. törvény István uralkodása elején készült, a II. pedig Vazul összeesküvése (1031/32) után, a „király és a királyság” elleni összeesküvésről szóló két törvényt (II. 2, 17. §) ui. ezzel hozták kapcsolatba. Amíg az első törvény datálása megnyugtató, a másodikéval szemben kétely merül fel. Vazul ugyan a király ellen támadt, de nem a „királyság” ellen, hiszen az utóbbi jogos örökösének tekintette magát. A királyság ellen Koppány, Gyula és Ajtony fordult. Ami pedig azt a rendelkezést illeti, hogy a jószágát veszített támadó javait ártatlan gyermekei örököljék (2. §), nehezen vonatkoztatható Vazul fiaira, őket ugyanis nem valamilyen örökbirtok illette meg, hanem részesedés a hercegi javakból, de mivel külföldre szöktek, ez egyáltalán nem jöhetett szóba. Ugyanakkor az összeesküvő és külfölddel cimboráló Ajtony kiskorú fiait érintette a törvény adta kegyelem, s ezek tényleg megtartották apjuk szállásbirtokait. Végül az egyházi tized törvénybe iktatása 1031/32 után túl késői időpont, ha figyelembe vesszük, hogy a pannonthalmi alapítólevél már 1002-ben tizedfizetésről intézkedett. A tizedfizetés elrendelése legutoljára Ajtony leverése után, 1009-ben indokolt, amikor egy olyan terület kapcsolódott be az egyházszerkezetbe, ahol a görög papok nem szedtek tizedet.

István törvényhozásának idejét a kb. 1010/13-tól jól informált nagylegenda (1080/83) a király koronázását követő időszakra teszi. Eszerint Szent István nagyságát bizonyítja, hogy „miután elnyerte az uralom méltóságának jelvényét, Magyarország püspökeivel és főuraival együtt törvényt hozott”, amelyben egyebek mellett elrendelte, hogy „senki a másikat ellenségesen meg ne támadja, senki bírói ítélet nélkül ellenfelet ne bántsa, és az özvegyeket és árvákat senki el ne nyomja”.

Ha ez a megjegyzés a II., kiegészítő jellegű törvénykönyv létrejötté idejéhez támpontot nem is nyújt, jól tájékoztat arról, hogy István hogyan hozta törvényeit.

A két törvénykönyvben többször olvassuk az „elrendeljük”, „úgy döntöttünk”, „azt akarjuk” és hasonló kifejezéseket, ez azonban nem jelenti azt, hogy a király egyéni döntéseit foglaltatta írásba, a törvények ui. más helyen kifejezetten a királyi szenátus (*regalis senatus*, I. 14, 16, 31, 34. §, II. 2. §), a királyi gyűlés (*regale concilium*, I. 20, 29. §), a közös gyűlés (*commune concilium*, I. 35. §) vagy „főuraink gyűlése” (*nostrorum primatum conventus*, I. 25. §) által hozott dekrétumokra hivatkoznak. E gyűléseken a fent előadottak szerint a meghatározott alkalmakra összehívott törvényt napokat kell érteni, amikor a király a főpapokkal és főurakkal való tanácskozás után határozott, de az összesereglett vitézek és nép előtt is kihirdették a törvényeket.

Hasonló lehetett ez a törvényhozás Nagy Károlyéhoz; 813-i törvényt napjairól így ír a moissaci krónikás: „Szeptember havában ez említett Károly nagy népgyűlést (*conventum magnum populi*) tartott aachen palotájánál minden országából és birodalmából... itt 46 kapitulumot hozott, olyan ügyekről, amelyek Isten egyházát és a keresztény népet érintik.”

Magyarországon a fehérvári törvényt napok (augusztus 15) vethetők össze Nagy Károly aachen birodalmi gyűléseivel, s Gellért nagyobb legendája szerint már

István tartott ott e napon gyűlést, melyre a főpapok összejöttek. A legendaíró azonban a későbbi gyakorlat ismeretében fogalmazott, s ha István uralkodása első felében tartott országos gyűlést, akkor azt elsősorban korábbi székhelyén, Esztergomban tarthatta.

Ami a törvények írásba foglalását illeti, ezért felelős a „főkápláni” tisztet betöltő esztergomi érsek volt; hogy azonban ő személyesen fogott-e tollat avagy klerikusát bízta meg az összeírással, mint Seraphin érsek Alberikot Kálmán korában, arra nem könnyű választ adni. Törvényeink egyik kiváló kutatója, továbbfűzve azt a régi gondolatot, hogy a törvényeket és az Intelmeket egy személy írta, felvetette, hogy a közös szerző Asztrik-Anasztáz esztergomi érsek lehetett. Ami az Intelmek és a törvények közös szerzőségét illeti, a felhozott stílári és tartalmi egyezések önmagukban nem elegendők ennek bizonyítására, és a kérdés eldöntése behatóbb vizsgálatot igényel. Az azonban biztosra vehető, hogy Magyarország érseke ugyanúgy átolvasta, ellenőrizte és javította a törvények szövegét, mint minden királyi oklevelet, melyen az érsek neve mint ellenőrző szerepelt.

Egyébként István I. törvénykönyvében a büntetések kiszabása ugyanazokkal a szavakkal történt, mint a korabeli nyugati oklevelekben, ami arra enged következtetni, hogy a fogalmazó az oklevélírásban járatos volt. Mindamellett nem Heribert C volt az I. törvény írója; ő ugyanis nem használta az itt előforduló *fiscus* szót, hanem ehelyett mindig *camerát* írt, de nem élt a törvényfogalmazó néhány kötőszavával (pl. *quoniam*, *idcirco*) sem, s a törvény jellegzetes *maior et minor* fogalompárja Heribert C-nél mindig *magnus et parvus*.

A II. törvénykönyvet, stílári elemeiből ítélve, nem az I. törvénykönyv írója fogalmazta, s más István kori írásműhöz sem tudjuk kapcsolni.

Könyves Kálmán törvénye (I. 34. §) hivatkozik Szent István olyan törvényére, amely a vásári árusokra kivetett vámról szól, de ezt a két reánk maradt törvénykönyv nem tartalmazza.

Ez a körülmény azzal magyarázható, hogy a király minden dekrétumát nem őrizték meg. A ma ismeretes törvénykönyvekből elsősorban a gazdasági életre (pénzverés, kereskedelem, vásártartás) vonatkozó cikkeket hiányoljuk (hiányzik pl. a vásárnapi vásárolás elrendelése), s így feltehető, hogy voltak ilyen irányú rendelkezései is; ezeket bizonyára azért nem őrizte meg az utókor, mert gazdaságilag meghaladottakká váltak (Szent László már tilalmazta a vásárnapi vásártartást!) s erkölcsi tartalmuk nem volt.

István király törvényhozása nem terjeszkedett ki számos olyan bűnre, amit a keresztény erkölcsi felfogás annak tartott. Ilyen esetben a „vezeklés” kiszabását áthárította az egyházi bíraskodásra. A gyilkosságot pl. a törvénykönyv csak akkor büntette, ha az a magántulajdont sértette, így a gyilkos szolga okozta kár megtérítése, ill. a szolga megváltása ügyében rendelkezett (II. 3–4. §), továbbá a feleség megölése esetében, amikor a gyilkos férj az asszony családjának vérdíjat tartozott fizetni (I. 15. §). A gyilkosság és más „erkölcsi” bűnök megtorlása az egyházra hárult, amely a bűnöst a vezeklés különféle módoszataival sújtotta. Arra nézve, hogy a világi tör-

vénykezés mellett külön egyházi törvénykezés is volt, amely vezeklés (penitencia) kirovásával büntetett, jellemző, hogy a megtérő bolgár cár 864-ben nemcsak világi törvényeket (*leges mundanas*) kért a pápától, hanem meg akarta kapni a „vezeklés-bíráskodás” (*iudicium poenitentiae*) kánonjait is, mire I. Miklós pápa adott világi törvénykönyvet (*libros, codices*), de az egyházi törvénykönyvekre azt válaszolta, hogy azokat „püspökeink, akiket hazátokba küldünk, írásban magukkal viszik, vagy a nálatok lévő püspök megmutatja, de nem való, hogy világiak illet birtokoljanak”.

Súlyos bűnökre, mint pl. emberölés, az egyház börtönbüntetést is szabott ki, ami az akkori higiéniai viszonyok között könnyen halállal végződhetett. A keresztény vallás elleni bűnöket István király a püspök elé utalta azzal, hogy ha a bűnös az egyház által kiírt büntetést vonakodna elviselni, hétszeresen bűnhődjék, ha pedig tovább is makacsodna, adják át a király bíróságának (I. 13. §). A boszorkányságba harmadszor visszaeső is az egyháztól a világi bírák elé került (I. 33. §). A király tehát hathatós segítséget nyújtott az egyházi büntetések végrehajtására.

Az új királyságban a bírói hatáskör tekintetében két egymást keresztező elv érvényesült: a függőség szerinti és a területi illetékességi. Ami az elsőt illeti, a király vagy udvari bírása (1055-ben szerepel) ítélkezett a jobbágyurak, ill. a nemesek felett és az egyházak birtokügyeiben, a fő méltóságok pedig szolgálonépeik felett, mint ahogy a nádor lett az udvarnokok bírása. De 1002-től királyi egyházak is megkapták a bíráskodás jogát népeik felett. Ezzel szemben az ispán és a megyei bírák a saját területükön lakók felett ítéltek, s e gyakorlatot László és Kálmán is szorgalmazta a század végén. Mindez azonban nem jelenti, hogy a területi illetékesség új elv volt, mert az ispán saját népein kívül már István korában „rendőrbírói” hatáskörben lépett fel a területén lakókkal szemben, s feltehető, hogy a vármegyétől gyakorta távollévő ispán bíráskodásának helyettesítésére korán kialakult a királybírói intézmény, amit vármegyénként több bíró látott el.

Ha István király törvényhozását a jogrend fejlettsége szemszögéből vizsgáljuk, két síkon mutatkozik meg a párhuzamba állítás lehetősége: egyrészt a bíráskodás egyetemes fejlődése szempontjából, másrészt a keresztény morál érvényre juttatása szempontjából.

A jogrendek fejlődésében a kezdetlegestől a fejlett felé haladva az alábbi rendszerek figyelhetők meg: nemzetségi bosszú, egyezkedés, végül állami büntetőjog.

Amíg a nemzetségi szervezetet sokáig őriző horvát társadalomban a vérbosszú szokása a XV. századi jog élő része volt, addig István törvényeiben a vérbosszúra tilalmazás formájában sem akadunk. Van ugyan néhány törvényhely, amelyet a „bosszú” tilalmazásának is lehet magyarázni, de más értelmezés is lehetséges. Mindezenelőtt a tilalmazott kardrántás, gyújtogatás és házra törés (I. 16, 32, 35. §) olyan büntetendő cselekmény, amellyel fejlettebb viszonyok között, így a XIII–XIV. századi hatalmaskodások során gyakran találkozunk, de az egyéni bosszú, mint bűn elkövetésének indítéka, ma sem halt ki.

A családi bosszúállás halovány visszfénye tükröződik az alábbi törvényben: „I. 34.

A varázslókról. Hogy az Isten teremtménye a rosszindulatú emberek minden ártalmától mentes maradjon, és senki másától ne kelljen veszteséget elszenvednie, csupán az Istentől, aki a gyarapodást is adja, a szenátus végzése szerint nagy, elrettentő tilalmat állítunk a kuruzslók és varázslók elé, hogy semmiféle személy ne merjen varázslással vagy kuruzslással bárkit is elméjének állapotában megrontani vagy megölni. Mégis, ha valaki, akár férfi, akár nő, a jövőben ezt merészelné, adják át a varázslással megrontott kezére, vagy rokonai kezére, hogy azok akaratuk szerint ítélkezzenek fölötte. Ha pedig jóslással foglalkozókat találnak, amit a hamuban csinálnak vagy hasonló módon, a püspökök ostorozással javítsák őket.”

Ha a törvénycikket, melynek megalkotása kifejezetten a szenátus, benne a püspöki kar akaratával történt és a végrehajtásban a püspököknek is szerepet juttat, egészében vesszük vizsgálat alá, akkor nyilvánvaló, hogy itt elsősorban a pogány varázslás elleni keresztény fellépésről van szó. Arra, hogy egy művelt középkori keresztény pap hogyan tekintett a különféle varázslásokra, szemléletes képet ad a XIII. századi Rubruk ferences utazó leírása a mongolok között észlelt varázslásokról. Elítélte a jóvendőmondást, melyet a sámánok a parázsba tett juhlapocka repedéseiből olvastak ki, de még hevesebben kelt ki egy örmény-keresztény álpap kuruzslásai ellen, aki a hozzá forduló betegeknek olyan kotyvalékot adott, hogy némelyikük belehalt. Ha tehát a varázslót azzal büntették, hogy varázsitaltól megbetegedett ember kezére adták, ezzel elsősorban nem az egyéni bosszúnak nyitottak szabad utat, hanem a kuruzslóknak állítottak „nagy, elrettentő tilalmat”, s ugyanezt célozta az is, ha a kuruzslót a varázsitaltól megölt ember rokonainak adták át. Az utóbbi intézkedés inkább rokon a „vérdíjjal”, a megölt családjának adott anyagi elégtétellel.

Az a körülmény, hogy a nemzetségi vérbosszúnak XI. századi törvényeinkben sincs olyan emléke, mint a XV. századi szláv törvényekben, arra mutat, hogy a magyar társadalom ősi finnugor nemzetségi szervezete régen felbomlott, hogy a steppei tartózkodás alatt a török típusú, mesterségesen kialakított törzsi és nemzetségi keleteknek adja át a helyét, amelyben az úr-szolga viszony is megjelent.

A magyar társadalom jogi szemléletére inkább az egyezkedés volt jellemző. Ennek hagyománya él István törvényeiben, amikor a feleséggyilkost az asszony szüleivel való egyezkedésre utasítja (I. 15. §), és amikor a nőrablót 10 tinóra bünteti akkor is, „ha utána a leány szüleivel kiegyezett” (I. 27. §).

A feleség díja felett való egyezkedés visszanyúl az etelközi tartózkodás idejébe. A IX. század végi magyarok házassági szokásának leírásában olvasunk arról, hogy a vőlegény atyja egyezkedik a leány atyjával egyrészt arról, hogy milyen értéket adnak a leányért, másrészt arról, hogy mit visz a leány hozományként magával. István király törvényhozása azonban túllép a steppei viszonyok közt kialakult egyezkedésen, és kifejezetten a büntetőtörvény mellett tör lándzsát, amikor a leányrabló vitézt akkor is 10 tinóra bünteti, ha a vitéz közben megegyezett a leány szüleivel. A leányrabló vitéz 10 tinóra és a közrendű 5 tinóra való büntetése, mely egyezik a feleséggyilkos vitéz és közrendű által fizetendő vérdíjjal, végső fokon az asszony egyezkedésen alapuló vételára helyébe lépett.

István király törvényhozása a korábbi fázist meghaladó büntetőtörvény, és e nemből az első ilyen alkotás a kelet- és észak-európai „újbarbár” népek jogfejlődésében.

István király I. törvénykönyvének bevezetésében a következő áll: „... mivel minden nép (*gens*) saját törvényei szerint él, azért mi is ... országunkat (*monarchiam*) kormányozván, a régi és új császárok példáját követve, törvényhozó elmélkedéssel meghatároztuk népünk számára (*nostrae ... genti*): miképpen éljen tisztességes és békés életet.” Abból az elvből, hogy minden nép (*gens*) saját törvényei szerint él (ami egyébként az egykorú nyugati jogbölcseletnek is alap gondolata), következnek, hogy István országában a fekete magyarok, ill. székelyek, a nemzeti szervezeten élő dél-pannoniai szlovének (tótok), a kisebb közösségek (pl. káliz-böszörmények, dunai bolgárok, marót-morvák, fehér horvátok) régi szokásjoguk szerint élhettek. A törvény ezt egyrészt lehetővé teszi azáltal, hogy nem rendezi átfogóan a magyar birodalom jogviszonyait, és nem kodifikálja teljességében a magyar szokásjogot, másrészt azáltal, hogy intézkedéseivel az egész magyarországi társadalmat a nyugati császárságban kialakított keresztény jogrend részesévé akarja tenni, amelyet „latinok” és „germánok” egyaránt elfogadtak, s amelynek a pannoniai szlávok is többé-kevésbé részesei voltak a IX. században. Az univerzális keresztény jogrendet a társadalom túlnyomó részére ideálként lehetett odaállítani.

Voltak ugyan Magyarországon más tételes vallások képviselői, mohamedánok és zsidók is, de amikor egy egész pogány nép keresztény hitre térítéséről volt szó, ezek „megtérítése” másodlagos kérdéssé vált.

Mindamellett a törvény első sorban a magyar nép és a magyarsággal együtt élő, nagytartó „fekete magyarok” és a fejlettebb, ekés földművelést folytató dunai szlovének viszonyait tartotta szem előtt; az 5 tinó büntetést ugyanis csak ezek tudták megfizetni, a peremterületeken élő és nyestbőrrel adózó szlávoknak legfeljebb a nemzetségfői tudták előteremteni. A Száva vidéki szlávok még 1090 körül is „gentilis” viszonyok között éltek, ami „pogányság” mellett régi szokásjoguk megtartását is jelentette. A törvénykönyv abban a mértékben nem volt átfogó, hogy ezekre is kiterjeszkedett volna; hatósugara lényegében addig terjedt, amíg a templomba járást ellenőrizni tudó ispánok és presbiterek hatalma.

E terület nagyobb volt, mint régebben vélték, hiszen a főemberek nyári szálláshelyei és a határispánok védelmi berendezései kiterjedtek a gyepűelvére is, a gyepűelve azonban – a későbbi Szlavóniát (régiesen Tótországot) nem számítva – olyan gyéren lakott volt, hogy a törvényhozás ugyanúgy számításon kívül hagyhatta, mint a megfogyatkozott számú mohamedán és zsidó közösségeket.

Amikor István a „régien és új császárok” módjára büntető törvénykönyvet adott népének, a magyarság olyan jogviszonyok között élt, ami a fejlettebb jogrend befojtását és megtartását lehetővé tette.

Jóllehet minden törvény adott társadalmi viszonyok között egy ideális vagy annak vélt jogrend elérése érdekében készül, a törvényhozónak mindig módjában áll egyéniségét, politikai törekvéseit és a kormányzásban követett gyakorlatát kifejezésre

juttatni. Istvánban e három tényezőt egységbe fogta tudatosan vallott világnézete: a keresztény ideálok utáni törekvése. Törvényeit a korabeli törvényekkel összehasonlítva azt látjuk, hogy általában a kor törvényhozásának szigorát tükrözik, mindamellett több vonatkozásban humánusabbak voltak a korabeli törvényeknél. A burgund törvény szerint pl. a tolvaj rabszolga halállal bünhődik; István ezt úgy enyhítette, hogy csak a harmadszor visszaesőt sújtotta halálbüntetéssel (II. 6. §). Még jellemzőbb, hogy István a bört megszegőjét egyheti elzárásra és koplalásra ítélte (I. 10–11. §). Ugyanakkor kortársa, Bátor Boleszló lengyel fejedelem olyan törvényt hozott, hogy a bört megszegőjének a fogait törjék ki.

Az a körülmény, hogy István király törvényhozása a szomszédos államokhoz viszonyítva humánusabb volt, és a szigorú, de igazságos törvények megtartását a király hatalma országszerte biztosítani tudta, messzemenő következményekkel járt. Ha Magyarország gazdasági és kulturális fejlettség tekintetében nem is vehette fel a versenyt a nagy múltú európai országokkal, jogbiztonság tekintetében az élvonalba került Európában. Ez eredményezte, hogy Európa minden részéből megindult a bevándorlás Magyarországra, és itt a legkülönbözőbb nemzetiségűek, vallásúak és foglalkozásúak megtalálták boldogulásuk helyét.

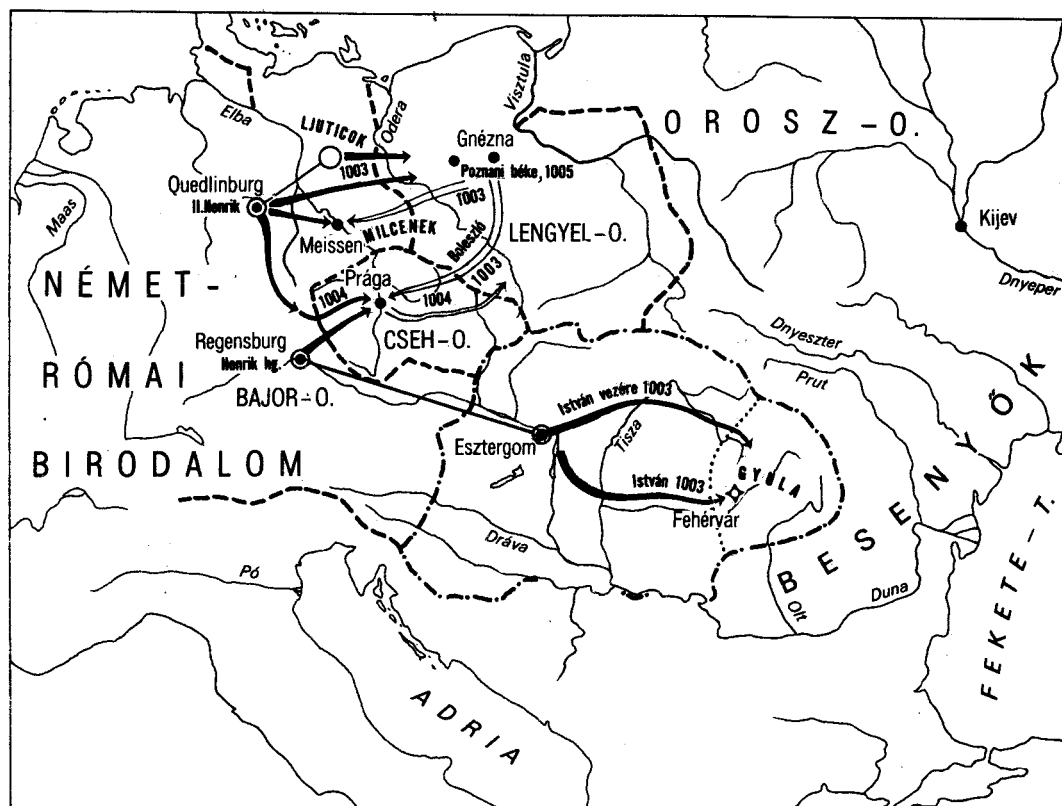
20 / ISTVÁN LENGYEL, BESENYŐ ÉS BOLGÁR HÁBORÚI

István király a szomszéd országokkal szemben ugyanazt a békepolitikát folytatta, amit apja elkezdett. Ha a békére való törekvése nem is járt mindig sikerrel, ez nem rajta múlt.

A Nyugattal való jó kapcsolatát sokáig biztosította, hogy Magyarország nyugat felől Bajorországgal, ill. ennek keleti őrgrófságaival volt határos, felesége pedig bajor hercegnő volt, és sógora, II. Henrik 1002-ben német király, majd 1014-ben német-római császár lett.

A Henrikkel való szövetség kiélezte az amúgy is barátságtalan lengyel–magyar viszonyt. Mint fentebb láttuk, 986–987 táján Bátor Boleszló elűzte magyar feleségét újszülött fiával, Veszprémmel együtt; az asszony hazatérve valószínűleg a fejedelemnő veszprémi udvarába került. Veszprém herceg két helységnek adott nevet. Mindekelőtt róla nevezték el Veszprém várat. Megjegyzendő, hogy a püspökség székhelyét 1002-ben, a pannonthalmi alapítólevél írásakor még nem nevezték Veszprémnek, de az 1009-i veszprémi és az 1018 után írt veszprémvölgyi oklevélben már e néven szerepel, tehát ekkorra a névhasználat kialakult. Minthogy a Szent István kori megyeközpontokat általában első ispánjukról nevezték el, és a *Bezprim* nevet egyedül ő viselte, csaknem bizonyos, hogy már fiatal korában a királynéi vár ispánja lett, sőt azzal is számolhatunk, hogy olyanféle, több megyére kiterjedő *dux*i méltóságot kapott, mint Csanád, Győr és Orci. A másik Veszprém nevű hely Zalavár és Dióskál közelében tűnik fel Árpád-kori oklevélben, s fekvése szerint a mai Zalaszentmártonnal azonos. Valószínű, hogy a herceg itt kapott szálláshelyet, s bizonyára egy ideig a zalavári udvar jóvedelmét is élvezte. Ha uralma kiterjedt Zala megyére is, ez Varasd-nál átnyúlt a drávántúli részekre is.

Az István kori lengyel–magyar kapcsolatok történetét illetően éles ellentét van a XI. századi forrásokra támaszkodó magyar és a XIII. századi kompilációk vallomását alapul vevő külföldi történetírók között, akik szerint Bátor Boleszló elfoglalta és uralma alatt tartotta egész Felső-Magyarországot Esztergomig, Egerrel és a sárosi Sávárral együtt.

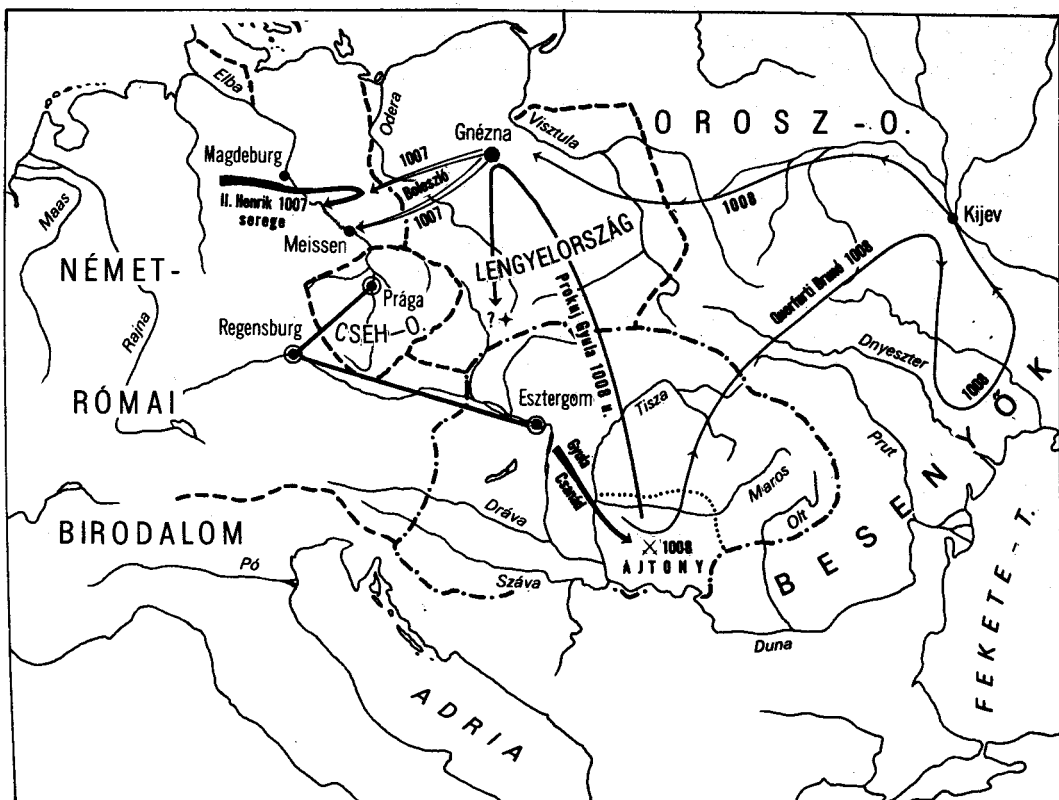
40. Német-cseh-lengyel és magyar hadszíntér (1003-05)

Ha e kérdésben tisztán akarunk látni, csak az egykorú források vallomásából indulhatunk ki, szem előtt tartva a német-lengyel viszony alakulását, amelyhez képest a magyar-lengyel viszony csak mellérendelt jelentőségű volt.

A német-lengyel háború, mely megszakításokkal 1003-tól 1018-ig tartott, lényegében a mai Szászország, Szilézia, Cseh- és Morvaország birtoklásáért zajlott. Az itt lakó szláv törzsekre a németek a IX. század óta terjesztették ki uralmukat: az Elba és Odera között lakókra rákényszerítve a német Mark-organizációt, a többieket pedig igyekezve hűbéri függésben tartani. Megjegyzendő, hogy e vitatott területek lakossága nem lengyel volt, de a terjeszkedő lengyel Piaszt-dinasztia ki akarta terjeszteni uralmát a szomszédos szláv törzsekre, s a német királyok többnyire hajlandók voltak a Piasztok uralomkiterjesztését elismerni, ha a lengyel fejedelmek elismerik a német uralkodót hűbéruruknak. Bátor Boleszló függetlenségi törekvéseivel szemben pedig II. Henrik többnyire e szláv népekre (csehekre, dalemincekre, ljuticokra, vendekre) támaszkodott, akik, ha a két rossz között kellett választaniok, gyakran inkább választották az univerzális igényű „római” impériumot, mint a fiatal terjeszkedő lengyel államot.

Sajátos helyzetük volt e népek sorában a morváknak. Morvaország, amely 896

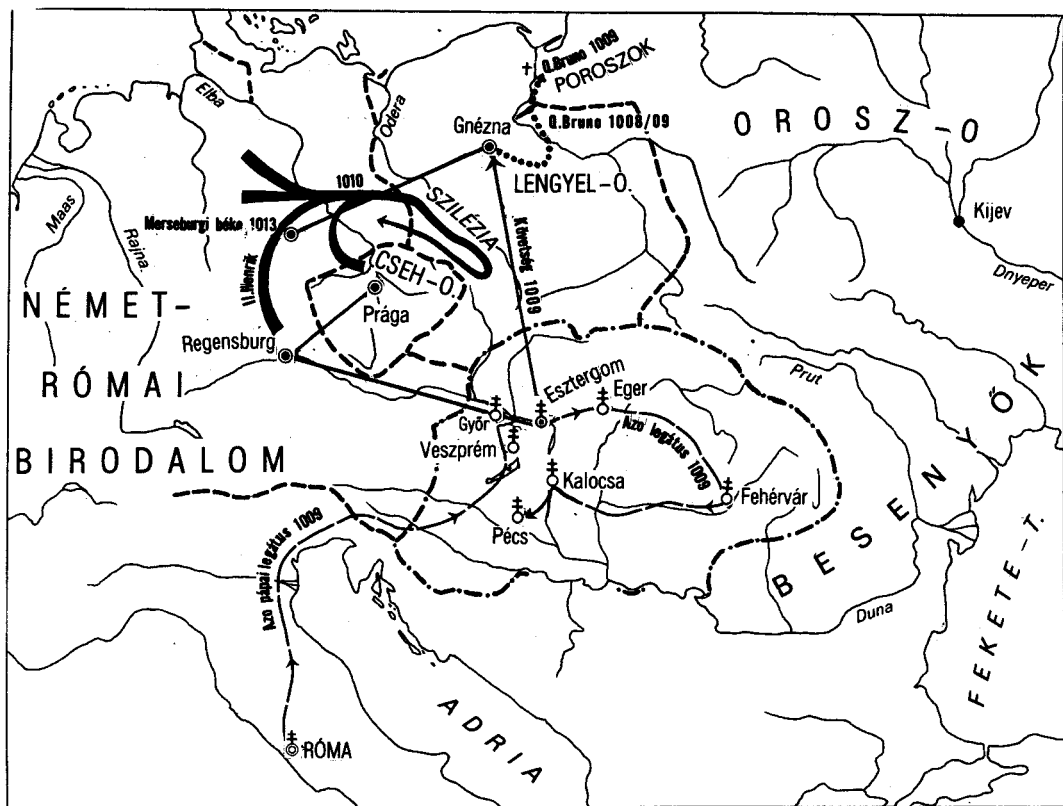

41. Német-lengyel és magyar hadszíntér (1007–08)

után elvesztette hódítmányait, 902-ben magyar uralom alá került. 955 és 965 között felső részére Olmütz központtal csehek terjesztették ki uralmukat, míg a Bécsei-medence felé eső része – ahol régi központjai voltak – magyar uralom alatt maradt 995-ig, amikor Géza a Morva folyótól nyugatra eső részről lemondott a bajor mark számára, a Morvától keletre eső sávot, fel Uherské Hradištěig pedig megtarotta, mint a magyar állam határvidékét, s talán ő volt az, aki e terület Sasvár körüli vidékére, mely 1918-ig magyar uralom alatt maradt, székelyeket telepített.

A cseh, bajor és magyar uralmat egyaránt gyűlölő morvák tüstént Bátor Boleszlóhoz csatlakoztak, amint ez III. Ottó halála után megkísérelte a nyugati szláv törzseket hódoltatni.

A német-lengyel harcok a cseh belviszályból robbantak ki. A rémuralmat gyakorló III. Boleszláv ellen 1002-ben felkelés tört ki, miután öccsét, Jaromirt kiheréltette, a másikat, Ulrikot, halálra szánta, s ezek Bajorországban kerestek menedéket. A csehek által behívott trónkövetelőkkel szemben III. Boleszláv a lengyel fejedelem segítségét kérte. Bátor Boleszló 1003-ban vissza is helyezte cseh védencét, de néhány hónap múlva megvakíttatta, és trónját Prágában maga foglalta el, majd Meissen vára alá vonult, hogy megadásra bírja. Ehhez járult, hogy 1003-ban II. Henrik ellen lengyel támogatással fellázadt saját öccse, Bruno és Babenberg Ernest őrgróf, s mikor

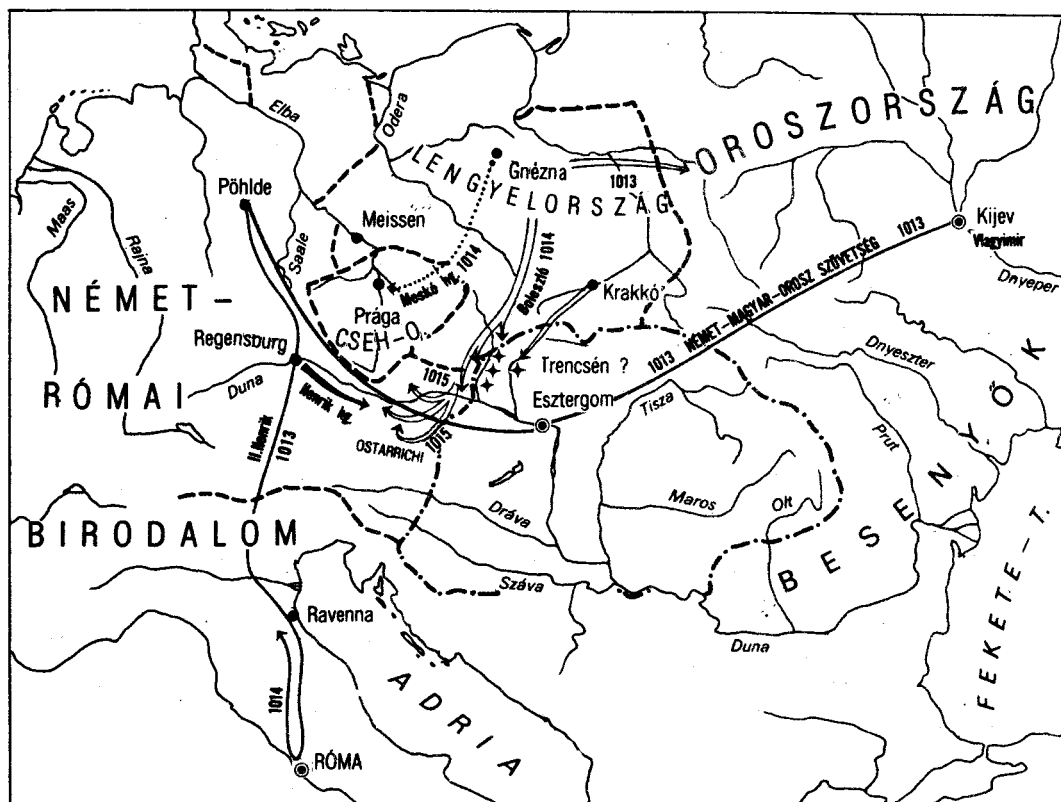

42. Német-lengyel hadszíntér (1010-13)
és püspökségeket felszentelő pápai legátus Magyarországon

ezeket a király csatában megverte, Bátor Boleszló prágai udvarába menekültek. Bruno még idejében, 1004-ben átjött Magyarországra, s Gizella és István közbenjárásával bocsánatot nyert a királytól. Henrik 1004-i hadjáratával kiszorította Csehországból a lengyel fejedelmet, és a Psemislida Jaromirt ültette vissza trónjára, majd 1005-ben Poznanban Bátor Boleszlót békére és hódítmányai feladására kényszerítette.

A legcsekélyebb nyom sincs arra, hogy a német-lengyel harcok itt vázolt első menetében Magyarország érintett fél lett volna, sőt Bruno herceg átjövele Bátor Boleszló prágai udvarából István udvarába határozottan arra mutat, hogy Boleszló és István között nem volt hadiállapot. Boleszlónak nem állt érdekében, hogy ellenfelei számát a magyarokkal növelje, István pedig nem adott segítséget II. Henriknek, amiben következetes békepolitikája mellett az is szerepet játszott, hogy 1003-ban Gyula ellen vezetett hadat és az Ajtonnyal való leszámolás előtt állt.

II. Henrik 1007-ben indított másodszor hadat a cseh és elbai szláv ügyekbe beavatkozó Boleszló ellen, de Szászország felől támadó serege kikapott, és Boleszló az Elbán túli gauokat elfoglalta. Ezért Henrik még ez év végén Istvánhoz küldte követ-ségbe öccsét, Bruno püspököt, valószínűleg a lengyelek elleni háborúba való bevonás

43. II. Henrik római útja és Boleszló támadása dél felé (1014-15)

vége. Bár István 1008-ban még az Ajtony elleni háborúval volt elfoglalva, éppen e háború következményeként sodródott a lengyelelles táborba. Prokuj-Gyula ui. a hadjárat után, Csanád hadvezér előnyben részesítése miatt vérgig sértve, átszökött Boleszlóhoz. Nyilván híreket vitt a német-magyar tárgyalásokról, és Boleszlót István ellen ingerelte.

Gyula átállásának ideje 1008-ra vagy a következő évre tehető. 1009 azonban még a béke éve volt Magyarországon, mert ekkor történt meg Azo pápai legátus jelenlétében a magyar egyházmegyéék, közte Esztergom és Eger határainak megállapítása.

1010 tavaszán indított II. Henrik egy újabb erőmutogató hadjáratot Szászországból Sziléziába. Ezt követően a lengyel fejedelem távolról beavatkozott a cseh hercegek trónviszályába, végül, amikor 1013-ban hírt kapott Vlagyimir kijevi fejedelem ellene való készülődéséről, békét kért Henriktől, és Merseburgban a hűségesküt megújította.

A harmadik német-lengyel háború, melyet az robbantott ki, hogy Boleszló ezúttal fia, Meskó révén ismét beavatkozott a cseh hercegség ügyeibe, 1015-től 1018-ig tartott. Henrik Odera menti hadjáratai, amellyel Boleszlót hűbéressé akarta kényszeríteni, eredménytelenek maradtak, s az 1018-i bautzeni békében kénytelen volt megelégedni azzal, hogy Boleszló Csehország és a meissen grófság iránt táplált igényeiről

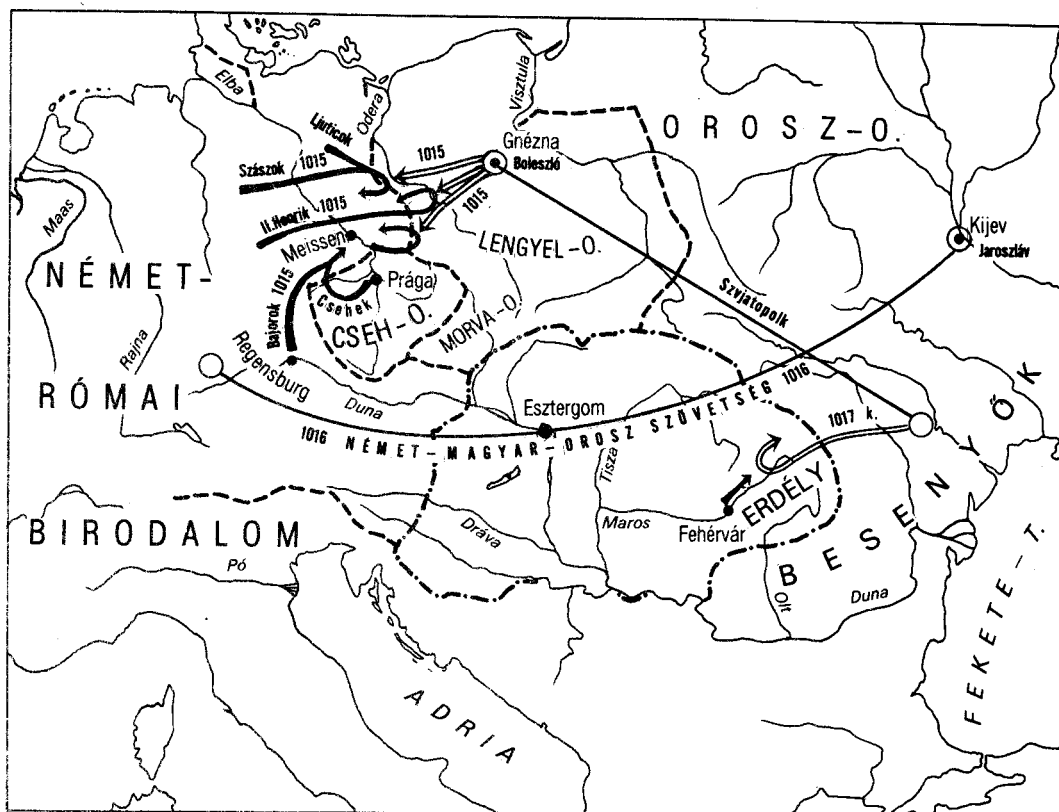
lemondott. Ez a háború magyar szempontból azért érdemel figyelmet, mert ekkor értesülünk először Morva völgyi harcokról; 1015-ben Boleszló harcosai betörték zsákmányolni a bajor Ostarrichi örgrófságba, a későbbi Ausztriába, 1017-ben pedig Boleszló „morva vitézei” egy bajor sereget megleptek, továbbá Csehországban egy várat elfoglaltak. Mindkét évben Henrik osztrák örgróf ellentámadása nyomta őket vissza. Ezek a támadások jelzik, hogy a lengyel hadszíntér ekkor áttevődött Morvaországba is; lengyelek és velük együtt morvák a Morva völgyén kétszer benyomulva a Dunáig pusztítottak.

Boleszlónak az tette lehetővé Ausztria pusztítását, hogy kezére jutottak a Morva völgyi magyar határvárak. Ilyen volt Sasvár, feljebb pedig az Anonymus említette Sárvár (alighanem Holics-Újvár mellett) és Borona (valószínűleg Uherské Hradište). Így a harmadik német–lengyel háborúnak előzménye lehetett Boleszló támadása 1014-ben a magyar határvárak ellen, amiről Thietmar is az 1018-i események kapcsán szól. Thietmar szerint Boleszlónak „volt egy nagy vára, ill. városa (*urbs, civitas*) saját országa és Magyarország végein, melynek őrzését Prokuj főúrra, a magyar király nagybátyjára bízta, kit a király székéből, úgy, mint most, régebben is elűzött”. István király nagylelkű volt vele szemben, „és ezért az Isten igazi győzelmet adott neki a fent említett váron, úgy, mint a többiekén”. Ez a győzelem pedig 1018 előtt történt.

Mint láttuk, Gyula az Ajtony-hadjárat (1008) után pártolt át Boleszlóhoz. Annak, hogy Boleszló 1013 előtt Magyarországot megtámadta volna, semmi jele. Ráadásul 1013-ban Boleszló hűséget fogadva Henriknek, helyreállította a régi viszonyt, s ez egy esetleges magyar–lengyel konfliktus esetén ugyanilyen békével járt volna. Henrik itáliai hadjárata és levonulása Rómába császárrá koronáztatása végett (1013–14) kedvező helyzetet teremtett Boleszlónak Morvaország és a magyar határvárak elfoglalására, s így érthető, hogy a régi morva központok tövében épült magyar várak és talán Trencsén kezére jutottak.

Hogy melyik várat bízta Boleszló Gyulára, biztosan el nem dönthető kérdés. Pauler Gyula kérdőjellel Trencsént vetette fel, míg Robert Holtzmann a Kárpátokon túl fekvő Teschenre gondolt. Mivel Gyula akkor kapott kormányzásra egy nagy város helyet, amikor Boleszló még nem keveredett harcba Istvánnal, Trencsénre alig gondolhatunk, inkább valamelyik nagy helyre az Északnyugati-Kárpátok előterében, Krakkó és a Morva középső szakasza között. Innen indított 1014-ben Boleszló Gyulával hadat a Morva völgyében fekvő magyar várak ellen, majd a magyaroktól elfoglalt Morva melléki várakból támadták a Dunáig terjedő vidéket, amíg István király Henrik osztrák örgróf 1017-i támadásával egyidejűleg vissza nem foglalta a várakat s Gyulát elűzte a határvárból.

Ez az egykorú adatokból elég világosan körülhatárolható konfliktus a Bátor Boleszlót dicsőítő későbbi lengyel krónikákban csodálatosan felnagyítva tűnik elő. Gallus Anonymus, akire ura, III. Boleszló 1110-ben azt a feladatot bízta, hogy krónikájában Bátor Boleszlóról tíz fejezetben egy Szent István-legenda-szerű magasztaló életrajzot s a végén egy verses dicshimnuszt írjon, egyebek között ezeket a költői

44. Sikertelen német támadás (1015),
szövetség Oroszországgal (1016), besenyő támadás Magyarország ellen

kérdéseket teszi fel: „Vajon nem ő volt-e az, aki Moráviát és Csehországot leigázta, és Prágába helyezte fejedelmi székét?... Vajon nem ő győzött-e többször a magyarok felett, és egész területüket a Dunáig elfoglalta? A zabolátlan szászokat pedig annyi vitézséggel fékezte meg, hogy országuk közepébe, a Saale folyónál állította fel érc határjelét.”

Boleszló kb. annyi ideig birtokolta a magyar határvárakat, ameddig Prágában székelt, és kb. úgy terjesztette uralmát a Dunáig, mint a Saaléig.

Gallus Anonymus költői túlzásai azonban alapot adtak még féktelenebb fantáziálásra. A XIII. századi lengyel–magyar krónika, a középkori történetírás egyik legzavarosabb alkotása, amely az Attila és Árpád alakjából összegyúrt „Aquila” magyar király fiának mondja Kálmánt és unokájának Bélát, azt állítja, hogy Szent István „apósával”, Meskó lengyel fejedelemmel a Dunánál állapította meg a magyar határt Esztergomig, Egernél pedig a Tisza lett a határ, s ez a Tapoly folyónál felkanyarodott Sóvárig. Azt is állítja, hogy amikor Bátor Boleszló bejött, hogy Szent István „fia”, Levente fejére tegye a koronát (!), a határain fekvő Sóvárra vonult vissza vadászni. Hogy Meskó még István trónra lépése előtt, Boleszló pedig Levente Magyarországra

jövetele előtt meghalt, s ez utóbbi nem volt sem István fia, sem király, az ugyanúgy nem zavarta a szerzőt, mint számos mai történészt, aki erre alapítva rekonstruálta a XI. század eleji lengyel–magyar határt.

Minderről azonban a XI. századi megbízható magyar források mit sem tudnak, és Boleszló állítólagos Dunáig és Tiszáig terjedő országában változatlanul úgy folyt az élet, mint előtte és utána.

Az 1000 utáni években Lengyelországból „Pannoniába” jött és a zabori monostorba nyert felvételt Szent Zoerard-András és tanítványa, Benedek. Új hazájukban éltek le életüket, s mindketten a Trencsén melletti Szkalkán remetéskedtek. István király adományozta a zabori monostornak Nyitra, Trencsén és a Vág mente vámjait, de ugyanekkor adta a pannonthalmi apátságnak egy Sala nevű úr is Vág menti uradalmát, „Deákit”, hol utóbb a Halotti beszédet írták.

Uralkodása első felében adományozta István Hont úrnak Esztergom megye Duna-balparti részén Csenke-birtokot, uralkodása második felében pedig Hont fiának, Bénynek a róla nevezett Bényt. A keleti részeken a király az egri püspökségnek adta egyebek mellett a hevesi Szurdokpüspököt és Gyöngyöspüspököt, Hécét Abaújháznál és Zemplén vár szentmárjai vámját a faluval együtt. Ha ehhez hozzávesszük, hogy e területen az úri nemzetségek, mint pl. a Katapánok, Szemerék, Hont-Pázmányok és Abák ugyanolyan békésen birtokoltak, mint az egyházak, igazat kell adnunk a jeles osztrák történésznek, Heinrich Zeissbergnek, aki a lengyel–magyar krónikáról ezt írta: „A legesztelenebb keveréke meséknek, amelyben a Hartvik-féle István-életrajzból átvett részekon kívül még a nevek sem igen felelnek meg tényleg élt személyeknek.”

A 1018-i bautzeni békeszerződés lengyel–magyar vonatkozásban is békét teremtett, ami abból is kitetszik, hogy Bátor Boleszlót a béke után indított kijeji hadjáratán már 500 magyar lovas is kísérte. E segélycsapat magyarázatául szolgálhat, hogy István udvarából ez idő tájt tért vissza Lengyelországba Boleszló előző fia, Veszprém, aki utóbb, 1031-ben fivérét, II. Meskót elűzte, és rövid ideig uralkodott. Nem tudjuk, hogy Veszprém herceg hazatérésével állhat-e kapcsolatban egy hozzá fűzhető templom sorsa. Mint említettem, Veszprémnek Zalavár mellett volt szállása, amiből nagy valószínűséggel következtethető, hogy ő birtokolta az itteni udvarházat, és ő építette újjá templomait. A Szent Adorján-bazilikát, mint kiváltságos királyi egyházat 1019-ben, a lengyel háború befejezte után szentelték fel.

István királynak sokkal kedvezőbben alakult kapcsolata Nagy Vlagyimir kijeji nagyfejedelemmel (980–1015), aki az egész orosz földet egyesítette uralma alatt, és 988-ban felvette a görög rítusú kereszténységet. Mint az orosz őskronika mondja: „...Volodimer... békében élt a szomszédos fejedelmekkel... a magyar Istvánnal... béke és szeretet honolván köztük.” Ennek a jó viszonynak a jelentősége akkor nőtt meg, amikor Boleszló elzárta a Lengyelországon át keletre vezető utat, és az első német–orosz összefogás létrejött – más út nem lévén – magyarországi közvetítéssel. A kijeji nagyfejedelem harci készülődése 1013-ban Boleszlót arra készítette, hogy nyugat felé békét kössön, és kelet felé a németekkel szövetséges Oroszországot megtámadja.

Vlagyimir halála után, 1015-ben a legidősebb Rurikida, Szvjatopolk lépett trónra, ki úgy akarta Oroszország felett az egyeduralmat megszerezni, hogy a különböző tartományokba kihelyezett öccseit eltéteti láb alól. Borisz és Gleb megöletése után a harmadikat, a bizánci császárlány szülte Szvjatoszlávot Magyarországra való menekülés közben vágatta le. Megtudva ezt negyedik fivére, Jaroszláv, Novgorodból nagy sereggel vonult ellene, megverte besenyőkkel erősített hadát, és elűzte Kijevből, mire Szvjatopolk apósához, Boleszlóhoz menekült. Jaroszláv 1016-ban II. Henrikkel kötött szövetséget, nyilván ezúttal is István király közvetítésével, s mikor Henrik 1017-ben Sziléziába nyomult, kelet felől támadta Lengyelországot. Bár az 1018-i bautzeni béke után Boleszló bevonult Kijevbe és Szvjatopolkot trónra segítette, 1019-ben Jaroszláv újból győzedelmeskedett, és 35 éves uralma alatt a magyarokkal mindig baráti viszonyt tartott fenn.

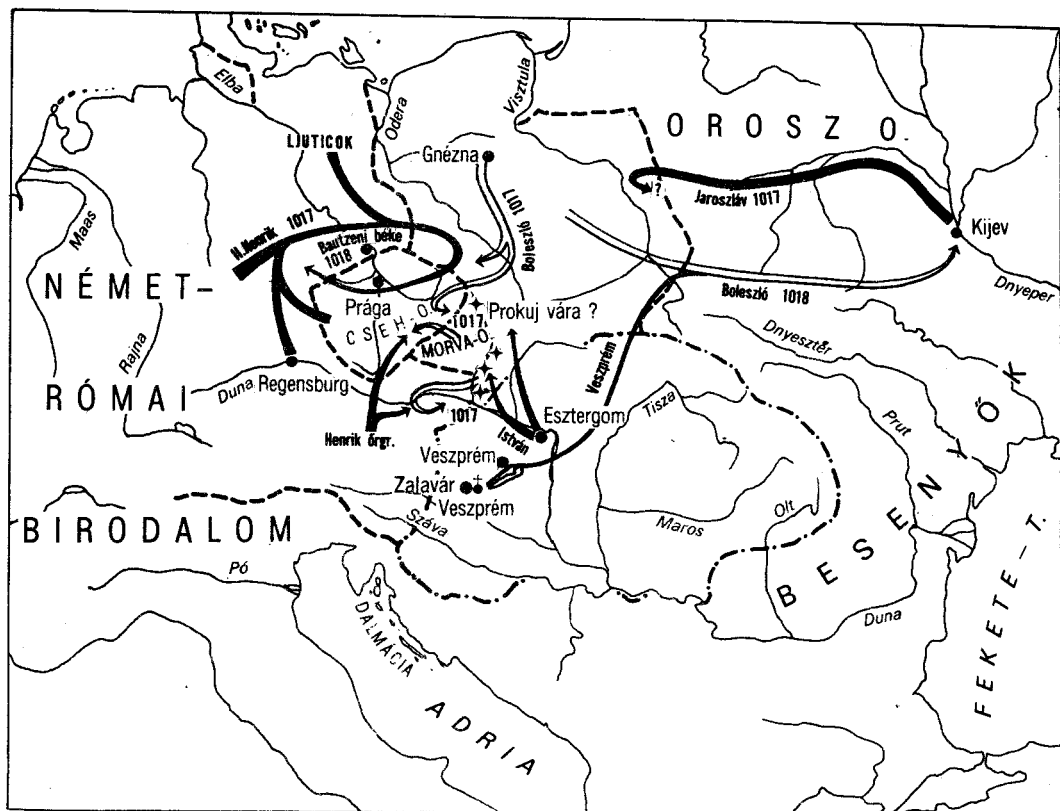
Alighanem a lengyel–magyar ellentétek idejére kell tennünk a besenyők zsákmányoló betörését Erdélybe.

A nagylegenda, amely az 1010-es évektől kezdve hoz megbízhatóbb információkat, István uralkodásának első feléről vagy derekáról szólván beszéli el, hogy István „egy éjjel valamilyen sugallatra hirtelen felébredve” megparancsolta: siessen egy hírnök Erdélybe, mozgósítsa a Fehérvárt székelő seregvezért, és riassza a népet, mert besenyő támadás várható. A kislegenda szerint István egy vadászat alkalmával, tehát férfierejének teljében, serkent fel álmából a támadó besenyők látomásával. A két legenda csodaként könyveli el, hogy a támadás tényleg bekövetkezett, és az emberek fel tudtak készülni a betörésre.

Ami az egyszerű halandó előtt csodának tűnt, az valójában a szomszédos országok politikai viszonyainak kitűnő ismerete volt.

1015–1017-ben, a lengyel–magyar háború éveiben, Bátor Boleszló veje, Szvjatopolk minden megmozdulásában besenyő segítségre támaszkodott. S mivel István a Szvjatopolkkal ellentétes oldalon állt, ez idő tájt lehetett olyan fordulat, amikor várható volt a besenyő becsapás Magyarországra. Mint a kalandozó magyarok s a szomszédos steppenépek történetében megfigyelhető, a nomád támadások kiváltó oka többnyire az volt, hogy a nomádokat egy szomszédos hatalom felbérelte.

Ami István bolgár–görög politikáját illeti, kezdetben a nagyapja és apja által kialakított vonalat követte. A Bizánccal való katonai szembenállás 972-ben ideológiai síkra terelődött át, hiszen a görög és latin egyház ellentéte már ekkor is kiélezett volt, és Istvánnak a római vonalat képviselő papi környezete a görög rítust eltévlyedésnek tekintette. Ugyanakkor a dinasztikus házasságokkal erősített bolgár szövetség megfelelt a szomszéd népekkel tartott béke kívánalmainak, és ezt a klérus sem ellenezhette, mert a latin egyházban újból és újból felmerült annak reménye, hogy Bulgáriát egyházilag leválasztják Bizánctól és Rómához kapcsolják, ahová 866–870 között tartozott. Amíg a görög császárnak a Bulgária háta mögötti szövetségkeresésben Ajtonyt sikerült megnyernie, addig Bulgária István király szövetségét igyekezett megszerezni, s valószínű, hogy az 1001-ben elindított nagy bizánci offenzíva éveiben kérte Sámuel cár István egyik húgát fia, Gábel Radomir trónörökös számára feleségül.

45. Sikertelen német támadás, sikeres magyar és osztrák ellentámadás (1017),
német-lengyel-magyar béke (1018);
Boleszló Kijev ellen vonul Veszprém herceg segédsapátával

Gábrriel Radomirnak ugyan volt egy görög ágyasa, aki 985-ben Larisszában került rabságba, s akitől több gyermeke született, ez azonban a legsecskélyebb mértékben sem befolyásolhatta a dinasztikus házasságot, hiszen a rabnő vagyontárgynak számított, birtoklása a tulajdonjog körébe vágott, a dinasztikus házasság pedig politikai aktus volt; a két viszony egyidejű meglétére számos példa hozható fel.

Sámuel cár azonban a dinasztikus házassággal a kívánt politikai célt nem érte el. István király ugyan 1003-ban hadjáratot indított Gyula ellen, akinek valószínűleg kapcsolata volt Bizánccal, majd néhány év múlva (1008) megtámadta és leverte Ajtonyt, a görög császár nyílt szövetségesét, Bulgáriának azonban nem nyújtott segítséget, amiben reálpolitikai megfontolások mellett az is szerepet játszhatott, hogy István király Gyulának Boleszlóhoz szökése után lengyel oldalról várt támadást. Csaknem bizonyos, hogy a katonai segítség megtagadása volt az oka, hogy Gábrriel Radomir várandós állapotban lévő magyar feleségét elűzte, s ezzel a magyar-bolgár viszony ellenségesre fordult.

A magyar hercegnő elűzése valószínűleg Ajtony legyőzése után történt, amikor a bolgároknak való közvetlen segítségnyújtás időszzerű lett. Erre az időszakra mutat két genealógiai megfontolás is. Az elűzött hercegnő Magyarországon fiúnak adott

életet, akit Péternek kereszteltek, és népi neve Delján volt. Ez a Péter herceg pedig 1040-ben egy bolgár felkelés élére állt, és 1041-ben ott vesztette életét. Tudva azt, hogy a középkorban az átlagos életkor 28 év körül volt, ennél sokkalta idősebb aligha lehetett.

Delján Péter életkorán kívül érvül hozható fel kortársának, Abának a „Sámuel” névre keresztelése. Krónikáink szerint Aba Sámuel István király *sororius*a volt. Ennek a szónak pedig „nővér férje, sógor” mellett „nővér fia” jelentése is volt. Aba Sámuel azonban nem István királynak, hanem a következő generációba tartozó Orseolo Péternek volt a kortársa és vetélytársa, tehát ugyanúgy István nővérének fia kellett legyen, mint Orseolo Péter; csakis ezen a réven volt vérségi joga az Árpádok trónjához. Ha pedig Aba Sámuel ugyanolyan unokaöccse volt Istvánnak, mint Orseolo Péter és Delján Péter, születése legkorábban a század első évtizedére tehető. Erre mutat, hogy Aba király bukásakor, 1044-ben fiatalosan végignyargalta a Ménfőtől Hevesig terjedő távot, felesége pedig gyermekeivel oldalán menekült Oroszországba. Aba fiai nem voltak olyan korban, hogy apjuk mellett harcoltak volna, tehát 1028–30 utánra kell születési idejüket tegyük. Ez apjuk születését is az 1010 előtti évtizedre datálja, amikor is a *Sámuel* névadás István király családjában világosan tanúsítja a magyar–bolgár szövetség fennállását 1010 tájáig.

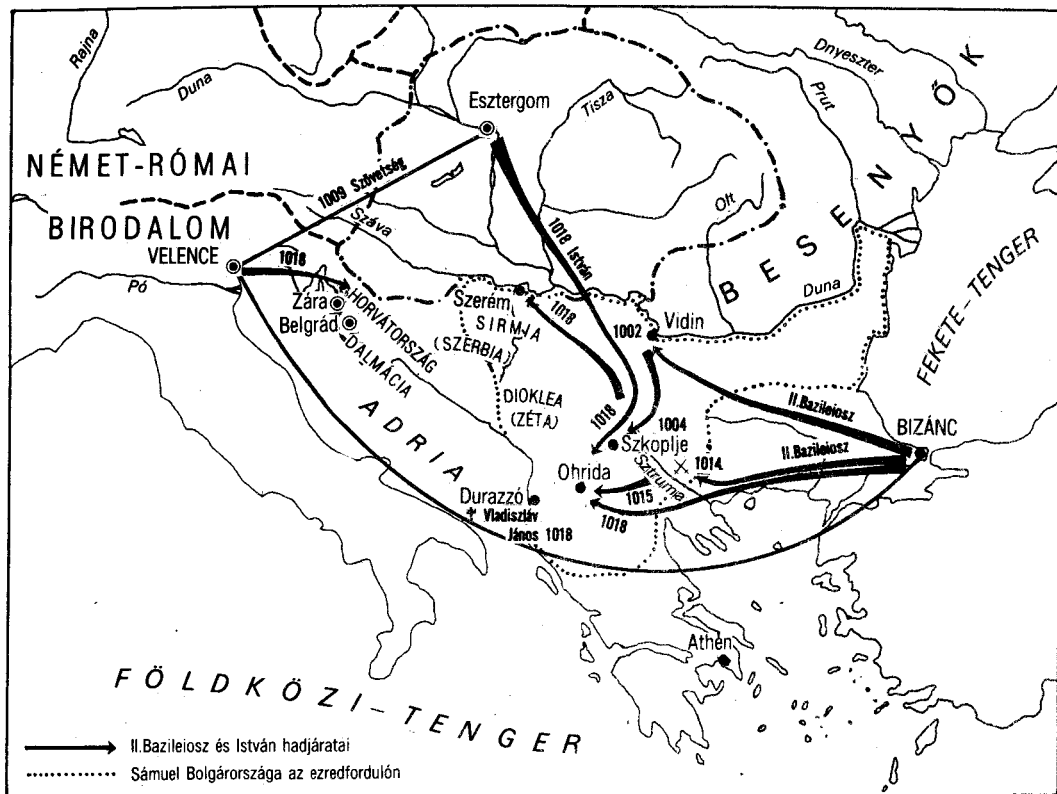
Van azonban egy döntő érv amellett, hogy a magyar–bolgár szövetség 1009-re felbomlott, ez pedig a házassággal megpecsételt magyar–velencei szövetség létrejötte 1009-ben.

Velence Orseolo II. Péter dózse (991–1009) alatt élte első aranykorát. A kivételes képességű fejedelem bensőséges kapcsolatot tartott fenn III. Ottóval és II. Bazileiosszal egyaránt. Névleg elismerte fensőbbiségüket, ugyanakkor kereskedelmileg a legkedvezőbb megállapodásokat kötötte velük. Péter dózse az uralkodótársául fogadott János fia számára elnyerte feleségül II. Bazileiosz császár unokahúgát (1004/5), s mikor ezek járványnak estek áldozatul, harmadik fiát, Ottót vette maga mellé uralkodótársnak. A kitűnő képességekkel rendelkező ifjú Ottó, aki már 1004/5-ben bátyjával együtt Bizáncban járt, apja halálakor (1009) trónra lépett, és feleségül vette Szent István húgát. Ismerve a Velencét Bizánchoz fűző rendkívül szoros viszonyt – a velencei dózse a bizánci császár hűbérese volt –, e házasság létrejöttének előfeltétele kellett legyen a bolgár–magyar szövetség felbomlása, ill. a Bizánc és Magyarország közti ellenségeskedés megszűnése.

Magyarországot a velencei házasság érdekeltté tette Horvátországban is.

A középkori Horvátország nem ott terült el, ahol ma. Mint Konstantin császár 950 körüli részletes földrajzi leírásából kiderül, Horvátország 11 zsupája a tengermelléken és a Karsztokban feküdt, Dalmácia pedig a dalmát szigetekre és néhány latin városra (Spalato–Split, Trau–Trogir, Zára–Zadar) terjedt ki. A horvát uralkodók többnyire a bizánci császárnak hódoltak, míg Dalmácia közvetlenül a Zarában székelő görög kormányzó fennhatósága alatt állt.

A horvát uralkodók állandó törekvése volt, hogy a gazdag dalmát városokat uralmuk alá vessék, vagy legalábbis adóztassák, Velence viszont magának vindikálta

46. A második bolgár cárság megdöntése

a tengeri útvonalán fekvő „latin” kikötőket, sőt olykor a hátszázgot képező horvát földet is.

Amikor II. Bazileiosz császár a Bulgária és az arabok elleni hadjáratai miatt nem tudott közvetlenül befolyni a dalmát-horvát ügyekbe, Velence lett a támadó fél. Orseolo Péter 997-től kezdődő csatározások után, 1000-ben hatalmas hajóhaddal elfoglalta Dalmáciát, Horvátországban pedig a Szvetoszláv horvát király és elűzött bátyja, Szurinja között kitört konfliktust kihasználva, Szurinját segítette uralomra, majd az ő fiához, Istvánhoz adta Hicela nevű leányát.

Úgy látszik, ekkor szövödtek szorosabb kapcsolatok Magyarország és Horvátország között is. A kalandozó magyarok ugyan olykor megfordultak az olaszországi útvonaluktól (Zágráb-Aquileia) délre fekvő tenger melléken, de érdektelen volt számukra, mert a szegény horvátoktól nem volt mit elvenni, a gazdag dalmata városok pedig kőfalaik mögött megközelíthetetlenek voltak. 1009-ben állt elő az a helyzet, hogy Orseolo Ottó felesége révén István király sógora lett, nővére révén pedig Kresimir István horvát királyé. A bizánci császár tehát elérte, hogy Bulgária hátában három, házassággal összekapcsolt szövetségese, ill. érdektársa uralkodott.

„Bolgároló” Bazileiosz császár 1004-ben foglalta el Skopje várát, majd lépésről lépésre vezetett támadásokkal – amelyeknek menete homályban van – szorította

Sámuel mind kisebb-kisebb területre. 1014-ben ugyan sikerült Sámuelnek a macedóniai Nagy Valachia területén, a Kimba Longu (maiejtéssel: Cimpulung)-hágó közelében a szurdokba szorított bizánci sereget megfutamítani, majd a Strumica mellett egy másik szurdokban körülfogva, legurított sziklákkal, nyilakkal és hajítófegyverekkel megsemmisíteni, de rövidesen Bazileiosz kerekedett felül és kegyetlen bosszút állt. A Struma vidékén bekerítette Sámuel seregét, és a 14 000 fogságba esett bolgárt megvakíttatta, csak minden századik embernek hagyva fél szemet, hogy 99 vak társát hazavezesse. Sámuel cár, seregét meglátva, szörnyethalt, s ezt birodalma sem sokáig élte túl. Fiát és utódját, Gábrriel Radomirt 1015-ben unokaöccse, Vladisláv János ölte meg, s maga lépett trónra. Bazileiosz azonban lélegzetnyi időt sem hagyott neki; elfoglalta székhelyét, Ohridát, s midőn 1018-ban, Durazzo ostroma idején az utolsó cárt, Vladisláv Jánost is meggyilkolta egy vitéze, Bazileiosz ünnepélyesen bevonult Ohridába, s a cári családot diadalmenetében rabként vitte Bizáncba. A bolgárok utolsó erődjét, a Száva szigetén fekvő Szerém várat Konsztantinosz Diogenész bizánci hadvezér 1018-ban csellel kerítette hatalmába.

A XI. század végi Magyar Krónika elbeszéli, hogy István király a bolgár-szláv Keán (kán, azaz cár) ellen fáradtságos hadjáratot vezetett, a cárt megölte, és az őt nyert kincseket az általa épített székesfehérvári egyháznak adományozta.

Ennek a híradásnak a hitelet alátámasztja az 1050 és 1060 között Namurbe látogató Leodvin bihari püspök közlése, aki két, a bolgár hadjáratból származó ereklyét vitt magával Namurbe az ottani Szent Albán-egyház részére, és elbeszélte eredetüket. Eszerint Leodvin I. Endre koronázása után a koronázóhelyen, azaz Fehérvárt őrzött királyi kincseket, a származásukat feltüntető cédulákkal együtt, darabról darabra átvette, s ezek között volt a „barbárok” elleni hadjáratban zsákmányolt Szent György- és Szmirnai Szent Miklós-ereklye. E hadjáratban való részvételle a konstantinápolyi uralkodó vette rá István királyt, s együtt foglalták el a „császári” (cári) várost. István az ereklyéket az itteni Szent György-templomból hozta el, miközben a görögök a várost kifosztották.

Ha a cári várost (*Cesaria*) oly módon kell értelmezni, mint ahogy a szlávok Konstantinápolyt *Carigrad*nak nevezték, elsősorban Ohridára. Sámuel utolsó székhelyére kell gondolnunk, ahová II. Bazileiosz két ízben vonult be, 1015-ben ideiglenesen, és 1018-ban, amikor a cár kincstárát birtokba vette, véglegesen. A *Cesaria* - Ohrida értelmezéssel szemben felhozható, hogy Szkülitész bizánci történetíró Ohrida két bevételének elbeszélésében nem említi István részvételét, és e helyütt Szent György-templomnak nem maradt emléke. A XI. század végén élt Szkülitész azonban ugyanúgy nem ismeri István király nevét, mint ahogy István neve az egész bizánci történeti forrásanyagban egyszer sem fordul elő! A „Szent György-templom” sem veendő szó szerint, mert a Magyarországra bevándorolt Leodvin aligha tudta, hogy merre járt 40 évvel ezelőtt István király, hiszen még a bolgár nevet is csak a „barbár” névvel adta vissza, s így nyilván a Szent György-ereklyéből következtette vissza a Szent György-templom patrocíniumát.

István részvételét azon az alapon kapcsolhatjuk II. Bazileiosz bolgárok elleni utolsó

(1014–1018) hadjáratához, hogy a Magyar Krónika Szent Istvánnak tulajdonítja a „Keán” megölését s a bolgár-szláv cárság végét. Mint az 1014 és 1018 között meghalt három cár halálának körülményeiből láttuk, maga István király egyiknek sem okozta halálát. Van azonban egy szempont, amely határozottan arra mutat, hogy István a hadjáratba csak a legvégén, 1018-ban avatkozott be, amikor a gyilkos Vladiszláv János bitorolta a bolgár koronát. Istvánt 1014-től 1017-ig a lengyel hadszíntér kötötte le, s így ekkor a hosszú balkáni hadjáratra nem vállalkozhatott.

István király valószínűleg a Nándorfehérvár–Nis-hadiúton vonult le Macedóniába, de hogy meddig jutott el, s hol találkozott össze szövetségeseivel, biztosan nem állapíthatjuk meg.

A Magyar Krónikának egy ismeretlen változata, mely 1541-ben Székesfehérvárt török kézbe jutott s egy tolmács átköltötte török nyelvre, a Keán elleni hadjárat elbeszélése után azt tartalmazza, hogy István Keán országából rögtön átment *Marcianus* illíriai szlovén herceg országába, amely a tengerig ért. Marcianust egy alvezére ölte meg, fejét levágta és István elé vitte, aki az urához hűtlen alvezért kivégeztette. A török krónika azzal fejezi be, hogy István király Keán és Marcianus kincsének elnyerése után egy felső hangnak engedelmeskedve építette fel a székesfehérvári várat és templomot. Marcianus a kor történetében ismeretlen név, és a hozzá fűzött mese sem ébreszt bizalmat, de ha van valami magja a történetnek, akkor Marcianus még inkább Vladiszláv Jánosnak felelhetne meg, akit egyik híve ölt meg tengerparti vára, Durazzo mellett.

Ha István bolgár hadjáratának okait kutatjuk, kétségtelen, hogy Vladiszláv János a kor megítélése szerint „tirannus” volt, aki testvérgyilkossággal jutott a bolgár koronához, amely jog szerint a Magyarországon élő Delján Pétert illette. István azonban nem unokaöccse miatt vállalkozott a hadjáratra, hanem Bazileiosz felkérésére. A felkérést követő szövetséget a kor szokása szerint házassággal pecsételték meg: a trónörökös Imre herceget egy bizánci hercegnővel házásították össze. Mint Moravcsik Gyula egy XIII. századi hagyomány alapján kimutatta, Imre felesége II. Bazileiosz császár rokona volt. Adott korban, amikor II. Ottó felesége, III. Ottó kiszemelt jegyese és Orseolo János neje görög hercegnő volt, a magyar udvar számára egy ilyen dinasztikus kapcsolatnak a létrehozása a legkívánatosabb volt.

A görög császárral való szövetség emellett sokkal nagyobb távlatokat is rejtett magában. A bolgár hadjárat befejezése azt jelentette, hogy Magyarország híd lett a német-római és görög-római császárság között. A népvándorlás óta Európa vérkeringéséből kikapcsolódott „Pannonia” Nyugat és Kelet között a fő szárazföldi útőér lett, amelyen anyagi javak és eszmék áramoltak, hogy az eladdig félreeső Magyarországot Európa szerves részévé avassák.

GONDOLAT

BEILLESZKEDÉS
EURÓPÁBA –
ISTVÁN ÖREGKORA

GONDOLAT

István uralkodásának első két évtizede a monarchia felépítéséért vívott belső és külső harcokkal és szakadatlan szervező munkával telt el. A szilárd intézményekkel megszervezett ország a bolgár háború befejeztével páratlanul kedvező külpolitikai helyzetbe került: a szomszédos két császárság, amely fél évszázada harapófogóba szorította Magyarországot, házassággal megpecsételt szövetséges lett. Ez egyrészt lehetővé tette a távolabbi európai gazdasági és kulturális kapcsolatok kiépítését, másrészt a belső struktúra lényeges továbbfejlesztését. Valójában István 41 éves uralkodása, mely időben meghaladta még a tartósan tevékenykedő Szent László és Könyves Kálmán együttes uralmát is, olyan nagy időszakot fog át, hogy méltán két korszakra bontható, s ennek választóját nagyjából 1018/19-re tehetjük, ami időben is István uralkodásának a közepére esik. Az új zarándokút megnyitása, mely Magyarországot bekapcsolta Európa vérkeringésébe, jó okkal tekinthető korszakhatárnak: az új rend megteremtésével és biztosításával eltelt 21 év után a második két évtized a nemzetközi távlatú továbbfejlesztés lett, amelynek során Magyarország Európa számottevő tényezőjévé vált.

A zarándokútnak a keletre utazók számára abban állt a jelentősége, hogy mind a zarándokok, mind a nyomukban haladó kereskedők nem voltak kitéve a tengeren a hajósok kapzsiságának és a kalózok veszedelmének, szárazföldön pedig a kémnek bélyegzés következményeinek, hiszen olyan „hadi úton” mehettek, amelyet királyi várak katonasága őrzött, és az ellátásról a várak alatt létesített piacok gondoskodtak.

„A zarándoklás vágya – írja Steven Runciman, a keresztes hadjáratok kiváló angol monográfusa – mélyen az emberi természetben gyökerezik. Ott állni, ahol az állt, akit tisztelünk, látni azt a helyet, ahol született, küszködött és meghalt, rejtelmes kapcsolat érzését kelti a Példaképpel, egyben tiszteletünk gyakorlati kifejezése. Hozzá még ha a világ nagy emberének szentélye az, ahová messziről jönnek csodálók, még több lelkes ember sereglik arra a helyre, melyről úgy hiszik, hogy istenség szentelte meg földjét.”

Az első keresztények alig zárandokoltak, egyrészt mert Krisztusban inkább az istenit hangsúlyozták, semmint az emberit, másrészt mivel a római hatóságok akadályozták Palesztina forgalmát. Jeruzsálemet magát Titus 70-ben lerombolta, és helyén Hadrianus építette fel Aelia Capitolina városát. A keresztények azonban számon tartották a passió emlékhelyeit, és a III. századtól elindult a zárandoklás. Nagy lendülettel azóta vett, hogy Nagy Konstantin anyja, Szent Ilona maga zárandokolt oda, megkereste és kiásatta a szent helyeket, s megtalálni vélte Krisztus keresztfáját, a császár pedig felépítette a Szent Sír-templomot. A zárandokok Krisztus és különféle szentek ereklyéit hozták magukkal, s ezek kedvet ébresztettek mind több emlékhely felkeresésére. 333 óta már útleírás (itinerárium) tájékoztatta a szárazföldön, Dél-Pannonián át oda utazókat. A népvándorlás megszüntette ezt az utat, majd az arab hódítás vetett véget a tengeri zárandoklásnak. Omár kalifa 638-ban fehér teve hátán vonult be Jeruzsálembe a Salamon-templomhoz, ahonnan Mohamed állítólag égbe szállt, s noha az iszlám által is szent helynek nyilvánított város megmaradt, a hódító mohamedánokkal nehezen alakult ki békés kapcsolat, a tengeren pedig arab kalózok lestek a keresztény gályákra. E nehézségeken egy időre segített Nagy Károly egyezsége Harún ar-Rasid kalifával, könnyebbedést azonban csak a kalózok fő európai fészkeinek, pl. 975-ben a rivierai Fraxinetumnak a kifüstölése hozott, noha Ibéria nagy része és az Itália körüli szigetek kezükön maradtak. Az új lehetőségek kihasználására első helyen a 910-ben alapított clunyi apátság buzdított, s már a X. században többen nekiindultak a veszélyes hajóútnak.

Magyarországon át az új évezred első évtizedében még azért nem lehetett zárandokolni, mert földünk térítés alatt álló félpogány ország volt, ahová legfeljebb missziósok jöhettek. De hogy azok sem mindig jutottak messzire, mutatja Romuald 24 térítőjének példája; ezeket ui. már valahol a Száva vidékén feltartóztatták és elfogták. Még a tízes években sem nyílt mód veszély nélküli zárandoklásra, amit példáz a tájékozatlan skót zárandok, Kálmán (*Columannus*) esete. Ő arról értesülve, hogy a Duna immár keresztény országokon át folyik, 1012 táján gyalogszerrel indult neki a Duna vonalát követve, de Bécsig sem ért el, amikor a túlparti Stockerauban elfogták mint morva kémeket. Az itt lakók a Bátor Boleszló uralma alatt álló morvák oldaláról támadást vártak – nem ok nélkül, mert ez rövidesen bekövetkezett –, s nem hitték el, hogy a jámbor skót mint „Krisztus szegénye” rója az utakat; kínvallatásnak vették alá, majd felakasztották. (Hamvait később Péter király kérte el és kapta meg a Magyarországon át zárandokló Poppo trieri érsek révén; az ereklyék nem sokkal utóbb visszajutottak eredeti őrzőhelyükre, az ausztriai Melkbe, de aranyozott réz fejereketartóját 1515-ig a székesfehérvári bazilikában őrizték, hogy végül ezt is Ausztriába vigyék, hol Kálmánt nemzeti szentként tisztelték.) Kálmán mártírsága után hat évvel teremődött meg a nyugodt zárandoklás lehetősége.

Arról, hogy a tömeges zárandoklás a „legkeresztényibb” István király alatt indult el, Rodulfus Glaber dijonai, majd clunyi szerzetes tudósít 1044 táján írt frank történetében: „ebben az időben kezdte szinte mindenki, aki Itáliából és Galliából az Úr sírhelyéhez, Jeruzsálembe igyekezett, a szokott utat, mely a tengeren át vezetett, el-

hagyni, és ennek a királynak a hazáján át menni. Ő ugyanis mindennél biztosabb utat hozott létre, és amikor [zarándok] szerzetest látott, fogadta, és mérhetetlen ajándékokkal halmozta el. Ettől a kedvezéstől indítatva nemesek és köznépbe tartozók megszámlálhatatlan sokasága ment Jeruzsálembe.”

A zarándokok átvonulására vonatkozó feljegyzéseket többnyire nem tudjuk évhez kötni, de a húszas és a harmincas évekből egyaránt rendelkezünk adatokkal. Ademarus Cabannensis angoulême-i szerzetes (†1035) elbeszéli, hogy 1026-ban nagy csapat nemesúr és egyházi ember indult el Franciaországból a Szentföldre Magyarországon át. Vezetőjük Vilmos angoulême-i gróf volt, kíséretében haladt mások mellett Bourges-i Odo déols-i főnemes, Richárd verduni apát, a hírneves tudós és a másik Richárd angoulême-i apát; István őket is fogadta és ajándékokkal halmozta el.

Valószínű, hogy az első időben csak nagyobb csapatban vonultak át, mert a tömeg ereje biztonságot nyújtott a még kitaposatlan úton. A zarándoklás e korábbi időszakára kell tenni Szent Gellért Magyarországra vezető útját. A szavahihetőbb 1100 körüli kis Gellért-legenda (pontosabban: legendából rövidített Gellért-napi prédikáció-szöveg) szerint egy itáliai zarándokcsapattal érkezett ide.

A velencei születésű Gellért már ifjúkorában vágyat érzett az egyházi tudományokban való elmélyülésre, és szerzetesi ruhát öltött. Az István király elindította mozgalom hatására ő is beállt egy csoportba, amely a Szent Sír meglátogatására indult. Útjuk a „pannoniai részeken” át vezetett. István lehetőleg személyesen megismerkedett és elbeszélgetett a tanult zarándokokkal. A középkor viszonyai között, amikor a földrajzi ismeretek az antik irodalom elavult tudósításai között rekedtek meg, amikor az emberek a közeli országokról is alig tudtak valamit, az Európa minden tájáról Keletre vonuló és onnan élményekkel gazdagodva visszatérő zarándokok kihallgatása maga is élményt jelentett. Pótolta ez az újságot, a modern hírközlő szervek mindmegannyi fajtát, s még a jó kormányzást elősegítő hírszerzésben is nagy jelentősége volt. Egy latinul színesen előadó utazó – mint a mongol kori Rubruk és sok társa – nemcsak páratlan szórakozást, hanem tudásban való épülést és kapcsolatok kiépítését jelentette. Nem csoda, ha a „deák” nyelven értő István minden zarándokot igyekezett megismerni és kifaggatni.

István Gellérttel beszélgetve megállapította, hogy rendkívül tanult emberrel áll szemben, és erővel itt tartotta, amikor a zarándokcsapat útra kelt.

Gellért életútját a később keletkezett szövegek eltérően rajzolják meg. A Magyar Krónika V. István kori alakjában 1270 körül még nem módosít a kislegenda nyújtotta értesüléseken, csupán megjelöli azt az olaszországi monostort, ahol Gellért szerzetes volt: *Rosacio*, amihez a kivonatoló Kézai Simon csak annyit fűzött hozzá, hogy *Rosacio* aquileiai területen feküdt. Gellért monostorának e korai megjelölése azonban téves lehet, mert a rosazzói apátságot tudomásunk szerint később alapították.

XIII. századi krónikásaink még nem ismerték Gellért később írt nagyobb legendáját, amelynek szerzője élénk fantáziával és nagy legendaírói tehetséggel alkotta meg a szent püspök élettörténetét, olyan apró epizódokra kitérve és beszélgetéseket idézve,

amelyek már maguk elárulják, hogy szerzőjüket – főként Gellért korai történetére nézve – írott források nem akadályozták a szárnyalásban.

Ez a legenda, amely az 1361. évszámmal meg egy 1381-i toldalékkal zárul, és telve van anakronizmusokkal, érdemtelenül állt nagy becsben sok középkor-kutató előtt. Karácsonyi János ezt választotta érdemes Szent Gellért életrajza vezérfonalának (1887), amit ha nem tett volna, aligha írhatott volna olyan részletes életrajzot hősről.

A legenda szerint Gellért Velencében patríciusi palotában született gyermektelen szülei buzgó imádságára. Ötéves korában nagy betegségéből való gyógyulásakor adták szülei növendéknek a Szent György-monostorba, a Velencét látogatók által jól ismert Isola di San Giorgio szigetére, szemben a dózsepalotával. Atyja a pápa által meghirdetett keresztes hadjáraton vesztette életét, írja a legendaíró, megfeledezve arról, hogy az első keresztes had 1096-ban indult. Szerinte Gellértet a magasabb tudományok (*artes*) elsajátítására a bolognai főiskolára küldték, amelyről tudnivaló, hogy csak a XI. század végén indult el benne a jogi oktatás, de hírneves egyetemmé jóval később vált. A Betlehembe készülő Gellért állítólag zárai kereskedők hajójára száll, de egy vihar partra veti egy monostorba, ahol történetesen ott tartózkodik Szent Márton apátura, Rasina, ki elhívja Magyarországra. A szerző nem tudott róla, hogy Gellért korában Zára és Magyarország közé az ellenséges Ó-Horvátország ékelődött, s így békésen átvezeti hőseit a hegyeken keresztül Pécsre, mint ahogy szoktak volt átkelni Nagy Lajos korában. Pécsen Mór püspökkel hozza össze, ki a Pozsonyi Évkönyvek szerint csak 1036-ban nyerte el a pécsi püspökséget, Pécsváradon meg Anasztáz „apáttal”, aki már 1007 előtt Magyarország érseke lett. A két eltérő időben élt főpappal kísérteti fel hősünket Fehérvárra, a Nagyboldogasszony-napi (Szent István-napi) gyűlésre, ahol a szent király eltéríti útjától zárandokunkat azzal, hogy választott püspöki címet ad neki a még fel nem állított marosvári (csanádi) püspökségre. Erre Gellért „szíve megtörik”, s marad. István egy ideig magánál tartja, majd Imre herceg nevelőjévé teszi, s e nagy kerülő után elérkezik a nagylegenda története oda, ahonnan elhagyta hiteles forrását, a kislegendát: Gellért a világtól elfordulva remeteségbe vonul Béltre, a mai Bakonybélre, hol hét évet tölt.

A nagylegenda írója pontosan tudta, hogy mivel kötheti le kora templomlátogató, ígehallgató embereinek figyelmét; minden fortélyát ismerte a legendaírásnak. Művének sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy még napjainkban is vannak művelt fők, akik nem tudják kivonni magukat hatása alól. A legendaíró önálló alkotása azonban csak irodalomtörténeti értéket jelent, s történész számára csak ott van forrásértéke, ahol maga is régebbi kútfőkből merít: ilyen bizonyíthatóan a kislegenda, ilyen a Magyar Krónika a pogánylázadás történetére, és ilyen lehet a csanádi egyházak kezdeteit tárgyaló XI. századi csanádi monostori feljegyzés vagy egy korai elveszett legendaváltozat. Mindezek azonban alig őrizhettek többet Gellért zárandokútjáról, mint a kislegenda, mely szűkössége dacára is egyeztethető más XI. századi forrásokkal, így Rodulfus Glaber idézett adatával.

kedni benne, hogy 1030-i püspökké tétele előtt már hét évet itt töltött (noha a hetes szám jellegzetes mondai elem), s mivel a csapatos zárandoklások egy-két évvel az 1018-i béke után indulhattak el, a húszas évek elejére tehetjük útját.

Ez az idő nem áll ellentétben Velence történetével, amely a húszas évek második felében vett olyan fordulatot, ami a Magyarországon át való békés zárandoklást akadályozhatta. Mint alább bővebben kitérek rá, az 1024-ben trónra lépett új német király, II. Konrád 1026-ban az Orseolókat elűzte, 1027-ben, Magyarország bekerítését tervezve, „ál-zarándokokat” küldött Bizáncba, és 1030-ban megtámadta Magyarországot. A zárandokút csak az 1031. évi békekötés után népesült be újból.

A zárandoklás növekedéséhez két körülmény járult hozzá. Egyrészt az első évtized csapatos vonulásainak sikere után megjött a bátorság a magános vagy csekély kísérettel való útra kelésre, másrészt István király testileg-lelkileg megroppanva idős éveiben teljesen a szent emberekkel való társalkodásnak adta át magát, levelekkel és adományokkal fordult távollakó nevezetes papokhoz, és a szentföldre zárandoklók nemcsak az országon belül segítette, hanem részükre külföldön zárandokházakat emelt.

A szavahihető emlékezetre támaszkodó nagylegenda kifejezetten az Imre herceg halála utáni időre teszi István efféle tevékenységét: „Letéve a gyászt, teljes valójával az isteni irgalom bőkezűségének keresésére adta magát. A kolostorok és templomok szolgálait, a szerzeteseket és a papokat különféle alamizsnákkal és adományokkal vigasztalta meg, minden pénzbeli jövedelmét, mellyel éppen rendelkezett, zárandokokra, özvegyekre, árvákra költötte. Követei képében még a külföldi tartományok monostorait is gyakran meglátogatta királyi adakozókedvének számlálhatatlan ajándékaival.” E szavak tanúbizonysága maradt meg Odilo clunyi apátnak, a szerzetesi reformmozgalom francia vezéralakjának Istvánhoz intézett levelében:

„István uramnak, Isten békességes szolgálójának és a leg[keresztényibb] királynak fráter Odilo [kivánja] a mennyek királyát és országát. Hogy lelketekben mekkora szenvedély árad isteni vallásunk tisztelete iránt, csaknem az egész világ hirdeti, hanem kivált azok tettek igen bőven tanúságot Rólatok, akik az Úr sírhelyétől visszatértek. De még mi magunk is a legbőszéesebben tapasztaltuk ezt, midőn méltóknak találtunk arra, hogy követiteket fogadjuk, akik királyi adományokat és ajándékokat hoztak. Ezért és a Ti legszentebb ájtatosságtokért a mindenható Úrnak dicséretet és köszönetet mondunk. A legbuzgóbb és szakadatlan könyörgéssel imádkozunk és kérjük Tőle, hogy vigye tökéletességre kegyelmét, melyet Bennetek elkezdett, és élteteket hosszú időre terjessze híveinek oltalmára, s engedje, hogy a mennyei hazában is uralkodjatok. Bennünket és egész [clunyi] szövetségünket (*convenientiam*) illetően, úgy véljük, kielégítően és bőven beszámoltunk Kitűnőségteknek előző levelünkben, melyet M. fráterünk és megbízottaitok által küldtünk. A szentek testeit illetően, melyekből parancsoltatok, hogy küldjünk Nektek valamit, biztosra veheti magasságos Felségtek, hogy az élők közül senki parancsainak nem engednénk készségesebben, mint a Tieteknek, ha csekélységünk lehetőségeiből és képességeiből bármi módon teljesíteni lehetne, de miként ezt tájékozottaktól megtudhatjátok, a mi [monostor]helyünk újabb

időben létesült egy bizonyos Vilmos gróf szegénységéből. Ezért úgy, ahogy a régebbi helyeken van, mi már semmiképpen nem juthattunk szentek testeihöz, kivéve egyet, a Szent Marcell pápáét, mit helyünk ennek a Vilmosnak a buzgalmából és fáradozásából kiérdemelt. Erre azonban, mivel elődeink szorgos gondnal és bölcs igyekezettel valamely ereklyetartóba tették be, és minden oldalról igen erős szögekkel és zárópántokkal rögzítették, nem mertük kezünket vetni. Végül is egy igen elrejtett helyen találtunk az ő tulajdon testéből ereklyéket, melyeket örvendező lélekkel elküdtünk Uraságtoknak. Voltak más, igen hatalmas és előkelő férfiak, akik megvetve e kor fényűzését és rátapodva a világ szennyes hullámaira, az örök élet vágyától vezérelve a mi monostorunk révjébe menekültek. Ezek hozzánk igen sok szent ereklyét hoztak, amelyek közül, amit tudtunk, Hozzátok küldöttünk, kérve Felségedet, hogy fogadja jó szívvel. Azonkívül úgy véljük, hogy a méretük senkiben sem fog valami rossz gondolatot ébreszteni, mert igen gyakori tapasztalatból tudtuk meg, hogy nem csupán az ereklyék szent darabkái által, hanem még övezőikkel is több csoda és erény szokott tündökölni, mint azokon a helyeken, ahol maga a test nyugszik. Hiszen Szent Gergely pápa történetében is olvassuk, hogy midőn néhányan tőle szentek ereklyéit kérték, az ereklyék helyett csak az ereklyetakarót kapták meg, s midőn ezek hitükben kételkedtek és panaszkodtak, hogy nevetségessé válnak, az említett pápa a takaró egy részét késsel bevágta, s mint mondják, rögtön vér folyt belőle. Szerzeteseinket, akik ezt az írást Hozzátok viszik, jóságtokba és kegyelmetekbe ajánljuk, és alázatos könyörgéssel kérünk, hogy mindenben lássátok el segítséggel és tanáccsal őket. Ha pedig csekélységünk Istennek, a mindenség teremtményének tetsző dolgokat ajánlhatna fel, kívánjuk, hogy abból Rátok és a Tiedre is üdvösség származzon. Isten veletek!”

Odilo, aki 54 évig állt a clunyi monostor élén (994–1048), személyes kapcsolatot tartott fenn Európa keresztény uralkodóival, így I. Ottó özvegyével, Adelhaid császárnéval († 999), kinek életrajzát is megírta, III. Ottóval, II. Henrikkel, II. Konráddal és II. Róbert francia királlyal, de tanítványa és életírója, Jotsaldus művében kiemeli, hogy István magyar és Sancho hispaniai király, akiknek nem volt alkalma személyesen találkozni vele, követekkel és levelekkel fordultak hozzá, ajándékokkal árasztva el őt.

Maga Jotsaldus is részt vett egy Magyarországon átvezető zarándokúton, talán éppen azon, amelyről Odilo említést tett levelében. Ez alkalommal még Hugó apát és Richárd püspök vonult Jeruzsálembe.

A másik nevezetes főpap, akivel István szoros kapcsolatot tartott fenn, Berno reichenauai apát volt. Berno szintén hosszú ideig (1008–1048) állt a Boden-tó mellett fekvő előkelő birodalmi apátság élén, és mint császári bizalmasnak, befolyása volt a politikára is. Nagyra becsült irodalmi munkássága főként a teológia, liturgia és a „muzsika” ágaira terjedt, de mintaszerű leveleket is írt, melyeket híres könyvfestő műhelyében rajzos iniciálékkal és színezett betűkkel díszítettett. Egy ilyen, III. Henrikhez könyv alakban írt hosszú levele, melyben főként Aba legyőzéséhez és Péter király behelyezéséhez gratulál, eredetiben is fennmaradt. Bernónak Istvánhoz írt levele, sajnos, elveszett, és tartalmát csak azokból a kivonatokból ismerjük, melyeket a hit-

újító Melanchton Fülöp írnokai Berno leveleskönyvéből készítették. Szó volt ebben a levélben arról, hogy István király „a gallokat [franciákat], germánokat és másokat, akik országán át Jeruzsálembé és más szent helyekre zarándokolnak, bőkezűen segíti”; a továbbiakban Berno Istvánt a „szent egyház tagjának” (*membrum sanctae ecclesiae*) nevezi, és köszönetet mond, hogy „a Jeruzsálembé menő szerzeteseket emberségesen kezelte” (*humaniter tractarit*), kivált pedig mivel „bőkezűséget és gyöngédséget (*liberalitatem et humilitatem*) tanúsított két reichenauai szerzetese iránt”, mindezért Berno „érette és felesége, Gisela lelki üdvéért ünnepélyes miséket celebrált, és mindkettőjük nevét az Élet Könyvébe (*in Librum Vitae*) jegyezte be”. Ókeresztény felfogás szerint az „Élet Könyve” Isten kezében van, s az igazhivők nevét tartalmazza. Pál apostol munkatársairól írta levelében: „neveik fölírvák az Életnek könyvében” (Fil. 4 : 3). János jelenései szerint az utolsó ítéletkor lesz szerepe: „És látám a halottakat, nagyokat és kicsinyeket, állani az Isten előtt; és könyvek nyitvatának meg, majd egy más könyv nyitvaték meg, amely az Életnek Könyve; és megítéltetének a halottak azokból, amik a könyvekbe voltak írva, az ő cselekedeteik szerint. ...És ha valaki nem találtatott beírva az Élet Könyvébe, a tűznek távába vetteték” (20 : 12, 15). István korában egy-egy nagy egyház halottas könyvét, necrologiumát is mondták Élet Könyvének, azt, amelybe naptári rendben bevezették mindazok nevét: szentekét, jótévő uralkodókét, főpapokét, akikről misében emlékeztek meg. Ezt figyelembe véve, István cselekedeteiért még életében méltó elismerést kapott kora vezető szellemi nagyságaitól.

Nem őriz írás a kor harmadik nagy tudósának, a verduni St. Vanne-monostor apátjának, Szent Richárdnak véleményét: vele István és Gellért püspök személyes kapcsolatot tartott. Bizonyossá teszi ezt az, hogy Richárd 1026-i zarándokútját kilenc év múlva megismételte, s ez idő tájt dedikálhatta neki Szent Gellért azóta elveszett teológiai művét. 1035-ben Richárd apát Ebervinnel, a trieri Szent Márton apátjával ment Magyarországon át Jeruzsálembé. Útjukon történt az a Bizáncot jellemző eset, hogy Antiochiában csatlakozott hozzájuk egy Simeon nevű görög remete a Sinai hegyi bazilita monostorból, és Richárdot atyjává fogadva követte őt Jeruzsálembé, majd a visszaúton követni akarta Nyugatra. Elérkezve Belgrádba, a bizánci uralom alatt levő Bulgária határvárába, a görög várparancsnok megtiltotta a görög remetének, hogy elhagyja az országot. Simeon ugyan elvált a többiektől, de csak azért, hogy „disszidáljon”. A kevésbé ellenőrzött balkáni hegyvidéken át az Adria partjára ment, majd hajón átkelt Olaszországba, és eljutott Franciaországba.

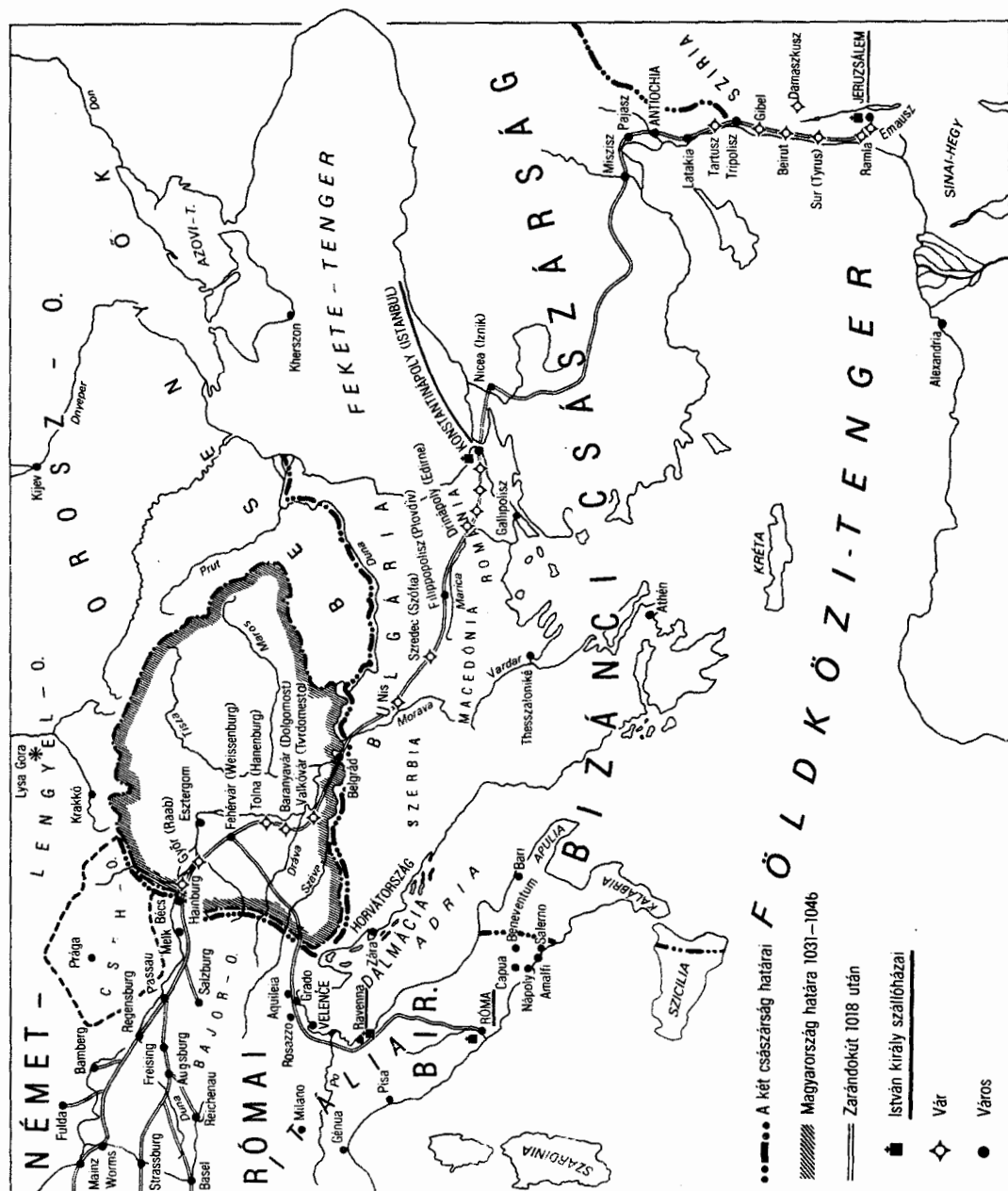
A zarándoklatok szaporodtával időszerű lett, hogy az útvonalat írásba foglalják. Jeruzsálemi itinerárium már az ókeresztények számára is készült, így 333-ban, az ún. *Itinerarium Burdigalense*, mely Bordeaux-tól kiindulva Milánón és Aquileián keresztül Dél-Pannoniát szelte át; útvonala a Dráva déli partján haladva Eszéknel tért le *Sirmium* felé, és *Singidunum* (Belgrád) városánál kelt át a Száván. Ez az útvonal a mediterrán római birodalom helyzetének felelt meg. A kora középkorban azonban Európa súlypontja északabbra, a Rajna-vidékre tolódott, s ennek megfelelően az új út főleg a Duna vonalát követte. Az ezt ismertető itinerárium biztosan datálható 1031

és 1043 közé azon az alapon, hogy Magyarország nyugati határát a Fischa folyóban adja meg, márpedig ezt a határt a német támadást követő 1031-i békében állapították meg, és Aba Sámuel az 1043-i békében mondott le róla. Az itinerárium a bennünket érdeklő részt így írja le:

„Minden Jeruzsálembe menő ismeri az utat saját lakhelyétől Magyarorszáig; Magyarországból Jeruzsálembe itt van feljegyezve: Magyarország a Fischa (*Fisgaga*) víz közepénél kezdődik; innen egy mérföldre van az a vár, amelyet Hainburgnak (*Heimenburch*) neveznek; innen két [nap] a Rábának nevezett vár [*Raua* Győr német *Raab* neve]; ettől a vártól három nap alatt jutni a Fehérvárnak nevezett várba [*Wzzenburch* a német *Weissenburg* név], és további három nap alatt a *Hanenburch*-nak mondott várba [távolsága szerint Tolna vár], négy nap alatt pedig addig a várig, melynek neve *Duldumast* [a szláv *Dolgomost* ‚hosszú híd’ név a távolság szerint megfelel Baranyavárnak, hol a széles, de sekély medrű Karasó, a mai Karasica folyón átvezető hídról van szó]. Innen erdőn és számos tavon át, majd egy folyamon hajón átkelve egy faluba, amely bővelkedik kenyérben [fekvése szerint a Dráva túlsó partján elterülő Eszékről van szó], innen egy nem messze fekvő várba, melynek neve *Dordomest* [a szláv *Tvrdomesto* ‚erős hely’, fekvése szerint Valkóvár, a mai Vukovár], négy nap alatt. Innen pusztán és száraz területen, hol nem találni vizet, három nap alatt a nagy Száva (*Suouua*) folyamig, amelynek a partján, a folyam túlsó oldalán egy Belgrádnak (*Belgrada*) nevezett jó és gazdag vár, Bulgária kezdete. Belgrádtól hét napon át pusztaságon, sok erdőn, hegyeken és dombokon át a *Nis*nek mondott erődig, Nistől pusztaságon át négy nap alatt a *Straliz*nek mondott erődig [*Szredec*, azaz Szófia], ettől az erődtől további négy nap alatt egy nagy folyamig további folyók mellett, melyek Bulgáriában folynak. E folyam túloldalán fekszik a *Philippopolis*nek nevezett vár [Plovdiv], amely Macedónia tartomány első városa. E folyam Bulgária és Macedónia határa. Philippopolis várostól öt nap alatt a másik városig, melyet *Adrianopolis*nek neveznek [Drinápoly vagy Edirne], kenyérrel, hallal és a föld minden gazdagságával bővelkedve Románia [*Romania*, a mai „Rumélia” a Balkán délkeleti szögletében], Adrianopolisból pedig további öt nap alatt Konstantinápoly városba. E kettő között öt erőd fekszik, egyik erődtől a másikig egynapi út van; ezeket így nevezik: az első vár *Bargaropolis* [*Bulgarophygon*, ma Baba Eski], a második *Erkanropolis* [*Arkadiopolis*, ma Lüle Burgas], a harmadik *Burgara* [fekvése szerint Tzurullon, ma Çorlu], a negyedik *Solumbrea* [*Selymbria*, a mai Silivri], az ötödik *Ziur* [Thyras]. Konstantinápolyban pedig sok gazdagság és sok csodálnivaló van.”

Innen eltérő, valószínűleg XII. századi fogalmazásban és leuga-mérföldben szúrták be a Márvány-tenger északi partján, majd Gallipolisztól a tengeren vezető utat, mely a szeldzsuk előretöréstől kezdve szolgált kerülő útként. Az eredeti szöveghez visszatérve:

„Konstantinápoly városból hajón a Duna-tenger kifolyóján [a Boszporuszon] át és a tenger mellett két nap alatt *Spilas* faluig; itt a tengerág, s két nap alatt *Nikka*, azaz *Nicea* derék városa [ma Iznik]; innen hat nap *Licaonia*, és két nap alatt *Spiricas*, hol rossz emberek vannak *Arméniából* [?]; innen a *Kadea* nevű városhoz három nap

47. A jeruzsálemi és a római zarándokút

alatt, további három *Acuticupia* mezőváros, azután egy nap *Senephia* erőd és kettő *Adina* [Adana] erőd és egy nap *Mammistra* [Misizis] város, azután két nap *Bajas* [Pajasz] falu és további két nap *Antiochia* [Antakya], jó és minden áron felüli élelemmel; innen fél nap alatt Szent Simon, innen két nap *Likka* [Latakia] jó városába, innen egy nap *Giura* erődig [Margat], és egy másik nap *Torthus* [Tartusz] erődig, s itt végződik Görögország. Tartuszból sivatagon át két napig egy mohamedán városba, melyet *Tripolis*nak [Tarabulusz] neveznek, itt kezdődik Szíria. Innen egy nap alatt *Gibel* [Dzsubail] városba, és innen egy nap alatt *Barith* [Beirut] erődhez, innen két nap *Siur* [Tyrus, ill. Sur] erődhez. Innen [... ..] *Ramula* [Ramla], innen két nap *Emaus* várhoz, innen 12 mérföld Jeruzsálemig.”

Az itinerárium Jeruzsálem leírását is közli, de ez már XII. századi kiegészítés.

Az útleírás a magyar szakaszon a város helyek nevét német és szláv néven adja meg; azonosításukat a néven kívül az teszi lehetővé, hogy a megadott *civitas*okon csak ispáni várat, megyeközpontot érthetünk, amikor is a távolságok megadása eléggé eligazít. A napi járóföldek a terepviszonyoknak megfelelően változnak, de általában 25–30 km távolságnak felelnek meg. A Magyarországon átvezető út Hainburgtól (Dévénnyel szemközt) a Szávaig 19 nap, a bizánci útszakasz Belgrádtól Konstantinápolyig 25 nap, innen Szíria (ma Libanon) határáig 32 és fél nap, s innen Jeruzsálemig (5 napi útszakasz kiegészítésével) 13 nap, összesen az egész út 89 nap, három hónap. Ademar Cabannensis elmondja, hogy az angoulême-i zarándokok útja 1026/27-ben Jeruzsálembe és vissza nyolc és fél hónapig tartott; ténylegesen egy út kb. négy hónapot vehetett igénybe.

István király, hogy a zarándokok útját külföldön is megkönnyítse, három vagy talán négy szállóházat alapított részükre Magyarországon kívül: a „szent sírhoz” zarándoklóknak Konstantinápolyban és Jeruzsálemben, az „apostolok útján” járóknak pedig Rómában és XIII. századi hagyomány szerint Ravennában.

Ami a konstantinápolyi alapítványt illeti, a XI. század végi István nagyobb legendája írja, hogy itt „csodálatos művű egyházat” épített. További sorsáról nincs biztos adat. Felvetődött a gondolat, hogy István egyházát esetleg ott kell keresni, ahol egy évszázad múlva László leánya, Piroska, Komnenosz János császár neje a Pantokratör tiszteletére monostort alapított kórházzal, menhellyel és három templommal. Az építkezés befejezését azonban Piroska, görög nevén Eiréné († 1134), meg sem érte; férje fejezte be és adott számára alapítólevelet (1136). Ebben pedig nincs szó arról, hogy a Pantokratör-egyháznak régebbi előzménye lenne. Így az azonosítás az azóta három török mecsetté átépített monostorral (ma Zeirek klisze-dzsámi) nem bizonyítható.

Több érv hozható fel egy másik azonosítás mellett. III. Honorius pápa két bullájában (1216, 1218) kivonatolta III. Béla görög oklevelét, mellyel a jeruzsálemi Szent Theodosius-lavrának adományozta a szávaszentdemeteri görög monostort minden tartozékával és egyházakkal, első helyen „Konstantinápoly városánál a Szent Julián-egyházat szállóházzal, épületekkel, raktárházakkal és minden más függelékével és tartozékával, a Szent Jónás-egyházzal és más egyházakkal”. III. Béla csak a saját kegyurasága alatt álló monostort adományozhatta el, s ha ő ezt a magyar királyok

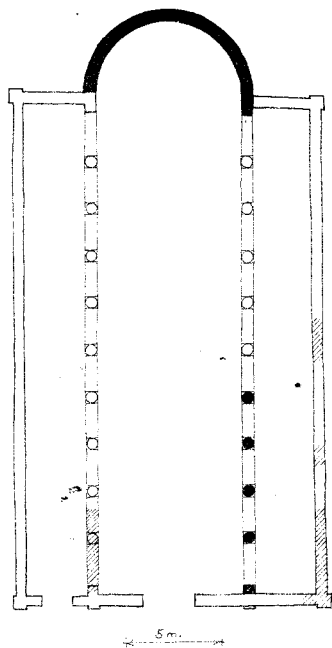
jogán mint örökséget bírta, akkor csak egy korábbi alapítvány jöhet szóba, a Szent Istváné. Sajnos, e megoldás hiányossága, hogy nem ismerjük a Szent Julián-monostor helyét. A konstantinápolyi templomok sorában nem szerepel, és ha a város mellett volt, amire az *apud* megjelölés is utal, jelenleg nincs fogódzópont helyének meghatározására.

A jeruzsálemi alapítás közvetlen előzménye az volt, hogy az egzaltált Hakim kalifa, aki keresztény anyja miatt kezdetben támogatta a kereszténységet, 1004-től pedig üldözni kezdte őket, 1009-ben minden templomot leromboltatott Jeruzsálemben és egyebütt. Ez a tette az egész keresztény világban olyan felzúdulást váltott ki, hogy Rómában, sőt Laskai szerint István udvarában is felmerült egy hadjárat gondolata a Szentföld visszafoglalására. Hakim csak 1017-ben engedélyezett szabad vallásgyakorlást, majd halála után, 1027-ben VIII. Konstantin görög császár egyezséget kötött az aleppói emírrrel a Szent Sir-templom újjáépítésére s az elűzött keresztények visszafogadására. Ez idő tájt, az 1020-as években alapították amalfibeli kereskedők az első ispotályt, ill. zarándokházat Keresztelő Szent János tiszteletére, azt, amelyből a XII. században a johannita rend kifejlődött.

Ebbe a templomépítési, ill. újjáépítési mozgalomba kapcsolódott be Szent István alapításával. A nagylegenda szerint „Jeruzsálem városában... szerzetesház (monachorum cenobium) épített, s azt gazdagon ellátta a mindennapi ételmet adó birtokokkal és szőlőkkel”. 1135-ben egy Petronilla nevű magyar zarándokasszony egy házat vásárolt hozzá Jeruzsálemben, majd 1160 körül II. Géza nagy jelentőségű lépésre szánta el magát. Követve mások példáját, akik a XII. században a felszabadult Szentföld neves egyházai mellé „keresztes” rendet alapítottak – ilyen a johannita ispotályos lovagok, a templomos lovagok, a jeruzsálemi Szent Sir kanonokjai és a Hebron-völgyi Szent Ábrahám kanonokok rendje –, II. Géza a Szent István király ispotályos kanonokrendet alapította. A kanonokrend szabályait III. Sándor pápa és Manfréd bíboros állapította meg. Anyaháza a jeruzsálemi magyar ispotály lett a hozzá épített Boldogasszony- és Szent István király-templommal, magyarországi központja pedig az Esztergom fölött a Duna partján elterült Abony, mely az ispotályról *Szentkirály* nevet kapott. Jeruzsálem újbóli elfoglalása után a magyar ispotály elenyészett, de az esztergomi anyaház tovább virágzott, és birtokain filiákat hozott létre: ilyen volt a budafelhévízi keresztes konvent (a Margit-híd budai hídfőjénél). Mindezek a török hódítással elpusztultak, s a Szent István-rend tartozékai közül napjainkban már csak egyetlen épület áll, a bodrogközi Karcsa sajátos építészeti szépségekkel rendelkező temploma.

Az esztergomi keresztes ispotályt a történetírás a johannita lovagok házai közé sorolta, s csak legújabbán derült fény rá, hogy önálló magyar ispotályos keresztes rendről van szó, melynek őse István király jeruzsálemi alapítványa.

A ravennai szállóház ugyanolyan szerepet töltött be a római úton, mint a konstantinápolyi a jeruzsálemin. Ez a körülmény, valamint a magyar érsekség 1001-ben Ravennában történt alapítása indokolta egy ravennai ispotály létesítését. Sajnos, ebben az esetben kétséget ébresztő mozzanatok vannak. A jól informált XI. századi

48. A ravennai San Pietro
in Vincoli-monostor templomának
alaprajza

nagylegenda éppen erről nem tesz említést, és a hiányt a legendát bővítő Hartvik sem pótolta. Van ugyan egy 1589-i könyvben kiadott oklevélszöveg, mely szerint István király Gellért püspök tanácsára ravennai területen Vasas Szent Péter tiszteletére monostort alapított és évi 25 márka ezüstöt utalt ki számára kamarájából. Erről a szövegről azonban biztosan megállapítható, hogy hamisítvány, és a hamisító azt a hiteles oklevelet használta fel forrásul, melyben II. Endre és fia, Béla herceg (a későbbi IV. Béla) 1233-ban megerősíti István illetén alapítványát. II. Endre akkor adta ki a 25 márka adományt megújító oklevelét, amikor maga is Ravennában járt, és a szomszédságban megkérte a fiatal Estei Beatrix kezét. Az adomány-megújítás a Szent Péter-monostor apátjának kérésére történt. A kérdés az, hogy az apát igaz hagyományra támaszkodott-e, avagy alaptalan kéréssel állt elő. Nem támogatja a hagyományt, hogy III. Lucius pápa 1181-i bullájában, melyben a monostor birtokait megerősíti, nem tesz említést Istvánról mint alapítóról. Az

viszont nagyon is elképzelhető, hogy István király a ravennai érsekkel és *dux*szal olyan megállapodást kötött, hogy a magyar zarándokok a Szent Péter-monostorban megszállhatnak, s ezért anyagi támogatásban részesítette az apátságot. Lehet, hogy ezt az elfeledett jogot az apátnak 1233-ban sikerült „valorizáltatnia” évi 25 márka ezüst összegben. Mivel itt nem alapításról van szó, megmagyarázható, hogy a legendaíró és Lucius pápa nem írt róla.

A ravennai *ecclesia Sancti Petri ad Vincula* nem a városban feküdt, hanem attól 16 km-re délre, hol ma egy San Pietro in Vincoli nevű helység áll. Maga az apátság a XIII. században a kamalduli szerzeté lett, a középkor végén hanyatlásnak indult, a ravennai érsek tulajdonába ment át, és San Lorenzo in Vado Rondino község plébániája alá rendelték. 1613-ban alaprajzot készítettek a háromhajós templomról és a hozzá csatlakozó monostorról; ennek alapján rekonstruálható az épület. A múlt század elején világi tulajdonba került; új birtokosa templomát nagyrészt elbontatta, és a monostorból emeletes úrilakot építtetett. Ma carabinieri-laktanya, míg az egykori templom befedett maradványa garázsul szolgál.

Rómában a Szent Péter-bazilika déli oldalán a XVIII. századtól kezdve állott egy Szent István protomártír tiszteletére emelt kis templom. Ezt kapta meg István király II. Szilveszter pápától vagy valamelyik utódától, ezt bővítette ki egy 12 kanonokot befogadó díszes prépostsággá, és „köfállal kerített szállást épített a magyarok számára, akik ájtatosság végett a Szent Péter főapostol-egyházat fölkeresik” – olvassuk az 1080 táján írt nagylegendában. A Bramante és Michelangelo közreműködésével

tervezett új Szent Péter-bazilika építése alatt, 1557-ben Tiberio Alfarano mérnök felvételt készített a régi épületekről, s ezen feltüntette a Szent István-szállóház alaprajzát is „eccl. S. Stephani minoris” felirattal. Az 1975. évi római kutatásom alkalomával megtalált alaprajz háromhajós bazilikát tüntet fel – középső hajója félköríves szentélyben végződik –, s déli oldalán csatlakozik hozzá egy Γ alakú szárny egyforma helyiségekkel s végigfutó oszloptornáccal. Templomát sematikusán feltünteti a Szent Péter-bazilika kupolájának építésekor Dupérac-Lafréry madártávlati rajza is, de a bazilika két déli toronykápolnája előtt feltüntetett kisebb templom rajza annyira elnagyolt, hogy részletek vizsgálatára nem alkalmas. A sok viszontagságot látott szentistváni alapítást 1776-ban bontották le, amikor a Szent Péter-bazilika sekrestyéjét építették a déli oldalon, ahol ma a kincstárat őrzik. Az egykori szállóházból csak hét oszlop maradt a sekrestyébe beépítve.

A XIII. századi krónikás megjegyzi, hogy Szent István maga is elzarándokolt Rómába. Noha ez a híradás az egykorú forrásokból nem igazolható és a politikai viszonyok sem teszik valószínűvé, István mindvégig szoros kapcsolatot tartott fenn Rómával, sőt a bencés rend anyamonostorával, Monte Cassinóval is. Anasztáz, a király fő tanácsadója az egyházszervezésben, ifjabb éveiben Szent Adalberttel maga is megfordulhatott Monte Cassinóban, s így érthető, hogy amikor a pannonhalmi apátság jogállását meghatározták, Monte Cassino kiváltságát jelölték meg mintaképpen. Szorosabb kapcsolatok azonban csak István életének vége felé szövődtek, amikor István egy igen szép keresztet ajándékozott a főapátnak és azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy az egyik építendő monostorba cassinói szerzeteseket küldjön. Két jeles szerzetes útnak is indult, de mire Magyarországra értek, István király meghalt, s utóda, Péter öt pluviálét (vecsernyepalástot) adományozva nekik, visszabocsátotta őket Itáliába.

Maradt István görög–szentföldi kapcsolatának egy mindennél hosszabb életű emléke: a kettős kereszt.

István király, s az ő révén Imre herceg kettős kereszt tiszteletéről figyelmet érdemlő hagyományt őrzött meg Dlugoss János lengyel krónikás a Lysa Góra-i Szent Kereszt-monostor eredetéről szólván. Eszerint Imre herceg, rokona, Boleszló lengyel király meghívására, a Kielce körüli erdőben szarvasra vadászott. Ahol az üzött szarvas eltűnt, ősrégi romokra bukkantak, mely emberi lakásra alkalmasnak mutatkozott. Imre ezt szerzetesek számára igen jó helynek találta, s kérte atyjafiát (*patruum et affinem*), hogy építsen ott monostort. Midőn Boleszló hajlott a kérésre, Imre megörült és megköszönte, „majd azt a kettős keresztet (*crucem bifurcatam*), mely az Úr keresztfájának nevezetes darabját tartalmazta csekély ezüsfoglalatban, s amelyet atyjának, István magyar királynak a görög császár Konstantinápolyból nagy ajándékként küldött”, s apja ajándékából Imre mellén viselt, e helynek adományozta. Boleszló itt a bencések számára monostort alapított.

Noha Dlugoss a XV. században élt, és néha saját maga kikerekítette adatait, több körülmény hozható fel amellet, hogy történetének hitelt adjunk. Dlugoss krakkói kanonok volt; jól ismerte az egyházmegyében fekvő monostort, melynek történetére

az egyházmegye beneficiumairól szóló könyvében is kitért. Mi több, említi, hogy a monostor igen régi templomában görög festés látható. Egy XIII. századi krónikás, Basco ugyan egy századdal későbbi alapításnak mondja, de ha így volna, akkor is feltehető, hogy egy régebbi fejedelmi vadászlak előzte meg a monostort, s ennek kápolnája volt a monostor magva és a kereszteteklye őrzőhelye. Hogy az alacsony hegytetőn elhelyezkedő épületsorozat helyén pogány kultuszhely állott-e, mint egy körfal alapján gondolták, szempontunkból közömbös.

Dlugoss látásból ismerte a szóban forgó kereszteteklyét, márpedig a középkorban szokás volt az ereklyéket együtt őrizni az eredetüket megvilágító feljegyzéssel. Egy régi ereklyekísérő cédulával magyarázható, hogy a történet olyan hiteles elemeket tartalmaz, amelyek a magyar krónikákban sem találhatók, csak egykorú feljegyzésekben; ilyen István ereklyegyűjtése, a görög császárral való szoros kapcsolata és Imre vadászkezdvtelése, ami utóbb halálát is okozta. Nem csökkenti a feljegyzés hitelét, hogy a Szent Kereszt-monostor XV. századi évkönyvei egy sokkal legendásabb változatot tartalmaznak, mely szerint Imre herceg apósának, „Meskó királynak” a vadászatán vett részt, és a csodaszarvas eltűnése helyén adta a szent keresztet az egyháznak és a szerzeteseknek. Ez a változat a Magyar Krónika váci egyházalapítás-legendájával egyezik, hol Géza és Szent László a főszereplő, s így a legendaalakulásban magyar hatásra lehet következtetni.

A lengyel forrásokban megőrzött hagyomány összhangban van a kettős kereszt magyar kultuszának történetével. Ha a XVIII. században hamisított Lilienfeldi Évkönyvnek az az 1042-i adata, hogy Szent István Adalbert osztrák őrgórnak kereszteteklyét adott, fölöttébb kétséges is, feltétlenül hitelt érdemel az Orosz Évkönyvek 1152-i feljegyzése, mely szerint az Oroszországba hadat vezető II. Géza nyakában egy olyan, István királytól eredő keresztet viselt, mely Krisztus keresztjének részét tartalmazta, s Vlagyimir halicsi fejedelem erre tett esküt. Ez azonos lehet azzal a Szent Istvánnak tulajdonított ereklyetartó mellkeresztel, amelyet IV. Béla leánya, Anna hercegnő 1270-ben Csehországba lopott, s utóbb a Szent Vid-székesegyház ereklyéi között őriztek. Mindamellet Magyarországon nem csak egy kereszteteklyével kell számolni, hiszen az ide került „igazi kereszt” (*vera crux*) darabot más ereklye módján osztották; kaphattak belőle szomszédos fejedelmek, de hazai egyházak is, amelyeknek oltárát a Szent Kereszt tiszteletére emelték. Alighanem ebből részesült Székesfehérvár Árpád-kori Szent Kereszt-plébániatemploma is, melynek helyét még nem állapították meg biztonsággal.

A fentiek alapján elfogadható, hogy II. Bazileiosz császár István királynak adott egy kereszteteklyét, mely a hagyományos forma szerint kettős kereszt ereklyetartóba volt foglalva. Ilyen alakot mutat pl. az esztergomi kincstárban őrzött bizánci „sztaurothéka” ereklyetartó keresztje, mellette balról Nagy Konstantin császár, jobbról Szent Ilona aranyzománc képével.

Krisztus keresztfáját, melyet Szent Ilona vélt feltalálni, fia, Nagy Konstantin az általa épített jeruzsálemi Szent Sír-templomban helyezte el. Innen jutott belőle egy darab Rómába, ahol a Santa Croce in Jerusalemme-templomot építették őrző-

helyül, de fő része Konstantinápolyba, a császár tulajdonába került. 593-tól a XII. századig vannak adatok rá, hogy a császár hadjáratban maga előtt vitette a „győzelemhez” ereklyét, kezdetben lándzsára tűzve, később kettős kereszt alakú ereklyetartóban.

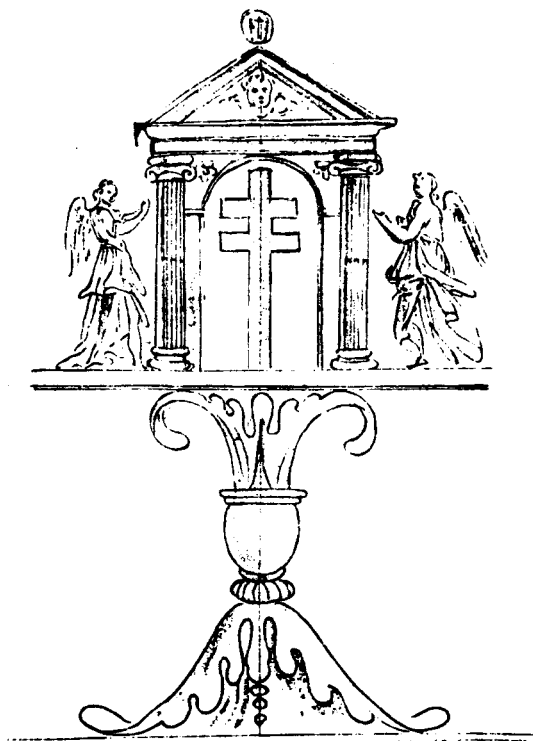
Nincs tisztázva kielégítően a kereszttereklye és a kereszt alakú felségjelvény egymáshoz való viszonya, noha a középkorban gyakorlat volt a felségjelvények ereklyével történt „megerősítése”. A legújabb kutatások szerint ereklye áll annak az ál kettős keresztnek a háttérében is, amelyet a magyar korona I. Gézát ábrázoló lemezén láthatunk, de ebben az esetben nem Krisztus keresztjének darabjával erősítették meg a keresztet, hanem töviskorona-ereklyével. Ez az ereklye a bizánci művészetben a VI. századtól kezdve a keresztnek stilizált növényi fonadékkal vagy ággal való díszítése formájában jelentkezik: az I. Géza keresztjéhez hasonló megoldásban Dukász Mihály felesége, Mária császárnő zománcképén, a tífiszi Khakhulli-ikonon, továbbá mint országalma keresztje két XII. századi bizánci császárreliefen. A bizánci töviskorona-ereklye a latin császároktól került Velencébe, honnan Szent Lajos francia király szerezte meg, és számára építette Párizsban a Sainte-Chapelle-t. 1270 után a magyar királyi és királynéi pecséteken is olyan kettős keresztet ábrázoltak, amelyeken hol növényi fonadék, hol tüskés karika jelképezi Krisztus töviskoronáját.

A fenti felismerések tükrében a magyar kettős kereszt jelvény fejlődése bonyolultabb folyamatnak tűnik, semhogy egyszerű sémákkal megoldható lenne. A magyar történeti köztudatban elterjedt, hogy a magyar kettős kereszt első ábrázolása III. Béla pénzén található, s így a kettős kereszt címet Magyarországon a Bizáncból jött III. Béla honosította meg. Kétségtelen, hogy mint címermotívum először III. Béla érmein jelentkezik, s ennek illetően alkalmazására hathatott a bizánci kettős kereszt pajzs, amit két császárnő pajzsán látunk ábrázolva (Monomachosz-korona és Pala d'oro, Velence), de a kettős kereszt már korábbi királyaink érmein is felismerhető, mint erre alább, a pénzverésről szólván kitérek. Az az egyházi és politikai ellenállás, ami Magyarországon a Bizáncból hazatérő III. Bélát fogadta, valószínűtlenné teszi, hogy ő az ország címerül egy ellenlábas nagyhatalom uralkodójának „eretnek” egyházi jelvényét választhatta volna. III. Béla csak olyan „bizánci” jelképet vehetett fel címerébe, aminek itthon megvoltak a hagyományai; ez volt István király kereszt-ereklyéje, melynek kettős kereszt alakú foglalatát III. Béla apja, II. Géza is nyakában viselte.

A magyar kettős kereszt eredetére vonatkozó hagyomány további alakulását befolyásolta a latin és görög egyház eltávolodása. Latin pápságunk nem óhajtotta Szent István „jelvényét” az eretnekké vált görögöktől származtatni, s a Rómából való eredeztetésnek jó alapot adott Hartvik püspök legendája, mely szerint István a pápától apostoli keresztet kapott. Ezt a pápai keresztet azonosították hát a kettős keresztel, nyilván ilyen értelemben beszéltek róla a konstanzi zsinaton (1413), mondván, hogy Szent István címere a kettős kereszt volt, s kifejezetten így szólt róla Werbőczy Hármaskönyvében, ki szerint a pápa két keresztet adott Szent Istvánnak, s ezért van kettős kereszt a magyar címerben (I. 11. 3). Az apostoli keresztől azon-

ban kimutatták, hogy nem kettős kereszt volt, hanem egyes, noha a kereszt alatt felfüggesztett zászló tartóléce az ábrázolásokon néha kettős kereszt benyomását kelti.

István király abban az időben élt, amikor az egyházszakadás, a szkizma még nem következett be; Róma és Bizánc a nyelvi és rítusbeli eltérés ellenére is keresztény egységet alkotott. István a görög császártól kapott kereszteteklyében nem bizánci szimbólumot, hanem *vera cruxot* látott. Így válhatott ez uralkodói jelvénné és címerképpé, napjainkig fenntartva emlékét a Bizánccal való kiegyezésnek és a jeruzsálemi zarándokút megnyitásának.

49. A régi Szent Péter-bazilikában őrzött kereszteteklye a kettős keresztet tartó angyalokkal

István uralkodása második felében az a kedvező külpolitikai helyzet, amely a kelet-nyugati hídverést lehetővé tette, megváltozott, s ez átmenetileg a zarándokút bezárásához, sőt egy minden eddiginél súlyosabb ellenséges támadáshoz vezetett.

István hosszú uralkodása alatt szükségképpen megérté olyan jelentős uralkodók halálát, akikkel jó kapcsolatot épített ki. A húszas évek közepén egymás után két nagy támogatója és két szövetségessé vált ellenfele dőlt ki: 1024. április 9: VIII. Benedek pápa; 1024. július 13: II. Henrik császár; 1025. június 17: Bátor Boleszló király; és 1025. december 25: II. Bazileiosz császár.

II. Szilveszter és a rövid ideig trónoló XVII. János pápa halála (1003) óta két olyan pápa ült Szent Péter trónusán, akik Róma leghatalmasabb patríciusától, Crescentius Jánostól függő viszonyban voltak: XVIII. János (1003–1009) és IV. Sergius (1009–1012). Crescentius János halálával azonban a német királyt támogató tusculumi grófok jelöltjét, Theophilactust választották meg VIII. Benedek néven. A harcias beállítottságú pápa az ellene felléptetett Gergely pápát elűzte Rómából, és előkészítette II. Henrik római útját (1013–1014). A Szent Péter-bazilikában császárrá koronázott Henriknek a pápa glóbuszt szimbolizáló keresztes országalmát nyújtott át (amit a császár a clunyi apátságnak adományozott tovább), s miután a pápa a császári koronát Henrik fejére helyezte, ez régi királyi koronáját Szent Péter oltára fölé akasztotta.

A pápa erőlesen támogatta Genovát és Pisát a szaracénok, a dél-itáliai lombard fejedelemségeket pedig a görög uralom ellen, sőt 1020-ban felkereste Henriket Bambergben, és rávette egy újabb itáliai hadjáratra (1021–1022), amivel a két császárság közt ingadozó lombard hercegségeknek (Beneventum, Capua, Salerno, Nápoly) a „Rómától” való függését erősítette.

István harmonikus viszonya VIII. Benedek pápával olyan adottság volt, amit császári sógorának politikája is biztosított. A római–bizánci ellentét mindamellett nem követelte meg a magyar–görög szövetség feladását. Egyrészt Bizánc a Bariban

székelő katapán (katonai kormányzó) révén biztosan kezében tartotta Apuliát és Calabriát, másrészt Henrik is csak addig nyomult Itáliában délre, amíg a bizánci területet megközelítette. A nagy szövetségesek halála közül II. Bazileioszé nem jelentett irányváltást a görög politikában, csupán annyit, hogy Bizánc egyik legnagyobb uralkodója után jelentéktelen, élvhajász öccse, VIII. Konstantin (1025–1028) lépett trónra. Annál súlyosabb csapás volt István számára „Nyugat” császáranak, II. Henriknek a halála.

Istvánnak a királyság megszervezését és az európai kapcsolatok kiépítését az tette lehetővé, hogy Németországgal, hol sógora uralkodott, békét tartott. II. Henrik császár halála válságos helyzetet teremtett a német–magyar kapcsolatokban. II. Henrik gyermektelenül halt meg, s vele lényegében kihalt a szász dinasztia. Henrik nem rendelkezett az utódlásról; öccse, Bruno augsburgi püspök, és felesége, Kunigunda a német fejedelmek választására bízta a döntést, s ezek a műveletlen, de határozott és céltudatos II. Konrád száli frank grófot kiáltották ki királynak (1024 szept.). Konrád dédapja az a Vörös Konrád lotaringiai herceg volt, aki az augsburgi csatában magyar nyíllal a torkában esett el, dédanyja pedig Liutgard, Nagy Ottó császár leánya. Az új német király annyiban követte II. Henrik politikáját, hogy ő még inkább szakított III. Ottónak a frank birodalmat élesztgető és „univerzális római” igényű törekvéseivel, és a német királyságra összpontosította erejét, de mellőzte a békére hajló Henriknek a diplomáciát a fegyvereknek elébe helyező eljárás módját, és „német birodalmi” politikába kezdett, hatalmi eszközökkel.

Az új politika először a két császárság között egyensúlyozó Velencében érezte hatását.

Velencében 1009-től István király sógora, Orseolo Ottó uralkodott, az atyai örökség gondos megőrzésére törekedve. Ottó sikeresen harcolt Dalmáciában a horvátok ellen (1018), és bátyja, Orso grádói pátriárka érdekében a német Poppo aquileiai pátriárka ellen. Uralmának támasza VIII. Benedek pápa és II. Henrik császár volt, s midőn ezek 1024-ben meghaltak, Ottó dózse és fivére, Orso pátriárka uralma megingott. Amikor Konrád 1026-ban Itáliába vonult, hogy császárrá koronáztassa magát, Velence és Grado „rebellis” magatartásának is véget vetett; Ottó, mint bizánci híbéres, Bizáncba menekült, s ott halt meg 1032-ben, mikor a velenceiek vissza akarták hívni.

Az Orseolókat ért támadás Magyarországot közvetlenül érintette, s erre következett Konrád ellenséges lépése a bajor hercegség betöltését illetően. Regensburg kormányát Henrik császár még 1018-ban másodszor is a rokon Luxemburgi Henrik hercegre bízta, de a herceg 1026-ban meghalt, és széke megürült. A német trónutódlásban szem előtt tartották a leányági örökösödést, és II. Henrik és Gizella jogán a bajor hercegségre a magyar trónörökös, Imre vált esélyes várományossá. Ha hihetünk a humanista történetírónak, Aventinusnak, István és Gizella jogos öröklés jogán be is jelentette igényét a bajor hercegségre Imre herceg számára. Az Itáliából hazatérő Konrádnak első dolga volt, hogy Regensburgba vonuljon, és egy megrendezett választással 10 éves fiát, Henriket – a későbbi III. Henrik császárt –

Bajorország hercegi székébe ültesse. Ezzel Magyarország nyugaton újra egy ellenséges nagyhatalommal lett határos; olyan hatalommal, amelyet nem gyengített a német császár és a bajor herceg közötti érdekellentét.

Konrád mint római császár a magyar királyságot is besorolta azon szomszédos országok – Itália, Burgundia, Cseh- és Lengyelország – közé, amelyeknek előbb vagy utóbb el kell ismerniük a császárt hűbéruruknak.

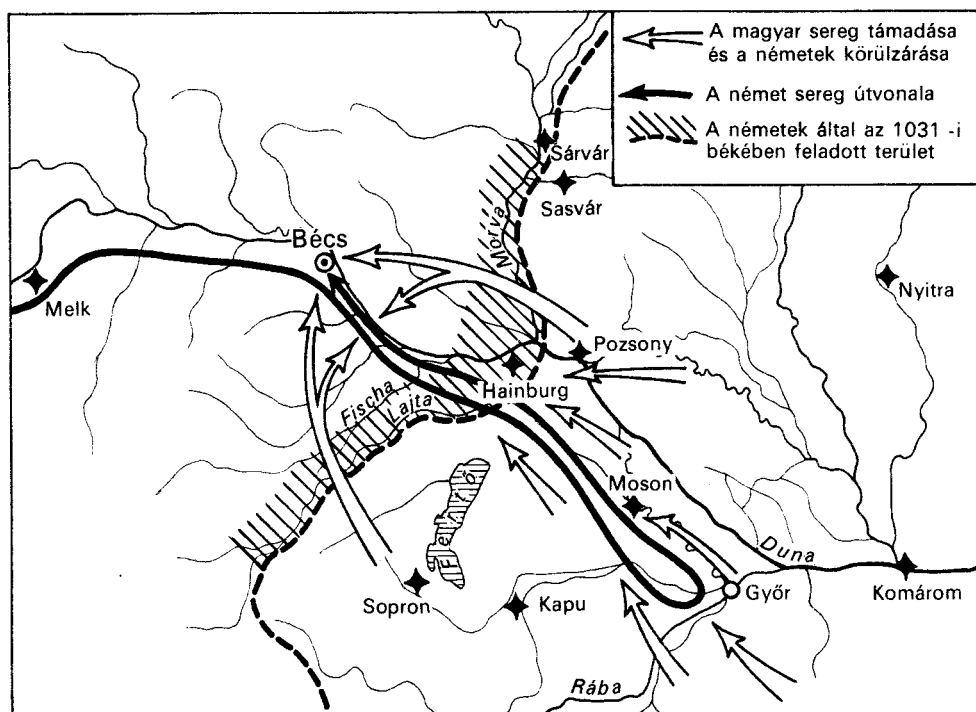
Ez a törekvés akkor öltött Magyarország számára veszedelmes formát, amikor Konrád Rómából hazatérve, házassággal megpecsételt szövetségre akart lépni Bizánc- cal, és fia számára egy görög hercegnőt kívánt szerezni feleségül. A Magyarországot újból a két császárság harapófogójába szorító terv végrehajtására 1027-ben került sor. Konrád császár Werner strassburgi püspököt, aki zarándoknak álcázta magát, nagy kísérettel Magyarországon át követségbe küldte VIII. Konstantin császárhoz. István király azonban tudomást szerzett a püspök igazi céljáról, és megtiltotta az átvonulást. Werner csak nagy kerülővel, a tengeren át jutott el Bizáncba, és a dinasztikus házasság terveinek szövögetése közben ott halt meg.

Ez az incidens már előre vetette árnyékát a bekövetkezendőknek. Wipo, a császár káplánja, aki megírta ura történetét, sok tény elhallgatása mellett is ragaszkodva a tárgyilagossághoz és nem tagadva meg az erkölcsi magaslaton álló István királytól együttérzését, említi, hogy a „bajorok hibájából” határvillongások törtek ki a bajor–magyar határon, mire a magyarok – nyilván a határispán vitézei – többször bekalandoztak „Noricumba” (Ausztriába), és zsákmánnyal tértek meg.

A német oldalról kirobbantott határvillongás ürügy lett Magyarország meg-támadására.

Konrád Lotaringiától a bajor Ostmarkig minden erőt mozgósított. Főpapi kísé- rében volt Meinwerk paderborni püspök; az osztrák hadat Adalbert őrgróf fia, Ernest vezette. Egy malmédyi nemes a luxemburgi herceg seregéből elindulás előtt, „félve életének végétől”, végrendelkezett. Méltán, mert a magyarországi hadjárat nem volt diadalmenet.

1030 júliusában nyomultak be Bécs irányából Győr felé. István összehíva a püspö- kök és főurak tanácsát, országos böjtöt és könyörgést rendelt el, és haditervet készí- tett. Ismerve a német had ellátási szükségletét, kiürítette a Lajta és Rába közti terü- letet, minden állatot elhajtattott, minden ételmezt eltünttetett. Konrád már a folyókon, mocsarakon és gyeptüakadályokon is nehezen vergődött át seregével, a kiürített terü- leten pedig éhség környékezte, s csak nagy nehézségek között jutott el a Rábáig. A nagylegenda, amely megtörtént eseményeket próbál csodává átkölneni, úgy beszéli el, hogy István imája után „a németek valamennyi vezéréhez egy hírnök érkezett a táborba, mintha a császár küldötte volna, azzal a paranccsal, hogy térjenek vissza”. Ha ez nem a vértesi csata (1051) motívumának felhasználásával készült történet, elképzelhető, hogy Konrád seregvezérei, kik nemrég Gizella bátyjának hűbéresei voltak, Gizellától kaptak felkérő levelet a harc abbahagyására. Bizonyos, hogy a nélkülöző sereg a Rábától visszafordult, és mindent felégetve, elpusztítva, demora- lizáltan vonult vissza. Az üldöző magyar hadnak Bécsnél sikerült a német sereget

50. II. Konrád támadása és seregének elfogása (1030)

bekerítenie és megadásra kényszerítenie. Ezt a tényt az esetet szépitő német krónikások általában elhallgatják, s napjaink történétírói is igyekeznek kimagyarázni, holott az eseményről a legjobban értesült altaichi monostorban, ahol a császár oda- és visszamenet áthaladt, az altaichi barát ezt jegyezte be évkönyvébe: „1030. Konrád császár sereggel Magyarországra nyomulva, Szent Albán napján, vasárnap [június 21] az altaichi monostorban éjszakázott. Visszatért pedig Magyarországról katonaság nélkül és haszontalanul, mivelhogy a sereg éhínségtől szenvedett és Bécsben a magyarok által elfogatott” (*exercitus fame periclitabatur et Vienni ab Ungris capiebatur*). Nem csupán Bécs esett hát a magyarok kezére, hanem a német sereg is; ezért futott haza Konrád katonaság nélkül (*sine milicia*).

Abban, hogy a sereg megadta magát, része lehetett annak a gyanítható körülménynek is, hogy István és Gizella német követek által leszerelték a vezérek ellenállását, s a fegyvert letevőknek az élelmezésre és a hazatérésre minden kilátásuk megvolt.

Prágai Kozma 1110-ben javarészt szóhagyományra és közvetlen élményre támaszkodó krónikájában azt írja – s ebben számos későbbi krónikás követi őt –, hogy Bretiszláv morvaországi cseh herceg 1030-ban „szétszórta a magyarokat, és földjüket Esztergomig pusztította”. Mivel erről egyetlen egykorú forrás sem szól, és Bretiszláv valójában III. Henrik 1042-i és 1051-i hadjáratában vett részt, Esztergomig pusztítva

a Kisalföldet – amiről viszont Kozma hallgat –, valószínű az a magyarázat, hogy Kozma a későbbi cseh hadjárat emlékét kapcsolta az 1030-i hadjáráthoz. Bárhogyan is áll ez a kérdés, az tény, hogy a nagy hadjárat vereséggel és a Bécsi-medence elvesztésével végződött.

A csorba kiköszörülése végett II. Konrád követségbe küldte Magyarországra az itt barátokkal rendelkező Egilbert freisingi püspök kíséretében kisfiát, a bajor hercegi székbe ültetett (III.) Henriket. Némi huzavona után 1031 nyarán létrejött a béke, amelynek értelmében II. Konrád lemondott a Lajta és Fischa folyó közéről és egy területsávról a Morva folyó nyugati oldalán. István ezt nyilván lakatlan „gyepű-elveknek” szánta, ami alkalmas volt a határincidensek kiküszöbölésére.

Ha felmerül a kérdés, hogy István győzelmes hadjáratát milyen haderővel hajtotta végre és haditaktikája mivel jellemezhető, csak nagyon szűkös választ adhatunk. Seregének összetételéről közvetlen adattal alig rendelkezünk, s hadjáratainak sem maradt krónikása. Inkább analógiák segítségével közelíthetjük meg a kérdést; de ez az út sem tesz egyértelmű válaszadást lehetővé.

István hadserege azokon az előzményeken épült tovább, amiket egyrészt a kalandozások korának fejedelmi és vezéri lovassága, másrészt a Géza által kifejlesztett nehézfegyverzetű sereg képviselt. E haderő, melyet Géza belpolitikája és Koppány lázadása kapcsán jellemeztem, 997-től 1030-ig három vonatkozásban fejlődött tovább.

Első és legfontosabb a várszervezet kiépítése volt, megynként az ispán, ill. hadnagy vezette „várjobbágyok” századaival. A vármegyei csapat egy 1071-i krónika-adat szerint négyes tagolásban állt fel, s Kinnamosz adata alapján tudjuk, hogy 1168-ban egy vármegyei csapat 400 főt számlált. Ez a rend rögződött meg a székely lőfő, más néven „ágszáz” réteg középkor végi szervezetében: minden ágszáz nem 4 ágból állt, s vátyi csoportjuk egy század lovast állított ki. E berendezés a 48 vármegye kiépítésével országosan kb. 19 200 főnyi könnyűlovasságot biztosíthatott. Ehhez járultak a jobbra határmegyéikben elhelyezett katonai segédnépek (székelyek, kálizok, besenyők stb.), akik a határispánok (marchiók) vezetése alatt békében figyelő és határvédő őrszolgálatot láttak el, háborúban pedig elő- és utóvédet adtak a seregnek. A fegyveres had utánpótlásáról és a szállításról a félszabad lovas szolgák, ill. „szekeresek” szükség szerint gondoskodtak. „Kiküldetésük” kötelmeit Kálmán törvénykönyve határozta meg, – bizonyára nem előzmény nélkül.

A királyi sereg másodikként említendő nehézfegyverzetű páncélos törzsét a Taksony kori skandináv „kölpény”, a Géza kori „sváb” és az István fejedelem kori „bajor” lovasság után 1030-ra varég-orosz fegyveresekkel egészítették ki. Ezt a megállapítást a következő egybevetés igazolja. Imréről egykorú forrás azt jegyezte fel, hogy címe *dux Ruizorum*, azaz „oroszok vezére” volt, trónörökös utódjáról, Orseolo Péterről pedig azt írták, hogy mint trónörökös, *princeps exercitus regis*, „a királyi sereg parancsnoka” lett. Minthogy régi magyar nyelven az *oroz* szónak „királyi ajtónálló, csatlós, testőr” jelentése is volt, a bizánci császárnak pedig, ugyanúgy, mint a kijevi nagyfejedelemnek, *rúsz*, ill. varég (*varang*, *varjág*) testőrsége volt, a magyar királyi test-

őrséget az államalapítás után az a népelem alkothatta, amelynek *Orosz és Varang* helyneveinkben maradt emléke. Ennek a csapattestnek jellegzetes fegyverzete volt a rövid nyelű csatabárd, meg a pajzs és a lándzsa. A királyi seregben a páncélos had a számban kisebb, de harcászatiilag legerősebb törzset és a testőrséget adhatta. Ezek fegyverzete a király tulajdonát képezhette, és, mint Nagy Károly birodalmában és a bolgár cárságban, fegyverraktárakban a seregvezérek őrizetére volt bízva.

Végül a királyi seregben melléjük sorolták a számban nagyobb, de saját fegyverzettel rendelkező szabadokat, akik saját birtokukon vagy udvari földön éltek, s azokat, akik a püspökök, apátok és főurak kíséretét alkották. Ezek számát nem ismerjük, de a pécsváradi apátság 200, a somogyvári apátság 100 szabad vitéze sejtetni enged, kb. 20 főegyház által kiállított egyházi harcos jobbágyság tömegét. A főurak kísérete több tized körül mozoghatott, s inkább könnyű lovas kíséretre kell gondolnunk, mint páncélosokra, tekintve a páncélzat igen nagy árát.

A Karoling-korban egy sisak ára 6 aransolidus, egy páncélé 12, kardé és hüvelyé 7, lándzsáé és pajzsé 2, hadiméné 7, kancáé 3 arany volt. Ezt a közel 40 aransolidust nyugaton is csak az 50–200 háznéppel és nagyobb birtokkal rendelkező vazallusok tudták előteremteni.

A magyar királyi hadserege nem nyugati jellegű hűbéri renden, királyi vazallusok vazallusainak seregén alapult, s így a Capetingek és a szász dinasztia hadserege nem nyújthatott előképet Istvánnak, ha azzal számolhatunk is, hogy a Gizellával bejött bajor lovagok a király, ill. a királyné környezetében átmenetileg megkísérelték e rend elemeinek érvényesítését.

Az antik hagyományokon alapuló és a VII. században átszervezett bizánci hadsereget jól ismerjük Bölcsh Leó Taktikájából és más adatokból. Mint a megyeszervezet európai párhuzamainál szó volt róla, a birodalom területileg katonai egységekre, *themákra* oszlott, élükön a *sztratégoszokkal*, kik elvben a *comesi* méltóságnak feleltek meg. A bizánci és a bizánci hatás alatt fejlődött itáliai seregszervezet több rokonságot mutat a magyarral a katonabirtok tekintetében; e korszakban azonban a görög katonabirtokkal nehéz fegyverzetű sereget akartak teremteni, s ez sokkal igényesebb volt a magyar várjobbágy felszerelésénél. Még nagyobb az eltérés a hadrend tekintetében, amennyiben itt nem a nomád tízes szervezet érvényesült, hanem a hármastagolás. A sztratégoszok hadserege tartományonként változott, de pl. Thrákiában a *thema* 3 turmából állt; 1 *turma* (3000 ember) 3 drongoszból, 1 *drongosz* (1000 ember) 3 zászlóaljból (*bándon*), mely elvben maga is 3 századból állt. Emellett a sztratégoszok kisebb testőrséggel is rendelkeztek.

A magyarok megőrizték a keletről magukkal hozott és jól bevált hetes hadrendet, mely az erős derékhad mellett 3 jobb- és 3 balszárnnyra tagolódott. Ezt tünteti fel az 1071-ben leírt hadrend, de ezt követték mind a törzsszervezetben, mind egyes csatlakozott népek és kerületeik beosztásában. Megjegyzendő, hogy a katonai segédnépek (pl. kabarok, utóbb székelyek és besenyők) e hetes hadrenden kívül szolgáltatottak elő- vagy utóvédet. A hadsereg tízes-százás egységekre tagolódott, ami, mint alább kitérek rá, a társadalomszervezés keretévé is vált.

István seregének szervezésében nagyobb mértékben merített a bevált hagyományos hadrendből, semmint gyökértelen idegen berendezésből, s külföldről jött különnemű fegyvereseit úgy építette be a magyar hadseregbe, hogy ütőképességét minden harci feladatra növelje. Ez volt záloga annak, hogy minden csatáját megnyerte, utoljára, de nem utolsósorban az 1030. évit.

23 / ÚJ ALAPÍTÁSOK – AZ EGYHÁZ ÉS AZ ÁLLAM FEJLESZTÉSE

István király 1001-ben királyi székhelyén felállította az esztergomi érsekséget, 1009-ben pedig kiépítette a világi és egyházi szervezet kereteit. Uralkodásának második évtizede külső hatalmakkal vívott harcoktól volt terhes, hogy majd a béke helyreállta után az új viszonyokhoz igazodva folytassa az építést.

Az új zarándokútnak a belső fejlődés szempontjából nagy jelentősége volt. Megnyitása nemcsak kegyes cselekedetnek számított, hanem okos gazdasági lépésnek is. Ez lett a kelet–nyugati kereskedelem szárazföldi ütőere; a kereskedők vámot fizettek, amely a király kincstárát gyarapította.

István király székhelyével is igazodott az új útvonalhoz. Mivel a Hainburgnál belépő zarándokút Pannoniát a legrövidebb hadiúton szelte át és elkerülte Esztergomot, István új világi székhelyet létesített az út főhelyén, Fehérvárt. A Magyar Krónika szerint „Árpád verte fel sátrát a Fehérvár melletti Noé-hegyen... s innen van, hogy a tőle származó Szent István mellette Fehérvárat alapította”. Hogy a Noé-hegyhez fűzött történet keresztény ihletésű névmagyarázat-e, s azt jelképezi, hogy Árpád itt kötött ki vándorútja végén, avagy a hegy délies *Árpád-völgye* (1193) tényleg Árpádnak szolgált-e nyári hegyi szállásul, azon lehet vitázni. Ezzel szemben történeti és régészeti érvekkel bizonyítható, hogy a magyar fejedelmek már a X. században várat építettek e helyen, s Géza alatt nőtt jelentősége. Királyi székhellyé és európai értelemben vett várossá azonban csak István építette ki 1018-tól fogva. Ha a Magyar Krónika neki tulajdonította az alapítást, a város polgárai még tovább mentek, mert 1237-ben IV. Bélától olyan privilégiumot szereztek, mely szerint a város szabadságait Szent Istvántól nyerte. Ez biztosan téves, mert Magyarországon az európai fejlődésnek megfelelően csak a XII. században indult el a városi kiváltságolás, s így Fehérvár latin polgárai is legfeljebb II. vagy III. Istvántól kaphattak kiváltságlevelet.

István székhelyváltztatásának sokatmondó jele az, hogy Székesfehérvárt építette fel a királyi palotakápolnát, s ez a koronázó- és temetkezőhelynek szánt bazilika a királyság új szakrális központja lett.

A bazilika építését a bolgár háború (1018) utáni korszakra datálják azok az elbeszélő források, amelyek közlik, hogy István az e háborúban nyert kincseket, ill. ereklyéket a bazilikának adta. Kézai rövid szövegében csupán annyi olvasható, hogy a Keán bolgár-szláv vezértől legyőzése után elvett kincsekből gazdagította a fehérvári Boldogasszony-egyházat, melyet maga alapított. A bővebb krónika Ákos mester egykori székesfehérvári kincstárnok előadásából részletezi az ekkor kapott egyházi drágaságokat: „Ebből a sokféle kincsből Szent István király felette meggazdagodván, a maga alapította fehérvári bazilikát aranyoltárokkal, keresztekkel, kelyhekkkel, valamint színaranyból szőtt és drágakövekkel kirakott főpapi öltözetekkel gyarapította és látta el.” Ez a részletezés mindamellett nem megbízható, mert éppen a leglényegesebből, az ereklyékről nem szól. Leodvin bihari püspök XI. század közepi namuri előadása ugyanis István jól ismert ereklyegyűjtő tevékenységét emeli ki. A fentebb már említett elbeszélés szerint István a cári városban nem vett részt a szabad rablásban, hanem a Szent György-templomból elhozott egy darabkát Szent György és szmirnai Szent Miklós testéből, s egyáltalán minden ereklyét, amit ott talált. I. Endre koronázása után megvizsgálta elődei királyi jelvényeit és öltözékeit, majd Leodvinnak megparancsolta, hogy olvassa el az ereklyék feliratát, és ahol hiányzik, tudakolja ki és pótolja. Ekkor jutott Leodvin birtokába a két megnevezett ereklye, melyet Namurbe vitt és a Szent Albán-templomnak adott. Ez az elbeszélés biztosan a székesfehérvári bazilika kincstárának eredetét világítja meg, hiszen ott őrizték a koronázó ékszereket.

Ugyanerre az időre mutat Ákos mester másik megjegyzése két, 74 márka (font) súlyú aranyat és ékköveket tartalmazó racionále eredetéről. A racionálék vagy pektorálék fejnyílással ellátott kör alakú vállöltönyök, melyekről elől és hátul ékköves pántrész lóg le, egy 15 kiló súlyú kincses racionále azonban már közelebb áll a bizánci uralkodóház tagjai által viselt loroszhoz, ill. thorakionhoz, s így bizánci ajándékot sejtet. A fentiekről a krónikás megjegyzi, hogy „Szent István király kérésére a római anyaszentegyház pápája, a boldogságos Benedek ehhez olyan végzéssel adott privilégiumot, hogy bárki magára ölti mise celebrálása alkalmával, a királyt törvényesen felkenheti, koronázhatja és karddal övezheti”. Ez a boldogságos Benedek pápa pedig VIII. Benedekkel (1012–1024) azonosítható, ami datálja a székesfehérvári bazilika alapítása alkalmával kiadott kiváltságlevelet, noha nem valószínű, hogy e levélben szó volt az említett racionálékról, és inkább Ákos kapcsolta össze a tárgyat a kiváltságlevéllel. A felszentelés alkalmával kiadott pápai kiváltságlevélről azért nem lehet szó, mert Hartvik püspök szerint István halálakor a bazilika még fel sem volt szentelve. A bazilika befejezetlensége az építést határozottan István élete második szakaszára rögzíti.

De 1018 utáni létesítményre mutat az is, hogy Székesfehérvár a magyar egyházszervezet 1009-i kiépítésekor nem került olyan kiemelt helyzetbe, mint más királyi, királynéi és hercegi székhelyek, az 1009 után következő háborús periódus pedig nem volt alkalmas egyházszervezésre.

A székesfehérvári prépostság alapítását a nagylegenda írója 1080 körül így beszéli el: „...a királyi szék Fehérnek mondott várában ugyanazon örökszűz dicsőségére és

titulusa alatt csodálatos művű híres és nagy bazilikát kezdett építeni, a kórus falán különféle faragványokkal és márványlapokból kirakott padlóval. Szavaink igazságáról tanúságot tehetnek, akik látták az ott levő megszámlálhatatlan palástot, oltárdísz és másféle ékességet; az oltárok körül több színaranyból vert táblát, melyekbe a legdrágább kövek sorozatait foglalták, a Krisztus asztalán álló bámulatos művű kelyhet és a mindenféle kristály, onix-, arany- és ezüstedényekkel színültig rakott kincseskamrát.”

A nagylegenda kiegészítésének szándékával 1100 táján írt kislegenda írója ehhez azt fűzi, hogy „Fehérvárt, mely kivételes előkelőségéről kapta nevét, a dicsőséges szűz Szent Mária nevére templomot emelt (*templum instauravit*), hová a szentélybe egyebek mellett különféle színű drágakövekkel díszített, színaranyból készült ereklyetartókat helyezett. Azután minden fekvőségéből szántóföldeinek és szőlőinek részét felajánlásként adta, és az Úrnak ott szolgáló papok kötelességeit meghatározta.”

Méltán pótolta a szerző a nevezetességek sorában István király híres ereklyegyűjteményét, egyéb hozzáfűzéseik azonban vitára adnak okot. Az, hogy Fehérvár nevét kivételes előkelősége után kapta, csak megszorításokkal fogadható el. A középkori Kelet-Európában több *Fehérvár–Belgrád* nevű hely található, mely nem volt székváros; legismertebb *Nándorfehérvár*, a mai *Beograd*, mely bizánci, bolgár vagy magyar kézen levő határvár volt, de a magyarok ellen épített határvár volt a kazár *Sarkel–Bjela vezsa* ’fejér épület’ nevű vár is. A kazár főváros török *Szárigsin* és arab *al Baida* neve ugyan fehéret jelent, de a fővároson belül állt a kagán téglafallal körülvett vára, s ezt nem Fehérvárnak, hanem *Khanbalik*nak, káni városnak nevezték. A görögül *Aszprón*nak mondott *Ak-kerman* ’fehér vár’ nevét Konstantin császár éppenséggel abból magyarázza, hogy fehér kőből épült. A „Fehérvárak” tehát elsősorban fehér kőanyagukról kapták nevüket, de mivel a kora középkori földvár-építkezés korában leginkább az uralkodó épített fehér kővárat, ez közvetve az előkelő uralkodói építkezés jellemzője is lett.

A választékos stílusra törekvő szerző a templom építését a latin *instaurare* szóval fejezi ki, amit inkább ’megújít’ értelemmel használnak. Ebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy István király egy régebbi, Géza kori bazilikát épített újjá, mert pl. Párizs Pápai Ferenc szótára az *instaurare* mellett, a ’felépít’ jelentést közli első helyen. Ettől függetlenül állhatott itt már korábban is egy kis templom, amire a helyszínen talált temetőből következtetni lehet, ezt azonban írott forrásból nem tudjuk bizonyítani.

A kislegenda helyesen érzékelteti azt a gazdag birtokadományt, amelyet az alapító király a prépostságnak tett, de ennek valódi mibenlétéről csak az oklevelek tájékoztatnak. Sajnos, elveszett István király alapítólevele, amelyben felsorolja a birtokokat is, a XV. század első felében azonban pereskedések alkalmával számtalanszor bemutatták III. Béla által készített és aranybullával hitelesített átiratát. Az említésekből megtudjuk, hogy István 27 falut adományozott a prépostságnak, többet, mint egy-egy püspökségnek, de valamivel kevesebbet, mint Pécsváradnak. Ezek sorát csak hiányosan tudjuk megadni, mert a birtokállomány folyton növekedett, és csak elvétele

mondják meg, hogy melyik ered Szent István adományából; ilyen volt Fejér megyében Fövény (Tác) a Sárvízen levő híd vámjával, Baranya megyében Szentmárton a zselici erdőkkel Almamellék körül, Somogy megyében Bonnya, Vadé, két Mernye, Edde és Telki, Bodrog megyében pedig El-Szekcső, a mai Szekcsővel átellenben. A kezdetektől bírhatta az egyház a Veszprém megyei Vilonyát is, itt ui. számos nemes jobbágya volt, ezek adományozása pedig a XI. századra esik.

István király oklevélben biztosította az egyház kiváltságait is; ennek felhasználásával írhatta le részletesen Hartvik püspök a prépostság helyzetét: „...a nevezett egyházat a király saját kápolnájának (*propria capella*) tartotta fenn, és oly szabadsággal látta el, hogy fölötté egyetlen püspök se rendelkezék semmiféle joggal. S nehogy a hely fráterei a regula fegyelmetől elidegenedjenek, magának az érseknek a közös zsinatán tartoznak megjelenni, hogy az egyházi dogmák tanításával megismerkedjenek. A feloldozás és olajszentelés napján pedig a jelenlevő király bármely püspököt megbízhat vagy távollétében odaküldhet, hogy a bűnösöket feloldozza és az olajat megszentelje. Ünnepest misét viszont püspök csak akkor celebrálhat, ha a király jelen van, és a fráterek és a prépost egyetértésével erre parancsot ad. A király távollétében pedig a prépost és a fráterek beleegyezése nélkül egyetlen püspök sem celebrálhat misét vagy bitorolhatja püspöki jogok gyakorlását. Továbbá elrendelte, hogy ennek az egyháznak a népe olyan szabad legyen, hogy semmiféle tizedet ne adjon semelyik püspöknek, csupán csak a prépostnak és a frátereknek szolgáltasson, miként Ő elrendelte.”

Ebből a kánonjogilag meghatározott rendelkezésből a következő lényeges mozzanatokra derül fény.

1. A székesfehérvári prépostság a királyi kápolna jogait élvezte, sőt a király kápolnái sorában az első és fő hely volt, ahol nem csupán egy káplán, hanem számos fráterből (kanonokból) álló papi testület végzett egyházi szolgálatot. (Ezek száma utóbb 40 volt.)

2. Az egyházat kivette a megyéspüspök joghatósága alól, és közvetlenül az esztergomi érsek alá rendelte, aki eredetileg a király mellett mint személyes főkáplánja teljesített szolgálatot. Ez a kiváltság, amit Magyarországon minden királyi kápolna és apátság elnyert, nem jelentette a pápától való közvetlen függést. Noha a pápa a XII. században mind a fehérvári káptalant, mind a pannonhalmi apátságot „pártfogásába fogadta”, nem „vette tulajdonába” mint *nullius*, senkitől sem függő egyházat. Nem kaptak a tulajdonbavételt jelző *in ius et proprietatem apostolicae sedis suscipimus* tartalmú pápai kiváltságlevelet, és nem is vezették be őket soha a pápától közvetlenül függő egyházakat felsoroló *Liber Censuum*ba, melybe 1192-ben Magyarországról pl. a székesfehérvári johannita ispotályt, az esztergomi stefanita ispotályt és a somogyvári francia apátságot vették fel, sőt utólag a margitszigeti domonkos apácakolostor nevét is beszúrták.

3. Saját népeiktől maguk szedhettek dézsmát, ami egyébként a püspököt illette.

Ezekhez még az alábbi sajátosságok járultak:

4. Az egyház „kamarájában”, mely a déli toronyban helyezkedett el, őrizték a koronaékszereket, a királyi kincstárat és az ereglyekincset.

5. A bazilikában helyezték el a király kőből épített trónusát, uralkodói „székét”.

6. A bazilikában koronázták meg a királyt. A középkorban nem csupán királlyá kenéskor koronáztak, hanem a nagy ünnepeken, karácsonykor és húsvétkor is. A Karoling- és német uralkodók a karácsonyt és a húsvét előtti negyvennapos böjtöt (*Quadragesima*) rendszerint egy palotában, németül *Pfalz*ban töltötték, itt „tartottak udvart”, itt intéztek államügyeket, bíraskodtak, fogadtak külföldi követeket, s végezetül az ünnepen a palotakápolnában vagy püspöki székesegyházban megkoronáztatták magukat. A magyar régiségben is kimutatható a nagyböjti országlás és a húsvéti koronázás, s így bizonyos, hogy István király Karoling-formák szerint kormányzott.

A magyar gyakorlat egyben tér el a nyugatitól, az augusztus 15-i Nagyboldogasszony-napi, utóbb Szent István-napi ünnep tekintetében, mely törvéynapul szolgált. Hogy ezt az ünnepet már István király is törvéynappal ünnepelte-e meg, arra egykorú forrás nincs, csak a Gellért nagyobb legendájának XIV. századi elbeszélése állítja, hogy Szent Gellért éppen a Boldogasszony-napi törvéynapon toppant be Fehérvárra, amit bizonyítéknak éppen nem tekinthetünk. A nagyobb hitelű Szent István-legendák kiemelik István Boldogasszony-kultuszát s azt, hogy a székesfehérvári bazilikát az ő tiszteletére, közelebbről mennybe való felvételének ünnepére (*Assumptio Beatae Virginis*) kívánta szentelni, de feltűnő módon nem beszélnek évi törvéynapról. Mivel István új alapítványát az ő életében még fel sem szentelték, és 1038 Nagyboldogasszonykor sem tartózkodott Fehérvárt, valószínűbb, hogy a felszentelt bazilika névünnepén mellette sokadalom (országos vásár) létesült, és István halálának erre a napra eső gyászünnepe olyan ünnepélyes egybeseregledést váltott ki, hogy az ünnepet az utódok törvéynapnak kiáltották ki. E nap fontosságát még csak emelte István szentté avatandó testének augusztus 20-i felemelése, *elevatio*ja.

7. István a bazilikában választotta meg temetkezőhelyét, s ebben számos utóda követte.

Mindezek a sajátosságok meglepően egyeznek a Nagy Károly alapította aacheni palotakápolna jogi helyzetével. Mindkettő „királyi kápolna” volt, egyedül Mária Istenanya tiszteletére szentelve; mindkettő mellett papi testület, prépostság működött; mindkettő sekrestyéje a királyi ereklyekincs és a koronázási ékszerek őrzőhelye; mindkét egyház a királyi trónus helye, ahol a koronázás szertartása zajlott, s mindkettő az alapító és néhány utód temetkezőhelye.

Ezek alapján joggal lehet arra következtetni, hogy István alapítványával Nagy Károly aacheni példáját követte. Az aacheni alapítvány mintául vételére találó példát szolgáltat az az oklevél, amellyel Kopasz Károly francia király 877-ben a compiegne-i palotakápolna alapítását indokolta. Eszerint mivel nagyapja aacheni alapítványa a birodalom megosztásával más ország területére került, azért ő az egész ország szilárdsága végett (*pro totius regni stabilitate*) egyházat alapít az Istenanya tiszteletére, melynek a királyi megnevezést adja (*cui regium vocabulum dedimus*), egyben ellátja arany-, ezüstszerzőkkel és ruhákkal, valamint sok ereklyével. István már Pannonhalma kiváltságolását is „országunk szilárdsága végett” (*pro stabilitate regni nostri*) tette, s így fehérvári alapítólevelének előbeszéde a compiegne-ihez még közelebb áll-

hatott. Mint közvetítőre, gondolhatunk II. Henrikre, aki Aachenben befejezte a Szent Adalbert-monostor építését, de még inkább az Aachenben is megfordult Anasztáz érsek befolyására. Noha a székesfehérvári alapítás szegényítette Esztergomot, ennek következményeit az alapításkor még alig ismerhették fel, sőt a királyi jelenlét csökkenésével viszonylag nőtt az érsek hatalma a város felett. A fehérvári főegyház jogviszonyának meghatározásakor pedig olyannyira hangsúlyozták az érseki függést, hogy ennek a nyugati egyházban alig ismert bizáncias jogviszonynak a megállapítását méltán az érdekelt Anasztáz érseknek tulajdoníthatjuk, s Magyarországon való meghonosításához indítékot a pécsváradi apátság érseki kapcsolatán kívül a fehérvári bazilika érseki függése és a veszprémvölgyi görög monostornak bizánci kiváltságban való részesítése adhatott; mely szerint a *szttauropégiaké* monostor felett nem a püspök, hanem a metropolita gyakorolt fennhatóságot.

Világosan az új bizánci külpolitikai orientációval függ össze a veszprémvölgyi görög alapítás. Imre kiskorú menyasszonya, a név szerint nem ismert bizánci hercegnő Veszprémbe, Gizella királyné székhelyére került, ahol a gyermek Imre herceg anyja mellett nevelkedett, s itt alapította István a görög kíséret lelki szükségletét is ellátó apácakolostort. A görög nyelven írt alapítólevél magyar fordításban így hangzik:

„Az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében én, a keresztény István, az egész Magyarország (*Hungria*) királya, Veszprémbe létrehozva, fenntartva és berendezve a legszentebb Istenanya érseki monostorát (*monasztérion tész hüperhagiasz Theotoku tu métropolitu*), és összegyűjtve benne apácák seregét, magam, egyszersmind hitvesem és gyermekeim lelki üdvéért és egész Pannoniáért rendelkezem: adományozok ennek a monostornak kilenc falut földjével együtt. E falvak neve: először Szárberény [Vörösberény] 48 füsttel és 6 halással, a másik falu Szántó 30 családdal – ez a Dunánál van –, és [adok] 20 családot a legszentebb Istenanya beiktatásakor és Szombat révet s vele 7 révést, hasonlóképpen a vásárvámot, valamint 60 lovas szolgát, 12 halászt a Dunán, 3 ácsot, 2 kovácsot, 2 bocsárt [borász-pohárnokot], 1 esztergályost; azután Paloznakra 1 földbéres szőlőst és Patadira 1 szőlőst, Melegdit, és hogy ilyene is legyen, a Szentháromság szigeten egy majorgazdaságot (*metochion*). Az összes falvak neve együttesen ez: először Szárberény, aztán Máma, aztán Sandor, aztán Kenese, aztán Csittény, aztán Szántó, aztán Padrag, aztán Zaleszi [Erdőntúl, ti. Sarlós] és Gerencsér. És több mást is adok a legszentebb Istenanya érseki monostorának, hogy amíg csak áll ég és föld, a monostoré legyen. És szabadságot is adok ennek a monostornak, hogy azokat, akik nem akarnak a szent monostor fennhatósága alatt lakni, az apátnő és a nővérek rendelete nélkül üzzék ki arról a helyről, kedvük és akaratuk ellenére. Ha pedig valakire rábizonyulna, hogy azokból, amiket a monostornak adtam, el akar szakítani vagy elvenni valamit, legyen az én nemzetségemből való vagy bárki más, akár király, akár főúr, akár ispán, akár püspök, akár más, átok szálljon reá az Atyától, Fiútól és Szentlélektől, dicsőséges úrasszonyunktól, az Istenanya és örökszűz Máriától, a dicsőséges apostoloktól és a háromezrennyolc egyházatyától, minden szentektől és tőlem, bűnöstől.”

Az alapítólevél megfogalmazásában és nyelvében nem követi a bizánci császárok

okleveleit, hanem vulgáris, köznapi nyelven írta azt egy Magyarországra jött görög pap, mindamellettkericsbe göngyölve kötötték át és pecsételték le a király pecsétjével, mint a császári okleveleket volt szokás. Könyves Kálmán idejében egy pereskedés kapcsán felnyitották a tekercset, s akkor a pecsételéstönkrement, ezért Kálmán a szöveget átíratta görögül, s alatta latinul „megmagyarázta” és megerősítette István rendelkezéseit. István oklevele elveszett, de megmaradt Kálmán 1109-i átírata és ennek egy meghamisított párja, melybe a XIII. század végi birtokállományt szúrták bele. A Kálmán által átírt görög oklevélszöveg hitelességében nincs okunk kételkedni, még kevésbé fogadhatjuk el azt az újabban terjedő nézetet, hogy az oklevelet Géza fejedelem adta ki. E feltevés fő érve az, hogy Géza az István nevet kapta a keresztségben, és van forrás, amelyben *rex*nek, királynak titulálják, felesége, Sarolt pedig görög kereszténynek született. Ha Géza tényleg az István nevet kapta a keresztségben, ebből még nem következik, hogy Géza viselte is az István nevet és élt a *král* címmel. A hivatalosnak számító udvari történetírás csak *Géza* (*Gyeücsa*) nevét jegyezte fel, az udvari papság pedig a *magnus senior* 'nagyfejedelem' címét őrizte meg, s ez görög oklevélben *megász arkhón* alakban kellene jelentkezzen. Ezekről eltekintve az uralkodó jelzőiből is kiderül, hogy itt csak egy keresztény rítusok szerint felavatott királyról lehet szó: ezért kezdi levelét „Én, a keresztény István” megjelöléssel, és ezért végzi a mélyen vallásos uralkodók és papok *hamartólosz* jelzőjével, bűnösnek kiáltva ki magát. Ez pedig a több istennek áldozó Gézával alig egyeztethető, csak Istvánnal.

Ha a fentiekkel szemben lehet is erőtlen érveket felhozni, miszerint a címzés és a jelzők az oklevélíró pap formuláihoz tartoztak, több olyan tényállás van, ami vitathatatlanul István javára dönti el a kérdést.

Nagy bizantinológusunk, Moravcsik Gyula az oklevél új kiadásához írt kommentárjában elegendőnek tartotta a kérdés eldöntéséhez azt a tényt közölni, hogy Könyves Kálmán az oklevél átírásakor kifejezetten megmondja, hogy Szent István okleveléről van szó, mely Szent István pecsétjével volt megerősítve. Bármely középkori király esetében felvetődhet a kérdés: vajon meg tudta-e ítélni, hogy az előtte fekvő oklevelet ki írta, egyedül Könyves Kálmán esetében nem jöhet ilyen érvelés szóba. Könyves Kálmán művelt, írástudó püspök volt, akit II. Orbán pápa levelében a kánonjogban kiválóan jártasnak mond, a Kálmánt személyesen ismerő Gall Névtelen lengyel krónika pedig azt írja róla, hogy az irodalom tudományában minden más uralkodónál jártasabb. Kálmán tudta, hogy mit ad írásban, s tévedés annál kevésbé jöhet szóba, mert ő ismerte a helyszínt; anyja görög hercegnő volt, aki Veszprémben tartotta székét, s Kálmán mint gyermek és mint papnövendék bizonyára személyesen beszélt öreg apácakkal, akik még az alapítót is ismerték és róla tájékoztatták. Ezért van különös jelentősége Kálmán azon megjegyzésének, hogy az oklevelet görögül írták, a monostor létesítőjének nyelvén (*iuxta linguam auctoris monasterii grece scriptum*). Ez azt jelenti, hogy az a főrangú személy, aki miatt a monostort létesítették, görög anyanyelvű volt, s így e korban más nem is jöhet számításba, mint Imre herceg görög felesége.

De a görög–magyar politikai kapcsolatok története is kizárja a Géza kori alapítás feltevését. Géza uralkodása a fél évszázados magyar–görög ellentét korára esett, amikor az Árpádok a bolgárokkal tartottak szövetséget. Márpedig a görögellenes orientáció idején görög monostort bizonyosan nem létesítettek, legfeljebb bolgárt, a bolgárok pedig e korban már általában ó-egyházi szláv nyelven írtak.

Végül biztosan 1001 utánra datálja az oklevelet az a körülmény, hogy a monostort az érsek alá rendelték, a magyar érsekséget pedig 1001-ben állították fel.

István görög alapítását az tette lehetővé, hogy a magyar–görög viszony 1008–09-től megjavult, 1015–18-ban pedig a szövetség szintjére emelkedett. Az alapítás leginkább 1018 tájára tehető, amikor Istvánnak még több gyermeke élhetett. Egyetlen diplomatikai érv hozható fel 1009 körüli alapításra: az ekkor kiadott veszprémi püspökségi privilégiumban a keleti egyházra jellemző 318 egyházatya átka szerepel, hasonló módon, mint oklevelünkben, s ezt a görög monostor hatásának tudták be. E jelenség azonban más módon magyarázandó; a veszprémi oklevelet olasz írnok fogalmazta, márpedig a dalmát és velencei oklevelekben e korban általános volt a 318 egyházatya átkával való fenyegetés. Egy 1009 körüli alapítás feltevése Imre herceg házasságának idejével sem egyeztethető, amit 1015-nél korábbra nehezen lehet tenni.

A monostort István gazdagon ellátta birtokokkal. Legnagyobb birtoka, mely a Balaton északkeleti partján terült el, négy falut ölelt fel; központja, *Kenese* szláv névvel árulja el, hogy valaha a fejedelemnő, ill. a királyné birtoka volt, az ott levő *Göröghegy* helynév pedig a görög apácák birtoklásának emléke. A többi birtok, java-részt királyi udvari birtokból kiszakítva, szórtan feküdt, hogy a monostor különféle vidékek termelvényeiből és hasznából részesüljön: a Balaton-felvidéken Paloznak és Vörösberény szőlősökkel, a Bakonyban Padrag talán ácsokkal és Gerencsér tálkészítőkkel, a Mecsek déli lábánál Sarlós fémművesekkel. A Csepel-sziget déli vége alatt volt egy másik udvari gazdaság, melynek központja a Rácalmás melletti „Szentháromság” vagy „Sild” szigeten feküdt. Szentháromság nevét az udvarház mellett épült királyi kápolnáról kaphatta. Ehhez tartozott a Duna révje, a bal parti Szombat vásárhely és Szántó falu 60 családdal. Mindez elég alapot biztosított a monostor fennmaradására és gyarapodására mindaddig, amíg a török harcokban el nem pusztult. A XVIII. században „Veszprémvölgyet” barokk formában újjáépítették, József császár rendelkezése nyomán azonban ez is pusztulásnak indult, s ma már a barokk templomnak is csak falai meredeznek.

Lehet, hogy Istvánnak tulajdonítható a szávaszentdemeteri görög püspökség monostor formájában való újjáélesztése is. Ez ugyanis 1071-i események kapcsán úgy jelenik meg, mint már működő királyi apátság. Ekkor Salamon király és Géza herceg Nis várából elhozta Szent Prokop vértanú jobbját, és a szávaszentdemeteri bazilitáknak adta.

Mint említettem, a tárgyalt időszakra, közelebbről 1019-re esett a zalavári apátság megalapítása, amely valószínűleg a Veszprém herceg által haszonélvezett fejedelmi udvarhely átengedése volt egyházi célra.

A Zala folyó mocsaraiban levő szigeteket még a IX. században kapta meg a morvák-tól elűzött Pribina dux a Karolingoktól hűbérbe, majd örökbirtokba, s itt építette ki központjául Mosaburg (Blatinszki grad) várát, s fiával, Kocel gróffal több nagy fatemplomot emelt, közte a Szent Adorjánról nevezettet. A vár a honfoglalás után Kál harka, valamint fia, Bulcsú birtokába került. A helyi egyházi hagyományok továbbéléséhez hozzájárulhatott, hogy Bulcsú 948-ban Bizáncban megkeresztelkedett, s feltehetően szláv nyelven is tudó görög papot hozott ide magával.

A zalavári apátság eredete bonyolult történeti, régészeti és művészettörténeti kérdésekkel kapcsolatos. Az egyház ui. IX. századi előzményekre vezethető vissza, de régészeti azonosítása a Karoling-kori pannon-szláv templomokkal vitatott. A viták ismeretetését itt mellőzve a következőkben sorolom fel a biztos adatokat és vázolom a régészeti eredményeket:

A 840-es években a Nyitráról elűzött Pribina Német Lajos császártól hűbérbe, majd örökbirtokba kapta a Zala folyó körüli uradalmat, ahol ő a mocsárban várat (*munimen, castrum*) épített, s a várban egy Szent Mária Istenanya-egyházat, melyet 850-ben a salzburgi érsek szentelt fel. Két-három év múlva az érsek mesterembereket küldött, akik ugyanott a „város alatt” (*infra civitatem*) – tehát azon kívül! – díszes egyházat építettek, hol Szent Adorján mártír nyugodott, továbbá a „városban” (*in eadem civitate*) egy másik egyházat Keresztelő Szent János tiszteletére. Zalavár török kori alaprajza mutatja a várban szűkösen elhelyezkedő egyhajós templomot és a kapcsolódó épületeket, míg az újabb ásatások két másik egyházat tártak fel: a várossal azonosítható várszigeten egy 12 m hosszú templomot és a közeli Récéskút szigeten egy 21 m hosszú, háromhajós kőbazilikát. Ez az elhelyezkedés a forrásokkal egybevetve azt a nézetet igazolja, mely szerint a récéskúti bazilika a Szent Adorján-templommal azonos. Ez utóbbi még a IX. század folyamán apátsággá (*abbatia*) alakulhatott, legalábbis annak írája 977 körül Salzburgban hamisított oklevelek. Régebbi vélemény szerint a bazilika a IX. században épült, az újabb ásatások nyomán terjedt el az a nézet, hogy a kőbazilikát két IX. századi fakonstruktív bazilika előzte meg. A kőbazilika így kora Árpád-korinak tekinthető, ezt valószínűsíti a XVI. századig terjedő folyamatos használata is. S itt felmerül a kérdés, hogy milyen Árpád-kori épülettel azonosítható?

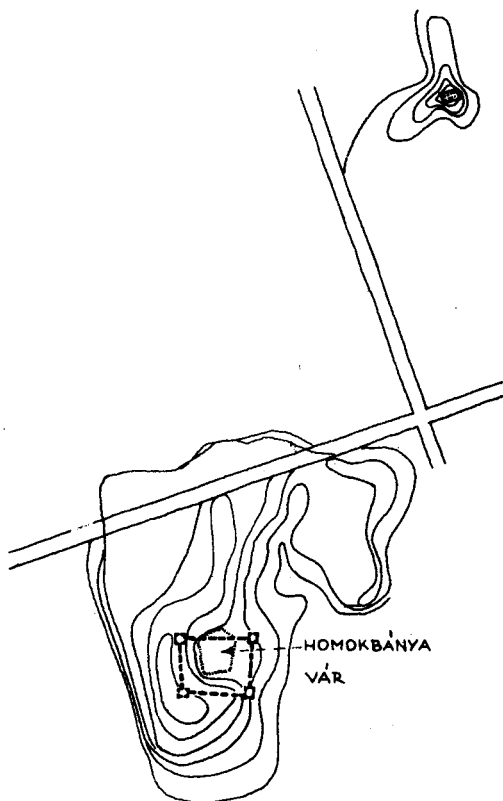
Zalavár Árpád-kora a történeti köztudat szerint azzal indul, hogy itt István bencés monostort alapít, s ez a monostor a várban helyezkedett el. Ez a nézet több oldalról támadható.

1. A vár $60 \times 70 \times 80 \times 80$ m élű trapéz alakú, melyben éppen hogy elfértek az apátság épületei. Elképzelhetetlen, hogy ebben a zalai ispánnak is helye lett volna, ráadásul államalapítás kori határváraink, mint amilyen Zalavár is volt, egyházakat nem fogadtak be; csak 1090-nel, a somogyvári apátság alapításával kezdődik el egyházak beépítése ispáni várba. Zalavár esetében még az is bonyolítja a helyzetet, hogy István idejében Kolon volt a várispánság székhelye, s csak utóbb költözött át az ispán Zalavárba, amit nem tehetett volna meg, ha egy monostor is terpeszkedik benne.

2. A bencés apátság alapítására vonatkozó korai adatok egytől egyig hamisak.

51. Zalavár. A vársziget és a récéskuti sziget fekvése az Árpád-kori templomok helyével

István 1019-i, 1024-i és László 1101-i (!) oklevelei XIV. századi hamisítványok, de a XIV. században írták a Gellért nagyobb legendája azon részét is, amelyben „zalai” szerzetesekről esik szó. Van ugyan az 1019-i oklevélnek egy olyan birtokösszeíró része, amely XI. századi összeírássra vezethető vissza, így Kolon civitas hídvámja és a csepeli csikótized (a tihanyi apátság 1055-ban kapott évi 50 csikót!), így az adományozott két királyi kápolna (a Szent György Pacsán és Szent Lőrinc Roko-lyánon) és tíz falu (Szentadriánmártír – a mai Mártély – a Tisza mellett, Rada, Esztergály, Zalavár, Csács, Borul, Csente, Nemegy, Besenyő és Füze- gy 12 ekével), sőt az egyház archaikus megnevezése: „a Zala-szigeti Szent Adrián mártír-egyház” (1024, 1101: *ecclesia Beati Adriani martyris de insula Saladiensi*) is lehet XI. századi, mert a XIII. századtól kezdve már „zalavári” vagy „zalai” az apátság helymegjelölése. Ez azonban a hely megkülönböztetése- ként is felfogható: a XI. századi egyház a szigeten és a későbbi monos- tor a várban.

3. Az első és egyetlen hiteles korai adat a Pozsonyi Évkönyvekben az „egyház” 1019-i felszenteléséről (*dedicatur ecclesia S. Adriani M.*) azt valószínűsíti, hogy itt nem monostor, hanem világi egyház alapítása történt. Az *ecclesia* szó ui. a Pozsonyi Évkönyvekben, a Zággrábi rövid krónikában és a Magyar Krónika II. Endréig terjedő részében mindig világi egyházat, püspökséget vagy prépostságot jelent, eltérően a birtokjogi szemléletű oklevelek szóhasználatától. Az évkönyvek és krónikák a ben- cés vagy ciszterci monostorok esetében mindig a *monasterium* szót használják, s csak a koldulórendek alapításával jelenik meg az *ecclesia* kolostor, monostor értelemben. Így már az 1019-i *ecclesia* adat alatt 1037-nél olvasható *dedicatum est monasterium S. Benedicti* (Pécsvárad), hogy alább Széplak és Boldva is monostorként szerepeljen. A krónikákban *ecclesia* a székesfehérvári prépostság és Szent Péter-templom, a budai prépostság, a váci bazilika, a kispesti Szent Gellért-kápolna, a diódsi Szent Szabina- templom és egy-két falusi plébánia. Ennek alapján bizonyos, hogy 1019-ben még nem monostort alapítottak, hanem a récés-kúti szigeten világi egyházat, bazilikát Szent Adorján tiszteletére. Monostor nyomát itt nem találták, de el sem fért volna a kis szigeten. Hogy mikor létesült a Szent Adorján-bazilikához kapcsoltan monostor, és ez

mikor kapta meg a várban levő épületegyüttest, azt nem tudjuk, mert a monostorra hiteles adataink csak a XIII. század elejétől vannak. Somogyvár beépítését tekintve ez csak a XI/XII. század fordulójától számítható.

Maga Zalavár az ispán ideköltözése előtt királyi udvarház lehetett, benne kápolnával, a bazilika építésének azonban sajátos okai lehettek.

Az ezredforduló táján Bátor Boleszló fia, Veszprém herceg rendelkezett a vár mellett szállással, s ez annak jele, hogy ő örökölte a régi udvarházat, kápolnát és palánkvárat, amit még Pribina épített ki, majd a X. században Kál harka és fia, Bulcsú birtokolt. Veszprém herceg építhette újjá a bazilikát 1018–19-i távozása előtt, de királyi monostor csak a bazilika 1019-i felszentelése után épült mellé.

Arra nézve, hogy királyi herceg udvari jellegű magánegyház építésébe fogott, a Péter által alapított Óbuda, Béla herceg (a későbbi I. Béla) szekszárdi és Lambert herceg titeli építkezése hozható fel példának. Zalavár további történetében nem csupán a monostor és az ispáni vár viszonya homályos, hanem az is, hogy az ispán ideköltözésével a zalai esperes is követte-e őt, s megkapta-e az egyik korábbi szerepkörét vesztett egyházat. Ennek megválaszolása azonban kívül esik e munka célkitűzésén.

Udvarházi eredete lehet a bakonybéli Szent Móric-apátságna is. A Bakony koppányi völgyében, a királyné székhelyétől, Veszprémtől 20 km-re, alighanem István és Gizella nyári udvarhelye volt e monostor csírája. A nagylegenda szerint István „kúriáját” gyakorta felkereste Csehországból Szent Günther. Ez a türingiai főnemes, Gizella királyné rokona, ifjúkori kicsapongásait megbánva az altaichi Szent Móric-apátság szerzetese lett, majd 1019 táján maga is alapított egy remeteséget a bajor-cseh határvidék erdeiben. Innen látogatott el gyakorta István udvarába. Ittlétekor István rábízta „kamaráját” alamiznaosztásra és egyházak javadalmazására, s ezt Günther állítólag olyan szorgalmasan végezte, hogy látogatásaikor a kincstár kiürült. Ugyanerre az időre esik a zarándok Szent Gellért Pannoniába érkezése. Ha hihetünk a XIV. századi nagyobb Gellért-legendának, amit sem István, sem Imre legendái nem erősítenek meg, István Gellértet a gyermek Imre nevelésével bízta meg, s így kerülhetett ő is a bakonybéli udvarba. A jól tájékozott nagyobb István-legenda szerint Gellért Bakonybélien elmélkedő életet élt, amihez a kislegenda azt fűzi, hogy a remeteségben 7 évig böjtölt és irodalmi működést fejtett ki. Egy 1230-i pápai bulla szerint Szent Gellért sziklája lábánál állt a Szűz Mária-kápolna; bizonyára ott volt a cella, hová visszavonult elmélkedni. Günther javaslatára István király a kúriát egy Szent Móric-templommal egészítve ki, egyházi célra ajánlotta, és monostor építésébe kezdett, ami valószínűleg csak halála után készült el. 1037-re datált adománylevele XIII. századi hamisítvány, de az 1086-i összeírás hiteles főszövegéből és későbbi feljegyzésekből megismerhető korai birtokállománya. A monostor István királytól megkapta az udvarház Bakony vidéki tartozékait, első helyen „Koppány” falut, a közelben Kajárt, Ponyvát, Árpást, Ketellakát és kisebb birtokrészeket, valamint halászhelyet a Dráván és a Tiszán. Gizella királyné is adott hozzá szőlőket az aradi Hegyalján és szolgálkat az erdélyi Magyar-Lapádon, akik bizonyára sóval látták el a monostort a közeli kis-aknai sóbányából.

István egyik utolsó monostoralapítása lehetett a Tornova, ma Torna patak mellett épített bencés apácamonostor a Somló-hegy alatt. E helyen már a IX. században rendelkezett a salzburgi érsek egy Szent Rudbert tiszteletére emelt egyházzal, mely a „Paravoz” hegy körül fekvő szőlők nemes borát élvezte. Az újjáépített egyház patrocíniumát, a salzburgi védőszentet azonban nem hagyták meg, mert ez Salzburg pannoniai jogigényét támasztotta volna alá. Ez volt az oka, hogy Magyarországon más esetben is a Rudbert (Ludbert) nevet a hasonló Lambert névvel helyettesítették. A somlővásárhelyi Szent Lambert-apáca kolostor első apátnője István királynak egy sánta „atyjafia”, Skolasztika lett. Az „atyafi” kifejezés hűgra vagy leányra nem érthető, s így lehet, hogy Skolasztika Mihály ágához tartozott, vagy még távolabbi rokon volt.

A dunántúli új monostoralapítások nagyjából arra az időre estek, amikor az udvar fő tartózkodási helye Székesfehérvár, Veszprém és Bakonybél lehetett. Aligha független a német–magyar ellentét kiéleződésétől, hogy István a veszélyeztetett országrészen fekvő bakonybéli udvart feladta, majd a kelet-magyarországi egyházszervezet kiépítésébe kezdett, amivel régi tervét, a tíz püspökség létesítését váltotta valóra.

Imre herceg felcseperedvén, valószínűleg elnyerte a védett helyen fekvő bihari dukátust, és ezzel lehet kapcsolatos a bihari püspökség megalapítása. A püspökség a négyszögletes alaprajzú bihari földvár közelében épült fel. Noha első püspökét csak I. Endre idejéből ismerjük, az István halálát követő trónzavarok miatt István alapításáról lehet szó, s a bihari hercegséghez kapcsolódása nagyjából alapítását is datálja.

Hasonló körülmények között kerülhetett Szent Gellért is Kelet-Magyarországra. A bakonybéli udvar feladása után Gellért egy ideig még ott remetéskedett, de István 1030-ban, a német háború évében Marosvárra, Csanád vezér székhelyére rendelte püspökség alapítása végett. A várban Ajtony idejében működött egy Keresztelő Szent János-monostor görög barátokkal. Ezeket állítólag még Csanád vezér áttelepítette az általa épített oroszlánosi monostorba, aminek eredménye az lehetett, hogy a marosvári egyházba latin papok és szerzetesek kerültek. A középkori Csanád várat feltűntető XVII. századi alaprajzon látható egy centrális alaprajzú templom, amely nagy valószínűséggel azonosítható a Keresztelő Szent János-egyházzal.

Gellért püspökké tételével e templom mellett délre létesült a Szent Györgyről nevezett csanádi székesegyház. A „sárkányölő” szentnek patrocíniumként való választása utalás lehet Ajtony legyőzésére, de hozzájárulhatott a névválasztáshoz a velencei Szent György-monostor is, ahol Gellért kései nagyobb legendája szerint ifjúkorában szerzeteskedett.

A csanádi püspökség alapításával a kalocsai egyházmegye elvesztette területének jelentékeny részét, de megtartotta Temes-vidéki nagy birtokait, és bizonyára kárpótást is kapott, elsősorban a kalocsai püspök érseki rangra emelésében, amit Asrik-Anasztáz saját személyében átmenetileg élvezett is. A kalocsai érseknek rendelték alá a csanádi és az erdélyi püspökséget. Ezzel a rendezéssel nyerte el a kalocsai érsekség új egyházi szerepkörét, amelyet az egész középkoron át megtartott: a latin rítusú egyház végvára lett a szomszédos görög–szláv rítusú keleti egyházzal szemben.

A tizedik püspökség, a váci alapításáról tudunk a legkevesebbet, sőt a váci Szűz

Mária-egyház létesítését a Magyar Krónikának két legendás színezetű későbbi betoldása Géza és László hercegek (I. Géza és Szent László) nevéhez fűzi. Az első szerint a mogyoródi csata előtt e helyen Lászlónak jelenése volt: egy angyal aranykoronát hozott és helyezett fejére, a második szerint e helyen „csodafiú szarvas” jelent meg nekik, „ezer ága-bogán ezer misegyertya”, s e látomás helyén alapították meg a „Szűz Mária”-egyházat. Ezzel szemben az a körülmény, hogy István 1080 táján készült nagyobb legendája az általa alapított püspökségek számát tízben adja meg, s az 1075-i garamszentbenedeki alapítólevél a váci püspökséget említi, a szentistváni alapítást támogatja. A hely a krónikában feljegyzett hagyomány szerint egy Vác nevű remetéről kapta nevét; a német *Wazo* név (III. Ottó egyik káplánját is így nevezték!) megengedi a feltevést, hogy itt is egy olyanféle udvari kapcsolatú missziós remete állt a háttérben, amilyen Romuald, Günther és Gellért volt. Mint más esetben, a püspökség előzményét itt is egy királyi, királynéi vagy hercegi udvarban kereshetjük; a Duna védettebb fejedelmi partvonalának északi vége leginkább a német–magyar ellentétek idején fogadhatta be a királyi család egyik tagját.

Az új püspökség számára a szomszédos egyházmegyékből hasítottak ki egy-egy fél vármegyényi területet, s így állt elő az a sajátos helyzet, hogy a váci egyházmegye fél vármegyékből, Nógrád, Visegrád, Fejér, Csongrád és Szolnok megye egymással érintkező részeiből alakult.

E rendezéssel István király teljesítette a tíz püspökség létesítésére irányuló tervét, s lerakta a magyar egyházszervezet alapjait, amely az időközben bekövetkezett változásokhoz, fejlődéshez alkalmazkodva a mai napig fennáll.

Hogy egy-egy püspökségen belül hogyan nőtt a plébániahálózat, arra nézve írott forrásaink nincsenek, de a régészettől sem várhatunk az építés évtizedeit eláruló eredményeket. Egyedül a szentek kultuszában tapintható ki olyan változás, ami némely esetben útmutatást adhat arra, hogy István egyházszervezésének első nyugati korszakában vagy a Jeruzsálem felé fordulás 1018 utáni korszakában tisztelt ereklyéről, ill. szentről van-e szó. Mária, az apostolok, az arkangyalok és a protomártír tisztelete mindkét kort jellemezhetette, és a bencés anyamonostorok Szent Benedek- és Szent Márton-kultuszában bekövetkezett változással sem kell számolni, de olyan patrociniumok, mint Adalbert, Vid, Alexius, Apollinaris, Emmerám és Hippolit az első korszakból eredeztethetők, míg a másodikra biztos felvilágosítást ad az 1031-ben szőtt (koronázó) palást. Ezen elől fel volt tüntetve a szent kereszt (ma már csak felirata olvasható), a palást alján pedig részben a keleti egyházban tisztelt mártírok sorakoznak: Kozma és Damján, Pantaleon, György, Vince, István, Kelemen, Sixtus, Kornél és Lőrinc. Ezek ereklyéivel valószínűleg rendelkezett is a király, s ez egyben azt jelentette, hogy a király városaiban és udvarhelyein tiszteletükre oltárokat, templomokat szenteltek. Székesfehérvárt a fentebb említett Szent Kereszt-plébánia, Esztergomban pedig az alsóváros Szent Lőrinc-plébániája és Kovácsi külváros Szent Kozma és Damján-temploma sorolható a második építési hullámba. Mindenesetre nem szükségszerű az itt említett keleti szentek jelentkezése mögött bazilita hatást keresni; Kozmának és Damjánnak, Györgynek, Pentelének és Kelemennek szentelhettek

templomot hazai ereklék birtokában is. Az új szentkultusz bizonyára érvényesült a falusi plébániahálózat oltárainak szentelésében is, de elkésve és időben kevésbé megállapíthatóan.

Az egyházi szervezet továbbépítésével bizonyára együttjárt a világi intézmények, a vármegyék és udvarházak szervezetének fejlesztése. Adatok híján ezek fejlődését nem tudjuk nyomon követni. Az egyetlen szervezeti újítás, amely István uralkodásának második felére tehető, az összefüggő területtel nem rendelkező határispánságok kiépítése volt. Ezek legnagyobb számban a Vág-völgyén sorakoztak, Trencsén alatt Bolondocs, Árkibánya, Galgóc-Szolgagyőr és Sempte; a Dunántúlon Karakó, a Délvidéken Kovázd és Erdélyben tán Marosújvár sorolható hozzájuk. Ha Karakó várbirtokai tényleg szerepeltek István várbirtok-összeírásában, akkor ez datálja Szolgagyőr és Árkibánya ekkori birtoklását is, e három határvár ugyanis a Veszprém megyei Szörcsőkön egymás mellett birtokolt, ami együttes megadományozásra mutat. A Vág-völgyi várispánságok kiépítését elsősorban Bátor Boleszló Morva-völgyi előnyomulása és támadása indokolja. Határozottan István kori létesítésük mellett szól az a körülmény, hogy az Altaichi Évkönyvek korabeli feljegyzése szerint III. Henrik 1042-i hadjáratán kilenc várat foglalt el a Dunától északra egy olyan területen, ahol legfeljebb négy-öt megyeszékhely jöhet szóba. (Az elfoglaltak közül kettőt, a „Bajor mark” szomszédságában, a várbeliek felgyújtottak, ami palánkvárra mutat.)

Ha az új határvárakat a már meglevő vármegyék mintájára szervezték volna, akkor területet, vitézeket és várnépet kellett volna a meglevő határvármegyéktől elvenni, ami lényegesen gyöngítette volna a „marchiák” védelmi erejét és a „marchiók” jóvedelmét. Ezért olyan megoldást találtak, hogy az új határváraknak nem adtak összefüggő megyét, s bár ezek kaptak néhány falut a vár szomszédságában, mint Bolondocs (Beckó) Vágújhely határában, Árkibánya (Banka) Pöstyén körül, és Szolgagyőr Galgóc mellett, mindamellett földeik és népeik zömét mögöttes vármegyék területéről csatolták hozzájuk. Így *Bolondocs* tartozékai Hont, Nógrád, Gömör és Bihar megyében, *Árkibányáé* Komárom, Veszprém és Fejér megyében, *Szolgagyőré* Pozsony, Komárom, Bars, Hont, Esztergom, Győr, Sopron, Veszprém, Zala, Tolna, Fejér és Pest megyében, *Karakóé* Vas, Veszprém, Sopron és Esztergom megyében is feküdtek. (Szolgagyőr mindegyiknél több birtoka részben I. Endre kori juttatás lehet; Levente halála [1047] után kaphatta meg a neki juttatott Taksony falut.) Kevesebb adattal rendelkezünk Semptére, a délvidéki Kovázdra és az erdélyi Újvárra nézve. Ha ezek létesítését illetően későbbi évtizedekre is gondolhatunk, megvan a lehetősége az István kori alapítás feltevésének.

A határvárak távoli szolgálónépekkel való ellátására a korai lengyel társadalomtörténet nyújt jó példát: az Odera és Noteć melletti határvárak a távoli hátszágban is rendelkeztek „naroknici” várnépekkel.

Az új határvárakon kívül az erdélyi sószállító ispánságok és az új székhely, Fehérvár kaptak idegen vármegyékben népeket.

A dél-erdélyi sôt a Maroson szállították le már Ajtony idejében. Ami az észak-erdélyit illeti, ennek szállításáról kezdetben a szolnoki ispán gondoskodott. Szolnok vármegyének 1018–38 közötti alapítására Szolnok ispán szereplésének idejéről következtethetünk. A *Szolnok* névnek azonban nincs köze a szláv *sol* 'só' szóhoz, hanem első ispánjának nevét őrzi, ki a Magyar Krónikában *Zonuc* ~ *Zounuk*, az Altaichi Évkönyvekben pedig *Zaunic* néven szerepel. Ha a névben magyar *szó* szavunk rejlik, akkor a szláv eredetű magyar *-nok* képzővel ellátva 'szószóló, követ, tolmács' jelentése lehetett, mint a szó török eredetijéből, a *sab* ~ *saw* szóból képzett *sabci* ~ *sawci* 'Bote, Dolmetscher' foglalkozásnévnek.

Hogy a középkorban szintén *Szónoknak* mondott *Szolnok* vár nevét csakugyan e Szolnok főúrról kapta, bizonyítja, hogy Szolnok leszármazottai, a Szolnok-nembeliek Szolnok megyében, a vár körül birtokoltak, ugyanúgy, mint a Csanád-nembeliek Csanád, a Győr-nembeliek Győr és a Hont-nembeliek Hont vár közelében. Szolnokkal szemben, Tenyőn emelkedett nemzetségi monostoruk is. Ami Szolnok ispán korát illeti, Csanádnál, Győrnél és Hontnál későbbi nemzedékbe tartozott, mert Péter idején játszott szerepet, és az 1046-i pogánylázadáskor ölték meg. Ez arra mutat, hogy Szolnok vármegye szervezése István uralkodásának második felében történt.

Szolnok vár alá rendelték a vár környékét, a sószállító út néhány állomását Szabolcs és Bihar megye területén, végül Észak-Erdélynek Szatmár és Doboka megye között húzódó területét, mely talán már ezt megelőzően is külön territórium volt.

Szolnok *comes* nagyobb hatalommal rendelkezett egy várispánnál. Az Altaichi Évkönyvek *princeps*nek titulálják, és négy püspök mellett ő volt a világi vezetője az I. Endre elé járuló hódoló küldöttségnek. Valószínű, hogy nemcsak Észak-Erdélyre terjedt ki hatalma, hanem egy időben egész Erdély ura, vajdája volt, mint Erdőelvi Zoltán utóda. Hogy a sószállító út alföldi szakaszáról ekkor csatoltak-e népeket Doboka és Kolozs vár alá, vagy egy későbbi rendezés alkalmával, arra nincs támpontunk.

Nagyon valószínű, hogy Székesfehérvár 1018 utáni felemelkedésének volt a következménye, hogy saját vármegyéjén kívül eső területen is kapott várnépeket. Gyér adataink Bars, Pest és Heves megye területéről jelzik szórt birtokait.

Az udvarházi szervezet folytonos bővítése gondolatával szemben felhozható, hogy István kora előrehaladtával betegeskedett, s ez mindinkább lehetetlenné tette az udvarhelyről udvarhelyre utazgatva való kormányzást, a „Reisekönigtum” gyakorlását, s mindinkább az állandó székhelyekhez kötötte. Ennek a jele lehet több udvarház egyházi célra való áldozása és udvari birtokok határvárak alá rendelése, de ezt tanúsítja a székhelyek kiépítése is. A székesfehérvári bazilika felszentelését az alapító király már meg sem élte.

István király oklevelei 1002 óta szólnak a király „kamarájáról”, amelybe a király rendeletének megsértői 100 és annál is több font arany büntetést tartoztak leróni. Ha az oklevélírók ebben nyugati formulát is követnek, nem kételkedhetünk a „kamara” létezésében, mert István király törvényeiben is szerepel a királyi „fiskusnak” fizetendő aranypénz-büntetés, a nagylegenda írója pedig említi a király „kamaráját”, arról szólván, hogy ez jótékonykodás miatt többször kiürült.

Sajnos, István király jövedelmeinek a jegyzéke nem maradt fenn, az ő esetében azonban nem lehet megállapodott jövedelmekről beszélni, hiszen az államszervezés gazdasági reformokkal járt együtt, és ez újabb és újabb jövedelmi források megnyitását eredményezte.

Mint fentebb kifejtettem, a magyar fejedelemség már a X. század folyamán mindinkább hazai gazdasági erőforrásokra támaszkodott, és fokozta bevételeit a beszolgáltatásokból és vámokból. Az udvar gazdasági szervezetének egységes kiépítésére azonban csak az államszervezés után kerülhetett sor.

A természeti gazdálkodás viszonyai között az udvar szükségleteit túlnyomó részben az udvarházak szolgálónépi szervezete fedezte. Az uralkodó és kísérete által felélt, valamint más módon elfogyasztott étel, ital s az udvarnak teljesített kézműves-beszolgáltatás és személyes szolgálat olyannyira nem volt összecsúszva, hogy még III. Béla jövedelemjegyzékében sem tudták számszerűen kifejezni.

István király tényleges jövedelme a *regálejogokból*: a vámokból (folyami, rév-, híd-, vásár- és határvám), a kivitelből, az erdélyi só forgalomba hozatalából, az ezüsbányászatból és pénzverésből, továbbá a bírságokból és a közadókából állt össze.

Elterjedt az a felfogás, amely a közadót vagy egyenes adót az indirekt bevételeknél fejlettebb formának, s így István korában korainak tartja. A frank és a francia intézmények kifejlődésének vizsgálata azonban éppen az ellenkezőjéről tanúskodik. Az egyenes adó volt az elsődleges; ilyen a frank kapitulárék (rendeletek és törvények) *census regalis*a, mely még a késő római fejadóban veszi eredetét, hogy a IX. század

folyamán földbér formájában tűnjön el, és átadja helyét a Capetingek tarka sokféleséget mutató bevételi forrásának.

A magyar királyság már XI. századi megszervezésekor differenciált bevételekre támaszkodott, amelyeknek voltak gazdasági előzményei, István király pedig megteremtette a szervezeti előfeltételeit. Mint előzményre kell emlékeztetnünk rá, hogy a IX. századi Kelet-Európában a kazárok s a helyükre lépő magyarok „füstönként” egy mókuszprémet szedtek a szlávoktól, de a volgai bolgár fejedelem saját népétől „házanként” egy nyestbőrt vett adóba, s a nyestadó a magyar régiségben is kimutatható. Fentebb szó volt róla, hogy a magyar fejedelmek és vezérek már a X. században vásárokat, réveket és vámhelyeket tartottak fenn fő udvarhelyeik mellett, és bekapcsolódtak a szomszédos országok távolsági kereskedelmébe. Rendszeres kereskedelem azonban nem bonyolítható le ott, ahol nincs központi hatalom által garantált közbiztonság. A hazai kereskedelem biztonságát a várszervezet és a várjobbágyság mint fegyveres rendfenntartó biztosította. A várak mellé épített templomok látogatása vásár- és ünnepnapon megszabta a vásárok helyét és idejét, de hasonló vásárhelyek létesültek az udvarhelyek és monostorok mellett is, ahol a szükséges „karkhatalom” szintén adva volt.

Az országot behálózó vásárhelyekről és az ott szedett vámról István királynak egy elveszett gazdasági vonatkozású törvénykönyve szólt. Hivatkozik rá Könyves Kálmán törvénye 34. §-ában, ahol kimondja, hogy azok, akik sajátjukat (ti. saját termelvényüket) viszik vásárra, Szent István törvénye szerint fizetnek vámot.

István király a püspököknek fizetendő dézsma elrendelése kapcsán arról is intézkedett, hogy a püspökség területén minden vámbevétel tizede a püspököt illesse (II. 18. §), mint ezt az esztergomi érsek és az egi püspök XIII. századi kiváltságlevelében is feljegyezték, ugyanakkor Somogy megye vámjainak tizede a pannonhalmi apátot illette.

Vámot nemcsak a vásárokon szedtek. Amikor 1108 táján Nyitrán kihallgattak tizenkét öregembert, akiknek emlékezete a „szent király idejéig nyúlt vissza”, arról, hogy a zobori apát milyen vámjövödelmeket élvezett a szent király adományából, a következőket vallották: Szent István Zobornak adományozta „egész Nyitra nagy és kis vámjait a váron belül és kívül, valamint Dovárdiban [Nyitra mellett] azon a részen, amelyet Babának mondanak, és a Vágnak nevezett egész folyón, hasonlóképpen minden [ottani] vásáron és a trencsényi várban belül és kívül” szedett vám egyharmad részét. E helyütt tehát nemcsak vásárvámról, hanem a Vág vízi útján szedett folyami, híd- és rév vámokról is szó van, a Trencsén határvár mellett szedett vám pedig csak a külországi forgalom vámolására szolgálhatott, mert a Szent Zoerard-legendából kitűnik, hogy Trencsén környéke igen gyéren lakott vidék volt.

Arra, hogy a révek és révészek a király kezében voltak, s jövödelmük az ő kincstárát gyarapította, elég felhozni a veszprémvölgyi görög oklevelet, amelyben a Csepel-sziget alatt lévő, igen forgalmas szigetfői (szombati) rév és hét révész eladományozásáról esik szó, s a király az itteni vásár vámját is a görög apácának adományozta.

Ha hozzávesszük azt az említett adatot, hogy István király korában a sót a Maroson szállították le, és Ajtony a révekhez helyezett vámszedőkkel megvámoltatta, nyilvánvalóvá válik, hogy a folyami vámszedés ugyanúgy elterjedt az egész országban, mint a vásárvám, híd- és révvám, valamint a határvárakban szedett határvám.

István király idejében tehát már az egész országra kiterjedt vámhálózat működött, ami több száz révészt és az 50 vármegyében legalább félezer vámost foglalkoztatott.

Mint István király államszervezetének bármely eleme, ez sem a semmiből nőtt ki, hanem a magyar társadalomban nagy múltra tekint vissza. A kazár államban ugyanúgy működtek vámszedők, mint a X. századi Volgai Bolgárországban, hol a fejedelem tizedvámot szedett az orosz-varégok Volgán úszó hajóiról. Megjegyzendő, hogy a frank birodalom fő kikötőiben a La Manche csatornánál (Quentovic, Dorestad) ugyancsak tizedvámot szedtek. A magyar fejedelmekről megállapítható, hogy azt a steppei révész és vámos gyakorlatot honosították meg, amit a nomádok Kelet-Európában, ahol a XIII. században a révszolgálatot orosz-szláv révészek látták el, míg a vámolást mohamedánok végezték. A pesti révről említettem, hogy szláv révészek működtek benne (1046-ban „heretikusok”, azaz eretnekek voltak, és egyikőjük a szláv Mutimir nevet viselte), ugyanott izmaelita böszörmények vámoztak.

A vámolás országszerte mohamedánok kezében volt. Könyves Kálmán 1111-i okleveléle említi „a királyi fiskus pénzkezelőit, akiket magyarul káliznak hívnak”; a káliz (khorezmi) mohamedánok pedig a böszörményekkel azonosok. Ezek a kálizok nagyrészt a kazárok ellen fellázadt kabarokkal együtt kerültek Magyarországra, és olyan nagy számmal voltak itt, hogy az új államszervezet pénzügyigazgatása teljes mértékben rájuk támaszkodhatott.

Ez a jelenség magyarázatul szolgál arra, hogy István király törvényei semmiféle intézkedést nem tartalmaznak a mohamedánok ellen, bár feltételezhető, hogy olyan vidékekről, ahol nagycsaládi szervezetben együtt éltek (Nyitra és Szabolcs), zömüket vámos és határvédő szolgálatra telepítette szét.

Ami a zsidókat illeti, lényegesen kisebb számmal voltak, és helyzetük kedvezőtlenebb volt.

Köztudomású, hogy a IX. század folyamán a kazár kagán és az uralkodó osztály a zsidó hitre tért. Hogy közülük Magyarországra is eljutottak, valószínűsíti, hogy a baranyai Nagy- és Kiskozár falu közelében fekvő Ellend falu X–XI. századi temetőjéből egy héber felírással gyűrtü került elő. 965-ben a prágai vásáron zsidók is megjelentek Magyarországról mohamedánokkal és „türkökkel” együtt, és egyebek mellett rabszolgákat vásároltak. Prága volt ez időben az európai rabszolgakereskedelem központja, és éppen az ezzel szemben jelentkező keresztény ellenhatás befolyása tapintható ki ez idő tájt Magyarországon.

Szent Adalbert életírói 999-ben és 1004-ben készült műveikben megírják, hogy Adalbert prágai püspök 989-ben nem csekély részben azért hagyta el püspöki székét, mert nem tudta elérni, hogy keresztény foglyok és rabszolgák ne kerüljenek zsidó rabszolgakereskedők kezébe. Megjegyzendő, hogy ennek eltiltása csak II. Boleszláv

cseh fejedelem elhatározásán múlt, ő azonban olyan hasznot húzott belőle, hogy nem vetett véget neki.

A magyar egyházszervezetet Szent Adalbert legközelebbi hívei, Radla és Anasztáz érsek hívták életre, s így bizonyos, hogy István államában a rabszolgakereskedelem ügyét „Szent Adalbert szellemében” rendezték el. Erre Istvánt a pápai lándzsával és koronával együtt járó fogadalom is készítette; ebben ui. szó volt a rabszolgakereskedelem eltörléséről. Bár Istvánnak a vásári rendtartásról szóló törvénye, amelyben erről intézkedhetett, nem maradt reánk, de van egy áttételesen jelentkező nyoma a tilalomnak.

A hazai belkereskedelem a templomok mellett vasárnapon zajlott, két távolsági kereskedelmi központban, Esztergomban és Szigetfőn viszont nyoma maradt, hogy István király korában a vásárt szombati napra tették. Kiderül ez abból, hogy a közel egykorú *Passio Sancti Adalberti* Asztrik érseki székét *Szobotin*, azaz Szombat(hely) néven említi, a veszprémvölgyi oklevélben pedig a szigetfői vásárhely *Szumbotu*, azaz Szombat(hely) néven szerepel. Márpedig a vásárnapnak szombatra helyezése a zsidóság számára lehetetlenné tette a kereskedést, és éppen e nemzetközi forgalmú helyekről zárta ki őket. Megjegyzendő, hogy 1050 körül Esztergom ismét az Oroszország és Regensburg között kereskedő zsidók telephelye lett, s benne zsinagóga is épült. Csak I. Béla fia, I. Géza király terjesztette el vásáralapításával újból a mai Szombat-helyeinknek nevet adó szombati vásárnapot, visszahatásként Salamon királynak és Judit királynénak a rajnai zsidókra támaszkodó egészségtelen pénzügyi politikájára.

Ha István király intézkedésével gátat is szabott a fő vásárhelyeken űzött távolsági rabszolgakereskedelemnek, a vásárnapi vásározás a hazai zsidóságnak lehetővé tette a helyi kereskedelembe való részvételt, és egyesek kiemelkedését példázza, hogy ekkortájt vált birtokossá a Zsidó-nemzetség ősapja.

Ami a vámszedés adminisztrálását illeti, Kálmán király törvényéből (82. §) kiderül, hogy külön vámszedői voltak a királynak és az ispánnak, de a határvámoknál mindketten együttesen jártak el.

A folyami vámszedés korai formája a tizedrész természetben való leadása volt. A fejlettebb kereskedelmi forgalom azonban megkívánta a vámtételek pénzben való megállapítását és szedését, mint a honfoglalás ideje tájt Pannoniára és Morvaországra is érvényes rafflesteteni vámszabályzat is szemlélteti.

A X. századi Magyarországon ércpénz csak a távolsági kereskedelembe forgott. Kálizok lakta vidéken sok arab dirhem került elő, s a 965-ben Prágában járó magyarországiak bizánci arannyal fizettek, de ugyanezzel fizettek a kereskedők vámot a lengyel s bizonyára a magyar uralkodónak is. István király törvényeiből kiderül, hogy a belső forgalomban a tinó volt a fő értékmérő, s a tinó értékét is a „szilárd valutához”, a bizánci aranyhoz szabták, amennyiben egy tinó egy bizánci arannyal volt egyenértékű. Az államszervezéssel elindult rohamos gazdasági fejlődés emellett megkívánta a hazai aprópénz verését. Enélkül ui. a kis tételek vámolása ugyanúgy lehetetlen volt, mint egységes adónem bevezetése.

Magyarországon a hivatalos pénzverés, mint fentebb szó volt róla, István király

koronázásával indult el, István koronázási érme azonban nem jutott kereskedelmi forgalomba. Rendszeres pénzverésre csak akkor került sor, amikor ennek gazdasági és társadalmi feltételei megértek. Az egységes várszervezet az ispáni várak mellett épült presbiteri templomokkal és a hozzájuk kapcsolódó vásárhelyek hálózatával csak 1009 után, az 1010-es évek során jött létre. Ezzel vált lehetségessé a pénz országos forgalomba hozatala, a belső forgalom és a belkereskedelem rendszeres vámolása aprópénzzel, és végül de nem utolsósorban a dénáradók szedése is.

Arra, hogy a pénz forgalomba hozatala feltételezi „civitas”-szervezet létezését, felhozhatom Nagy Károly 796. évi frankfurti kapituláréját, mely szerint az új pénz minden *civitas*ba és *emporium*ba szétvitték, és a nép köteles volt elfogadni. Magyarországon is a *civitas*ok vásárhelyein hozták az aprópénzt forgalomba.

Szent István a vám és adó gyanánt szolgáló aprópénz részére nem dénárt, hanem féldénárt, más néven obulust veretett.

István obulusai csak egyféle típusban, de számtalan változatban készültek. Ezek a változatok annak eredményei, hogy a verőtő egy sorozat kiverése után elkopott, s akkor az előző lemásolásával új verőtövet készítettek, mely a mintapéldánytól kissé eltért. Mennél hosszabb ideig verték ugyanazt a típust, annál inkább romlott az eredeti éremkép, s többé-kevésbé eltérő változatok jöttek létre. Az eltérések azonban csekélyek, mindössze egyes vonalakra és betűformára terjednek, s a Magyar Nemzeti Múzeum éremtárában őrzött több száz változatban nem különíthető két olyan típus, amely akár csak megmunkálás tekintetében eltérne. Ez a körülmény nem engedi meg azt a feltevést, hogy e típust két uralkodó verte volna, hiszen az uralkodók saját vereteiken is váltogatták az érem típusát (pl. Szent László 9 verete 9 típust képvisel!), az meg szinte törvényszerű, hogy új uralkodó új típussal és új felirattal különbözteti meg pénzét elődjétől.

István típusban és rajzban a Karoling-dénárokhöz igazodott, mint tette volt első veretével is, de féldénárjának nem egyetlen előképe volt, s ez nem szűkíthető egyetlen X. század végi bajor obulusra, mint azt feltételezni szokták.

István obulusának két sajátossága van, amiben minden „előképtől” eltér: egyrészt az éremkép a pénz mindkét oldalán azonos, másrészt a köriraton belül levő szemcsés belső kört kereszt osztja négy mezőre; a vékony vonalkereszt felső szára kifut a körirat első és utolsó betűje közé, és ott egy második kisebb keresztet hoz létre, s így, mint már Schönwisner István észrevette, kettős keresztet jelenít meg. Ez a kétoldali kettőskeresztszerű rajz egyedül áll a Karoling-típusú pénzekben.

Futólagos tájékozódás a kora középkori Nyugat pénzverésében elegendő annak megállapítására, hogy a Merovingoktól kezdve az új nemzeti államok XI. századi pénzeiig a dénár előlapjának legelterjedtebb rajzi eleme a kereszt, mely a köriraton belül helyezkedik el, és teljesen független a felirat elválasztó jelétől, többnyire egy keresztcséktől. A központi kereszt a Karoling-pénzek ezret meghaladó típusán zömök és egyenlő szárú, a végek felé vastagodik, s olykor két- vagy háromágúvá válik, emellett lebegő, azaz nem éri el a belső kört, s ritka kivétel, ha a belső kör határolja a keresztet.

István érmének rajza, hol a két kereszt egy kettős keresztté egyesül, magában áll; ezrek között is csak egy részben hasonló található, Konrád herceg zürichi verete (Dannenberg, 1992), itt azonban a jobb és bal oldali szár egy-egy V betűben kétágúvá is válik, és egészen más összképet ad. A fenti sajátosságot azért emelem ki, mert a kettős kereszt kialakítása az éremrajz elő- és hátoldalán (hol egyébként a templomrajz helye volna!) abban az időben, amikor István a görög császártól kettős kereszt alakú ereklyét kap Krisztus keresztjének darabkájával, olyan egybevágás, ami nem lehet véletlen.

Ami a kettős keresztnek az érmeken való további jelentkezését illeti, Péter és Aba Sámuel visszatért a nyugati előképhez, a különálló belső és külső kereszthez, Endre viszont első veretével Istvánét utánozta, míg a továbbiakban ugyanezt érthetetlené stilizálta napsugárral, ill. gyűrűvel. Különös módon I. Béla hercegekori érmén jelentkezik kifejezett kettős kereszt; még nyilvánvalóbb ez második királyi veretén (CNH. 17), hol szárain talpassá szélesedő kettős kereszttel találkozunk. A talpas kettős kereszt, immár mint önálló címermotívum a belső körben elhelyezve, III. Béla érmén jelenik meg (CNH. 112). István esetében azonban még nem címer- vagy felségjelvény, hanem különös becsben tartott ereklye feltüntetéséről van szó, mely a Bizánccal való szövetség eredményeképpen jutott birtokába, s melyet ekkor vert érmének rajzában hasonló kiemelt módon tüntetett fel, mint első érme előlapján a zászlós lándzsát.

A Karoling-pénzek keresztábrázolását jellemzi, hogy a kereszt szárai által létrehozott négy mezőben többnyire egy-egy kör alakú jegy helyezkedik el; a korai német érmeken a kört különféle alakú jegyek, ábrák váltják fel, amelyeknek összetétele jellemző a pénz kibocsátójára. Néha éppenséggel betűket helyeznek el benne egy jelkép névével (*CRUX*, *PISCIS*) vagy jelszóval (*PAX*, *VITA*). Civakodó, azaz II. Henrik bajor herceg 985–995 között a regensburgi dénárokat sorát megszakítva elkezdett féldénárokat verni, s minthogy ezek önmagukban is elég jellemzőek voltak, a négy mezőbe egyformán egy-egy jellegtelen háromszöget veretett. Fia, IV. Henrik herceg szintén vert egy obulust, de hogy ezt apjától megkülönböztesse, a keresztmezőkbe egy háromszöget, egy-egy kört és egy gyűrűt helyezett el, majd amikor II. Henrik néven király lett, uralkodása elején (1002–04) két eltérő obulust vert, s hogy ezt saját hercegekori féldénárjától is megkülönböztesse, egy-egy háromszöget, egy gyűrűt és egy három pontból álló jelet tétetett a négy mezőbe. Majd 1004-ben, amikor császárrá koronázták, átadta a hercegséget sógorának, Luxemburgi Henriknek, aki itt nem vert pénzt, s maga a császár sem bocsátott ki többé Regensburgban obulust.

Ezt a körülményt azért emelem ki, mert messzemenő következtetést vontak le abból, hogy István obulusát négy háromszög díszíti, mint Civakodó Henrikét. Ebből következtettek arra, hogy István ezt uralkodása elején verte, vagy éppenséggel Géza veretéről van szó. Az érvelés szerint ui. ha István 1020 táján verte volna obulusát, akkor nem apósa 995 előtti pénzét vette volna mintául a jelek tekintetében, hanem kortársáét. De ha a jeleket nem forma szerint állítjuk egymás mellé, hanem a forma értelmét keressük, akkor ez az érvelés erejét veszti. István azért vert négy egyforma

háromszöget pénzére, mert nem kellett megkülönböztetnie obulusát elődjéétől vagy a sajátjától, minthogy obulust ő vert először Magyarországon. Annak semmi értelme nem lett volna, hogy sógora 1004 előtti obulusainak megkülönböztető jegyeit vegye át, hol a háromszög mellett más jel is szerepel, az 1004 utáni évtizedekben pedig Regensburgban nem vertek obulust. Hogy a jellegtelen háromszögekben nem kronológiai sajátságot kell látnunk, hanem a megkülönböztetés szükségletességét, az is mutatja, hogy amikor Henrik császár utóda, II. Konrád (1024–39) Freisingben obulust kezdett veretni, erre is négy háromszög került a kereszt közeibe, de négy háromszöget vert Arduin, Itália királya (1002–14) is dénárjai közül a keresztes típusra.

Régész oldalról felmerült a gondolat, hogy István obulusának keresztjét és háromszögeit ugyanaz a mester verte, aki a nagyszentmiklósi kincs 3. és 4. számú aranykorsójának díszítését készítette. István kettős keresztjét azonban mindenütt egyenlő vékony vonal alkotja, az aranykorsók egyszerű keresztje pedig ékszerűen vastagodó szárakból áll, és a háromszögek sem egyeznek; ezek ui. a kincsen éles ékek formájában jelentkeznek a kereszt közeiben és szórtan körülte. Ilyenformán a kincssel való egybevetés ugyanúgy nem ad támasztékot Géza pénzverésére, mint Henrik obulusának háromszögei.

István féldénárjának feliratában a nyugati gyakorlatot követte, amikor az előlapon köriratban saját nevét: STEPHANUS REX, a hátlapon pedig székhelye nevét: REGIA CIVITAS tüntette fel.

Hóman Bálint jeles pénztörténész Szent István féldénárjáról értekezve azt a véleményt fejtette ki, hogy ennek közvetlen előképe II. Henrik herceg REGINA CIVITAS hátiratú regensburgi obulusa (985–995), s mivel az előkép Géza kori, az utánzat István királysága elején készülhetett.

Amióta a nagyharsányi lelet előkerült, és kiderült, hogy az volt István koronázási verete, Hóman datálása tarthatatlanná vált. Mindenekelőtt helyesbítendő az a nézet, hogy István féldénárjának II. Henrik herceg obulusa volt a közvetlen előképe. István obulusa jelentékeny módon eltér az ún. előképtől. Az itáliai Karoling-dénárokat követő regensburgi pénzek előlapján, mint szó volt róla, a belső körben zömök talpas kereszt látható a négy mezőben jelekkel, míg hátlapján a verő nevének rövidítése felett a Karoling-templom háromszögű timpanonja, ill. fedélszéke. István az utóbbi rajzát elhagyta, az előlapot pedig teljesen átalakította, úgy hogy a rajzon regensburgi jellegzetesség úgyszólván nem maradt. Hómant erősen befolyásolta a REGINA CIVITAS körirat módosított szövegű átvétele, de ez a körirat bajor pénzekben csak 1004-ig volt használatos. S mióta tudjuk, hogy István koronázási érmére is REGIA CIVITAS-t veretett, mintája ebben sem a bajor pénz, hanem saját első érme volt. Marad, mint nem kizárólagosan regensburgi jellegzetesség, a féldénár súly és a négy háromszög a kereszt mezőiben. A féldénár átvételét azonban bizonyosan nem utánzási vágy, hanem gazdasági szükséglet határozta meg, elsősorban az, hogy a magyar ezüstmányászat termelése nem volt elegendő dupla súlyú dénárok nagy tömegű verésére.

Civakodó Henrik obulusának részbeni mintául vételét elsősorban az indokolja, hogy Henrik, elődeinek és utódainak pénzeit súlyban és ezüstfinomságban messze meghaladó, mintaszerű pénzt veretett, amiben fia sem követte. Ezt ismerte meg egybekelésekor István és Gizella; bizonyára ez volt a cél, amit aprópénz kibocsátása tekintetében maguk elé tűztek, s amikor ennek gazdasági és társadalmi fejtételei megérték, eredeti tervüket váltották valóra.

II. Henrik herceg regensburgi dénárjai 1,6 g súlyúak; ennek féldénár súlyát tükrözi István átlagban 0,8 g súlyú obulusa. Ebből az obulusból 60 darab tett ki egy *pensa aurit*, a tinóval egyenértékű bizánci aransolidust. Maga az alapul vett pénzláb azonban nem a bizánci, hanem a Karoling-font (*libra*) volt, melyet Nagy Károly határozott meg 408 g súlyban. Elvben ebből vertek 240 darab 1,7 grammos nehéz dénárt, vagy 320 darab 1,3 (1,275) grammos könnyű dénárt, amilyen István lándzsás érme; István féldénárja, obulusa esetében 1 font ezüsből 510 érme jött ki.

Finomság tekintetében István pénze a legjobb nyugati vereteknek felel meg, amennyiben ezüsttartalma 930‰ volt, ami e korban színezüstnek számított. Ez az európai viszonylatban jó minőségű ezüst magyarázza meg István pénzének külföldi elterjedését.

István pénzeinek az északi országok kincsleleteiben való előfordulásából jeles numizmaták állapították meg, hogy ezek az 1010-es évek után terjedtek el. A kincsleletekben ui. együtt található számos egyidőben vert európai pénz, és ezek közül a legkésőbbi veret adja azt az időpontot, amely előtt a pénzegyüttes nem kerülhetett földbe. Amíg az 1015 tájára és ezt megelőző időre keltezhető pénzegyüttesekben István pénze nem fordul elő, s száz lelet között csak egy van, amelyben a X. századi érmek Istvánnal zárulnak, addig a nagyszámú északi kincslelet, amelyben István pénze található, a vele együtt szereplő érmekkel az 1015/20-as éveket követő időszakra datálható.

István obulusainak északi elterjedését egy ideig gátolhatta a hosszas német–lengyel háborúskodás, amelybe 1014–17 között Magyarország is belesodródott a lengyelekkel szemben, a háborúság azonban magát a rendszeres pénzverés elindítását is késleltethette, annál is inkább, mert az ország fő ezüsbányája, Selmechánya közel esett a lengyelek által veszélyeztetett Vág-völgyhöz.

István pénzei ezek szerint 1020 után terjedtek el Lengyelországban és az Odera torkolatvidékéről szerte a Baltikumban. Az egykori Szászország és Pomeránia vidékéről 20, Lengyelországból 60, Dániából 10, Svédországból 20, Norvégiából 2, a finn–orosz–ész–lett–litván partvidéken 20 fölötti helyről kerültek elő, mindig más forgópénzekkel együtt, ami azt jelenti, hogy István pénze kereskedelmi forgalom révén szóródott szét. Mivel 965-ben a krakkói vásáron szlávok mellett főleg rúz (normann) kereskedők fordultak meg, és István nehézfegyverzetű „királyi serege” javarészt ilyen varég-orosz vitézekből állt, ezekről pedig tudvalévő svéd rúnafeliratos kövekből, hogy zsoldos szolgálatuk végével gyakran hazatértek, számolnunk kell vele, hogy István pénzeinek északi elterjedésében nekik is részük volt. De magyarországi kereskedőkről is fel kell tennünk, hogy 1020 után a király északi vásárlásait

(kardok, prémekek, viasz stb.) már nem bizánci arannyal vagy lovakkal fedezték, mint a 960-as években, hanem magyar ezüstpénzzel. Az ezres tételben kikerült István-pénzek azután északon helyi mért pénzzé válva szóródtak szét.

István pénzeinek jó híre hozta magával, hogy külföldön hamisították, ill. utánveretek készültek belőlük.

Az utánveretek egy csoportja súlyban, átmérőben és rajzban megegyezik István obulusaival, de a körirat zavaros vagy értelmetlen, a veret pedig kezdetleges. Ezenkívül előkerülnek északon nagyobb átmérőjű és súlyú (1,1–1,39 g) veretek, amelyek rajzban részben a Karoling-templomot, részben István keresztjét tüntetik fel, köriratuk pedig olykor zavaros. Ilyen pl. az a svédországi Bosarvéban előkerült PHANUS REX és RESLAVVA CIV feliratú érem, amelyen a király nevét a hamisító egy másik hibás utánveret nyomán készíthette, és a bajor REGINA CIVITAS feliratot értelmetlenül eltorzította. Ez a torzulás azonban elég volt arra, hogy napjainkban egy hamis olvasat: BRESLAVVA CIVITAS, azaz *Bratislava* szülessék belőle, mint István király pozsonyi szlovák pénzverőhelye. A véséssel készült bosarvei veret egyébként rajzában is idegen, Karoling-mintát követ.

Hogy ezek esetében hamis utánveretekről van szó, abból állapították meg, hogy kizárólag külföldön, főként a Baltikumban fordulnak elő, ahol ez időben az Odera és Enns között lakó vend hercegek is készítettek a Sachsenpfennigek mintájára utánvereteket. Mivel a Magyarországon vert és kereskedelmi forgalomba került pénzeket idehaza szokás volt halotti útravalóul adni és eltemetni, XI. századi temetőink és kincsleteink pontosan tükrözik, hogy mi készült idehaza, és mi utánveret. Hamisítvány voltukat technikájuk is elárulja. István pénzei a koronázási verettől a kereskedelmi obulusokig egyaránt úgy készültek, hogy a rajzot és írást a verőtőbe beponcolták, beütötték, ezzel szemben az északi utánveretek mindig más eljárással, a verőtő vésésével készültek.

Ha arra akarunk választ, hogy hogyan történt István pénzeinek forgalomba hozatala, egy analógiával kell kezdeni, a forgalomba hozott sóval.

Magyarországon a só kitermelése és forgalomba hozatala ugyanúgy a király „regále” jogai közé tartozott, mint az ezüst bányászata és a pénzverés. A király sóvágói által kitermelt sót a királyi „sahtos”-ok szállították le Szegedig és Szolnokig, és onnan az ispánok a vármegyeszervezet segítségével vitték szét a várakhoz, ill. a vásárhelyekre. Aki tinót nevelt, s ezt minden önálló termelő megtehetette, a pénz gyanánt szolgáló lábasjóságért egy aransolidus értékben elláthatta magát sóval.

A sókocka azonban nemcsak fogyasztásra szolgált, hanem csereérték, sőt adónem is volt. Mint a dömösi összeírásból kiderül, minden háznép (*mansio*) udvarnokszolga meghatározott termelvényein felül évente egy sókockát is tartozott adni az udvarnak, ill. eladományozása után az egyháznak, márpedig a sókockát a vásáron kezdetben csak az ispán megbízottaitól szerezhette be.

A pénz forgalomba hozatalának ugyanez lehetett a módja.

István törvényeiben nincs szó pénzadóról, de hogy már István bevezette, arra több forrásból következtethetünk. A Magyar Krónika Péter jogtalanságairól szólván

közli, hogy törvényeket hozott és adókat (*exactiones*) vetett ki. Itt nyilván újabb, a népet terhelő adókról van szó. Ezeket Péter elkergetése után el is törölték, s megmaradhatott továbbra is az, amit István vezetett be. Ezek közül egy valószínűsíthető, a dénáradó. Ezt később „szabad dénárak” (*liberi denarii*) vagy „szabados dénárak, köznyelven füstpénz” (*libertini denarii vulgo fumarii*) néven emlegetik, jelezvén vele, hogy füstönként vetették ki.

A dénáradóról akkor szerzünk közvetlen tudomást, amikor Könyves Kálmán törvényében megreformálja. Törvényéből kiderül, hogy mindeddig minden „szabad” 8 dénár adót fizetett, de ezentúl azok, akik az átvonuló királynak lóval, szekérrel vagy „zsolddal” megváltott kiküldetéssel szolgálnak, csak 4 dénárt fizessenek (I. 45. §). A törvény más helyéből kiderül, hogy a 8, ill. 4 dénáros adó a várnépet is terhelte (I. 35. §), ill. szedték egész Magyarországon (*per universas Hungariae*), minden században (*super unoquoque centurionatu*, I. 79. §).

Az idevonatkozó adatok társadalomtörténeti értékelésében főleg a „szabad” fogalom viszonylagossága okozott nehézséget, s tette kérdésessé, hogy a szabad dénárokat végső fokon ki, kinek és milyen címen fizette. Eckhart Ferenc jeles jogtörténész adótörténete szerint ez „az első királyi egyenes adó, melyet fizetett mindenki, aki személyére nézve szabad volt, de hadi szolgálatot nem teljesített”. Hóman Bálint is ezt tartotta az első állami egyenes adónak, de ő fizetőit a bizonytalan „személyére nézve szabad” meghatározás helyett a „félszabad” szolganepekben vagy szabad parasztokban jelölte meg. Eredetét még a Levédiában a magyarok által a szlávokra kivetett terményadóban kereste; ezt szerinte az új hazában a magyar nemzetségek szabad tagjai nem fizették, csak a legyőzött idegen félszabad szolganepek, s ilyenformán ez eredetileg az idegenekre kivetett „türelmi illeték” lehetett, mely hovatovább „hadmentességi adó” jelleget vett fel. Az utóbbi jellegre pedig főleg Kálmán törvényéből következtetett, Kálmán ui. a 8 dénáros adó felét elengedte azoknak, akik kiküldetést saját költségükön vállaltak (de nem hadi kiküldetést, hanem fuvar- és küldöncséget az országon belül!). Velük szemben Erdélyi László bencés tanár tagadta, hogy ez a királynak fizetendő országos közadó lett volna, s szerinte eredetileg „földbér” volt, melyet a földesúr szedett a birtokára költözött szabad telepes bérlőtől, tekintet nélkül arra, hogy magyarok vagy idegenek, parasztok vagy fegyveresek voltak. Tagányi Károly gazdaságtörténész viszont a magyar nemzetségi kötelékek védelmén kívül álló idegen szabadok, ill. félszabadok „védelmi adójának” tekintette, melyet a királynak fizettek.

E nézetek részint azon a téves előfeltevésen alapultak, hogy X. századi társadalmunk szabad magyar harcosoknak alávetett idegen szolgákból állt, s az utóbbi nem harcolókat adóztatták valamilyen címen, részint a „szabad” helyzet egyoldalú értékelésén.

Valójában a XI–XII. században a „szabadság” fogalmát kettős értelemben használták. A jogi szabadság lényegében az uralkodó osztály tagjaira terjedt ki, nevükkel is hangsúlyozva: a középrétegbeli „király szabadjaira”, s ezekre akkor is, ha függő állapotba kerültek mint a király jobbágyurainak harcos jobbágyai. Ugyanakkor

a gazdasági szabadság sokkal szélesebb körű fogalom volt, ez ui. a saját munkaeszközzel (ekével és ökrökkel stb.) rendelkező önálló termelő állapotát jelölte, tehát azokat a félszabadokat is, akik jogi megítélés szerint szolgálóállapotban voltak. Könyves Kálmán törvénye az utóbbiakat is befoglalta a „szabadok” közé, s így a 8 dénáros adót minden önálló termelő „füst” fizette, kivéve a rab cselédeket, akiknek nem volt saját gazdasági felszerelésük. Hogy a „szabadok dénárjai” *liber* fogalma alatt főként a szélesebb félszabad rétegeket kell érteni, abból is kiderül, hogy a *liberi denarii* megnevezés *libertini denarii* „szabados dénárokat” (azaz szabadosok dénárjai) néven is szerepel. Kálmán azonban arról is szól, hogy korábban a 8 dénárt „minden szabadtól” (*de liberis singulis*) szedték, értve ezen a „király szabadját” (*liber a rege*) is, aki most fel volt mentve (I. 45. §). Eszerint a füstpénzt eredetileg a királyi földön és nagybirtokon élő harcos jobbágyok is fizették. Magukat a birtokosokat az adó nyilván csak füstjeik adóztatásával érintette.

A füstadó előzménye valamilyen természetben lerótt adó lehetett, melyre István király uralma elején az 5–10 tinóval büntethető néprétegek füstjeit országosan kötelezte. A terményadót felváltó dénáradó bevezetését pedig a tömeges pénzverés elindítása tette lehetővé.

A „füstpénz” bevezetését a bizánci–magyar kapcsolatok elmélyülése utánra, az 1020-as évekre tehetjük az alábbi közvetett bizonyítással. Az ekkortájt kiállított veszprémvölgyi görög alapítólevél az önálló termelők egységét nem „család”-ban, hanem *kapnoszban*, „füst”-ben adja meg, ami e korban görög adózási műszó volt. Így nevezték a bizánci birodalomban minden önálló termelő adóegységét, ami szerint a „füstpénz” (*kapnikon*) adót fizette. A magyar füstpénzt vagy szabad dénárokat István minden bizonnyal bizánci hatásra vezette be; a 8 dénár (valójában féldénár) értéke ui. nagyjából egyezik a bizánci kapnikonéval. A kapnikon összege 2 ezüst miliareszion, azaz 48 rézfollisz volt, s mivel 12 miliareszion tett ki 1 aransolidust (*pensa aurit*), a bizánci füstadó 1/6 *pensa* volt. Minálunk a *pensa auri* I. László alatt 40 dénár volt, de István obulusaiból 60 dénár számítható 1 *pensa*-ra, s így a 8 dénáros füstadó László korában 1/5 *pensa*-t, István korában 1/7,5 *pensa*-t tett ki. Ha a 8 aprópénznyi közdó a dénárt nem ismerő bizánci adórendszerben nem is mutatható ki, és a Karoling-dénár tartományaiból is csupán a távoli Angliából ismeretes, a bizánci hatás számbavételét támogatja mind az, hogy a görög aransolidus volt Magyarországon a X. században a „forgalmi aranypénz” és a XI. században a dénár aranyalapja, mind az, hogy az 1018-i szomszédvá válás után a kereskedelmi és politikai kapcsolatok igen elmélyültek, mind pedig az, hogy több Árpád-kori adónemünk megfelelőjét a Bulgáriában is szedett adónemek közt találjuk meg.

A pénzdó bevezetése Magyarországon időben nagyjából egybeesett a Bulgáriában az új bizánci kormányzat által bevezetett pénzdóval. Kedrénosz krónikája elbeszéli, hogy Bulgáriában Sámuel cár alatt minden család, amely egy pár ökrrel rendelkezett, egy mérő gabonával, egy mérő kölessel és egy edény borral adózott, s ezt a természetbeni adót II. Bazileiosz 1018 után sem változtatta meg, sőt utóda, VIII. Konstantin (1025–28) is megtartotta, csak többször szedette az elmaradt adót. Az 1034-ben

trónra lépett IV. (Paflagóniai) Mihály császár ellenben Bulgáriában a terményadó helyett bevezette a pénzadót, s az adó kifizetésére a parasztok kénytelenek voltak terményeiket piacra vinni, pénzért áruba bocsátani, a kívánt összeget pedig csak a korábbi terményadó többszörösének eladásával tudták előteremteni. Ez lett egyik oka az 1040-i felkelésnek, amelynek István király unokaöccse, Delján Péter állt az élére. A görög krónikás nem részletezte, hogy milyen és mennyi pénzadóval sújtották az egyes bolgár gazdaságokat, de lényegében az következett be, hogy 1034 után a bizánci adórendszert terjesztették ki Bulgáriára, s ez elsősorban a füstadó, a *kapnikon* bevezetését jelentette, amit minden önálló termelő fizetett, akár volt földje, akár más földjén gazdálkodott. Ehhez járult későbbi adatok szerint a földbér, ököradó, legelőadó, boradó, tisztségpénz, a 30 családnál népesebb falvak által közösen fizetett egyházi adó stb.; ezek az adónemek együttesen egy bolgár parasztgazdaságot kb. egy aranysolidust kitevő adóval sújtottak.

A magyar viszonyokkal találóan egyezik, hogy Bulgária területén a pénzleletek szerint a bizánci rézpénz fogalma attól az időtől kezdődik, hogy bevezették a pénzadót, tehát Paflagóniai Mihállyal (1034–41) és Konsztantinosz Monomachosszal (1042–54) indulóan, majd a Dukasz- és Komnenosz-házzal folytatólag. Mindez Bulgáriában sem jelentette az árutermelés és pénzforgalom általánossá válását, de a pénzadó bevezetése serkentőleg hatott a gazdasági életre; a paraszt kényszerült rá, hogy többet termeljen, hogy terménytöbbletét piacra vigye és pénzért bocsássa áruba, amivel részt ütött a zárt természeti gazdaságon.

A füstpénz bevezetése Magyarországon kisebb megterhelést jelentett a termelőre, mint a bizánci adórendszeré Bulgáriában. A 8 dénárt – figyelembe véve, hogy egy tinó értéke 60 dénár volt – könnyebben tudta egy gazdaság előteremteni. A pénzadóhoz azonban egy másik pénzben fizetendő illeték is járult: a vám, ami sújtotta a piacra menő parasztot is.

A pénzben fizetendő vám általános volt már a Karoling-birodalomban és utódállamaiban. Bizáncnak meg éppenséggel az antik vámrendszerben gyökerező bevételi forrása volt. A magyarországi vámolás új, pénztételekkel megállapított módja, amennyire ez a későbbi adatokból sejthető, nem bizánci, hanem nyugati mintát követett. Az István kori vámtételeket nem ismerjük, de a vert pénz forgalomba hozatala a tételek szerinti vámolásnak is előfeltétele volt.

Arra, hogy Magyarország önállóan termelő népességére egységes pénzadót és váموkat lehessen kivetni, hosszas előkészület és számításokat sem nélkülöző tervezés volt szükséges.

A társadalom nagy részének tízes-százaz keretek szerinti tagolása és a „száznagyoknak” az ispánok által való számontartása azt lehetővé tette, hogy nagyjából ki tudják számítani, hány adózó „füst” lehet az országban (kb. 120 000–150 000 lehetett), s ez mennyi dénár verését igényelte. A vámolás viszont nehezen kiszámítható tétel volt, s így nem tudjuk, hogy mennyi pénzzel és milyen ütemben indult el a pénzverés.

Mindenesetre a pénzverés megindítása érdekében szükség volt a hazai ezüsbányászat kifejlesztésére. Valószínűleg István korára esik az Árpád-korban röviden csak

Bányának nevezett Selmezbánya kiépítése, egyidőben azzal, hogy II. Henrik kifejlesztette ezüstművelését, Goslart.

A forgalomba hozatal nyilván a megyei vásáron történt, és a „szabadoknak”, ugyanúgy, mint a sőt, saját termelvényeik (tinó, nyestprém stb.) fejében kellett megszerezniök a pénzt ahhoz, hogy adóként be tudják fizetni. A pénzáddal viszont elérhették, hogy István király dénárja a Morva menti Sárvártól az erdélyi Hunyad várig mindenütt forgalomba került. Ezt az országos elterjedtséget igazolják a sírleletek; a XI. századi temetők ugyanis a Morván túli részekről, melyek 1030-ban kerültek magyar uralom alá, az erdélyi Vajdahunyadig tartalmazzak István-obulusokat.

A pontosan feltárt temetők térképein megfigyelhető, hogy István érmei viszonylag közel kerülnek elő Péter, Sámuel, I. Endre, I. Béla, Salamon és László érmeihez, és ezt megelőzően, az S végű hajkarikák divatjának elindulásától (kb. 960/70-től) hosszabb időszak telt el magyar dénárokról sírba tétele nélkül. Ebből okkal lehet arra következtetni, hogy István pénzei csak uralkodása végén kerültek sírba, s elterjedésük nem eshetett István uralkodásának elejére, vagy éppenséggel Géza korára.

E nézetrel szemben régész oldalról elhangzott, hogy a sírban előkerülő érem nem alkalmas ilyen datálásra, mert az érmek többsége átfűrt, ami arra mutat, hogy ezeket csak ruhadíszként való használat után helyezték földbe, s a pénz útravalóként adása is csak később alakulhatott ki.

E figyelmet keltő ellenvetés bizonyára ösztönzést fog adni a pénz mint viseletdísz és a halotti útravaló behatóbb vizsgálatára. Sírleleteink jómódú vitézek esetében megengedik annak feltevést, hogy 8–10 érmmel bőrszíjat vagy más viseleti tárgyat díszítettek, a szegények mellé adott 1–2 pénz azonban még átfűrt állapotban sem ruhadíszként került sírba, ha korábban felvarrva díszként is szolgált. Ezek magyarázatában egy másik lehetőségre is gondolhatunk.

A Balkánon a női népviselet közismert dísz a nyakban vagy mellen hordott éremfüzér. Ez nagy múltra tekint vissza, mert Joannesz exarcha szerint a bolgár cár a IX. században éremláncot (*grivna centava*) hordott a nyakában. De elterjedt a finnugor népek körében is, mert a cseremiszi és mordvin női viseletet jellemzi a pénz és az ezüstlapkák díszként való alkalmazása, az előbbihez hasonló sorozatos felfűzésben. A *serkama*-melldíszre vagy *süsör*-nyakdíszre meg éppenséggel több sorban táblázatosan varrnak pénzeket, mintha az egész pénzbeli hozományt tartalmazná. Gardízi szerint az etelközi magyarok házassági szerződésében szerepe volt a pénznek, s hitbérrel és jegyajándékkal számolni kell már István korában is. Ez felveti annak lehetőségét, hogy a magyar női viselet szintén tartalmazott a délszlávokéhoz és a volgai finnekéhez hasonló pénztároló mell- vagy nyakdísz, de ezt egészében nem tették a sírba, hanem csak egy-egy darabot vágtak le róla a halott hozzátartozó számára. Finomabb összehasonlító vizsgálat a pénz lyukjainak különféle elhelyezkedéséből a jövőben talán különféle viseleti darabokra is következtetést vonhat le. Pénztároló viseleti darab vagy a középen átfűrt pénzek fűzérben tartása esetén azonban elesik annak szükségessége, hogy nagyobb időt tételizzünk fel a pénzverés és a sírba tétel között, de a pénzdíszes ruhadarab élettartama is véges volt; aligha terjedt egy felnőtt életén túl.

Annak feltevésére, hogy a magyarok csak a XI. század közepétől adtak pénzt halotti útravalónak, nincs komoly ok. Ha a pénz szerepelt a menyasszony útra bocsátó bérében, szükségszerűen szerepelhetett mint halotti útravaló is. X. századi temetőinkben számos esetben kerül elő régi római és korabeli nyugati pénz, valamint dirhem, nemcsak kisebb sorozatban, hanem szórványként is egy-kettő, sőt tarsolyban őrzött darabot is találtak. Mindez arra mutat, hogy a XI. század első felében élt a pénz-útravaló szokása, s ha időbeli elcsúszás van István pénzverése és átfúrt pénzeinek sírba tétele között, ez az elcsúszás utódai esetében is meglehet, tehát a viszonylagos kronológia keresése indokolt. A pénzmellékletnek a temetőben való hirtelen megnövekedése éppenséggel annak a jele, hogy a pénz, ami régen ritkaságszámba ment, most többek számára hozzáférhető lett. Országszerte közhasználatba került mint adónem, de mint révpénz is biztosította az átkelést a túlsó partra, némelyek hiedelme szerint talán a másvilágra is.

A vámmilleték pénzben való bevezetése volt az a második fontos terület, ami a pénzforgalmat általánossá tette, mivel pedig III. Béla jövedelemösszeírásában az út-, rév- és vásárvámok az ispánok által beszolgáltatott adót meghaladják, valószínű, hogy István idejében az adózásra szánt ezüstmennyiségnek legalább a duplája volt az, ami a legszükségesebb belső pénzforgalom fedezését biztosította. Ha pedig ehhez hozzávesszük, hogy István király saját pénzével saját külföldi vásárlásait is fedezte, továbbá nehézfegyverzetű zsoldos testőreit nyilván ugyanúgy ellátta pénzajándékokkal, mint a bizánci császár, aki évente minden testőrének egy köpenyt és egy zacskó aranyat adott át ünnepélyesen, s ha végül azt is hozzávesszük, hogy megbízható feljegyzések szerint István folytonosan jótékonykodott: szegények, zarándokok és egyházak számára mindig nyitva volt erszénye és kamarája, akkor a fenti tételeket jóval meghaladó pénzkibocsátást kell feltételeznünk.

Hogy az István kori magyar nyelvben mi volt az ércpénz, kivált pedig István dénárjainak neve, nem tudjuk. A perzsa Gardízi már az etelközi magyarokról feljegyezte, hogy a vőlegény (eredetileg: vevő legény) az eladó lányért prémeken és állatokon kívül pénzt adott, amin nyilván keleti dirhemeket kell érteni, de a fekete-tengeri görög gyarmatokkal való kereskedés révén a görög solidust is ismerték. Ezek magyar nevét azonban ugyanúgy nem jegyezték fel, mint az új hazában megismert nyugati pénzekét, s csupán annyi tehető fel, hogy a solidust *aranynak* mondták, s erről ment át a XI. században a *pensa* jelölésére. Ami a magyar *pénz* szót illeti, mint XIII. századi *penez* ~ *piniz* alakjából következtethető, szláv eredetű. A német *pfenning*ből eredő szláv *penen-dzi* azonban csak a délszlávban vett fel a XI. században *penez* alakot, s így kétséges, vajon már István pénzverésekor elterjedt-e, s ha igen, milyen régi (iráni, görög vagy kazár) elnevezést szorított ki.

István első pénze bajor pénzverők irányításával készülhetett, a tömeges pénzverés kezdetével azonban a hazai kálizoké lehetett a vezető szerep, míg a pénz tényleges kiverésében magyar *verőkre* és délszláv *kovácsokra* hárult a munka oroszlánrésze. Esztergomban a királyi pénzverők faluja, Kovácsi, a görög egyházban tisztelt Szent Kozma és Damján-templomával főként délszláv kézművesekre mutat, egy másik

itteni templomhelyen végzett ásatás mellett arra derített fényt, hogy a templom felépítése előtt, a X. században e helyen olvasztókemence működött, amelyben az ötvös késő avar hagyományokat követő öntéstechnikával dolgozott. Megjegyzendő, hogy az esztergomi várban, a fennsíknak a palotasor mögötti, városra néző peremén is került elő olyan salak, amely nemesfém-olvasztás hulladéka. Ez kapcsolatba hozható ötvösműhellyel, de lehet az első pénzverőműhely nyoma is, amihez képest a tömeges pénzverés helye biztosan a váralján, Kovácsiban keresendő.

Ha felmerül a kérdés, hogy miből állt össze István király bevétele, már csak azért sem tudunk rá biztos választ adni, mert István hosszú uralkodása alatt új intézményeket hozott létre, s ezek részben emelték, részben apasztották jövedelmét, s így folytonosan változott.

A fő bevételi tételekre két oldalról következtethetünk, egyrészt Nagy Károly bevételeiből, másrészt III. Béla jövedelemjegyzékéből. Ezek ugyan inkább azt mutatják be, ami felé István törekedhetett, de nagyjából kiszűrhető belőle, hogy István idejében mivel számolhatunk.

Legújabb nézet szerint Nagy Károly jövedelmét a következő tételek tették ki:

Alkalmi bevételek: Hadizsákmány. A szász hadjáratokban rabságba hurcolt foglyok; az avar hadjáratban zsákmányolt kagáni kincstár.

Elvben állandó bevételek: A bretonok adója. A beneventumi herceg által adott több ezer aranysolidus.

Állandó jellegű jövedelmek: A királyi uradalmak, vadászterületek, fém-bányászat és sófejtés jövedelme.

Az uralkodói jogok gyakorlásából eredő jövedelmek: A pénzverés haszna. A bírság harmada: a peregyezés (*compositio*) összegéből, valamint a büntetéspénzből való részesedés. Elkobzott vagyon. Külföldi követek ajándékai.

Egyenes adók: A kapitulárékban szereplő *census regalis*, a római fejadó maradványa. Germán területen földbér, melyet a szabadok fizettek. Nyugat-Galliában az *inferenda* nevű állatadó pénzbeli megváltása.

Évi ajándékok: A főurak és főpapok adta ajándék, gyakran természetben (ló, fegyver).

Vámok: Vásárvám, tengeri és folyami kikötővám, útvám, hídvám, ezeket a comes szedte a comitatusokban a harmadrész megtartásával.

Ha e bevételi tételeket István törvényeinek, államszervezetének és III. Béla jövedelemjegyzékének ismeretében mérlegeljük, a következőkben vázolhatjuk István bevételi forrásait:

1. Hadjáratokból származó alkalmi bevétellel nem számolhatunk, mert István külföldi hatalmakkal szemben, egy esettől eltekintve, elhárító hadműveletekre szorított, a bolgár hadjáratban pedig csak ereklyekincsét gyarapította.

2. Állandó jellegű jövedelem volt a királyi uradalmak, vadászterületek, fém-bányászat és sófejtés haszna. Ehhez járult a várbirtok jövedelmének kétharmada.

3. Az uralkodói jogok gyakorlása folytán élvezte a pénzverés hasznát; részesült a bírságból (tinó, pénz, ingó és ingatlan), és az uratlan kóbor jószág birtokába ment át.

Mint uralkodó vette birtokba a lázadók, így Koppány, Ajtony és Gyula országnyi uradalmát és a lakatlan gyepűelvét. Számolni kell a külföldi követek hozta ajándékokkal (végső fokon ide sorolandók a felségjelvények is).

4. Egyenes adó a füstpénz (szabad dénárok), a szlávok nyestadója és más etnikai adónemek.

5. Ajándékokban évente rendszeresen és alkalmilag részesült a király. Évi ajándékokkal járultak az udvarba az ispánok és a királyi adományból élő főpapok. Alkalmi ajándéknak számítható a király és kíséretének kötelező megvendégélése, valamint a székegyek ló (később ökör) adója a nagy családi események alkalmával.

6. Vám címén kapta a király a közlekedési vámok (út-, híd-, rév-, és vízi vám) és kereskedelmi vámok (vásár- és határvám) kétharmadát.

7. A kivitelből (ezüst, ló és só) eredő jövedelem olyan tétel, ami másutt nem szerepel, pedig a 900 előtti sókereskedelem, a 969-i ezüst- és lókivitel, valamint a Kálmán törvényében említett marhakereskedelem igazolja meglétét.

III. Béla jövedelemjegyzékéhez viszonyítva nem vettük e felsorolásba bele a püspökök jövedelmeit, melyeket a király általában csak akkor élvezett, ha a püspökség betöltetlen volt; a vendégek (hospesek) adóját, mivel az európai kolonizáció és a telepések tömeges beköltözése Magyarországra még nem indult el, és a bejött hospesek a király udvarában helyezkedtek el; végül az ispánok által pénzben beszolgáltatott harmadot a jövedelemfajtáknál (bírság, adó, vám) részleteztük.

III. Béla pénzbeli jövedelme (1186) 166 000 márka ezüstre rúgott, ugyanakkor, amikor a francia királyé (1180) 288 000 márkára, tulajdonképpen párizsi frankra. Ilyenféle számításokat István korára már csak azért sem kísérelhetünk meg, mert István uralkodása, főként pedig annak 1020-ig terjedő első fele, az új intézmények bevezetésével folytonosan módosuló bevételeket eredményezhetett.

Még nehezebb volna a kiadásokat összeállítani, hiszen ezek az uralkodó mindenkori elhatározása szerint alakultak. Ami viszont a méltóság- és tisztségviselők „illetményeit” illeti, ezek már az általuk kezelt bevételekből levonták részüket, s így ez a tétel a király tiszta bevételeit nem terhelte.

Mindent összevéve a magyar történelemben királyi kincstárról, vagyis ami ezzel egyenértékű, „államháztartásról” először István király korában beszélhetünk; alatta nyerte el azt a szerkezetet, ami az európai államokat jellemzi.

Helyénvaló-e a kora középkorról szólván művészetről beszélni? Méltán merül fel a kérdés azok számára, akik a művészetet *l'art pour l'art* tevékenységnek tekintik. E kor művészeti alkotásait jobbra kézművesek hozták létre, és művészi tevékenységük megnevezésére is jobban talál a *szépművesség* kifejezés. Ha e helyütt mégsem ezt választom címnek, annak oka, hogy a *szépműves* szó századunk elején Erdélyben szélesebb jelentésben terjedt el, művészeken kívül felölelt írókat is. Noha a középkori *ars* jelentése a kézműves mesterségtől az írott betű tudományáig terjedt, a belőle képzett *artifex* foglalkozásnév már csak a kézzel „művészkedő” mesteremberre korlátozódott, a „művészetből” mintegy kirekesztve az irodalom és a muzsika tudományát.

Nem könnyű István király korának heterogén társadalmában a hazai művészet gyökereit kibontani, hiszen a régi hazából hozott kézművesek, akiket előázsiái és görög hatások is értek, a Kárpát-medencében az avarok után a szlávokat is kiszolgáló iparos családokat találtak, akikhez a latin műveltségű frank–olasz és bizánci műveltségű görög–bolgár területről jöttek mesterek, részint fogolyként, részint vendégként.

E sokféleséget a kereszténység művészete tette többé-kevésbé egységessé.

Az új keresztény vallás intézményei, rítusai és jelképrendszere gyökeresen új formákat kívántak; de ahogy minden archaikus kultúra átment valamit a régeből az újba, ha egyebet nem, megfogalmazást vagy motívumokat, ugyanúgy a magyarországi keresztény művészet XI. századi formakincsében is tovább éltek X. századi motívumok, elsősorban fémművességünk jellegzetes palmettadíszei.

Korábban azt gondolták, hogy a fémművesség mintakincsé közvetlenül hatott az építkezés díszítőelemeire. Ma már valószínű, hogy kiterjedt motívumkincsel van dolgunk, amely a X. században egyaránt élt a textíliák rátétes díszítésein (sátrak, takarók, szőnyegek), a bőrdíszítéseken (ruhák, szükségleti tárgyak), a fafaragásokon (ládák, szerszámok, építészeti elemek), a csonteszközökön (fegyver, nyereg) és fémén

(fegyver, ruha- és lószerszámdíszek, edények), de csak a két utóbbi csoport dacolt az idő vasfogával, és kínálkozik összehasonlításra. E díszítő stílus az új keresztény művészetben a kőfaragások emeletesen kapcsolt palmettáiban jelentkezik, úgy mint egyik járulékos része a bizánci és nyugati kőfaragás által meghonosított, részben rokon formakincsnek. Legkorábbi építészeti emlékeinket a görög és lombard-olasz kőfaragás szalagfonatos díszítése (Szekszárd, Zalavár, Aracs) mellett az antik akan-tuszlevelek díszítőelemként való felhasználása jellemzi (Esztergom, Pécs stb.).

A keresztény művészetnek a társadalom életére kiható jelentősége a keresztény vallás mindenkit átfogó törekvésében rejlik.

A pogány sámánhit nem kívánt egyebet az egyszerű házibálványok tiszteleténél és a természeti környezetben lévő nemzeti kultuszhelyek felkeresésénél; a nomád államok kagánös-tisztelete pedig megelégedett néhány szekéren vitt ércbálvány tiszteletével. Míg az uralkodóház kultuszhelyeit kívülállóknak nem volt szabad látogatni, a kereszténység minden embertől, társadalmi különbség nélkül, megkövetelte a templomlátogatást; a templom kapuja úr és rabszolga számára egyaránt nyitva állt, ha a templomon belül a társadalmi rétegződés a helyek rangsorolásában meg is nyilvánult. A döntő a keresztény művészet társadalmi hatásában az volt, hogy mindenütt létrehozott egy minden más épületnél nagyobb és pompásabb házat, melyet arannyal és csodálatot kiváltó színes képsorokkal díszített, ahol a látogatót lélegzetelállító zene, tömjénfüst és szózat fogadta.

A templom a középkori ember számára mindazt jelentette, amit a ma embere számára a koncert, színház, mozi és oktató előadás jelent, s így nem csoda, hogyha hatásként az egész társadalom egységes keresztény művelődés részese lett.

A korai magyar templomépítés két irányból indult el: Bizánc és Nyugat felől, s ez a kettősség kapcsolatba hozható a legkorábbi templomalaprajzokkal is. Noha a bizánci építészet is jól ismerte a háromhajós bazilikát (ilyenné épült a szerémsvári görög Szent Ernye-székesegyház 1018 után), elterjedt és jellemző alaprajzi típus volt a centrális templom. E típushoz sorolható a ma is álló, belső karéjokkal tagolt kizombori körtemplom, a török kori Csanádvár térképéről bizonyítanul kivehető háromkaréjos kápolna (cella trichora), s melléjük állítható a pécsi cella trichora, melyet a X/XI. században festettek ki – Gyula, Ajtony és Tormás kápolnái? –, végül az apostagi görög rotunda, mely 12 karéjos volt.

A latin rítusú templomok közül az első keresztelő egyházak, a fejedelmi és főúri udvarházak mellett épült kápolnák javarészt kis rotundák, „kerekegyházak” voltak (pl. Esztergom, Veszprémben a Szent György-kápolna, Sárospatak). A falusi plébániák zöme fából épült, és nem maradt ránk. A kis „magánegyházak” megjelenése olyan egyszerű lehetett, mint az aracs kövön ábrázolt nádfedeles templom. A királyi kápolnák körtemplomokon kívül kőből épült egyhajós „fehéregyházak” lehettek, melyek közül több apátság kezére kerülve monostortemplom szerepét töltötte be (pl. Pécsvárad, Zalavár). Nagyobb méretű székesegyházaink és új apátsági templomaink, mint néhány ma is álló, de inkább csak alaprajzból ismert XI. századi templom elárulja, többnyire háromhajós bazilikális elrendezésűek voltak, ilyen lehetett

Esztergomban, Győrött, Egerben és Gyulafehérvárt. A négy saroktorony, amit a Képes Krónika miniátora több helyütt rajzolt, mindeddig nem bizonyult XI. századinak.

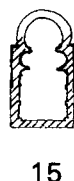
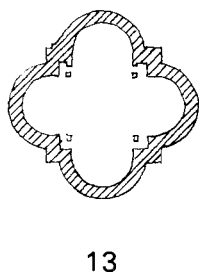
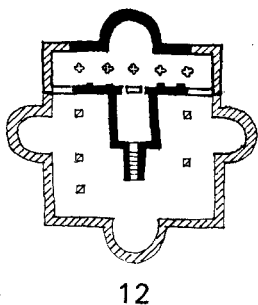
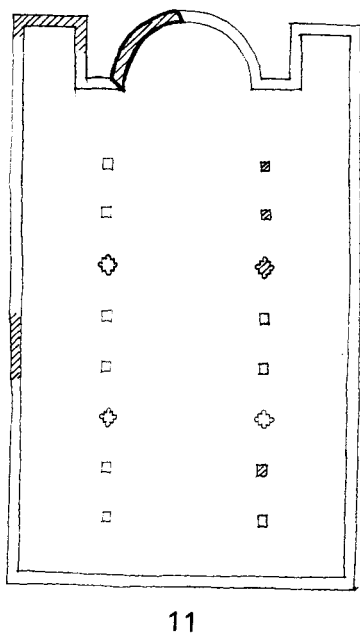
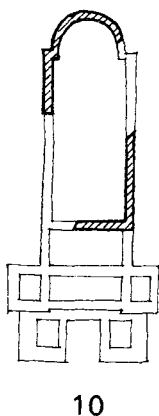
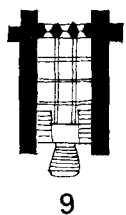
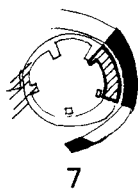
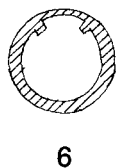
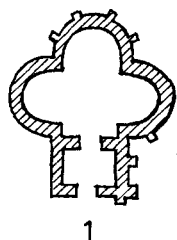
Legelső kolostoraink sem maradtak meg eredeti formájukban, de a pannonthalmi altemplom valószínűleg az eredeti alakot tükrözi; temploma háromhajós bazilikális elrendezésű lehetett. Még jobban megelevenítik az alaprajzot a zalavári récéskúti bazilika alapfalai, melynek felszentelése 1019-re tehető.

E klasszikus alaprajz-típustól eltér egy jobbára centrális elrendezésű, keleti kapcsolatokkal rendelkező csoport, mely a XI. század közepén épített szekszárdi monostortemplomban csúcsosodik ki. Legismertebb példája Feldebrő, melynek kéthajós altemplomát alighanem István király nádora, az Abák őse építette magának temetkezőhelyül. A fölébe emelt első templom, mint az ásatásokból kitűnik, négyzetes (20×20 m) alaprajzú volt, és három oldalához egy-egy kisebb félköríves füke kapcsolódott. Ennek kicsinyített (10×10 m) párja került felszínre 1970-ben a székesfehérvári Péter–Pál-templom, a mai püspöki székesegyház bejárati lépcsői előtt. A másik hasonló párhuzam Tarnaszentmária Abák építette kicsiny temploma, melynek téglány hajójához karéjos fülkével díszített szentély járul; méretben azonos párja szintén Székesfehérvárt, egy belvárosi (Rózsa utcai) ház pincéjéből bukkant elő. Az Abasáron Aba Sámuel állítólagos temetkezőhelyén elkezdett ásatás körtemplomra is bukkant, mely belül oszlopokra támaszkodott. E második centrális csoport esetleg az István király uralkodása derekán meginduló görög kapcsolatok és jeruzsálemi zárándokút hatásának tudható be; a zárándokok keleten centrális templomokkal ismerkedtek meg; közte a fő kultushellyel, a jeruzsálemi Szent Sír-templommal. Ez alkalmas lehet annak a fordulatnak műtörténeti érzékeltetésére, ami István élete delén következett be.

Méretben mindegyiket felülmúlja az 1018 körül, de még a keleti hatások érvényesülése előtt elkezdett székesfehérvári bazilika; 60 métert meghaladó hajóját két pilléres oszlopsor tagolta; széles középhajóját félköríves apszissal, mellékhajóit ravennai mintára négyzetesen zárták.

Csak legújabban derült fény világi építkezésünk monumentális kezdeteire. Az esztergomi várhegyen folytatott ásatások egy olyan korai fejedelmi palota alapfalaait hozták felszínre, amelyek a hegyorron elhelyezett körkápolnából kiindulva a Duna felé néző hegyperemen teremsorban folytatódnak. A nagy vörös kövekből épített palota Géza fejedelem és István király idejében épült, s így, ha a késői hagyomány igazat mond, ez lehetett Szent István szülőhelye.

Minthogy XI. század eleji épületeink néhány altemplom kivételével elpusztultak, a templombelső művészi kiképzéséről alig tudunk valamit, holott bizonyos, hogy legkorábbi templomainkat nem csupán faragott kövekkel, hanem képekkel is díszítették. Ami a kispasztikát illeti, a helyi művészeti elemekből is táplálkozó palmettás díszítés fellelhető veszprémi és pilisszentkereszti párkányköveken, valamint néhány székesfehérvári, esztergomi és sződi töredéken. Méltán társul hozzá mint európai motívum az említett szalagfonatos díszítés zalavári, aracsi és szekszárdi köveken.

53. Államszervezés kori templomok. 1. Pécs, cella trichora, 2. Kiszombor, 3. Karcsa, 4. Sárospatak, 5. Pécsvárad, altemplom, 6. Bény, a korábbi körtemplom, 7. Esztergom, királyi várkápolna, 8. Veszprém, a korábbi Szent György-kápolna, 9. Pannonhalma, altemplom, 10. Kalocsa, 11. Székesfehérvár, bazilika, 12. Feldebrő, korai alaprajz, 13. Székesfehérvár, a Péter-Pál-templom előtti kápolna, 14. Tarnaszentmária, 15. Székesfehérvár, Rózsa utcai kápolna

Külön kell szólni István király díszesen faragott kőkoporsójáról, mert amióta Varjú Elemér múzeumigazgató 1930-ban felismerte a székesfehérvári ásatásokból a Magyar Nemzeti Múzeumba került gazdagon faragott szarkofágról, hogy nem római emlék, hanem egy rómaiból a X/XI. század fordulója táján átfaragott darab, és azonosította azzal a fehér márványból faragott koporsóval, mely Hartvik szerint a székesfehérvári bazilika középső, fő helyén Szent István tetemét rejtette magában, a művészettörténészek folytonos vizsgálódásának tárgya lett. A fedőlap töredékeinek felismerése után utóbb lehetségessé vált a teljes rekonstrukció (1969). A művészettörténeti elemzés kétséget kizáróan megállapította, hogy a XI. század első felében készült, s így a kutatók kevés kivétellel István királyhoz kapcsolták. Felmerült ugyan olyan nézet is, hogy Géza fejedelem vagy Imre herceg kőkoporsója volt; e feltevések fő hiányossága, hogy nincs adat rá, hogy Gézát vagy Imrét szarkofágban temették el. Amíg István teteméről feljegyezték, hogy *sarcofago candidi marmoris imponitur*, addig Gézáról csak a fehérvári Péter–Pál-templomot említik mint temetkezőhelyet, de Imréről is csak annyit ír legendája, hogy Fehérvárt elföldelték (*humatum est*), és a bazilikában volt sírja (*sepulchrum*); szarkofágról nincs szó. Imre 1031-ben halt meg, de a bazilika állítólag még 1038-ban sem volt felszentelve, s így lehet, hogy Imrét is csak később temették oda.

István király szarkofágjáról több jeles műtörténész mutatta ki, hogy bizánci gondolatkörben fogant. A szarkofágba temetés e korban már csak Bizáncban és Kijevben dívott, s a motívumkincs is a keleti egyházra vall; volt, aki a Magyar Krónikában Óbuda István kori építésével kapcsolatban említett „Görögországból hozott kőfaragók” kitételt ezzel az emlékekkel hozta kapcsolatba. A faragványokban kifejezésre juttatott program nem az elhalt evilági, hanem halálon túli életére vonatkozik, s a Paradicsomba, az „égi Jeruzsálembe” költözés jelképeit közvetíti. A rövidebb oldal faragványa, a halott lelkét mint csecsemőt vivő angyal képe pontosan megfelel annak, ahogy a bizánci csontfaragványokon a halott Mária lelkének mennybevételét ábrázolták, míg a két hosszú oldalon az oszlopok között kifaragott kerub a Paradicsom őrzője. Külön érdekessége a kőkoporsónak, hogy az antik római eredetű szarkofágon a két géniusz számára bemélyített helyet át kellett faragni, s ide egy-egy életfa került, az örök élet jelképe.

Ez a jelbeszéd elárulja, hogy a koporsó olyan valaki számára készült, aki egész életében arra vágyott, hogy Jeruzsálemet megláthassa, s csak halálával adatott meg neki, hogy átköltözzék az égi Jeruzsálembe.

A koporsó tervezésében része lehetett a halálra és túlvilági útra készülődő István királynak, a temetkezőhely alapítójának, s bizonyára része volt benne főpapi kíséretének, közte a görög szimbolikában járatos Szent Gellértnek.

István király törvénye és a kor gyakorlata szerint templomi szerekről a kegyúr, misekönyvekről a püspök gondoskodott.

A fő kegyúr az országban maga a király volt; ő alá tartozott az esztergomi és székesfehérvári székesegyházról kezdve a királyi monostorokon át számos falusi plébánia és kápolna. Istvánt a templomok felszerelésében főleg Gizella támogatta;

róla írja a XI. század végi nagylegenda, hogy adományairól „sok egyház keresztjei, edényei, valamint csodálatos művű és hímzett textíliái máig tanúskodnak”. A XIII. századi Magyar Krónika ezt azzal toldja meg, hogy „a királyné keresztjeiről, táblaképekről és ékességekről gondoskodott”, Szent Imre pedig „saját bíbor köpenyeit helyezte az oltár elé oltártakaró céljára, mint ez a királyi egyházakban máig látható”.

A viharos évezred ezeket napjainkra semmivé tette, csak egy miseruha maradt reánk, az, amelyet a király és Gizella királyné 1031-ben a székesfehérvári prépostságnak adományozott, s amelyet a XII. század vége óta, némi átalakítással koronázópalástnak használtak. A koronázópalást alapanyaga bizánci eredetű szederjes bíbor-selyem, amelyet valószínűleg Gizella és udvarhölgyei hímeztek ki arannyal olyan terv szerint, amely az Ottók korának udvari művészetéből táplálkozott.

A paláston ábrázolt alakok elrendezését, programját többféleképpen magyarázták. Egy korábbi nézet szerint a *Credót* jeleníti meg, újabb értelmezés szerint a *Te Deum* hálaadó ének gondolatkörét adja vissza, de van olyan vitatható elgondolás is, mely szerint a Mindenszentek litániát tükrözi, úgy, amint azt egy X. századi freisingi kódex fenntartotta. Ez a litánia azonban a római naptár minden szentjét felsorolja, az angyalok, majd kerubok és szeráfok után az ótestamentumi „pátriárkákat”, köztük Ábelt, Noét és Ábrahámot, ezek pedig a paláston ugyanúgy nem szerepelnek, mint a végül elsorolt „hitvallók” és „szüzek” csoportja. E végtelen sok szenttel szemben a paláston ábrázoltak számához az az apostol, mártír, hitvalló és szűz felsorolás áll közelebb, amelyet a mainzi szertartáskönyv X. századi egyházszentelési miséjében találunk. Ez is Krisztussal, Máriával, az angyalokkal és Szent Jánossal kezdődik, de az apostolok után 13 mártír, 9 hitvalló és 12 szűz névsorát a helyi szentekből állították össze, és más német kódexek a helyi tisztelet szerint változtattak is rajta. A paláston ábrázolt mártírok esetében sem kell szigorúan vett előképre gondolni, hanem a helyi ereklék tiszteletére. Időszerűsége a mondott szertartásszövegek közül kettőnek volt, az 1030-i győzelem feletti hálaadásnak és a felszentelésnek, s e két gondolatkörből a palást programja jól levezethető. A tervezőtől egy bizonyos szabadságot és aktualizálást a megadott gondolatkör kifejezésében nem lehet megtagadni, mint ahogy István királyt és Gizella királynét minden írott programmal szemben tette be a mártírok sorába.

A palást központjában a diadalmas Krisztus látható mandorlában, jobbról és balról angyalok között mint mellékalak az imádkozó Mária és Keresztelő Szent János; alattuk a próféták rendje, ez alatt központban a trónoló Krisztus abban a sorban, ahol a 12 apostol székel, az égi Jeruzsálem falai között. A Jeruzsálem tornyai között fegyverrel, kövel, bottal hadonászó és békésen vonuló figuráknak eddig nem volt kielégítő magyarázata, holott ez utalás lehet az István kori Jeruzsálem sorsára; egyrészt Jeruzsálem minden templomának lerombolására, amit Hakim kalifa 1009-ben rendelt el, másrészt a zarándoklás megindulására és az 1027-ben megkezdett építésre. Az eseményeknek a paláston való ábrázolására hatottak a kor gondolatvilágát még mindig kitöltő apokaliptikus elképzelések. Ha az ezredik év el is múlt világvége nélkül, Krisztus élete eseményeihez mérve az 1000 évet, újból és újból idő-

szerű lett az Antikrisztus várása. A Jeruzsálemet elpusztító Hakim kalifa éppenséggel jól behelyezhető volt az Antikrisztus szerepébe, hiszen János jelenései szerint a kiengedett Sátán „a föld négy szegletén lévő népeket” egybegyűjtötte háborúra, s ezek „feljövének a föld szélességére és körülvevék a szentek táborát és a szeretett várost”, Jeruzsálemet (20:8–9). Ha a végítélet nem is következett el, az „új Jeruzsálem” felépítése időszerű lett, olyan mintát követve, ahogy azt János megjövendölte: „És én, János, látám a szent várost, az új Jeruzsálemet, mely az Istentől szálla alá” (21:2). „És monda az, aki a királyi széken ül vala: Ímé, mindent újjá teszek” (21:5). „És nagy és magas kőfala vala, tizenkét kapuja és a kapukon tizenkét angyal... És a város kőfalának tizenkét alapja vala, és azokon a Bárány tizenkét apostolának nevei” (21:12,14). „És a város kőfalának alapjai ékesítve valának mindenféle drágakövekkel” (21:19).

Az Apokalipszis jeleneteit hímezték arra a palástra, amelyet III. Ottó császár II. Szilveszter pápának ajándékozott. Ezt tudva, nem csodálkozhatunk azon, hogy az Apokalipszis egyik XI. századi megjelenítője egy franciaországi kódexben hasonló módon festette meg az Antikrisztusnak a tornyot pusztító népeit s az égi Jeruzsálemet, mint ahogy a koronázópaláston látható, a 12 árkádban 12 apostollal. A palást tervezője azonban továbbment ennél, mert Jeruzsálem lerombolása mellett újjáépítésének időszerű mozzanatait is ábrázolta. Amint az eredeti palástról, továbbá fényképéről és a Balassa-féle XVIII. századi rajzról kivehető, baloldalt négy apostol feje felett bunkós, fegyveres alakok verik a tornyokat, utána, Krisztus jobbján építő mozdulatokat végzők következnek – a templom újjáépítői, elsősorban VIII. Konstantin császár s talán István király kőművesei –; Krisztus balja felé látszólag lebegő alak által vezetve békésen vonulók következnek, a palást legújabb megvizsgálása igazolta Balassa rajzát, mely szerint a vonuló alakok kezükben keresztet tartanak, ezekben elsősorban zárándokokat láthatunk; mögöttük két építő, két fegyverrel hadonászó és végül olyan cipelők és állók, akiknek tevékenysége vitatható. A Jeruzsálem falaival és tornyaival beépített rész mintegy harmadát teszi ki az egész palásznak, ami mutatja, hogy a kegyhely milyen nagy helyet foglalt el a megrendelők gondolatvilágában, de azt is szemlélteti, hogy milyen pompás meseváros alakjában élt képzeletükben.

A legelső sorban szentek, ill. mártírok következnek: Damján (?), Kozma, Pantaleon, György, Vince, István, Kelemen, Sixtus, Kornél és Lőrinc. Köztük foglal helyet Krisztus alatt István király és Gizella királyné; kettejük között pedig egy kis fiú mellkép, nyilván Imre herceg. Ha csak szentek soráról lenne szó, méltán foglalna helyet köztük a magyar királyi pár, hiszen abból, hogy már életükben „beírták nevüket az Élet Könyvébe”, következik, hogy helyük volt a szentek között. De az, hogy a mártírok közé kerültek, alighanem a fiuk elvesztése feletti szenvedés kifejezése. Maga a palástterv az 1030 nyarán Konrád felett aratott győzelem légkörében született; ezt jelképezi a sárkányon és oroszlánon taposó diadalmas Krisztus. Az 1031 nyarán megkötött békeszerződést azonban néhány hónap múlva követte Imre herceg halála, ami azt a lehetőséget is felveti, hogy a félkész művön változtatás történt, és így került két mártír helyére István és Gizella; így Krisztus trónusa alá Imre herceg.

A donátorok szerepelhettek a paláston a korban szinte kötelezően előírt ábrázolásban is. A palást megcsonkított mellrész közepén, felül négyzet maradványa látható a SIGNUM CRUCIS (kereszt jele) felirattal, míg alul egy elvágott mandula vagy kör alakú keret volt egy oldalt álló angyallal vagy szenttel; lábánál ugyanolyan térdeplő donátor helyezkedett el, mint amilyen a Gizella-keresztben a királyné és anyja, vagy mint a bázeli oltártáblán II. Henrik és felesége.

Az egész programot Krisztus, követői és Jeruzsálem uralják; Mária istenanyakultusza háttérbe szorul, ami annál meglepőbb, mert neki szentelték a bazilikát. Ez alátámasztja azt a felfogást, hogy Szűz Mária kiemelkedő tisztelete csak utóbb kapcsolódott a szent királyhoz.

A francia forradalom alatt, Metzben pusztult el az a palást, amelyet István és Gizella az egyik kortárs János pápának küldött ajándékba (elsősorban XVIII. János [1003–09] jöhet szóba, s csak másodsorban XIX. János [1024–32], mert az utóbbi Konrád híve és az Orseolók ellenfele volt). E palást IX. Leó pápa ajándékából jutott a metzi Szent Arnulf-apátság birtokába. Pusztulása előtt, a XVIII. században lerajzolták és feliratát leírták. Ezt nem liturgikus képek díszítették, hanem növényi fonalakban egymással szemben álló madarak.

Két Szent Istvánnak tulajdonított textíliát őriznek Bécsben, a volt császári kincstárban. Sapkája, mely arannyal és selyemmel hímzett világos cseresznyeszínű selyem, mind anyagában, mind díszítésében megfelel a kornak, és elfogadható a király tulajdonának. Ugyanakkor állítólagos erszénye, melyre keleti ikonográfiai együttest (Megváltó, arkangyalok, Szent Miklós és Vazul) és szláv feliratot hímeztek, szakavatott megállapítás szerint közép-oroszországi munka, későbbi, de még a tatárjárást megelőző időből. Alakját tekintve is közelebb áll egy ereketartóféleséghez, mint erszényhez.

Ismerve azt a rendkívül nagy feladatot, amely az újonnan épített egyházak miseruhákkal és terítőkkal való ellátásában a királyra hárult, bizonyosra kell vennünk, hogy a királynéi udvar mellett, valószínűleg Veszprémben, kialakult egy varró- és hímzőműhely. Az alapanyagul szolgáló selymet Bizáncból importálták, és indokolt arra gondolni, hogy a hímző tevékenységben részt vettek a veszprémvölgyi görög apácák is.

A templomok felszereléséhez edények, keresztek, gyertyatartók, füstölők és ereketartók is tartoztak.

Már ez a hatalmas szükséglet is jelzi, hogy a külföldről behozott ötvösművek távolról sem voltak elégségesek, s idehaza is ki kellett alakuljon több ötvösműhely; elsősorban a királyi udvarok, másodsorban a püspöki székhelyek mellett. Ötvösségünk a legmagasabb szintű keleti hagyományokat vitte tovább; legkorábbi ötvöseink törzsgárdája abból a mohamedán khorezmi, magyarul *káliz* elemből került ki, amelynek neve Könyves Kálmán korában a pénzverők, ill. pénzváltók megnevezésére szolgált. Ez a „böszörmény” kezdet azonban már vallási okokból sem lehetett a keresztény egyházi ötvösség törzsgárdájává. Ötvösségünk inkább azt a keresztény ötvösséget folytatta, amit egyrészt a helyi avarság javarészt szláv (szlovén, morva, bolgár) átté-

telben közvetített (ilyenről tanúskodik pl. a késő avar bronzöntő műhely X. századi továbbélése az esztergomi Kovácsi egyik temploma alatt), s alighanem ezekhez kapcsolható a bizánci jellegű hazai bronzkeresztek zömének készítése, másrészt amit a szomszédos bizánci ötvösség képviselt (ilyen pl. a nagyszentmiklósi kincs két görög feliratos szenteltvíztartója), végül és nem utolsósorban azt, amit a nyugati ötvösség dél-németországi s észak-itáliai központjai adtak.

Bizonyára jöttek Regensburgból Gizella királynéval a legmagasabb udvari igényeket kielégítő mesterek, akiknek alkotásai alig választhatók el az importtárgyaktól. Műveik közül egy pompás darab maradt fenn napjainkig, a Münchenben őrzött Gizella-kereszt. A famagra szerelt aranylapokat rekeszzománc lemezekk, gyöngyök és ékkövek díszítik; fő díszé az arany Krisztus-test; lábainál Gizella királyné és anyja térdel. Felirata árulja el az adományozó nevét és szándékát.

A felirat nélküli díszes és egyszerű ötvösművek magyarországi eredete és István korába helyezése vitatható, s még olyan kapitális ötvösművek, mint a szent korona eredete is viták keresztüztében áll.

Ami István király koronáját illeti, a koronázásról szólván említettem, hogy István – kora uralkodóihoz hasonlóan – olyan abroncskoronával kellett rendelkeznie, mint amilyennel az 1031-ben himzett paláston ábrázolják, s ha több koronája volt, azok is ehhez hasonlóak lehettek, mert az ezredforduló táján ez volt a koronadivat. Bizonyos tehát, hogy a szent korona nem azonos a II. Szilveszter pápa által adott koronával; annál kevésbé lehet az, mert István koronáját III. Henrik visszaküldte Rómába, s ott 1074 után nyoma vész. Minthogy ezt követően a pápák az általuk adott korona fogadását hűbéres viszonynak tekintették, királyaink nem kérhették vissza.

Mint köztudott, a magyar korona két részből áll. Alsó részét, az ún. görög koronát drágaköves aranyabroncs és ráépített zománcdíszes arany lemezek alkotják, elől a trónoló Megváltó és arkangyalok, oldalt szentek, míg hátul Dukász Mihály bizánci császár, Konstantin társ császár és I. Géza képe látható nevük feliratával. Az utóbbi uralkodói hármas árulja el, hogy a görög korona 1074 körül Bizáncban készült I. Géza számára. Kevésbé valószínű az az újabb felfogás, hogy a görög korona eredetileg „női korona” lett volna. Ha a görög koronáról gondolatban lefejtjük a később reáillesztett részeket: a durva kivitele miatt hazai készítménynek ítéltető, zöld rekeszzománcos, $\cap \wedge \cap \wedge$ alakú lemezekből (pinnaculumokból) álló oromzatot és a láncos függőket (pendiliumokat), megkapjuk azt az abroncskoronát, amit I. Géza fején ábrázolt a bizánci ötvös: középen a félkörös tetejű lemezzel, mely alatt a nagy ékkövek és a lemezek négy ékköves ponttal jelképezett helyei úgy sorakoznak, mint az igazi koronán.

Kézenfekvő az a feltevés, hogy már I. Géza ezzel koronáztatta meg magát, mert nem volt koronája. Első évben még mint *dux* uralkodott; a felségjelvények Salamon király kezén voltak, s ő maga nem fogadott el a pápától hűbéri koronát. Más kérdés, hogy az eredeti abroncskoronát ő fejlesztette-e tovább, avagy csak később, a felső résszel való egyesítéssel kapcsolatban került rá sor.

356 A továbbfejlesztésben, az oromzat ráépítésében a megrendelőnek nemcsak egy

Bizáncból származó korona vagy ábrázolás szolgálhatott mintául, hanem nyugati oromzatos felépítésű korona is. Ha a görög korona eredete tekintetében a felirat, a kép és a történeti körülmények egybevágása nagyjából egyértelmű állásfoglalást tesz lehetővé, a pántokból álló felső rész, az ún. latin korona létrejötte rejtély, és a két rész egyesítése tekintetében is szélsőségesen eltérnek a vélemények.

A felső rész kereszt alakban egybefogott, ékköves és filigrános aranypántokból áll, melyekre zománcképes aranylemezek vannak rádolgozva: a kereszteződés helyére a trónoló Krisztus (Pantokratór) képe, egy-egy pántra két apostolé, összesen nyolc. Az eredeti ötvösműből négy apostolkép hiányzik. A túlzottan meghajlított pántokat durva munkával erősítették a görög korona belső oldalához, míg a keresztet, mely azóta elgörbült, Krisztus rekesz-zománcképmását átfúrva másodlagosan helyezték a korona tetejére.

A klasszikus vélemény szerint, melyet 1938-ban Gerevich Tibor műtörténész és Moravcsik Gyula bizantinológus is képviselt, az eredetileg 12 apostollal díszített rész volt a Szilveszter pápa által Istvánnak adott korona. Ezt a feltevést a kutatók ma már nem vallják, elsősorban azért, mert 1000 körül ilyen alakú királyi korona ismeretlen. A stíluskritikai vizsgálatok mindeddig azért végződtek kérdéses eredménnyel, mert a felső résznek nincs datálható párja; egyes részletek rokonítása alapján pedig a IX. századtól a XIII. századig terjedő eredeztetés is lehetséges. (A filigrános aranypántot pl. legközelebbi rokona, a hildesheimi Oswald-ereklyetartó alapján 1000 és a XII. század vége között ingadozva 1100 tájára teszik.)

Hogy maga az építmény egyszerre készült, avagy eltérő korú darabok összeötvözéséből keletkezett, arra esetleg az arany finomsági vizsgálata adhat majd választ. Ma elterjedt az a vélemény, hogy az apostollemmek egy műhelyben készültek a kereszttel átfúrt Krisztus-lemezzel, az apostoloktól csak színben elütő Pantokratór előképét pedig a korona alsó, görög részén elől helyet foglaló Megváltó-képben látják. Ha ez így van, akkor a pántok összeszerelése a kereszteződésüket záró Krisztus-lemezzel 1074 után, Magyarországon történt. Ez az építmény azonban nem lehetett korona, s csupán egy ötvösműhöz, az ereklyetartó azon fajtájához hasonlít, amely pl. koponyaereklyét zár magába kereszt alakban egybeötvözött és kupolaszerűen meghajlított pántokkal. Ilyen alakú a konstantinápolyi Szent Kozma és Damján-templomból a keresztesek által a franciaországi Rosières-be vitt Szent Akindünosz-koponyaereklye, melyen az alsó tartólemezre erősített négy pántot felül aranyozott ezüst medaillon fogja össze a szent képével; ilyen a Szent László-hermában őrzött ezüst ereklyetartó, mely Szent László koponyájának befogadására készült a XV. században; a kereszt alakú pántokon egy-egy apostol jelképe látható, míg a fedőlemez a Megváltó képe díszíti. Hasonló alakú ékköves pántos ereklyetartót őriznek a stockholmi kincstárban.

Magyarországon 1083 után Szent István koponyájának befogadására készültek ereklyetartók, mint ez a szent király koponyaereklyéire vonatkozó adatokból kiderül.

Polner Ödön jogtörténész 1943-ban hívta fel rá a figyelmet, hogy 1440-ben I.

Ulászlót nem tudták a szent koronával megkoronázni, mert azt Albert özvegye külföldre vitte, ezért a koronázást „Szent István király régi művű másik koronájával” végezték, amelyet az ő fejereklyetartóján őriztek (*alia corona aurea operis vetusti Beatissimi Stephani regis... in theca capitis reliquiarum ejusdem hucusque multa veneratione conservata*). Minthogy a Szent László hermáját is *theca capitis*nek nevezték, itt egy olyanféle hermról van szó, mint a Szent Lászlóé, s arról vették le a koronát a koronázásra. Polner nézete szerint Szent István koponyáját a herma XIII. századi készítése előtt egy XI. századi ereklyetartóban őrizhették, s ez lehet azonos a magyar korona felső részét alkotó pántéptéménnyel. Szerinte ezt a Fehérvárt őrzött régi ereklyetartót Mátyás király szereltette a görög koronából álló szent koronára, mikor az 1463-ban hazakerült. Polner a késői egyesítés mellett azzal érvel, hogy 1463 előtt királyainkat csaknem mindig nyitott koronával ábrázolják, míg a Budai Krónika kiadásától kezdve általában zárt koronával.

Ennek a feltevéssornak az első része, kiindulása gondolatébresztő, az egyesítés korára vonatkozó felfogás azonban nem meggyőző. A korona első hiteles ábrázolásait ugyan csak 1611-ből, II. Mátyás király érméről, és 1613-ból, Révay Péter koronaőr könyvéből ismerjük – ezt megelőzően a királyainkat ábrázoló képek csak sematikus koronákat tüntetnek fel, amelyek többé-kevésbé a korban divatos „házi koronák” alakját tükrözik –, de II. Endre számtalan apró érme közül néhányon már a szent korona ábrázolását is felismerhetjük (CNH. 173–174, 198, 214).

Tény, hogy a „latin koronához” a legjobb formai párhuzamot a koponyaereklyetartó szolgáltatja; csak ez ad elfogadható magyarázatot a korona tetején lévő Megváltó-kép korábbi átfúratlan állapotára, s az István fejereklyetartójával való egyesítés indokolja egyedül azt, hogy a szent koronát már az Árpád-korban Szent Istvánnak lehetett tulajdonítani.

István csontjainak kiemelése és ereklyetartóban való elhelyezése 1083-ban történt. Ez idő tájt készítették Szent László ötvösei a csontokat befogadó ezüstládát, és nem sokkal utóbb készülhetett a szent koponyája számára az ereklyetartó is a kereszt alakú aranypántokkal, felül a Megváltó képével (melyhez a Géza-korona Megváltója szolgált mintául) és a pántokon a 12 apostol rekeszszománc képével, ami Magyarország apostolatát méltán megillette.

Mikor és hogyan történhetett I. Géza koronájának a Szent István koponyáját boltozó pántokkal való egyesítése?

A két rész egyesítését a kutatók többsége a XII. századra tette. Ez összhangban van azzal a ténnyel, hogy a szent korona alakjával és függő pendiliumaival utánozza a bizánci Komnenosz-császárok (1081–1185) zárt koronáját, még ha felső részének anyaga, az ékkövekkel díszített aranyszövet nem is azonos a magyaréval. A magyar korona zárttá tételét számos kutató III. Bélának tulajdonította, aki mint bizánci császárrjelölt, jól ismerhette a Komnenoszok koronájának alakját. E reális feltevéssel szemben kétségeket ébresztett egy nemrég közzétett görög szöveg, Micháel Anchiálosz, a későbbi konstantinápolyi pátriárka 1166 körül tartott beszédének szövege, melyben ama reményének adott kifejezést, hogy a Magyarországot támadó Mánuel

császár rövidesen elfoglalja a főváros koronázótemplomát, a magyar uralkodók ott őrzött királyi koronájával együtt. Ebből pedig a szöveg két egyidejű kiadója joggal következtetett arra, hogy 1166-ban már megvolt a magyar királyságot szimbolizáló szent korona.

A korona egyesítését, három újabb kutatót követve, Könyves Kálmán korára tettem. Kálmán nem csupán szoros kapcsolatokat épített ki Bizánccal – ő adta férjhez Szent László leányát, Piroskát Komnenosz Elek fiához, Jánoshoz –, hanem eszmei kapcsolatok fűzték mindahhoz, ami a szent koronában egyesül.

A Géza-korona Kálmán atyjának uralkodói jelvénye volt. Ez a korona László számára nem jelentett többet egy értékes ötvösműnél, hiszen bátyjához, a kezdetben *dux*ként országló Gézához ajándékként jutott Bizánzból, Kálmán számára azonban atyja koronája az ország feletti uralom jelképévé válhatott. Hogy az atyai trón öröklése a királyság birtoklásának jogforrása volt, azt eléggé hangsúlyozza a koronázási szertartás eme szavaival: „Állj és maradj ezentúl azon a helyen, amelyet mindeddig atyáid utódaiként tartottál, amely örökség jogán szállt rád...”, de ezt hangsúlyozzák Endre és Béla utódai is első személyben fogalmazott okleveleik bevezető mondatában: pl. 1075: „Én, Magnus, más néven Géza, a magyarok legfelső *dux*a, majd pedig Isten kegyelméből felszentelt király, Béla király fia...”; Lászlónak és Kálmánnak nincs első személyben szóló hiteles privilégiuma, de utódaik mindig kiteszik atyjuk nevét, II. Géza pedig 1148-i kiváltságlevelében szinte elméletileg is megalapozza az atyai jelvények öröklését, mondván: „... én, II. Géza, II. Béla király fia, Isten rendeléséből az atyai királyság jogarait (*sceptra*) örökség jogán elnyerve...”

Kálmán az atyjától öröklött koronának azzal kölcsönözhetett szakrális jelentőséget, hogy ráépítette a Szent István koponyáját övező ereklyetartót. Kálmán Szent Istvánt nem csupán „nemzetsége első királyának” tekintette, hanem követendő példaképnek; szentté avatásának egyetemes elismertetése érdekében újból megíratta életrajzát, rendeleteit és adományait szentnek és sérthetetlennek tartotta, törvényeihez a sajátját úgy mérte, mint alaphoz a felépítményt, egyik fiát Istvánra keresztezte, s Szent István utódai közül elsőként melléje, a fehérvári bazilikába temettette magát. Az öröklött korona felülépítésének gondolati párhuzama tükröződik Kálmán törvényének bevezetésében, amit Alberik klerikus így ad vissza: [Kálmán király] „...az említett szent emlékü István király törvényeinek szövegét átvizsgálta, melyből – ha a dolgot megfontolod – semmit sem vett el, hanem csak hozzáadott, nem úgy, mint alapító, hanem mint felülépítő (*non tam quasi fundator, sed superedificator*)”. A „jogépítmény”, amelyet Kálmán „felülépített”, csak névleg volt Istváné, valójában elődje, László törvényeit reformálta meg. Ami a koronát illeti, Kálmán atyja, Géza görög koronájának a szentistváni ereklye tartójával való „felülépítéséről” lehet szó; az ereklye borítója pedig – emlékezzünk vissza Odilo apát szavaira – maga is a szent ereklyéjévé vált, ugyanolyanná, mint a test egy darabkája. Ilyen értelemben az ötvösmű átlényegült szentté, esetünkben Szent István sajátjává, függetlenül attól, hogy beleépítettek-e valamit, ami a szent király tulajdonában volt, vagy sem. Jól példázza e középkori felfogást II. Endre azon oklevélszövege, amellyel átírja István pécsi alapító-

levelét, mondván, hogy a szent királyok privilégiumait „mint szent ereklyéket tiszteljük”. A tárgyak átlényegülése immanens tulajdonságokkal rendelkező ereklyékké olyan vallási meggyőződés, ami Könyves Kálmánt, mint kánonjogban jártas püspököt áthatotta, de kérdéses, hogy világi utódai felfogták-e és ennek tudatában vállalkozhattak-e egy ilyen szimbólum létrehozására, a felségjelvény szent ereklyével való erősítésére.

A gyermek II. Istvánnak az eszmék iránti érzéketlensége és II. Béla vaksága nem teszi valószínűvé, hogy ők voltak a „superedificatorok”. II. Géza kifejezett Szent István-kultuszával már jobban volna egyeztethető, de ahhoz, hogy kortársa, Mánuel császár udvarában kialakuljon a „magyar királyok” egyedi koronájának tudata, e koronát már legalább két-három királynak viselnie kellett. S amikor ez a tudat itt-hon is gyökeret vert, nem indokolt feltételeznünk, hogy a koronán változtatást eszközöltek, hacsak a királyság struktúrájának megváltoztatása vagy egyéb nyomós ok ezt nem indokolta. A görög neveltetésű III. Bélát széles látóköre és a bizánci császárság ismeretén nyugvó reformjai már alkalmassá tehettek egy ilyen módosításra, de egyrészt ő az apjától örökölt királyság jogi szerkezetén semmit sem változtatott, másrészt az esztergomi érsek ellenállásával szemben kivívott koronázása után nehezen engedhette meg magának a korona átalakítását (melynek őrizete egyébként a Lukács esztergomi érsektől függő fehérvári prépostra volt bízva!), végül uralkodása alatt felűnően elhanyagolta István kultuszát.

A Kálmán korában a fehérvári bazilikában őrzött két ötvösművet, az ereklyetartót és a koronát talán a prépostság ötvöse egyesítette, és alakította korszerű koronává. Ezt a munkát kellő szaktudás nélkül végezték, s nem szükséges a durva összeerősítés mögött sietséget keresni. Egyébként is magukat az ereklyéket hajdan vágták, törték, bilincsbe fogták, szegezték, nem törekedve különös esztétikai hatás elérésére; a belső érték mellett ez másodlagos szempont volt.

Szent István boltozatos koponyaereklye-tartójának új célra való felhasználása időben egybeeshetett a koponyaereklye részekre bontásával. A fő rész Székesfehérvárt maradt, ahol egy koronával ékesített, királyfőt ábrázoló hermában helyezték el (ilyet készítettek ez idő tájt Szent Kálmán itt lévő ereklyéje számára is, de XV. századi feljegyzés szerint 60 herma díszítette ünnepen a bazilika oltárát!). István hermájának koronáját használhatták fel 1440-ben Ulászló koronázásakor. A koponya más része az 1090 táján alapított zágrábi püspökség birtokába került a névadó szent oltári ereklyéjeként; ez bizonyára az első templom felszentelésekor, a XII. század elején jutott oda, s ott van ma is, barokk hermában elhelyezve. A zágrábi püspökség Szent István tiszteletére emelt első templomának felszentelése jelzi azt az időpontot, amikor az eredeti koponyaereklye-tartót megbonthatták.

Szent István „ereklye-koronája”, belefoglalva az atyai örökség jogán bírt királyság világi jelvényébe, elindulhatott azon az úton, hogy az ország jelképévé (1166), szent koronává (1235), ill. Szent István koronájává váljék, aminek már a XIII. században is tekintették.

360 Az előadott magyarázat csak látszólag újszerű, pilléreiben régi eredményekre tá-

maszkodik; a görög korona tekintetében a tárgy feliratát tartja irányadónak, a felső rész ereklýetartóból való eredeztetése tekintetében pedig olyan véleményhez csatlakozik, amit eddig is számos kutató képviselt.

Ez egyben állásfoglalás a szélsőséges véleményekkel szemben, melyek közül egy érdemel említést. Egy külföldön elhunyt magyar történész vaskos kötetben kifejtett nézete szerint a görög korona idehaza készült, III. Béla felesége, Antiochiai Anna részére egy bizánci „ajándéktárgyból”, mely I. Géza idejében került Magyarországra. E „női korona” a királyi kincstárban hevert volna 1270-ig, amikor is szerinte Szent István eredeti koronáját ellopták, és Csehországba vitték. V. István az elloptott korona pótlására titokban készítette volna a régi alakját utánzó koronát: alsó részét a III. Béla kori női koronából, felső részét egy XIII. század eleji hazai ötvösmunkából. E feltevés nem állja ki a történeti kritikát. 1270-ben nem a „szent koronát” lopták el Székesfehérvárról, hanem ismeretlen helyről két másik koronát. A korona alsó része nem datálható III. Béla korára azon az alapon, hogy az ékköveket tartó karmocskák egyeznek a III. Béla arab feliratos kövű gyűrűjén látható karmocskákkal, mert a gyűrű keleti készítmény, és ötvös által végzett bővítéséből láthatóan III. Béla előtt kisebb ujjú régebbi tulajdonosa is volt. A pántoknak nincs megfelelője a XIII. század eleji magyar ötvösművek között, de az európai anyagban is csak legkésőbbben a XII. századra datálható rokonai vannak. Még az apostollemezék velencei iskolázottságú ötvösnek tulajdonítása látszik a leginkább elfogadható feltevésnek, viszont a XIII. század elejére datálás tarthatatlan. Az apostollemezéket összképük és részleteik egyértelműen a román kori ötvösséghez kapcsolják, ami pedig a rajtuk lévő írást illeti, elegendő ezt összevetni egyrészt II. Endre gótikus pecsétkörirataival, másrészt I. Endre és Könyves Kálmán pecsétjének betűivel, hogy a késői datálás erejét veszítse.

A szent koronáról bővebben beszéltem, mint István korának művészete indokolná, a köztudat azonban Szent Istvánhoz kapcsolja, és nem érdektelen azoknak az eszmei szálaknak a kibontása, amelyek tényleg hozzá fűzik.

Az irodalom elindulása zavartalan belső fejlődés esetén azzal jellemezhető, hogy a szóbeliséget fokozatosan felváltja az írásbeliség. Azt, amit a tehetősök tulajdonuk biztosítására korábban tanúk előtt nyilatkoztattak ki, amit a dalnokok a vezérek és harcosaik épülésére kobozzal kísérve megénekeltek, amit az uralmat támogató papok rituális mondókákban és alkalmi kinyilatkoztatásban adtak elő, ritka esetben írásba foglalták. Már a fentiekből is kitetszik, hogy irodalom csak olyan társadalomban sarjad ki, ahol urak, vitézek és papok vannak, ahol a „bőség” rétege örökletes uralmat biztosított magának a nép felett. Az irodalmat méltán tekintik az osztálytársadalom termékének.

Azok a jogi megnyilatkozások, énekek, rítusszövegek, amelyeket magasabb szinten írásba foglaltak, egyszerűbb formában élnek a nép között is, de ritka kivétel, ha a nép meséi, lírai megnyilatkozásai, szólásmondásai az írásbeliség hajnalán feljegyzésre kerülnek. Ezek az irodalom szintje alatt élnek, formálódnak és vesznek ki, hacsak meg nem érték a felvilágosodás és a tudományos vizsgálódás korát.

Természetes, hogy az ősi magyar népköltészet még akkor sem csapódhatott le írásban, amikor a régi hazában a türk-kazár írás meghonosodott a magyarság körében. Noha régi rovásírásos emléküink nem maradt – a nagyszentmiklósi kincs feliratainak idesorolása kétes –, a rokon türk feliratokból nyilvánvaló, hogy az uralkodó réteg élt vele; a kagánok jegyeztették fel betűivel tetteiket, az uraknak állítottak feliratos sírkövet, az ő értékeikre karcolták, rótták nevüket, s ha rovásos pálcákon számba vették a jószágot, vagy ha az állatra jegyet vágtak, bélyeget sütöttek, az is a tulajdonos érdekében történt. A türk-kazár uralom idejében ezeket is inkább török nyelven rótták, de már az etelközi görög térítéstől kezdve joggal számolhatunk vele, hogy a magyar nyelvű feljegyzésre is alkalmassá tett rovásírással magyar szöveget is írtak. Ha az új hazában ezekből semmi sem maradt fenn, azt elsősorban a fa és bőr alapanyag romlandóságának tudhatjuk be, de legalább ilyen része volt benne a tudatos pusztításnak, amivel a kereszténység papjai a pogány emlékek ellen fordultak: kö-

veiket összetörték, feliratos edényeiket beolvasztották, írásaikat elégették. Elég itt felidézni I. Miklós pápa szavait a bolgárokhoz arról, hogy mi történjék a mohamedánok könyveivel: „Mint ártalmas és kárhozatos dolog: tűzre vele!”

Feltehető rovásírásos szövegek és feliratok elpusztítása alig jelentett valamit, mert kevés „rovó” lehetett, s azok is inkább a deklasszált vezérek kíséretéből kerülhettek ki; a nép a „rovadalmat” olvasni aligha tudta. Annál nagyobb ereje lehetett a hősköltészetnek és a pogány rítusokhoz kapcsolódó ősi regölésnek.

Az énekmondók nemcsak a régi hitvilágot elevenítették fel a teremtsmonda, az égig érő fa, a túlvilág, az istenek, a segítő és ártó szellemek, valamint a mesés állatok és küzdelmeik szerepeltetésével, nemcsak az eredetmondákat adták elő a csodaszarvast üldöző Hunor és Magyar és az állatöstől való származás történetével, hanem megszólaltatták a honfoglalás vezéreit és a kalandozások hőseit. Ősökről és hőökről szóltak, akiknek bálványait, bábuként megformált képmását az utódok vallásos tiszteletben részesítették, akiknek első személyben megénekelt tetteiből a hallgatók példát merítettek, akiknek a németek, a görögök vagy éppenséggel az Árpádok elleni harcai, kobozsal felidézve, mozgósító erővel hatottak. Országszerte kóboroltak öreg énekmondók, akik Bulcsú és Lél vezér történetét énekelték meg, nem az események tragikus hitelességét követve, hanem az elégtétel és a bosszúállás motívumait beleszöve. Mindez pedig az új keresztény renddel nem fért meg, hiszen nemcsak Krisztus és a papok tanításával került szembe, hanem a régi társadalmi kereteket megbontó új intézményekkel is. István király nem az énekmondók kiirtásával vetett véget dalaiknak, hanem összetelepítette és „állami” felügyelet alá helyezte őket. A hét vezér dicsőségét a nép között koldulva éneklő fületlen „gyászmagyarokat” a Budai Krónika „hét magyar és gyák” néven, a Képes Krónika „kődrök” néven nevezte. Ehhez fűzte a Pozsonyi Krónika azt az ismert megjegyzést, hogy „Szent Lázár szegényeinek hívják őket mind a mai napig. Így nevezték őket pedig azért, mert Szent István király, aki minden tilosban járót jó útra térített, látván nemzedéküket házról házra, sátorról sátorra járva énekelni, ki akarta tudakolni fajtájukat és nótáikat, s így ezek előadták, hogy mit tett atyáikkal a közösség. Szent István hát úgy vélte, hogy fej és főnök nélkül senki nem viselheti jól magát, ezért úgy rendelkezett, hogy Szent Lázár esztergomi kivetettjei alá kell magukat adják, s ezért hívják őket Szent Lázár szegényeinek.”

Erről a passzusról már megállapították, hogy hitelt nem érdemlő késői hozzáfűzés, hiszen a bélpoklosok (leprások) ápolására csak a XII. században hívták életre Szent Lázár kereszteseinek a rendjét s építették Esztergom melletti házukat. A történetnek csupán a magva fogadható el, hogy István király a szerte kóborló énekmondókat, igriceket összetelepítette, de nem egy helyre, hanem vármegyénként az ispán alá rendelve őket. Az énekmondók országszerte ugyanolyan foglalkozásnévvel nevezett szolgálónépi telepeken laktak, mint a kovácsok vagy vadászok, s a várszervezet XIII. századi bomlásakor adományozták el földjeiket. A többnyire *Igric* ~ *Igrici* nevet viselő *joculator*-falvakon kívül említést érdemel az Újpest határában elterült *Regtelek*; erről 1346-ban megmondják, hogy valaha *regös*nek nevezett királyi mulattatók (*combatores*) laktak.

Maga a *reg* és *regös* szó lényeges változáson ment át, amíg elérkezett a „mulattató” jelentéshez. *Regü* kezdetben a sámánvarázslás révületében recitált énekekre és szövegekre vonatkozhatott; az új hazában a délszlávokkal való együttélés és egybeolvadás nyomán a regösök által előadott sámánének töredékei összekapcsolódtak egy délszláv, ősi fokon görög–római pogány népszokással, a téli napforduló ünnepe alkalomával tartott kolindálással. A regölés karácsony másodnapján, Szent István protomártír ünnepén történt, s így az elterjedt bevezető mondat: *Megjöttek szegény Szent István szolgálói, avagy: Nem vagyunk mi rablók, Szent István szolgálói* – inkább a mártírra, semmint István királyra vonatkozik, noha van olyan változat is, amelyben a királyra utalnak: *Ne fuss, ne fuss, Szent István király, mi sem vagyunk ördögök, hanem a te szolgáid.* (Más változatban: *Ne siess, ne siess, uram, Szent István király, az én halálomra! Én sem vagyok vadlövő vadad! hanem én is vagyok az Atyaistentől hozzád követ.)*

A királyt említő változatok ellenére nem indokolt visszakövetkeztetni István király korára a nemrég feljegyzett regösénekek szavaiból, mert nem valószínű, hogy az ő idejében már bekövetkezett a magyar sámánének és a szláv ünnephez kötött alakoskodás egybeolvadása. A keresztény térítőк megjelenéséig töretlenül élő pogány hitvilág, amelynek váza a régészeti leletanyagból, a magyar krónikák elbeszéléseiből, a magyar szókincs és néphit archaikus elemeiből csak töredékesen rekonstruálható, aligha volt egységes. Bár a „sámánhit” címen egybefogott ural-altáji hitvilágot számos közös elem jellemzi, az egyes népek hiedelmei és rítusai olyannyira eltérnek, mint maguk az ural-altáji nyelvek, amelyeknek egysége inkább az érintkezések, mint a közös eredet során alakult ki.

A magyarság különböző elemeiből – finnugor, bolgár-török, iráni – ötvöződött egybe, s ehhez járult a türk-kazár államszervezethez való tartozás. Ez a többféleség nyilván a hitvilágban is megnyilvánult, de valószínű, hogy a hiedelmek és rítusok etnikai differenciáltságára az egységes politikai szervezet mindinkább integrálólag hatott, és a különféle hiedelmeken a türk-kazár Isten-hit kezdett felülkerekedni. A térítő papok ezt ugyanúgy szembenállónak érezték a keresztény ideológiával, mint a különféle rítusokat, s ezért a táltosokat, bűbajosokat és varázslókat egyformán üldözték, a pogány áldozóhelyeket – legyen az finnugor szent liget vagy türk áldozóbarlang – feldúlták, és a különféle házi és közösségi bálványokat egyaránt ledöntötték.

A keresztény ideológiát azonban meg kellett magyarázni, s ezt a nép csak úgy értette meg, ha régi fogalmakhoz kapcsolták. Az egy isten magyarázatára leginkább az istenként tisztelt türk kagánös, Istemi hite látszott alkalmasnak, de az új ideológusok hangsúlyozták, hogy a keresztény Isten mindenek felett áll. Ezt tükrözi a pannonhalmi alapítólevélnek a szokásostól eltérő kezdő fohásza. Heribert C, az oklevél írója a német császári kancellárián kiállított okleveleit mindig az *In nomine sanctae et individuae trinitatis* (A szent és oszthatatlan háromság nevében) szavakkal kezdte, aminek megértése olyan teológiai műveltséget tételez fel, amivel papokon kívül legfeljebb István király rendelkezett – állandóan papi környezetben élve –, míg az uralkodó osztály és a nép nem érthette. Ezek számára a szent és oszthatatlan három-

ság fogalma csak nehezítette az új vallás befogadását. A Szentháromság hangsúlyozása a római egyházban az azt tagadó eretnekségekkel szemben érthető, de a többféle istent tisztelő pogányságnak az egyistenhitre való térítésénél zavaró, egyebek mellett azért mert olyan fogalmak, mint pl. galamb formájában ábrázolt Szentlélek, vagy halál jelképezett fiú (Krisztus) totemisztikus képzeteket kelt, vagy legalábbis emlékeztet a magyar urak védő-óvó állatőseire. Hogy olykor a régi pogány hiedelmek átütnek a keresztény jelképek mögött, arra elég felhozni a zalai és vasi román kori templomok kapubéllet faragványait, amelyeken az Isten báránya (*Agnus Dei*) ragadozó állat vagy éppen állatviadal alakjában jelentkezik (Zalaháshágy, Domonkosfa és Zalaszentmihályfa). Ilyen meggondolások vezethették Heribert C-t, hogy szokott Szentháromság-formulájától eltérően *In nomine domini Dei summi*: „A legfelső Úristen nevében” fohással kezdje oklevelét, amely különféle istenekkel szemben azt hangsúlyozza, hogy csak egy mindennek felett álló Isten van. Méltán írta utóbb Aventinus Istvánról, hogy „elűzve a hamis istenek babonáságait, Krisztusnak, az egy, igaz és legfelső Istennek (*summi Dei*) a kultuszát vette fel népével”.

De más pogány kori fogalmak is járultak az új hit megértéséhez. A *szent* szót a szláv nyelven térítő papok ismertették meg a magyarokkal; magyar megfelelője, az „üdvös, üdvöt hozó” jelentésű, török eredetű *egy* szó, mely *egy-ház*, tkp. „szent ház” szavunkban él, bizonyára azért nem terjedt el, mert alakilag egyezett *egy* számnevünkkel. A Krisztus király, Isten fia megértéséhez a „Krisztus herceg” *Kereszt úr* megnevezés járult, s mivel őt a kereszten ábrázolták, a *Kereszt úr* a *Santa Crux* „szent kereszt” megfelelője lett. Hasonlóan Szent Péter *princeps apostolorum* jelzője volt az oka, hogy őt *Szent Péter úrnak* tisztelték, mint azt némely helynevünk fenntartotta. Mária megértéséhez az *Asszony* „királyné” szó szolgált a *Boldogasszony* vagy *Nagyasszony* összetételben. Az *ördög* fogalom megértéséhez talán a türk feliratokban emlegetett *erlik* „gonosz szellem” járult. A *bálvány* szó, amely végső fokon az ótörök *balbal* „emlékkő” szó feltehető nyugati türk *balvan* változatából vezethető le, egyaránt elterjedt a magyar és szláv nyelvekben, s így ennek a halálra ítélt pogány jelképnek nem is kellett új nevet találni.

Ha a beszélt nyelv az új keresztény fogalmak jelölésére át is mentett valamit a régi-
ből, a latin rítusú kereszténységgel bevezetett irodalom már szinte semmit, hiszen ez nem a szóbeliségnek az írásbeliség szintjére való emelése révén jött létre, hanem mintegy annak ellenében, idegen nyelven, idegen kifejezési formák között.

Magyarországra az első latin nyelvű könyveket Géza püspökei hozhatták. Amint Borisz bolgár cár követei I. Miklós pápától kértek misekönyveket és a keresztény törvényeket tartalmazó kódexeket, úgy közvetíthették az első püspökök Géza kérését egyházi felettesükhöz, a mainzi érsekhez. A Mainzból kapott kódexek magyarázzák, hogy Szent István első törvénykönyvének első és második fejezete szó szerinti átvétel a mainzi zsinat 874-i határozataiból.

A nyugatról behozott szerkönyvek száma nem lehetett nagy; legfeljebb az esztergomi érsek és a püspökségek igényeit tudták kielégíteni; az egyházzszervezéssel létesített templomok ellátására nem voltak elegendők.

Géza vagy Szent István korából egyetlen könyv sem maradt fenn. A magyarországi szerkönyvek közül írása szerint a legkorábbi egy Sacramentarium kitépett lapja, talán a garamszentbenedeki apátságból; ez a XI. század derekára tehető. A legkorábbi teljes szövegű egyházi szerkönyvet a zágrábi székesegyház őrzi, mindhármát az alapításkor, 1090 körül kapta a püspökség: a Zala megyei hahóti monostorból egy Sacramentariumot, Győrből egy Agenda pontificalist és Esztergomból egy Benedictionalét. A XII. század közepe után készült a székesfehérvári antifonárium (*Codex Albensis*), mely az év napjaihoz fűződő himnuszok zenei jelekkel ellátott gyűjteménye, a Garamszentbenedekről eredeztetett ún. Szelepcsényi-evangelistarium, végül a század végén a Pray-kódex.

E liturgikus könyvekből megállapítható, hogy a XI–XII. századi magyar egyház milyen európai tartomány istentiszteleti rendjét, ünnepsorozatát és helyi szentkultúráját vette át, röviden kifejezve honnan ered a magyar liturgia.

A felsorolt könyvek egybehangzóan azt tanúsítják, hogy a magyar liturgia alapjában véve a Rajna vidékéről származik, és benne főként a kölni érsek alá tartozó Felső-Lotaringia és a trieri érsek alá tartozó Alsó-Lotaringia van képviselve a francia határvidékkel, de kiemelkedő tisztelete volt Sankt Gallen és Mainz szentjeinek is (Szent Gál, Szent Othmár és Szent Márton). Ez arra mutat, hogy a magyar liturgia a Sankt Gallen–mainzi kezdetektől szervesen fejlődött tovább; döntő változást Szent Adalbert látogatása és Anasztáz érseksége sem jelentett, hiszen a cseh egyház is mainzi indítású; a XI. század közepi papi utánpótlás pedig csaknem teljes mértékben lotaringiai volt.

A fentiek alapján nem kétséges, hogy az istentisztelethez szükséges liturgikus könyveket a kezdeti időszakban főként a Rajna-vidékről hozták be. Ezek azonban távolról sem voltak elégségesek a gyorsan szaporodó templomok számára, s így már István király idejében megindult Magyarországon az egyházi oktatás; elsősorban a latin olvasás és írás tanítása, ami nemcsak a misekönyvek használatát tette lehetővé, hanem a könyvek másolását is. Tanúskodik erről az 1009-ben pécsi püspökké kinevezett Bonipert kérése Fulbert chartres-i püspökhöz: Bonipert püspök Priscianus latin grammatikájának megküldését kérte Franciaországból, nyilván a püspöki székhelyen létesített iskola számára. Minthogy a könyvekkel való ellátás István király II. törvénykönyvének az 1. cikkelye szerint a püspök feladata volt, bizonyos, hogy István korában mind a tíz magyar püspökségben megindult a könyvmásolás és az oktatás.

Nyugaton az egyházi oktatás az akkori tudást összefoglaló hét szabad művészet (*septem artes liberales*) keretében történt. Alacsonyabb fokon három *ars*, a *trivium* tárgyait tanították, mely a grammatika (latin írás-olvasás), retorika és dialektika elsajátítására készített fel. A magasabb fokú *quadrivium*, melyet néhány nagy múltú nyugati központban tanítottak, további négy *ars*, az aritmetika, muzsika, asztronómia és geometria megismerését biztosította.

Gellért nagyobb legendája arról számol be, hogy Gellért csanádi püspöksége mellett iskolát állított fel Walter iskolamester vezetése alatt, hol grammatikát és muzsikát tanítottak a tartományban jelentkező harminc papnövendék számára. Ezeket Gellért

kanonokká tette Szent György „monostorában”. A további tanulókból – részben külföldiekből – lettek a parochiák rektorai, a plébánosok. Arról is említést tesz, hogy Fehérvárt jeles iskola működött. Noha a történet magán viseli a késői fogalmazás jegyeit – a kanonokok testületét alkotó káptalanokat pl. csak a XI. század végén szervezték –, az oktatás beindítása olyanféle módon történhetett, ahogy azt a legenda-író előadta.

A püspökségek mellett a monostorok képeztek papokat s terjesztették a latin nyelvű egyházi kultúrát. A bencés monostorok kivették részüket a térítésből és térítő szerzetesek képzéséből. Ha közvetlen adatunk nincs is Szent István kori könyvmásoló működésükről, a magyar monostorok XI. század végi könyvállományának összeírásai jelzik, hogy a püspökségek mellett hol keresendő a legkorábbi magyarországi „könyvtárak”.

Fegyverzörgés közepette hallgatnak a múzsák. Azt hihetné az ember, hogy a belső és külső harcok a térítéshez és egyházzervezéshez szükséges szellemi képzésen túl nem engedtek teret a tudomány művelésének. Annál sajátosabb, hogy éppen ilyen körülmények között született meg az első „tudományos” munka Magyarországon. Az 1020 táján Pannoniába jött Szent Gellért volt az, aki kezdetben bakonybéli visszavonultságában, majd csanádi püspök korában több teológiai művet írt, mégpedig a Szentírás egyes részeinek misztikus irányú teológiai magyarázatát.

A teológia az első, ún. patrisztikus korban az egyházatyák szentírás-magyarázatával vette kezdetét. Az allegorikus és misztikus szentírás-magyarázat vezetett el az egyes dogmák ismertetéséhez és leírásához. A gyakorlati hitoktatás teremtette meg a teológiai irodalom második ágát, amely a dogmák áttekinthető összefoglalását eredményezte. A teológia harmadik mezeje, a monografikus és polemikus irodalom az eretnkségekkel való harcban született. E monografikus irodalomban ütközött ki a görög és latin teológia eltérő szelleme; a görögöket főleg a kinyilatkoztatás elmélete (Szentháromság, Krisztus-tan) érdekelte, míg a latinokat a mindennapi élettel összefüggő dogmák (kegyelem és szabad akarat, ember és egyház). A görög teológiát – jól lehet terminológiájában a klasszikus filozófiát követte – spekulatív-idealista, misztikus irány jellemezte, míg a nyugatit az empirikus-pozitív beállítottság; ez utóbbi latin terminológiáját maguk az auctorok alkották meg, élükön a latin Nyugat legnagyobb teológusával, Szent Ágostonnal.

A teológia az ókorban gyökerező patrisztikus korból a VIII–IX. században vezetett át a középkori periódusába. E bevezető időszak fő műfaja szintén a szentírás-magyarázat volt, feladatának azonban nem az újjáalkotást, hanem a régi megőrzését és továbbadását tekintette. A teológia fő forrása Szent Ágoston hatalmas irodalmi hagyatéka volt, főként Cassiodorus kivonatában, továbbá a patrisztikai anyagot összefoglaló Nagy Szent Gergely és Sevillai Izidor enciklopédikus műve. A kora középkori filozófia az antik bölcsleletből főként csak az arisztotelészi dialektikát ismerte Porfűriosz, Marius Victorinus és Boëtius tolmácsolásában.

A VIII. századi kezdetek után a IX. század közepén a teológia önálló művelése megszűnt, és két évszázados hallgatás következett, amiben az európai hatalmak belső

küzdelmei mellett a kontinenst ért normann, arab és magyar kalandozásoknak is része volt. Annál sajtáságosabb, hogy e hosszú hallgatás után Magyarország földjén születtek meg egy új korszak első teológiai munkái: szerzőjük a Velencéből ide költözött Szent Gellért volt. István király mecénás szerepet töltött be, amikor Gellért képességeit felismerve, udvara mellett, Bakonybélén nyugalmas elvonultságot biztosított neki alkotó munkájához. Gellértnek három szentírás-magyarázó munkájáról tudunk, amely nem maradt reánk: az egyik Pál apostolnak a zsidókhoz írott levele I. fejezetéről szól, amelyben az atyafiúságról értekezett, a másik János apostol első leveléről, melyben arról elmélkedett, hogy mi ered Istentől, s egy esetleges harmadikból oly röviden idézett, hogy ebből közelebbi nem állapítható meg.

Teljes képet az általa képviselt teológiai irányzatról *Deliberatio* című, 1046 előtt írt munkája ad, mely egy XI. századi kéziratban Bajorországban maradt fenn. Ez lényegében az Ótestamentum Dániel könyvében található „Három ifjú éneke” himnuszának a taglalása. A vezérfonalat adó himnusz arról szól, hogy Nabukodonozor három zsidó ifjút, aki vonakodott a babilóni tirannus által felállított új bálványt tisztelni, tüzes kemencébe vettetett, ahonnan Isten sértetlenül vezette ki őket. Ez a történet azonban csak keret a szerzőnek, aki minden sorhoz, minden fogalomhoz csapongó gondolatársítással messze kalandozó teológiai magyarázatokat fűz, hogy újból és újból visszakanyarodjék eredeti tárgyához.

Ezzel a régiek által is alkalmazott módszerrel nem csupán a jól ismert egyházatyák gondolatait sorakoztatta és elevenítette fel, megszólaltatva a keresztény teológia és filozófia minden nagyját, hanem egy vonatkozásban túlment régi elődein. Az újplatonikus görög bölcselekdedők műveiből, sőt Platón egyik munkájából közvetlenül merítve egyik előfutára lett Platón európai reneszánszának. Emellett a görög misztikus Pszeudo-Dionüsziosz Areopagita művét nem csupán latin fordításból idézte, hanem görög eredetiből is, és citált Epifanosznak az eretnekségekről írt művéből, valamint egy görög onomasztikonból.

Gellért azáltal, hogy a görög újplatonista elmélkedés elemeit bevezette a latin teológiába, nem csupán tudományágát frissítette fel, hanem saját gondolkörét is tágította. Ez tette képessé magasabb összefüggések észrevételére; így mai tudásunk szerint ő fogalmazta meg elsőként a középkori egyházi bölcsélet találó jellemzését egy képpel: *Philosophia est ancilla theologiae*: „A filozófia a teológia szolgálóleánya.”

Nem véletlen, hogy a Velencéből Magyarországra jött Gellért volt a Keletről megtermékenyített új nyugati teológia előfutára. Gellért a Bizáncból névleges függőségben levő Velencéből származott, Magyarországon egy olyan püspökséget nyert el, amelynek előzménye egy görög rítusú monostor volt, és egyházmegyéje az Al-Dunánál görög püspökségekkel volt határos, így könnyen juthatott görög könyvek birtokába. De gazdagíthatta látókörét közvetlen tapasztalatokkal is az eretnekségek terén; legyen elég említeni, hogy a szomszédos Balkánon már ekkor felütötte a fejét a bogumilizmus, ez az elő-ázsiai nesztoriánusoktól átplántált eretnekség, amely az Istentől eredő jó és a Gonosz harcából vezette le a jelenségek magyarázatát.

Nem bizonyítható, hogy a magyarországi szlávok között gyökeret vert volna – ezek

a IX. századi felszínes kereszténységből jobbára visszasüllyedtek a pogányságba –, mindamellett Gellértnek tudomása lehetett róla.

Gellért műveinek nyugati hatását az tette lehetővé, hogy a király környezetében állandó kapcsolatot tartott a szentföldi zarándokokkal; egyik munkájáról megírja, hogy Richárd apátnak küldte meg, bizonyára annak a verduni Richárdnak, aki 1035-ben Magyarországon át tért haza. Így válhattak gondolatai egy új tudományos irányzat előfutárjává.

Amíg Gellért püspök *Deliberatiója* a hittudomány újjáéledésének egyik előfutárja, addig István király fiához intézett Intelmei, a *De institutione morum*, egy elhaló államelméleti műfaj utolsó hírnöke.

A keresztény államteória megalapozója szintén Szent Ágoston volt, aki a IV. században az egyedüli tökéletes közösségnek a keresztények spirituális *res publicáját*, Isten országát tekintette, és a világi hatalmat elméletileg ennek rendelte alá. A római birodalom bukása után a romjain keletkezett barbár királyságokat az egyház úgy kapcsolta be ebbe az elképzelésbe, hogy a királyi hatalmat „Isten kegyelméből”, *dei gratia* származtatta. A római egyháznak az állammal való szorosabb egybefonódása akkor következett be, amikor a frank birodalmat összekovácsoló Nagy Károly „római császár” lett, és felvette a „Krisztus helytartója” címet. Ennek nyomán, a Karoling-korban fejlődött ki az az egyházas állammisszika, amely szerint a király egyben Isten szolgája, hivatalnoka, ill. főpapja, s az állam az Egyházon belül, mint annak szerve működik. De hogy csak olyan király kerüljön uralomra, aki ennek az ideálnak megfelel, a királlyá koronázás előfeltételének nem az öröklést, hanem az uralomra való alkalmasságot, az *idoneitást* tekintették, uralomra alkalmas pedig csak az volt, aki a keresztény királyeszményt megtestesítette; istenfélő, igazságos és békeszerető volt.

Ezt az egyházas államfelfogást közvetítette Sevillei Izidor, ezt foglalták írásba a IX. században a Rajna-vidéken keletkezett „királytükörök”, amelyek megmutatják, hogy az ideális uralkodó milyen keresztény elvek szerint uralkodjék, de ugyanez tükröződik a IX–X. században megalkotott koronázási ordók liturgikus szövegeiben, így abban a mainzi ordóban is, amely szerint Istvánt az ezredfordulón királlyá koronázták.

Ezeket követte István, amikor – az 1080 körül írt nagylegenda szavait idézve – „atyai szeretetének hevétől indítatva maga is összeállított [fia] számára egy könyvet az erkölcsi oktatásról, amelyben híven és barátilag, a lelki intelem szavaival szólt hozzá, oktatva őt, hogy mindenekelőtt tartsa meg a katolikus hitet, erősítse az egyházi rendet, tartsa tiszteletben a főpapok méltóságát, szeresse a főurakat és vitézeket, szolgáltsa igazságot, és gyakoroljon türelmet minden cselekedetkor, fogadja szívesen a jövevényeket, és lássa el őket még szívesebben, tanács nélkül semmit se tegyen, eleit tartsa szüntelenül szem előtt, és vegye példaképül őket, teljesítse az imádkozás kötelességét, és gyakorolja egyebek mellett a jámborság és könyörületesség erőit”.

Az Intelmek teljes szövege két XV. századi kódexben maradt reánk István király törvényeinek élére helyezve, mint első törvénykönyve. A kétségtelen hitelű törvények-

kel együtt való áthagyományozás és az a körülmény, hogy a nagylegenda írója István király személyes művének mondta 1080-ban, amikor még éltek az 1020-as évek szemtanúi, komoly súllyal esik latba amellet, hogy az Intelmek összeállítását István királynak tulajdonítsuk. Az Intelmek szerzőségét és korát illetően ui. több ízben merültek fel kételyek. A kételyek elsősorban abból fakadtak, hogy az Intelmek olyan kormányzati-erkölcsi normák gyűjteménye, amelyeket konkrét utalások alig kapcsolnak időhöz, térhez vagy egy megnevezett személyhez, és személyes hangvétele ellenére is személytelenség övezi. De éppen ez a személytelenség kapcsolja nyugati előképeihez: az egyházas ihletésű Karoling-királytűkrökhöz, szemben a X–XI. századi ortodox uralkodók nagyon is életteli, konkrét ismeretanyagot áthagyományozó atyai tanításaival: Bíborbanszületett Konstantin politikai földrajzával, vagy Vlagyimir Monomachosz gyermekei számára írt oktató önéletrajzával.

Az Intelmek elemzése azonban arra is rávezet, hogy az az „Impériumon” kívül álló új királyság, melynek uralkodója egyetlen fiához intőleg és tanítólag szól, nem lehet más, mint István király, háborúsorozatának lezáródása, 1018 után, és az is bizonyosra vehető, hogy későbbi hamisító nem mulasztotta volna el annak nevét belevenni, akinek nevében a művet írta volna.

Más kérdés, hogy István, akit a legenda „összeállítónak” mond, mennyiben működött közre az összeállításban. Ha az írásba foglaló nagyrészt azokat a gondolatokat öntötte is formába, amelyeket István király maga vallott és fia elé követendő például állított, rajta hagyta széles körű egyházi műveltségének és egyéniségének keze nyomát is.

Mivel Gellért nagyobb legendája Gellért püspököt mondja Imre nevelőjének, több kutató arra a gondolatra jutott, hogy a szerző Gellért püspök lehetett. Nem tekintve azt, hogy Gellért nevelősködéséről a régebbi, hitelesebb források nem tudnak, a *Deliberatio* és az *Intelmek* tartalma, gondolatfüzése és fogalmazata annyira eltér, hogy ezt az állítást a kutatás ma már elejtette. Felmerült az a gondolat is, hogy az Intelmeket és István I. törvénykönyvét azonos személy fogalmazta. A két mű ugyanis egyaránt bölcselkedő bevezetéssel kezdődik. Az Intelmek előljáró szavai szerint minden teremtmény égen s földön törvényeknek engedelmeskedik, ahogy minden országot isteni és emberi törvények, valamint vének tanácsai igazgatnak, ezért illik a fiúnak az atya tanítását megszívlelni. Az I. törvénykönyv viszont azzal indul, hogy mivel minden népnek saját törvényei vannak, István, Isten kegyelmével kormányozva a monarchiát, a régi és új császárok példájára megállapítja, hogy népe hogyan élhet tisztességes és biztonságos életet, és az egyházi törvények mellé világi törvényeket szab. Nem tekintve, hogy e bevezetésnek a bajor jogkönyv szolgált forrásul, a két alapgondolat eltér egymástól, s a megfogalmazásban túl kevés a közös elem.

Magam az Intelmek szerzőjét inkább abban a legmagasabb papi személyben keresem, aki „hivatalból” állt a király oldala mellett: Magyarország érsekében.

Az érsek Magyarországon kezdettől fogva mint a királyi udvar papja, a király gyóntatója és feloldozója, egyben az írásbeliség feje, a főkápláni tisztelet töltötte be. Mint a királyi család „lelki atyja”, ő volt elsősorban illetékes az atyai intelmek írásba

foglalására. Ezen túlmenőleg az Intelmekben kifejezésre jut, hogy nem akármilyen papnak vagy barátnak, hanem egy főpapnak volt szerepe megfogalmazásában.

Minden Karoling-királytükörnek, zsinati végzésnek és koronázási ordónak gondja volt az egyház és a papság védelmére. A 909. évi zsinat az egyházak, kiváltságaik és papjaik tiszteletben tartását követelte meg az uralkodóktól. István koronázásakor a hit megtartása után második helyen arra tett ígéretet, hogy „a szent egyházaknak és az egyházak papjainak védője és oltalmazója” lesz, s Wipo klerikus szerint ura, II. Konrád német császár 1028-ban „az egyház és papjai” védelmére kapott intést. Az Intelmek követik annyiban az előképeket, hogy az első fejezetben a hit megőrzéséről és a másodikban az egyház védelméről szólnak, de a harmadikban a *sacerdosok* oltalma helyett csak a főpapoknak, a *pontifex*eknek kijáró tiszteletre intenek, s „papokról” a negyedikben sem esik szó, mert ott már a főurak és a vitézek becsben tartását szorgalmazzák.

Még jobban szembeűnik ez az arisztokratikus szemlélet, ha az Intelmeket az angol-szászok tollforgató királyának, a magyar honfoglalás ideje tájt író Nagy Alfrédnek a nézeteivel hasonlítjuk össze. Alfréd, aki saját bevallása szerint az írás-olvasás tudományát Anglia érsekétől, egy püspöktől és két alsópaptól sajátította el, a maga korában egyedülálló módon klasszikus latin auktorok műveit ültette át angolra – mint Nagy Szent Gergely pápa *Cura pastoralis* c. műve fordításához írt előszavában közli – azért, hogy közérthető nyelven legyen, és „minden angliai ifjú, aki szabad születésű, van elég értelme és máshoz nincs különös tehetsége, tanuljon belőle”. Alfréd – Gergelynek az egyháziakra vonatkozó intelmeit átültetve – hét erényt is megjelölt, amivel a keresztény uralkodónak rendelkeznie kell, Boëtius *De consolacione philosophiae* c. műve fordításánál pedig hozzáfűzte, hogy a királynak az uralom gyakorlásához három „rendre” van szüksége: „imádkozókra, harcolókra és dolgozókra (*gebedmen & fyrdmen & weorcmen*)”.

E klasszikus hármastagolás az Intelmekben is felfedezhető, de sajátos egyoldalúsággal. A harcolók (*illi tibi militent*) fogalmát kiterjesztette a „főurak, ispánok és vitézek” (*principes, comites, milites*) csoportjára (IV), a megbecsülendő dolgozók körét pedig leszűkítette a „vendégekre” (*hospites*) (VI). Még szembezőköbb az az említett tény, hogy az imádkozók rendjét csak a főpapok képviselik, mert a II. fejezet tévedésre okot adó *De continendo ecclesiastico statu* címe alatt nem az egyházi rendről mint társadalmi rétegről van szó, hanem az egyházzal mint intézménnyel.

Ez az arisztokratikus szemlélet hatja át az egész III. fejezetet, mely azzal indul, hogy „a királyi trónus díszje a főpapok rendje, s ezáltal a királyi méltóságban ők foglalják el a harmadik helyet. A főpapok legyenek uraid (*seniores*), kedves fiam, úgy vigyázz rájuk, mint a szemed fényére... Mert nélkülük királyok nem állíttatnak és nem is országolnak... Mert az ő kezükbe van lerakva a mi büntetésünk és feloldozásunk hatalma. Mert örök testamentumot hagyott nekik Isten, és elkülönítette őket az emberektől, a maga nevében, és szentségében osztozott velük, és az istenes Dávid király szavaival megtiltotta, hogy az emberi világ gáncsolja őket: Ne érintsetek az én felkentjeimet!

Az illeti meg ugyanis Isten felkentjeit, aki az isteni és kánoni végzéssel szembeszállva a szent renden való férfiakat hamis vádaskodással mocskolja és a nyilvánosság elé hurcolja.” Ha a főpap hibázott, a király négy ízben négyszemközt figyelmeztesse, s csak azután vigye dolgát a gyülekezet elé.

A főpapi rendnek ilyenén kiemelése aligha képzelhető el, ha az írásba foglalt egyszerű klerikus jegyző vagy szerzetes barát volt. A király kiközösítésének és feloldozásának joga meg éppenséggel az ország érsekét illeti. De a trónusnál való hely és a királlyá tevés emlegetése is arra mutat, hogy a fogalmazót Magyarország érsekében, Asrik-Anasztázban kell keresnünk, mint azt törvényeink kiváló bűvára, Madzsar Imre már egy fél évszázaddal ezelőtt sejtette.

Hogy Anasztáz érseket a maga korában külföldön is az irodalmi tevékenység mestereként tartották számon, arra elegendő bizonyíték a regensburgi Arnulf feljegyzése. Ő kapott megbízást Szent Emmerám csodatételeinek megírására, s munkája kapcsán apátja utasította, hogy hajózzon le a Dunán Anasztáz érsekhez, és mutassa meg neki anyagát. Anasztáz barátságosan fogadta, „s midőn átolvasta azt a régi és hiányos Szent Emmerám-könyvet, az új anyagot szentenciáival helyben hagyta”. Ezután az érsek visszatartotta Arnulfot, ki erről így emlékezett: „Hat hétig maradtam nála, és a legszentebb patrónus emlékére néhány antifónát komponáltam responsoriumokkal... Ezekre az említett püspök megtaníttatta szerzeteseit és papjait, és azt karácsonykor az egyházban nyilvánosan énekeltette.”

Úgy látszik, hogy Anasztáz nem csupán az irodalomnak, hanem a zenének is művelője volt, mint ifjúkori ismerőse és feltehető példaképe, II. Szilveszter pápa – akit kortársai a *Musicus* jelzővel is illettek –, s mint Vilmos dijoni és Richárd verduni apát.

Más módon viszonyult a zenéhez az itáliai remete térítőik példáját követő filozófus Gellért püspök, akinek életírása őrzi a közismert és sokat vitatott adatot „a magyarok szimfóniájáról”, s aki valójában először figyelt fel a magyar népdalra.

Gellért 1100 körül szerzett kisebb legendája szerint a püspök egy alkalommal, amikor valakinek védelmében a királyhoz sietett, egy baromtartásra alkalmas homokos vidéken – valahol a Duna–Tisza közén – megszállt. Éjfél tájban meghallotta, hogy egy rab leány (*ancilla*), miközben kézimálommal őröl, a nehéz munkát énekkel (*cantilena*) enyhíti. A szentatya felébredve előhívta szolgáját (*ministro*), hogy tudakolja ki, mi az. A szolga (*famulus*) kifürkészte a tényállást, mire a jámbor főpap könnyezni kezdett, s így szólt: „Boldog a más hatalma alá vetett ember, aki a szolgaság nyűgét ilyen szelíden, mormogás nélkül viseli!”

Ezt a történetet a XIV. századi legendáiról dramatizálta oly módon, hogy a „szolga” helyébe Walter iskolamestert helyettesítette be, és az ének keltette hatást így írta le: „...az asszony (*mulier*), aki a malmot húzta, énekelni kezdett. Mire a püspök elcsodálkozva így szólt Walterhez: »Walter! Hallod a magyarok szimfóniáját, mint szól?« És mindketten nevettek ezen a hangzaton.”

Az itt előforduló *szimfónia* szót sokféleképpen magyarázták, ki éneket, ki zenekart, ki hangszert értett rajta. Kétségtelen, hogy a *symphonia* eredeti jelentése, összhang,

összehangzó zene', de a XII. századtól forgólantot értettek rajta, a századunk elejéig fennmaradt „tekerő” vagy „nyenyere” őst. A „magyarok szimfóniája” megjegyzés nevetni való humora egyrészt abban rejlett, hogy a kézimalom a tekerő szerepét töltötte be, másrészt abban, hogy ennek és az éneknek összhangja is szimfóniát adott, tehát humoros kétértelműség esete állt fenn. A nagylegendából biztosan következtethetünk arra, hogy a tekerő a XIV. században közismert volt Magyarországon, de István király korára csak annyit, hogy a munka közben dúdolt ének felkeltette egy nagy műveltségű főpap figyelmét – s az egyházi művelődés egyeduralma idején ez nem csekélység.

Visszatérve az Intelmekre, tanításának egyik lényeges pontja arról szól, hogy az ideális uralkodó harmóniában él uralkodásának támaszaival, a főurakkal, ispánokkal és vitézekkel. Ha ezt a harmonikus viszonyt meg tudja őrizni, elismerik királynak, ha „gőgös, gyűlölködő, békétlen” velük szemben, „a vitézek ereje biztosan a királyi méltóság bukására vezet, és az uralom másnak adatik”.

A „tirannusok” sorsát István király cseh, orosz és bolgár kortársai példáján is igazolva láthatta. Intése jogosultságát a történelem rövidesen magyar földön is igazolta.

27 / IMRE HERCEG – TRÓNUTÓDLÁS – ISTVÁN HALÁLA

István királynak a nagylegenda szerint több fia volt. Idősebb, korán elhalt fiának Laskai Osvát tartotta fenn a nevét; a szász dinasztia nagyjairól Ottónak nevezték, s így valószínű, hogy még 1002 előtt, III. Ottó életében keresztelték meg. A később született fiú a német sógor, Henrik után kapta nevét; a Hildesheimi Évkönyvek és a Szent Imre-legenda *Heinricus* néven is említik. A német *Heimrik* ~ *Heimrich* 'otthon uralkodó' jelentésű név azonban a magyaros *Emrik* ~ *Emrih*, majd *Imreh* ~ *Imre* alakban terjedt el a köznyelvben, s ennek latinosított alakja, *Emericus* honosodott meg az irodalomban.

Imre hercegről meglepően kevés biztos adat maradt fenn. Az Érdy-kódex magyar nyelvű legendája (1527) szerint kereken ezerben született, a Pray György és Katona István jezsuita történétírók által említett régi breviáriumok szerint pedig 24 éves korában halt meg († 1031), s így születési ideje 1007-re tehető. E késői források kerek ezres és huszonnégyes számai azonban nem ébresztenek bizalmat; kivált mivel a XI/XII. század fordulója táján írt életrajzok semmilyen számot nem tartalmaznak. Ezekben csupán annyit írnak, hogy Imre halálakor ifjú (*iuvenis*) korban volt, amibe középkori számítás szerint még a 24-es életkor is befért. Nagyjából ilyen életkorra enged következtetni az a körülmény is, hogy nős korban halt meg, és már nyilvánvalóvá vált, hogy gyermeke nem születik. Nem tekinthető bizonyosnak az a XVI. század eleji vélekedés sem, hogy a székesfehérvári Szent Imre-egyház helyén állott szülőháza; ez esetben ugyanis a patrociniumból következettek vissza a tényre.

Imre arcélét nagyon nehéz megrajzolni, mert az életéről írt legenda egészen ellentétes jellemrajzot ad róla, mint amire az Imrét említő egyetlen egykorú hiteles feljegyzésből következtethetünk.

A XII. század elején élt legendaíró az akkortájt bevezetett papi nőtlenység (*cölibátus*) gondolatának akart hazai eszményképet állítani, amikor Imrét mint szűz házasságban élő szent királyfit mutatta be az egyházi olvasmánynak szánt legendában. Ilyen tendencia mellett a szerzőt csak olyan hagyományok érdekelték, amelyek ezt

az eszményt erősítik, s ilyenekhez pannonthalmi bencések és veszprémi papok révén jutott. A források egybehangzó vallomása szerint bizonyára igazság rejlik abban, hogy a gyermek Imre, amikor a húszas években apjával Pannonthalmán és Veszprémben megfordult, az egyháziakat csodálatba ejtő vallásos magatartást tanúsított. Beszélték, hogy Pannonthalmán a szerzeteseket vallásos buzgalmuk szerint jutalmazta csókkal, s a legtöbbet a legszentebb életű kapta: Mór, a későbbi pécsi püspök. De annak is híre ment, hogy amikor egy éjjel István álmatlanul sétálgatva fia szobája felé ment, és világosságot látott kiszűrődni, belesett, s ott látta Imrét buzgó imádságba mélyedve. Gyermekkori buzgó vallásosságot az a környezet, amelyben élt – a „legkeresztényibb” apa és anya mellett szent életű nevelők sora –, ekkor is kiválthatott, ha alaptermészete nem különbözött más halandó gyermekétől. A legendairól azonban Imre igazi természetét még akkor sem igen ismerhette volna meg, ha történetesen élethű portrét akart volna adni róla, mert 1110 táján már senki sem élt, aki Imrét személyesen ismerte volna.

Imre a húszas évek végén elkerülve szülei udvarából bizonyára elfoglalta a trónörökös hercegeket megillető dukátust, és apja reá bízta a „királyi sereg” parancsnokságát, amelynek törzse a varég-orosz testőrség volt. Valószínű, hogy 1030-ban apja mellett Imre is felvonult seregével II. Konrád ellen.

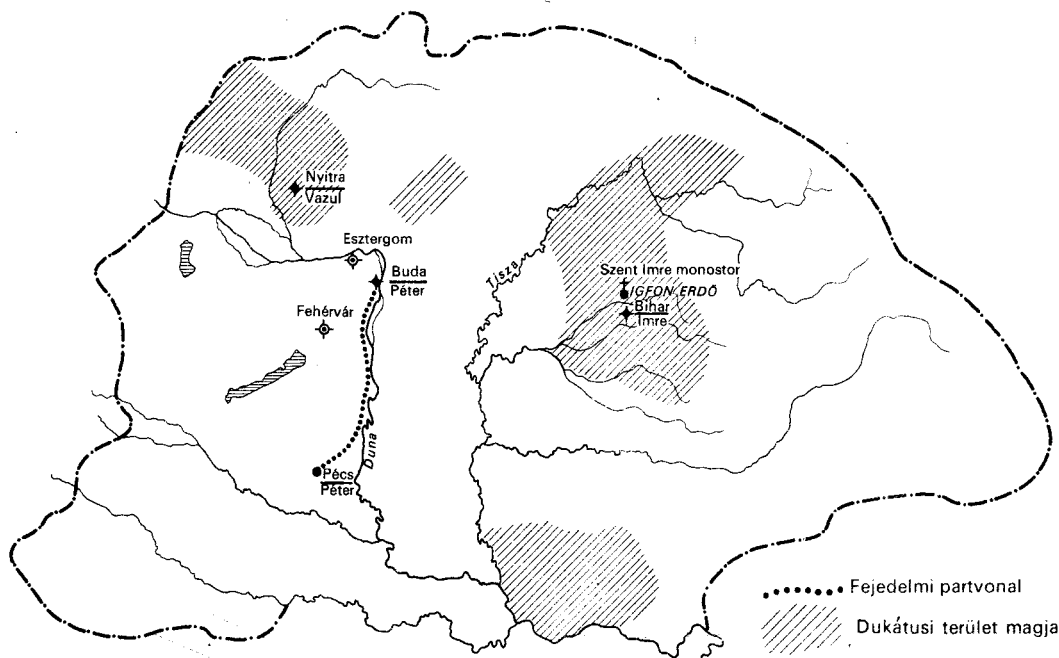
Néhány hónappal a német támadás visszaverése után, szeptember 2-án következett be az a tragikus fordulat, ami István számára élete legnagyobb csapását jelentette. Mint a Hildesheimi Évkönyvek egykorú feljegyzéséből értesülünk, Imre egy vadászaton vadkan áldozata lett. Imre vadászszenvedélyéről az említett lengyel kútfők is tanúskodnak. A magyar legenda azonban szót sem ejt e férfias kedvtelésről, sőt halálának okáról, a vadászbalesetről sem, ami által állítása az életszentségről és szűzházasságról nagyrészt hitelét veszti.

Imre halála körülményeiről elbeszélő forrásaink semmi közelebbit nem jegyeztek fel, de egy emlékére alapított monostor sejteni engedti azt a helyet, ahol halála bekövetkezett.

Imre mint trónörökös valószínűleg a bihari dukátust nyerte el. A hercegek fő vadászóhelye pedig a XI. században a bihari *Igfon* erdő volt. Az erdőhöz vezető völgybejáratnál épült fel az Árpád-korban a Szent Imre-apátság, talán már a XI/XII. század fordulóján, mert Imrét 1083-ban Istvánnal és Gellérttel együtt avatták szentté. Ha figyelembe vesszük, hogy a középkorban általános volt, hogy a szent halála helyén tiszteletére monostort emeltek (így pl. a Szent Egyed- és Szent Dénes-apátság Franciaországban, a Szent Mór- és Szent Gál-monostor Svájcban, a Szent Gellért-királyi kápolna Budán) valószínű, hogy a hegyközszentimrei alapítással azt a helyet jelölték meg, ahol Imre herceg meghalt.

Imre halála a legnagyobb gond elé állította a királyi családot.

Az Árpádok fiági öröklése jogán a trónt István után nagybátyjának, Mihálynak a fia, Vazul örökölte volna, aki, úgy látszik, a nyitrai dukátust bírta, legalábbis a krónikában Nyitra az egyetlen helynév, amely Vazulai kapcsolatban felmerül. István azonban Vazult nem tartotta alkalmasnak a trónra. Vazul még a Vazul-ág

54. István trónvárományosainak fő helyei

érdekében készült Magyar Krónika szerint is „könnyelmű és ostoba” természetű volt, ami méltán kétségessé tette a király előtt, hogy az újonnan életre hívott rendet fenn tudja-e tartani. Ehhez járult a Vazul keresztnév elárulta ortodox rítus és a feltehető bolgár-szláv beállítottság. Egy ilyen uralkodó pedig zavart okozhatott a latin egyházszervezetben és az ország kiegyensúlyozott külpolitikai helyzetében egyaránt. Ennek indoklásául fogható fel az Intelmek 8, A fiak kövessék az elődöket c. fejezetének alábbi kitétele: „Mert nehéz lesz megtartani e tájon királyságotat, ha szokásokban (*consuetudinis*) nem utánzod a korábban uralkodó királyokat. Mely görög kormányozná a latinokat görög módra, vagy mely latin kormányozná a görögöket latin módra? Semelyik!”

Vazul idősebb volt Imrénél, tehát a „szeniorátus” rendje szerint már korábban mellőzés érte, amikor Imrét jelölték trónutódnak. Valószínűleg a Vazul esetleges trónigényével szembeni katonai fölény biztosítása végett kapta meg a trónörökös a „királyi sereg” feletti főparancsnokságot; ez az intézkedés ui. csak Imre és Péter esetében mutatható ki, később nincs rá példa.

István király, fiát elveszítvén, szakított a fiági öröklés rendjével, és nővére fiát, Orseolo Pétert jelölte utódnak. Ez a második mellőzés indította Vazult egy kétségbeesett merénylet kitervelésére, amiért szeme világával bűnhődött.

Vazul tragédiájának mozzanatai homályba vesznek, aminek fő oka a magyar elbeszélő források kendőző előadása. Az István halálát követő trónharcok után, 1046-ban ui. Vazul utódai kerültek István király trónjára, és 255 éven át ők viselték a magyar koronát.

De hogyan lehet egy dicső uralkodóág történetét bűnnel és bűnhődéssel kezdeni?

Az eseményekhez még közel levő auktorok különféle módon próbálták ezt a szégyenfoltot, amely még a szent királyra is árnyékot vet, áthidalni.

A nagylegenda írója 50 évvel az esemény után, amikor még számos kortárs életben volt, megkerülte a problémát azzal, hogy nem beszélt róla. Eszerint István, halálát érezvén, összehívta a tanácsot Péter királlyá tételle ügyében, akit már régen hadai fővezérévé nevezett ki, intette őket a hit megtartására, s ezzel befejeződik a legenda. A nagylegenda írója valót írt, mert egy német kortárs, Herimannus Augiensis tényleg tudósít róla, hogy István halála előtt királlyá tette Pétert, de a kényes probléma elhallgatása nem elégítette ki az utódokat, s így 1100 körül, amikor még öreg kortársaktól is lehetett felvilágosítást kapni az esetről, egyidejűleg két eltérő megfogalmazás született.

A kislegenda írója azzal hidalta át a kényes pontot, hogy név nélkül, több bűnöst említve számolt be a beteg fekvő István elleni orgyilkos merényletről és a négy összeesküvő büntetéséről. E szerint az öreg király súlyos betegsége idején négy udvari főúr összeesküdött meggyilkolására. Egyikőjük alkonyatkor István ágyához lopódzott, de a kardot kiejtette kezéből. A zajra a király felriadt, és megkérdezte, hogy mi történt, mire a merénylet a lábaihoz borult, megvallotta a merényletet és bocsánatért esedezett. A király neki megbocsátott, de a merénylet három kitervelőjét bíróság elé állíttatta, a szemüket kitolatta és bűnös kezüket levágatta.

A legendaíró célja nem a merénylet történetének hiteles ábrázolása volt, hanem szentistváni példa statuálása arra, hogy a király élete ellen támadót, legyen az unokaöccs vagy más, hogyan kell megbüntetni. A legendát Könyves Kálmán egyik papja írta abban az időben, amikor Kálmán öccse, Álmos ismételt fegyveres erővel támadt a királyra, s Kálmánban és az udvarban az az elhatározás érelődött, hogy újabb támadás esetén Álmost megvakítják. A szent királynak mint keménykezű ítélkezőnek a bemutatása nemcsak példát szolgáltatott, hanem előre felmentést adott Könyves Kálmánnak tette alól. A legendaíró István szentsége érdekében annyit fűzött hozzá, hogy csodás megmenekülés esete forog fenn, és a király a megtért bűnösnek megbocsátott. Ugyanakkor a dinasztia bűnös ősapját, Vazult kiiktatta a történetből azáltal, hogy nem nevezte meg, hogy négy összeesküvő főúrról tudatott, és hogy csak az udvarban lezajlott eseményekről számolt be.

Az első Magyar Krónika, mely a folyamatos történeti előadást ezzel az 1031-ben lezajlott eseménnyel kezdte, másképpen került meg a dinasztia ősapjának bűnét. Nem szólt a király elleni merényletről, csak a Vazult ért büntetésről, s azt sem Istvának, hanem Gizellának tulajdonította.

Az előadás szerint István, súlyos betegségbe esvén, megbízottját, Etre fiát Budát Nyitrára küldte, hogy Vazult, akit Nyitrán „valamely ifjúkori könnyelműség és ostobaság” miatt börtönben őriztek, az udvarba hozza és királlyá tegye. Meghallva ezt Gizella királyné, a gonosz másik Budával tanácsot tartott, és Buda fiát, Sebest szalasztotta Nyitrára, s ez a király küldöttének odaérkezése előtt Vazult megvakíttatta és fülébe ólmot öntetett, majd Csehországba szökött. Mikor a küldött Vazult ilyen

állapotban az udvarba vitte, István sírva fakadt, de betegsége miatt a bűnösöket nem tudta megbüntetni, s így csak a gyermek Endrének, Bélának és Leventének tanácsolta, hogy meneküljenek külföldre. Az összövegben a három herceg még mint Vazul fiai szerepelhettek; így írja az archaikus Zágrábi és Váradi rövid krónika és az ösgesztát használó Gellért-legenda, de egy XII. századi átdolgozó még ezt a foltot sem tűrte meg a dinasztia ósén, és ezért Endre, Béla és Levente apjának a bűnös Vazul helyett annak öccsét, az ártatlan Szár Lászlót tette meg.

A közel egykorú Altaichi Évkönyvek segítségével ellenőrizve az egyoldalú hazai forráshelyek hitelét a Vazul-esetben, a következő állítások fogadhatók el igaznak: 1. Amikor István király Vazul mellőzésével Pétert jelölte királynak, Vazul összeküldött a király ellen. 2. A beteg király ellen kitervelt orgyilkos merénylet kudarca után a király bírósága a bűnösöket elfogatta és megvakíttatta, Vazul fiait pedig száműzte. Vazul forró ólommal való megsüketítése nem tekinthető történeti ténynek; az Altaichi Évkönyvek csak megvakításról írnak. 3. Gizella királyné Péter aktív támogatója volt; Péter családját Gizella családjához szoros kapcsolatok fűzték. A Vazul-fiak Gizella elleni gyűlöletének volt objektív alapja.

A hazai közvélemény nem a merénylet büntetésének módját nehezményezte. Amikor a görög császár tízezernyi magát megadó katonát vakított meg, akkor néhány, a király életére törő személy megvakítása és gyermekeiknek futni engedése a kor gyakorlata és megítélése szerint könyörületes cselekedet volt, mert a megvakítottak volt ideje vezekelni, elkerülhette a kárhozatot és biztosíthatta a mennybe jutást, az örök életet, míg a lekasabolt bűnösnek nem. A kor viszonyaihoz képest kíméletes eljárásra mutat, hogy Vazul három kisfiát, Leventét, Endrét és Bélát nem vakították meg, hanem futni engedték Csehországba, ahol az Istvánnal szemben ellenséges Bretiszláv uralkodott. A nemzet közvéleményét nem is a vakítás, hanem az öröklés törvényének sorozatos megsértése döbbsentette meg, hiszen eredetileg a trónt ugyanolyan elvek szerint örökölték, mint bármely szegény szabad a házát és állatait, és Péter trónöröklése azt példázta, hogy a jogos örököst kiűzik, és egy idegent raknak helyére. Az „idoneitás” keresztényi elvét gyakorlatba átültető István a régi törvény szerinti öröklési jogot kétszeresen sértette meg, amikor az Árpád-házi fiágot kizárta az utódlásból, és leányági hozzátartozói közül is a magyart mellőzve, egy „fecske módra ficserélő” olaszt jelölt a magyarok királyának.

Péter utódként jelölése István királynak, helyesebben a megtört és beteg király nevében intézkedő Gizellának tragikusan elhibázott lépése volt. Nem lehet teljesen a Szent István tisztára mosását célzó törekvésnek tekinteni a magyar őskrónika és Kézai azon előadását, hogy Péter királlyá tétele Gizella királyné műve volt. Maga a krónika is megírja, hogy a király állandóan betegeskedett és súlyos lábfájás gyötörte, s mint láttuk, a Vazul-ágbeli beállítottságú szerző nem igyekezett a királyról túlzottan kedvező képet festeni.

Gizella állásfoglalását Péter mellett több körülmény befolyásolta. Gizella bátyját, Henrik császárt bizalmas kapcsolat fűzte Péter apjához, Orseolo Ottóhoz. A császár halálával, 1024-ben kerekedett Velencében felül az ellenpárt, amely Ottót elűzte.

Ottó ezúttal csak Isztriába menekült, és a következő évben sikerült trónját visszafoglalni, de II. Konrád 1026-i itáliai hadjáratával végleg menekülnie kellett, s ekkor Konstantinápolyba hajózott. Egyetlen fia és örököse, Péter feltehetően vele volt, s apja 1032-ben bekövetkezett halálával került olyan reménytelen helyzetbe, hogy indokolt volt véglegesen Magyarországra költöznie. Péter nővére Babenberg Adalbert osztrák őrgróf felesége lett, s ez a sógorság is erősítette Péter bajor kapcsolatait. István és Gizella Péterben olyan utódot látott, aki minden ízében latin keresztény, és családjának sorsa biztosítja hűségét Rómához, Regensburghoz és Konstantinápolyhoz, tehát azokhoz a központokhoz, amelyeknek István monarchiája európai helyzetét köszönhetette. Péter apja mellett európai látókörre tett szert, világot látott, amiben Istvánnak és Gizellának sohasem volt része, s ez fölényt biztosított neki más nőági unokaöccsök, Aba Sámuel és Delján Péter előtt, sőt talán a királyi pár csodálatát is kivívta. Péter emellett kitűnő hadvezérnek is bizonyult, s noha ennek csak később adta tanújelét, az ezzel járó tulajdonságok, a határozott fellépés, gyors döntés, szervezőkészség már korábban is megmutatkozhattak.

Péter száműzött helyzetében bizonyára mindent elkövetett, hogy a király és királyné kedvét megnyerje, és levantei tehetsége volt ahhoz, hogy igazi arcát és törekvéseit leplezve, nagybátyja és nagynénje bizalmába férkőzzék.

Ki gondolta akkor, hogy kigyót melengetnek a keblükön? – hogy az, aki a beteg király és az országnagyok előtt megesküszik Gizella királyné védelmére, uralomra jutván, jötevőjét egy várba zárja és birtokaitól megfosztja? Ki gondolta, hogy azt, akit arra szemeltek ki, hogy István hagyatékának őrzője legyen, rövidesen mindent eltékozol; hogy az Imre helyébe állított utód az Intelmeknek minden tanítása ellenére cselekszik, a királyi tanács semmibe vételével kormányoz, az István által behelyezett püspököket leteszi, és a szomszédokkal oktan háborúskodásba kezd? Ki gondolta akkor, hogy rémuralma fenntartásának biztosítására a várakat német és olasz helyőrséggel tölti meg, az országot német hűbérbe adja, s végül pogánylázadást szakaszt a nemzet nyakába?

Péter a keresztény lovag megtestesítőjeként lépett fel a király udvarában, s István rábízta a királyi sereg parancsnokságát, azét a nehézfegyverzetű seregét, amelynek magva orosz-varég zsoldosokból állt, s Géza alatt sváb, István idejében bajor, majd Péter keze alatt olasz vitézekkel egészült ki.

Péter, az ország első hadvezérévé tétetvén, elnyerte az egykori fejedelmi partvonalat, két végpontjában egy-egy római *civitasszal*, Sopianae–Pécs és Aquincum–Óbuda városával. Legalábbis erre következtethetünk abból a tényből, hogy Pécsen és Óbudán kezdett egy-egy nagy templom építésébe. Pécsen az István király által alapított püspökség számára pompás új székesegyházat létesített, melyet talán az alapítás óta Szent Péternek ajánlottak, s ha Péter Óbudán is „Szent Péter úr” tiszteletére kívánt prépostságot építeni, ezt látszólag Róma iránti hűségének bizonyítására tette, de valójában a saját nevében is tisztelt védőszentnek állított kegyhelyet. Ezeket a létesítményeket Péter bizonyára István idejében elkezdte, mert rövid és zavarokkal terhes uralkodása még a tervek elkészítésére és az alapok lefektetésére is alig volt elégséges.

Péter, bizonyosságot téve vallásosságáról, és arról, hogy az egyházat Róma szellemében építi tovább, minden aggályt eloszlatott a királyi családban, hol bizonyára jó szószólóra talált menekült anyja, István nővére személyében. Ezzel fölbe kerekedett a másik két unokaöcsnek, Gábriel Radomir bolgár trónörökös Magyarországon élő fiának és Aba Sámuelnek, aki a bolgár Sámuel cárja emlékeztető nevével sejtet ilyenén kapcsolatokat.

Aba Sámuel, mint fentebb szó volt róla, Orseolo Péter és Delján Péter nemzedékébe tartozott, s így valószínű, hogy nem István sógora, hanem nővérének fia volt, mint a két Péter. Apja, feltehetően Csaba nádorispán után örökölte a nádori tisztelet, míg anyja, István király nővére révén vérségi jogon is a királyi család tagja lett. Aba volt az idegenekkel átszőtt királyi udvarban az egyetlen magyar családtag, s népszerűségéhez bizonyára ez is hozzájárult. Közkedveltsége azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy versenyre keljen a talmi erényeket csillogtató unokafivérével szemben.

A Mihály ágabeli Árpád-házi hercegek vezéralakja, Vazul az említett okok miatt nem jöhetett utódként szóba, s felnőtt öccséről, Szár Lászlóról azt sem tudjuk, hogy megérte-e ezt az időt; gyermekeik viszont a harmincas években kisfiúknak (*parvuli*) számítottak; mind Vazul három fia: Levente, Endre és Béla, mind Szár László fia, Bogyiszló (*Bonuzlo*).

Meg kell jegyeznem, hogy az elbeszélő források szükséztűsége és pártossága miatt a trónutódlás mozzanatai az 1031–38. évek között nehezen különíthetők el, s még Vazul tragikus esete sem köthető biztonsággal évhez. Az Altaichi Évkönyvek Imre halála után beszélik el, s így leginkább 1032 tájára tehető; ezt támogatja a Vazulfiaknak a negyvenes években felnőtt férfi, családapa és uralkodóként való szereplése. A források látszólagos ellentmondásai azonban más megoldást is szültek. Az a körülmény, hogy a kislegenda István halálát megelőzően meséli el az orgyilkos merényletet, régebbi történéseket arra indított, hogy két merényletet tegyenek fel, egyet 1031-et követően, s egyet 1038-at megelőzően. Az újabb kutatók többnyire csak egy, „1031 után” kitervelt merényletre következtetnek, és a források tendenciáinak felismerése, valamint a kislegenda szavahihetőségének a maga értékére való leszállítása ezt valószínűsíti.

Végül akadt olyan historikus, aki egy merényletet tett fel, s ezt a kislegendából következtetve István halálát megelőzően, az 1037. évre helyezte. Eszerint a pogány hiedelemvilágban élő Vazul a kazár királyölés azon szokását követően járt el, mely szerint a királyt negyvenedik uralkodási éve leteltével megölik. Az első pillanatra megnyerő elképzeléssel szemben azonban nyomós ellenérvek hozhatók fel. A kazár királyölés rítusának valódi formája nem a 40 év kivárása volt, erre a középkori halandósági viszonyok között oly ritkán kerülhetett sor, hogy rítussá alig fejlődhetett volna. A kínai feljegyzéssel egyező arab leírás szerint a főkirályt felavatáskor fojtogatják, miközben azt kérdik tőle, hány évig akar uralkodni. A fojtogatás közben kimondott év leteltével következik el a rituális királyölés. De az Árpádok nem is a főkirály dinasztijából származtak; Álmos sem aktív főkirály tisztét töltötte be, amikor Erdélyben megölték, s így fölöttébb kérdéses, hogy a főhatalomra jutva magukra

vették-e a királyölés szokását. Végül kérdéses, hogy a keresztény apától és anyától származó Vazul az uralkodó osztály fél évszázada történt áttérése után, a keresztény királyságra jutás érdekében ilyen rítushoz folyamodhatott volna, és az udvari előkelők között erre társakat talált volna.

István életének utolsó hét évében, amikor a betegség testét, fiának elvesztése pedig lelkét megtörte, az evilági élettől teljesen elfordult, és túlvilági útját készítette elő. Ebben az állapotában jellemzi őt a nagylegenda élő szemtanúk alapján. Ekkor töltötte ki egész életét az imádkozás, jótékonykodás, zárandokok segítése és távoli egyházatyákkal való levélbeli társalkodás. Kolostori visszavonultságra érett szent ember lett belőle, s fia halála és a trónutódlás megoldatlansága tartotta vissza, hogy ne szakítson teljesen a világgal.

Egészségi állapotának súlyosbodásával szánta rá magát – a királyné tanácsára hajolva –, hogy Pétert fiává fogadja és még életében királlyá koronáztassa. Ez az elhatározás bizonyára töprengések és aggodások nyomán született meg, s ha a király teljesen öntudatánál volt, aligha tévesztette szem elől, hogy kényszermegoldásról van szó, és a keresztény királyeszményt ígéretesen megtestesítő Imre herceghez nem mérhető utód foglalja el trónját. Hogy Péter királlyá tétele nem volt mentes aggályoktól, az abból a külön esküből derül ki, amit belőle kivettek. Mint az Altaichi Évkönyvekben olvassuk, Péter a királyságban megerősítve meg kellett esküdjék, hogy nagybátyja parancsainak eleget fog tenni, a királynét mindig tiszteletben tartja, és az eltartására rendelt javakban mindenki vel szemben megvédi, s erre az ország főurai (*principes*) is megesküdték.

István a dolgok alakulását Isten rendelkezésének tekintette, s ebben megnyugodva érte a halál 1038. augusztus 15-én, „Szent Mária mennybevitele napján” (*in die Assumptionis Sanctae Mariae*), mint az Altaichi Évkönyvekbe korszerű megfogalmazással bejegyezték.

István halálának körülményeiről biztosat alig tudunk. Amint halálát okozó betegsége ismeretlen, úgy halála helyéről sem maradt hitelt érdemlő feljegyzés. Az első részletes Szent István-életrajzot megíró Stilling János jezsuita (1767) ugyan idéz a *Martyrologium Parisienséből* egy adatot, mely szerint Budán halt meg, de mint már ő is észrevette, a *Martyrologium* összeállítója ezt a Magyar Krónikából következtette ki, ahol az áll, hogy Szent István elkezdte az óbudai prépostság építését, de életében már nem tudta befejezni, együgyű elképzelés szerint azért, mert ott érte a halál. Mint krónikatanulmányomban és Budapest történetében bővebben kitérek rá, a krónikának a budai egyházalapításról szóló fejezetét Ákos mester óbudai prépost 1272 táján írta egyháza múltjának öregbítése végett; a valódi alapító nevét Gallus Anonymus lengyel krónikája tartotta fenn: Péter király. A rossz emlékü Péter alapítására azonban utóbb hazai krónikások nem hivatkoztak.

A Szent László és Kálmán idejében készült legendák István halála helyét nem említik, csupán azt, hogy „palotája” nagyjai is ágyához gyűltek. Ez feltehetően azért történt, mert a halál megszokott lakhelyén következett be, ahol „palotája” is állt. Székesfehérvár és Esztergom jöhet leginkább szóba, de a legenda azon közlése, hogy

„testét a királyi székhelyre, Fehérvárra vitték le”, inkább Esztergom mellett szól. A lábát is fájlaló király bizonyára kúrálta magát az esztergomi hévizekben, augusztusi meleg lévén pedig nyári lakra is gondolhatunk. Ha István esetében is érvényesült az a vallásos kultusz, mely szerint a szent halála helyén, tiszteletére egyházat emeltek, elsősorban az Esztergom mellett, a Duna partján fekvő Szentkirályra kell gondolnunk, ahol II. Géza 1160 táján István jeruzsálemi alapítását újította meg egy Szent István királynak szentelt keresztes házban, s ahol a Szent Elekről nevezett kápolna államszervezés kori udvarházat sejtet.

Ami utolsó megnyilatkozásait, végszavát illeti, egykorú feljegyzés nem maradt fenn róla, a legendaírás „szabályai” azonban megkövetelték, hogy ilyen legyen. Érdeemes áttekinteni a halálára vonatkozó korai szövegeket, s megfigyelni, hogy mint bomlik ki a „legenda”.

A halála után mintegy 45 évvel készített nagylegenda írója bizonyosat nem tud, és a halált megelőző jelenetként szinte az utolsó évek eseményeit összegzi dióhéjban: „...hideg verte ki, s midőn már nem volt kétséges előtte, hogy az elmúlás fenyegeti, hívatta a püspököket és a palota Krisztus nevét dicsérő nagyjait; először megtárgyalta velük, hogy helyette a Velencében született Pétert, nővérének fiát választják királynak, kit már korábban magához hívatott és serege vezérévé tett, majd atyailag intette őket, hogy őrizték meg az igaz hitet. Vége a könyvnek” – anélkül, hogy a király kilehelte volna lelkét. Péter királlyá tétele az Altaichi Évkönyv-író szerint már ezt megelőzően megtörtént, s így ez a betegágynál lejátszódó jelenet valójában a hosszú betegeskedés korábbi szakában történhetett. Az utolsó napok és órák eseményeibe a forrás nem enged bepillantást, bizonyára azért, mert a legendaíró 1083 körül már nem ismert senkit, aki a király ágya körül állt volna; Gizella és kísérete még 1045-ben elhagyta az országot, s maga a királyné távol, a Passau melletti nederminsteri zárdában halt meg.

A kislegendával közel egyidőben írt Magyar Krónika, forrásával, az Altaichi Évkönyvekkel egyezően, már a halál napját is megadta, s a száraz adatot szemléletes képpé formálta: „A boldogságos és öröksűz Mária mennybevitelének napján kiragdatott e hitvány világból, és a szent angyalok társaságához csatlakozott.” Aki e sorokat írta, alighanem olyan Mária mennybevitelére ábrázolást látott maga előtt, ahol a halott felett angyalok lebegnek, s az egyik angyal viszi a lelket; olyanféle ábrázolást, amiből István koporsójának faragója is merített.

Végül a XII. század elején, a szentté avatás római elismertetése érdekében csodákat megjelenítő Hartvik püspök rajzolta azt a teátrális képet, ami a történeti köztudatba hatolt, és festőket ihletett meg: „...midőn már nem volt kétséges előtte, hogy elmúlás fenyegeti, hívatta a püspököket és a palota Krisztus nevét dicsérő nagyjait. Először megtárgyalta velük, hogy kit választanak helyette királynak, majd atyailag intette őket, hogy őrizték meg az igaz hitet, amelyet elnyertek; szeressék az igazságot, kedveljék az égi szeretet láncait, gyakorolják a szeretet erényét, szorgalmazzák az alázatosságra törekvést. E szavak után kezét és szemét a csillagokra emelve így kiáltott fel: »Ég királynője, e világ dicséretes újjászerezője, végső könyörgéseimben a szent-

egyházat a püspökökkel és a papsággal, az országot a néppel s az urakkal a te oltalmadra bízom; nekik utolsó istenhozzádott mondván lelkemet a te kezébe ajánlom!»

Közelgett éppen a jeles ünnep, ugyanazon öröksűz Mária mennybevitelének az angyalok és az emberek előtt nevezetes napja; nagyobb irgalom reményét remélte, ha e nap örömei közt bomlana fel teste, ezt külön könyörgésekkel kérte; sóhajtozás s könnyek árán el is nyerte. Eljött hát az áldott nap, melyet halála csakhamar még áldottabbá tett; körben álltak a püspökatyák a papsággal, az ispánok vezérlő kara a szolgálattevők nagy részével; középen feküdt a király, Isten kedveltje, a lelki szentség kenetét felvette, a mi urunk, Jézus Krisztus testének-vérének útravalójával felüdített szent lelkét az Úr megtestesülésének 1033. [=1038.] évében az öröksűz s a szent angyalok kezébe letette, hogy az el nem múló égi boldogság nyugalma vezessék.”

Az előadás nem hiteles tudósítás arról, hogy milyen körülmények között állt be a halál, hanem irodalmi megjelenítése annak az elképzelésnek, ahogy egy szent király méltó módon búcsúzik a földiektől. Hartvik átveszi a nagylegendából azt, hogy a király végét érezve összehívta a nagyokat, és utódlásról gondoskodott, de Péterről már egy szót sem ejt; átveszi azt, hogy a körülállókat intette az igaz hit megtartására, de ezt megszerzi olyan intelmekkel, amelyekben az Imréhez intézett Intelmek szavai csengenek vissza. A nagylegenda más fejezeteiből emeli át azt, hogy István király Máriának, az „Ég királynőjének” oltalmába ajánlotta országát, de önállóan is fejleszt a Mária-kultuszt azzal a gondolattal, hogy István imádkozott azért, hogy Mária mennybevitelének napján haljon meg, s ez az öröm megadatott neki.

A halál e beállításban elveszti fullánkját és beteljesüléssé válik.

„Eltemeték a fehérvári bazilikában, melyet maga épített az örökszűz Mária, Istennek anyja tiszteletére, ahol sok jel és csuda történik ezen Szent István király érdemeinek közbenjárásával és urunk Jézus Krisztus dicsőségére, aki áldott mindörökké, ámen.

Gyászra fordult rögtön egész Magyarország kobza, és az ország minden népe, nemesek és nemtelenek, mind gazdag és szegény, sűrű könnyekkel és sok jajszóval siratták a legszentebb királyt, az árvák legjámborabb atyját. Az ifjak és szüzek bánatukban és gyászukban zsákruhát öltöttek, s három évre felhagytak a táncsal; minden andalító édes zeneszó elhallgatott, s a leghívebb szív siralmával siratták; nagy és vigasztalhatatlan volt a gyász” – írja a krónikás.

A költői túlzás szavai valódi érzelmeket és igazi siratást jelenítenek meg.

Árpád fia Zolta egyenes leszármazottai ekkor már 83 éve biztos kézzel tartották a kormányt, és az augsburgi csatavesztés lélektani sokkjából átvették az országot egy olyan modern államszervezetbe, amely erősnek bizonyult minden külső támadás leküzdésére. István halála nemcsak a kereszténység hívei, hanem még a pogánysághoz húzók számára is a rend végének, a belső meghasonlásnak és a külháborúk veszedelmének árnyát vetítette elő, s ha ezt világosan kifejezni nem is tudták, félelem és aggodás ült a szívekre. Méltán úgy érezték magukat, mint egy rohanó kocsi utasai, melynek vezetője kidőlt, és a kormányért viaskodás indult el.

A baljós érzelmekkel telített gyász az ősmagyar siratásban öltött méltó formát. Ez a siratás égbekiáltó és szertelen volt, melyben érintett és kívülálló, úr és szolga egyaránt részt vett, s a monoton ének szaván jajdult a panasz és dicséret, mint hangzik némely vidéken ma is a siratóasszonyok ajkán, akik búcsúztatják véle szép fiatakorukat is, mely örökre elmúlt.

Istvánt, végakarátának megfelelően, a székesfehérvári bazilikában temették el. Az épület már állt, de Hartvik szerint felszentelése még nem történt meg, s ezért a

temetés előtt fel kellett szentelni. Ha így igaz, akkor a templomot István halálának napja emlékére szentelték Mária „fel mennybevitelére” tiszteletére, ahogy egy középkori magyar naptár nevezi az ünnepet. Ezzel szemben csak az 1031-ben hímzett palást *ECCLESIAE SANCTAE MARIAE* titulusa ébreszthet kétségeket, noha e felirat magyarázható úgy, hogy a Mária számára épített templom részére készült még a felszentelés előtt.

Szent István sírhelyére Hartvik püspöknek az a megjegyzése perdöntő, hogy „a felszentelés ünnepségének befejeztével a szent testet az egyház közepén (*in medio domus*) fehér márvány szarkofágban helyezték el”. Könyves Kálmán püspöke ezt a kőkoporsót nem csupán maga láthatta, hanem az egyház kanonokjaitól is jól tudhatta, hogy kit rejtett valaha a szarkofág. A temetéstől a szentté avatásig azonban sok minden történt, aminek az idegen Hartvik nem volt szemtanúja, s mivel történetét a szent testének a földből való kiemelésével folytatja, előadása méltán keltett zavart a sírhely kérdésében.

Ami a szarkofágnak „az egyház közepén” való elhelyezését illeti, egykorú példák alapján kétségtelen, hogy ez nem geometriai középpontot jelöl, hanem a templom főhajójának középvonalát. A kora középkorban sok esetben az „egyház közepén” helyezték el a keresztoltárt, és elébe temették el az alapítót vagy a neves főkegyurat; ez némelykor tényleg a középre esett (így a fuldai kolostortemplomban Szent Bonifácnak, a németek apostolának első sírhelye), több esetben a centrum és a szentély közötti vonalon feküdt (így a kölni dómban és a siegersburgi monostortemplomban), máskor viszont a „bazilika közepe” a szentélyt jelentette, mint Szent Apollinaris ravennai sírja és Quedlinburgban Madarász Henriknek és feleségének eredeti sírhelye esetében. E földre ásott kősírokkal ellentétben István király, a „római”-nak mondott görög uralkodók és családtagjaik példáját követve, szarkofágba helyeztette testét, mely úgy állt a templom középvonalának az oltár felé eső felében – bizonyára egy keresztoltár előtt –, hogy a főkapun belépő rögtön megpillantotta középen a fényben tündöklő kőkoporsót, rajta az angyallal, mely a halott lelkét az égbe viszi.

István teste nem nyugodhatott békében. Péter már a temetést követő évben szembe fordult Gizellával és az országnagyokkal, 1041-ben pedig menekülnie kellett, s a helyébe lépő Aba Sámuel a német császári haddal bejövő Péter kergette el, hogy két év múltán őt söpörje el a pogánylázadásba átcsapó közfelháborodás. Noha a város átvészelte a lázadást, nyugodt idők ekkor sem vártak rá; I. Endre alatt Szabolcs vezérnek a szomszédban lakó utóda, Csák kelt fel az új király ellen, 1061-ben pedig a pogányságra hajló nép ordítása reszketettette meg Fehérvár falait. Ez idő tájt történt, hogy a királýsír feldúlásától és kirablásától féltő kanonokok kiemelték a testet, és a föld alá, egy kősirba rejtették. Ez a kősir került napvilágra a bazilika közepén 1970-ben. A kővel keretezett kriptaszerű mélyedés alján durva mészkőlapokból összeállított koporsó rejtett, mely magyarázatot ad a kislegenda alábbi szavaira: „Azután sok esztendő folyása alatt, akár a nép gyakori gonoszkodása, akár az egyházban történt meghasonlás miatt e roppant értékű kincs a földben lappangott, s a halandók tudomása elől elrejtve egyedül az Úr szemei számára volt látható.” Ezt a föld alatti rejték-

helyet hatalmas, megmozdíthatatlan kőlap védte – mindaddig, amíg elkövetkezett a nagy nap.

Szent László uralkodása alatt a négy évtizeden át válságokkal küzdő ország gazdaságilag megerősödött és politikailag megszilárdult. 1083-ban, László uralkodásának hetedik évében a nyugalmi állapot szülte belső fejlődés nyomán olyan nyilvánvaló lett, hogy az ország virágzása minden vonatkozásban Szent István szilárd államszervezetének köszönheti létét, hogy ez háttérbe szorította azokat az ellenérzéseket, amelyek a Vazul-fiakban István király ellen éltek. A történelmi távlat az „idoneus” királyt igazolta a különböző jogokon támadó trónkövetelőkkel szemben, és Vazulra mindinkább úgy tekintettek, mint a bebörtönzött Salamonra. Ha még éltek és szóhoz jutottak is István politikájának öreg ellenzői, ha apáik sebeinek felidézésével nem is hagyták feledésbe menni az őket ért csapásokat, hangjukat elnyomta a társadalom nagy részének egyöntetűen pozitív visszaemlékezése a „szent királyra”.

István ifjú harcos korának 1083-ban már nem voltak szemtanúi. A királyt ismerő öreg visszaemlékezők csak az idős, beteges király alakját tudták felidézni, aki Imre halálával reménységét veszítve teljesen a túlvilág felé fordult, szentek barátságát kereste és jótékonykodott. A közvélemény 1083-ban István korára már mint a „régii szép időkre” emlékezett vissza, s ezt nemcsak a mindent megszépítő múlt tette, hanem a történelmi tapasztalat is: az István halálát követő háborúság, erőszak, pusztítás visszakívántatta István király rendezett államát, és fogékonnyá tette a népet az egyháziak által megfogalmazott vallásos éneke: „Hol vagy István király? Téged népünk kíván!” Az egyháziak természetesen láttak apostolt a fáradhatatlan buzgalommal tíz püspökséget és számtalan egyházat felállító királyban.

Ha István szentté avatásának ideológiai hátterét meg akarjuk érteni, egy pillantást kell vetnünk arra, hogy mit jelentett a szent fogalom, mielőtt a XIII. században kialakult a római egyházban a kanonizálás ma is gyakorolt módja: szentté avatási pörrel és csodák igazolásával.

A *sanctus*, 'szent' szó az antik latin nyelvben, tiszteletre méltó, erényes, feddhetetlen, sérthetetlen, szent' jelentésben élt, és nemcsak kultikus vonatkozásban használták (pl. az istenekre, Oziriszre), hanem világi közösségekre (pl. a római szenátusra) és erényes emberekre is. Ebben a széles fogalomkörben vette át az ókeresztény szóhasználat, pl. Péter apostol levelében (I. Péter 1:15): „...amiképpen szent az, aki elhívott benneteket, ti is szentek legyetek teljes életetekben.”

A keresztény vallás fejlődése során a „szent” jelző főleg azon elhunytak neve mellett állandósult, akiket haláluk után vallásos tiszteletben részesítettek. Krisztus hozzátartozói és tanítványai mellé sorolódtak a „földalatti mozgalom”, a katakombák kora óta a kereszténység terjesztői, mártírjai és az egyházatyák.

Tiszteletük alapja az volt, hogy példaképként állították őket a hívők elé. A példakép propagálása megkívánta, hogy életrajzukat megírják, a legendaképző hajlam pedig az életutak ismeretlen fordulóit természetfeletti erők hatásának tulajdonította, olyannyira, hogy a szent tiszteletének hovatovább előfeltétele lett a csoda észlelése.

Minthogy a keresztény tanítás szerint a példamutató életű szentek haláluk után a

mennyországba, „az Atya jobbára” kerülnek, hozzájuk is lehet közbenjárásért, pártfogásért fordulni. Haláluk vagy tiszteletük kezdetének napját ünneppé nyilvánították, és a templomban imákban emlékeztek meg róluk. Képeiket, kivált pedig ereklyéiket – elsősorban testi maradványaikat, csontjaikat, másodsorban a hozzájuk fűződő emléktárgyakat – rendkívüli tiszteletben részesítették. A szent földi hamvai magát az „örök életet” elnyert, tehát élő és ható szentet jelenítették meg, s mint ilyenek része-sültek oltári tiszteletben. A szent ereklyéjének birtokában oltárt, ill. templomot lehetett tiszteletére szentelni, ahol még XI. századi felfogás szerint is a szent volt a tulajdonos, a kegyes adományok elfogadója. I. Endre pl. 1055-ben nem a tihanyi apátság-nak, hanem „Szent Ányosnak” tett adományt, aki ereklyéje alakjában az apátság főoltárán jelen volt.

Az I. évezred végéig a püspök jogai közé tartozott az egyházi tiszteletben részesítendő szentek közé való besorolás, de ez többnyire csak az egyházmegye területére volt érvényes. Az első pápai szentté avatás 993-ban történt, amikor XV. János pápa a magyarok által 955-ben megtámadott Udalrik augsburgi püspököt szentté avatta.

A XII. század közepéig az egész egyházra kötelező érvényű szentté avatás pápai zsinaton történt, amikor is a jelölt életrajzát felolvasták, s ez kellett tartalmazzon hitelt érdemlő tanúbizonyságokat megtörtént „jelekről”.

Emellett tovább élt a helyi szentek korlátozott tisztelete, amint ezt kitűnően megvilágítja a cseh Cosmas az 1073. évhez Szent Adalbert öccséről, Gaudentius gnéznai érsekről szólván: „Akit Te szentnek mondasz, azt az apostoli szék még nem kanonizálta. Misében mint az elhaltakat tiszteljük.” Ilyen módon tisztelték Magyarországon 1048 után Gellért püspököt Csanádon, valamint az István király idejében Magyarországra jött lengyel András-Zoerardot és követőjét, Benedeket. E kettő a zabori apátságban lett szerzetes, és a Trencsén melletti vadonságban, Szkalkán halt meg; az első önsanyargatás folytán, a második a környékbeli latrok áldozataként. Mindkettőjüket a nyitrai főtemplomban temették el, és Benedek aszkétalánca felét Géza herceg (1063–1074) úgy szerezte meg magának, mint ereklyét.

A szent (*sanctus*) és a vele ekkor még egyértelmű boldog (*beatus*) jelzővel, akár a felsőfokú *sanctissimus* és *beatissimus* alakban is, e korban nem csupán a kanonizál-takat és a helyileg szentként tisztelteket illették, hanem használták élő emberek tulajdonságjelzőjeként is. Odilo clunyi apát pl. István király vallásos buzgalmát még életében *sanctissima devotio* kifejezéssel illette, a tihanyi alapítólevél írója az összeírást készítő Miklós püspököt *beatissimus*nak írta, avagy a zárai apátnő Könyves Kálmánt 1105-ben *sanctissimus*nak titulálta.

A magyarországi szent-tisztelet kezdeteiről a koronázó palást mellett a legkorábbi hazai liturgikus kódexek adnak felvilágosítást. A *Sanctoralék* naptári ünnepeiből és az ekkor elmondandó imádságokból, a fogadalmi misékből és a himnuszokból ki-derül, hogy a szent-tisztelet zömét kitevő római (gregorián-gelasiusi) és vértanú-réteg-hez igen jelentős bencés és frank–Rajna-vidéki–lotaringiai réteg járult, csekélyebb volt a keleti és még szerényebb a Rajnán inneni német réteg.

Ez a római és Rajna-vidéki bencés térítést, valamint a XI. század közepi lotaringiai

utánpótlást tükröző kultusz gazdagodott a magyarországi térítők és mártírok helyi kultuszával. Amint Gellértet Csanádon, Andrást és Benedeket Esztergomban és Nyitrán tisztelték, ugyanúgy ünnepelehték saját püspökségeikben Gellért mártírtársaikat, Modeszt, Budli és Besztrik püspököt, ez utóbbiak szentté avatása azonban ekkor nem történhetett meg, mert a cölibátus apostolai szemében csak nőtlen püspök válhatott példaképpé.

István király székesfehérvári tisztelete túlment a vallásos megemlékezésen. Halála emléknapján, augusztus 15-én tartották ui. királyaink Székesfehérvárt az évi törvénynapokat, s a templomi megemlékezés és a jogi aktus egybefonódása eredményezte, hogy István törvényeit már 1083 előtt *Leges beati Stephani* megjelöléssel említik. A szentté avatás sem annyira vallási, mint inkább politikai megfontolásokból fakadt.

István egyháza csak támasztéka volt egy még nagyobb alkotásnak, az államnak. A szentistváni államszervezet időálló volta pedig éppen László uralkodása alatt mutatkozott meg teljességében, amikor a nyugodt békében bővebben ontotta a kamatot, mint valaha. Ugyanakkor László restitúciója maga is ideológiai támasztékot kívánt; László a helyreállított szentistváni rendet stabilizálta a szentté avatással.

A szentté avatás diplomáciai előzményeit nem ismerjük, mert VII. Gergely regisztrumkönyve e korból nagyon hiányos. Az bizonyos, hogy 1081-től, amikor IV. Henrik Észak-Itáliába vonult, és négyévi ottléte alatt több ízben Rómáig hatolt, az érintkezés Magyarország és Róma között megnehezedett. László azonban nemcsak Lombardián át közlekedett Rómával, hanem, mint 1090-i, Monte Cassinóba írt leveléből megtudjuk, Dalmácián és a tengeren át is. 1083 januárjában a pápa épenséggel lement Beneventumba, hogy Guiscard Róbert normann vezér támogatását sürgesse. Rómába való visszatérése után, kora tavasztól IV. Henrik ostromolta és június 3-án el is foglalta a Tiberis-jobbpart nagy részét, de az Angyalvár és a bal parti város a pápa kezén maradt, aki az akadályoztatás ellenére is közlekedett a külvilággal. A pápa novemberben tartott zsinatán arról is panaszkodott, hogy nagybőjti zsinatát IV. Henrik megakadályozta. Mindez azonban nem jelentett olyan akadályt, hogy VII. Gergely 1083 első felében ne fogadhatta volna László követeit, csupán annyit, hogy a szentté avatások előfeltétele, az életrajzok felolvasása a zsinaton nem történhetett meg.

Valószínű, hogy erre az alkalomra készült az első, reánk nem maradt Gellért-legenda, az pedig bizonyosra vehető, hogy erre a célra íratta László király egyik klerikusával Szent István nagyobb legendáját, mely István életének összefoglalásán kívül erényeit ismerteti, és a kanonizáció szükségletének megfelelően két csodásnak tűnő tettet beszéli el: megjövendőli a besenyő támadást, és imájára a támadó Konrád császár csapatait egy rejtélyes futár visszarendeli. E két eset ténylegesen István előrelátását és sikeres hadvezetését dicséri, s csak igen nagy jóindulattal magyarázható csodának. A jóindulat ugyan a szorongatott helyzetben levő pápából nem hiányzott – már 1081-ben arra kérte levelében Adelheid királynét, hogy királyurát buzdítsa az egyház támogatására, s most méltán remélhette, hogy László segítséget is nyújt neki

IV. Henrikkel szemben –, a Szent István-életrajz szűkössége, főképpen pedig a zsinat elmaradása azonban csak félmegoldást tett lehetővé. Egy levelet adott ki, amelyben nem személyre szólóan, hanem általánosságban engedélyezte, hogy „emeljék fel azok testét, akik Pannoniában a hit magvát elvetették, és az országot prédikálással vagy intézkedéssel Istenhez térítették”, s ha hihetünk a közelkorú Gellért-passiónak, egy legatust is küldött Magyarországra, akit felhatalmazott Gellért testének felemelésére. Valószínű, hogy a pápától érkező követtség hozta a hírt, hogy István testének felemelése előtt még nyilvánvaló csodáknak kell történniök.

A Pray-kódex naptárából következően július 25-én Csanádon megtörtént Gellért püspök testének felemelése. László tanácsot tartott az országnagyokkal, és 1083. augusztus 15-ére Székesfehérvárra országos gyűlést hívott össze, meghirdetve, hogy gyógyulásban reménykedő nyomorultak is jelenjenek meg. A nagy próbatételt háromnapos böjttel és imával vezették be. Ennek befejeztével el akarták mozdítani az István sírjára helyezett hatalmas követ, de az meg sem mozdult. Ekkor egy szent életű apáca a szomszédos Bökénysomlóról azt javasolta, hogy engedjék ki az elzárt Salamon királyt visegrádi börtönéből. Futár nyargalt Visegrádra, és az exkirály visszanyerte szabadságát. A legenda szerint a jó cselekedet után a követ könnyen el tudták mozdítani.

Augusztus 19-én az esti vecsernyére megtelt a templom, s a király is megjelent. Mindenki várta a csodát, s a lelki feszültség megdöbrentő gyógyulásokat váltott ki. A messzi földről hozott betegek közül egy 12 éve hűdéses fiú megindult és a sírhoz futott. Az eksztázisban lévő tömeg ujjongott, sírt. Utána egy hétéves béna gyerek mászott négykézláb a sírhoz, s ott felállt. László az örömtől sírva felkapta a gyermeket, az oltárhoz vitte, és hálaadó imát mondott. A nép egész éjjel a templomban virrasztott és ujjongva észlelt gyógyulásokat, melyeket az eksztázis kiváltott. Ezek között nem egy lehetett színlelt, megjátszott, de a szilárd hit és a lelki megrázkódtatás tényleges gyógyulásokat is eredményezhetett.

Másnap, augusztus 20-án reggel a király a főemberek élén újból megjelent, s ekkor leemelték a kőpadlóból kiemelkedő kőlapot, és felbontották a kősírt, amelyben a szent király földi maradványai „balzsamillatú” vízben úsztak. A magas talajvíz a kőlapokból álló koporsót félig elborította, s hiába merték, újból megtelt. István király szétesett hamvait tiszta gyolcsba szedék össze, és ezüstládában helyezték el, de nevezetes gyűrűjét, amellyel eltemették, hiába keresték a folyadékban. Csak később derült ki, hogy a szent jobb a gyűrűvel már régebb ideje a sírbontás mellől kitiltott kincstártó klerikus, Merkur birtokába került, ki a Berettyó mellett álló családi monostorában rejtette el.

A szent jobb épségben való fennmaradása csak a kettős eltemetés ismeretében indokolható. Amikor István királynak a szarkofágban elhelyezett és mumifikálódott tetemét az országos zűrzavarok idején kiemelték, hogy a bazilika padozata alá rejtésük, akkor következett be a jobb kar leválasztása. A szent jobb ereklyeként a káptalani kincstárba került, melynek őre a gazdag bihari családból származó Merkur volt. Mint a szentjobb apátság XII. századi okleveléből megtudjuk, Merkur a szent

jobbát „ellopta”, és saját családi monostorában, Biharban helyezte el. A lopásról többen tudhattak, mert Hartvik elbeszélése szerint a sír 1083-i felbontásakor a király Merkurt kitiltotta a sír mellől, „nehogy a szent ereklyékből valamit elraboljon”. Mikor a sírt felnyitották, a csontok számbavételekor kiderült a hiány, kivált mivel köztudott volt, hogy Szent Istvánt nevezetes gyűrűjével együtt temették el. Amikor László király 1084. május 30-án a Berettyó menti egyházhoz látogatott, Merkur, hogy lelkén könnyítsen és a király jóindulatát is megnyerje, csodás történetbe ágyazva vallotta meg, hogyan került a szent jobb hozzá. E szerint, amikor László kitiltotta őt a sír mellől, és ő emiatt a kórusban szomorkodott, egy fehér ruhába öltözött ifjú össze-csavart szövetet adott át neki, s így szólt: „Rád bízom ezt megőrzésre, és ha eljön az idő, felfedésre!” A szent szolgálat végeztével Merkur az épület sarkában kibontotta a szövetet, és elsápadt, mikor „Isten emberének” a kezét meglátta, rajta a csodás művű gyűrűvel. Ezután egyedül őrizte a kincset egyházában, amíg elérkezett a kinyilvánítás ideje.

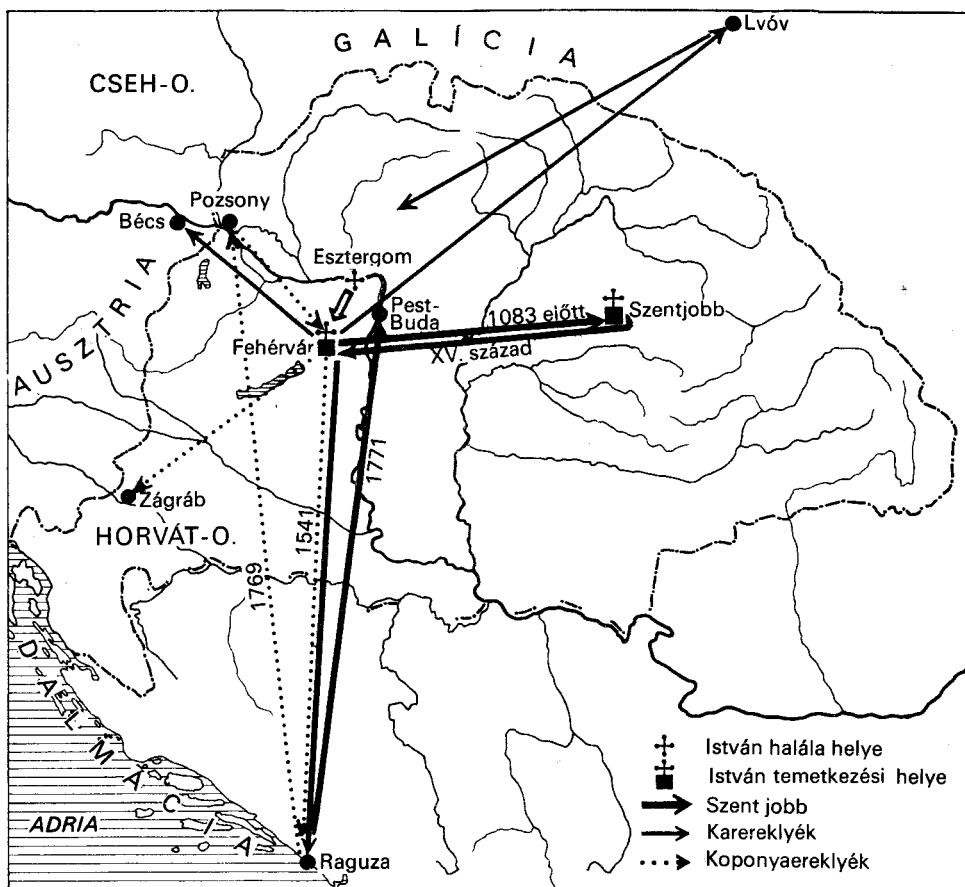
A csodákra váró hangulatban jól jött Merkur vallomása. A király hitt neki – vagy legalábbis úgy tett, mintha hinne –, s megbocsátott, sőt a fából épült monostor helyébe egy kőmonostor építésével bízta meg Álmos bihari herceget. Ez a Szent István király, ill. a Szent Jobb tiszteletére emelt monostor lett a szent jobb középkori őrzőhelye, s a körülötte kialakult mezőváros neve *Szentjobb* (románul: *Sîniob*). A monostor középkori pecsétjein könyökben meghajlított kar látható esküt tevő kézzel; fölötté hol nyitott, hol zárt koronával és köriratában a S(Z)ENT JOG névvel. (A *jobb és jog* szó ui. hajdan egyet jelentett!)

A pecséten ábrázolt ereklyeképnek nagy fontosságot nem tulajdoníthatunk, mert a mai szent jobb kicsiny ábrázolásban nem is volna felismerhető, s a pecsétre olyan képet kellett faragni, amire az olvasni nem tudó ember is ráismer. Van olyan feltevés, hogy a pecséten ábrázolt kar az ereklyetartót jeleníti meg, ami szintén elképzelhető.

Elterjedt vélemény szerint az akkori szent jobbhoz nagyobb karrész tartozott, s a jobbtól elválasztott kart azonosítják azzal a karereklyével, ami Lengyelországba került. Ezt utóbb Lembergben, a mai Lvovban őrizték, s belőle a Felvidéken birtokos Koháryak 1659-ben egy testszövet darabkát kaptak ereklyeként. Egy másik karereklyét már 1457-ben leltároztak a bécsi Szent István protomártírról nevezett dóm kincstárában, s ott tartják számon ma is. Ezeknek a szent jobbal való egybetartozását az teszi kétséges, hogy XVIII. századi ábrázolásaik ereklyetartóba fogott karcsontot tüntetnek fel, s így a Fehérvárt őrzött csontokból is eredhetnek.

A pálosok kezére került szentjobbi monostor a XV. században hanyatlani kezdett, s ekkor a szent jobbót Székesfehérvárra vitték át; ottlétéről biztosan tudat Laskai Osvát.

A mohácsi vésszel köszönt be a szent jobb történetének „igazolatlan” korszaka. Székesfehérvárt 1541-ben foglalták el a törökök, s ekkor szabad rablás kezdődött. Azt lehetne hinni, hogy a janicsárok kezén ereklye nem maradhatott meg, mert értékét nem ismerték, és csak a nemesfém, fogoly és más jószág érdekelte őket. De tudunk róla, hogy egy keresztényből mohamedánná lett tolmács, Mahmud terdzsümán

55. Szent István főbb ereklyéinek vándorútja

1541-ben éppen Fehérvárról, nyilván a bazilikából vitt el egy latinul írt magyar krónikát, melyet aztán törökre ültetett át; ez volt a fentebb említett *Tárik i-Üngürüs*. Mahmud, aki „Istefán királ” életéről több fejezetet írt, nyilván tisztában volt a szent jobb értékével, s akár ő, akár egy hasonló renegát magával vihetett ereklyéket a Balkánra, és áruba bocsáthatta kereskedőknek. A szent jobb már 1590-ben egy balkáni kereskedővárosban, Raguzában, a mai Dubrovnikban tűnt fel. Ekkoriban a domonkosok ezüst ereklyetartót készítettek számára, majd 1618-ban leltárba vették. A szent jobb Raguzába kerülését nagymértékben valószínűsíti az a körülmény, hogy a domonkosok a XVIII. században vele együtt őriztek egy Szent István-koponyaereklyét is, márpedig tudjuk, hogy 1440-ben Fehérvár volt az egyik koponyaereklye őrzőhelye, s így ez együtt kerülhetett el a jobbal. Mária Terézia 1769-ben a koponyaereklye részét, 1771-ben pedig a szent jobbot visszaszerezte Raguzától. Míg az előbbi Pozsonyba került, majd vissza Székesfehérvárra, a szent jobbot még 1771

őszén ünnepélyesen Budára hozták, s ma a Budapesti Szent István-bazilikában őrzik.

Ha felmerül az ereklye hitelességének a kérdése, általában elmondhatjuk, hogy írott adatok alapján az ereklyék azonossága teljes bizonyossággal nem állapítható meg. Ne feledjük, hogy még írásos tanúság mellett is előfordulhatott, hogy az ereklye tűz alkalmával vagy az őrző másféle gondatlanságából elpusztult, s ilyen esetben egyszerűbb volt a hiányt egy más hasonló ereklyével pótolni, mint a kárt bevallani, s az imádásra érkezett híveket hazaküldeni.

Ami a szent jobbot illeti, ilyen lehetőség ez esetben sem zárható ki, de ha ettől a történeti módszerrel megállapíthatatlan tényezőtől eltekintünk, azt mondhatjuk, hogy az adatok valószínűsítik a szent jobb azonosságát, s a hiányzó lánc történetileg jobban áthidalható, mint az első pillanatra gondolható.

Az 1084-ben „megtalált” ereklyének egy jellegzetessége tér el a mai szent jobbtól. Akkor Szent István gyűrűje ékesítette a jobb egyik ujját, míg a mai szent jobbon nincs gyűrű. A szent jobbot 1971-ben alkalmam volt közről megsejlelni. Kerestem rajta a gyűrű nyomát, de csupán a hüvelykujjon észlelhető külsérelmi nyom, amelyet esetleg gyűrű lehúzásából lehetne magyarázni. Noha ritkán hüvelykujjon is viseltek gyűrűt, nem tudjuk, hogy melyik ujján viselte István király, az meg éppenséggel valószínű, hogy előbb-utóbb levették az ujjról az ereklyévé vált gyűrűt, talán már László király idejében.

Mindent összevéve, ha a tudományos vizsgálódás valamennyi kételyt nem is altathat el, az bizonyos, hogy a szent jobb tisztelete 900 éven át szinte töretlen volt, nemcsak Magyarországon, hanem más országokban is, ahová a szentté avatás után részei kerültek.

A szentté avatással Magyarországnak nemzeti szentje lett, mint Vencel Csehországnak. Bár a magyar nemzet, a *gens Hungarica* magáénak vallotta Szent Istvánt, a középkor nemzetek feletti gondolatkörében az István-kultusz nem a magyar „etnikumhoz” kapcsolódott, hanem a Kárpát-medence keresztényeihez. És ha azt vizsgálnók, hogy az itteni társadalom mely rétege számára jelentett többet, és mely rétege állt a kultusszal szemben, bizonyosra vehető, hogy a nem magyar keresztény rab cselédek és a beköltözött vendégek, akik számára Szent István rendje új életlehetőséget jelentett, igaz hívei lettek kultuszának, szemben a magyarok deklasszált, pogánysághoz húzó rétegeivel.

Mivel VII. Gergely kanonizációs levele nem személyre szólt, hanem általánosságban a magyarországi térítés mártírjait és hitvallóit illette, további szentté avatások lehetősége rejtett benne.

Elsőként Imre herceg alakja került előtérbe, aki ugyan nem volt teljes joggal a fenti kategóriákba sorolható, de kultusza, mely eddig a székesfehérvári bazilikára korlátozódott, egybevágott VII. Gergely törekvéseivel: példaképül volt állítható a cölibátusért, a papi nőtlenségért vívott harcban. Testének felemeléséről bizonyára szó esett már Rómában, számottevő csodajelek hiányában azonban nem lehetett komolyan foglalkozni vele. Az, ami az öregek visszaemlékezéseiből rendelkezésre állt –

csupán néhány agg szerzetes tudott tanúbizonyságot tenni „életszentségéről” –, nem volt elegendő. Végre, másfél hónappal a nagy augusztus 20. után, megtörtént a várva várt csoda.

A kortárs legendaíró szerint egy Konrád nevű német nemes VII. Gergelyhez járult halálos bűne bocsánatáért. A pápa olyan vezeklést írt elő neki, hogy addig látogassa a szent helyeket, amíg a páncélját körülvevő öt vaslánc meg nem pattan, és a vele adott lepecsételt pápai levél betűi el nem halványodnak. Konrád sokfelé járt, utoljára Jeruzsálemben, s minthogy ott sem szabadult meg láncától és bűneitől, végül is Szent István fehérvári sírjához jött azzal, hogy addig nem mozdul innen, amíg Isten meg nem segíti. A templomban elaludván, álmában állítólag megjelent neki István király, és intette, hogy fia sírjához járuljon, és az ő közbenjárását kérje. Konrád így tett, s amint leborult Imre sírjánál, a láncok eltörtek, és páncélja szétesett. Az esetre elősiető Fábián kancellár, a prépost megvizsgálta a pápai levelet, és konstataulta, hogy az írás elhalványodott.

Bár a legenda tájékozott a korabeli személyeket illetően (így pl. VII. Gergelyt otthonosan Hildebrand néven írja!), Konrád történetében kétséget ébresztő motívumok vannak. Jeruzsálem 1071-ben a szeldzsukok kezére került, s a zarándoklás ettől kezdve nagyon megnehezedett. Az olvashatatlanul elhalványodott pápai levél pedig sokkal gyanúsabb, mintha egy olvasható pápai bulláról lenne szó, s így Konrád tanúbizonysága kétségbe vonható. Méltán merül fel a gyanú, hogy néhány ügybuzgó klerikus mozdította el a holtpontról Imre kultuszának ügyét Konrád szerepeltetésével, s Konrád történetét az amúgy is túlzó legendaíró még tovább fejlesztette.

A csodát rögvest jelentették László királynak. László országos zsinatot hívott össze, amelyen a magyar klérus a szent életű királyfi testének felemelése mellett döntött, és november 4-én a székesfehérvári bazilikában megtörtént szentté nyilvánítása.

Mivel VII. Gergelyt 1084-ben IV. Henrik hadai beszorították az Angyalvárba, majd Guiscard Róbert felmentő akciója után a normann fosztogatás miatt a pápa Salernóba kényszerült távozni, s ott rövidesen meghalt, a hazai szentté avatások pápai zsinaton történő megerősítésére ekkor nem kerülhetett sor.

Bár II. Orbán még 1096-ban sem ismerte el István király szentté avatását, 1092-ben a szabolcsi zsinaton a kötelező 32 fő ünnep közé már István, Gellért és Imre ünnepét is besorolták. Valószínűnek tartom, hogy az István kultuszában buzgólkodó Könyves Kálmánnak a guastallai zsinaton, 1106-ban sikerült elérnie István kanonizálását; Kálmán ui. ekkor olyan engedményt tett II. Paschalis pápának, hogy lemondott az investitúra jogáról, aminek ellenében ohajait Róma messzemenően teljesíthette.

Az 1200 körül készült Szent László-legenda azt állítja, hogy László a fentiekén kívül pápai engedéllyel András-Zoerard és Benedek remetéket is kanonizáltatta. Kétségtelen, hogy az 1083 után készült liturgikus könyveink is tanújelét adják egyházi tiszteletüknek, a nyitrai püspökség Szent Emmerám-patrocíniuma pedig már 1111-re Andrással és Benedekkel bővült. A Pray-kódex naptára ünnepnapjaikat is megadja, Andrásét és Benedekét július 17-én. Hogy ezek testének felemelése tényleg

László idejében történt a széles körű pápai engedélyezés alapján, avagy Kálmán nevéhez fűződik, arra választ adni nem tudunk. Annyi valószínűnek látszik, hogy kanonizálásukat csak országos zsinaton rendelték el, és pápai megerősítés híján tiszteletük Magyarországra korlátozódott.

A hazai kisebb szentek egyházi kultuszával szemben István kanonizálása célkitűzésében politikai lépés volt. Ugyanakkor a szentté avatás István neve mellett egy olyan jelzőt szentesített, amelyet a nagy király az európai kultúr világ és saját alattvalói szemében még életében kiérdemelt. Kiérdemelte egyéniségével és életművével: a magyar állam megszervezésével, mellyel a magyar nép eggyé válását és fennmaradását biztosította.

56. A szentjobbi apátság középkori pecsétjéről készült rajz

A MAGYAR TÁRSADALOM
ÁTALAKULÁSA
ISTVÁN MŰVE NYOMÁN

GONDOLAT

A magyar gazdaságtörténet egyik sokat vitatott kérdése, hogy nomád vagy félnomád volt-e a magyarság életmódja az államszervezést megelőző időben, és miben is állt az ezredfordulón bekövetkezett életforma-változás.

Ennek a kérdésnek egyenes megválaszolása háromféle nehézségbe ütközik: először is alig van megbízható forrásanyag, másodsor bizonytalan a nomád és félnomád fogalom tartalmának a megítélése, végül pedig vitatható, hogy a X. századi magyarság mezőgazdasága felfogható-e egységes modellként.

Ami a forrásanyagot illeti, a X. századból nem maradtak összeírások, amelyekből egy-egy termelő egység állatállománya és földművelésének módja megismerhető lenne, sőt a magyarok belső életéről részletesen tudósító hiteles leírás sem ismeretes. A magyarok életmódját jellemző görög és latin nyelvű írók a lovon kalandozó vitézek megjelenése alapján azonosították a magyarokat a „historiográfusok” szittyáival, hunjaival vagy az avarokkal, s az Árpád-kori krónikások hol ezek nyomán, hol a kunok láttán képzeltek el a régi magyarokat.

A Kárpát-medence igen gazdag régészeti leletekben a vizsgált korszakra nézve. Bár telephelyet alig ismerünk, számos temető nyújt a gazdaság- és társadalomtörténet számára hasznosítható leletanyagot. Ezek kiértékelését azonban megnehezíti, hogy az eltemetettek etnikuma vitatható. Nem csupán olyan feltevések merültek fel, hogy a késő avar leletanyag magyaroknak tulajdonítható, hanem a X. századi érmekkel eltemetett kalandozó vitézek sírjairól is kérdésessé vált, hogy magyarokat avagy kabarokat rejtenek, a X–XI. századi köznépi temetők etnikai meghatározásában pedig vitatható a magyarok vagy szlávok közé sorolás. Csak a legújabb régészeti értékelések kezdtek ezekben a kérdésekben világosságot teremteni, míg az etnikumokra való kihegyezés élét a kora középkori társadalmak „nemzetek feletti” jellegének hangsúlyozásával tudjuk elvenni.

Mezőgazdaságunk kifejlődésének kérdésében segítséget nyújt a nyelvészet is a szókincs eredetének vizsgálatával. Ha sok agrár műszó eredetét több-kevesebb biz-

tonsággal sikerült is megállapítani, a művelődéstörténeti értékelés ritka esetben mondható megnyugtatónak. Ennek egyik oka, hogy az átvett szavak többnyire nem rendelkeznek olyan nyelvi sajátossággal, amelyből az átadó nyelv és az átvétel kora megállapítható lenne. Másik oka, hogy átadó nyelvként többnyire a ma felszótározott nyelveket veszik számításba, és nem számolnak az eltűnt nyelvekkel mint átadóval. Így pl. számos szláv szót a „honfoglalás kori” szlovák nyelvből eredeztetnek, holott a szlovák nép és nyelv csak évszázadokkal később alakult ki, ugyanakkor nem számolnak a történetileg igazolható fehér horvát, morva, karantán, ill. dunai szlovén nyelvvel mint átadóval. Még kérdésesebb annak a módszernek az eredménye, amely egy-egy fogalom finnugor, iráni vagy régi török elnevezésének hiányából következteti, hogy az ősmagyarok a szóban forgó fogalmat (tárgyat vagy eljárást) nem ismerték, holott a nyelv szókinése folytonosan cserélődik, és jövevényszavak szorítják ki az ősi megnevezéseket. De a jövevényszók fokozatos átvételének stációit sem vizsgálták eléggé, azt, hogy egy rétegnyelvbe vagy dialektusba átvett szó hány évszázad múlva és milyen mértékben terjedt szét, továbbá mennyire lehet egy nyelvjárásban élő jövevényszóból országos fejlődésre következtetni. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a szó egykori jelentése és jelentésváltozása alapos művelődéstörténeti, ill. történeti néprajzi ismeretek nélkül alig értelmezhető helyesen, előttünk állanak a szómagyarázatok történeti értékelésének korlátai.

A történeti néprajz a művelődéstörténet egyik ága, és forrásai is azonosak. Mindamellet a történeti néprajzi vizsgálatok nem mindig vezetnek megnyugtató eredményre, ha az élő és napjainkban elmúló néprajzi megfigyelések mellőzésével történnek. Áll ez a mezőgazdaság-történetre is, hiszen az írott történeti forrásanyag többnyire a nagybirtok gazdálkodását világítja meg, s a parasztok termelésébe is inkább csak annak a számbavételén keresztül kapunk bepillantást, amit az uralkodó osztály megkövetelt tőlük. Hogy a maguk fenntartására mit és hogyan termeltek, az csak elejtett szavakból következtethető ki, s éppen ez egészíthető ki a népi eljárások ismeretében.

A történelem, régészet, nyelvészet és néprajz nyújtotta ismeretanyag felhasználásának útvesztői korántsem jelentik azt, hogy a magyar mezőgazdaság kifejlődése tudományosan megfoghatatlan, csak fokozott óvatosság szükséges a biztosnak a bizonytalantól, a búzaszemnek az ocsútól való elválasztásában.

Már Gombocz Zoltán a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavairól írt műveiben (1906, 1912) kimutatta, hogy nyelvünknek az állattenyésztésre és földművelésre vonatkozó alapvető szókinése honfoglalás előtti „bolgár-török” eredetű (így pl. *bika, ökör, tulok, tinó, ünő, borjú, kos, ürü, toklyó, gyapjú, disznó, ártány, serte, ól, tarló, árpa, búza, eke, sarló, aratni, kéve, boglya, szérű, szórni, ocsú, örölni, dara, szőlő, szűrni-szüret, bor, komló, kender, csöppü, orsó, borsó, gyümölcs, körte* stb.). Ezt a vitathatatlan tény Györffy István építette be a „Magyarság néprajzába” (1934), rámutatva állattenyésztésünk és földművelésünk honfoglalás előtti gyökereire. Szabó István nevéhez fűződik a IX. és XI. századi megbízható feljegyzések kritikus agrár-történeti értelmezése (1966). Az etelközi magyarokat ismertető arab leírás azon sza-

vait, hogy a telet halászva a folyók mellett töltötték, sok szántóföldjük volt, és nyáron állataikkal a friss legelőt keresték fel, összhangba hozta a félnomád baskírok és más török népek gazdálkodásával, kik folyóparti állandó téli szállásaik mellett vetettek, nyáron távolabb legeltettek, aratásra pedig visszatértek téli szállásaikra, és eszerint következett ki a magyar falu elődjeként a mozdulatlan téli szállást, mely mozgó nyári legeltetéssel és a téli szállás körüli szántás-vetéssel párosult. A faluvá átnövő téli szállás bizonyítékként felhozta István király okleveleit, melyben kialakult falukról van szó *villa* néven, és a XI. századi határleírásokat, melyek immár állandó faluhatárok bizonyítékai. Hangsúlyozta, hogy a XI–XII. század fordulójának két törvénye (László I. 19. §, Kálmán II. zsinat 13. §), mely tilalmazza a faluk elköltözését a templomtól, nem nomád állattartás jele, hanem azé a földművelésé, amely a föld kiélése után újabb szántóföldet fog eke alá, s ezt a település is követheti a faluhatáron belül. De kifejtette, hogy nem lehet „nomadizálást” belemagyarázni Freisingi Ottó XII. századi azon tudósításába sem, amely a falvakban és mezővárosokban láttott gyenge szilárd építményekről szólván nyaranta sátorban időzést is említ. Szabó István lényegében megcáfolta a IX–XII. századi „nomád magyar” elképzelést, s nézetét a legújabb régészeti eredmények is támogatják.

A magyarság levédia-etelközi lakterületén, Szaltovónál szép számmal kerültek elő különféle méretű ekevasak és gabonatarló vermek. Ha e leleteknek a „hét magyarokhoz” kapcsolása még nem is bizonyított, és tulajdonosaikként a magyar törzsszövetséghez csatlakozott más népelemek is számításba vehetők, a legújabb kutatások vitathatalanná tették, hogy a magyar köznép, amely nagy létszámú temetőekben található, télen földházban lakott, a sarlóleletek szerint földet művelt, az állatcsont-leletek szerint pedig állattartására a szarvasmarha túlsúlya (34%) nyomta bélyegét, míg a nomád gazdaságra jellemző ló és juh számaránya viszonylag kisebb.

A történelem, régészet, nyelvészet és néprajz eredményeinek illetén egybevágása elegendő arra, hogy megcáfolja a X. századi magyarság belső viszonyait nem ismerő elbeszélők alkotta képet a szittya–hun típusú „nomád” magyarokról, és kétségtelenné tegye, hogy életmódjukat a nomád és letelepült állapot közötti átmenet jellemzi, az, amit találó kifejezéssel „félnomád”-nak nevez az újabb kutatás. Mindamellett vitatható marad, hogy hol vonjuk meg a nomád és félnomád közötti határt.

Hogy nagy vonásokban mi a különbség a nomád és félnomád között, arra a történeti forrásanyag elég szemléletes példatárát nyújt egyik oldalról a nomád szkíták, hunok, türkök, besenyők és mongolok leírásában, másik oldalról olyan népek, pl. volgai bolgárok, burtászok és kazárok ábrázolásában, akiknek életmódja valamilyen átmeneti állapotot mutat nomád és letelepült között. A források hézagos jellemzései azoknak a néprajzi leírásoknak a segítségével válnak érthetővé, amelyeket a keletkutatók a XVIII. század óta tárnak elénk.

Miben rejlik a nomádság lényege, és mivel jellemezhető a köztes állapot, ami a letelepült életmódhoz vezet?

Nomádon elsősorban olyan pusztai állattartót értünk, aki a legeltetett állatokkal együtt változtatja lakhelyét, és szilárd telephelyet nem épít. Helyváltogatásra főként

a természeti viszonyok kényszerítik, az, hogy az állatok egész évi eltartásához szükséges legelő egy szűkebb területen nem található meg. Mennél szárazabb puszták lakója, annál nagyobb utat kell megtegyen, részben azért, mert a kevés tavaszi csapadék növelte fű a lelegelés után nem pótlódik, részben azért, mert a friss legelő nyérése végett síkvidéki és hegyvidéki legelők között változtatja helyét. Ilyen viszonyok jellemzik a Meótitstól (Azovi-tengertől) a közép-ázsiai hegyekig terjedő száraz steppét és a belső-ázsiai medencék sivatagjait. A csapadék növekedésével növekszik a legelő fűhozama; a tavasszal lelegelt fű nyáron és ősszel újra nő, ami feleslegessé teszi távolabbi legelők felkeresését. Ilyen természeti viszonyok jellemzik a Kárpát-medencét, s ez az oka, hogy e térségben a nomád életforma mindenkor megszűnt, sőt előbb-utóbb megszűnt. A délorosz síkság átmeneti helyet foglal el csapadék szempontjából az ázsiai száraz puszták és a Kárpát-medence füves legelői között, s e helyzet kedvezett egy átmeneti életforma, a félnomádság kialakulásának.

E csapadékbeli eltérés eltérő fűhozamával eltérő mennyiségű állat eltartását teszi lehetővé. Világviszonylatban jól szemlélteti ezt a déli félteke fő juhtenyésztő pusztáiról közzétett összeállítás.

Terület	Csapadék mm	Előbbinek hányszorosa	Egy mérf. ² hány juhot tart el	Előbbinek hányszorosa
Dél-Ausztrália	200–250	–	8–9	–
Új-Dél-Wales	kb. 330	1,4	96	10
Új-Dél-Wales	kb. 510	1,5	640	6,5
Argentína	kb. 865	1,7	2630	4

A fenti összehasonlításból kiderül, hogy a csapadék 50%-kal való megnövekedése többszörösen megemeli a legeltethető juhok számát. A földrajzilag tagolatlan szavannák ugyan kevésbé vethetők össze a csapadék, vízjárás, talaj és növényzet szempontjából változatos Kárpát-medencével, annyi azonban tanulságul leszűrhető, hogy Etelközhöz képest a Kárpát-medence az itteni 30–40%-os csapadéktöbbletével legalább kétszer-háromszor több állat eltartását tette lehetővé, s ez szükségszerűen kihatott a gazdálkodás módjára.

A nagyjában történt becslés helyett pontosabb vizsgálatokkal is megközelíthetjük a kérdést, mert ahol az átlagos csapadék számokban kifejezhető, ott pontosan megállapítható, hogy egy bizonyos terület átlagosan hány mázsa fű-, ill. szénatermést hoz, és ez hány számosállatot vagy kisállatot tart el, sőt számokban kifejezhető, hogy hány mázsa élőállat tartását biztosítja, ami az állatok számának megadásával szemben azért kedvezőbb, mert a középkorban kisebb termetű háziállatokkal kell számolni.

Ilyen összehasonlító vizsgálat mindeddig nem történt. Noha a Volgántól, a délorosz puszták és a Kárpát-medence jelenlegi csapadékvizonyait pontosan ismerjük, nem tudjuk, hogy a mai kép a X. századra, amely csapadék tekintetében változó időszak volt, mennyiben tekinthető érvényesnek. Bonyolítja az átlagos fűhozam megállapítá-

sát, hogy a földrajzilag tagolt területen változatos a vízhálózat, a talaj minősége és az erdővel borítottság, ami szélsőségesen eltérő fűhozamot eredményez. Amíg a különféle osztályokba sorolható legelők X. századi elterjedésére vonatkozó részletes számításokkal nem rendelkezünk, csak a közepes legelőt átlagosnak véve és csak a Kárpát-medencére nézve tudunk előzetes becslést megkockáztatni.

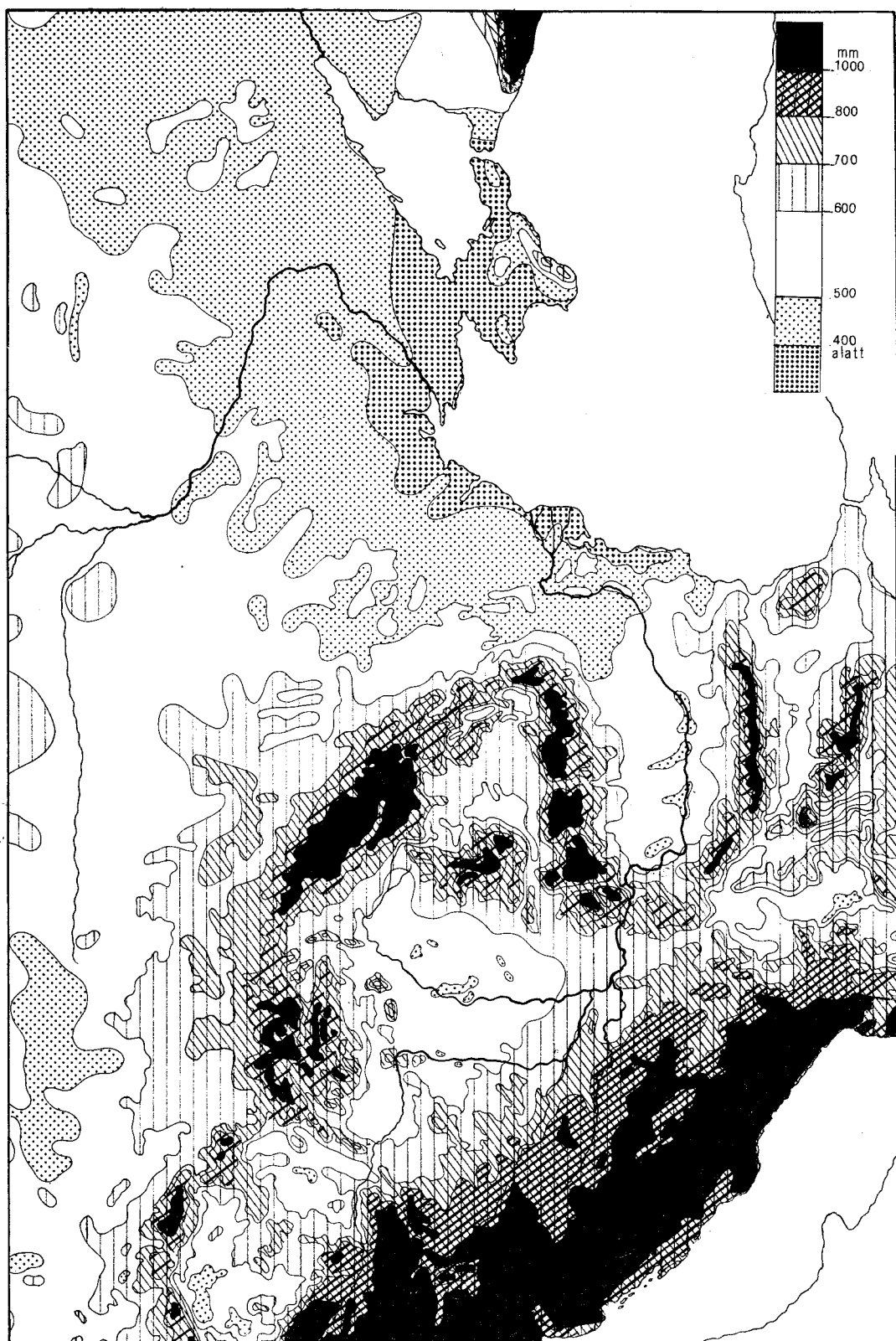
Az Árpád-kori Magyarország területét 330 000 km²-nek számítva, ebből legeltetésre alkalmasnak 2/3 rész tekinthető (a levonandó 1/3 részhez vesszük a lakatlan peremvidéket, a sűrű erdős hegyeket és a járhatatlan mocsarakat). A legeltetésre alkalmas 22 000 000 hektár közel 40 000 000 kat. hold területet jelent. A különféle gyeplegelők kat. holdanként fű- és szénahozam szerint az alábbi számú állatot képesek eltartani:

Legelő osztály-zása	Termés q/kh		1 kh hány számosállatot tart el	1 kh hány juhot tart el	1 számosállatot hány kh tart el
	fű	széna			
I.	57 felett	24 felett	1,3 felett	6,5 felett	0,75 alatt
II.	34–57	14–24	0,8–1,3	4–6,5	0,75–1,26
III.	23–34	10–14	0,5–0,8	2,5–4	1,26–1,88
IV.	9–23	4–10	0,2–0,5	1–2,5	1,88–5,00
silány juhlegelő	3–9	1–4	0,1–0,2	0,5–1	5–15

A múlt században közepes időjárású évben középszerű legelőn 2 magyar hold tartott el egy „öregszámú” szarvasmarhát, vagy 10 juhot vagy sertést. 2 magyar hold 1,3 kat. holddal egyenlő, s így ez a számítás nagyjából a II. és III. osztályú legelők közötti értéknek felel meg, ami egy kat. holdon kb. 34 q fűhozammal 0,8 számosállatot tart el. Régen egy számosállatra 5 juhot vagy disznót szoktak számítani legeltetés szempontjából, a juhot azonban többnyire silányabb legelőre hajtották, mint a szarvasmarhát, s a legjobb marhalegelő kat. holdanként 10 juhot is el tudott tartani.

Nem szándékozom e valós megállapításokat rögtön vitatható számszerűségek formájában kamatoztatni, annyit azonban az elmondottak összevetéséből számítások nélkül is le lehet szűrni, hogy 40 000 000 kat. hold legelő alacsony osztályozással is ugyanannyi juh és negyed-ötödannyi számosállat eltartását tette lehetővé, ez pedig tízmilliószámrendben szabja meg az eltartható lábasjószág számát. Olyan nagy lehetőség ez, amit a nomád és félnomád gazdaság Etelközben és a Kárpát-medencében feltehetően sohasem aknázott ki.

A nomád és félnomád állattartás egyik jellemző különbsége – a természeti viszonyoktól nem függetlenül – a tartott állatfajták eltéréseiben rejlik. Égővünk félsivatagi tájain a nomádság fő állata a ló és juh volt, ehhez járult kisebb mértékben a teve és kecske. A félnomád fő állatává a jobb legelőt kívánó szarvasmarha vált, emellett kisebb számarányban megmaradt a ló és juh, s az eltűnő teve és kecske helyén megjelenhetett a sertés. Mindez alapvetően befolyásolta a település, legeltetés, a takar-

57. Etelköz és a Kárpát-medence csapadéktérképe

mányozás és földművelés módját. A nomád és a letelepült életmód között átmenetet jelentő félnomádság ezen ismérveit az alábbi táblázaton szemléltetem, hangsúlyozva, hogy ez elsősorban a köznép életmódjára vonatkoztatható.

Életmód	Köznép		Legeltetés		Takarmányozás	Földművelés
	települése	lakása	ideje	távolsága és helye		
Nomád	téli szállás (esetleg helyváltotással), tavasztól őszig váltott szállások	téli-nyáron sátor	téli-nyáron egész nap	nagyobb távon gyér vagy időszakos legelőkön	általában nincs (esetleg tevének és féltett jóságnak)	általában nincs (esetleg nyáron köles)
Félnomád	téli állandó szállás v. falu, tavasztól őszig váltott szállások	téli ház, ől, tavasztól őszig sátor	tavasztól őszig egész nap, télen alkalmilag nappal	kisebb, néhány napi távon v. a falu környékén	téli rendszeresen a falu mellett telelő igényesebb állatnak	állattartásnak alárendelten jóságállás trágyás földjén vagy pihent, jó talajon (gabona és kender)
Letelepült	téli-nyáron falu	téli-nyáron ház, ől	tavasztól őszig napszakonként v. időszakosan	a falu mellett néhány órai távon	nyáron részlegesen, télen állandóan	állattartásnak mellérendelten, földváltó rendszerekben (különféle haszonnövények)

A fenti típusoktól elválasztandó a főemberek látszólagos nomadizálása, időszakos szállásváltása.

Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy nem lehet éles különbséget tenni nomád és félnomád őr téli-nyári helyváltotatása között, de a kora középkori letelepült népek uralkodói is gyakran nomád urak módjára változtatták udvarhelyeiket. A köznép és a főember „nomadizálása” közt az első különbség abban mutatkozik, hogy amíg a köznépi családok, nagycsaládok állandóbb jellegű szállással csak télen rendelkeztek, nyáron nem, addig a főembereknek állandóbb jellegű nyári szállása is volt, tehát rendszeres téli-nyári szállásváltásról inkább csak főemberek esetében beszélhetünk, ideszámítva a kirgizül *bínek* nevezett nemzetségfőket is, akik évről évre felkeresett nyári szálláson tartózkodtak, míg auljaik a környéken váltották szállásaikat. De ha egy steppei uralkodó kettőnél több állandóbb udvarhellyel, ordával rendelkezett, vagy országlás, vámmoltatás, adóztatás miatt több vidéket felkeresett, a szabályozott téli-nyári szállásváltás rendje csorbát szenvedett. A nomád főember udvarhelyei között inkább aszerint tehetünk különbséget, hogy székvárosról, állandó udvarhelyről vagy ideiglenes táborról van-e szó. A három közötti különbséget meg-

világítja Rubruk leírása, aki ismerteti a mongol kánok fallal kerített városi székhelyeit (pl. Karakorum), állandó épületeket tartalmazó udvarhelyeit (pl. Sira orda), végül sátrakból és taligákból álló ideiglenes udvarhelyeit, melyről elvonulva helyét üresen hagyták. Az utóbbival kapcsolatban még az a szokás alakult ki, hogy helyén csak akkor volt szabad újból táborot verni, ha a fű kinőtt, a természet elvégezte a nagytakarítást, és nem maradt nyoma a régi tábornak.

A köznép és főember „nomadizálása” között gazdasági és földrajzi eltérés is mutatkozik. Amíg a köznép állatai legeltetése miatt változtatja szálláshelyeit, addig az uralkodó és főember vándorlásában a vámolóhelyek, adóztató központok és kormányzati székhelyek felkeresése volt irányadó. Már önmagában ez is azt jelentette, hogy a nagyúr sokkal nagyobb út megtételére kényszerült, mint alattvalója.

A köznép és főember vándorútja a füves steppén főként abban mutatott földrajzi eltérést, hogy amíg az állattartó aul a folyó menti téli szállások és a belső legelők között, tehát a folyóra merőlegesen nomadizált, addig a főember rendszerint egy folyóparton, ill. a folyóval párhuzamosan váltotta téli és nyári szálláshelyét.

Bár a főember és kísérete vonulásában nagyszámú lovai, taligavonó ökrei és táplálkozásra felhajtott juhái az állandó itatás miatt megkövetelték a víz közelségét, mezőgazdasági szükségletek kevésbé kötötték, mert állatokkal és földműves termékekkel való ellátásáról alattvalói vagy szolgálai gondoskodtak.

A fenti áttekintés – úgy vélem – nagyjából lehetővé teszi, hogy a X. századi magyarság életmódját betájoljuk, mindamellett fennmarad a kérdés, hogy a köznép termelőmódja egységes volt-e, és van-e jogunk egy modellt általánosítani.

Az etelközi magyarság „hét magyar” és három csatlakozott kabar törzsből állt. A törzsnevek magyarozatán nyugvó nézet szerint a hét törzsből csak kettő, a *Nyék* és *Megyer* volt finnugor eredetű, míg a török nevet viselő többi elmagyarosodott török törzs volt. Ez a feltevés azt jelentené, hogy a hétmagyarokon belül is jelentős életmódbeli eltéréssel kell számolnunk. A törzsnév idegen volta azonban nem jelenti szükségszerűen a törzs idegen eredetét, mert a török törzsnév rászálhatott egy finnugor törzsre a török vezérnemzetségről is, mint ahogy ez az eredetileg méltóságnévet jelentő *Turján* esetében kézenfekvő. Ha bizonyítható volna, hogy egyik vagy másik törzs a steppén csatlakozott a magyarsághoz, ez valószínűvé tenné eltérő keleti eredetét, ilyen azonban a hétmagyar között ma bizonyossággal nem mutatkozik ki (talán az utolsóban, a *Kesziben* sejthető ilyen, ennek török eredetű neve ui. „rész, töredék” jelentésű). Viszont a három kabar törzsben nagyobb valószínűséggel kereshetünk eltérő életmódot folytató török és iráni, részben alán népelemeket. Megjegyzendő azonban, hogy a bolgár-törökök félnomádok voltak, de az alánok esetében sem lehetett döntő az életmódbeli eltérés, mert 900 körül az alánoknak csak egy része volt tiszta nomád. Egyébként is az életmódot nem annyira az eredet határozta meg, mint a földrajzi környezet, s ahogy erdőlakó szibériai török és mongol népek a steppére költözve rövidesen nomádokká válhattak, és a lótarató ugorok északra költözve halász-vadász obi-ugorral alakulhattak, úgy változtathattak életformát a „magyar” törzsek is a természeti viszonyokhoz alkalmazkodva.

Ezt figyelembe véve inkább olyan életmódbeli eltérés tehető fel az etelközi magyarság körében, hogy az erdős zóna peremén lakók termelőmódja közelebb állt a prémvadász, méhészt és sertéstenyésztő szlávokéhoz, a zöm félnomád volt, míg a legszárazabb puszták lakói a csatlakozott nomád néprészek módjára nomadizáltak.

A honfoglalók Magyarország gyéren lakott területén olyan agrárviszonyokat találtak, melyek nem állhattak messze a magyar törzsek félnomád életmódjától. Az itt talált, és évszázadokon át összeötvöződött gepida–avar–szláv–bolgár társadalom maradványa maga sem lehetett egységes; az alföldi síkokon félnomád életmód tehető fel, míg az erdős domb- és hegyvidéken kisállattenyésztő-irtásos földműves termelés folytatható.

Ha az avarok el is buktak, jószágállományuk javarészt a győztes frankok, morvák, szlovének és bolgárok kezére jutott, s a győzőket maga a jószágvagyon is avar típusú gazdálkodás folytatására készíthette, míg a köznép a régi módon az új uraknak szolgált tovább.

A honfoglalók eredeti jószágállományukból csak gyors járású lovaikat tudták baj nélkül átmenteni, a lassúbb járású szarvasmarha-állomány nagy részét hátra kellett hagyniuk, a legelészve vonuló juhállományukból pedig csak keveset hajthattak be. A veszteség annál nagyobb lehetett, mennél keletebbre lakó törzsről volt szó. Az elvesztett jószágállományt főként az itt talált állatokból pótolták, ami végső fokon az egykori avar állatállomány birtokbavételét jelentette, de jelentette azt is, hogy a korábban az avaroknak, majd az átmenetileg a frankoknak, morváknak és bolgároknak szolgálók a magyarok szolgálói lettek.

A honfoglalás után a Kárpát-medencében kialakult mezőgazdaságra az etnikum eltérésén túl két tényező hatott meghatározóan: a földrajzi környezet és az új tulajdonviszonyok. A földrajzi környezet lényegében a füves alföldek és az erdős domb- és hegyvidék meghatározta kettősséget jelentette, mely néprajzi jelenségekben (pl. mezőgazdaság, településforma) századunk elejéig megmutatkozott. Az új tulajdonviszonyok pedig azt eredményezték, hogy egyrészt a hódító és hódolt köznép összeötvöződéséből 100 év alatt kialakult egy magyarországi paraszti mezőgazdaság, amely helyi – főként peremvidéki – eltéréseket nem tekintve, bizonyos egységet tüntet fel; másrészt az Árpádok és híveik udvarhelyei mellett szolgagazdaságok létesültek, amelyek a köznépétől eltérő igények kielégítésére, eltérő munkaerővel, termelőeszközökkel és technikával termeltek. Mivel Árpád-kori adataink főként az utóbbiakra vannak, könnyen az a téves látszat keletkezik, hogy a nagybirtok termelőmódja tükrözi az egész társadalom gazdaságát. Ha a kora Árpád-kori köznép életmódját meg akarjuk ragadni, ezt abban a saját termelőeszközzel rendelkező, önállóan gazdálkodó félszabad rétegben kell keresnünk, amely az udvarházak, a vár és a magánbirtok népeinek zömét tette ki. Ennek egységes agrárszolgáltatása olyan többé-kevésbé egységes paraszti termelőmódra enged következtetni, amely egységes modellként fogható fel.

Az alábbiakban megkísérlem, hogy a kora Árpád-kori nem specializált köznép

gazdálkodásának keresztmetszetét felvázoljam. Módszerem az, hogy sorra veszem a termelési ágakat, különös tekintettel a gazdasági munkák elvégzésének helyére és idejére, s ezekből megpróbálok egy grafikusán ábrázolt gazdasági naptárt szerkeszteni. A 12 hónapnak óralapszerű ábrázolása hozzásegít, hogy koordináltan tekintsük a különféle munkák elvégzésének idejét, az óra lapja pedig magában rejt a faluhatár részeinek térbeli ábrázolási lehetőségét is.

Hogyan tagolódott az Árpád-kori falu határa, és milyen területet foglaltak el a mezőgazdasági munkák?

A magyar nyelvben a *falu* szó finnugor eredetű; az obi-ugor nyelvekben megfelelője állandó települést, falut jelöl.

Legkorábbi okleveleinkből nyilvánvaló, hogy a XI. században már „árkokkal” és más jelekkel körülhatárolt területű faluk voltak a Dunántúlon, az Alföldön és a Felső-Tisza-vidéken egyaránt. Nincs eset rá, hogy egy faluhatár két távolabbi részből (pl. téli és nyári szállásterületből) állott volna, de ilyenre mutató sorozatos falunévpár, ill. falunevek láncszerű megismétlődése 30–50 km távolságban sem található, csupán főemberek téli és nyári szálláspárjának maradt helynévi nyoma. A XI. századi határjárások inkább arra mutatnak, hogy alkalmilag egy-egy régebbi nagyobb határt osztottak meg (pl. 1055: Kolon, 1075: Alpár).

A faluk (*villae*) jó részének már Szent István idejében állandósult neve volt (1002: Füze[gy]-[tő, ma *Füzitő*], *Bálványos*, *Tömörd*, Himod [ma Nyalka], Visetka [ma Hegymagas?], *Varsány*, Murin?, Kortó; 1009: *Kér*, *Ősi*, *Kér*, *Börgön*[d], Marcalfő [ma Sümeg], *Füle*, vicus Zemony [=Dunaföldvár], *Tápé*; 1020–30: Szár-Berény [ma Vörösberény], Szántó, Szombat, *Paloznak*, Patadi?, *Máma*, *Sandor*, *Kenese*, *Csitten*, *Gerencsér*). A legtöbb közülük megérte a török kort, tehát állandó település, falu volt. Az viszont már több mint kérdéses, hogy a falu helye állandó volt-e, s így indokolt a törvények alapján arra gondolni, hogy határain belül elmozdulhatott, követve az újonnan feltört szántóföldet, vagy engedelmeskedve a földesúrnak, ha az megosztotta a határt. A könnyű elmozdulást a földházak egyszerű felépítése tette lehetővé. A földház (putri) alja kb. 1 m mély, 3 és 1/2 × 3 m alapterületű négyszögletes gödör volt: két ágasfa, szarufa és rudak tartották a nád- vagy szalmatetőt. Elkészítése csak néhány napi munkát vett igénybe. Nem kívánt szaktudást az északkeleti sarokban és a szabadban elhelyezett agyagkemence építése és a munkagödrök, gabonásvermek ásása sem.

A házhoz hasonló szerkezetű, de nagyobb méretű volt a féltettebb állat számára készített földól, melyhez lejáró vezetett. A földház és „istálló” víztelenítésére a körülötte húzott kisebb árkok szolgáltak.

Hogy a falu házai és az ólak egymáshoz viszonyítva hogyan helyezkedtek el, annak felderítése középkori régészekre vár. A doboz-sámsónvári ásatások (Békes megye) a Körös-parton olyan falura engednek következtetni, mely két részre oszlik: a Körösbe torkolló ér egyik oldalán kis házak feküdtek, a másikon tüzelőhelyek és bográcscserepek találhatók; feltehetően a nyári évad sátorhelyei. Doboz lakói ui. nyáron nem nomadizáltak, mivel disznót tartottak a környező tölgyes galériaerdők-

ben. Doboz példája ugyan sajátos állattartása miatt nem általánosítható, de éppen azt mutatja be, ami másutt a határban elvész, a sátorhelyeket.

Az Árpád-kori falu második körletét alkotják a faluszéli munkahelyek, elsősorban a behordott gabona tároló, nyomtató és szóró helye, a *szérű* (*horreum*), melyet már egy kétes hitelű 1093-i határleírás megújítása alkalmával megneveznek.

Már az arabok leírásából következtethetünk rá, de régészeti leletek is igazolják, hogy a falu egyik oldalával vízre, vagy legalábbis vízjárta rétségre támaszkodott. Ez a partot (régi magyar nevén *martot*) szintén munkahellyé avatta, hiszen innen indult ki a halászat, itt folyt a kender áztatása és a legtöbb, vízzel kapcsolatos művelet.

Kézenfekvő volna ehhez a településhez csatlakozó „körlethez” sorolni a kertet, amint ez a XIII. századtól igazolható. A *kert* (*ortus*) azonban eredetibb jelentése szerint elsősorban kerített helyet jelentett, és legkorábbi előfordulásakor, 1055-ben *kert helynek* egy határbeli szénatermő kaszálót neveztek. Ez esetben a kert az állatok elől elkerített földterület neve volt, nem pedig a hagyományos „ólas kert” értelemben használták, mely az állatok telelőhelyét kerítette be. A *kert* szó jelentése ugyan térben és időben változhatott, de fenti jelentése abban a félnomád gazdasági rendszerben fogant, amikor a határ a jószágé volt, s a jószág útjába eső féltett haszonnövényt (pl. veteményt, szőlőt) kerítették be. A kerítés építése a kert huzamosabb művelését jelenti. Ami a kora Árpád-kori kert helyét illeti a határban, nem szükségszerű a településhez való kapcsolódása, s bár számolhatunk a település melletti ólak „kertesítésével” is, szénakertet és szőlőkertet inkább a határ azon pontján létesítettek, ahol ennek a természeti viszonyok kedveztek.

A határ harmadik körletének a jószág telelőhelye tekinthető. Egy 4–5 nagycsaládból avagy 15–20 kiscsaládból álló félnomád falu százon felüli marhájának és ezret meghaladó kisállatának (juh, disznó) áttelelése – ha nem a házakhoz csatlakozó ólas kertekben történt – a falu közelében legalább akkora száraz partos területet igényelt, mint amekkorát maga a település elfoglalt. A jószágállás hónapokon át trágyázott „kövér” földjét nevezték hajdan, és nevezik a Hortobágyon ma is *teleknek*. A *telek* szó azonban legkorábbi előfordulása (1086) szerint *rus*, azaz „szántóföld” is volt, s így a jószág áttelelésének helye egybeesett a kezdeti „telkes” földművelés színével.

A sajátos jelentésű *teleknek* megtaláljuk párhuzamos szláv nevét is. A Tisza felső vízvidékén, a magyar–szláv nyelvhatárnál a falu kertjeit övező belső szántóföldeket nevezték *tornuknak* (1337); a szó később *taronok*, majd *tanórok*, *tanór* alakban, s más jelentésben mint „füves hely”, „sövény” is előjön. Már Kniezsa István megállapította, hogy a *tornuk* szó utóbb keveredett a nyugati szláv *travník* „füves hely” és szláv *torŋ* „tövis, tüskesövény” szóval, de a legrégebbi *tornuk* „belső szántóföld” egyikből sem vezethető le. Valójában itt a szláv *tor* szó délszláv *tornik* fejleményével van dolgunk; a *tor* a szerb-horvátban „karám”, a bolgárban „trágya”, orosz nyelvjáráásokban pedig „élt föld” jelentéssel ismeretes, s így pontosan egyezik a magyar *telek* szó korai jelentésével. Eszerint a félnomád telkes művelés színterét nevezték a hazai délszlávok *torniknak*.

A falu határának legnagyobb része legelőterület volt, függetlenül attól, hogy milyen növényzet borította. Legeltetésre használták a mezőföldeket (latin *campus*, szláv *polje*), bizonyos erdőket (latin *silva*, szláv *lesz*, *gvozd*, *gáj*), főként a tölgyeseket (ósláv *dumbowo*), de legeltettek és alkalmasint kaszáltak a réteken (latin *pratun*, ósláv *long stb.*) és fenyérekben. Az Árpád-korban a *fenyér* szó vizes-füves földterületet jelentett (1067 k.–1339). Az újkorban *fenyér fű* volt némely vízi fűfajta neve, s ebből vonódott el a mai *fenyér* tájszó, több olyan fűfélére, melyet kaszálnak. Hogy eredetileg tényleg fűvel hasznosított földet jelenthetett, mutatja, hogy 1231-ben a Dunántúlon 70 hold föld mellé 6 háznép hasznára „fenyért” is adtak tartozékul, s mivel az ilyenféle tartozékok közül a *rét* (*pratun*), *mező* (*campus*), *telek* (*terra fimata*) és *gyep* (*terra inculta*) magyar neve közkeletű volt, esetleg a dús füves kaszáló nevét kereshetjük a *fenyér* szóban.

Magának a legelőnek régi magyar nevét nem is ismerjük, ami talán azzal áll kapcsolatban, hogy kezdetben az egész tágas határ legelő volt. Ebből különítették el az állatok számára tilalmas részeket, ilyen volt a széna- és szőlő-„kert” és alkalmasint egy-egy pihent földdarab, melyet feltörve művelés alá fogtak.

Áttekintve a határ négy különféle rendeltetésű részét: a faluhelyet; a faluvégi szérűket, kerteket, vízpartot; a kertalji „telket”; végül a széles legelőhatárt, sorra veszem a különféle ősfoglalkozásokat, különös tekintettel arra, hogy a munka különböző fázisai a határ mely részéhez kötődnek.

Mielőtt a mezőgazdaság ágazataira rátérnék, röviden a gyűjtögetés, vadászat és halászat kérdését kell tárgyalni. Ezek szerepe a magyarság korai gazdaságában olyan mértékben csökkent, ahogyan a füves pusztára leköltözött és állattenyésztését kifejlesztette. Etelközben a halászat a téli szállás mellett űzött téli idényfoglalkozássá süllyedt. A steppén kevés vad található, s így a vadhúsnak csak élelemkiegészítő szerepe lehetett. Vadászatra alkalmilag egész éven át mód nyílt; egyénileg csapdával vagy hurokkal, társasan pedig hajtóvadászat formájában; a lovas férfinép korlátozás nélkül részt vehetett rajta. Gyűjtögetéssel a nők és gyermekek foglalkoztak; az általuk szedett gumó és vadgyümölcs állattartó népnél azonban csak mint inségeledel jöhetett számításba. Nagyobb gazdasági jelentősége volt a favágásnak, a háziipari készítmények, mezőgazdasági eszközök, sátor és ház fő nyersanyaga előteremtésének. Mindezen tevékenységet minden faluközösség a saját „határain”, „legelőterületén” belül szabadon űzhette.

Az etelközi gyakorlat bizonyára átmentődött az új hazába is, ahol a magyarság a régi hazához hasonló síkságokat és a dombvidékeket szállta meg, míg a hegyvidéki erdőségekre és a hegylábaknál lakó szlávokra a törzsfők tették rá kezüket. Ilyenformán a vadászatra és favágásra alkalmas nagy erdőségekből a köznép zöme továbbra is kirekesztődött, de a dúsabb növényzetű, szűkebb új hazában sűrűbb lett a faluhálózat is, s olyan kisebb vizek, erek, rétségek mellé is jutott téli szállás, ahol nagy halat már nem lehetett fogni. A földrajzilag differenciáltabb új haza megszállása azt is magával kellett hozza, hogy ki-ki azt az ősfoglalkozást fejlesztette ki főfoglalkozásnak, amelyhez a természeti viszonyok jobban kedveztek: az erdős vidékre jutók

– talán már az őshazában is az északi erdős steppe lakói? – a vadászatot, méhészetet és sertésstenyésztést, a folyópartra szállók a halászatot, a pusztalakók pedig a rideg állattartást, megőrizve mellette a földművelés gyakorlatát is. A specializált foglalkozások szakosított formában a fejedelmi (királyi) szolgálónépi berendezéssel meredtek meg, amikortól a halász hallal és a vadász vaddal szolgált az uralkodónak, s az államszervezés idejére tehető a föld tartozékainak a frank viszonyok között kialakult számontartása.

A frank, majd a német nagybirtoknak járuléka volt a vadászati jog (*Wildbann*), a halászat és sok más haszonvétel. A vadászati jog ugyan csak a nagyvadak elejtését tartotta fenn az uralkodónak és vadászainak, a halászati jog pedig a gazdag halászatot biztosító vizek hasznát, de mindenesetre be kellett következnie egy elvi döntés, amikortól a Duna, Tisza és mellékfolyóinak halászata, valamint a Kárpát-medence erdőségeinek vadászata a „királyé” lett. A lakatlan erdővidék kisajátítása egyidejű kellett legyen a nyári legelőterületek elvételével, s ez alól csak egy teljes kivétel volt: a Csákok az e g é s z Vértés-erdőt megtarthatták – ami Árpád-házi eredetüknek a jele –, s részleges kivételként az Abák a mátrai és a Hernád menti erdők egy részét megtartották. E kisajátítás bizonyára a királyság megalapításakor következett be. Másfél év múlva, 1002-ben, amikor István király kiadta a pannonthalmi alapítólevelet, már a német császári formulák alkalmazásával mondott le királyi felségjogokról, közte a halászatról, a monostornak átadott javakról szólván. A folyók „államosításával” végleg felszámolódott az a félnomád gyakorlat, amely szerint minden folyószakaszon az ott megszálló köznép halászhatott, és a faluközösség joga beszűkült a helyi kis patakok halaira, a közös erdő és mező kisvadjaira, növényi haszonvételére, főként a létfontosságú „faizásra”, a tüzelő-, épület- és szerszámfa biztosítására.

A mezőgazdaság súlya, mint az elmondottakból is kitetszik, az állattenyésztésen és az annak alárendelt földművelésen nyugodott.

A félnomád állattartás a Donig terjedő régi hazában olyan csapadékviszonyok között alakult ki, ahol a nyári félév esőzése a magyarországinak jobbra csak 60–70 %-a volt, ez pedig a jószág legeltetésére többszörösen nagyobb területet és hosszabb legelő utat igényelt, mint az új hazában. A délorosz steppén mindamellett a tavaszi fű a lelegeltetés után nyár végére pótlódik, úgyhogy ugyanazon a területen kétszer lehet járatni a jószágot. Már önmagában ez is megengedte, hogy a legeltetés ne egy téli és egy nyári legelőterület váltásával történjék, hanem a téli szállás mögött elterülő mezőség ismételt legeltetésével.

A honfoglalók a Kárpát-medencében egyrészt sokkal csapadékosabb országot találtak, ahol a fűhozam egyazon terület többszöri (átlagban négyszeri) legeltetését teszi lehetővé, másrészt sokkal változatosabb domborzati, vízrajzi, talajtani és növényzeti viszonyaival helyben kiegyenlíti a szélsőségeket. Ez azt jelenti, hogy egy szűkebb területen, a száraz juhlegelőnek használható homok vagy szikes mellett vizes rétségek is találhatók, tehát egymás közelében lelhető fel a kat. holdanként 10 q alatti és 50 q feletti füvet termő föld. Ennek következtében a megtelepedés nem az etelközi települési modellre, a folyó menti téli szállások sorára korlátozódott, hanem kiterjeszkedhetett a folyóktól távolabb eső belső területekre, ahol egyaránt megtalálható volt az itatáshoz szükséges víz és a téli takarmányhoz szükséges dús réti fű.

Ami az egyes tájfajtákat illeti, e tekintetben ma már nem vagyunk feltevésekre utalva, mert az ásatások alkalmával előkerült állatcsontok vizsgálata szilárd eredményekre vezetett.

A magyarok lova ugyanúgy a kisebb alkatú, finomabb csontozatú keleti lovak fajtájába tartozott, mint amilyen a korábban itt lakott avarok lova volt, de a lókoponya eltérő alaphosszából ítélhetően változatosabb volt.

A kora Árpád-kori szarvasmarha ugyanabba a rendkívül kis termetű, finom csontú, rövid szarvú fajtába tartozott, mint amibe a késő avar kori marha, s alatta maradt a pontusi steppe nagyobb termetű szarvasmarhájának. Ez abban lelheti magyarázatát, hogy a honfoglalók csordáik javát Etelközben hagyni kényszerültek, s a Kárpát-medencében az egykori avar marhaállományt vették birtokba. A magyarok Etelközben hagyott nagyobb testű marhaállománya azután a kunok bevándorlásával a XIII. században került be Magyarországra, s vált a „magyar marha” ősevé.

A magyar juhval azonosított egyenes pödrött szarvú magyar racka nem található régészeti leletekben, s lehet, hogy helyi tenyésztés eredménye. A csontleletekből két fajta jelenléte állapítható meg, a rövid szarvú európai tőzegjuh utóda, mely az avar korban is elterjedt, s egy kis termetű fajta, melynek szarva nagy ívben fordul.

A disznócsontok két elterjedtebb fajtára mutatnak; a zalavári anyagból egy finomabb csontozatú fajta mutatható ki, mely az ott lakó szlávokhoz kapcsolható, míg az Alföldön egy nagyobb termetű, koponyájában a vaddisznóval rokon fajta egyedei tűnnek fel.

E legelterjedtebb háziállatok kiásott csontjainak százalékos megoszlása két kora Árpád-kori tiszántúli faluban, Kardoskúton és Tiszalők–Rázompusztán így alakult: ló 27 és 24 %, szarvasmarha 31 és 34 %, juh 16 és 8,5 %, sertés 15 és 21,5 %, ami a ló és a marha esetében reális számot ad, de a juh alacsony és a sertés magas számaránya aligha tükrözi az István kori magyarság háziállatainak számát.

Amíg a régészet lehetőséget nyújt arra, hogy mind Etelközben, mind az új hazában tenyésztett állatok arányát megismerjük, a honfoglaló magyarság állatállománya számszerűen nem állapítható meg, s arra sincs támpontunk, hogy az új hazában egy család gazdasági üzeméhez hány állat számítható. Nem csupán az állattartó kis- és nagycsalád szerkezete és üzeme ismertelen, hanem a 895-i állatvesztesség és a zsákmányolt pótlás mennyisége is. István király törvényei (II. 1. §) ugyan említést tesznek a papot ellátó két rab család (*mancipium*) kezére adott állatokról (csödör és kanca, 6 ökör, 2 tehén és 30 kisállat), s ezeknek és a feltehető családszámnak a beszorzásával történt is kísérlet az ország jószágállományának kiszámítására, de ismerve az eltérő társadalmi rétegek igen eltérő vagyoni helyzetét, a becslés véglegesnek nem tekinthető. Viszont a Kárpát-medence legeltetésre alkalmas területének jószágeltartó képessége kiszámítható lesz, mert – mint a fenti táblázatból kitetszik – a különféle talajok holdankénti fűhozama ugyanúgy ismeretes, mint az az érték, hogy ezek hány nagy- és hány kisállatot tudnak eltartani. Előzetes becslés bárkit meggyőzhet arról, hogy az a legelőföld, ami a X. századi Magyarország 22 000 000 hektárnyi (40 000 000 kat. holdnyi) legeltethető területén rendelkezésre állt, olyan magas jószágszám eltartására képes, ami többszörösen meghaladta egy 4–500 000 főnyi félnomád nép feltehető jószágállományát. (A legjobb legelők Szentgyörgytől Szentmihályig kat. holdanként 2 ötmázsás nagyállatot vagy ugyanannyi súlyú kisállatot, a legsilányabb juhlegelők 0,1–0,2 nagyállatot és 1 juhot tartanak el; ehhez számítható ugyanannyi terület fűhozama a téli évadra, s ezek kat. holdanként talajtól függően 50–500 kg élőállat eltartását biztosítják.) Mindebből leszűrhető, hogy téves az a közhiedelem, mely sze-

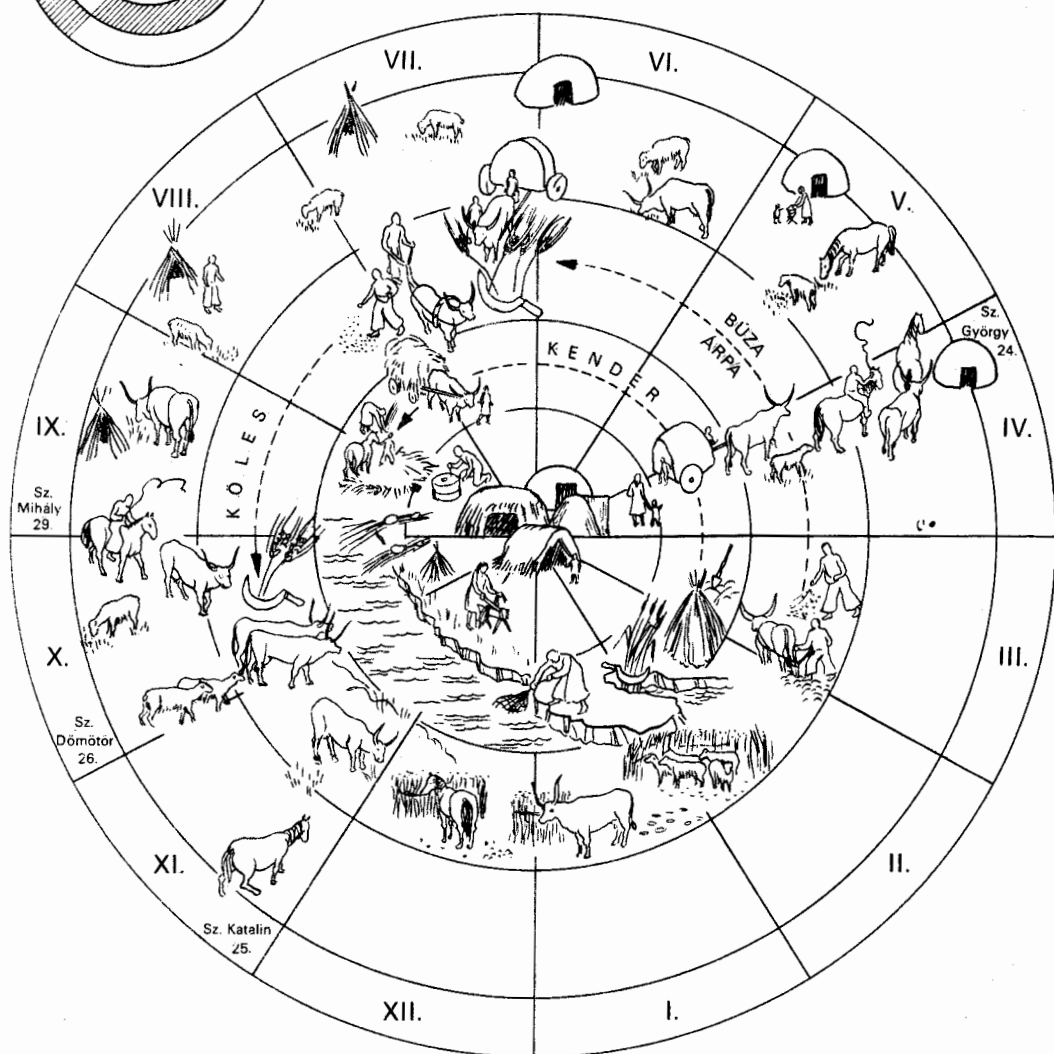
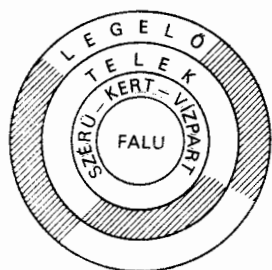
rint az új hazában a honfoglalóknak állataik számára nem volt elegendő legelőjük. Ellenkezőleg, annyi és olyan változatos legelő állt rendelkezésre, hogy egy-egy aszályos év nem okozott katasztrofális állapotpusztulást. Nem sokkal volt kedvezőtlenebb a helyzet a kevésbé csapadékos, de jóval kiterjedtebb Etelközben, amelyhez képest az új haza annyiban mutatkozott előnytelenebbnek, hogy síkvidéki folyópartjain nem jutott minden téli szállásnak hely, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az 5000 km-re tehető síkvidéki folyópartoknak a 4–600 000 főnyi népesség 35–200 főt felölelő telepei, ha nagyon sűrű, 5 km-es falutávolságot tétélezünk is fel, csak a lakosság negyed-ötödrészének tudtak helyet biztosítani. Viszont a háromszor több sík területet nyújtó Etelköznek (a Dontól a Dunáig terjedő területnek) 16 000 km-re számítható folyópartjai az egész lakosság téli folyó menti elhelyezkedését lehetővé tették, ritkábban elhelyezett, nagyobb lélekszámú telepekkel. Míg e téli szállások mögött soknapi járóföldre terjedtek a legelők, Magyarországon a legelők távolsága szükségszerűen egy- vagy félnapi járóföldre csökkent, mert a dúsabb fű megengedte a többszöri legeltetést, a patakok, erek és állóvizek sűrűsége pedig a sűrűbb települést.

Hogy átlagban mekkora volt és hogyan helyezkedett el egy téli szállás (falu) legelőterülete (határa), arra a X. századi temetők sűrűségéből lehet lesz szilárdan következtetni. Az mindenesetre bizonyos, hogy egységes faluhatárookra számítani nem lehet, mert a kiosztott határ nagysága egyrészt a legelő minőségétől, másrészt a megszálló közösség vagy úr állatállományának nagyságától függött, a főemberek pedig külön téli és nyári legelőterülettel is rendelkeztek. Ha a köznép esetében valószínű is, hogy a több kiscsaládból álló nagycsalád közös gazdasági üzeme együtt legeltetett, kérdéses, hogy az egy téli szálláson lakó nagycsaládok együtt tartottak-e legeltetéskor. Nomád népeknél az együtt tartás háborús veszély esetén áll fenn; békés periódusokban viszont az aulok szétszóródva, önállóan legeltetnek.

A különféle állatok együtt legeltetése szintén az állatállomány nagyságától függött, mert gazdag úr külön legeltette méneseit, gulyáit, nyájait és kondáit; kevesebb jószág esetén viszont a nagyállatok (ló és szarvasmarha) együtt jártak, esetleg velük legelt a juh, de a bűdös disznónak mindig külön legelője volt valamilyen fertős helyen. A különféle fűhozamú legelők használatba vétele szintén területenként változott a nagycsalád fő elhatározásától függően.

A magyarországi félnomád legeltetés hely és idő szerinti lezajlása, ugyanúgy, mint az egész mezőgazdaság naptára, felderítetlen. Ha e helyütt erre mégis kísérletet teszünk, az nem a véglegesség igényével készült, hanem csupán egy modellt ad, amelyben ismert tények elrendezhetők.

A hó tél végi eltakarodása és a föld felszáradása után az állatot a téli állás helyéről, a „telekről” kihajtják a közeli zsendülő fűre: a telket – ha több van, egyiket közülük – felszántják és gabonával bevetik, majd a közösség apraja-nagyja (az öregek kivételével) kivonul a távolabbi legelőkre, ahol a jószág meghatározott „járásait” követve, a nagycsalád sátortábora többször helyet változtat. Gabonaérés idejére, július elejére térnek vissza a faluhoz, amikor esedékes is a második fű legeltetése a falu környé-

58. A magyar paraszt gazdasági naptára a kora Árpád-korban

kén. Mivel a kölest nem csupán gyeptörésre használták, hanem népeledel volt, melyet másodvetéssel is termeltek, feltehető, hogy aratás és a szérűre való behordás után a tarlóba vagy egy másik telekbe vetik a kölest, ami egy nyári szántás kapcsán történhet, majd az állatokat a férfinép újból kihajtja a távolabbi füvekre, míg az asszonyok a nyár végére esedékes házi munkát végzik. A köles szeptember végi aratása után a szarvasmarha és ló az álláson éjszakázik és nappal dolgozik vagy a közeli legelőket járja, míg a juh Dömötör napig (okt. 26.) a határbeli maradék füveket nyírja. A szükségesnél több legelő állván rendelkezésre, nincs is lehetőség a határ háromnál többszöri átjárására. Télen, főként a hideg szél és hóvihar elleni védekezésül, a falu alapterületét megközelítő telken nádfalból épített szárnyékok vagy *karámok* fedezékében húzódnak meg, a féltettebb állatok pedig, állatfajták szerint szétválasztva, a földbe ásott fedett ólban vagy nádból épült, középen nyitott juhólban. Nappal azonban mindaddig legeltetnek a falu közelében, amíg a hótakaró megengedi. A szarvasmarha a rétek és fenyérek sásféléit eszi, de a ló is talál magának száraz fűvet, levelet, nyomában meg a maradék fűvet elfogyasztó juh jár. Magas hó esetén már takarmányra szorulnak.

Régebben azt hitték, hogy a honfoglaló magyar, mint nomád, nem takarmányozott, s a takarmányozást az új hazában tanulta. Takarmányt azonban a tiszta nomád is ad állatainak, a takarmánygazdálkodás pedig jellemző a félnomád állattartásra. A magyar nyelv honfoglalás előtti szókincse a takarmányozás ismeretéről tanúskodik. *Fű* és *vág* szavunk ugor eredetű; az előzőnek középkori *szénafű* (1349), az utóbbinak *rozsvágó* (1478) összetétele igazolja, hogy a középkorban a *fű* 'széna' és a *vágás* 'kaszálás' jelentésben élt. Alighanem a *fű* szó ugor gyökéből (vö.: *pom*, *pum*) gyakorító -r képzővel lesz levezethető *fenyér* szavunk (vö.: a *fenyő* zürjén *pomel* megfelelőjét), s az ezzel jelölt vízenyős 'füves hely' volt őseink kaszálója. A fűvágás régi eszköze a török eredetű szóval jelölt *sarló* volt; ennek régi, gyöngén hajlott alakja pedig egyezett a kasza középkori ősének formájával. Mivel minden keleti nép használja, nem lehetett ismeretlen a fűhányásra szolgáló ágas fa, a villa sem, ennek nevét azonban a szláv eredetű *villa* teljesen kiszorította.

Ami a takarmányozás szláv eredetű jövevényszavait illeti, figyelemre méltó, hogy a *széna* a XI–XIV. században nem a mai 'fenum, széna', hanem 'fenetum, kaszálóföld' jelentésben élt (1055–1393), némely vidéken meg *szénafű*nek nevezték a kaszálót, s csak a XV. századtól terjedt el a *széna* mai jelentésében. Az a körülmény, hogy a kaszáló jelentésű *széna* szó helynévben a Dél-Dunántúlon már 1055-ben előjön, korai átvételét valószínűsíti, akár az óoroszból, akár a pannoniai szlovénból, noha 'fenetum' jelentését a szlávból nem ismerjük. Mellette a régi *fenyér* szó jelentést változtatva élt tovább. Szláv eredetű a *kasza* szó is, amely a késő középkorban terjedt el és szorította ki a *sarlót*; elterjedése egy új kaszaforma bevezetésével lehetett kapcsolatos.

Mindent összevéve bizonyos, hogy a túlnyomóan félnomád honfoglaló magyar nagycsaládok takarmányoztak feltett jószáguk számára, minél kevesebb jószáguk volt, annál nagyobb mértékben. A honfoglalás után pedig megnőtt a takarmányozás

jelentősége, amiben döntő szerepe volt annak, hogy a besenyő veszedelem miatt az állatállomány nagyon megcsappant, s a kevés megbecsült jószág tartása szükségszerűen közelített ahhoz a takarmánygazdasághoz, amit az itt talált népesség folytatott. István kori takarmányozásról tanúskodik Gellért *Deliberatiójának* kitétele az árpáról, mint emberi és állati eledelről (*hordeum servile et animarum ciborium*). Amíg az árpa szemtermésének az emberi táplálkozásban volt nagy szerepe, addig a tavaszi árpa puha szalmája ma is számon tartott takarmány. A takarmányozás méreteiről tanúskodnak a magyar krónikák is. A XI. század végi gesztairó Salamon és Géza harcainak történetében azt írja, hogy a tiszántúli Géza herceg sarló-kaszásokat és villásokat (*falcatores et furcantes*) gyűjtött, s idézi Erney ispán szavait: „Amit ezer sarló-kaszás levágott, tízezer villás sem tud begyűjteni.”

A magyar állattartásról adott kép nem volna teljes, ha nem szólnánk arról, hogy az állatvagyon nagysága mennyire kihat az állattartás módjára. Hogy a főemberek nagy csordái, ménesei, nyájai csak rideg módon voltak tarthatók, azt nyilvánvalóvá teszi, hogy sok állat takarmányozása lehetetlen volt, de szemléltetik Gellért nagyobb legendájának szavai is Ajtony megszámálhatatlan szilaj (*indomitus*) lováról, amelyek mellett kezes loyait pásztorai „házakban” (*domibus*), azaz földölakban tartották. A nagybirtokra jellemző az állatfajták szerint elkülönített istállózás, amit a *lóól* (1208: *Luoul*), *borjúól* (1211: *Bureu ohul*) és *juhól* (1208: *yuhol*) helynevek igazolnak, de a középkori adatok szerint a szilaj állattartás is leginkább nagybirtokon élt tovább. A pécsváradi összeírás a püspöklaki erdőt jelöli ki baromlegeltetésre (*ad pasturam bestiarum*), bár a monostor lovai (120), tehenei (88), juhái (964), disznai (127) és kecskéi (42) felsorolásakor éppen az ökrök számának közlését mulasztja el. A XII–XIV. századi oklevelek gyakorta tesznek említést főurak szilaj méneseiről és gulyáiról.

A köznép jószágállományában döntő változást kellett eredményezzen István király törvénye az egyéni jószágtulajdon bevezetéséről, ami azt jelentette, hogy az eladdig osztatlan nagycsaládi állatvagyon „füstönként”, azaz adózó háznépenként megosztásra került, s több olyan kis üzemegységre töredezett, amely már nem volt képes egyedül egy nehézeke igaerejét (8–10 ökör) kiállítani. Az önállóan termelő félszabadnak a szolgáltatások szerint általában volt fogatolható lova és robotba adandó szarvasmarhája, s maga is szántott-vetett. De mennél kevesebb marhája volt, annál kevésbé engedhette meg magának azt a fényűzést, hogy meddő ökröt tartson, s ezért téhenrel dolgoztatott, ami tej és tejtermékek mellett állatszaporulattal is jutalmazta. Egy ilyen szegény „üzemegységet” mutat be a bakonybéli összeírás XII. század eleji része a dunántúli Borsodi faluból, ahol 1 ekével 4 tehenet, 2 lovat és 10 disznót adtak. A szegény ember „tehen” igaereje annyira el lehetett terjedve, hogy a vele teljesítendő kollektív szántórobot elnevezése *eneü-szántás* (1226–1240) lett, ahol is *eneu*, régebbi *enech* a török *inak* „tehen” szóval, ill. mai *ünő* szavunkkal azonos, mely a középkorban még tehenet jelentett (1462). A szegény közrendű állattartása a közös tartás felől az egyéni felé tendált, ami azt jelentette, hogy nagyállatait előbb-utóbb ólban tartotta, télen takarmányozta és a falu csordájával a közlegelőn legeltette.

A gazdag „bőség” és a szegény „ínség” osztálya közötti átmenetet a harcos jobbág középíréte jelentette, mindmégannyi saját igaerővel rendelkező „ökrös gazda”. Ezeknek lovuk annyi volt, hogy gazdasági üzemük nem érezte meg, ha lovon katonai szolgálatot teljesítettek.

Már a fentiekből is kiténik, hogy a kora Árpád-kori „telkes” földművelés az állattartás függvényeként fejlődött ki.

Művelés alá elsősorban azt a földdarabot vették, amely hosszabb időn át jószágállásul szolgált, vagy amelyet a nagyállat és juh rendszeresen trágyázott, „telkesített”. Ezért nevezik XIII–XIV. századi okleveleink a trágyás földet vagy faluhelyet gyakran teleknek. E rendszer kezdeti általános voltát bizonyítja, hogy tatárjárás előtti adataink a telket egyenesen a szántófölddel (1086: *rus*) vagy megművelt földdel (1228: *culta terra*) azonosítják. A legelő nem vált telekké azáltal, hogy a jószággal legeltették, s így nem tekinthető a *telek* a szántó-legelő váltó rendszer éppen megművelt felének: adataink szerint a *telek* a határnak rendszeresen vagy hosszú ideig trágyázott darabja, melyre ez a megjelölés helynévként is rászállt.

A faluközösségek „telke” (s a délszláv eredetű *tornuk*) rendszerint a falu mellett terült el, de a dús növényzet elárult olyan „telkes” földeket is, ahol korábban, pl. az avarok idejében szálláshely volt, s ha a falu melletti telek kimerült, új telkes földet törtek fel, mely mellé át is költözhettek. Ilyen esetben a régi faluhely is „telek” lett, melyet művelés alá vettek.

A nemzetségfők, s utóbb a nagybirtokosok rideg állattartásának folyománya volt, hogy a határ külső részein is létesültek jószágállások, ahol a pásztorépitmények védelmében az állat áttelelt. Ezekből lettek az Alföldön és Erdélyben a személynévvel nevezett határbeli „telkek” (1208–), melyeket utóbb mezőgazdasági művelés alá is vehettek. A telkes művelés módjára közvetlen adatunk nincs; néhány nyelvi és néprajzi archaizmus, valamint régészeti lelet alapján azonban megkísérélhető rekonstruálása.

A földművelés kezdeti formája a kézi, fejlettebb módja a szántóművelés. A magyar-ság a nagyállattartással az utóbbira tért át.

Mint fentebb érintettem, Közép- és Kelet-Európában a honfoglalás előtt három, ekevassal felszerelt ekefajta terjedt el, mely különféle neveken ismert. A földben végzett munkája után a könnyű fajta megnevezése „karcolóeke”, a közepesé „túróeke” és a nehézé „fordítóeke”. Alakja és szerkezete szerint igen sok fajta van, de a karcoló típus általában „kampós eke” formájú, a csoroszlyával is ellátott túróeke olyan talpon csúszik, melynek hegye szimmetrikus, dárdahegy alakú ekevassal van ellátva, s így a „talpas” elnevezéssel jellemezhető, míg a kormánydeszkájával a földet kiforgató „ágyeke” részben a kezdetlegesebb „váltóeke”, részben a fejlettebb „kerülőeke” csoportra osztható; az utóbbinak csoroszlya mellett aszimmetrikus ekevasa, taligája és kettős szarva van. Szláv nyelvterületen az egy ló vontatta karcolóekét, a *szochát* az északi erdős, köves vidékeken használták, a közepes földtúró eke neve a *ralo*, míg a több ökröt vontatta nehéz ágyeke *plug* néven ismert már az orosz évkönyvek 1100 előtti szerkesztésében. A két utóbbit, az *aka puszt* és *szabant* a volgai bolgárok is használták a IX. században.

A magyar nyelv honfoglalás előtti szókincse biztosan tanúskodik a szántás ismeretéről; az uráli *arat* mellett ide sorolható az ismeretlen eredetű *szánt* ige és régi török *eke* szavunk. De magyar szóval történt az eke egyszerű részeinek megnevezése is. Az *ekeszarv*, *eketalp*, *ekefej*, *szántóvas* vagy *laposvas*, *hosszúvas* 'csoroszlya', *vezér*, *köldök* és *köpü* szavakból arra lehet következtetni, hogy az őshazában bolgár-török hatásra a talpas, szimmetrikus vasú túróékét ismertük meg, míg az eke részeire használt régi szláv megnevezések (*gerendely*, *kormány*, *pating*, *taliga*, *tézsza*, *csoroszlya*) alapján feltették, hogy az orosz-szlávok szomszédságában az eketaliga és az ehhez szolgáló rövidebb gerendelyű eke, tehát a fejlettebb nehéz ágyeke használatát sajátítottuk el.

A XI–XII. századi Magyarországon e kétféle eke használatára enged következtetni az a körülmény, hogy az oklevelek az eke (*aratrum*) mellett hol 8–10 ökröt említnek, hol csak 2–4 igavonó barmot.

A szántás a gabonamagvak eredményes vetését könnyíti meg. A vetés általában az egyszer-kétszer felszántott földbe történik. Ebben az esetben szükség van az elvetett magvak boronálására is, vagy valamilyen más eljárásra, ami a magvak földbe jutását biztosítja.

A *borona* régi szláv jövevényszó a magyarban, s így méltán felmerül a kérdés, hogy volt-e ennek átvétele előtt egy kezdetlegesebb, boronát helyettesítő faeszköz, melyet állatokkal végighúztak a földön, vagy egy ezt pótló eljárás. Györffy István mint régi magyar eljárást tartja számon azt, hogy a szántás előtt szórják a földre a magvakat, s ezek a felszántott föld rögei közé kerülve válnak csíráképpé. Mint-hogy ez egy munkafázis megtakarítását jelenti, kézenfekvő a feltevés, hogy a félnomád magyarság is élt vele. Ezt az eljárást kiegészíthette a lábasjóság végigjáratása a szántóföldön, ami a magvakat ölelő rögök megtaposását, szétnyomását eredményezte. Így felvethető, hogy a szántóföld „megtapostatása” a jószággal, amit *nyomásnak* neveztek (1367: *de calcatu pecudum et pecorum quod dicitur nomas*.) eredetileg nem ezt jelentette-e. A XIV. században a „nyomás” szóval már az állatok szántóföldi járatását jelölték, megkülönböztetésül a legelőn való járatástól, s ilyen módon vált a pihentetett szántóföld, az „ugar” magyar nevévé, hogy végül a két- és háromnyomás kifejezésben a földváltó rendszerek műszava legyen.

Ami az elvetett gabonaféléket illeti, a magyar nyelvben a *köles* szó ugor eredetű, a *búza* és *árpa* bolgár-török jövevényszó. E hármat termesztették a volgai bolgárok is, s a két utóbbi egy-egy fajtája, a törpebúza (*Triticum compactum*) és a kétsoros árpa (*Hordeum distichon*) került elő kazárországi ásatások során. Árpád-kori magleletekben búza (*Triticum aestivum*) igen gyakran, köles gyakran és árpa ritkán kerül elő, a szláv nevű gabonafajták közül viszont gyakori a *rozs* és ritka a *zab*. A rosnövények közül a *kender* neve régi török jövevényszó, míg a *lené* szláv; Árpád-kori leletekben mindkettő magva szórványosan előjön.

A búzát, árpát és kendert a félnomádok tavasszal vetik, s így ez lehetett a vetés módja kezdetben Magyarországon is, hol a „telek” gabonával és egy különálló másik trágyás föld kenderrel való bevetése az időjárási viszonyoktól függően már-

ciusban történt. A szántás-vetés befejezése után kezdődött a legeltetés, a nyár derekán került sor az aratásra, amikor a háznép az igásállatokkal visszajött a faluba, kinn hagyva a legelőn a juhnyájukat. A gabonaneműek aratása sarlóval történt, míg a kendert nyűtték, azaz a földből gyökerestül kihúzták, hogy minél hosszabb rostszálhoz jussanak.

A levágott búzát régi török eredetű *kéve*, *boglya* és *szérű* szavunkból következtethetően kévébe kötve a közös szérűre hordták, hol mindenki a maga részét asztagba rakta. Francia keresztesek 1096-i magyarországi útjukon a közös szérűkön (*publicis horreis*) több év búzatermését látták tornyokba rakva.

Az aratás a szaporátlan sarlózással, a kévekötéssel, hordással és boglyába rakással heteket vett igénybe, s ebben a munkában az egész életerős férfi- és asszonynép részt vett, néhány legeltető kivételével. A gazdasági szükségszerűség úgy követelte, hogy azután szétváljon a férfi és asszony munkája.

Férfimunka volt a szántás-vetés, s az aratást követhette a tarlószántás. *Tarló* szavunk régi török jövevényszó. Mint említettem, a régi magyar eljárások között számon tartják a kölesnek a learatott gabona tarlójába vetését, minthogy a fehér köles (*Panicum miliaceum*) alig három hónap alatt beérik. Arra, hogy a köles másodnövénny szerepét tölthette be, következtethetünk abból is, hogy az Árpád-korban terményadóba sohasem követeltek kölest, noha termesztéséről a magleletek bőven tanúskodnak. Ha a köles vetése nyáron történt, megelőzhette a tarlószántás, vagy egyenesen a tarlóba is vethettek. Az utóbbi kezdetlegesebb eljárás esetén feltehető az is, hogy a „beszántás” után az állatokkal átnyomtatták a telek földjét, s ezután következhetett a második rövidebb legeltetés.

Az asszonynép másodszor nem mehetett ki a legelőre, mert a kendermunka erre az időre esett. Az április közepe tájt elvetett kender július végére érik be. A kendert kézzel nyűvik, majd kévébe rakva a kenderföldön szárítják, azután hazahordják és kicsépelik a jövő évben elvetendő kendermagot. Nyár végétől a kévéket a folyóvíz szélén lerakva legalább két héten keresztül áztatják, majd újból szárítják, taposással puhítják, s elkezdődhet a törése, amit tilon végeztek. A tilolással eltávolítják az ocsút (pozdorját) a kenderrosttól és a csepűtől (kóctól), majd a rost fésülés után fonásra és szövésre alkalmassá válik.

Mivel *fon* és *sző* szavunk finnugor eredetű, a *vászon* iráni, a *kender*, *tiló*, *csepű* és *ocsú* pedig régi török jövevényszó, bizonyos, hogy a kendermunka részét képezte a félnomád magyar nép gazdasági életének, ez pedig az asszonynépet a nyár derekától a faluhoz kötötte.

A ruházkodás másik fő anyagának, a bőrnek a kikészítése a férfiakra hárult, ez azonban kevésbé volt helyhez kötött, s egy részét legeltetés közben is elvégezheték. Mindenesetre a cserzést, páholást csak víz mellett lehetett csinálni, s erre a téli szállás alkalmasabb hely volt.

A baromlegeltetés befejezésének hagyományos ideje, Szent Mihály napja (szeptember 29), alkalmas idő lehetett a köles aratására, s ezt akár követte tarlószántás, akár nem, a telek újból megnyílt a lábasjószág számára. Ha a marhát, lovat nappal

ki is hajtották a közeli legelőre, ideje jó részét már a telken töltötte, és telkesítette a földet a következő évi intenzív gabonatermesztés megalapozására.

Ezzel egyidejűleg a falu és a faluvég vált minden gazdasági tevékenység központjává. Sor kerülhetett a szérűn tornyosuló gabona kicsépelésére, aminek hagyományos módja a lóval való „nyomtatás” volt. A szérű ledöngölt földjére szórták a szálas gabonát, s egymás mellé fogott lovakat járatnak körbe rajta, amíg a szem kipergett belőle. A takarmánynak is használható szalma eltakarítása után összeseperhették a búzát, árpát vagy rozsot.

A gabonamag őrlése a X–XI. században Magyarországon főként kézimalommal történt. Ennek régi neve a török eredetű *ör-* „forgat” szóból képzett *örmény* volt. Egyébként Európa-szerte elterjedtek a késő latin *molina* „malom” szó fejleményei, s e vándorszó valamelyik alakja, az olasz *molino*, az ófrancia *molín*, de leginkább a szláv *mьlin* lett forrása *malom* szavunknak.

Hogy István király korában a kézimalom (*mola*) az Alföldön otthonos volt, arról Gellért kisebb legendájának elbeszélése alapján szóltam a „magyarok szimfóniája” kapcsán. Ugyanakkor a vízimalom használatát bizonyítja a veszprémi püspökség 1009-i oklevelének tartozékfelsorolása, ahol „vizek és vízlevezetők, malmok” sorrendben említik a *molendinumot*.

Régészeti leletekben egyre-másra kerülnek elő malomkövek a korai Árpád-korból. Olyan is lehet köztük, amelyet nem emberi kéz vagy vízi erő hajtott, hanem rúd hozzáerősítésével állat forgatott. A későbbi nagy Gellért-legenda a kézimalom mellett „barom vontá” malmot is említ, a mai szárazmalom őst.

Agrártörténészek szerint a kora középkori földműveléssel az elvetett magnak csak a dupláját lehetett megtermelni. Hogy a magyar telkes földművelés termelékenység szempontjából hogyan viszonyult más európai művelési módokhoz, nem tudjuk, de az valószínű, hogy olyan kevés emberi munkabefektetéssel, mint telkein, másutt nem termeltek annyi gabonát, s ez eredményezte, hogy a honfoglalók földművelési szokincse és eljárásai messze túléltek a félnomád gazdálkodást.

A telkes művelés kiterjesztésének az szabott határt, hogy a telkek nem voltak a kívánt mértékben növelhetők, hiszen ez csak a félnomád legeltetés további kiterjesztésével lett volna lehetséges. Már a telekföldek kimerülése és új termőföld nyerése is arra kényszerítette a félnomádot, hogy a határ más részén vegyen művelésbe egy másik telket vagy egy termékeny földdarabot. A nehézekével feltört földbe első ízben kölest vetettek, mert ennek dús gyökerei előlték a gyomot, s utána megindulhatott a telkesítés. Ez azonban maga után vont, hogy a téli szállás vagy falu is átköltözzék az új telek mellé. Ez ellen léptek fel Szent László és Kálmán törvényei, s tilalmuk egyben jelzi, hogy a X–XI. századi telkes műveléssel párhuzamosan Magyarországon folyt másfajta művelés is, amely több emberi munkát kívánt, de nem követelte meg a falu elmozdulását; ilyen művelést folytatott a hazai szlávság egy része és a szolgákkal termelő nagybirtok.

Az itt talált, javarészt szláv lakosság az „avar” alattvalók és a szomszédból beköltözött nyugati és déli szlávság összeötvöződéséből alakult. Mezőgazdasági szem-

pontból ez a félnomád nagyállattartó és félig helyhez kötött kisállattartó életmód keveredését jelentette. Mivel a szláv elem, az őslakó szlovéneket nem tekintve, különféle vidékekről jött, földművelése sem lehetett egységes, s ezt még az úri gazdálkodás eltérő módja is tarkíthatta.

A hazai szlávtság honfoglalás kori termelőmódját általában a magyar nyelv szláv jövevényszavaiból szokás rekonstruálni. Ez a kézenfekvő módszer azonban csak erős kritikával alkalmazható, mert a szoros magyar–szláv érintkezések Etelközben kezdődtek, legintenzívebb korszaka a X–XI. századra esett, amikor az őslakó szlovének beolvadtak a magyarságba, újabb lendületet vett a XIII. századtól, a hegyvidék betelepítésével, majd a XV. századtól, a délszláv menekülők befogadásával, de több mint egy évezreden át az állandó szomszédság is hozzájárult kultúrjavak és szavak kicseréléséhez.

A legtöbb szó átadójának vagy az átvétel idejének megállapítása kérdéses, művelődéstörténeti következtetés levonását pedig az nehezíti meg, hogy a szavak jelentése változott, de módosult a réteg- vagy csoportnyelvbe átvett szó földrajzi elterjedése is. Általában véve szláv eredetű magyar tájszóból vagy olyan szláv jövevényszóból, amelynek magyar megfelelője is található, messzemenő következtetést levonni nem lehet. A magyar nyelv szláv elemeinek kultúrtörténeti értékelésénél elengedhetetlen annak vizsgálata, hogy élt-e a régiségben vagy él-e a népnyelvben párhuzamos magyar kifejezés, tehát a magyar és szláv oldal együtt szemlélendő, s annak a szemmel tartása sem érdektelen, hogy bizonyos művelődési szókincsből mennyi terminust *nem* vettek át. A szláv földművelés hatása a magyarra egészen másként fest, ha áttekintjük régi szláv szókincsét, mely a helynévanyagban is tükröződik. Így pl. a művelt és élt föld különböző válfajait jelző régi szláv szavak: *iz-žar, lędo, paseka, sęč, kęręč lazъ, kopanica, novina, pol'e, niva, orlęji, zagorda, rędъ, přęlogъ, ugarъ, lęcha, polsa, bolna, lęgъ, pol'ana, sadъ, tor*; ezekből csak a *parlag* és az *ugar* került át a magyar köznyelvbe; előbbi a *leg-* 'feküdni' tő, utóbbi a *goręti* 'égetni' ige képzett alakja. Jelentésük ennek megfelelően változott, míg utóbb a *parlag* 'Ruhefeld, pihentetett föld', az *ugar* pedig 'Brachfeld, harmadévenként vetetlen föld' jelentésben állandósult. Volt az utóbbinak párhuzamos magyar elnevezése is a *nyomás* szóban, mely 'ugar' értelemben a Dunától keletre ma is használatos. Amennyiben az *ugar* a többnyomásos gazdálkodás műszavaként került volna át a magyarba, e rendszer országos elterjedése nem régibb a XIII. századnál. Az *ugar* oklevelekben ténylegesen csak 1300 tájától jelentkezik, és pedig az Ipoly-vidéken 'novalis, újonnan felszántott föld' jelentésben. Korán tűnik fel helynévben (1090 körül) a tisztást vagy irtást jelentő *láz* szó, ez azonban a magyarban csak tájszóként élt. A fenti szláv szavak zöme egyébként magyarországi helynévben előfordul, pl. *Izsér, Lend, Szécs, Pulya, Néva* stb., ami a Kárpát-medencében való szláv nyelvi használatukat igazolja.

Nagyobb arányban vettünk át a szlávból haszonnövény- és földművelésszervező elnevezéseket, noha e tekintetben a gabonafajták nevének kölcsönzése jellegzetesen egyoldalú.

420 A gabonaneműek közül nem vettük át a *žito* 'gabona', *proso*, *pъseno* 'köles',

пшеница 'búza', (*ј*)*еѣбмь* 'árpa', *пыръ* 'tönköly' nevét, viszont átvettük a szláv *gobino* 'bőség, bő termés, termény' jelentésű szót *gabona* szavunkkal, mely XV. század előtti személy- és helynévből mindedig nem adatolt, a *ръзъ* 'rozs' szót és az *овъсѣ* 'zab' szót *osz* alakban, melyről XIV–XV. századi szójegyzékeink hibás *oszt*, az feljegyzései tanúskodnak, de ennek -*d* kicsinyítővel ellátott alakja él *Ózd* helyneveinkben. *Ózd* eredetileg ugyanolyan Árpád-kori személynév volt, mint *Árpád*, *Buzád* és *Rozsd*. Az 'abrak' jelölésére hatolt be nyelvünkbe egy másik szláv szó, a *zobati* 'zabálni' ige *i*-tövé főneve, a *zobъ*, mely mai jelentését csak a középkor végén vette fel. A gabonatermesztés szókincse egyértelműen vallja, hogy a szlávok révén csak a földművelésüket jellemző rozs és zab termesztését ismertük meg.

Gazdagabb a kerti vetemények átvett szókincse, bár ez sem kizárólagos. Korai szláv kölcsönzések a magyarban: *рѣпа* > *répa*, *бобъ* > *bab*, *лѣтя* > *lencse*, *капуста* > *káposzta*, *копръ* > *kapor*, *макъ* > *mák*, *лънъ* > *len*, viszont nem vettük át a *горчъ* 'borsó', *чеснъ* 'hagyma', *чренъ* 'fokhagyma', *конопа* 'kender', *чъмелъ* 'komló' szót, ezekre ui. a honfoglalás előtti török eredetű *borsó*, *hagyma*, *kender*, *komló* szavakat használtuk. Ide sorolandó a *loza* 'szőlő (vessző)' és *vino(grad)* 'szőlő(kert)' is, mely régi török *szőlő* szavunkat nem szorította ki.

Hasonló képet mutat a legfontosabb földművelő eszközök neve; a szláv ekefajták *plug* és *ordlo* (> *radlo*, *ralo*), valamint északi szláv *socha* neve közül egyet sem vettünk át, csupán ekealkatrészek nevét, melyek egyrészt magyar szavakat helyettesítettek (pl. *limes*: *laposvas* és *csoroszlya*: *hosszúvas*), másrészt a szlávban sem voltak eredetileg ekealkatrészek nevei (pl. *gerendely* 'tengely, rúd', *pating* 'gúzs' és *kormány*), és az eke középkori fejlődése során kötődhetek egyik-másik szláv nyelvjárásban vagy éppen a magyarban egy alkatrészhez, amilyen a kormány. Ami a régi szerszámokat illeti, nem vettük át a *сарпъ* 'sarló' szót, mely eredetileg rövid szénavágó eszközt jelentett, viszont átkerült a magyarba a *grablje* > *gereblye*, *vidlo* > *villa* és *lopata* > *lapát*, eredetileg 'ásó-lapát' szó, de amint az utóbbira megvolt magyar *ásó* szavunk, úgy kellett rendelkezünk régi magyar szóval a villára is. Ami a kapát illeti, a legújabb kutatások szerint a kapás művelés eredetileg ásással történt; *kapa* szavunk egyébként a magyarban bekövetkezett elvonás a *kapálni* igéből, mely maga is a szláv *kopati* 'ásni' ige átvétele, ugyanakkor *ásó* szavunk *ašov* alakban átment a délszlávba. Végül a szlávból ered a *borona* és a *csép* 'cséphadaró, cséplő bot' szó, bár ennek is van párhuzamos neve *másfélfa* szavunkban.

Mennél behatóbban vizsgálja a néprajzi-nyelvi kutatás a régi magyar földművelő szókincset, annál világosabban mutatkozik meg, hogy a fő eszközkészlet magyar és szláv megnevezésében egy bizonyos párhuzamosság tapasztalható, s az eltérések a kétféle földművelés különbözőségéből magyarázhatók, melynek nyomai a magyar Alföld és a dombos-erdős vidék földművelésében századunk elejéig megmutatkoztak.

Melyek a fő jellemzői annak a földművelésnek, amelyet a magyarság a Kárpát-medence dombos-erdős vidékén talált?

Ez a földművelés kevesebb állati és több emberi munkaerővel dolgozott.

Maga a szlávság eredetileg kisállattartó földművelő nép volt. A Kárpát-medencébe költözött szlávság földművelése sokat fejlődött, miután etnikuma magába olvasztotta az eredetileg „tót”-nak nevezett germán gepidákat meg az avar és onogurbolgár maradékok jó részét, s miután az Alföldön és Dél-Pannoniában a görög birodalomból beköltözött agrár népelemekkel, Nyugat-Pannoniában pedig frankbajor földművesekkel jutott kapcsolatba. Ezáltal a sík- és dombvidéki szlávság az antik hagyományokból táplálkozó európai földműveskultúra egyik peremvidéki képviselője lett. Az avar állatállomány birtokbavétele lehetővé tette a Kárpát-medence szláv köznépe számára is, hogy fejlessze az ekés földművelését. A zalavári ásatásoknál előkerült szimmetrikus ekevas a földtúró eke, a ralo használatát igazolja, ami kevesebb igaerőt igényelt, morva területen azonban nehéz ágyekére utaló leletek is vannak.

Ami a szlávok települését illeti, elterjedt nézet, hogy kialakult állandó falvakban (*вѣсѣ, sedlo*) laktak. Kétségtelen, hogy a földház megtelepedettséget jelentett, és nem is volt olyan nagy jószágállomány, ami távolabbi legelők felkeresését igényelte, ugyanakkor több szempont mellett szól, hogy kezdetben a szláv falvakat sem tekinthetjük mozdulatlan, állandó településeknek. Először is feltűnő, hogy IX. századi faluk neve még Pannoniában sem maradt fenn, ami ellene mond a falukontinuitás feltevésének. Másodszor felhozható az is, hogy honfoglalás kori arab feljegyzés szerint a szlávok földháza csak a hideg évszakban, tavaszig szolgált lakóhelyül, de említést tesznek arról is, hogy a szlávoknak – bizonyára egy-egy nemzetségnek – mentsvárai voltak, ahová a magyar kalandozók megjelenésekor, tehát tavasz után, alkalmilag behúzódtak. Harmadszor állattenyésztésüket mindenkor jellemezte a disznótartás, a disznót pedig nyaranta legeltetni kellett, nem tágas mezőkön, hanem makkoltató tölgyesekben, és ha ez nem akadt, bükkös erdőben. Bizonyára ezért telepedtek meg a Kárpát-medencében is előszeretettel az erdős dombvidéken, hegylábaknál és a mocsári tölgyeseknél. Ezek miatt a szlávok esetében is számolhatunk bizonyos kétlakisággal, csak azt nem tudjuk, hogy ez mennyire volt általános, és az egész családot érintette-e. Ettől a bizonyára vidékenként is változó kétlakiságtól eltekintve, a kezdetleges földművelés sem kedvezett a faluhelyek állandóságának.

A szlávok – hacsak nem főúri gazdaságról volt szó – kevesebb barommal rendelkezvén, csak könnyebb túróékét használták, ugyanakkor a földet sem tudták kellően trágyázni; a disznóürülék éppenséggel nem jó trágyának. Ez nemcsak kevésbé termelékeny földművelést jelentett, hanem azt is, hogy az élt föld hamarabb kimerült, s új föld feltörésére kényszerültek, ami a települést is maga után vonhatta.

Az erdőlakó szlávok irtással nyertek megművelhető földet. Égetéses irtásnál a kiszemelt erdő rész fáinak kérget alul körben lehántották vagy körülégették, s a kiszáradt erdőt felgyújtották. A fák kiszáritása, „aszálása” az erdővidéken lakó magyarok közt sem volt ismeretlen, s a lomb nélküli fatörzsek között is lehetett földet művelni. A hamu javította az irtvány talaját, s így érthető, hogy a szlávok a rossz talajú erdős vidéken inkább égettek. Az égetéses irtványt (szláv neveken *izžar, požar, požega, požog*, és eredetileg *ugar*) kimerüléséig művelték, majd újat irtottak, és a régít

fektették (*leđo*). Így változott az *ugar* jelentése is égetéses irtványból, új szántó-földből pihentetett földdé, végül a háromnyomásos művelésben a bevetetlen földdé. Az irtványföld a rendszeres parlagolástól kezdve földhöz kötötte a falut; a leg-szükségesebb igavonó állat eltartása már csak nyári napközi legeltetést és téli takarmányozást kívánt. A kevés, de féltett állatot (kis termetű szarvasmarha, disznó, juh, kecske) nagycsaládonként kerített *akol*-ban tartották, számára rendszeresen *kaszáltak* a *szénafüveken*, s takarmányozásra használták az *asztag*-ba rakott *szalmát* is. A jószágot *jászol*-ból etették, fából faragott *járomba*, *igába* fogták. Minthogy ez a földművelés nem a félnomád legeltető gazdálkodás függvénye volt, s a népesség szaporodásával a legelők rovására korlátlanul lehetett növelni, ebből fejlődött ki a szántót és ugart évente váltó gazdálkodás, mely elvezetett a háromnyomásos rendszerhez.

A dunántúli szláv földművelés színtere már a X–XI. században az állandó falu lett bizonytalan erdőhatárral. Az irtvány és feltört gyeptér megművelése kevesebb igaerő vonta könnyűekével és kevesebb trágyával több szántást kívánt; ezért terjedt a többszöri szántás, feltehetően keresztbe szántott sorokkal. A fő termény a steppénél nedvesebb és hűvösebb nyári éghajlatnak jobban megfelelő rozs volt, emellett rendszeresen kölest, nagyobb gazdaságban búzát és árpat termeltek. A rozs és búza többnyire őszi, az árpa és köles tavaszi, ill. nyári vetemény volt. Sarlóval arattak, mint a magyarok, de a mag elcsépelése nem állati erővel, nyomtatással történt, hanem ember forgatta cséphadaróval. A nyomtatás és csépelés századunk elejéig megkülönböztette a két eltérő eredetű földművelést.

Eltérés volt a rosnövények termesztésében is; a magyarok termesztette kender feldolgozása a bőrmegmunkálással azonos szerszámkészlettel történt, míg a szlávok inkább *lent* termesztettek az európaival többé-kevésbé egyező szerszámokkal (pl. *gereben*).

A régi szláv kapás művelés hagyományai a kertgazdaságban éltek tovább (vö. pl. *bab*, *lencse*, *uborka*, *reték* szavainkat). Gyümölcsneveink a régi török *alma* és *körte* (*körtvély*) szótól eltekintve szláv eredetűek: *szilva*, *cseresznye*, *barack*, *szőlő*, *málna*, *dinnye*. Ha minden esetben nem is kell újonnan megismert növényekre gondolni, a gyümölcsfák ültetését és gondozását a helyi szláv lakosság révén sajátíthattuk el.

A szőlőművelés, melynek eredetében szintén felfedhető a keleti örökség és pannóniai hagyaték, korszakunkban még nem volt általános, s jobbára a király, a főurak és a papság ellátására korlátozódott, így a speciális foglalkozást űző szolgálónépek kapcsán térek ki rá.

A magyar és szláv földművelés nem volt hatás nélkül egymásra. A szlovének beolvasásával, az egységes királyi adóztatás és szolgáltatások kialakulásával, majd az állatállomány országos gyarapodásával és a mezőgazdasági technika kelet-európai fejlődésével mindinkább közössé váltak olyan eljárások és eszközök, amelyek korábban csak egyik vagy másik kört jellemezték. A telekművelés meghonosodott a Dunántúlon, míg az ásó-kapás kertgazdaság elterjedt az Alföldön; a lótarás országossá vált, míg a rozs-, zab- és lentermesztés utat talált az alföldi vidékeken is.

E kölcsönhatásból mindamellett a magyarok mezőgazdasága profitált többet, tekintve, hogy a dunai szlovén mezőgazdaság közvetve az antikvitásig visszanyúló és az avarokét is hasznosító hagyományokkal rendelkezett, és az európai agrárfejlődés irányvonalába esett.

A fent ismertetett kétféle földművelés a társadalom nagy részét kitevő köznép gazdálkodására volt jellemző. Ettől eltért az udvarhelyek mellett rab cselédekkel folytatott szántógazdaság, mely a X. században az Árpádok és a vezérek szálláshelyeit, a XI. században a királyi udvart és a nagybirtokosokat látta el olyan mezőgazdasági termékekkel, amelyeket terményadó formájában nem kaptak meg.

A köznépet és rab szántót egyaránt dolgoztató udvari birtokon, valamint a király által az egyházaknak és világiaknak átengedett birtokon kétféle földműveléssel kell számolni: a saját termelőeszközzel rendelkező félszabadok (várnépek, udvarnokok, „szabados” ínek) önálló gazdálkodásával, valamint az úr igaerejével és ekéjével gazdálkodó szántó szolgák uradalmi (allodiális) termelésével. Az utóbbiak földművelését a maximális igaerő használata jellemzi. István király idejéből erre nézve hiteles adattal nem rendelkezünk, de 1079 táján a királyi szolgálatban megöregedett Gődény úr 2 ekét 20 ökrrel és 5 szolgacsalláddal adott a veszprémi püspökségnek. A 10 ökrös igaerő a XII. században csökkent le 8 ökrösré (1138, 1152, 1186). Bár e nagy ökröszámot a kor kis termetű szarvasmarhája is magyarázza, nem lehet kétséges, hogy nagy méretű ágyekék vonásáról van szó. Ilyen igaerővel és ekével nem volt nehéz a gyeptér feltörése, de művelt földön is jobb termést lehetett elérni, s így az allodium előnyben volt a földközösségben élő félszabad köznép művelésével szemben, amely saját kisebb igaerejével elsősorban a falu melletti telekre volt utalva.

XI. századi határleírásokból csak egy esetben tudunk egy faluhatáron belül a kétféle szántógazdaságra következtetni. Bakonybél alatt terült el az apátság első számú faluja, (Bakony-) Koppány, ahol 16 önálló termelő lovas szolga és 14 igaerővel nem rendelkező szántó szolga lakott. Amikor határát, melyhez akkor Szücsi területe is tartozott (itt lakhatott az apátság öt szücsé!), leírták, e részen említik a teleknek mondott szántóföldet (*rus, quod dicitur theluch*), délkeleten pedig a szerzetesi szántóföldet (*rus monachi*). Bár a körülírt határon belül, Koppány falu szélén is bizonyára volt „telek”, e fenti megkülönböztetés alapján a telket az önállóan gazdálkodó lovas szolgák földműveléséhez kapcsolhatjuk, míg a szerzetesi szántóföldet a szántó szolgák a monostor ekéjével történt műveléséhez és a lovas szolgák szántó robotjához. E lovasok (*equites, servientes cum equis*) az 1086-i összeírás szerint évente 9 napot tartoztak szántani, és pedig 3-3 napot tavasszal, nyáron és ősszel. E hármas szántó robot értelmét a Sankt Gallen-i robotkötelmek 763-i leírása világítja meg: egy kishűbérest arra köteleztek, hogy tavasszal egy napot szántson, júniusban egy nap gyeptörést végezzen és ősszel egy nap a feltört földet szántsa fel és vesse be. Ez pedig a háromnyomásos gazdálkodás jele, mert a tavaszi szántás a tavaszi vetésnek (árpa, zab), a nyári az ugar törésének, az őszi pedig az őszi veteménynek (őszi búza, rozs) szól. István király uralkodása derekán a bajorországi Niederaltaichból jött szerzetesek hozhatták be ezt a művelési módot, amely a Sankt Gallen-i

bencés uradalomban már három évszázada gyakorlatban volt. A háromnyomásos gazdálkodás meghonosítása egyházi nagybirtokon még nem jelentette országos elterjedését; erre csak évszázadokkal később került sor.

A lovas szolgák további kötelmeiből megismerjük a monostori gazdaságban végzett sokféle munkát; szántás mellett ui. tartoztak aratni, betakarítani a szérűre, csépelni (vagy nyomtatni), a szemes gabonát a malomba és onnan a lisztet a monostorba szállítani, „hetes” szolgálatban őrizni a monostor állatait, végül a szántó és szőlős szolgákkal együtt fűteni a füstősházat és a kemencét. A jogtalan szántó és szőlős szolgák és gyermekeik minden munkára foghatók voltak. Annak, amit az apát igaerejével termeltek, nemcsak a fele lett az apaté, hanem ezen felül 10 mérő zab és 10 rőf házivászon is. Az apát gazdaságában a sör készítésekor az árpa vízben való áztatásával segédkeztek (2-3 nap). A sörkészítés fázisaiból tudjuk, hogy ezt követte a szérűn való kiterítés (10-12 nap) és a napon történő csíráztatás, vagyis a malátakészítés. A malátát megőrölték, kádakban víz hozzáadásával cefrézték, majd átszűrték, és ízesítés végett komló makkjának hozzáadásával több órán át főzték. (Bakonykoppány határában 1086-ban *Komlóaszó* nevű völgyet említenek; a vadon is növényező komlót Németországban már a VIII. századtól termesztették!) Lehűtés és egy-két heti erjesztés után elkészült a sör (*brasium*), amit szláv jövevényszóval *szaladnak* is neveztek (1395 k.). A másik házi munka, amire kötelezték őket az uradalomban, a kölesnek a „lükése”, azaz héjától való megtisztítása volt famozsárban vagy kölyüben; így vált ehetővé a köleskása, amit régi magyar néven *lüköttnek* (1395 k.), török eredetű szóval *darának*, szláv szóval pedig *kásának* neveztek. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a szántó szolgák leányai kötelesek voltak a „borsófejtőkben” (*pysalia*) dolgozni, elénk tárul az a sokoldalú tevékenység, ami a XI. században a mezőgazdasági termeléshez kapcsolódott: őrlés, hántás, sörkészítés és rostnövények feldolgozása.

Az udvarnak és az uralkodó rétegnek az agrártermelésen túli szükségletét a szolgálónépek elégítették ki.

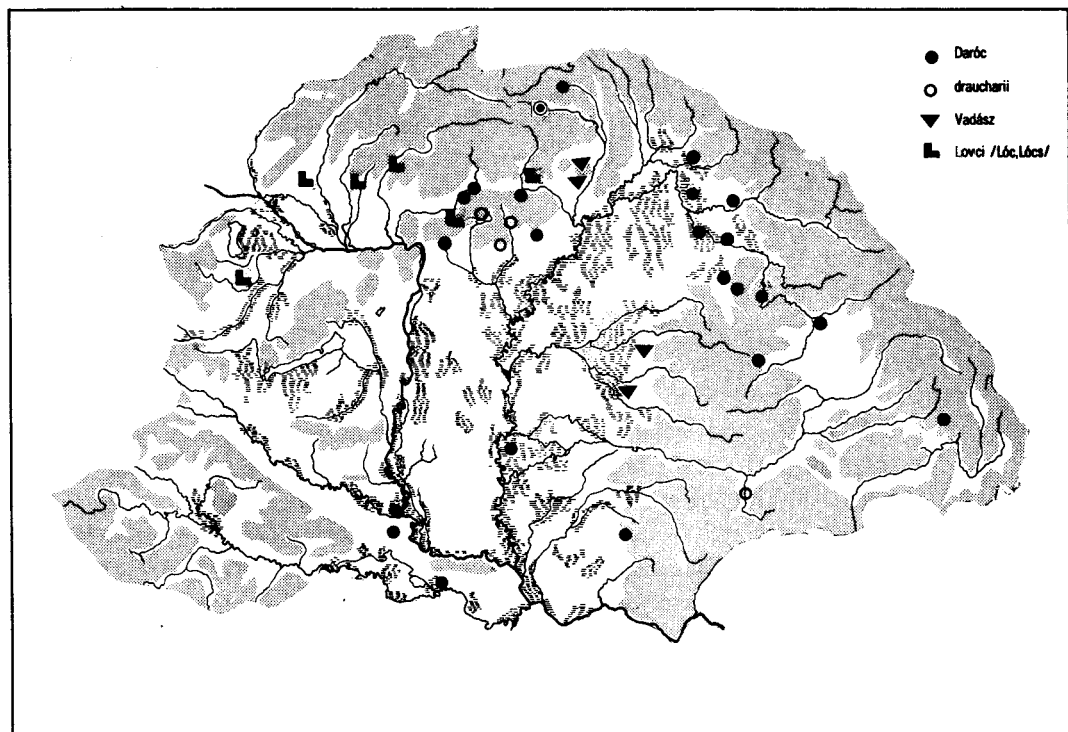
31 / A SZOLGÁLÓNÉPEK INTÉZMÉNYÉNEK EREDETE

Szolgálónépeken (latinul: *ministeriales, conditionarii*) azokat a különféle szolgálatra és szolgáltatásra kötelezett udvari népelemeket értjük, amelyek a természeti gazdálkodás viszonyai között egy-egy udvar sokféle szükségletét ellátták.

Az Árpád-kori történet kutatói az oklevelek száza alapján régóta felfigyeltek a különféle foglalkozást űző szolgálónépekre, és e berendezkedést kimondottan vagy hallgatólagosan úgy tekintették, mint a magyar államszervezés termékét. A szolgálónépi intézmény kialakulása az utóbbi évtizedekben került az érdeklődés homlokterébe, s komoly érvek hangzottak el mellett, hogy e szervezet már a fejedelmek korában kiépült. Lényegében két kérdés vált vitatottá: Mikor történt meg a különféle szolgálatra való beosztás? Milyen eredetű az a szolgálónépi berendezés, amely Kelet-Közép-Európában foglalkozásnévből képzett falunevekben is tükröződik?

Ami a hazai rendszer kialakulásának idejét illeti, István király veszprémvölgyi görög oklevelében (1018–30) az eladományozott udvari népek már ilyen szervezetben jelennek meg, sőt van olyan falu, amelyet a benne lakók foglalkozásáról neveztek el (*Szántó, Gerencsér*). Ez bizonyossá teszi, hogy a szervezet legkésőbb István király uralkodása idején megvolt, ami megengedi azt a feltevést, hogy már a fejedelmek korában legalább részben kiépült, de nem jelenti azt, hogy a királyság korában a szervezetet tovább ne fejlesztették volna. (Ilyen továbbfejlesztés az erdőispánságok 1200 körüli szervezése kapcsán igazolható.)

Mivel a magyarországi oklevelekből megismert intézmény Nagy Károly frank birodalmában is létezett, felvetődött az a gondolat, hogy a frankok már a IX. századi Pannoniában meghonosították, és ez élt tovább minálunk. A magyarországi berendezkedés azon vonása, hogy a foglalkozásnevek falunevekben is jelentkeznek, s ezek között szép számmal akadnak szláv eredetűek, vezetett ahhoz a nézethez, hogy régi szláv intézmény volt forrása a magyarországi berendezkedésnek, sőt akadt, aki átadónak a morvákat tartotta. E feltevések fő nehézsége az, hogy a magyar szolgálónépi hálózat egyformán megtalálható az egykori frank-szlóven Dunántúlon, a mor-

59. A XI–XIII. században királyi vadászokat jelölő Daróc, Lóc, (Lócs-a) és Vadász helynevek elterjedése

vák birta Nyitra-vidéken és a bolgár fennhatóság alatt volt Kelet-Magyarországon, országos kiépítése tehát csak az Árpádok uralmi szervezetében jöhetett létre. A panonniai szlovén vagy morva eredeztetés másik nehézsége, hogy van olyan „vadász” szolgálónép, a vadbőrnyúzóval, ill. nyestbőr-, medvebőr-, szíj- és vadtulokszarv-beszolgáltatóval azonosítható *daróc*, amely helynevekben és oklevelekben csak a Kárpát-medence keleti felén jön elő; a Felvidék nyugati felén, a Dunántúlon és a szlavón hercegségben nem található. A bolgár eredetű *daróc* foglalkozásnévvel rokon jelentésű a szláv *lovьcbь* ‚vadász’, de a belőle eredő *Lóc*, *Lócs*, *Lócsa* helynevek csak a Cserhát és a gömör–tornai hegyek vonalától nyugatra lelhetők fel. Eltérő nyelvjárásokban általában eltérő nevekkkel illették ugyanazt a szolgálónépi telepet, függetlenül a rendszer eredetétől.

További nehézsége abban rejlik, hogy az egykor Tótországnak nevezett Szlavóniában, Morvaországban és Bulgáriában e rendszernek igen kevés nyoma maradt. A magyarországgal összehasonlítható cseh- és lengyelországi szervezet számos helynévi és okleveles emléket hagyott maga után, de a cseh és lengyel foglalkozásnevek többnyire eltérnek a magyarországi szláv nevektől.

A magyar szolgálónépi intézmény a cseh és lengyel berendezéssel főleg abban a tekintetben mutat hasonlóságot, hogy ezekben az országokban is megtalálhatók e

rendszer helynévi emlékei, a foglalkozásnévből képzett falunevek, ami olyan jelenségre mutat, hogy az illető falu lakóinak többsége egyféle szolgáltatást teljesített. A cseh, lengyel és magyar kutatás e helynevek vizsgálatát állította középpontba, elsősorban azért, mert a szolgálnépi berendezkedést megvilágító egykorú írott forrás nincs. Sem erről intézkedő törvény, sem minden falu szolgálnépeire kiterjedő összeírás nem maradt fenn, és a különféle szolgálnépek elterjedésének a XI–XIV. századi oklevelekből csak csekély hányada gyűjthető össze. A szolgálnépek intézményének csupán a falunevekben mutatkozó vetülete az, ami a teljességet megközelítően összeállítható.

A kutatásra ténylegesen a forrásanyag hiányos volta és egyoldalúsága nyomta rá a bélyegét. A vizsgálatnak a foglalkozásnévből képzett helynevekre való leszűkítése azonban hasonló egyoldalúságra vezet.

Ahol a falunak a szolgálat kijelölésekor már volt neve, ott nem szükséges e névadást megkövetelni; ahol éppenséggel a faluk sora ugyanazt a szolgáltatást teljesítette, vagy ahol többféle speciális szolgáltató élt egy helyen, s egyik sem vált ki közülük számbeli fölényével vagy fontos szerepével, ott foglalkozásból képzett falunév alig jöhetett létre. Valójában a foglalkozásnévvel nevezett falu a szolgálnépi berendezés egyik határesetete, s olyan sajátos körülmények között keletkezhetett, amikor egy falu lakóinak többségét azonos szolgálatra kötelezték másféle szolgálatot teljesítő falvak között. (Pl. egy udvarnokfalut csak akkor nevezhettek *Udvarnok*nak, ha nem udvarnokfaluk csoportjában, hanem más szolgálófalvak, pl. ácsok, szőlősök vagy vegyes szolgálatúak között helyezkedett el.)

Ha a továbbiakban bőven fel is használom a szolgálnépi falunevekből adódó tanúságokat, az intézmény eredetének vizsgálatánál nem ebből indulok ki, hanem a társadalom viszonyaiból.

A szolgálnépi rendszer kialakulásában három gazdasági-társadalmi tényezővel kell számolnunk: 1. Az uralkodó részéről felmerülő igény. 2. Az alávetett köznép termelési és szolgálati gyakorlata. 3. A szolgálószervezet életre hívása és folyamatos működtetése. Ez a három tényező nagyjából három társadalmi réteghez kapcsolódik. Az első kettő esetében ez nyilvánvaló, mert a rendszer létrejöttének előfeltétele egyrészt az uralkodói hatalom, amely a természeti gazdálkodás bizonyos szintjén igényeit már nem idegen zsákmányból, hanem saját alattvalóitól, állandó szolgáltatás és szolgálat formájában elégíti ki, másrészt az uralkodóval szemben álló, neki alávetett szolganép, amely abban az esetben fogható be ilyen szolgálatra, ha el-sajátítható többlettermékkel vagy rendszeres szakszolgálat (pl. fuvar, őrzés, főzés) képességével rendelkezik, s ha soraiban eltérő vidékek és különféle etnikumok sajátos termelőmódja egyesül. Ebből az is következik, hogy homogén, azonos termelőmódot folytató néptörzs vagy törzsek felett ilyen rendszer nem építhető ki, mert többlettermékük azonos (pl. pusztai nomádoknál juh és ló, erdőlakóknál nyestbőr, sertés és viasz, hegyi pásztoroknál juh, sajt és pokróc). Ilyen módon a fejedelmi szolgálnépi organizáció előfeltétele az alávetett társadalom differenciált, sokrétű termelése, amit egy szűkebb területen csak az előrehaladott társadalmi munkamegosztás, egy népeket egyesítő birodalomban pedig az eltérő termelőmódból adódó „etnikai munkamegoszt-

tás” biztosít. A harmadik tényezőnek, az organizációnak ugyancsak van a társadalomban letéteményese. A fejedelemség igényének rendszeres kielégítését egy erőszak-szervezet teszi lehetővé, amelyet az uralkodó és a szolganép között elhelyezkedő differenciált középréteg működtet. Ez a középréteg a szolgáltatást behajtó és a nép között élő falunagyoktól, száznagyoktól, a fegyveres vitézeken át az udvarházak ispánjaiig terjed, sőt kezdeti fokon a fejedelem kíséretében lévő udvari főemberek (főlovász, főtárnok stb.) is hozzászámíthatók. E középréteg anyagi ellátását a behajtott szolgálmányból való részesedés biztosítja.

Ha e három réteg bármelyike hiányzik, szolgálónépi szervezet nem jöhet létre és nem működhet. Ilyen módon e szervezet kialakulásának előfeltétele a társadalom előrehaladott rétegződése. Tudva azt, hogy a középkori rétegzett társadalmak etnikailag heterogén alakulatok, hiszen már a nemzetségek egyesítése is általában egy idegen nemzetségnek való alávetéssel, ill. a néptől idegen elnyomó apparátussal történik, ebből következik, hogy e rendszer kialakítását nem lehet valamilyen néphez, nyelvhez vagy fajhoz kapcsolni. Valójában a szolgálónépi berendezkedés a különböző földrészekben, Európában, Ázsiában és Afrikában egymástól függetlenül is létrejött. Alakulásában, mint a fentebb elmondottakból következik, döntő szerepe volt a munkamegosztás módjának. Hogy előrehaladott társadalmi munkamegosztás mellett másféle szolgálónépi szervezet jött létre, mint etnikai munkamegosztás esetén, arra két szélsőséges eset, a frank birodalom és a mongol birodalom szolgálónépsége hozható fel példának.

A Nagy Károly uralma első felében szerkesztett *Capitulare de villis vel curtis*, amely a királyi udvarházak berendezését és a gondjukat viselő udvarbírák kötelmeit ismerteti, a következőket rendeli: „Minden udvarbíró tartson szolgálatában jó kézműveseket, azaz kovácsokat, arany- és ezüstműveseket, vargákat, esztergályosokat, ácsokat, pajzsgyártókat, halászokat, madarászokat, azaz madárfogókat, szappanfőzőket, italkészítőket, azaz olyanokat, akik méhsört, alma- vagy körtebort vagy bármely más italt tudnak készíteni, pékeket, akik nekünk zsemlyét sütnek, hálókészítőket, akik jól tudnak hálót készíteni vadászat, halászat és madárfogás céljára, valamint más szolgálónépeket (*ministeriales*), akiket hosszú lenne felsorolni.” A *Capitulare* más pontjai, a „boradók”, erdőővők, pincemesterek, vámosok, kikiáltók, vadászok, solymárok, méhészek, lovászok, barompásztorok, szántók és nyergesek szolgálatáról is intézkedik, de szó esik az udvari méltóságok és az udvari népek viszonyáról is. Az udvarházak élén álló bírának, valamint a palotában szolgáló vadászoknak és solymároknak a király és királyné távollétében a tálnokmester (*senescalcus*) vagy a pohárnokmester (*buticularius*) parancsol.

A frank birodalomban a szolgálónépi szervezet általában a kézműveseknek eredeti hazájukban való beszerzésével, ill. az udvarhelyre való összegyűjtésével jött létre. Eddig csupán Bajorországból váltak ismeretessé -*arn* foglalkozásnévképzővel képzett falunevek, mint pl. *Weinarn* „szőlős”, *Goldarn* (*Goldararun*) „ötvös”, *Schildarn*, pajzsgyártó, *Lederdorn* (*Lederarun*) „tímár”, *Pöchlarn* „szurokfőző” (hajóépítéshez) stb., de ezeknek a társadalmi háttere nem tisztázott.

A frank birodalommal érdemes szembeállítani a nomádoké közül legjobban ismert mongol szervezetet, ahol egy barbár, de több tekintetben rokon berendezkedéssel találkozunk. Ez részben mongol udvari népekre, részben idegenekre épült. Amikor Dzsingisz kánná lett, kinevezte személyes híveit a tegezshordók, szakácsok, juhászok, szekerészek, udvari szolgák, lovászok, csikósok és hírvivők felügyelőjévé, Szübetaj baaturt pedig az udvar élére. Az alájuk vetett mongol szolgálónépek mellett a kánok és hercegek különféle etnikumú kézműveseket telepítettek össze évről évre felkeresett udvarhelyeik mellé, vagy áttelepítéssel hoztak létre maguknak kézműves szolgálótelepeket. Karakorumban pl. különféle kínai kézművesek mellett egy-egy fogoly orosz és francia ötvöst is dolgoztattak, akik rabszolga helyzetük ellenére vagyonna és befolyásra tettek szert. A Magyarországról elhurcolt radnai szászokat mint bányászokat és fegyverkovácsokat dolgoztatták, előbb Büri herceg tulajdonában, a nesztoriánus keresztények és mohamedánok lakta Talasz városban, majd a kán birtokában lévő *Bolat* nevű kovácstelepülésen. *Bolat* jelentése mongolul 'acél, kard' (a perzsa *fulat* szóból). Ez hasonló, mesterséggel kapcsolatosan nevezett szolgálónépi település, mint a Csagatáj-birodalomban ismert 'íjgyártó' nevű falu: *Jajcsi*.

A mongol berendezést nemcsak az etnikai munkamegosztás nagy szerepe jellemzi, hanem az, hogy a kézművesek személyi tulajdonban vannak. Bár Dzsingisz kán udvari gazdaságában már megtörtént a nem kézműves szolgálónépek megszervezése, itt még nem jött létre a személytelen intézményhez, az „udvarhoz” kapcsolt szolgálónépek rendszere, mely az uralkodó személye nélkül is működik. A keleti berendezkedés és a nyugati intézmény közötti másik fő különbség eszerint a személyhez kötöttség és az intézményhez tartozás eltéréseiben rejlik.

A magyar, cseh és lengyel szolgálónépi berendezkedés a barbár keleti és a civilizáltabb nyugati berendezkedés között látszólag átmeneti helyet foglal el. Szolgálónépi falvak telepítése, ami többnyire mesterséges úton létrehozott etnikai munkamegosztást jelent, ténylegesen a szolgálónépi berendezkedés barbár formáját jellemzi. Ugyanakkor nemcsak egy statikus átmeneti állapotról van szó, hanem arról, hogy mindhárom nép esetében a X. század második felében következett be az átmenet a barbár berendezkedésből az udvari intézmény rendjébe. Hogy ez pontosan mikor és hogyan történt meg, az adatok híján méltán okoz problémát a kutatóknak.

A történészek számára rendkívüli jelentőségű volna Cosmas cseh krónikás elbeszélése e rendszer létrejöttéről, ha hitelt adhatnánk neki. Cosmas szerint a cseh szolgálónépeket a cseh fejedelemség IX. századi létrejöttékor jelölték ki. A nép fejedelmet kért, és Psemisl felesége, Libusa így óvta őket: „A fejedelem belőletek és a tieitekből tetszése szerint szolgálkat, parasztokat, terménnyel és pénzzel adózókat, esztergályosokat, kikiáltókat, szakácsokat, sütőket vagy molnárokat fog csinálni. Ispánokat, száznagyokat, falunagyokat, szőlőműveseket, földműveseket, szántókat, fegyverkovácsokat és különféle szűcsöket és szíjjártókat fog állítani. Fiaitokkal és leányaitokkal kénye-kedve szerint fog elbánni; ökreitekből, kancáitokból, ménjeitekből és kisebb jószágaitokból a legjobbakat magának fogja elvenni.” Ez a szemléletes leírás azonban nem a IX–X. századi viszonyok ismeretén alapul; az 1110 körül író

Cosmas kanonok ui. a maga korából ismert fejedelmi szolgálónépség eredetére a választ a Bibliában találta meg; Sámuel I. könyvében (8:10–17) Sámuel a fenti módon óvta Izráel népét a királyság intézményének rossz következményeitől.

Kézai is megkísérelte 1280 táján, hogy „tudományos” magyarázatot adjon a magyar udvarnoki réteg eredetére. A nomád kunok példáján elinduló magyarázata azonban ugyanolyan naiv vélekedés, mint Cosmas elmélete. Kézai szerint a honfoglaló magyarok foglyaikat a kunok módjára, sátraik és barmaik körül tartották. Mikor aztán Géza és Szent István megkeresztelkedett, Róma elrendelte, hogy a nomádok foglyai földet műveljenek. (Ilyenféle rendelkezés nem 1000 körül történt, hanem a kun térítéskor, 1279-ben!) Kézai szerint a magyarok foglyai közül azok, akik a nemes urak udvarainak szolgáltak, lettek az udvarnokok, amíg Kálmán király el nem vette őket a nemesektől, s a király, ill. nádor és az egyházak alá nem rendelte őket. Kézait az *udvar* szó XIII. századi széles körű jelentése tévesztette meg, „udvara” kezdetben csak a királynak volt, a XIII. században pedig minden nemesnek, s így ebbe az elméletbe a névmagyarázó okoskodás is belejátszott.

De abban sincs igaza Kézainak, hogy az udvarnokok eredetileg idegen foglyok és rabszolgák lettek volna. Az „udvarnok” már István király törvényeiben mint fél-szabad réteg tűnik fel; későbbi adatokból tudjuk, hogy ez volt a neve az önállóan gazdálkodó magyar mezőgazdasági termelőnek is, aki főleg kenyérral adózott. Mivel minden régi szláv nyelvben a *dvornik* főudvarmestert vagy amolyan udvaronc főurat jelent, valószínű, hogy a szláv eredetű *udvar* szónak a *-nok* foglalkozásnévképzővel történt képzése a magyar nyelvben jött létre, ugyanúgy, mint a *tálnok*, *tárnok*, *pohárnok* és *fegyvernök*, melyek mind az államszervezéskor létrehozott udvari intézmény műszavai közé tartoznak.

Ha a közép-kelet-európai térségben a szolgálónépi berendezés kezdetét keressük, a két eltérő fejlődési fázis eredetére külön kell választ adnunk: mikor jött létre itt a barbár személyes, és mikor a civilizáltabb intézményes szolgálónépi berendezés?

A szolgálónépek barbár berendezésének gazdasági-társadalmi előfeltétele a különféle termelőmódot folytató népeknek egy birodalomban egyesítése, valamint idegen fogoly kézműveseknek össze- és áttelepítése, tehát az etnikai munkamegosztás életre hívása volt. Ezek az előfeltételek a római birodalom bukása után a Kárpát-medence térségében elsősorban Attila birodalmában teremtdőtek meg, amely hunok mellett alán, keleti gót, gepida, rugi és szkír népelemeket foglalt magában, de hasonló módon létrejöttek az avar birodalomban is, amely ázsiai avarok vezetése mellett gepida, bolgár-török (onogur) és szláv törzsekre épült. Nem tagadható annak a lehetősége sem, hogy ez a barbár uralmi berendezés újjáéledt a nagy birodalmak utódállamaiban, az Attila utódai alól kiszabadult gepida és a Baján utódainak uralma alól önállósult dunai bolgár, tengeremelléki horvát és nagymorva fejedelemségben is. A X. század folyamán kiterjedtebb barbár szolgálónépi berendezkedéssel elsősorban a magyar fejedelemség keretében számolhatunk, amely türk-kazár uralmi rendben és finnugor alapnépesség mellett bolgár-török, alán, káliz, pannonszláv karantán, nagymorva és bolgár-szláv népelemek uralmára épült, de kézművessége kiegészült

a kalandozásokon elhurcolt másféle foglyokkal is. A magyar fejedelemség mellett e rendszer kisebb mértékben megvalósulhatott a morvák bukásából gyarapodó csehek és fehér horvátok (viszlyánok), majd a fehér horvátok bukásából profitáló csehek és lengyelek körében is. Minden korábbi uralmi rend bukása ui. azt jelentette, hogy a kézműveseket a győzők fejedelmei kaparintották kézbe és dolgoztatták.

A honfoglaló magyar vezérek településrendje oly mértékben hasonló volt az Aranyhorda első vezéreéhez, hogy a szolgálónépek tekintetében is rokon berendezkedést tételezhetünk fel. Amint a vezérek folyó menti ingamozgásának végpontjainál szláv révész és böszörmény kereskedő-vámos telepek létesültek, úgy a téli szállások régi, de iparosokkal újonnan felduzzasztott városok mellett helyezkedtek el. Bizonyára voltak a fejedelmi udvar ellátásáról gondoskodó fő tisztségviselők is – Anonymus egy Csepel nevű főlovászt említ, nem tudni hitelt érdemlő hagyományból-e –, és voltak alájuk rendelt szolgálónépek is.

Ha a magyarországi foglalkozásnévből képzett helynevek elterjedésének térképét összevetjük a XI. századi Magyarország Kniezsa István által készített nyelvi-néprajzi térképével, feltűnik, hogy magyarlakta területen viszonylag kevés ilyen helynevet találunk; legtöbb a szláv–magyar vegyes lakosságú területen lelhető, végül tiszta szláv lakterületen, pl. a Drávántúl, Krassó-Szörényben, Dél-Erdélyben és a Felső-Vág vidékén szintén kevés fordul elő. Ez a jelenség arra figyelmeztet, hogy nem egy etnikum sajátosságáról van szó, hanem a különféle etnikumok együttlakásának a munkamegosztás és a kézművesség fejlődésére gyakorolt megtermékenyítő hatásáról, ami világtörténelmi méretekben a germán és román érintkezés legintenzívebb területének, a Rajna és Loire közti Európának kiugró középkori fejlődésével állítható párhuzamba.

Ha tehát a Kárpát-medencében a honfoglalás előtt fel is tételezhetjük barbár szolgálónépi szervezetek működését, ezek egy-egy uralmi rend bukásakor szétestek, és az új uralmi rend új szervezetet hozott létre. De az Árpádok X. századi barbár szolgálónépi szervezetét is új intézményes berendezés váltotta fel az államszervezés-kor, s kérdés, hogy az új szervezetek mennyit vettek át a régiekből.

A Kárpát-medencében életre hívott magyar fejedelemség nem az itt uralkodó Bulgária, Nagy-Morvaország és keleti frank birodalom anyaországain keletkezett, hanem az „avar puszták” mellett e három ország végvidékein, amelyek neve a honfoglaláskor élt Regino évkönyvíró szavai szerint: *Carantanorum, Marahensium ac Vulgarum fines*. A magyarok ugyan elfoglalták a nagymorva anyaországot is, és belőle a Morva folyó bal partja az államszervezés után a magyar állam része maradt, de éppen az a körülmény, hogy a Morva-balparton nincs helynévi vagy okleveles nyoma szolgálónépeknek, bizonyítja, hogy a helyben talált szervezetet nem vették át. Ha a nagymorva központ közvetlen szomszédságában sem élt a szervezet tovább, még kevésbé van okunk ezt feltenni az anyaországon kívüli végvidékeken, ahol még az is kétséges, hogy kiépült-e valamilyen fejedelmi szolgálónépi szervezet, avagy ezek olyan határtartományok voltak, melyeket az uralkodók rendszeresen nem kerestek fel ellátásuk biztosítására. Ami pl. Nyitrán, Zalaváron

és Sziszekén feltehető, az sem Karoling-típusú udvari berendezés, hanem a helyi szlovén főemberek hűbéres nagybirtoka, s még leginkább Pécsen tudott a salzburgi érsek olyan nagybirtokszervezetet létesíteni, mint bajor területen. Az tény, hogy a IX. századi Pannoniára vonatkozó oklevelek és helynevek semmilyen adatot nem tartalmaznak itt kiépült fejedelmi szolgálonépi szervezetről, s ha ennek barbárabb formáját a szlovén főemberek udvaruk körül megvalósították, kételkednünk kell továbbélésében, mert e területen a helységnevek és a temetők kontinuitása megszűnt. A szlovén főemberek kézműveseit a magyar vezérek bizonyosan tovább dolgoztatták a kívánt helyre áttelepítve, s ezeknek helyben való tovább dolgoztatásával csak ott számolhatunk, ahol a termelőmunka ezt kívánatossá tette. Mezőgazdasági téren a szőlőművelés, ipari téren pedig a vaskohászat volt olyan ágazat, amelynek kedvezett a helyben maradás, noha a mongol példa szerint még az ércművesek sem voltak helyhez kötve. Mivel a folyónevek kontinuitása a Kárpát-medencében igazolható, legfeljebb egy-egy szőlő- és vasműveléssel kapcsolatos szláv pataknev esetében mérlegelhető, hogy a IX. századi szőlősők és vasasok után neveztek-e el, avagy a honfoglalás után oda telepített szlávok voltak az elnevezők.

Falunevek kontinuitása a Kárpát-medencében csak a honfoglalástól kezdve igazolható, s így a foglalkozásnévből képzett falunevek vagy a X. századi fejedelemségre szolgálonépségének, vagy az ezredfordulótól életre hívott intézmények szolgálonépeinek emlékei. Az alapvető kérdés tehát az, hogy e kétfajta szervezet emlékeit hogyan lehet szétválasztani.

A kettő között minőségi és mennyiségi különbség állhatott fenn, hiszen a X. században jobbra csak a nomád típusú téli és nyári udvarhelyek ellátásával kell számolnunk, s az Árpád-házi nagyfejedelmek és hercegek az országnak csupán egy részén létesítettek szállásokat, míg az államszervezéskor az ország egész lakott területén egységesen létesült szolgálonépi szervezet az új intézmények: a királyi udvarhelyek, az ispáni várak és közvetve a főegyházak ellátására. A két rendszer eltérése mellett még a korábbi és későbbi berendezés időszakos módosulásával is kell számolnunk: a fejedelemség első időszakában az antik romvárosokba telepített foglyokon, második időszakában pedig a földvárak melletti udvarhelyeknél dolgozó rab-szolgákon lehetett a hangsúly. De a királyság szolgálonépi berendezése is módosult, hiszen az államszervezéskor életre hívott rendet csak 1056 körül rögzítették írásban, majd ez a XII. század végén az erdőuradalmak szolgálonépi berendezésével egészült ki, amikor az eladdig kihasználatlanul hagyott végvidékeket, gyepűelveket is bekapcsolták az ellátó szervezetbe, sőt a XIII. században szintén módosították egyes népek más szolgálati viszonyba helyezésével. A fejedelem kori és a királyság kori továbbfejlesztés mindamelllett nem jelenthette az eladdig létrehozott berendezés felrúgását, tehát az államszervezés előtt és utána egy bizonyos folytonossággal kell számolnunk. Magyarán mondva Árpád és Szabolcs vezér Pécs melletti udvarhelyei Fajszt idejében nem szűntek meg, legfeljebb az özvegy fejedelemasszony, majd egy herceg kezébe jutottak, azaz a régi udvarhelyek olyatén degradálódásával kell számolnunk, mint amelyről a mongol kori utazók tudatnak. De az erdőispánságok berendezése sem

történt az államszervezéskor létrehozott rend lényeges módosításával. Viszont a nyugati intézményes berendezés a barbár viszonyok átrendeződését kívánta meg, hiszen minden új központ egységes berendezést kapott, így minden ispáni várat – köztük az új határváratokat – el kellett látni kovácsokkal és csatárokkal, minden udvarházat szőlősökkel, méhészekkel és egyéb speciális szolgáltatókkal. Az új intézményes berendezés mindamellett nem rúgta fel a régi barbár rend minden elemét, mivel az ispáni várak és királyi udvarházak felerészben a régiek felhasználásával épültek ki, és valószínű, hogy a régi speciális szolgáltatók egy része helyén maradt.

Mindezek figyelembevételétől is a fő feladat a keleti barbár és nyugati intézményes berendezés emlékeinek szétválasztása marad, s ezt az a bizonytalansági tényező terheli, hogy hellyel-közzel számolhatunk a barbár rend elemeinek továbbélésével.

Milyen módszer kínálkozik a barbár és fejlettebb intézményes szolgálónépi berendezés emlékeinek szétválasztására?

Régészetiileg a ma ismeretes módszerekkel ez a kérdés megközelíthetetlen. A véletlenül reánk maradt írott források csupán a királyság korában működő szervezet egyes elemeiről tartalmaznak adatokat, maga a királyi szolgálónépeket név szerint összeíró Sarchas-féle összeírás (1056 körül) elveszett.

A X. századi és királyság kori szolgálónépi rendszer emlékei egyformán a helynevekben lelhetők fel; elsősorban a foglalkozásnévi falunevekben, másodsorban és vitathatóan a munkahelyet (pl. *Bánya, Malom*) és termelvényt (pl. *Rudo, Vas*) jelentő helységnevekben. E névanyag szétválasztása X. és XI. századi nevekre nyelvészeti ismérvek alapján csak kivételes esetben lehetséges. Mivel a magyar nyelv a IX–X. században a szóvégi *-c* hangot *-t*-vel helyettesítette, a *daróc* és *igric* szó átvétele és a *daróc* és *igric* szolgálat bevezetése nem fejedelem kori, hanem az államszervezés műve lehet. Település- és művelődéstörténeti megfontolások alapján megkísérrelhető egyes foglalkozásneveknek a barbár, másoknak az új intézményes berendezéshez való kapcsolása, nehézséget azonban e téren az jelent, hogy a foglalkozásnevek nemcsak időben, hanem térben is módosultak, azaz bizonyos foglalkozást az ország különböző vidékein egyidejűleg más-más néven neveztek, s időben ez is változhatott.

Az Árpád-kori falunévanyag foglalkozásneveinek szétválasztása X. századi és királyság kori rétegre olyan ideális forrásviszonyok között volna lehetséges, ha rendelkezniénk a szolgálónépeknek falvak és szolgálat szerinti egykorú összeírásával. Egy ilyen összeírásból olyan esetekben, amikor a foglalkozásnévvel nevezett falu lakói a falu nevével egyező foglalkozást űznek, elsősorban a királyság kori berendezésre következtethetnénk. Viszont olyan esetekben, amikor a foglalkozásnévvel nevezett falu lakói a falu nevétől eltérő foglalkozást űznek, komoly okkal gondolhatnánk arra, hogy a falunév az államszervezést megelőző barbár berendezés emléke.

A reánk maradt okleveles adatok – néhány korai egyházi összeírástól eltekintve – e falvakat olyan későn, a XIII. századtól kezdve ismertetik meg, amikor a szolgálónépi szervezet már felbomlott, s ezekben csak néha és véletlenül történik utalás a falu

régi szolgálatára. Azok az esetek, amikor foglalkozásnévvel nevezett faluban ugyanolyan foglalkozású lakókat említenek (pl. *Ardó* faluban erdőővékat), könnyen összeállíthatók. Nehezebb megadni azon foglalkozásnévvel nevezett faluk listáját, amelyekben a XII. században már másféle szolgálatot teljesítő népek laktak, mert annak igazolására, hogy a névben nevezett szolgálónépek ott *nem* laktak, teljes falukeresztmetszet volna szükséges, ilyen pedig éppen e névtípus körében alig akad.

Ha a fenti módszer a kutatás mai fokán biztos eredményekhez még nem is vezet, önmagában az a tény, hogy az oklevélileg igazolt szolgálat, amely a királyság kori berendezés jele, szembeállítható egy oklevélileg nem igazolható, csak névből ismert szolgálattal, irányadó lehet a további vizsgálatoknál.

A foglalkozásnévből képzett falunevek viszonya az oklevelesen igazolt szolgálónépi telepekhez nemcsak abból a szempontból tanulságos, hogy pl. a XIII. században laktak-e *Csatár* faluban pajzsgyártó csatárok vagy sem, hanem hogy a foglalkozásnévvel nevezett falvak száma hogyan aránylik a szolgálónépek lakta telepek számához, és e sajátos helynevek hogyan reprezentálják a szolgálónépi berendezést.

Az István király által 1000 táján eladományozott és 1070–80 körül összeírt pécsváradi uradalom kb. 40 faluból állt, s az itt lakó mintegy 1100 családfő 26féle speciális szolgálatra volt beosztva. A 40 falu nevéből egy biztosan foglalkozásnév (*Szántó*; a bizonytalan *Chovas* – *Kovacs*? nevet nem számítom); utóbb még egy másik falu vasműveseiről *Vasas* nevet kapott, s így a 26 foglalkozás közül csak kettő jelentkezik falunévben, a falunevek 5%-ában. Bár más egyházaknál más arányok mutatkoznak (Pannonhalma és Dömös falvainak neve jóval alacsonyabb, Veszprémvölgyé jóval magasabb százalékot tüntet fel), már ez is azt jelzi, hogy a kora Árpád-kori szolgálónépek lakhelye nem korlátozható a foglalkozásnévvel nevezett falvakra, és egy-egy ilyen falunév tényleg „határeset”, amelyhez képest a szolgálónépek túlnyomó része nem foglalkozásnévvel nevezett falvakban lakott.

A foglalkozást jelentő helységnevek szétválasztása X. századi, államszervezés kori és későbbi nevekre megkísérelhető a dolgoztató központok (udvarhelyek, várak) földrajzi szomszédsága, ill. a központok időbeli változásai alapján is. Elvben feltehető, hogy azok a foglalkozásnevek, amelyek csak az Árpádok 970 előtti szálláshelyei körül találhatók, koraiak, azok, amelyek a XI. század elején leverett Ajtony és Gyula tartományában hiányoznak, Géza és István fejedelemsége alatt keletkeztek, míg azok, amelyek országos elterjedtségben jelentkeznek, a királyság berendezéséhez kapcsolandók. Mivel a szolgálónépi helynevek elterjedése a délkeleti országrészen a leggyéresebb, ebből – a fenti elvet követve – tényleg feltehető, hogy az országos szervezés zömmel Gyula és Ajtony leverése előtt történt, minthogy pedig sűrűségük a Dunántúli-középhegység vidékén a legnagyobb, ahol a fejedelmek közül először Fajsz létesített szállást, arra következtettünk, hogy a rendszer Fajsz alatt, a X. század közepén épült ki.

Ezzel a módszerrel és datálással szemben azonban több körülmény óvatosságra int. A foglalkozásnévi helynevek nemcsak Ajtony és Gyula tartományában, hanem az Árpádok által korán megszállt Győr, Fejér és Tolna megye sík vidékein is igen gyéren

találhatók, holott itt bőven voltak szolgálonépek, amint ez a királyi birtokból az egyházaknak átengedett szolgálonépek összeírásaiból kiderül. (Győr megyére a pannonhalmi apátság, Tolnára a dömösi, a Maros síkságára pedig az aradi prépostság összeírásai bizonyítanak.) De a foglalkozásnevek gyakorisága sem csupán „fejedelmi” központ közelségének függvénye. E helynevek keletkezésében szerepe lehetett a szláv–magyar együttélésből fakadó fejlettebb munkamegosztásnak, ami bizonyára vonzotta is az Árpádokat. Mindamellett ez a vonzás – legalábbis a Dunántúlra nézve – erősebben érvényesült a XI. században, mint a X. században, amikor a fejedelmek inkább csak a Duna partvidékét részesítették előnyben.

Az Árpád-fiak nevét viselő X. századi szálláshelyeken kívül számításba veendő az államszervezéskor létrehozott udvarhelyek és várak szomszédsága is. Kivált a királyi udvarhelyek, *curtisok* figyelembevételre fontos, sajnos ezek jegyzéke nem maradt ránk, s a helynevek, okleveles adatok és az udvarokkal kapcsolatban létesített egyházak nyomán csak kevés esetben tudjuk helyüket megjelölni. Az ispáni várak közül azoknak a határváraknak van korhatározói jelentőségük, amelyek az államszervezéskor épültek ki, és azonos építési módjuk, a „vörös sánc” is erre a korra keltezi őket. Viszont ahol az udvarhelyről vagy ispáni várról valószínűsíthető, hogy már a X. században vezéri központ volt, kétséggé válik a szomszédság alapján való datálás. *Veszprém–Jutas* Árpád fiától, Jutastól kezdve hercegi szálláshely, majd a X. század végétől az Árpád-koron át fejedelelnői, ill. királynői udvarhely, ispánság és püspökség székhelye volt, s ezeknek mind voltak szolgálonépek. Az ilyen hosszú életű központ mellett fekvő szolgálonépi telepek elvben egyaránt besorolhatók a fejedelem kori és királyság kori berendezés emlékei közé.

Elvileg nem zárható ki az sem, hogy egyes szolgálonépi telepek és helynevek a törzfői ordák körül, valamint a feudális nagybirtok keretében keletkeztek, ezek kiválasztása azonban még nehezebb feladat, mint a fejedelmi (királyi) rendszer periódusainak megállapítása.

A jövő társadalomtörténeti, nyelvészeti, régészeti és néprajzi kutatása bizonyára hozzá fog segíteni ahhoz, hogy a kutatók előtt tisztábban álljon a barbár fejedelem és a királyi udvar szükséglete és az ennek kielégítését szolgáló berendezkedés. Anélkül, hogy a kérdésben megközelítően végleges eredményhez tudnék jutni, az alábbiakban néhány udvari szolgálattal kapcsolatban mérlegelem a barbár és a fejlettebb intézményes berendezkedés lehetőségét. Ennek kapcsán néhány olyan udvari foglalkozást emelek ki, amellyel a X. században is lehet számolni.

32 / AZ UDVARI SZOLGÁLÓK ÉS KÉZMŰVESEK NÉMELY FAJTÁJA

A füves pusztán az egyik legkedveltebb vadászati mód a solymászat volt – a kazár tarkan sólyommal és kutyákkal való vadászatáról 737-ből maradt említés –, ugyanez a frank udvarban is kedvelt udvari szórakozás számba ment.

XIII. századi okleveleink többször tesznek említést királyi solymászokról. Ezekben a solymászokban a kutatók inkább csak a királyi vadászatok résztvevőit látták. Valójában a solymászok fő foglalkozása a sólymok fogása és betanítása volt, e fáradságos munkához pedig megfelelő terep, felszerelés és türelem kellett.

A solymászok lehetőleg ragadozó madarak látogatta hegyvidéken telepedtek meg, ahol a madarak befogására jó terep kínálkozott. Kopár hegygerincen vagy lejtőn feszítették ki láthatatlan hálójukat, benne fehér galambbal vagy más feltűnő színű mozgó állattal. A solymász bokorban elrejtőzve, hosszú zsinórral bírta mozgásra a csaliállatot, ha megjelent a sólyom, ölyv, héja vagy más sasféle. A csalira meredeken lecsapó és hálóba gabalyodott ragadozót elfogta, s kezdődhetett a munka nagyja, a szelídítés és betanítás. A vadászat már csak az idomított állat alkalmi szerepeltetése.

Tudva azt, hogy a solymászok az udvartartások kiegészítői voltak, méltán kereshetünk solymásztelepeket az udvarhelyek körül, nem csupán *Solymár*, hanem *Solymos* néven; az 1505 körüli „aviceptor vulgo *solmos*” udvari feljegyzésből kiderül, hogy igazi nevük *solymos* volt. A *Solymos* faluk tehát nem onnan vették nevüket, hogy sólymok laktak bennük, hanem solymosok; egy-két esetben persze az is lehetséges, hogy egy „Solymos” erdő neve ment át falunévre. Fekvésük a keleti országrészen több esetben udvarhellyel szomszédos, ill. más szolgálnépi telepekkel együtt mutat udvarhely közelségére. Szláv lakterületen *Szokolár* „solymár” és *Szokolče-Solymos* tartotta fenn nevüket. Hogy közülük melyik telep mikor keletkezett, nehéz eldönteni; a Fekete-Körös-völgyi alighanem a X. században, az „Udvarhely” mellettiek talán az államszervezéskor, mások esetleg századok múltán.

A solymászathoz hasonló, többé-kevésbé terephez rögződött foglalkozás volt a méhészet.

A barbár és feudális fejedelmi udvarok Európában egyaránt nagy méz- és méhsör-fogyasztók voltak. Az Árpád-fiak édességkedvelésére felhozható a *Jutacsi* (Jutas) név, amely törökül nyencet jelent. Az Árpádok mézszükségletüket mind magyar, mind szláv méhészek révén kielégíthették, mivel a méhészet mindkét népesség ősfoglalkozásai közé tartozott. A sokféle méhészettel kapcsolatos helynév közül három van, amelynek az udvari méhészekkel való kapcsolata részben okleveles adattal, részben párhuzamos magyar-szláv névadással, részben a korai udvarhelyek közelségével igazolható.

Kiindulásul az az ismert adat szolgál, hogy Csepel falu mellett, mely Árpádnak és csaknem minden utódának kedvelt nyári szállása volt, *Födemes* falu állt, hol 1264-ben mézadó királyi népek laktak. Mivel *födemes* régi magyar nyelven kaptárost jelentett, jogunk van a többi Födémest is az udvari mézadók közé sorolni. Megjegyzendő, hogy a Hont megyei *Födemes* egy patak völgy felső felét foglalja el, ugyanennek alsó felén *Olvár* falu található, melynek neve a délszláv *uljar* 'kaptáros, méhész' szóból vezethető le. Egy másik Hont megyei falu, *Méznevelő*, Árpád-kori nevén *Mézmívelő*, mai szlovák nevén *Medovarce* 'méhsersző', éppenséggel Devicse alatt terül el, mely Géza udvarhelye lehetett. A harmadik méhész foglalkozásnév a Sebes-Körös és Fekete-Körös hercegek látogatta felső völgyében található: *Sonkolyos*, jelentése szerint 'méh lépes'. Az első Sonkolyos a *Méh-séd* patak partján terült el, s az alatta fekvő *Birtiny* (Bertény) a szláv *borty* 'kaptár' szó -n melléknévképzős származéka 'kaptáros' jelentéssel.

E helynevek csak az Árpádok szűkebb családi szállásterületein fordulnak elő. Hogy más udvarifoglalkozás-nevek nem mutatnak hasonló elterjedést a helynév-anyagban, annak két oka van. Egyik, hogy a megtelepült rab szolgálónépeket gyakran az úrról nevezett udvarhelyekre telepítették össze, másik, hogy az állattenyésztők – a méhészeket kivéve – nem egy helyen tartózkodtak, és nem alkottak falvakat.

Helyhez kötöttebbek voltak a földet művelők, ezek két fő szolgálófajtája a *szántó* és a *szőlős* azonban sokkal nagyobb helynévi elterjedtségben jelentkezik, mint a *födemes*, s nem korlátozható a fejedelemség korára.

Ami a *szántó* foglalkozásnevet illeti, ez a Besztercei és Schlagli szójegyzék szerint a latin *agricola*, *excolator*, *arator* megfelelője, s falunévben is ezt jelenti. E helynév vizsgálatából nem arra lehet feleletet várni, hogy a magyarok hol s mettől kezdve szántottak, hanem arra, hogy magyar lakta területen hol s mettől kezdve dolgoztattak rab állapotú „szántókat” az uradalom ekéjével és igaerejével, mert ez volt a *szántó* társadalmi helyzete. A hazai szláv nyelvjárásokban, úgy látszik, a szántó szolga neve *orač* és *rataj* volt; ezek három *Arács* és egy-egy *Ratej* falunévben, ill. határnévben jelentkeznek. Az arator-szántók mint a királyi udvar népei tűnnek fel István király korában, s telepeik olyan elterjedtséget mutatnak, ami a fejedelemség uralmi terjeszkedésének utolsó fázisával esik egybe; Ajtony és Gyula területén ui. hiányzik.

Ha egyszeri berendezkedést kellene feltenni, ténylegesen Géza kora, ill. István uralmának kezdete, az „udvarok” organizálása mutatkozna legkézenfekvőbbnek, mindamellett nem zárható ki néhány Szántó telep korábbi és későbbi keletkezése, s így a

szántásra kijelölt szolgatelepek intézményének több nemzedéken át tartó berendezése sem. A Duna menti *Fajsz*, *Tas* és *Taksony* közelében levő *Szántó*, *Törökkoppány* mellett *Koppányszántó* és a Pécsvárad-*Décséd* melletti *Szántó* csábít Fajsszal kezdődő fejedelem kori berendezés feltevésére, de mivel a többi *Fajsz*, *Taksony*, *Koppány* és *Décsé* mellett nincs *Szántó*, viszont Fajsz közelében Nádudvar, s maga Törökkoppány és Pécsvárad István kori udvarhely is volt, számolni lehet 1000 körüli szervezéssel is.

Ami a *Szőlős* telepeket illeti, bizonyítható, hogy több *Szőlős* faluban „vinitorok”, szőlőművesek laktak, s a Besztercei és Schlägli szójegyzék szerint *szőlős* volt régi magyar nevük. A *szőlős* = *vinitor* megfelelésre mutat a Pozsony melletti Árpád-kori Prácsa második *Szőlős* nevének német *Weinarn* fordítása is (ebből a mai szlovák *Vajnory*). A hasonló jelentésű szláv *Vinár* „szőlőműves” helynevet csak négy helyen, Hont, Fejér, Tolna és Veszprém megyében találjuk.

A „szőlős” falvak telepítésének kora ugyancsak kérdéses. E helynév országos elterjedése – kiterjed Ajtony és Gyula területére is – látszólag István kori berendezésre mutat. A fejedelmek azonban már a kezdetektől ugyanolyan borfogyasztók voltak, mint a törzsfők, tehát biztosan dolgoztak szőlőművesek a törzsfők udvarai körül, csak kérdéses, hogy ezek *Szőlős* nevű falvakban laktak-e. Árpád téli udvarhelyénél, magán Pécssett már a IX. században folyt szőlőművelés, s így nem kell vincelléreit az odább fekvő Kővágószőlősen keresni. Fejedelem kori létesítménynek tartható a csepeli *Födemes* szomszédságában levő *Szőlős*, átellenben Taksonnyal, és a Veszprém-Fajsz melletti *Szőlős*, bár ezek mint államalapítás kori udvarhelyek tartozékai is magyarázhatók. A hercegi szálláshelyekkel való kapcsolatra mutat, hogy *Szőlős* falut a Tisza-vidéken egyedül Hevesben találunk, ahol Tarhostól az Abáig Árpád-rokonság lakott. Ha ebből kronológiai következtetést nem is vonhatunk le, *Nagyszőlős*, hajdan „Asszonyságszőlős”. Ugocsában már királynéi „szőlősök” lakhelye volt, s alig lehet korábbi Gizella királyné birtokszervezeténél. Az sem lehet véletlen, hogy a Balaton vidékén csak *Vászoly* mellett, a Maros partján csak *Ajtonymonostora* szomszédságában és Erdélyben csak az utolsó Gyulák Küküllő menti és dobokai udvarhelyeinél található *Szőlős* falu. Más esetekben az államalapítás kori udvarhelyekkel való szomszédság válik nyilvánvalóvá: ilyen a Pásztó királyi „curtis”, a bihari és Bács megyei *Várad*, a Bodrog megyei *Udvard* és az Arad megyei *Udvári* mellett fekvő *Szőlős* elhelyezkedése. Ilyetén módon, ha vincellérfaluk léte már a fejedelmek korában is számításba vehető, egységes megszervezésük az udvarhelyek Géza–István kori berendezéséhez kapcsolandó.

István király okleveleiből nyilvánvaló, hogy „szőlősök” javarészt nem *Szőlős* faluban laktak, hiszen a király Paloznak és Patad (Báta?) faluban adott egy-egy szőlőművest az apácáknak, a pécsvárad-i apátság pedig egy *Szőlős* faluval sem rendelkezett, noha 90 szőlőművese volt, s talán csak az egy *Szöllő* (ma *Szellő*) falu neve utal korai szőlőtelepítésre.

Mindez felveti, hogy a királyi vinitor-szőlősök országos létesítése előtti szőlőműves telepeket vajon nem *Szöllő*, *Szölőal* s egyéb különféle magyar és szláv nevű helyeken (pl. *Vinna*, *Vindornya*) kell-e keresni.

A magyarországi szőlőművelés újabb történeti néprajzi vizsgálatok szerint két gyökérből táplálkozik; a dunántúli művelés római eredetű, és a népvándorlás népei, így utóljára a dunántúli szlovének közvetítették, ugyanakkor a Mátra vidéki-hegyaljai művelés a kaukázusival rokon sajátságokat mutat, s oda vezet, ahonnan a magyar nyelv bolgár-török eredetű *szőlő*, *seprő*, *szűr* és *bor* szavai erednek. A kazár kultúrájú etelközi vezérek tenger melléki állandó téli szállásaik mellett bizonyára krími vagy kaukázusi eredetű szőlőművelőket is dolgoztattak, ugyanúgy, ahogy a mongol fejedelmek kumiszkészítőket. Sőt, még az is valószínű, hogy Árpádéknak is voltak lótej-erjesztő szolgálónépeik, ennek helynévi emlékét azonban már csak azért sem ismerjük, mert nem tudjuk, hogy nevezték eleink a kumiszt.

A mongol káni udvar népeinek ismeretében arra is következtethetünk, hogy a honfoglaló vezéreknek pohárnokaik is voltak.

Pohár szavunk középfelnémet eredetű, s ehhez járult a magyar nyelvben a szláv eredetű *-nok* foglalkozásnévképző. A pohárnok régi magyar neve *bocsár(d)* volt, amit bizonyít, hogy a veszprémvölgyi görög alapítólevél *boutziárin* foglalkozásnévének az 1109-i latin renovációban *lagenarum custos* „a butykosok őre” foglalkozásfelel meg. A *bocsár* szó csak az oroszból mutatható ki, kádár’ jelentéssel, s így valószínű, hogy a honfoglalás előtt a magyar nyelvbe került műveltség szó. Ezt alátámasztani látszik némely királyi pohárnok Árpád-kori „kend-bocsár” elnevezése is, ami olyanféle képzés lehet, mint „asszonyságszőlős”. De ha a „bocsár” szolgálat már a kettős fejedelemség idején megvolt, és a kende, majd az Árpádok pohárnokait jelölte (mint pl. Jutas faluban), akkor a fejedelemmévvé váló megkülönböztetés azt is jelentheti, hogy nemcsak a kendének voltak pohárnokai, hanem a gyulának és más vezéreknek is. A *Bocsár(d)* helynevek elterjedését jellemzi, hogy az Árpádok eredeti uralmi területén nem fordulnak elő, csak a gyula, harka és Ajtony országában, valamint Abaújban és Nógrádban találhatók, s ez megengedi a feltevést, hogy törzsfők udvarainak ellátóit is keressük e helynevekben.

Az ipari tevékenységek közül a vasművességnek volt a legnagyobb szerepe. A vas feldolgozásának a magyar kézművesség történetében még az ugor korig visszanyúló hagyományai vannak, amiről nemcsak a *vas* neve, hanem a mesterségszavak ősi jelzős kifejezései: *verő* „kovács”, *üllő*, *fogó* és *fúvó* tanúskodnak.

A honfoglaló és kalandozó magyarok igen nagy mennyiségű vasat használtak fel lószerszámnak és fegyvernek, nem is számítva a gazdasági eszközöket, pl. a sarlót és ekevasat. Mint a honfoglalók sírjainak vasmellékleteit vizsgáló mérésekből kiderült, a magyarok vasszükséglete kb. 20 tonna volt. Ez a vasmennyiség a gypvasérc összegyűjtése és feldolgozása révén nem volt fedezhető, és ezért a magyar fejedelmek a honfoglalást követően egyes vidékeken kifejlesztették a vaskohászatot.

A régészet a Kárpát-medence két vidékén tárt fel nagy mennyiségben kora Árpád-kori földbe vájt vasolvasztó kohókat és ércsalakot: a nyugat-dunántúli hegyvidéken és a Sajó középső vízvidékén, a borsod-gömöri hegyekben. E két vidék vaslelőhelyei többé-kevésbé meghatározták a vaskohászok működése helyét. Ugyanakkor

a kiolvasztott vas feldolgozása és kovácsolása már önálló művelet, nincs szorosan helyhez kötve, s így a kovácsokat oda telepíthették, ahol szükség volt rájuk.

A vasművességben már a honfoglalás korától élesen kettévált a két munkafázis, s ez a foglalkozásnevekben is megnyilvánult.

Az ómagyar nyelvben a nyers vascipó előállítójának neve *vasas* volt, míg a kovácsé *verő* vagy *vasverő*; mindhárom kimutatható helynévben.

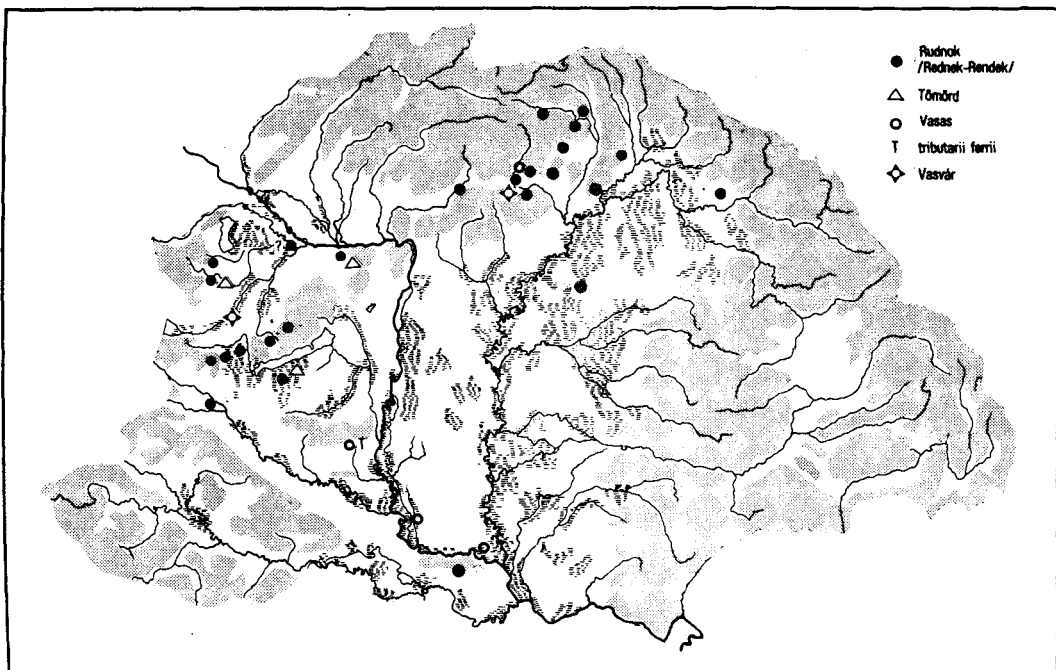
Az ótörök nyelvben a *temir* 'vas' szóból képzett *temirçi*, a mongolban pedig a *temür*ből képzett *temürdži* jelölte a vasművesség mindkét fázisát. Ezek mellé járult a török *tarkan*, ill. a mongol *darkan* tisztségnév, mely kovácsot is jelent, és eredete nagy valószínűséggel keresendő a szakrális kovácsolás körében. Amíg az utóbbi *Tárkány* faluneveinkben lelhető fel, a *temirčinek* megfelelő *Tömörcs* helynevet nem találunk, csak három *Tömördöt*. (Mivel ezek vasműves telepek mellett fordulnak elő, lehet hogy a magyarban a kicsinyítő képzőnek érzett *-cs-* a *-d* képzővel cserélték fel.)

A szláv nyelvekben a *rud* 'rot, vörös' szóból eredő *ruda* 'vörös vastartalmú föld, vaskő, érc' szó (helynévben: *Ruda-bánya*) és származékai rejtik a vasművesség neveit. Az *-n* melléknévképzővel ellátott *rudno* jelölte a vas- és érclelőhelyet (vö. *Rudna* és *Radna*), míg ennek *-k* képzővel továbbképzett *rudnik* alakja a „vasas” embert; ez a szó ma is él a csehben 'Erzarbeiter, kohász' jelentéssel. A vegyes hangrendű *rudnik* a magyar helynévanyagban részben a mély hangú *Rudnok*, részben a magas hangú *Rednek* és az újabb *Rendek* alakban jelentkezik, de a középkorban egyazon helyre a magas és mély hangú alak változtatva is előfordul, pl. Sáros megyében *Rudnuk* ~ *Rednek*, Sopron megyében *Rudnik* ~ *Rednik*, Ugocsában *Radnuk* ~ *Rednek*. A szláv nyelvekben a kovácsol szóra a *kovati* és *kuti* igét használták; a *kovati* *-čb* képzős alakja a délszláv *kovačb*, *-arb* képzős alakja a nyugati szláv *kovár*, a cseh *kovář*, amelyből több szlavista a Hont megyei *Kovár* és nyitrai *Kovárc* helynevet eredeztet, és *-l* képzős alakja a lengyel *kowal* és a kisorosz *koval*, melynek biztos helynévi nyomát Magyarországon nem találjuk. Végül az ószláv *kuti* *-inьcb* képzős származéka az orosz *kuznec* 'kovács' szóban él; ez megtalálható a két borsodi *Kazinc* falunévben, vaslelőhelyek tövében, valamint a Szilágy megyei *Kaznacs* falu nevében.

Hogy azokban a helynevekben, amelyek az említett foglalkozásnevek alapszavából (*Vas*, *Temeri*, *Ruda*), képzős alakjaiból (pl. *Vasad*, *Tömörd*, *Rudna*) és ezek összetételeiből (pl. *Vasvár*) származnak, milyen esetben láthatunk Árpád-kori vasműves telepeket, az csak településtörténeti vizsgálattal dönthető el.

Az egyes helynevek elterjedése mellett vizsgálható a különféle vasműves helynevek csoportosulása. Ezek összevethetők a vas természetes előfordulási helyeivel, a vasművesség régészeti emlékeivel (kohó- és vassalak-lelőhelyekkel), a történeti adatokkal, végül és nem utolsósorban az Árpád-kori központokkal.

Az összes „vasműves” megnevezésű helyek közül egyedül a *Kovácsi* falvakban mutathatók ki a XIII. században „kovács” lakosok. Emellett az a körülmény, hogy *Kovácsik* az ország legtöbb ispáni váránál s kivált az államszervezéskor létesített

60. A nyersvas-előállítót jelentő Rudnok és Vasas, valamint a vasművességre utaló Tömörd helynevek elterjedése. A két fő vasközpontban a vasraktáruól szolgáló Vasvár található

határvárak mellett is megtalálhatók, bizonyítja, hogy a kovács falvak túlnyomó részben István király megye-berendezésekor létesültek a vár ellátására, és nevük magyar névadás eredményeképpen keletkezett. Egy részük lehet korábbi, s nevük helyi szláv lakosság által adott, de itt kerülünk szembe nyelvjárási problémákkal. *Kovácsi* mint délszláv elnevezés csak délszlávok lakta vidéken jöhetett létre, nyugati szlávok csak *Kovár* és *Kovárc* nevet adhattak, s úgy látszik, hogy a Felső-Tisza-vidéken keleti szlávok nevezték el a *Kazinc* és *Kaznacs* falvakat.

A magyar *Vasverő*, ill. *Verő* csak ritkán szerepel, bár a X. századra visszamutatóan. A Vas megyei vasvidék egyik régészeti igazolt vasműves központja, a mai *Eisenzicken* (*Ciklén*) régi neve *Kendszék* vagy *Vasverőszék* volt, mely valószínűleg a szakrális fejedelem kovácsainak, a gyepűkre széttelepített kendeeknek az emléke, ilyen lehet a közeli *Szarvaskend* is, ahol salakleletek igazolnak vasművelést. A Zala megyei *Vörü* (eredetileg *Verő*) falu – a szomszédos Tótrokolyánon még 1263-ban is kovácsok dolgoztak – *Diós-Kál* közelében fekszik, mely valószínűleg Bulcsú apja, Kál harka téli szálláshelye volt.

Vasműves szomszédsága és elterjedése miatt érdemel figyelmet a 15 *Tárkány* helynév. A bihari *Körös-Tárkány* falu a *Kovácsi* domb aljában épült; az abaúji *Tárkány* puszta a 'vasas' jelentésű *Rudnok* patak mellett, *Rudnok* falu alatt található; a zalai *Tárkány* puszta *Csabrendek*, hajdan *Rednuk* (1355) határában fekszik, hol

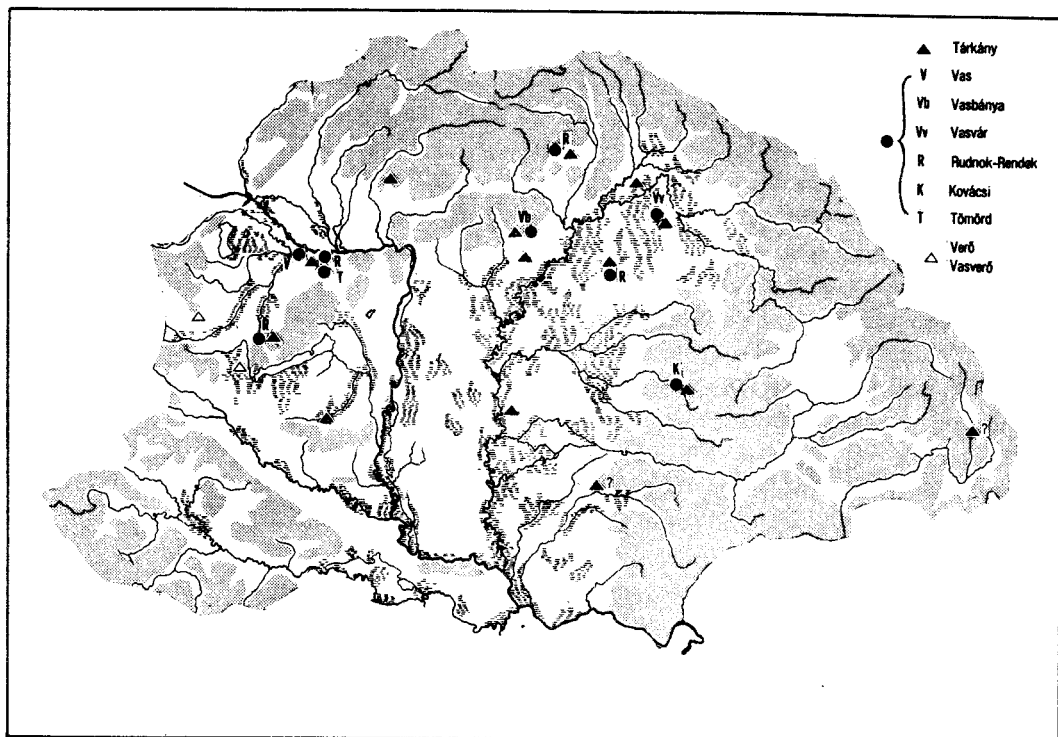
vassalak is került elő; a szabolcsi *Tárkány* puszta néhány kilométerre van a nádudvari *Rendek* értől és pusztától. A hevesi *Felső-Tárkány* a *Vasbánya* nevű hegy lábánál fekszik, a honti *Tárkány* dülő pedig Bakabánya alatt, Bagonyán. Az első *Tárkány* esetében a Fekete-Körös völgyében fekvő hercegi nyári szállás kovácsainak lakhelyéről lehet szó, ezeket az államszervezéskor rendelhették az udvari kovácsok közé; innen a *Kovácsi* név. (Párhuzamos X. századi magyar–délszláv elnevezésre itt azért nem gondolhatunk, mert a vidék helynévanyaga nem szláv.) A három *Rudnok* ~ *Rednek* ~ *Rendek* X. századi szláv „vasasok” lakhelye, akik bizonyára munkamegosztásban voltak a szomszédos *Tárkány* faluk magyar vagy török „vasverőivel”. A *tárkány* név használatát biztosan datálja a szakrális kovácsolás, a tárkány-ság pogány vonatkozása; István király, sőt talán már Géza a kereszténység bevezetése után mellőzte a pogány rítussal kapcsolatos mesterséget és nevet, és a délszláv *kovács* névvel nevezette az új szervezet keresztény vasverőit, akik mesterségüket bizonyára a szlávoktól eltanult fogásokkal is fejlesztették. A bihari *Tárkány–Kovácsi* példája még azt a lehetőséget is megengedi, hogy néhány hercegi udvarhely melletti *Kovácsi* (ilyen pl. *Tevelkovácsi* Tolnában) korábban *Tárkány* nevet viselt.

A *Tárkány* helynevek egy része Árpád-házi hercegek szállásterületén található; a biharit Tarhos és Zerind nyári szállásánál tételezem fel, a somogyit Tarhos nyári szállása mellett, a szabolcsi a Hortobágy-parti Szabolcs mellett fekszik, de a két hevesi is az Árpád-rokonság szállásterületéhez tartozik. A *Tárkány* faluk többsége azonban nem az Árpádok területén van, hanem szinte minden vezér szállásterületén található belőlük: Zalában, Komáromban, Hontban, Abaúj és Torna határán, Zemplénben, Szatmárban, Csongrádban, Temesben, sőt valahol a Székelyföldön is. Úgy tűnik, hogy e „tárkányok” a törzsfőknél dolgoztak; a Marcal forrásánál Huba, a Duna-jobbparti sétálóút felső végénél a fejedelem, a Tisza-jobbpart zempléni felső végénél Ónd (vagy Bors), Erdélyben Zsombor gyula, a csongrádi Tisza-balparton, Szatmárban és Temesben más vezérek nyári vagy téli szállásai mellett kereshető.

A fent elmondottak alapján *Tárkány* helyneveinket a barbár szolgálonépi berendezés emlékeinek tekinthetjük.

A vasverőkről nevezett helynevek időbeli szétválasztása hozzásegít a szomszédos „vasas” telepek datálásához. Ha a *Tárkány* falvak X. századiak, akkor a mellette levő *Rednek* ~ *Rudnok* telepek is erre a korra datálhatók. A *Rednek* helynevek koraisága mellett szól még egyrészt az, hogy többségük pataknévben maradt fenn, vagy abban is, s ezek részben megelőzték az ott keletkezett falu végleges elnevezését, másrészt az a körülmény, hogy nagy számuk ellenére nincs nyom, hogy lakóik bekerültek a királyi szolgálonépi szervezetbe.

A 29 *Rednek* elnevezésű hely földrajzi fekvése igen sajátos. Egyrészt tükrözik a vas természetes előfordulási helyeit, pl. Kőszeg és Sopron között, Gömör és Borsod határán, másrészt függetlenek attól (pl. Győr, Komárom és Szabolcs megyében), ami gyeptvasérc-nyersanyag használatára mutat. Mindamellettt sűrűségük nem arányos a salaklelőhelyek sűrűségével; a Sopron–Vas megyei és Gömör–Borsod megyei központokat csak részben fedik, és többségük egy ÉK–DNY irányú egyenes vonalba

61. A (Vas) Verő és Tárkány helynevek országos elterjedése, külön feltüntetve a Tárkány helynevek mellett található, vasművességre utaló helyneveket

rendeződik a Dunántúli-középhegység és a gömör-sárosi hegyek vonalában, melytől ÉNy-ra a Felvidéken (a mai Nyugat-Szlovákiában) és DK-re az Alföld nagy részén és Erdélyben hiányzik a helynév. Hogy e sajátos elrendezés okát mennyiben magyarázzák a természetes lelőhelyek és mennyiben a *rudnik* > *rednek* szó nyelvjárási elterjedése, további vizsgálatot igényel. De a „rednekek” sorban való elhelyezése a gyeptűvonal mögött még tudatos telepítés eredménye is lehet. A kalandozó magyar haderő lószerszám, szablya és nyíl nélkül életképtelen volt; ezeknek, de főként a vas nyílhegyeknek a kovácsolásához a nyersanyagbázist a „rednekek” teremtték elő, s ezeket nem volt tanácsos olyan helyen dolgoztatni, ahonnan az ellenség elhurcolhatta őket, vagy elszökhettek.

A X. századi szükségletnek megfelelő elhelyezkedésük viszont megmagyarázza a két *Vasvár* nevű vasközpont létesítésének helyét. A Vas megyei *Vasvár* okleveles adat szerint a tatárjárás előtt királyi vasraktár volt, ahonnan a király vasat utalt ki. A borsodi *Vasvár* ilyenféle szerepéről és várispánsági szervezetéről nem maradt említés. Mivel a zalai és vasi vasvidék *Vasvárral* együtt 955-ig a harkák uralmi területéhez tartozott, a Sajó vízvidékét pedig Géza koráig az „Örs úr” ellenőrizte, valószínű, hogy Géza vetette uralma alá a két vidéket, s az egyik *Vasvárat* helyileg a

zalai és vasi rednek telepek között, a másikat a gömör–borsodi vasvidék déli szélénél létesítette.

Ami a másik két vaskohász foglalkozásnevet illeti, bizonyosra vehető, hogy a pécsváradi uradalomban levő *Vasas* falu neve megfelel a XI. századi *tributarius ferrinek*, a vassal adózónak. A Dunától keletre négy másik *Vasas* helynév jelzi, hogy közkeletű magyar foglalkozásnév volt. A „vasasok” XII. századi cseh oklevél szerint 50 vastömbbel adóztak.

A fentiek figyelembevételével Magyarország korai vasművességének fő mozzanatait az alábbiakban látom. A vascipót előállító „vasas” és a vascipót feldolgozó „vasverő” munkamegosztása a honfoglaló társadalomban ugyanúgy megvolt, mint az itt talált szlávoknál. A X. században a nyersvas előállításával foglalkozókat szláv környezetben *rudnik*nak, magyar környezetben *vasas*nak nevezték, bár a *rednek* foglalkozásnév bizonyára a magyarban is meghonosodott. A *Rednek* nevek túlsúlya mindamellett arra mutat, hogy a vaskohászat nagyobb mértékben hárult az itt talált és ide hurcolt szlávokra, mint a magyarokra.

A kovácsolást a kazár–magyar tárkányok mellett főként szláv „vasverők” végezték. (Kazár kovácsokra mutat pl. a Bars megyei *Kovácsi* szláv *Kozárovce* neve.) Az államszervezéskor a „vasasok” működésének reformját csak a két *Vasvár* központ létesítésében tudjuk megfogni, míg a vasverő kovácsok reformja elvezetett a tárkányság megszüntetéséhez s a várak és udvarok mellé rendelt „kovács” falvak létesítéséhez. A *Kovácsi* falvak végső fokon szláv eredetű neve egyáltalán nem árulja el a benne dolgozók etnikumát, nemcsak azért, mert a foglalkozásnévi falut a környezet nevezi el a kézművesek etnikumára való tekintet nélkül, hanem mert a *kovács* szó a X. század folyamán meghonosodott a magyar nyelvben.

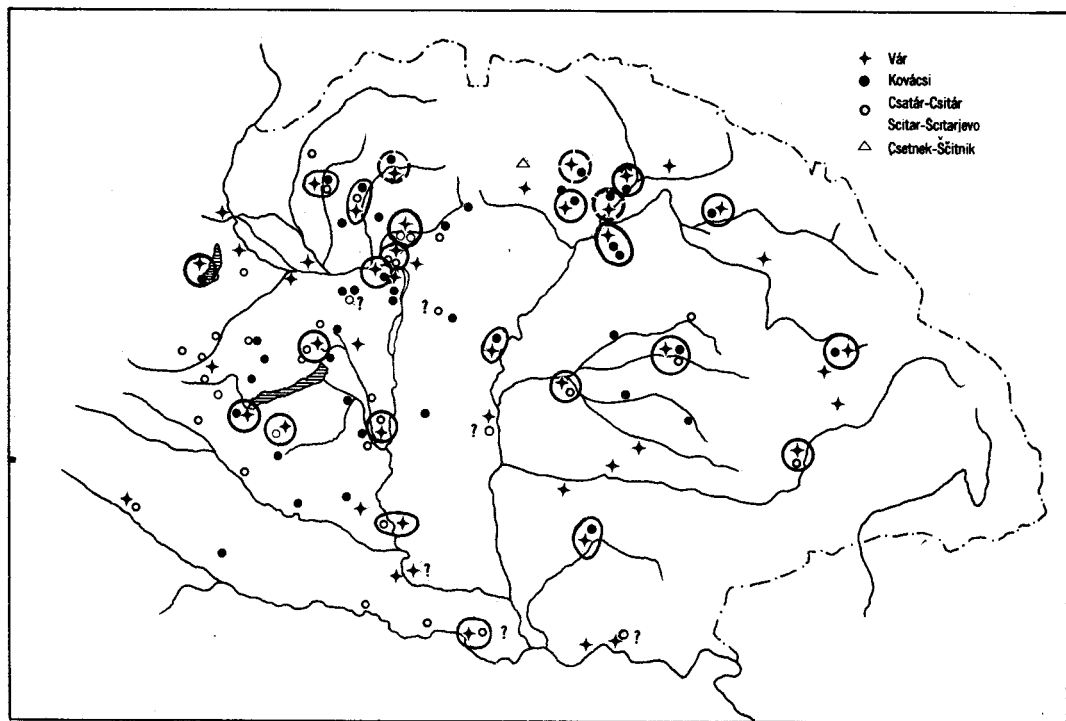
A vasművességhez a fémfeldolgozás révén kapcsolódik a fegyvergyártás.

A honfoglalókkal bejött „kardverők” ilyen néven nem alkottak telepeket – az egy *Kardos* idesorolása bizonytalan –, s mivel főként a kazároktól átállt néprészek között kereshetők, esetleg a *Kazár* vagy *Oszlár* falvak lakói rejtik őket. Ami a két szláv *Mecsér* „kardverő” helynevet illeti, az egyik, Fejér megye nyugati szögletében, eredhet akár a X. század első feléből is, a másik, Fajsz fejedelem szigetközi szállása mellett, a 940-es évekre is tehető, önmagában e két előfordulás azonban nem ad elegendő támpontot a datálásra.

Kevésbé használt fegyver volt a magyarok közt a pajzs, ennek ellenére a „pajzs-műves” jelentésű helynevek ugyanúgy behálózzák az országot, mint a Kovácsik.

A magyarok még keleten megismerték a pajzsot, mert régi magyar megnevezése, a *vért* iráni eredetű szó a magyarban. Az íjjal-nyíllal harcolóknak azonban a pajzs nem volt elengedhetetlen harci fegyvere, noha keleti ábrázoláson látható olyan nomád lovas, akinek hátát kerek pajzs fedi. A pajzs általában a lándzsával felszereltnek, tehát a főembereknek és a nehézfegyverzetűeknek volt védőfegyvere. Hogy *Vértes* helyneveink (egy pl. Somogyvár és Fajsz mellett, *Kürtös* és *Kovácsi* szomszédságában) vértműves (*scutarius*) foglalkozást vagy pajzshordó (*scutifer*) vitézt jelentenek-e, nincs eldöntve. Mindenesetre *vértés* lehet annak a szláv *ščitár* „pajzs-

62. A Kovácsi és Csátár helynevek országos elterjedése, *sima körrel* kiemelve az 1000 körül létesített vá hálózattal való szomszédságot, és *szaggatott körrel* a XII. század végi erdőispánsági központtal való szomszédságot

műves' szónak a magyar megfelelője is, amely szláv *Csitár* és magyaros *Csatár* alakban igen elterjedt helynevünk.

A *Csatár* ~ *Csitár* falvak a Kovácsikhoz hasonlóan sok esetben ispáni várak mellett találhatók – egyáltalán nincsenek a Felső-Tisza-vidék Szolnok feletti részén, ahol csak egy *Csetnek* képviseli az azonos jelentésű lengyel és szlovén *ščitnik* szóalakot (ugyanez Pozsegában: *Scsitnyak*) –, öt *Csitár* faluról tudjuk, hogy a várszervezethez tartozott, de egyről sem igazolható, hogy az udvarhoz tartozott volna. A Csatárok számos esetben a Kovács falvakkal szomszédosak, ami egyrészt arra mutat, hogy mást állítottak elő, mint a vasverők, másrészt megengedi azt a feltevést, hogy a kovácsok is szolgáltatnak nyersanyagot a csatároknak.

A X–XI. századi pajzsot nem teljesen fémből gyártották, hanem több anyag összerakásával állították elő.

A X. századi normannok és szlávok pajzsán a szilárd keret, a keret átlója, mely tartóul is szolgált, és az ehhez rögzített pajzsdudor vasból készült. A lyuggatott keretvashoz szegeztek a fa védőlemezt, s kívülről bőrral borították. Ez a nagyobb súlyú, többnyire mandula alakú pajzs elsősorban a nehéz lovasság és a lándzsás gyalogosok fegyvere volt. Önmagában az a körülmény is meggondolkoztat, hogy a kalandozás korában számolhatunk-e a szláv típusú pajzsot gyártó csatárokkal.

A pajzzsal való felszerelés ideje a nehézfegyverzetű, egyenes kardot használó fejedelmi sereg felállításával érkezett el, tehát Géza és István korára tehető. Ténylegesen erre a korra mutat a *Csitár ~ Csatár* helynevek országos elterjedése is.

A csatárok már felhasználták a „vasasok” termelte vascipót vagy a „kovácsok” verte vashuzalt, az ácsok előállította falapokat és a tímár kikészítette bőrt, tehát egy fejlett munkamegosztással dolgozó szervezetbe illeszkedtek bele. Ha számolhatunk is azzal, hogy egy-egy *Verő-Kovács*, *Kardos-Mecsér* és *Vértés-Csatár* telep korábban létesült (*Kardos* a Valkói Szabolcsnál, *Mecsér* a mosoni Fajsznál és *Csitár-jevo* a zágrábi Fajsznál ugyanúgy kapcsolható e vezéreknek a határbelépők közelében létesített udvarához, mint a szomszédos várakhoz), falvaik megyeközpontok köré történt telepítése a szolgálónépek intézményes berendezéséhez kapcsolandó.

Hogyan és mikor történt az intézményes szolgálónépi berendezkedés?

Minthogy a fejlettebb rendszer alapja az eladdig személyi birtokban levő kézművesek és a törzsfőknek adózó félszabad termelők személytelen intézményekhez, a királyi udvarhoz, a várhoz és egyházhoz kapcsolása, létrejött arra az időpontra teendő, amikor a fejedelemnévvel jelölt udvarhelyeket (*Fajsz*, *Taksony*, *Décse*) felváltják az *udvarok*. Ez a folyamat Géza alatt indulhatott el, Géza egy sor várat sajátított ki, és „várads”-ot rendezett be magának udvarhelyül, s így feltehető pl., hogy Pécsvárad alá ő rendelt különféle szolgáltatókat. A rendszer egységes szervezettel való ellátása és országos méretekben való megvalósítása azonban István műve. Bizonyítja ezt, hogy az „udvarokhoz” kapcsolt „udvarnokok” szervezete Koppány, Ajtony és az erdélyi Zsombor területén ugyanúgy épült ki, mint az Árpádok eredeti szállásterületén, tehát nem lehet korábbi az új évezred első évtizedénél. Ugyanakkor a XI. század elején kialakított s az 1056 körül, a Sarchas-féle összeírással rögzített rendszert későbbi új betelepülőkre nem vitték át, s így megmaradtak az apáról fiúra öröklődő foglalkozások nagyjából az eredetileg kialakított földrajzi keretek között. Tükrözi ezt a foglalkozásnévből képzett falunevekről készített térkép; ezen a foglalkozásnévi helynevek általában addig terjednek, ameddig a törzsi helynevek, s csak ott lépik túl a XI. század elején kialakított szervezet területét, ahol utóbb új erdőuradalmak és erdőispánságok létesültek, de itt is csak a sajátos erdőuradalmi szolgálónépek szerepelnek (erdőővő vagy ardó-hájník, halász-ribár és hódász-bobrovnik).

A szolgálónépek megszervezése két úton történhetett: az uradalomban dolgozó népelem speciális szolgálatba állításával – így ment ez végbe a frank birodalomban –, vagy az udvarnál hiányzó kézművesek, szolgáltatók oda telepítésével – így történt ez a mongol birodalomban. Ha felmerül a kérdés, hogy a kettő közül melyiket alkalmazták a kelet-közép-európai államszervezésnél, úgy látszik, hogy mind a kettőt.

A lisztet vagy kenyeret adó udvarnok volt a szolgálónépek legelterjedtebb fajtája. Ezeket jórészt ugyanúgy eredeti lakhelyükön szervezték be szolgáltatásra, mint a halászokat. Ugyanakkor a minden udvar és vár szomszédságában szükségelt kézműveseket csak telepítéssel tudták minden helyre eljuttatni. Az újonnan épített határvárak mellé csak úgy juthattak kovácsok és csatárok, ha oda helyezték őket.

Felvetődik az a kérdés is, hogy a foglalkozásnévből képzett falunév mennyiben lehet telepített szolgálónépek emléke. Ha telepítés az ilyen nevek jelentős részében – pl. az udvarhelyek melletti *Födemes* és *Szölös*, valamint a várak melletti *Ács*, *Tímár*, *Csatár* és *Kovács* esetében – valószínű is, ez nem általánosítható, mert új szolgálat bevezetése szintén hozott létre ilyenféle helyneveket. Az Árpád-kori *Dusnok* falvak pl. úgy jöttek létre, hogy helyben lakó agrártermelőket átadtak az egyháznak *dusnok*, magyarul *torló* szolgálatra, ami azt jelentette, hogy évente meghatározott alkalmakkor ünnepi torra valót adtak az egyháznak. A zselici *Disznó* (eredetileg *Disznóóvó*) föld is úgy jött létre, hogy Szent László a helyben lakó 30 disznópásztorat a pannonthalmi apátságnak adta. 1220 körül az apát Disznó határában irtásos délszláv kanászfalvakat telepített, de ezeket már nem a szolgálattal kapcsolatos néven nevezték, sőt elenyészett a Disznó név is. A tihanyi apát 1055-ben kapott somogyi földjét ugyancsak disznóóvó lakóiról nevezhette Disznónak, a környék lakói viszont *Apátinak* mondták, s az utóbbi név rögződött meg. Másutt viszont a disznószolgáltatással kapcsolatos *Ártánd* név szorította ki az eredetibb *Rikács* elnevezést.

Mindent összevéve, foglalkozásnév nemcsak új telepítés nyomán vált falunévvé, hanem új szolgálati viszony révén is, mindazonáltal az új telepítés erősebb indíték volt új helynév keletkezésére, mint a szolgálat módosulása. Ezért a szolgálónépi falunévek nagy száma bizonyos fokig mégiscsak tükrözője a telepítéssel járó félbarbár berendezkedésnek.

Az államszervezés ideje tájt egy 10–20 családból álló embercsoport áttelepítése igen könnyen ment, akár magyarokról, akár szlávokról volt szó, mert a gödörházat néhány nap alatt el tudták készíteni. Ilyen módon összetelepítés eredményének főként a várak és udvarházak körül megjelenő, különféle foglalkozásnévvel nevezett szolgálófalvak tekinthetők.

A fentiekben kísérletet tettem a fejedelem kori barbár és az államszervezés kori intézményes szolgálónépi berendezkedés emlékei közötti mérlegelésre, s ha az itt adott kép ingatagabb is, mint az eddigiek, és több kérdést hagy nyitva, valamelyest visszabillenti a mérleget az államszervezés javára, egyben sejteni engedi, hogy e berendezkedésben több része volt István királynak, mint eddig vélték.

A társadalom szervezésének egyik legelterjedtebb módja, a tízes és százas egységekbe való beosztás, Árpád-kori társadalmunkat is jellemezte. E szervezetnek a középkori Európában való elterjedése a sokat vitatott kérdések közé tartozik. Valójában már az ókorban ismerték a tízes számrendszert használó társadalmakban a tízes és százas szolgálati keretet, ezt pedig ott lehetett megvalósítani, ahol erős katonai kísérettel rendelkező központi hatalom nagy tömeget kitevő népek kormányzására (adóztatására, dolgoztatására, esetleg hadba hívására) tartósan berendezkedett.

A tízes számrendszer a fejlettebb időszámítást kívánó öntöző kultúrákban alakult ki, s itt használták fel először társadalomszervezési célra is. Egyiptomban az előljáró nevét a „száz” szóval fejezték ki. A Biblia szerint az Egyiptomból népét kivezető Mózesnek Jethró páp a következő tanácsot adta: „És szemelj ki magad az egész nép közül derék, istenfélő férfiakat... és tedd közöttük előljárókká, ezredesekké, századosokká, ötvenedesekké és tizedesekké.” (2 Mózes 18:21) Az óperzsa királyságban i. e. VI–V. századi gazdasági feljegyzések szerint a szolganép tizedekbe, századokba és ezredbe volt beosztva. A római birodalomban a *centuria* 'század' és *decuria* 'tized' egyrészt hadiegység volt, másrészt a római polgárok szakasz-kerete. A *centuria* főnöke a *centurio* 'százados', a *decuria* a *decurio* vagy *decanus* 'tizedes'.

A magyarokhoz, ugyanúgy, mint a betűvetés tudománya, két oldalról jutott el, egyrészt Közel-Kelet–Nyugat-Ázsia vonalán már az őshazában, másrészt a római latin kultúra közvetítésével az új hazában.

Az előmagyarság az Urál-vidéken szimbiózisba került olyan steppelakó elő-irániakkal, akiktől átvette a *tíz* és *száz* számnevet, sőt, mivel *száz* szavunk régi jelentése 'század, száz emberből álló keret' is volt (ld. *centuria* *Sceculzaz* 'székely száz', *agzaz* 'ág-száz'), lehet, hogy az ilyen egységekbe való rendezés kapcsán hatolt nyelvünkbe az iráni szó, kiszorítva egy-egy régebbi finnugor számnevet. Iráni eredetű a magyarban az *ezer* számnév; régi török eredetű *tömény* szavunk, mely a türk

tümen 'tízezer' szóból ered, és még az Árpád-korban is használatos volt 10 000 sókocka jelölésére (oklevelekben latinus *timinus* alakban).

A nomádoknál az illetén szervezés gyakorlatát az tartotta ébren, hogy rengeteg jószáguk volt – Ibn Fadlán 922-ben az úzok földjén azt hallotta, hogy egyik főnöküknek 10 000 lova és 100 000 juha volt –, s ezek szétosztása ménesekre, nyájakra százas csoportokban történt a magyar szilaj állattartásban is. A tizedes rendű állatszámolás utóhatása István törvényeiben a büntetésül kiszabott tinó 5, 10, 50, 110 száma is.

Hogy a steppén a népek tízes-százas keretekbe való osztása milyen elterjedt volt, azt legjobban a számnévvel összetett népnevek árulják el. Az iráni *sadagar* népnévben a *sata* 'száz', a bolgár–török *onogur* népnévben, melyből *ungar* ~ *hungarus* nevünk származik, az *on* 'tíz' rejlik, a baskír *ming* nemzetségnév jelentése 'ezer', végül a mongol *tümen-tübege*n és *tümet* népnevet a 'tízezer' jelentésű *tümen* számnévvel képezték. Hogy egy ilyen elrendezés hogyan történt, azt a Dzsingisz kán tetteit nem sokkal halála után elbeszélő Mongolok titkos története így adja vissza: „Dzsingisz kán ... a Kalka folyó mellett táborozott le. Embereit megszámláltatta, és ezresével ezredekbe osztotta, majd kinevezte az ezredeseket, a századosokat meg a tizedeseket...” Egy század ember nomád főúr birtokába is jutott, ki azt 800 körüli sírkőfelirata szerint manicheus mesterének adományozta.

Az etelközi magyarok fővezére 870 körül, a türk kazároktól való elszakadás után, 20 000, azaz két „tömény” lovast állított ki. A steppei katonai elrendezés hagyományos voltát bizonyítja, hogy a XI. századi harcokban is a fenti keretet mozgósították. A Magyar Krónika 1074 körüli csataelbeszéléseiből megtudjuk, hogy minden várispán alá négy század lovas tartozott, s mivel kb. 50 várispán lépett a korábbi nemzetségfők örökébe, az 50×400 lovas 20 000 lovasból álló sereg mozgósítását tette lehetővé.

Ez a berendezés kövesedett meg a székely társadalomban, ahol minden lófőnem négy ágból állt, s az ágak, mint a lófők középkori *ágszáz* nevéből kiderül, egy-egy századot tettek ki.

Hogy harcos középrétegbeliek a X. században alkalmilag tízes egységben települtek le, az a magyarhomorogi és algyői temető ásatásai során derült ki.

Mindez kétségtelenné teszi a hadakozók tizedes-százados szervezetének továbbélését, de nyitva hagyja a kérdést, hogy a köznép hasonló elrendezése a XI. században a magyar sereg mintájára vagy nyugati előkép után történt-e. Ha az ínséget az óiráni, onogur és türk-kazár együttélés idején alkalmilag be is osztották tízes és százas keretekbe, egy ilyen beosztás nem lehetett hosszú életű, mert a természetes szaporodás és a katasztrófák okozta fogyás megváltoztatta a százas keret létszámát, a hatalom decentralizálásával pedig a nép országos elrendezésének szükségessége is megszűnt. Más oldalról a jószág folytonos számontartása kisebb, törzsi keretekben is ébren tarthatta a nép megszámlálásának gyakorlatát.

A továbbiakban tekintsük át, hogy miben állt a kora középkori tízes-százas berendezése Nyugaton.

A késő római tizedes rendszert a limes közelében lakó germánok jól ismerték.

Régebben általánosan elterjedt az a nézet, hogy a germánok is hasonló szervezetben éltek, és a *huntari* kerületek Svábországban, a Frízföldön és Svédországban eredetileg a századokba szerveződött harcos nép települési egységei voltak. Újabb nézet szerint a *huntarik*, melyek megfelelnek a német *gau*oknak, s az oklevelek latin *pagus*ainak, eredetileg kiskirályságok voltak, melyekben egy-egy főúri család katonai kíséretével uralmat gyakorolt az alávetett köznép felett. Ugyanakkor Julius Caesar és Tacitus alapján valószínű, hogy a kíséret, ill. a mozgósított hadinép századokba volt rendezve. Ami a *huntari* nevet illeti, az is kétségesse vált, hogy ez a *hundert* számnévből ered. A frank birodalomban meglevő *centena* 'század' szervezetnek ezek szerint nincs köze a *huntarik*hoz.

A *centena* valójában a késő római *centuria*-szervezet átvétele. Centenákba osztották a Meroving-birodalomban a frankok a félszabad *laeti* réteget adóztatás és igazgatás végett. Először I. Chlothar (511–558) törvényei szólnak az alávetettek centenáiról, századairól, s arról, hogy válogatott *centenarius*ok, száznagyok, a kíséretbe (*trustis*) is bevétessenek. A frank birodalom kiterjedésével a *centena*-szervezet áterjedt a Rajnától keletre a sváb, frank és bajor hercegségekbe, de a Karoling-uralom után, a X. század első felében elenyészett.

Tartósabbnak bizonyult Dél-Anglia századkerületekre és tizedekre való beosztása, melyet Nagy Alfréd (871–899) alkotásaként tart számon utóda, I. Henrik angol király, mondván: „...elsőként ő változtatta egész Anglia *pagus*ait és provinciáit comitatusokká [grófságokká], a comitatusokat pedig századokba (*centurias id est hundredas*) és tizedekre (*decimas id est thitingas*) osztotta, hogy minden bennszülött törvényesen valamely századhoz vagy tizedhez tartozzék, és akit valamilyen latorsággal gyanúsítanak, ha százada vagy tizede által elítéltetett, ill. elmarasztaltatott, a megérdemelt büntetést kapja meg, vagy mentesüljön alóla.”

Noha ezt a szervezést a történészek nem Alfrédnak tulajdonítják, hanem a X. századra teszik, és elsődleges célja sem a bűnüldözés volt (az igazságszolgáltatás csupán felhasználta e kereteket, amint Magyarországon is századok és tizedek szerinti bűnüldözésről rendelkezett Szent László III. törvényének 1. §-a), az angol szervezet életre hívása hasonló módon történhetett, mint a magyar.

A frankoktól függetlenül római alapokon jött létre a félszabad adózók *centena*-szervezete Lombardiában és az Alpok völgyeiben, ahol a centenát *sculdatián*nak is nevezték, a száznagy neve pedig latinul *centurio*, longobárdul *sculdais* volt. Latinos *sculdastius* ~ *sculdatius* néven még II. Henrik itáliai okleveleiben is szerepelnek.

Ez a cím jelenik meg István király 1009-i veszprémi oklevelében *sculdacius* alakban. Hogy az oklevélíró lombardiai volt, ahhoz kétség nem fér, afelett azonban lehet vitázni, hogy a scriptor az Itáliában megszokott formulával együtt emelte-e be István oklevelébe a „száznagy” lombard nevét, avagy a magyarországi viszonyok láttán. Bár a száznagy olaszos latin *centurio* neve okleveleinkben csak 1075-től szerepel, a *centurio*. és *decurio* együtt Szent László legkorábbi, 1077 körüli törvényében (III. 1. §), a *centurionatus* 'század' pedig Kálmán törvényében (I. 79. §) jelentkezik, ennek ellenére az eladományozott népek összeírásából megállapítható, hogy a vitézek és

népek százas és tízes rendbe tagolása István király idejében is gyakorlatban volt.

A vitézek százas beosztásáról tanúskodik az István adományát két-három ember-öltővel utóbb összeíró pécsváradi alapítólevél, mely 200 szabad harcos átadásáról emlékezik meg, de azt is hozzáfűzi, hogy közülük 12 tartozott az apátnak kíséretet adni. A tízes mellett a tizenkettes számítás párhuzamosan jelentkezik István király veszprémvölgyi oklevelének népszerűírásában is. Ebben ui. a király egyrészt 60 lovas szolga és Szántó faluban 30+20 család, másrészt Szárberényben 48 füst és 6 halász, Szombatrénél 12 halász és valahol 3 ács átadásáról intézkedett. A tízes rendű 20–30–60 számsorral szemben a tizenkettes rendű 3–6–12–48 számsor határozottan más rendezési elvre enged következtetni.

Ami a tizenkettes számrendet illeti, ez a holdhónapok megfigyelése nyomán már az ókorban ismertté vált. Kínából terjedt el továbbá a nomád népek között a 12 évet átfogó állatciklus (12 állattal nevezett évkör, pl. tehénév, majomév, kígyóév), mellyel a dunai bolgárok és nyilván a magyarok is számoltak. Ennek ellenére a nomád társadalomszervezésben a tizenkettes szám nem érvényesült; nagy tömegű állat és ember számontartására nem volt olyan alkalmas, mint a tízes rendszer. Inkább szóhoz jutott a tizenkettes számrend a mezopotámiai és mediterrán kultúrákban: az akkád tizenkettes időbeosztástól a római 12 táblás törvényig, a zsidó 12 törzstől Krisztus 12 apostoláig erősen belegyökeresedett az európai művelődésbe, de a kereskedelem (tucat!) és a társadalomszervezésben (12, 24 tagú tanács!) is szerephez jutott. Ezt tudva, nem lehet egyértelműen magyar viszonyokból magyarázni, hogy Géza 12 követet küldött Quedlinburgba. Abban az időben, amikor végérvényesen szakított a pogánysággal, és a kereszténységet elfogadta, inkább a 12 apostol, semmint a keleti állatciklus tizenkettes száma befolyásolhatta döntését. (12 törzsi vagy területi egységnek nincs nyoma.) Hasonlóan kell megítélnünk, hogy a pécsváradi apát nem 10, hanem 12 főből álló katonai kíséretet rendszeresített magának, de a keresztény tanácsadók hatása lehet a veszprémvölgyi népek egy részének tizenkettes számrend szerint való sorolása is. Hogy István szervező munkájában mégsem ezt, hanem a tízes számrendet részesítette előnyben, mutatja, hogy 10 püspökséget szervezett, és ahol meg tudjuk állapítani, 10 falut adományozott a főegyházaknak. Ez a begyökeresedett számítás érvényesül a tihanyi alapítólevélben is, hol a különféle állatok száma a 34 méntől eltekintve: 100, 700, 100, 50, 50, míg a szolganépeké, nem számítva az öt alatti értékeket: 60, 20, 20, 10, 10, 140; a tizenkettes számrendszernek már nyoma sincs. Felvetődött a gondolat, hogy a tízes elrendezés nem I. Endre műve-e, aki alatt a Sarchas-féle összeírás történt. Nézetem szerint a családfőket név szerint felsoroló összeírást a tihanyi alapítás után készítették, és Sarchas a pogánylázadás alatt megbomlott tízeseket állította helyre, nem pedig újat alkotott. A köznép tízesekbe és százasokba való beosztása István műve lehetett; ez lépett a felbontott nagycsaládi keretek helyébe.

Honnan vette István a példát ehhez a szervezéshez?

Bajorországban már elhalt a *centuria*; Lombardiában még létezett a *sculdatius*

tisztség, de nem tudjuk, hogy mennyire volt eleven maga az intézmény. A tized és század az első magyar adatokkal egyidőben szláv országokban is jelentkezett: 1028-tól Horvátországban a *szetnik* vagy *centurio*, a XI. századtól Kijevben a *szotnik* 'száz-nagy' és *deszjatnik* 'tizedes'. Ezek azonban nem azonos szinten helyezkedtek el, mint a magyar száznagy és tizedes. A horvát és orosz száznagy a fejedelmi udvarhoz, ill. a kísérethez tartozott, míg Magyarországon az ispán alárendeltje volt. Valószínű, hogy a szláv országokban nem a kiscsaládok, hanem a kisebb számú, de több lelket befogadó nagycsaládok voltak tizedes szervezetbe osztva. Látszólag közelebb áll a magyar berendezéshez a lengyel példa: 1155-től számos adat van a „tízes” parasztokra, akiket latinul *decimi* néven neveznek (pl. 1223: *coloni mei decimi rustici*), a XIII. században pedig olyan *centuriók*ra, akiknek falvak vannak alárendelve. Bár a lengyelországi *decimus* kifejezés modern 'tizedbe szervezett' értelmezése vitatható, mert a latin szó 'tizedik' jelentése inkább 'tizedbe adott ember' jelentésnek felel meg (ilyen szolgák Magyarországon kimutathatók Pannonhalma népei között), ma a lengyel történészek a *decimust* a tizedes-százados rendszer emlékének tartják.

A szláv népek az irániak révén már az ókorban kapcsolatba juthattak tízes-százás szervezettel, s így olyan régen megismerhették, mint a magyarok. Erdőlakó népek beosztása mindamelllett nehezebb lehetett, mint pusztai népeké, mert az erdőlakók az első lovas megjelenésére elrejtőzhettek, és egy ilyen elrendezést csak saját főnökeik végezhettek el, viszont a legyőzött nomád nem rejtőzhetett el, és úgy kellett állja a százás, ezres csoportokra való szétosztást, mint azt a Mongolok titkos története a legyőzött kereitekről elbeszéli.

Mindezt átgondolva, arra az eredményre kell jutnunk, hogy a magyar köznép tízekre és százakra való beosztása nem nyugati és nem szláv, hanem igen régi pusztai intézmény, amit a hadirend mindvégig konzervált, István pedig újonnan (vagy újból) kiterjesztett az egész népre, nyilván annak tudatában, hogy ez a berendezés a keresztény államban is megvolt.

Hogyan jelentkezik a tízes-százás rend az Árpád-kori köznép felosztásában?

A Meroving és Karoling centenák emlékét őrző gyér adatok, s ezek közül is a Svájc területére vonatkozó nyugati kutatókban azt a benyomást keltették, hogy itt körzetekre való beosztás történt. Kis területi egységekről azonban nem lehet szó, mert a század azonos rétegbeli emberek összefogó szerve volt, s ugyanazon a területen más réteghez tartozók is éltek, akik kívül álltak a centenákon (rab-szolgák, nemesek, papok).

A századba tartozó emberek területi megoszlását legjobban a dömösi prépostság népeinek 1138-i összeírása világítja meg. Dömös eredetileg királyi udvarház volt; Álmos herceg 1108-ban prépostságot alapított benne, és fenntartására átadta a hercegi udvar népeinek egy részét, köztük 8 század udvarnok ínt. Ezeket falvanként és fejenként összeírták, de úgy, hogy minden század végén feltüntették a *maiort*, a száznagyot, akit az oklevél végén *centuriónak* írtak. Az 1138-i összeíráskor a százás keretek létszáma már megváltozott, és egy-egy száznagyság 106, 101, 108, 74, 100, 98, 94 és 112 főt ölelt fel; ez – a 74-es egységet nem tekintve – a természetes gyarapo-

dás-fogyás eredménye lehet, és nem érinti a falvakban való szétszórtságot. Egy-egy század népe 8, 11, 12, 9, 3, 3, 5, 8 faluban oszlott meg, de úgy, hogy a falvakban más, a századhoz nem tartozó népek is laktak. Az első három század falvai egy csomóban a tolnai Koppány körül helyezkednek el, a többiek szórtabban, az utolsó pedig, a Körös-vidék egymástól távol eső falvaiban. Világos ebből, hogy a „száz” nem volt területi egység, hanem az egy szolgálatot ellátó népek összefogó kerete.

Századokba és tizedekbe a királyi udvar és a vár alá tartozó népeket sorolták, s ilyen keretek adományozás révén jutottak egyházi és világi nagybirtokba. Főúri birtokban Aba Sámuel fia, Péter ispán kezén találunk száz-as-tízes keretbe osztott népeket, de ezekről is tudjuk, hogy hercegi adományból jutott hozzá, és ő is egyháznak, az általa alapított százdi apátságnak adta tovább. E monostoralapításnál feltűnik, hogy a donátor 1067 körül négy faluban 104 ínt (*servust*) adott az egyháznak, ami egy századnak tekinthető, s így ebből is magyarázható, hogy az alapított egyház neve *Százd* lett (*monasterium... construxi quod dicitur Zazty*). Emellett 20 magyar és 10 besenyő lovas is kapott. Több adatunk van száz-as keretbe rendezett várnépekre és udvarnokokra (1138–1250), de rajtuk kívül ilyen szervezetben említik a királyi udvarnak szolgáló tulokvadászokat (1208), ill. darócokat (1264), az erdőóvókat (1284) és tálhordozókat (1233), valamint a váraknak szolgáló őrköt (1077, 1270) és csőszöket.

Századba, ill. tizedbe voltak szervezve a szőlőművesek várbirtokon (1240), és mint az egyháznak adott udvari népek összeírásaiban a szolgák kerek számából kiderül, az udvari szőlőművesek (+1015: 110, 1055: 20, 1091: 60, 1138: 70 *vinitor*), valamint halászok is (+1015: 50, 1055: 10, 1090: 30 *piscator*). A halászok tizedbe szervezését az is indokolta, hogy tíz halászból állt egy „bokor”, amely a nagy kerítő hálót, a gyalmot kezelte az újkori Balatonon is.

Mindez azt jelenti, hogy a szolgálonépek sokféle fajtája tízes-száz-as keretben teljesített szolgálatot.

A százakba és tízekbe való beosztás fő oka az adóztatás volt. Kiderül ez olyan esetekből, ahol százanként állapították meg a beszolgáltatást, mint pl. Dömösön a méhsert (1138), vagy tízenként a terményadót, mint Őr-háznépek esetében (1270).

Még világosabban kiderül ez Kálmán törvényéből (I. 79. §), mely kimondja, hogy „a dénárokat, melyeket Magyarország minden részén szedtek, amennyit minden egyes századból (*centurionatu*) összegyűjtöttek”, Szent Mihály napjáig vigyék Esztergomba, s az ispánok és száznagyok (*centuriones*) ne vegyék el részüket (az 1/3-ot) a király előtt (akit a 2/3 rész illetett).

Mint fentebb kifejtettem, a dénáradót Kálmán már megreformálta, s szedését valójában István király vezette be. E dénáradót magyarul füstpénznek (*fumarium*) nevezték: adóalapja, a „füst”, már István király veszprémvölgyi oklevelében előfordul a görög *kapnosz* néven. Ez az adó összegben is megfelelt a bizánci füstpénz (*kapnikon*) adónak, de szedésének módja eltért tőle. Amíg Bizáncban a füstpénzt a IX. századtól adókerületenként szedték, s minden adókerületből egy előre megállapított összeget kellett az adószedőknek begyűjteniök, addig Magyarországon

a dénáradó begyűjtése századonként történt, és a száznagyokra volt bízva. Mivel pedig a dénáradó szedését István király tömeges féldénár-verése tette lehetővé, az ő művének kell tekintsük a XI–XIII. századi százas szervezet bevezetését is. Erre mutat a Magyar Krónika XI. század végén írt része is, amely már Péter király idejében említ centuriókat.

A százas szervezet a szabad dénárokkal együtt múlt ki. Jól példázza ezt a győri szőlőműves várnépek 1240-i szabadságlevele, melyben IV. Béla kimondja, hogy „e népek nem tartoznak fizetni többé sem szállásadót az ispánnak, sem füstpénzt (*liberos denarios*), sem ököradót, sem »fekéspénzt«, sem illetéket a száznagynak (*debitum centurionis*), de ne legyen száznagyuk sem, mint más várnépeknek van, hanem legyen maguk által választott falunagyuk (*villicum electum*)”.

Minden ősi társadalomban, amelyben egy nemzetség katonai kíséretével tartósan fölébe kerekedett más nemzetségeknek, majd így megerősödve törzseknek és népeknek, s az alávetetteket saját szolgálatára kényszerítette, szükségszerűen létrejön a társadalmi rétegződés. Az alávetett köznépi tömeg felett az azt féken tartó „szabad” harcosok rétege helyezkedik el, mely maga is kiszolgálója és parancsvégrehajtója a vezéri nemzetségnek és előkelő híveinek. E hármas tagolást négyessé bővítik a rab-szolgák, akik fogolyként, árucikk gyanánt vagy büntetés eredményeképpen jutottak rab állapotba.

Ez a tagolás történeti forrásokban ritkán jelentkezik ilyen egyértelműen, mert a középkort a nagyon sokféle szolgálati viszony jellemzi, és összefoglaló elnevezések mellett minden sajátos szolgálórétégnek és csoportnak külön neve volt, mely időben is változott, a társadalmi megnevezések légiójában pedig igen nehéz eligazodni.

A történeti források közül a törvények nyújtanak leginkább eligazítást társadalmi rétegekre nézve, főként, ha egymással szembeállított rétegekről s azok eltérő büntetéséről és vérdíjáról van szó. A szembeállított rétegek azonban ugyanazon törvényben gyakran más megnevezéssel is előfordulnak, s máris vitathatóvá válik, hogy melyik terminus milyen réteget takar, s a megnevezések mögött milyen társadalmi valóság rejlik.

A kora középkori germán társadalmak – melyeknek összevetése a népvándorlás révén ide sodródott magyarsággal már eddig is termékenynek bizonyult – olyan sajátos vérdíj-rendszereket alakítottak ki, melyek régóta a jog- és társadalomtörténet érdeklődésének központjában állanak. Nehézséget az okoz, hogy nem volt egységes germán vérdíj-rendszer, és az egyes társadalmi rétegekbe tartozókra kirótt eltérő összegek egyes törzseknél meglepő különbséget mutatnak. A fizetendő pénzösszeg egybevetését az is bonyolítja, hogy más-más időben eltérő súlyú és értékű ezüst-solidusban számoltak, s hol beleértették a „kincstárnak” fizetendő illetéket, hol nem. A döntő különbség azonban nem is ebből adódik, hanem abból, hogy egyes törzsek

története merőben eltért, s ez kihatott a társadalmi rétegek alakulására is. A Galliát meghódító és a rómaiakra telepedett frankok fejlődése egészen másként ment végbe, mint a frankok által utoljára meghódított és keresztvíz alá kényszerített szászoké, vagy mint a viszonylag békésebb körülmények között behódolt bajoroké.

A frank társadalomban pl. az uralkodó nemzetségen kívül nem volt örökletes nemesség, hanem minden frank harcos a szabad (*ingenuus*) rétegbe került, s innen van az is, hogy a *francus* népnév a középlelatinban „szabad” jelentést vett fel. Társadalmi rangot az adott, ha valaki a király kíséretébe (*trustis*) tartozott mint *antrustio*, vagy a királyt szolgálta. Így minden szabad „frank” vérdíja egységesen 200 solidus volt, minden legyőzött „rómaié” és *lit*nek nevezett félszabad germán paraszté 100, de a király szolgálatában lévők után az „alapdíj” háromszorosa járt! Tehát a *trustis* tagját 600, a királyi szolgálót 300 solidusra értékelték. A frank birodalomban új hivatali arisztokrácia foglalta el a régi nemesség helyét, természetesen úgy, hogy ebbe a régi nemesség tagjai is beépültek.

Egészen másként formálódott a korai bajor társadalom, ahol a belső fejlődés révén kialakult nemesség fennmaradt. A bajor hercegség több évszázados frank függőség után csak 788-ban veszítette el viszonylagos önállóságát, amikor frank tartománnyá vált. A frankok meghagyták a hercegi családon kívül az öt főúri nemzetséget (*generatiót*), de a belőlük eredő nemesség vérdíját olyan alacsonyra értékelték, hogy az csak a dupláját tette ki a szabad harcosénak.

A szász etnikum már a népvándorlaskor úgy alakult ki, hogy germán nemzetségek főlé szászok rétegződtek. Ez sokkal magasabban álló, kasztszerűen elkülönült nemesség kifejlődéséhez vezetett. S noha a frankok fegyverrel is csak nehezen tudták alávetni a szászokat, ezek nemessége nem csupán megmaradt, hanem megőrizte magas társadalmi helyzetét. A szász népjog szerint a nemes (*nobilis*), valójában főnemes vérdíja nyolcszorosa, eredetileg talán tizenkétszerese volt a félszabad *latén*nak. A szabad ember vérdíját a törvény nem adta meg, de a félszabadé eredetileg itt is a szabadénak a fele lehetett, s csak később csökkent a harmadára.

A különféle germán törzsek vérdíjának összehasonlításából mindamellet kiviláglik néhány egyező vonás. A szabad ember vérdíja általában 200 solidus volt (a frank, bajor, sváb, chamavi és türing törzsben), még ha állt is felette egy-két előkelőbb szabad réteg (kettő a szász, türing, chamavi, bajor és longobárd, három a sváb és burgund társadalomban). Ugyanakkor a félszabadnak tekinthető *lit* vérdíja a szabadénak fele körül mozgott; a frankoknál 100 solidussal éppen a fele; alacsonyabb volt a szászoknál és a frizeknél (80 solidus), s még alacsonyabb a longobárdoknál (60 solidus), de Nagy Károly 801-i törvényével a longobárd félszabad *aldiók*nak a frank *lite*kével azonos helyzetet biztosított. Közös vonása volt a törvényeknek az is, hogy a megölt rab-szolga (*servus*) után nem hozzátartozói kaptak „kártérítést”, hanem tulajdon ura.

Már előljáróban megjegyzem, hogy István I. törvénykönyve a különféle társadalmi rétegeket sújtó, eltérő büntetésekről a fentivel rokon kategorizálást ad. Magyarországon a két törvény kibocsátásakor még nem forgott hazai verésű pénz, s így ál-

talában tinóban, egy-két esetben bizánci aranyban állapították meg a büntetés vagy „jóvátétel” összegét. A megölt asszonyért a rokonoknak fizetett vérdíj fokozatossága: gróf (*comes*) – 50 tinó, harcos (*miles*) vagy tehetősebb – 10 tinó, közrendű (*vulgaris*) – 5 tinó. Ez olyanféle 10:2:1 arányt tüntet fel, mint amilyen a szász társadalomban mutatkozik, s egyben magyarázza is, hogy a szász nemes a magyar viszonyok között az előkelőnek, a germán szabad a magyar harcosnak vagy tehetősebbnek, s a germán *lit* a magyar közrendűnek felel meg.

A szász társadalom rétegződésének behatóbb áttekintése nemcsak azért tanulságos, mert alakulásában a magyaréval rokon vonások ismerhetők fel, s a germánok közül ez a nép vette fel a legkésőbb a kereszténységet és épült be a frank államszervezetbe, hanem azért is, mert hármass tagolódásáról maradt a legtöbb párhuzamba állítható említés. A megnevezéseket táblázatba foglalva az alábbi összkép adódik:

Forrás	Nemes	Szabad	Szabados
Capitulatio, 785	<i>nobiles</i>	<i>ingenui</i>	<i>liti</i>
Capitulare, 797	<i>nobiliiores</i>	<i>ingenui</i>	<i>liti</i>
Vita Lebuini, 800 k.	<i>nobiles</i>	<i>liberi</i>	<i>liti</i>
Nithard, 840 után	<i>edhilingui-nobiles</i>	<i>frilingi-ingenuiles</i>	<i>lazzi-serviles</i>
Fuldai Rudolf, 863	<i>nobiles</i>	<i>liberi</i>	<i>liberti</i>

A fentiekből világos, hogy a szász nemes (*edel*), szabad (*frei*) és szolgáló szabados vagy felszabadított (*lit*) élesen elkülönülő társadalmi réteget képvisel, s ugyanilyen éles a határ a szabadosok s az alattuk elhelyezkedő jogtalan szolgák között.

Hogy itt kasztszerű elhatárolódásról van szó, igazolja Fuldai Rudolf elbeszélése. A tollforgató szerzetes szerint a IX. századi szászok négy „rendből” állanak: nemesek, szabadok, szabadosok (*liberti*) és szolgák (*servi*), s az a férfi, aki egy magasabb rendből való nőt vesz feleségül, halállal bünhődik. Ugyanezt a négyes tagolást ismétli meg a halálbüntetés terhe melletti házassági tilalommal a XI. századi gesztairó, Brémai Ádám, eltérés csak a névhasználatban mutatkozik; legkorábbi kéziratában ui. a szabados nem *libertus*, hanem *libertinus* néven szerepel.

Hogy az említettek közül melyik társadalmi rétegből került ki a köznép tömege, azt megvilágítják a szászországi Stellinga-lázadásra (842) vonatkozó adatok. A Fuldai Évkönyvek szerint ekkor II. Lajos keleti frank király Szászországba vonult, hogy leverje a törvényes uraik (*legitimos dominos*) ellen felkelt *libertusok* igen nagy összeküvését. Ugyanezt a Xanteni Évkönyvek úgy adják elő, hogy a szolgák (*servi*) keltek fel uraik ellen. Ha a szász társadalom túlnyomórészt fegyveres szabadokból állt volna, akik mellett a szabadosok és szolgák csak kisebbséget alkottak, vajon felázadhattak volna-e az utóbbiak uraik ellen, akik katonai kísérettel rendelkeztek és fegyveres szabadok segítségével tartották fenn uralmukat az alávetettek felett? Vajon győzhettek-e a kisebbségben lévő alávetettek uraik felett olyan mértékben, hogy a keleti frank birodalom királyának kellett sereggel odavonulnia és levernie őket? Ez elképzelhetetlen, de egyben megadja a választ arra is, hogy a fenti táblázatban

ismertetett társadalmi rétegek közül melyikből került ki a köznép tömege: a *servilis*-nek vagy olykor *servus*nak is mondott *libertus* ez, a szabadok és szolgák között elhelyezkedő „szabados” állapotú parasztság, mely földesúri birtokon saját munkaeszközével termelt.

A fent tárgyalt adatok jól ismertek azóta, hogy a XVIII. század végétől a német jogtörténészek elkezdtek a társadalmat alkotó osztályokat és kifejlődésüket vizsgálni. A két évszázados kutatás mégsem vezetett oda, hogy a nyugati társadalom kora középkori fejlődéséről egységes kép alakuljon ki. Ennek oka egyrészt az adatok csekély voltában és egységes terminológia hiányában rejlik, másrészt abban, hogy a történészek koruk időszerű eszméit keresték a múltban, s az adathiányt és az adatok ellentmondását egy-egy fiktív társadalomtörténeti modellel próbálták át-hidálni.

A nyugati jogtörténészek már két évszázada birkóznak azzal a problémával, hogy a Tacitus Germaniájában jellemzett ókori harcos germánok fél évezrednyi ismeretlenség után hogyan tűnnek fel a kora középkori frank forrásokban, s a feltételezett ősi szabad harcos társadalom, mely még Tacitus művéből is csak fenntartásokkal olvasható ki, melyik frank rétegben élt tovább.

A főként a német történetírásban zajló évszázados vita során a germán ideál, a saját földjét művelő fegyveres szabad középkori képviselőjét különféle társadalmi rétegekben, eltérő nevek alatt keresték. Volt, aki az eléggé tág szabad (*liber*) kategóriában, de volt, aki a *nobilis*ban vagy éppen a *lit*ben látta folytatóját, s bizonyára csak a nemzeti büszkeség állta útját, hogy akadjon valaki, aki a rab állapotú *servust* pécézzé ki az ősgermán ködfigura képviselőjének.

A nacionalizmustól elfordult újabb tudománytörténeti kutatások arra világítottak rá, hogy a német történetírás általában az időszerű politikai elképzeléseknek és társadalmi elvárásnak megfelelően adott választ a kérdésre, s azok a társadalomtörténeti modellek, amelyeket válaszként megalkottak, számos elemükben a kor uralkodó politikai eszményképét vetítették vissza a múltba. Nincs itt hely, hogy végigkísérjem a német ideálokat a XVIII. század végi alkotmánytörténet elképzeléseitől a napjainkban megfogalmazott válaszokig, de arra fel kell hívnom a figyelmet, hogy két olyan modellel, amellyel a magyar társadalomtörténet is foglalkozott, ebben a gondolatkörben jött létre.

Az első, a magyarra *közzabad* néven fordított *Gemeinfrei* kifejezést, mely ilyen összetételben semmilyen középkori írásban és nyelven nem fordul elő, a felvilágosodás és az alkotmányos monarchia korának jog- és alkotmánytörténészei, Justus Möser és Karl Friedrich Eichhorn hozták létre. Ők a közzabadot mint az állam teljes jogú tagját képzelték el, aki felett csak egy lazán körülírt jogokkal rendelkező nemesség lebegett. Valójában az új „állampolgár” típusának őstét vélték felfedezni a germán közzabadban, az aktuális politikai szabadságjogokat az ősi népgyűléseken való részvétellel, az általános hadkötelezettséget pedig az uralkodó szavára történő külhoni hadjáratok kötelezettségével azonosították. Bennük látták – Heinrich Brunner, a századforduló neves jogtörténészeinek megfogalmazása szerint – „a nép széles

tömegét és magvát, ők állították ki azt a számtalan hadat, mely végül a római fegyverek élet kicsorbitotta.”

Ez a nemzeti öntudatot is legyezgető modell, amelyet századunk elejéig szinte minden német történész elfogadott, de amely jellemző módon a francia történetírásban nem tudott gyökeret verni, alkalmasnak látszott arra, hogy a magyar társadalomtörténet is átvegye. A „közsabad” fogalommal ui. megteremthető volt az átmenet a honfoglaló és kalandozó magyarról alkotott kép és Szent István törvényeinek „szabadja” vagy a szabadnak tekintett „vulgáris” között.

Századunk német gazdaság- és társadalomtörténete a fenti modellnek mind több tartópillérét ütötte ki. Az ősi katonai demokrácia képének differenciáltabb társadalomrajz adta át helyét, melyben a hadakozók mindinkább elváltak a dolgozóktól: a vezérek katonai kísérete a földet művelő közrendűek tömegétől. De kihullott az építményből az ősi időkbe visszavetített „mark” is, melyről kitűnt, hogy évezredek eleje tájt másodlagosan jött létre az új birtokviszonyok kialakította keretek között.

A *Gemeinfrei* helyébe állított új modell, a *Königsfrei*, magyarul „király szabadja”, valós megfigyelésekből nőtt olyan általánosítássá, mely méltán váltott ki ellenvéleményeket. A király szabadjai fogalmát két társadalmi rétegben fedezték fel; egyrészt a keleti német kolonizációs területen a lakatlan vagy elnéptelenített „királyi” földre telepedett és ott új életlehetőséget teremtő irtásos telepes (*Rodungsfrei*) típusában, másrészt a frank birodalom hispaniai határörvidékére telepített szabadokéban, akik fegyveres szolgálattal járó szabad föld birtokosai lettek. E két viszonylatban tényleg a „király szabadjairól” van szó; a hiba az általánosítással kezdődött, annak feltevésével, hogy a szabadabb státusú paraszt általában „király szabadja”, bárhol forduljon is elő a frank birodalom utódállamaiban, Szászországban, Lombardiában vagy másutt. A nacionalizmustól is megérintett neves társadalomtörténész, Theodor Mayer († 1963) ezt állította a „közsabad” helyébe; a „király szabadja” ui. nemesebb formában képviselte a „királynak” engedelmeskedő harcos, ugyanakkor szorgalmasan dolgozó szabad ember típusát.

A támadás e nézet ellen kezdetben a „közsabad” fogalom védelmében indult meg, egyrészt svájci oldalról, ahol a patriotizmust érte sérelem a szabad paraszti ősök függésbe állításával, másrészt egy-egy keletnémet és szovjet történész oldaláról, akik a marxista felfogás sérelmét látták benne. Az új fogalom behatóbb elemzésével azonban kiderült, hogy a „Königsfrei”-nek még a pontos meghatározása is hiányzik, és minden híve valamelyest mást ért alatta. Az elmélet említett „atyja” a frank *lit*-ben kereste képviselőjét, akinek jogi helyzetét ezért kénytelen volt túlon túl felértékelni, más követője a lombard arimannokat azonosította vele, akiknek társadalmi állapotát ezért kénytelen volt lejjebb szállítani, de volt, aki a bajor viszonyok alapján a korlátozott szabadságot látta a „Königsfrei” jellemzőjének, s a komplikált „nem szabad szabadság” (*unfreie Freiheit*) vagy „szabad nemszabadság” (*freie Unfreiheit*) kitételekkel jellemezte azt az állapotot, amelyben a közérthető műszóval „félszabad”-nak nevezett réteg élt. De a Königsfrei fogalom bírálói arra

is rámutattak, hogy a félszabadság magasabb helyzetben lévő, királyi földön élő szabadnak, akit joggal lehet „király szabadjának” nevezni, a megfelelője megtalálható hercegi földön, sőt magánnagybirtokon is, s így e kategória, mint minden szabad paraszt őse, nem fogadható el.

Továbbmenve: a társadalomnak szabadokra és szolgákra való merev kettéosztása antik jogi örökség, melybe már a Karoling-korban sem sikerült a társadalmat hiánytalanul beleszorítani. Nagy Károly egyik bírása ugyan egy vegyesházasságból született gyermek ügyét ezzel zárta le: „Nincs más, mint szabad és szolga!” (*Non est alius amplius nisi liber et servus*), de ez a sokat idézett salomoni döntés nem érzékelteti a tényleges társadalmi viszonyokat. A szabad–szolga ellentétpár e korban már nem osztja a társadalmat két abszolút kategóriára, mert a feudális viszonyok között a szabadság relatív fogalom. Elméletileg a király és a főnemesség is a szabadok közé tartozna, de ezeket mégsem mondták szabadnak, hanem, mint a legtöbb germán népjogból kitűnik, csupán az előkelők alatt elhelyezkedő katonáskodó réteg tagjait illették e névvel. A szabad harcosok teljes jogú szabadságához azonban már kétség férhet, mert ezek általában valamely urat szolgáltak, s annak védelme alatt álltak. (Eredetileg a *frei* szó is „védett”-et jelentett!) Szabad voltukat azért emelték ki, mert a királynak érdekében állott a harcosokat adó réteg szabadságának s ezáltal katonai felhasználhatóságának hangsúlyozása, mint ahogy az is érdeke volt, hogy előkelő híveinek szabad harcosai legyenek, akik növelik seregét. Ha azonban a királynak anyagi érdeke fűződött ahhoz, hogy minél több nem harcoló „szabad” legyen, aki adót fizet neki „szabadsága” fejében, akkor a szabadok kategóriáját kiterjesztette olyan rétegekre is, amelyeknek jogi szabadsága még korlátozottabb volt. A jogi iratok általában a király és a „tanács” szemszögéből ítélték meg azt, hogy kit nyilvánítanak szabadnak, s nem is mindig ugyanazokat, s ez nem is egyezett szükségszerűen azzal, hogy a szabadabb jogállapot felé törekvő néptömegek kit tartottak annak. Földesúri függésben lévőknek is érdekükben állhatott szabadnak mondani magukat, és ha e törekvésüket uruk számára sikerült anyagilag kívánatosná tenni, elérhették a felszabadítottá, szabadossá vagy éppenséggel szabaddá nyilvánítást.

Ilyen körülmények okozták, hogy bizonyos társadalmi rétegek szabadságának megítélése koronként változott. Így pl. a magyar lovas szolgákhoz hasonló bajorországi „barschalk”-okat a IX. században szabadnak, a X–XI. században szolgának s a XII. században ismét szabadnak mondták, de a X. században „a szabadság bélyegével” megjelölteknek is írták őket.

A szabad állapot mércéjét tehát alacsonyabbra is állíthatták, mint azt a kodifikált jog egy adott pillanatban megállapította. Mindamellet volt a szabad helyzetnek egy olyan minimuma, ami alá nehezen volt nyomható, ez a „gazdasági szabadság”-ot jelentő, saját munkaeszközzel való önálló termelés, ami a középkorban általában a saját igaerővel történő földművelést jelentette. Akinek nem volt sem háza, sem gazdasága, amit utódaira átörökölt, az sem jogi, sem gazdasági szabadsággal nem rendelkezett.

Legújabbban a francia történeti irodalomban terelődött arra a figyelem, hogy

kora középkori szerzők a jogi kategorizálásokon kívül több más szempont szerint is tagolták saját társadalmukat. Az antikvitásból átöröklött „szabad-szolga” kettéválasztás mellé a nagybirtok kifejlődése, a rabszolgaság eltűnése és a haditechnika átalakulása (a páncélosok és könnyűfegyverzetűek elkülönülése) nyomán olyan újabb választóvonalak osztották a társadalmat rétegekre, amelyek mellett az alapvető jogi kettéosztás elvesztette társadalmi realitását. Nem számítva itt a gazdasági-társadalmi helyzetet jellemző viszonylagos értékű jelzőket, mint „gazdag és szegény”, vagy az egyházas szemléletű „szerzetes-világi pap-laikus” beosztást, az ezredfordulón terjedt el a társadalomnak feladat körök szerinti hármas tagolása.

A nagy múltú tekintő és más földrészekben, távoli kultúrákban is fel-felbukkanó hármas tagolást Nagy Alfréd király fogalmazta meg újból. Angolszász nyelven írt művében, imádkozókra, harcolókra és dolgozókra osztotta a királynak szolgáló társadalmat. Ez a hármas tagolás az ezredfordulón a franciaországi latin nyelvű irodalomban jelentkezett újra, így Laoni Adalberónak II. Róbert francia királyhoz írt költeményében (1025 körül) az *oratores*, *bellatores* és *laboratores* megfogalmazásban, de már előtte is így osztotta fel a társadalmat Abbo fleuryi apát (995). Az apát kifejtette, hogy a laikusok „rendje” részben harcosokból (*agonistae*), részben földművelőkből (*agricolae*) áll, az utóbbiakról pedig megjegyezte, hogy nemcsak a föld művelésében, hanem a különféle paraszti mesterségekben is izzadnak (*agricolae quidem insudant agriculturae et diversis artibus in opere rustico*). Nem szükséges hosszas elméleti fejtegetés hozzá, hogy a munkában izzadókat általában a szolgákkal és a harcosokat a szabadokkal azonosítsuk. Hogy pedig a laikusok fenti tagolása Közép-Kelet-Európában is érvényes volt, azt Gallus Anonymus árulja el lengyel krónikájának bevezetésében (1110 körül), melyben harcos vitézekre (*militēs bellīcosi*) és dolgozó parasztokra (*rustici laboriosi*) osztotta fel kora lengyel társadalmát.

A magyar társadalom rétegződését illetően tanulságos egy pillantást vetni azokra a steppei birodalmakra, amelyek keretében a félnomád magyarság is formálódott. A türk feliratokban a kagán általában a „bégek és a nép” formulában beszél türk alattvalóiról, s a kagán katonai kísérete, a *bujruk*ok adták a középréteget; ezekhez járult negyedikként a fogoly rabszolga-nép. Hasonlóan tagolja Dzsahhání (870 körül) a kazár társadalmat; az „előkelők és nagyok” a türk bégeknek és méltóságviselőknek felelnek meg, a „lovások” pedig a türk *bujruk*ok mellett a kagáni zsoldosoknak és az előkelők katonai kíséretének. Alattuk helyezkedik el a félnomád köznép és az árucikk gyanánt is közvetített rabszolga.

A X. századi magyar társadalom lényegében szintén négy társadalmi rétegre tagolódott.

A vezető réteg az *úr*nak nevezett törzsfőkből és a tőlük függő viszonyban lévő nemzetségfők, a *bővek* alkotta „bőség” rétegéből állt. Ez az uralkodó réteg a harcos *jobbágy*okból álló katonai kísérettel tartotta fenn uralmát a nagycsaládi közösségekben élő közrendűek, az *ínség* felett. Végül a társadalom alján a fogoly eredetű rab cselédek álltak.

tatták meg, de három síkon mélyrehatóan módosítottak rajta. Egyrészt a vezető réteg örökletes uralmát egy-egy törzsi terület (*úru-ság*, *úr-ság* > *ország*) és törzsi alcsoporthoz, ill. „nemzetség” felett megszüntették, és kinevezett ispánokat állítottak helyükre. Másrészt a régi uralkodó rétegből csak a királyt támogató főurakat juttatták ispáni székbe, az ellenzékben lévőköt mellőzték vagy levették, és ártatlan hozzátartozóik sem tarthattak meg maguknak többet udvarhelyeik szűkebb környékénél. Hasonló sors érte a középrétegbelieket; a királyhoz vagy híveihez csatlakozó vitézek beépültek az új társadalom „jobbágyságába”, míg az ellenállók vitézeit megfosztották szabadságuktól és szolgasorba taszították.

A harmadik és legnagyobb jelentőségű változás az egyéni jószágtulajdon bevezetése volt, ami azt eredményezte, hogy a nagycsalád vagyonszövetsége megszűnt, és kiscsaládi gazdasági üzemekre töredezett. Érintette ez a vezető és középréteget is, legszélesebb kihatása azonban a közrendűek társadalmára volt, amennyiben a régi kötöttségekhez hű nagycsaládfők patriarchális uralmának megszüntetésével atomizált kiscsaládok jöttek létre, ezek pedig könnyebben voltak az új úr és Isten szolgálatára befoghatók. Sőt ez tette lehetővé, hogy az atomizált kiscsaládok közül a tehetősebbeket egy szabadabb rétegbe vagy éppen a „szabadok” közé sorolják, a szegényebbeket pedig tízes, százas egységekben az ínek közé osszák.

István is megkísérelte a magyar társadalmat a *liber* és *servus* kategóriába osztani, sőt amikor II. törvénykönyvében a szolgák törvényéről (II. 7. §: *lege servorum*) és szabadok törvényéről (II. 21. §: *lege liberorum*) beszél, ezzel két eltérő törvénykönyv látszatát kelti. Valójában nem erről van szó, hanem laza fogalmazással azt akarja kifejezni, hogy e lopási esetekben ugyanúgy kell eljárni, mint fentebb a szolgákra, ill. a szabadokra vonatkozóan már előírta. De hogy e törvények tényleg nemcsak szabadokra és szolgákra osztott magyar társadalomról tudnak, ill. a magyar társadalom nem volt beskatulyázható az antik előzményű és a germán népjog közvetítette kategóriák közé, azt az udvarnokokra vonatkozó törvény (II. 21. §) mutatja, melyből kiderül, hogy az udvarnok lopása ugyan a szabadok módjára ítélandó meg, de tanúságát a szabadok közt nem fogadják el. Ez egyértelműen tanúsítja, hogy a szabad és szolga közötti, átmeneti helyzetű „félszabadról” van szó. E kérdésre alább még bővebben kitérek, itt csak annyit tartok szükségesnek megjegyezni, hogy ez a törvény a társadalom harmadrészét felölelő udvari szolgálónépek nagy részére vonatkozik, s a másik harmadot kitevő várnépeknek ugyanilyen köztes helyzete volt. István törvénykönyveinek legtöbb pontja nem is ezek számára készült, mert ezek felett a király maga, vagy udvarbírái és ispánjai törvénykönyv nélkül is ítélezhettek; sokkal inkább célozta a királyi hatalomnak közvetlenül alá nem vetett birtokos szabadok, valamint ezek szabadjai (a más földjén gazdálkodó fegyveres vitézek és vendégek) és rab állapotú szolgálók féken tartását. A királyi tanácsot alkotó főpapok és urak ugyanis elsősorban a saját érdekeiket érintő törvénycikkek meghozását szorgalmazták.

Világosabban vehető ki a szabadok helyzete a XI. század végi törvényekből. Szent László rendelkezett a püspökökhöz és ispánokhoz csatlakozó szabadokról (I. 30. §:

liberi vero cuicunque episcopo vel comiti adhererint), amin vitéz és vendég egyaránt érthető, Kálmán pedig kifejezetten „bármely szabad és vendég... aki más földjén dolgozik” (I. 80. §: *liberi quique ac hospites... qui in terris laborant aliorum*) kitéttel a szabadságukért (*pro libertate*) szabadok dénárait fizető széles néprétegre utalt, azokra is, akik századokba voltak osztva (I. 79. §).

A hadba hívható szabadoknak volt egy olyan szegény rétege, amely maga is dolgozott saját gazdaságában, de jogi helyzete lehetővé tette, hogy sikeres hadjáratból fogollyal térjen haza, vagy szolgát vásároljon. A közfelfogással szemben nem is egy ilyen réteg létét vagy nem létét vitatjuk, hanem először is azt, hogy a szegény szabad a társadalom túlnyomó részét tette-e ki, avagy csupán egy hányad volt a szolgák közé is sorolt félszabadokhoz viszonyítva; másodszer, hogy a földet művelő szabadok rendelkeztek-e elidegeníthető földtulajdonnal; harmadszor, hogy szabadságuk korlátlan volt-e, azaz függtek-e királytól, hercegtől, ispántól avagy senkitől sem.

Ami az első kérdést illeti, tehát azt, hogy mekkora volt a tényleges „szabadok” számaránya a nem szabadokhoz, ill. szolgákhoz képest, a későbbiekben összehasonlítom a különféle XI. századi összeírásokban szereplő társadalmi rétegeket. E helyütt legyen elég az István kori viszonyokat tükröző pécsváradi összeírás keresztmetszetét ismertetni: itt 200 „szabad, azaz harcos” (*liberi, scilicet milites*) 907 különféle „szolgával” áll szemben. Más számítások is arra engednek következtetni, hogy a szabad harcos és a félszabad-szolgarendű köznép aránya kora Árpád-kori társadalmunkban 1:4 körül volt.

Ami azt a kérdést illeti, hogy mi volt a szegény szabad tulajdonviszonya a földhöz, erre két példát hozhatok fel.

Az 1020-as években István király a veszprémvölgyi apácamonostornak adta a Balaton északkeleti oldalán egy tagban fekvő kenesei uradalmat különféle ott lakó népekkel, akik között szolgák mellett nyilván szabadok is voltak. István elrendelte, hogy „azokat, akik nem akarnak a monostor fennhatósága alatt lakni, üzzék ki arról a helyről kedvük és akarataik ellenére”, s ez nyilván nem a századokba szervezett paraszt szolgákra, hanem a jobb módú lovas szolgákra és a szabadokra vonatkozott. E szabadok mögött pedig elsősorban szegény harcosokat kell látnunk, akik szabadságuk ellenére sem rendelkeztek saját, elidegeníthetetlen földdel, hisz ez a föld az eladományozás előtt a királyé volt; a *Kenese* „fejedelemasszony” helynév éppenséggel arra mutat, hogy a föld és lakói Gizella, s előtte tán Sarolt veszprémi udvarához tartoztak. A kenesei szabadok itt olyan királyi földet bírtak, melyet hadi szolgálat fejében élveztek, s melyet a király el is vehetett tőlük. A király szabadjai voltak tehát, olyanok, mint három faluval odébb *Szentkirályszabadja* falu lakói.

Még világosabbak a százdi alapítólevél 1067 körül írt szavai. Eszerint az alapító Péter comes a Salamon királytól és Géza hercegtől adományba kapott (Takta-)Szada falut adta a monostornak azzal, hogy „a mai naptól távozzon innen mindenki, aki a szabadság nevére igényt tart – kivéve az egyház familiáját” (*Unde ex hac die recedant, preter ecclesiasticam familiam, quicunque libertatis nomen affectant*). Az egyház „családja” nem más, mint az egyház szolganépe, míg a „szabad névre” igényt

a harcos jobbágyságok formálhattak. Ezek azonban 1067 előtt a király földjén laktak, ott nem rendelkeztek saját elidegeníthető birtokkal, viszont szabad helyzetükből következik, hogy amikor a föld új tulajdonos kezére került, szabadon elköltözhattak.

A harmadik válasza váró kérdés, szükséges-e a szegény szabadokat külön kategóriába sorolni és a mesterséges „közsabad” vagy „király szabadja” elnevezéssel illetni. Amennyiben közsabad és király szabadja alatt szabad paraszti tömeget értenénk, ez a X–XII. századi magyar viszonyokra nem talál. Király szabadjáról beszélhetünk, de ezen a király zászlaja alatt katonáskodó és a király, ill. nádor bíraskodása alá tartozó *mileseket* és udvari *hospeseket* kell érteni, s a vári, egyházi és magánföldesúri „szabadok” már nem sorolhatók közéjük.

Más kérdés, hogy a nemzeti szervezeti bomlása nyomán kialakult európai társadalmak köznépe besorolható-e egy „közsabad” rétegbe? Ahol véget nem érő erdősegekben vagy megközelíthetetlen, magas hegységekben igen gyér lakosság élt, ahová a nemzeti szervezeti bomlása után sem tudta egy uralkodó katonai apparátusával hatalmát kiterjeszteni, ott indokolt számolni birtokos, ill. közösen birtokló paraszti réteg kialakulásával. Ez volt a helyzet egy ideig az erdőlakó szlávok, finnek és távol északi germánok körében, még kifejezettebben Oroszországban és talán némely alpesi völgyben. Ahol viszont termékeny földön sűrű lakosság fejlett gazdasági életet hozott létre, ott a kora középkorban szinte törvényszerűen bekövetkezett az olyan államszervezés, amely a köznép szolgátságba taszításával és termékei egy részének kisajátításával járt együtt. Az elnyomást és adóztatást biztosító harcosok a szolgánéhoz viszonyítva „szabadokká” váltak. Az uralkodónak azonban továbbra is szüksége volt katonai erejükre, ezért függésben tartotta őket, és ellátásukat nem elidegeníthető örök birtokkal, hanem szolgálathoz kötött katonabirtokkal vagy visszavonható és másnak adományozható hűbéres földdel biztosította. Részben ez a törekvés hozta létre a bizánci mintájú katonabirtokot, a nyugati kishűbért és Magyarországon a vár földjén lakó várjobbágy, valamint a királyi udvar földjén lakó „udvarnok szabadja”, ill. a „király szabadja” típusát. A várjobbágyok utóbb, a XIII. században ugyanúgy beolvadtak a köznemességbe, mint a III. Béla korában egyénenként számba vett „udvarnokok szabadjai” (*liberi udvornicorum*) és *Szentkirály-szabadi* lakói.

Felmerülhet a kérdés, hogy Magyarországon illetően „király szabadjai” s egyéb függésben levő szabadok mellett a szélterületeken éltek-e független „közsabadok” is. Nézetem szerint ez a jelenség már István korában sem lehetett általános, és csak kivételes esetben számolhatunk vele mint eltűnő maradvánnyal. Elsősorban a szlávok lakta szélterületek jöhetnek e szempontból számításba, de ezek esetében sem szabad elfelejteni, hogy a hegyi folyóvölgyek már a X. században a főemberek nyaraló helyei és vonuló útjai voltak, ahol az alávetés és adóztatás elől nehezen lehetett elrejtőzni. Az államszervezés után e területeknek a király hatókörébe való bekapcsolása is megtörtént, mert a határispánok ellenőrzése alá kerültek, és a marchiók egyrésztől határvédelmi létesítményeket hoztak létre rajtuk, másrésztől igyekeztek a gyepteljes lakatlanságáról gondoskodni. De az udvari szolgálónépi szervezet is elérte a szélterü-

leteket, amiről a szepesi és udvarhelyi „daróc” falvak tanúskodnak. Ilyen réteget még leginkább a Drávántúl kereshetünk, itt viszont egyrészt a délszláv nemzetségi-nagycsaládi szervezet továbbélésével kell számolni a XIII–XIV. századig, másrészt a központi hatalom ide is beültetett harcos jobbágyokat; emléküket őrzik Somogyvár és Zalavár távoli, drávántúli várjobbágytelepei, valamint a Zágráb megyében lakó „szentkirály jobbágyfiak”.

Ha István király szabadjainak eredetét az Árpádok katonai kíséretének tagjaiban és az állatokkal és rab cselédekkel „bőven” ellátott „bőségben” kell is keresnünk, ez nem jelenti azt, hogy a „szabad” és „szolga” között merev válaszfal húzódott, hiszen a szabad harcos és a nincstelen szolga között jelentős átmenet volt, s maga a „szabadság” is viszonylagos állapotot kifejező fogalom, mely jelentéskörében afelé módosult, hogy mind szélesebb rétegek tartottak igényt nevére.

István király törvényeiben, okleveleiben s általában XI. századi forrásainkban a társadalom felső rétegének megjelölésére két vezető méltóság nevével és két jelzős megnevezéssel találkozunk.

Az Intelmekben (4. §) *princeps* után *comest* említenek, míg a pannonthalmi alapítólevélben a *dux* előzi meg a *comes* kifejezést. A veszprémvölgyi görög oklevélben ugyanez a két méltóság *archón* és *sztratégosz* néven jön elő. A *dux* kifejezés magyar megfelelője az *úr* volt, mint ez a Dávid *dux* által adományozott *Úrkuta* latin *Puteus Ducis* megnevezéséből is kiderül.

Hogy a latin *princeps* és *dux* kifejezéseket ez időben azonos értelemben használták, kiderül pl. István sógora, II. Henrik 1003-i okleveléből, amelyben a király *princeps*eiről szólván első helyen Herimannus *dux*ot említi. Magyarországon a *princeps* 1111-ben az erdélyi vajda címe volt, ugyanezt 1201-től *voywoda* ~ *woyauoda* stb. alakban írták. Mivel Bátorbanszületett Konstantin 950 táján a magyarok *voévodosz* méltóságát *archón*nak is nevezte, nem lehet vitás, hogy a latin *princeps* és *dux* azonos volt a görög *archón*nal, a szláv *vojvodával*, és ennek magyar neve volt az *úr*.

Úr (régi magyar *úru*) szavunkat Etelközből hoztuk magunkkal, ahol az a hét vezér, ill. törzsfő és a kabarok felett uralkodó herceg címe volt. Kelet-Európában a magyar társadalom művelődéséhez legközelebb a volgai bolgárságé állt. 923-ban a bolgár fejedelmet *Almus*nak hívták, s az ő hűbérese volt a szuvar-bolgár törzs feje, akinek címe arab feljegyzés szerint *wyrgh* volt. Ezt a méltóságnevet a türk *bujruq* „kísérő katoná, vazallus” tisztségnévből eredeztetik. Nézetem szerint a bolgár *uirugh* névből rövidülhetett le *úrú* > *úr* szavunk. Az *úr* szónak sok más etimológiája van, de a feltételezett méltóságnevek nem mutathatók ki Kelet-Európában a megfelelő korban a magyaréhoz hasonló jelentésben.

Comes latinul eredetileg kísérőt, a római császár kíséretének tagját jelentette, s másodlagosan vált a főtisztviselők, majd egy-egy terület (*pagus*, *civitas*) főnökének nevévé. A frank birodalom *comitatus*ai élén kinevezett *comes*ek, német nevükön

„grófok” álltak, akiknek tiszte a hűbéri viszonyok között örökletessé vált. István király államában *comes* volt a címe a vármegyék és a királyi udvar élére kinevezett ispánoknak. Várispán az államszervezés előtt nem létezett, mert a várakban a törzsfők és nemzetségfők ültek. Ezeket a hazai szlávok *zsupánnak* nevezték, mint a nagyszentmiklósi kincs felirataiból is kiderül, s ez az elnevezés átszállt a nemzetségfők helyébe kinevezett *comes*ekre is, kiket a magyarok szláv jövevényszóval *ispánnak* neveztek. Hasonló módon szállt át az erdélyi gyula szláv *vojavoda* címe kinevezett utódjára, a vajdára. Kinamosz bizánci történetíró a XII. században feljegyezte, hogy a magyarok a „sztratégoszokat... *zupános*nak nevezik”, s így kétségtelen, hogy István görög oklevelében ugyanezt jelenti. A *sztratégosz* a bizánci birodalom tartományainak, a VII. században létesített themáknak a kormányzója és katonai parancsnoka volt. Bár a themák sokkal nagyobb tartományok voltak, mint egy vármegye, s a terjedelmük inkább Erdélyhez hasonlítható, a sztratégosz kormányzói és csapatparancsnoki funkciója nagyjából egyezett a várispánéval.

A társadalom felső rétegéhez számították az udvari főtisztviselőket, pl. a főlovászt és főtárnokot, valamint a főpapságot, az érsekeket, püspököket és apátokat.

Az előkelők összefoglaló neve István törvényeiben és hiteles okleveleiben *maiores* „nagyobbak” és *dives* „gazdagok”. Nem egyértelműen tisztázott, hogy ekkor magyarul hogy nevezték őket. A Jókai-kódexben (1400 k.) a *nagy* szó előfordul „kiváló, hatalmas, magas rangú személy” jelentésben, és *hadnagy*, *örnagy*, *várnagy* összetételben már a XIII. századból adatolt. Így alighanem „nagyok”-nak mondták az előkelőket, de emellett egy ideig tovább élhetett a *bő* szó is, mely a török *bég*, *bej* méltóságnévből ered, és *bő* „gazdag, terjedelmes” melléknevünkben él tovább. István kora után, a XI–XII. században az előkelők jelölésére okleveleinkben a következő kifejezések használatosak: *maiores* (–1161), *nobiles* (1077–1166), *principes* (1075–), *optimates* (1077–1146), *primates* (1075–1172), *proceres* (1097–1146), *magnates* (1163–) és *iobagiones* (1171–1249); e kifejezések jelentése utóbb olykor módosult.

Senior vagy *dominus* a neve István törvényeiben a birtokos úrnak, akinek szolgálói voltak (I. 21, 28, 29, II. 3, 5, 17. §). Mivel pedig szolgálakkal kisebb birtokosok is rendelkeztek, *senior* vagy *dominus* középrétegbelit is jelenthetett. Ilyeneket értettek az előkelő nagyobbakhoz viszonyított „kisebbeken” (*minores* a törvényben: I. 19, 35. § és oklevélben: 1009), de a 12 tinó büntetést kifizetni tudó „szegényeken” (*pauper et tenuis* I. 21. §) is.

A társadalom középrétege elsősorban a katonai kíséret tagjaiból állt, akik az Intelmekben és a törvényekben a latin *miles* „katona, vitéz” megjelöléssel szerepelnek; velük egy sorba számítják a tehetősebb közrendű embert (I. 15. §: *miles vel alicuius vir ubertatis*). Ezek ugyan társadalmilag a „bőség” és az „ínség” között helyezkedtek el, vagyoniilag azonban közelebb álltak a szegény néphez (*pauper-vulgaris* I. 27. §). Jellemzik ezt a társadalmi rétegek szerint fokozatosan megállapított büntetések. A feleséggyilkos által a rokonoknak tinóban fizetendő vérdíj összege (I. 15. §):

comes 50 – *miles* 10 – *vulgaris* 5.

Ugyanekkora jóvátételt fizetett a leányrabló vagy más házára törő *miles*, ill. a

vulgaris a hasonszőrű károsultnak (I. 27, 35. §). A „vitézek” jószágállománya ezek szerint a köznépbelieknek nagyjából a duplája csupán.

A *milesekből* álló katonai kíséret intézménye jellemezte a Szent István kori magyar társadalmat. A törvényekből kiderült, hogy *milesei* voltak a királynak (I. 7. §: *res, milites, servos et quicquid ad nostram regalem dignitatem pertinet*), *milesei* voltak a várispánnak (II. 9. §: *Si quis militum iudicium suo comite recte iudicatum spernens ad regem appellaverit*), és *milesei* voltak a magánföldesúrnak (I. 23. §: *Volumus ut unusquisque senior suum habeat militem*). Ez a társadalmi réteg várbirtokon és egyházi nagybirtokon élte meg a XIII. századot úgy, hogy lényeges változáson nem ment át.

A várszervezet népei közül utóbb a katonáskodó várjobbágyságok előkelőbb rétegét eredeztették Szent István király szabad jobbágyságai közül (1169: *proceres... castri, proceres filii Sancti Stephani regis* Pozsony megyében; 1213: *iobagiones... a generatione, qui... liberi Sancti Regis dicuntur* és 1214: *filii iobagionum Sancti Regis* Biharban; 1214: *iobagionibus castri... qui... iobagiones Sancti Regis nuncupari solent* Dobokában; 1215: *naturales iobagiones... qui... liberi Sancti Regis nuncupantur* Heves-Újvárbán; 1215: *iobagiones naturales, qui... iobagiones Sancti Regis dici solent* Szatmárban; 1217: *iobagionis Sancti Regis de Zala ~ de castro Zaladiensi* Zalában; 1222: *iobagiones Musunensis castri... filii iobagionum Sancti Stephani regis sint* Mosonban; 1222: *iobagiones tam exempti, quam liberi Sancti Regis* Borsodban; 1224: *de filii iobagionum Sancti Regis de Gorica oriundi* Zágrábban; 1229: *filios iobagiones Sancti Regis* Nyitrában; 1229: *filiorum iobagionum Sancti Regis castri antedicti* Fejérben; 1240: *antiqui et veri iobagiones Sancti Regis* Pozsonyban; 1243: *iobagiones Sancti Regis castri eiusdem* Trencsénben; 1251: *iobagiones... castri, qui vulgo filii iobagionum Sancti Regis appellantur* Sáros-Újvárbán; 1255: *veri filii iobagionum Sancti Regis* Pozsonyban; 1268: *iobagiones Castriferrei qui filii iobagionum Sancti Regis dicuntur*, 1273: *exercitiales populi Castri Ferrei qui filii iobagionum Sancti Regis apelantur* (!) és 1272–90: *iobagionum Sancti Regis* Vasban; 1287: *nobilium kyaliffia dictorum* Zalában; 1344: *Kyaliffia* Hontban; 1355: *Keralyfyakarcha* Pozsonyban; 1372: *Zentkiralzabady* Szentkirályszabadja falu Veszprémében), de országszerte meg kellett legyen ez a réteg az első alapítású vármegyékben. Ezek azok a várjobbágyságok, akik *de genere* szóval várjobbágyság-nemzetiségből eredeztették magukat (1240). Nemzetiségből, régiesen nemzetből vagy nemből való „nemes” származásukat megkülönböztetés végett hangsúlyozták azokkal a várjobbágyságokkal szemben, akiket jobbra a XII. század folyamán soroltak a várnépek közül a várjobbágyságok közé; utóbbiaknak „kelt jobbágyfiú” volt a nevük (1263).

Hasonlóan alakult az egyházi nagybirtokon a *milesek* helyzete. A pécsváradi apát-ság István király nevében fogalmazott birtokösszeírásában, melynek készítését a XI. század második felére tehetjük, a monostor népei között első helyen „szabadok, tudniillik 200 vitéz” (*liberis, scilicet ducentis militibus*) szerepelnek, akiket – úgymond István király – „olyan hadi szolgálattal rendeltünk, hogy ha történetesen a környéken valamilyen lázadás törne ki, fegyveresen gyülekezzenek a monostor védelmére, és a

király személyét meglátogató apátúr mellett 12 lovassal tartozzanak szolgálatot teljesíteni”. Ezeknek késői utódai 1290 táján *nobilis iobagio* ‘nemes jobbágyság’ néven szerepelnek.

De maradtak „harcos jobbágyságok” királynéi birtokon is, mint az ott lakó népek előjárói (pl. 1266: *iobagiones exercitiales populorum domine regine*; 1289: *iobagiones nostri exercitiales*). Végül voltak középrétegbeli jobbágyságai a nagybirtokosoknak is; 1171-ben pl. Benedek ispán végrendeletében számos szolgarendű mellett két jobbágyságról hagyatkozott, az egyikről kifejezetten megmondva, hogy a birtok előjárója (*ioubagionem qui pre est eidem predio*).

Mindez arra mutat, hogy az István kori társadalom középrétegébe tartozó „vitéz vagy tehetősebb” (*miles vel alicuius vir ubertatis*), akit 10 tinó büntetéssel lehetett sújtani, viselte a *jobbágyság* nevet.

Ami a *jobbágyság* szó eredetét illeti, nyelvészeink általában a *jó* melléknév középfokú *jobb* alakjából vezetik le -gy képzővel. Bár ennek az etimológiának vannak bővebb magyarázatra szoruló mozzanatai, s ma is áll, amit Bárczi Géza így fogalmazott meg: „képzése nem világos”, biztosabb magyarázat jelenleg nincs. Ha a *jobb* alapszóból indulunk ki, s a *jobbágyságot* eredeti jelentése szerint ‘jobb ember’-nek magyarázzuk, a latin szóhasználat szerint eljuthatunk a ‘középrétegbeli’ értelemez. A *bonus* ‘jó’ – *melior* ‘jobb’ – *optimus* ‘legjobb’ fokozás tagjai közül az *optimus*-ból képzett *optimates* szóval a főurakat, előkelőket jelölték (1077–1146), de a *melior* is előfordul középrétegbeli jelölésére. A XII. század elején Torvaj fia Nemke úr a bakonybéli apátságra hagyott egyebek közt 27 „jobb embert” (*meliores homines*) a „lovaglók rendébe” (*ad ordinem equitantium*). Ezek az apátság népei között nyilván azon szabadok (*liberi*) közé jutottak, akik lóháton fegyveres kíséretet adtak az apátnak (1086). A „jobb ember” nyilván azt jelentette, hogy a közrendűeknél több jószáguk és saját igaerejük volt, s ez lehetővé tette nekik, hogy szántó szolgát vegyenek, aki kisegítette őket a gazdaságban, amíg maguk a kísérő katona szolgálatát látták el egy úr mellett. A „jobb ember” helyzetéből tehát levezethető a „jobbágyság” kísérő katonai szolgálata, az, amit István király törvényei szerint a *mílesek* láttak el a király, a várispán és a nagybirtokosok mellett.

A magyar harcoss jobbágyság eredete István király koránál régebbi múltba vezethető vissza. Valószínűsíti ezt már az is, hogy olyan társadalmi rétegről van szó, amely nomád viszonyok között is megtalálható. A kísérő katonát a türkök *bujruk*-nak, a mongolok *nöker*-nek s a kunok *nyögér*-nek nevezték, de megvolt ez a réteg Kazárországban, a kijevi Oroszországban és Lengyelországban is; utóbbi helyen magyar szóval *eubagnak* is nevezték.

A magyar jobbágyságréteg X. századi múltját bizonyítja, hogy nemzetségeik és falvaik nevei őrizték meg a magyar törzsek nevét. Magyar törzsnevet, mint *Kürt* vagy *Jenő*, nemzetségnévként csak várjobbágyság-nemzetségek és velük egy eredetű székely lófogag viseltek, de az is megállapítható, hogy törzsnévvvel nevezett Árpád-kori faluban, ahol az egész lakosság társadalmi keresztmetszete ismert, jelen volt a harcoss jobbágyság, s minden bizonnyal ezek törzsi hovatartozása alapján nevezték el az

egész falut. Törzsnévvel nevezett faluk pedig már István király okleveleiben szerepelnek, s így a névadó jobbágyréteg kezdetei is visszavihetők a fejedelmek korába.

Elterjedt az a felfogás, hogy a *miles* régi magyar neve *vitéz* volt. A *vitéz* szláv szó, melyet a germán *wiking*ből eredeztetnek, a szó azonban a magyar államszervezés korában még nazálissal *vitendz*nek hangzott, s ezt aligha vehettük volna át 1000 körül *vitéz* alakban. Ellene szól az is, hogy az Árpád-korban helynévben alig található; két XIII. századi feltűnése falunévben (Moson és Sáros vm) szélterületre esik.

Komolyabb alappal tehető fel, hogy a kísérő katona egyik régi szláv neve, a *drug*, amelyből a *družina* is származik, ismeretes volt Magyarországon, *Drug* ~ *Durugh* ui. gyakori Árpád-kori személynév. Noha a szó mai jelentése ‚barát, útitárs’, XIII. század eleji cseh és lengyel oklevelekben a *druho*, ill. *drugo* előjön, mint a *nobilisek* vazallusa. *Dorog* nevű helyeink között van, amelyik a XIII. században várbirtok volt.

A magyar *jobbágy*nak más jelentéstartalommal a hazai szláv *svobod*, azaz *szabad* felelt meg. Ezért használhatták a „szentkirály jobbágya” kifejezést váltogatva a „szentkirály szabadja” névvel; ezért nevezik ezt a réteget oklevelekben a *miles* mellett a *liber* ‚szabad’ szóval is (a pécsváradi összeírásban: *liberi, scilicet milites*), vagy éppen csak *liberrel* (az 1086-i bakonybéli és 1138-i dömösi összeírásban), hogy ismét másokban csak a magyar *iobagió*val adják vissza.

A *jobbágy* nem a *szabad* szó fordítása, de e két viszonylagosságot, jobb, szabadabb társadalmi helyzetet jelölő kifejezés más-más szemszögből tekintve ugyanazt jelentette.

Amíg a *jobbágy* korai ‚szabad fegyveres kísérő’ értelme elég nyilvánvaló, nem világos, hogy mettől kezdve jelölték e szóval a középrétegbeliek felett álló előkelő vitézetket, az uralkodó vazallusait.

A *jobbágy* szó először egy 1116–31 között kelt végrendeletben tűnik fel, amikor Acha „veszprémi jobbágy” a pannonhalmi apátságra hagyta javait, és pedig négy emberfőt, egy szőlőt művelőjével, egy malmot őrlőjével és feleségével, végül egy szállásadó (*mansionarius*) szolgálot stb. Mivel saját társadalmi helyzetét „nem nemtelen” (*non ignobilis*) jelzővel illette, bizonyos, hogy nem tartozott az előkelők közé, de nem is volt közrendű. Várról elnevezett középrétegbeli lévén, a várjobbágyság közé sorolandó. Feltűnő, hogy nem végrendelkezett földbirtokról, ami abból fakadhat, hogy a vár földjét nem örökösen bírta, hanem életre szólóan, hűbér (*feudum*) módján. (Szőlőt és malmot minden közrendű létesíthetett más földjén úgy, hogy azzal szabadon rendelkezett is.) Ezzel összhangban van Kézai Simon elbeszélése a várjobbágyság Szent István kori eredetéről. Szerinte „a várjobbágyság szegény nemesek, kik a királyhoz jöttek, aki nekik a várföldekből juttatott, hogy a vár *feudumát* és a várat háború idején védelmezzék”. A várjobbágy tehát szolgálata fejében élvezett részt a vár birtokából.

Hasonló helyzete volt az egyházi „jobbágyoknak” is. Ilyenekre 1163-tól van adatunk, amikor Somogyvár ispánja és jobbágjai perlekedtek a zágrábi püspökkel és „jobbágyaival” egy elfoglalt püspöki erdőbirtokért. Hűbéres birtokviszonyukra a

XIII. század eleji pannonthalmi periratokból derül fény. 1233-ban egy hosszú per lezárásaként az egyházi jobbágyok régi birtoklásmódját az alábbi módon határozták meg: A Pozsony megyei Sala (Deáki) faluban lakó apátsági jobbágyok mindegyike bírt a Szent Márton-egyház földjéből 20 hold földet, éspedig 10 holdat jobbágyi szolgálataért (*pro officio iobagionatus*) és 10 holdat azért, hogy abból adózzon az egyháznak (*pro tributis ecclesie reddendis*), de ha nem akart adózni, akkor csak 10 holdat kapott, ha pedig már alkalmatlan volt tiszte ellátására (*si vero inutilis efficere-tur ad officium suum percipiendum*), akkor csupán 5 holdat kapott használatra, és a többi az apát visszavehette. Ezek szerint az egyházi földből szolgálat szerint osztot-tak ki a jobbágyoknak kisebb vagy nagyobb szántóföldet: ha el tudta látni a „karhatalmi” szolgálatot (az apátság és javainak védelmét és fegyveres kíséretadást az apátnak), 10 holdat, amihez „feles” bérletként kaphatott még 10 holdat; míg a „nyugdíjas” jobbágy csak 5 holdat kapott, hogy magát fenntartsa.

Az egyházfő, aki nem rendelkezett „szentkirály jobbágyfiakkal”, mint pl. Boleszló váci püspök 1214-ben, maga emelt ki szolgasorból (*ex servili genere, ... ex omni iugo servitutis exemptum*) harcos jobbágyi szolgálatot ellátó embert, miután hűségét elnyerte (*optentu fidelitatis sue*), ami valamilyen hűbéri fogadalomtétel formájában történhetett. A kiemelt jobbágy szabadsága és szolgasorból kiemelt helyzete feltételes volt, addig tartott, amíg maga vagy utódai nem akartak az egyháztól elszakadni (*nisi ipse vel sui posteri ab ecclesia se alienare voluerint*). Ez magyarázza, hogy amikor 1181-ben a cégényi monostor némely „jobbágyai” elszöktek, és a monostor megbí-zottai a király előtt visszakövetelték őket, a király a nádor bíraskodása alapján „pa-rancsolta meg” visszatérésüket. (Hogy itt nem valamilyen paraszt-jobbágyokról volt szó, mutatja, hogy ügyük a nemesek ügyében ítélező király, ill. a nádor elé került.)

Ezek szerint a magyar „jobbágy” helyzete az államszervezéstől a XII. század második feléig rokon volt a nyugati társadalom vazallus kishűbéresével.

A XII. század második felétől kezdve okleveleink a király kíséretét adó előkelőket is jobbágyoknak nevezik; világi arisztokratákat először 1171-ben, majd 1200-tól fő-urakat és főpapokat egyaránt, és ez a szóhasználat kimutathatóan 1249-ig tartotta magát. A *jobbágy* szó „előkelő” jelentését azonban már ezt megelőzően kezdte elnyerni, mert 1165-ben a várjobbágy szót latinul *procer castri* „vár előkelő” kifejezéssel fordí-tották le.

Egy „miles” > „procer” jelentésváltozásra attól az időtől kezdve kerülhetett sor, hogy a királyt körülvevő lovagok az előkelők sorai közé kerültek. Ilyen társadalmi fel-emelkedés honfoglalás utáni történetünkben főként István király uralkodása idején figyelhető meg; ő volt az, aki a törzsi és nemzetségi arisztokrácia mellőzésével német lovagokat tett meg *duxokká* és *comesekké*. Ilyen volt Hont és Pázmány, akiket Kézai *militesnek* ír, és sok más társa. A királynék kíséretében bejött külföldi lovagoknak az arisztokráciába való bejutása azonban tovább tartott. A király kíséretét alkotó elő-keelő *miles-jobbágy* volt pl. Szent László Monte Cassinóba küldött követe, *Sorinus miles*, ilyen volt a német nevű *Conradus... regis iobagio* (1172), *Hohold miles* (1192) és Imre király *fidelissimus milese*, *Iwachin* (1199). A „miles, lovag” jelentésű *jobbágy*

szó már előbb is kiterjedhetett volna az előkelők jelölésére, s ha ez nem következett be, ennek oka bizonyára az volt, hogy az „előkelő” fogalmat más szóval fejezték ki.

A *jobbágys* szó társadalmi devalválódása a XIII. században vette kezdetét, s a földesúri népek egységesülésével a saját termelőeszközzel rendelkező, önállóan gazdálkodó telkes paraszt neve lett.

A korábbi kutatás a *jobbágys* szó XI–XII. századi latin megfelelőjét a *minister* szóban vélte megtalálni, ez azonban, látszólagos párhuzamossága ellenére, elválasztandó tőle.

A *minister* szónak volt szűkebb, a középrétegre vonatkozó, és tágabb, minden királyi alattvalót átfogó jelentése.

Szent László korai törvényében (III. 21. §) a más szolgáját befogadó pénzbüntetésének fokozatossága:

comes 110 – *minister* 50 – *plebeus* 10 pensa.

Bár itt is középrétegbeliként jelenik meg, büntetése a közrendűeknek nem kétszerese, mint a *milesé*, hanem ötszöröse! Nyilván e módosabbak közül kerültek ki a király és a herceg „nagyobb” ministerei (Kálmán törv. I. 9, 11, 12, 38. §), akik felett a megyei bírák nem ítélezhettek, csak az ispánokkal együtt. Hogy közelebbről miféle szolgálatot teljesítettek, az a tihanyi alapítólevélből derül ki; eszerint 1055-ben a király ministerei vezették be a monostort birtokába és állapították meg határait. A *minister* szűkebb jelentésében a *comes*-nél alacsonyabb rangú civil tisztségviselő volt, akit a király különféle adminisztratív szolgálatokra és bíraskodásra vett igénybe, s mint királyi kiküldött, ellátta a Karoling-államszervezet *missi*jének feladatkörét is. Ilyen „küldött” volt a krónika szerint az a *Buda*, akit István király elküldött Vazulért, majd Gizella egy másik gonosz *Budával* tárgyalva annak fiát, Sebest küldte Vazul megvakítására. E *Buda* későbbi megöléséről az Altaichi Évkönyvek is tudatnak. Lehet, hogy itt személynévként használt tisztségnévről van szó, amilyen a *Gyula* volt, mert a németben ez idő tájt *bodo* ~ *boto* „Bote” a *missus* neve. Magyarországon a király vagy méltóságviselő küldöttét latinul nem *missus*-nak, hanem *nuncius*-nak írták. Ez ura ércbillozával ment és intézkedett. (I. Endre ércbilloga napjainkig fennmaradt!) Ezért minálunk a küldöttet magyarul *billogos*-nak nevezték, amit latinositott *bilocus* alakban jegyeztek fel (1183–).

Volt a *minister* szónak tágabb jelentése is, mely a XII. század elején hovatovább kiterjedt a társadalom szolgáló rétegeire a legnagyobbaktól a legkisebbekig. Már Ottó *comes* 1061-i összeírásában szerepelnek agrártermékekkel, lóval és kocsival szolgáló ministerek, s ugyanezek teszik ki a XI. század második felében a pécsváradi és pannonthalmi uradalom legnépesebb rétegét. De miniszternek nevezték Pécsváradon a vendégeket és betegeket ellátó háziszolgákat is. Más oldalról 1055-től feltűnnek a királyi oklevelek tanúnévsorában nagyobb *ministerek*, hogy 1137-ben a főméltóságok felsorolása után az *aliique quamplures ministri nostri* (s több más miniszterünk) kitétel jelezze, hogy a nádor és az ispánok is a király ministerei közé tartoznak.

A kérdés nyitját a latin szó értelme adja meg. A *ministrare* igét ugyanabban a „szolgálni” értelemben használták, mint a *servire* igét: s a *minister* és *serviens* egyér-

telműen „szolgát” jelentett; a király szolgálja volt a nádortól az utolsó szolgáláig minden udvari alattvaló, s másodlagosan az udvari birtokból eladományozott népek. (Hasonló tág értelemben használták minálunk III. Bélától IV. Béla koráig a *minister* szó jelzős *ministerialis* alakját.)

A *minister* és *serviens* azonosságát bizonyítja, hogy a pannonthalmi apátság Szent László kori, lóval szolgáló paraszt *ministereit* az 1240 körüli összeírás azonosítja a *serviens equestris* „lovas szolgál” réteggel, de ugyanerre mutat, hogy a Vas megyei Ják-nemzetség Cuna és Gergely nevű tagjait 1221-ben egyszer *ministri regis*, másszor *servientes nostri (regis)* megjelöléssel írták. E királyi *serviensek*, magyarul *királyszolgák* 1232-ben létrehozott vármegyei bíróságának emléke pedig máig él a *szolgabíró* szóban. A *minister* szó hazai megfelelője a XI. századtól kétségtelenül a *szolga* volt, míg a *ministerialisé* lehetett a *szolgáló*. *Szolga* szavunk a szláv *sluga* szóból ered, de ennek sem volt „rabszolga” a jelentése, hanem „szolgáló, szolgálatot teljesítő; famulus, minister”.

Az államszervezést megelőző fejedelemség sem nélkülözhetette a parancsokat közvetítő civil szolgálattevők működését. A nomád társadalmakban ezt a szerepet főként a katonai kíséret tagjai, a *bujrukok* és *nyögérek* látták el, s így a *minister-serviens-szolga* végső fokon szintén a fegyveres „jobbágyság”-ban veszi eredetét. Amikor ezt elméletileg megállapíthatjuk, nem tagadhatjuk azt a lehetőséget, hogy a „civil szolgálattevő”-nek a szláv *szolga* szó meghonosodása előtt volt sajátos magyar neve, akár finnugor, akár iráni, akár török eredetű. Valójában a „szolgálni” szó közkeletű ősi magyar neve is homályban van, mint ahogy társadalomtörténeti terminológiánk többségének eredete körül is inkább csak tapogatózunk.

Az a személyi függésen felépülő türk-kazár szervezet, amely a magyarságra még Etelközben kiterjesztette uralmát, s az a feudális társadalom, amely a magyar állam-szervezés idején nyugaton virágzott, egyaránt ismerte az úrnak alávetett köznép fogalmát, a népet, amely munkája, ill. termése valamilyen hányadával adózott urának, ill. az uralkodónak.

Hogy a steppei birodalmakba tartozó nomád és félnomád köznépben a rokonsági kötelékek nagyobb egységei már jelentős részben századokba szervezett kereteknek adták át helyüket, arról a szervezést, elrendezést és százas kereteket említő forrás-helyek tanúskodnak.

A nemzetségi szervezet kötelékeiből régóta kiszabadult, csoportokra bomló és rétegekre tagolódó nyugati feudális társadalmakban különböző néven fejezték ki a „köznép” fogalmát, függőleg a nyelvtől, amelyen szóltak, és a szemszögtől, amelyből szemlélték. Az antikvitásból öröklött és jelentéskörében is módosuló latin *populus* „nép” mellett számos más kifejezés (*pauper* „szegény”, *plebeius*, *vulgaris* „közrendű”, *servus* „szolga” stb.) járta az irodalomban. A IX. század végétől elterjedt az az említett tagolás, mely a társadalmat az *oratores* „imádkozók” mellett *bellatores* „harcolók” és *laboratores* „dolgozók” kategóriára osztotta, s *laboratores*en első sorban a kor agrártársadalmát értették, földművest és paraszti kézművest egyaránt.

A X. századból nem rendelkezünk írott forrásokkal, amelyek a magyar társadalom szerkezetét ismertetnék, de a nagy számban feltárt X–XI. századi köznépi temetők arról tanúskodnak, hogy mind a főemberektől, mind a vitézektől külön eltemetett közrendű „ínség” temetőiről van szó, melyek annak ellenére, hogy eltérő vagyoni helyzetűeket: módosabbakat és melléklet nélküli rab cselédeket egyaránt befogadtak, más társadalmi rétegekhez viszonyítva egységet alkottak. Szegények és rab cselédek találhatók ugyan fegyveres vitézek nagycsaládi temetőiben is, de a köznépi temetőkben eltemetettek nagy száma vitathatatlanul teszi, hogy ezek adták a nép tömegeit: a zömében magyar, kisebb részben szláv és egyéb nyelvű alávetett közrendű ínséget.

Ez az összkép nem egyezik sem azzal a régi felfogással, amely szerint a magyar társadalom a X. században rokonságon alapuló nemzetségi szervezetben élt, sem azzal, amely szerint a *gens Hungarica* többségét István korában közszabadok alkották, akik jogilag élesen elváltak a rabszolgák rétegétől.

Az utóbbi, máig is sokak által vallott felfogás főként István király törvényeinek szóhasználatára támaszkodik, ahol is a *vulgaris* 'közrendű' megjelölés mellett számos esetben *servus* 'szolga' olvasható, sőt egy törvénycikkben a *gens* 'nép, nemzet' mintegy szembeállítva szerepel a *servusszal*. Ebből kézenfekvőnek tűnik az a következtetés, hogy a *vulgaris gens* 'köznép'beli elválnak a rab *servusoktól*.

Hogy a fenti törvényhelyeknek nem ez az egyetlen magyarázati lehetősége, arra elegendő Tagányi Károly jeles történetíró nézetét (1922) idézni, mely szerint István király törvényeiben a *vulgaris* a „különböző rendűek legszegényebb, legsalsóbb rétege”, mely a félszabadoktól a rabszolgákig magában foglalja a *servusokat*. Számolhatunk tehát egy széles közrendű réteggel, azzal, amely a köznépi temetőkben tükröződik.

A *vulgaris* illetén tág jelentését nemcsak a szónak a korabeli nyugati forrásokban *plebeius*, *rusticus* értelemben való használata tanúsítja, de ezt a felfogást erősíti meg István törvényeinek behatóbb elemzése is. Az elemzésnél nem szabad szem elől téveszteni azokat a történeti körülményeket, amelyek közt e törvények létrejöttek. A magyar és idegen nyelvű törvényhozó „nagyok” vitájából született határozatokat egy-egy német pap latinul foglalta írásba az olyan hazai (elsősorban magyar, másodsorban szláv) néven nevezett fogalmakról, amelyek egy éppen változásban levő társadalmi valóságot tükröztek. Ilyen körülmények között nem várhatunk a modern jogi kodifikáció igényeit kielégítő egységes terminológiát és egyértelmű fogalmazást, még ha a klasszikus latin jogi nyelvezet alkalmas volt is különféle népek jogviszonyainak árnyalt ábrázolására.

Mindenekelőtt nézzük meg, hogy István törvénye úgy értelmezendő-e, hogy Magyarország *gense* (nemzete, nemzetsége, népe) kirekeszti magából a *servusokat*, az „ínséget”.

István törvényhelye (I. 20. §) így hangzik: „Hogy e monarchia nemzete (*gens monarchie*) a szolgák és szolganők (*servorum et ancillarum*) minden támadásától és vádaskodásától mentes és nyugodt maradjon, a királyi tanács rendelete értelmében szigorúan tilos, hogy bármely bűnügyben valamely szolgarendű személy (*servilis persona*) az urak és úrnők elleni (*contra dominos vel dominas*) vádaskodását és tanúskodását elfogadják.” Többek következtetése szerint a *gens monarchie*, az országot alkotó „nemzet” áll itt szemben az úrnak alávetett szolganéppel. Ha a törvény az „urak és úrnők” védelmében készült, akkor logikus következtetés szerint a *gens* az urak és úrnők „nemzetét”, ill. „nemzetségét” jelölte, s a „szolgarendű személy” mindenkit, aki valamely úrnak van alávetve. A *gens* szót a törvény alább (I. 30. §) a javakkal rendelkező elszökött férj és visszamaradt feleség helyzetének rendezése kapcsán a „mindkét nembeliek” (*gens utriusque sexus*) kifejezésére, de társadalmilag ismét csak a módosabbakra használja. A *genset* azonban a kutatók a szó kora közép-

kori használata alapján tágabban értelmezik, s nemcsak a vitézekre terjesztik ki, hanem egy feltételezett széles közzszabad rétegre is. Más oldalról a *servus* és *ancilla* elsősorban a rab cselédség (rab-szolgák) megjelölésére használatos, de a *servilis persona* már tágabb, és minden úrnak szolgálót jelölhet. Ebből pedig adódik, hogy a törvénycikk első felében használt kifejezések nem egyenértékűek a törvénycikk második felében használtakkal: *gens monarchie* több, mint *domini et domine*, és *servi et ancille* kevesebb, mint bármely *servilis persona*. De a törvény tényleges mondani-valója szempontjából a *gens* mellékes is, mert a törvény tiszta megfogalmazásában – mind a justinianusi, mind a germán törvénykezésben – a szolgát (*servus*) tiltja az úr (*dominus*) megvádolásától, s a magyar törvény szerint is itt az urak állanak szemben a szolgákkal. A „domini vel dominae” szóhasználat szerint éppenséggel magánföldesurakról és szolgálóikról van szó, nem pedig várispánok és várnépek, ill. udvari nagyok és „udvarnok” alárendeltjeik viszonyáról. A törvény nyilván a keresztény urak (többnyire új birtokosok) azon panaszára jött létre, hogy őket és feleségüket megvádolják szolgálók (többnyire a pogány korban jobb napokat látott, szolgaságba taszított *servusok* és *ancillák*), s a törvényhozó király úgy döntött, hogy a keresztény társadalom felépítése érdekében nagyobb szükség van az új társadalom rendjét és a közbékét zavaró vádaskodások elhallgattatására, mint a vádaskodások alapjainak kivizsgálására, ami egyébként ellenkezett volna a kor jogfelfogásával, de aminek szervezeti előfeltételei is hiányoztak. Az úr-szolga ellentétéhez és a tilalomhoz viszonyítva a bevezető mondat, mellyel a törvény fogalmazója elméletileg okolja meg a döntést – *Ut gens huius monarchie ab omni incursu et accusatione servorum et ancillarum remota et queta maneat...* –, felesleges szónoki fordulat, melyet akár azzal a másutt használt fordulattal is helyettesíthetett volna, hogy „a nagyobbak és kisebbek közti béke érdekében” (I. 16, 35. §) vagy „az ország közrendje végett” rendelkezett így. Nem tudjuk, hogy a bevezető elmélkedő indoklás a törvényhozóktól avagy a törvény írásba foglalójától származik, de értéke nem több, mint egy oklevél bölcselkedő bevezetése, mely szónoki emelkedettséggel gyakran oda nem illő általánosítást fűz egy jelentéktelen jogesethez. István monarchiájának a *gense*, akárhogyan is értelmezzük a szót, nyugodtan alhatott attól, hogy a szolgák és szolganők vádolták-e uraikat, vagy sem. Egy bizonyos: ebből a forráshelyből a magyar társadalom szerkezetére messzemenő következtetést levonni nem lehet.

A *vulgaris* szó korabeli használata cáfolja azt a közkeletű felfogást, mely szerint a törvényben négyszer említett *vulgaris* „közrendű” a *servustól* olyannyira más társadalmi réteget jelöl, hogy az előbbi az aranszabadság választvonalá felett, az utóbbi pedig alatta helyezkedett el.

Ha a két törvény szóhasználatát tartalmilag elemezzük, kiderül, hogy a törvény írásba foglalója a *servus* szót csaknem mindig az úrral (*senior*, *dominus*) kapcsolatban, az ő tulajdonjogát a szolga felett biztosító esetekben használta, míg a *vulgaris* szót csak a különféle rétegek viszonyításánál, az eltérő büntetések kiszabásánál. A latin nyelv kifejezésmódjából következik, hogy ez nem is lehet másként. Az úrnak ugyanis latinul nem *vulgarisa* van, hanem *servusa*, hiszen magában a *servus* szóban és

servire 'szolgálni' igei származékában benne rejlik az úrnak való szolgálat értelme. A *vulgaris* szónak nincs etimológiai és jelentésbeli kapcsolata a szolgálattal; ez magasabbról tekintve – ahonnan a törvényhozók is nézték a világot – az alant mozgó profán tömeg, a horatiusi értelemben vett *vulgus* egyedeit jelentette. Ez az oka, hogy a *vulgaris* szó István törvényeiben (I. 15, 19, 27, 35. §) csak a két magasabb társadalmi réteghez viszonyítva szerepel, olyan büntetések kiszabása esetében, mint feleséggyilkosság, leányrablás, házratörés és misezavarás. De már e bűnök is mutatják, hogy a *servus*–szolga beletartozott a *vulgus*ba, hiszen a szolga nem volt felmentve a templomba járás alól, s őrá is vonatkozott, hogy ha mormogással zavarta a misét, lenyírták a haját, mint a törvény a kisebb rendű *minores*ről és a *vulgares*ről rendeli (I. 19. §). De az sem valószínű, hogy a *servus*ra nem vonatkozott volna a leányrablás, a feleséggyilkosság és a más házra törés tilalma, hiszen a szolgák is házasodtak, és követtek el erőszakoskodást.

A törvény a *servus* szót általában nemcsak valamilyen úr szolgája gyanánt használja, hanem leginkább olyan esetekben, amikor a szolga tulajdonosát a szolga miatt kár érte (szolga gyilkossága, lopása, szökése, vádaskodása; ancilla elszeretése; felszabadítás).

A törvény latin írásba foglalója a latin nyelv szellemében járt el, amikor ott *vulgarist*, s itt *servust* írt, s az eltérő szóhasználat bizonyára nem kétféle magyar szó fordításaként jött létre. Sőt nagyon valószínű, hogy a magyarban mindkét fogalmat egy szó, az *in* fejezte ki. Mint alább bővebben kitérek rá, az *in*–*servus* megfelelés adatolt, de a *vulgaris*, a 'vulgusból való' is leginkább az eredetileg 'proles' jelentésű *innel* adható vissza, s összességüket jelöljük az „ínség” szóval, mely talán a maga idejében is ebben az értelemben volt használatos.

Hogy István törvényeiben a *vulgaris* kategória nem állítható a *servusszal* szembe, hanem általában mindkettővel jelölték az alávetett szegény népet, tehát azokat is, akik rendelkeztek saját igaerővel és önállóan gazdálkodtak, arra bizonyították, hogy a *vulgaris* büntetése 5 tinó (I. 15, 27, 35. §), s a II. törvénykönyvben, ahol a *vulgaris* szó nem is fordul elő, a *servus* büntetése 5 tinó (II. 6. §). Márpedig ez azt jelenti, hogy itt állatokkal és saját gazdasággal rendelkező „ínokról” van szó, mert nincstelen rab cseléd nem tudhatott büntetés gyanánt 5 tinót fizetni. Ugyanakkor a *servus* kifejezést nem csupán az önállóan termelő félszabad köznépre használták, hanem a vagyontalan, rab állapotú szolgákra is. A *servus* szónak ilyen szélesebb jelentésére mutat a tihanyi alapítólevélben (1055) a népek összesítése, ahol a szabadabb lovas szolgától kezdve az úr ekéjével szántó rabig mindenkit mint *servust* foglaltak össze (*Inter omnes namque sunt servorum ecclesie mansiones CXL*).

István törvényei és oklevelei más kifejezéseket is használnak a közrendűek jelölésére. Ezek tartalmát úgy értjük meg jobban, ha egyrészt megvizsgáljuk, hogy milyen fogalomkincssel érkeztek Magyarországra azok az írkokok, akik István okleveleit és törvényeit írták, másrészt megkíséreljük megállapítani, hogy milyen magyar kifejezés rejlik a latin fogalmak mögött, s ez milyen társadalmi képződménynek felelhet meg.

István király írnokai, mit említettem, III. Ottó és II. Henrik kancelláriájának a gyakorlatát hozták magukkal. III. Ottónak két kancelláriája volt: német és olasz; írnokai is németek és olaszok közül kerültek ki, s egyrészt a németországi, másrészt a lombard (észak-itáliai) írásbeliséget képviselték. II. Henrik már csak egy kancelláriával rendelkezett, de Itália területére lépve ő is többnyire olasz írnokokkal fogalmazott.

A szolganépekre vonatkozó kifejezések általában a birtok tartozékainak felsorolásában találhatók meg. Mindkét kancellárián közösen használták a szolga és szolganő megjelölésre a *servus et ancilla* kifejezést. Az olasz írnokok sajátossága volt a *servus* és *ancilla* helyett a *famulus* és *famula* kifejezések használata; ezekből állt a *familia* ‘család, háznép’, s ezért „szolga és szolganő” helyett „mindkét nembeli háznép” (*familia utriusque sexus*) is használatos volt, sőt a felsorolt különféle foglalkozású famulusok egy úr alatt együtt is „familiát” tettek ki (998). Az egyházi népek közös neve utóbb Németországban szintén *familia* lett, mint nálunk, ahol 1067 körül a százdi apátság szolganépét *ecclesiastica familiának* mondják.

Német írnokok III. Ottó és II. Henrik korában a *familia* helyett általában a *mancipium* szót használták, de két értelemben, részint ‘család, háznép’, részint ‘cseléd, szolga’ jelentésben. Az a Heribert C, aki a pannonthalmi alapítólevelet fogalmazta, Itáliában is írnokoskodván, „szabad és szolga *mancipium*”-okat írt össze (998), amin csak családokat érthetünk. Ugyanő azonban gyakran élt a „mindkét nembeli *mancipiumok*” (*mancipia utriusque sexus*) fordulattal (997–1001), amin férfi és női rabszolgát kell értenünk. Egy 997-i németországi oklevelében részletezi is, hogy mit ért *mancipiumon*. III. Ottó a szász végeken miniszeriálisának adott két patak közt egy földet tartozékaival: mindkét nembeli megnevezett *mancipiumokkal*, Reinhardddal, Waldrikkel és Alfarttal, feleségeikkel és gyermekeikkel, házhellyel, épületekkel, irtott és irtatlan földekkel, szántóföldekkel, rétekkel, mezőkkel, legelőkkel és vizekkel. Előfordul ugyanekkor, hogy egy Rajna-vidéki faluban egy szabad ember által birt *mansus ingenuust*, németül *Hufot*, adott Ottó császár „*mancipiumokkal*, ti. Hattussal és feleségével Ripával” (tehát két személy *mancipiummal*!), épületekkel, művelt és gyepföldekkel, szántókkal, rétekkel, mezőkkel, legelőkkel, erdőkkel, szőlőkkel, vadászattal, vizekkel, malmokkal, halászzattal és utakkal.

A fenti kifejezések mindegyike megtalálható István törvényeiben és okleveleiben. Az I. törvénykönyvbeli *servus* és *ancilla* (20, 28, 29. §) megfelelője az olasz írnok által fogalmazott veszprémi oklevélben *famulus* és *famula* (1009). A Heribert C által írt pannonthalmi oklevélben levő *mancipiumokról* nem derül ki, hogy írója milyen értelemben használta, de a II. törvénykönyv e tekintetben segítségünkre jön. 1. cikke ugyan még kétségeket hagyhat felőle, amikor kimondja, hogy minden 10 falu építsen templomot, és adjon fenntartására két *mansust* (házhelyet és határrészesedést), két *mancipiumot* jószágokkal, az 5. cikkből azonban kiderül, hogy szolgacsaládról van szó. Eszerint ugyanis aki más *servusait* fel akarja szabadítani, adjon helyette ugyanannyi *mancipiumot*, melynek 2/3 része a királyé, 1/3-a az úré legyen. Olyan kárpótlás, amely egy szolga helyett egyharmad szolgát ad, már csak az ember oszt-

hatatlansága miatt sem lehetséges. Nyilvánvalóan szolgacsaládról van szó, amelyen jelentésben a szó ritkábban később is előfordul, pl. 1237: „három mancipium, amelyben 13 emberfő van” (*tribus mancipiis in quibus sunt tredecim hominum capita*). A hazai szóhasználatban Kálmán törvényeitől kezdve mindamellett a *mancipium* „örökös szolga, rab cseléd” jelentése vált általánosabbá. Kálmán ui. amikor ismételt tilalmazta, hogy a zsidók keresztény szolgákat adjanak-vegyenek és tartsanak, hol keresztény *mancipium*okról, hol *servus*okról és *ancillá*król beszélt (I. 74, II. 2, Esztergomi zsinati határozat 63. §).

A hiányzó *familia* szót István görög oklevelében találjuk meg, ott, ahol a király *Szántó* faluban 30+20 „család” adományozásáról intézkedett. Ez a latinos görög „familia” azonban már nem minden szolgálórétég alapsejtje volt, hanem csak az úr ekéjével dolgozó „szántóké”, míg az önállóan gazdálkodók a görög *kapnosz* „füst” adóegységbe voltak tömörítve. Kálmán király a görög oklevél latin megújításakor (1109) már mind a familiát, mind a füstöt a *mansio* szóval adta vissza. A *mansio* szó a latin *manere* „maradni, lakni” szó képzős alakja „megszállás, lakás” jelentéssel; a kora középkorban fejlődött ki „szálláshely” jelentése, s ezt tükrözi újfrancia fejleménye, a *maison* „ház” is. Míg a X–XI. században a Rajnán túl a szó „szálláshely, ház” jelentése dominált, a szomszédos nyugaton a német-római császári oklevelek szerint *mansion*nak főleg a királyi tisztviselők beszállásolását nevezték, ami alól mentességet adtak. Magyarországon általában „háznép” jelentéssel fordítjuk; ilyenféle jelentésre Du Cange középlatin szótára elsőnek a Rajnán túlról, 800-ból hoz látszólagos adatot: *terram 110 mansionum et 60 cassatorum* (110 háznép és 60 házas szolga földjét), ahol is a *servus casatus*hoz, a házas szolgálóhoz viszonyítva a *mansio* szabadabb rétegbelit jelent, első világos „szolgacsalád” adata azonban csak 1059-ből való.

Magyarországon a *mansio* a Rajnán túli oklevéladást tükröző tihanyi alapítólevelében tűnik fel vitatható jelentéssel; a pannonthalmi összeírásban (1090 k.) elsősorban „háznép”, míg Gődény úr oklevelében (1079), Könyves Kálmán törvényében (I. 17. §) és 1109-i oklevelében inkább „ház, belsőség” jelentéssel szerepel, s hogy a továbbiakban a két jelentés közül melyiket mikor használták, külön vizsgálatot igényel.

Szemponyunkból annyi lényeges, hogy István király írnokai a „szolgacsalád, háznép” szóra nem a *mansio*, hanem a *mancipium* szót használták, de a házra sem a franciás *mansio* „maison” járta, hanem ha előkelők és vitézek házáról volt szó, *domus* „ház”, ha pedig szegény közrendű házáról, *mansiuncula* „kunyhó” (I. 35. §). Sátorról szó sincs! A főrangúnak és vitéznek volt udvara, amit *curtis* szóval adtak vissza; a szegény embernek nem volt, s házhelyét – földrészt alkalmilag a *mansusszal* fordították. A *mansus* azért nem gyökeresedett meg a magyarországi latinságban, mert az a jobbágytelek-rendszer, amit 1000 körül a *mansus* nyugaton jelentett, Magyarországon ismeretlen volt, és csak a XIII. században kezdett kialakulni. A XI. században a falubeli házhelyhez, belsőséghez nem tartozott állandó határrész, mert még a XII. század végén is a közösből osztottak földet, ill. húztak „sorsot” (1177).

A továbbiakban tekintsük át, hogy mi lehetett a fenti latin kifejezések magyar megfelelője. Mint már említettem, a *servus* régi magyar neve *in* volt, az a szó, amely ma is

él *ínség* szavunkban (a kódexirodalomban az *evnseg*, *eenseg*, *onseg*, *unség* alakban szerepel). Bizonyítja ezt Szent László törvénye (III. 2), amely a *servus* többes számát a magyar *ínek* szóval értelmezi (*ewnek vel servi*), de igazolja a Festetich-kódex is, amely a latin *Respice in servos tuos* mondatot így fordítja: *Tekénts a te inidre*.

Ín szavunkat ismeretlen eredetűként tartják számon. Régebbi *eün* alakja legjobban az ótörök *äwin* ‘mag, gyümölcs’ szóból vezethető le. Ez úgy vehette fel a ‘vulgaris, közrendű ember’ jelentést, mint a latin *semen* ‘mag’ szó, melynek ‘utód, ivadék, nemzetség’ jelentése is van; a latin *proles* ‘magzat, ivadék, nemzetség’ szót pedig csak egy képző választja el a *proletártól*. A szó illetén jelentése a népnyelvben az *ín*-*m* képzős *ínam* származékában maradt meg, mely egy állatpár ivadékait jelenti. Ha az *ín* a török–magyar együttélés korában nemzetségtagokat jelentett, a nemzetségi szervezet bomlását követően átszállhatott a közszabadokra, míg 1000 körül már a köz-nép alávetett tagjait értették rajta, zömében a félszabadokat, de a *servus* szó jelentéskörének megfelelően hovatovább a rab cselédek is. Az *ín* mind eredeti értelmét, mind jelentésmódosulását tekintve párhuzamba állítható az óorosz *ljudi*val. E névvel az ezredforduló táján a keleti szláv faluközösségek szabad parasztjait jelölték, akik a XI. század közepétől fejedelmi vagy földesúri függésbe kerültek.

A régi orosz *csornüje ljudi* ‘fekete ínek’ kifejezés, melyben a ‘fekete’ ugyanúgy az alávetett állapotot jelenti, mint a törökben a *kara szöng* ‘fekete csont’, felveti azt a gondolatot, hogy *szegény* szavunk régi és nyelvjárási *szegín* ~ *szögín* alakja mögött összetételt keressünk: a régi magyar *szeg* ~ *szög* ‘sötét, barna’ színnév (vö. *szöghajjú*, *szögfekete*) és *ín* szavunk elhomályosult összetételét. *Szegény* szavunkat ismeretlen eredetűként tartják számon; először Szent László egyik káplánjának nevében tűnik fel, akit *Szegéndinek* hívtak. (E *-di* képzővel kicsinyített név egy megrontott szövegű, sokszorosan átírt 1093-i oklevélben *Stegiundi* alakban jön elő, mely *Scegiundire* javítandó!) Ha e magyarázat helytáll, akkor *szegín* eredetileg az ínek szegényebb rétegét jelölte, azokat a *mancipium*nak is nevezett *servus*okat, akik nem rendelkeztek önálló gazdasággal, hanem az úr munkaeszközével dolgoztak, tehát a rab cselédek.

Az óorosz társadalomban a ‘rab cseléd’ neve *cseljadin* volt; e néven szerepelnek a vásárolt rab-szolgák már a 911-ben kötött rúsz–bizánci szerződésben. E szó, mint alább visszatérek rá, a magyarban először *család* alakban terjedt el, ‘rab cseléd’ és ‘szolgacsalád’ kettős jelentésben.

A rab cseléd értelmű *servus* és *famulus* női párja az *ancilla* vagy *famula* volt; ennek régi magyar nevét nem jegyezték fel.

A rab nőnek kezdetben nem is egy neve lehetett, hiszen a honfoglalók társadalma is több nyelvű volt, de más néven kérhették a foglyok idegen vásárlói, és más néven azok a vitézek, akik a szláv közösségekben a főnöktől leányt kértek, vagy éppen-séggel – mint 894-ben Pannoniába betörve – leányokat kerestek és raboltak el. Szláv-lakta tartományokról lévén szó, elsősorban a szláv *děva* ‘leány’ lehetett az a szó, amit a kalandozók követelve emlegettek. Ezt tudva, számításba veendő, hogy *děva* volt az ‘ancilla’ régi neve, s végső fokon *děvaj* szavunk is a szláv *děvából* ered. A ‘rab

cseléd lány' > ,dévaj' jelentésváltozáshoz jó párhuzamot szolgáltat *pajzán* szavunk, ez ui. az oszmán-török *pajzen* ,gályarab' szóból származik.

A servus (*famulus*) és ancilla (*famula*) alkotta rab család, a *mancipium* (*familia*) eredeti magyar neve nem ismeretes. A kora Árpád-korban a *mancipium* (*familia*) jelölésére a szláv *čeljadъ* ,háznép' szóból eredő *család* szó honosodott meg, s jelente a továbbiakban is párhuzamosan alakult a *mancipium* néval; egyrészt jelölte a szolgarendű kiscsaládot, másrészt így nevezték az idegen rab-szolgákat, akik már Kálmán törvényeiben *mancipium* néven jelennek meg. Utóbbi jelentését bizonyítja, Zsigmond király 1407-i oklevelének kitétele: „Boszniából hozott mindkét nembeli fogoly embereiket, akiket köznyelven családnak neveznek” (*captivos eorum utriusque sexus homines, de partibus Boznensibus eductos, vulgo chalad vocatos*). Ilyen jelentésben nevezhettek el egy-egy fogolyszolga-települést Nyitra, Sopron és Vas megyében *Családnak* már jóval a helynév első feltűnése, 1113 előtt.

A szláv *čeljadъ* szó *cseléd* alakban is behatolt a magyar nyelvbe a *család*hoz hasonló kettős ,család-cseléd' jelentésben. Ez az átvétel azonban viszonylag késői lehet, mert középkori helynévben a *Cseléd* nem fordul elő, s a szóra az első adat is csak 1525-ből ismert.

Az a tény, hogy a magyarság a szolgacsalád jelentésére szláv szót vett át, annak lehet az eredménye, hogy a nagycsaládi gazdálkodás megszűntetésekor és a kiscsaládi gazdaságok életre hívásakor igen nagy számban voltak Magyarországon szláv szolgacsaládok.

Elterjedt nézet, hogy a nagycsalád régi magyar neve a *had* volt, amint ez a XVIII. század óta használatos. Bár korai írott emlékeinkben már nincs nyoma az államszervezés előtti nagycsaládoknak (az Árpád-kori nemzetségek is mind 1000 utániak!), a fenti nézetet biztosan cáfolják a *had* szóra vonatkozó Árpád-kori adatok és a szó ugor megfelelője. A *hadi út* (1055: *hodu utu*) latinul *via exercitualis*, a *hadnagy* (1213: *hodnagy*) pedig *maior exercitus* fordításban is szerepel, s a latin *exercitus* ,hadsereg' nem hagy kétséget jelentése felől, de a szó osztyák *chont* ,háború, had' megfelelője is ennek régiségét igazolja.

Középkori emlékeinkben a *nem* (1200 k.), *nemzet* (1315 k.) és *nemzetség* (1395 k.) a rokonsági csoportok elnevezései, s a *nemzet* szó ,nemzetség, nagycsalád' jelentésben napjainkig él a drávaszegi Kopácson, az egykor Hunyad megyei Lozsádon és a Székelyföldön. A honfoglalás előtti páros család neve ismeretlen, míg a nagycsaládra, ill. a nemzetségre a *nem*, ill. *nemzet* szó járta. A X. századi köznép bizonyára ,nemekre" tagolódott, s ezek nagyjából annyi rokont fogtak össze, amennyi egy együtt legeltethető állatállomány ellátására és egy nehézekével való földművelésre szükséges volt, s így méreteiben a régi törökök *auljai*hoz hasonlíthatók. De hogy mennyire terjedt el az egy aulból álló szállás, általában hány nagycsalád alkotott egy falut, s ez mennyiben különbözött a fogoly ,családok" alkotta falvaktól, annak megvilágítása a régészet feladata.

A fentiek szerint az inség a X. században a katonáskodó jobbágyok és a jobbára idegen rab cselédek között elhelyezkedő köznépnek ölelte fel. Az egyéni jószágtulaj-

don bevezetésével, melynek nyomán a nagycsaládok kiscsaládokra bomlottak le, szükségszerűen átrétegződés következett be. Az a módos nagycsaládfő, akinek volt egy-két idegen rabja, s ezt az új rendhez való alkalmazkodással meg is tudta őrizni, a jószágállomány egy részével kivált, és a középrétegbe, a szabad harcos jobbágy mellé sorolódott. Ugyanakkor az új kiscsaládok tízezei, melyek a maguk munkaerejére voltak utalva, a rájuk eső állatállománnyal megmaradtak a faluközösségben, de egyben valamely új magasabb birtokközösség részévé is váltak: a királyi udvar, az ispáni vár vagy egy magánuradalom csoportokba sorolt „ínjei” lettek. Ez az átsorolás szükségszerűen azt jelentette, hogy csökkent a társadalmi válaszfal egyrészről az udvar, vár vagy úr birtokához sorolt ínek, másrészről az ott dolgozó rab „családok” között, sőt a kettő az „ín-családok” osztályában egyesült. Létrejött a *servus* – ínség abban a széles értelemben, ahogy az megjelenik István király törvényeiben és a tihanyi alapítólevél összesítésében.

Ez az a folyamat, amit a történeti irodalomban a szabadok alávétetésének vagy szolgaságba taszításának neveznek.

A szolgaságba taszítás gondolata történetírásunkban hét évszázados múltra tekint vissza. Kézai Simon hun története (1283 körül) abban a részben, ahol Ákos mester (†1283) magyar történetét felhasználva írta meg a hun-magyarok szkítiai kezdeteit, a nép kettéhasadását nemesre és nemtelenre a hadi szolgálat megtagadásának büntetéséből vezette le. Aki nem engedelmeskedett a hadba hívó „csöszök” (*praecók*) szavának, a szittya törvény értelmében felkoncolták, száműzték vagy közszolgaságra taszították. Kézai önálló fejezeteiben viszont egy másik nézetet fejt ki, mely szerint a magyarok szolganépei (udvarnokok, várnépek, szolgálónépek, szabadosok és rab-szolgák) idegen foglyoktól erednek, hasonló módon, mint a kunok foglyokból lett szolgálói. Az első felfogása a XIII. század első felében énekelt francia *chansons de geste*-ekben jelenik meg Nagy Károly harcosaival kapcsolatban, a fogolyelmélet pedig a század második felének bolognai jogi tananyagában, de mindkettő jogászias megfogalmazásban megtalálható a Kézaival egyidőben író Philippe de Beaumanoir művében (1282–83) is.

A két „elmélet” közötti különbség a népalakulást illetően abban rejlik, hogy az első szerint a magyar szolgálóosztály magyar, a második szerint idegen eredetű. Ez a két felfogás modernebb köntösbe öltöztetve napjainkig érezteti hatását. A fogolyelmélet a Kárpát-medencében talált népek leigázásának tana lett, mely a magyar nemesi történetírásban a lovas magyar nemzet fölényét és történeti jogát hirdette az itt lakó nemzetiségek felett, a magyarellenes történetírásban pedig az alacsonyabb rendű mongoloid nomádok uralmát a műveltebb őslakók felett, amiből történeti jogcímet is lehetett kovácsolni nemcsak a nemzetiségek felszabadítására, hanem a „betolakodók” által elmagyarosított őslakók földjének „vissza”-vételére is.

A legújabb történeti kutatások igazolták, hogy a magyar köznép túlnyomóan magyar eredetű, s így inkább az a kérdés nyomul előtérbe, hogy a „szolgaságba vetés” mikor történt, már az őshazában-e avagy Magyarországon az államszervezés-kor. Az utóbbi felfogás olyan feltételezéssel kapcsolatos, hogy az „ősközösségben”

élő magyar „pásztortársadalom” törzsi és nemzeti szervezete csak a X. század végén bomlott fel, amikor Géza és István király a szabad harcosokból kivált katonai kísérettel alávetette az eladdig szabad nemzetségtagokat.

A X. századi magyarság ösközösségi szintjéről vallott felfogás azonban téves; legszemléletesebb cáfolata a földből szinte naponként kerül elő. A régészeti leletek élesen tagolt rétegekre bomló társadalom képét mutatják. Az „ínség” megvolt a X. században is, sőt a türk szervezet ismeretében biztosra vehető, hogy egy bizonyos alávetettség, függés állapota már a régi hazában kialakult. Már itt bekövetkezett a rokonsági szervezet bomlása, a nemzetségeknek törzsekbe és törzsi alcsoportokba, sőt talán „százakba” való szétosztása, továbbá az in-családok valamilyen adóztatása. Hogy ez első ízben mikor, hol és hogyan következett be, annak felderítése nem e munka lapjaira tartozik, csupán azt kell megjegyezni, hogy a „szkítiai” alávetés nem úgy zajlott le, mint azt a krónikás elképzelte: a harcot megtagadók büntetésének folyományaként.

Bármilyen megszervezés következett is be „Szkítiában”, az adózó egységek a természetes szaporodás folytán nagycsaládokká bővültek, hasonlóan ahhoz, ahogy az a szentistváni elrendezés nyomán megindult, amikor az előkelők, a középrétegbeliek, sőt a közrendűek utódai is *genus*okká, nemzetségekké alakultak, melyek valójában kiscsaládból szétterebélyesedett nagycsaládok voltak.

Az alávetés tehát már az őshazában bekövetkezett, talán nem is egyszer, Géza és István azonban ismét olyan társadalommal állt szemben, melynek in köznépe nagycsaládokból, ill. nemekből és a közös jószágállományon alapuló félnomád gazdasági üzemekből tevődött össze. E nagycsaládi molekuláknak kiscsaládi atomokra való szétbontásával és a szláv „családok” mellé állításával, továbbá ezeknek az udvar, vár és egyház intézménye alá rendelésével jött létre az újonnan alávetett *servus*-ínség, mely azonban döntően különbözött minden régi szolgaságtól. Egyrészt az „ínek” többé nem egy-egy nagycsaládfővel és közvetve a „bővel” álltak szemben, hanem egy személytelen intézmény szolgálói lettek, s viszonylag kevés jutott közülük úri szolgaságba. A régi urak megmaradt udvarhelyeik körül ui. inkább rab családokkal dolgoztattak. Másrészt a keresztény vallás tanítása minden Krisztus-hívőt egyformán emberszámba vett, nemcsak a közös eredet tanításával, hanem az Isten előtt való egyenlőség hirdetésével. Az új szolgaság tehát alapvetően eltért a barbár alávetéstől.

Azt hihetnők, hogy István társadalmi reformjával létrejött a nagy hasadás is *servus* és *liber*, „szolga” és „szabad” között, a nagy válaszfal, amelynek kapujára egyfelől a *servitus*, másfelől a *libertas* van írva. A középkori feudális viszonyok között azonban ilyen merev válaszfal nincs, s a *servus* és *liber* relatív fogalmak. Egy olyan társadalomban, amelyben a pápa „Isten szolgálójának a szolgálója” (*servus servorum dei*) és a király „Isten szolgálója” (*servus dei, rab bozsi*) címmel él, ahol a nádor, az ispánok és a birtokosok a „király szolgálói”, s ahol a vitézek az ispánok jobbágysai, ott mindenki szolgálója valakinek. De a hűbéri függés a szabadság (*libertas*) korlátozását is jelentette; a harcos jobbágy „szabadsága” addig tartott, ameddig a *fidelitas*, a „hűség”, vagyis amíg „híven” szolgált. A *libertas*nak tehát mintegy előfeltétele

volt a *servitus*. Hogy maga a *liber* fogalom is relatív volt a XI. században, bizonyítja Kálmán törvénye (I. 45. §), amely szerint a várnépek egy része „szabad, de nem a királytól, hanem azon váriaktól” (*liber non a rege, sed ab ipsis civibus*). A „király szabadja” másféle szabadságot élvezett, mint a vár szabadja. A szabad állapot tehát más nézőpontból mást jelentett, s a mélyből tekintve az „ínség” szabadabb rétegeire is kiterjedt. A dolgozó osztályban emellett a viszonylagos szabadság nemcsak rétegenként változott, hanem attól is függött, hogy ki milyen uradalomban szolgált. Ugyanaz a rétegbeli, ha udvarnak szolgált mint „udvarnok”, viszonylagosan szabadabb volt, mint az egyház szolgálatában, ahol továbbra is *servus*, in’ nevet viselt. Így pl. Álmos herceg 800 „udvarnoka” 1108-ban a dömösi egyház *servusa* lett, de a bakonybéli és tihanyi apátság *servusait* a XII. században az udvarnokok tisztjei vissza is minősítették udvarnoknak, ha nem is végleges érvénnyel (1131, 1184).

A különböző csoportok mellett a rétegek sem voltak mereven elzártak és mozdatlanok, hanem bizonyos „társadalmi mobilitás” érvényesült, ami lehetővé tette a szabadabb rétegbe való áthelyezést, de a szolgaságba taszítást is. Már István király elrendelte törvényeiben, hogy ha *servust* állít királyi udvar vagy vár élére, annak tanúskodását a *comesek* között fogadják el (II. 16. §). Noha egy kis vár vagy udvar ispánsága nem jelentett feltétlenül *comességet*, az ilyen udvarispán gyermekei aligha tértek vissza az „ínségbe”; az ispán tisztsége jövedelmével ui. vagyont szerezhettek, azt átörökölhette, és utódai „bőségben” élhettek.

De az úr fel is szabadíthatta szolgáját, sőt másét is, ha adott helyette megfelelő kárpótlást. A felszabadított in, hacsak a király hozzájárulásával nem lett „király szabadja”, ura birtokán maradt mint önállóan gazdálkodó „szabad”. Az ilyen „felszabadított” (*libertus*) urának terménnyel adózott. István törvénye (I. 18. §) arról is intézkedett, hogy ha az úr végrendelkezett a felszabadításról, halála után családtagjai kötelesek „szabadságot” adni a szolgának azzal, hogy ura lelki üdvéért „tort” (görög szóval: *agapen*) szolgáltasson. Az egyháznak adott „torlók” (elterjedt szláv eredetű nevükön: *dusnokok*) évente adóztak „tor”-ra való tulokkal, aprójósággal, gabonával és sörrel. Az ilyen „felszabadított” ugyanúgy urához volt kötve, mint az a telepes *vendég* (*hospes*), aki idegenből jöve egy úrnál megtelepedett, hogy szabad gazdálkodás mellett adózzék. István külön kiemelte törvénykönyvében, hogy ha valaki *hospes*t fogad és eltartja, a „vendég” ne hagyja el eltartóját (I. 24. §). Megjegyzendő, hogy ezen a *hospesen* nem csupán agrártelepest, hanem kézművest, sőt fegyveres vitézt is lehet érteni, s így a vendég szabadsága sem volt egysíkú.

A társadalmi mobilitás fogalmához hozzá tartozik a szabad ember szolgaságba süllyesztésének gyakorlata is. Eltekintve a nagy átszervezéstől, amelynek során a nemek injeiből *servus*-rendű in-családok lettek, István törvényei két esetben olyan büntetést rónak ki, amely a szabadság elvesztését vonhatta maga után. A más szolganőjével paráználkodó szabadot első és második esetben megkorbácsolják és megnyírják, de ha harmadízben is rajta érik, „legyen belőle szolga a szolganővel együtt, vagy váltsa meg magát” (I. 28. §). Valójában nem tisztán a paráználkodást üldözi ez a törvény, mint utóbb adott címe hirdeti, mert saját szolganőjével bárki „dévaj-

kodhatott”. A birtokos tulajdonjogát védő cikkely volt ez, s a törvény valójában csak a kigyógyíthatatlanul más portája körül koslató szegény szabadot sújtotta szolgassal, azt, aki nem tudta megadni a 12 tinó váltságdíjat (I. 21. §). A másik cikkely hasonló értelmű, mert a tolvaj szabad ember az első és második lopás esetén megválthatta magát, s csak harmadik visszaeséskor sújtotta a törvény, de ekkor már halállal (II. 7. §). Alaposabban mélyére nézve a törvénynek azt látjuk, hogy büntetés csak kivételes esetben juttatott szolgasorsra szabad embert, s ilyen értelemben véve némileg valós szándékot fejez ki az előző törvény egyik cikkéhez írt szónokias indoklás: „Hogy a szabadok őrizzék meg mocsoktalanul szabadságukat...” (I. 28. §)

István törvényének szavai látszólag ellentmondanak a szabadság és szolgassal viszonylagosságának. Ez az ellentmondás azonban e korban Nyugaton ugyanúgy jelentkezett, mint nálunk. Szent István álláspontja egyezik Nagy Károly egyik bírójának említett *non est amplius* nyilatkozatával. A tihanyi alapítólevél tág értelmű szolga összesítése pedig egybevág a 842-i szász lázadás kétféle leírásával, mely az uraik ellen támadókat hol szabadosnak, hol szolganak mondja, de egyezik egy 1062-ben Cluny részére tett birtokadománynak a népekre vonatkozó feljegyzésével is: „... adjuk ... szolgákkal és szolganókkal... akár szabadok, akár szolgák” (*cum servis et ancillis... sive sint liberi, sive sint servi*).

Így érthető meg, hogy amikor III. Ottó és II. Henrik írnokai a birtokon élő népet összegezték, egyszer „szolga és szolganó” vagy „mindkét nembeli szolgacsalád” a megjelölés, másszor a szűkebben értelmezett szolga és szolganó mellett szabadabb rétegek is megjelennek, Itáliában aldiók és aldiák, vagy adózók (*tributarii*), Németországban kolonusok és litek, vagy éppen szabadok.

A szabad és szolga megítélésében mutatkozó viszonylagosság és változatosság megnehezíti, hogy a hazai megnevezések légiója mögött meglássuk a dolgozó társadalom igazi rétegeit, a feladat azonban nem reménytelen, mert van egy alapvető rendező elv, amely eligazít: a gazdasági helyzet, közelebbről a tulajdonviszonyok. Már ezt sugallják István törvényei is, amikor az előkelőt „gazdag”, a harcos jobbágy mellé soroltat „tehetősebb”, a közrendű ínt pedig „szegény” megjelöléssel is említik. A törvények és oklevelek azonban árnyaltabb megkülönböztetést is lehetővé tesznek.

Mindenekelőtt különítsük el a király szemszögéből szabadnak ítélteteket: örökös birtoka vagy hűbéres földje van, melyet szolgálkkal műveltet, a földbirtok fejében a királynak vagy hívének fegyverrel szolgálni tartozik.

Az alávetett közrendű ínséget a munkaeszköz tulajdona választotta szét az önállóan termelő szabadabb és az úr munkaeszközével dolgozó, önállóságától megfosztott nincstelen rétegre. Ezt a két fő réteget a XI–XII. századi oklevelek legvilágosabban a szántóvetők és szőlőművesek soraiban különböztetik meg. Amikor a birtokhoz tartozó népeket munkaeszköz nélkül adják, akkor önállóan gazdálkodókról van szó, amikor pedig az adományozott inekkel ökröket és ekéket is adnak, akkor rab cselédekről van szó. Ilyen módon az utóbbi rétegbe kell sorolnunk azt a két-két rab „családot”, amelyet István király lóval, ökörrel, tehénnel és aprójósággal egy-egy plébánia ellátására rendelt (II. 1. §). A század második felétől hovatovább a szántó szolgákra szűkült le a *servus* és *ancilla*, ill. a *mancipium* megnevezés.

Hasonló kettősség tapasztalható a latinul *vinitornak* nevezett szőlőművesek körében is. Az, aki saját munkájával szőlőt létesített, a földesúr „boradó” tributáriusa lett, míg az, akit egy meglevő szőlő művelésére rendeltek, szőlőművelő rab cseléd maradt. Már István király adott veszprémvölgyi oklevelével a monostornak két faluban egy-egy szőlőművest (*ampelurgosz*), de jogi helyzetüket merőben eltérő módon írta le. Az első esetben, Paloznaknál, nem nevezi meg a „szőlőst”, hanem *tú mira* szóval jelzi a szőlőssel adott szőlő birtokjogát. Hogy itt erről van szó, igazolja az

1109-i megújítás Paloznakra vonatkozó „egy szőlőt szőlőjével” (*unum vinitorem cum vinea sua*) kitétele. A *mira* szóról kimutatták, hogy ez a görög *moira* ‚rész, illeték’ szó középgörög *mira* alakja, melynek jelentése a középkorban ‚hűbér’, az újkorban ‚bérelt föld, ill. szántó, legelő, szőlő’. Nyilván félszabad szőlősről van szó, aki a maga létesítette szőlőről borral adózott. Vele szemben a másik, Patadi falubeli szőlősnek csak a nevét adja meg: Melegdi; nincs utalás szőlőre, s 1109-ben már a falut sem említik, vagy azért, mert Melegdinek magva szakadt, vagy azért, mert más faluba telepítették szőlőt művelni. Világos a megkülönböztetés későbbi latin okleveleinkben, pl. 1121-ben egyrészt hat szőlőt adtak ugyanannyi művelővel (*vineas VI cum totidem cultoribus*), akik nyilván cselédek, másrészt „hat szőlős háznépet ugyanannyi szőlővel, akik mintegy szabadosok” (*VI mansiones vinitorum cum totidem vineis, qui sunt quasi libertini*). Más szóval ugyanezt a kettősséget fejezik ki, amikor az 1140-es években öt szőlőt adományoztak öt *vinitor*-szőlőművelővel, kik közül kettő „ín” (*servus*) volt, három pedig „adózó” (*debitor*).

Hogy az „ínség”-ben az egyik fő választóvonalat csakugyan a munkaeszköz (igaerő, eke stb.) birtoklása vagy hiánya jelentette, bizonyítja az 1100 körül tartott esztergomi zsinat végzése, mely úgy rendelkezett, hogy „az egyház ínjei (*servi*), ha saját marhájuk van, uruknak fél részt adnak abból, amit szántottak, az urasági marhával szántókéból pedig kétharmad rész az egyházé” (67. §). Lényegében ugyanez a kettéválasztás lehetett alapja a dézsmafizetés módját szabályozó Kálmán kori törvénykiegészítésnek, amely a köznéptől (*populus*) mindenből tizedet követelt, míg az ínektől, ill. rab cselédektől (*servi*) csak 3 dénárt (2. §).

Az igaerő tulajdona alapján húzták meg a választóvonalat a törvény előtt álló közrendűek jogi megkülönböztetésekor is, amikor a tanúképesességről volt szó. Kálmán törvénye kimondta, hogy tanú az lehet, akinek ekéje (*aratruma*) van (I. 26. §), ami azt is magában foglalta, hogy az igaerővel nem rendelkező ín tanúképesége korlátozott, csak a hasonszőrűekkel szemben adtak a szavára. Ezt István király a justinianusi törvény *servo penitus non credatur* (a szolgának nincs semmi hitele) szellemében olyanformán szögezte le, hogy urak vagy úrnők ellen semmiféle szolgálószemély (*servilis persona*) vádat nem emelhet és nem tanúskodhat (I. 20. §). Ugyanő utóbb a tanúképeség oldaláról határozta el az udvari birtokon önállóan termelő udvarnokot, mikor kimondta, hogy „ha az udvarnok lopást követ el, a szabadok törvénye szerint ítélik meg, de tanúskodását a szabadok közt ne fogadják el” (II. 21. §).

Ez a törvény világossá teszi, hogy a király szabadjai és nincstelen cselédei között elhelyezkedő udvarnokban annak a széles néprétegnek egyik képviselőjéről van szó, melynek gazdasági helyzetét a más földjén saját munkaeszközzel való termelés, jogi helyzetét pedig a félszabad állapot jellemzi. Ez a félszabad réteg nem csupán udvari birtokon jelentkezik mint „udvarnok”, hanem a „várnépek” is ide sorolhatók, de magánbirtokon szintén megtalálhatók különféle neveken.

A „félszabad” elnevezés jogosultságát többen vitatták, mert a középkori latinban a *semi-liber* csak elvételre volt használatos, ne feledjük azonban, hogy sok jellemző

terminust, mint pl. *középkor*, *félnomád* a modern történetírás alkotott, s ilyen általánosító kifejezések nélkül nehéz lenne az egyediből elvonatkoztatni. A *félszabad* megfelelőjét egyébként az antik görögben a *hémidulosz* 'félrabszolga' szóval adták vissza, ami ugyanilyen képzés, csak éppen az érem másik oldalát tekintti. A félszabad kifejezés az európai irodalomban is meghonosodott (*demi-libre*, *Halbfrei*), s Magyarországon is éltek vele jeles gazdaság- és társadalomtörténészek. A magyar régiségben találkozunk egy névvel, mely alkalmas lehetne a félszabad állapot jelölésére, ez a *liber* 'szabad' szóból képzett *libertinus*, amit ma *szabados* szóval fordítunk. Ez a középkor végétől adatolt szó (1469: *zabados*) azonban nem lelhető fel korábban személy- és helynévben, s valójában az Árpád-korban nem ezzel fordították a *libertinus* szót. Ami a *libertinus* félszabad helyzetét illeti, azt igen jól világítja meg egy 1214-i oklevél, amikor „kisebb szabadsággal” jellemzi (*libertinos... minoris libertatis*). A *libertinus* szó átfogóbb jelentésére mutat az a körülmény, hogy a más földjén önállóan gazdálkodókra kirótt dénáradó, aminek közkeletű latin megnevezése „szabad dénárók” (*liberi denarii*) volt (1193–1240), esetenként szabados dénároknak (*libertini denarii*) is nevezték (1216–1225). Igaz, hogy ezekben az esetekben egyházi és világi magán-nagybirtok népeiről volt szó, mint ahogy a *libertinus* szóval általában a magánbirtokon önállóan gazdálkodó népeket jelölték, az udvarnokokat és várnépeket nem, de 1225-ben meghatározták, hogy a „szabados dénárokat... az egész néptől (*ab omni populo*)” szedik, „mind jobbágyoktól, mind vendégektől, bárhol laknak és bármely szolgálatúak”.

A „kisebb szabadsággal” rendelkező, más földjén saját igaerővel dolgozó félszabadok István korában eltérő neveik ellenére látszólag egy réteget alkottak. Az öt tinó büntetéssel sújtható ín (*servus*), a várnép (*civis*) és az udvarnok (*udvornich*) lényegében ugyanaz a kategória, de alaposabban megvizsgálva a kérdést, mégsem tölti ki azt az úrt, ami a harcos jobbágy és a nincstelen ín között tátongott. Az a *servus*, akit fölszabadítottak (I. 18. §), és az a *hospes*, aki más földjén megtelepedett (I. 24. §), viszonylag szabadabb állapotba került, mint a felsorolt félszabadok, de szabadabb volt a kezdetektől szereplő „lovas” szolga is.

Mi volt hát az, ami a földesúri népeket, akik saját munkaeszközzel, igaerővel rendelkeztek, kettéválasztotta több és kevesebb szabadsággal rendelkező rétegre?

Mai szóhasználatlaltal élve az egyénileg dolgozó parasztot választották el a közösségben dolgozó paraszttól.

A közös (*communis*) gazdálkodás korai Árpád-kori formája a tizedekbe és századokba való osztás, a tizedenként és századonként való adózás és a közösen teljesítendő robot volt.

Hogy a szabad dénárokkal terhelt félszabadok széles rétegében a fő válaszfalat tényleg az jelentette, hogy századba voltak osztva avagy sem, kiderül egy 1222-i státusperből, amikor hevesi várnépek azt állították két Ecseg falubeliről, hogy azok szintén *centurionatusokba* vannak osztva, velük egyneműek (*contributatu*), és közösen szolgálnak (*coofficiales*), a „vádlottak” pedig a várjobbágyok támogatásával bizonyították, hogy ők „nincsenek századnak alávetve, de fizetik a szabad dénáro-

kat” (*non esse subiectos centurionatui, sed debitores liberorum denariorum*), ami egyben nem jelenti azt, hogy aki századokba volt osztva, az nem fizette a dénár-adót.

Az egyéni termelő és a közösségi termelő közötti eltérés látszólag a jogi kötelékek különbözőségében rejtett; valójában az eltérés itt is vagyoni különbségre vezethető vissza. Bár mind az egyénileg, mind a közösségben dolgozó félszabadok rendelkeztek igaerővel, de az államszervezéskor a nagycsaládi mezőgazdasági üzem felbomlásával lényeges különbség kellett fennálljon a kiscsaládnak kiszakított részleges felszerelés és az állatállománnyal bőven felszerelt paraszti gazdaság között. Amíg egy-egy önálló agrárüzem ekével (lehetőleg nehézekével), 8–10 ökörrel, ugyanannyi tehénnel és lóval volt felszerelve – nem számítva az aprójószágot –, addig egy szegény ín-gazdaságra jó, ha eke jutott, s meg kellett elégedjen félannyi, negyedannyi szarvasmarhával és egy-két lóval; meddő ökör helyett pedig már a gazdaságosság miatt is csak tehenet, „ünőt” tarthatott. Ezek a szegény kisgazdaságok önállóan nem voltak teljes értékű termelő üzemek, ahhoz, hogy egy nehéz igaerőt összehozzanak, több családnak kellett tehénállományát egybefognia. Mint fentebb rámutattam, ebből magyarázandó az „enő”-nek nevezett „közös szántás” (*communis aratura*), ami a XIII. század elején mint egy hagyományos és elhaló robotfajta jelenik meg (1226–1240). Az ünő-robottal az udvarnokok tartoztak uruknak, az a félszabad réteg, amely századokba osztva termelt és adózott. Az udvarnok-inek mindenféle robotra kötelezve voltak, szemben pl. a pannonthalmi lovas szolgálkkal, akikről már Szent László kikötötte, hogy szántó- és szőlős-robotra nem foghatók. Dömös századokba osztott ínjeit pl. szőlőben is dolgoztatták, de ha szükség volt rá, építkezésben, halastó-nyitásban és zárásban, valamint kaszálásban is részt kellett venniük. A pannonthalmi udvarnokoknak az állítólag „Szent István király által számukra elrendelt régi törvényes kötelességeik” 1226 körüli összeírásában pedig még több robot-kötelezettséggel találkozunk: az említett közös ünő-szántáson kívül közös lisztkészítés (*facere communem farinam*), legeltetés, fuvarozás, favágás, fűtés, sörkészítés, szénakaszálás, gyűjtés és hordás.

E javarészt kollektív módon teljesített robothoz járultak a közös beszolgáltatások, vagy legalábbis olyan földesúri adók, melyeket századonként gyűjtöttek össze. Az udvarnokok fő és legjellemzőbb terményadója a gabonaliszt volt, ezért is szállt rájuk latinul a kenyéradó (*panisdator*) elnevezés. Dömösön pl. 1138-ban minden ház 2 „köből” búzaliszttal adózott; Pannonthalmán 1226-ban a kb. 300 udvarnokra együttesen volt kivetve 6×130 akó búzaliszt (házanként 2,6 „akó”), továbbá közösen 1260 akó magvas gabonát adtak. Amíg Pannonthalma kisalföldi udvarnokai főleg búza- és rozstermesztésre voltak beállítva, Dömös nagyalföldi udvarnokai árpából készített sörrel (házanként 2 köből) adóztak, ezen kívül kollektíve márcot (méhsört) kellett beadniuk (századonként átlag 25 köblöt).

Dömös birtokain közösen vetették ki a nyolc századra az évente három ünnepen adandó „torravalót”: Szent Margitkor 4 ökröt, 30 juhot, továbbá ekkor, karácsonykor és húsvétkor szárnyasokat és sőt; míg Pannonthalma minden faluja Szent Már-

tonkor harmadfű tinót, köből gabonát és árpasört szolgáltatott, az udvarnoknép közösen 30 kenyeret, s mindhárom ünnepen szárnyasokat és tojást adott.

Amíg az udvarnokok kollektív adózásába kitűnően bepillanthatunk az egyházi kézre került udvarnok-inek összeírásaiból, sokkal tájékozatlanabbak vagyunk a századokba sorolt várnépek viszonyai felől. Az bizonyos, hogy a győri szőlőműves várnépek 1240-i kiváltságolásukkor azon a korláton léptek át, amely a közösségbelieket az egyéni termelőktől elválasztotta. Mint századokba osztott termelők, bortermésük felével szolgáltak uruknak (ez 2/3 részben a királynak, 1/3 részben az ispánnak jutott); ezentúl házanként egy tételben rótták ki rájuk a beszolgáltatandó bormennyiséget: 20 bolgyáni (szerémi) köből az ispánnak. Egyéb adóik (szállásadó az ispánnak, szabad dénár, ököradó, „fekéspénz” és száznagy-illeték) megszűntek, s csak a bocsár-ispánnak fizetendő pénznehezék (*pondus* = 1/48 márka) maradt. Mindenesetre bizonyos, hogy a századba osztott várnépek adóját ugyanúgy a száznagy kezelte, mint az udvarnokokét; ezt tanúsítja Könyves Kálmán törvénye is (I. 79. §).

A századba osztott és az egyénileg termelő várnépet Kálmán törvénye név szerint is megkülönbözteti; az előbbi neve *civis*, az utóbbié *civilis*. Ezt a megkülönböztetést a szabad dénár fizetésének reformja kapcsán teszi. A 8 dénáros adót minden önálló füst fizette, akár századba volt osztva, akár nem. Kálmán törvényében egyrészt megállapítja, hogy van szabad „vári” ember (*civilis*), aki „szabad az illető váriaktól” (*liber... ab ipsis civibus*), de nem király szabadja (45. §). A várnéphez viszonyított szabadság nyilván a százas szervezettől való szabadságot jelentette. Kálmán a továbbiakban a vári civiliseket is kettéhasította egy 8 dénárt és egy 4 dénárt fizető rétegre. Kimondta ugyanis, hogy a vári heteseiktől (*de civilibus hebdomadariis*) továbbra is kell 8 dénárt szedni, viszont azok a (vári) szabadok, akik a megyéjükön átvonuló királynak lovakkal, fogatos kocsival és díjas szolgálattal (*servicia stipendiaria*) vannak segítségére, 4 dénárt fizessenek. A vári civilisek hasonló kettéválasztására Kálmán még egyszer utalt (35. §), amikor kimondta, hogy a várnépek földjére települt vendég vagy fizessen 8 dénárt, vagy a váriak (*civilium*) feles anyagi helyzete mellett teljesítsen kiküldetést (*expeditionem*). Megjegyzendő, hogy az *expeditio* itt ugyanúgy nem hadjáratot jelent, mint ahogy a *stipendium* sem hadi zsoldot. Kálmán ui. alább az *expeditio* szót arra a kiküldetésre használja, amikor a király várnépet meneszt az ispánhoz vagy egy ministerhez (38. §), László törvényében pedig a kereskedő utazása az *expeditio* (II. 15. §). De a „megye”-határon (vármegye *finesére* vö. 1009: *civitates... cum... terminis et finibus*) belül való szolgálat „stipendiumán” sem hadi zsold értendő, hanem az, hogy az illető saját kenyerén (*proprio cibo*) utazott-e, avagy kapott a királyt kísérő nádortól útiköltséget (*pretium viaticum*), amiről Kálmán törvénye más vonatkozásban szól (36. §).

A szabadabb állapotú vári réteg kettéválasztása mögött elsősorban szintén vagyoni eltérést kereshetünk, hiszen az egyénileg termelő szabad parasztok közül csak a leggazdagabb volt képes arra, hogy mezőgazdasági munkák idején az országot járó királynak fölös számú lovakat és fogatos kocsit bocsásson rendelkezésre, s maga

is odahagyja a gazdaságot. A vagyonosság fokmérője még itt is a sok ló és marha volt, mert ne feledjük, hogy csupán egy tinó egy bizánci aranyat ért, s egy nagyobb gazdaság ebből szép számmal „termelt”. E tekintetben azonban az állatállományban mutatkozó eltéréseken túl számolhatunk etnikai különbségekkel is. A félnomad gazdaság bővelkedett lovakban, míg a nyugati típusú parasztgazdaság kevesebb lóval beérte. Bizonyára nem véletlen, hogy a százdi összeírásban a 30 „lovas” szolga mellett olyan etnikai jelzőt olvashatunk, hogy közülük 20 magyar és 10 besenyő, s nem olyat, hogy 20 magyar és 10 szláv. Kálmán törvénye ugyan a vári hospesnek is megadta a lehetőséget a fél adómentes lovas-szekeres szolgálatra, de azt a besenyő jövevények nyilván könnyebben teljesíthették, mint a szláv vagy német vendégek.

Az egyéni termelő vári réteg kettéválasztásakor Kálmán két olyan kifejezéssel él, amely általánosan használt volt az egyénileg termelő félszabadok megnevezésére: a „hetes” (*hebdomadarius*) és a „lovas” szolgát.

A földesúrnak teljesítendő „lovas” szolgát mibenlétét egykorú hazai forrás nem világítja meg, de a szomszédos bajor földön érvényes Lex Bajuvariorum (I. 13.) heti három napban határozta meg, s német földön ez volt általános. Ugyanakkor az angol *gebur* önállóan gazdálkodó paraszt, ill. felszabadított szolga, heti két napot szolgált, míg a szabadabb *cotsetla* „telepes” csak hétfőn robotolt, de a mezei munka dandárjakor mindkét réteg fél hetet szolgált. Magyarországon a délnémet heti három napos robot honosodott meg, s e szolgálatra azokat a félszabad állapotú szolganépeket kötelezték, akik nem voltak századba osztva. Ilyen módon a *hetes* név egy szabadabb társadalmi állapot jelzője lett.

Először 1086-ban fordul elő a bakonybéli népek összeírásában. A „lovas szolgák” (*equites*) különféle mezőgazdasági robotjainak felsorolása végén írják, hogy (minden) héten (*in septimana*) szolgálatra állnak, legeltetnek, és ha kár esik a jószágban, e „hetesek” (*septimanarii*) térítik meg a sajátjukból. Minthogy fuvaros-robottal is tartoztak a monostornak, volt elegendő lovuk és marhájuk a kártérítésre. A bakonybéli népek a királyi udvari gazdaságból kerültek egyházi kézre, s így ez a réteg nemcsak a vári, hanem az udvari és egyházi népek között is megvolt. De megtaláljuk a heteseket világi magánbirtokon is. Azok az 1140 táján vásárolt rabok, akiket Hont-Pázmány nembeli Márton ispán földre ültetett, igaerővel látott el és felszabadított (*liberti*), „hetes” robottal tartoztak, és pedig 9 közül egy mindig „hetes” (*hebdomadarius*) volt, és készen állt lovas-szekeres szolgálatra. Más *libertusok* kasszáltak három napot hetes szolgálatban (*in hebdomada 3 diebus*).

Ami a *libertus* nevet illeti, latin szövegekben a XII. század második felében helyébe lépett módosuló jelentéssel a *libertinus* elnevezés (eredeti oklevelek szerint 1164–1210 az átváltás kora). A régebbi *libertus* szó „felszabadított” jelentésével még utal a korábbi rab állapotra, amelyből viselőjét felszabadították, míg a későbbi *libertinus* szó már csak a szabadabb állapotot jelzi, hiszen igazi jelentése „szabadhoz hasonló, szabadszerű”. A felszabadított *libertus* magyar neve *uhug* ~ *uhugi* ~ *uhég* (ejtsd: *ühegy*, ma helynévben: *Ehed*) volt. Ez a megnevezés nem ment át a *libertinusra*, de az utóbbira nem is a *liber*nek megfelelő *szabad* szóból képeztek magyar nevet (a *sza-*

bados újabb elnevezés!), hanem, úgy látszik, hogy jelzőjével, a *hetes* szóval jelölték. Hogy a „*hebdomadarius*” magyar megfelelője a *hetes* név, azt a Schlägli szójegyzék árulja el. E szóból erednek az Árpád-kori *Hetes* falunevék; az egyik eltűnt Zala megyei *Hetes* faluról írják 1270-ben, hogy *libertinus* lakói voltak (*villam Hetes cum libertinis existentibus in eadem*). A *hetes* név bizonyára azért ragadt meg a *libertinus*-on, mert ez a réteg urával leggyakrabban a „hetes” szolgálat kapcsán érintkezett: a földesúr vagy megbízottja mint heteseket tartotta őket számon.

Ismerve Kálmán törvényében a *civilis hebdomadarius* „hetes vári” vagy inkább „vári hetes” elnevezést, bizonyos, hogy a *hetes* névvel nem csupán a magán-, hanem a várbirtokon is jelölték a szabadabb állapotú egyéni gazdálkodók megfelelő rétegét.

Az egyéni gazdák egyik legfontosabb robotja a lovas vagy szekeres szolgálat volt; ezért ragadt meg rétegük neve mellett a *lovas* jelző. Tévedés volna azonban a *lovas* elnevezés mögött „lovat birtokló” jelentést látni, párhuzamba állítani a nyugati *eques*-szel, és szembeállítani a lovat nélkülöző szegényebb néppel.

A pusztai társadalmakban a ló nem a kiváltságos réteg sajátja, hanem mindenki által birtokolt „közlekedési eszköz”, olyan, mint fejlett ipari államokban az autó. Így lehetett ez a honfoglaló magyaroknál, de hogy az Árpád-kori Magyarországon is a termelőeszközzel való ellátottság minimumához tartozott a ló, mutatja István törvénye, amely a plébánost szolgáló két rab „család” (*mancipium*) felszereléséhez egy csődört és kancát is rendelt (II. 1. §). A XII. század elején a veszprém-borsodi kápolnát szolgáló három rab cseléd csekély állatállományához szintén tartozott két ló. Nem lehet vitás ezek után, hogy a rab cselédek és a harcos jobbágyok között levő népes félszabad társadalom szintén rendelkezett lóval, de éppen a százas beosztással egy olyan profilírozás történt, hogy a kevesebb lóval rendelkezőt főként terménybeadásra kötelezték: ezért a „kenyéradó” jelző, a több lóval rendelkezőt pedig főként robotra készítették, innen a „hetes” és a „lovas” név.

A bakonybéli uradalomban még csak egy réteget alkotó „hetes” robotú „lovasokat” – mint láttuk – Kálmán választotta szét törvényesen két rétegre a várbirtokon, s ezzel a félszabad társadalom három rétege határozottabban elkülönült.

Amíg ez a három réteg a törvények és jogi döntések alapján elég világosan szétválasztható, addig a XI–XII. századi összeírásokban ritka esetben jelentkezik együtt és egyértelmű néven. Ennek több oka van. Egyrészt maga a társadalmi fejlődés, hiszen attól kezdve, hogy az ínség nagycsaládai kiscsaládokra bomlottak, folyvást tartott a rétegek alakulása, mozgása. Másrészt a népek eladományozása egyházi vagy világi földesúrnak az alakulás különböző stádiumában következett be, miközben az állapot és a terminológia változott. Harmadrészt az összeírás ritka esetben történt meg rögtön az eladományozáskor, inkább egy későbbi fázisban. Negyedrészt egy birtokon olykor nem minden réteget adományoztak el, és a harcos jobbágy-ságot mint „szabadokat” nem mindig írták össze. Ötödrészt, annak ellenére, hogy az adományozó király vagy földesúr írásban többször leszögezte azt az elvet, hogy a népek abban az állapotban szolgáljanak az új úrnak, mint korábban neki, az egyházi földesúr az általa megfogalmazott összeírásban önös érdekből módosított a

„státuson”, kivált később, a meghamisított oklevelekben. Ezek a körülmények megmagyarázzák, hogy miért nehéz, szinte reménytelen feladat az összeírások különféle szolgáló rétegeinek neveiből a tényleges rétegződést megállapítani.

Az alábbiakban a jogi emlékekből megállapítható rétegződés jelentkezését oly módon vizsgálom a korai összeírásokban, hogy Szent Istvánnal kezdődően az eladományozás időrendjében – ami az országos fejlődésből való részleges kiszakadás időrendjét is tükrözi – nézem meg a félszabad rétegek nevét, a szolganépekhez viszonyított számarányát és gazdasági helyzetét.

Első a pécsváradi apátság. Az itteni udvarházat és szolgálónépeit István király a XI. század legelején adta Asrik apátnak. Az átadott népek összeírása a század utolsó harmadában készült, ezt 1220 táján beolvasztották egy hamisított Szent István-oklevélbe, majd 1323-ban és 1404-ben átirták. E csekély bizalmat ébresztő áthagyományozás óvatosságra int a nevek, számok és szolgálatok megítélése tekintetében. A különféle foglalkozású szolgálónépek (907 fő) élén két félszabad agrár-réteg jelentkezik, a 156 főnyi (17%) lovas szolga (*ministris... qui serviunt cum equis*) és a 409 főnyi (45,5%) lóval és szekérrel szolgáló (*ministris qui serviunt cum equis et curribus*). Ha ez a tagolás a szegényebb félszabadok százaz „kenyéradó” egységekbe sorolása után jött létre, akkor a lóval-szekérrel szolgáló réteg robotja szerint azonosítható az udvarnokkal.

A pannonhalmi apátság 1006 körül kapott István királytól 10 falut, ehhez még István korában, majd utódai alatt további birtokok járultak. László korában, 1090 körül írta össze népeit az apátság, külön feltüntetve László adományait. A László előtti szolgálóállományból 131 mansio (kb. 23%) *minister* volt, aki 1090 körül fel volt mentve szőlős- és szántó-robot alól, feltehetően azért, mert már ekkor termése felét adta be az apátságnak, míg 140 család ín (*servus*) szolgált (kb. 24,5%). (Ezek nem rab családok, mert külön történt intézkedés 18 eke adományról a hozzá tartozó szántó rabok számbavétele nélkül, de az átlagos 1 eke: 2,5 szántó rab arányt tekintve alig tehettek ki 45 főt.) A pannonhalmi félszabadok sorsát az 1240 körüli összeírásból követhetjük tovább; ez kifejezetten megmondja, hogy Szent László összeírásának egyes rétegei mely 1240 körüli réteggel azonosak. E szerint a 131 ministerből 164 lovas szolga (*equestris serviens*), a 140 ínből pedig kb. 200 „udvarnok” lett. A lovas szolgák kötelesek voltak a monostornak bármikor lovas fuvar szolgáltatni az ország határain belül, és minden robotra foghatók voltak szántáson és szőlőmunkán kívül. Az udvarnokok „közös” liszt-, gabona- és tor-adóját, valamint sokféle robotkötelezettségét már ismertettem; itt csak annyit emelek ki a pécsváradi lovas-szekeresekkel való egybevetés végett, hogy kötelezve voltak liszt-, tűzifa- és bor-fuvarozásra nagy távolságból.

A harmadik szentistváni alapítvány a veszprémi apácamonostor, melynek az 1020 utáni években kiadott görög alapítólevelét Könyves Kálmán átírta és latinul „megmagyarázta”. Ebben a szolgálónépeken (szántó-család, szőlős, halász stb.) kívül szintén két félszabad réteg mutatkozik: az említett 54 „füst” (*kapnosz*) Vöröserényben, továbbá a 60 *hesztiaritai* több faluban Kenese körül. Ez a görög foglal-

kozásnév a filológusoknak sok gondot okozott. Gyomlay Gyula, aki először magyarázta (1901), észrevette, hogy Kálmán király *servientes cum equis* 'lóval szolgálók' kifejezéssel fordította, s nem ismerve ilyen görög szót, úgy vélte, hogy ez a latin *bestia* 'állat, barom' szóból képzett görög foglalkozásnév. Utóbb Franz Dölger, nem ismerve a magyar adatot, foglalkozott a bizánci görögben 1074-től számon tartott *besztiaritai* szóval, s nem mert döntené abban a tekintetben, hogy ez a szó a *besztia-rion* (ejtsd: *vesztia-rion*; latin *vestiarium*) 'császári ruhatár, kincstár' származéka-e. Tény az, hogy Bizáncban 1074-től mint kíséretet adó népelem, futárokkal együtt szerepel, a XII–XIII. században pedig egyrészt a császárt hadjáratban kísérő katonaelem és a sokféle testőrség egyik alakulatát alkotta, másrészt a népből könnyűfegyvereseket és fuvarosokat sorozó funkcionárius volt. A bizánci *besztiaritai* réteg ténylegesen a magyar *serviens equestris*nek felel meg, de Bizáncban és Nyugaton a „lovasszolga” ritkább és megbecsültebb elem volt, mint Magyarországon, ahol minden szolga rendelkezett lóval. Ettől eltekintve a bizánci *besztiaritai* is a társadalmi emelkedés útját járta, mint csekélyebb mértékben a magyar „lovasszolga”, mely a XII–XIII. században lovas jobbaggyá lépett elő.

Az István király alapította negyedik monostor, Bakonybél összeírása 1086-ban készült; a ma ismert példány egykorú másolat, melyet Kálmán korában ferde szándékkal megtoldottak, majd a XII–XIII. században új adományokat írtak hozzá. Volt egy másik pecsétes példány is némileg bővített (interpolált) szöveggel. Ebben a méltatlanul hamisként kezelt összeírásban szintén két félszabad réteg található, mely birtoktípus szerint különült el. Volt a monostornak 16 körülhatárolt földje, melyen uradalmi gazdálkodást folytatott rab szántó szolgálkkal, szőlőművesekkel és más szolgálónépekkel. Ezeken élt a monostor 49 lovas szolgálja (*equites*) részletesen meghatározott kötelemekkel. A fentebb részletezett „hetes” legeltetés mellett 9 napot szántottak, továbbá arattak, betakarítottak, csépeltek, gabonát szállítottak a malomba és a monostorba, ahol fűtöttek, de a viszonylagos szabadság jeleként bárhonnan házasodhattak és bárhová adhatták leányaikat férjhez. Látszólag súlyos szántó-robot terhelte őket, de valójában arról van szó, hogy két földet kellett megművelniök: a maguk fenntartására kapott föld mellett egy 9 napi szántással megművelhető földet a monostornak, a szántástól kezdve az őrölt liszt behordásáig. Nem sokban különbözött ez a feles műveléstől, amire 15 évvel utóbb szolgálatukat átváltoztatták. Volt ezenkívül a monostornak 15 faluban szétszórtan több-kevesebb szolgálja (számuk ismeretlen); ezek a más úr alá tartozó falubeliekkel közösen élték a szántóföldeket, kaszálókat és egyéb hasznót hajtó javakat, de mentesek voltak a király szolgálinak (*servitorum*) terhei alól. E szolgák ugyanolyan önállóan termelő „ínék” lehettek, mint a dömösi prépostság szétszórtan lakó kenyéradó szolgálai, udvarnokai. De Bakonybél körülhatárolt birtoktestein nem ilyenekkel termeltették a gabonát, hanem „szántó” rab cselédekkel.

Az István uralma végén alapított bakonybéli monostoréhoz hasonló a tihanyi apátság népeinek rétegződése. Az apátság birtokait körülhatárolták; I. Endre 1055-ben a 20 lovas szolgán kívül nem juttatott a monostornak önállóan termelő félszabadot,

hanem 20 ekével 60 szántó rabot. (Csupán 1061-ben adott hozzá I. Béla 10 udvarnokot.) Mi lehet a magyarázata, hogy a szántó rabok aránya az első alapítású pécsváradi uradalomhoz viszonyítva, hol 4%, a tihanyi apátságban 43%-ra nőtt? Gondolhatunk a nagyüzemi termelés előnyben részesítésére; feltehető, hogy a királyi egyházak a XI. század közepén mindinkább áttértek az önálló termelők adóztatásáról a nagyobb részesedést biztosító nagyüzemi termelésre. Ebben azonban nem csupán az egyházi termelésnek lehetett része, hanem a királyi birtokigazgatásnak is, amely a tízes-százaz szervezet berendezése után nehezebben bontotta meg a félszabadok tízes-százaz rendjét, s könnyebben mondott le az uradalom központjai mellett dolgozó rab cselédekről.

Udvarnok-ínek eladományozására a továbbiakban is van példa, de jellemző, hogy nem királyok az ajándékozók, hanem hercegek. 1067 táján Aba Péter ispán olyan népekkel alapította meg a százi apátságot, melyet nemrég Magnus (Géza) hercegtől kapott. Adott pedig hozzá négy faluból 104 háznép, azaz lényegében egy század in-servust, s így nem lehetetlen, hogy az épített monostor „Százd” neve is innen ered (*monasterium... construxi quod dicitur Zazty*). Adott hozzá még 30 lovast (*equites*), kik közül 20 magyar, 10 besenyő volt, és egyéb szolgálónépeket. 1108 körül Álmos a hercegi birtokszervezetből adott nyolc század in-servust az udvarházából átalakított dömösi prépostságnak. A félszabadok módosabb rétegét itt az a 6%-nyi „in” (*servus*) tette ki, aki lóval és kocsival szolgált az utazó kanonokoknak. Ez felel meg más birtokok lovas szolgálóinak.

Teljesen tájékozatlanok vagyunk afelől, hogy miként rétegződött az a magán-nagybirtok, amelyet a törzsi arisztokrácia utódai mentettek át régi udvarhelyeikkel együtt, pl. Dobokában Zsombor, Komáromban Szemere és Csongrádban Kalán utódai.

Az átlagos XI. századi nagybirtok berendezését csupán annak a monostoralapító Ottó somogyi comesnek (a későbbi Ata nádornak) 1061-i okleveléből ismerjük, aki a nyugati jövevény Győr lovag fia volt. Atának királyi adományból jutottak kezére birtokai a Kaposvár melletti Zselicszentjakab központtal, hol a monostor épült; somogyi népei éppenséggel az Árpád-házi Koppány injei voltak.

Ata comes 360 szolgáról rendelkezett. Ezek közül a módosabb félszabad réteget az a kb. 130 terményadó szolga (*tributarii ministri*) képviselte, aki nem csupán saját házzal (*mansio, domus*) és igaerővel rendelkezett, hanem lovával és szekerével robotolt urának, és terméséből évente egy torra valót: 10 vödör búzát és 10 vödör árpa-sört adott.

Hogy ez a módosabb félszabad réteg mivé fejlődött magánbirtokon, azt elárulja az almádi apátság 1121. évi alapítólevele, melyben Bánd fia Atyusz felsorolta az apja s maga adományozta népeket, akiknek 16%-a, szám szerint 33 családfő volt *libertinus*. Szolgálatukat ugyan nem írják le, de a fentiekből világos, hogy az önálló gazdálkodókról van szó, akiket magánbirtokon robotidejük szerint hetesnek, lovas fuvar szolgálatuk után lovasnak neveztek, s akiket Kálmán választott szét a várbirtokon vári hetesekre és vári lovasokra. Az agrártársadalom állatokkal és eszközökkel

legjobban felszerelt paraszti rétege volt ez, s a várbirtokon élő szabad parasztok lovas szolgálata szinte predestinálta őket arra a szerepre, amire Kálmán törvénnyel szorította: lóval, kocsival és személyükkel a megyén átvonuló király és népes kísérete szolgálatára állani, aminek fejében a füstpénz felét elengedte nekik. Fél lépés volt ez az adómentes teljes szabadság felé, ahová törekedtek, és a XII–XIII. század megérlelte ezt a fejlődést.

A szentkirály szabadjai, a királyfia várjobbágyok hovatovább nem voltak elegendő számban hadi szolgálatra, s ezért, mint Freisingi Ottó is tudat róla 1150 körül, a harcos jobbágyi rendet (*militum ordo*) a parasztok (*rustici*) közül töltötték fel. Ezekből lett várbirtokon a „kelt jobbágyfiú”, a várjobbágyok alacsonyabb rétege. De ugyan-ez a folyamat megindult a világi és egyházi nagybirtokon is.

Hogy a hetesre és lovasra való tagolódás a XII. században nemcsak várbirtokon következett be, bizonyítja Hont-Pázmány nembeli Farkas 1165-i rendelkezése a garamszentbenedeki apátság javára; Farkas Szelepcsényen 16 háznép libertinust és 6 háznép lovon szolgáló ínt adott az apátnak. A „hetesek” szolgálatából csak 3–3 napi mezőgazdasági robotot emel ki az adományozó, a lovasok XII. századi szolgálatát pedig 1247-ben ismertetik, amikor már „lovas jobbágnak” nevezik őket: pénzdójuk 2-pondus; tor gyanánt disznót, kenyeret, sört és zabot adnak; lóval szolgálnak, de ha kivonják magukat a monostor szolgálatából, szolgaságra vettetnek. Hogy „hetesekből” utóbb is faragtak „lovast”, bizonyítja Márton bán rendelkezése az ipolysági monostor javára, ki 5 libertinust „lovas legénynek nevezett lovas jobbágygyá” tett.

Ezzel párhuzamosan megindult a „hetesek” jobbágygyá minősülése is; egyik első jele, hogy Albeus pannonhalmi apát 1221-ben „jobbágnak” nevezte azokat a magánbirtokból uradalmába jutott népeket, akiket 1210-ben *libertus*, 1240 körül *libertinus* néven emlegetnek. A XIII. század végétől azután ez oda vezetett, hogy minden önállóan termelő földesúri népet jobbágnak neveztek.

Rabszolgának a szabadságától megfosztott, jogtalan embert nevezik, aki más tulajdonában mint vagyontárgy van. A rabszolgaság klasszikus formájában az antik görög és római társadalomban fejlődött ki, ahol a termelés főként rabszolgák munkáján nyugodott. Az ókori latin nyelvben alakultak ki azok a kifejezések is, amelyekkel a középkorban a szolgaság különböző válfajait jelölték.

Rabszolga állapotba elsődlegesen elfogott, fogoly (*captivus*) emberek kerültek, akiket őrizni kellett. Innen ered a *servare* 'őrizni, megtartani' igéből képzett *servus* '(rab-)szolga' szó. Rabszolgák birtokába azonban elsősorban vásárlás útján lehetett jutni. Rabszolgakereskedők nem csupán elfogott embereket vásároltak és adtak tovább, hanem barbár kiskirályoktól olyan népükből való gyermekeket is szereztek, akikről gyakran szüleik mondtak le kényszerből vagy anyagi javakért, és akiket uruk adott tovább busás haszonért. Javarészt ilyen úton kerültek a szláv társadalmakból a *sclavus*nak nevezett rabszolgák nyugatra és délre. De jogi úton szabadságukat veszítettek is jutottak rabszolgasorsra, és váltak adásvétel tárgyává. A rabszolga elterjedt latin neve, *mancipium* a *mancipare* 'eladni' igéből ered, és első jelentése 'vásárlás, vásárlás útján szerzett tulajdon'. A rabszolgaréteg nem csekély mértékben pótlódott a rabszolganők, *ancillák* utódaiból; maga az *ancilla* szó a latin *anculare* 'nyújt valamit, szolgál valamivel' igéből ered. Bár az antik filozófia szerint minden ember természettől fogva szabad, s így a rabszolgaság ellentétben áll a természettel, a római magánjog a rabszolgát a *res* 'dolog' fogalomkörébe sorolta, és ugyanolyan vagyontárgynak tekintette, mint a barmot. Ebből következik, hogy az ókori rabszolgatartó úr saját rabszolgáját meg is ölhette. A római jogfelfogással ellentétben a kereszténység minden Krisztus-hívót egyformán emberszámba vett, és rabszolga-helyzetük megszüntetésére törekedett. A kereszténység tanainak terjedésével a késői császárkorban nem egy római törvény korlátozta a rabszolga élete-halála fölötti rendelkezés jogát, de megmaradt az úr büntető joga, s ha a büntetés halállal végződött, azt nem tekintették gyilkosságnak.

Az ókorban, amikor a termelés nagyrészt rabszolga-munkán nyugodott, a rabszolgaüzem tulajdonosa rab munkásait tömegszálláson tartotta, s a túlfeszített munkától elhullottakat rabszolgapiacról pótolta.

A kora középkor társadalma ugyan nem számolta fel máról holnapra a rabszolgaságot, hiszen a hódító germánok római intézményekbe ültek, és maguk is rendelkeztek rabszolgákkal, de a gazdasági fejlődés és ideológiai átalakulás a rabszolgaság fokozatos leépítésére vezetett. A mezőgazdasági termelésben a rabszolga helyét mindinkább a földre ültetett házas szolga, a *servus casatus*, és az önállóan gazdálkodó paraszt, a *colonus* foglalta el, s a frank birodalomban a IX. századra elhalt a tömegszálláson tartott rabszolgaság intézménye. Ugyanakkor a kereszténység, noha elnézte a rabszolgaságot, Krisztus tanítását állította erkölcsi normául, az erkölcsi törvények érvényesítésére pedig létrehozta az egyházi bíraskodást, amely a kánonok megszegőit társadalmi állásra való tekintet nélkül vezekléssel sújtotta. Ha a világi bíraskodás kifejezetten nem is intézkedett a rabszolgákkal való bánásmódról, az egyház fékezte az embertelen túlkapásokat. Ilyen körülmények között klasszikus értelemben vett rabszolga a nyugati keresztény államokban az ezredfordulón elenyészően kevés található – Marc Bloch, a középkorkutatók francia tanítómestere szerint Franciaországban a rabszolgaság gyakorlatilag megszűnt –, s rabszolgapiac főként a kereszténység és pogányság határán álló Cseh- és Lengyelországban, valamint a kelettel érintkező görög birodalomban és a mór kalifátusban működött.

Mi volt a rabszolga helyzete a nomád társadalmakban?

A nomádok nagy számmal rendelkeztek idegen fogolyból lett rabszolgával, s ezeket vagy csereeszköznek, árucikknek tekintették, melyért külföldről luxuscikkeket és fűszert szereztek be, vagy otthon dolgoztatták. A patriarchális nagycsaládba bekerült fogoly helyzete kedvezőbb volt, mint a római rabszolgáé, mert a szegény rokonokkal egysorban dolgozott és emberszámba vették, ugyanakkor életével ura rendelkezett.

A rabszolga török *kul* neve már a türk feliratokban előfordul; a Codex Cumanicus néven ismert kun szótár (1300 körül) a *kult* 'sclavus' szóval értelmezi, ugyanitt az 'ancilla' neve *karavas*. A mongol társadalomban az örökös rab-szolgát *boolnak* nevezték. Ezek urukat és uruk utódait szolgálták, mind maguk, mind fiaik; leányaiukat nem adhatták tetszés szerint férjhez, hanem azok úrnőiket voltak kötelesek szolgálni. A közvetlen személyes szolgálat révén helyzetük sokszor kedvezőbb volt, mint a szegény szabadoké; a rab kézműves „szakembereket” pedig uraik különösen nagy becsben tartották.

Nyilván ilyen viszonyok uralkodtak a honfoglaló magyar társadalomban is, bár a mohamedán források csak arról tudatnak, hogy a keleti szláv területekről hozott foglyokat egy fekete-tengeri görög gyarmatvárosban eladták.

Mint fentebb szó volt róla, Kézai Simon a magyar szolgálókat idegen foglyoktól eredezteti. Elbeszélése szerint a pápa parancsba adta Géza fejedelemnek és Szent Istvánnak, hogy a keresztény foglyoknak adják vissza régi szabadságukat, de a barbár népekből való foglyokról nem intézkedett, mert „az apostoli szék úgy akarja, hogy

a pogányok alávetettjei legyenek a keresztényeknek”. A pogány népekből lett foglyokat szerinte *uhegnek* nevezik.

Egy Vak Béla kori oklevélben az *uhug* társadalmi réteg *libertus* „felszabadított” értelmezéssel jön elő; egy somogyi nagybirtokos adott belőlük 38-at az aradi prépostságnak gazdasági felszereléssel együtt. Az *uhug* ~ *uhugi* ~ *uhég* név ejtése „ühügy”, ill. „ühegy” lehetett. E névvel egyeztethető helynevet egyet találok: a székelyföldi Maros-szék területén, mely egykor Torda vármegyéhez tartozott, van *Ehed* falu. E XV. század óta adatolt helység egy olyan Nyárád melléki völgyben fekszik, melynek eredeténél *Jobbágytelke*, torkolata alatt *Jobbágyfalva* terül el. Egy, a szabad vitézek vagy az előkelők közé tartozó „jobbágy” nyári és téli szállása lehetett ez, s feltehető, hogy a jobbágyúr a kettő közé telepített egy „ühegy”-ekből vagy „ehed”-ekből álló falut.

Hogy ez a név kapcsolatban áll-e az ismeretlen eredetű régi magyar *éh* ~ *ih* „éhes, éhező” szóval, mely 1138-ban *Ehedi* személynévben jelentkezik, s ma *éhes*, *éhség* és *éhínség* szavunkban él, annak eldöntését nyelvészekről várjuk.

Az ühegy társadalmi helyzetére nézve a *libertus*okra vonatkozó korai adatok adnak felvilágosítást.

István király I. törvényének 18. cikke szól a „servusok” és „ancillák” felszabadításáról, és hozzáfűzi, hogy a felszabadító halála után a felszabadítottat nem lehet szolgaságba (*servitus*), magyarul „ínségbe” taszítani. S ha a felszabadítást ígérő elhalálozott, halála után özvegye és gyermekei rendelkezzenek úgy, hogy a szolga felszabaduljon és a felszabadított az elhalt lelki üdvéért „tort” (*agapen*) rendezzen. Mint fentebb említettem, ilyen torlókat, szláv néven dusnokokat az egyházak kaptak adományul, s a gazdasági felszereléssel felszabadított torlók terménnyel adóztak az egyháznak. István szóban forgó törvénycikkéhez utólag írták oda, hogy ez a *libertus*okról, felszabadítottokról szól.

A *libertus*ok helyzetét ismertető XII. századi oklevelekből kiderül, hogy ezeket igaeerővel látták el, és önállóan gazdálkodtak, tehát felszabadításukkal a századokba osztott félszabadoknál kedvezőbb helyzetbe kerültek; terményadó mellett „hetes” robot terheli őket.

Ha a *libertus*-ühegyek eredetét próbáljuk felderíteni, úgy tűnik egy adatból, hogy Kézai igazat jegyzett fel, amikor idegen „foglyoktól” eredeztette őket. 1141 után Gut-Keled-nembeli Márton ispán több *libertust* adott a csatári monostornak. Ezek közül öt ház olyanokból állt, akiket az ispán a bodrogi vásáron vásárolt; mint a felsorolt négy zsidó tanú nevéből (Mosy, Ilis, Elias, Machabeus) kiderül, zsidó rabszolga-kereskedőktől. Kálmán ui. szabályozta törvényeiben a keresztények és zsidók közti adásvételt, és előírta, hogy az ügyletről pecsétetes oklevelet (*cartula sigillata*) kell készíteni a keresztény és zsidó tanúk nevével (II. 4. §). Márpedig zsidók keresztény rabszolgát nem tarthattak és adhattak-vehettek, sőt földművelést is csak pogány rabszolgákkal folytathattak (I. 75. §; II. 1. §). Ebből arra következtethetünk, hogy a bodrogi vásáron eladott ismeretlen eredetű rabszolgákat és társaikat mint pogányokat hozták be az országra. Ezeket Márton ispán ültette földre és szabadí-

totta fel. Megjegyzendő, hogy Márton ispán kilenc olyan libertust is adott a monostornak, aki gyilkosság miatt vesztette el szabadságát, de felszabadítása után fél-szabad paraszti helyzetbe került. Ezek szolgálatuk szerint lovat tartanak, és szekérrel szolgálnak uruknak, lovat őriznek és barmot legeltetnek, szénát hordanak. Szent Mártonkor 6 köből gabonát, 1 köből mézet, 1 köből árpasört és 6 szekér szénát adnak, télen fát vágnak, tüzet csinálnak, és készen állnak fejszékükkel még házépítéshez is. Közülük egy mindig „hetes” (*hebdomadarius*) lovával és szekérével.

Valószínűleg szláv fogoly eredetű volt az az öt ühegy is, akit Hont-Pázmány-nembeli Márton ispán adott a bozói monostornak.

A fentiek alapján arra következtek, hogy az *ühegy* eredetibb jelentése „idegen fogoly rab-szolga” lehetett; így nevezhették a honfoglaló magyarok azt a társadalmi réteget, amit a türkök *ku*lnak és a mongolok *bool*nak mondtak. A kereszténység elterjedése után Kézai tanúsága szerint az *ühegy* név átment a pogány rabszolgákra. (Ez nincs ellentétben azzal, hogy a XII. század elején szláv nevű ühegyeket említenek, mert a szlávság egy része a XI. században még „bálványimádónak” számított, és kereskedelmi forgalomba került.) Miután a XII. századra a foglyokkal való dolgoztatás jelentősége csökkent, és a nagybirtok a félszabad önálló termelőt, a „colonuszt” részesítette előnyben, ez a réteg gyakorlatilag megszűnt, ill. a földre ültetéssel és felszabadítással libertussá alakult át. Ezt a társadalmi átrétegződést kísérte az *ühegy* szó jelentésváltozása: „idegen fogoly” > „pogány rab-szolga” > „felszabadított rab”.

Hogy milyen módon történhetett a kora Árpád-korban az idegen foglyok földre ültetése és felszabadítása, arra kitűnő analógiát szolgáltat Zsigmond király említett 1407-i oklevele, amelyben „Boszniából hozott mindkét nembeli fogoly emberek, akiket köznyelven családnak neveznek” (*captivos... utriusque sexus homines, de partibus Boznensibus eductos, vulgo chalad vocatos*), letelepítéséről van szó. A király ekkor engedélyt adott két jásznak, hogy a bosnyák foglyokat egy pusztára faluhelyen, ahol csak a két jász lakott, letelepítse „más jobbágyság módjára”. A félnomád jászoknak volt elég állatuk, hogy a foglyokat igaerővel lássák el, és önállóan gazdálkodó jobbággyá tegyék. Amit 1407-ben a jászok tettek – foglyokat felszabadított állapotban „telekre” ültettek –, ugyanazt tették a magyarok a „családokkal” a kora Árpád-korban. A fenti adat emellett arra mutat, hogy a szókincs különbséget tett *család* és *ühegy* között. E különbségtétel a honfoglalást követő időben alakulhatott ki, amikor kétféle idegen fogoly került a magyar társadalomba: a Duna-medence szlávjai és a kalandozások alkalmával behozottak, Pilgrim 974-i levele szerint: „akiket a világ minden tájáról fogolyként hoztak oda” (*qui ex omni parte mundi illuc tracti sunt captivi*). A *család* szóval jelölték az itt talált szláv embereket, akik a bolgár, morva és frank urak elkergetése után a magyar urak szolgái lettek. Régi uraik elmenekülése után az itt talált szlávok, és velük együtt az avar, bolgár-török és gepida töredékek társadalmi szervezete felbomlott, s a kiscsaládi egységekig atomizálódott. A fogoly családokat a pusztán szokásos módon szétosztották a főemberek között bizonyára tízes, százaz, ezres csoportokban. Az a körülmény, hogy a Dunán-

túlön sem maradtak meg falunevek, arra mutat, hogy az atomizált és szétozott rab családokat új települési egységekbe rendezték el.

Miután a helyi szláv szolgák jelölésére a *család* szó kiszorította az *ühegyet*, ennek jelentése a külföldről hozott foglyokra szűkült le. A kalandozások megszűnése és a kereszténység elterjedése után pedig az *ühegy* jelentése tovább szűkült a pogány foglyokra, hogy a „felszabadított rab” jelentés felvétele után kikopjon a használatból. A felszabadított és földre ültetett rab társadalmi helyzete ui. hovatovább megegyezett a felszabad „hetesével”, s így a *libertus*-, „ühegy” beolvadt a szélesebb *libertinus*-, „hetes” társadalmi rétegbe. A kezdetben „rab mancipium” jelentésű *család* szó pedig a mancipium réteg XIV. századi eltűnésével felvette egyrészt a *captivus* „fogoly szolga” jelentését, másrészt kiterjedt a *familia* „család” jelentésére, amit a szlávban mindig is jelentett. Adataink házasságossága miatt ez a folyamat pontosan nem deríthető fel, de a ma ismert adatok birtokában a fenti jelentésfejlődés tehető fel.

E terminológiai áttekintés után vizsgáljuk meg, hogy beszélhetünk-e Szent István államában, s általában XI–XII. századi társadalmunkban rabszolgákról? A *rabszolga* viszonylag újkeletű szakkifejezés, melyen a történettudományban elsősorban az antik társadalom, másodsorban az újkori gyarmatok termelésében tömegesen dolgoztatott rab munkaerőt értjük, azt, aki ura kényének kiszolgáltatva, jogilag nem annyira embernek, hanem az igavonó barommal egy minőségű vagyontárgynak, „dolognak” minősült. Mindenekelőtt megállapítható, hogy már a nomád társadalmak fogoly szolga rétege sem sorolható ebbe a kategóriába, mert sem a termelésben elfoglalt helyzete, sem jogi megítélése nem egyezett a klasszikus értelemben vett rabszolgáéval, így helyesebbnek látszik az a megkülönböztetés, amely – nomádokról lévén szó – jelzős, ill. kötőjeles „rab-szolga” kitételt használ. X. századi társadalmunkra nézve ez a szóhasználat szintén indokolt, amely mellett a régi magyar szóhasználatot követve „rab *család*”-ról vagy kifejezőbb alakváltozatát használva „rab *cseléd*”-ről is beszélhetünk. Rab-szolgák, bizonyára szláv „rab cselédek” behozatala még a kalandozások után is tartott, hiszen Ibrahim ibn Jakub, a zsidó származású arab író 965 körül Prágában, az egyik fő rabszolgapiacon megfordulván, leírta, hogy innen Magyarországra exportáltak rab-szolgákat.

A kereszténység terjedésével azonban a rab-szolgák társadalmi, ill. jogi megítélésében lényeges változás történt, amennyiben az egyház a keresztények rab-szolga állapotának megszüntetésére törekedett, s ha ezt az adott gazdasági és társadalmi viszonyok nem is tették mindjárt lehetővé, az egyházi törvénykezés elvben védelmet nyújtott a rab-szolgáknak is. Ezzel a rab-szolga jogi helyzete is megváltozott, s a magyarországi *mancipium*, a „rab cseléd” annyira eltávolodott a klasszikus előképtől, hogy a szó „rabszolga” értelmezése nem látszik jogosultnak.

Arra nézve, hogy a magyarországi rab cselédek a kereszténység elterjesztésében helyzetük megjavulását látták, bizonyítékul felhozható a 972/973-i missziót ismertető Piligrim-levél, amelyből kiderül, hogy az udvarházak körül tartott keresztény foglyok kitörő örömmel fogadták az első térítőket.

István a rab-szolgák helyzetének megítélésében bizonyára Szent Adalbert hatása

alatt foglalt állást. Querfurti Bruno leírja, hogy Adalbert a prágai püspökség jövedelmét négy részre osztotta; az elsőt egyházi célra, a másodikat a szegények segítésére, a harmadikat foglyok (*captivi*) kiváltására, a negyediket pedig saját szükségletére fordította. Kiváltképpen az keserítette el, hogy a keresztény *mancipium*okat zsidóknak adják el. Az a római szerzetes pedig, kinek Adalbert elpanaszolta, hogy miért hagyta el püspöki székét, ugyanezt így adta vissza: „a keresztények foglyait és rab cselédeit (*captivos et mancipia*), akiket a zsidó kereskedő szerencsétlenséget hozó aranyért megvásárolt, a püspök sokaságuk miatt visszaváltani nem tudta”. Ebből nemcsak a terminológiai megkülönböztetés nyilvánvaló a *captivus* „fogoly” és a társadalomba beépült agrár rab *mancipium* között, amelyeknek megfelelője a X. századi magyar nyelvben az *ühegy* (vagy *ehed*) és a *család* (vagy *cseléd*) lehetett, hanem következtethetünk belőle István állásfoglalására a barbár „rab-szolgaság” kérdésében.

Mindenekelőtt azonban közelebbről tisztáznunk kell, hogy mit értettek *mancipium* alatt abban a két nyugati országban, ahol a Közép-Kelet-Európában 1000 körül működő papok nevelkedtek: Itáliában és Németországban.

Az olasz szóhasználatot tükröző Liudprand történeti visszaemlékezései jól példázzák, hogy a *mancipium* szót milyen tág értelemben használták. Ő konkrétan „rab-szolgát”, tágabb értelemben pedig – inkább megvető színezettel – minden köznépbe tartozó, onnan származó embert, „prolit” jelölt vele. Elbeszéli, hogy amikor a X. század közepén követségbe ment Paviából Bizáncba, vitt magával ajándékba a császárnak négy olyan *mancipium*ot „rabszolgát”, akit a görögök *carzimasium*nak „khozrezi”-nek neveznek. Ezek – írja Liudprand – olyan fiúk, akiket verduni kereskedők szoktak kiherélni, vesszejüket levágni, és a spanyolországi móroknak eladni. Az arab urak háremeik őrségét bízták a férfiaságuktól megfosztott eunuchokra. De Bizáncban a császári udvarban is előszeretettel tartottak eunuchokat, akik közül néhány kiváló képességű emelkedett ki, és a IX–XI. században a császár helyett a birodalmat kormányozta. Liudprand szerint ottjártakor a császár a Dél-Itáliába küldött hadsereg vezetését egy *mancipium*ra bízta. De ezzel már nem eunuchot, hanem alacsony származásút akar kifejezni. Ugyanilyen lekicsinylő értelemben használja Róma város minden rendű-rangú lakójára a *mancipium* szót, amikor állítólag Nikéforosz császár szavait adja vissza. Eszerint Róma nem a római birodalom fővárosa, mert amikor Szent Konstantin áthozta onnan Bizáncba a császári jelvényeket, a szenátust és a katonaságot, „Rómában csak hitvány *mancipium*okat hagyott, és pedig halászokat, cukrárszokat, madarászokat, rossz hírű népséget és szolgákat (*servos*)”.

Sokkal körülhatároltabb a *mancipium* jelentése a vizsgált 1000 körüli német oklevelekben: mint fentebb rámutattam, egyrészt „család”, másrészt mindkét nembeli örökös szolga (*servus*). Ezek szabad ember és királyi vagy egyházi intézmény tulajdonában voltak; adás-vevés és átörökítés tárgyát képezték. Néha kifejezetten megmondják róluk, hogy fiaik és leányaik, valamint minden utóduk a birtokos és örökös tulajdonában maradnak. Rendszerint valamely földbirtok tartozékai, de a földtől függetlenül is adják-veszik őket. Ugyanakkor nagyon lényeges, hogy ingó magán-

tulajdont szerezhetnek. Jellemző erre II. Henrik 1010-i oklevele, amelyben a merseburgi püspöknek ad az udvari birtokról két „családot” (egyszer *familia*, másszor *mancipium* szóval!), és pedig „minden szerzeményeikkel együtt” (*cum omnibus suis acquisitionibus*). Ez azt jelenti, hogy a rab családnak joga volt ingóságokat szerezni, és pedig nem csupán személyes szükségleti cikkeket, ruhát, edényt stb., hanem munkaeszközt, szerszámokat és állatokat is. S a világi törvény a szolgák magántulajdonának megőrzését is szigorú büntetések terhe alatt biztosította. Nem az uralkodó osztály jószívűségéből, hanem azért, mert az úrnak érdeke volt, hogy örökös szolgája minél többet termeljen.

Az úrnak joga volt olyan személyes jellegű kérdésbe beleszólni, hogy örökös szolgája házasodjon-e vagy az udvarban cselédkedjék. (Ezt a hatalmat a patriarchális családfő mindenkor gyakorolta családtagjai felett is, sőt pl. az uralkodók családi és politikai érdekeik szerint záratták leányaikat kolostorba.) Az örökös szolganő ura tetszése szerint urának szült gyermekeket. (Sorsa nem sokban különbözött sok patriarchális társadalomban a feleségtől, főként ott, ahol többnejűség uralkodott.) De ha az úr összeházasította szolgálait, amit gazdasági érdeke diktált avégből, hogy biztosítsa az örökös szolgák újratermelését, nem akadályozhatta meg azt, hogy ezek háztáji gazdaságukat fejlesszék és gyarapodjanak. Az örökös szolga, a rab cseléd még akkor is rendelkezett bizonyos gazdasági önállósággal, ha az úr termelőeszközével dolgozott. Ezt bizonyítja a Kálmán kori zsinat említett határozata arról, hogy az úr ekéjével szántók a termés $\frac{2}{3}$ részével adóznak, de ezt mutatja az is, hogy az egyházi tizedet egy kisebb összegű pénzzel, 3 dénárral váltották meg.

Istvánra ifjú korában erősen hatott Szent Adalbert felfogása, s bizonyos, hogy nemcsak elítélte, hanem rendeletileg is lehetetlenné tette azt, hogy keresztény gyermekek rabszolgakereskedők kezén át arab háremekbe jussanak. Ez a megítélés egyébként Géza udvarától sem lehetett idegen, hiszen már Sarolt nagybátyja kiváltotta rabságukból a görög keresztényeket.

Az a felfogás amit István képviselt, többször megnyilatkozik Könyves Kálmán törvényhozásában. Tilalmazza a keresztény szolgák rabszolgaként való adását-vevését, kivált zsidó kereskedők számára (I. 74–75. §, II. 1. §). A nemzetek feletti szemléletmód szemszögéből is jelentős az a szabatos kodifikálás, amellyel megtiltotta, hogy magyar születésű ínt (*servum in genere Hungarorum*) vagy más nemzetiségű magyarországi születésű szolgát vagy szolganőt (*quemlibet in Hungaria natum etiam alienigenam, nec ancillam*), egyszóval hazai rab cselédet külföldre vigyenek vagy eladjanak; csak külföldről behozott rabszolga, az „ühegy” újbóli kivitelét engedélyezte (I. 77. §).

István a rabszolga megítélésében nem a római jog *res* „dolog, áru, vagyontárgy” értékelését követte. Erről tanúskodik, hogy törvényében a *res* és a *servus* fogalmat elkülönítette (*res, milites, servos et quidquid a nostram regalem dignitatem pertinent* I. 7. §), de ezt tanúsítja az is, hogy servusról és ancilláról szólván *servilis persona* „szolga személy” kitételt használt (I. 20. §). Intelmeiben ugyan a harcolók státusát védve olyan tanácsot ad fiának, hogy a főurak, ispánok és vitézek közül senkit se taszítson „ínségbe” és ne nevezzen innék (*neminem in servitutem redigas vel servum*

nomines), amivel élesen elkülöníti a szabadot a szolgától, ugyanakkor azt is mondja, hogy „minden ember egy állapotú” (*omnes homines unius sint conditionis*). Az ember fogalmából pedig nem rekesztette ki sem az ínt, sem a rab cselédet. István a *mancipium* „örökös szolga, rab cseléd” olyan agrár- és ház körüli munkaerőként való alkalmazását szorgalmazta, amilyen szerepe a korabeli német társadalomban volt a mindkét nembeli *mancipium*nak, a *servus*nak és *ancillának*. Az ilyen, a gazdasági önállósulást is lehetővé tevő társadalmopolitika jele egyrészt az ínek felszabadításáról szóló törvénye (I. 18. §), másrészt az, amely az egyháznak adott *mancipium* földre ültetéséről és ekeszarv mellé állításáról szól (II. 1. §).

E *mancipium* értelmezést támasztja alá a pécsváradi összeírás is, mely István adományát a század második felében foglalta írásba. Ez a monostor népei között, a 200 szabad „jobbágy” (*miles*) és az 565 lovas és szekeres „szolga” (*minister*) után *mancipium* néven foglalja össze a különféle agrár, kézműves és udvari szolgálónépeket: szőlőst, szántót, méhészt, vasast, halászt, kovácsot, korsóst, esztergályost, péket, szakácsot, fazekast, szíjjártót, poroszlót (?), ötvöst, ácsot, molnárt, juhászt, lovászt, disznóóvót, szálláskészítőt, betegápolót, harangozót és fürdőst. Ezeken a „*mancipiumokon*” nyilván nem „rabszolgát” kell érteni, hanem „familiát”, azaz „szolgacsaládot”. Ezek egy részének nem volt semmilyen termelőeszköze, más részük rendelkezett a foglalkozásukhoz szükséges munkaeszkővel. Az utóbbiak közé sorolhatjuk általában a halászokat. Bár voltak királyi hálókészítők (akik egyébként solymászoknak és vadászoknak is dolgozhattak), és a közös halászhoz szükséges óriásháló nem a halászok tulajdonában lehetett (pl. Pannonhalmán a vizahálót az apátság fonalából fonták), a foglalkozásuk üzéséhez szükséges kisebb halászszerszámokkal és csónakkal maguk is rendelkezhetek. De a halászok halászat mellett állattartással és földműveléssel is foglalkoztak saját kis gazdaságukban; ezért kötelezhette pl. a pannonhalmi apát véneki halászeit harmadfű tinó, árpasör és búza beadására. A halászokat és a többi agrártermeléssel is foglalkozó szolgálónépet nem a rab cselédek, hanem a felszabadok közé sorolhatjuk. A szolgálónépek közül a „szántók”, a „szőlősök” alsóbb kategóriája és néhány udvari szolgálónép sorolható kifejezetten az örökös szolgák, rab cselédek körébe. De még ezek státusa sem tekinthető állandónak. Ha az úr engedélyt adott „házasodásra”, a rab cseléd elkezdett háza körül állatot tartani, egy kis „háztáji” gazdaságot kialakítani, s hovatovább átmeneti helyzetbe került a termelőeszkővel rendelkezők és nem rendelkezők között, hogy majdan felszabadítás révén a libertusok sorába lépjen át. E gazdasági emelkedésben, a nincstelen cselédek önálló termelővé válásában látom az Árpád-kori társadalomfejlődés egyik fő irányát. Ebből magyarázható, hogy olyan nagybirtokon, amelyen a fejlődést figyelemmel tudjuk kísérni, a rab szántók száma fogy (pl. a tihanyi apátság népei között 1055-ben 43%, 1211-ben 6,5%). De erre mutat az is, hogy az egyseges jobbágyság kialakulásával a rab cseléd mint társadalmi réteg megszűnt.

Ha most arra a kérdésre keresünk választ, hogy volt-e rabszolgaság az Árpád-kori Magyarországon, a kérdés terminológiai problémára szűkül le: helyes-e a *rabszolga* szó használata a mi viszonyaink közt? Klasszikus értelemben vett rabszolgaság mi-

nálunk nem található; az államszervezés előtti barbárabb viszonyok között beszélhetünk rab-szolgákról, de az államszervezés és a kereszténység felvétele a rab-szolgák helyzetében olyan minőségi változást eredményezett, hogy helyesebb más szóhasználatral élni. A *captivus* és *mancipium* szó régi magyar *család* megfelelője alapján történetileg hívebb a „rab család” kifejezés, de ha a família , háznép’ képzetet el akarjuk kerülni, változatával, a „rab cseléd” kifejezéssel jelölhetjük az egyént, míg a „rab cselédség”-gel jellemezhetjük a földesúri magángazdaság munkaerejét.

Egyének vagy közösségek idegen társadalomba főleg két úton-módon kerülnek át és épülnek be: erőhatalommal vagy önkéntesen. Az előbbi klasszikus megjelenési formája az imént tárgyalt rabszolgaság, az utóbbit a latinul *hospes*, régi magyar nyelven *vendég* szóval nevezett beköltöző képviseli. Van még a kettőnek átmeneti formája is: a valamilyen kényszersztől hajtott áttelepülő. A más országból elűzöttet, menekültöt vagy szököttet azonban inkább jogosult a „vendég”, mint a „rabszolga” fogalomköréhez vonva tárgyalni, mert új helyének megválasztása bizonyos fokig saját elhatározásától függ, és helyzete is a vendégéhez áll közelebb.

Mi volt a vendég-telepes gazdasági szerepe a középkorban?

Hospesek telepítésének több gazdasági indítéka lehetett. Egyrészt műveletlen földek mezőgazdasági használatba vétele, amit a föld ura azért szorgalmazott, hogy jövedelmét növelje. A földművesek egyszerű gyarapításán túl kíváncsias volt olyan agrártermelők betelepítése, akik helyben nem gyakorolt speciális ismeretekkel rendelkeztek. Ezért telepítettek pl. szőlőműveseket délnémet, francia vagy olasz vidékekről, sertéstenyésztő, méhészt és viasztermelő népelemeket szláv területekről, és a XII. század második felétől juhtenyésztő, sajt- és pokrócszolgáltató vlachokat a Balkánról.

Az eltérő életmódot folytató etnikumok összetelepítésének ott van jelentősége, ahol a munkamegosztás fokozása a cél. Különböző életmódot folytató népelemek együttélése már őstermelők között is árucserét és munkamegosztást teremt, emellett a termelési tapasztalatok kicserélése révén az agrártechnikát fejlettebb szintre emeli.

Még jelentősebb a speciális ipart űző és kereskedő népelemek összetelepítése olyan helyre, ahol a lakosság főként mezőgazdasági termeléssel foglalkozik, és kézművessége kevésbé differenciált. Egy ilyen telepítés ugrácsszerűen fellendíti az árucserét, magasabb szintre emeli a kereskedelmet, és elindíthatja a városi fejlődést. Idegenből jött telepesek a középkori városi fejlődés jellemző kísérői. Nyugat-Európában a kora középkorban frízek és szírek, a Karoling-korban „latinok”, „frankok”, fland-

riaiak és zsidók, Kelet-Közép-Európában az utóbbiak mellett főként németek, valamint olaszoknak nevezett vallonok és lombardok, Kelet-Európában pedig görögök, örmények és izmaeliták (mohamedánok) adták az idegen városi telepések zömét.

A társadalomfejlődésben lényeges változás jele az, amikor a termelők számának gyarapítása és a munkamegosztás fokozása többé nem foglyok behurcolása, hanem vendégek behívása révén történik. Az előbbi a barbár, az utóbbi pedig a civilizált viszonyokat jellemzi, s a kettő közötti eltérést jól szemlélteti a radnai szászok említett sorsa. A mongolok 1241-ben a radnai szász bányászokat harcban legyőzték, fogolyként elhurcolták és Belső-Ázsiában egy-egy herceg birtokában mint fémműveseket és fegyverkovácsokat dolgoztatták. Ez lehetett a magyarországi „szakember-szerzés” módja is, rendszeresen a X. század közepéig, szörványosan pedig 970-ig. A másik pólust ugyanezen szászok elődeivel szemléltethetjük; ezek II. Géza magyar király hívására önként, mint vendég telepések költöztek be, s munkájukkal beépültek az ország gazdasági életébe.

Az a fordulat, ami az idegen munkaerő és szakember szerzésének barbár és civilizált módja között bekövetkezett, amikor a *captivus*t felváltja a *hospes*, Magyarországon Géza kori kezdemények után István korára esett.

E fordulat jelentőségét az egykorúak kellő módon értékelték, mert XI. századi elbeszélőink Géza és István korából minden társadalmi változás között ezt emelik ki legjobban. Szerepe lehetett ennek abban, hogy az első latin betűs tollforgatók, s általában a literátusok szellemi elődei ekkor költöztek be, de ha azt tekintjük, hogy a *hospes* a társadalom minden rétegébe új szint és pezsdülést hozott, megérthetjük kiemelt szerepeltetését.

Az 1083 előtt készült nagyobb István-legenda Gézáról írja: „... hatalmaskodva bánt az övéivel, de irgalmasan és bőkezűen az idegenekkel (*alienos*), kiváltképpen a keresztényekkel... Ezenfelül elrendelte, hogy a többi keresztényt, ki országába be akar lépni, a vendégbarátság és a biztonság kegyében részesítsék, felhatalmazta a papokat és szerzeteseket, hogy elébe járuljanak...” Térítő papok Géza kori beköltözéséről más források is tudatnak.

A XI. század végén az első magyar krónikás egy Géza korában beköltözött sváb vendég (*hospes*) leszármazottainak előadása nyomán beszélt el István fejedelemmé tételét és Koppány elleni harcát, melyben német lovagoknak fontos szerep jutott. Így, amikor az V. István kori gesztairó összeállította a jövevény nemzetségek lajstromát, nemcsak több esetben szólhatott Géza kori beköltözőkről, hanem bevezetően el is mondhatta, hogy Géza a pogányság letörésére idegen uralkodóktól kapott fegyveres segítséget.

Ha Géza korában megindult a papok és fegyveresek beköltözése, István 41 éves uralma alatt a minden rendű-rangú hospesek bevándorlása országos mozgalommá nőtt. Erről tanúskodik fiához intézett Intelmeinek 6. fejezete „A vendégek megtartásáról és táplálásáról”. Ebben olvashatjuk az alábbi, sokszor megtárgyalt mondatokat: „A vendégek és jövevények akkora hasznot hajtanak, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén. Hiszen kezdetben úgy növekedett a római biro-

dalom, úgy magasztaltattak fel és lettek dicsőségessé a római királyok, hogy sok nemes és bölcs áradt hozzájuk külön-külön tájakról. Róma bizony még ma is szolga volna, ha Aeneas sarjai nem teszik szabaddá. Mert amiként külön-külön tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy külön-külön nyelvet és szokást, külön-külön példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egynyelvű és megszokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakarattal gyámolessd és becsben tartsd, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak.”

A kiemelt passzust, melynek Róma-motívuma Sallustiusztól való átvétel (Cat. 6.), többen úgy magyarázták, mint a bölcs nemzetiségi politika első megnyilvánulását. A középkorban azonban nemzetiségi kérdés még nem volt, s így az Intelmek szavai nem értelmezhetők kisebbségekre.

Itt inkább a középkori központok „nemzetköziségéből” származó előnyről van szó. A királyi udvart az emelte, ha külföldi királynő és kíséret mellett idegen testőrsége volt; az egyházi központoknak díszje volt egy-egy nagy tudású itáliai, francia, angol vagy német főpap, egy-egy külföldi szerzetescsoport. A gazdasági életet pedig fellendítették a külföldi kereskedők és kézművesek, de haszon származott a mezőgazdaságra is új agrártechnikát meghonosító telepésekből.

Ha a vendég beköltözők helyzetét jobban meg akarjuk ismerni, a következő kérdésekre kell választ találni: milyen országból, milyen időben, milyen társadalmi rétegbe tartozók jöttek be, s Magyarországon melyik rétegben helyezkedtek el.

E kérdések megvilágítására legalkalmasabb a Magyar Krónika függeléke, a jövevények (*advenák*) névsora, melyet Ákos mester 1272 táján állított össze, de csak Kézai és XIV. századi krónikák módosított szövegezésében maradt reánk. Ez főként a Géza uralkodásától kezdve beköltözött külföldi lovagok lajstromba foglalása, akik itt a magyarokkal összeházasodva nemességet és földet nyertek. Ákos mester nem csupán valódi és téves családi hagyományokat foglalt jegyzékbe, hanem a főnemesek hiúságának legyezgetésére fiktív eredeztetéseket talált ki. Nyilvánvaló tévedései közül nem egyet javított ki Kézai Simon, a jegyzék azonban javított formájában is megbízhatatlan.

Az kétségtelennek látszik, hogy a legismertebb sváb lovagok, Vecellin, Hont és Pázmány mellett az államszervezés idején más német főurak is jöttek be páncélos vitézekkel Géza, ill. István udvarába. Ilyen lehetett Héder, Győr (akinek leszármazottja Pot), Gut és Keled (akik utóbb, Péter idején juthattak nagy szerephez, s ezért Péter kori beköltözőknek tette meg őket Ákos mester), de nem cáfolható az az adat sem, hogy Hermány lovag Gizella kíséretében költözött be.

Ákos mester – Kézaival egyetértésben – azzal fejezte be a jövevény úri nemzetségek családjainak felsorolását, hogy az ég minden tájáról jöttek beköltözők, így a csehek, lengyelek, görögök, besenyők és örmények földjéről, s ezek beolvadtak a magyar nemességbe.

A két advena-névsor szerint több udvari lovag páncélos vitézekkel költözött be:

Héder az egyik szerint 300, a másik szerint 40 vitézzel, Hont, Pázmány és a Győrnemzettség őse (tévesen Pot) sok vitézzel, majd a XII. században egy másik Keled 60 páncélossal. A Koppány elleni csata leírásából kétségtelen, hogy Géza és István e vitézekből ugyanolyan páncélos sereget hozott létre, mint a lengyel Meskó. A továbbiakban e vitézek beolvadtak a XI. századi *miles* rétegbe, a király és a főurak katonai kíséretébe. Hogy mennyi jutott közülük a várjobbágyok közé, arra nem tudunk választ adni. Az bizonyos, hogy utóbb Péter a várak őrzetére német és olasz „szatellitákat”, csatlós vitézeket rendelt, ezeket azonban erőszakoskodásaik miatt a pogánylázadaskor elűzték vagy megölték, s így a „szent király jobbágyai” aligha azonosíthatók velük.

Amint a beköltöző vitézek társadalmilag az előkelők és a középréteg képviselői voltak, hasonló megoszlás található a beköltöző papság körében is. A vendég papság magasabb rétege külföldön az udvari klerikusok között és a főegyházak élén helyezkedett el, s ha magyarországi misszióra szánta magát, könnyen juthatott ajánlólevélhez a diplomáciai kapcsolatot fenntartó udvarok vagy az egymással érintkező püspökségek révén. Hogy ajánlólevélre szükség volt a beköltözéshez, azt nemcsak a Kálmán idejében tartott esztergomi zsinat határozataiból (21. §) tudjuk, hanem István kori adatból is. A wormszi püspök adott ajánlólevelet arra, hogy egy híve Magyarországon át zárandokoljon keletre. Azok akik ajánlólevél nélkül, saját elhatározásukból lépték át az ország határát, nem jutottak messzire. Ez lehetett az oka Szent Romuald szerzetesi kudarcának is. Romuald 1010 táján Itáliából pápai engedéllyel Magyarországra indult téríteni 24 tanítványával. Pannonia végeihez érve – valahol Krajna vidékén – Romualdot erőtlenség fogta el, és visszatért. Tanítványai közül 15 folytatta útját, ezek azonban nem téríthettek Magyarországon. A Romuald-legenda szerint egyeseket megvertek, másokat eladtak szolgának, mártíromságot azonban egyik sem szenvedett közülük. Valószínűleg már a határispánok őrei feltartóztatták a bejövő csapatot, s kellő ajánlás híján nem juthattak a király elé, de az is lehet, hogy Anasztáz érsek sem támogatta az egyházszervezést keresztező öntevékeny misszionálást. A kóbor papokkal szembeni óvatosságra is szükség volt, mert a középkorban kószáltak magukat papnak, főpapnak kiadó szélhámosok, akik kitalált történeteikkel uralkodókat, püspököket, sőt magát a pápát is megtévesztették.

A vendégek, akik szabad elhatározásukból jöttek az országba, „szabad” státusba kerültek, de ez nem jelentett teljes mozgási (költözési) szabadságot. Valamilyen úrhoz kellett csatlakozniuk, s urukat ok nélkül nem hagyhatták el. Ezt biztosítja István törvénye, mely arról intézkedik, hogy a vitéz (*miles*) és a vendég (*hospes*) ne hagyja el az őt felfogadó és eltartó urat (I. 23, 24. §). Vonatkozik ez a kézművesekre és az agrárfoglalkozást űző beköltözőkre egyaránt.

Hogyan viszonyulnak e beköltöző vendégek az európai kolonizáció fő korszakaihoz? Német területen a XII–XIII. század a telepítések nagy korszaka, s a lakatlan vagy gyéren lakott területek kihasználására történő tömeges telepítés Magyarországon is 1100 tájától adatolható. Könyves Kálmán törvénye intézkedik a „szabad ven-

dégek, miként szlávok vagy más külföldiek” adózásáról (I. 80. §), s a Zala megyei Páka faluról egy 1121-i oklevél ismerteti a „jelenleg ott levő és jövőendő vendégek” földesúri adóját, mely szláv jellegű termelésre vallóan évi 6 tömb viasz és 5 veder méz volt. Ezek társadalmilag azok közé a Szent László törvénye említette „szegény vendégek” közé tartoztak, akiknek templom mellé való temetéséről a falunagy (*villicus*) volt köteles gondoskodni (I. 24. §). Ugyanebben a törvényben gazdag hospesekről is szó van: ezeket azok a „latinok” képviselik, akiknek a bört meg nem tartása esetén el kell hagyniok az országot, de úgy, hogy a szerzett pénzt itt hagyják (I. 31. §). Az I. Endre korától beköltöző „latin”, valójában vallon-olasz telepések a királyi, püspöki és apáti „városok” kereskedő, kézműves, szőlőműves népelemeit gyarapították. Kálmán törvénye a 8 dénáros adó reformja kapcsán a vár földjén lakó vendégeket is két rétegre osztotta: a királynak kiküldetést teljesítők 4 dénárt, az abban részt nem vevők 8 dénárt fizettek. A jobb módú, a királynak lovas-kocsis fuvarát teljesítő félszabad vendégeknek ezzel szabad út nyílt a további emelkedés felé. A lovas *expediti*óra vállalkozókból lett az a földművelő „szabad hospes” réteg, amely rendszeresen részt vett a király hadjáratain (1146).

Ha az agrár telepes mozgalom csak a XI. század végétől kezd is nagyarányúvá válni, kezdetei visszanyúlhatnak István király idejébe, sőt még korábbra. Nem tekintve azokat az áttelepítéseket, amelyeket egy uralkodó a neki alávetett népek soraiban eszközölhet – ilyen volt Bretiszláv cseh herceg 1039-i hadjárata, amikor egy elfoglalt lengyel város lakóit Csehországba telepítette –, és nem számítva a lakatlan határvidékre való beszívargás eseteit, amire jó példa csehek behúzódása a magyarok által feladott „Ostarrichi” területére (985 előtt), a Duna völgyében a kolonizáció a X. század végén indult meg a Géza által kiűrtetett osztrák végekre. Azok az egyházi és világi nagybirtokosok, akik itt földet kaptak, telepítésbe kezdtek; a regensburgi Szent Emmerám-monostor apátja pl. már 979-ben küldött Bajorországból telepéseket (*de Bauuaria missis incolis*) az Enns folyón inneni vidékre. Ha mármint 996-ban ugyanezen monostor patrónája, Gizella, mint királyné Magyarországra jött, alig hihető, hogy közreműködésével ne költöztek volna telepések Magyarországra. Nem pusztán „desertumok” betelepítésére, mint ez Ausztriában ekkor és Magyarországon egy század múltán történt, hanem a királyi udvari gazdaság termelésének sokoldalúvá tétele és egy civilizáltabb szolgálónépi szervezet életre hívása végett.

Éppen ebben mutatkozik meg a XI. századi és a későbbi telepítések eltérő településföldrajzi képe. Főként a XI. század folyamán jöttek létre azok az országszerte szét-szórt kis telepések, amelyeket kezdetben a benne lakó népelem nevével neveztek *Orosznak*, *Tótnak*, *Horvátnak* stb.; utóbb nevük általában *-i* képzővel bővült, s ma is *Oroszi*, *Tóti*, *Horváti* a nevük. Felmerült az a nézet, hogy az idegen telepések szétszórásának célja asszimilálás, elmagyarosítás volt, hasonlóan a magyarországi bősörmények széttelepítéséhez. Kétségtelen, hogy Könyves Kálmán mohamedán bősörményeket (izmaelitákat) széttelepülésre és magyarokkal való összeházasodásra készítetett (I. 47, 48. §), de ennek célja a mohamedán vallás felszámolása volt, s ez is csak azért vált időszerűvé, mert a törvény kibocsátásakor a keresztesek élethalál-

harcot vívtak a mohamedánokkal a Szentföld felszabadításáért. S ha IV. Béla tanácsadói 1240-ben javasolták a királynak, hogy a beköltöző kunokat vármegyénként telepítse szét, ebben főleg annak lehetett szerepe, hogy nem óhajtottak egy trójai falovat az ország közepében, nehogy abból adott pillanatban fegyveres kunok bújva ki, birtokba vegyék az országot. István korában erre nem gondolhatunk, hiszen maga a király vétette magát körül idegen fegyveresekkel, s így a telepések szét-szórásának elsősorban gazdasági célja lehetett: a szétszórtan fekvő udvari gazdaságok fellendítése.

A lakatlan pusztaságok és vadonok idegenekkel való betelepítésére és művelésbe vételére ekkor még nem került sor Magyarországon. Ennek egyik oka az volt, hogy a félnomád gazdaság igényelte a földet legelőnek, nemcsak a sűrűn lakott sík és dombos vidéken, hanem a hegyvidéki folyó völgyekben is. Másik oka az volt, hogy a határvédelem a lakatlanul tartott gyepekre rendszerén épült fel; az országot körülvevő erdőrengeteg idegen néptömbökkel való betelepítése csak a XII. század derekától indult el, s az együtt letelepített szászok elsődleges feladata is határvédelem volt. Ez a második telepítési mód az előzőétől teljesen eltérő településképet eredményezett: idegen telepések és hazai székelyek összefüggő néptömbjei – a későbbi soknemzetiségű Magyarország néprajzi térképének összetevői – jelentek meg a gyepeken.

Ami az első, szórt telepítésmódot illeti, ez István király intézkedésével vette kezdetét. Szatmárnémeti város 1230. évi kiváltságlevele szerint a Szatmár vár mellett lakó német telepések „Gizella királyné védelmében jöttek Magyarországra” (*in fide domine regine Keysle ad Hungariam convenisse*). Hogy *Németi* nevű telepeink javarészt ilyen korai időben keletkeztek, azt két további érveléssel támogathatom. A Veszprém megyei *Németi* (*Nempti*) már kialakult falunévként szerepel a bakonybéli apátság 1086-i összeírásában, ennek az összeírásnak szóban forgó első része pedig bizonyíthatóan hiteles. Ugyanezt támogatja a következő megfontolás. Az erdélyi Beszterce alatt levő Királynémeti tágabb környékére a XII. század derekától kezdve telepedtek Rajna-vidéki szász és vallon telepések, s ezek az ott talált *Németi* falut *Bayerdorfnak* nevezték el (1332: *villa Bavarica*). A tőlük „idegen” bajor etnikum illetén megjelenése azért korhatározó, mert a bajor területről Magyarországra történt település korszakhoz köthető: ez a Gizella házasságától (996) I. Endre trónra lépéséig (1046) tartó fél évszázad. Endre korától kezdve a bajor-németek és a lombard-olaszok ellen érzett ellenszenv és a német császárság megújuló hódító törekvései oda vezették királyainkat, hogy a bajor és sváb területen átnyúlva a Rajnán túlról hozzanak „szász” és vallon-„olasz” hospeseket. Ez a verduni kanonokok 1048-i beköltöztetésével indult el, de Könyves Kálmán idejében is tartott, és II. Géza korában nőtt tömeges vándormozgalommá. Újabb „bajor” telepítési mozgalom II. Endre korában indult el, amikor pl. Pestre délnémetek telepedtek, ezek azonban már német szemszögből nézve nem „bajorok” voltak, hanem az időközben létesült osztrák hercegség „teuton”-„deutsch”-német alattvalói. De ekkor már a *Németi*, *Tóti*, *Oroszi* típusú helynévképzés is elhalóban volt, mert a XIII. századtól a telepes falukat

többszörre *-falu* összetétellel nevezték pl. *Németfalu, Tótfalu, Jászfalu, Oláhfalu*. Az 1046-tól elinduló Rajnán túli német, ill. németalföldi telepéseket már nem is németnek, hanem szásznak nevezték, s így a második telepítési hullám hozta létre *Szász (Szászi)*, továbbá a *Borbánt* (eredetileg *Brabant*) és *Olasz (Olaszi)* nevű telepünket. Összhangban van ezzel a *Lampertszásza* (Beregszász) elnevezése. Ezt minden valószínűség szerint Szent László öccse, Lampert herceg hívta életre Rajnán túli szőlőművelő telepésekkel, és az új helység nevében ugyanúgy őrizte a telepítő herceg nevét, mint *Kálmánca*, az egykori *Kálmáncehi* vagy *Kálmánkirálycehi* a telepítő Könyves Kálmán királyét.

Ami a cseh és lengyel telepítéseket illeti, a Csehországra is kiterjedő német–lengyel háborúskodás (1003–1018) és Bátor Boleszló támadása Magyarország ellen (1014–1017) nem kedvezett az István kori cseh és lengyel telepítéseknek. Igaz, hogy a cseh Bretisláv 1021-ben lerohanta Morvaországot, és az ott elfogott lengyel helyőrséget százanként összekötve eladta Magyarországra, de Veszprém herceg hazatérése Lengyelországba (1018) olyan baráti légkört teremtett a két ország között, hogy a lengyel vitézek bizonyára visszamehettek otthonukba. Bretisláv 1038-ban elfoglalta a lengyel fővárost is, és kihirdette, hogy a parázna házasségeket eladatja Magyarországra, de most már úgy, hogy „nem válthatják ki magukat, és nem térhetnek haza”. A cseh és lengyel telepítéseknek valójában Vazul fiainak uralomra jutása kedvezett; Endre és Béla Cseh-, majd Lengyelországba emigrált, s ezt követően szövédték a dinasztikus kapcsolatok az Árpádok, a Psemiszlidák és a Piasztok között. Ilyenformán *Cseh (Csehi)* és *Lengyel* (eredetileg *Lengyen*) falvaink keletkezése inkább sorolható a második telepítési hullámhoz. Az első cseh telepítés emléke a garamszentbenedeki alapítólevélben található: az 1075-i *illi qui dicuntur Cehiti* (akiket csehtnek mondanak) megjelölés mögött a kicsinyített *cseht* népnév rejlik (e csehek lakhelyét ma *Csejt* puszta jelöli Mezőtúr határában). Mindamellet az a lehetőség sem zárható ki, hogy a heterogén katonai kíséretbe már 1046 előtt bekerültek a morvák mellett a csehek, lengyelek, (fehér) horvátok és oroszok, s ezek neve a törzsnevekhez hasonlóan jelentkezik helynévanyagunkban. E szempontból főleg az *Orosz (Oroszi)* helynevek mérlegelendők, hiszen a varég-orosz testőrség jelenléte István udvarában is kimutatható. Az *orosznak* nevezett népelem beköltözését azért nehéz időhatárok közé sorolni, mert a X. században is volt lehetőség rá, hogy a fejedelmi kíséretbe elszegődjenek, de az Árpádok összeházasodása orosz fejedelmi sarjakkal az egész Árpád-koron át tartott, s az *orosznak* nevezett testőrök mellett agrártelepések szórványos beköltözésével is számolnunk kell. (A ruszinok tömeges betelepődése 1320–30 táján indult el.)

Történetileg jobban leszűkíthetők a *Nándor* 'bolgár' telepek keletkezésének időhatárai. A magyar–bolgár kapcsolatok a honfoglalás utáni évtizedektől eltekintve 1010 tájáig kedvezők voltak. Ne feledjük, hogy Taksony idején a magyar vitézek görögországi betöréseit a bolgár cárság tette lehetővé, s Taksony diplomatája, Szalk is „nándor” volt. Bár István 1010 körül a bolgárellenes oldalra állt át, a bolgár cárság 1018-i leverése után is menekülhettek Magyarországra nándorok, hiszen itt élt trónkövetelőjük, Delján Péter. Ezt tudva, *Nándor* falvainkat egyaránt sorolhatjuk

a törzsneves és az István kori népszeves települések közé, s keletkezésük idejét le is zárhatjuk Delján Péter 1040-i sikertelen balkáni felkelésével és halálával. Ezt jelzi a *Nándord* helynév jelentkezése is az 1075-i oklevél megbízható részében.

Nem zárható le ilyen korán a *Tót* (*Tóti*) nevű falvak keletkezési ideje. Arra nézve, hogy *tót* a délvideki szlavón neve volt, Szlavónia magyar *Tótország* neve mellett felhozható a bihari *Tóti* falu templomának Szent Demeter patrociniuma. Demeter kultusza ui. a görög egyházzal érintkező délszlávok körében terjedt el. Támogatja ezt az a körülmény is, hogy a beköltöző románok a Magyarországon talált szláv lakosságú *Tóti* falvakat *Sírbinek* nevezték el, tehát azon délszláv etnikum nevével, melyet az óházában megismertek. Kérdéses viszont, hogy *tót* névvel csak olyan „szlavónokat” jelöltek-e, akik már a honfoglaláskor magyar uralom alá kerültek, avagy a Duna-Száva–Una-vonalától délre lakókat is. Az előbbi esetben ui. *Tóti* nevű falvaink belső telepítés eredményei, az utóbbiban pedig külföldi telepésekről is lehetne szó. Ha ezt a kérdést biztonsággal nem dönthetjük el, a *Tóti* falvak lakóiban indokolt belföldi *slavus* telepest keresni.

Az egyik legelterjedtebb népnévből keletkezett helynév, a *Besenyő* annak a nomád török népnek az emléke, amely a magyarok nyomában a délorosz steppét, Moldvát és Havasalföldet az Al-Dunáig megszállta. Tömeges beköltözésük Taksony idejére tehető, és ez Géza idejében is folytatódhatott. István idejére nézve hitelt érdemel a nagylegenda előadása a besenyőknek Erdélybe történt betöréséről, viszont a kislegenda azon későbbi hozzátoldása, hogy István idejében „Bulgáriából” besenyők költöztek be, akiknek kirablóit István állítólag felakasztatta, nemcsak azért ébreszt kételyeket, mert besenyők először István halála után költöztek be Bulgáriába, hanem mert az akasztást mint büntetésmódot István kora után vezették be. Ha nem is zárható ki az a lehetőség, hogy már Szent István uralkodása idején sor kerülhetett besenyők szórványos bevándorlására, történetileg ez inkább I. Endre korára valószínűsíthető, amikor a besenyő törzsszövetség meghasonlott. A Magyar Krónika éppenséggel az 1071-i események elbeszélése kapcsán tudat a bizánci (bulgáriai) határszélen letelepített besenyő katonaságnak a magyarokhoz való átállásáról. Ilyen módon a besenyő beköltözés történetileg jobban indokolható a X. és XI. század második felében, mint István korában. A szinte minden vármegyében megtalálható *Besenyő* faluk szórványjellege olyanféle szétszórás eredménye lehet, ami a kunokkal kapcsolatban 1240-ben felmerült. A szétszórásban az állam biztonsága lehetett a főcél: nehogy fegyveresen egyesülve szálláscsinálói legyenek az úzok által szorongatott besenyőknek. Besenyő telepek mellett belső áttelepítés során is keletkezhetnek; kivált feltehető ez a Bécsi-medence katonai kiűritése (991) után.

A besenyők hatalmát a XI. század közepén kelet felől előnyomuló más török népek törték meg. Ezek nevét a szórványos *Úz(d)*, *Berend* és *Törpény* helynevek képviselik – közülük egy-egy *Berénd* ugyan lehet a X. századi *Berény* törzsnév -d képzős alakja is –, de ezek már kívül esnek István korának történetén.

További fontos kérdés, hogy e korai szórványok hogyan illeszkedtek be a magyar társadalomba. Ha ennek érdekében e népnévi faluk XIII. századi birtokviszonyait

szemügyre vesszük, már javarészt az eladományozások révén megváltozott állapotot tapasztaljuk. Az eredetileg a királyi hatalom által befogadott hospesek telepeinek nagy része egyházi és világi nagybirtokosok kezére került. Mivel fordított folyamat: világi nagybirtokos alapította *Németi* vagy *Tóti* telep átkerülése királyi udvari vagy vári szervezetbe alig képzelhető el, meg kell néznünk, hogy azokban az esetekben, ahol a vendégek még az eredeti udvari vagy vári szervezetben éltek, mi volt a szolgálatuk.

Mindenekelőtt feltűnik, hogy amíg a várbirtokok között számos magyar törzsneves falut találunk, vendégtelepes falu elvétve akad közte. A 35 *Németi* és 15 *Tóti*, valamint a kisebb számú *Olasz* és *Lengyel* egy sem volt várbirtok. A kb. 20 *Csehi* közül csak a Zágráb megyei volt a váré, de erről megmondják, hogy a vár „hospesei” laktak rajta. Ez a település a XI. század dereka után jöhetett létre, amikortól a vár szabad hospesei jogi különállást élveztek, és nem speciális szolgálatuk szerint helyezkedtek el a várszerkezetben. Hasonló helyzete lehetett a Pozsony megyei *Szász* várbirtok lakóinak. Az Árpádok X. századi katonai kíséretében szereplő besenyő, orosz és bolgár segédnépek indokoltan kerültek be a várszerkezetbe, így *Besenyő* Csanád, *Orosz* Bihar és *Nándor* Komárom megyében. Az Árpádokkal szövetséges Fehér-Horvátország 960 körüli megdöntése után jöhetettek ide azok a galíciai „horvátok”, akikből Abaúj megyében várjobbágyok lettek. (Az Adria melletti Horvátországgal kezdetben számottevő kapcsolat nem volt.) A felsorolt kivételnek számító példával szemben sokkal több eset hozható fel, hogy a *Németi*, *Tóti*, *Lengyel*, *Olaszi*, *Csehi* stb. falvak a király udvari birtokszervezetébe tartoztak, sőt egyes esetekben szolgálónépek államszervezés kori organizációjában nyertek elhelyezést.

Ezek közül kiemelendő két *Tóti* udvarnok lakossággal (Csanád és Zala megye); mivel az udvarnokokat az államszervezéskor századokba szervezték, a XI. század közepe után telepített hospeseket pedig már nem, ez önmagában is korjellemző. A Szentgál melletti *Németi* vadász és erdőóvó lakóinak korai meglétét a falu XI. századi említése valószínűsíti. Ezzel rokon a borsodi (Disznós-) *Horvát* régi lakóinak szolgálata: a király vizslásai vagy agarászai (*liciscarii*) voltak, ugyanúgy, mint a sárosi *Kendi* lakói. De hasonlóan értékelendő az is, hogy a besenyők közül az 1067-ben említett szihalmiak a hercegi lovas szolgák rendjébe, a padányiak (Pozsony vm) pedig a királyi tárnokok közé kerültek. Ez azt jelenti, hogy a beköltöző vendégek korai csoportja már bejutott az államszervezéskor kialakított szolgálónépi szervezetbe. Ez egyben telepítésük okára is fényt vet: a király udvari gazdaságának fellendítése, végső fokon az, amit az Intelmek a hospesről így fogalmaznak meg „az országot díszíti, az udvar fényét emeli”.

Ha ismernénk minden királyi, királynéi és hercegi udvarház helyét – csak töredékekről maradt feljegyzés! –, alighanem területi összefüggés mutatkozna ezek és a vendégek települései közt. Olyanféle szomszédságra gondolok, amilyen *Torna* (az erdőispánsági központtá, majd megyeszékhellyé fejlesztett udvarház) és szomszédos falvai között található. *Torna* ui. nem csupán *Udvarnok* és *Méhes* faluval, hanem (*Bódfa*-) *Vendég*ivel és *Horvát*ival is szomszédos.

A hospesektől külön kell tárgyalni azokat a földesúri népeket, amelyek valamilyen kényszerítő körülmény hatása alatt elhagyták lakóhelyüket és urukat: elűzték őket, vagy helyzetüket elviselni nem tudván, elszöktek, s mindaddig kóboroltak, amíg be nem fogták őket. Ebben a többrétű mozgó elemben megkülönböztethetünk szabadokat, félszabadokat és rab cselédeket, de a hazaiak mellett számolnunk kell külföldről bemenekültekkel is.

Hogy a kényszerű helyváltoztatás István király korában mindennapossá vált, azt már az adott történeti helyzet is diktálta. Egy olyan állapotban, amikor a régi terméshozamok kötelei megromlottak, hogy új, mesterséges kereteknek és szigorúbb függőségek adják át helyüket, szükségszerűen bekövetkezett, hogy az új kereteket és függőséget elviselni nem akarók elhagyták régi helyüket.

Ebben a tekintetben bizonyára más megbírálás alá estek a termelőeszközzel rendelkező szabadok, a szegényebb, de önállóan gazdálkodó félszabadok és a nincstelen rab cselédek. A király földjén szolgálati birtokkal rendelkező szabadok a föld eladományozásával szabadon elköltözhettek, ha nem voltak hajlandók az új urat szolgálni. A szétbontott nagycsaládnak vári és udvari századokba való beosztása nem indított el rögtön vándormozgalmat, egyrészt, mert a félszabad kiscsaládok gazdaságilag önállókká váltak, másrészt, mert régi lakhelyükön maradhattak, s más helyen csak rosszabb sorba juthattak, harmadrészt életterük sem változott meg, mert a korábbi legelő közösségek helyébe az együttlakók faluközössége lépett. E viszonyok pedig lényegesen akkor sem változtak, ha a király egy egyháznak vagy főúrnak adta át őket. Még leginkább a nagyobb állatállománnyal rendelkező és mozgékonyabb lovas szolgák rétegéről tehető fel, hogy nem vállalták az új földesurat, s ha emiatt elűzték őket, szedték a sátorfájukat. Szabad harcosok mellett ezekre vonatkozhat István király rendelkezése a veszprémvölgyi monostor javára, miszerint „akik nem akarnak a monostor főnnhatósága alatt lakni... azokat űzzék ki arról a helyről, kedvük és akaratuk ellenére”. Az úr tulajdonában levő rab-cselédek nem költözhettek el, nem is űzték el őket, hanem legfeljebb eladták őket. Elsősorban ezek közül kerültek ki a szökött, kóbor, latinul *vagus*, *profugus* vagy *fugitivus* néven említett elemek.

Költözésre, szökésre jó alkalom kínálkozott az István halálát követő zűrzavaros évtizedekben, amikor az új renddel elégedetlenek önkényesen változtathattak sorukon; a várnépek és udvarnokok kiszakadhattak tízes-százas kereteikből, és a jobb helyzetet ígérő urak földjére telepedhettek. Ennek a királyi birtokállományt érzékenyen csorbító önkényes mozgalomnak akart gátat szabni már I. Endre, amikor Sarchas bíróval név szerint összeíratta a királyi népeket, majd Szent László, amikor legkorábbi törvényében elrendelte, hogy minden várnépet és ínt, aki más szolgálatába állott, vezessék a király elé (III. 2. §). Az intézkedések azonban nem akadályozták meg a királyi népek kiszakadását, ami most már csak szökés formájában történhetett. Ezért Kálmán törvényben tilalmazta, hogy szökött várnépet bárki a király engedélye nélkül magánál tartson (I. 39. §).

A nincstelen rab cselédek szökését, kóborlását és befogását ugyanúgy ítélték meg, mint az elbitangolt jószág befogását. A X. században bizonyára sok idegen fogoly

próbálkozott szökéssel, a rab-szolgák helyzetének a keresztény erkölcsi normák szerint való megítélése azonban javított helyzetükön, s talán ennek következménye, hogy István törvényei alig foglalkoznak vele. Csupán egy helyen van arról szó, hogy „ha valakinek vitéze vagy szolgája máshoz szökök”, s a tulajdonos követet küld ezek visszahozására, a követet tilos bántalmazni (I. 25. §). A *milesszel* együtt említett *servus* éppenséggel az „ínség” félszabad tagja is lehet.

A szökések az új szigorúbb rend eresztékeinek meglazulásával válhattak gyakoribbá. Az elsőkött kóborok egy része az erdők vadonában húzta meg magát, s csapatokba verődve rablásból élt. Ilyenekről számol be a XI. század derekán Mór pécsi püspök Szent Zoeradról (Szórádról) és Benedekről írt életrajzában. Benedek zobori szerzetes, követve Zoerard példáját, Trencsén közelében, egy Vág melletti cellában remetéskedett. 1060 táján rablók ölték meg, s e „latrokról” azt is megírja, hogy „csapataik legnagyobb részt a vadonban tanyáznak”, sőt alkalmilag az erdőben „összejönnek”, s egy-egy összecsapás után van, aki holtan marad ott. A szököttek legnagyobb részének azonban nem volt módja rá, hogy bevegye magát a Bakonyba, a Felvidék, Erdély vagy más szélterület erőrengetegébe; sokan talán nem is vágytak a félvad élet veszélyeknek kitett „szabadságára”, ahol szintén nem egyenlőség uralkodott, hanem ököljog s egy-egy rablóvezér parancsa. A kóborok nagy részét, akár akarták, akár nem, befogta egy földesúr, s mint sajátját dolgoztatta. Ez ellen hoztak törvényeket királyaink sorozatosan a XI. század második felében. Már I. Géza korában érvényben lehetett egy törvény arról, hogy a kóbor javakat, embert és barmot be kell adni a királynak, mert 1075-ben a király kiváltságot adott a garamszentbenedeki apátságnak alóla. Szent László legkorábbi törvényében úgy rendelkezett, hogy a „javszedő” (*rerum fugitivarum collector*) az általa összeszedett szökevények kétharmadát adja át a király poroszlójának, egyharmadát az ispánnak, tizedét pedig a püspök kapja (III. 13. §). Ugyanakkor elrendelte, hogy a befogott embert és állatot régi tulajdonosa visszaválthatja, s a befogót pénzbüntetés sújtja (III. 20–21. §). Hogy számuk elég nagy lehetett, mutatja, hogy a tolvajlás büntetésének kiszabásakor külön kategóriát állítottak a szabad és szolga mellett a szökött szolga (*servus profugus*) büntetésére (II. 14. §). Kálmán négy törvénycikkben rendelkezett a kóborok befogásának, kiváltásának és büntetésének (fejnyírás) körülményeiről (I. 41–44. §).

A felsorolt rendelkezések általában a hazai elűzött félszabadok és szökött szolgák sorsáról intézkedtek. Voltak emellett külföldről bemenekültek is; nyilván olyanok, akik magukkal hozták maradék vagyonukat, állataikat. Vagyonostól beköltözött besenyőket említ a Hartvik-legenda, s ha a beköltözés korát későbbre is kell tennünk, István korában bizonyíthatóan jöttek be a szláv szomszédságból. Mór pécsi püspök megírja Szent Szórádról, hogy István király korában Lengyelországból költözött be, és paraszti sorból (*ex rusticitate*) származik. Csaknem bizonyos, hogy parasztok állataikkal és javaikkal máskor is költöztek be; biztonságot azonban csak a csoportos bejövétel nyújtott, hiszen a magányos embert már a határvidéken kirabolták és rabságba taszították volna. A menekült szláv neve *zbe*g volt, s nyilván szláv földről bemenekült embert jelent az *uzbe*g (ejtsd: *üzbég*), akiről Szent László törvényében

intézkedett (III. 2. §). Arról szólván, hogy a más úrnak szolgáló várnépet és udvari ínt a király elé kell vezetni, azt is elrendelte, hogy az „üzbégeket”, bármilyen úrhoz csatlakoztak is, elő kell állítani, s ugyanúgy a király elé vezetni, mint félszabad hazai sorstársaikat. Ennek oka az, hogy minden külföldről bejött ember a király szolgálja lett. Ez alól kapott felmentést – mint említettem – a lengyel határ felé épített garamszentbenedeki apátság: ugyanis minden kóbor (*vagus*) és menekült (*profugus*) embert megtarthatott magának. Hogy külföldi menekültekről, azaz üzbégekről is szó volt itt, mutatja a rendelkezés azon kitétele, hogy „az apát magyar szokásjog szerint (*secundum consuetudinem Hungarorum*) tartozik ítélni felettük”. Ez azt jelenti, hogy a lengyel vagy cseh-morva üzbégek felett nem a lengyel vagy cseh-morva szokásjog, ill. törvény volt érvényben, hanem a befogadó országé. Ilyen szláv vidékről beköltözöttek helynévi emléke a Nyitra megyei *Üzbég* falu és a Szentendre melletti *Izbég*; mindkettő egy püspöki kúria árnyékában.

A szomszédságból való beköltözés szokott módja mindamellet nem a sima menekülés lehetett, hanem a vendégtelepesek előkészített útja, amit küldöttek váltása előzött meg, vagy éppenséggel egy telepítési megbízott (soltész) készített elő. Hogy szláv vendégek telepítése Könyves Kálmán korában nagy lendületet vett, azt erről szóló törvénye tanúsítja (I. 80. §). Az új vendégek letelepítése emellett további mozgást is okozott, mert ahol letelepítették őket, ott már gyakran lakott néhány régi lakos, s ezeket az új telepítéskor elűzték. Ezért kényszerült Kálmán rá, hogy védje az elűzött régi lakosok (*veteres coloni eiecti*) érdekeit is; elrendelte, hogy ha nincs földjük másutt, azaz ha nem kaptak művelésre földrészt más faluközösségben, akkor térjenek vissza eredeti lakhelyükre (I. 19. §), s így a jövevények kénytelenek voltak őket új telepes földközösségükbe befogadni.

A külföldi vendégekről szólván felmerül a kérdés, mi volt az oka, hogy Magyarországra István király korában, de ezt követően is „özönlöttek a vendégek”, mint a krónika írja.

Első oka maga a föld volt, amely termékenységevel kitűnt a szomszédos országok: az alpesi és dinári magas hegyvidék, az erdős Lengyel- és Oroszország, a száraz, köves Balkán és a keleti steppe tájai közül. Nemcsak az állattartásra nyílt mindenütt jó legelő és a földművelésre jó föld, hanem a szőlőművelésre is kiváló éghajlat és terep kínálkozott. Freisingi Ottó a XII. században nem győzte dicsérni termékenységét és szépségét, sőt el is irigyelte a magyaroktól.

A második ok, ami miatt „özönlöttek” ide a vendégek, a gazdasági érvényesülés lehetősége volt. Rab cseléd számára az emelkedést saját ház építése, állatok szerzése és önálló gazdaság kiépítése jelentette; önálló gazda számára pedig a lóval és kocsival való felszerelés, valamint a „hetes” és „lovas” szolgálaton át a szabad állapot felé való törekvés. A középkori Európában a ló és kocsi olyanféle magasabb státust biztosító vagyontárgy volt, mint manapság az autó. Márpedig a középkori Európa rendezett államaiban sehol másutt nem nyílt lehetőség rá, hogy egy *servus* még saját életében „lovas ember” legyen, csak Magyarországon. Itt még a rab cseléd felszereléséhez is adtak csődört és kancát, XII. századi adataink pedig arról tanús-

kodnak, hogy a vásárolt külföldi rab „családokat” lóval és kocsival ellátva földre ültették. Egy lengyel, cseh, német vagy „olasz” paraszt csak Magyarországon remélhette, hogy belátható időn belül lovagol, mint otthon a nemesek, és kocsival rendelkezik, mint a nagygazdák. De a bevándorolt kézműves és kereskedő is itt remélhette bizton, hogy bevándorlása után „őfelsége szállítója” lesz, a vitéz pedig a király zászlaja alatt harcol, s földbirtokot szerez.

A harmadik ok, ami miatt szívesen költöztek be, a szilárd jogbiztonság volt. A nyugati hűbéres országok a feudális széttagoltság állapotában, területenként és birtokonként változó jogviszonyokkal nem tudtak egységes jogrendet érvényre juttatni és elegendő biztonságot nyújtani a kiskirályok egymás elleni harcai közepette. Magyarországon csak István király törvényei érvényesültek, s a korszerű büntető törvénykönyvek, szigorúságuk ellenére, méltányos módon sújtottak szegény és gazdag bűnösre egyaránt. A törvény országos érvényesülését pedig egy többszörösen centralizált központi hatalom biztosította. A királyi várak és az alárendelt fegyveresek telepei az egész országot egységesen behálózták. Ezenkívül a királyi udvarházak és szolgálónépeik egy második országos szervezetet létesítettek, melyhez harmadikként az egyházszervezet csatlakozott, a király oldalán fungáló esztergomi érsektől, a fegyveresekkel rendelkező püspökökön át le a falusi plébánosokig. Olyanféle háromszorosan centralizált szervezet volt ez, mint egy-egy modern államban a katonaság, rendőrség és az uralkodó párt.

Hogy milyen hatalmat biztosított ez a királynak, arra Freisingi Ottó leírását szokták idézni. Még meggyőzőbben vallanak erről a XI–XII. századi visszaemlékezések, amelyek a Jeruzsálembe zarándoklók vagy a keresztes hadak útját beszélik el. Ezek arról tanúskodnak, hogy Magyarországon rendezett viszonyok uralkodtak, s ha a helységek építkezési szintje alacsonyabb is, mint Nyugaton, a vásárok ugyanúgy biztosítják minden szükséglet kielégítését, mint ott. De amint átléptek a Száván a „bizánci birodalomba”, nélkülözés, éhezés, sorozatos rablótámadás és görög várparancsok önkényeskedése várt rájuk, hogy az út ázsiai folytatásáról ne is szóljunk. A XI–XII. században a Szávánál és Erdélyben végződött a latin művelődésű Európa, s István király műve volt, hogy ezt a határt a Lajtától áttette vagy száz mérfölddel Keletre, elősegítve az itt lakók gyarapodását és új életlehetőséget teremtve a beilleszkedő vendégeknek.

Minden gyökeres változás a régi elhalásával és új viszonyok születésével jár együtt. A címben felvetett kérdésre pontosabb választ csak akkor adhatunk, ha a kérdést kettéválasztjuk: miben állt a régi, ami elhalt, és mi volt az új, ami megszületett?

Hogy István király alatt mi jött létre, az az egykorú adatok és a létrehozott konstrukció alapján fő vonalaiban megállapítható, noha pontosabb fogalmi meghatározása felett sok vita folyt. Az István korát megelőző gazdasági és társadalmi viszonyokra azonban egykorú írott forrással úgyszólván nem rendelkezünk, s így nem csoda, hogy az elhaló régi jellemzésére adott kép több mint hipotetikus volt; többnyire olyan ismeretanyagon épült fel, amelynek nem volt köze a IX–X. századi magyarsághoz.

A szkíták, hunok, belső-ázsiai türkök és a magyar kalandozó vitézek megjelenését tükröző leírások nomád pásztortársadalom elképzelését sugallták, olyan társadalomét, amely nagyjából egyenlően szabad harcosokból áll, noha a katonai demokrácia feltevése már a birodalomba szervezett nomádokra sem állhat meg.

Másik feltételezés szerint az ősmagyarok közel a honfoglalás koráig ősközösségi társadalomban éltek, s e társadalom sejtjei, a családok rokonság szerint álltak össze nagyobb-nagyobb egységekbe, nemzetségekbe és törzsekbe.

Ha a régi, elavult elképzelésekkel fokozatosan szakíthatunk is, az újonnan felmerült szempontok mind több és több megválaszolendő kérdést vetnek fel, amelyeket talán a jövő történeti szociológiai és régészeti kutatásai világíthatnak meg.

Válaszként a felvetett fő kérdésre az elmondottak alapján annyit engedhetünk meg, hogy az elmúlt X. századi társadalom alapsejtje a köznépi nagycsalád volt, amely annyi kiscsaládból állt, amennyi az együtt legeltethető állatállomány gazdaságos ellátását biztosítani tudta. De az már kétségbe vonható, hogy a rokon nagycsaládok alkotta nemzetségi alcsoport az egész honfoglaló társadalomban általános volt. Számolhatunk a tartós uralmi keretek kialakította nemzetségekkel és törzsekkel mint potenciális vagy tényleges etnikai csoportokkal, az ezek feletti uralom azonban

az erőviszonyok módosulása szerint változott, s így Géza és István nem kikristályosodott rendet tört meg a központosítással, hanem egy alakulásban levő társadalmat egy fejlettebb intézményes szervezetbe öntve megmerevített.

A X. századi magyar társadalmat a személyi függőség tartotta össze. Csúcsán a fejedelemség állott; a fejedelemtől függtek a magyarul úrnak, szláv néven vajdának nevezett törzsfők, akik az „uruszág”-ok (országok) népe felett gyakoroltak hatalmat. Az uraktól függtek a magyarul bőnek, szláv néven *zsupánnak* nevezett nemzetségfők, kisebb vármegyéni kiterjedésű hatalommal. Mindezek harcos jobbágyi kíséretükkel nyomták el és adóztatták a nagycsaládi molekulákból álló köznépet és dolgoztatták a fogoly rab-szolgákat.

E félnomád, barbár államszervezetet az István király rendezése nyomán létesült államtól döntő módon az különbözteti meg, hogy a X. századi személyi függőség helyébe az ezredfordulón az intézményi függőség lépett. Az uruszágok feletti örökletes hatalom megszűnt, és bár mutatkozik nyoma annak, hogy István alatt az „országok” élére kinevezett duxok kerültek, ez csak egy helyen, Erdélyben állandósult a vajdai méltóság alakjában. A törzsi alcsoportok (bevett elnevezés szerint „nemzet-ségek”) feletti uralom a király által időlegesen kinevezett comesek, ispánok kezébe ment át, akik a törzsfőktől és nemzetségfőktől elkobzott várakba tették székhelyüket. E várak, mint személyek fölött álló intézmények alá kapcsolták a korábban a vezéreknek szolgáló katonai kíséret javát és a paraszti gazdaságok harmadrészét, ami a várjobbágyosság és várnép kialakulásához vezetett. A fejedelem és családtagjai birtokában levő udvarok helyébe a királyi, királynéi és hercegi udvarházak szervezete lépett, s ezek élére is kinevezett tisztviselők (jóságkormányzók) kerültek. Jellemzi ezt az átalakulást, hogy amíg Géza és Sarolt udvarhelyeit gyakran személynevükkel jelölték, István és Gizella neve udvarházak nevében már nem rögződött meg. Mindamelllett a helységeknek nevet adó nép az új rend lényegét kezdetben nem ismerte fel, és az újonnan kinevezett ispánokban és a fő udvarházakba ültetett duxokban új birtokost látott; ezért következett be, hogy sok ispáni várat első ispánjáról, és néhány udvarhelyet a jövedelmét élvező duxról neveztek el.

A személyi függés helyébe lépő állandó intézményi függés klasszikusan nyilvánult meg az egyházi szervezetben. A világi fejlődéssel párhuzamosan a királyi székhelyén érsekség, a duxok székhelyein püspökségek és az ispáni várak mellett presbiteri egyházak létesültek, míg a királyi udvarházak mellett apátságok és királyi kápolnák épültek. Az egyházfők ugyanúgy intézményük révén váltak harcos jobbágyok és termelő szolgák uraivá, mint a királyi udvar vezető tisztségviselői és a várispánok. Az már a kora középkori egyház szemléletében gyökerezik, hogy az egyház a XII. századig a „személyes” birtoklás látszatát keltette, amikor földjei és népei birtokosaként az egyház védőszentjét jelölte meg.

Ha ezek után megkíséreljük a feudális átalakulás hazai megnyilvánulását summázni, a következőkben foglalhatjuk össze az ezredfordulón a felépítményben bekövetkezett változást: a kötött nagycsaládi tulajdon helyébe a földesurak kötetlen egyéni földtulajdona és a személyi függésű kíséret-viszony helyébe állandó intézmények

személytelen birtoklása lépett. Az intézmények stabilitása mellett a személyi viszonyok relatív mobilitása lett a további fejlődés záloga.

A személyi függés helyébe lépő intézmények rendje olyan jellemző vonás, amely a társadalom csúcsától a dolgozó tömegekig áthatotta a társadalmat. Ennek az „intézményesülésnek” más-más síkon való megvalósulása a nagyfejedelemség helyébe lépő királyság, a törzsfők „uruszágait” itt-ott felváltó rövid életű tartományok, a törzsi alcsoportok (nemzetségek) területén kialakított vármegyék, a fejedelmi udvarhelyekből és szolgálonépeikből kialakított királyi magánbirtok és királyi magánegyház-szervezet, a téli szállásból alakult falu, végül a nagycsaládi gazdasági üzemet felváltó, századokba szervezett kiscsaládi házi üzem.

Ami a nagyfejedelemséget illeti, Árpád egyeduralkodóvá válása óta utódai mindinkább igyekeztek tudatosítani azt a gondolatot, hogy a magyar fejedelemség Árpáddal együtt született, és csak az ő véréből valókat illeti meg a fejedelmi hatalom. Úgy tűnik, hogy István trónra lépésekor már nem volt számottevő ellenzék, amely az Árpád-ház legalitását vitatta volna, a 955-ben uralomra került Zolta-ág megéppenséggel szűkíteni igyekezett a kört a más ágbeli „senior” hercegek mellőzésével és az apáról fiúra való trónutódlás elvének érvényesítésével.

István gyakorlatilag ugyanerre törekedett, de azáltal, hogy Intelmeiben a keresztény királyeszményt állította az uralkodó elé követendő például, elvileg elébe helyezte az „ideális királyt” az árpádi sarjnak. Az Intelmekben szó sem esik az Árpádok uralomra termettségéről vagy az utódlás rendjéről, csak a keresztény királyeszmény követőjének trónra való jogosultságáról, és az uralkodás jelképezésére megjelenik egy elvont fogalom, a „korona”. István műve első fejezetét a „királyi korona megbecsülésére” való felhívással kezdi, az utolsót pedig azzal a tétellel, hogy „az uralkodói erények teszik teljessé a királyi koronát”. A királyi korona ezek szerint több, mint uralkodói jelvény, a királyság egyik s mindinkább előtérbe nyomuló jelképe.

A nomád fejedelmeknek öröklés jogán családhoz és személyhez kötött uralmához képest a „királyi korona” az elvben családhoz és személyhez nem kötött, de intézményesen állandósult királyság jelvénye. Ennek megszerzésére törekedett István 997-től, s ennek elnyerését (1000) emelte ki a kortárs Thietmar püspök. Az István kori országot jelképező korona tudatának látszólag ellentmond Istvánnak a koronázáskor veretett LANCEA REGIS feliratú és rajzú dénárja és a király jobbájával lándzsát tartó hiteles ábrázolása. Az ellentmondás feloldása abban rejlik, hogy a pápától nyert lándzsa a Rómától való spirituális függőséget jelképezte, míg a korona – bárkitől jött is – a világi uralom jelképe volt. Tanúsítja ezt II. Henrik 1014-i oklevele, amelyben „a világi uralom koronája” (*corona terreni imperii*) kitételt használ. Henrik a világi uralmat még elvben alárendelte Krisztus egyházának: 1002-ben törént trónra lépésekor a „szent” lándzsát részeltette előnyben, és 1014-i császárrá koronázásakor királyi koronáját a Szent Péter-templom oltára fölé függesztette, 1024-ben bekövetkezett halála után azonban a száli frank II. Konrád a szász dinasztia univerzális törekvéseivel végleg szakítva, a világi uralmat emelte a szentség piedesztáljára. Ennek jele, hogy káplánja, Wipo, a gyermek III. Henriknek 1028-ban társ-

uralkodóvá történt koronázására írt költeményében a világi uralom jelvényét, az ország koronáját „szent” jelzővel ruházta fel: *accepit sanctam regni coronam* (elfogadta az ország szent koronáját).

Az „országot” jelképező korona már a VI. századtól kimutatható, de bekerült a *corona regni* a koronázási ordóba is, amellyel Istvánt koronázták. A keresztény monarchiákban a korona a királyi jogok jelképévé vált, s hogy e jogok e szemléletben nem személyhez, hanem a királysághoz mint intézményhez kötöttek voltak, azt már a nyugati gót király által tartott toledói zsinaton (652) kimondták: „A királyt... a jogok teszik, s nem a személy” (*Regem... iura faciunt, non persona*). István korában a német dinasztiaaváltás nyomán jelentkeztek ismét az intézmény folytonosságát és személyek fölöttiségét hangsúlyozó nézetek. Az említett Wipo ezt mint II. Konrád 1025-ben tett nyilatkozatát így formulázta: „Ha a király el is pusztul, országa megmarad, miként megmarad a hajó, melynek kormányosa elesik.” (*Si rex periit, regnum remansit, sicut navis remanet, cuius gubernator cadit.*)

A királyi korona intézményszerűsége, személyek és dinasztiák fölött állása magyarázza meg, hogy miért örököthette István az Árpád-fiak mellőzésével Orseolo Péterre. Ekkor még az sem volt döntő, hogy ugyanaz a korona szolgál-e a királyság jelképéül.

A királyság mint *monarchia* elvben is megszüntette az *archónok*: törzsfők, vezérek uralmát. Gyakorlatilag e tekintetben István kedvezőbb helyzetben volt, semmint a köztudat feltételezi róla; elterjedt régi nézet szerint ui. István fő műve a törzsek megtörése volt.

Az etelközi törzsszervezet azonban már a honfoglalás nyomán bomlásnak indult s a X. században a vezérek erőviszonyai többször módosultak. Nem áll meg az a többek által vallott elképzelés, amely a fejedelmek korában szilárd törzsterületeket és rajtuk vezérlő törzsfőket tételez fel. Az Árpádok a kabarok felett uralkodó hercegekkel együtt katonai fölényben voltak bármely vezér felett, s a vezéreknek a törzsekkel való kapcsolata nem állapítható meg. A stabil törzsi területek feltevésével szemben az a nomád rendszer igazolható, legalábbis a gyulák esetében, mely szerint nemzedékenként más-más jövedelmet nyújtó folyami partszakaszt kaptak meg; elindultak a Duna felső szakasza mellől, hogy a Tisza, majd a Maros mentének birtoklása után Erdélybe jussanak.

Valószínű, hogy a folyami partszakaszok birtoklása még Géza idejében is jellemezte a főurak részesedését az uralomból, s éppen a berendezés változékony voltából következik, hogy a magyar törzsek területének semmilyen emléke nem maradt a krónikákban vagy az Árpád-kori politikai beosztásban. Egyedül a „kozár” kabarok hercegi uralom alatt levő territóriumáról emlékezett meg Anonymus, és ez élt tovább a dukátus formájában.

Halovány utalásokból arra következtethetünk, hogy István uralma első felében kísérletezett olyan territóriumok létrehozásával, amelyek 5–6 vármegyét öleltek fel, s ezek mintegy megváltozott formában folytatói lettek volna a fejedelem kori vezéri partszakaszoknak, uralmi területeknek. Az új territóriumok élére, hovatovább, rokonait és közvetlen híveit helyezte, úgy, mint azt I. Ottó tette volt a német hercegségekkel.

Ami a kabarok lakta dukátust illeti, ide István Árpád-házi herceget nem helyezhetett, mert Koppány halála után csak a gyermek Vazul és Szár László maradt Árpád nemzetségéből. Mivel a pannonthalmi alapítólevél három sváb *duxot* említ, megkülönböztetve őket a *comesektől*, valószínű, hogy István átmenetileg ezekkel töltötte be a dukátusokat. *Pázmány* szállásainak neve Biharban arra enged következtetni, hogy ő a bihari dukátust, *Hont* birtoklása a Garam vidékén arra, hogy ő a nyitrai dukátust, *Orci* szállása Somogyban pedig arra, hogy ő a somogyi dukátust nyerte el kormányzásra, ami ugyanúgy a dukátus intézményesülésének jele, mint a királyság: ezt is be lehetett idegenekkel tölteni. A dukátuson kívül csak ott maradt véletlen emlékezet territóriumokról, ahol ellenállásra és hadjáratra került sor.

Ami Ajtonyt illeti, Maros-jobbparti monostora Csanád felett, valamint nyári szállása Torda felett arra enged következtetni, hogy Géza idejében ő is ura volt egy hosszabb marosi partszakasznak, s mivel ez volt a fő sószállító út, csak mint Géza híve működhetett itt.

István a régi rendszer megváltoztatásával a Maros-völgyi részekben két territóriumot hozott létre: Erdélyt, melyet nagybátyjára, Gyulára bízott, és a Körös–Tisza–Al-Duna közét, melyben Ajtonyt erősítette meg. Az ellenzék soraiba átcsúszó két főúr leverése után Erdély kormányzását rokonára, Zoltánra, Ajtony territóriumát pedig unokaöccsére, Csanádra bízta.

E két helyen a később kialakított püspökségek nagyjából egybeestek a territóriumokkal. A bihari püspökség már jóval kisebb területet ölelt fel, mint a dukátus, ami pedig a többi püspökséget illeti, csak a győri esetében sejthető, hogy előzménye egy Rába menti „uruság” vagy territórium volt.

Amíg a püspökségek területe megszilárdult, a territóriumok, Erdély kivételével, megszűntek, s a közigazgatás bizonyára még István életében a territóriumokhoz képest decentralizált, a királyság szémszögéből centralizált vármegyei központokra épült.

A vármegyéről e helyütt csak azt a jellegzetességet hangsúlyozom, hogy keretét általában a törzsi alcsoportok (nemzetségek) fejeinek uralmi területei és várai szolgálták, berendezése pedig a korábban személyi függésben levő vitézeknek és közrendűeknek egy személytelen intézmény, a vár alá kapcsolása révén történt. Hogy e berendezésben István a korai bizánci és frank elemekből ötvöződött lombard-italiai territoriális *comitatusokat* és *arimann* katonabirtokokat is szem előtt tartotta, az valószínű.

A magyar vármegyétől független volt a személyi birtokban levő fejedelmi szálláshelyekből és szolgálónépeikből kialakított országos intézmény: a királyi, királynéi, ill. hercegi udvari birtokszervezet, melyben a központosítás egy bizonyos szakosítással járt együtt, amennyiben az azonos szolgálatot teljesítőket, földműveseket, szőlőműveseket, lovászokat, tárnokokat stb. külön-külön szervezetekbe tömörítették, élükre közvetlenül a királynak alávetett udvari méltóságokat állítva. Ezekből fejlődött a frank minták nyomán egész Közép-Kelet-Európában meghonosodott *comes palatinus* (nádor), *agazo* (főlovász), *infertor* (főtárnok), *camerarius* (főtárnok) stb. szervezete.

A királyi család udvarhelyei voltak kiindulópontjai a királyi egyházak szervezetének; a fő udvarhelyek mellett épült s azok birtokosszervezetéből javadalmazott püspökségek önálló intézménnyé válva országos szervezetet hoztak létre azáltal, hogy a vármegyei kereteket felhasználva a plébániák révén behatoltak a falvakba.

Hogy mennyiben jelentett István működése közvetlen átalakulást a faluszervezetben, arra csak nagy vonalakban kísérlehetek meg választ adni, a részletek tisztázása a jövő feladata.

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy elavult az a régi nézet, amely Szent Istvánnak tulajdonította a kóborló magyaroknak szilárd falvakba ültetését. Szabó István említett eredményei nyomán kétségtelenné vált, hogy a honfoglaló magyarság állandó téli szállással rendelkezett: ezt jelölték az ugor eredetű *falú* szóval. A falukhoz tartozó köznépi temetők a legtöbb esetben törés nélkül folytatódnak a X. századból a XI. századba. A kezdeti sima kerek hajkarikákat a 970-es évek táján váltja fel az S végű hajkarikák évszázados divatja, majd ezek mellett megjelennek I. István, I. Endre, I. László és Kálmán korhatározó pénzei. Székesfehérvár körül nem egy temető vezet át zökkenőmentesen István korán, s a Veszprém megyei Halimba nagy temetője is a megszállástól Könyves Kálmánig terjed, még ha itt-ott hozzátelepített népséggel is lehet számolni. Van olyan temető, pl. Sárbogárdon, ahol a honfoglalással kezdődött temetkezés a X. század végén abbamarad, de ez nyilván azért következett be, mert e vidékre Géza besenyőket telepített.

A X. századi faluhoz szántóföld és legelőterület is tartozott; a nagy állatvagyonnal rendelkező főemberek szállásaihoz nyilván több, mint a szegényebb harcos „jobbágyok” szállásaihoz. Mindez amellett szól, hogy István király alatt a településekben lényeges változás csak annyiban következett be, hogy a faluképben ekkor megjelenő templom kötötte a települést. István tevékenysége mégis átformálta a falu szerkezetét.

Az a felfogás, hogy a rokonsági falu szomszédsági falunak adta át helyét, csak megkötésekkel fogadható el. Az eltérő temetőtípusok eltérő településfajták tükrözői, s ezek nagycsaládi együtteseken kívül harcosok tizedeire, valamint közrendű ínség telepeire is mutatnak. Közülük több embertanilag már a X. században annyira kevert, hogy a közös leszármazás iránt méltán kétség merül fel.

Több, mint valószínű, hogy az eredeti ugor nemzetségi szervezet már a steppei tartózkodás alatt bomlásnak indult, és a köznépet a nomád szervezetű vezető réteg úgy „rendezte el”, „osztotta szét”, csoportosította át a főemberek kíváncsága szerint, ahogy az a türk és mongol társadalomban mindennapos gyakorlat volt. Ha ehhez hozzávesszük az itt talált szlávokkal és a kalandozások alatt nyert foglyokkal való összetelepítésnek, valamint a hazai földönfutók befogásának a lehetőségét, a X. századi „rokonsági falu” modellje kétségessé válik.

Az ma már alig vitatható, hogy a társadalom apajogú (patrilineáris) családokon épült fel, de ebből az is következik, hogy a békés időszakokban a gyarapodó család közösen gazdálkodó nagycsaládokká nőtt át, s így a X. század végi faluban több nagycsalád élt együtt, mely apai ágon szükségszerűen nem volt rokon, legfeljebb összeházasodás fűzte őket rokonságba.

István új rendje elsősorban e nagycsaládok szervezetén és gazdasági üzemén ütött rést, amikor tilalmazta a levirátust, és elrendelte, hogy mindenki szabadon feloszthatja javait, és feleségének, fiainak, leányainak, rokonainak vagy az egyháznak adományozhatja (I. 6. §). Ezzel indult el a több családra, ill. házra kiterjedő gazdasági üzemeknek egy-egy házra vagy „fűstre” való lebontása s a kiscsaládoknak országosan tízes-százaskeretekbe való szervezése, ami lehetővé tette a kollektív dolgoztatást és adóztatást, valamint a házankénti, fűstönkénti dézsmaszedést.

A társadalom szerkezetében ezek szerint olyan változás jött létre, mely az uralmat jelképező „koronától” a családi tűzhelyig érezette hatását.

1. A család szerkezetét illetően a többnejűséggel és levirátussal összefogott nagycsalád keresztény páros családokra bomlott le;

2. a gazdasági szerkezetben a nagycsaládi üzem kiscsaládi egységekre osztódott;

3. a tulajdonviszonyokat illetően a főemberek legelőterületeire és népeire elvben a király terjesztette ki jogát, s ezekből alig egy harmadrész jutott a király hívei örök-birtokába, és még kevesebb mint kishűbér a vitézek használatába;

4. a változó személyi függés viszonyait az állandó intézmények rendjébe sorolás váltotta fel.

Ha csupán az utóbbi jellegzetességet ragadjuk ki és állítjuk előtérbe, e változást párhuzamba hozhatjuk azzal, amit a kora középkori nyugati fejlődésben a személyi függésű államnak az intézményes állammá való átalakulásában határoztak meg.

István király a tulajdonviszonyok megváltoztatásával és a változó személyi függés helyébe rendszerezített állandó intézményekkel minden síkon hozzájárult a jogara alá tartozó társadalom átformálódásához. Ez az átformálódás pedig azt jelentette, hogy az egész Kárpát-medence népei számára, először a történelemben, a személyi függés és rabság különféle formái helyébe a keresztény monarchia közvetlen szolgálata vagy híveinek való alávetés lépett.

IRODALOM

Az alábbiakban első helyen bevezetőt adok István király és kora történetének forrásaiba és irodalmába, majd a továbbiakban a fejezetek sorszámát követve, minden fejezethez bibliográfia következik, amelyben közlöm a legszükségesebb forráshelyek idézetét is, lehetőleg az előadás rendjét követve. Ez bizonyos fokig pótolni hivatott a lábjegyzeteket. Ugyanakkor az összeállításban nem törekedtem az amúgy is elérhetetlen teljességre. Jobbára az újabb, közkeletű kézikönyvekre és a számomra elérhető tanulmányokra, cikkekre utasítom az olvasót, s az a körülmény, hogy valami kimaradt az összeállításból, nem jelenti csekélyebb értékelését, olykor csak annyit, hogy az irodalom összeállításakor nem volt számomra elérhető.

Az irodalom összeállításában nem törekedtem arra, hogy szigorú rendszer szerint rövidítsem a műveket, inkább arra, hogy az olvasó a rövidítés visszakeresése nélkül is tájékozódni tudjon a bibliográfiában. A gyakran említett művekre és folyóiratokra általában rövidítve hivatkozom, de első említésüknél és abban a fejezetben, ahol a mű fő forrásom, teljes címmel adom.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

ÁÁ = Árpád és az Árpádok. Szerk.: CSÁNKI D. Bp. 1907.

Abh. Preuss. Akad. = Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften

Acta Arch. Hung. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae

Acta Ethn. = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae

Acta Hist. Art. = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae

Acta Hist. Hung. = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae

Acta Hist. Szeged. = Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae.

Acta Orient. Hung. = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae

AECO = Archivum Europae Centro-Orientalis

Agrt. Szle = Agrártörténeti Szemle

Akad. Ért. = Akadémiai Értesítő

AÖG = Archiv für Österreichische Geschichte

- Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő
 Arch. f. Dipl. = Archiv für Diplomatik
 Arch. f. Urk. Forsch. = Archiv für Urkundenforschung
 Arch. Hist. Pont. = Archivum Historiae Pontificiae
 AUS Bp. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae
 AVSL = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde
 BANNER J.-JAKABFFY I. = BANNER J.-JAKABFFY I.: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája... [I.] Bp. 1954, [II.] 1954–1959. Bp. 1961, [III.] 1960–1966. Bp. 1968.
 BÁRCZI G.: SzófSz = BÁRCZI G.: Magyar szövejtő szótár. Bp. 1941.
 BARTAL A.: Gloss. = BARTAL A.: A magyarországi latinság szótára. Bp. 1901.
 BARTHA A.: IX–X. sz. = BARTHA A.: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968.
 BARTONIEK E.: MTF = BARTONIEK E.: Magyar történeti forráskiadványok. Bp. 1929.
 Bécsi Évk. = A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve
 Békefi Eml. = Békefi-Emlékkönyv. Bp. 1912.
 III. Béla Eml. = III. Béla magyar király emlékezete. Szerk.: FORSTER GY. Bp. 1900.
 BOUTRUCHE, R.: Seigneurie = BOUTRUCHE, R.: Seigneurie et féodalité. I. Paris 1968.
 Bp. okl. = Budapest történetének okleveles emlékei. Szerk.: GÁRDONYI A. I. Bp. 1936.
 Bp. Szle = Budapesti Szemle
 Budapest tört. I. = Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk.: GEREVICH L. Bp. 1973.
 Bud. Rég. = Budapest Régiségei
 CD Croatiae = Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I. Ed.: KOSTRENCIĆ, M., STIPIŠIĆ, J., ŠAMŠALOVIĆ, M. Zagreb 1967; II–XV. Ed.: SMIČIKLAS, T. Zagreb 1904–34.
 CSÁNKI = CSÁNKI D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890–1913.
 DAII–II. = Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio. Ed.: MORAVCSIK GY., JENKINS, R. J. H. I. Bp. 1949, II. London 1962.
 DIENES I.: HM = DIENES I.: A honfoglaló magyarok. Bp. 1972.
 DOPSCH, A.: WKz = DOPSCH, A.: Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit. I–II. Weimar 1921–22.²
 DU CANGE: Gloss. = DU CANGE: Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis. I–X. Niort 1883–88.
 DÜMLER, E.-KÖPKE, R. = DÜMLER, E.-KÖPKE, R.: Kaiser Otto der Grosse. Leipzig 1876.
 Egyet. Phil. Közl. = Egyetemes Philológiai Közlöny
 ELEKES L.: MÁT = ELEKES L.: A középkori magyar állam története megalapításától a mohácsi bukásig. Bp. 1964.
 ÉT = Élet és Tudomány
 Ethn. = Ethnographia
 EtSz = GOMBOCZ Z.-MELICH J.: Magyar etymológiai szótár. I–II. Bp. 1914–44.
 FEJÉR G.: CD = FEJÉR G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae 1829–44.
 FILOL. Közl. = Filológiai Közlöny
 FLORIANUS: Fontes dom. = FLORIANUS, M.: Historiae Hungaricae Fontes Domestici. I–IV. Quinque-Ecclesiis – Lipsiae 1881–85.

- Fol. Arch. = Folia Archaeologica
 Földr. Közl. = Földrajzi Közlemények
 GEREVICH T.: MRE = GEREVICH T.: Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938.
 GOMBOS = GOMBOS A. F.: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. I–III. Bp. 1937–38.
 GRAFF, TH.: Reg. Heinrich II. = GRAFF, TH.: Die Regesten des Kaiserreiches unter Heinrich II. 1002–24. Wien etc. 1971. (BÖHMER, J. F.: Regesta Imperii II/4.)
 Grundbegriffe = Grundbegriffe der Geschichte. 50 Beiträge zum europäischen Geschichtsbild. Gütersloch 1964.
 GYÓNI M.: Szórványeml. = GYÓNI M.: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp. 1943.
 GYÖRFFY GY.: Krónikáink = GYÖRFFY GY.: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948.
 GYÖRFFY GY.: Tanulmányok = GYÖRFFY GY.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959.
 GYÖRFFY GY.: Tört. földr. = GYÖRFFY GY.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963.
 Hadtört. Közl. = Hadtörténeti Közlemények
 Hazai Okmt. = Hazai Okmánytár. I–VIII. Győr–Bp. 1865–91.
 HBG = Handbuch der bayerischen Geschichte. Hg.: SPINDLER, M. I. München 1971.²
 HECKENAST G.: Szolg. = HECKENAST G.: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970.
 HIRSCH, S.: Jbb. Heinrich II. = HIRSCH, S.–PABST, H.–BRESSLAU, H.: Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich II. I–III. Berlin 1862–75.
 HODINKA A.: OÉMV = HODINKA A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916.
 HOLTZMANN, R.: GSKz = HOLTZMANN, R.: Geschichte der sächsischen Kaiserzeit (900–1024). München 1943.
 HÓMAN B.: MT = HÓMAN B.–SZEKFÜ GY.: Magyar történet. I–V.⁶ Bp. 1939.
 HÓMAN B.: ÖM = HÓMAN B. munkái. I–III. Bp. 1938.
 HÓMAN B.: SzLkGU = HÓMAN B.: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Bp. 1925.
 HORVÁTH J.: Stílusproblémák = HORVÁTH J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954.
 HORVÁTH M.: KESzM = HORVÁTH M.: A kereszténység első százada Magyarországon. Bp. 1878.
 HZ = Historische Zeitschrift
 ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
 JIREČEK, C. J.: GB = JIREČEK, C. J.: Geschichte der Bulgaren. Prag 1876.
 JSFOu = Journal de la Société Finno-Ougrienne
 KAINDL, R. F.: Beiträge = KAINDL R. F.: Beiträge zur älteren ungarischen Geschichte. Wien 1893.
 KARÁCSONYI J.: MNemz. = KARÁCSONYI J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Bp. 1900–01.
 KARÁCSONYI J.: SzIOkl. = KARÁCSONYI J.: Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Bp. 1891.
 KATONA S.: Hist. crit. = KATONA S.: Historia Critica Regum Hungariae... I–II. Pestini 1779.
 Kat. Szle = Katolikus Szemle
 KCsA = Körösi Csoma Archivum

- KKKK = Középkori kútfőink kritikuskérdései. Szerk.: HORVÁTH J.–SZÉKELY GY. Bp. 1974.
- KNIEZSA I.: SzIJöv. = KNIEZSA I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp. 1955.
- KOSÁRY D.: Bev. = KOSÁRY D.: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I–III. Bp. 1951–58.
- KRETSCHMAYR, H.: GV = KRETSCHMAYR, H.: Geschichte von Venedig. I. Gotha 1905.
- KSz = Keleti Szemle
- LÁSZLÓ GY.: HMNÉ = LÁSZLÓ GY.: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.
- LEDERER E.: FKM = LEDERER E.: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959.
- LIGETI L.: MTT = LIGETI L.: A mongolok titkos története. Bp. 1962.
- LK = Levéltári Közlemények
- MACARTNEY, C. A.: Studies = MACARTNEY, C. A.: Studies on the Early Hungarian Historical Sources. Bp. 1940.
- Magyaró. tört. demogr. = Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: KOVACSICS J. Bp. 1963.
- MÁLYUSZ E.: Zsigm. okl. = MÁLYUSZ E.: Zsigmondkori oklevéltár. I–II. Bp. 1951–58.
- MARQUART, J.: Streifzüge = MARQUART, J.: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903.
- MARSINA, R.: CDES = MARSINA, R.: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I. Bratislavae 1971.
- MEH = A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk.: GYÖRFFY GY. Bp. 1958, 1975.²
- MELICH J.: HonfMg. = MELICH J.: A honfoglaláskori Magyarország Bp. 1925–29.
- Melich Eml. = Melich Emlékkönyv. Bp. 1942.
- MGH = Monumenta Germaniae Historica
- MGTSz = Magyar Gazdaságtörténeti Szemle
- MHK = A magyar honfoglalás kútfői. Szerk.: PAULER GY.–SZILÁGYI S. Bp. 1900.
- MIKOLETZKY, H. L.: Reg. Otto II. = MIKOLETZKY, H. L.: Die Regesten des Kaiserreiches unter Otto II (955[973]–983). Graz–Köln 1950 (BÖHMER, J. F.: Regesta imperii II/2.)
- MIÖG = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung
- Misc. Hist. Eccl. V. = Miscellanea Historiae Ecclesiasticae. V. Louvain 1974.
- MITTEIS, H.: SHMa = MITTEIS, H.: Der Staat des hohen Mittelalters. Weimar 1953.⁴
- MKszle = Magyar Könyvszemle
- MMMk = Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei.
- MMűvelődéstört. = Magyar művelődéstörténet. Szerk.: DOMANOVSKY S. I–V. Bp. é. n.
- MNépr. = A magyarság néprajza. I–IV. Bp. [1934].
- MNT = A magyar nemzet története. Szerk.: SZILÁGYI S. I–X. Bp. 1895–98.
- MNy = Magyar Nyelv
- MOLNÁR E.: MTTŐÁ = MOLNÁR E.: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp. 1945, 1949.²
- Mon. Eccl. Strig. = Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ed.: KNAUZ, F. I–II. Strigonii 1874–82.
- Mon. Pol. Hist. = Monumenta Poloniae Historica
- MORAVCSIK GY.: BT = MORAVCSIK GY.: Byzantinoturcica. I–II. Bp. 1942–43, Berlin 1958.²
- MSzle = Magyar Szemle
- MTA I. Oszt. Közl. = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei

- MTA II. Oszt. Közl. = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei.
- MTI Évk. = A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve
- Művtört. Ért. = Művészettörténeti Értesítő
- NÉMETH GY.: HMK = NÉMETH GY.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930.
- Népr. Ért. = Néprajzi Értesítő
- NK = Numizmatikai Közlöny
- NNy = Népünk és Nyelvünk
- Nyíregyházi Múz. Évk. = A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve
- NyK = Nyelvtudományi Közlemények
- Nyőr = Magyar Nyelvőr
- OKISz = SZAMOTA I.–ZOLNAI GY.: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902–06.
- OSTROGORSKY, G.: GBS = Geschichte des byzantinischen Staates. München 1952.²
- OSTROGORSKY, G.–BARIŠIĆ, F.: Fontes = OSTROGORSKY, G.–BARIŠIĆ, F.: Fontes Byzantini Historiam Populorum Jugoslaviae Spectantes. Beograd 1960–.
- PAULER GY.: MNTÁrp. = PAULER GY.: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. I–II. Bp. 1899.²
- PAULER GY.: MNTSZI = PAULER GY.: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900.
- PAULY-WISSOWA: Realenc. = PAULY-WISSOWA: Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart.
- Pécsi Múz. Évk. = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs.
- PESTY F.: MVT = PESTY F.: A magyarországi várispánságok története. Bp. 1882.
- PRT = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Bp. 1902–.
- QFIAB Rom = Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken. Rom.
- Reg. Imp. = Regesta Imperii
- RUNCIMAN, S.: HFBE = RUNCIMAN, S.: A History of the First Bulgarian Empire. London 1930.
- SCHLESINGER, W.: Beiträge = SCHLESINGER, W.: Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters. I–II. Göttingen 1963.
- SCHMID, H. F.: Burgbezirksverf. = SCHMID, H. F.: Die Burgbezirksverfassung bei den slavischen Völkern. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. N. F. II/1. 1926. 81–132.
- SCHÜNEMANN, K.: DU = SCHÜNEMANN, K.: Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert. Berlin–Leipzig 1923.
- SEBESTYÉN GY.: MHM = SEBESTYÉN GY.: A magyar honfoglalás mondái. I–II. Bp. 1905.
- SF = Südost-Forschungen
- Sitzungsber. Akad. Wien = Sitzungsberichte der k. k. Akademie der Wissenschaften in Wien.
- ŠMILAUER, V.: HST = ŠMILAUER, V.: Handbuch der slawischen Toponomastik. Praha 1970.
- Somogy m. Lt. Évk. = Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. Kaposvár 1970–.
- SRG = MGH. Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannover–Leipzig–Berlin.
- SRH = Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed.: SZENTPÉTERY E. Bp. 1937–38.
- SZABÓ I.: FKM = SZABÓ I.: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Bp. 1966.

- SZABÓ I.: KMF = SZABÓ I.: A középkori magyar falu. Bp. 1966.
- SZABÓ K.: MVK = SZABÓ K.: A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig. Pest 1869. Száz. = Századok
- Székesfehérvár Évsz. = Székesfehérvár Évszázadai. Szerk.: FITZ J.–KRALOVÁNSZKY A. 1–2. Székesfehérvár 1967–72.
- Szentpétery Eml. = Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Bp. 1938.
- SZENTPÉTERY I.: Reg. Arp. = SZENTPÉTERY I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 1923–.
- SzIEml. = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk.: SERÉDI J. I–III. Bp. 1938.
- SZÜCS J.: Gentilizmus = SZÜCS J.: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. (Sajtó alatt.)
- TBM = Tanulmányok Budapest múltjából
- TESz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Szerk.: BENKŐ L.–KISS L.–PAPP L. I–III. Bp. 1967–76.
- TKALČIĆ, I.: Mon. ep. Zagr. = TKALČIĆ, I.: Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis saec. XII. et XIII. I–II. Zagrabiae 1873–74.
- TSz = Történeti Szemle: 1912–1930; Történelmi Szemle: 1958–.
- UHLIRZ, K.: Jbb. Otto II. = UHLIRZ, K.: Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto II. 973–983. Berlin 1902.
- UHLIRZ, M.: Jbb. Otto III. = UHLIRZ, M.: Jahrbücher des Deutschen Reiches unter... Otto III. 983–1002. Berlin 1954.
- UHLIRZ, M.: Reg. Otto III. = UHLIRZ, M.: Die Regesten des Kaiserreiches unter Otto III. 980–1002. Berlin 1956–57. (BÖHMER, J. F.: Regesta Imperii II/3.)
- UJb = Ungarische Jahrbücher
- VÁCZY P.: Erste Epoche = VÁCZY P.: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs 1935.
- VAJAY SZ.: Eintritt = VAJAY SZ.: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). Mainz 1968.
- Vierteljahrschr. f. S. Wg. = Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte
- WAGNER, H.: UB = WAGNER, H.: Urkundenbuch des Burgenlandes. I. Graz–Köln 1955.
- WAITZ, G.: Jbb. Heinrich I. = WAITZ G.: Die Jahrbücher des Deutschen Reichs unter König Heinrich I. Berlin 1885.³
- WENZEL G.: ÁUO = WENZEL G.: Árpádkori új okmánytár. I–XII. Pest–Bp. 1860–74.
- WERTNER M.: ÁCsT = WERTNER M.: Az Árpádok családi története. Nagy-Becskerek 1892.
- ZÁVODSZKY L. = ZÁVODSZKY L.: A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904.
- Z. f. Slav. Phil. = Zeitschrift für Slavische Philologie
- ZRG = Zeitschrift der Savignystiftung für Rechtsgeschichte

1. BEVEZETŐ – FORRÁSMUNKÁK

A kor forrásanyagára általában ld. BARTONIEK E.: Magyar történeti forráskiadványok. Bp. 1929. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve. I–3/b) 53–56; GOMBOS A. F., Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk.: SERÉDI J. Bp. 1938. III.

595–646; KOSÁRY D.: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. Bp. 1970. I. 223 kk.

A hazai elbeszélő források, közte a magyar krónikák, a legendák és az Intelmek legjobb kiadása: *Scriptores Rerum Hungaricarum...* Ed.: SZENTPÉTERY E. I–II. Bp. 1937–38; sok tekintetben ma is használható: FLORIANUS, M.: *Historiae Hungaricae Fontes Domestici*. I–IV. *Quinque-Ecclesiis-Lipsiae* 1881–85; ugyanezek magyar fordításai: PAIS D.: *Magyar Anonymus*. Bp. 1926, *Anonymus: Gesta Hungarorum*. Bp. 1975; TOLDY F.–SZABÓ C.: *Marci Chronica de Gestis Hungarorum*. Pestini 1867; Képes Krónika. *Chronicon Pictum*. Ford.: GERÉB L. Bp. 1964; VARJÚ E.: *Legendae Sancti Regis Stephani*. Bp. 1928; *Magyar Legendarium*. Ford.: TORMAY C. Bp. é. n.; István király emlékezete. Ford.: KURCZ Á. Bp. 1971.

A törvények legjobb kiadása: ZÁVODSZKY L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és szinati határozatok forrásai. Bp. 1904; faksimile: BARTONIEK E.: Szent István törvényeinek XII. századi kézírata. Bp. 1935; fordítása: *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénytörvények. 1000–1301. Ford.: NAGY GY. Szerk.: MÁRKUS D. Bp. 1899; Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. 1000–1526. Szerk.: LEDERER E. (Ford.: SZILÁGYI L.) Bp. 1964.

A külföldi elbeszélő forrásokra ld. *Monumenta Germaniae Historica*. Ed.: PERTZ, G. H. *Scriptores in fol.* sorozata I–XXX. Hannoverae 1826–1934 és a *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum in 8°* sorozatának a kútfők szerint megadott kötetei. Együttesen a magyar vonatkozások kiadva: GOMBOS A. F.: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. I–III. Bp. 1937–38. A bizánci forrásokra útmutatást ad: MORAVCSIK GY.: A magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1934. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve. I.–6/b) és *Byzantinoturcica*. I–II. Bp. 1942–43, Berlin 1958.² Az orosz forrásokra ld. HODINKA A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. A keleti forrásokra ld. A magyar honfoglalás kútfői. Szerk.: PAULER GY.–SZILÁGYI S. Bp. 1900. A fentiekén kívül a türk feliratok fordítását is tartalmazza: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk.: GYÖRFFY GY. Bp. 1958, 1975.² A dunai bolgár feliratokra ld. BEŠEVLEV, V.: *Die protobulgarischen Inschriften*. Berlin 1963. A délszláv forrásokra ld. RAČKI, FR.: *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*. VII. Zagrabiae 1877; OSTROGORSKY, G.–BARIŠIĆ, F.: *Fontes Byzantini Historiam Populorum Jugoslaviae Spectantes*. III. Beograd 1966. A lengyel vonatkozású forráskiadványok közül külön figyelmet érdemelnek a *Monumenta Poloniae Historica* kötetei és hozzá a *Nova Series*. I. *Relacja Ibrahima ibn Jakuba*. Ed.: KOWALSKI, T. Kraków 1946; II. *Galli Anonymi Cronica et Gesta Ducum sive Principum Polonorum*. Ed.: MAŁEZYŃSKI, K. Kraków 1952 és IV/1–2. *S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris vita*. Ed.: KARWASIŃSKA, J. Warszawa 1962–69.

XI. századi okleveleinkre vezérfonal: SZENTPÉTERY I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 1923–. Új kritikai kiadásuk: *Diplomata Hungariae antiquissima* címen készülöben. Szent István oklevelei nagyrészt kiadva együttesen: KARÁCSONYI J.: Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Bp. 1891. A legfontosabb okmánytárak: FEJÉR G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Budae 1829–44; WENZEL G.: Árpádkori új okmánytár. I–XII. Pest-Bp. 1860–74; Hazai okmánytár. I–VIII. Győr-Bp. 1865–91; Anjoukori okmánytár. I–VII. Bp. 1878–1920; MÁLYUSZ E.: Zsigmond-kori oklevéltár. I–. 1951–; *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. Ed.: KNAUZ, F. – DEDEK, C. L. I–III. Strigonii 1874–1924; A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk.: ERDÉLYI L. I–XII/B. Bp. 1902–16. A szász és száli frank házbéli császárok okleveleire ld.

a MGH *Diplomata regum et imperatorum Germaniae* sorozatának I–VI. kötete. Berlin–Hannover 1879–1959.

Az elbeszélő források kritikája tekintetében még ma is forgatható HÓMAN B.: A Szent László-kori *Gesta Ungarorum* és XII–XIII. századi leszármazói. Bp. 1925. Az egyes forrásokra és összefüggéseikre általában ld. a SZENTPÉTERY E. szerkesztette SRH elé latinul írt bevezetéseket, ahol DOMANOVSKY S. idevágó fontos tanulmányaira is történik hivatkozás. Az újabb irodalomból kiemelendő: MACARTNEY, C. A.: *Studies on the Early Hungarian Historical Sources*. Bp. 1940; *The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analytical Guide*. Cambridge 1953; GYÖRFFY GY.: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp. 1948; HORVÁTH J.: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954. Az ősgesta Kálmán-kori keletkezésére újabban ld. KRISTÓ GY.: A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikaírodalmunkban. Bp. 1968. 9, melynek krónikafejlődési elméletével egyébként nem értek egyet, és GYÖRFFY GY., MTA II. Oszt. Közl. 18 (1969). 224, hol a „hagyományhatár” kérdéséről is szó esik. Anonymusra újabban ld. GYÖRFFY GY.: *Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége*. ItK 1970. 1–13. 1.; Ákos mesterre: MÁLYUSZ E.: Az V. István kori gesta. Bp. 1971; Kézaira: SZÜCS J.: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában*. Száz. 107 (1973). 569–643, 823–873. Egyoldalú: CSÓKA L.: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967.

A régészeti irodalomra tájékoztatást ad: BANNER J.–JAKABFFY I.: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig. [I.] Bp. 1954, és a később megjelent pótlékok: [II.] 1954–1959. Bp. 1961, [III.] 1960–1966. Bp. 1968. Korszakunk hazai régészeti anyagát ismerteti: FEHÉR G.–ÉRY K.–KRALOVÁNSZKY A.–SZÓKE B.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Bp. 1962. A honfoglaló sírleletek átfogó ismertetése: HAMPEL J., MHK. 507–826; FETTICH N.: A honfoglaló magyarság fémművessége. Bp. 1937. (*Archaeologia Hungarica* XXI. 1–2.); a felvidéki emlékanyagra nézve ld. TOČÍK, A.: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. Bratislava 1968. A köznépi temetők irodalmát ld. a 3. fejezetben. A tárgyi emlékek megyék szerint rendezett topográfiáját nyújtja két megjelenés alatt álló sorozat: Magyarország műemléki topográfiája. Szerk.: DERCSÉNYI D. Bp. 1953–; Magyarország régészeti topográfiája. Szerk.: GEREVICH L. Bp. 1966–.

A régészeti feldolgozásokból kiemelendő az emlékanyagot néprajzi szempontból átértékelő LÁSZLÓ GY.: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944 és DIENES I.: A honfoglaló magyarok. Bp. 1972.

Az embertani kutatások terén LIPTÁK P. gazdag irodalmi munkásságából kiemelendő rövid összefoglalója *Acta Biologica Szeged* 16 (1970) 117–127. a szerző tanulmányainak címével és *Anthropologiai Közl.* 14 (1970). 85–90. doktori értekezésének téziseivel. Az avar és magyar leletanyag újabb összehasonlító vizsgálatát ld. ÉRY K., *Anthropologiai Közl.* 14 (1970). 7–34.

A korszakunkra vonatkozó nyelvészeti forrásanyagra ld. GOMBOCZ Z.–MELICH J.: Magyar etymologiai szótár. Bp. 1914–; SZAMOTA I.–ZOLNAI GY.: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902–1906; BÁRCZI G.: Magyar szófejtő szótár. Bp. 1941; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Szerk.: BENKŐ L.–KISS L.–PAPP L. I–III. Bp. 1967–76. Az újabb összefoglaló feldolgozásokból kiemelendő: BÁRCZI G.: Magyar hangtörténet. Bp. 1954; A magyar szókincs eredete. Bp. 1958. Az eredeti szókészlet: LAKÓ GY.: A magyar szókészlet finnugorelemei. I–. Bp. 1971–. A török jövevényszavakra még most is alapvető: GOMBOCZ Z.: *Die bulgarisch-*

türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki 1912. A szláv jövevényszavakra: KNEZSA I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp. 1955. Népszerű összefoglalás a legfontosabb irodalommal: BÁRCZI G.–BENKŐ L.–BERRÁR J.: A magyar nyelv története. Bp. 1967. A régi személy- és helynevek tanulmányozásába bevezetést ad: KÁLMÁN B.: A nevek világa. Bp. 1967; Névtudományi vizsgálatok. Szerk. PAIS D.–MIKESY S. Bp. 1960; Névtudományi előadások. Szerk. KÁZMÉR M.–VÉGH J. Bp. 1970. A Kárpát-medence régi helyneveire ld. MELICH J.: A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925–29; ŠMILAUER, V.: Vodopis starého Slovenska. Praha–Bratislava 1932; KNEZSA I.: Magyarország népei a XI. században. Bp. 1938. (SzIEmI. II. 367–472.). A foglalkozásnévből képzett helynevekre: HECKENAST G.: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970, és GYÖRFFY GY., TSZ. 15 (1972). 261–320; A törzsnevekre és vezérnevekre a fentiekben kívül ld. NÉMETH GY.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930; GYÖRFFY GY., Arch. Ért. 97 (1970). 191–238; KRISTÓ GY.–MAKK F.–SZEGFÜ L.: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I–II. Acta Hist. Szeged. 44 (1973) és 48 (1974) hibái ellenére kritikával használható, viszont KRISTÓ GY. szélsőséges módszertani elgondolásai (uo. 60 [1976]) aligha fognak a névtudományi kutatásban metodikai segítséget nyújtani.

Középkori földrajzunkra ld. CSÁNKI D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Bp. 1890–1913; GYÖRFFY GY.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963–.

A korszakra vonatkozó történeti irodalmat 1907-ig összeállította MANGOLD L. a CSÁNKI D. szerkesztette Árpád és az Árpádok c. dísműben. Bp. 1907. 367–394. Újabb irodalmi összeállítás: KOSÁRY D.: Bev. I. 1951, III. 1958; MEH 307–314. István királyra ld. CSAPODI CS., SzIEmI. III. 647–685. Az 1938-i évfordulóra kiadott műveket ismerteti: SINKOVICS I.: Szent István éve és a történetírás. Száz. 72 (1938). 420–432; a teljes irodalom és az ünnepi megemlékezések összeállítása: A Szent István emlékévk. Összeállította: MORAVEK E. Bp. 1940. 59–73. és folytatólag. Az azóta megjelent irodalmat kísérelte meg összefoglalni BOGYAY T.: Újabb Szent István kutatások. Három évtized magyar történeti munkájáról. Kat. Szle. 1971. 289–306.

Szent István megkoronázásának 900. évfordulójára tanulmánykötetet adott ki a Magyar Történelmi Társulat: Száz. 35 (1901). Pótkötet. 869–1062. István király halálának 900. évfordulójára a Magyar Tudományos Akadémia jelentetett meg hatalmas művet számos szerző tollából SERÉDI J. szerkesztésében: SzIEmI. I–III. Bp. 1938. A magas színvonalú tanulmányok mellett néhány vitatható értékű cikket is tartalmazó vállalkozásból nem kerekedik ki teljes életrajz, sőt korrajz sem. E mű ismertetésének külön kötetet szentelt ERDÉLYI L.: Ötven historikus szentistváni emlékművei. Szeged 1941, melyben a szerző a tanulmányok ismertetésén kívül egyéni nézeteinek adott hangot. A folyóiratok gyűjteményes különszámai közül kiemelkednek a Magyar Jogászegyleti Értekezések 6 (1938). 1–76. jogtörténeti méltatásai; további 25 folyóirat megemlékezéseire ld. MORAVEK E.: i. m. 61–63. Nem tekinthető tudományos vállalkozásnak két kisebb tanulmánykötet: LUKINICH I. szerkesztésében: Emlékezés Szent István királyról és birodalmáról. Magyar Nemzeti Szövetség. Bp. 1938, és az „Actio Catholica” kiadásában: Szent István. Első nagy királyunk élete és alkotásai. Bp. 1938.

Az István király életét tárgyaló történeti monográfiák közül első helyen érdemel említést az Acta Sanctorumban: Sept. I. Antverpiae 1746. 456–575, majd külön is megjelent: STILTING J.: Vita Sancti Stephani regis Hungariae. Jaurini 1747, és Cassoviae 1767, mely mindeddig a legterjedelmesebb István-életrajz.

Összefüggő életrajzot adnak a nagyobb magyar történeti monográfiák, mint KATONA S.:

Historia Critica Regum Hungariae stirpis Arpadianae. Pestini 1779. I. 1–470; HORVÁTH M.: *A magyarok története.* Pápa 1842. I. 28–49; MARCZALI H.: *A magyar nemzet története.* Szerk.: SZILÁGYI S. Bp. 1895. I. 233–311; PAULER GY.: *A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt.* Bp. 1899. I. 2 23–78; HÓMAN B.: *Magyar történet.* Bp. 1939. I. 6 181–240.

Az önálló István-monográfiák közül említést érdemel: PÓR A.: *Szent István király.* Pest 1871; HORN, A.: *Saint Étienne, roi apostolique de Hongrie.* Paris 1899; KARÁCSONYI J.: *Szent István király élete.* Bp. 1904; BALANYI GY.: *Szent István.* Bp. 1938; SCHREIBER, G.: *Stefan I. der Heilige.* Paderborn 1938. Terjedelmesebb, de szemlélete miatt is elavult: HÓMAN B.: *Szent István.* Bp. 1938; DEÉR J.: *Pogány magyarság – keresztény magyarság.* Bp. 1938, mely az egyéniség helyett inkább a társadalom életében bekövetkezett változást kísérte meg szellemtörténeti alapon bemutatni; MIHÁLYI E.: *Szent István élete és műve. I–II.* Bp. 1937; végül az 1938-as irodalom és egyéni nézetei összefoglalójaként BALOGH A.: *Szent István király, a honalapító.* Bp. 1946. Rövid marxista összefoglalás: MOLNÁR E.: *Szent István.* Bp. 1945; részletesebb életrajz: BÓNIS GY.: *István király.* Bp. 1956, melyhez ld. VÁCZY P. megjegyzéseit: *Száz.* 92 (1958). 265–345. és BÓNIS GY. viszontválaszát *Száz.* 93 (1959). 498–533. Nem tekinthető korszerű tudományos feldolgozásnak TARNÓCZI J.: *Szent István életműve és lelkivilága.* Bp. 1971. Az ezeréves születési évfordulóval kapcsolatban önállóan is megjelent összefoglalások: BALÁZS GY.: *István király, az államalapító.* Bp. 1968; BARTHA A.: *I. István király.* Bp. 1970; GYÖRFFY GY., *István király emlékezete.* Bp. 1971, 1973; SZÜCS, J.: *König Stephan in der Sicht der modernen ungarischen Geschichtsforschung.* *SF* 31 (1972). 17–40; KRISTÓ GY.: *I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban.* *Acta Hist.* Szeged. 40 (1972); GYÖRFFY GY.: *Megemlékezés István királyról születésének ezredik évfordulóján* (Pécsvárad, 1969. aug. 20.). Pécs 1974 [különnyomat: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 14–15 (1969–70), 127–132]; BOGYAY T.: *Stephanus rex.* München–Wien 1976 (magyarul és németül).

2. EURÓPA ÉS A MAGYAR NÉP

A magyar nép bizánci megnevezéseire ld. MORAVCSIK GY.: *A magyar történet bizánci forrásai.* Bp. 1934. 244–249; *Die archaisierenden Namen der Ungarn in Byzanz.* *Studia Byzantina.* Bp. 1967. 320–325; GYÓNI M.: *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében.* Bp. 1938. 36–40; a latin megnevezésekre ld. HÓMAN B.: *A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban.* *TSz* 6 (1917). 129–158, 240–258, 7 (1918). 1–22 = Hóman B. munkái II. 191–250; MNy 14 (1918). 64–67; vö. még a fenti irodalom mellőzésével Moór, E.: *Die Benennungen der Ungarn in den Quellen des IX. und X. Jahrhunderts.* *Ural-Altaische Jahrbücher* 31 (1959). 191–229.

A nomád és félnomád életmódra vonatkozó irodalmat ld. a 29. fejezetnél. A Szkitia fogalomra ld. GOMBOCZ Z.: *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány.* *NyK* 45 (1917–20). 129–194; GYÖRFFY GY.: *Krónikáink.* 48–55; MÁLYUSZ E.: *Krónikaproblémák.* *Száz.* 100 (1966). 718–720; vö. GYÖRFFY GY., *TSz* 14 (1971). 206. A kelet-európai népek Dzsajhánira visszavezethető ismertetését ld.: MHK. 150–196; vö. DOMANOVSKY S.: *A mezőgazdaság Szent István korában.* *SzIEml.* II. 309 kk. és CZEGLÉDY K. új fordításával: MEH. 1975. 84–94.

A kísérletnek a keleti társadalomszervezésben betöltött szerepére ld. Владимирцов, Б. Я.:

Общественный строй Монголов. (Монгольский кочевой феодализм.) Москва 1934; Le régime social des Mongols. Le féodalisme nomade. Paris 1948; MOLNÁR E.: MTTŐÁ. 1945. 79–80; NÉMETH GY.: Kun László király nyögérei. MNy 49 (1953). 304–318; GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 26–32; Die Rolle des buyruq in der alttürkischen Gesellschaft. Acta Orient. Hung. 11 (1960). 169–179; Szűcs, J.: König Stephan... SF 31 (1972). 22–23; A germán kíséretre ld.: SCHLESINGER, W.: Herrschaft und Gefolgschaft in der germanisch-deutschen Verfassungsgeschichte. Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters. Göttingen 1963. I. 9–52; a kíséret négy típusát választja szét: GRAUS, F.: Die frühmittelalterlichen Gefolgschaften und ihre Rolle bei der Entstehung der Staaten im Mittelalter. Československý Časopis Historický 13 (1965). 1–18; az orosz druzsinára fő forrás az Orosz Évkönyvek: Повесть временных лет. Ак. Наук СССР. I. 1950. és TRAUTMANN, R.: Die altrussische Nestorchronik. Leipzig 1931; irodalmára, mely összefügg az orosz állam eredetének kérdésével, ld. BOLENSKY, D., DAI II. 1962. 16–18; vö. még: BARTHA A.: Kijev és Itil. TSz 7 (1964). 223–254; SOLOVIEV, A. V.: L'organisation de l'État russe au Xe siècle. L'Europe aux IXe–XIe siècles. Varsovie 1968. 249–268; Черепнин, Л.В., Пути развития феодализма. Москва 1972. 159 kk.; a lengyel druzsinára ld.: BARDACH, J.: L'État polonais aux Xe–XIe siècles. L'Europe... (i.m.) 284, 296 kk.; a csehre és morvára: GRAUS, F., Das Grossmährische Reich. Praha 1966. 206 kk.

A „barbár” ókori jelentésére ld.: PAULY–WISSOVA: Realenc. IV. 2858 kk.; az Európával szembeállított „barbár” fogalomra ld. GOLLWITZER, H.: Zur Wortgeschichte und Sinndeutung von „Europa”. Saeculum 2 (1951). 161–172; HALETZKI, O.: Europa, Grenzen und Gliederung seiner Geschichte. Darmstadt 1957; Szűcs, J.: König Stefan... SF 31 (1972). 18 kk.; Uő: Gentilizmus, ld. TSz 14 (1971). 198 kk.

A nomádok és félnomádok államszervezésének kérdésére ld. GYÖRFFY GY.: Autour de l'État des semi-nomades: Le cas de la Hongrie. Études Historiques Hongroises 1975. Bp. 1975. 221–238, ahol a vonatkozó irodalom részben megtalálható.

3. HONFOGLALÁS ÉS MEGTELEPEDŐ TÁRSADALOM

A honfoglalás irodalmára ld. MANGOLD L., ÁÁ. 371–373; BANNER J.–JAKABFFY I. I. 506–521, II. 219–220, III. 211–213; GYÖRFFY GY., MEH. 1975.2 307–314. A források együttes kiadása PAULER GY.–SZILÁGYI S.: MHK; a hazai elbeszélő forrásokra SRH I; a bizánci források új kiadását ld. MORAVCSIK GY.: DAI I. 1949 (magyarul: 1950); Bölcs Leó Taktikája mint magyar történeti forrás. Száz. 85 (1951). 334–353; Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. Antik tanulmányok 4 (1957). 275–288; a vonatkozó források magyar fordítását ld. MEH. 1975.2

A honfoglalás történetét a források kritikai vizsgálatával adja: MARCZALI H., MNT I. 97–121; PAULER GY.: MNTSzI. 27–41, 145–159; HÓMAN B.: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Bp. 1923. 29–38; Uő: MT I.⁶ 115–121; GYÖRFFY GY.: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. Valóság 16 (1973/7). 1–16. A besenyő támadásra ld. Uő.: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. TSz 14 (1971). 281–288; Kortárs 21 (1977). 103–113. A tudományosan nem bizonyított „kettős honfoglalás” elmélet kifejtését ld. LÁSZLÓ GY.: A „kettős honfoglalás”-ról. Arch. Ért. 97 (1970). 161–190, és vitatható beállításban: Uő: Die ungarische Landnahme und ihre Vorereignisse. Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Red.: ORTUTAY GY.–GÜLYA J. Bp. 1975. I. 195–208. A tót nép-

név eredetére ld. KNIEZSA I.: A szlávok őstörténete. A magyarság és a szlávok. Szerk.: SZEKFÜ GY. Bp. 1942. 19–20; vö. GYÖRFFY GY., Száz. 91 (1957). 462. A magyar nép egysége-sülése, ill. néppé válása kérdésére és az eredetmitoszok szociológiai jelentőségére ld. SZÜCS J.: Gentilizmus, vö. TSz 14 (1971). 188–204. A kettősfejedelemségre ld. GYÖRFFY GY.: Kurszán és Kurszán vára. A magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglalás kori története. Bud. Rég. 16 (1956). 9–40; Uő: Tanulmányok. 127–160; az *Isten* szóra ld. uo. 80, a szarvas, mint vezető állat, vezéri mítoszelem voltára: uo. 113. A pogány hitvilágra és a vallás kezdeteire az irodalmat ld. a 26. fejezetnél. A nemzetségi címerekre ld.: GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 2–6; a hetes tagolódásra: uo. 105–106; a vezértörzset illetően a *Megyer* cáfolatára és a *Tarján* feltevésére ld. GYÖRFFY GY., Budapest tört. I. 257; vö. TSz 15 (1972). 315. A törzsnevek eredetére ld. NÉMETH GY.: HMK. 221–277; a törzsi helynevek társadalomtörténeti jelentőségére ld. GYÖRFFY GY., Névtudományi vizsgálatok. Szerk.: PAIS D.–MIKESY S. Bp. 1960. 27–33.

A megtelepedés idejét multa ábrázolását ld. HÓMAN B.: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Bp. 1923. 38 kk. A vezérnévsorok értékére ma már nem követhető: NÉMETH GY.: HMK. 222–224, 238–241; a névsorok forrásértékére ld. GYÖRFFY GY.: Krónikáink. 97–125. A honfoglaláskor keletkezett településnevekre ld. Uő, TSz 15 (1972). 294–295; a főemberek folyómenti szállásváltására: Uő, Arch. Ért. 97 (1970). 191–242; Szabolcs fejedelemségére ld. uo. 209–214.

A társadalmi rétegek régészeti szétválasztására a köznépét illetően ld. SZŐKE B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok. I. Bp. 1962; a köznép, középréteg és előkelők szétválasztását ld. DIENES I.: HM. 11–26. A nagycsaládi temetők mibenlétére ld. LÁSZLÓ GY.: HMNÉ. 125 kk.; a homorogi „tizes” temetőre ld. DIENES I.: Árpád fia Tarhos íjászáinak nyomában. ÉT 24 (1969/13). 610–615. Az embertanilag értékelt temetők közül Kérpusztára ld. NEMESKÉRI J.–LIPTÁK P.–SZŐKE B., Acta Arch. Hung. 3 (1953). 205–279; Sárbogárdra: K. ÉRY K., Alba Regia 8–9 (1967–68). 93–147; Kálra: Uő, Anthropologia Hungarica 9 (1970). 9–62; a halimbai temetőre TÖRÖK GY.: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jh. Bp. 1962; Majsra: Kiss A., Magyarország honfoglalás- és kora-Árpád-kori temetőinek leletanyaga. I. Baranya megye...(s.a.) A IX. századi előzményekhez ld. még: Sós Á.: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Bp. 1963; TÖRÖK GY.: Sopronkőhida IX. századi temetője. Bp. 1973; egymásra rétegződésre: BÓNA I.: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Bp. 1973. A késő avar és a magyar lakosság embertani közelállására ld.: LIPTÁK P.: An anthropological survey of Magyar prehistory. Acta Linguistica 4 (1954). 133–168; A magyarság ethnogenezisének paleoantropológiája. Anthropologiai Közlemények 14 (1970). 85–90; a két csoport közötti eltérésekre és a női sorozatokban mutatkozó közelállásra világít rá: K. ÉRY K.: Összehasonlító biometria vizsgálatok VI–XII. századi Közép-Duna medencei népességek között. Uo. 7–34. A legjellemzőbb sírmelléklet értékére ld.: KRALOVÁNSZKY A.: Adatok az ún. S végű hajkarika etnikumjelző szerepéhez. Arch. Ért. 83 (1956). 206–212; Adatok az ún. S végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. Uo. 84 (1957). 175–186. Az előzményekről is képet ad FODOR I.: Verecke híres útján. Bp. 1975. Az algyői ásatásokról Kürti B. tájékoztattott.

A dukátusnak a kabarok szállásterületéből való kifejlődésére a fő adatok és irodalom: Árpád fia Liuntika, mint a három kabar törzs *archónja*: DAI I. 174–177; vö. MARQUART, J. Streifzüge. 52 kk., 522; Árpád fia Zolta, mint a kazár és székely lakta Biharország ura: SRH I. 49, 101–105; a Nyitra-vidék, mint Tas fia Lél herceg szállásföldje: uo. 166, 291; mint Vazul lakhelye: uo. 173, 320; mint egy névtelen herceg országrésze 1042-ben: GOMBOS 96; Koppány

apja Zerind, mint a *ducatus* birtokosa: SRH I. 313. A dukátus illetén alakulását igazolta: MÁLYUSZ E., Melich Eml. 254–262; GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 36–96; LK 41 (1970). 227; Arch. Ért. 97 (1970). 214–222, 227–228; ehhez: Bors kun (kabar) vezér nagy távú Garam menti szállásait keleten kiegészíti a Tisza menti Borzsova vár (vö. NÉMETH P., Nyíregyházi Múz. Évk. 12–14 [1969–71]. 46 kk.) és a máramarosi Borsa (1365: *Bors*; 1475: *Borswafalva*, BÉLAY V.: Máramaros megye... Bp. 1943. 130), ami a nyitrai és bihar-nyiri dukátushoz kapcsolódik. Tagadja a dukátus etnikai előzményét KRISTÓ GY.: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974, amellyel azt az egyetemes fejlődéssel összhangban felismert törvényszerűséget is tagadja, hogy a kora feudális állam előzménye a megelőző barbár viszonyokban rejlik, és a területi szervezetek előzményei etnikai, törzsi és nemzeti alakulatok. Kristó a dukátus létrejöttét 1050 tájáról a király és a hercegek közti konkolyhintők művéből és a feudalizmus kialakulásának segítségével mint tudatos törekvésből vezeti le. Ez a vitatható elméleti alapvetés azonban felesleges, mert az 1050 előtti vonatkozó adatok és a régészet eredményei a „dukátus” X. századi meglétét igazolják. Vö. DIENES I.: A kisvárdai vár története. Kisvárdai 1961. 103, 132–137; MESTERHÁZY K.: Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai. Fol. Arch. 26 (1975). 99–115.

4. KALANDOZÁS ÉS ÉLETFORMA-VÁLTOZÁS

A kalandozásokra vonatkozó bibliográfiák: MANGOLD L., ÁÁ. 373–374; KOSÁRY D.: Bev. I. 39–41; BANNER J.–JAKABFFY I. I. 511–513, II. 220–221, III. 213; VAJAY SZ.: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte. Mainz 1968. 121–129; GEBHARD: Handbuch der deutschen Geschichte. Szerk.: GRUNDMANN, H. Stuttgart 1970. I. 9 209 kk. A források összeállítva: BARTONIEK E.: MTF. 50–51; FASOLI, G.: Le incursioni ungare in Europa nel secolo X. Firenze 1945. 229–233; VAJAY SZ.: I. m. 117–120. A források közel teljes gyűjteménye: GOMBOS I–III; fontosabb kútfők magyar fordításai: MEH.

A kalandozások történetét kronologikus rendben adja: KATONA S.: Historia critica primorum Hungariae ducum. Pestini 1778; SZABÓ K.: A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig. Pest 1869; PAULER GY.: MNTSZI; LÜTTICH, R.: Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Berlin 1910; FASOLI, G.: I. m. 91. kk.; VAJAY SZ.: I. m.

A kalandozások okairól való vélekedéseket ld. e feldolgozásokban és a bevezetőben adott történeti összefoglalásokban. Jellemző szellemtörténeti magyarázatot ad DEÉR J.: A magyar törzsszövetség ... külpolitikája. Kaposvár 1928. 14, aki a kalandozásokban tudatos nyugatra törekvést is lát. A válságelméletre ld. MOLNÁR E.: MTTŐÁ. 114 kk.; cáfolatát ld. BARTHA A.: I. István és kora. Népszabadság, 1970. aug. 12. sz. 6.

A félnomád életmódra ld. a 29. fej. és SZABÓ I.: FKM. 26 kk. A 20 000 lovasra ld. MHK. 167; vö. GYÖRFFY GY., Magyarország történeti demográfiája. Szerk. KOVACSICS J. Bp. 1963. 46. A százsországi hadjáratokra ld. Widukind Gestáját: GOMBOS 2660–62; a Sankt Gallen-i kalandra: uo. 448–452; a macedóniai kalandra: uo. 1475. Maszúdi 934-i adatára ld. MHK. 281; MEH.² 101; vö. MARQUART, J.: Streifzüge. 62.

A külföldi felkérések példái kalandozó had indítására: bolgárok: MEH.² 105; Bizánc: uo. 106; keleti frank birodalom: MHK. 316, 326; MEH.² 210; Lombardia: GOMBOS 1473–74; szlávok: uo. 2660 stb. A Bajorországon való szabad átjárásra ld. HÓMAN B.: ÖM II. 302–303; a szövetekezésekre ld. VAJAY SZ.: I. m.; a foglyok ejtésére ld. BÁLINT Cs., A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1968. 73; fogolykiváltásra ld. MEH.² 107; GOMBOS 1473, 2197. Provence-i

Hugo 937-i felkérésére Bizánc által ld. Konstantinos Porphyrogenetos: *De Cerimoniis*. CB I. 661–662; a felkérés alapján történt magyar kalandozásra Monte Cassino körül ld. GOMBOS 1449; a zsákmányon való osztozás módjára ld. SRH I. 375; olasz adóra ld. a nagyon jól informált, de olasz–magyar viszonylatban ködösítő Liutprand adatait: GOMBOS 1473–74. Az egyes kalandozó akciók lefolyására a megadott irodalmon kívül ld. GYÖRFFY GY., Magyarország története. 893–1116. Bp. 1973. 49–90 (kézirat). Bulcsú és Gyula megkeresztelkedéséhez ld. MORAVCSIK GY.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 53–57, 113; GYÖRFFY GY.: Bizánc szerepe a magyarok megtérésben. Kortárs 19 (1975). 1788–1792; RIPOCHE, J. P., Ungarn-Jahrbuch 6 (1974–75). 9–23.

A körtemplomokra ld. GERVERS-MOLNÁR V.: A középkori Magyarország rotundái. Bp. 1972; Kiszomborra XI. századközepi datálással ld. DÁVID K.: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Bp. 1974. 39 kk. „Türk” püspöki pecsétekre Szent Demeter képével ld.: LAURENT, V., Bulletin de la Société Historique Bulgare 16–17 (1939). 275–288; Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique 23 (1942). 147–158. Pl. I.; a Szent Demeter helynevekre és patrociniumokra ld.: MESTERHÁZY K.: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1968. Debrecen 1970. 166; Apostagra ld. GYÖRFFY GY., Száz. 87 (1953). 683; átfogóan: Uő: A magyar kereszténység kezdetei. ÉT 27 (1972). 13. sz. 609–612.

Az augsburgi csatára elsődleges forráshelyek: GOMBOS 199, 552, 2615–2616, 2663–2664; MEH.² 252–261; az irodalomból ld. DÜMMLER, E.–Köpke, R.: Kaiser Otto der Grosse. Leipzig 1876. 251–263; PAULER GY.: MNTSZI. 79–88; FASOLI, G.: I. m. 202–212; EBERL, B.: Die Ungarnschlacht auf dem Lechfeld (Gunzenlê) im Jahre 955. Augsburg 1955; BOGYAY, T.: Lechfeld. Ende und Anfang. München 1955. passim; WEINRICH, L.: Tradition und Individualität in den Quellen zur Lechfeldschlacht. Deutsches Archiv 27 (1971). 291–313. Bulcsú, Lél és Súr szálláshelyeire ld. GYÖRFFY GY., Arch. Ért. 97 (1970). 221–224; Olga megkeresztelkedésére ld. OSTROGORSKY, G.: GBS. 228. Apor 958-i hadjáratára ld. SRH I. 310–311, vö. GOMBOS 2197; a Botond-mondára ld.: MARCZALI H.: A Botond monda. Akad. Ért. 27 (1916). 90–100; MÁLYUSZ E.: Az V. István-kori gesta. Bp. 1971. 102–106. A tokaji kincs pénzeire ld. MHK. 573; HUSZÁR L., Acta Arch. Hung. 5 (1955). 101. Taksony házasságára és a besenyők beköltözésére ld.: SRH I. 113–117; vö. GYÖRFFY GY.: Besenyők és magyarok. Bp. 1940. 6 kk. A pesti izmaelitákra és bolgárookra ld.: SRH I. 115, és GYÖRFFY GY., Budapest tört. Bp. 1973. I. 258 kk. A 969–970. évi bulgáriai harcokra ld. SZABÓ K.: MVK. 322–329; SLATARSKI, W.N.: Geschichte der Bulgaren. Leipzig 1918. 67–71; OSTROGORSKY, G.: GBS. 234–237.

5. ISTVÁN ELŐDEI

A személyiség fejlődésére és az öröklött vonások kérdéseire történetileg is tanulságos: MÁTRAJ L.: Jellemtan (Karakterológia). Bp. 1943. 108 kk.

A hun hagyomány régi feltevésének tudományos megalapozása: GOMBOCZ Z.: A bolgár kérdés és a magyar hünmonda. MNy 17 (1921). 15–21, és széles történeti kitekintéssel több szerzőtől: Attila és hunjai. Szerk.: NÉMETH GY. Bp. 1940. Arra, hogy a magyar krónikákban jelentkező hun hagyomány európai hatásra az Árpád-korban alakult ki: MACARTNEY, C. A.: Studies. 214 kk., GYÖRFFY GY.: Krónikáink. 126–151. A hun történetre legújabbán ld. SZÜCS J., Száz. 107 (1973). 615 kk.

A bibliai származtatás kérdése általában ld. BORST, A.: Der Turmbau von Babel. Ge-

schichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker. I–VI. Stuttgart 1957–63. A kendék „Isten”-től való égi származásának kérdésére ld. GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 77–84, 130–160. Az Álmos-mondára ld. SRH I. 38, 165, 284; vö. GYÖRFFY GY.: Krónikáink. 38–47. Az Árpád-ház neveire ld. GOMBOCZ Z.: Árpádkori török személyneveink. Bp. 1915, 26, 47; NÉMETH GY.: HMK. 278–298; PAIS D.: Árpád nemzetségének személynevei. Névtudományi vizsgálatok. Szerk. PAIS D.–MIKESY S. Bp. 1960. 94–98; a Géza és Álmos névre ld. CZEGLÉDY K., MNy 52 (1956). 325–333; 68 (1972). 142–145; GYÖRFFY GY., Arch. Ért. 97 (1970). 197–199 és TSz 15 (1972). 316–317. Az Árpádok genealógiájára ld.: WERTNER M.: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek 1892; Árpád nemzetsége. ÁÁ. 125–135; DÖRY F.: Szent István családi története. SzIEML. II. 553–583; VAJAY SZ.: Géza nagyfejedelm és családja. Székesfehérvár Évsz. I (1967). 63–100.

Anonymus idézett részeit a 4, 53. és 55. fejezetből PAIS D. fordítása alapján adom. Arra, hogy a fenti jellemzés forrása Dares Trója-regénye, ld. GYÖRY J.: Gesta regum – gesta nobilium. Bp. 1948. 41. Anonymus korára ld. GYÖRFFY GY., ItK 1970. 1–13; Anonymus: Gesta Hungarorum. Bp. 1975. 7–23. Anonymus személyének Péter győri püspökkel való azonosítása (HORVÁTH J., ItK 1966. 1–52, 261–282; SÓLYOM K., uo. 54–84) és a mű írásának II. Endre korára tétele (VÁCZY P., KKKK. 13–37; HORVÁTH J., uo. 97–101) cáfolható érveken alapul, de az említett szerzők is bizonyítják, hogy III. Béla jegyzőjéről van szó.

A Gyulákra ld. VÁCZY P.: Ajtony és Gyula. Szentpétery Eml. 475 kk.; I. TÓTH Z.: Tuhutum és Gelou. Száz. 79 (1945). 63 kk.; GYÖRFFY GY., Arch. Ért. 97 (1970). 224 kk.

Géza jellemzése a nagylegendában: SRH II. 379.

Géza és Sarolt egyéniségére ld. Querfurti Bruno és Thietmar kortársi feljegyzéseit: GOMBOS 2203, 2297. Sarolt és Karold nevére ld. MELICH J.: HonfMg. 45–50. Géza feleségére, a Sarolt és Adelhaid körüli vitára a régi irodalmat ismerteti DÖRY F., SzIEmL. II. 556 kk. Adelhaidot tekintette Géza feleségének pl. KARÁCSONYI J., Turul 24 (1906). 97 kk., 27 (1909). 4 kk.; Sarolt után Adelhaidot újabban VAJAY SZ. i. h. 71 kk.; Sarolt mellett bizonyított a magyar krónikák egyértelmű vallomása (SRH I. 69, 291, 312) alapján KAINDL, R. F.: Beiträge. 40–44; PAULER GY.: MNTSZI. 187; MNTÁrp. I.² 381–382; NAGY G., Turul 24 (1906). 53 kk.; 25 (1907). 139; HÓMAN B.: SzLkGU. 90–91; GYÖRFFY GY., Somogy m. Lt. Évk. 1 (1970). 28 kk.; SZEGFÜ L., KKKK. 239–251. Adelhaid előfordulása a kései lengyel kútfőkben: GOMBOS 117, 145, 202, 453, 476, 566, 996, 2061. Adelhaid császárné kormányzóságára ld. HOLTZMANN, R.: GSKz. 316–326; életrajzára ld. PAULHART, H.: Die Lebensbeschreibung der Kaiserin Adelheid von Abt Odilo von Cluny. MIOG Erg. XX/2 (1962) 1–64.

6. A NYUGATI TÉRÍTÉS KEZDETE

Géza hercegekori szálláshelyeire ld. GYÖRFFY GY., Arch. Ért. 97 (1970). 222; a Taksony kori politikára ld. a 4. fejezetet. Géza ifjúkori háborúskodásáról szól a nagylegenda: SRH II. 379. Bulgária bizánci megszállására ld. SLATARSKI, W. N.: Geschichte der Bulgaren. Leipzig 1918. I. 67 kk.; RUNCIMAN, S.: HFBE. 217 kk.; OSTROGORSKY, G.: GBS. 236–237. A II. Ottó-Theofanu házasságra ld. DÜMLER, E.–KÖPKE, R. 479 kk., OSTROGORSKY, G.: GBS. 237. Görög vélemények a bizánci misszió abbamaradásának okairól és következményeiről egy görög polemikus mű ósláv fordítása alapján: THALLÓCZY L.: Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon. Száz. 30 (1896). 199–206; MORAVCSIK GY., SzIEmL. I. 399 kk.

Civakodó Henrik bajor mark-szervezésére ld. REINDEL, K., HBG I. 221–222. A nyugati té-

rítés kezdeteire a régebbi irodalmat ld. MANGOLD L., ÁÁ. 376–377; KOSÁRY D.: Bev. I. 68. Részletes taglálása: HORVÁTH M.: A kereszténység első százada Magyarországon. Bp. 1878; KAINDL, R. F.: Beiträge. 12 kk.; nem mindenben követhető: VOLF GY.: Első keresztény térítőink. Bp. Szle 85 (1896). 190 kk., 388 kk.; CSÓKA L., SzIEmI. I. 269–291; NÉMETH GY.: A magyar kereszténység kezdete. Bp. Szle 256 (1940). 14–30. Prunward és Bruno azonosítására ld. PAULER GY.: MNTSzl. 106, 189 kk.; GYÖRFFY GY.: A magyar kereszténység kezdetei. ÉT 27 (1972). 634. Bruno levelének szövegét ld. FEJÉR G.: CD I. 257; MGH. Ep. select. III. Codex epistolarum Tegernseensium. Ed.: STRECKER, K. Berlin 1925. 100–101. Ademár művének későbbi betoldására ld. GOMBOS 16. A nagyfejedelem-címre ld. VAJAY SZ., Székesfehérvár Évsz. 1 (1967). 63–64. A quedlinburgi találkozóra ld. DÜMLER, E.–KÖPKE, R. 501–506; HOLTZMANN, R.: GSKz. 224–225; SCHMID, H. F., MIÖG. Erg. XX/1. (1962). 87–88. A lengyel egyházi kezdetekre ld. KEHR, P.: Das Erzbistum Magdeburg und die erste Organisation der christlichen Kirche in Polen. Abh. Preuss. Akad. 1920. 1. sz.; BRACKMANN, A.: Die Ostpolitik Otto des Grossen. HZ 134 (1926). 242–256; KRETMAR, G.: Der Kaiser taufte Otto der Grosse und die Slawenmission. Kirchenhistorische Studien. Tübingen 1973.

Az egyházszervezés párhuzamosságára cseh, lengyel és magyar viszonylatban vö. GRAUS, F.: Böhmen zwischen Bayern und Sachsen. Zur böhmischen Kirchengeschichte des 10. Jahrhunderts. Historica 17 (1969). 5–42, melyhez ld. GYÖRFFY GY.: Structures ecclésiastiques de la Hongrie médiévale. Misc. Hist. Eccl. V. 159–161; BÜTTNER, H., Rheinische Vierteljahrsblätter 30 (1965). 1–22 és a Millenium Dioeceseos Pragensis. 973–1973. Wien–Köln–Graz 1974. cikkeit. Az ingelheimi zsinatra ld. DÜMLER, E.–KÖPKE, R. 491; a püspökavató szertartásra ld. VOGEL, C.–ELZE, R.: Le pontifical romano-germanique du dixième siècle. I. Città del Vaticano 1973. 199 kk. Szent Wolfgangra ld. GALLA F.: A clunyi reform hatása Magyarországon. Pécs 1931. 38–43; CSÓKA L., SzIEmI. I. 277; BUGMANN, K., Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens 78 (1967). 9–27. Wolfgang mellett Pilgrimre ld. SZABÓ K.: MVK. 345 kk.; HORVÁTH M.: KESzM. 55–69. II. Ottó 972 augusztusi levelei Einsiedelnek és Sankt Gallennek kiadva: MGH. Ottonis II. dipl. Hannoverae 1888. 24–26. sz. A Szent Gál-kultusz terjedésére ld. GYÖRFFY GY. i. h. A magyar nyelv szlovén egyházi terminológiájára ld. MELICH J., Akad. Ért. 14 (1903). 115–123; Szláv jövevényszavaink. Bp. 1903–5. I/2. 419 kk.; KNEZSA I.: SzlJöv. az idézett szavaknál. Pilgrim beszámolóját az első térítéstől ld. FEJÉR G.: CD I. 260–261. A Szent Vid-kultuszra ld. GRAUS, F. i. h. Az ereklyék szerepére ld. FICHTEAU, H.: Zum Reliquienwesen im früheren Mittelalter. MIÖG 60 (1952). 60–89. A passauai Szent István protomártír kultuszának hatásával Magyarországon általában számolnak a kutatók. Az esztergomi Szent István protomártír-templomra ld. LEOPOLD A., SzIEmI. II. 490–510. Arra, hogy Sabaria eredetileg Szombathelyet s nem Pannonhalmát jelentette, ld. legújabban VÁCZY P., KKKK. 19. A tours-i és Sankt Gallen-i szentek (Márton, Bereck, Gál, Otmár) tiszteletére ld. FALVY Z.–MEZEY L.: Codex Albensis. Bp. 1963. A frank–Rajna-vidéki szentkultuszt tükröző hazai liturgikus irodalomra ld. KNEWALD K. és RADÓ P. tanulmányait a 26. fejezetnél. A korona apostollemezeinek ír és Sankt Gallen-i kódexminiatúra rokonságára ld. GEREVICH T.: MRE. 269, 324. jegyz., vö. a képeket DEÉR J.: Die heilige Krone Ungarns. Wien 1966. Tafel LXVII. kk. Deér a 115–123. lapon tagadja a formailag legszembeütőbb hatást, egyrészt apró eltérések felmutatásával, másrészt azzal, hogy az ír kódexművészet közép-európai kisugárzása a IX. századtól elenyészett. Ha e rokonság mögött nem a korona felső részének 1000 előtti eredetét keressük, mint Gerevich tette, hanem a magyar udvarban a XII. századig őrzött ír–Sankt Gallen-i apostol-ábrázolás utólagos mintául vételét, Deér ellenérve elesik, s a részletek megformálásában a velencei iskolázottságú hazai

ötvös ténykedése is megengedhető. Az Ademár-interpoláció szentlándzsa-adatára a régebbi német felfogást helyesen cáfolta DEÉR J.: A magyar királyság megalakulása. MTI Évk. 1942. 1–88; a német vélemény nem meggyőző felújítása: UHLIRZ, M.: Die Taufe Stefans von Ungarn und die Verleihung der heiligen Lanze. Jbb. Otto III. 503–510; vö. e kérdéshez még DEÉR J.: Die heilige Krone Ungarns. Wien 1966. 195–196; KOVÁCS L.: A budapesti lándzsa. A magyar királyi lándzsa történetének vázlata. Fol. Arch. 21 (1970). 127–146 és alább a 12. fejezetnél.

Pilgrim passauai püspök hamisítványait kiadta FEJÉR G.: CD I. 123, 155, 158, 244, 247, 253, 260 kk., Frigyes salzburgi érsekét uo. 258. Vö. BRACKMANN, A.: Germania Pontificia. I. Berlin 1911. 154–166. Kritikájukra ld. DÜMLER, E.: Pilgrim von Passau und das Erzbistum Lorch. Leipzig 1854; LEHR, W.: Pilgrim Bischof von Passau und die Lorcher Fälschungen. Berlin 1909; ZIBERMAYR, I.: Noricum, Baiern und Österreich. München 1944. 364 kk.; WAGNER, H.: Urkundenfälschungen im Burgenland. Eisenstadt 1953. 5 kk., ZÖLLNER, E., MÖG 71 (1963). 221–236; MARSINA, R., Historische Studie XVI. 71–80; FICHTEAU, H., Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs 8 (1964). 81–100.

Querfurti Bruno ítéletét Saroltról ld. GOMBOS 2297; vö. hozzá WENSKUS, R.: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt. Münster-Köln 1956. 132 kk., 144. Adalbert életére ld. életrajzai új kiadását: KARWASINSKA, J., Mon. Pol. Hist. N. S. IV/1–3; vö. uő: Les trois rédactions de „Vita I.” de S. Adalbert. Roma 1960; összefoglalóan: HORVÁTH M.: KESZM. 76 kk.; VOIGT, D. H. G.: Adalbert von Prag. Berlin 1898; CSÓKA L., SzIEmI. I. 283 kk.; HOLTZMANN, R.: GSKz. 336 kk.; GIEYSZTOR, A.: Sanctus et gloriosissimus martyr Christi Adalbertus. Settimane di Studio del Centro... Spoleto 1967. 611–684. Adalbert utólag felnagyított szerepe a két Szent István-legendában: SRH II. 380, 486. Adalbert jelentőségét eltúlozza DVORNIK, F.: The Making of Central and Eastern Europe. London 1949. 149 kk. egyoldalú, aktuális politikai tendenciáktól sem mentes művében.

Latin kereszténységünk kezdeteiről legutóbb ADRIÁNYI G. (Ungarn-Jahrbuch 6 [1974–75]. 24–37) Csóka Lajost követve írt, és eljutott addig a felfogásig, amit magyar egyháztörténészek 1938-ban képviseltek.

7. GÉZA KÜLPOLITIKÁJA

Géza békepolitikájára ld. a nagylegendát: SRH II. 379. A Géza kori lovagok „sváb” voltára ld. SRH I. 188, 296, 298, 313. HÓMAN B. téves nézete a bajor–magyar szövetségről: X. és XI. századi történeti elemek a Nibelung-énekben. Egyet. Phil. Közl. 47 (1923). 44–78=ÖM II. 293–336 és MT I.⁶ 168, 171. Alsó-Ausztria területén folyamatos bajor közigazgatás vagy bajor–magyar szimbiózis nem meggyőző feltevése: REINDEL, K.: Herzog Arnulf und das Regnum Bavariae. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 17 (1954). 244 kk.; vö. még az irodalmat: VAJAY SZ.: Eintritt. 44–45. Arra nézve, hogy Ottó 955 után Magyarország felé békét tartott fenn, ld. REINDEL, K., HBG I. 221. Ibrahim ibn Jakub adatára ld. KOWALSKI, T., Mon. Pol. Hist. N. S. I. 146. A magyar uralom visszavonására Ausztria területén ld. UHLIRZ, K.: Jbb. Otto II. 94 kk.; VANCSA, M.: Geschichte Nieder- und Oberösterreichs. Gotha 1905. I. 182–242; HOLTZMANN, R.: GSKz. 250–342; POSCH, F.: Siedlungsgeschichte der Oststeiermark. MÖG. Erg. 13 (1941). 400–409; UHLIRZ, M.: Reg. Otto III. 518–519; LECHNER, K., Unser Heimat 24 (1953). 33–55, 112 kk.; ZÖLLNER, E.: Geschichte Österreichs. Wien 1966. 60–62; REINDEL, K., HBG I. 224 kk.; GOMBOS F. A., Száz. 45 (1911). 497–503. A Przemyszlada Csehország határainak 960–997 között a Tiszáig (!) való kiterjesztéséről RAT-

koš P. minden alapot nélkülöző térképes elképzeléseit ld. *Studia Historica Slovaca* III (1965). 18 kk.

Az osztrák és karantán markokra ld. főként HASENÖRL, V., AÖG 82 (1895). 419–562. A tolmácsokra és kölpényekre ld. GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 87–91; az 1193-i *Culpen* adatot ma már a Torontál (Keve) megyei *Kulpin* tóval azonosítom. A csehországi *Tlumačov* mint „villa Chodonum” örtelep (1325) ld. PROFOUS, A.–SVOBODA, J.: *Místní jmena v Čechách*. Praha 1957. IV. 342. Az alsó-ausztriai *Kilbingre* ld. WEISKERN, F. W.: *Topographie von Niederösterreich*. I. Wien 1769. 307.

A 970-i Leibnitz vidéki rendezésre ld. MGH. Ottonis I. dipl. 389. sz. Wachau 972. okt. 18-i adományára ld. MGH. Ottonis II. dipl. 27. sz.; a 979-i telepítésre ld. uo. 204. sz. A 991. évi magyar vereségre, mely a határ visszavonásával járt, ld. GOMBOS 187, 314, 677; vö. OETTINGER, K.: *Das Werden Wiens*. Wien 1951. 96 kk.; UHLIRZ, M.: Reg. Otto III. 518–519; ennek az év elejére való datálása és egy magyar támadás ellenakciójaként való feltüntetése alaptalan. Ez a datálás egy év nélküli passauai határmegállapító szöveg 991-re helyezésén alapul (UHLIRZ, M.: Reg. Otto III. 518–519, 1027. sz.; más dátumokat ld. MARSINA, R.: CDES I. 47); a XII. századi kódexben fenntartott szöveg azonban kétes hitelű; ehhez járul, hogy az „ad Marevinos terminos” inkább csak a XI. század elejétől fogadható el, amikor Morvaország lengyel, majd cseh uralom alatt újból önálló territóriummá vált; 991 előtt ui. a Bécsi-erdő fölött és mögött „Magyar végek” megjelölés volna várható. Ez a határleírás akkor készült, amikor Passau uradalma már nem volt határos Magyarországgal, s az országhatár a Fischta vagy Lajta volt. Boleszláv a 955-i csata után követte Ottót északra, és Magyarországot nem támadta, vö. DÜMLER, E.–KÖPKE, R. 265; BRETHOLZ, B.: *Geschichte Mährens*. Brünn 1895. I/2. 139 kk.; HOLTZMANN, R.: GSKz. 167. Szó sincs Csehországba nyomult magyar had 955-i vereségéről, mint az *Annales Sangallenses* Lélnek a csehek általi vereségéről szóló adatát magyarázza NOVOTNÝ, V.: *Česke dějiny*. Praha 1912. I/1. 485–489, s az ő nyomán SCHMID, H. F., MIÖG. Erg. XX/1 (1962). 82. A prágai püspökség alapítására ld. DÜMLER, E.–KÖPKE, R. 502–503; a püspökség hamis 1086-i határmegállapító levelének kiadását ld. WENZEL G.: ÁUO VI. 26; GLADISS, D., MGH. Heinrici IV. dipl. 390. sz. Kritikájára ld. az itt megadottak mellett SZABÓ K.: MVK. 382–383; SZALAY L.: *Geschichte Ungarns*. 1866. I. 53–54; PESTY F.: *Az eltűnt régi vármegyék*. Bp. 1880. II. 172; MARQUART, J.: *Streifzüge*. 135–139; ERDÉLYI L., PRT I. 40; PAULER GY.: MNTSZI. 146 és 151. jegyz.; HAUPTMANN, L., MIÖG 62 (1954). 146 kk.; BEUMANN, H.–SCHLESINGER, W., Arch. f. Dipl. 1 (1955). 236–250; SCHMID, H. F., MIÖG. Erg. XX/1 (1962). 87; MARSINA, R.: CDES I. 58–59. A tényleges 976-i alapításra ld. UHLIRZ, K.: Jbb. Otto II. 75; MIKOLETZKY, H. L.: Reg. Otto II. 713/d. sz.; a 976-i és 977-i politikai fordulatokra ld. UHLIRZ, K. i. h. 81, 91–93, 103.; MIKOLETZKY, H. L. i. h. 717, 750, 763. sz. A II. Ottó halálát követő zavarokra ld. HOLTZMANN, R.: GSKz. 292 kk.; UHLIRZ, M.: Jbb. Otto III. 10 kk.; Uő: Reg. Otto III. 417 kk. Civakodó Henrik III. Ottó elleni lázadásakor Ausztriának „barbárok” általi dúlására és Géza Melkből való visszanyomására ld. MGH. Ottonis III. dipl. 21. sz. és GOMBOS 519; vö. Uő, Száz. 45 (1911). 502. téves beállítással; UHLIRZ, M.: Reg. Otto III. 442; uo. 518–519 a 991-i osztrák győzelmet helytelenül kommentálja és kapcsolja össze az id. kétes hitelű passauai határmegállapító levéllel.

A lengyel kereszténység kezdeteire ld. Mon. Pol. Hist. III. 42; KEHR, P.: *Das Erzbistum Magdeburg und die erste Organisation der christlichen Kirche in Polen*. Berlin 1920; GIEYSZTOR, A.: *Les paliers de la pénétration du christianisme en Pologne au Xe et XIe siècle*. Studii in onore di Amintore Fanfani. Milano 1962. II. 329–367; bonyolult előadásban: DZIECIOL, W.: *The Origins of Poland*. London 1966. 138 kk. Az ezredforduló Lengyelországra a fő

forrás Thietmar, ld. Mon. Pol. Hist. I. 231–318; Boleszló meg nem határozott magyar feleségére ld. uo. 263 és GOMBOS 2203. A *Chronicon principum Poloniae* szerint is: *Boleslaus pridem filiam cuiusdam ducis Ungarie duxerat in uxorem*. Uo. 476. A pápai hűbért jelző Dago-me iudex felajánlására ld. Mon. Pol. Hist. I. 148–149; vö. BARDACH, J.: L'État polonais aux Xe–XIe siècles. L'Europe aux IXe–XIe siècles. Varsovie 1968. 311 kk.

A kijevi Oroszországra és külkapcsolataira ld. Пашуто, В. Т.: Внешняя политика Древней Руси. Москва 1968.

A macedónai központú bolgár cárságra ld. Златарски, В. Н.: История на българската държава през сръднит въкове. София 1927. I/2. 633 kk.; FERLUGA, J.: Le soulèvement des Comitopoules, Recueil des travaux de l'Institut d'Études Byzantines. 9 (1966). 75–84; ANTOLJAK, St.: Samuilovata drzsava. Skopje 1969; 1000 ans de l'insurrection des Comitopoules et de la création de l'État de Samuel. Skopje 1971; OSTROGORSKY, G.–BARIŠIĆ, F.: Fontes III. Beograd 1966; a Géza alatti bolgár–magyar jó viszonyra ld. FEHÉR G., KSz 19 (1920–22). 140; Uő, Száz. 61–62 (1927–28). 7 kk.; vö. DEÉR J., uo. 333 kk. A *Vazul* névre ld. MELICH J., NyK 33 (1893). 332; MNy 1 (1904). 66, 184–185; JAKUBOVICH E., uo. 17 (1921). 118, 23 (1927). 236.

8. GÉZA BELSŐ RENDJE

A Géza kezéhez tapadó embervérről már a nagylegenda szól: SRH II. 379. Idealizálása a nagylegendában: uo. 379–380, a kislegendában: uo. 394. Szent Gézára ld. FLORIANUS: Fontes dom. I. 89; vö. Kézainál: *Christo cognito duci Geichae* (SRH I. 192). Nem fogadható el TÓTH Z. mértéktelen bőséggel kifejtett feltevése a humanista Ransanus felhasználta állítólagos elveszett életrajzról: Szent István legrégebbi életirata nyomán. Száz. 81 (1947). 23–94, viszont Laskai prédikációszövege mögött kereshetünk egy olyan 1100 körül írt szentbeszéd-szöveget, mely az ismert legendákra támaszkodott, de írója kiegészítette hiteles adatokkal. Adelhaid lengyel idealizálására ld. GOMBOS 117, 145, 202, 476, 566, 996 stb.

I. Miklós pápa válaszelevelét Borisz cárnak ld. MGH. Ep. Karolini aevi IV. 568–690; Fontes latini historiae Bulgaricae. Serdicae 1960. II. 65–125. A *threptosz anthropolosz* 'etett ember' értelmezéseit idézi BEŠEVILIEV, V.: Die protobulgarischen Inschriften. Berlin 1963. 282–283. A bolgár társadalomra ld. DUJČEV, I.: Die Responsa Nicolai I. papae ad consulta Bulgarorum als Quelle für die bulgarische Geschichte. Festschrift des Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Wien 1949. I. 349–362.

A Géza kori udvarhelyekre ld. GYÖRFFY GY., Arch. Ért. 97 (1970). 207 kk. Esztergomra mint István szülőhelyére ld. SRH II. 394; további adatok: KNAUZ, F., Mon. Eccl. Strig. I. Esztergom kialakulására régebbi felfogás: SCHÜNEMANN, K.: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. Breslau 1929; DERCSÉNYI D.–ZOLNAY L.: Esztergom. Bp. 1956, s itt irodalom: 45–46; NAGY E., Acta Arch. Hung. 23 (1971). 181–198; HORVÁTH I.: Magyarország régészeti topográfiája. V. Esztergom és Dorogi járás. Bp. 1977 (s.a.); GYÖRFFY GY.: Vom Namen *Estrigen* bis zu *Parqan* (Die Ausbildung von Gran im Spiegel seiner Namen). Hungaro–Turcica. Studies in Honour of Julius Németh. Bp. 1976. 231–238.

A *Béla* személynévre ld. NAGY G., Turul 24 (1906). 62 kk.; GOMBOS Z.–MELICH J.: EtSz I. 344–345, kikkel szemben a *bojla* névből való eredeztetést komolyan számba vehetőnek tartja: BÁRCZI G.: Tihanyi alapítólevél. Bp. 1951. 64. A bolgár *bojla* és *bila* névalakokra ld. BEŠEVILIEV, V., Byzantinoslavica 16 (1955). 120–124; Uő: Die protobulgarischen Inschriften. Berlin 1963. 166, 221, 238, 299; MORAVCSIK GY.: BT II.² 93, 133, 355–356. A Beled–

Kolán–Kaján együttesre ld. SRH I. 291; GYÖRFFY Gy., Arch. Ért. 97 (1970). 229. Patára eltérően uo. 237 és KOVÁCS B., Arch. Ért. 101 (1974). 235–239; ld. SRH I. 73; Tonuzabára uo. 116–117; nemzetségére, a Tomajokra ld. KARÁCSONYI J.: MNemz. III. 104 kk.

Székesfehérvárra, mint Géza halála helyére ld. Ioannis Dlugossii Historiae Polonicae libri XII. Lipsiae 1711. I. 742–743; vö. PAULER Gy.: MNTSzI. 195; GYÖRFFY Gy., Székesfehérvár Évsz. 1 (1967). 21; FÜGEDI E., uo. 29; KRALOVÁNSZKY A., uo. 40.

Az udvarok típusaira ld. 17. fej. Géza milíciájának comeseiről beszél a kislegenda: SRH II. 394; 12 *princeps*éről az Altaichi Évkönyvek: GOMBOS 92. A miles-törzsnév kapcsolatra ld. GYÖRFFY Gy., Névtudományi vizsgálatok. Szerk. PAIS D.–MIKESY S. Bp. 1960. 27–34; Uő, Somogy m. Lt. Évk. 1 (1970). 21 kk. A bolgár Szalk (*Saleccus*) követre Liudprand ld. GOMBOS 1475. Az Óbuda melletti Örsre ld. GYÖRFFY Gy., Budapest tört. I. 256; Bátorkeszi (ma: Vojnice) X. századi harcosaira ld. TOČIK, A.: Die altmagyarische Gräbenfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1968. 58. Komárom megyére ld. GYÖRFFY Gy.: Tanulmányok 33–34; a harcos jobbágyság társadalmi helyzetére ld. 35. fej. A könnyűlovasság ijára ld. Cs. SEBESTYÉN K.: A magyarok ija és nyila. Szeged 1933; kopjájukra ld. KOVÁCS L.: A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsástemetkezésük. Alba Regia 11 (1970). 81–108; szabljájukra ld. TÓTH Z.: Attila's Schwert. Bp. 1930; KISS L.: A geszterédi honfoglaláskori sírlelet. Bp. 1938. Géza nehéz fegyvezetű seregére ld. LÁSZLÓ Gy.: HMNÉ. 123–124; BAKAY K.: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéseiről. Pécs 1965; vö. még KOVÁCS L.: A magyar honfoglaláskori fegyvertörténeti kutatások állásáról. Hadtört. Közl. 22 (1975). 515–29. Ibrahim ibn Jakub adatát Meskő seregére ld. KOWALSKI, T., Mon. Pol. Hist. N. S. I. 147; a sereg összetételére ld. GYÖRFFY Gy., Somogy m. Lt. Évk. 1 (1970). 21 kk.

Az adózásra ld. 2. és 24. fejezet, és a mongolokéra LIGETI L.: MTT. 137.

9. ISTVÁN TRÓNJÁNAK BIZTOSÍTÁSA ÉS KOPPÁNY LÁZADÁSA

A Koppány-lázadásra vonatkozó forráshelyek: SRH I. 189, 312–313, II. 381–382, 394–395; PRT I. 589; irodalma: PAULER Gy.: MNTÁrp. I. 26; MARCZALI H., MNT I. 234–236; KARÁCSONYI J., Turul 24 (1901). 110–111; BALOGH A., Kat. Szle 27 (1913). 844–850, ki helyesen cáfolja Karácsonyinak Koppány=Mihály azonosítását; vö. KARÁCSONYI J., uo. 1064–1068, fenntartva régi tévedéseit. A kérdéskör legjobb megközelítése: FERDINANDY M.: A lázadó Koppány mítosza. MSzle 32 (1938). 244–253; forráskritikai vizsgálat: GYÖRFFY Gy.: Koppány lázadása. Somogy m. Lt. Évk. 1 (1970). 5–30; Studia Turcica. Bp. 1971. 175–211.

Az Árpádok öröklési rendje feletti vitairódalom: ILLÉS J.: A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában. Bp. 1904; FRAKNÓI V.: A királyi trónöröklés rendje az Árpádoknál. Kat. Szle 27 (1913). 3–30; felfogását helyesen bírálja BALOGH A., uo. 845 kk.; FERDINANDY G.: A trónbetöltés kérdése az árpád házbéli királyok korában. Bp. Szle 154 (1913). 356 kk.; vö. hozzá DOMANOVSKY S., uo. 156 (1913). 367 kk.; NAGY G.: Trónöröklés az Árpádok alatt. Turul 37 (1914). 19–25; a szeniorátus mellett bizonyít BARTONIEK E.: Az Árpádok trónutódlási joga. Száz. 59–60 (1925–26). 785–841; kétségbe vonja R. KISS I. uo. 61–62 (1927–28). 733–765, 849–868; erre kitűnő válasz BARTONIEK E. uo. 63–64 (1929–30), 37–43 és DOMANOVSKY S. uo. 43–52; nem egészen megfelelő keleti analógiák bevonásával DEÉR J.: Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie. Szeged 1934. 88–97; erre találó válasz BARTONIEK E.: A magyar királyválasztási jog a középkorban. Száz. 70 (1936). 359–406.

Vö. még CSEKEY I.: A magyar trónöröklési jog. Bp. 1917; KIRÁLY J.: Az Árpád-korszakbeli magyar trónutódlás kérdése. Bp. 1929, kik a „választás” elvét emelik ki.

A szeniorátuson kívül a levirátus mellett tör lándzsát HÓMAN B.: MT I. 6 177; a magyar szeniorátus kialakulásához vö. GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 41, 77–85, 136–138.

A *Koppány* névre ld. NÉMETH GY., MNy 24 (1928). 149; MORAVCSIK GY.: BT II. 2 157; GYÖRFFY GY.: Besenyők és magyarok. Bp. 1940. 49; Uő, Somogy m. Lt. Évk. 1 (1970). 16. A Koppányszállásainál is jelentkező Szent Gál-patrocíniumokra ld. uő, Misc. Hist. Eccl. V. 160.

István születési évére a forráshelyekkel ld. DÖRY F., SzIEml. II. 562 kk.; az Isidorus-féle kormeghatározás (Etym. XI. 2, 1–8) alapján MÁLYUSZ E., LK 39 (1968). 202; vö. GYÖRFFY GY., Somogy m. Lt. Évk. 1 (1970). 5. A *Vajk* nevet a *Vojtehből* eredeztette PRAY G. nyomán WERTNER M.: ÁCsT. 37; török etimológiája NÉMETH GY.: HMK. 293–294; vö. hozzá VAJAY SZ., Székesfehérvár Évsz. 1 (1967). 69.

Koppány országának körülzárásáról várakkal, törzsi katonasággal és segédnépekkel: GYÖRFFY GY., Somogy m. Lt. Évk. 1 (1970). 17 kk.

A pajzsra emelés rítusa Bizáncban és a germánoknál: OHNSORGE W., MIÖG. Erg. XX/1. (1962). 111–112; SCHLESINGER, W.: Beiträge I. 85, 90. Az idoneitás kérdéséhez ld. MITTEIS, H.: Die deutsche Königswahl. 19442; Königswahl und Thronfolge in fränkisch-karolingischer Zeit. Szerk.: HLAWITSCHKA, E. Darmstadt 1975. Vö. még FERDINANDY M.: Az istenkeresők. Az Árpád-ház története. Bp. 1942. 31–32.

Gizella házasságát Civakodó Henrik halála (995) után közli Herimannus Augiensis (GOMBOS 1142), de még Géza életében a kislegenda (SRH II. 394), tehát 996. Irodalmához vö. WERTNER M.: ÁCsT. 38 kk.; SCHÜNEMANN, K.: DU. 37–39; GALLA F., SzIEml. I. 302–311; DÖRY F., uo. II. 569–570. Nem követhető UHLIRZ M. nézete (Reg. Otto III. 646), ki nem egykorú német források és közkeletű irodalom nyomán e házasság közvetlen előzményeként állítja be Vajk megkeresztelkedését és a térítés elindítását. Ezt jól látta már KAINDL, R. F.: Beiträge. 73–75. IV. Henrik herceg szerepére ld. 7. fej.; vö. még HIRSCH, S.: Jbb. Henrich II. I. 88–192; UHLIRZ, M.: Jbb. Otto III. 187 kk. A Bécsi-medence birtoklására vö. GOMBOS F. Á., Száz. 45 (1911). 503; LECHNER, K., Unser Heimat 24 (1953). 45 kk.; REINDEL, K., HBG I. 230 kk. Az *Ostarrichi* név feltűnése: MGH. Ottonis III. dipl. 232. sz.; II. Henrik adományai a Bécsi-medencében: 1002: MGH. Heinrici II. dipl. 22. sz.; 1021: uo. 459. sz.; II. Konrád 1025: MGH. Corradi II. dipl. 33. sz.

A dukátus kérdéséhez ld. 3. fej. Sz. Emmerám nyitrai templomának IX. századi előzményét tette fel pl. VÁCZY P., SzIEml. I. 258; GALLA F. uo. 307. Az újabb nyitrai ásatások nem igazolnak helyi kontinuitást; a IX. századi egyház Szentmártonnál, a Zobor alatt volt, vö. CHROPOVSKY, B.: The Situation of Nitra in the Light of archaeological Finds. Historica 8 (1964). 5–33. Arra, hogy Emmerám kultusza Csehországban sem maradt fenn, ld. GRAUS, F., Historica 17 (1969). 5–42. A zobori monostor legendás előzményeire ld. GOMBOS 801; történetére SÖRÖS P., PRT XII/B. 401 kk. Gizella bajor lovagjaira ld. SRH I. 190, 300; NAGY I.: Sopron vármegye története. Oklevéltár. Sopron 1889. I. 7–9; az *Ajka*- és *Igmánd*-nemre ld. KARÁCSONYI J.: MNemz. I. 79, II. 239.

Veszprém ostromára ld. SRH II. 395; GYÖRFFY GY., i. h. 7; A Vecellin utódok őrizte karddal való felövezés kérdésére ld. uo. 19–20; a somogyi katonai telepítésekre uo. 21. A Bő-, Harc- és Rád-nemre ld. KARÁCSONYI J.: MNemz. I. 275, II. 144, III. 1 kk.

A Koppány felnégyelésére hozott volgai bolgár analógiát ld. ZEKI VALIDI TOGAN, A.: Ibn Fadlan's Reisebericht. Leipzig 1939. 66; vö. GYÖRFFY GY., i. h. 21. Gerbert levelei a szkítiai eseményekről: UHLIRZ, M., MIÖG 59 (1951). 411–415.

10. ISTVÁN EGYÉNISÉGE

A szent és kegyetlen ellentmondás feloldása a Hartvik-legendában kezdődik, ld. 28. fej.; a további István-kép alakulására ld. EMBER GY.: Szent István a középkori magyar történetírásban. SzIEml. III. 259–277; ALSZEGHY Zs.: Szent István a magyar egyházi költészetben. Uo. 327–344; PINTÉR J.: Szent István a magyar világi költészetben. Uo. 347–354; VARGHA D.: Szent István király a magyar kódex-irodalomban. Uo. 357–421; összefoglalóan: SZEGFÜ GY.: Szent István a magyar történet századaiban. Uo. 3–80; BÓNIS GY.: István király. Bp. 1956. 140 kk.

Thietmar jellemzése a lengyel Boleszlórol: Mon. Pol. Hist. I. 261, 263, 265, 269; a cseh Boleszlávról uo. 266, 268; Vajkról uo. 264 és GOMBOS 2203. Thietmar szemléletére ld. LIPPELT, H.: Thietmar von Merseburg. Köln–Wien 1973.

A középkori királyság teoretikusairól általában ld. CARLYLE, R. W. és A. J.: A History of the Mediaeval Political Theory in the West. London 1950. I–IV.³; Das Königtum. Seine geistigen und rechtlichen Grundlagen. Vorträge und Forschungen. III. Lindau–Konstanz 1956. cikkei; LOT, F.–FAWTIER, R.: Histoire des Institutions Françaises au Moyen Age. II. Institutions royales. Paris 1958. 4–47. A kora középkori keresztény királyságról magyar szemszögből: VÁCZY P.: Die Königs-idee. Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs 1935. 50–91; a királyság fejlődésére Szent Ágoston, Izidor, a Karoling-királytűkrök és Gellért felfogásában: BALOGH J.: Szent István Intelmeinek forrásai. SzIEml. II. 239–262; vö. uő: Szent István király a „békefejedelem”. MNy 23 (1927). 452–461; Szűcs J.: Nemzet és történelem. Bp. 1974. 359–379.

István a német írnokok formuláiban: KARÁCSONYI J.: SzIOkl. 43, 49, 59–60; vö. MGH. Ottonis III. – Heinrici II. dipl. formuláit. Leodvinra ld. GOMBOS 969–970; az Intelmek bevezetése: SRH II. 619; Odilo levele: SzIEml. I. 459 és 21. fej. A legenda mint a szentté avatás szükséglete, ld. 28. fej. A nagylegenda István komolyságáról: SRH II. 390–391. Boleszló idealizálása Gallus Anonymus művében: Mon. Pol. Hist. N. S. II. 16–39; Boleszló epítáfuma: Mon. Pol. Hist. I. 320. A kislegenda István kegyetlenségéről: SRH II. 398–399; ebben „realisztikus” ábrázolás mellett Kálmán hatására ismert HORVÁTH J.: Stílusproblémák. 144; vö. RÓNAY GY.: István király legendái. Vigilia 36 (1971). 527 kk. László szigorú törvényhozására és előzményeire ld.: GYÖRFFY GY., A „lovagszent” uralkodása. TSz. 20 (1977). 3. sz. 536–540. Hartvik egyeztető István-képe: SRH II. 425 kk. Könyves Kálmán szemléletére GYÖRFFY GY.: Mo. tört. I. 258–259. Arra, hogy a krónika István-képe Kálmán korában alakult, ld. KAINDL, R. F.: Beiträge. 52–53; PLEZIA M., Acta Antiqua 7 (1959). 291–294; erre és a Vazul-ági szemléletre ld. KRISTÓ GY.: A történeti és politikai gondolkodás... krónikaíró munkánkban. Bp. 1968. 9; az „emlékezethatár” kérdésére és az őskrónika Kálmán-kori eredetére ld. GYÖRFFY GY., MTA II. Oszt. Közl. 18 (1969). 224–225.

Az István-zsolozsma latin szövege: FLORIANUS: Fontes dom. I. 90. Gyula jellemzését ld. 4. és 5. fej. István írni-olvasni tudására ld. SRH II. 394.

Deodatus-Tata téves Sanseverinói származtatására ld. PAULER GY., Száz. 13 (1879). 26; MÁLYUSZ E.: Az V. István-kori gesta. Bp. 1971. 30 kk. Tata falu Szent Móric-templomára ld. WENZEL G.: ÁUO. VI. 487. A Szent Mór tiszteletre ld. BRACKMANN, A.: Die politische Bedeutung der Mauritius-Verehrung im frühen Mittelalter. Gesammelte Aufsätze. Weimar 1941. 211–241.

Sámuel cár *rab Bozsi* megnevezésére ld. feliratát: SLATARSKI, W. N.: Geschichte der Bulgaren. Leipzig 1918. I. 72–73; a felirat eredetiségét vitató nem bizonyított kétély: PAVLOVIĆ

M.: L'építapne du tsar Samouilo. 1000 ans de l'insurrection des Comitopoules. Skopje 1971. 92–93.

István ábrázolása a koronázó paláston: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk.: FORSTER Gy. Bp. 1900. 8–9. és alább, 25. fej.; a kalocsai királyfejre ld. GEREVICH T.: MRE. 187–188. tábla.

11. FÜGGETLEN KIRÁLYSÁG LÉTREHOZÁSA

A Karoling-intézményekre általában ld. Karl der Grosse. Szerk.: BEUMANN, H. I. Düsseldorf 1965 (1968²) cikkeit; vö. még MAYER, TH.: Staatsauffassungen in der Karolingerzeit. Das Königtum. Vorträge und Forschungen. III. Konstanz–Lindau 1956. 169–184; FICHTEAU, H.: L'impero carolingio. Bari 1972; benne 369–405 bő irodalom DELOGU, P. összeállításában.

III. Ottó megújított Karoling-birodalmának részeként fogta fel Magyarországot UHLIRZ, M.: Jbb. Otto III. 510, amit helyesen cáfolt DEÉR J.: Die heilige Krone Ungarns. Wien 1966. 196; de nem fogadható el KOLLER, H. nézete sem, mely szerint István országa a Karoling-Pannonia megújítása lenne (Pannonien im 9. Jahrhundert. Millenium dioeceseos Pragensis 973–1973. Wien etc. 1974. 18).

A király szóra ld. KNEZSA I.: SzJöv. 268–269; TESz II. 494; a Metód-legenda *koroljára* KIRÁLY P., MNy. 70 (1974). 269 kk., 406 kk. Fajsz „král”-ra ld. GYÖRFFY Gy., Arch. Ért. 97 (1970). 206; Taksony *rexre* GOMBOS 1474; Gézára FEJÉR G.: CD I. 257 és fentebb 6. fej. Az Intelmek idézetére ld. SRH II. 620.

A királyság megalapításának nemzetközi hátteréhez a német császárság szemszögéből ld. SCHRAMM, P. E.: Kaiser, Rom und Renovatio. I–II. Leipzig–Berlin 1929; Uő: Kaiser, Basileus und Papst in Zeit der Ottonen. HZ 129 (1924). 424–475; BRACKMANN, A.: Kaiser Otto III. und die staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns. Abh. Preuss. Akad. Berlin, n. 1. 1939; Zur Entstehung des ungarischen Staates. Uo. n. 8. 1940; UHLIRZ, M.: Kaiser Otto III. und das Papsttum. HZ 162 (1940). 258–268, s őket követve TÓTH Z.: A Hartvik-legenda kritikájához. A szent korona eredetkérdése. Bp. 1942, kikhez viszonyítva a pápa szerepét hangsúlyozza: BALOGH J.: A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere. Száz. 66 (1932). 152–168; BAETHGEN F.: Die Kurie und der Osten. Deutsche Ostforschung 1 (1942). 310 kk. A német szempontú irodalmat joggal bírálja DEÉR J.: A magyar királyság megalakulása. MTI Évk. Bp. 1942. 1–88; III. Ottó császár és Magyarország az újabb történetírásban. Száz. 78 (1944). 1–35. A pápaság és császárság viszonyára ld. még HOLTZMANN, R. GSKz. 336–382; MAYER, TH.: Papsttum und Kaisertum im hohen Mittelalter. HZ 187 (1959). 1–53. III. Ottóra ld. még UHLIRZ, M.: Jbb. Otto III, hol 599–634 teljes irodalom található; Reg. Otto III. II/1–2; FERDINANDY, M.: Der heilige Kaiser Otto III. und seine Ahnen. Tübingen 1969. II. Szilveszterre ld. találón PAULER Gy.: MNTÁrp. I² 32–33; LUKINICH I.: II. Sylvester pápa. Kolozsvár 1901; EICHENGRÜN, F.: Gerbert (Silvester II.) als Persönlichkeit. Leipzig 1928.; UHLIRZ, M.: Untersuchungen über Inhalt und Datierung der Briefe Gerberts von Aurillac, Papst Sylvesters II. Göttingen 1957; LEFLON, J.: Gerbert. Saint-Waudrille 1946; WEIGLE, F.: Die Briefsammlung Gerberts von Reims. 1966. A lengyel államalapítás kérdéséhez és III. Ottó lengyelországi politikájához BRACKMANN, A.: i. m. és Gesammelte Aufsätze. Weimar 1941. 140 kk.; BEUMANN, H.–SCHLESINGER, W.: Urkundenstudien zur deutschen Ostpolitik unter Otto III. Arch. f. Dipl. 1 (1955). 132–250; GIEYSZTOR, A.: Christiana Respublica et la politique orientale de l'Empire. Renovatio Imperii. Atti della Giornata Internazionale di Studio per il Millenario, Ravenna 1961. 1963.

41 kk.; La Pologne et l'Europe au Moyen Age. Warszawa é. n.; GIEYSZTOR, A.–HERBST, S.–LESNODORSKI, B.: Le Millénaire de la Pologne. Varsovie 1964; LUDAT, H.: Piasten und Ottonen. An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Skizzen zur Politik des Ottonenreiches und der slavischen Mächte im Mitteleuropa. Köln–Wien 1971. 67–92.

II. Henrik hercegekori magyarbarát politikáját csak kihatásaiból ismerjük; életadatait ld. HIRSCH, S.: Jbb. Heinrich II. I. 175–192 és GRAFF, TH.: Reg. Heinrich II. 855 kk.; alig tartalmaznak utalást rá.

Asztrik-Anasztázra a forrásanyagot, kritikáját és a kérdés irodalmát ld. GYÖRFFY GY., MTA II. Oszt. Közl. 18 (1969). 199–225; Arch. Hist. Pont. 7 (1969). 79–113, melyhez pótlendő UHLIRZ, M.: Jbb. Otto III. 566–571. Utolsó éveit Adalbert életútja alapján rekonstruálhatók; erre az irodalmat ld. 6. fej. *Sclavania* Lengyelország régi neve volt, s a *Polonia* megnevezés 1000 előtt nem létezett, ld. LUDAT, H., An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Köln–Wien 1971. 71–73. Asztrik koronahozatali működésére ld. PRT I. 589; SRH II. 412–414; a korona pápai eredetére uo. és VII. Gergely levele: FEJÉR G.: CD I. 421–422; Arnulf és Bonizo hiradásai: GOMBOS I. 310, 421. Mivel ezek csak felfüggesztett lándzsáról tudnak, nem valószínű a történeti adatokat ismerő CIAMPINI J. 1693-i könyvében írt adata, miszerint „korona, lándzsa és magyar királyi jelvények” együtt voltak felfüggesztve a Szent Péter-bazilika Veronika-kapuja felett; idézi VAJAY SZ., KKKK. 343. A lengyel pápai felajánlásra ld. Mon. Pol. Hist. I. 148–149; a római–lengyel viszonyra ld. még Petrus Damiani: Vita S. Romualdi, ld. GOMBOS 2572–73; a Szent Péternek való felajánlás kérdéséhez vö. HORVÁTH M.: KESZM. 157–163; LÁNCZY G., Száz. 35 (1901). 905–921; nyugati példák: JORDAN, K.: Das Eindringen des Lehenswesens in das Rechtsleben der römischen Kurie. Arch. f. Urk. Forsch. 12 (1932). 13–120; SCHRAMM, P. E.: Geschichte des englischen Königtums im Lichte der Krönung. Weimar 1937. 32 kk. A hűbérur uralkodási éveit szerinti datálásra ld. GYÖRFFY GY., MTA II. Oszt. Közl. 18 (1969). 217.

12. KORONÁZÁS

A koronázó szertartásra általában ld. SCHRAMM, P. E.: Die Krönung bei der Westfranken und Angelsachsen. ZRG. Kan. Abt. 23 (1934). 117–242; Die Krönung in Deutschland bis zu Beginn des salischen Hauses (1028). Uo. 24 (1935). 184–332; BEUMANN, H.: Die sakrale Legitimierung des Herrschers im Denken der ottonischen Zeit. ZRG. Germ. Abt. 66 (1948). 1–45; magyar vonatkozásban TÓTH Z.: Attila's Schwert. Bp. 1930; BARTONIEK E.: A magyar királykoronázások története. Bp. é. n.; további irodalmára ld. KOSÁRY D.: Bev. I. 70–71.

A koronázásra fő forrás Thietmar, ld. GOMBOS 2203 és a legendák: SRH II. 384, 414. Időpontjára a régebbi felfogás 1001. aug. 15–23: KARÁCSONYI J., Száz. 35 (1901). 869–879; újabban és meggyőzően 1001. jan. 1.: HÓMAN B., MNy 23 (1927). 443–452; 1001 húsvétjára teszi, de nem meggyőzően UHLIRZ, M.: Jbb. Otto III. 370–373, 572–582. Ottó és Szilveszter itineráriuma ld. uő: Reg. Otto III. 739 kk.

Az ezredik év előtti Antikrisztus-várás irodalmát közli: UHLIRZ, M.: Jbb. Otto III. 346; Reg. Otto III. 778–779, de Eicken H. nyomán lebecsüli jelentőségét. A Róma-eszmével kapcsolatos végvárásra ld. WENSKUS, R.: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt. Münster–Köln 1956. 95–101. Vö. még FOCILLON, H.: L'an mil. Paris 1942; FERDINANDY, M.: Der heilige Kaiser Otto III. Tübingen 1969. 426 kk.; PELSŐCZY F., Vigilia 35 (1970). 529–531; apokalipszis-ábrázolásokkal XI. századi kódexből (Paris, Bibl.

Nat. ms. lat. 8878): LE GOFF, J.: La civilisation de l'Occident médiéval. Paris 1964. 87. és 89., 91. kép; a kor gondolatvilágába vezet beszöveggyűjteménnyel: DUBY, G.: L'An Mil. Paris 1967.

Domonkos érsekre ld. PRT I. 589–590; nevének írására BRESSLAU, H., Arch. f. Urk. Forsch. 6 (1918). 71–74, SZENTPÉTERY I., SzIEml. II. 173–180; személyére GALLA F., SzIEml. I. 315; GYÖRFFY GY., MTA II. Oszt. Közl. 18 (1969). 206 kk. Gaudentiusra ld. HOLTZMANN, R.: GSKz. 360; UHLIRZ, M.: Reg. Otto III. 1336. sz.; uő: Jbb. Otto III. 309–313, 538 kk. Anasztáz-Asztrik szerepére ld. PRT I. 589; SRH II. 414; a pápai bullára uo. 384 és GYÖRFFY GY. MTA. II. Oszt. Közl. 18 (1969). 219 kk. A XVII. században hamisított Szilveszter-bulla szövegét ld. FEJÉR G.: CD I. 274–277; vö. GOMBOS 2129; irodalmát ld. MANGOLD L., ÁÁ. 378–379; KOSÁRY D.: Bev. I. 55; melyből kiemelendő KARÁCSONYI J.: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Bp. 1891; Száz. 43 (1909). 361–376, 495–498; 44 (1910) 315–316; 47 (1913). 1–11; GALLA F.: Marnavics Tomkó János. Bp. 1940; TÓTH L., Turul 55 (1941). 63–70; ZIMMERMANN, H.: Papstregesten 911–1024. (Reg. Imp. II/5.) Wien 1969. 943. sz. Zelemér (Zvoimir) fogadalomlevelét ld. CD Croatiae. I. 139–140.

A LANCEA REGIS érmét GEDAI I. dolgozta fel kandidátusi disszertációjában: A magyar pénzverés kezdete. Bp. 1971; ld. rövidebben: István király denára. NK 70–71 (1971–72). 23–32; vö. opponensi véleményemmel: A magyar pénzverés kezdeteihez. Uo. 72–73 (1973–74). 35–41. A kérdésről rendezett vitatülés anyagát ld. Alba Regia 14 (1975). 249–288. Vö. még GEDAI I., Pécsi Múz. Évk. 17–18 (1972–73). 85–90. A Nemzeti Múzeum Éremtárában való kutatásnál Gedai István, a lelőhely meghatározásában Kiss Attila volt segítségemre. Esztergom város nevére ld. 8. fej. és mint verőhelyre: i. cikkem, 37. A lándzsa szerepére: uo. 38–39; ERDMANN, C.: Kaiserliche und päpstliche Fahnen im hohen Mittelalter. QFIAB Rom 25 (1934). 1–48; BEUMANN, H.: Wissenschaft vom Mittelalter. Köln–Wien 1972. 324–333; vö. még Lexikon für Theologie und Kirche: *Fahne* és *Lanze* címszó; PAULSEN, P.: Flügellanden. Zum archaeologischen Horizont der Wiener Sancta Lancea. Frühmittelalterliche Studien 3 (1969). 289 kk.; KOVÁCS L.: A budapesti lándzsa. Fol. Arch. 21 (1970). 127–146.

A felségjelvényekre általában ld. SCHRAMM, P. E.: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. (MGH. Schriften 13.) I–III. Stuttgart 1954–56; magyar viszonylatban: A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények... Szerk.: IPOLYI A. Bp. 1886; CZOBOR B.: A magyar koronázási jelvények. Bp. 1896; CZOBOR B. és NAGY G., III. Béla Eml. 98–114, 207 kk.; GEREVICH T.: MRE. 204 kk., 236 kk.; újabban KOVÁCS É., Acta Hist. Art. 5 (1958). 181–221; 15 (1969). 3–24; Művtört. Ért. 21 (1972). 1–14; Székesfehérvár Évsz. 2 (1972). 103–112.

A magyar koronára részletesen ld. 25. fej. István koronájára történetileg elhibázott: DEÉR J.: Die heilige Krone Ungarns. Wien 1966; vö. GYÖRFFY GY., ÉT 26 (1971). 58–63; VAJAY SZ., KKKK. 339 kk. Szent István kardjára ld. FETICH N.: A prágai Szent István-kard. SzIEml. III. 473–516; PETERSEN, J.: De norske vikingesverd. Kristiania 1919. A palástra ld. 21. és 25. fej.; a gyűrűre ld. SRH II. 438. és 28. fej.; a jogarra ld. LÁSZLÓ GY.: Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához. SzIEml. III. 517–558. Az országalmlára ld. SCHRAMM, P. E.: Sphaira, Globus, Reichsapfel. Stuttgart 1958.

A szerzetesek ellenőrzésére ld. SRH II. 452–453; Esztergomra mint koronázó városra ld. KNAUZ, F., Mon. Eccl. Strig. II. 28; vö. még az adatokat összegyűjtve uo. I. 30 kk.; a koronázás lefolyására SRH II. 384.

A koronázási szertartás szövege: VOGEL, C.–ELZE, R.: Le pontifical Romano-Germanique

du dixième siècle. Roma 1963. I. 246–261. A koronázás eszmei tartalmára az irodalmat ld. a királyságnál, 10–11, 40. fejr. A bambergi püspökség alapítására ld. MGH. Heinrici II. dipl. 170 kk.; BLOCH, H., Neues Archiv 22 (1897). 203 kk.; HIRSCH, S.: Jbb. Heinrich II. II. 17 kk.; HOLTZMANN, R.: GSKz. 430 kk.; GRAFF, TH.: Reg. Heinrich II. 940 kk.; vö. GYÖRFFY GY., MTA. II. Oszt. Közl. 18 (1969). 219 kk.

A ravennai zsinatra ld. MGH. Ottonis III. dipl. 396. sz.; csak részben követhetően UHLIRZ, M.: Jbb. Otto III. 369 kk.; Reg. Otto III. 794–796; vö. GYÖRFFY GY., MTA. II. Oszt. Közl. 18 (1969). 220–221. Imre 1198-i oklevelére: KNAUZ, F., Mon. Eccl. Strig. I. 156; a somogyvári Szent Apollinaris templomra ld. PRT I. 674, 691–692.

13. KÖZPONTOSÍTÓ HARCOK

E harcokra vonatkozó források Gyulát illetően: GOMBOS 92, 2203–04; SRH I. 41, 61, 68–69, 172, 291, 316, II. 492; Ajtonyra uo. I. 50, 89–90, II. 487–492, 505; az István-legendában ld. még uo. II. 381, vö. GYÖRFFY GY., Somogy m. Lt. Évk. 1 (1970). 6, és FLORIANUS: Fontes dom. I. 83. A Gyulák és Ajtony szállásaira ld. KARÁCSONYI J.: MNemz. I. 91 kk., II. 109 kk.; GYÖRFFY GY.: Krónikáink. 103–104, 113–115, 168–170; Arch. Ért. 97 (1970). 216–218, 224–226, 230 kk. Hómannak az Ajtony–Gyula-azonosságot illető téves feltevését (MT I.⁶ 178–179) helyesen cáfolta VÁCZY P.: Gyula és Ajtony. Szentpétery Eml. 475–506; MACARTNEY, C. A., AECO 4 (1938). 476–483. Prokuj és Gyula azonosságát bizonyította: PAULER GY.: MNTÁrp. I.² 69, 410; KAINDL, R. F.: Beiträge. 14; MELICH J.: HonfMg. 247–257; VÁCZY P.: i. h. 477–478; *Prok-uj* nevére ld. MELICH J. uo.; vö. az *uj* névelemre: FEHÉRTÓI K., MNy 66 (1970). 327 és GYÖRFFY GY., Arch. Ért. 97 (1970). 224–225.

Ajtony területiális uralmát igazolja a nagy Gellért-legenda és Anonymus, míg Gyuláét az Altaichi Évkönyvek és a Magyar Krónika, de Géza uralma alatt nem ez volt a helyzet, hanem egyrészt a fejedelem az egész országot (*totum regnum* ld. GOMBOS 2297) és a sóbányák egy részét kézben tartotta, másrészt a vezérek folyómenti országlása a későbbi territóriumokat keresztezte, mint arra a Maros mentén található szállásnevekből következtethetünk: *Zombor* Csanádban és utódaik, a Gyulák Erdélyben; *Ajtony* Csanádban és Erdélyben. A territóriumok alakulását a X. században az is gátolta, hogy a Krassó vidéki (s alighanem Kevére is kiterjedő) „fekete magyar” hercegi részek nem a „törzsfők” birtokában voltak, hanem az al-dunai szállásnevekből következtethetően *Zerind* és *Géza* kezében. *Ajtony* nevére ld. MELICH J., MNy 9 (1913). 352 kk.; GOMBOCZ Z.: Árpád-kori török személynéveink. Bp. 1915. 24; EtSz I. 41. *Galád* nevére ld. MELICH J.: HonfMg. 223; a nevéből képzett helyekre ld. GYÖRFFY GY., Arch. Ért. 97 (1970). 234; HALASI KUN T., Studies in Honour of Julius Németh. Bp. 1976. 298. A *Krassó* névre ld. MELICH J.: HonfMg. 25–30. A fekete magyarokra ld. GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 75–76; Arch. Ért. 97 (1970). 235; másként, színszimbolikai eszmefuttatással: HORVÁTH J., Székesfehérvár Évsz. 1 (1967). 105–107. Brunóra ld. KAINDL, R. F.: Beiträge. 62–65; VOIGT, D. H. G.: Brun von Querfurt. Stuttgart 1907; WENSKUS, R.: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt. Münster–Köln 1956; Zeitschrift für Ostforschung 5 (1956). 524–537.

Ajtony „görög” orientálódására ld. SRH II. 489. és MORAVCSIK GY., SzIEml. I. 404; Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 56; KRISTÓ GY., Acta Hist. Szeged. 18 (1965). 12–13. Ajtony „bolgár” kereszténységének feltevése: FEHÉR G., KSz 19 (1920–22). 151; Száz. 61 (1927). 10; GYÓNI M., MNy 42 (1946). 43–49; Études Slaves et Roumaines 1 (1948). 151;

GYÖRFFY GY., MTA II. Oszt. Közl. 2 (1952). 333–335; KULCSÁR P., Acta Hist. Szeged. 3 (1958). 31–32; DÁVID K.: Az Árpád-kori Csanád megye művészeti topográfiája. Bp. 1974. 17–18, mellyel szemben görög kereszténysége mellett foglaltam állást: Művtört. Ért. 23 (1974). 333. II. Bazileiosz szövetségkeresése a bolgárok hátában: OSTROGORSKY, G.: GBS. 246.

A Gyula-történet forráskritikájához vö. Annales Hildesheimenses. SRG. Ed.: WAITZ, G. Hannoveriae 1878. 29; Annales Altahenses. SRG. Ed.: OEFELE, E. Hannoveriae 1891. 16; VÁCZY P., i. h. 477–506; MACARTNEY, C. A., AECO 4 (1938). 472; I. TÓTH Z., Száz. 79–80 (1945–46). 21–84; GYÖRFFY GY.: Krónikáink. 168–170; Székesfehérvár Évsz. 1 (1967). 23–24. A dél-erdélyi magyar törzsnevekre ld. KRISTÓ GY.–MAKK F.–SZEFGÜ L., Acta Hist. Szeged. 44 (1973). 34; TÖRÖK S.: Településtörténeti tanulmányok és határproblémák a Kárpát-medencében. Garfield 1973. 45. Zsomborra és Zoltánra ld. Arch. Ért. 97 (1970). 225–227.

Ajtony leverésének időpontja régóta vitatott kérdés; a régi véleményeket ld. ORTVAY T.: Temes vármegye... története. Bp. 1914. I. 219–220. A kutatók jó része Gellért püspök 1030-i csanádi kinevezésének közvetlen előzményeként fogta fel, s az 1025–1030 közötti évekre tette, így: HORVÁTH M.: KESZM. 288 kk.; KARÁCSONYI J.: Szent Gellért... Bp. 1887. 89; Szent István király élete. Bp. 1904. 23 kk.; PAULER GY.: MNTÁrp. I² 44; MORAVCSIK GY., SzIEml. I. 404; MACARTNEY, C. A., i. h. 481; KRISTÓ GY., Acta Hist. Szeged. 18 (1965). 10–19; SZEFGÜ L., uo. 40 (1972). 26. A kutatók más része a Gyula leverését követő 1003/04. évben határozta meg, így FEHÉR G., KSz 19 (1920–22). 144–156; Száz. 61 (1927). 10–11; VÁCZY P., i. h. 501–502; GYÓNI M., MNy 42 (1946). 43–49; GYÖRFFY GY., MTA II. Oszt. Közl. 2 (1953). 334 = Studia Slavica 5 (1959). 19; vö. uő; Somogy m. Lt. Évk. 1 (1970). 24; Művtört. Ért. 23 (1974). 333; BÓNIS GY.: István király. Bp. 1956. 47; KULCSÁR P., Acta Hist. Szeged. 3 (1958). 31; ELEKES L.: MÁT. 35. Az al-dunai fekete magyaroknál térítő Querfurti Brunót (Mon. Pol. Hist. N. S. IV/3. 52, 100; vö. GOMBOS 430, 2569) azonosította a nagylegenda szerint Alsó-Magyarországon térítő Bonifáccal (SRH II. 382): PERTZ, G. H., MGH. SS. IV. 579, 55. jegyz.; ZEISSBERG, H., Sitzungsber. Akad. Wien. Phil.–Hist. Kl. 57 (1868). 368; VOIGT, D. H. G.: Brun von Querfurt. Stuttgart 1907. 83, 100, 145, 146, 263, 277–279, 439, 474; GYÖRFFY GY., MTA. II. Oszt. Közl. 18 (1969). 215; ez vezetett arra a megállapításra, hogy az Ajtony elleni támadás 1008-ban volt: BÜDINGER, M.: Österreichische Geschichte. Leipzig 1858. I. 404, 423 kk.; RÖSLER, R.: Römänische Studien. Leipzig 1871. 83; KAINDL, R. F.: Beiträge. 2–3, 28 kk.; KARWASIŃSKA J., Mon. Pol. Hist. N. S. IV/3. 52; 1008 és 1018 közé helyezte MÜLLER F., Száz. 47 (1913). 432–433.

Bruno és Bonifác azonosítását kétségtelenné teszi az 1025 és 1142 között készült Passio S. Brunonis (MGH. SS. XXX/2, 1363–64; vö. későbbi változatát VOIGT, D. H. G.: i. m. 474 kk.), melyben a magyarokhoz téríteni jött Bonifácot *Prago* városnál pogány támadás érte dorongokkal. Noha Pragót már a XIII. században Prágával azonosították (GOMBOS 1043), az újabb kutatás ezt elutasította (ld. VOIGT, D. H. G.: i. m. 191 kk., 277, 299, 327, ki nem meggyőzően Brassóval azonosítja). Ha tényleg XI. század eleji magyar városnévről van szó, ez ma már nem állapítható meg, mert a váras helyek István uralkodása nyomán többnyire nevet változtattak. A Bruno levelében (Mon. Pol. Hist. N. S. IV/3. 100; GOMBOS 430) említett Szent Péter-legáció azonosságára az 1009-i pécsi alapításnál szereplő pápai legátussal ld. VÁCZY P., i. h. 502.

Brunónak Voigt által rekonstruált időrendjén (i. m. 139–148) oly módon változtattam, hogy 1007 végétől az eseményeket egy-egy negyedévvél későbbre tettem az alábbi okok miatt: 1. Bruno levelét II. Henrikhez közvetlenül a mártír-útjára való elindulás előtt írta, tehát néhány héttel 1009. március 9. előtt. 2. Bruno már értesült arról, hogy Magyarországra pápai

legáció jött, ami 1009-re igazolható. 3. Bruno missziós útra kelései az időjárás és útviszonyok miatt nem tehetők az év végére, csak év elejére. Így Oroszországba nem indulhatott el 1007 végén, csak 1008 elején, és nyilván ősszel, a hideg idő beálltakor tért meg onnan Lengyelországba. A legendairásra sem a térítésre alkalmas nyáridőt parazollhatta, hanem a telet (1008–09).

Szüklitzész–Kedrénosz, CB. 454–455 szerint Vidin 8 hónapos ostroma a 13. indikcióban (1001. szept. 1 – 1002. aug. 31) kezdődött, ezért követve JIREČEK, C. J.: GB. 194; MORAVCSIK GY., SzIEml. I. 404, és OSTROGORSKY, G.–BARIŠIĆ, F.: Fontes III. 100–101 véleményét, 1002-re teszem elfoglalását.

A Csanád-mondára ld. SEBESTYÉN GY.: MHM II. 196–220; HELLER B., Ethn. 27 (1916). 161–168. Nem meggyőző SZEGLŐ L. feltevése (i.h.), mellyel Ajtonyt a Tarih-i Ungurusz-beli Marcsianusz illyriai szlovén vezérrel azonosítja. A nagyszentmiklósi kincs irodalmára ld. BANNER J.–JAKABFFY I. i. m. I. 445–447; II. 200–201; Ajtonnyal kapcsolatba hozta: MORAVCSIK GY., SzIEml. I. 405–406; FEHÉR G., Arch. Ért. 77 (1950). 34–49; LÁSZLÓ GY., Fol. Arch. 1957. 141–151; GYÖRFFY GY., Száz. 92 (1958). 595 kk.; Uő., Arch. Ért. 97 (1970). 235 kk.; VÉKONY G., Antik Tanulmányok 19 (1972). 111–121; CSALLÁNY D., Nyíregyházi Múz. Évk. 10 (1967). 31–74.

A püspöki székhelyek és a *duxok* kapcsolataira ld. GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 101–102.

14. TÉRÍTÉS ÉS EGYHÁZSZERVEZÉS

Az irodalmat általában ld. MANGOLD L., ÁÁ. 379; KOSÁRY D.: Bev. I. 60 kk., 70. Magyarországi forrásai: SRH II. 382–385, 395, 415–417; SZENTPÉTERY I.: Reg. Arp. 2–6. sz. Irodalmához ld. FEJÉR G.: Religionis et ecclesiae Christianae apud Hungaros initia. Budae 1846; HORVÁTH M.: KESZM. 112 kk.; BALICS L.: A római katolikus egyház története Magyarországon. Bp. 1885. I. 1 kk.; PAULER GY.: MNTÁrp. I.2 38 kk.; KARÁCSONYI J.: Szent István király élete. Bp. 1904. 29 kk.; HAUCK, A.: Kirchengeschichte Deutschlands (911–1122). Leipzig 1921. III.⁵ 170 kk., 270 kk.; HÓMAN B.; MT I.⁶ 197; GALLA F., BALANYI GY., MIHÁLYI E., SzIEml. I. 293–385; SZÉKELY GY.: Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jh.-s. AUS Bp. Hist. 4 (1962). 55 kk.; GYÖRFFY GY.: A magyar egyházzervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. MTA II. Oszt. Közl. 18 (1969). 199–225; Uő.: Arch. Hist. Pont. 7 (1969). 79–113; MEZEY L.: Pannonia quae et Ungria. Vigilia 35 (1970). 795–800; MÁLYUSZ E.: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 13 kk.

Veszprém püspökségének elsőségére ld. GUTHEIL J.: Magyarság és kereszténység Szent István előtt. Vigilia 25 (1960). 459–466; az esztergomi érsekség alapítására ld. 12. fej.; a Sz. Adalbert kultuszra ld. 6. fej. és HOLTZMANN, R.: GSKz. 355, 358, 361, 365, 377; a lengyel alapításhoz ld. 11. fej. A királyi kápolnára ld. 17. és 19. fej. III. Ottó kancelláriájára ld. KEHR, P.: Die Urkunden Otto III. Innsbruck 1890; MGH. Ottonis III. dipl. 384–392. Pannonhalma alapítása, alapítólevele és Heribert C működése kérdéséhez ld. ERDÉLYI L., PRT I. 56 kk. (elavult); BRESSLAU, H., Arch. f. Urk. Forsch. 6 (1918). 71–74; SZENTPÉTERY I.: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Bp. 1918; SzIEml. II. 145–184; GYÖRFFY GY., MTA II. Oszt. Közl. 18 (1969). 205 kk.; Somogy m. Lt. Évk. 1 (1970). 9 kk. Monte Cassinóra ld. PRT I. 41 kk.; az egyházi kiváltságra HOLTZMANN, R.: GSKz. 183, 477; PFAFF, V., ZRG. Kan. Abt. 57 (1971). 150–195; MEZEY L., Székesfehérvár Évsz. 2

(1972). 23 kk.; vö. még FABRE, P.–DUCHESNE, L.: *Le Liber Censuum de l'Église Romaine*. I–II. Paris 1899–1910. A dézsmafizetést István id. oklevelein kívül elrendeli törvénye (II. 18. §), ld. ZÁVODSZKY L. 56, 156. A pannonthalmi gyermektizedre ld. PRT I. 52 kk.; SRH II. 410; külföldi analógiáit ld. MALECZYNSKI, K.: *Codex Diplomaticus Silesiae*. Wratislawiae 1951. I. 2; vö. KOSSMANN, O.: *Polen im Mittelalter*. Marburg 1971. 8. A hazai dézsma-szedés módjára ld. HOLUB J.: *Zala megye története a középkorban*. Pécs 1929. I. 331 kk. Az egyházszervezés külföldi analógiáihoz ld. SCHLESINGER, W.: *Kirchengeschichte Sachsens im Mittelalter*. Graz–Köln 1962; PRINZ, F., HBG I. 373 kk.

Asztrikra ld. 12. fej. Az *érsek* szó eredetére MOLLAY K.: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. sz. végéig. Bp. 1975. (Doktori értekezés.) Az 1009-i egyházmegye-rendezésre GYÖRFFY GY., Székesfehérvár Évsz. 1 (1967). 23; az egyes püspökségek alapítására ld. ORTVAY T.: Magyarország egyházi földleírása. I–II. Bp. 1891–92. irodalommal; BALANYI GY., SzIEml. I. 331–359; GYÖRFFY GY., Misc. Hist. Eccl. V. 161 kk. A veszprémi püspökség oklevelét ld. GYÖRFFY GY., TSz 3 (1960). 531–535; a pécsi püspökség oklevelére és alapítására ld. KOLLER, F.: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*. Posonii 1782. I. 62–73; FEJÉR G.: CD I. 291–292; ORTVAY T.: A pécsi egyházmegye alapítása és első határai. Bp. 1890; SZENTPÉTERY I. i. helyeken; GYÖRFFY GY., MTA II. Oszt. Közl. 3 (1953). 87–97; Bonipert levelét ld. FEJÉR G.: CD I. 287–288; BALOGH A., SzIEml. I. 460–461; Bonipertre vö. GALLA F., uo. 321–322. Az esztergomi érsekség kiterjedésére ld. FÜGEDI E., *Studia Slavica* 5 (1959). 363–400. Az egri püspökségre az irodalmat ld. KOZÁK K., Heves megye műemlékei. Szerk.: VÖIT P. Bp. 1972. II. 132 kk. Kalocsára ld. VÁROSY GY., *Schematismus cleri archidieocesis Colocensis et Bacsensis*. 1879. VII–XXIX; PINTÉR I.: A kalocsai főszékesegyház. 1000–1942. Bp. 1942. 1–24, az érseksír helyes későbbre datálásával. Az erdélyi püspökségre ld. MÜLLER, F.: König Stefan I. von Ungarn und das siebenbürgische Bistum. AVSL N. F. 2 (1855). 293–319; ZIMMERMANN, F.: Über die Gründung des Bistums und Kapitels von Weissenburg. Uo. 21 (1887). 121–123; ENTZ G.: A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958. 68 kk. A püspöki város kezdeteire és a vásáros helyekre ld. GYÖRFFY GY., Budapest tört. I. 237 kk.

A bencés apátságokra általában ld. ERDÉLYI L.–SÖRÖS P., PRT I–XII; CSÓKA L.: *Szent Benedek fiainak világtörténete*. I–II. Bp. 1969. A pécsváradi apátságra ld. KARÁCSONYI J.: SzIOkl. 76–100; SZENTPÉTERY I.: *Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele*. Bp. 1918. 11–37; GYÖRFFY GY.: Tört. földr. I. 362 kk.; SÖRÖS P., PRT XII/B. 11 kk.

Noha Cluny és a többi reform-monostor eltérése már SACKUR E. előtt tisztán állt, ld. *Die Cluniacenser in ihrer kirchlichen und allgemeingeschichtlichen Wirksamkeit*. I–II. Halle 1892–94, HÓMAN B. (MT I.⁶ 187–191) a különféle reformirányzatokkal nem számolva, a magyar egyházat clunyi indításúnak tartotta, amit helyesen bírált Csóka J. L.: Clunyi szellemű volt-e a magyar egyház a XI. sz.-ban? *Regnum* 1942–43. 141–176. Az eltérő irányzatok monografikus feldolgozása: HALLINGER, K.: *Görze–Cluny. Studien zu den monastischen Lebensformen und Gegensätzen im Hochmittelalter*. I–II. Romae 1950; WERNER, E.: *Die gesellschaftlichen Grundlagen der Klosterreform im 11. Jh.* Berlin 1953; *Neue Forschungen über Cluny und die Cluniacenser*. Hrg.: TELLENBACH, G., Freiburg 1959; VALOUS, G. DE: *Le monachisme Clunisien des origines au XVe siècle*. I–II.² Paris 1970; a clunyi halottaskönyvekre ld. SCHMIED, K., WOLLASCH, J. és SCHNÖRER, G. cikkeit: *Frühmittelalterliche Studien*. Freiburg 1967. I. 365 kk., 393 kk.; SCHREIBER, G.: *Cluny und die Eigenkirche*. Arch. f. Urk. Forsch. 17 (1942). 359–418; *Gemeinschaften des Mittelalters*. I. Münster 1948. II. Henrik egyházpolitikájára ld. HOLTZMANN, R.: GSKz. 434 kk., 482 kk.

15. A VÁRMEGYE X. SZÁZADI ELŐZMÉNYEI ÉS KORAI SZERVEZETE

István vármegyéjére hiteles egykorú forrás az 1009-i veszprémi oklevél (TSz 3 (1960). 534–535) s néhány kitétel törvényeiben. A vármegyék eredetéről szól Anonymus: SRH I. 50–115. Különféle eredeztetések: avar ld. LÁSZLÓ Gy.: Vértesszöllőstől Pusztaszerig. Bp. 1975. 200–201; frank ld. ERDÉLYI L.: Fejlődés a legrégibb magyar társadalomban. Bp. 1916. 19; pannonszláv ld. MOLNÁR E.: MTTŐÁ. 1945. 101–103, 107–108; morva ld. RATKOŠ, P., Dejiny Slovenska. Red.: HOLOTIK, L.–TIBENSKY, J. Bratislava 1961. 122–123; bolgár ld. MOÓR E., Száz. 104 (1970). 361–382. E fejezet jegyzetelt változatát ld.: Acta Arch. Hung. 28 (1976). 3–4. sz.; ugyanitt az „Államszervezőkori földváraink kérdéséhez” c. tudományos ülészak (1974. XI. 24) további előadásai: NOVÁKI Gy., NÉMETH P., FODOR I., KOVÁCS L., ТОМКА P., GÖMÖRI J., TÓTH S., GÁDOR J.

Az uráli várakra ld. Збруева, А. В.: История населения Прикамья в ананьинскую эпоху. Москва 1952. (МИА. № 30.); a szláv várakra ld. DĄBROWSKA, E.: Wielkie grody dorzecza Górnej Wisły. Wrocław etc. 1973. képanyagát és irodalmát (290–326); Etapy kształtowania się osadnictwa grodowego u Słowian Zachodnich we wczesnym średniowieczu. Arch. Polski 1978. (s.a.) A steppei várakra: Плетнева, С. А.: От кочевий к городам. Москва 1967. (МИА. № 142.); a honfoglalók várait ld. GYÖRFFY Gy.: Tanulmányok. 21–23; Arch. Ért. 97 (1970). 206 kk.; Szabolcsra ld. NÉMETH P., Középkori régészeti tudományos ülészak. 1970. dec. 8–10. Régészeti Füv. II/14 (1971). 87–89. Géza várait ld. GYÖRFFY Gy., Somogy m. Lt. Évk. I (1970). 17; Patára ld. Heves megye műemlékei. Bp. 1977. III. Gyöngyöspata címszó; KOVÁCS B., Arch. Ért. 101 (1974). 235–243.

A határ ősi voltára ld. FRANZ, G., Grenzbildende Faktoren in der Geschichte. (Historische Raumforschung 7.) Hannover 1969. 1 kk. A nomádok határára ld. GYÖRFFY Gy.: Napkelet felfedezése. Bp. 1965. 122; RAMSTEDT, G. J., JSFOu XXX/3. 22–23. A megye szóra ld. KNIEZSA I.: Szljöv. 333; TESZ II. 877–878; ŠMILAUER, V.: HST. 119.

A törzsneves katonai telepekre ld. GYÖRFFY Gy.: Tanulmányok. 11–12, 25–30 és fentebb 3. fej.

Részben a nemzetségi szállásterületből eredeztette a vármegyét PAULER Gy., Hadtört. Közl. I (1888). 516; MNTÁrp. I.2 25–26, 389; KÁROLYI Á., ÁÁ. 268; HÓMAN B., MT I.6 130; GLASER L. i. m. 25; GYÖRFFY Gy.: Tanulmányok. 16–36; Tört. földr. I. passim; Arch. Ért. 97 (1970). 204, 225–226, 229–230.

A germánok birtokharmadolására ld. BLOCH, M.: Mélanges historiques. Paris 1963. I. 132; MUSSET, L.: Les invasions. Paris 1969. I. 285–286.

A megye mibenlétéről a régi téves nézeteket ld. PESTY F.: Az eltűnt régi vármegyék. Bp. 1880. I–II. Bevezetés; HOLUB J., SziEml. II. 73 kk. A vármegye területi voltára ld. VÁCZY P.: Erste Epoche. 33; GYÖRFFY Gy.: Tanulmányok. 17; LK 41 (1970). 230. A korai vármegye berendezésére ld. PESTY F.: MVT. 57–117; NOVÁK J.: A várjobbágyság intézménye. Debrecen 1940; a szolgálónépekre ld. HECKENAST G.: Szolg. és GYÖRFFY Gy., TSz 15 (1972). 261–310. A határvármegyére ld. ERDÉLYI L., TSz 5 (1916). 409 kk.; GYÖRFFY Gy.: Tanulmányok. 94–95; Tört. földr. I. 45, 252, 737. A gyepűkre ld. PAULER Gy., Hadtört. Közl. I (1888). 503 kk.; TAGÁNYI K., MNy 9 (1913). 97 és passim; hibás elképzelések és következtetések: KARÁCSONYI J.: A honfoglalás és Erdély. Kat. Szle 1896. 30 kk.; cáfolatát ld. XYZ., Száz. 31 (1897). 225–230; KARÁCSONYI J.: Halovány vonások hazánk Szent István korabeli határaitól. Uo. 35 (1901). 1039–1058; FODOR F., Hadtört. Közl. 37 (1936). 113–144; bírálatát ld.

MOÓR E., Népünk és nyelvünk 8 (1936). 127–128, 218–220. Határőrökre ld. TAGÁNYI K., TSz 5 (1916). 299–320, 409–448.

A korai megyék felsorolását adja PESTY F.: MVT. 49–50; PAULER GY.: MNTÁrp. I.2 403–405; HOLUB J., SziEml. II. 100–106.

16. VÁRMEGYESZERVEZÉS AZ EURÓPAI INTÉZMÉNYEK TÜKRÉBEN

A megye szóra ld. fentebb és GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 17–19; az *ispán* szóra ld. KNEZSA I.: SzJöv. 224; uő. és többen: MTA I. Oszt. Közl. 7 (1955). 237 kk.; TESz II. 239–240; régi jelentéséhez vö. DAI I. 124–125; CD Croatiae I. 24; irodalmához ld. NIEDERLE, L.: Manuel de l'antiquité slave. Paris 1923–26. I. 182; SCHMID, H. F.: Die Burgbezirksverfassung bei den slavischen Völkern. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. N. F. II/1. 1926. 87 kk.; SCHLESINGER, W.: Die Entstehung der Landesherrschaft. Darmstadt 1969.³ 224; BOŽIĆ, I., L'Europe aux IXe–XIe siècles. Varsovie 1968. 136 kk.; PROCHÁZKA, V., uo. 374. A nagyszentmiklósi kincs *zoapan* szavára MORAVCSIK GY.: BT II.² 131; GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 108.

A várral kapcsolatos megnevezésekre ld. OklSz, EtSz és TESz a szócímek alatt, és TAGÁNYI K. i. h. *Kösztolány* jelentéséhez vö. MIKLOSICH F. i. m. II. 44 és TAGÁNYI K., TSz 2 (1913). 523.

A késő római *civitas*ra ld. VERCAUTEREN, F.: Études sur les 'civitates' de la Belgique seconde. Bruxelles 1934; GANSHOF, F. L.: Essai sur le développement des villes entre Loire et Rhin au Moyen-Âge. Paris 1943. A frank berendezésre ld. HALPHEN, L.: Charlemagne et l'empire Carolingien. Paris 1949. 146 kk.; GANSHOF, F. L.: Charlemagne et les institutions de la monarchie franque. Karl der Grosse. Düsseldorf 1965. I. 349–419; vö. még PRINZ, J.: Pagus und comitatus in den Urkunden der Karolingerzeit. Arch. f. Urk. Forsch. 17 (1942). 329–358; METZ, W., ZRG. Germ Abt. 73 (1956). 365 kk. A német grófsághoz ld. MITTEIS, H.: SHMa. 156 kk.; DANNENBAUER, H., Historisches Jahrbuch 63–69 (1949). 155–208; KRÜGER, S.: Studien zur sächsischen Grafschaftsverfassung im 9. Jahrhundert. Göttingen 1950. 33 kk.; KLOSS, R.: Das Grafschaftsgerüst des Deutschen Reiches. Breslau 1940. 1–26; a bajor grófságra ld. REINDEL, K., HBG. 183 kk. (irodalommal); a 9. századi Pannoniára ld. VÁCZY P., SziEml. I. 215–265; MITTERAUER, M.: Karolingische Markgrafen im Südosten. AÖG 123 (1963). 7 kk.; SÓS Á.: Die slavische Bevölkerung West-Ungarns im 9. Jh. München 1973. Szászországra és a burgwardokra ld. SCHLESINGER, W. i. m. 240 kk.; Burgen und Burgbezirke. Kötzschke Festschrift. Leipzig 1937. 93 kk.; HESSLER, W.: Mitteldeutsche Gauen des frühen und hohen Mittelalters. Berlin 1957. Widukind szövegét ld. GOMBOS 2661; értelmezéséhez vö. WAITZ, G.: Jbb. Heinrich I. 95 kk., Exkurs 14; KOEHNE, C., HZ 133 (1926). 1–19; ERDMANN, C., Deutsches Archiv 6 (1943). 59–101; SCHMID, H. F., MIÖG. Erg. XX/1 (1962). 93; BAAKEN, G.: Königtum, Burgen und Königsfreie. Vorträge und Forschungen VI. Lindau–Konstanz 1961. 14 kk. A *vethenici* (*vitéz*) rétegre ld. SCHMID, H. F., Z. f. Slav. Phil. 7 (1930). 117 kk.; SCHLESINGER, W.: Die Entstehung der Landesherrschaft. 228 kk.; LOWMIAŃSKI, H., Przegląd Historyczny 41 (1950). 152 kk.

A Bajor Geográfus szláv földleírását ld. Mon. Pol. Hist. I. 10–11; irodalmához vö. LOWMIAŃSKI, H., Studia Źródłoznawcze 3 (1958). 1–22; Acta Poloniae Historica 12 (1965). 13–19; HELLMANN, M., Karl der Grosse. Düsseldorf 1965. I. 708–718; BULIN, H., PROCHÁZKA, V., BRANKAČK, J. és MYŚLIŃSKI, K. cikkeit a L'Europe aux IXe–XIe siècles. Varsovie

1968. kötetben; vö. még GYÖRFFY GY., *Acta Arch. Hung.* 28 (1976). 345. A szláv földvárakra az irodalmat ld. BANNER J.–JAKABFFY I. I. 447 kk., II. 201 kk., III. 189 kk. és DĄBROWSKA, E. i. m. A lengyel *opole* és kasztellánátus kérdésére ld. uo.: SCHMID, H. F.: Burgbezirksverf. 84 kk., 96 kk.; WOJCIECHOWSKI, Z.: *L'État polonais au Moyen-Âge*. Paris 1949. 13 kk., 71 kk.; KOSSMANN, O.: *Polen im Mittelalter*. Marburg 1971. 72 kk. A kasztellánátus későbbi kialakulására ld. GIEYSZTOR, A., *Księga jubileuszowa ... Stanisława Arnolda*. Warszawa 1965. 97–107; WASILEWSKI, T., *Становление раннеславянских государств*, Киев 1972. 106–122, vö. még MODZELEWSKI, K.: *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII. wiek*. Wrocław 1975. Bátor Boleszló várszervezésére: Mon. Pol. Hist. N. S. II. 35. Az orosz területi szervezés kezdeteire ld. *Повесть временных лет*. Ак. Наук СССР. 1950. I. 55, 83; Насонов А. Н.: «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. Москва 1951. és *Становление раннеславянских государств*, Киев 1972. kötetet. A morva várakra ld. POULIK, J., *Das Grossmährische Reich*. Praha 1963. 43–96, és ugyene címen Praha 1966. 11–47; vö. GRAUS, F., uo. 191, 208 és ŠTĚPÁNEK, M.: *Opevněná sídliska 8–12. století ve střední Evropě*. Praha 1965. Csehországra ld. számos szerzőtől: *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*. Wiesbaden 1967. Várszervezetükhöz ld. PETERKA, O.: *Rechtsgeschichte der böhmischen Länder*. Reichenberg 1923. I. 36–37; *Handbuch der Geschichte der Böhmischen Länder*. Szerk.: BOSL, K. Stuttgart 1967. I. 203 kk., 234 kk.

A bizánci területi szervezetre ld. OSTROGORSKY, G.: GBS. 36, 78–80, 108–109, 159; BRÉHIER, L.: *Les institutions de l'Empire Byzantin*. Paris 1949. II. 335–370. A szlávok levándorlására ld. BANNER J.–JAKABFFY I. i. h.; LEMERLE, P., *Revue Historique* 211 (1954). 265–308; OSTROGORSKY, G., *The Slavonic and East European Review* 42 (1963). 1–14; vö. MUSSET, L.: *Les invasions*. Paris 1965. II. 15. A bolgár állam kezdeteire ld. DUJČEV, I., *L'Europe aux IXe–XIe siècles*. Varsovie 1968. 215–224; ČANKOVA–PETKOVA, G., *Études Historiques à l'occasion du VIe Congrès International des Études Slaves*. IV. Prague. Sofia 1968. 143 kk.; MORAVCSIK GY.: BT I,2 112 kk. A bolgár tisztségnevekre ld. BEŠEVLEV, V.: *Die protobulgarischen Inschriften*. Berlin 1963; vö. FEHÉR G.: A bolgár-török műveltség emlékei. Bp. 1931. 145–146; KOLEDAROV, P.: *Le titulariat des boyards dans la Bulgarie médiévale*. Études Historiques à l'occasion du VIe Congrès International des Études Slaves. IV. Prague. Sofia 1968. 191–212. Az 1018 utáni bulgáriai átszervezéshez ld. SLATARSKI, W. N.: *Geschichte der Bulgaren*. Leipzig 1918. 72.

A lombardiai várszervezetre és az arimannokra ld. HARTMANN, L. M.: *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540–750)*. Leipzig 1889; SCHNEIDER, F.: *Die Entstehung von Burg und Landgemeinde in Italien*. Berlin 1924; TABACCO, G.: *I liberi del re nell'Italia carolingia e postcarolingia*. Spoleto 1966. A fentiekre bővebb bibliográfia GYÖRFFY GY., *Acta Arch. Hung.* 28 (1976). 348–355.

17. UDVAR ÉS UDVARI SZERVEZET

A kora középkori Európa királyi központjaira ld. EWIG, E.: *Résidence et capitale pendant le haut moyen âge*. *Revue Historique* 230 (1963). 25–72; a frank királyi székhelyekre uő: *Descriptio Franciae*. Karl der Grosse. Szerk. BEUMANN, H. Düsseldorf 1965. I. 143–161; a frank udvarra FLECKENSTEIN, J.: *Karl der Grosse und sein Hof*. Uo. 24–50; a német udvarokra ld. *Deutsche Königspfalzen*. Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung.

I-II. Göttingen 1963. cikkeit. A Karoling udvari szervezetre ld. DOPSCH, A.: WKz I.² 122–202; METZ, W.: Das Karolingische Reichsgut. Berlin 1960, bő irodalommal. A francia királyi *domaine*-re ld. LOT, F.–FAWTIER, R.: Histoire des institutions françaises au moyen âge. Paris 1958. II. 99–158. A keleti udvarra ld. Encyklopaedie des Islam: *Saray* címszó, a nomád székhelyre: GYÖRFFY GY., Budapest tört. I. 233–235.

A magyar *udvar* szóra ld. KNEZSA I.: SzJöv. 539–540; a *dovar* alakhoz vö. GYÖRFFY GY., TSz 15 (1972). 297. A nyugat *curtis*okra ld. DOPSCH, A.: WKz I.² 145 kk., METZ, W. i. m. 108 kk.; a magyarországi *curia*, *curtis*, *udvar* kérdéséhez ld. LEDERER E.: FKM 104 kk. A Budapest körüli udvarhelyekre ld. GYÖRFFY GY., Budapest tört. I. 264 kk. A mozgó királyi udvar, ill. a „Reisekönigtum” kérdéséhez ld. LAMPRECHT, K.: Deutsche Geschichte. 1909. II.⁴ 54–55; DOPSCH, A.: WKz I.² 187–189; BLOCH, M., Mélanges historiques. Paris 1963. I. 164–165; PEYER, H. C.: Das Reisekönigtum des Mittelalters. Vierteljahrschr. f. S. Wg. 51 (1964). 1 kk.; METZ, W. i. m. 122–123; BRÜHL, C.-R.: Fodrum, gistum, servitium regis. Köln–Graz 1968. I. 66–164.

A pécsváradi uradalmat ismertető XI. századi oklevél régi kiadása: Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Bp. 1885–91. I/4. 572 kk.; vö. GYÖRFFY GY.: Tört. földr. I. 362–367, és az említett helységek alatt. A garamszentbenedeki Udvardra ld. KNAUZ, F., Mon. Eccl. Strig. I. 54. A felsorolt népelemekre ld. alább 31. és 32. fej.

A magyar udvari méltóságokra ld. VÁCZY P.: A királyság központi szervezete Szent István korában. SzIEml. II. 48–61; a szláv eredetű nevekre és a *-nok* képzőre ld. KNEZSA I., MTA I. Oszt. Közl. 7 (1955). 239 kk., HADROVICS L. uo. 246; a frank nevek szláv közvetítésére ld. PERÉNYI J. uo. 255; a *bocsár*ra ld. KNEZSA I.: SzJöv. 600; GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 152–153; TSz 15 (1972). 279; az *udvarnok*ra és a *-nok* képzőre ld. uo. 268–69. Az *aladár* szóra ld. KUBINYI G., MNy 66 (1970). 468–470. *Ceba* nádor voltára BALOGH A.: Szent István. Bp. 1946. 29; Csabára GYÖRFFY GY.: Krónikáink. 171.

A királyi kápolnákra ld. JANKOVICH M., Bud. Rég. 19 (1959). 57–94; Fehéregyházára GYÖRFFY GY., Budapest tört. I. 264 kk.; a XI. századi kancelláriára ld. GYÖRFFY GY.: Die Anfänge der ungarischen Kanzlei im XI. Jh. Arch. f. Dipl. 1977. Erg. Bd. (Sajtó alatt.)

Veszprémre, mint Gizella udvarhelyére ld. GALLA F., SzIEml. I. 310; az *asszony* szóra ld. EtSz I. 154–155; TESz I. 189; a szláv eredetű *Kenese*, *Kinisz*, *kenéz* névre, ill. szóra ld. MELICH J.: HonfMg. 130–137; KNEZSA I.: SzJöv. 262; TESz II. 442–43. Az *úr* 'dux' jelentésére ld. GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 96–97. és passim. A dömösi összeírást kiadta: SZABÓ D., MNy 32 (1936). 56–57, 130–135, 203–206; vö. Uő: A dömösi adománylevél hely- és vizrajza. Bp. 1954. A Sarchas-féle összeírára ld. ZÁVODSZKY L. 174; a vár-összeírással téveszti össze TAGÁNYI K., TSz 2 (1913). 530; korára ld. GYÖRFFY GY.: Magyarország története. I. 893–1116. 174 (kézirat).

A Karoling-összeírásokra ld. METZ, W. i. m. 18 kk. A kora középkori udvari tisztségekre ld. MITTEIS, H.: SHMa *Hofämter* címszót, a frank méltóságokra METZ, W. i. m. 12–17; FLECKENSTEIN, J., Karl der Grosse. I. 30 kk.; BRÜHL, C.-R. i. m. 77 kk., a németre uo. 138 kk., a franciára LOT, F.–FAWTIER, R. i. m. II. 48–65; a nyugati kápolnaszervezetre ld. KLEWITZ, H. W., Deutsches Archiv I (1937). 44–79; Arch. f. Urk. Forsch. 27 (1939). 102–156; FLECKENSTEIN, J.: Die Hofkapelle der deutschen Könige. (MGH. Schriften XVI/1–2.) Stuttgart 1961, 1966.

18. URALKODÓ OSZTÁLY ÉS VILÁGI BIRTOK

Az uralkodó osztályra általában ld. MOLNÁR E.: MTTŐÁ. 1945. 130, 278, s az id. törvényeket.

A magyar nemesség eredetére utaló krónikák közül Anonymus a honfoglaló genusokra (SRH I. 41–117), Ákos mester és Kézai a jövevény nemzetségekre szolgál forrásul (uo. 188–192, 295–303). A feudális társadalom kialakulására irodalmat ad KOSÁRY: Bev. I. 77–78. A nemesség eredetéről a régebbi irodalomból említést érdemel ERDÉLYI L.: Magyarország társadalmi XI. századi törvényeiben. Bp. 1907. 47–78; HÓMAN B.: A társadalmi osztályok Szent István államában. Békefi Eml. 65–73 = MT I. 6 219 kk.; Hómannak a korai társadalom hűbéres berendezését valló felfogásával szemben a hűbéri vonásokat tagadja VÁCZY P.: A hűbériség szerepe Szent István királyságában. Száz. 66 (1932). 369–392; MMűvelődéstört. I. 106 kk.; vö. még uő: A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI–XII. században. Bp. 1930; SZILÁGYI L.: A magyar királyi tanács első százada. LK 18–19 (1940–41). 157–169; az uralkodó réteg változó elnevezéseire uő, Száz. 71 (1937). 4–22. A kérdést szélesebb keretben tárgyalja BÓNIS Gy.: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár 1947. 79 kk., 111 kk. Az osztályrend kiépülésének marxista ábrázolását nyújtja MOLNÁR E.: MTTŐÁ. 1945. 130 kk., 275 kk.; LEDERER E.: FKM. 13 kk.; SZÉKELY Gy., Acta Hist. Hung. 15 (1969). 223 kk. A középrétegre ld. 35. fej. A nomád földtulajdonra ld. BARTHA A.: IX–X. sz. 19 kk.; GYÖRFFY Gy., Études Historiques Hongroises 1975. 232. A főemberek téli-nyári szállásrendjére és továbbélésére uő, Arch. Ért. 97 (1970). 191–242.

A magyar nemzetségek felsorolását adja WERTNER M.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–II. Temesvár 1891–92. és KARÁCSONYI J.: MNemz. I–III., melyhez csatlakozik CSOMA J.: A magyar nemzetségi címerek. Bp. 1904. Újabbban ismertté vált nemzetségekre és álnemzetségekre ld. GYÖRFFY Gy.: Tanulmányok. 13; TSz 9 (1966). 25–35. A régi és új nemzetség közti különbségre rámutat MOLNÁR E.: MTTŐÁ. 1945. 173; a *de genere* értelmére ld. GYÖRFFY Gy.: Tanulmányok. 14; a nemzetségek címer alapján való szétválasztására uo. 4–6; Komárom megyére uo. 33–34. István király I. törvényének 6. §-ára mint a nemzetségi kapcsolatokat megbontó intézkedésre ld. PAULER Gy., Száz. 13 (1879). 117; ZÁVODSZKY L. 20. Tagadja a törvény ilyen célzatát, sőt azt is, hogy korábban közös birtoklás volt, és a birtokrendben lényeges módosulás következett be: VÁCZY P., Száz. 66 (1932). 375 kk.; vele szemben MURARIK A.: A szabad rendelkezési jog Szent István törvényeiben. Száz. 68 (1934). 497–509. elismeri a nagycsaládi közösség tulajdonát, de István intézkedésében csak az egyházat támogató törvényt lát. A „nemzetség” keletkezésének okairól tévesen: KRISTÓ Gy., Száz. 109 (1975). 953–967.

A magánföldesúri *curtis*okra a Karoling-korban ld. DOPSCH, A.: WKz I. 2 293 kk.; vö. METZ, W.: Das Karolingische Reichsgut. Berlin 1960. 108 kk.; BOUTRUCHE, R.: Seigneurie. 79 kk., 429–438: részletes irodalom; vö. még DUBY, G.: La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise. Paris 1953; L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre, Empire, IXe–XVe siècles). Paris 1962. I. 95 kk. A földesúr gazdasági üzemére európai kitekintéssel ld. SZABÓ I.: A prédiüm. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. Agrt. Szle 9 (1963). 1–49, 301–337; a magánnagybirtokra ld. LEDERER E.: FKM. 31 kk. A magyarországi *curtis*ok jelentkezése 1061-i oklevélben: KUMOROVITZ L. B., TBM 16 (1964). 53–55; a „saját”-egyházra uo. 70 kk.

A magánegyház kezdeteire Magyarországon ld. MÁLYUSZ E.: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 21 kk. Az aracsi köre ld. CSEMEGI J., Arch. Ért. 85 (1958). 174–191; Pusztaszerre TROGMAYER O., ÉT 26 (1971). 546 kk.

19. JOGI ÍRÁSBELISÉG, OKLEVÉLADÁS, TÖRVÉNYKEZÉS

A magyar rovásírás kérdésének régi összefoglalása SEBESTYÉN GY.: A magyar rovásírás hiteles emlékei. Bp. 1915. Máig legjobb áttekintés: NÉMETH GY.: A magyar rovásírás. Bp. 1934. A belső-ázsiai irodalom jogi irataiba is betekintést nyújt: Малов, С. Е.: Памятники древнетюркской письменности. Ак. Наук СССР. 1951.

Latin jogi írásbeliségünk kezdeteire és Heribert C szerepére ld. BRESSLAU, H., Arch. f. Urk. Forsch. 6 (1918). 43–74; SZENTPÉTERY I.: Szent István király oklevelei. SzIEml. II. 133–202; GYÖRFFY GY., MTA. II. Oszt. Közl. 18 (1969). 206 kk.; Uő.: Székesfehérvár Évsz. 1 (1967). 22 kk. és a készülő Diplomata Hungariae Antiquissima kommentárjai. Azecho püspök levelét ld. BULST, W.: Die ältere Wormser Briefsammlung. Weimar 1949. 84–85 (MGH. Die Briefe der deutschen Kaiserzeit. III). A „Legenda Sancti Stephani” összeírásra ld. fentebb, a vármegye kérdésénél.

A törvények kiadását ld. a Bevezetőben. Az újabb irodalomból kiemelendő a magyar és nyugati törvényeket összevető ZÁVODSZKY L. i. m.; SCHILLER, B.: Das erste ungarische Gesetzbuch und das deutsche Recht. Festschrift H. Brunner. Weimar 1910. 379–404; MADZSAR I.: Szent István törvényei és a Lex Bajuvariorum. TSz 10 (1921). 48–75, a szerzőségről uo. 74; Szent István törvényei és az ún. symmachusi hamisítványok. SzIEml. II. 203–233; Szent István törvényei és a Cod. Vindob. 751. Száz. 72 (1938). 1–9, mely bírálja WALDAPFEL E. cikkét: Szent István első törvénykönyve és a nyugati törvényhozás. Bécsi Évk. 5 (1935). 84–102. Interpolációt tételez fel SAWICKI, J.: Zur Textkritik und Entstehungsgeschichte der Gesetze König Stephans des Heiligen. UJb 9 (1929). 395–425; a jogrendszer fejlődésében elfoglalt helyére, széles kitekintéssel BÓNIS GY.: Szent István törvényének önállósága. Száz. 72 (1938). 433–487. A verboszu hiányára ld. VÁCZY P.: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs 1935. 25–27. Arra, hogy a „vendetta” a nyugati rokonsági ágakban, „lignage”-okban a XIII. század végéig eleven volt, ld. BLOCH, M.: La société féodale. Paris 1939. I. 191–203.

20. ISTVÁN LENGYEL, BESENYŐ ÉS BOLGÁR HÁBORÚI

A német-magyar s az ezzel összefüggő német-lengyel kapcsolatra ld. HIRSCH, S.–PABST, H.–BRESSLAU, H.: Jahrbücher des deutschen Reichs unter Heinrich II. I–III. Berlin 1862–75; HOLTZMANN, R.: Geschichte der sächsischen Kaiserzeit (900–1024). München 1943. 400–453; GRAFF, TH.: Die Regesten des Kaiserreiches unter Heinrich II. 1002–1024. Wien stb. 1971. (BÖHMER, J. F.: Reg. Imp. II/4.) Veszprém hercegre ld. Thietmar IV. 37 (58); GOMBOS 2203; Annales Hildesheimenses, 1031–1032. SRG. Ed.: WAITZ, G. 36–37. Vö. MELICH J.: HonfMg. 398–401; VAJAY SZ., Székesfehérvár Évsz. 1 (1967). 85–86. A zalai Beszprém falut ld. Zala vármegye története. Oklevéltár. Bp. 1886. I. 15. A német–cseh harcok moráviai színterére ld. BRETHOLZ, B.: Geschichte Mährens. Brünn 1895. I/2. 168–169. A német-lengyel viszonyra ld. még ZAKRZEWSKI, S.: Boleslaw Chrobry Wielki. Lwów–Warszawa–

Kraków 1925; GRAFF, TH.: Reg. Heinrich II. 1494–1920. sz.; LUDAT, H.: Deutsch-slawische Frühzeit und modernes polnisches Geschichtsbewusstsein. Köln–Wien 1969; An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Köln–Wien 1971. Ld. még: Polska pierwszych Piastów. Szerk.: MANTEUFFEL, T. Warszawa 1968. A lengyel–magyar háborúra egykorú adat Thietmar VIII. 3. (IX. 4); késői lengyel torzítások: SRH II. 310–311; GOMBOS 198, 470, 476, 488, 667, 1074, 2286 stb. A lengyel–magyar krónika kéziratai és új kiadása: KARÁCSONYI B., Acta Hist. Szeged. 16 (1964), 26 (1969); a forrás értéktelenségére ld. ZEISSBERG, H.: Die Kriege Heinrich II. und Boleslaw Chrobry. Sitzungsber. Akad. Wien 57 (1867). 322; PAULER GY.: MNTÁrp. I. 2 382; további irodalmához vö. SZABÓ K., Száz. 2 (1868). 281–295, 475–486; DEÉR J., SRH II. 298. A krónikát Szlovákiának Lengyelországhoz tartozása gyanánt értékelte CHALOUPECKY, V.: Stáre Slovensko. Bratislava 1923. 30, melyhez ld. BRÜCKNER, A., Ujb 6 (1926). 461, és DEÉR J., Száz. 66 (1932). 25; újabban hasonló ötletek RATKOŠ, P., Studia Hist. Slovaca 3 (1965). 26 és számos kritikátlanul készült történeti térkép.

István felvidéki uralmát igazoló korai adatok: SRH II. 357–360; SZENTPÉTERY I.: Reg. Arp. 2123. sz.; MARSINA, R.: CDES I. 62, 63, 71–72. Vö. még KRING M., SzIEml. II. 484.

Az orosz–magyar szövetségre ld. HODINKA A.: OÉMV. 51. A besenyő támadásra ld. SRH II. 389, 397, 423.

A bolgár–magyar viszonyra és Delján Péterre ld. Mihály devoli püspök Szkülitész-toldalékait: MORAVCSIK GY.: A magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1934. 182; FEHÉR G., Száz. 61–62 (1927–28). 7–11; ZLATARSKI, V. N.: Wer war Peter Deljan? Annales Acad. Scient. Fennicae 27 (1932). 354–363; VAJAY SZ., Székesfehérvár Évsz. 1 (1967). 65–66, 87; GYÖRFFY GY., Somogy m. Lt. Évk. 1 (1970). 28–29.

Velence történetére KRETSCHMAYR, H.: Geschichte von Venedig. Gotha 1905. Forrásaihoz ld. TAFEL, G. L. F.–THOMAS, G. M.: Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig. Wien 1856. (Amsterdam 1964.) I. 17 kk. Horvátországra ld. ŠIŠIĆ, F.: Geschichte der Kroaten. Zagreb 1917. 191 kk.

II. Bazileiosz utolsó bolgár hadjáratára ld. JIREČEK, C. J.: GB. 193–200; RUNCIMAN, S.: HFBE. 240 kk.; OSTROGORSKY, G.: GBS. 248–249. István részvételére ld. SRH I. 172, 315–316; GOMBOS 969–970. Vö. MARCZALI H., MNT I. 295; VÁCZY P., Szentpétery Eml. 505–506; GYÖRFFY GY., MTA II. Oszt. Közl. 2 (1952). 336–337; Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II. Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines. Beograd 1964, II. 149–154. A Tarih-i Ungurusz idevonatkozó szövegét ld. HAZAI GY., Acta Orient. Hung. 13 (1961). 74–77; SZEGFÜ L. említett feltevése Marcsianusz és Ajtony azonosságát illetően: Acta Hist. Szeged. 40 (1972). 4 kk. Imre herceg görög házasságára ld. MORAVCSIK GY., SzIEml. I. 412–418; VAJAY SZ. i. h. 90–92.

21. A JERUZSÁLEMI ZARÁNDOKÚT

A szentföldi zarándoklás elindulására ld. RÖHRICHT, R.: Geschichte des ersten Kreuzzuges. Innsbruck 1901. 1–26; CHALANDON, F.: Histoire de la première croisade. Paris 1926. 1 kk.; ALPHANDÉRY, P.: La Chrétienté et l'idée de Croisade. Paris 1954–59. I. 10–25; RUNCIMAN, S.: A History of the Crusades. London 1965. I. 2 38–50; MAYER, H. E.: Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge. Hannover 1960.

Szent Kálmánról egykorú híradás Thietmar VII. 76; későbbi adatok: GOMBOS 519, 1177–78, 1754–55, 2325–26, 2631. Szent Kálmán fej-ereklyetartójára ld. GEREVICH T.:

MRE. 195, CCXX, CCXXI. tábla. Vö. JUHÁSZ K.: Sankt Koloman, der einstige Schutzpatron Nieder-Österreichs. Linz 1916. Magyarországi zárándokok adatai: GOMBOS 16–17, 1202, 2064, 2556, 2613; MGH. SS. IV. 145. Történetükhöz ld. GALLA F.: A clunyi reform hatása Magyarországon. Pécs 1931. 80–82; Uő: SzIEmI. I. 297–298, 322; LUTTOR F., uo. 436; BALOG A., uo 463 kk.; SCHREIBER, G.: Stefan I. der Heilige. Paderborn 1938.

Gellért kis- és nagylegendája: SRH II. 471–506; részletes története: KARÁCSONYI J.: Szent-Gellért csanádi püspök élete és művei. Bp. 1887. Karácsonyinak a nagylegenda régiségét valló téves felfogására reflektált PAULER GY., Száz. 22 (1888). 59–64; hasonlóképpen MÜLLER F., Száz. 47 (1913). 355–374, 419–446 alatt előadott feltevését, mely szerint a nagylegendát Walter írta volna, megcáfolta MADZSAR I., uo. 502–517; SRH II. 463–470 irodalommal. Madzsart követve a kislegenda elsőbbségét vallotta MACARTNEY C. A., AECO 4 (1938). 456–472; The Medieval Hungarian Historians. Cambridge 1953. 152–161. Újabban ismét a nagylegenda elsőbbsége mellett kardoskodott, de nem meggyőzően HORVÁTH J.: Stílusproblémák. 158–195; MTA I. Oszt. Közl. 13 (1959). 21–82; Acta Ant. Hung. 8 (1960). 185–219, 439–454; KKKK. 147–163. Horváth felfogását bírálta bencés elfogultságtól nem mentesen CSÓKA J. L. i. m. 133–154, 263–328; KKKK. 137–145; vö. még GYÖRFFY GY.: Somogy m. Lt. Évk. 1 (1970). 24; Budapest tört. I. 290; SZEGFÜ L., Venezia e Ungheria nel Rinascimento. Firenze 1973. 23–36; PÁSZTOR E., Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo 73 (1961). 113–140.

Odilo levelére ld. RINGHOLZ, O.: Der heilige Abt Odilo von Cluny in seinem Leben und Wirken. Brünn 1885. XXXV–XXXVI. és passim; vö. BALOGH A., SzIEmI. I. 458–459; Odilóra ld. még: JARDET, P.: Saint Odilon abbé de Cluny, sa vie, son temps et ses oeuvres. Lyon 1898; HOURLIER, J.: Saint Odilon abbé de Cluny. Louvain 1964.

Berno levelére ld. SCHMALE, F.-J.: Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau. Stuttgart 1961. 51–52. Richard verduni apátra ld. GOMBOS 2613; HOLTZMANN, R.: GSKz. 482–484.

A szentföldi hadjárat tervére ERDMANN, C.: Die Aufrufe Gerberts und Sergius IV. für das Heilige Land. QFIAB Rom 23 (1931–32). 1–21; az utóbbi hamisnak tartja: GIEYSZTOR, A.: The Genesis of the Crusades: The Encyclical of Sergius IV. (1009–1012). Mediaevalia et humanistica 5 (1948). 3–23; István tervére: FLORIANUS: Fontes dom. I. 84.

A jeruzsálemi itinerárium teljes szövege: ECCARDUS, J. G.: Corpus historicum medii aevi. Lipsiae 1723. II. 1345–1348; kivonat: GOMBOS 844–845; korára ld. GYÖRFFY GY.: Tört. földr. I. 280. István zárándokházaira ld. SRH II. 386; LUTTOR F., SzIEmI. I. 437–445; a konstantinápolyira ld. MORAVCSIK GY.: Szent László leánya és a bizánci Pantokrator monostor. Bp. 1923; erre és a jeruzsálemire ld. GYÖRFFY GY.: MTA II. Oszt. Közl. 3 (1953). 80–81. Az esztergomi ispotályos rend alapítására ld. KNAUZ, F., Mon. Eccl. Strig. I. 132–134; mint johannita házra: REISZIG E.: A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon. I–II. Bp. 1925–28; mint önálló magyar alapításra: BOROVICZÉNY, K. G.: Kommentierte Bibliographie der Kreuzherren- und Hospitalsorden... in Ungarn in der Zeit der Arpaden. Als Manuskript vervielfertigt. Freiburg/Br. 1970. Felhívizre ld. SUPKA G., Arch. Ért. 27 (1907). 97 kk.; KUBINYI A., TBM 16 (1964). 89 kk.; GYÖRFFY GY., Budapest tört. I. 272, 315; GEREVICH L., uo. 368. A karcsai templomra ld. GERVERS–MOLNÁR V.: A középkori Magyarország rotundái. Bp. 1972. 46 kk.

A ravennai oklevélre ld. KARÁCSONYI J.: SzIOkl. 16–17; hitelére: HÓMAN B.: Pénztörténet. 84–88; a monostor helyére ld. SAVINI, G.: Per i monumenti e per la storia di Ravenna. Ravenna 1914. 285–286; alaprajzát is adja: MAZZOTTI, M., XVI. corso di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina. Ravenna 1969. 306–311; színes cikkben számol be róla FOSCHI,

U. az „Il Resto del Carlino”. Bologna 1975. IV. 21. számában. A római zárándokházra ld. FRANKÓI V., Kat. Szle. 7 (1893). 170–195. Dupérac-Lafréry metszetét publikálja a „Roma Christiana” sorozat XVIII. Roma 1967. 4. kép; Tiberio Alfarano képét CERRATI, M.: De Basilica Vaticana. Róma 1914, s metszet alakjában GRIMALDI, C.: Descrizione della basilica antica di S. Pietro in Vaticano, Codice Barberini latino 2733. Ed.: R. NIGGL. Roma 1972. 506–507, fol. 498.

A Iysa-gorai egyházalapításra, a vonatkozó szövegek kiadásával: DÖMÖTÖR T.: Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas-monda. Filol. Közl. 4 (1958). 317–324; vö. TÓTH S.: Magyar és lengyel Imre-legendák. Acta Hist. Szeged. 11 (1962). 57–70. A kettős keresztet III. Béla hozta bizánci jelvénynek tartja HÓMAN B., Turul 36 (1918–21). 3–11; bizánci egyházi eredetűnek KUMOROVITZ L. B., Turul 55 (1941). 45–62; A gödöllői prem. gimn. 1941–42. évi évkönyve. 301 kk. I. Géza ún. patríciusi keresztjével azonosítottam és Imréig vezettem vissza, ld. GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 42. kk.; újabban KOVÁCS É. meggyőző eredményeit fogadtam el: Acta Hist. Art. 15 (1969), 11–24; Művtört. Ért. 21 (1972). 5–11; Székesfehérvár Évsz. 2 (1972), 108–110. Újból III. Béla hatását látja benne, de számomra nem meggyőzően VAJAY SZ., KKKK. 1974. 362–363.

22. NÉMET TÁMADÁS – ISTVÁN HADSEREGE

VIII. Benedek pápa és utódai működésére: HERMANN, K. J.: Das Tuskulaner-Papsttum (1012–1046). Benedikt VIII., Johann XIX., Benedikt IX. Stuttgart 1973. II. Henrik délitáliei politikájára ld. GAY, J.: L'Italie méridionale et l'Empire Byzantin (867–1071). Paris 1904; HOLTZMANN, R.: GSKz. 441 kk., 474 kk. Bizánc változásaira ld. OSTROGORSKY, G.: GBS. 251–256.

Konrád történetét megírta káplánja, Wipo: Gesta Chuonradi II. imperatoris (MGH. SS. XI. 254–275). Részletes életrajza BRESSLAU, H.: Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Konrad II. I–II. Leipzig 1879–84; életadatai: APPELT, H.–BISCHOFF, N.: Die Regesten des Kaiserreiches unter Konrad II. 1024–1039. Graz 1951. (BÖHMER, J. F.: Regesta Imperii III/1); egyházpolitikájának átertékelése: SCHIEFFER, TH.: Heinrich II. und Konrad II. Die Umprägung des Geschichtsbildes durch die Kirchenreform des XI. Jahrhunderts. Deutsches Archiv 8 (1950). 384–437. A velencei eseményekre ld. KRETSCHMAYR, H.: GV I. 143 kk. Az 1027-i álzárándoklatra, az 1030-i háborúra és 1031-i békére ld. GOMBOS 92, 2666; SRH II. 389–390; BRESSLAU, H. i. m. I. 294 kk., APPELT, H.–BISCHOFF, N.: i. m. 57, 62, 79, 84. és a teljes forrásanyagot elemzően, Cosmas adatának meggyőző elvetésével, GOMBOS A. F., SzIEml. II. 109–132. A *Vienni* névalakot helyesen locativusnak fogta fel, és ebből a német sereg Bécsben való elfogására következtetett VOLTELINI, H.: Die Anfänge der Stadt Wien. Wien 1913. 12 kk. és SCHÜNEMANN, K.: DU. 55; a csatáról uo. 50–56.

Géza és István seregére ld. 8, 9. és 15. fej. A magyar hadrendre ld. PAULER GY., Hadtört. Közl. 1 (1888). 501–526; SRH I. 389; GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 106; a rusz-varég seregestre uo. 86–92. Nagy Károly frank seregére ld. VERBRUGGEN, J. F.: L'armée et la stratégie de Charlemagne. Karl der Grosse. Red.: BEUMANN, H. Düsseldorf 1965. I. 420–438; a Capeting-kori franciára LOT, F.–FAWTIER, R.: Histoire des institutions françaises au moyen âge. Paris 1958. II. 512–526; a bizáncira ld. BRÉHIER, L.: Les institutions de l'Empire Byzantin. Paris 1949. II. 334–403. A magyar hetes beosztásra ld. GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 106. A fejevekre az irodalmat ld. 8. fej.

23. ÚJ ALAPÍTÁSOK – AZ EGYHÁZ ÉS AZ ÁLLAM FEJLESZTÉSE

Székesfehérvár kezdeteire ld. SRH I. 166, 290. X. századi előzményeket tárgyal; K. ÉRY K.–KRALOVÁNSZKY A., *Alba Regia* 2–3 (1963). 69–89; KRALOVÁNSZKY A., uo. 8–9 (1967–68). 249–258; Székesfehérvár Évsz. 1 (1967). 7–18; vö. BAKAY K., TSz 12 (1969). 117–122; GYÖRFFY GY., *Arch. Ért.* 97 (1970). 213. Noha Fejér megye előzményét és a vár létrehozását ma is Szabolcs vezérhez kapcsolom, lehetségesnek tartom, hogy a város közelében É-ÉNy-ra 1193-ban említett *Árpád* völgy Árpádnak nyári szállásul szolgált, ahonnan a Sárvíz partján vonulva ért dunai partszakaszához, s így a szigeten fekvő Csepel mellett ez lehetett „hegyi” nyári szállása. A városra vonatkozó legkorábbi adatokat ld. GYÖRFFY GY., Székesfehérvár Évsz. 1 (1967). 19–24; KRALOVÁNSZKY A., uo. 35–47; FÜGEDI E., uo. 27–34; BÓNIS GY., uo. 49–61; vö. még FITZ J.: Székesfehérvár. Bp. 1957; FÜGEDI E., *Acta Hist. Hung.* 15 (1969). 103–136. A bazilikát illető legendahelyek: SRH II. 385, 399, 432; irodalom: DERCSENYI D.: A székesfehérvári királyi bazilika. Bp. 1943; a fenti cikkeken kívül: HORVÁTH J., Székesfehérvár Évsz. 1 (1967). 109–113; KOZÁK K., uo. 141–155; KOVÁCS É., uo. 157–164; KOLLER H., uo. 2 (1972). 7–20; MEZEY L., uo. 21–36. A bolgár háborúra ld. a 20. fejezet irodalmát és GYÖRFFY GY.: *Kronikáink*. 155 kk. A bazilika egyházjogi helyzetére ld. még SEBESTYÉN J.: A székesfehérvári prépostság és káptalan egyházi kiváltságai. Száz. 59–60 (1925–26). 376–395, 462 kk.; DEÉR J.: Aachen und die Herrschersitze der Arpaden. *MIÖG.* 79 (1971). 1–56.

Veszprémvölgyre ld. GYOMLAY GY.: Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről. Bp. 1901; CZEBE GY.: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Bp. 1916; HÓMAN B.: Szent István görög oklevele. Száz. 51 (1917). 99–136, 225–242; MORAVCSIK GY., *SzIEml.* I. 408–418; Kálmán megerősítésére ld. FEJÉRPATAKY L.: Könyves Kálmán oklevelei. Bp. 1892. 31–40; HÓMAN B., *Turul* 29 (1911). 123–134, 167–174. Az oklevél neveire kétes magyarázatokkal: PAIS D., *SzIEml.* II. 607–642; irodalommal ld. GYÓNI M.: *Szörványeml.* vö. még GYÖRFFY GY., *MTA II. Oszt. Közl.* 3 (1953). 99–102. A monostor alapítójában Gézát, ill. Saroltot kereste nem meggyőzően BALOGH A., *Regnum* 6 (1944–46). 21–30; LÁSZLÓ GY., Száz. 97 (1963). 382–397; KOMJÁTHY M., *LK* 42 (1971). 33–49; a bolgár Gábrriel Radomir özvegyét, ugyancsak tévesen, FEHÉR G., Száz. 61–62 (1927–28), 14–20.

Zalavára ld. FÜSSY T.–GYULAI R.–ERDELYI L.: A zalavári apátság története. Bp. 1902. (PRT VII.) Irodalmához ld. BANNER J.–JAKABFFY I. I. 460–461, II. 205, III. 195–196; az ásátásokra ld. RADNÓTI A., *Études Slaves et Roumaines* 1 (1948). 21–30; DERCSENYI D. uo. 85–100; FEHÉR G., *Arch. Ért.* 80 (1953). 31–52; BOGYAY T., *SF* 14 (1955). 349–405; SÓS Á.: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Bp. 1963; Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár-Récéskút. *Acta Arch. Hung.* 21 (1969). 51–103; Die slavische Bevölkerung West-Ungarns im. 9 Jh. München 1973; Veszprém megye régészeti topográfiaja. Szerk.: GEREVICH L.–SÁGI K. Bp. 1966. I. 182–189.

Bakonybélre ld. SÖRÖS P.–ERDELYI L.: A bakonybéli apátság története. Bp. 1903. (PRT VIII); a hamis 1037-i oklevélhez vö. SZENTPÉTERY I.: *Reg. Arp.* 9. sz. Gellért, mint Imre nevelője a kétes hitelű nagylegendában: SRH II. 488; kétségét fejezte ki e tárgyban MADZSAR I., TSz 10 (1921). 73; CSÓKA J. L., *KKKK.* 143.

Biharra ld. BUNYITAY V.: A várad püspökség története. Nagyvárad 1884. III. 203 kk.; TÓTH-SZABÓ P., Száz. 34 (1900). 547–551; vö. *Arch. Ért.* 21 (1901). 69 kk.; GYÖRFFY GY.: *Tört. földr.* I. 601–603; RUSU, M., *Annuarul Institutului de Istorie din Cluj* 3 (1960). 7–25; vö. még JAKÓ Zs.: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940. 213 kk.

Csanádra ld. KARÁCSONYI J.: Szent Gellért... Bp. 1887. 104 kk.; ORTVAY T.: Magyarország egyházi földleírása. Bp. 1891. I. 353 kk.; JUHÁSZ K.: Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében. Bp. 1926. 22 kk.; A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig. Makó, 1930; GYÖRFFY GY.: Tört. földr. I. 850 kk.; DÁVID K.: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Bp. 1974; vö. GYÖRFFY GY., Művtört. Ért. 23 (1974). 333.

Vácra a régi nézeteket ld. ORTVAY T.: i. m. I. 101–103; CHOBOT F.: A váci egyházmegye történeti névtára. Vác 1915. I. 9; Pest megye műemlékei. Szerk.: DERCSÉNYI D. Bp. 1958. II. 245 kk.; az alapítást illető forráshely (SRH I. 387–388) kritikájára ld. GERICS J., LK 33 (1962). 3–12; MEZEY L.: A váci püspökség kialakulása. Váci egyházmegyei almanach. Vác 1970. 21–33; MÁLYUSZ E.: Az V. István-kori Gesta. Bp. 1971. 109; GYÖRFFY GY., Budapest tört. I. 263.

Patrocinium-kutatásra kísérletek: MORAVCSIK GY., SzIEmI. I. 421; KARSAY G., uo. III. 157; GYÖRFFY GY., MTA II. Oszt. Közl. 3 (1953). 97; MESTERHÁZY K., Debreceni Déri Múzeum. 1968. évi évk. Debrecen 1970. 157–176; BÁLINT S., Orvostörténeti Közlemények 1972. 141–145; Festschrift Matthias Zender. Bonn 1972. 331–335; Jan Mjartan Emlékkönyv. Brastislava 1974. 35–48; Ethn. 85 (1974). 212–230. A középkori európai patrocinium-kutatás kérdései és közös terve merült fel a varsói egyháztörténeti konferencián (1971. okt. 27–29); anyaga kiadva Misc. Hist. Eccl. V. 1–458.

Határvárispánságokra általában ld. PESTY F.: A magyarországi várispánságok története. Bp. 1882; Szolgagyörre ld. TAGÁNYI K., Száz. 16 (1882). 312–323, 388–389; Kovázdra ld. GYÖRFFY GY.: Tört. földr. I. 253–255.

Szolnok megye kialakulására ld. TAGÁNYI K., Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Szerk.: KÁDÁR J. Deés 1901. I. 231 kk.; noha ő felismerte a megye sószállító szerepét, tévesen eredeztette *Szolnok* nevét a feltett szláv *sol-nik* 'sószállító' szóból; ennek személynévi eredetére ld. MELICH J.: HonfMg. 232 kk.; GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 21; a Szolnok-nemre ld. KARÁCSONYI J.: MNemz. III. 73 kk.

24. KINCSTÁR ÉS PÉNZVERÉS

Az európai adóztatás széles távlatú, de elavult ismertetése: HÓMAN B.: Az első állami egyenes adó. TSz 1 (1912). 161–184 = ÖM I. 287–306, és Ungarische Rundschau 1 (1912). 750–771. Sokoldalú megközelítése: Moneta e scambi nell'alto medioevo. Settimane di Studio... in Spoleto, 1960. Spoleto 1961. A frank adóztatásra ld. DOPSCH, A.: WKz II. 346 kk.; LOT, F.: L'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas Empire et à l'époque franque. Paris 1928; GANSHOF, F. L., Karl der Grosse. Düsseldorf 1965. I. 381 kk. A volgai bolgár adózásra ld. GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 65–67. Az oroszok kazárok általi adóztatására füstönként ld. Повесть временных лет. 1950. 16, 18; vö. HODINKA A.: OÉMv. 36–39; Греков, Б. Д.: Киевская Русь. Москва 1953.² 451; BARTHA A.: IX–X. sz. 47; Пашуто, В. Т.: Внешняя политика Древней Руси. Москва 1968. 91. A lengyel füstadóra ld. WOJCIECHOWSKI, Z. i. m. 76. A bizánci *kapnikonra* ld. DÖLGER, F.: Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung. Leipzig-Berlin 1927. 62–67; OSTROGORSKY, G., Vierteljahrschr. f. S. Wg. 20 (1928). 49 kk.; Uő: GBS. 152–154; BRÉHIER, L.: Les institutions de l'Empire Byzantin. Paris 1949. II. 258 kk.; a bolgár adózásra: TSANKOVA-PETKOVA, G.: La rente féodale dans les régions bulgares sous domination byzantine. Le féodalisme à Byzance. Paris 1974. 144–170. A nyitrai vámokra ld. FEJÉRPATAKY L.: Kálmán király okl.

42; a kazár vámokra ld. MHK. 225; a volgai bolgár vámolásra ld. ZEKI VALIDI TOGAN, A.: Ibn Faḍlān's Reisebericht. Leipzig 1939. 80. A frank kikötővámra ld. GANSHOF, F. L., i. h. 382. A zsidó rabszolgakereskedésre ld. Mon. Pol. Hist. N. S. IV/1. 18–19, 57, 76. A szombati vásárok és szombathelyek nevére és szerepére ld. GYÖRFFY GY., Budapest tört. I. 224, 241; Magyarország története I. (893–1116) 184–185 (kézirat). A szombati vásár zsidókat sújtó voltáról KOHN S.: A zsidók története Magyarországon. Bp. 1884. 53.

A pensa auri kérdésére ld. PAULER GY.: MNTÁrp. I.² 406–407; KROPF L., MGtSz 6 (1899). 295–300, 368–369, 465–466; BALOGH A., NK 16 (1917). 73–79; HÓMAN B. uo. 79–84; vö. még: UŐK. uo. 17 (1918). 22–25. Pénzverésünk kezdeteire általában ld. HÓMAN B.: Magyar pénztörténet. Bp. 1916. 187 kk.; A magyar pénzverés Szent István korában. Száz. 50 (1916). 116–127, 267–285 = ÖM I. 236–266. A frank pénzverésre ld. GRIERSON, PH.: Money and Coinage under Charlemagne. Karl der Grosse. Düsseldorf 1965. I. 501 kk. II. Henrik goslari bányafejlesztésére ld. HOLTZMANN, R.: GSKz. 490–491. Vö. Deutsche Königspfalzen. Göttingen 1963. I. 133, 142 kk.

István pénzeire és az utánveretekre alapvető HUSZÁR L.: Szent István pénzei. SzIEmI. II. 335–364. István obulusait illetően két szélsőséges nézet terjedt el. LÁSZLÓ GY. Géza veretének tartja, ld. Száz. 97 (1963). 382–397 = Annales Univ. Scient. Budapest. 4 (1962). 27–53. A bosarvei hibás utánvereten a RESLAVVA. CIV. felirat Bratislávának való téves értelmezése: HATZ, V., Dona Numismatica. W., Hävernik Festschrift. Hamburg 1965. 79–85; ehhez csatlakozott TURNWALD, C., NK 64–65 (1965–66). 19–27, 66–67 (1967–68). 23–27; HLINKA, J., Numizmaticky Sbornik 10 (1967–68). 65–77; az elméleteket megcáfolta HUSZÁR L., NK 64–65 (1965–66). 29–31; GEDAI I. uo. 70–71 (1971–72). 23–29; GYÖRFFY GY., uo. 72–73 (1973–74). 35–41. Beható monografikus feldolgozás a temető-térképekből való numizmatikai következtetéssel: GEDAI I.: A magyar pénzverés kezdete. Bp. (sajtó alatt); Uő., Pécsi Múz. Évkönyve 17–18 (1972–73). 85–90; hamis nézetet ismételt: KUPA M., NK. 74–75. 21–26. A későbbi magyar pénztípusokra ld. RÉTHY L.: Corpus Nummorum Hungariae. I. Bp. 1899. A Karoling-típusú érmek rajzi elemeire ld. DANNENBERG, H.: Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit. Berlin 1876. I. 15–17; Konrád keresztes, ékes érmére uo. 427, 1114. sz.; Arduin érmére ld. Corpus Nummorum Italicorum. Milano 1913. IV. 484. A hazai pénzverés kronológiáját, ill. a temető-térképből való következtetést kérdésesnek véli KOVÁCS L., Alba Regia 14 (1975). 257 kk. A pénzverés helyére VÁCZY P. és HORVÁTH J. uo. Népszámszámításra GYÖRFFY GY., Magyar. tört. demogr. 49. A bolgár cár éremláncára JIREČEK, C. J.: GB. 166. Volgai finnek érmes nyakdíszére Збруева, A. B.: История населения Прикамья в ананьинскую эпоху. Москва 1952. (МИА. 30.) 213–214. A halott útra valója tekintetében sokat tanultam feleségem, R. I. ki nem nyomtatott doktori disszertációjából (A halott útja a túlvilágra. Bp. 1948). A szabolcsi kora Árpád-kori temetőben FODOR I. talált tarsolyba rejtett pénzt, mint erről szóban előzőkenyen tudatott, Gardízi adatára a magyar házassági szokásról ld. MHK. 172–173. Pénz szavunkra ld. KNEZSA I.: SzIjöv. 414–415; MOÓR E. ezzel kapcsolatos alaptalan ötletei: NyK 71 (1969). 79–91, melyhez ld. HADROVICS L. megjegyzését uo. 93–94. A kálizokra és a pénzverésre ld. GYÖRFFY GY., Tanulmányok. 51–54; SZÉKELY GY., The Muslim East. Studies in honour of J. Germanus. Bp. 1974. 62–63. Az esztergomi ötvösműhelyre ld. ZOLNAY L., Arch. Ért. 92 (1965). 148–162; vö. Magyarország régészeti topográfiája. V. Esztergom... Szerk.: HORVÁTH I. Bp. 1977. (s.a.)

Nagy Károly bevételeire ld. GANSHOF, F. L., i. h. 379–382; III. Béla bevételeire ld. HÓMAN B.: Magyar pénztörténet. 424–439; GYÖRFFY GY., Magyar. tört. demogr. 51–52.

25. MŰVÉSZET

Alapvető összefoglalás: GEREVICH T.: Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938; Magyarországi művészet Szent István korában. SzIEml. III. 83–110; DERCSENYI D.: A honfoglalás és az államalapítás korának művészete. A magyarországi művészet története. Szerk.: FÜLEP L. I. Bp. 1964³, 1970⁴, kitűnő irodalmi összeállítással.

A honfoglalók művészetére ld. FETTICH N.: A honfoglaló magyarság művészete. Bp. 1935. (Ars Hungarica 11); A honfoglaló magyarság fémművészete. I–II. Bp. 1937; LÁSZLÓ GY.: HMNÉ. 398–436; A népvándorlaskor művészete Magyarországon. Bp. 1970. 62 kk.; CSALLÁNY D., Acta Arch. Hung. 10 (1959). 281–325; DIENES I.: A honfoglalás kora. Bp. 1970. (Magyar művészettörténet 1); HM. 57–66; tarsolylemezekre ld. uő., Fol. Arch. 16 (1964). 79–112; az indás-virágos stílusváltozatra uo. 24 (1973). 177–214; vö. még KISS Á.–BARTHA A., Acta Arch. Hung. 22 (1970). 219–260. Ősi elemek továbbélésére a keresztény művelődésben: DERCSENYI D.: Az Árpád-kori kőfaragóművészet első emlékei. Magyarstudomány 2 (1936). 293 kk.; Az Árpád-kori magyar művészet problémái. Antiquitas Hungarica 1 (1947). 84–91; BOGYAY T., SF 18 (1959). 6–26.

A középkori templomépítkezésre általában ld. CS. TOMPOS E.–ZÁDOR M.–SÓDOR A.: Az építészet története. Középkor. Bp. 1971; MAROSI E.: A román kor művészete. Bp. 1972. Hazai templomépítésünk kezdeteiről ld. GEREVICH T. és DERCSENYI D. i. h.; az István kori építészetről sajátos felfogással KOZÁK K., Székesfehérvár Évsz. 1 (1967). 141–155. A szerémi bazilikára ld. POPOVIĆ P., Arheološki Pregled. Beograd 8 (1966). 136–317; 9 (1967). 131–138. Csanád megye emlékeire és Kiszomborra ld. DÁVID K. i. m. és Acta Hist. Art. 16 (1970). 201–230; Apostagra ld. GYÖRFFY GY., Száz. 87 (1953). 682–683. A körtemplomok kitűnő feldolgozása: GERVERS–MOLNÁR V.: A középkori Magyarország rotundái. Bp. 1972; a gerényi körtemplom későbbi datálása: MAROSI E., Építés-építészettudomány 5 (1974). 296–304. A pécsi cella trichora X–XI. századi kifestésére FÜLEP F., Fol. Arch. 23 (1973). 195–213. A székesegyházak közül Pécsre ld. DERCSENYI D.–POGÁNY F.: Pécs. 1956. 9–33; Gyulafehérvárra ENTZ G.: A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958. 68–76; Egerre ld. Heves megye műemlékei. Szerk.: VOTT P. Bp. 1969–77. I. 136; Feldebrőre uo. I. 64–69, III. (s. a.); KAMPIS A., Művtört. Ért. 4 (1955). 178–194; Tarnaszentmáriára CSEMEGI J., Antiquitas Hungarica 3 (1949). 92–107; Székesfehérvárra ld. 23. fej.; a KRALOVÁNSZKY A. és ÉRY K. által felfedezett két fehérvári templomra ld. ÉT 1972/33. 1557; Természet világa 1972/8. 338. A Nagy Á. ásta abasári körtemplom még nem publikált. Zalavárra, Aracsra és Pusztaszerre ld. fentebb.

Az esztergom-vári palotára ld. NAGY E., Acta Arch. Hung. 23 (1971). 181–198.

Szent István szarkofágjára a legendahely: SRH II. 432; főbb irodalom: VARJÚ E., Magyar Művészet 6 (1930). 372–379; GEREVICH T.: MRE. 156–159; DERCSENYI D.: i. m. 105–110; NAGY E., Művtört. Ért. 3 (1954). 101–106; KÁDÁR Z., uo. 4 (1955). 201–204; a fedőlap felismerése és rekonstruálása: SZAKÁL E.–ENTZ G.: István király szarkofágja. Székesfehérvár 1969; Acta Hist. Art. 10 (1964). 215–228; Géza fejedelemhez kapcsolta KRALOVÁNSZKY A., Alba Regia 8–9 (1967–68). 85–91; Imre herceghez NAGY Á., Művtört. Ért. 21 (1972). 165–176; Szent István mellett bizonyít BOGYAY T., Kat. Szle 1971/3. 209–215; Das Münster 25 (1972). 307–312; Ungarn Jahrbuch 4 (1972). 9–26, irodalommal. Az *in medio domus* szavak értelmére ld. alább. A budai káptalan építésénél említett görög kőfaragókra ld. SRH I. 317; a XIII. századi adat esetleges későbbi értelmére ld. GYÖRFFY GY.: Krónikáink. 158; István korára helyezi GEREVICH L., Budapest tört. I. 355. A székesfehérvári mozaikokra ld. TÓTH M.: Árpád-kori falfestészet. Bp. 1974. 23 kk.

Templomi kegszerekre ld. CZOBOR B.: Egyházi szerelvények Szent István... korában. Száz. 35 (1901). 1009–1038; vö. BOGYAY T., *Regnum* 5 (1942–43). 90–112. A koronázópalástra ld. BALASSA F.: *Casulae S. Stephani regis Hungariae vera imago et expositio*. Viennae 1754; CZOBOR B.: A magyar koronázási jelvények. Bp. 1896. 3–26; III. Béla magyar király emlékezete. Szerk.: FORSTER GY. Bp. 1900. 105–114; az égi Jeruzsálem-értelmezésre uo. 109; vö. még Száz. 35 (1901). 1011–1016, hasonló Jeruzsálem és apokalipszis-ábrázolás XI. sz.-i kódexben: LE GOFF, J.: *La civilisation de l'Occident médiéval*. Paris 1964. 22. és 89. kép; III. Ottó által adományozott, apokalipszist ábrázoló palástot említ a *Miracula S. Alexii* (MGH. SS. IV. 620) alapján SCHRAMM, P. E.: *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*. MGH. Schriften XIII/2. 579. A felirat „Credo” értelmezésére HORVÁTH J., *Irodalomtörténeti Értesítő* 1956. 1–19; korszerű feldolgozás „Te Deum” értelmezéssel KOVÁCS É., *Acta Hist. Art.* 5 (1958). 181–221; a kétes „Mindenszentek litánia” értelmezés TÓTH E., *Fol. Arch.* 24 (1973). 219–240. A X. századi egyházszentelési misére ld. VOGEL, C.–ELZE, R. i. m. I. 124 kk. A metzi palástra ld. KATONA S.: *Hist. crit.* I. 320–323 (1025. évnél); GEREVICH T.: *MRE.* 248–249. Szent István sapkájára ld. uo. 249–250; KOVÁCS É. i. h. 208–209; erszényére ld. GEREVICH T. i. h., mintaszerű filológiai feldolgozása KIRÁLY P., *Studia Slavica* 17 (1971). 219–248.

Ötvösségünkre és a Gizella-keresztre ld. KOVÁCS É.: Árpád-kori ötvösség. Bp. 1974. A magyar koronára ld. RÉVAY P.: *De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu...* Augustae Vind. 1613; KATONA I.: A magyar Szent Koronáról... Buda 1793; IPOLYI A.: A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírara. Bp. 1886; CZOBOR B., III. Béla Eml. 98–104; KARÁCSONYI J.: Hogyan lett Szent István koronája a magyar Szent Korona felső részévé. Bp. 1907; VARJÚ E., *Arch. Ért.* 39 (1920–22). 56–70; FALKE O. v., uo. 43 (1929). 125–133; MORAVCSIK GY., *Egyet. Phil. Közl.* 59 (1935). 113–157; *SzIEml.* III. 425–472; TÓTH Z.: A Hartvik-legenda kritikájához. (A Szent Korona eredetkérdése.) Bp. 1942; POLNER Ö.: A magyar Szent Korona felső részének kérdése. Kolozsvár 1943. a felső rész mint ereklyetartó XV. századi ráépítése nézetével; BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL M., *Antiquitas Hungarica* 1 (1947). 91–99, a női korona gondolatának felvetésével; UŐ: *Die Sankt Stephans Krone*. Wien–München 1961.; KELLEHER, P. J.: *The Holy Crown of Hungary*. Rome 1951; DEÉR J., *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*. MGH. Schriften XIII/2. 426–433; BOECKLER, A., uo. XIII/3. 731–754. A korona monumentális feldolgozása: DEÉR J.: *Die heilige Krone Ungarns*. Wien 1966, mely értékes részeredményei mellett is a korona kialakulásáról nem adott időtálló magyarázatot; a mű hatása alá került ismertetőik kritikátlanul állnak szemben a történetileg megcáfолható feltevés-sorral. Vö. GYÖRFFY GY.: Mikor készülhetett a Szent Korona? *ÉT* 1971/2. 58–63 (a cikk lektora, Moravcsik Gy. teljes egyetértésével); új magyarázati kísérlet: VAJAY SZ.: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. KKKK. Bp. 1974. 339–373. A Szent Akindünosz-ereklyetartóra ld. RÜCKERT, R.: *Zur Form der byzantinischen Reliquiare*. Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst III. F. 8 (1957). 7–36; a bizánci diadém kifejlődésére ld. VÁCZY P.: *Helm und Diadem*. *Acta Antiqua* 20 (1972). 169–208.

26. IRODALOM

Irodalmunk kezdeteire ld. HORVÁTH J.: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931; KLANICZAY T., A magyar irodalom története. Bp. 1964. I. 11–65, bibliográfiával; IEL. HORVÁTH J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. A rovásírásra ld. 19. fejezet. A magyar ősi hitvilágra ld. SOLYMOSSY S., *MNépr.* IV. 402–449; LÁSZLÓ GY.: *HMNÉ.*

376–397; DIÓSZEGI V.: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958; A pogány magyarok hitvilága. Bp. 1967; a fejlettebb steppei képzetekre ld. GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 77–80; VOIGT V., NyK 67 (1965). 379–390; DIENES I.: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. Uráli népek. Szerk.: HAJDÚ P. Bp. 1975. 77–108, irodalommal. Eurázsiai távlatokra: HARVA, U.: Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. Helsinki 1938.

Hősi énekek türk feliratokban: MEH.² 57–75; vö. még JAKUBOVICH E.: Honfoglaláskori hősi énekeink előadásformájához. MNy 27 (1931). 265 kk.; KÉPES G.: A magyar ősköltészet nyomairól. ItK 1964. 1–22, 171–193. A gyászmagyarokra az európai krónikairodalomban: DÜMLER, E.–KÖPKE, R., 588–592; SEBESTYÉN GY., Ethn. 11 (1900). 1–11, 49–62, 111–115; István általi széttelepítésükre ld. SRH II. 51; GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 146; Magyarország története. I. (893–1116.) Bp. 1973. 76–77 (kézirat). Az igricekre ld. PAIS D.: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. Bp. 1953; a regösökre ld. SEBESTYÉN GY.: Regös-énekek. Bp. 1902; A regösök. Bp. 1902; A magyar népzene tára. II. Szerk.: KERÉNYI GY. Bp. 1953. 807–987. A keresztény és pogány elemek ötvöződésére a művészetben ld. fentebb. A pogány eredetű egyházi terminológiára ld. az EtSz és TESz címszavait, némileg eltérő értékeléssel. Aventinus-idézet az istenekben való hitről: GOMBOS 357.

A liturgikus irodalomra ld. RADÓ P.: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae. I. Bp. 1947. Az egyes művekre ld. KNI EWALD K.: A Hahóti-kódex... MKSze 62 (1938). 97–112; A Pray-kódex Sanctorale-ja. Uo. 63 (1939). 1–53; A Pray-kódex tartalma, kora, jelentősége. Uo. 413–455; Esztergomi Benedictionale 65 (1941). 213–231; Hartwick győri püspök Agenda pontificalis-a. Uo. 1–21; RADÓ P.: Hazánk legrégebb liturgikus könyve: A Szelepchényi-kódex. Uo. 63 (1939). 352–412; FALVY Z.–MEZEY L.: Codex Albensis. Bp. 1963. Vö. még ZOLTVÁNY I.–PRICKEL M., PRT I. 337–474. Fulbert levelét ld. BALOGH A., SzIEml. I. 460; vö. MAC KINNEY, L. C.: Bishop Fulbert and Education at the School of Chartres. Notre Dame, Indiana 1957. A középkori oktatásra ld. BÉKEFI R.: A káptalani iskolák története Magyarországon. Bp. 1910, és egyéb tanulmányai (ld. GULYÁS P.: Magyar írók II. 896 kk.). Könyvtárakra ld. MEZEY L., A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Bp. 1963. I. 43–70.

A teológia fejlődésére ld. IBRÁNYI F., SzIEml. I. 496 kk.; Szent Gellért műveit ld. BATTHYÁNYI I.: Sancti Gerardi Episcopi... scripta et acta. Albacarinae 1790; vö. KARÁCSONYI J. i. m. 194–258; IBRÁNYI F., i. h. 493–556; újplatonista műveltségére ld. IVÁNKA E.: Szent Gellért görög műveltségének problémája. Bp. 1942. (Akad. Ért. Nyt. XXVI/3.); Száz. 76 (1942). 497–500; a „Philosophia est ancilla theologiae” mondásra ld. UEBERWEG, F.–GEYER, B.: Grundriss der Geschichte der Philosophie. Berlin 1928.¹¹ II. 187. Az eretnekségekre vonatkozóan ld. REDL K., ItK 1965. 211 kk.; SZEGFÜ L., uo. 1968. 501 kk.

Az Intelmek szövegét ld. SRH II. 391, 619–627; fordítását KURCZ Á., István király emlékezete. Bp. 1971. 27–35. Irodalmához ld. BÉKEFI R., Száz. 35 (1901). 922–990; BALOGH J., Szent István politikai testamentuma. Minerva 1930. 129–164, 1931. 39–51, 106–114; Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről? MNy 27 (1931) 158–165; egy sallustiusi helyre mutat rá: Szent István és a „Róma-eszme”. Bp. Szle 207 (1927). 89–95; SRH II. 613 kk., bibliográfiával; Szent István „Intelmei”-nek forrásai. SzIEml. II. 235–265; egykorúsága körüli vita: GUOTH K., Száz. 76 (1942). 43–64; DEÉR J. uo. 435–452; GUOTH K. uo. 77 (1943). 1–40; HORVÁTH J.: Stílusproblémák. 116–131; SZÜCS J.: István király Intelmei – István király állama. Valóság 1970/10. 1–8, széles ideológiatörténeti kitekintéssel.

Monomachosz Intelmei fordítását ld. TRAUTMANN, R.: Die altrussische Nestorchronik. Leipzig 1931. 194–210.

Az Intelmek szerzőjére vonatkozó nézeteket ismerteti GUOTH K., Száz. 76 (1942). 43 kk.; MADZSAR I. nézete: TSz 10 (1921). 73–74. Tévesen: CSÓKA L., i.m. Bp. 1967. 58 kk. Arnolfus Sz. Emmerám-életrajzát ld. GOMBOS 308–309.

A *Symphonia Ungarorum* előfordulása a Gellért-legendában: SRH II. 498; irodalmához vö. a legendára vonatkozó irodalmat és széles alapokon, de nem megnyugtató eredményt hozó irodalomtörténeti magyarázatát BALOGH J., MNy 22 (1926). 189–196, 266–273; a megoldást hozó zenetörténeti magyarázatot ld. HIMPFNER B., Egyet. Phil. Közl. 47 (1910). 331–396 nyomán GÁBRY GY., TSz 13 (1970). 428–431.

27. IMRE HERCEG – TRÓNUTÓDLÁS – ISTVÁN HALÁLA

Imre bátyjára, Ottóra ld. FLORIANUS: *Fontes dom.* I. 85; a szerző helyesen Laskai Osvát, ki *Biga salutis c.* művében (Hagenau 1499.), az István szentbeszédben említi, vö. TIMÁR K., MKszle 1910. 139; Unrest Jakab adatára ld. TÓTH Z., Száz. 81 (1947). 40–41, 64 kk.

Imrere vonatkozó források: Érdy-codex. Nyelvemléktár. Bp. 1876. V. 439–443; elbeszélők: SRH I. 172, 319; II. 390–391; az Intelmekre ld. fentebb; legendája: uo. 449–460. Vö. PRAY, G.: *Dissertationes historico-criticae de sanctis Salomone rege et Emerico duce Hungariae. Posonii 1774*; MARCZALI H.: *A magyar történet kútfoi.* Bp. 1880. 24–25; Ungarns Geschichtsquellen. Berlin 1882. 21–23; PONCELET, A.: *Vita S. Henrici ducis. Acta Sanctorum.* Nov. II/1. Bruxellis 1894. 477–490; ERDÉLYI L.: *Szent Imre legendája.* Bp. 1930; MADZSAR I., Száz. 65 (1931). 35–61; BARTONIEK E., SRH II. 443–448; HORVÁTH J.: *Stílusproblémák.* 153–157; beható elemzés: TÓTH S.: *Magyar és lengyel Imre-legendák.* Acta Hist. Szeged. 11 (1962). 3–57. A legenda korára nem perdöntő Álmos herceg konstantinápolyi útjának 1109-re tétele, vö. GYÖRFFY GY.: *Magyarország története I. (893–1116.)* Bp. 1973. 196. (kézirat). Imre hercegre ld. a fentiekén kívül KATONA S.: *Hist. crit.* I. 359 kk.; WERTNER M.: *ÁCsT.* 58–61; vallásos beállítottságú: *Szent Imre Emlékkönyv.* Szerk.: VARGA D. Bp. 1907; BALANYI GY., *Kat. Szle* 1930. 4 kk.; VARGA D.: *Szent Imre problémák.* Bp. 1931; DÖRY F., *SzIEml.* II. 570 kk.; VAJAY SZ., *Székesfehérvár Évsz.* 1 (1967). 88–92. Imre halála évére ld. SRH I. 125; GOMBOS 141; *Annales Hildesheimenses.* SRG. Ed.: WAITZ, G. 1878. 36. A *dux Ruizorum* magyarázatára: GYÖRFFY GY.: *Tanulmányok.* 86 kk. A bihari Szent Imre apátságra ld. uő: *Tört. földr.* I. 667. Erre, mint halála helyére, nézetem elfogadásra talált: *Mélanges de Vajay.* Bp. 1971. 2.

Vazulra ld. SRH I. 172–173, 206, 311, 318 kk. Irodalmához ld. WERTNER M.: *ÁCsT.* 22 kk.; fontos forráskritikai tanulmány VÁCZY P.: *A Vazul-hagyomány középkori kútfoinkben.* LK 18–19 (1940–41). 304–338; a *Tatun* feleséghez ld. GYÖRFFY GY., MNy 49 (1953). 109–111; GERICS J., TSz 9 (1966). 1–23; GYÖRFFY GY., uo. 25–35 megoldási kísérletekkel. Vazul bűnhődéséhez ld. SRH I. 320; GOMBOS 93; a merényletre ld. SRH II. 399. Noha már KATONA S.: *Hist. crit.* I. 402, 1032. év alatt a merénylet mögött Pétert sejtette, MARCZALI H., MNT I. 304 kk. és PAULER GY.: MNTÁrp. I.2 76–77. a két eseményt elválasztotta, míg KARÁCSONYI J.: *Szent István király élete.* Bp. 1904. 105; HÓMAN B.: MT I.6 235–237. és VÁCZY P. i. h. 311–312. egyazon eseménysor mozzanataiként értékelte. A kazár királyöléssel hozta kapcsolatba HÓMAN B.: MT I.6 236.

Az Orseolókra ld. KRETSCHMAYR, H.: *GV* I. 143 kk.; Péterre ld. WERTNER M.: *ÁCsT.* 61 kk.; PAULER GY.: MNTÁrp. I.2 72 kk.; szerezcsenmosdatással kísérletezett GOMBOS F. A., Száz. 45 (1911). 508–512, 569 kk. és KRISTÓ GY., Acta Hist. Szeged. 18 (1965). 22 kk.; erre

sem krónikáink (SRH I. 173, 322 kk.), sem a német források (GOMBOS 93. stb.) nem jogosítanak fel. Bernóra ld. még SCHMALE, F.-J. i.m. 53. Vö. még SCHÜNEMANN, K.: DU. 62 kk. Péter királlyá tételére ld. SRH II. 392; GOMBOS 1143. Péterre, mint a fejedelmi part birtokosára ld. GYÖRFFY Gy., Budapest tört. I. 267; Péter–Aba Sámuel értékelésemet ld. Magyarország története. I. (893–1116.) 162 kk. (kézirat).

István halála éve és napja ld. Annales Altahenses maiores. SRG. Ed.: OEFELE, E. 1891. 23; GOMBOS 93. Halála helyének tévesen Budát vélelmezi KATONA S.: Hist. crit. I. 455; vö. még DÖRY F., i. h. 575. Halálának leírását ld. SRH I. 321 kk.; II. 392, 430–432; a magyar fordításnál KURCZ Á. szövegét vettem alapul, i. h. 51, 79–80.

28. ISTVÁN NYUGVÓHELYE ÉS SZENTTÉ AVATÁSA

A temetésre ld. SRH I. 173, 321–322; II. 399, 432; Róbert Károly hasonló siratására ld. SCHWANDTNER, J. G.: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Viennae 1746. I. 166–170; vö. A magyar népzene tára. Siratók. Szerk.: KISS L.–RAJECZKY B. Bp. 1966. V. 16 kk.; HORVÁTH J., MNy 66 (1970). 422 kk. A fehérvári bazilika *in medio domus* (SRH II. 432) helyének meghatározásához perdöntő OSWALD, F.: *In medio Ecclesiae*. Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster 3 (1969). 313–326, melyre Dercsényi D. hívta fel figyelmemet. A szarkofág irodalmát ld. fentebb. A trónzavarokra ld. PAULER Gy.: MNTÁrp. I. 2 78 kk. István tetemének elrejtésére: SRH II. 399.

A szentté avatás előzményeire és László politikájára GYÖRFFY Gy.: Magyarország története. I. (893–1116.) Bp. 1973. 203 kk. (kézirat); külön megjelent : A „lovagszent” uralkodása. TSz 20 (1977). 542–547.

A szentté avatásra általában ld. OESTERLE, G.: *Heiligsprechung*. Lexikon für Theologie und Kirche. Hannover 1960. V. 2 143 kk., irodalommal, melyből ld. KUTTNER, S.: *La réserve papale du droit de canonisation*. *Revue Historique de Droit Français et Étranger* 17 (1938). 172–228; KLAUSER, R.: *Zur Entwicklung des Heiligsprechungsverfahrens bis zum 13. Jh.* ZRG Kanon. Abt. 40 (1954). 85–101; *Enciclopedia Cattolica* III. 571–607.

A magyar szentté avatásokkal behatóan foglalkozott a Hartvik-legenda későbbre datálása érdekében FLORIANUS: *Fontes dom.* I. 214–218; a kis Gellért-legenda későbbre datálása érdekében KARÁCSONYI J.: *Szent Gellért*. 1887. 296–298; majd uő. Hartvik későbbre datálása érdekében: Száz. 26 (1892). 131–136; ezekre kitűnően megfelelt PAULER Gy. uo. 292–293, majd MÁTYÁS F. (LORIANUS) részben visszavonuló válaszára (Száz. 29 [1895]. 218–225) ismét PAULER Gy., uo. 354–357. A fenti színvonalas és nagy forrásanyagot mozgató vitáról megfellelkezett két újabb hozzászóló: ERDÉLYI L., SzIEmI. I. 559–570. és HORVÁTH J., KKKK. 1974. 155–162, ami azért kár, mert az utóbbi szerző újolag a kis Gellért-legenda későbbre datálása érdekében olyan kifejezéseknek és szentté avatási mozzanatoknak (*auctoritate apostolica*, *canonizare*, zsinat szerepe) tulajdonított terminus post quem értéket, amelyekre a fenti vitában korábbi adatokat találhatott volna, pl. az 1110 körül író Cosmas: *per apostolicam sedem incanonisatus* (Flor. I. 216), VII. Gergely idejében *auctoritate apostolica* Heribert kancellár kanonizálása (PAULER Gy., Száz. 1892. 293) stb. S ha egy szent kanonizálásának csak 1145-ben lett is feltétele a két pápai legátus által való vizsgálat, ebből nem következik, hogy amikor a magyar kereszténység *első* előfutárjának sorozatos szentté avatására egy legátus kiküldéséről van szó, azt kétségbe vonjuk. Kisebb jelentőségű alkalomra, így a somogyvári apátság alapítására is jött egy legátus Magyarországra 1090-ben. Az igaz, hogy az ünne-

pélyes kihirdetés nem történt meg, csak Kálmán törekvése nyomán sejthető ennek megtörténte.

Az 1083-i szentté avatás fő adatai: SRH I. 126, II. 400, 433 kk., 478–479, 506; ZÁVODSZKY L. 164; jó ismertetése PAULER GY.: MNTÁrp. I.² 147–151, 443–444; az itáliai eseményekre, VII. Gergely és IV. Henrik viszályára ld. MEYER V. KNONAU, G., Jbb. Heinrich IV. u. Heinrich V. Leipzig 1900. III. 470 kk. A hazai liturgiában tükröződő szentkultuszra ld. az Irodalom c. alatt.

A szent jobbra ld. SRH II. 438; KERCHELICH, B. A.: *Historiarum ecclesiae Zagrabiensis...* I. Zagrabiæ [1760]. 127; PRAY, G.: *Dissertatio historico-critica de Dextera Divi Stephani*. Viennæ 1771; SIMON, M.: *Supplementum ad Dissertationem...* Georgii Pray de Dextra S. Stephani... cum historia monasterii Sz. Jog. Vacii 1797; az apátságra ld. még BUNYITAI V.: A váradi püspökség története. II. 317 kk.; SÖRÖS P., PRT XII/B. 141 kk.; JAKÓ Zs. i. m. 350; GYÖRFFY GY.: Tört. földr. I. 668–669.

A szent jobb ereklére ld. FRAKNÓI V., Száz. 35 (1901). 880–904; KARSAI G., SzIEml. III. 160–166.

Szent Imrére ld. az irodalmat fentebb. András (Zoerard) és Benedek legendája: SRH II. 357–361; irodalmát ld. MADZSAR E., uo. 349–356. Új monográfia: MILIK, J. T.: *Święty Świerad. – Saint Andrew Zoeradus*. Roma 1966, a rá vonatkozó szövegek kiadásával. A „szent király” fogalomra: GÓRSKI, K., *L'Europe aux IXe–XIe siècles*. Varsovie 1968. 425 kk.

29. FÉLNOMÁD ÉLETMÓD

Agrártörténetünk legfontosabb nyelvészeti forráscsoportjára, a magyar nyelv jövevényszavaira általában ld. BÁRCZI G.: *A magyar szókincs eredete*. Bp. 1958; a régi török rétegre ld. GOMBOCZ Z.: *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink*. Bp. 1906; Uő: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki 1912. 189 kk.; a szláv eredetű szavakra ld. KNIEZSA I.: *SzlJöv. I. A II. kötet*, mely szláv jövevényszavaink művelődéstörténeti értékelését is tartalmazta volna, nem készült el. A magyar nyelv szókincséből kellő nyelvészeti, történeti, régészeti és néprajzi megalapozottság és kritika nélkül gyártott ötletdús művelődéstörténeti elméleteket MOÓR E., főként szláv jövevényszavaink gazdaságtörténeti értelmezése terén. Mivel irreális előfeltevésekből indult ki, és gyakorta nem is próbálta szellemes ötleteit tudományosan igazolni, eredményei akkor is megbízhatatlanok, ha olykor a valós megoldást érintik. Inkább csak tudománytörténeti szempontból említést érdemlő cikkei: A magyar lótenyésztési és lovasterminológia szláv elemei. MNy 50 (1954). 67–76; *Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter*. *Studia Slavica* 2 (1956). 31–117; rövidebben: A magyarság gazdasági formáinak kialakulása szláv jövevényszavaink tükrében. MNy 54 (1958). 278–290, melyekre ld. GYÖRFFY Gy., Arch. Ért. 95 (1968). 111; MOÓR E.: Bor és szőlő. NyK 65 (1963). 413–423, melyre ld. FÜZES M., Veszprém megyei Múzeum Közl. 10 (1971). 115–126; MOÓR E.: A házi „féreg” nevei nyelvünkben mint népünk életformája változásának tanújelei. Nyör 88 (1964). 22–29; ezekre: BARTHA A.: *Gazdaságtörténet és szavak*. MNy 65 (1969). 14–25, s erre viszontválasz: MOÓR E., uo. 70 (1974). 173–181; Malom és molnár. NyK 67 (1965). 130–138; A földműves életforma kialakulása népünknel a szláv jövevényszavak tükrében. MNy 63 (1967). 169–183; Pénz szavunk származása nyelvi, archeológiai és településtörténeti adatok tükrében. NyK 71 (1969). 79–91, melyhez ld. HADROVICS L. hozzászólását uo. 93–94, ki megindokolja,

hogy Moór tanulmányai miért maradnak a hazai tudományosságban visszhang nélkül: „hevenyészett elképzelésekre, ellenőrizhetetlen elgondolásokra” épített légváraival a kutatók nem szívesen vitáznak, mert a cáfolat több munkát kívánna, mint az önálló alkotás. A fenti tárgykörre nézve még mindig használható áttekintést ad GUNDA B.: A magyar–szláv néprajzi kapcsolatok. A magyarság és a szlávok. Szerk.: SZEKFÜ Gy. Bp. 1942. 205–226.

A magyar földművelés kezdeteire ld. GYÖRFFY I., MNépr. II. 183 kk.; DOMANOVSKY S.: A mezőgazdaság Szent István korában. SzIEmI. II. 311–333; az irodalomra ld. K. KOVÁCS L.: A magyar földművelő gazdálkodás kutatása. Bp. 1948. A félnomád életmód kitűnő ismertetése: SZABÓ I.: A falurendszer kialakulása Magyarországon. Bp. 1966. 12–35, melyhez vö. több szerző, köztük e sorok írójának hozzászólását: Ethn. 81 (1970). 234 kk.

Régészeink közül számolt a honfoglalók földművelésével és szerszámkészletét a volgai bolgárokéhoz hasonlította LÁSZLÓ Gy.: HMNÉ. 323–327; a dél-oroszországi eke- és gabonaszarverem-leletekre ld. Плетьева, С. А. i. m. (МИА. 142) 1967. 144 kk.; BARTHA A. i. h. 16 kk. A hazai sarló- és állatcsont-leletekből értékelt DIENES I.: HM. 27–32. Vö. még MÜLLER R.: Adatok a honfoglaló magyarság földműveléséhez. Ethn. 81 (1971). 249–261.

Kelet-Európa X. századi félnomád népeire az irodalmat ld. 3. fej. Az állattartásra általában ld. GYÖRFFY I., MNépr. II. 107–182; irodalmára ld. K. KOVÁCS L.: A magyar állattartás kutatása. Bp. 1948. A nomád gazdálkodásra ld. még ARIF-KHÁN-IBRAHIM: Turkesztán állattenyésztése, különös tekintettel a földrajzi viszonyokra. Földr. Közl. 58 (1930). 9–22; GYÖRFFY I.: A termelőgazdálkodás. (Egyetemi előadás. Bp. 1937–38. év. Kézirat.) Téves kiindulással és egyoldalúan Cs. SEBESTYÉN K.: A nomádpásztorok életformája. NNy 10 (1938). 41–60. Vö. más szemzőből VÁCZY P.: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Száz. 92 (1958). 294–316, melyre reflektált SZABÓ I.: FKM. 34–35. Hozzászolt a kérdéshez BARTHA A.: A kelet-európai és belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. Száz. 97 (1963). 261–292, 503–527; a sírok tájolásából nem meggyőzően téli és nyári szállásra következtet CSALOG Zs.: A IX–XI. századi magyarság gazdálkodásának és életformájának kérdéseihez. Agrt. Szle 9 (1967). 228–240; euráziai kitekintéssel taglalja: ERDÉLYI I.–GUMILOV, L. N.: A nomád világ egysége és sokrétűsége. Arch. Ért. 96 (1969). 54–60; ECSEDI I.: Nomád gazdaság – nomád társadalom. M. Filozófiai Szle 1969. 855–874; ERDÉLYI I.: Nomád életforma – nomád társadalom. Valóság 1972/5. sz. 13–20; vö. még HOFFMANN T.: Vor- und Frühgeschichte der ungarischen Landwirtschaft. Agrt. Szle 10 (1968). Suppl. 1–35; MAKKAJ L.: Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft... 10–13. Jh. Uo. 16 (1974). 1–53. Néprajzi oldalról való értékes megközelítése TÁLASI I.: A Kiskunság népi állattartása. Bp. 1936; GYÖRFFY I.: Die extensive ungarische Viehhaltung. UJb 18 (1938). 318–344; tudományos igényű monográfia: SZABADFALVI J.: Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Debrecen 1970.

A dél-oroszországi és magyarországi csapadék évi átlagának eltérésére alapul vett mű: Climatic Atlas of Europe. I. UNESCO. 1970. 15–27. tábla. Az eltérő csapadék mellett tartható juhok számát feltüntető táblázat forrása TELEKI P.: A gazdasági élet földrajzi alapjai. Bp. 1936. 177. A különféle legelők kat. holdankénti fűhozamára és az eltartható állatszámra Kurelec Viktor legelőosztályozási táblázatát ld. BARABÁS E.: Takarmányozás. Bp. 1969. 61.

A nomád főemberek szállásváltására ld. GYÖRFFY Gy.: Napkelet felfedezése. Bp. 1965. 96, 138, 146; Arch. Ért. 97 (1970). 191–242. Török eredetű törzsneveinkből török eredetű törzsekre következtetett NÉMETH Gy.: HMK. 272 kk. Erdőlakó és pusztai nomád életmódváltásra ld. LIGETI L.: Az uráli magyar őshaza. A magyarság őstörténete. Bp. 1943. 59–60.

Az István kori faluk fennmaradására és a faluhatárokra ld. SZABÓ I.: FKM. 7 kk. A kora középkori földházra, istállóra, árkokra és a településformára ld. MÉRI I.: Beszámoló a tisz-

lök-rázompusztai és türkeve-mórici ásatások eredményeiről. Arch. Ért. 79 (1952). 49–65; Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. Uo. 89 (1962). 211–218; Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Bp. 1964. (Régészeti füz. II/12); MMMK 1969–70. 69–82; KOVALOVSKY J.: A dobozi és bashalmi Árpád-kori faluásatások. Fol. Arch. 16 (1964). 125–143; SZABÓ I.: A középkori magyar falu. Bp. 1969. 26–34; MAKSAI F.: A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971. 35 kk.; BÓNA I.: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Bp. 1973. A szérűre ld. HOFFMANN T.: Horreum – szérű – csűr? Ethn. 70 (1959). 171 kk.; az első adathoz vö. GYÖRFFY GY. Tört. földr. I. 732. A kert jelentésére ld. OklSz. 485; GYÖRFFY I.: Az alföldi kertés városok. Népr. Ért. 18 (1926). 120 kk.; SZABÓ I.: KMF. 44–49; a TESz II. 463–464 adta magyar etimológiával szemben ld. RÓNA TAS A.: A Volga-vidéki kert és a magyar őstörténet. (Előadása M. Néprajzi Társaságban 1974. dec. 4; kivonat a meghívón). A telekre ld. OklSz. 973 (hol 1095 helyett 1086 értendő); BELÉNYESY M.: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. A „telek” és a magyar tanya középkori gyökerei. Bp. 1948.; FÖLDES L.: A telek „földterület” jelentéstörténete. MNy 67 (1971). 418–431. SZABÓ I. i. műveiben a „telek” helyes magyarázatával adós maradt; egyéni értelmezéssel MAKKA L., Pest megye műemlékei. Bp. 1958. I. 82–84; Kelemen Lajos emlékkönyv. Kolozsvár 1957. 471–477. A tanorokra ld. KNIEZSA I.: SzlJöv. 516–517; más értelmezéssel BELÉNYESY M., Ethn. 71 (1960). 84 kk.; a szláv *tor* szóra ld. ŠMILAUER, V.: Handbuch der slawischen Toponomastik. Praha 1970. 183; a szerb *tor*nikra ld. MIKLOSICH, F. i. m. II. 108. A fenyér irodalmát ld. EtSz II. 210–211; a történeti adatoknak ellentmondó jelentésváltozás feltevésével TESz I. 888–89. A középkori legeltetésre ld. BELÉNYESY M.: Az állattartás a XIV. században Magyarországon. Népr. Ért. 38 (1956). 36 kk.

A gyűjtögetés, vadászat és halászat kérdéseire átfogóan ld.: GYÖRFFY I., MNépr. II. 16–106. A vadászat történeti adataira ld. TAGÁNYI K.: Magyar erdészeti oklevéltár. I. Bp. 1896. A halászat régi adatait ismerteti HERMAN O.: A magyar halászat könyve. Bp. 1887. I. 62 kk. A morotva-halászatra ld. ANDRÁSFALVY B.: A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. Bp. 1973.

30. ÁLLATTARTÁS ÉS FÖLDMŰVELÉS

A Kárpát-medence földrajzi viszonyaira ld. CHOLNOKY J.–PRINZ GY.–TELEKI P.: Magyar földrajz. I–III. Bp. é. n. A régi magyar állatfajtákra a közkeletű korábbi felfogást képviselte HANKÓ B.: Ősi magyar háziállataink. Debrecen 1940. A régészeti lelőhelyek állatsont-vizsgálatai e téren forradalmasították ismereteinket. Ld. BÖKÖNYI S.: Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Red.: FÖLDES L. Bp. 1961. 83–111; Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár. = SÓS Á.: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Bp. 1963. 311 kk.; MATOLCSI J.: Hankó Béla háziállattörténeti munkássága. Állattani Közl. 57 (1970). 11–18; A szarvasmarha testmagasságának változása a történelmi korszakokban Magyarország területén. Agrt. Szle 10 (1968). 1–38; Schädelgestaltung des Pferdes in der Völkerwanderungszeit. Domestikationsforschung und Geschichte der Haustiere. Red.: MATOLCSI J. Bp. 1973. 297–307; A háziállatok eredete. Bp. 1975.

Az ezredforduló hazai jószágállományára becslést kísérelt meg KRALOVÁNSZKY A., Alba Regia 14 (1975). 283–286. A különféle legelők élőhely-eltartási hányadosára ld. BARABÁS E.: Takarmányozás. Bp. 1969. A nomád legeltetés és település viszonyára ld. RADLOFF, W.: Aus Sibirien. Leipzig 1884. I. 527.

A kölestermesztésre ld. BÁTKY Zs.: Kivesző gabonaféléink. Földr. Közl. 46 (1918). 23–30; a köles művelésére másodvetéssel ld. FÉL E.–HOFFER T.: Az átányi gazdálkodás ágai. Bp. 1961. (Néprajzi Közlemények VI. 2.) 41–43; a „fehér köles” termesztését is ismerteti TAKÁCS L.: A „rókafarkú köles” termesztése a Nyugat-Dunántúlon. Agrt. Szle 9 (1967). 297–307; a köles szerepére a gyeptörésnél ld. BELÉNYESY M., Ethn. 75 (1964). 324 kk.

A félnomad takarmánygazdálkodásra igen tanulságos TAGÁN GALIMDZSÁN: A baskir szénakészítés. Népr. Ért. 29 (1937). 416–423. A kezes tartással kapcsolatos *ól* szóra ld. az OklSz 707 megadott címszavai alatt. Az *eneü* szántórobot nevéhez vö. uo. 189; EtSz I. 1564–65. A *telek* irodalmát ld. az előző fejezetben. A szántásra átfogóan ld. GYÖRFFY I., MNépr. II. 201 kk.; az ekére vö. VAKARELSZKY K.: Bolgár ekevasak és csoroszlyák. Népr. Ért. 23 (1931). 63–74; KOVÁCS L.: A Néprajzi Múzeum magyar ekéi. Uo. 29 (1937). 1–44; BALASSA I.: A magyar ekés földművelés kezdetei. MMMK 1969–70. 45–68; Uő: Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp. 1973. c. nagy monográfiát. A történeti-néprajzi problematikát előtárja BELÉNYESY M.: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. Ethn. 65 (1954). 387–415, 66 (1955). 57–98. A *nyomásra* – más értelmezéssel – uő: A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban. Ethn. 71 (1960). 81–106, főleg 92 kk.

Régészeti leletek gabonamag-meghatározásaira ld. P. HARTYÁNYI B.–NOVÁKI GY.–PATAY Á.: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. MMMK 1967–68. 5–84. *Kéve* és *boglya* szavunk török eredetével kapcsolatban a TESz I. 322, II. 477 aggályai talán eloszlatathatók. 1096-ból toronyszerű asztagokat említ a Dunántúlon áthaladó Guibertus (ld. GOMBOS II. 1096). A kendermunkára ld. SZOLNOKI L.: Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kendermegmunkálás. Bp. 1972 c. nagy monográfiát. A nyomtatásra ld. GYÖRFFY I.: Takarás és nyomtatás az Alföldön. Népr. Ért. 20 (1928). 1–46. (önállóan: Debrecen, 1928); MNépr. II. 219 kk.; HOFFMANN T.: A gabonaneműek nyomtatása a magyar paraszti gazdálkodásban. Bp. 1963. Malom szavunkra ld. TESz II. 831; a régi magyar malmokra ld. MAKKAJ L., Agrt. Szle 16 (1974). Suppl. 43 kk. A népi őrlésre ld. még BÁTKY Zs., MNépr. I. 50–59; az *örmény* szóhoz vö. GYÖRFFY GY., TSz 14 (1972). 272.

A régi szláv agrár szókincsre, mely a helynévanyagban is tükröződik, ld. MIKLOSICH F. i. m. II. és ŠMILAUER, V.: HST, hol 16 kk. fogalmi csoportosítás is található.

A földművelés régi szerszámkészletére, a sarlóra és a régi kaszaféleségekre ld. TAKÁCS L. értékes tanulmányait: Ethn. 78 (1967). 1–21; Népr. Ért. 50 (1968). 35–49; 51 (1969). 37–56; Ethn. 81 (1970). 187–220; Finnugor Kongresszus. Tallin 1970. 48–55; vö. még KOROMPAY B.: Hol, mikor, kitől tanult a magyar ember kaszálni. MNy 70 (1974). 200–203.

Az irtás szláv módjára ld. pl. GREKOV, B. D.: Az orosz parasztság története. Bp. 1956. I. 57 kk.; a magyar „aszalásos” irtásra ld. REUTER C.: Ozolser. MNy 64 (1968). 217–220; TAKÁCS L.: Az irtásgazdálkodás régi módjainak emlékei a földrajzi nevekben. Névtudományi előadások. Szerk.: KÁZMÉR M.–VÉGH J. Bp. 1970. 219–224; Irtásgazdálkodásunk emlékei. (Irtásföldek, irtásmódok.) Bp. (Sajtó alatt.)

Az *ugar* és *parlag* sajátos jelentésfejlődéséhez vö. KNEZSA I.: Szláv jövevényszavaink a gazdasági élet köréből. Parlag–ugar. MNy 46 (1950). 113–116; KÁZMÉR M.: Ugar–parlag. Uo. 47 (1951). 240–243, melyhez megjegyzendő, hogy a Dunától keletre a *nyomás* szó is használatos, ’ugar’ értelemben (Magyar tájszótár I. 1555), s amint itt az *ugar* ’Ruhefeld’ – *nyomás*, Brachfeld’ kettősség is fennállhatott, úgy e szavak jelentése térben és időben eltérően módosulhatott.

Szólóművelésre VINCZE I., Népi kultúra, népi társadalom 5–6 (1971). 314; FÜZES M. i. h. és GYÖRFFY GY., TSz 14 (1972). 278–279; MAKKAJ L., Agrt. Szle 16 (1974). Suppl. 47 kk.

A bakonybéli adatra ld. PRT VIII. 269–270; a Sankt Gallen-i háromnyomásos művelésre ld. NJEUSSYCHIN, A. J.: Die Entstehung der abhängigen Bauernschaft, als Klasse der frühfeudalen Gesellschaft in Westeuropa vom 6. bis 8. Jh. Berlin 1961. 160; értelmezéséhez vö. BELÉNYESY M.: Angaben über die Verbreitung der Zwei- und Dreifeldwirtschaft im mittelalterlichen Ungarn. Acta Ethn. 5 (1956). 187. A háromnyomás IX–X. századi terjedésére nagy kolostori és királyi uradalmakban Nyugaton: DUBY, G.: L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval. Paris 1962. 80 kk.

31. A SZOLGÁLÓNÉPEK INTÉZMÉNYÉNEK EREDETE

A hazai szolgálónépek kérdésének feldolgozását adja: HECKENAST G.: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970; KUČERA, M.: Anmerkungen zur Dienstorganisation in frühmittelalterlichen Ungarn. Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Hist. 21 (1970). 113–127; GYÖRFFY GY.: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. TSz 15 (1972). 261–320, mely e fejezet bővebb, jegyzetelt változata; u. itt 261. megtalálható a régi irodalom, melyből kiemelendő PELCZ, J.: Hungaria sub Geisa, sive historica de rebus Geisae... commentatio. [Sopron] 1769. 56–59; KOLLARIUS, A. F.: Historiae iurisque publici regni Vngariae amoenitates. Vindobonae 1783. II. 27–177 passim; KISZEL, P. DE: De priscis servantibus regis et reginalibus in Hungaria. Posonii 1813. 20–45; PAULER GY.: MNTÁrp. I.2 345–346, és csatolandó hozzá NAGY G., Ethn. 5 (1894). 205; ERDÉLYI L.: Egyházi földesúr és szolgálói a középkorban. Bp. 1907. 10–15; TARJÁN K.: A szolgáló népek. Déva 1914.

A cseh és lengyel irodalom ismertetését nyújtja TREŠTÍK, D.–KRZEMIENSKA, B., Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit. Wiesbaden 1967. 70–74; vö. még HECKENAST G.: Szolg. 52; GYÖRFFY GY., TSz 15 (1972). 292 kk.; a bajor intézményre ld. még BOSL, K.: Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa. München–Wien 1964. 371; PRINZ, F., HBG I. 292.; a lengyelre MODZELEWSKI, K. i. m. (16. fej.)

A *daróc* és *lóc* foglalkozásnevek irodalmát ld. GYÖRFFY GY., TSz 15 (1972). 262–263, 297, 299.

A Capitulare de villis kiadása: MGH. Legum sectio. II. Capit. I. 83–89; vö. BLOCH, M.: Mélanges historiques. Paris 1963. I. 142–154; METZ, W.: Das karolingische Reichsgut. Berlin 1960. 77–87; BRÜHL, C.: Fodrum, gistum, servitium regis. Köln–Graz 1968. I. 81 kk. Mongol szolgálónépekre ld. LIGETI L.: MTT. 40–41, 152; GYÖRFFY GY.: Napkelet felfedezése. Bp. 1965. 104, 153–154, 170 kk., 194, 201, 244. Cosmas cseh krónikahelyére ld. SRG. N. S. II. Ed.: BRETHOLZ, B. Berlin 1924. 14; Kézai vélekedésére SRH I. 192–193; az udvar és udvarnok kérdésére ld. 17. fej. A Kárpát-medence népei kontinuitásának lehetőségéről ld. GYÖRFFY GY., Budapest tört. I. 221; TSz 15 (1972). 269–270; a barbár személyes és civilizáltabb intézményes berendezés szétválasztását ld. uo. 270–274.

32. AZ UDVARI SZOLGÁLOK ÉS KÉZMŰVESEK NÉMELY FAJTÁJA

A keleti solymászat leírását ld. ALMÁSY GY.: Vándor-utam Ázsia szívébe. Bp. 1903. 540–557; a solymászok régi *solymos* nevére ld. ZOLNAY L.: Vadászatok a régi Magyarországon. Bp. 1971. 222; GYÖRFFY GY., TSz 15 (1972). 275, 302; a méhészek kérdésére ld. uo. 276–277; a

födemesek elterjedésére ld. HECKENAST G.: Szolg. 101–102, 115. A földművest jelentő *szántó* helynévi elterjedését ld. uo. 119–122; erre és szláv megfelelőire ld. GYÖRFFY GY. i. h. 277, 300, 301; a vincellért jelentő *szőlősre* és szláv megfelelőjére ld. uo. 278–279, 304–305; a borászt jelentő *bocsár*ra ld. uo. 279; KNEZSA I.: SzlJöv. I/2. 600; GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 152–153; HECKENAST G.: Szolg. 93–94.

Árpád-kori vasművességünk monografikus feldolgozása: HECKENAST–NOVÁKI–VASTAGH–ZOLTAY: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Bp. 1968. A keleti *tárkány*ra mint vaskovácsra ld. ALFÖLDI A., MNy 28 (1932). 205–220; GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 59–60; BARTHA A., TSz 4 (1961). 137, 139; GYÖRFFY GY., TSz 15 (1972). 283–284; szláv vasműves helynevekre ld. uo. 280–287; a *redne*kre uo. 284–285, 301–302; vö. MOÓR E.: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged 1936. 49; a *csatár*ra uo. 22; HECKENAST G.: Szolg. 94–97; GYÖRFFY GY. i. h. 287–288. Az orosz pajzsleletek feldolgozását adja Кирпичников, А. Н.: Древнерусское оружие. Ленинград 1971. III. 30. 40, 90–91; magyar honfoglaló fapajzs maradványára ld. DIENES I., Acta Arch. Hung. 7 (1956). 246, 251, 270. „Disznóóv”-k helynévben való jelentkezésére ld. GYÖRFFY GY. i. h. 289, 303; *Ártándra* ld. HECKENAST G.: Szolg. 10.

33. A TÍZES ÉS SZÁZAS SZERVEZET

E fejezet eredetibb formájában, jegyzetekkel ellátva megjelent a MTA II. Oszt. Közl. 22 (1973). 57–64. Az Árpád-kori tízes-százas szervezettel behatóbban foglalkozott PESTY F.: A magyarországi várispánságok története. Bp. 1882. 105–109; TAGÁNYI K., TSz 5 (1916). 422 kk.; ERDÉLYI L.: A tizenkét legkritikusabb kérdés. Kolozsvár 1917. 105 kk., kivált pedig KUČERA, M., Historické Studie 11 (1966). 57–77.

A számok jelentésére az antik világban áttekintően: BIBÓ I., Népünk és nyelvünk 6 (1934). 113–140, 7 (1935). 67–95, 152–171; az óperzsa szervezetre ld. HARMATTA J., Acta Orient. Hung. 11 (1960). 210–217. A keleti példák idézeteit ld. GYÖRFFY GY. i. h. 58; a magyar nemzetségek haderejére uő, Magyaro. tört. demogr. 47. Honfoglalók tízeseire ld. DIENES I.: HM. 26. A kora középkori Centena, Huntari és Hundertschaft kérdésére ld. DANNENBAUER, H., Historisches Jahrbuch 63–69 (1949). 155–219; MAYER, Th.: Staat und Hundertschaft in fränkischer Zeit. Mittelalterliche Studien. Lindau–Konstanz 1959. 104–120; Nagy Alfréd angolszász tizedes berendezésére ld. DU CANGE: Gloss. IV. 264; MITTEIS, H.: SHMa. 139 kk. WHITELOCK, D.: The Beginnings of English Society. Penguin Books 1956.² 137; erre és a vele egybevetett lengyel centuriákra ld. KOSSMANN, O.: Polen im Mittelalter. Marburg 1971. 72 kk. A lengyel *decimik* kérdésére ld. POPPE, D., Kwartalnik Historyczny 64 (1957). 3–31; az orosz szotnyára ld. GREKOV, B. D.: Az orosz parasztság története. Bp. 1956. I. 81–83, 329 kk.

A dömösi összeírás (1138) századaira ld. SZABÓ D.: A dömösi adománylevél hely- és víz-rajza. Bp. 1954. 4. A százdi összeírára ld. WENZEL G.: ÁUO I. 24–25; a különféle szolgáló-népek tizedes, ill. százados kereteire ld. GYÖRFFY GY. i. h. 63. A halászbokorra ld. HERMAN O.: A magyar halászat könyve Bp. 1887. I. 71; GYÖRFFY I., MNépr. II. 74, 78.

Sculdacius „száznagy” István oklevelében: TSz 3 (1960). 535; *centurio* és *decurio* Péter korában: SRH. I. 174, 324.

Kálmán törvényére, a századonként gyűjtött dénáradóra ld. ZÁVODSZKY L. 193; a győri szabadságlevélre (1240) ld. Hazai Okmt. III. 5; a szabad dénárok irodalmát ld. 37. fej.

34. TÁRSADALMI RÉTEGZÖDÉS

A társadalom fejlődésének kezdeteire egy évszázada alakított ki magyarázatot MORGAN, L. H. 1877-ben kiadott művében: *Az ősi társadalom*. Bp. 1961, s az ő nyomán ENGELS, F.: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Bp. 1949. A természeti népek előrehaladottabb ismeretében írt róla SCHURTZ, H.: *Urgeschichte der Kultur*. Leipzig–Wien 1912.² 134–167 és THURNWALD, R.: *Die menschliche Gesellschaft in ihren ethno-soziologischen Grundlagen*. IV. Werden, Wandel und Gestaltung von Staat und Kultur. Berlin–Leipzig 1935.

A germán törzsek alakulására ld. WENSKUS, R.: *Stammesbildung und Verfassung*. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes. Köln–Graz 1961. Az V–IX. századi germán népjogokra és a kapitulárekra általában SCHRÖDER, R.–KÜNSSBERG, E.: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*. Berlin–Leipzig 1922.⁶ 252–287; a társadalmi rétegekre uo. 467 kk. A germán társadalom rétegződésére a vérdíj-rendszerek tükrében általában ld. BRUNNER, H.: *Deutsche Rechtsgeschichte*. Leipzig 1906. I.2 332–376; az angolszász vérdíjra: WHITELOCK, D.: *The Beginnings of English Society*. Penguin Books 1956.² 39–47, 83 kk. A pénz értékének változását is figyelembe véve szólt hozzá VINOGRADOFF, P.: *Wergeld und Stand*. ZRG Germ. 23 (1902). 123–192. A germán népjogokból levonható társadalmi következtetésekre, kivált a szász társadalomra alapvető LINTZEL, M.: *Die Stände der deutschen Volksrechte, hauptsächlich der Lex Saxonum*. Halle 1933. = *Ausgewählte Schriften*. Berlin 1961. I. 309–379. Brémai Ádám adatát ld. SRG. *Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. Hannoverae 1876. 6.

A nyugat-európai „szabad paraszt” kérdésre az irodalmat ld. DAHLMANN–WAITZ: *Quellenkunde der deutschen Geschichte*. Stuttgart 1969. I.¹⁰ 35/1030, 1050–1055. A szabadok kérdésének új tudománytörténeti összeállítása irodalommal: *Handwörterbuch für Rechtsgeschichte*. Hrg.: ERLER, A.–KAUFMANN, E.–STAMMLER, W. Berlin 1968–. I. 1513–16: „Gemeinfreie” és II. 1029–32: „Königsfreie” címszó. A német társadalomtörténeti elképzeléseknek a politikai eszméktől való függőségét követi végig BÖCKENFÖRDE, E.–W.: *Die deutsche Verfassungsgeschichtliche Forschung im 19. Jh. Zeitgebundene Fragestellungen und Leitbilder*. Berlin 1961. A Königsfrei-elmélet előfutára SCHLESINGER, W.: *Die Entstehung der Landesherrschaft*. Dresden 1941, Darmstadt 1964.² Az elméletet bő tudománytörténeti bevezetés után fejtette ki MAYER, Th.: *Die Königsfreien und der Staat des frühen Mittelalters. Das Problem der Freiheit in der deutschen und schweizerischen Geschichte*. Vorträge und Forschungen II. Lindau–Konstanz 1955. 7–56; *Mittelalterliche Studien*. (Gesammelte Aufsätze.) Konstanz–Stuttgart 1959. 139–186, hol más idevonatkozó cikkei is találhatók. (Nacionalista beállítottságára ld. GOETZ, H., *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 10 [1960]. 635–636.) Rokon felfogást fejtett ki DANNENBAUER, H.: *Die Freien im karolingischen Heer*. Grundlagen der mittelalterlichen Welt. Stuttgart 1958. 240–256; BOSL, K.: *Freiheit und Unfreiheit*. Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa. München 1964. 180–203; Uő: *Vorstufen der deutschen Königsdienstmannschaft*. Uo. 228–276; vö. még KOSSMANN, O.: *Polen im Mittelalter*. Marburg 1971. 373–374. A Königsfrei-elméletet támadja a svájci WERNLI, F.: *Die mittelalterliche Bauernfreiheit*. Zürich 1959. 7–52; *Die Gemeinfreien des Frühmittelalters*. Zürich 1960. 8–140; *Zur Frage der Markgenossenschaften*. Zürich 1961; a keletnémet MÜLLER–MERTENS, E.: *Karl der Grosse, Ludwig der Fromme und die Freien*. Wer waren die „liberi homines” der karolingischen Kapitularien? Berlin 1963; az orosz NJEUSSYCHIN, A. I.: *Die Entstehung der abhängigen Bauerschaft*. Berlin 1961. 49–69; az arimannokkal való azonosítás ellen emelt szót TABACCO, G.: *I liberi del re nell’Italia carolingia e postcarolingia*.

Spoleto 1966; Dai possessori dell'età carolingia agli esercitanti dell'età longobarda. Studi Medievali 3. ser. 10. „A Giuseppe Ermini.” 1969. 221–268. A „Königsfrei”-elméletet a Karoling- és későbbi korra elfogadja, de szabad parasztsággal számol a kora középkorra nézve LÜTGE, F.: Das Problem der Freiheit in der früheren deutschen Agrarverfassung. Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Stuttgart 1963. 1–36. A régi orosz faluközösségekre ld. GREKOV, B. D.: Az orosz parasztság története. Bp. 1956. I. 70 kk.; a közsabadokra mint a magyar társadalom maradványelemeire MOLNÁR E.: MNTŐÁ. 1945. 284 kk.; 1949. 292 kk.

A háromosztatú középkori társadalomra LE GOFF, J.: Note sur société tripartite, idéologie monarchique et renouveau économique dans la chrétienté du IXe au XIIe siècle. L'Europe aux IXe–XIe siècles. Varsovie 1968. 63–71; vö. DUBY, G.: Système de classification sociale. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel. Toulouse 1973. II. 183–188. A servus és liber kategória relativ voltára a korai középkorban ld. BOUTRUCHE, R.: Seigneurie. 138–141.

Régi felfogás szerint a magyar társadalom az államszervezésig vérségi kötelékekben élő nemzetségi szervezet volt, így: PAULER GY.: MNTÁrp. I.2 13; KÁROLYI Á., ÁÁ. 266–267; SZEKFÜ GY.: Serviensek és familiarisok. Bp. 1912. 21–22; HÓMAN B.: MT I.6 216. E felfogás szerint a családok rokonság szerint álltak össze nagyobb-nagyobb egységekbe, nemzetségekbe és törzsekbe. E mechanisztikus elképzelés realisabb formában jelent meg abban a nomád társadalomrajzban, amelyet RADLOFF, W. (Das Kudatku Bilik. Petersburg 1891. I. LII kk.) nyomán NÉMETH GY. (HMK. 20–27) ismertetett meg a magyar történetírással. Radloff egyrészt helyesen mutatott rá, hogy a nomád társadalom alapsejtje a nagycsalád, az *aul*, amely a családtagokon kívül szegény rokonokat és idegeneket is befogad, ugyanakkor ezeknek az egységeknek lavinaszerű gyors összeállásában és elemekre bomlásában látta a nomád társadalmak alakulását. A fenti elképzelésekkel rokon LÁSZLÓ GY. elgondolása a magyar nagycsaládról (A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 190 kk., 224); ő helyesen ismert fel kisebb X. századi magyar temetők térképén nagycsaládi együtteseket, az általa vizsgált temetők azonban többnyire nem a köznép, hanem a középréteg nagycsaládjainak temetői, és az is kérdéses, hogy mennyiben rejtenek magyarokat és mennyiben kabarokat. Mindkét nagycsaládi elmélet hibája, hogy nem számol a néppé válás hatalmi eszközével, a katonai kísérettel, mely nélkül az aulok nem nőnek birodalomná. Visszhang nélkül maradt TAGÁNYI K. világos állásfoglalása a servus-liber kérdésről és megállapítása a kíséret szerepéről a korai magyar fejlődésben (Társadalomtudomány 2[1922]. 222 kk.). A társadalomban a katonai kíséret szerepét hangsúlyozta és analógiaként a mongol társadalomról (vö. VLADIMIRTSOV, B. JA.: Le régime social des Mongols, le féodalisme nomade. Paris 1948) a R. FOX adta képet hozta fel MOLNÁR E.: MTTŐÁ. 1945. 78–80. A nomád társadalom rétegződése legvilágosabban az orkhoni feliratokban tükröződik, ahol szembeállítva találjuk a bégek, bujrukok (kísérő katonák) és a *budun* szóval kifejezett köznép rétegét, sőt ezeken kívül a *künnek* nevezett fogoly rabszolgákat. A türkökre és kazárookra vonatkozó forrásokat ld. MEH.2 58–75, 90. A türk társadalom rétegződésére vö. GYÖRFFY GY.: Die Rolle des buyruq in der alttürkischen Gesellschaft. Acta Orient. Hung. 11 (1960). 169–179; Szűcs J.: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. (Kézirat); vö. TSz 14 (1971). 201 kk. A magyar társadalom rétegződését a fenti képlet alapján igazolták a X. századi temetők, ld. DIENES I.: HM. 11–26. A kora feudális magyar társadalom fejlődését a közsabad-elmélet alapján próbálja magyarázni BOLLA I.: A közsabadság a XI–XII. században. TSz 16 (1973). 1–29. A pécsváradi és másutt lakó szabad harcosok számarányára ld. GYÖRFFY GY., Magyaró. tört. demogr. 46–47; Veszprémvölgyre ld. CZEBE GY. i. m. 18; Százdra WENZEL G.: ÁUO I. 25; az udvarnokok szabadjaira ld. WAGNER, H.: UB I. 27, 195, és BORSA I. által kiadásra előkészítve a Diplomata Hungariae

Antiquissima számára; itt nem „szabad udvarnokokról” van szó (így SZENTPÉTERY I.: Reg. Arp. 143–145), hanem az udvarnokok szabadjairól (jobbágysájról), mint már TAGÁNYI K. korábbi tévedése: TSz 2 (1913). 539 után maga észrevette: 5 (1916). 561, 586. Tévesen ERDÉLYI L.: A tizenkét legkritikusabb kérdés. Kolozsvár 1917. 41–42 nyomán LEDERER E.: FKM. 165 kk.

35. „BŐSÉG” ÉS JOBBÁGYSÁG

Az *úr* szó latin *dux* és szláv *vojavoda* megfelelőjére ld. GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 96–97. Az *ország* szó eredeti jelentésének az „urak gyülekezete” értelmet tulajdonította TAGÁNYI K.: A földközösség története Magyarországon. MGtSz 1 (1894). 237; ECKHART F.: A szentkorona-eszme története. Bp. 1941. 69–71; MÁLYUSZ E., Száz. 75 (1941). 114; BÓNIS GY.: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár 1947. 100–101; MOLNÁR E.: MTTŐÁ. 1949. 313 kk.; ECKHART F., MTA I. Oszt. Közl. 7 (1955). 245; SZÉKELY GY., Acta Hist. Hung. 15 (1969). 224. Ezzel szemben igazolható, hogy a szó e jelentésben csak a XV. századtól merül fel, vö. TESz II. 1095, s eredeti jelentése az *úr* (*dux*) alá tartozó törzs, ill. uralmi terület lehetett. Vö. GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 97 kk. Az *úr* szó etimológiájára ld. BÁRCZI G.: SzófSz. 324; újabb nézetek: HARMATTA J., MTA I. Oszt. Közl. 7 (1955). 253; NÉMETH GY., Pais-Emlékkönyv. Bp. 1956. 358–364; K. PALLÓ M., MNy 52 (1956). 157–167; GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 102–103. Az *úr* szóban szintén a gyakori cím rövidülés példáját látja ERDŐDI J., MNy 71 (1975). 60. Az *ispán* szóra ld. TESz II. 239–240 és fentebb 15–16. fej. Az előkelők megnevezésére korai okleveleinkben: SZILÁGYI L., Száz. 71 (1937). 10–22. A *miles* = *jobbágyság* azonosságra ld. VÁCZY P., SzIEml. II. 41–44; GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 11, 28–29. A szentkirály szabadjaira vonatkozó adatokat ld. KARÁCSONYI J.–BOROVSKÝ S.: Regestrum Varadiense. Bp. 1903. 172, 181, 187, 194, 197, 283, 297–298; FEJÉR G.: CD III/1. 446; WENZEL G.: ÁUO II. 101, 257, VII. 135, XI. 141, 212; Hazai okmánytár I. 38, IV. 51, VI. 329, VII. 141; PRT I. 657; A Zichy-család... okmánytára. Bp. 1871–1931. II. 134; SZENTPÉTERY I.: Reg. Arp. 955. sz.; KUMOROVITZ L. B.: Veszprémi regeszták. Bp. 1953. 676. sz.; OklSz. 502; Magyar Országos Levéltár, Dl. 48548. Harcos jobbágyságok királynéi birtokon: FEJÉR G.: CD IV/3. 346; vö. KUMOROVITZ L. B. i. m. 198. sz.; WENZEL G.: ÁUO IV. 343. A *jobbágyság* szó eredetére ld. TESz II. 276–277, amihez még mindig odakívánczik BÁRCZI G. ítélete: „képzése nem világos” (SzófSz. 143). A *meliores homines* adatra ld. PRT VIII. 270. A *vitéz* szóra ld. KNEZSA I.: SzlJöv. 560; a *drug* szóra ld. GRAUS, F., Das grossmährische Reich. Praha 1966. 206–207; vö. még 16. fej. A *jobbágyság* szó legkorábbi előfordulásait felsorolja SZILÁGYI L., Száz. 71 (1937). 19, melyből törlendő az 1111-i adat és pótlendő 1172: *Conradus... regis ioubagio* (PRT I. 605). Kézai várjobbágyság adatát ld. SRH I. 193. Az egyházi jobbágyságokra és helyzetükre ld. 1163: TKALČIĆ, I.: Mon. ep. Zagr. I. 2; 1181: SZENTPÉTERY I.: Reg. Arp. 133. sz.; 1214: FEJÉR G.: CD III/1. 161–162; MARSINA, R.: CDES I. 148; 1233: PRT I. 721. Az 1165-i *proceres ... castri*, ill. *proceres filii sancti Stephani regis* adatra ld. JAKUBOVICH E.–PAIS D.: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs 1929. 44–45. A *miles* adatokra ld. SZILÁGYI L., Száz. 71 (1937) 8 kk.; VÁCZY P., SzIEml. II. 40 kk. *Budora* ld. GYÖRFFY GY., Budapest tört. I. 267, 291; a *bilochus* tisztségre ld. uo. 293; HAJNIK I.: A magyar bírósági szervezet és perjog. Bp. 1899. 4 kk.; EtSz I. 405; TESz I. 277–278. A *minister* szóra ld. SZILÁGYI L., Száz. 71 (1937). 13; vö. még 1075: KNAUZ F., Mon. Eccl. Strig. I. 58; 1137: PRT I. 596. A *ministerialis* előkelő értelmére ld.: PRT I. 605; MARSINA, R.: CDES. I. 270. A Ják-nem-

beliek *minister* és *serviens* megjelölésére ld. KARÁCSONYI J.–BOROVSKY S. i. m. 271; WAGNER, H.: UB I. 80. A ministert korábban a jobbaggyal azonosította HÓMAN B., Békefi Eml. 73, s magam is ezt az álláspontot képviseltem, ld. pl. Tört. földr. I. 603; HÓMAN B. utóbb (MT I. 6 210) a *minister* = *serviens* = *szolga* azonosságot vallotta; ma ezt tartom elfogadhatónak.

36. A KÖZRENDŰ „ÍNSÉGRŐL” ÁLTALÁBAN

A türk és kazár társadalomra ld. MEH.² 58–75, 90. A *laboratores* kategóriára ld. LE GOFF, J. i. h. (34. fejj.).

A *vulgarist* és *servust* két rétegnek, az előbbit közsabadnak, az utóbbit rabszolgának tartja a kutatók többsége, pl. HÓMAN B., Békefi Eml. 74–77; ERDÉLYI L.: A tizenkét legkritikusabb kérdés. Kolozsvár 1917. 16 kk.; VÁCZY P., MMűvelődéstört. I. 178; LEDERER E.: FKM. 40 kk., 57 kk.; BOLLA I., TSz 16 (1973). 6 kk. A *pauper*, *vulgaris*, ill. *plebejus* kategóriát nem a közsabadok rétegének, hanem a különböző rendű szegény népelemek összefoglaló megjelölésének tartja, mely a *servust* is felölelte: TAGÁNYI K.: Vázlatok a régibb Árpádkor társadalomtörténetéből. Társadalomtudomány 2 (1922). 218–219; BALANYI GY.: Szent István. Bp. 1938. 57.

István I. törvénye 20. §-ának (ZÁVODSZKY L. 147) vitatott értelmezése: BOLLA I., TSz 16 (1973). 8. Az 5 tinót fizető *servus*ta ZÁVODSZKY L. 154; a *servus* kategóriát szélesen értelmezi az 1055-i oklevél: PRT X. 493.

III. Ottó olasz írnokainak *famulus* szóhasználatára ld. MGH. Ottonis III. dipl. 265, 266, 268, 349, 374, 402. sz.; Heinrici II. dipl. 73. sz. A *familia* szóhasználatra ld. DOPSCH, A.; WKz. II.² 51–53; SZEKFÜ GY. Serviensek és familiarisok. Bp. 1912. 7 kk.; MGH. Ottonis III. dipl. 33. sz.; a *mancipium*ra uo. 248. sz.; a *mansus genuiliste* uo. 261. sz. kk.; a *mancipium* család-jelentésére ld. pl. 1237: WENZEL G.: ÁUO. VII. 40. A *mansus*ta és *mansióra* általában ld. DU CANGE: Gloss. V. 225–227; SZABÓ I.: KMF. 10–11; BOUTRUCHE, R.: Seigneurie. 86 kk.; magyar viszonylatban ld. BOLLA I., AUS Bp. Hist. 3 (1961). 97–120.

Az *inre* ld. TESz II. 208; GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 25–26; TÁLASI I., MTA I. Oszt. Közl. 21 (1969). 14; Az etimológia elmélete és módszere. Szerk.: BENKŐ L.–SAL É. Bp. 1976. 292. A *dévaj* szó más magyarázataira ld. TESz I. 624; a *pajzán* szóra BÁRCZI G.: SzófSz. 232–233. A *család* „fogoly, rab” jelentésére TESz I. 471 és GYÖRFFY GY., TSz 15 (1972), 296. A szláv *cseljadin*ra ld. GREKOV, B. D.: Az orosz parasztság története. Bp. 1956. I. 145; vö. BARTHA A.: IX–X. sz. 45. A *had* szóra ld. TESz II. 13; a *nemre* és származékaira uo. 1009–1010. A *nem* és *név* szó közös eredetét valószínűsíti BALÁZS J., MNy 71 (1975). 288–299.

A társadalmi egyenlőtlenség eredete kérdéséhez krónikáinkban ld. SZÜCS J., Száz. 107 (1973). 581–597, melynek kiváló eredményeivel csak abban nem értek egyet, hogy Kézai vezette be a kétféle elméletet a magyar krónikába; a harcot megtagadók szittya törvény szerinti szolgaságba vetése (SRH I. 148. 257) nézetem szerint benn lehetett Ákos mester művében, míg a leigázott foglyoktól eredeztetett szolganép Kézai függelékében (uo. 192) az ő általa bevezetett elmélet. Az alávetés és századokba rendezés kérdésére ld. 33. fejj.

A magyar *servus* – *udvarnok* státuszváltozásra ld. PRT VIII. 272, X. 501. A *dusnok*ra ld. EtSz I. 1455; KNIEZSA I.: SzJöv. 165; TESz I. 693.

A *servus* és *liber* fogalom relatív voltára a középkorban ld. BOUTRUCHE R.: Seigneurie. 138–141.

37. A PARASZTSÁG RÉTEGEI

A parasztság rétegződésére Nyugaton ld. BLOCH, M.: *La société féodale*. Paris 1939. 389–420; *Mélanges historiques*. Paris 1963. I. 261–528; DOLLINGER, PH.: *L'évolution des classes rurales en Bavière depuis la fin de l'époque carolingienne jusqu'au milieu du XIIIe*. 1949; NJEUSSYCHIN, A. I.: *Die Entstehung der abhängigen Bauernschaft*. Berlin 1961; BOUTRUCHE, R.: *Seigneurie*. 138–160; BOSL, K.: *Die Grundlagen der modernen Gesellschaft im Mittelalter*. Stuttgart 1972. 67–93; Kelet-Európában: GREKOV, B. D.: *Az orosz parasztság története*. Bp. 1956. I. 128–259; Черепнин, Л. В., *Пути развития феодализма*. Москва. 1972. 229–248.

Magyarországon a XI–XII. századi törvényekben és oklevelekben felmerülő különféle rétegek és csoportok vizsgálata XVIII–XIX. századi előzmények után a századfordulótól vált vitatottá, amikor a pannonthalmi oklevélanyag közzététele a rétegek vizsgálatát időbeli fejlődésükben is lehetővé tette; ld. ERDÉLYI L., PRT I. 552–555, 562–578; VIII. 240 kk. Ezeket is felhasználva írta művét ACSÁDY I.: *A magyar jobbágyság története*. Bp. 1906, Bp. 1944.² 35–118; ezt bírálja ERDÉLYI L.: *Egyházi földesúr és szolgálai a középkorban*. Bp. 1907. és Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben. Bp. 1907; új konstrukció: HÓMAN B.: *A társadalmi osztályok Szent István államában*. Békefi Eml. 61–80. = ÖM I. 420–439; erre válasz: ERDÉLYI L., TSz 2 (1913). 324–354, 3 (1914). 191–211; felel rá TAGÁNYI K. uo. 435–451; erre válasz ERDÉLYI L.: *Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései*. TSz 3 (1914). 517–561, 4 (1915). 32–50, 202–226, 334–352, 481–514, 5 (1916). 39–63; erre „Felelet”: TAGÁNYI K., uo. 296–320, 409–448, 543–608; válasz: ERDÉLYI L.: *A tizenkét legkritikusabb kérdés*. Kolozsvár 1917; *Fejlődés a legrégibb magyar társadalomban*. Bp. 1916. Noha TAGÁNYI K. összefoglalásában, melyben a külföldi társadalomtörténet tanulságait is értékesíti (*Társadalomtudomány* 2 [1922]. 214–227), a kérdéskört magas szinten összegezte, a rétegződés kialakulása a vita után is homályban maradt, mert a kutatók a tulajdonviszonyok vizsgálatára nem terjeszkedtek ki. MOLNÁR E. új szempontokat felvető társadalomtörténetében a feudális társadalom alávetett osztályában, a jobbágyságban megkülönböztetett olyanokat, akik „birtokában vannak... a ...szükséges termelőeszköznek, s ezekkel önállóan dolgoznak, de ugyanakkor jogi helyzetüket nézve teljesen jogtalanok”. Ezekhez képest alacsonyabb kategóriát képeznek a termelőeszközzel nem rendelkező rabszolgák, míg magasabbat azok, akik jogilag önállóak, s felettük állnak a „szabad jobbágyok” (MTTŐÁ. 1945. 235–236). Amíg ez utóbbit a szabad *milesszel* azonosíthatjuk, a parasztságban, nézetem szerint, a fő különbséget az igaerő birtoklása vagy hiánya jelenti, lényegében az, ami később is megkülönbözteti a telkes jobbágyot a nincstelen zsellértől és gazdasági cselédétől (GYÖRFFY GY.: *Magyarország története*. I. [893–1116] 1973. 242. Kézirat). A kérdéshez vonatkozó adatokat ld. még LEDERER E.: FKM jegyzetben, és BOLLA I., AUS Bp. Hist. 1 (1957). 84 kk.

A veszprémvölgyi oklevél *mira* szavára ld. CZEBE GY. i. m. 42–44; DARKÓ J., Egyet. Phil. Közl. 41 (1917). 264–265; a kétféle *vinitorra* ld. 1121: MNy 23 (1927). 362–363; 1141–46: MKszle U. F. 1 (1892–93). 19. A „félszabad” kifejezés használatára ld. TAGÁNYI K., TSz 2 (1913). 521; Uő, *Társadalomtudomány* 2 (1922). 216; HÓMAN B.: ÖM I. 434; vitatja jogsultságát ERDÉLYI L.: *A tizenkét legkritikusabb kérdés*. Kolozsvár 1917. 15 kk. A „Halbfrei” használatára a német társadalomtörténetben ld. pl. INAMA-STERNEGG, K. Th. v., Waitz's Deutsche Verfassungsgeschichte. IV.² 355; DOPSCH, A.: WKz II.² 36, 41, 65, 130, 163; a száli frank és szász *líre*kre: NJEUSSYCHIN, A. I. i. m. 207, 316; a francia „demi-libre”-t használja, pl. a longobárd *aldió*kra MUSSET, L.: *Les invasions. Les vagues germaniques*.

Paris 1969, 2 146; BOUTRUCHE, R.: Seigneurie. 139; szélesebben FOSSIER, R.: Histoire sociale de l'Occident médiéval. Paris 1973. 61. A *libertinus* egykorú meghatározása 1214: FEJÉR G.: CD III/1. 162; MARSINA, R.: CDES I. 148. A *liberi* és *libertini denarii* kérdéséhez ld. ECKHART F.: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad 1908. 14–15; HÓMAN B.: Az első állami egyenes adó. TSz 1 (1912). 161–184; ERDÉLYI L.: Az első állami egyenes adó elmélete. Kolozsvár 1912. 14–26, mely szerint a szabad dénárokat csak királyi földre telepedett szabad hospesek fizették volna; ezt bíráló ismertetésében ECKHART F. (TSz 2 [1913]. 441) Hóman mellett foglal állást abban, hogy a szabad dénárok „közadók” voltak; vö. még TAGÁNYI K. uo. 3 (1914). 438–441; HÓMAN B.: Adó vagy földbér. Száz. 47 (1913). 189–202; válaszol rá: ERDÉLYI L.: Az első állami egyenes adó elméletéhez. Uo. 281–289; felel rá HÓMAN B. uo. 396–397 és 50 (1916). 290–293; együttesen: HÓMAN B.: ÖM I. 287–326; vö. még ERDÉLYI L.: A tizenkét legkritikusabb kérdés. Kolozsvár 1917. 131 kk. és TAGÁNYI K., Társadalomtudomány 2 (1922). 216–218. A szabad dénárokról vonatkozó Kálmán-törvény (I. 35, 45, 79, 80, 81. §) ZÁVODSZKY L. 187–194; a hiteles okleveles adatok összegyűjtve GYÖRFFY GY., MTA II. Oszt. Közl. 2 (1952). 348; az 1240-i oklevél *fistpenz* adata (ENDLICHER, S. L. i. m. 449 és TESz I. 1004) téves olvasat; helyesen *fekespenez*, ld. Hazai Okmt. III. 5. Az 1225-i hiteles *libertinos denarios qui vulgo fumarii vocantur*, melyet a király szed mindenféle néptől (*ab omni populo... tam de iobagionibus, quam hospitibus ubique demorantibus cuiuscumque condicionis sint*) adatra WAGNER, H.: UB I. 107, de a *fumarium* magyar *füstpenz* neve eddigelé csak a XVI. századból adatolt (Oklsz. 285). A Kálmán törvényhelyével párhuzamos angol adat a Domesday Bookból (1085) DUBY, G.: L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval. Paris 1962. 638.

Az 1222-i státusperre ld. KARÁCSONYI J.–BOROVSKY S. i. m. 280. Az udvarnok *panisdator* nevére ld. GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 18. A dömösi adózásra ld. SZABÓ D., MNy 32 (1936). 133–134; a pannonthalmira ld. PRT I. 678–679; a győri várnépekére: Hazai Okmt. III. 5–6. A *ministerekre* Pécsváradon ld. KARÁCSONYI J.: Szent István oklevelei. Bp. 1891. 80; ezekre s a servus-udvarnokokra Pannonthalmán ld. 1090: PRT I. 592; 1240: uo. 772. Az 1211-i tihanyi oklevélben nincs is *libertinus*, csak *ebdomadarius* (uo. X. 516). A hetesekre 1086: uo. VIII. 269–270; 1141–46: MKszle U. F. 1 (1892–93). 15–16; a *libertus*ra ld. 38. fej. A zalai *Hetes* falura 1270: WENZEL G.: ÁUO XII. 9. Vö. ECKHART F.: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad 1908. 19.

A hetes szolgálat kora középkori tartamára Bajorországban ld. NJEUSSYCHIN, A. I., i. m. 538–539; Angliában WHITELOCK, D.: The Beginnings of English Society. Penguin Books 1956, 2 100; DUBY, G.: L'économie rurale... Paris 1962. 106, 657–658, 677; BOUTRUCHE, R.: Seigneurie 268.

A pécsváradai alapítólevél társadalmára ld. KARÁCSONYI J. i. m. 80 és GYÖRFFY GY.: Tört. földr. I. 364; Pannonthalmára ld. m. f.; Veszprémvölgyre GYOMLAY GY. i. m. 11–14; a *besztiaritai* rétegre uo. 17 és DÖLGER, F.: Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung. Berlin 1927. 16, 20, 31. Bakonybélre ld. PRT VIII. 269–270; Tihanyra uo. X. 493; Százdra WENZEL G.: ÁUO I. 24–27; Zselicszentjakabra KUMOROVITZ L. B., TBM 16 (1964). 53–55; Almádra SZENTPÉTERY I., MNy 23 (1927). 362–364. Freisingi Ottó adatát ld. GOMBOS 1767; a szelepcsényi oklevelek: GYÖRFFY GY.: Tört. földr. I. 475; a *libertus* – *libertinus* – *iobagio* – *incola* névhasználat ugyanazon Ölbő falusi emberekre PRT I. 618, 650–651, 779.

38. VOLT-E RABSZOLGASÁG MAGYARORSZÁGON?

Az ókori rabszolgaságra ld. PAULY-WISSOWA: *Realenc.* II/5. 551–554; vö. még Mócsy A., uo. *Suppl.* IX. 715. és *Acta Antiqua Hung.* 4 (1956). 221 kk.

A középkori rabszolgaságra ld. a 36. fejr. irodalmát; vö. még BLOCH, M.: *Comment et pourquoi finit l'esclavage antique. Mélanges Historiques.* Paris 1963. I. 261–285; VERLINDEN, CH.: *L'esclavage dans l'Europe médiévale.* Brugge 1955; *La traite des esclaves. Un grand commerce international au Xe siècle. Études de Civilisation Médiévale. Mélanges offerts à E.-R. Labande.* Poitiers 1974. 711 kk. Vö. még BOUTRUCHE, R.: *Seigneurie.* 143–149.

Hazai vonatkozásban ld. a fentiekben (36. fejr.) kívül BÉKEFI R.: *A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt.* Bp. 1901; MOLNÁR E.: *MTTŐÁ.* 1945. 237 kk. Az eke mellett adományozott servusokra ld. VÁCZY P., *Száz.* 92 (1958). 317 kk.; LEDERER E.: *FKM.* 45 kk.; SZABÓ I., *Agrt. Szle* 5 (1963). 36 kk.

A mongol rabszolgaságra ld. VLADIMIRTSOV, B. JA.: *Le régime social des Mongols. Le féodalisme nomade.* Paris 1948. 86–88; vö. LIGETI L.: *MTT.* 74, 163. *Kézaira* ld. 35. fejr.

Az ühegy-libertusra ld. 1141–46: *MKSzle U. F. 1* (1892–93). 15–16, 18; vö. KUMOROVITZ L. B.: *A Kálmán-kori „cartula sigillata”.* *Turul* 58–60 (1944–46). 29–33; *Száz.* 97 (1963). 7. Az 1407-i család foglyokra ld. GYÁRFÁS I.: *A jász-kunok története.* *Szolnok* 1883. III. 554; 974 előtti foglyokra FEJÉR G.: *CD I.* 261; Ibrahim ibn Jakub adatára ld. *Mon. Pol. Hist. N. S. I.* 146. Adalbert felfogására a rabszolgaságot illetően ld. uo. III/1. 18–19, 57, 76, III/2. 12, 51. A zsidó rabszolgakereskedésre ld. VERLINDEN, CH., i. m. I. 220 kk. Liudprand felfogására ld. *Die Werke Liudprands von Cremona.* Ed.: BECKER J. SRG. Hannover–Leipzig 1915. 155, 191, 202. A császári oklevelek szóhasználatára ld. *MGH. Ottonis III.* *dipl.* 25, 42. sz.; és *Heinrici II. dipl.* 221. sz.

Az Intelmek felfogására a szolgaságot illetően SRH II. 623. *A servus hereditarius* „örökös szolga” példáihoz ld. 1272: FEJÉR G.: *CD V/1.* 266; 1283: *Hazai Okmt.* VII. 182. *Mancipium* előfordulása 1015: KARÁCSONYI J.: *SzIOkl.* 80; a pannonhalmi halászokra *PRT I.* 779.

39. A KÜLFÖLDI „VENDÉG” ÉS A HAZAI KÖLTÖZŐ

A telepítésről általában MÁLYUSZ E. irányadó munkásságát is figyelembe véve ld. GYÖRFFY GY., *Budapest tört.* I. 223. A hazai telepítések irodalmát adja SZABÓ I.: *A magyarság életrajza.* Bp. é. n. 249 kk.; középkori telepítésre uő: *KMF.* 68–138.

Elbeszélő források a Gézával induló *hospes*-telepítésről: SRH I. 192, 303, II. 357, 379; az Intelmek VI. fejezete: uo. 624–625, ld. ehhez BALOGH J.: *Nemzet és nemzetköziség Szent István Intelmeiben.* *ItK* 37 (1927). 1–10; SZEKFÜ GY., *MSzle* 25 (1935). 9, melyhez ld. az alább idézett vitát, továbbá DEÉR J., *Száz.* 76 (1942). 446 kk.; GUOTH K., *Száz.* 77 (1943). 29 kk.; GYÖRFFY GY., *István király emlékezete.* Bp. 1971. 11; fordítását uo. 32.

Az advena-névsort ld. SRH I. 188 kk., 295 kk.; beható elemzése MÁLYUSZ E.: *Az V. István-kori gesta.* Bp. 1971. 62–83. Romuald tanítványaira ld. *GOMBOS* 2573; *GALLA F.*, *SzIEml.* I. 318–321.

A hazai *hospes*-kérdésre általában ld. MÁLYUSZ E.: *Geschichte des Bürgertums in Ungarn.* *Vierteljahrschr. f. S. Wg.* 20 (1927–28). 356–407; LEDERER E., *Száz.* 61–62 (1927–28). 510 kk. *Hospesek említése* 1121: *MNy* 23 (1927). 363–364; harcoló szabad hospes: 1146: *PRT I.* 598.

Csehek általi telepítésre 1039: Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. Ed.: BRETHOLZ, B. SRG. Berlin 1924. 84; 985; MARSINA, R.: CDES I. 47. Vö. 7. fej.; bajor telepítésre 979: MGH. Ottonis II. dipl. 204. sz.

A népnévből képzett helynevekre ld. MÁLYUSZ E.: A középkori magyar nemzetiségi politika. Száz. 73 (1939). 257–294, 385–448, kivált 264 kk. térképekkel. Mályusz E. itt kifejtett nézete, mely szerint a XI–XII. századi Magyarországon királyaink a kisebbségek széttelepítésével beolvasztó politikát folytattak, szemben állt Szekfü Gy. nézetével, aki szerint a középkorban asszimiláló nemzetiségi politikával nem lehet számolni, és a továbbiakban éles vitát váltott ki. Vö. SZEKÜ GY.: A magyarság és kisebbségei a középkorban. MSzle 25 (1935). 5–13; Mályusz E. felfogását bírálja UÖ.: Még egyszer középkori kisebbségeinkről. Uo. 30 (1940). 169–177, melyre válasz MÁLYUSZ E.: Az egynyelvű ország. Száz. 75 (1941). 113–139; felelet rá SZEKÜ GY.: Népek egymás közt a középkorban. MSzle 31 (1941). 225–233; ide vonatkozó cikkei egybegyűjtve: Állam és nemzet. Bp. 1942. 39–109. Vö. még GUOTH K.: A nem-magyar népelemek helyzete középkori társadalmunkban. Hitel 8 (1943). 723–735.

Szatmárnémeti kiváltságlevelét ld. FEJÉR G.: CD III/2. 211; vö. SZENTPÉTERY I.: Reg. Arp. 462. sz.; 1086-i *Németi* adat: PRT VIII. 269; Beszterce székre ld. GYÖRFFY GY.: Tört. földr. I. 553 kk.; Lampertszászára uo. 532; a német telepítésre ld. még SCHÜNEMANN, K.: DU. 28 kk.; FÜGEDI E.: Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland. Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Vorträge und Forschungen 18 (1974). 471–507. A XII. század közepi telepítésre ld. GYÖRFFY GY., Budapest tört. I. 240, 272; Kálmáncsehire MÁLYUSZ E., Száz. 73 (1939). 264–265; cseh rab-szolraeladás Magyarországra 1021–1038, ld. GOMBOS 802; *Cehtire* 1075: Mon. eccl. Strig. I. 58. Az oroszokra ld. 22. fej.; a „nándor” népnévre GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 8, 64, s itt irodalom; a „tót” délszláv voltára MÁLYUSZ E., Száz. 73 (1939). 266–267; besenyőkre ld. GYÖRFFY GY.: Besenyők és magyarok. Bp. 1940; irodalommal MORAVCSIK GY.: BT I.2 89–90; RÁSONYI NAGY L., Philologiae Turcicae Fundamenta. Aquis Mattiacis 1970. III/1. 1–9; GÖCKENJAN, H.: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden 1972. 89–114; vö. hozzá GYÖRFFY GY., SF 33 (1974). 380. Horvátokra ld. MARQUART, J.: Streifzüge. 110 kk., 129–139 és fentebb 7. fej. Egyes népnévi falvak társadalmi helyzetére ld. MÁLYUSZ E. i. m. és GYÖRFFY GY.: Tört. földr. I. címszavait; a zágrábi Csehire WENZEL G.: ÁUO V. 24.

A kóborokra általában ld. MOLNÁR E.: MTTŐÁ. 1949. 155–161; LEDERER E.: FKM. 176–178; az elűzöttekre Veszprémvölgy kapcsán ld. CZEBE GY. i. m. 17; Százd kapcsán WENZEL G., ÁUO I. 25; a földjükről kivetettekre ZÁVODSZKY L. 186. A felvidéki vadonban tanyázó latrokról SRH II. 359–360. Az „üzbégi”-ekre, profugusokra és vagusokra ld. ZÁVODSZKY L. 170, 173–174, 177, 178–179, 188–189; nevükre ld. MELICH J., NyK 39 (1899). 38, 42 (1913). 239–249; KNEZSA I.: SzIJöv. 544; elterjedésükre KRISTÓ GY., MNy 71 (1975) 62–65.

40. AZ EZREDFORDULÓN VÉGBEMENT VÁLTOZÁS

E fejezet nagyrészt az előző fejezetek summázata lévén, irodalma az előzőekben található meg, főként az I. és V. részben. A korona-eszme kérdésére ld. BARTONIEK E.: Corona és regnum. Száz. 68 (1934). 314–331; ECKHART F.: A szentkorona eszme története. Bp. 1941. A korona kiemelése az Intelmekben: SRH II. 621, 627. A korona és lándzsa irodalmát ld.

12. fej. II. Henrik 1014. évi oklevele: MGH. Heinrici II. dipl. 307. sz. II. Henrik koronázásaira ld. HOLTZMANN, R.: GSKz. 385 kk. A királyságra és a koronára mint személyek felett álló intézményre ld. BEUMANN, H.: Zur Entwicklung transpersonaler Staatsvorstellungen. Das Königtum. Seine geistigen und rechtlichen Grundlagen. Vorträge und Forschungen III. Lindau–Konstanz 1956. 185–215; uő: Wissenschaft vom Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze. Köln–Wien. 1972. 159 kk. Az Intelmek koronafelfogása inkább az 1024 után bekövetkezett felfogással egyezik. A XI. századi rokonsági falu felfogásra ld. SZABÓ I.: FKM. 11–35.

Befejezésül tudománytörténeti visszapillantást próbálok adni egyrészt arról, hogy azok a fogalmak, amelyeket a kora középkori fejlett társadalmi szervezetekre használunk (állam, feudalizmus stb.) a maguk idejében nem voltak ismereteseek; alapszavaikon (res publica, feudum stb.) eredetileg mást értettek, mint mi értünk, és mai jelentésüket hosszú fejlődés után az újkorban nyerték el, másrészt megkísérlem áttekinteni, hogy a magyar történészek a múltban milyen kifejezésekkel illették azt a társadalmi változást, ami az ezredfordulón bekövetkezett. Ha ez az áttekintés hiányos marad is, az olvasó bepillantást nyerhet abba, hogy historikusaink miként értékelték a magyar állam létrejöttét.

A mai 'állam' fogalomnak az ókorban és a kora középkorban egyértelmű, pontos megfelelője nem volt. Az antik polgárközségből alakult városállam volt az oka, hogy az ókori görögben a *polis* s a latinban a *civitas* egyaránt kifejezte a város, a polgárság, a közösség területe és az állam fogalmát. A görög *monarchia* inkább csak 'egyeduralkodás, egyeduralom' jelentésben volt használatos, s ilyen értelemben vette át a latin is, melynek rokon jelentésű kifejezése csak a *rex* szóból képzett *regnum* 'királyság, uralkodás' volt. (A *dux*-ból képzett *ducatus*-nak csak 'vezérség, főparancsnokság' értelme volt.) A nagy pályát befutott latin *res publica* kifejezés eleinte a római nép „közügyeit” jelentette, amibe ugyan az államügyek is beleértendőek, de nem fedte az állam mai fogalmát. Így érthető, hogy a *res publica* fogalmát ismertté tevő Cicero *De re publica* c. művében Romulusszal és Remusszal, továbbá az augurokkal kezdte a „republikai” történetét (Lib. 2, 2 kk.). De az *imperium* szó értelme is igen tág skálán váltakozott; az elsődleges 'parancs' jelentéstől kezdve a legelterjedtebb 'hatalom, uralkodás' értelmén át a 'birodalom'-ig.

A középkor kezdetén a római egyház és a birodalom romjain felépülő „utódállamok”, elsősorban a frank birodalom írásbelisége volt az, amely e fogalmakat tovább vitte, többé-kevésbé módosított jelentéssel. Hogy csak egy-két jellemző példát hozzak fel, egyrésztől Szent Ágoston *Civitas Dei* 'Isten országa' elmélete volt egyik elindítója a *civitas* 'föld' birodalom, ország' értelmezésnek, másrésztől a püspöki székhelyek kontinuitása vezetett el a *civitas* 'püspökség' jelentésfejlődéshez, harmadrészt az antik romvárosok újbóli kiépítése a 'vár', majd 'belváros' jelentéshez. (VERCAUTEREN, F. i. m., ld. 16. fej.)

A Karolingok és az Ottók írástudói fogalmazataikban szinte válogatás nélkül egyesítették mindazokat a kifejezéseket, amelyeket a római császárság kitermelt. Noha a *rex* és *regnum* 'királyság', *dux* és *ducatus* 'hercegség' megkülönböztetése már eléggé kikristályosodott, Widukind a megkoronázott Nagy Ottót mégis hol *novus rex*-nek, hol *novus dux*-nak írta. Az *imperium* használata tekintetében éppenséggel nem tesznek különbséget, s még feltűnőbb, hogy a *monarchia* és *res publica* szóval egyformán jelölik az új keresztény országokat. Regino szerint a frank Dagobert *monarchiam totius imperii* nyerte el, Lothár pedig a *regni*...

monarchia örököse lett. II. Henrik 1013-i oklevele szerint a *regnum monarchicum*ot, III. Ottó viszont a *res publicá*t kormányozta, hogy II. Henrik írnoke e kettőt egyesítve *ad regendum totius rei publicae monarchiam* kifejezést használjon (1014), megcáfolva minden modern elképzelést e fogalmakról. (Vö. SCHLESINGER, W.: Beiträge I. 77; Regino, SRG. 1890. 30, 74; MGH. Heinrici II. dipl. 261, 307. sz., Mon. Pol. Hist. N. S. IV/2. 8, 13.) A középkori királyság megjelölése lehetett „monarchikus respublica”, vagy ha úgy tetszik, „a respublica monarchiája” egyaránt. A fogalmakat legvilágosabban Machiavelli írta körül, aki 1514-ben a respublicát megkülönböztette a principátustól vagy monarchiától, az előbbire a köztársaság, az utóbbira a fejedelemség vagy királyság jelentéskört ruházva, s az ő tollán jelent meg „az állam” (*lo stato*) modern értelemben. (Vö. NOVOTNY, A., Grundbegriffe. 313 kk.) Ezt tudva méltán merül fel az aggály, hogy az antik és középkori államról beszélve olyan modern elképzelést vetítünk vissza a múltba, ami a maga idejében nem létezett.

Ha a keleti társadalomfejlődést vizsgáljuk e szemszögből, SZÜCS JENŐ azon megfigyelését bocsátom előre, hogy a steppén megjelenő „újbarbárok” – köztük a magyarok – azt a szervezeti szintet képviselték, mint a népvándorlás kor germán barbárai (Gentilizmus; TSz 14 [1971]. 201). Nem volt lényeges különbség a germánokat hódoltató hunok és a magyarokra uralmukat kiterjesztő törkök szintje között sem, noha a türk kazárok államszervezete Khorezm, Perzsia és Bizánc határán idővel jelentős fejlődésen ment át.

A törkök az országot, birodalmat és uralmat az *el ~ il* szóval jelölték, s hogy ez a magyarok közt sem lehetett ismeretlen, valószínűsítik az Árpád-kori *Elbeu ~ Ilbeu* (< *il bāgh* „az ország bégje”) személynevek és helynevek. (PAIS D., KCsA II. 324.) Ez a fogalom talán már a kazár előképű magyar kettős fejedelemség 904-ben történt megszűnésétől kezdve kikopott a forgalomból, hogy az ezredfordulótól a *regnum* magyar megfelelőjének, a *királyság*-nak adja át helyét. A régi fogalmak közül csak a kisebb területi egység, az *úr*nak nevezett *duxok* tartománya, a *ducatus*, magyarul *uruszág* > *ország* élt tovább (GYÖRFFY GY.: Tanulmányok. 96 kk.), de e szó mindinkább felölelte a *regnum* jelentéskörét is. (Az 1200 körüli Halotti beszéd *uruzagja* már országot jelent.) Ezt a jelentésváltozást magyar nyelvi anyag híján időben megfogni nem tudjuk, de mint a görögben és latinban, ugyanaz a szó több jelentésben is élhetett egyidejűleg. Nincs különösebb jelentősége, hogy I. Ottó 973-ban levelében Géza fejedelmet *rex*nek, országát pedig *regnum*nak nevezte, mert ezek német kifejezések (talán a *kuning* és *rich*) visszaadásai lehetnek, viszont István saját kiadmányaiban országát általában *regnum*nak írta, ami a magyar *királyság*nak felelhet meg. Még többet mond, hogy Szent István fiához intézett Intelmeiben megkülönbözteti a *ducatus*t és *regnum*ot; a fiára váró királyságot *tuum regnum*nak, a sajátját *regnum* mellett „fiatal és új monarchiának” írja (*nostra monarchia quasi iuvenis et novella* – SRH II. 622), mint ahogy a Magyar Krónika XI. század végi szövege István korát illetően „Hungária monarchiájáról” beszél, de István *regnum*át és Zerind *ducatus*át is említi (SRH I. 313–315). A IX–X. századi „országok feletti országláshoz” képest új az a *monarchia* volt, mely antik intézményeknek keresztény frank elemekkel való ötvöződéséből Nagy Károly alatt nyerte el példát adó formáját: azon *Károly* alatt, akinek neve ezentúl a szlávok nyelvén fémjelezte a *králság*okat. Így méltán tehető fel, hogy István korában a *monarchia* szó magyar megfelelője szintén a *királyság* volt. Nem csodálkoznánk, ha az István udvarába jött német császári írkokok tollán át megjelent volna a *monarchia* mellett a *res publica* kifejezés is, amint Freisingi Ottó 1150 körül ezt a szót használja, amikor arról beszél, hogy a magyar urak a királyi tanácsban az „államügyeket” megtárgyalják (*de rei publicae statu pertractare et discutere non negligunt*). (Vö. GOMBOS 1767.)

Végső fokon Machiavellire vezethető vissza, hogy az újkorban a magyarországi latinságban is a *status*, és mint magyar szó: *státus*, 'állam' jelentésben gyökeresedett meg, s ezt csak a nyelvújítás helyettesítette 1786-ban az *álladalom* és 1845-ben az *állam* szóval. (EtSz I. 75; TESz I. 137.)

Az „állam” fogalmát modern volta ellenére is használjuk olyan régi idők viszonyaira, amikor e kategória még ismeretlen volt. De ha így van, a „regnum monarchicum” alapítása jelentheti-e azt, hogy az állam a monarchiával kezdődött, s a barbár jellegű regnum nem volt az? Ezt nyilván a regnum társadalmi szerkezete és tulajdonviszonyai határozzák meg.

A kora középkori Európában a földbirtok kétféle tulajdonban jelenik meg, mint örökös jogú birtok és mint hűbértartás. Mindkettő eredete visszanyúlik a késő római időkbe, mint ahogy latin megnevezései is onnan erednek. Az örökös és teljes joggal bírt birtokra többnyire a latin *hereditas*, *patrimonium* és *proprietas* kifejezések jártak, míg a használatra adott, visszavonható birtokok római neve a *precaria* volt, melyet már a Meroving-korban a *beneficium* helyettesített szélesebb jelentéskörben, amennyiben szolgálat fejében adott birtokot jelentett, mely a szolgálat hű teljesítése esetén életre szolgált és örökölhető is volt. (DOPSCH, A.: *Benefizialwesen und Feudalität*. MIÖG. 46 [1932]. 20. k.; BOUTRUCHE, R.: *Seigneurie*. 171–174.)

A két birtokfajta megnevezésére a kora középkorban két germán elnevezés is meghonosodott. Az örökös birtok, ill. teljes jogú birtok elnevezésére az *all*, 'egész' és az *ód*, 'birtok, vagyon' szó összetételéből latinositott *allodium* terjedt el, s hasonló összetételből ered a hűbértartás *feudum* neve is. A *feudum* (francia *fief*) szó első eleme ugyanabból a germán *fehu* 'barom, állat' szóból származik, mint amely a mai németben *Vieh* alakban él, s amelynek más indoeurópai megfelelője a latin *pecus* szó. A *fehu* a rómaiak közé telepített germánok nyelvéből ment át a középlelatin nyelvbe. Első feljegyzéseit a magyar honfoglalás éveiből (893–899) ismerjük a Rhöne vidékéről. Ekkortájt már nem barmot jelentett, hanem fizetésként adott *ingó jószágot* (állat, ruha, fegyver), s ezért Provence-ban többes *feus*, *feos*, *feuz* alakban használták. A 'fizetés, javadalom, bér' jelentése vezetett oda, hogy amikor a javadalmasítás elterjedt formája a haszonélvezetre adott föld lett, a szó jelentése erre szűkült és „beneficium” értelmet vett fel. Ezzel a jelentésváltozással kapcsolatos a szó bővülése; a legvalószínűbb nézet szerint a *feu* szó összetétele az *ód*, 'vagyon' szóval eredményezte a *feodum* alakot, ami már hűbértartást jelentett. A birtok *allodiális* jelzője tehát eredetileg más jogállapotot jelentett, mint a *feudális*, de allodiális és feudális szigorúan vett ellentét-párnak mégsem tekinthető, mert *allodium* hűbértartás révén *feudum*má válhatott, és az ezredforduló *feudumai* még a középkor folyamán többnyire örökös birtokká alakultak át.

A hűbértartás klasszikus nyugat-európai formáját az által nyerte el, hogy a hűbértartás összekapcsolódott az úr és hűbérese közti jogviszonnyal. Jogilag nem szabályozott alárendeltségi viszony a legkülönbözőbb társadalmakban kialakult, Róma is ismerte az uralkodó és kísérete (*comes*), valamint a *patronus* és *cliens* intézményét, a nyugat-európai társadalmi fejlődésbe új szint azonban a germán katonai kíséret (*trustis*) beépülése hozott az *antrustió*-nak vagy *gasindus*-nak nevezett kíséret vitével, ami elvezetett egyrészt a hűbértartás (*dominus*, *senior*), másrészt a hűbérese fegyveres (*miles*, *vassus*, ill. *vasallus*) intézményes kapcsolatához.

Maga a *vassus* szó a kelta *gwas* 'legény, szolga' szóból ered, míg a *gwassawl* 'szolgáló' lehet forrása a *vasallus* szónak. Társadalmilag emelkedő jelentése a VIII. századtól számítható, amikortól 'független szabad ember' értelmet nyer, hogy a IX. századtól általánossá válik a hűbértartást élvező, s ennek fejében hűséggel és katonai szolgálattal tartozó 'vasallus' megnevezésére, aki maga is urává válhat kisebb vasallusoknak.

A nyugat-európai feudalizmus klasszikus megjelenési formájában a két tárgyalt jelenség kapcsolódik össze: egyrésről a hűbértokok, másrésről a vazallusi függőség a maga emeletes, piramisszerű kapcsolataival és rituális formáival. Marc Bloch és François Ganshof a feudalizmus kezdetét a Karoling-korra teszi, de a klasszikus formában kialakult feudalizmus korszakát 900 tájától a XIII. század derekáig számítják. (BLOCH, M.: *La société féodale. La formation des liens de dépendance*. Paris 1939; GANSHOF, F. L.: *Qu' est-ce que la féodalité?* Bruxelles 1947; COULBORN, R.: *Feudalism in History*. Princeton 1956; *Studien zum Mittelalterlichen Lehnswesen. Vorträge und Forschungen V*. Lindau-Konstanz 1960; ZAKYTHINOS, D. A., *Grundbegriffe*. 97–114; BOUTRUCHE, R.: *Seigneurie* 7–25, 161 kk. A legújabb álláspontokra vö. a XIII. moszkvai történetsszkongresszus előadásait: Доклады Конгресса изданы Национальным Комитетом Историков СССР. [XIII. Международный Конгресс Исторических Наук, Москва, 16—23 августа 1970 года.] Москва 1973. I/4. kötet; Новосельцев, А. П., Пашуто, В. Т., Черепнин, Л. В.: *Пути развития феодализма*. Москва. 1972.; DUBY, G.: *Guerriers et paysans. VIIe–XIIe siècle*. Paris 1973; SANFILIPPO, M.: *Il sistema feudale*. Torino 1975.)

Az eredeti „feudális” intézmények középkor végi átalakulásával a szó feledésbe ment. A „feudalizmust” a felvilágosult politikai irodalom a XVIII. században fedezte fel, amikor Boulainvilliers, Montesquieu, Voltaire és Adam Smith a tartományúri széttagoltságban látta fő jellemzőjét, majd a francia forradalom idején a megdöntött „ancien régime”-mel kezdték azonosítani. Az Assemblée Constituante 1789. aug. 11-én kinyilvánította, hogy „a feudális uralmat teljességgel” eltörli. A múlt század elejétől a kifejezés jelentése kettéhasadt egy történettudományi és egy politikai, társadalomelméleti jelentéskörre. A középkor kutatói Savignytól és Guizot-tól kezdve általában a *feudum*hoz kapcsolódó gazdasági, társadalmi és politikai struktúrát értették a feudalizmuson, s különbség a fő irányzatok között annyiban jelentkezett, hogy a francia iskola a *féodalité* értelmezésében a hűbéri függésnek, a német iskola pedig a *Lehnswesen* vizsgálatában a hűbértokoknak tulajdonított nagyobb jelentőséget (BOUTRUCHE, R.: *Seigneurie* 12–18). Marx viszont a forradalom kibontotta széles jelentéskörben illesztette be társadalomfejlődési rendszerébe; jelölve vele azokat a termelési viszonyokat, amelyek az ókori rabszolgatartó formációt felváltották és a modern kapitalizmust megelőzték. (Tudománytörténetileg ld. TÖKEI F., *Antikvitás és feudalizmus*. Bp. 1969.)

Ha a fenti fogalmak párhuzamait keressük a nomád szervezetű társadalmakban, így a X. századi Magyarországon, mindenekelőtt a földtulajdon kérdése merül fel. Mint fentebb már utaltam rá, a türk feliratok és mongol kori feljegyzések szerint a steppén megvolt a földtulajdon sajátos formája, a körülhatárolt legelőterület, a rajta levő szállás, ember és állat tulajdona. E tulajdon – Rubruk szavait követve – a „kapitányok” között oszlott meg; ez társadalmilag a nemzetségfők és a kíséret tagjai rétegének a földtulajdonát jelentette. Noha adományba kapott birtok esetén egyéni tulajdonról beszélhetünk, mert a tulajdonos adományt tehetett belőle, mint ez Jaglakar kan ata feliratából is kiderül, az örökölt birtok a nagycsaládi öröklés szeniorátusi rendje szerint háramlott tovább, ami azt jelentette, hogy nem volt elidegeníthető az igényjogosultak beleegyezése nélkül.

Az adománybirtok és a korlátozott jogú örökbirtok mellett volt haszonélvezetre birt terület is; Batu kán pl. családtagjainak és seregvezéreinek a meghódított Kipcsakban hosszú folyópart-szakaszokat utalt ki visszavonható érvénnyel. A kora középkori Belső-Ázsiában és Kijevi Oroszországban haszonélvezetre adott városok is voltak. (GYÖRFFY GY., *Acta Orient. Hung.* 11 [1960]. 178, és ld. az Orosz Évkönyvekben a 980, 988, 1054. év alatt.)

A régi magyar nyelvben a *jó ~ jav* jelentette az ingó javakat, mint arról a XI. századi *javszedő* (*joccedech*) tanúskodik, és a *jószág* (1372) a vagyon összességét, mely lehetett állat- és földbirtok egyaránt. (TESZ II. 275, 280.)

A *vieh* és *pecus* ezek szerint rokonértelmű a magyar *jószág* szóval, mely azonban nem vett fel hűbértartok jelentést, ami a *feudumot* jellemzi.

Úgy tűnik viszont, hogy a *feudum* szó őse egy korai kölcsönszó formájában behatolt a magyar nyelvbe és hasonló alakban és jelentésben rögződött meg, mint azt Nyugaton az oklevelekben való feltűnésekor használták.

A szót a X. században Provence-ban többes *feus*, *feuz* alakban használták. Jelentése ekkor általában „javadalom, fizetés, zsold” volt; ez rögződött meg Itáliában, ahol a XIII. században a városi tisztviselők pénzbeli járandóságát mondták *fiónak* és Angliában, ahol az orvos és ügyvéd honoráriuma ma is *fee*. (BLOCH, M. i. m. 255–260; BOUTRUCHE, R.: Seigneurie. 211.)

Ez az európai kultúrszó kerülhetett be igen korán a magyar nyelvbe a provençe-iből *fész* vagy *fész* alakban, olyan hangfejlődéssel, mint a *Deus* > *Dés*, *Leuka* > *Léka*. A Halotti beszédben szerepel a sokat vitatott *feze* szó a „lőn halálnak és pokolnak fēze” mondatban. A szónak két elterjedt értelmezése van: egyik szerint a *fészek* szó alapszava „lakóhely”, a másik szerint a *fizet* ige alapszava „fizetés” jelentéssel. Új etimológiai szótárunk egyiket sem fogadja el (I. 898). ERDÉLYI JÁNOS és MÉSZÖLY GEDEON nyomán SARKADY SÁNDOR mutatott rá, hogy a HB *feze* szavának a fészekkel való magyarázása teológiai értelmetlenség, és csak zsold vagy adósság jelentés jöhet számba (MNy 67 [1971]. 410–418). Ez alátámasztható azzal az 1274-i adattal, amely *fezesnek* nevezett királyi kondicionáriusokat említ. Itt a fészekkel való korábbi magyarázatot analógiákkal nem tudom igazolni (Tört. földr. I. 482), viszont az Árpád-korban külön királyi szolgálónépi réteg volt az unciát, fél fertót vagy öt pondust *fizető* kondicionárius (1277: *solutores dimidii fertonis; populos censuales ...qui...unciasolvere debuerunt*, stb. Bp. okl. I. 163, 165), s e pénzfeladózó népek neve lehetett a *fézes*, olyanféle képzésmóddal, mint a *bér–béres*, *zsold – zsoldos*.

Az átvételre igen korán mód nyílhatott. A 956-ban feljegyzett provençe-i *feuz* mellé állítandó Liutprand adata, aki szerint Provence-i Hugó olasz király 943-ban a nála megjelenő magyar vezéreknek 10 véka pénzt adott, hogy menjenek kalandozni Spanyolországba, és ezt a *feuzt*, magyaráran *fész*t a magyar vezérek csaknem egy fél évszázadon át kapták Lombardia Provence házbeli uraitól békemegváltás és hadiszolgálat fejében (GOMBOS 1473–74). Ilyen módon a „zsold, adó” jelentésű *fész* nem tartozik össze a finnugorból vagy iránból eredeztetett *fizet* szóval, hanem „feudális” eredetű, átvétele azonban nem feudális viszonyokkal kapcsolatos. A Franciaországban a kalandozások idején alakuló *fief* jelentés ismeretlen maradt a magyarok számára, és így a magyarban nem a király által adott hűbér lett a *fész*, hanem a királynak fizetett földbér, adó. Ez a jelentéscsera még abban az ellentétes felfogásban lelheti magyarázatát, hogy Itália királyai a magyar fejedelmeknek fizetett összeget zsoldnak, a magyar fejedelmek pedig ugyanezt az összeget adónak könyvelték el, tehát kölcsönösen hűbéresüknek tekintették egymást.

A X. és XI. századi magyar fejlődésben az *úr* „herceg” élvezte *uruszág* > *ország* „dukátus” tekinthető hűbéri jellegű tartományuraságnak. Ez ui. olyan territórium volt, melynek jogait és hasznát nem az uralkodó, hanem a herceg, olykor pedig egy német „dux” (Hont, Pázmány, Orci) élvezte dukátusa idejére. Nem ennyire nyilvánvaló, de feltehető, hogy az államszervezés idején feltűnő tartományuraságok, melyek élén egy-egy „dux” állt (pl. Gyula-Zoltán, Ajtony-Csanád, Győr stb.), kezdetben hasonló jogokat biztosítottak uruknak, mint a dukátus, s meglehetősen korán a bajor-sváb udvari főemberek a hűbérbeadás formáit

is „importálták” a koronázás és karszentelés rítusaihoz hasonlóan. Az a körülmény, hogy az államszervezéskor behelyezett *duxok* és *comesek* várait a nép róluk nevezte, olyan szemlélet jele, hogy a magyarok a vár birtokosának tekintették őket. Ez annyit legalábbis megenged, hogy az első *duxok* és *comesek* nem rövid időre, hanem hosszán tartó, esetleg életre szóló kormányzásra kapták meg a várat és megyéjét. Mindemellett ez nem tekinthető a nyugati értelemben vett feudumnak, mert az uralkodó fenntartotta jogait a megye népeinek legalább egy harmadára és jövedelmei kétharmadára. A vár „jószága”, feuduma tehát csak részben és időlegesen jutott az ispán hasznélvezetébe.

Felmerül a magyar régiségben a *feudum* szó is. Az olasz–francia viszonyok közt otthonos Kézai Simon (1283 k.) két ízben tesz említést *pheudákról* az államszervezés kori viszonyokról szólván. Szerinte feudumot kaptak szolgálataikért a királytól és a főuraktól a külföldről beköltözött nemes jövevények, és vár-feudumot a „szegény nemesek”, akik a királytól *várföldet* kértek, annak fejében, hogy a várat háború esetén védik (SRH I. 192–193). Mivel az „advenák” adományba kapott birtokaikat utódaikra örökítették, nem hűbértokról van szó, viszont a várjobbágy élvezte várbirtoknak volt hűbéres jellege, ugyanúgy, mint az egyházi nemes jobbágyok szolgálathoz kötött és visszavonható kisbirtokának. Kézai azonban nem az István kori viszonyok ismeretében írta ezt így le, hanem a nemes jobbágyok XIII. századi állapotából és a tatárjárás idején való várvédelmi szolgálatukból következtetett vissza. Hogy Kézai *feudum* szóhasználata nem hazai, hanem külföldi tanultságból ered, bizonyítja a *feudális* szó Árpád-kori előfordulása. 1224-ben a somogyvári francia konvent adta ki azt az oklevelet, amely Sarlós falu bérbeadását „feudális” jelzővel (*modo feudali seu administratorio*) foglalta írásba (hibásan: Hazai Okmt. VII. 11), és más esetben is csak külföldi kapcsolatú oklevélben akadunk a szóra (pl. 1278: *secundum ius theutonicum ... titulo ... feudali*, FEJÉR G., CD VII/2. 68; vö. még BARTAL A.: Gloss. 268 kk.).

A földbirtokon nyugvó uralmi rendszerek megnevezéseit az újkorban egyrészt a glosszatorok tartották fenn, másrészt a természet és népjog vizsgálói újították meg, s nézeteik a felvilágosodás korában utat találtak a magyar jogtörténeti irodalomba is.

Az uralom *patrimoniális* jelzőjét olyan értelemben, hogy az uralkodó az országot mint saját birtokát kormányozza, HUGO GROTIUS „De jure belli et pacis” c. művében (1625) s az ő nyomán SAMUEL PUFENDORF (1672) és JOACHIM GEORG DARJES (1751) használta természetjogi művében. Rájuk hivatkozott a magyar PELCZ JÁNOS, amikor Géza fejedelemről írt könyvében (1769) a korabeli Magyarországot illetően tagadta a *regnum patrimoniale* megjelölés jogosságát, másutt (1755) a *res publica* szót antik értelemben használta a IX–X. századi magyar törzsszövetség belső viszonyaira is. (Hungaria sub Geisa sive historica de rebus Geisae ultimi ducis et primi regis Hungarorum, domi, militiaeque gestis commentatio. Sempronii [Sopron] 1769. 2–3; Hungaria sub vaivodis et ducibus ... usque ad Geysae tempora. Sempronii 1755. I. §.)

Ami a *feudum* és *feudális* terminusokat illeti, e tekintetben GEORG LUDWIG BÖHMER „Principia juris feudalis” c. műve (1765–) hatott leginkább a magyar tudományosságra. NITTRAY MÁTYÁS pesti jogászprofesszor már 1781-ben értekezést írt arról, hogy mi a különbség a *feudum* és a királyi adománybirtok között (Dissertatio de eo quid inter feudum et regiam quae in Hungaria obtinet donationem intersit. Budae 1781), majd a reformkorban VUCHETICH MÁTYÁS pesti egyetemi tanár jelentős könyvet szentelt a tárgynak, „Elementa juris feudalis” címmel (Budae 1824). Ez idő tájt fordították le magyar nyelvre a *feudum* szót is a középkori jelentést érzékeltető *hűbér* „pretium fidelitatis” értelmezéssel (1832). (TESz II. 178.)

Ezzel párhuzamosan a *feudalis* szó új politikai tartalommal is megjelent. 1791-ben egy Voltaire-fordításban tűnt fel a francia *féodalité* magyarított *feudálisság* alakban (uo. I. 902), hogy a magyar kormány 1848. április 18-i kiáltványában a francia forradalom 1789-i decretumának hatása tükröződjék az alábbi nyilatkozatban: „A *hűbéri* rendszert a népképviselő, a kiváltságokat a jog, az osztályok közötti különbségeket az egyenlőség, az önkényt pedig a felelősség váltotta fel.” Végül Kossuth Hírlapjának 1848. aug. 18-i számában maga a *hűbériség* szó is megjelent ilyen összefüggésben: „a dézsma, regálék és zsellérek a *hűbériség*nek a földbirtokot illető maradványai” (Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulóján. Bp. 1952. 296). Ezzel a *hűbériség* szó, mint a *feudalizmus* magyar megfelelője, polgárjogot nyert mindkét értelemben. (Vö. A magyar nyelv értelmező szótára. III. Bp. 1960. 402: *hűbériség*; BAKOS F.: Idegen szavak és kifejezések szótára. Bp. 1973. 258: *feudalizmus* címszó alatt.)

S ezzel elérkeztünk a kérdés másik oldalához: minek nevezték a magyar historikusok azt, amit István a régi társadalom köveiből felépített?

A történészek zöme megelégedett azzal, hogy a királyság megalapítását és a kereszténység meghonosítását, avagy az állam létrejöttét regisztrálja az *államalapítás* vagy az *államszervezés* szóval. Az egyetemes fejlődést és a külföldi párhuzamokat szem előtt tartó kutatók viszont az euráziai társadalmak összehasonlító vizsgálata nyomán felmerülő kategóriákat alkalmazták a hazai viszonyokra, de minthogy a külföldi történetírásban sem alakult ki a hasonló jelenségek elnevezésére egységes terminológia, sőt ugyanazon terminus alatt mást-mást értenek, a hazai irodalomban sokféle nézet terjedt el.

A kérdés összehasonlító igényű vizsgálata a magyar jogtörténészek oldaláról indult el, s már a kezdetekkor kialakította azokat az álláspontokat a *hűbériség*, ill. a *feudalizmus* magyarországi léte vagy nemléte kérdésében, melyek e téren azóta is megnyilatkoznak. A világtörténeti kézikönyveket is író LADÁNYI GEDEON „A magyar alkotmány története” c. művében (1863, 1872,² 1873) azon a véleményen volt, hogy István király a *feudalizmus* némely intézményét (a korona általános birtokjoga, feudális rendek, úr-jobbágy viszony) meghonosította Magyarországon. A nyugati jogtörténet újabb eredményeit is értékelő HAJNIK IMRE „Magyarország... és a *hűbéri* Európa” (1867), továbbá „Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt” (Pest 1872) c. könyveiben tagadta, hogy István a *hűbériséget* germán (frank) megjelenési formájában, melyet a *hűbérbirtok*, a személyes hűségi viszony *hűbérúr* és megadományozott *hűbéres* között és az ezen viszonyok halmazából létrejövő *hűbéri* láncolat, továbbá a magánjogi kötelékek a közjogiak helyén jellemeznek, átültette volna Magyarországra. Nézete szerint Szent István Nagy Károly császárságának szervezetét, ill. a Karoling-állameszméket egyeztetette az ősmagyar „nemzeti szervezettel”, az általa életre-hívott államforma pedig a „monarchia, vagyis királyság” volt erős központi hatalommal. A két szélsőség közötti harmadik álláspontot a pozitívista PAULER GYULA alakította ki, midőn elismert annyit, hogy a kereszténységet meghonosító és európai-magyar államot teremtő István a „beneficiális viszony” kifejlesztésére törekedett (MNTÁrp. 1893. I. 23). Pauler nézetét követte KÁROLYI ÁRPÁD is: ő a nemzeti szervezetről a *hűbéri* rendbe való közvetlen átlépést nem látta társadalomfejlődési szempontból lehetségesnek, bár szerinte „István lelkében az akkori *hűbériség*, mint tökéletesebb állam-társadalmi forma, megfontolás tárgya volt”. Ebből azonban csak „beneficiális elemeket” valósított meg; ilyen volt a vár-jobbágyoknak és más kíséretet adó vitézeknek fegyveres szolgálatért haszonélvezetre kihalított föld rendszere. (Árpád és az Árpádok. Bp. 1907. 266–267.)

Az állandó intézmények keletkezését vizsgáló, s a társadalomfejlődésben a rend és foly-

tonosság szempontjait szem előtt tartó jogtörténeti szemlélethez viszonyítva szinte forradalminak hatott SZEKFÜ GYULA „Servienek és familiárisok” c. munkája (1912). Szekfü az újkori magyar familiárisi intézmény gyökereit keresve a kora középkori társadalom fejlődésében jelentkező *familia* és a *ministerialis* réteg történeti tanulságait ültette át a hazai viszonyokra, amikor azt domborította ki, hogy középkori társadalomfejlődésünkben milyen szerepe volt a személyi függőségnek, amely a királyt és a földesurat az őt körülvevő „familiáris” réteghez kapcsolta. A személyi függés kérdéseire való figyelemébreztetés időszzerű volt a magyar történetírásban, a személyes jellegnek az intézményes viszonyok rovására való túlhangsúlyozása azonban éppen a kora Árpád-kori társadalomfejlődés történetében téves útra terelte a kutatást. Ennek fő oka a hibás kiindulópont volt, a X. századi társadalomról alkotott téves elképzelés. Szekfü a kor történeti felfogását követve abból indult ki, hogy Magyarországon, a germán viszonyokhoz hasonlóan, a vérségi kötelékekben élő nemzetségi szervezet a középkori monarchia megalapításával homályos és elmosódott kötelékek kusza halmazának adta át helyét, melyben a személyi függés dominált, sőt a Szent István által behozott magántulajdon mellett „a törzsszerkezetből megmaradt továbbra is a vérségi kötelékek bizonyos uralma, s vele a földközösségnek nagy szerepe”, s ez csak a nemzetségi birtok XIII. századi bomlásával múlt el. Mint fentebb rámutattam, X. századi társadalmunkban vérségi köteléken nyugvó nemzetségi és törzsi szervezetről nem beszélhetünk, s ennek nincs köze az 1000 után kialakult úri nemzetséghez. A X. századi magyar társadalmat éppen nem a vérségi kötelékeken nyugvó nemzetségi szervezet, hanem a személyi függésen felépülő uralmi szervezet jellemezte, s a monarchia kiépítésével éppen az kezdett lebomlani, aminek keletkezését Szekfü ettől az időtől számította. Való, hogy a személyi függés, az úr személyes kapcsolata alattvalójával István korában is jellemezte a „senior” és harcos „jobbágyai” viszonyát, ez a viszony azonban előtte is, utána is megvolt. Az államszervezés okozta fő változás éppen abban mutatkozik, hogy a köznép társadalma személyes függőségből személytelen intézményi függésbe rendeződött át.

A személyes függés középpontba állításával Szekfü iskolát teremtett; nyomán a személyeséget olyan viszonylatban is fölfedezni vélték, ahol erről alig lehet szó. HÓMAN „A társadalmi osztályok Szent István államában” c. tanulmányában (1912) pl. ezt írta: „Szent István államának egész berendezése... perszonális jellegű volt. Ehhez képest az állami közigazgatás, elsősorban a vármegyék sem területi, hanem személyi függőségen alapultak.” (Békefi Eml. 67.) A korai megyék területiségének tagadása azonban gyökeres tévedés, amely abból fakadt, hogy némely, egyébként jeles történész (TAGÁNYI, ERDÉLYI ÉS HOLUB) a frank-bajor viszonyokat egyszerűen rávetítette Magyarországra, és a magyar viszonyok kutatásánál mellőzte a hiteles hazai forrásanyagot. (Hogy a *vármegye* territórium volt, azt a veszprémi püspökség 1009-i oklevele alapján már VÁCZY kimutatta, de ezt igazolja a *megye* szó „földhatár” jelentése is. A személyi függőségnek nincs „megyéje”!) HÓMAN okoskodásában nem logikus a terület nélküli megyéknek a személyességgel való összekapcsolása sem, mert az uralom egyaránt lehet személyes vagy személytelen, akár territóriumról, akár szétszórtan élő népekről van szó. (Vö. 15. fejt.)

A király személyes uralmát emelte ki és familiájának szinte az államot helyettesítő szerepet tulajdonított a továbbiakban ECKHART FERENC, VÁCZY PÉTER, MÁLYUSZ ELEMÉR, DEÉR JÓZSEF és BARTONIEK EMMA, s ez a felfogás csúcsosodott ki BÓNIS GYÖRGY periodizációjában, aki a magyar történelem 1000–1222 terjedő szakaszát a „személyes királyság kora” néven fogta össze. (Illés Emlékkönyv. Bp. 1942. 93–103; Hübériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár 1947. 94.)

SZEKFÜ volt az, aki a német történeti irodalomból újból értékesített egy jellemző társadalomtörténeti fogalmat, az új uralom *patrimonális* jelzőjét. (I. m. 13, 18.)

Patrimoniumon a középkorban a törvényes atyai örökséget, ill. örökös birtokot értették, de így nevezték az egyház kezén levő uradalmat is (*patrimonium ecclesiasticum*, *patrimonium Beati Petri* stb.). Jelentette a szó az uralkodó családi, ill. magánvagyonát is, s egy olyan szemléletben, amikor az uralkodó kincstára fedte az államháztartást, és felségjoga kiterjedt az egész országra, a *patrimonium* azonos értelműnek volt vehető az egész országgal, melyet az uralkodó úgy kormányzott, mint saját *patrimoniumát*.

Ilyenféle értelmezést adott a *patrimonális* uralomnak Max Weber, amikor felállította rendszerezését (1922), melyben az uralom három fajtáját különböztette meg: a *legális* (*racionális*), *tradicionális* és *karizmatikus* uralmat, a *tradicionális* egyik válfajaként jelölve meg a *patrimonialist*, mely szerinte tiszta, *prebendális*, *hűbéri* és *rendi* formában jelenik meg. (*Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen 1922, 1925.²)

A XI–XII. századi magyar államra a „*patrimonális királyság*” megjelölést alkalmazta a továbbiakban VÁCZY P., Száz. 61 (1927). 244, 407; UJb. 11 (1933). 393 és ECKHART F. uo. 7 (1929). 426–432; A magyar történetírás új útjai. Szerk.: HÓMAN B. Bp. 1931. 313; Magyarország története. Bp. 1933. 55. A kifejezés jogosultságát vitatta MÁLYUSZ E. főként azért, mert megítélése szerint a *patrimonális* jelző a gazdasági jelenségeken túl a társadalmiakat nem jellemzi eléggé. (A *patrimonális királyság*. *Társadalomtudomány* 13 [1933]. 37–49.)

MÁLYUSZ Max Weber rendszerének egy másik kategóriáját, a „*karizmatikus királyság*” néven nevezett uralmi formát azonosította a XI–XII. századi magyar állammal. A görög *kháriszma* szóval Weber egyes kiválasztottak mágikus jellegű uralomra termettségét jelölte, mellyel az illetőket a környezet felruházta. Az a vezető, aki ennek birtokában van, hatalmát isteni elhivatottság tudatában abszolút hatalommal gyakorolja. A karizma többnyire egy uralkodó családhoz tapadt, de felkenéssel és koronázással át is volt ruházható. (Uo. 14 [1934]. 153–178.)

Kétségtelen, hogy mindkét sajátosság megragad valamit, amit a középkorban is észleltek; a *patrimonium* – a magyarországi latinságban inkább a *hereditas* szót használták rá – az örökös „uradalmat”, a *karizma* – a középkori címzésekben többnyire a *dei gratia* kifejezéssel utaltak rá – az Isten kegyelméből való uralkodást. Ez a kettő azonban nem egymást kizáróan, hanem egymással párhuzamosan érvényesült, de nem úgy, hogy bármelyik önmaga meghatározta volna a királyság mibenlétét.

Az öröklött uradalom – nevezzük akár *patrimoniumnak*, *dominiumnak*, *hereditasnak* vagy *allodiumnak* – bármilyen kiterjedt volt is, nem látta el az állam funkcióját. (Az egyházi államot sem azért nevezték *Patrimonium Beati Petrinek*, mert a *patrimonium* állammá fejlődött, hanem mert a pápaság ezzel az elnevezéssel nyomta rá a bélyeget, hogy az ő tulajdona.)

De az Istentől való királyság tudata sem biztosít uralmat egy nép felett fegyverek nélkül. A magyar szakrális fejedelmek felett az Árpádok győzedelmeskedtek, akiknek nem voltak mitikus ősei (hiába próbálták utóbb Álmos születését egy közkeletű totemisztikus eredetmondával emberfelettivé tenni – a *turul*-mondát nem sikerült a magyar nép eredetmítoszává tenni). Az Árpád-házi királyok írnokei próbálkoztak Attila ősként való bevezetésével, de IV. Béla 1253-ban a pápához írt levelében „Totilát” mint őst elutasította. Királyaink Szent Istvánban találták meg azt a *legális* és mindinkább mitikussá váló őst, akitől minden hatalom ered, s a Szent István neméből való származást tették meg a korona viselésének feltételévé. Őrá hivatkoztak, mint jogforrásra, a Vazul-ágbeli királyok, annak ellenére, hogy Vazult István nevében vakították meg. Az isteni akaratból való uralkodást jelző *dei gracia*, *divina*

favente, divina disponente stb. címeket pedig a „tirannusok” is felvették, anélkül, hogy ezzel országuknak stabilitást biztosítottak volna.

Az a kérdés, hogy volt-e hűbériség Magyarországon, a két háború között újból vitatottá vált. HÓMAN B. Magyar történetében azt az álláspontot képviselte, hogy István idejében „az új kormányzati rendszer... magánhatalmi szervezeten, a királyi gazdaságok láncolatán épült fel, s ehhez képest sok a hűbéri vonása. Az adománybirtokos udvari főemberek és vitézek katonai kötelessége, a földbért fizető telepesek és hospesek földért járó szolgáltatása ... a beneficiális rendszerben gyökereznek” (I.⁶ 230). Hasonló nézetet vallott ECKHART F., aki szerint hűbérjogi felfogás egyaránt jelentkezik a magyar, lengyel és cseh jogfejlődésben; a hűbéres vitézek birtokadomány fejében katonáskodtak, s az itt található donációs rendszer valójában hűbéri adományrendszer, amelyben azonban a Nyugattól eltérően csak egy hűbérúr van, a király (i. m. 1931, 1934).

Velük szemben VÁCZY P. „A hűbériség szerepe Szent István királyságában” c. tanulmányában azt hozta fel, hogy Nyugaton a hűbérbirtok mellett megvolt a teljes jogú adománybirtok is, Magyarországon pedig István adományai csak az utóbbihoz sorolandók. Váczy szerint a birtok független a szolgálattól, mely a személyt kötelezte; tagadta, hogy a vitézek birtokban kapták ki bérüket, s ilyenformán azt is, hogy hűbériség volt Magyarországon (Száz. 66 [1932]. 369–392). Szerinte a korai Árpád-korban olyan szemlélet uralkodott, amely mintegy hűbéri formába öltöztette az attól idegen viszonyokat (A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. Bp. 1932). A Weber-féle karizmatikus típus elfogadásából következik, hogy tagadta a hűbériség jelentkezését kora Árpád-kori társadalmunkban MÁLYUSZ E. is. Mályusz szerint erről csak a hűbériségnek a nyugati történetírásban meghatározott jegyei: szabadság, önkéntesség és hűség jelentkezése esetén beszélhetnénk. A várjobbágyok és a földbért fizető telepesek nem tekinthetők hűbéreseknél, s hűbéri csírák egyedül a király környezetében levő milesek viszonyában fedezhetők fel, de ez is a még ki nem fejlődött hűbériség, a Meroving-kor viszonyaira emlékeztet (i. m. 1933–34).

VÁCZYT is az első germán–római államalapításokra emlékeztette István uralma, s a hűbériség jelentkezését azzal tagadta, hogy „a hűbériség a hatalom ... megoszlásának elvén épült fel, ezzel szemben Szent István a politikai erők határtalan egyesítésére törekedett”. Ennek módja a „társadalom államosítása” volt; maga az államhatalom a „szolgálat elvén” nyugodott. (MMűvelődéstört. I. 106–110.)

Váczyval szemben HAJNAL I. arra az álláspontra helyezkedett, hogy „nálunk nem a nyugaton már elvont jogi rendszerré váló hűbériség jelentkezett, hanem annak megelőző termékeny módszere”. Hajnal a hűbériséget ui. már a római intézmények bomlásában felismerni vélte, amikor a racionális antik társadalomszervezet átadta helyét az embert munkájához, az urat szolgálójához fűző természetes, de sokféle kapcsolatnak (Száz. 73 [1939]. 147–157, 343). Hajnalt követi BÓNIS GY. „Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban” c. monográfiájában, ahol a frank birodalomban és utódállamaiban kialakult hűbériséggel szemben, melyet személyi viszonylatában a vazallitással, dologi oldalát tekintve a hűbérbirtokkal (*beneficium, feudum*) jellemez, a magyar viszonyokra a „prefeudális” fogalmat vezeti be: „A XI–XII. század magyar alkotmány típusát illetően személyes, a fejlődésben elfoglalt helyére nézve prefeudális alkotmány” (Kolozsvár 1947. 110).

A marxista elmélet szélesebb feudalizmus értelmezését vezette be irodalmunkba MOLNÁR E.: „... feudálisnak nevezhetünk egy társadalmat már akkor, ha az alávetett osztály tagjai, a közvetlen termelők, személyükben függenek az uralkodó osztály tagjaitól, a termelőeszközök, illetve a föld tulajdonosaitól, – tekintet nélkül arra, hogy a személyi függőségek rendszere

érvényesül-e egyidejűleg a leírt alakban, vagy sem” (MTTŐÁ. 1945. 233), ugyanakkor helyt adott a szovjet történekutató, Vlagyimircov „nomád feudalizmus” szóhasználatának; Vlagyimircov ui. így jelölte a mongol birodalom személyi függőségen és katonai kíséreten felépülő, ugyanakkor a leigázott népek kizsákmányolásán nyugvó uralmi berendezését. (Vö. VLADIMIRTSOV, B. JA.: *Le régime social des Mongols, le féodalisme nomade*. Paris 1948.) MOLNÁR E. i. művében a nomád feudalizmust átmeneti formációnak tartotta „az ősi demokrácia osztály nélküli társadalmából a feudalizmus osztálytársadalmába” vezető úton, az utóbbi első szakaszát „barbár feudalizmus” terminussal jelölte. A honfoglaló magyarságot kezdetben a nomád feudalizmus formáiba sorolta, de utóbb ezt a feltevést elvetette. (1949. 2. 86.) A magyar állam előzményeit dunántúli szlávok államszervezetének széttöredezett elemeiben, a vármegyékben kereste (feltételezve pannonszláv államot és vármegyéket), de magát az államalapítást az 1000 körüli évekre téve István király művének tekintette. Az „állam” fogalmát Marx és Engels nyomán határozta meg: „Az állam az általánosult osztályrendben az uralkodó osztály hatalmi szervezete volt. Rendeltetése abban állott, hogy erejével fenntartsa az alávetett osztály ellentétes törekvéseivel szemben a fennálló rendet.” Az államot jelölő eredeti magyar kifejezésnek pedig az „úrság” (uruszág) szót, a mai *ország* szavunk előzményét tekintette. (1945. 134.) Meghatározásai mellé iktatom az Új Magyar Lexikon tömör definícióját: „*Államalapítás*. Határpont a társadalmi fejlődésben, midőn a kibékíthetetlen osztályellentétek létrejötte következtében a kialakuló uralkodó osztály érdekeinek szolgálatára szükségessé válik egy, a néptől független, az elnyomást és kizsákmányolást biztosító közhatalom: az *állam* megteremtése. A magyar nép történetében a 10. század végére fejlődtek ki azok a gazdasági és társadalmi viszonyok, amelyek megkövetelik a fejlődő új rend, a feudális osztálytársadalom belső és külső biztosítására alkalmas erőszakszervezet biztosítását.” (I. 72.)

Az állam fenti marxista meghatározásai szolgáltak irányadóul a kort tárgyaló újabb magyar történeti összefoglalásoknak, így BÓNIS GY. „István király” c. művének (1956), az „Egyetemi tankönyv. Magyarország története” I. kötetében LEDERER E. által (Bp. 1957, 19612) és a két-kötetes „Magyarország története”-ben SZÉKELY GY. által írt résznek (Bp. 1964. I. 41–158), valamint ELEKES L. „A középkori magyar állam története...” c. kézikönyvének (Bp. 1964. 25, 45–48). Történeti összefoglalásaink marxista felfogásában a „feudalizmus” és a „hűbériség” fogalma kettévált. Az előbbin csak a társadalmi formáció értendő, míg az utóbbival a birtoklás és a személyi függő viszony ama sajátos nyugat-európai formáját jelölik, amely a római *commendatio* és a germán kíséretviszony (*Gefolgschaftswesen*) összeolvadásából a „korai feudális” fejlődés talaján, főként frank hatásra, VIII–IX. századi előzmények után a X–XIII. században nyerte el a maga klasszikus alakját. Mindamellett összefoglalásaink nem térnek ki a feudalizmus elméleti kérdéseire, amikor a magyar történet XI–XII. századi szakaszát „korai feudalizmus” néven periodizálják. Nem foglalkozik a feudalizmus fogalmának meghatározásával LEDERER E. sem „A feudalizmus kialakulása Magyarországon” c. művében, s megelégszik a polgári történészek bírálatában annak leszögezésével, hogy „a hűbéri birtok faszádja mögött nem látják meg a lényegét: a földbirtok a feudalizmusban az uralkodó osztály, a földesurak kezében van, és ez az alapja a jobbágyság kizsákmányolásának” (Bp. 1959. 8).

Véleménykülönbségek inkább a X. századi magyar társadalom vizsgálata kapcsán merültek fel, ahol is az vált vitatottá, hogy jogosult-e a „nomád feudalizmus” terminus használata. A Vlagyimircov által megvilágított nomád katonai kíséret rétegének felismerése más pusztai társadalmakban ui. csábította a kutatókat Vlagyimircov elnevezésének átvételére. Hasz-

nálta NÉMETH GY. a kun társadalom *nyögér* 'kísérő katona' rétegének megállapítása (MNY 50 [1953]. 311), valamint e sorok írója a hasonló szerepben jelenkező türk *bujruk* és kora Árpád-kori magyar *jobbágy* társadalmi helyzetének megállapítása kapcsán. (Tanulmányok. 29–31; Acta Orient. Hung. 11 [1960]. 169–179.)

Mivel *jobbágy* szavunk 'harcos kísérettag', 'úrtól függő szabad' és 'előkelő' mellett hűbéres viszonyban levő embert is jelentett (pl. 1384: *iobagio seu vasallus* Zsigmondk. Okmt. II/1. 165), s középkori társadalmunk különböző rétegeibe tartozókat – főurakat, vitézeket és telkes parasztokat – egyaránt jelöltek vele (noha nem egyazon időben), ezért a *feudalizmus* történetileg kialakult magyar nevét a *jobbágyság* kifejezésben kerestem (Tanulmányok 29). Ez a terminológiatörténeti egybevetés a feudalizmusnak csak szorosabban vett hűbéri viszonylatával, közelebbről a vazallitással számolt, ezért PACH Zs. P. bírálatában hiányolta a termelési viszonyok és az osztályellentétek szempontjának figyelembe nem vételét (Száz. 98 [1964]. 1015). Terminológiai vizsgálódásomhoz kiegészítőleg megjegyzem, hogy a *jobbágyság* szó a jobbágyi állapot mellett az úr–jobbágy viszonyoknak is kifejezője, s így közvetve a termelési viszonyokat is jellemzi. Ma úgy vélem, hogy ha a jövő évezred távlatából fogják szemlélni a magyar történelem 1000-tól 1848-ig terjedő korszakát, ennek közérthető magyar megnevezésére a „jobbágyság kora” kifejezésnél aligha fognak kifejezőbbet találhatni.

BARTHA A. „A kelet-európai és belső-ázsiai feudalizmus...” c. cikkében írott adatokat hozott fel arra, hogy volt „nomád állattenyésztésen kialakult feudális földtulajdon”. „A nomád társadalmak körében kialakult feudalizmus azonban megmaradt a korai feudális viszonyokat általában jellemző fokon” [a korai feudális a francia fordításban *préfeodale*], s végül is arra a következtetésre jutott, hogy „nem indokolt valamilyen különleges „nomád feudalizmus”-ról beszélni. (Uo. 97 [1963]. 521.) Szűcs J. „Gentilizmus. A barbár etnikai tudat kérdése” c. disszertációjában (1970) szintén vitathatónak tartja a „nomád feudalizmus” kategóriát, és a IX–X. századi magyar viszonyokra a „prefeudális-barbár”, míg a XI. századira a „kora feudális” terminust használja.

A félnomád viszonyok között kialakult földtulajdon néhány vonását világítottam meg „A honfoglaló magyarok települési rendjéről” c. tanulmányomban. A főemberek folyó menti téli és nyári szállásváltásának bemutatása során téli és nyári udvarhelyeik továbbbélését is vizsgáltam, s egyrészt azt észlelve, hogy az államszervezéskor beköltözött német lovagok is átvettek ilyen szálláspárokat, másrészt azt, hogy a téli udvarhelyek (úri-) nemzetségi birtokká alakultak át, olyan következtetésre jutottam, hogy „a magyarországi feudalizmus szervesen nőtt ki a korábbi nomád feudális intézményekből – nomád feudalizmuson érteve azokat a legelő- és szállástulajdonon alapuló termelési viszonyokat, amelyekben a legelőket és szállásokat birtokló uralkodó osztály, a «bőség», katonai kíséretével, a «jobbágysággal» a függésben levő félszabadokat és a szolgáló «ínséget» rendszeres terményadózásra és természetbeni szolgálatra kényszeríti”. (Arch. Ért. 97 [1970]. 238.)

A „nomád feudalizmus” kifejezés használatával szemben legutóbb ERDÉLYI I. hozott fel érveket „Nomád életforma – nomád társadalom” c. cikkében (Valóság 1972/5. sz. 13–20). Kétségtelen, hogy a Vlagyimircov könyvével bevezetett terminust a Szovjetunióban sokan elvetették, bár ugyanakkor mellette is foglaltak állást. Az Erdélyi felhozta ellenvetések közül figyelmet érdemel, hogy azok a hűbéri színezetű jelenségek, amelyek a nomád társadalmakban jelentkeznek, pl. a katonai kíséret, más „barbár” társadalmakban is fellelhetők. Erdélyi tagadja a föld- és legelőtulajdon meglétét a mongoloknál, nem számol szállás-(aul-) tulajdonnal, holott ezek a türk feliratokkal kezdődően szinte minden nomád népnél igazolhatók, a mongol „kapitányok” legelőtulajdonáról pedig Rubruk tudósít.

Erdélyi abból, hogy a mongoloknál az állatok családi tulajdonban voltak, arra az eredményre jut, hogy a nomádoknál nem egyéni, hanem közös családi tulajdon volt, s mivel TÖKEI F. szerint az „ázsiai termelésmodot” jellemzi a közös tulajdon (Az „ázsiai termelés-mód” kérdéséhez. Bp. 1965), Erdélyi felveti, hogy „a lovas nomád termelési mód ... az ázsiai termelésmod változata”.

Kétségtelen, hogy nomádok esetében az együtt gazdálkodó nagycsalád közös jószág-tulajdonával kell számolnunk – jószágon érte ingó és ingatlan jószágot egyaránt –, s ez áll akkor is, ha a jószágtulajdont kifelé egy személy képviselte: a nagycsaládfő, akiről alkalmilag a szállást elnevezték. Ez a közös birtoklás azonban csak az öröklött családi jószágra vonatkozott. Írott források tanúsítják, hogy az új szerzemény felett tulajdonosa szabadon rendelkezett. Amikor Dzsingisz kán egy-egy legyőzött nomád törzset szétesztett családtagjai és hívei között százas-ezres egységekben, ezek felett a megadományozott szabadon rendelkezett (LIGETI L.: MTT. 75, 111). Így volt lehetséges, hogy pl. az uigur fejedelem által megadományozott híve, a kirgiz Jaglakar kan ata szabadon rendelkezék szerzeményei, szállások, emberek és állatok felett, s egy manicheus papnak is nagy adományt tegyen. Mindez arra mutat, hogy a rétegzett nomád társadalmakban eltérő volt az öröklött és a szerzett jószág tulajdonjoga. Ez az eltérés egyébként megvolt a kora középkori Európában is. Az igazi különbség az eltérő családszerkezetben rejlett: ez Európában a kereszténység megkövetelte páros család, a nomád társadalmakban pedig az együtt legeltethető jószágállomány meghatározta nagycsalád, melyet a többnejűség, levirházasság és a szeniorátus öröklési rendje fűzött még szorosabbra. S e nagycsaládi szerkezet szétbomlasztása volt előfeltétele minden átlépésnek a pusztai életmódból a megtelepültség állapotába.

Ami a királyságot megelőző barbár szervezetet illeti, a korai germán államalakulatok jellemzőjeként MAYER TH. vezette be a „személyi függésű állam” (*Personalverbandstaat*) fogalmát, szembeállítva ezt a fejlettebb államszervezetek „intézményes területi állam” (*institutioneller Flächenstaat*) fogalmával (Geschichtliche Grundlagen der deutschen Verfassungsentwicklung. Giessen 1933; Die Ausbildung der Grundlagen des modernen deutschen Staates im hohen Mittelalter. HZ. 159 [1939]. 462–466), s ez *Personenverbandstaat* megnevezéssel átmént a német történetírásba (ld. pl. SCHRAMM, P. E.: Die Anerkennung Karls des Grossen als Kaiser. Ein Kapitel aus der Geschichte der mittelalterlichen „Staats-symbolik”. Uo. 172 [1951]. 50; MITTEIS, H.: SHMa. 3–5, 42; SCHLESINGER, W.: Beiträge I. 52). E meghatározás szerint a *Personenverbandstaat* alapja, szubsztrátuma nem a terület, hanem a személyek közötti, végső fokon a néphez kötődő kapcsolat (ezért címezik e kezdeti államszervezet uralkodói magukat a nép, s nem az ország királyának); benne az uralom tekintélyre és alárendeltségre, vezetésre és a kíséretre épül. Az államhatalmat a kapcsolatok sokfélesége szövi át a király és a nép, a király és a nemesség között, s ez eredményezi a jogok sokféleségét és az intézmények gyöngeségét.

Ez a tipológia fokozatosan utat talált a magyar történetírásba is. Az a körülmény, hogy XI. századi királyaink címében többnyire a nép s nem az ország neve szerepel, SZÉKELY GY. felfogása szerint a kora feudális magyar királyságot a személyi függésű államok típusába sorolja (Acta Hist. Hung. 15 [1969]. 225 kk.). SZÜCS J. viszont a népvándorlás kori germán társadalmaknak a IX–X. századi magyar társadalommal való egybevetése nyomán jutott arra az eredményre, hogy itt a *Personenverbandstaat* barbárbab formájával állunk szemben (SF 31 [1972]. 22). Magam István államának „intézményes” jellege felől közelítve meg a kérdést, jutottam el ugyanide. A „területiség” fogalmát nem kapcsolom össze az intézményes állammal, egyrészt, mert a keleti társadalmi szervezeteket a területiség hiánya nem jellemzi,

csak az uralmi terület változékonysága, másrészt mert az uralkodói címbe nem tükröződik egyértelműen a személyi függés és intézményes állam eltérése, hiszen Konsztantinosz Porphürogenetosz magát a „rómaiak” császáranak nevezte, de a magyarok fejedelmét „Turkia” (nagy) archónjának írta, s István magát is hol az „ungrok” vagy a „pannonok”, hol „egész Hungria” királyának címezte. István államát az „intézményes állam” kategóriájába sorolva a megelőző magyar fejedelemségre a „személyi függésű állam” megjelölés talál, s ebbe a típusba sorolhatók más kelet-európai „félnomád” államok is. (Autour de l'État des Semi-Nomades: le cas de la Hongrie. Bp. 1975. Studia Historica 95.)

TÁRGY- ÉS NÉVMUTATÓ

- Aachen 121, 138, 143, 146, 234, 270, 321
 – Szent Adalbert-monostor 143, 178, 321
 – Szűz Mária-palotakápolna 146, 157, 320
 Aba-nemzetség 55, 100, 198, 241, 251, 254, 262, 263, 283, 350, 409, 439
 Aba Péter, ispán 241, 454, 464, 496
 Aba Sámuel, király 100, 144, 195, 241, 286, 298, 300, 350, 379, 380, 385, 454
 – érme 337, 344
 abádi rév 100
 Abasár, Heves m. 350
 Abaúj megye 183, 199, 209, 440, 443, 515, ld. még Újvár megye
 Abaújvár 104, 183, 198, 199, 229, 262
 Abbo, fleuryi apát 150, 188, 462
 Abony (Szentkirály), Esztergom m. 303
 Acha, veszprémi jobbány 471
 ács (teszár, carpentarius) 205, 240, 323, 447, 452
 Ács, helynevek 205, 448
 Adalbero, Laoni, püspök, egyházi író 462
 Adalbert, Babenberg, osztrák örgróf 306, 311, 379
 Adalbert, magdeburgi érsek 79, 88
 Adalbert, Szent (Vojtech) 51, 58, 61, 71, 76, 78, 79, 80, 81, 88, 112, 120, 124, 132, 138, 139, 140, 141, 143, 148, 180, 181, 190, 305, 334, 335, 366, 387, 502, 503, 504
 – életrajza, Querfurti Bruno műve 78, 80, 142, 173, 266
 – ereklyéje 143
 – kultusza 80, 124, 138, 328
 – -passio 97, 153, 335
 – -tanítványok 151
 Ádám, Brémai, püspök, krónikaíró 458
 Adelhaid, Géza állítólagos felesége 61, 63, 93, 102
 Adelhaid, I. László felesége 388
 Adelhaid, I. Ottó felesége 63, 145, 298
 - kultusza 63
 Ademár, Ademar, Cabannensis, francia krónikaíró 70, 75, 132, 145, 295, 302
 admonti kódex 268
 adó, adózás 103, 109, 221, 336, 340 skk., 403, 404, 454, 489, 490, 526
 adománybirtok (dona regalia) 252, 253
 adózó (debitor) 488
 adózó (tributarius) 486
 adóztatás, adószedő hadjáratok 43, 44, 45, 46, 48, 49
 Adria 90, 299
 Adrianopolisz (Drinápoly, ma: Edirne, Törökország) 300
 advena-nemzetségek ld. jövevény-nemzetségek
 Aelia Capitolina (Jeruzsálem) 294
 Aeneas 509

- agapen 'tor' 485, 500
 agarász (liciscarius) 240, 515
 agazo 'főlovász' 524
 Agenda pontificalis, győri 366
 Agnus Dei-faragványok 365
 agonistae 'harcosok' 462
 Ágoston, Szent 125, 138, 367, 369
 agrarii milites 'szász földműves katonák' 218
 agricola 'szántó' 438
 agricolae 'parasztok' 462
 ágszáz 313, 449, 450
 Ahtum ld. Ajtony
 Ajka (Heiko)-nem, Veszprém m. 116
 Ajtony (Ahtum) 30, 47, 92, 94, 109, 121, 153, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 182, 183, 200, 253, 262, 263, 270, 279, 280, 281, 284, 285, 327, 331, 334, 347, 349, 415, 435, 438, 439, 440, 447, 524
 – 'ország' 166, 168, 170, 171, 176
 Ajtony falu, Torda m. 163
 Ajtony-nemzetség 132, 165, 176, 263
 Ajtonymonostora 176, 200, 439, 524
 akantuszleveles díszítés 349
 Akindünosz, Szent, koponyaereklyéje 357
 Ak-Kerman (Aszprón) 'Fehér vár' (ma: Belgorod, Ukrán SZSZK) 318
 Ákos mester 169, 171, 251, 255, 317, 381, 483, 509, ld. még V. István kori gesztairó
 Ákos-nemzetség 251
 Ákosmonostora 263
 akritai 'bizánci határőrök' 223
 aladár (vladár) 'udvarházi előljáró, udvarnagy' 242–243, 248
 alánok 20, 404
 Alap, Győr m.; Alap-nemzetség 74
 Alaptolma, Ketel fia 200, 258
 Alba Civitas (Székesfehérvár) 153
 Alba Curia (Fehérvár, ma: Kiskomár), Somogy m. 243
 Alberik, klerikus 271, 359
 Albert, I., magyar király özvegye 358
 Albeus, pannonhalmi apát 497
 aldio, aldia 'lombard félszabad' 457, 486
 aleppói emír 303
 Alexius (Szent Elek)-patrocinium 328
 Alfarano, Tiberio, mérnök 305
 Alfréd, Nagy, angol király 371, 451, 462
 Algyő, Csongrád m. 59, 450
 alienus 'idegen' 508
 állam 587–589, 597
 államalapítás 593, 597
 államszervezés 593
 állatadó 103
 állatciklus 452
 állatkultusz 56
 állattartás, félnomád 19–21
 állattenyésztő szolgáló népek 239, 438
 állatviadalos faragványok 365
 allódium, allodiális termelés 234, 424, 589
 Alma, patak 183
 almádi apátság 496
 Almamellék, Somogy m. 319
 Almás-völgy 199
 Almási-nem 255
 Álmos, név 57, 98
 Álmos, herceg 98, 129, 245, 377, 390, 453, 485, 496
 Álmos, vezér 33, 55, 57, 58, 114, 380
 – -monda 56
 Almus, volgai bolgár fejedelem 57, 94, 467
 Alpár, Csongrád m. 240
 Alpok 68, 145, 451
 Alsó-Ausztria 84
 Alsóörs, Zala m. 113
 Altaich, Szent Móric-apátság 85, 312, 326, 424
 Altaichi Évkönyvek 169, 244, 312, 329, 331, 378, 380, 381, 382, 473
 altemplomok 351
 Altmann (Ótomány), német jövevény, nemzetségsős 255
 Amalfi, Itália 303
 ampelurgosz 'szőlőműves' 487
 Anasztáz-Asrik (Aserik, Asztrik), érsek 76, 80, 123, 140, 141, 142, 143, 144, 150, 151, 153, 158, 161, 178, 180, 181, 182, 187, 188, 190, 235, 250, 267, 271, 296, 305, 321, 327, 335, 366, 372, 494, 510
 Anasztáz, Szent, mártír 141

- ancilla 'rab-szolganó' 200, 476, 477, 479,
 480, 481, 482, 487, 498, 505
 Anglia 146, 188, 246, 342, 371, 451
 Angol geszta, Beda műve 70
 Angoulême, Franciaország 295, 302
 Angyalvár Id. Róma
 Anjou-címer 157
 Anna, Antiochiai, III. Béla felesége 361
 Anna, IV. Béla leánya 306
 Anna, Nagy Vlagyimir orosz fejedelem
 felesége 80, 90
 Anonymus 11, 31, 32, 33, 34, 36, 50, 54,
 55, 56, 58, 59, 60, 61, 86, 93, 100, 164,
 169, 174, 175, 191, 195, 203, 232, 234,
 243, 281, 432, 523
 Antiochia 299
 Antoniosz, Szent Demeter püspöke 47
 antrustio 'frank kíséret tagja' 457, 589
 Anzbach, patak 115
 Ányos (Anianus), Szent, ereklyéje 387
 Apa-Farkas 29
 apajogú (patrilineáris) család 525
 Apáti, Somogy m. 448
 Apatin, Bodrog m. 34, ld. még Aranyán
 Apokalipszis 150, 354
 Apollinaris, Szent, -erekye, -patrocinium
 162, 328
 Apor, hadvezér 49, 50, 103, 253
 Apor-nemzetség 50, 200
 Apormonostor 263
 Apostag, görög templom 47, 349
 apostoli kereszt 307, 308
 – király 190
 – legátus 151, 152
 apostollemezek 75, 357, 361
 apostolok kultusza 328
 Apulia 310
 Aquila, állítólagos vezér 282
 Aquileia 85, 87, 287, 295
 aquileiai falkép 107
 Aquincum 32, 379
 Aquitánia 216
 arab földrajzírók ld. mohamedán geográfusok
 – invázió 223
 Arács, helynevek 438
 aracsi kövek 264, 349, 350
 Arad megye 198, 209
 – vár 229, 231, 232
 arad-hunyadi Kapu 208
 aradi prépostság 436, 500
 Aranka folyó ld. Harangod
 Aranyán (Apatin), Bodrog m. 50
 Aranyhorda kánság, birodalom 233, 252,
 432
 aransolidus Id. bizánci arany
 aratás 418
 arator 'szántó' 438
 arcea equorum regis 'királyi lóállás' 240
 archicapellanus 'főkáplán' 178
 archiepiscopus Ungorum 'esztergomi
 érsek' 178
 archón 'fejedelem' 34, 467, 523
 ardó (hájnik) 'erdőóvó' 447
 Ardó, helynevek 435
 Arduin, ivreai őrgrof, itáliai ellenkirály
 266, 338
 arimann (heerman) 'lombard harcoss
 jobbagy' 203, 225, 226, 460, 524
 arimannia, arimann-föld 225, 226
 arisztotelészi dialektika 368
 Arkadiopolisz 53, 300
 arkangyalok kultusza 329, 355, 356
 Árkibánya, vár, határispánság 329
 Arnulf, frank király, császár 45, 51, 68, 77,
 84, 217
 Arnulf, milánói érsek 144
 Arnulf, regensburgi egyházi író 372
 Áron 90
 Árpád, név 57, 421
 Árpád, fejedelem 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32,
 33, 34, 40, 41, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 63,
 64, 104, 109, 111, 114, 164, 191, 201, 282,
 316, 384, 421, 438, 522
 – fiai 31, 34, 54, 57, 58, 119, 197, 199
 – sírja 243
 – udvarhelyei 104, 433, 439
 Árpád, helynevek 32, 33, 34, 316
 Árpádok családfája 57, 199
 – szállásterülete 33, 73, 201, 233, 435, 436,
 438, 443, 447
 – származása 54, 55, 56, 58

- Árpás, Sopron m. 326
 ars, artifex jelentése 348
 Ártánd, Bihar m. 448
 arx 'erőd, fellegvár' Itáliában 226
 ásó-kapás művelés 423
 Asrik, Aserik ld. Anasztáz-Asrik
 Aszenida bolgár cárság 165
 Aszprón ld. Ak-Kerman
 Aszprón Ekkleszia (Belgrád) 168
 asszony 'királyné' 244, 365
 Asszonyfalva, Bodrog m. 244
 Asszonylaka, Arad m. 262
 Asszonynépe, Erdély 244
 Asszonyságszőlős (Nagyszőlős), Ugocsa m. 244
 asztalnok ld. tálnokmester
 Asztrik ld. Anasztáz-Asrik
 Ata nádor ld. Ottó, somogyi comes
 Attila, hun király 21, 54, 55, 83, 282, 595
 – birodalma 431
 – hagyomány 55, 56
 „Attila kardja” 36, 107
 Atyusz, Bánd fia 496
 augsburgi csata 34, 48, 49, 51, 64, 76, 84, 85, 111, 119, 195, 310, 384
 aul 109, 252, 403, 404, 412, 482
 Aurillaci Gerbert, érsek ld. Szilveszter, II., pápa
 Ausztria 87, 294, ld. még Noricum és Ostarrichi
 avar, avarok 15, 16, 25, 27, 223, 355, 405
 – birodalom ld. Avaria
 – gazdálkodás 405, 424
 – jószágállomány 19, 422
 – „kapgan”-ság 217
 Avaria, Avarország, avar birodalom 25, 27, 35, 77, 115, 137, 139, 217, 221, 224, 431
 Aventinus, humanista történetíró 310, 365
 Avitohol (Attila) 55
 Azan-nemzettség 254
 Azecho, wormszi püspök 267
 Azo, ostiai püspök 173, 182, 280
 ázsiai termelőmód 599
 baar (gau) 'vidék, kerület' 214
 Baba, Nyitra m. 333
 Babarc, Baranya m. 237
 Babenberg Adalbert ld. Adalbert, Babenberg
 Babenberg Ernest ld. Ernest, Babenberg
 Babenbergeek 87
 Babócsaiak 255
 Bábonymegyer, Somogy m. 113
 Bács megye 30, 99, 183, 198, 209
 – vár 97, 104, 232
 Badacsonytomaj, Zala m. 117
 baghain 'bolgár nemzetségfő' 224
 Bagonya, Hont m. 443
 baj ld. Vajk, név
 Baján 431
 bajor, bajorok 43
 – jogkönyv, népjog (Lex Bajuvariorum) 269, 370
 – lovagok 108, 116, 313, 314, 379
 – mark 87, 278, 329
 – pénzek, pénzverés 154, 336, 345
 – szentek kultusza 115–116
 – udvari évkönyv 60
 – társadalom rétegződése 457, 461
 – telepesek 512
 Bajor Geográfus 219, 222
 bajor–magyar háború 87–88
 – kapcsolatok 83, 91, 114–115, 153
 Bajorország, bajor hercegség 44, 45, 68, 82, 83, 84, 85, 87, 115, 139, 189, 216, 217, 218, 227, 228, 246, 247, 276, 310, 311, 368, 429, 451, 452, 492, 511
 Bakabánya, Hont m. 443
 Bakony 103, 121, 200, 323, 326
 Bakonybél, Szent Mór-apátság 244, 245, 296, 326, 327, 328, 367, 368, 424, 470, 485, 492, 493, 495
 bakonybéli összeírás 238, 245, 415, 471, 492, 495, 512
 – remeteség 327
 Bala-nemzettség 254
 Balaton-vidék 34, 113, 117, 121, 323, 439
 Balkán 43, 55, 90, 129, 222, 299, 344, 507
 balkáni hadjárat ld. bolgár hadjárat
 Balog, Gömör m., Balog-nemzettség 254
 Balogi család 254
 balotai lelet 37
 Baltikum 339, 340
 bálvány 365

- Bálványos, Somogy m. 181, 406
 Bamberg, püspökség 141, 146, 161, 182, 309
 Bánát 165, 166
 Báncsamonostor 263
 bándon 'bizánci zászlóalj' 314
 Bánkeszi, Nyitra m. 105
 Bánya, helynevek 434
 Bánya ld. Selmecbánya
 Bár, Hunyad m. 100
 Bár(Bor)-Kalán-nemzettség 100, 199, 203, 209, 253, 261, 496
 Baracskamonostor 263
 barancsi bolgár püspökség 167, 168
 Baranya megye 50, 103, 112, 113, 183, 191, 209, 232, 237, 334
 – vár 104, 183, 208, 232, 300
 Barátpüspöki, Bihar m. 183
 barbár feudalizmus 597
 – társadalmak 598
 Bárca-nemzettség 254, 255
 Bargaropolisz (Bulgarophygon, ma: Baba Eski, Törökország) 300
 Bari, Itália 309
 Bars megye 198, 201, 209, 329, 331
 – vár 104, 182, 208, 231, 232
 Barsa-nemzettség ld. Borsa-nemzettség
 barschalk 'bajor lovas szolga' 461
 Basco, krónikaíró 306
 Bashalom, Szabolcs m. 38
 Baskíria 197
 Bátor, Baranya m. 237
 Bátorkeszi, Esztergom m. 105
 bautzeni béke 280, 283, 284
 Bayerdorf, Erdély 512
 bázeli oltártábla 355
 Bazileiosz, I., bizánci császár 139
 Bazileiosz, II., bizánci császár 49, 90, 168, 169, 224, 286, 287, 288, 289, 306, 309, 310, 342
 Bazileiosz, eunuch 90
 bazilita hatás 328
 beatus 'boldog' 387
 Bécs 41, 88, 115, 294, 311, 312, 355
 – Szent István-dóm 390
 Becsegergely-nemzettség 254
 Becsei Imre 254
 Bécsi-erdő 83
 – -medence 34, 83, 86, 88, 115, 268, 278, 313, 515
 Beda, Szent, angol egyházi író 70
 bég 213, 462, 468
 Békés megye 183, 198, 203, 209, 232
 – vár 229
 Bél ld. Bakonybél
 Béla, név 98
 Béla, I., király 36, 96, 129, 242, 246, 250, 326, 335, 337, 359, 378, 380, 496, 513
 – érme 344
 Béla, II., Vak, király 129, 237, 359, 360, 500
 Béla, III., király 54, 58, 264, 302, 307, 318, 358, 360, 361, 465, 474
 – érme 344
 – jövedelemjegyzéke 332, 345, 346, 347
 Béla, IV., király 304, 306, 316, 455, 474, 512, 595
 Béla, Bélaúrnépe, Bélavár (Belovár), helynevek 98, 99
 Bela Crkva 'Fehéregyház' 168
 Béd, Erdély 100
 Beled (Beliud), főember 100, 102
 Beled, helynevek, Sopron és Vas m. 100
 Beleknegini 61
 Belgrád (Singidunum, Nándorfehérvár, ma: Beograd) 299, 300, 302, 318
 belgrádi püspökség 168
 belgü 'bélyeg' 196
 Beliz, falu, Baranya m. 236
 bellatores 'harcolók' 462, 475
 Belovár ld. Béla, Bélaúrnépe, Bélavár (Belovár)
 Belső-Szolnok megye 183
 bencés rend, – monostorok 78, 79, 187–189, 305, 324, 325, 327, 328, 367
 – szentek kultusza 387
 – térítés 387
 Benedek, Szent, Aniane-i 188
 – ereklyéi 141, 387
 – kultusza 328
 – regulái ld. bencés rend
 Benedek, VI., pápa 71, 77

- Benedek, VIII., Theophilactus, pápa 309, 310, 317
 Benedek, ispán 470
 Benedek, remete 283, 387, 388, 393, 517
 Benedictionale, esztergomi 366
 beneficiális viszony 593
 beneficium 'hűbértok' 216, 589, 596
 Benepuszt, Pest m. 37, 108
 beneventói herceg 44
 Beneventum 309, 388
 Bény, Esztergom m. 283
 Bereck (Briccius), Szent, tours-i püspök 74, 75
 – kultusza 74
 Bereg megye 183, 209, ld. még Borsova megye
 Beregszász ld. Lampertszásza
 Berend, Berénd, helynevek 514
 Berengár, I., Itália királya 44, 45
 – érmei 105
 berény, törzs 106, 113, 117, 170, 514
 Berény, helynevek 104, 197
 – Erdélyben 170
 – Somogy m.-ben 117
 berettyói monostor ld. Szentjobbi apátság
 Berkesd, Baranya m. 237
 Berno, reichenau apát 188, 298, 299
 Berthold, Luitpolding 87
 Bés-nemzetség 254
 Besenyő, helynevek 238, 325, 514
 – Csanád m.-ben 515
 – Somogy m.-ben 117
 besenyő ispánság 113
 besenyők 17, 21, 25, 46, 50, 51, 53, 84, 90, 100, 102, 113, 117, 119, 129, 170, 195, 208, 221, 284, 313, 314, 388, 415, 514, 517, 525
 Besenyőország 50, 173
 Besztercei szójegyzék 438, 439
 besztiarítai 494–495
 Besztrik, püspök 388
 Betlehem 296
 beznek (ebes) 240, 242
 Bezprim, herceg 176, ld. még Veszprém (Bezprim), herceg
 Bihar megye 183, 191, 198, 209, 232, 262, 329, 331, 389, 390, 469
 bihari dukátus, „Biharország” 34, 50, 67, 97, 99, 111, 112, 121, 244, 327, 375, 524
 – püspökség 183, 327, 524
 Biharvár 34, 229, 244, 327
 Biligrim ld. Piligrim
 bilochus 'billogos' 204, 247, 473
 bíraskodás 272
 Birka, Svédország 108
 bíró (iudex) 242
 – udvarbíró, várbíró 204
 bírság 332, 346
 Birtiny (Bertény), Bihar m. 438
 birtokadományozás módja 268
 birtoknagyságok 255
 Bisziskosz ld. Temes folyó neve
 Bizánc, bizánci birodalom 15, 22, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 51, 53, 55, 60, 67, 68, 71, 90, 114, 139, 140, 147, 165, 222, 223, 224, 225, 226, 240, 268, 284, 285, 286, 288, 297, 299, 307, 308, 309, 310, 311, 314, 317, 324, 337, 342, 343, 349, 352, 355, 356, 357, 359, 360, 368, 454, 468, 495, 503, 519, ld. még Konstantinápoly
 bizánci arany (aransolidus) 49, 335, 339, 342, 345
 – császár 84, 313, 337, 345
 – hadsereg 314
 – hatás 277, 321, 349, 356
 – követküldés 41, 47, 55
 – közigazgatás 222–223, 314
 – misszió ld. görög térítés
 – testőrség 43
 bizánci–magyar kapcsolatok 51, 323, 342, 350
 bobrovník 'hódász' 447
 bocsár 205, 241, 242, 440
 Bocsár(d), helynevek 205, 440
 Bodrog, folyó 36
 – megye 33, 183, 198, 209, 232
 bodrogi vásár 500
 Bodrogvár 183
 Bodrogvécs, Zemplén m. 108
 Bódva, folyó 231
 Bódvavendégi ld. Vendégi
 Bodza, patak 163
 Boëtius, római filozófus 367, 371

- bogumil eretnekség 180, 368
 Bogyiszló (Bonuzlo), Szár László fia 380
 Boja (Bua), Gyula (Prokuj) fia 59, 60, 61, 163, 169, 199
 Boja, Küküllő m. 163
 bojla, méltóságnév 98, 99, 224
 „Bojla (Vajla) zoapan” 165, 213
 Bojla–Vojla, szálláspár 165
 Bolat, mongol birodalom 430
 boldog (beatus) 387
 Boldogasszony-egyház, pesti 243
 – (székesfehérvári bazilika) Kézainál 317
 Boldogasszony-kultusz 320, 365, ld. még Mária-kultusz
 Boldva, monostor, Borsod m. 325
 Boleszláv, II., cseh fejedelem 23, 71, 79, 80, 84, 85, 86, 88, 124, 182, 334
 Boleszláv, III., cseh fejedelem 124, 278
 Boleszló, I., Bátor (Boleslav Chrobry), lengyel fejedelem 23, 71, 75, 80, 86, 88, 90, 124, 128, 138, 139, 141, 143, 144, 145, 156, 183, 220, 221, 231, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 294, 305, 309, 326, 329, 513
 Boleszló, III., lengyel fejedelem 281
 Boleszló, váci püspök 472
 bolgár, bolgárok, dunai 21, 43, 53, 55, 96, 109, 195, 247, 248, 272, 274, 285, 286, 288, 289, 323, 355, 405, 452
 – hadjárat 130, 289, 293, 317, 346
 – közigazgatási szervezet 224
 – méltóságnevek, tisztségek 224
 – művelődéstörténeti analógiák 95–96
 – társadalmi rétegződés 94, 224
 – telepések ld. nándor
 bolgár, bolgárok, volgai 19, 20, 53, 57, 109, 119, 416, 417, 467
 bolgár–magyar kapcsolatok 90, 91, 168, 286, 323, 513
 bolgár–szláv térítés 48
 bolgár–török jövevényszavak 20, 398, 440
 Bolgárország, Dunai ld. Bulgária
 – Volgai 94, 333, 334
 Bolgyán (Bulgán) megye 209
 Bolgyánvár 183, 208, 232
 Bolnuch-nemzetség 254
 bolognai jog, jogi főiskola 296, 483
 Bolondocs (Beckó), határispánság 329
 bona ’birtokolt javak’ 252
 Bonfini krónikája 242
 Bonifác, Szent 75
 – sírhelye 385
 Bonifác ld. Bruno, Querfurti
 Bonipert, pécsi püspök 187, 190, 336
 Bonizo, sutri püspök 144
 Bonyha, Gyula (Prokuj) fia 59, 60, 61, 163, 169, 199
 Bonyha, Küküllő m. 163
 Bonnya, Somogy m. 319
 bool ’mongol rabszolga’ 499, 501
 Bor, nemzetségős 251, 253
 Bor-Kalán-nemzetség ld. Bár(Bor)-Kalán-nemzetség
 Borbánd (Brabant), helynevek 513
 Borisz, I., bolgár cár 46, 93, 94, 98, 127, 139, 145, 158, 365
 Borisz, II., bolgár cár 67
 Borisz, Szent, orosz herceg 284
 borona, talajművelő eszköz 417
 Borona, Boronka ’Kapu’, helynevek 214
 Borona, határvár (Uherské Hradište) 281
 Boroszló, provincia, Szilézia 220
 Bors, vezér 232, 261, 443
 Borsa (Borsva), Máramaros m. 232
 Borsa-nemzetség 254, 262
 Borsod, falu ld. Borsodvár
 – megye 107, 183, 191, 198, 201, 208, 209, 232, 240, 469
 borsod-gömöri hegyvidék 176, 440, 443, 445
 Borsodi, Veszprém m. 415, 493
 Borsodvár (Borsod) 229, 231, 232
 Borsova (Bereg) megye 183, 191, 208, 209, 232
 Borsovavár 208
 Borsséd 232
 Borul, falu, Zala m. 325
 Bosarve, Svédország 340
 Bosznia 501
 „Bota-ul (Vata-fi) zoapan” 165, 213
 bote (missus) ’küldött’ 331, 473
 Botond 49, 84

- Bourges-i Odo ld. Odo, Bourges-i
 Bóvár (Belvar), Pest m. 195
 bozóki monostor 501
 bő 'nemzetségfő' 103, 213, 468, 521
 Bökénymonostor 263
 Bökénysomló, Fejér m. 389
 Bőmonostor 263
 bőr kikészítése 418
 Börgönd, Fejér megye 182, 406
 börtön (praeco) 205
 bőség 16, 40, 45, 95, 103, 362, 462, 466, 467 skk., 598
 böszörmények (izmaeliták) 274, 334, 355, 432, 511
 bővebb krónikák 93, 317
 Brabant ld. Borbánd
 Bramante, építész 304
 brana 'kapu' ld. Borona, helynevek
 Braszlav, comes 248
 Bratislava 340
 Brémai Ádám ld. Ádám, Brémai
 Brenner-hágó 178
 Bretiszláv, I., cseh fejedelem 222, 312, 378, 511, 513
 Břetislav (Lundenburg), Morvaország 57, 222
 brewnowi apátság 140
 Briccius, tours-i püspök ld. Bereck, Szent
 Brigitta, bajor hercegnő, II. Henrik húga 115
 Bruno, név 68
 Bruno, augsburgi püspök 70, 115, 173, 266, 267, 278, 279, 310
 Bruno, Querfurti (Szent Bonifác) 61, 70, 78, 79, 80, 81, 96, 103, 120, 123, 124, 141, 142, 161, 163, 172, 173, 181, 187, 188, 266, 503
 Bruno (Prunward), Sankt Gallen-i térítő püspök 68, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 82, 132, 151
 Bua (Boja) Anonymusnál 169
 Bucna (Bonyha) Anonymusnál 169
 Búcs, Esztergom m. 105
 Buda 105, 108, 243, 268, 375, 381, 392
 Buda, királyi kiküldöttek neve 243, 247, 377, 473
 budafelhévízi keresztes konvent 303
 Budai Krónika 358, 363
 budai (óbudai) prépostság 325, 379, 381
 Budli, püspök 388
 bujruk 'türk katonai kísérő' 462, 467, 470, 474
 Bulcsú, harka 31, 34, 41, 47, 48, 49, 55, 102, 114, 119, 139, 169, 324, 326, 363, 442
 Bulgán ld. Bolgyán
 Bulgária, bolgár carság, dunai bolgár fejedelemség 15, 28, 41, 44, 46, 47, 49, 51, 53, 57, 67, 68, 90, 97, 126, 129, 139, 167, 168, 191, 213, 224, 284, 285, 287, 289, 299, 300, 314, 342, 343, 427, 432, 433, 513, 514
 Bulkeszi, Bács m. 105
 Burgara (Tzurullon, ma: Çorlu, Törökország) 300
 burgraf 'palotagróf' 246, 247
 Burghard, regensburgi palotagróf 84, 85
 burgund, burgundok 203, 457
 – törvény 275
 Burgundia 143, 188, 218, 311
 burgward 'szász várkerület' 217, 220, 227
 burtászok (mordvinok) 19, 20
 Buzád, személynév 57, 421
 Buzád-nem 242
 Büdün (Bödon) ld. Vidin
 Büri, mongol herceg 430
 Calabria 310
 camerarius 'főkamarás' 246
 camerarius 'főtárnok' 524
 Capetingek 246, 314, 333
 capitaneus (starosta) 'lengyel tartományi kormányzó' 220
 Capitulare de villis vel curtis 429
 capitularék ld. kapitulárék
 captivus 'fogoly' 498, 503, 508
 Capua, hercegség 44, 51, 309
 Carigrad 'Konstantinápoly' 288
 carpentarius 'ács' 240
 Cassiodorus, római író 367
 castellanus 'harcos várnép' ld. kostel

- castellanus 'lengyel várnagy' 220
 castellum 'erőd' 220, 223, 225, 226
 castrensis 'várnép' 205
 castriciani 'bizánci harcos várnép' 223
 castrum 'kisebb vár, erőd' 223, 225, 226
 cégényi monostor 472
 cella trichorák 349
 census regalis 'frank egyenesadó' 332
 centena 'frank század' 226, 451, 453
 centenarius 'frank száznagy' 226, 451
 centrális templomok 349, 350
 centuria 'század' 216, 451, 452
 centurio 'száznagy' 205, 451, 453, 454, 455
 centurionatus 'század' 451, 454, 489, 490
 cerdo 'tímár' 240
 Cesaria, bolgár cári székhely 288, 317
 chamavi, törzs 457
 chansons de geste 483
 Chlothar, I., frank király 451
 cholonarius 'csolnakos' 241
 címer 253, 255, 260
 ciszterci monostorok 325
 cividalei evangélium 98
 civilis 'várnép' 205, 491
 civilis hebdomadarius 'vári hetes' 493
 civis 'várnép' 204, 211, 214, 489, 491
 civitas, jelentése 587
 – 'ispáni vár, megyeszékhely' 211, 226, 228, 302, 336
 – 'püspökvár' 186
 – római 214, 222, 225, 379, 467
 – 'vár, váras hely' cseh és lengyel földön 219, 220
 Civitas Dei, Szent Ágoston műve 125
 Cluny, Szent Péter és Pál-apátság 79, 127, 142, 188, 189, 190, 294, 298, 309, 486
 clunyi halottaskönyv 190
 – reform 143, 188, 189, 190, 297
 – szentek kultusza 190
 Codex Albensis 75, 366
 Codex Cumanicus 499
 colonus 'félszabad paraszt' német földön 486, 499
 combinator 'mulattató' 363
 comes 'felső réteghöz tartozó, előkelő' 242, 249, 250, 251, 371, 458, 467, 472, 473, 485, 524, 592
 comes 'ispán' 103, 203, 204, 211, 212, 331, 468, 521, 592
 – frank grafio 'gróf' 214, 216, 467
 – lengyel 221
 – római 214
 comes 'várispán' 226, 231
 comes castri 'várispán' 204
 comes confinii 'határispán' 208
 comes curialis '(fő-)bíró, udvarbíró' 204, 242
 comes Italiae 223
 comes palatii 'nádorispán, udvarispán' 241
 comes palatinus 'nádor' 524
 comes praeconum 'csőszök ispánja' 242
 comes stabuli 'főlovász' a Karoling udvarban 246
 comitatus 'ispánság' 209, 211, 223, 225, 226, 228
 – angol 'grófság' 451
 – bajor és szász 'grófság' 227, 231
 – frank 'grófság' 216
 – lombard 'várkerület' 226, 228, 524
 – római eredete 214
 commune concilium 'országos gyűlés' 249, 250, 270
 compiègne-i palotakápolna 320
 concilium ld. commune concilium
 conditionarii 'szolgálónépek' 426
 conpages (civitatis) 'várkörzet, -szervezet' 209, 211, 227
 Conradus, jobbágyúr 472
 consilium 'királyi tanács' 249, 250
 conventus 'gyűlés, zsinat' 249, 250
 coriarius 'tímár' 240
 corona regni 'magyar szent korona' 523
 Corvey, Szent Vid-monostor 71, 74, 78
 Cosmas, Prágai Kozma, cseh krónikás 85, 312, 313, 387, 430, 431
 cotsetla 'telepes' angol földön 492
 cour 'udvar' 233
 cölibátus 392
 Crescentius János ld. János, Crescentius
 Cuna, Ják-nembeli 474

Cura pastoralis, Nagy Szent Gergely műve 371

curialis comes ld. comes curialis

cursor 'futár' 241

curtis 'udvar' 203, 262, 263, ld. még udvarhely, udvarház

custos portae 'kapus' 205

Csaba, ispán 55, 231, 241, 380

Csaba „királyfi” 55, 241

Csabarákosa (Rákoscsaba), Pest m. 241

Csábóc (Csabamezeje), Zemplén m. 241

Csabrendek, Zala m. 442

Csács, Zala m. 325

Csagatáj-birodalom 430

Csák, Szabolcs utóda 121, 253, 254, 385

– nemzetség 34, 121, 199, 253, 254, 409

Csák Mór életrajza 34

család – cseléd 481, 482, 501, 502, 503, 506

család 'familia' jelentésváltozás 502

Család, helynevek 482

családfa, Árpádoké 57

– Gyuláké 59

családszervezet 599

Csallóköz 33, 200, 208, 258

Csanád, ispán 173, 174, 175, 176, 197, 199, 200, 232, 241, 253, 263, 276, 280, 327, 331, 524

– -nem 175, 176, 198, 200, 331

Csanád, Csinád, Csomád, helynevek 174

Csanád megye 175, 198, 209

– pusztá, Pest m. 174

– (vár) 175, 176, 229, 232, 327, 331, 349, 524, ld. még Marosvár

– – Szent György-püspökség 176, 296, 327, 366, 367, 387, 388, 389

– – Szent György-székesegyház 327

császári kápolna 71

csatár 'pajzsgyártó' 107, 240, 434, 446, 447

Csatár, Csitár, helynevek 205, 446, 447, 448

csatári monostor 500

cseh, csehek 21, 24, 43, 86, 89, 221, 277, 278, 432

– egyházszervezet 366

– krónikák 140

– szolgálnépi berendezés 427, 428, 430

– telepések 513

– várszervezet 221–222

cseh–magyar viszony 85–87

cseh-morva kasztellánátusi szervezet 222

Cseh(i), helynevek 513, 515

– Zágráb megyében 515

Csehország 44, 46, 51, 74, 79, 81, 84, 87, 97, 115, 183, 221, 222, 229, 231, 246, 277,

279, 280, 281, 282, 306, 311, 326, 361, 377, 378, 392, 427, 430, 499, 511, 513

Csejt pusztá, Szolnok m. 513

cseljadin 'óorosz rab szolgál' 481, 482

Csenke-birtok, Esztergom m. 283

Csente, Zala m. 325

Csepel, főlovász 432

Csepel, Pest m. 234, 438

Csepel-sziget 30, 32, 33, 34, 50, 240, 323, 333

csepeli csikótized 325

cserépvár 231, ld. még vörös sánc

Csergo Büla ld. Béla, név

Cserszegtomaj, Zala m. 117

Csetnek, helynév 446

csikótized 325

Csitár, helynevek 205, 446, 447

Csitarjevo, Zágráb m. 447

Csitten (Csittény), Zala m. 321, 406

Csobaj, Zemplén m. 241

csodaszarvas ld. szarvasmonda, eredetmítosz

csolnakos (cholnucarius) 241

Csolt-nemzetség 203, 209, 262

Csoltmonostor 263

Csomád, Pest m. 174

Csongrád, név 213

– megye 183, 191, 203, 209, 328, 443, 496

– vár 100, 104, 203

csornüje Ijudi 'óorosz szolganép, fekete ínek' 481

Csőglye (csigla), Veszprém m. 208

csősz (praeco) 'őr' 205, 241, 242, 454, 483

csőszök ispánja (comes praeconum) 242

Csüzi család 201

- dalemincek 43, 277
 Daleminc-föld 41
 Dalmácia 286, 287, 310, 388
 dalmát oklevelek 323
 dalmaták 287
 Dályok, Baranya m. 237
 Damiani Péter ld. Péter, Damiani
 Damján, Szent, mártír 328, 354
 Dánia 339
 Dániel könyve 368
 dapifer 'étekfordó' 246
 daróc (draucharius) 240, 242, 427, 434, 454, 466
 datálás 147
 Datk (Doboka), Erdély 171
 Dávid, bolgár főember 90
 Dávid, herceg 467
 Davorán, Davorcsány, helynevek 234
 De consolatione philosophiae, Boëtius műve 371
 de genere ... 197, 253, 254, 255, 469
 Deáki, Pozsony m. 283
 debitor 'adózó' 488
 Debrecen 209
 decanus 'római tizedes' 449
 decimus 'lengyel szolgarendű' 453
 decurio 'tizedes' 205, 451
 Décse, Devicse (Géza név) 57, 59
 Décse, Devicse, helynevek 96–97, 103, 104, 439, 447
 Décse, Erdélyben 102, 163
 – Nyitra m.-ben 97
 – Szolnok m.-ben 102
 Décséd, Baranya m. 97, 439
 Décsi puszta, Békés m. 67, 97, 98
 defensor christianitatis 126
 dei gratia 595
 Deliberatio, Szent Gellért műve 368, 369, 370, 415
 Delján Péter ld. Péter, Delján
 délszlávok 344, 345, 364
 – nagycsaládi szervezete 223, 466
 – zsupa-szervezete 223
 Demeter, Szent, kultusza 47
 demi-libre 'félszabad' 489
 dénáradó 204, 341, 454, 455, 489, 490
 Dénes, nádor 213
 Dénes, Szent 375
 Dentü-mogyer 56
 Deodatus, sanseverinói gróf 132
 Dész(vár), Erdély 102, 109, 163, 171, 183, 205, 209
 děva 'leány' 481
 Devicse, Hont m. 96, 97, 102, 104, 438
 dézsma 'tized' 162, 166, 169, 178, 181, 269, 270, 319, 333, 488, 526
 Dibiszkosz, Dibisizskosz ld. Temes folyó neve
 Dietmar, prágai püspök 71, 74, 79
 Dijon, Szent Benignus-monostor 143, 188, 190
 Diocletianus, római császár 223
 dioecesis 'egyházmegye' 212
 diokleai szerb fejedelem 168
 Dionüsziosz Areopagita, Pszeudo-, görög bölcselő 368
 Diósd, Pest m. 325
 Dióskál, Zala m. 276, 442
 dirhem 335, 345
 Disznó, Somogy m. 448
 disznóóvó (szvinyár, szinyér) 239, 448
 Disznóshorvát, Borsod m. 515
 disznótartás 19, 406, 407, 422, 448
 Diusdamian-nemzettség 255
 dives 'gazdagok' 468
 Divics, Krassó m. 67, 97
 Dlugoss János, lengyel krónikairó 63, 102, 305, 306
 Doboka, ispán 171, 174, 199, 231
 – megye 163, 171, 208, 209, 232, 331, 439, 469, 496
 – vár 104, 183, 229, 231
 Doboz, Békés m. 406–407
 Dolgomost (Dolgo-moszt, Duldumast) 'hosszú híd' (Baranyavár) 232, 300
 Domesday Book 246
 domesticus, frank főméltóság 246
 dominus 'úr' 468, 477
 Domonkos (Dominicus), érsek 76, 116, 119, 150, 151, 158, 177, 178, 181, 250, 267
 Domonkosfa, Zala m. 365

- domonkosok 391
Domoszló, herceg 237
domus 'ház' 480
Don 17, 25, 90
dona regalia 'királyi adománybirtok' 252
donátorok 355, 356
Dorestad, frank birodalom 334
Dorog, helynevek 471
Dorozsma-nemzettség 254, 262
Dorozsmamonostor 263
Dovárdi, Nyitra m. 234, 333
Dömös, prépostság 20, 98, 234, 245, 435, 436, 453, 454, 485, 490, 495, 496
dömösi összeírás 109, 340, 471
Dráva 113, 217, 300, 326
Drávántúl 113, 181, 209, 276, 432, 466
drevlján, törzs 109, 221
drongosz 'bizánci ezred' 314
drug 'szláv kísérő katona' 471
druzsiná 24, 43, 221, 471
Dubravka, I. Meskó felesége 63, 80, 88
ducatus ld. dukátus
Duderstadt, Szászország 218
dudleb, törzs 221
Dukasz-ház 343
dukátus 34, 97, 99, 102, 110, 111, 114, 165, 169, 228, 233, 244, 523, 587–588
Duldumast ld. Dolgomost
dulo, bolgár nemzettség 55
Duna 17, 30, 32, 47, 50, 52, 53, 54, 67, 84, 86, 97, 99, 102, 104, 108, 112, 121, 164, 165, 168, 169, 172, 174, 178, 182, 183, 195, 197, 200, 201, 209, 217, 231, 232, 233, 234, 235, 254, 258, 281, 282, 283, 294, 321, 323, 328, 329, 368, 372, 409, 436, 439, 443
Duna-rév (Aquincum) 32
Duna-Tisza köze 30, 37, 60, 208, 372
Dunaföldvár ld. Zemony
dunai szlovének 29
Dunántúl 113, 121, 217, 327, 329, 436, 440
Dupérac-Lafréry, mérnök 305
Durazzo ld. Dyrrachion
dusnok 'torló' 448, 485
Dusnok, helynevek 448
dux 88, 169, 176, 186, 225, 250, 276, 356, 359, 467, 472, 588, 591, 592
dux Ruizorum ',,oroszok"' vezére, testőrpa-rancsnok' 313
dvor 'udvar' 233
dvornik 'udvaronc' 431
Dyrrachion (Durazzo) 223, 288, 289
Dzsajhání, mohamedán geográfus 17, 19, 22, 27, 28, 40, 462
Dzsingisz kán 430, 450, 599
Ebervin, trieri apát 299
ebes (canifer, liciscarius) 240, 242, 515
ecclesia 'világi egyház' 325
echternachi apátság 150
Ecseg 489
Ed és Edemen 55, 100
Edde, Somogy m. 319
edeling 'nemes' 458
Edemen ld. Ed
Eger 276, 280, 350
égetett sánc ld. vörös sánc
Egilbert, freisingi püspök 266, 267, 313
egri püspökség 178, 183, 186, 280, 283, 333
egy 'szent', egy-ház 365
Egyed, Szent 375
egyenés adó 332, 341, 347
egyezkedés 272, 273
egyházatyák 367, 368
– átka, oklevélfordulat 323
egyházi birtokok társadalmi rétegződése 492–496
egyházmegye (dioecesis) 212
– -határok megállapítása 182–183
egyházszervezet 177 skk., 525
Egyiptom 449
Ehed, Székelyföld 492, 500
Ehedí, személynév 500
Eigenkirche 189
Einsiedeln, bencés apátság 72, 189
Eiréné ld. Piroksa
Eisenzicken (Ciklénny), Vas m. 442
eketípusok 19, 416, 417
ekevas 440
el – il 588
Elba 17, 277, 279
elbai szlávok 85, 213, 217, 218, 277

- Élet Könyve (Liber Vitae) 299, 354
 elevatio 'test felemelése, szentté avatás' 320
 Ellend, Baranya m. 334
 Előd, vezér 30, 33, 57
 elsőszülöttség ld. primogenitúra
 Emes 56
 emlékezethatár 11, 123
 Emmerám, Szent 75, 372
 – kultusza 115, 328
 Endre, I., király 36, 107, 126, 129, 242, 246, 255, 288, 317, 327, 329, 331, 359, 361, 378, 380, 385, 387, 452, 495, 511, 512, 513, 514, 516
 – ércbilloga 268, 473
 – érme 152, 337, 344, 358
 Endre, II., király 244, 304, 325, 359, 361, 512
 énekmondók (lázárok) 363
 Engilrich, osztrák birtokos úr 115
 Enns, folyó 83, 84, 340, 511
 enő (ünő) 'közös szántás' 490
 Epifanosz, Szent, egyházatya 368
 episcopus Ungorum 177
 építészet 349–351
 eques, equestris serviens 'lovas szolga' 492, 494, 495
 ércpénz 335
 Érd-, 'nemzetség' 254
 Erdély 25, 47, 59, 60, 84, 102, 121, 163, 166, 168, 169, 171, 174, 176, 200, 205, 209, 241, 247, 284, 329, 331, 332, 380, 416, 432, 439, 443, 524
 Erdélyi Fehér megye 183, 199, 209
 Erdélyi Fehérvár ld. Gyulafehérvár
 erdélyi püspökség 183, 327
 – vajda 176, 331, 467, 468, 521
 – várispánságok 205
 Erdőcsinád, Marosszék 174
 Erdőelvi Zoltán ld. Zoltán
 erdőispánságok 426, 433, 447
 erdők kisajátítása 34, 409
 erdőlakók adója 109
 erdőóvó (ardó, hájnik) 435, 447, 454, 515
 Erdősmecske, Baranya m. 237
 Érdy-kódex 374
 eredetmítoszok 29, 363
 ereklýe 73, 74, 115, 126, 143, 162, 178, 180, 181, 288, 294, 297–298, 306, 307, 308, 317, 318, 319, 320, 323, 329, 337, 346, 359–360, 387
 eretnekek, heretikusok 334
 Erlaf, folyó 85
 Ernek (Irník), Attila fia 55
 Ernest, Babenberg, osztrák őrgróf 278, 311
 Erney, ispán 415
 érsek szó eredete 182
 Érsekcsanád, Pest m. 174
 érseki kiváltság 323
 érsekség alapítása ld. magyar érsekség felállítása
 esperességek 186, 195, 209
 Estei Beatrix 304
 északi éremleletek 339, 340
 Észak-Itália ld. Lombardia
 Eszék 209, 300
 eszközök 19
 Eszlár (Tiszaeszlár), Szabolcs m. 105
 Esztergály, helynév 325
 esztergár (tornator), esztergályos 239, 241, 242, 505
 Esztergom 74, 76, 79, 97–98, 107, 112, 116, 139, 153, 158, 161, 182, 190, 195, 209, 243, 271, 276, 280, 283, 312, 316, 321, 329, 335, 345, 346, 349, 350, 352, 363, 381, 382, 388
 – neve 153
 – székhely 97–98
 – Szent Adalbert-érsekség 79, 143, 152, 161, 162, 166, 177, 178, 180, 181, 182, 186, 187, 243, 316, 319, 321, 333, 360, 365
 Esztergom–Kovácsi ld. Kovácsi
 Esztergom–Szentkirály ld. Szentkirály
 Esztergom–Szombathely ld. Szombathely
 Esztergom megye 209, 329
 esztergomi Benedictionale 366
 esztergomi palota 350
 – zsinat 488, 504, 510
 Észtország 17
 esztrigin, esztrigon 'bőrpáncélkészítő' 97
 Ete, Ónd fia 31, 253

- Etele, név, Etele-család 56
 Etelköz 15, 17, 19, 25, 27, 28, 40, 45, 57,
 108, 109, 194, 233, 273, 362, 400, 401,
 404, 405, 408, 410, 411, 412, 420, 440,
 450, 475
 etelközi görög térítés 362
 – magyarok 96, 344, 345, 398, 399
 etetett ember (threptosz) a bolgároknál 94
 etnikai adó 109, 347
 – munkamegosztás 428, 429, 430, 431,
 432, 436
 Etre fia Buda 377
 Eunedubelianus 56
 eunuch 503
 examinatio 'vizsgáztatás' 71
 excolator 'szántó' 438
 exercitalis harcosok (arimannok) 225
 exogámia 56
 expeditio 'kiküldetés' 491, 511
 ezer 449
 ezüstbánya 102, 109, 332, 338, 339, 340, 343
 ezüstkivitel 347
- Fábián, kancellár 393
 Fajsz, fejedelem 34, 46, 47, 50, 57, 60, 102,
 103, 111, 137, 139, 195, 433, 435, 439, 445
 Fajsz, helynevek 104, 111, 195, 439, 445, 447
 falu (villa) 406–407, 522, 525
 – határa 408
 falunagy (villicus) 186, 429, 455, 511
 faluszervezet 525
 familia 479, 480, 594
 familiáris 594
 famulus, famula 'rab-szolga, -szolganó'
 479, 481
 Farkas, Hont-Pázmány-nembeli 497
 Farkas-Agmánd-nemzetség 29
 fatemplomok 243, 264, 324, 349
 Fazekasboda, Baranya m. 236, 237
 fegyverek 107, 108, 314
 fegyvernök 247, 431
 Fehéregyház, helynevek 243
 fehéregyházak 168, 349
 fehér horvátok 29, 51, 86, 88, 108, 221,
 222, 274, 432
 Fehér-Horvátország 88, 90, 145, 220, 515
 Fehér-Körös 100, 209
 fehérló-monda 54
 fehér magyarok 166
 Fehértemplom, Krassó m. 168
 Fehérudvar ld. Alba Curia
 Fehérvár, elnevezés 243, 318
 Fehérvár ld. Gyulafehérvár és Székesfehérvár
 Fehérvár–Belgrád helynevek Kelet-Európában 318
 fejedelemavatás 116–117
 fejedelmi partvonal 34, 200, 201, 379
 – udvarhelyek 104, 433, 447
 Fejér megye 34, 113, 182, 183, 199, 209,
 328, 329, 435, 439, 469
 fekéspénz 455
 Fekete-Körös 437, 438, 443
 fekete magyarok 124, 163, 166, 172, 173, 274
 Fekete-tenger 19, 90
 feldebrői templom 102, 350
 féldénár, obulus 336, 337
 feles művelés 495
 feleséggyilkosság büntetése 478
 felnégyelés 119
 „félnomád” állam 600
 félnomád életmód 16, 17, 20, 94, 252, 397
 skk.
 felövezés karddal 116, 117, 119
 felségjelvények 144, 145, 146, 152, 157,
 178, 268, 307, 347, 356
 Felső-Fehér megye 200
 Felsőtárkány, Heves m. 443
 félszabad 218, 238, 263, 313, 341, 342, 405,
 424, 457 skk., 460, 461, 463, 476, 488–489,
 490, 494, 495, 496, 500, 505, 516
 felszabadítás szolgaságból 485, 500, 501
 felszabadított (libertus) 485
 fémbányászat 346
 fémművesség 348
 fenyér 408, 414
 Festetich-kódex 481
 fész, féz, fézes 591
 féodalit é 590
 feudális 589–593, 596–597
 feudalizmus 589–590, 593–598

- feudum 'hűbér' 176, 198, 216, 471,
 589–592, 596
 feus, feuz 589, 591
 fidelitas 'hűség' 484
 fief 589
 Filippopolisz (Plovdiv) 300
 finnugorok 16, 17, 20
 Fische (Fisgaga), folyó 300, 313
 fiscus 'Karoling udvari gazdaság', fiskus
 246, 263, 332, 334
 Fleury, Szent Benedek-apátság 141, 188
 foglalkozásnévi helynevek 208, 363,
 427–428, 432, 433, 434, 447, 448
 – – Bajorországban 429
 foglyokkal bánás 44
 fogolyelmélet 483
 folyami vám 332, 333, 334, 335, 347
 folyómenti vándorlás 404, 432, 523
 fonó és szövő (textor) 240
 földemes 'kaptáros, méhészt' 239, 438
 Földemes, helynevek 438, 439, 448
 főegyházak 433
 főkamarás (camerarius) 241, 246
 főkancellár 244
 főkáplán (archicapellanus) 178, 243
 földbér 333
 földház 406, 408
 földközösség, nemzetségi 594
 földművelés, félnomád 19–21
 földtulajdon, feudális 249 skk.
 – nomád 590, 598
 földvár 194, 195, 208, 209, 219, 220, 221,
 222, 229, 318
 főlovász (agazo) 241, 429, 468, 524
 főlovász, frank (comes stabuli, marescalcus)
 246
 főméltóságok ld. gyula, harka és udvari fő-
 méltóságok
 főpapság 371–372, 468
 főtálnok (infertor) 242, 246, 524, ld. még
 tálnokmester
 főtárnok (camerarius) 241, 429, 431, 468,
 524
 Fövény (Tác), Fejér m. 319
 francia, franciák 43, 299
 – forradalom 589
 Franciaország 80, 141, 147, 150, 216,
 295, 299, 366, 375
 francus 'szabad', népnév 457
 frank, frankok 43, 214, 405, 426
 – birodalom 22, 188, 211, 246, 263, 310,
 334, 369, 429, 447, 467, 499, 596
 – – keleti 45, 191, 432
 – centena-szervezet 451
 – grófságok intézménye 216
 – hercegség 451
 – nagybirtok 409
 – szentek kultusza ld. Rajna-vidéki (frank)
 szentek kultusza
 – szolgálonépi szervezet 447
 – társadalmi rétegződés 457
 – telepesek 507
 – területiális berendezkedés 214–215
 – udvar 246, 247
 Frankfurt 161
 frankfurti kapituláré 336
 – zsinat 161, 267
 Fraxinetum, Burgundia 294
 frei 'szabad' 458, 461
 freisingi kódex 353
 – obulus 338
 – püspökség 85, 266
 Freisingi Ottó ld. Ottó, Freisingi
 Friaul, örgrófság 217
 Frigyes, salzburgi érsek 77, 87
 frízek 457, 507
 Frízföld 451
 fruria 'erőd' 223, 225
 Fruttuaria, Lombardia 188
 fugitivus 'szökevény' 516
 Fulbert, chartres-i püspök 187, 190, 366
 Fuldai Évkönyvek 15, 458
 fuldai kolostortemplom 385
 Fuldai Rudolf ld. Rudolf, Fuldai
 futár (cursor) 241
 fuvaros-robot 492
 Füle, Fejér m. 182, 406
 füstpénz (fumarium), adó 333, 341, 342,
 343, 347, 415, 452, 454, 497, 526
 Füze(t)gy, Füztő, Komárom m. 181,
 325, 406
 fyrdmen 'harcolók' 371

- gabonafélék 417–418
 Gábrriel Radomir, bolgár cár 284, 285, 288, 380
 gaetai remeteség 138
 Gál, Szent 75, 375
 – kultusza 73, 75, 366
 Galád ld. Glád
 Galgóc–Szolgagyör, határispánság 329
 Gallia 161, 188, 190, 203, 214, 294
 Gallipolis 300
 Gallus Anonymus, Gall Névtelen, lengyel krónikaíró 128, 220, 221, 281, 282, 322, 381, 462
 Garáb, személy- és falunevek 247
 Garadna, Gradna, helynevek 213
 Garam 99, 105, 116, 232, 261, 524
 Garam-rév 97
 garamszentbenedeki apátság 238, 366, 497, 517, 518
 – – alapítólevele 328
 Gardízi, mohamedán geográfus 19, 20, 344, 345
 gasindus 589
 gastaldus, lombard vezetőréteg 225, 226
 gau 214, 451
 Gaudentius-Radim, gnéznai érsek 142, 143, 150, 387
 Gaufürstentum 214, 216
 gebedmen 'imádkozók, papság' 371
 Gebizo, római apát 143, 187
 gebur 'paraszt, felszabadított szolga' angol földön 492
 Gellért, Szent, térítő püspök 172, 244, 296–297, 299, 304, 320, 326, 327, 328, 352, 366, 367, 368, 369, 370, 372, 375, 387, 388, 389, 393
 – kultusza 388
 – legenda, első 388
 – legenda, kisebb 295, 296, 372, 419
 – legenda, nagyobb 141, 164, 166, 172, 173, 181, 270, 295–296, 320, 325, 326, 327, 366, 367, 370, 373, 378, 415, 419
 Gemeinfrei 'közszabad' 459 skk.
 generatio, Kézainál 255
 – a bajoroknál 457
 Genova, Itália 309
 gens 121, 476–477
 – Hungarica 476
 – monarchie 477
 gentilizmus 274, 598
 genus 'nemzettség' 258, 484
 gepidák 431
 Gerbert, Aurillaci ld. Szilveszter, II., pápa
 gerencsér (figulus) 'fazekas' 239, 242
 Gerencsér, helynevek 46, 321, 323, 406, 426
 Gergely, I., Nagy, Szent, pápa 188, 298, 367, 371
 Gergely, VII., Szent (Hildebrand), pápa 144, 145, 146, 147, 152, 388, 392, 393
 Gergely, ellenpápa 309
 Gergely, Ják-nembeli 474
 germán, germánok 16, 114, 299
 – századok 450–451
 – társadalmak rétegződése 456
 – törvénykezés 477
 Geszteréd, Szabolcs m. 36, 107
 Géza, név 59, 98
 Géza, fejedelem 8, 23, 34, 40, 53, 57, 58, 59, 61, 63, 64, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 121, 122, 123, 124, 132, 137, 139, 141, 145, 146, 153, 158, 163, 164, 165, 166, 172, 174, 177, 180, 195, 209, 224, 225, 227, 231, 232, 233, 249, 251, 253, 255, 258, 265, 266, 278, 313, 316, 318, 322, 323, 337, 338, 344, 350, 352, 365, 366, 379, 431, 435, 438, 439, 443, 444, 447, 452, 454, 499, 504, 508, 509, 510, 511, 514, 521, 524, 525
 – álolmlátása 78–79, 92
 – temetkezöhelye 102, 352
 – udvarhelyei 96–97
 Géza, I., király 93, 238, 306, 307, 323, 328, 335, 356, 358, 359, 361, 387, 415, 464, 517
 – koronája 307, 358, 359, ld. még görög korona
 Géza, II., király 110, 303, 306, 307, 359, 360, 382, 508, 512
 Géza–Adelhaid-házasság fikciója 63, 81, 93, 102

- Géza–Béla névpár 99
- Gizella királyné 80, 81, 83, 115, 116, 117, 119, 127, 130, 131, 132, 133, 139, 140, 148, 154, 155, 173, 177, 180, 189, 244, 264, 279, 299, 310, 311, 312, 314, 321, 326, 339, 352, 353, 354, 355, 356, 377, 378, 379, 382, 385, 439, 464, 473, 509, 511, 512, 521
- Gizella, burgundi, Gizella királyné anyja 114
- Gizella-kereszt 355, 356
- Glád (Galád) 164, 165
- Gladova (Galadva), helynevek 165
- Glanfleuil, Szent Móric-monostor 141
- Gleb, orosz herceg 284
- Gnézna 51, 88, 90, 138, 143, 145, 150
- Szent Adalbert-érsekség 79, 138, 178
- Godilda 150
- Góg és Magóg 15, 149
- Goldarn 'ötvös', helynevek 429
- gorodiscse-kultúra 194
- Gorze, Lotaringia 188, 189
- gorzei reform 78, 189, ld. még lotaringiai reform
- Goslar, Szászország 344
- Gotland 108
- gótok 203
- Gődény 424, 480
- Gömör megye 191, 209, 329
- vár 182, 208, 232
- görög, görögök 508
- birodalom, császárság ld. Bizánc
- császár ld. bizánci császár
- egyházak, monostorok Magyarországon 78, 166–167, 168, 190, 321–323, 327, 349, 368
- kereszténység 96, 169, 270, 284, 307
- korona 356–357, 358, 359, 361
- kőfaragók 349, 352
- oklevél 322
- szentek kultusza 90, 328, 355
- teológia 367
- térítés 46–49, 60, 64, 67, 78, 90, 94, 112, 139, 166 skk., 171, 172, 173, 265, 324, 362
- görög-bolgár háború 126, 168, 287–288
- görög-magyar kapcsolatok ld. bizánci-magyar kapcsolatok
- Göröghegy Kenesén 323
- görögök az Intelmekben 376
- grád, gradiste 213, 221, 223
- Gradna, helynevek ld. Garadna
- Grado, Itália 310
- grafio 'frank gróf' 216
- grammatika-tanítás 132, 187
- Gran 'Esztergom' 97, 116, 153
- gregorián pápaság 140
- gregorián-gelasiusi szentek 387
- grivna centava 'éremlánc' 344
- gród 229
- gróf, frank 468
- Grone, Szászország 218
- Grünzgau, Ausztria 217
- guastallai zsinat 393
- Guiscard Róbert, normann herceg 146, 388, 393
- Gut, nemzetségős 509
- Gut-Keled-nemzetség 262
- Gutmonostor 263
- Günther, Szent 244, 326, 328
- Gyarmat, helynevek 197
- gyázmagyarok 363
- Gyécsa 'Géza' 67, 98
- gyepű, gyepűelve 28, 51, 68, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 114, 195, 196, 197, 208, 213, 214, 274, 311, 347, 433, 465, 512
- gyepűkre széttelepítés 442, 444
- Gyepüs erdő, Veszprém m. 208
- gyermektized 181
- Gyeücsa, Gyeücsa 'Géza' 96, 322
- Gyevi tanyák, Csongrád m. 59
- Győ, Gyű, helynevek 59
- Gyöngyöspüspöki, Heves m. 183, 283
- Győr, lovag 175, 176, 231, 276, 311, 331, 496, 509
- Győr(vár) 74, 121, 176, 300, 331, 350, 455
- Győr megye 182, 209, 263, 329, 435, 436
- Győr-nem 176, 263, 331, 510
- György, Szent, kultusza, ereklyéje 172, 175, 288, 317, 328, 354
- győri Agenda pontificalis 366
- püspökség 176, 182, 186, 524

- Gyula, Erdélyi, idősebb 59, 60, 67
 – – kisebb 59, 60
 Gyula (Prokuj) 60, 61, 92, 124, 132, 139, 153, 163, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 199, 220, 262, 270, 279, 280, 281, 285, 347, 349, 435, 438, 439, 524
 Gyula, „vezér” 31
 Gyula (Zombor) ld. Zombor
 gyula, méltóság 17, 28, 29, 34, 36, 41, 47, 55, 60, 440, 473
 Gyula-Zombor-nem 60
 Gyulafehérvár (Erdélyi Fehérvár) 121, 168, 183, 186, 284, 329, 350
 Gyulák 34, 63, 199, 523
 – erdélyi 59, 93, 102, 103, 121, 233, 468
 – családfája Anonymus alapján 59
 Gyű pusztá, Pest m. 59
 gyűjtögetés 408
 gyűlés 249, 270

 habitatores 'paraszt állapotú várnép' 226
 had jelentése 482
 haderő 17, 40, 41, 313
 hadi utak 113, 240
 hadnagy 204, 213, 482
 hadrend 30, 453
 – bolgár 94–95
 – négyes tagolásban 313
 – hetes tagolásban 314
 Hadrianus, római császár 294
 hadsereg 450
 hagyomány 11
 Hahótmonostor, Zala m. 263, 366
 Hainburg, Ausztria 115, 300, 302, 316
 Hajmáskér, Veszprém m. 113
 hájnik 'ardó, erdőóvó' 447
 hajós (nauta) 241
 Hakim, kalifa 303, 353, 354
 halász (ribár, piscator) 181, 205, 239, 242, 447, 452, 454, 505
 halászat, halászati jog 409
 halászbokor 454
 Halászi, helynevek 205
 halászhelyek 326
 Halbfrei 'félszabad' 489
 Halimba, Veszprém m. 38, 525
 hallei kolostor 218
 hálókészítő (retifer) 240, 505
 Halom, Pest m. 234
 Halotti Beszéd 283, 591
 halotti útravalóul adott pénz 340, 344, 345
 hamartólosz 'bűnös' 321, 322
 Hanenburch (Tolna) 300
 Hanva-nem 254
 Harald, Kékfogú, dán király 70
 Harangod (Aranka), folyó 175
 Haraszt-nem 255
 Harc-nemzetség 254
 harcos jobbágy ld. jobbágy, harcos
 harcos szent 8
 Harka (Horka), Tétény fia 31, 34, 59, 60
 harka, méltóság 36, 41, 47, 440, 444
 harmadolás 200, 201, 203
 hármass társadalmi tagolás 371, 462, 475
 háromnyomásos gazdálkodás 423, 424
 Hartvik, püspök 93, 130, 132, 140, 141, 144, 151, 181, 304, 317, 319, 352, 383, 384, 385, 390
 – – István legendája 93, 140, 151, 152, 157, 283, 307, 517
 Harún ar-Rasid, kalifa 294
 határ 182, 195–197, 212
 határgrófság ld. örgrófság
 határispán (marchio) 208, 311, 313
 határispánság 329, 432
 határörtség 84, 113, 114
 határvám 332, 333, 335, 347
 határvár 195, 205, 227, 281, 282, 318, 325, 329, 331, 433, 436, 442, 447
 határvármegye (marchia) 208, 209, 213, 313
 határvédelem 102, 334, 512
 – bolgár 95
 Havasalföld 19, 168
 házasságjog 96, 344, 345
 ház nép 198
 házra törés 468, 478
 hebdomadarius 'hetes' 491, 492
 héber felírási gyűjtemény 334
 Hebron-völgyi Szent Ábrahám kanonokok rendje 303

- Héce, Abaúj m. 183, 283
 Héder, lovag 83, 509, 510
 Hédervár, Moson m. 195
 heerman ld. arimann
 Hegyalja, aradi 326
 – zempléni 440
 Hegyközszentimre, Szent Imre-apátság,
   Bihar m. 375
 Heimenburch (Hainburg) 300
 Heinrich–Imre, név 374
 Hellász 90, 223
 Heltai magyar krónikája 242
 hémidulosz ’félrabszolga’ 489
 Henrik, I., Madarász, német király 45, 217,
   218, 222, 385
 Henrik, II., Szent, német király, császár
   (előzőleg: IV. Henrik, bajor herceg) 74, 81,
   114, 115, 116, 124, 139, 145, 153, 154, 155,
   156, 158, 161, 173, 178, 179, 189, 190, 228,
   266, 267, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 284,
   298, 309, 310, 321, 338, 339, 344, 374, 378,
   451, 467, 479, 504, 522
 – érme 337
 – írnokai 486
 Henrik, III., német király, császár 144, 155,
   298, 310, 312, 313, 329, 355, 356, 522
 Henrik, IV., német király, császár 86, 255,
   388, 389, 393
 Henrik, I., angol király 451
 Henrik, I., bajor herceg 47, 48
 Henrik, II., Civakodó, bajor herceg 68, 77,
   83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 108, 114
 – érme 337, 339
 Henrik, III., karantán-bajor herceg 85
 Henrik, Luxemburgi, herceg 310, 337
 Henrik, Luitpolding, osztrák örgróf 87
 Henrik, Schweinfurti, osztrák örgróf 115,
   281
 Hérakleiosz, II., bizánci császár 223
 herceg (dux), úr 244
 – magánegyháza 326
 hercegi allódium, birtokszervezet 244
 – szálláshely 436
 hereditas 589, 595
 Heribert, kölni érsek, német kancellár
   44, 151, 178, 179, 266, 267
 Heribert C, írnok 179, 266, 267, 271,
   364, 365, 479
 Heribert F (Egilbert A), írnok 266
 Herimannus, dux 467
 Herimannus Augiensis, német krónikás 377
 herma 360
 Hermány, lovag 509
 Hermány-nemzetség 116
 Hernád völgye 199, 409
 Hérodotosz, görög történetíró 15, 17
 Hersfeld, Szászország 218
 hét vár „Siebenbürgen” 183
 hét vezér 33–34, 58, 59, 70, 77, 251,
   258, 363, 467
 Hetény, Komárom m. 105
 Hetény-nemzetség 255
 hetes (hebdomadarius) 491, 492, 493,
   497, 501
 Hetes, falunévek 493
 hetes hadrend 314, 492, 493, 500
 – számrendszer 30
 hétmagyar, hét magyar törzs 17, 28, 30, 41,
   404
 Heves, esperesség, várkerület központja
   209, 286, 489
 Heves megye 50, 100, 183, 209, 240,
   331, 439, ld. még Újvár megye
 Hevesújvár megye 199, 469
 Hicela, Orseolo 287
 híd (chedy) 236
 Hídága pusztá, Baranya m. 236
 hídvám 319, 325, 332, 333, 334, 347
 Hierotheosz, görög püspök 47, 265
 Hildebrand ld. Gergely, VII., pápa
 Hildesheimi Évkönyvek 169, 374, 375
 hildesheimi Oswald-ereklyetartó 357
 Hildibald J., írnok 266
 Hilduin 187
 Hímesudvar 234
 Himod (ma: Nyalka), Baranya m. 181,
   406
 himzöműhely 355
 Hinkmar, reimsi érsek 161, 246
 Hippolit ld. Ipoly, Szent
 Hirig (ma: Hird), Baranya m. 236, 237
 Hispánia 203

- hitbér 344
 hódász (bobrovnik) 240, 447
 Hodosmonostor 263
 hof 'udvar' 233
 Hohold, miles 472
 Homorog, Bihar m. 38
 honfoglalás 26, 28 skk.
 Honorius, III., pápa 302
 Hont, lovag 117, 176, 231, 232
 Hont, Hont lovag fia 283, 472, 509, 510, 524
 Hont megye 209, 329, 439, 443, 469
 Hont-Pázmány testvérpár 83, 253
 Hont-Pázmány-nemzetség 176, 254, 283, 331
 honti ispánság 231
 Hontvár 182, 229, 231, 331
 Horka ld. Harka
 horó 'szakács', Horó helynevek 205
 horvát, (ó-)horvátok 247, 287, 310, ld. még
     fehér horvátok
     – fejedelmek 168
     – királyok 147, 187
     – társadalom 272
 horvát–magyar kapcsolatok 247, 287
 Horvát(i), helynevek 197, 511, 515
     – Torna m. 515
 Horvátország, Ó-Horvátország 213, 223, 225, 246, 286, 287, 296, 431, 453, 515
 hospes 'vendég' 82, 116, 117, 242, 347, 371, 485, 489, 507–515, ld. még vendég
 Hosszúhetény, Baranya m. 238
 hölgysz (castoriolus) 240
 hősköltészet 363
 hrád 229
 Huba, vezér 31, 36, 121, 200, 201, 203, 258, 443
 huf (mansus ingenuus) 479
 Hugó, Provence-i, itáliai király 44, 591
     – érme 105
 Hugó, apát 298
 hun 15
     – birodalom 21, 55
     – hagyomány 55
     – történet 254
 hun–magyar krónika 55
 hungarus 15, 450
 Hungria 321
     – királya 137
 Hunnia 'hunok földje' 85, 137, 139
 Hunor és Magyar 363
 huntari 'germán kerület' 215, 451
 Hunyad megye 100, 183, 199, 261
     – vár 183, 209, 232, 344
 hushoró (coquus) 239, 242
 hűsvéti koronázás 320
 hűbér (feudum) 471, 592
 hűbértörök (beneficium, feudum) 216, 251, 487, 589–590, 593, 596
 hűbérítés 147, 484, 593, 596–597
 Hűlek ld. Üllő
 hűség (fidelitas) 484
 Ibéria 294
 Ibn Fadlān, arab utazó 20, 94, 450
 Ibn Ruszta, arab geográfus 20
 Ibrahim ibn Ahmed, szamanida emír 25
 Ibrahim ibn Jakub, utazó 84, 86, 108, 502
 idoneitás 114, 369, 378, 386
 Igfon erdő 375
 Igmánd (Wigman), nemzetségös 116
 Igmánd (Wigman)-nemzetség 260
 igric 242, 363, 434
 Igric(i), helynevek 199, 363
 ij készítése 106–107
 íjgyártó (arcuparius) 240
 Ikervár, Vas m. 234, 242
 Il-Almys 'birodalomszerző' 57
 il-bāg, török méltóságnév 588
 Illiria 289
 Ilona, Szent 294, 306
 Ilosvai-kódex 268
 immunitás 216
 Impérium 370, 587
 Imre, király 58, 162, 472
 Imre, Szent, herceg 93, 126, 130, 133, 244, 289, 296, 297, 305, 310, 313, 321, 322, 323, 326, 327, 352, 353, 354, 370, 374, 375, 376, 379, 380, 381, 383, 386, 392, 393
     – legendája 326, 374–375
 in 'servus' 463, 478, 480–481, 488, 489

- indago 'gyepű' 208
infertor 'főtátnok' 524
Ingelheim, Rajna-vidék 71
ingenuus 'szabad' 457–458
Inn, folyó 45
ínség 'köznép' 16, 38, 450, 462, 475 skk.,
483, 484, 598
Institutioneller Flächenstaat 599
Intelmek 94, 120, 125, 126, 131, 133, 137,
158, 161, 162, 211, 225, 228, 250, 269, 271,
369, 371, 373, 376, 379, 383, 467, 468,
504–505, 508–509, 515, 522
intézményes állam 599
intézményi függőség 228, 447, 521–522, 526
investitúra 71, 393
Ipoly (Hippolit), Szent, kultusza 115, 328
Ipoly-vidék 49, 420
ipolysági monostor 497
iráni, irániak 16, 24, 194, 236, 453
– hatás 449
– szasszanida fémművesség 24
írás tudománya 371, 449
írások 265
Irník (Ernek), Avitohol (Attila) fia 55
írnokok 266, 267, 268, 479, 480, ld. még
német és olasz írnokok
irtás 422–423
irtásos telepes (Rodungsfrei) 460
Isaszeg, Pest m. 234
iskolák 366, 367
ispán (comes) 103, 175, 186, 203, 204, 211,
231, 335, 340, 343, 429, 453, 454, 468
– jogköre 204, 347
– szó 212, 213
ispáni vár 186, 229–230, 325, 336, 433,
434, 436, 441, 446
ispánság 176, 209, 211, 228, ld. még comi-
tatus
istállózás 415
Istemi, türk kagán 29, 56, 59, 364
István, név 60, 70, 75, 76, 99, 112
István, Szent, protomártír, kultusza 74, 93,
328, 354, 364
István, I., Szent, király
– erszénye 355
– gyűrüje 157, 389, 390, 392
– halála napja 382, 383, 385
– hermája 360
– írnokai 266, 267, 268, 479
– jobbjá ld. szentjobb
– kardja 116, 157
– képmásai 133
– koponyaereklyéje 391
– koronája 154
– kultusza 328, 359, 360, 388, 392, 393
– lándzsája 268
– legendái ld. Hartvik-legenda, kislegenda,
nagylegenda
– megkeresztelése 75
– megkoronázása ld. koronázás
– officiuma, Laskai Osvát műve 119
– oklevelei 268
– pecsétje 267, 268
– pénzei 231, 336, 337, 338, 339, 340, 344,
455
– sapkája 339
– sírja 393
– szarkofágja 352, 382, 385
– szentté avatása 359
– szülőhelye 350
– születési ideje 112
– törvényei 103, 129, 186, 204, 211, 225,
228, 242, 250, 252, 261, 262, 268–272,
274, 332, 333, 334, 352, 359, 365, 366,
369, 370, 388, 411, 415, 450, 457–458,
459, 463, 467, 468, 470, 476–477, 478,
479, 483, 485–486, 487, 493, 500, 504,
505, 510, 517, 526
István, II., király 97, 316, 359, 360
István, III., király 316
István, V., király 295, 361
– kori gesztairó 251, 508, ld. még Ákos
mester
István, Kresimir, horvát király 287
István, veszprémi püspök 178, 182
István–Mihály névpár 70
Isztria 217, 379
Itália 44, 45, 50, 63, 68, 85, 104, 138, 139,
143, 144, 145, 146, 178, 188, 189, 203,
216, 222, 227, 266, 287, 294, 295, 299,
305, 309, 310, 311, 314, 338, 379, 451,
479, 486, 510

- itineráriumok 294, 299, 300, 302
 Iwachin, miles 472
 Izbég, Pest m. 518, vö. üzberg
 Izidor, Sevillai, egyházatyja 125, 367, 369
 izmaeliták 'böszörmények, mohamedánok'
     53, 105, 334, 508
 Izsér, Bodrog m. 420
- jabghu, méltóságnév 59, 98–99
 Jáfet 55
 Jaglakar kan ata 252, 599
 Jajcsi 'íjgyártó', falu, Csagatáj-birodalom
     430
 Ják(Chak)-nemzetség 254, 474
 Jákmonostor 263
 janitor 'kapus' 205
 János, VIII., pápa 145
 János, XII., pápa 51
 János, XIII., pápa 68
 János, XV., pápa 141, 387
 János, XVII., pápa 309
 János, XVIII., pápa 309, 355
 János, I., Tzimiszkész, bizánci császár 67,
     68, 71, 90, 147
 János, II., Komnenosz, bizánci császár 359
 János, Orseolo, velencei dózse 286, 289
 János, Crescentius, római patrícius 309
 János apostol levele 368
 János jelenései 149, 150, 299, 354
 Jaromir, cseh herceg 124, 155, 156, 278, 279
 Jaroszláv, I., orosz fejedelem 23, 284
 Jászfalu, helynevek 513
 jászok 20, 501
 Jeges-tenger 17
 jegyajándék 96, 344
 Jelek ld. Üllő
 Jenő, III., pápa 81
 Jenő, helynevek 113, 197
 Jenő-ág 198
   – törzs 30, 199
 Jeruzsálem 79, 127, 141, 294, 295, 298,
     299, 300, 302, 352, 353, 354, 355, 393
   – Salamon-templom 294
   – Szent István-zarándokház 302, 303, 382
   – Szent Sír-rend 303
   – Szent Sír-templom 294, 303, 306, 350
   – Szent Theodosius-lavra 302
 jeruzsálemi zarándokút 293, 308, 328, 350
 Joannesz, exarcha 344
 jobagio castri ld. várjobbágyság
 jobagio Sancti Regis ld. szentkirály jobbágysága
 jobbágyság (jobagio) 462–463, 468, 471–473,
     598
   – harcos (miles) 16, 45, 53, 103, 104, 105,
     106, 197, 198, 218, 222, 226, 229, 238,
     341, 342, 416, 470–471, 497, 505
   – szó eredete 470
   – szó jelentésváltozása 471–473
 Jobbágyfalva, Jobbágytelke, Székelyföld
     500
 jobbágyság 598
 jobbágyúr 'előkelő' 103, 231
 jocular-falvak 363
 jogar 157
 johannita (jeruzsálemi Szent János-) lovag-
     rend 303
   – székesszékhelyi ispánja 319
 Jókai-kódex 468
 Jordán, térítő püspök 51, 88
 jóslás, mongoloknál 96
 jószág, szó 591
 jószágállomány 405, 411, 415
 jószágtulajdon 463
 Jotsaldus, szerzetes, író 298
 József, II., német császár, magyar király
     323
 jövedelmek, uralkodói 332 skk.
 jövevény(advena)-nemzetségek 116, 251,
     255, 258, 260, 263, 508, 509–510
 Judit, Luitpolding, I. Henrik bajor herceg
     felesége 51, 68, 84
 Judit, Salamon magyar király felesége 335
 juhász (ovcsár) 239
 Julius Caesar 451
 Julus rex ld. Gyula (Prokuj)
 justinianusi törvénykezés 477, 488
 Jutacsi (Jutas), név 438
 Jutas(Jutocsa), Árpád fia 33, 50, 57, 111, 436
 Jutas, Veszprém m. 436, 440
 Jutocsa ld. Jutas
 Jury(Gyüre)-nemzetség 255

- kabarok 17, 28, 34, 41, 102, 105, 108, 109,
 110, 117, 119, 165, 166, 252, 254, 314,
 334, 404, 467, 523, 524
 Kacsics-nemzettség 255, 262
 Kaján (Kean), Beled öccse 100
 Kaján, Hunyad m. 100
 Kajár, udvarbíró 242
 Kajár, Veszprém m. 326
 Kál, harka 324, 326, 442
 Kál, Sopron m. 116
 – Zala m. 74, 108
 Kalán (Kolán, Kulan), nemzetiségős, Önd
 leszármazottja 100, 102, 253
 – utódai ld. Bár(Bor)-Kalán-nemzettség
 Kalán, püspök 264
 Kalán, Hunyad m. 100
 kalandozások 21–22, 40 skk., 108, 368, 591
 kalim 'hozomány' a mongoloknál 252
 kálizok 'khorezmi mohamedánok' 102, 274,
 313, 334, 335, 345, 355
 Kalka, folyó 450
 Kálkápolda, Heves m. 38
 Kálmán, Könyves, király 36, 128, 129,
 130, 131, 236, 240, 241, 245, 272, 282,
 293, 322, 355, 359, 360, 361, 377, 381,
 387, 393, 394, 431, 494, 495, 496, 510,
 512, 513
 – irodalmi hatása 8
 – kori krónikás 120
 – oklevele 334
 – pecsétje 267
 – püspöke 385
 – törvényei 203, 204, 244, 252, 262, 271,
 313, 333, 335, 341, 342, 347, 359, 399,
 419, 451, 454, 464, 473, 480, 482, 485,
 488, 491, 492, 493, 497, 500, 504, 510,
 511, 513, 518
 Kálmán (Columannus), Szent, zarándok,
 mártír 294
 – ereklyéje 294, 360
 Kálmáncsa (Kálmáncsehi, Kálmánkirály-
 csehi), Somogy m. 513
 Kalocsa 33, 99
 kalocsai egyházmegye, érsekség, püspökség
 140, 151, 178, 182, 183, 186, 187, 327
 – királyfő 133
 Kalota-Szil-nemzettség 254
 Kalota-Tyukod-nemzettség 254
 Kalotaszeg 209
 Káloz, helynevek 113
 kamalduli szerzet 304
 kamara 332
 kamarás ld. főkamrás
 kancellár 178, 243–244
 Kanizsa, Kene(n)zsa, helynevek 244
 Kanizsa, Torontál m. 175
 kanonokok 319, 367
 kapitulárék 'rendeletek és törvények' 332
 Kaplony 163
 Kaplony-nemzettség 203
 Kaplonymonostor 263
 kapnikon 'füstpénz' 342, 343, 454
 kapnosz 'füst' 454, 480, 494
 kápolna ld. királyi kápolna
 kápolnaispán 243–244
 Kapos, patak 33, 253
 káptalanok 367
 kapuk 208, 213
 kapus (janitor, custos portae) 205
 Kapuvár, Sopron m. 209
 Karakó, vár, megye, határispánság 182,
 209, 268, 329
 Karakorum, mongol birodalom 404, 430
 karám 414
 Karancslapujtó, Nógrád m. 37
 Karantánia (Karintia), hercegség, örgrófság
 68, 83, 84, 87
 karantánok, szlovén törzs 29, 247, 432
 Karas(ó) (Karasica), folyó 165, 300
 kara szöng 'fekete ín' 481
 karavas 'rabszolganő' 499
 karchász (harka), méltóságnév 60
 Karcsa, Bodrogköz 303
 kard, felségjelvény 157
 kardfajták 107–108
 Kardoskút, Békés m. 411
 Karintia ld. Karantánia
 karizma, karizmatikus uralom 595–596
 Karniola ld. Krajna, örgrófság
 Karold, Sarolt testvére 59, 60, 61
 Karoling-birodalom 15, 137, 314, 343, 426,
 593

- birtok 217
- királytükörök 125, 370
- pénzek 153, 154, 336, 337, 338, 339, 340, 342
- reneszánsz 188
- udvarházak 234
- Karolingok 56, 148, 154, 216, 246, 320, 324
- Károly, I., Nagy, frank király, császár 7, 24, 56, 137, 146, 150, 156, 157, 188, 216, 228, 234, 270, 320, 336, 339, 346, 369, 429, 457, 461, 483, 486
- Károly, II., Kopasz, frank király 320
- Károly Róbert, magyar király 254, 268
- karpánt (armilla) 157
- Kárpát-medence helynevei a honfoglalás előtt és után (diszkontinuitás) 31, 165, 248, 422, 433
- Kárpátok 90, 208, 281
- Karsztók 286
- Kartal-Kurszán-nemzetség 56
- Kaspi-tó 25
- kasztellánátus 218, 220, 221, 227
- kasztresziánói 'bizánci határőrök' 223
- kasztron 'vár' 223, 225, 227
- Katapán 201, 261
- Katapán-nemzetség 105, 201, 258, 262, 283
- Katapánmonostor 263
- Kátoly, Baranya m. 237
- katonai demokrácia 460
- kíséret 16, 21, 23, 28, 29, 30, 40, 41-43, 46, 50, 53, 95, 103, 104, 111, 119, 170, 171, 186, 197, 209, 225, 227, 228, 250, 314, 456, 457, 466, 469, 470, 471, 510, 548, 589
- segédnépek 28, 84, 104, 113, 114, 117, 170, 313, 314
- telepítések 103 skk.
- katonaság (milícia) 103, 104
- katun 'királyné' 146
- Kaukázus 19, 24, 166
- kaukázusi szőlőkultúra 440
- zár (türk-kazár), kazárok 29, 333, 450
- államberendezés 34, 475
- birodalom ld. Kazárország
- kagán 53, 334
- királyölés 380, 381
- lovasság 43
- társadalom rétegződése 462, 475
- várak 195
- kazár (kazár-kabar), kazárok 34, 334, 445, ld. még kabarok
- Kazár, helynevek 445
- Kazárország, türk-kazár birodalom 16, 19, 20, 24, 53, 109, 265, 334, 364, 470
- Kazinc, helynevek 107, 441, 442
- Kaznacs, Szilágy m. 441, 442
- „Kean”, bolgár kán 119, 169, 288, 289, 317
- Kean (Kaján) ld. Kaján (Kean)
- Kecel, Pest m. 108
- Kedrénosz, bizánci krónikáíró 342
- kegytárgyak ld. templomi szerek
- Kékesd, Baranya m. 237
- kék-kendek 56
- Keled, lovag 509
- Keled, lovag, XII. sz. 510
- Kelemen, Szent, mártír 328, 354
- keleti frank birodalom ld. frank birodalom, keleti
- keleti német örgrófságok 218
- kelet-római birodalom ld. Bizánc
- kelt jobbagyfiú 469, 497
- Kemej, esperességi központ, Heves m. 209
- kend-bocsr 440
- kende (kündü) 'szakrális fejedelem' 34, 56, 77, 440
- kendek 442, ld. még kék-kendek
- kendermunka 418
- Kendi, Sáros m. 515
- Kendszék, Vas m. 442
- Kenese, Veszprém m. 244, 321, 323, 406, 464, 494
- Kene(n)zsa, helynevek ld. Kanizsa, helynevek
- Kenéz(i), helynevek 245
- Képes Krónika 350
- Kér(i), helynevek 104, 106, 113, 117, 182, 197, 198, 406
- Kér (Quer)-nem 197
- törzs 30, 113
- kereitek 453
- kerekegyház 'körtemplom, rotunda' 349
- kereskedelem 316
- keresztelőegyházak 349

- keresztény ideológia 364–365
 "Kereszt úr" 365
 kert (ortus) 407, 408
 kertgazdaság szláv jövevényszavai 423
 kerületekké szervezés 227
 Keszi, helynevek 105, 117, 197, 259
 Keszi, törzs 30, 105, 113, 404
 Ketel, vezér 103, 200, 201, 203
 Ketellaka, Veszprém m. 103, 200, 262, 326
 kettős fejedelemség 24, 28, 56, 105, 109, 440
 kettős kereszt 305–308, 336, 337, 338
 – – címermotívum 307
 Keve megye, -vár 165, 191, 208, 209, 232
 Kézai Simon, krónikairó 55, 56, 198, 213, 241, 251, 255, 295, 317, 378, 431, 471, 472, 483, 499, 500, 501, 509, 592
 kézimalom 419
 kézművesség 432, 437 skk.
 Khanbalik, a kazár kagán székhelye 318
 Kherszon, Krím 43, 90
 Kielce, Lengyelország 305 •
 Kijev 19, 51, 89, 90, 173, 221, 233, 247, 283, 284, 352, 453
 Kijevi Évkönyvek 221
 kijevi (nagy)fejedelem 313
 kijevi Oroszország ld. Oroszország
 kiküldetés (expeditio) 491
 kiküldött (missus) 216, 246, 473
 Kilbing, Alsó-Ausztria 84
 Kimba Longu, Macedónia 288
 Kína 452
 Kinizs, helynév, nemzetség 245
 Kinnamosz, bizánci történetíró 110, 213, 313, 468
 kipszak kunok 21
 király szabadja 218, 344, 460, 461–465, 485, 488
 király, szó 137, 247, 588
 királyfia várjobbágy ld. szentkirály jobbágya
 királyi adomány (dona regalia) 252
 – címben országnév 599
 – egyházak 243
 – gyűlés (regale concilium) 270
 – kápolna 146, 178, 187, 243, 316, 319, 320, 321, 323, 325, 349, 375, 493
 – kincstár 319, 333
 – ménes 240
 – monostorok 352
 – szenátus (regalis senatus) 270
 – tanács (consilium) 249, 250, 463
 – temetkezőhely 316, 359, 385
 – udvarház 187, 433, 434
 királynéi székhely 102
 – udvarházak 244, 436
 Királynémeti, Erdély 512
 királyság 137 skk., 588, 593
 királytűkrök 128, 369, ld. még Karoling-királytűkrök
 Kisakna, Erdély 103, 326
 kisebbek (minores) 249
 kíséret, katonai ld. katonai kíséret
 Kiskomár ld. Alba Curia
 Kiskundorozsma, Pest m. 108
 Kiskunhalas, Pest m. 209
 Kis-Küküllő, folyó 47
 kislegenda, Szent Istváné 59, 81, 92, 93, 103, 112, 128, 129, 130, 132, 172, 284, 318, 320, 326, 377, 380, 382, 385, 514
 kisnemesi faluk 198
 Kispeszt (Buda, Tabán) 325
 kispasztika 350
 Kistata, Esztergom m. 132
 kisvár-hálózat 195
 Kiszombor, Csanád m., körtemplom 47, 349
 kiszombori pénzlelet 61
 kiváltság, egyházi 319
 – városi 316
 kivitel 332
 klerikus 'világi pap' 187
 Knyezsic, helynevek 245
 kóbor (vagus) 517, 518
 Kocel, pannonszláv fejedelem 217, 324
 Koháryak 390
 Kolán ld. Kalán
 kolindálás 364
 Kolbin (Kubin), Árva m. 84
 koldulórendek 325
 Kollár-kódex 268
 Kolon, vár, várispánság (később Zala megye) 113, 182, 195, 209, 232, 324, 325, 326
 kolonus ld. colonus
 Kolozs megye 209

- kolozsi sóbánya 103
 Kolozsvár 183, 229, 331
 „Komár”, személy 232
 Komárom megye 103, 105, 182, 191, 200,
 201, 209, 258, 260, 261, 329, 443, 496
 – vár 104, 182, 201, 203, 232, 258
 komisz ’bolgár comes’ 224
 Komló, Baranya m. 237
 Komlóászó, határnév 425
 Komnenosz-ház 343, 358
 Kompolt-nem 254
 Konrád, I., német király 45
 Konrád, II., német király, császár 7, 155,
 297, 298, 310, 311, 312, 313, 338, 354, 355,
 371, 375, 379, 388, 522, 523
 Konrád sváb herceg érme 337
 Konrád, Vörös, lotaringiai herceg 48, 310
 Konrád, német nemes 393
 Konstantin, I., Nagy, római császár 138,
 223, 294, 306, 503
 Konstantin, VII., Biborbanszületett, bizánci
 császár 28, 34, 46, 49, 54, 57, 58, 60, 67,
 70, 110, 111, 114, 165, 212, 286, 318, 370,
 600
 – érme (Konsztantinosz–Romanosz-érem)
 47
 Konstantin, VIII., bizánci császár 303, 310,
 311, 342, 354
 Konstantin, IX., Monomachosz, bizánci
 császár 343
 Konstantin, XI., bizánci császár 356
 Konstantinápoly 43, 46, 126, 288, 300, 302,
 303, 305, 307, 379, ld. még Bizánc
 – Pantokrator-egyház 302
 – Szent György-templom 126
 – Szent István alapította zárándokház 302,
 303
 – Szent Jónás-egyház 302
 – Szent Julián-egyház 302, 303
 – Szent Kozma és Damján-templom 357
 konstantinápolyi zsinat 139
 konstanzi püspök 71
 – zsinat 307
 Konsztantinosz Diogenész, bizánci hadvezér
 288
 Kopács, Baranya m. 482
 kopja 107
 koponyaereklyetartó 357–358, 360
 Koppány 34, 36, 50, 64, 92, 98, 99, 105,
 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 119, 120,
 121, 123, 132, 151, 162, 163, 170, 172, 180,
 181, 199, 270, 313, 347, 447, 496, 508, 510,
 524
 – tartománya 195, 208
 Koppány, helynevek 73, 111, 439, 454
 – udvarház, Bakony 111, 263, 326, 424, 425
 – uradalom (Törökkoppány), Tolna m. 98,
 113, 245
 kormánypálca (fascēs) 144
 kormányzási gyakorlat 320
 Kornél, Szent, mártír 328, 354
 korona, abroncs- 154–155
 – István királyé 154
 – királyi 522–523
 – szent, magyar 356–361
 koronaegyesítés 358, 359, 360
 koronakérés a pápától 140, 144, 145, 151
 koronázás 140, 144, 148 skk.
 – helye 158
 – időpontja 148–149
 koronázási ékszerek 317, 319, 320
 – jelvények 157
 – kard 157
 – ordo 369, 371, 523
 – palást ld. palást
 – szertartás 148, 156, 158–161, 359
 koronázóhely 288, 316, 320, 359
 Kortó (Kurtó), Somogy m. 181, 234, 406
 kostel ’kis vár’ 213
 Kosztolány, Nyitra m. 213
 Kourim, Morvaország 222
 kovács (faber) 97, 107, 181, 240, 345, 434,
 447
 Kovács(i), helynevek 107, 205, 441, 442,
 443, 445, 446, 448
 Kovácsi, Bars m. 445
 – Esztergom elővárosa 97, 107, 153, 328,
 345, 346, 356
 Kovár(c), helynevek 107
 Kovár, Hont m. 441, 442
 Kovárc, Nyitra m. 441, 442
 kovárok ld. kabarok

- Kovázd, határispánság 329
 Kozár, helynevek, törzs 113, 334
 Kozma, Szent 328, 354
 Kozma, krónikás ld. Cosmas
 Kőárok 'római vízvezeték', Szerémség 183
 kőfaragó 242
 kővágó (lapicida) 240
 Kökényér 175
 köles feldolgozása 425
 – termesztése 19, 20, 414, 417, 419
 Kölked (Kulkedy), Baranya m. 236
 kölni dóm 385
 – érsek 366
 Kölpény, Botond apja 84
 Kölpény, helynevek 84
 kölpények (kulpingoi) 'skandináv katonai se-
 gédnép' 84, 313
 költözés 516
 Königsfrei 'király szabadja' 218, 460–461
 könnyűlovasság 17, 313
 könyvmásolás 366, 367
 Körös, folyó, vidék 67, 406, 454
 Köröstárkány, Bihar m. 442
 körtemplomok ld. rotundák
 kötemplomok ('fehéregyházak') 243, 349
 Kövesd (Kuesty), Baranya m. 236
 közadó 332, 341
 közbiztonság 333
 középíreteg a társadalomban 470
 köznép (populus) 475, 488
 – állatadója 103
 köznépi gazdálkodás 424
 – temetők 38, 475, 476, 525
 közös birtoklás 599
 – (communis) gazdálkodás 489
 – gyűlés ld. országos gyűlés
 közsabad 459–465
 közszékel 198
 Krajna (Karniola), őrgrófság 83, 85, 217,
 510
 Krakkó 84, 86, 90, 220, 222, 281, 305
 krakkói vásár 339
 Krassó megye 165, 209, 432
 Kraszna, Krásno 'Széplak', helynevek 262
 Kraszna, várkerület, esperesség központja,
 Szilágyság 183, 209, 262
 Kremsmünster, Szent Üdvözítő-monostor
 85
 Kresimir István ld. István, Kresimir
 Krím 19, 90
 Krisztus keresztfája erekle 294, 305, 306,
 307, 337
 Krum, bolgár kán 24
 Kubin ld. Kolbin
 kul 'türk rabszolga' 499, 501
 Kulan ld. Kalán
 Kulpin-tó, Torontál m. 84
 kumisz 440
 kuna 'nyestprém, adó' 20, 109
 Kunágota, Pest m. 108
 Kunc ispán majorja 213
 Kunigunda, II. Henrik felesége 154, 310
 kunok 146, 411, 431, 512, 514
 Kunország 50, 196
 Kupinovo, Szerémség 84
 Kurja, besenyő vezér 53
 Kurszán, kende 28, 29, 31, 32, 33, 34, 41,
 60, 94, 104
 Kurszánvára, Óbuda 104, 195
 Kurtó ld. Kortó
 Küküllő, folyók 60, 163, 166, 439, ld. még
 Kis-Küküllő
 – megye 199, 209, 262
 – vár 183, 195
 küldött ld. kiküldött
 külföldi menekült beköltözők 517–518
 Külső-Szolnok megye 183
 kündü, méltóság ld. kende
 Kündü (Kund), Kurszán apja 31, 56
 Kürt, helynevek 197, 259
 Kürt-nem, -ág 104, 197, 198
 Kürt-Gyarmat, törzs 30
 laboratores 'dolgozók' 462, 475
 Ladány, helynevek, törzs 113
 Ladamér, esztergomi érsek 181
 laeti 'frank félszabadok' 451
 Lajos, IX., Szent, francia király 307
 Lajos, II., Német, keleti frank király 217,
 324, 458
 Lajos, III., Gyermek, keleti frank király 45

- Lajos, I., Nagy, magyar király 268, 296
 Lajta 88, 115, 311, 313, 519
 lak (curtis) 103, 262, 263
 La Manche, csatorna 334
 Lambert (Lampert), herceg 326, 513
 Lambert – Rudbert névcseré 327
 Lampertszásza (Beregszász) 513
 "Lancea regis" éremfelirat 155, 522
 Lándor, Somogy m. 117, 259
 Lándorpuszta, Komárom m. 259, 515
 lándzsá, fegyver 107
 lándzsá, szent (Szent Móríc lándzsája) 75, 76, 138, 145, 156, 178, 522
 lándzsá, zászlós (vexillum) 144, 145, 146, 155, 156, 157, 337
 lándzsás érem 152, 155–156, 522
 Lápa, víz 183
 Lapád ld. Magyarlapád
 Larissza, Hellász 90, 285
 Laskai Ösvát, ferences író 119, 133, 164, 172, 303, 374, 390
 László, I., Szent, király 129, 130, 146, 157, 236, 237, 243, 250, 271, 272, 293, 306, 328, 342, 358, 359, 381, 386, 388, 389, 390, 392, 393, 394, 448, 472, 474, 481, 490, 494
 – hermája 357, 358
 – legendája 393
 – pénzei 336, 344
 – törvényei 129, 204, 241, 246, 359, 399, 419, 451, 463–464, 473, 481, 491, 511, 516, 517, 518
 László, III., király 58
 László, IV., Kun, király 63, 158, 177
 László, Szár 91, 99, 378, 380, 524
 lat 'felszabad' 457
 lateráni palota ld. Róma
 latin írásbeliség 266, 267
 – korona (a magyar korona felső része) 357, 358
 – nyelvű irodalom 365
 – telepések (vallon-olaszok) 316, 507, 511
 – teológia 367
 – térítés 68–81, 114
 latinok az Intelmekben 376
 Lauriacum (Lorch), püspökség 77
 Laventenburch (Břetšlav), Morvaország 57
 láz 'irtás' 420
 lázárók 'énekmondók' 363
 leányrablás 273, 468, 478
 lébenyi monostor 176
 Lederdorn 'tímár', helynév 429
 legelő, legeltetés 17, 400–401, 408, 411–412
 Legenda Sancti Stephani regis 226, 268
 Lehel ld. Lél
 Lehnswesen 590
 Leibnitz, Stájerország 84
 Lél (Lehel), kalandozó vezér 31, 34, 41, 48, 49, 50, 111, 119, 169, 363
 Lél-Lelovce, helynévképzés 233
 Léli Lőrinc, Léliek 254
 Lemberg (Lvov) 390
 Lend, helynév 420
 lengyel, lengyelek 21, 24, 88, 432, 513
 – érsekség 79, 139, 143, 150
 – évkönyv 112
 – szolgálónépi berendezés 427, 428, 430
 – társadalmi rétegek 462
 – telepések 513
 – várszervezet 218–221
 Lengyel, Lengyen, helynevek 513, 515
 lengyel–cseh háború 90
 lengyel–magyar krónika 93, 282, 283
 lengyel–magyar viszony 88, 286
 lengyel–német háború ld. német–lengyel háború
 Lengyelország 68, 80, 81, 138, 141, 143, 145, 152, 158, 173, 175, 220, 221, 229, 231, 246, 283, 284, 311, 339, 390, 453, 470, 499, 513, 517
 Leó, III., pápa 156
 Leó, IX., pápa 355
 Leó, VI., Bölcs, bizánci császár 15, 94
 – Taktikája 314
 Leodvin, bihari püspök 126, 130, 288, 317
 Lesencetomaj, Zala m. 117
 levár 'lövő', Levárd, helynevek 214
 Levéd, főfejedelem 27, 29, 56, 57, 114
 Levédia 341, 399
 Levente (Liüntika), Árpád fia 27, 28, 34, 57
 Levente, Vazul fia 98, 329, 378, 380
 levirátus 49, 64, 111, 119, 260–261, 526
 Lex Bajuvariorum 269, 463, 492

- Lex Burgundionum 203
 liber 'szabad' 461–466, 471, 484, 485, 486
 Liber Censuum 180, 319
 liber udvornicorum 'udvarnokok szabadja' 465
 Liber Vitae ld. Élet Könyve
 liberi denarii 'szabad dénárok' 342, 489
 libertas 'szabadság, szabad állapot' 484–485
 libertini denarii 'szabados dénárok' 342, 489
 libertinus 'szabados' 458, 489, 492, 493, 497
 libertinus-, 'hetes' társadalmi réteg 502
 libertus 'felszabadított' 458–459, 485, 492, 497, 500
 Libice, Csehország 79, 80, 222
 Libusa, Psemisl cseh fejedelem felesége 430
 liciscarius (agarász) 515
 Liège, Szent Adalbert-egyház 178
 Liesing, patak 115
 Lilienfeldi Évkönyv 306
 limes 223
 limitaneus 'római, bizánci határőr' 223, 225
 Lipót, Babenberg, Schweinfurti 87
 Liptód, Baranya m. 237
 Lisnice, folyó 183
 lit 'felszabad' 218, 457–459, 460, 486
 Liudevit, pannonszláv dux 217
 Liudolf, német herceg, I. Ottó fia 48
 Liudprand, cremonai püspök 41, 43, 51, 137, 503
 Liutgard, német hercegnő, I. Ottó lánya 310
 Liüntika ld. Levente
 ljudi 'orosz köznép' 481
 ljuticok 277
 ló
 – -adó 20, 109, 347
 – -fajta a magyaroknál 410
 – -kivitel 347
 – -tartás 17
 – -tulajdon 493, 518–519
 lóc 'vadász' 205
 Lóc, Lócs, Lócsa, helynevek 205, 427
 lófő székel 104, 198, 313, 450
 Loire, folyó 141
 lombard (longobárd), lombardok 203, 225, 508
 – írásbeliség 479
 – írnokok ld. olasz írnokok
 – kőfaragás 349
 – közigazgatási szervezet 226
 – pénzek 154
 – társadalom 225, 457
 Lombardia 44, 45, 46, 218, 225, 226, 228, 268, 309, 388, 451, 452, 460
 orosz (thorakion) 'bizánci uralkodói palást' 317
 Lotaringia 126, 188, 311, 366
 lotaringiai reform 189, 190, ld. még gorzei reform
 – szentek kultusza 387
 Lothár-érmek 105
 Lóthi család 201
 lovas sírok 105, 107
 – szolga (eques, serviens equestris) 218, 238, 313, 424, 474, 489, 490, 492, 494, 495, 497, 515
 – -szekeres szolga (minister) 313, 505
 – -szekeres szolgálat 492, 493, 494
 lovász (agazo) 240, 241, 247, ld. még főlovász
 Lovász, helynevek 199
 Lozsád, Hunyad m. 482
 Lőrinc, Szent, mártir 328, 354
 lövő (sagittarius), Lövő, helynevek 208, 213
 Lucius, III., pápa bullája 304
 lucsán, törzs 221
 Ludányiak 255
 Ludbert ld. Ruprecht
 Luitpolding Berthold ld. Berthold, Luitpolding
 Luitpolding Judit ld. Judit, Luitpolding
 Lukács, esztergomi érsek 360
 Lundenburg (Břetslav), Morvaország 57
 Luxemburgi Henrik ld. Henrik, Luxemburgi
 Lvov ld. Lemberg
 Lysa Gora, bencés Szent Kereszt-monostor 305–306

- Maas-vidék 234
 Macedónia 41, 43, 51, 71, 90, 223, 289, 300
 madarász (auceps) 240
 magánegyház 189, 190, 349
 magán-nagybirtok társadalmi rétegződése 496
 Magdeburg, érsekség 51, 79, 143, 173
 mágia a bolgároknál, mongoloknál, a görög rítusú egyházban stb. 96
 Maglód, nemzetséfgő 61
 – -nemzetség 60
 magnates 'előkelők' 468
 Magnus (Géza), herceg 496
 magnus senior 'nagyfejedelem' 70, 322
 Magóg 15, 55, 149
 magyar címer 307
 – érsekség felállítása 144, 161–162, 323
 – félnomád társadalom rétegződése 462
 – népnév 27
 Magyar Krónika 34, 83, 100, 111, 128, 130, 144, 152, 169, 171, 288, 289, 295, 296, 306, 316, 325, 328, 331, 340, 352, 353, 376, 377, 381, 382, 450, 455, 509, 514
 magyar – megyer 30
 magyar–szláv etnikai határ 208
 Magyarhomorog, Bihar m. 450
 Magyarlapád, Erdélyi Fehér m. 244, 326
 magyarok érseke (episcopus Ungrorum) 182
 „magyarok szimfóniája” 372–373
 magyarok végei (Ungrorum limites) 86
 magyarországi térítőik és mártírok kultusza 388
 Mahmud terdzsümán 390, 391
 Mainz, Szent Márton-érsekség 71, 80, 141, 180, 365
 mainzi érsek 51, 71, 74, 75, 80, 86, 87, 119, 141, 365
 – ordo 152, 158, 369
 – szentek kultusza 366
 – szertartáskönyv 71, 74, 353
 – zsinat 71, 269, 365
 Maiol, Szent 190
 maior 'száznagy' 453
 maior castri 'várnagy' 204
 maior exercitus 'hadnagy' 204
 maior speculatorum 'határőrök őrnagya' 208
 maiores 'bolgár nemzetségfők': baghainok 224
 maiores 'nagyobbak, előkelők' 249, 250, 468
 Makaracs, szogd pecsétör 265
 malmédyi nemes 311
 malom 419
 Malom, helynevek 434
 Máma, Veszprém m. 321, 406
 mancipium 'rabszolga, család' 181, 479–480, 481, 482, 487, 493, 498, 503–504, 505
 Manfréd, biboros 303
 mansio 'ház, háznép' 230, 480
 mansionarius 'szállásadó' 471
 mansiuncula 'kunyhó' 480
 mansus 'házhely' 479, 480
 Mánuel, I., Komnenosz, bizánci császár 358, 360
 márcadó szolgálnóp 239
 Marcal, folyó 182, 200, 209, 258, 443
 Marcalfő, Kolon m. (ma: Sümeg, Zala m.) 182, 406
 Marcell, Szent, pápa, ereklyéje 298
 marchia 'határvármegye' 208, 329
 marchiai esperesség 209
 marchio 'frank örgróf' 216
 marchio 'határispán' 208, 313, 329
 Marcianus, illíriai szlovén herceg 289
 marescalcus 'főlovász', a Karoling-udvarban 246
 Margitsziget, domonkos apácakolostor 319
 marhakereskedelem 347
 Mária, Dukász Mihály bizánci császár felesége 307
 Mária Terézia, királynő 391
 Mária-kultusz 146, 328, 355, 383
 mark 'határgrofság' 216, 460
 Markward, karantán örgróf 84
 Maros 47, 109, 121, 163, 164, 165, 170, 171, 172, 176, 208, 209, 331, 334, 436, 439, 524
 – vidék 166, 233
 Marosújvár, Erdély 329
 Marosvár 167, 168, 172, 174, 175, 176, 200, 327, ld. még Csanád(vár)

- Szent János-templom 47
- marosvári püspökség ld. Csanád(vár), Szent György-püspökség
- marót-morvák 274
- Marseille, Szent Viktor-monostor 188
- mart 'part' 407
- Mártély ld. Szentadriánmártír
- mártírok 329, 354
- Márton, Szent, Tours-i 75, 180
- életrajza, Sulpicius Severus műve 74
- kultusza 74, 119, 172, 180, 328, 366
- Márton, bán 497
- Márton, ispán, Gut-Keled-nembeli 500, 501
- Márton, ispán, Hont-Pázmány-nembeli 492, 501
- Martyrologium Parisiense 381
- Márvány-tenger 301
- Maszúdi, arab utazó 43
- Mátra, – vidék 102, 199, 409, 440
- Mátyás, I., Corvin, király 242, 358
- Mátyás, II., király, érme 358
- Mauríkiosz, bizánci császár 94
- Mazóvia 220
- Mecsek (Zselic 'Vashegy') 97, 237, 323
- mecsér 'kardverő' 240
- Mecsér, Fejér m. 445
- Moson m. 445, 447
- mediocres 'bolgár középrendűek' 94
- Medovarce, Hont m. 438
- mega civitatis 'vár megyéje' 203, 204
- megalís equus exercitális 'megyei hadimén' 240
- megasz archón 'nagyfejedelem' 70
- megye, szó, fogalom 203, 211, 212, 594
- Megyer, helynevek 113, 170, 197, 259
- -törzs 30, 95, 404
- Méhes, Torna m. 515
- méhész (apiarius) 239, 242, 434, 505
- méhész, foglalkozásnevek 438
- méhészet 19, 409, 437–438
- Méhséd, patak, Bihar m. 438
- méhser-beszolgáltatás 454
- Meinwerk, paderborni püspök 311
- Meissen, grófság, püspökség 88, 143, 181, 218, 278
- Melanchton Fülöp 299
- Meleg-hegy, Fejér m. 254
- Melegdi, szőlős 321, 488
- melior 'középrétegbeli' 470
- Melk, Ausztria 84, 87, 294
- méltóságnevek, török 57–58, 59, 60
- méltóságok, udvari 241–242
- – a Karolingoknál 246
- menekült (profugus) 518
- ménés ld. királyi ménés
- Ménfő, Győr m. 286
- mentsvár 217, 219, 221, 222
- Meótisz (Azovi-tenger) 400
- merénylet István király ellen 377–378, 380
- Merkur, fehérvári órkanonok 264, 389, 390
- Mernye, Somogy m. 319
- Meroving-birodalom 451
- -centenák 453
- Merovingok 56, 234, 336, 596
- Merseburg, Szászország 45, 280
- merseburgi püspök 504
- meserítzi apátság 80, 141, 143
- Meskó, I., lengyel fejedelem 23, 61–62, 68, 71, 80, 88, 90, 93, 108, 145, 151, 280, 282, 510
- Meskó, II., lengyel király 154, 283, 306
- meszesi Kapu 170, 171, 208
- metochión 'majorgazdaság' 321
- Metód, Szent, Morvaország érseke 137
- Metz, Szent Arnulf-apátság 355
- mézadó, méhserfőző szolgálónép 239, 438
- Méznevelő (Mézmivelő), Hont m. 438
- Mezőkölpény, Székelyföld 84
- Mezőpilis-nem 255
- Mezőség, Erdély 200
- mezsgye, kishatár 196, 212
- Micháel Anchiálosz, konstantinápolyi pátriárka 358
- Michelangelo 304
- Mihály, név, 98, ld. még István–Mihály névpár
- Mihály, IV., Paflagóniai, bizánci császár 343
- Mihály, VII., Dukász, bizánci császár 307, 356
- Mihály, Géza fejedelem öccse 70, 91, 93, 97, 98, 99, 110, 112, 375

- Mihály, ifjabb, az előbbi fia 97
 Mihály-ág 327, 380
 Mihály(i), helynevek 99
 Miklós, Szent, Szmírnai 355
 – ereklyéje 288
 Miklós, I., pápa 93, 139, 272, 363, 365
 Miklós, püspök 387
 miles 'harcos jobbágys, várjobbágys, vitéz'
 104, 106, 197, 211, 218, 226, 251, 458, 464,
 468, 469–470, 471, 472, 473, 510, 517
 miles bellicosus 'harcos jobbágys' 462
 miles castris 'várjobbágys' 205
 miles – procer jelentésváltozás 472–473
 milicia 'katonaság' 103
 minister 'szolgáló' 204, 244, 472, 473–474,
 494
 ministerialis 'szolgáló, szolgálónép' 218, 226,
 238, 426, 429, 594
 minores 'kisebbs' 249, 468
 minores 'kisemberek' a bolgároknál 94
 misekönyvek 352
 miszavarás büntetése 204, 478
 Miskolc-Bés-nemzetség 201, 232, 254
 missus 'kiküldött' 204, 216, 246, 473
 Modeszt, püspök, mártír 388
 mogyoródi csata 328
 Mohács, Baranya m. 30, 108, 237
 mohamedán, mohamedánok 51, 265, 274,
 294, 334, 355, 511–512
 – geográfusok 19, 24, 56
 moissaci krónikás 270
 Mojmíridák 221
 Moldva 19
 Molnári-nem 255
 monarchia 147, 169, 216, 523, 526, 587–588
 monasterium 'monostor' 325
 mondaképződés 123
 mongol, mongolok 16, 96, 196, 273, 508
 – birodalom 109, 252, 447
 – kori utazók 23, 295, 404, 433, ld. még
 Plano Carpini és Rubruk
 – rabszolga 499
 – szolgálónépi berendezés 430, 447
 – udvarhelyek 404
 Mongolok titkos története 265, 450, 453
 Monomachosz-korona 307
 monostoralapítások 188, 263, 327
 monostori gazdaság 425
 monostorok 264, 326, 333, 367
 monostortemplomok 349
 Monte Cassino, bencés apátság 44, 138,
 141, 188, 305, 388, 472
 Monte Cassinó-i kiváltság 143, 144, 180,
 190
 Mór, pécsi püspök 180, 296, 375, 517
 Mór(ic), Szent 141, 375
 – kultusza a százsz dinasztiaiban 74, 119, 180
 mór kalifátus 499
 Morávia ld. Morvaország
 mordvinok 17, 20
 mórok 503
 Morva, folyó, vidék 28, 84, 86, 115, 221,
 229, 278, 281, 313, 329, 344, 432
 morvák 21, 28, 43, 277, 278, 281, 294, 325,
 355, 405, 432
 Morvaország 45, 57, 77, 84, 85, 86, 87, 115,
 183, 222, 252, 277, 281, 282, 335, 426, 513,
 ld. még nagymorva fejedelemség
 Mosaburg (Blatinszki grad, Zalavár) 324
 Moson megye 60, 182, 209, 263, 469, 471
 mosoni Kapu 51
 Mózes 90, 449
 munkaeszköz tulajdona 487, 488
 Mura-völgy 84
 Murin, falu 181, 406
 muroma, törzs 221
 Mutimir, pesti révész 334
 Mutmér-nemzetség 255
 Nabukodonozor 368
 Nádasd-nem 255
 nádor (comes palatinus) 524
 nádorispán (comes palatii) 241, 247
 Nádudvar, helynevek 234, 439, 443
 nagybirtok-központok 262
 Nagyboldogasszony napi gyűlés ld. törvény-
 napok
 nagybőjti országlás 320
 nagycsalád, nagycsalád bomlása 111, 260–
 261, 463, 482, 483, 484, 520, 521, 525–526,
 599

- nagycsaládi temető 38, 475
 nagyfejedelem (magnus senior) 322
 nagyfejedelemség 522
 nagyharsányi éremlelet 152, 155, 338
 Nagyigmánd, Komárom m. 260
 „Nagy Károly kardja” ld. Attila kardja
 Nagy-Küküllő, folyó 209
 nagylegenda, István királyé 59, 67, 78, 81, 82, 92, 93, 112, 114, 126, 127, 128, 130, 132, 141, 142, 143, 144, 146, 151, 158, 161, 172, 173, 177, 187, 188, 243, 250, 270, 284, 297, 303, 304, 311, 317, 318, 320, 326, 328, 332, 353, 369, 370, 374, 377, 381, 382, 383, 388, 508, 514
 nagymorva fejedelemség, Nagy-Morávia, Nagy-Morvaország 191, 221, 247, 431, 432
 nagyobbak (maiores) 249, 250
 nagyőrszi csatahely 175
 nagyszentmiklósi kincs 95, 107, 165, 166, 171, 175, 213, 265, 266, 338, 356, 362, 468
 Nagyszőlős (Asszonyásgszőlős), Ugocsa m. 244, 439
 Nagytétény, Pest m. 60
 Nagyvárad, Bihar m. 104
 Nagyváty, Baranya m. 113
 Namur, Szent Albán-egyház 288, 317
 nándor 'bolgár katonai segédnép' 108, 513
 Nándor(d), Lándor, helynevek 259, 513–514, 515
 Nándorfehérvár 44, 318
 Nándorfehérvár–Nis hadiút 289
 Nápoly 44, 309
 nauta (hajós) 241
 necrologium 'halottas könyv' 299
 négyes tagolás haderőnél 313
 nehézfegyverzetű sereg, testőrség 107–108, 117, 170, 313–314, 339, 345, 379, 445, 510
 nem, nemzet, nemzetség 'rokonsági csoport' 482
 Nemegy, Zala m. 325
 nemes a germánoknál 457
 német birodalom ld. német-római császárság
 – császári kancellária 267, 364
 – évkönyvek 87
 – föld 97
 – grófság 216, 226
 – hercegségek 46
 – írkokok 137, 479, 486
 – lovag beköltözők 247, 472, 509–510, ld. még bajor és sváb lovagok
 – telepések 508, 512–513, 515
 német–lengyel háború 277, 279, 280, 281, 339, 513
 német–magyar háború 311 skk.
 – – kapcsolatok 69 skk.
 német-római császárság 46, 68, 77, 145, 147, 289
 német-római ordo 156, 158, ld. még mainzi ordo
 németalföldi telepések 513
 Németfalu, helynevek 513
 Német(i), Nempti, helynevek 512, 515
 Németi-nem 255
 Nemke, Torvaj fia 470
 Nempti (Németi), Veszprém m. 512, 515
 nemzetség (generatio) a bajoroknál 457
 nemzetség, fejedelmi 56
 – törzsi alcsoport 198, 227, 463, 484, 520, 521, 522
 – úri 254, 255, 256–258, 594, 598
 nemzetségek alávétése 227, 456, 484
 nemzetségfő, "bő" 103, 199, 229, 231, 253, 263, 462, 521
 nemzetségi birtok, úri 598
 nemzetségi szállásterület 197, 198, 199, 201–203, 208
 nemzetségi szervezet bomlása 484, 525, 594
 népköltészet, ősi magyar 362
 népmesei motívumok 175, 176
 népneves települések 512–515
 nesztoriánus eretnekség 177, 368, 430
 Néva, helynév 420
 Nevegy, Zaránd m. 183
 Nibelung-ének 83, 85, 139
 Niederaltaich ld. Altaich. Szent Móric-apát-ság
 niedermünsteri zárda 382
 Nikéforosz, II., Fókasz, bizánci császár 53, 503
 – aransolidusa 49
 Nikolaosz, macedóniai "komesz" 90, 224

- Nilus, Szent, gaetai görög remete 79, 138, 141, 190
 Nis vára 289, 300, 323,
 Nithard, krónikairó 458
 nobilis 'nemes' 251, 457, 458–459, 468, 470, 471
 Noé-hegy Székesfehérvárnál 316
 Noé-nemzetség 255
 Nógrád megye 191, 209, 213, 328, 329, 440
 – vár 104, 182
 nomád, félnomád életforma 110, 196, 252, 403–404
 nomád feudalizmus 596–598
 Nordhausen, Szászország 218
 Noricum (Ausztria) 29, 77, 311
 normannok 23, 108, 393
 Norvégia 339
 nótáriusok 178
 Noteć, folyó 329
 Novgorod, orosz fejedelemség 221, 284
 nőker 'mongol kísérő katona' 470
 nullius apátságok 180
 nutrimentum 'vendégek tartása, táplálása' 94

 nyári szállás, fejedelmi 200, 438
 nyári szállások, legelők, udvarhelyek 171, 199, 200, 208, 209, 252, 254, 258, 261, 262, 327, 433
 Nyék, helynevek 197, 258
 – törzs 30, 95, 404
 nyerges (selliparius) 240
 nyestadó 43, 45, 109, 113, 274, 333, 344, 347
 nyíri-bihari dukátus ld. bihari dukátus
 Nyírség 36, 107, 108, 164
 Nyitra, folyó 239
 – megye 191, 203, 209, 333, 334, 469
 – vidék 102, 234, 427
 – vár, központ 34, 115, 129, 182, 208, 243, 244, 283, 324, 333, 375, 377, 387, 388, 432
 nyitrai dukátus 34, 50, 99, 102, 105, 110, 111, 112, 115, 121, 375, 524
 – kabar sereg 41
 – püspökség 115, 393
 nyomás 417, 420
 nyomtatás lóval 419
 nyögér 'kun katonai kísérő' 470, 474, 598

 Óbuda 104, 105, 234, 242, 326, 352, 379
 óbudai prépostság ld. budai (óbudai) prépostság
 Óbudaörs 105
 obulus ld. féldénár, obulus
 Ócsár(d) 'juhász', helynevek 239
 Odera 90, 219, 277, 280, 329, 339, 340
 Odilo, clunyi apát 63, 76, 126, 161, 190, 297, 298, 359, 387
 Odilo, cseh jobbágyúr 124
 Odo, Bourges-i, déols-i főnemes 295
 Odo, clunyi apát 188
 Odoaker 203
 Ohrida 288
 ohridai bolgár patriarkátus 167, 168, 224
 Oka, folyó 17
 oktatás 187, 366
 ól 406, 415
 Oláhfalu, helynevek 513
 olasz írnokok 137, 323, 451, 479, 486
 olasz–magyar kapcsolatok ld. velencei–magyar kapcsolatok
 Olasz(i), helynevek 513, 515
 Olaszország ld. Itália
 Olga, orosz nagyfejedelemné 49, 51, 71, 90
 olgu trakan 'bolgár hadvezér' 224
 Olmin dvor, Kijev 233, 247
 Olmütz, Morvaország 278
 olmützi morva püspökség 86
 Olt, folyó 84, 163, 171, 200, 209
 Olvár, Hont m. 438
 Omár, kalifa 294
 Ónd, vezér 30, 36, 100, 199, 201, 261, 443
 Ónd–Ondava helynévképzés 233
 Ónd–utódok 47
 Ondava, folyó 261
 ongon 56
 onogur birodalom 27, 55
 – -bolgárok 16, 27, 94–96, 166
 – népnév 27, 55, 450
 opole (vicinia) 'lengyel kiskerület' 220, 221, 227

- optimates 'előkelők' 468, 470
 orač 'szántó szolga', Arács, helynevek 438
 oratores 'imádkozók, papság' 371, 462, 475
 Orbán, II., pápa 145, 322, 393
 Orci, sváb lovag 73, 117, 231, 253, 254, 276, 524
 Orci, Somogy m. 73, 254
 orda, ordu 'mongol udvar' 196, 233, 403, 404
 orkhoni feliratok 99, 265
 orosz, oroszok 24, 43, 53
 – évkönyvek 22, 43, 90, 306, 416
 – éskronika 283
 – révészek 334
 – társadalom szolgáretegei 481
 – telepések 200, 513
 – területi szervezet 221
 – testőrség (orozok, rúszok) 108, 313–314, 513, ld. még varég-orosz fegyveresek, testőrség
 Orosz, Bihar m. 515
 Orosz(i), helynevek 314, 511, 512, 513
 orosz–magyar kapcsolatok 51, 283–284, 344
 orosz–varég ld. varég-orosz fegyveresek, testőrség
 oroszlán, hatalmi jelkép 30
 – legendamotívum 175
 Oroszlános, monostor 175, 327
 oroszok vezére (dux Ruizorum) 313
 Oroszország, kijevi 21, 49, 220, 283, 284, 286, 306, 335, 470
 Oroszvár, Moson m. 195
 Orseolók 297, 310, 355
 Orso, gradói pátriárka 310
 Orsova 105, 209
 ország (uruszág) 'törzsi terület' 463, 521, 522, 524, 588, 591, 597
 országalma 157, 309
 országlajánlás „Szent Péternek” 138, 144, 145, 146, 147, 152
 országlás 320, 403, 404
 országos (közös) gyűlés (commune concilium) 249, 270
 osada 'déliengyel kiskerület' 220
 Osl(i)-nemzetség 203, 262
 Ostarrichi (Ausztiria) 83, 84, 114, 281, 511
 Osterlant, Ostland, bajor határörvidék 85, 217
 Ostmark 115, 217, 311
 Oszlár, helynevek 117, 445
 Ószövetség 150
 osztrák örgrófság 83, 108, 115
 Othmár, Szent 75
 – kultusza 366
 Ótomány ld. Altmann
 Otrik, magdeburgi iskolamester 79
 Ottó, I., Nagy, német király, császár 7, 46, 47, 49, 51, 63, 68, 70, 71, 72, 75, 76, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 99, 137, 153, 154, 217, 310, 523
 Ottó, II., német császár 68, 72, 76, 77, 79, 82, 85, 86, 87, 153, 289
 Ottó, III., német király, császár 63, 75, 76, 79, 80, 87, 115, 121, 125, 132, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 145, 149, 150, 154, 156, 157, 161, 178, 266, 267, 278, 286, 289, 298, 310, 328, 354, 374, 479, 486
 Ottó, Orseolo, velencei dózse 286, 287, 310, 378, 379
 Ottó, Nordheimi, bajor herceg 36
 Ottó, Szent István király fia 374
 Ottó, sváb herceg 87
 Ottó, Freisingi, püspök 399, 497, 518, 519
 Ottó, somogyi comes (Ata nádor) 263, 473, 496
 Ottók (I., II., III. Ottó császár), Ottók birodalma 138–139, 150, 154, 228, 246
 ovcsár 'juhász' szolgálonép 239
 Ózd, helynevek 421
 Ozora (Sió), víz 183
 ököradó 109, 347, 455
 önálló termelő 461
 öntöző kultúrák 449
 ór (csősz) 204–205
 ör (speculator) 208, 213, 454
 Őr, helynevek 213
 ördög, fogalom 365
 örgrófság (mark) 216, 217
 örlés 419

- örmények 508
 őrnagy (maior speculatorum) 208, 213
 öröklés 252, 261–262, 269, 378
 öröklött birtok 176, 590, 599
 örökös birtok 487
   – szolga 505
 Őrs, vezér 31, 444
 Őrs, helynevek 105, 117, 197, 198, 259
   – törzs 105, 113
 Őrsúr-nemzetség 201
 Ősbő 121, 203
 ősgesza 93, 120, 131, 378
 Ősi, Fejér m. 182, 406
 ősközösség 483, 484
 őskultusz 29, 59, 349
 ötvös (aurifaber) 239
 ötvösműhely, Esztergom-Kovácsiban 107, 346
 ötvösművek 36, 75, 355 skk.
 ötvösség 355–356, 361
- Pacsa, Zala m. 325
 Padány, Pozsony m. 515
 Padrag, Veszprém m. 321, 323
 pagus 'megye' 211, 214, 216, 226, 451, 467
 pajzsgyártó ld. csatár
 pajzshordó (scutifer) 445
 pajzsra emelés 114, 117
 Páka, Zala m. 511
 Pál apostol levelei 150, 299, 368
 Pala d'oro ld. Velence
 palánkvár 220, 326, 329
 palást, koronázó 133, 154, 156, 157, 328, 353–355, 356, 385, 387
 Palásti Kopaj 254
 palmettadisz 105, 348, 349, 350
 pálosok 390
 Paloznak, Zala m. 321, 323, 406, 439, 487, 488
 Pandulf, Vasfejű, beneventói herceg 71
 panisator 'kenyéradó udvarnok' 239
 Pannonhalma, Szent Márton-apátság 74, 119, 180–181, 187, 190, 204, 241, 267, 283, 305, 319, 320, 375, 435, 436, 448, 453, 471, 472, 473, 474, 490, 494, 497, 505
 pannonhalmi alapítólevél 104, 117, 140, 142, 143–144, 150–151, 178, 179–180, 231, 243, 249, 266, 267, 268, 270, 276, 364, 409, 467, 479, 524
   – altemplom 350
   – apát 140, 183, 245
   – másoló 354
   – összeírás 474, 480, 494
   – udvarnokok 245
 Pannonia 15, 28, 32, 45, 47, 55, 59, 72, 74, 75, 77, 115, 139, 162, 169, 191, 211, 217, 224, 232, 248, 251, 252, 283, 289, 295, 316, 321, 326, 327, 335, 367, 422, 426, 510
   – egyháztartomány 77
   – királyi címben 137
   – 'Pannonhalma' 180
 pannonok királya 137, 600
 pannonszláv fejedelemség 324
 Pantaleon (Pentele), Szent, mártír 328, 354
 Pantokratőr-ábrázolás 357
 Pápa, királyi udvarhely, Veszprém m.; - nemzetség 243
 pápai legátus 143, 144, 145, 151, 152, 158, 182, 187
 Parajd, Parád, helynevek 60, 163
 Parajd-Sóvárád, Erdély 103
 parasztok (rustici) 497
 Paravoz-hegy (Somló) 327
 paráználkodás büntetése 485
 párhuzamos szláv–magyar fejlődés 214, 420 skk.
 Párizs 150, 234
   – Sainte Chapelle 307
 parlag 420
 partvonal, fejedelmi 50, 523
   – vezéri, hercegi 47, 60, 99, 109, 175, 523, 524, 590
 Paschalis, II., pápa 393
 Passau, Szent István protomártír-püspökség, Bajorország 72, 74, 76, 77, 87, 108, 115
 Passio Sancti Adalberti (Adalperti) ld. Adalbert, Szent – -passio
 Pásztó, királyi udvarház, Heves m. 439
 pásztor szolgálonépek 242
 pásztortársadalom 484

- Pata, főember 100, 102, 103, 195
 Pata, Kolozs m. 103
 – Nyitra m. 102
 Patad(i), falu 321, 406, 439, 488
 Patak ld. Sárospatak
 Patavár (Gyöngyöspata), Heves m. 102, 195, 209, 242
 patrimonialis, patrimonium 592, 595
 patrisztikai irodalom 367
 patrociniumok 329
 pauper 'szegény' 475
 pauper et tenuis 468
 Pavia, Itália 68, 266, 503
 Pázmánd (Pázmán), szálláspár, Fejér m. 254
 Pázmány, lovag 83, 117, 231, 253, 472, 509, 510, 524
 Pázmány, szálláspár, Bihar–Szabolcs m. 254
 pecér (canifer, liciscarius) 240, 242
 Pecér, Zaránd m. 183
 Pécs 32, 33, 34, 47, 77, 104, 105, 113, 187, 195, 237, 296, 349, 379, 432, 433, 439
 pécsi cella trichora 349
 – püspökség 173, 183, 186, 190
 – – alapítólevele 148, 182, 266, 359
 – uradalom 248
 Pécsvárad 195, 235, 237, 240, 243, 296
 – Szent Benedek-apátság 141, 143, 158, 173, 187, 188, 198, 235, 237, 238, 314, 318, 321, 325, 349, 439, 469, 494, 505
 – Szent Péter-templom 235
 pécsváradi alapítólevél 235, 236, 452
 – összeírás 235–238, 415, 464, 469, 471, 494, 505
 – udvarhely 97, 158, 187, 188, 195, 233, 235, 242, 263, 447, 494
 – uradalom 198, 237, 238, 245, 445, 473, 496
 pektorále ld. racionále
 pensa auri, pénzegység 339, 342
 Pente ecclesiae (Pécs) 47
 Pentele ld. Pantaleon
 pénz, szó 345
 – viseletdísz 344
 pénzadó 342, 343, 344
 pénzverés 9, 36, 271, 307, 332, 336 skk. 340, 345, 346
 pénzverők 241, 355
 pénzverőhely 154, 346
 Perejaszlavec, Dunai Bolgárország 67
 perejaszlaveczi vásár 53
 Pereum, remeteség, Itália 143, 190
 pereumi remeték, térítők 145, 173
 Personenverbandstaat 599
 Perzsia, óperzsa királyság 24, 449
 Pest 34, 50, 234, 512
 – megye 60, 329, 331
 Pest és Pilis (Visegrád) megye 182, 183, 209
 pesti rév 53, 334
 – vár, római castrum 53, 243
 Péter, bolgár cár 53
 Péter, Orseolo, magyar király 100, 137, 144, 244, 253, 268, 286, 287, 294, 298, 305, 313, 326, 331, 340, 341, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 385, 455, 509, 510, 523
 – érme 337, 344
 Péter, II., Orseolo, velencei dózse 286
 Péter, Aba, ispán ld. Aba Péter
 Péter, comói püspök 266
 Péter, Damiani, egyházi író 145
 Péter, Delján, István király unokaöccse 100, 286, 289, 343, 379, 380, 513, 514
 péterfillérek (romfeoh) 146
 petra 'itáliai fellegvár' 226
 Petronilla, magyar zarándoknő 303
 Pfalz 'udvarhely' 320
 Pfalzgraf (comes palatii) 246
 pheuda, pheuda castris 'hűbértartók' Kézai-nál 251
 Philippe de Beaumanoir 483
 Piasztok 21, 51, 63, 88, 90, 214, 220, 221, 277, 513
 Piligrim (Biligrim), passauai püspök 68, 70, 72, 74, 76, 77, 82, 85, 87, 177, 501, 502
 Pilis-nem 255
 Píliuszkereszt, Pest m. 350
 Pippin, Kis, frank uralkodó 56, 234
 Pippinidák 234
 Piroška (Eiréné császárné), Szent László leánya 302, 359

- Pisa, Itália 309
 piscator 'halász' 239, 454
 Plano Carpini, szerzetes, mongol kori utazó 96
 Platón, platonizmus 368
 plébániák 186, 328–329
 plebeius 'közrendű' 472, 475, 476
 pogány hitvilág 363, 364, 365
 – a bolgároknál 95
 pogány név – keresztény név 98
 pogánylázadás 250, 264, 331, 379, 385, 452, 510
 pogost 'lengyel kiskerület' 220
 pogoszt 'orosz adózási körzet' 221
 pohárnok 440
 – szó 247
 pohárnokmester (buticularius, pincerna) 242, 246, 429, 431
 polisz 223
 polján, törzs 19, 21, 88, 109
 Pomeránia 339
 Ponyvád, Bakonyvidék 326
 Poppo, aquileiai pátriárka 310
 Poppo, trieri érsek 294
 populus 'nép' 475
 populus 'köznép' 488
 Porfűriosz, görög filozófus 367
 poroszló (pristaldus) 247
 poroszok 173
 porta 'Kapu' 208
 Pot, "lovag" 509, 510
 Poznan 88, 279
 Pozsega vidéke 209
 Pozsony megye 209, 329, 469
 – vár, város 182, 208, 232, 391
 pozsonyi csata 45, 108
 – várnépek 205
 Pozsonyi Évkönyvek 187, 296, 325
 – Krónika 363
 Pöchlarn, Bajorország 84, 429
 Pöhlde, Szászország 218
 praeco 'császár' 205
 praefectus limitis (marchio) 'frank őrgrof' 216
 Prácsa (Szőlős), Pozsony m. 439
 Prága 79, 80, 84, 86, 87, 141, 157, 278, 279, 282, 334, 335, 502
 – Szent Vid-székesegyház 116, 157, 306
 Prágai Kozma ld. Cosmas
 prágai püspökség 71, 86, 182, 503
 – vásár 51, 334
 Prago, vár 163
 Prahova, patak 163
 Pray-kódex 75, 366, 389, 393
 precaria 589
 prefeudális 596, 598
 prémadó 20, 109, 333, ld. még nyestadó
 presbiteri templomok 336
 Preszáka, Krassó m. 214
 preszlávi gyűrűfelirat 224
 Pribina ld. Privina
 Pribuvoj, cseh jobbágyszer 124
 primates 'bolgár bojlok' 224
 primates 'előkelők' 250, 468
 primogenitúra 'elsőszülöttség' 111, 112
 princeps (különféle méltóságok) 103, 175, 331, 467
 principes 'főurak, előkelők' 117, 371, 381, 468
 Priscianus latin grammatikája 187, 366
 pristaldus 'poroszló' 247
 Privina (Pribina), pannonszláv fejedelem 217, 324, 325, 326
 procer castri 'várjobbágyszer' 472
 proceres 'előkelők' 468
 profugus 'menekült' 516
 Prokop, Szent, jobbja 323
 Prok-uj, név 60, 163
 Prokuj ld. Gyula (Prokuj)
 proles 'magzat, ivadék, nemzetség' 481
 propria 'öröklött birtok' 252
 Provence-i Hugó ld. Hugó, Provence-i
 provincia 'megye', a Gellért-nagylegendában 175
 provincia lengyel földön 221
 provisor, Karoling udvari méltóság 246
 Prunward ld. Bruno (Prunward)
 Psemiszl, cseh fejedelem 430
 Psemiszlidák 79, 88, 214, 222, 279, 513
 Pseudo-Isidorusi törvénygyűjtemény 269
 Pulchrum predium 'Széplak' 263

- Pulya, helynév 420
 Pusztaszer, Csongrád m. 264
 Püspöki, helynevek 183
 püspökségek 162, 176, 177, 182–186, 327–328, 333, 347, 366, 367, 436
 püspökségi székhelyek 176, 186
 püspökszentelési szertartás 71–72
 püspökvár (urbs, civitas) 186
- Quedlinburg, Szászország 68, 70, 86, 90, 218, 385, 452
 Quentovic, frank birodalom 334
 Quer ld. Kér-nem
 Querfurt, Szászország 173
 Querfurti Bruno ld. Bruno, Querfurti
- rab cseléd (mancipium) 181, 200, 218, 238, 263, 477, 481, 482, 502, 503, 505, 516
 – szolgálónépek 239, 438
 Rába, folyó, vidék 102, 121, 176, 200, 208, 311
 – vár (Győr) 300
 rablócsapatok szökött kóborokból 517
 rabszolga az antik társadalomban 498
 – a germánoknál 457
 – a nomád társadalmakban 499, 501
 rabszolgakereskedelem 334, 335, 498, 499, 500, 502
 rabszolgaság 498–506
 rationále (pektorále) 'szertartási vállöltöny' 317
 Ráccsanád, Csanád m. 167
 Rada, Zala m. 325
 Radim ld. Gaudentius
 Radla (Rasina), térítő szerzetes 61, 79, 80, 120, 132, 139, 140, 141, 181, 266, 335, ld. még Sebestyén érsek
 Radna, helynevek 441
 radnai szászok 430, 508
 raffelstetteni vámszabályzat 335
 Raguza (Dubrovnik) 391
 Rajna 48, 141, 234
 Rajna-vidék 108, 143, 157, 217, 218, 299, 366, 369, 432
 Rajna-vidéki (frank) szentek kultusza 75, 387
 Rajna-vidékről jött szász-vallon telepesek 512
 rajnai zsidók 335
 Rajnán túlról jött szász telepesek 513
 Rasina, szentmártoni apát 181, 296, ld. még Radla
 rataj 'szántó szolga', Ratej, helynevek 438
 Ratispona (Regensburg) 153
 Ratold, corbie-i apát 161
 Ravenna 80, 138, 141, 143, 161, 162, 178, 190, 303, 304
 – Szent Adalbert-egyház 178
 – Szent Apollinaris-templom, sír 161, 385
 – Vasas Szent Péter-monostor, zárándokház 302–304
 ravennai exarchatus 225
 – hatás 162, 350
 – zsinat 142, 143, 161, 162
 récéskuti bazilika 324, 325–326, 350
 rector 'bolgár körzetvezető' 224
 rednek 'vasas' 107, 205, 444, 445
 Rednek, Rednik (Rendek), helynevek 441, 443–444, 445
 reformmozgalmak ld. szerzetesi reformmozgalmak
 reformpápaság 145
 regale concilium 'királyi gyűlés' 270
 regálejogok 164, 166, 172, 227, 332, 340
 Regensburg 48, 114, 115, 116, 143, 153, 172, 217, 310, 335, 356, 379
 – Szent Emmerám-kolostor, püspökség 115, 511
 regensburgi éremfelirat 153, 154
 – palotagróf 246, 247
 – pénzek 337, 338, 339
 – prépost 187
 régészet viszonya a történelemhez 9
 Regia Civitas, éremfelirat 153, 154
 reginalis földek, népek 244
 Regino, prümi apát 15, 432
 regnum 169, 587–588
 regnum et sacerdotium 161
 Regöly, esperességi központ, Tolna m. 209
 regös, regölés 363, 364

- Regtelek, Pest m. 363
 reichenauai apátság 298, 299
 Reims, Franciaország 234
 remeteségek 115, 190, 326, 328
 Rendek, helynevek 441, 443
 Répce 200, 258
 res 'dolog, vagyontárgy' a római jogban 498, 504
 res publica 587–589, 592
 Révay Péter, koronaőr 358
 révek, révések 53, 241, 333, 334, 432
 révész-vámos szolgálat a nomádoknál 334, 432
 révvám 332, 333, 334, 345, 347
 rex 169, 588
 ribár 'halász' 447
 Richárd, angoulême-i apát 295
 Richárd, francia püspök 298
 Richárd, Szent, verduni apát 188, 295, 299, 369, 372
 rideg állattartás 171, 415, 416
 Rikács (Ártánd), Bihar m. 448
 rituális királyölés ld. szakrális királyölés
 Róbert, II., Jámor, francia király 125, 298
 robot 489, 490, 492
 rocca 'itáliai fellegvár' 226
 Rodungsfrei 'irtásos telepes' 460
 Rodulfus Glaber, dijoni szerzetes, történetíró 294, 296
 Roger, II., szicíliai király 154
 Rokolyán (Tót-), Zala m. 325, 442
 rokonsági falu – szomszédsági falu 525
 Róma 51, 53, 68, 71, 77, 79, 80, 93, 94, 96, 130, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 149, 150, 151, 152, 154, 156, 161, 182, 190, 281, 284, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 356, 379, 380, 388, 392, 393, 431, 503, 508–509
 – Angyalvár 388, 393
 – lateráni palota 156
 – Szent Adalbert-egyház 178
 – Szent Bonifác és Elek-monostor az Aventinuson 79, 80, 141, 143, 190
 – Santa Croce in Jerusalemmé-templom 306
 – Szent István protomártír-templom, zárándokház 302, 304–305
 – Szent Mária-monostor az Aventinuson 188
 – Szent Péter-bazilika 144, 304–305, 309
 – Szent Péter-templom 68
 – város zászlaja 156
 római pápa 43
 – szentek tisztelete 329, 354, 387
 – térítési kísérlet 51, 387, a római rítusú térítést ld. latin térítés alatt
 – zárándokút 302, 303
 római, antik, birodalom 150, 228, 369, 431, 449, 508–509
 – centuria-szervezet 451
 – civitasok 214, 222, 379
 – erőd, mint földvár 195
 – fejadó 332
 – pénzek 345
 – szőlőművelés nyomai a Dunántúlon 440
 – társadalom 498
 római a frankok között 457
 Romania 'Rumélia' 300
 Romanosz, I., Lakapénosz, bizánci császár 44, 46
 romfeoh 'péterfillérek' 146
 Romonya, Baranya m. 237
 Romuald, Szent 142, 161, 190, 294, 328, 510
 – életrajza 145, 510
 – -tanítványok 124, ld. még pereumi remeték
 romualdi reform 78
 romvárosokba telepített foglyok 433
 Rosacio, monostor 295
 Rosières, Franciaország 357
 rosnövények termesztése 417–418
 Rosztov, Oroszország 221
 rotundák 47, 97, 102, 349, 351
 rovásírás 24, 165, 166, 265, 362, 363
 Rozsd, személynév 57, 421
 Rozsdmonostor 263
 Rubruk, francia szerzetes, mongol kori utazó 96, 196, 273, 295, 404
 Ruda(bánya), Rudo helynevek 434, 441
 Rudbert, mainzi érsek 71
 Rudbert, Szent ld. Ruprecht

- Rudbert – Lambert névcseré 327
 Rudna, Rudnok, helynevek 441, 442, 443
 Rudo ld. Ruda(bánya)
 Rudolf, III., burgund király 143
 Rudolf, Fuldai, szerzetes, történetíró 458
 rúnafeliratos kövek 339
 Ruprecht (Rudbert, Ludbert), Szent, salz-
 burgi püspök 75
 Rurikidák 284
 rustici laboriosi 'dolgozó parasztok' 462
 rusticus 'paraszt' 226, 476
 rúsz, rúszok 21, 27, 313, ld. még orosz,
 oroszok
 ruszinok 513
 Rüdiger, Pöchlarni, bajor őrgróf 85

 S végű hajkarikák 38, 105, 152, 344
 Saale, folyó 282
 Sabaria (Szombathely) 74, 75, 180
 Sabaria-forrás 74, 180
 Sachsenpfennig-utánveretek 340
 Sacramentariumok 366
 Ság, helynevek 117
 – törzs (?) 113
 sagittarius 'lövő' 208
 Saint Denis, Franciaország 141, 375
 Saint Gilles, Szent Egyed-monostor, Fran-
 ciaország 375
 Sajó vidéke 440, 444
 Sala úr 283
 Sala (Deáki), Pozsony m. 472
 Salamon, magyar király 144, 146, 323,
 335, 356, 386, 389, 415, 464
 – érmei 344
 Salek ld. Szalk
 Salerno, Itália 309, 393
 salernói herceg 44
 Sallustius, római történetíró 509
 Salzburg 108, 324
 salzburgi érsek 77, 248, 324, 327, 432
 sámánének 364
 sámánhit 29
 Sámuel, bolgár cár 90, 91, 109, 132, 224,
 284, 285, 288, 342, 380
 San Lorenzo in Vado Rondino, Itália 304
 San Pietro in Vincoli, Ravenna, Itália 304
 Sancho, aragon király 146
 Sancho, hispaniai király 125, 298
 Sanctoralék 385
 sanctus 'szent' 387
 Sandor, Veszprém m. 321, 406
 Sándor, II., pápa 146
 Sándor, III., pápa 303
 Sankt Gallen 41, 68, 76, 94
 – bencés apátság 71, 72, 73, 74–75, 78,
 375
 – bencés uradalom 424, 425
 Sankt Gallen-i halottaskönyv 70, 76
 – szentek kultusza 75, 366
 Sankt Moritz, Szent Mór-apátság, Svájc
 375
 Sankt Pölten, Szent Ipoly-monostor, Auszt-
 ria 85, 115
 Sanséverino család 132
 Sárbogárd, Fejér m. 38, 525
 Sarchas, bíró 242
 Sarchas-féle összeírás 242, 246, 268, 434,
 447, 452, 516
 Sarkel-Bjela vezsa, kazár birodalom 318
 sarló 236, 240, 440
 sarlós szolgálnép 240
 Sarlós (Sorlogis), Baranya m. 236, 240,
 323
 Sarold, Küküllő m. 60
 Sarold–Sarolt, név 60–61
 Sarolt, Géza fejedelem felesége 59, 60, 61,
 63, 64, 67, 78, 80, 93, 96, 100, 102, 103,
 112, 114, 116, 119, 120, 122, 123, 124, 132,
 163, 177, 199, 266, 322, 464, 504, 521
 Sáros (Sáros-Újvár) megye 183, 209,
 469, 471
 sárosi erdőispánság 199
 Sárospatak, Zemplén m. 243, 349
 Sarród, Sopron m. 60
 Sártivánvecse-nem 254
 Sarud, Heves m. 60
 Sárvár, Morva-vidék 281, 344
 Sárvíz, Sármellék 33, 113, 253, 319
 Sasvár, Pozsony m. 182, 209, 278, 281
 sasvári székelyek 278
 Schildarn 'pajzsgyártó', helynév 429

- Schlägli szójegyzék 438, 439, 493
 Schweinfurti Lipót ld. Lipót, Babenberg, Schweinfurti
 slavus 'rabszolga' 498
 sculdatus 'lombard százados', sculdatia 226, 451, 452
 scutarius 'pajzsgyártó' 240, 445
 scutifer 'pajzshordó' 445
 Scsitnyak, Pozsega m. 446
 Sebes, Buda fia 377, 473
 Sebes-Körös 438
 Sebestyén, érsek 79, 132, 181, 182, 241, ld. még Radla (Rasina)
 Séd (Sedy), patak 236
 segédnépek ld. katonai segédnépek
 Segesd, esperesség központja, Somogy m. 209
 sek 'vágás', Szék, helynevek 214
 Selkej, bolgár fejedelem 57
 Selmezbánya, Hont m. 102, 109, 339, 344
 semen 'mag, ivadék' 481
 semi-liber 'félszabad' 489
 Sempte, határispánság 329
 senatores 'tanácsurak' 250
 senatus 'gyűlés, zsinat' 249, 250
 senescalcus 'főtálnok' 246
 senior 'birtokos úr' 468, 477
 septem artes liberales 'hét szabad művészet' 366
 septimanarius 'hetes' 492
 Seraphin, érsek 271
 Sergius, IV., pápa 309
 serkama, melldísz 344
 sertéstenyésztés 406–407, 409
 serviens 'szolga' 473–474
 serviens equestris 'lovasszolga' 474, 495
 servilis 'frank szabad' 459
 servilis persona 'szolgaszemély' 477, 488, 504
 servitus 'szolgaság' 484, 485
 servus 'szolga' 200, 457, 458–459, 461–466, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 487, 489, 494, 498, 504, 517
 servus – liber 484, 485–486, ld. még szabad – szolga
 servus casatus 'házas szolga' 499
 servus profugus 'szökött szolga' 517
 Sevillai Izidor ld. Izidor, Sevillai, egyházatya
 Sibylla-jóslatok 149
 Siebenbürgen (Erdély) 183
 siegersburgi monostortemplom 385
 Sild (Szentháromság)-sziget, Fejér m. 323
 Simeon, bolgár cár 46
 Simeon, görög remete 299
 Sinai-hegyi bazilita monostor 299
 sine-uszui rovásírásos felirat 196
 Sió ld. Ozora (Sió), víz
 Sira orda 404
 Sirbi (Tóti), faluk 514
 Sirmium (Százasszentdemeter), Szerémség 47, 183
 Sixtus, Szent, mártír 328, 354
 Skandinávia 108
 Skolasztika, apátnő 327
 Skopje, Macedónia 287
 Slaviz, nógrádi ispán 255
 sóbányák 102, 109, 163, 171, 199, 205, 326, 340
 Sobotin, Sobottin Esztergom–'Szombathely' 97, 153
 Soissons, Franciaország 234
 sójövedelem regále 164, 332, 346
 sókereskedelem 347
 Solt-szék 209
 soltész 518
 Solumbrea (Selymbria), ma: Silivri, Törökország 300
 Sóly, Veszprém m. 119
 solymászat 437
 solymos szolgálónépek 240, 242, 437
 Solymos, Solymár, helynevek 437
 sómérték: sókocka 340
 – tümen 450
 Somlővásárhely, Veszprém m. 327
 Somogy, Baranya m. 237
 Somogy megye 117, 119, 181, 183, 199, 208, 209, 263, 333, 496, 524
 somogyi dukátus, Somogy(ország), Koppány területe 36, 99, 105, 111, 113, 116, 119, 181, 199, 524
 Somogyvár 162, 183, 195, 231, 326, 466, 471

- apátság 314, 319, 324
- Szent Apollinaris-egyház 162
- Sonkolyos, Bihar m. 438
- Sopianae (Pécs) 195, 379
- Sopron megye 60, 182, 203, 208, 209, 229, 262, 329
- Sopron(vár) 208
- Sorinus, miles 472
- sószállítás, sószállító utak 171, 172, 199, 241, 329, 331, 334, 524
- sószállító szolgálónépek 205, 241
- Sóvár, Sáros m. 276
- sörkésztés 425
- Spalato (Split), Dalmácia 286
- span 'ispán' 212
- span 'hun kapitány', Kézainál 213
- speculator 'őr' 208
- Stájerország (Steiermark) 83, 84
- status 589
- Stellinga-lázadás 458, 486
- Stephanus, név ld. István, név
- Stilting János, jezsuita 381
- stipendium 'útiköltség' 491
- Stockerau, Ausztria 294
- Straliz (Szredec, Szófia) 300
- Strata Ungarorum 85
- Strázsa, helynevek 213
- Strigonium (Esztergom) 153
- Struma, Strumica, folyó 288
- Subiaco melletti Szent Adalbert-egyház, Itália 178
- suburbanus 'várnép' 205
- suburbium 'váralja' 186
- Suinimir ld. Zelemér
- Sulpicius Severus, egyházi író 74
- Súr, kalandozó vezér 48, 111
- Surius Lőrinc 151, 152
- Sümeg ld. Marcalfő
- süsör, nyakdisz 344
- sváb (alemann), törzs 457
- lovagok 108, 116, 117, 313, 379, 509
- Sváb Évkönyvek 15
- Svábország 82, 83, 451
- Svájc 375
- Svédország 152, 339, 451
- svobod 'szabad' 471
- szabad (liber) 247, 342, 344, 457 skk., 461–466, 469, 470, 471, 486, 516
- szabad – szolga 461–462, 463, 484–485, 486, 487
- szabad dénárok (liberi denarii) 342, 347, 455, 464, 489, 490, 491
- Szabadbattyán, Fejér m. 113
- szabadok alávétése 483–484
- elűzése 464–465
- szabados (libertinus) 458, 488, 489
- szabados dénárok (libertini denarii) 489, 490
- szabadság, szabad állapot (libertas) 341–342, 460, 461, 466, 484–485
- elvesztése 485–486
- szablya, egyélű 107
- szabó szolgálónépek 242
- Szabolcs, vezér 31, 33, 34, 46, 57, 102, 121, 201, 253, 385
- Szabolcs, helynevek 34, 44, 433, 443, 447
- megye 183, 191, 209, 331, 334
- szabolcsi zsinat 250, 393
- Szabolcsvár 34, 195, 203, 229
- Szajk, Baranya m. 237
- Szajna 234
- Szák, Komárom és Tolna m., Szák-nemzet-ség 260
- szakács (coquus) 239, 242
- szakrális fejedelem 56, 77
- királyölés 380–381
- kovácsolás 442, 443
- központ 316
- szalagfonatos díszítés 349, 350
- száli frank ház 155
- Szalk (Salek), követ 51, 104, 513
- Szalk, Pest m. 104
- szállásadó 455
- szálláspárok 165, 232, 254, 406
- szállásterületek 197, 198–203, 443, ld. még nyári szállás és téli szállás
- szállásváltás 30, 31–32, 33, 36, 50, 54, 60, 97, 99, 100, 102, 103, 112, 121, 163, 165, 171, 197, 200, 201, 252, 403–404, 432, 433, 598
- szállóházak ld. zarándokházak
- Szalók, Ösbő fia 121, 203

- Szalók-nemzettség 203, 262
 Szaloniki 47
 Szaltovo, Ukrán SZSZK 399
 szántás 417
 szántó (arator, agricola, excolator) 239, 424, 438, 487, 495, 505
 Szántó, helynevek 46, 426, 439
 – Baranya m. 435, 452
 Szántó (Szamtagh, Zamtou), birtok, Pest m. 46, 236, 321, 323, 406, 426, 439, 480
 szántó robot 424, 495
 Szár László ld. László, Szár 90
 szaracénok 309
 Szárberény (Vörösberény), Veszprém m. 106, 321, 323, 406, 452, 494
 Szárigsin, kazár főváros 318
 szarkofág ld. István király szarkofágja
 szarmaták 15
 származtatás, genezis 29, 55–56
 Szársomló-hegy, Baranya m. 152
 szarvas, legendamotívum 306, 328
 szarvasi átkelő, Békés m. 67
 Szarvaskend, Vas m. 442
 szarvasmarha-fajta a magyaroknál 411, 424
 szarvasmarha-tartás 20
 szarvasmonda, eredetmítosz 29, 363
 szász, szászok 282, 457
 – dinasztia 46, 74, 79, 180, 226, 310, 314, 374
 – lázadás ld. Stellinga-lázadás
 – őgrófságok 217–218
 – társadalom rétegződése 457–459
 – telepések 247, 512, 513
 – várszervezet 218, 222
 Szász(i), helynevek 513
 Szász, Pozsony m. 515
 Szászcsanád, Alsó-Fehér m. 174
 Szászország 41, 45, 80, 82, 141, 198, 216, 217, 220, 222, 227, 277, 279, 280, 339, 458, 460
 Szászváros, Hunyad m. 170
 Szászszombor, Erdélyi Mezőség 199
 Szatmár megye 183, 203, 209, 232, 331, 443, 469
 – vár, Szatmárnémeti 512
 Száva 84, 168, 183, 209, 217, 274, 300, 302
 – vidék 28, 113, 294
 Száva-sziget 168
 Szávaszentdemeter, görög monostor 47, 168, 302, 323
 szávaszentdemeteri per 183
 száz, szó 449
 század (centurionatus) 204, 205, 238, 451, 464
 százakba osztás ld. tízes-százaz szervezet
 százi apátság 241, 454, 464, 479, 496
 – összeírás 492
 száznagy (centurio) 205, 213, 343, 429, 453, 454, 455
 Széchyek 255
 Szécs, helynevek 420
 Szeged 108, 171, 175, 183, 340
 Szegéndi, káplán 481
 szegény, szó 481
 Szék 'vágás', helynevek 214
 Szék, Doboka m. 103, 199
 Szekcső, El –, Bodrog m. 319
 székely, székelyek 20, 109, 113, 171, 198, 199, 200, 208, 274, 278, 313, 314, 512
 – ispánság, sasvári 278
 – – vátyi 113
 – lófő 104, 198, 313
 – lófőág 450, 470
 Székely, helynevek, törzs 113
 Székelyföld 443, 482
 székelyszáz (Sceculzaz) 449
 Székelyudvarhely 234
 szekeres (curriker) 240, 313
 székesegyházak 349, 351, 352
 Székesfehérvár 38, 108, 113, 121, 153, 169, 195, 208, 268, 270, 288, 289, 296, 300, 316, 317, 318, 320, 327, 328, 329, 331, 358, 360, 361, 367, 381, 382, 385, 388, 389, 390, 391
 – bazilika 126, 146, 154, 157, 169, 243, 294, 316–318, 320, 321, 331, 350, 352, 359, 360, 384, 393
 – – kincstára 126, 288, 317, 318
 – johannita ispotály 319
 – káptalan 268, 319
 – királyi kápolna 321
 – prépost(ság) 243, 317, 318, 319, 325, 353, 360

– Rózsa-utcai kápolna 350
 – Szent Imre-egyház 374
 – Szent Kereszt-plébánia 306, 329
 – Szent Péter (Péter és Pál)-templom 102, 325, 350, 352
 – temetkezőkápolna 350
 – vár 316
 székesfehérvári antifonárium ld. Codex Albensis
 székhely 97–98, 154, 158, 195, 316, 317, 331
 Szekszárd, Tolna m. 73, 254
 – apátság 326, 349, 350
 szeldzsukok 300, 393
 Szelepcsény, Hont m. 497
 Szelepcsényi-evangelistarium 366
 Szellő (Scedluc), Baranya m. 236, 237
 személyi függés 228, 521–522, 526, 594, 596
 személyi függésű állam 599–600
 személynévi helynévadás 99, 165, 200, 233–234, 255, 447, 521
 Szemény-„nemzetség” 254
 Szemere, Huba utóda 121, 201, 258, 261
 Szemere-nemzetség 201, 258, 283, 496
 széna szó jelentésváltozása 414
 szeniorátus 33, 110, 111, 112, 260–261, 376
 szent (sanctus), szenttisztelet 365, 386–387
 Szent Adalbert-érsekség, Esztergom 79, 139, 178, 181*
 Szent Adalbert-egyházak Európában 178
 Szent Adorján-bazilika, Mosaburg–Zalavár 283, 324, 325
 Szent Ányos-apátság, Tihany 387
 Szent Benedek-monostor, Vashegy-tövi, Pécsvárad 187
 Szent Bölcsesség-templom, Titel 47
 Szent Demeter-egyház, a Kis-Küküllő mellett 47, 166
 Szent Demeter-egyház, Szávaszentdemeter 47
 Szent Dömötör-templom, Szeged 47
 Szent Demeter-templom, Tóti, Bihar m. 514

Szent Elek-kápolna, Esztergom–Szentkirály 382
 Szent Emmerám-kápolna, püspökség, Nyitra 115, 393
 Szent Ernye (Ireneus)-székesegyház, Szerémvár 349
 Szent Gál-egyházak ld. Szentgál
 Szent Gellért-királyi kápolna, Buda (Kispest) 325, 375
 Szent György-püspökség, székesegyház, Csánád 328, 367
 Szent György-királyi kápolna, Pacsa 325
 Szent György-kápolna, Veszprém 102, 349
 Szent Imre-apátság, Hegyközszentimre, Bihar m. 375
 Szent Imre-egyház, Székesfehérvár 374
 Szent Ipoly (Hippolit)-monostor, Zobor, Nyitra m. 115
 Szent István (király)-ispotályos kanonokrend 303
 Szent István (király)-keresztesház, Esztergom–Szentkirály 319, 382
 Szent István (király)-székesegyház, Zágráb 360
 Szent István (protomártír)-templom, Esztergom 74, 76, 97, 158
 Szent István (protomártír)-plébániatemplom, Győr 74
 Szent István (protomártír)-szállóház, Róma 304–305
 Szent István (protomártír)-kápolna, Sóly, Veszprém m. 119
 Szent János evangelista-püspökség, Eger 178
 Szent János, Keresztelő,-zarándokház, Jeruzsálem 303
 Szent János, Keresztelő,-monostor, templom, Marosvár 47, 167, 327
 Szent János, Keresztelő,-egyház, Mosaburg–Zalavár 324
 Szent Jobb-monostor ld. Szentjobbi apátság
 Szent Kereszt-plébániatemplom, Székesfehérvár 306, 328
 Szent Kozma és Damján-templom, Esztergom–Kovácsi 328, 345

* A lapszámok azokra az oldalakra utalnak, amelyeken a szöveg megadja a patrociniumot.

- Szent Lambert-apáca kolostor, Somlóvásárhely, 327
- Szent Lázár kereszteseinek rendje és háza, Esztergom 363
- Szent Lőrinc-templom, Borsod, Borsod m. 231
- Szent Lőrinc-plébánia, Esztergom–Alsóváros 328
- Szent Lőrinc-királyi kápolna, Rokolyán, Zala m. 325
- Szűz Mária-kápolna, Bakonybél 326
- Szent Mária Istenanya-egyház, Mosaburg–Zalavár 324
- Szent Mária mennybevitelére szentelt bazilika, Székesfehérvár 146, 320, 385
- Szűz Mária-egyház, Vác 328, ld. még Boldogasszony-egyház és Tarnaszentmária
- Szent Márton-apátság, Pannonhalma 119, 180
- Szent Márton-kápolna, Udvard, Komárom m. 238
- Szent Márton-templom, Vörösberény 106
- Szent Mihály-templom, Kolozsvár 229
- Szent Mihály-templom, Sopron 229
- Szent Mihály-püspökség, Veszprém 177
- Szent Móríc-apátság, Bakonybél 244, 326
- Szent Móríc-templom, Kistata, Esztergom m. 132
- Szent Móríc lándzsája ld. lándzsa, szent
- Szent Pál-püspökség, Kalocsa 178
- Szent Péter-prépostság, Óbuda 379
- Szent Péter-székesegyház, Pécs 190, 379
- Szent Péter, Vasas-apátság, -zarándokház, Ravenna 302–304
- Szent Péter (Péter és Pál)-templom, Székesfehérvár 102, 326, 351, 352
- Szent Rudbert-egyház a Somló-hegy alatt 327
- Szent Szabina-templom, Diósd 325
- Szent Vid-egyház, Esztergom 181
- Szentadriánmártír (Mártély), Csongrád m. 325
- Szentendre, Visegrád 50, 182
- Szentendre-Aporügy 234
- Szentföld 267, 295, 297, ld. még Jeruzsálem
- Szentgál, helynevek, templomok 72, 73, 99, 112
- „Szentháromság”, oklevélformula része 364, 365
- Szentháromság (Sild)-sziget, Fejér m. 323
- szentírás-magyarázatok 367, 368
- szentjobb 157, 389–392
- Szentjobbi apátság, Bihar m. 264, 389, 390
- Szentkirály (Abony), Esztergom m. 303, 382
- szentkirály jobbágya (jobagio Sancti Regis) 104, 197, 469, 471
- szentkirály szabadjai (liberi Sancti Regis) 104, 471, 497
- Szentkirályszabadja, Veszprém m. 464, 465, 469
- Szentmária, Zemplén m. 183, 283
- Szentmária ld. még Tarnaszentmária
- Szentmárton, Baranya m. 319
- Szentsír ld. Jeruzsálem
- szentté avatás 127, 146, 375, 386–387, 388, 392, 393
- Szepes megye, Szepesvár 209
- Széplak, helynevek 103, 262
- monostor, Abaúj m. 325
- szeráj 233
- Szered, Pozsony m. 38, 108
- Szerém megye 209
- Szerémség 44, 183, 232
- Szerémvár 90, 168, 209, 288
- Szent Ernye-székesegyház 349
- Szerencs, esperességi központ, Zemplén m. 209
- szerkönyvek 366
- Szermonostor (Pusztaszer), Csongrád m. 264
- szérű (horreum) 407, 418
- szervezet (conpages) 211
- szervezeti reformmozgalmak 78, 143, 188, ld. még clunyi, gorzei, romualdi reform
- szervezettség 187–190
- szerezett birtok 599
- szetnik 'horvát száznagy' 453
- szeverján, törzs 109
- Szigetfő, rév, vásárhely a Csepel-szigetnél 205, 333, 335, ld. még Szombatrév

- Szigetköz 195
 Szigetvár, Baranya m. 113
 Szihalom, Borsod m. 234, 240, 515
 szilaj állattartás ld. rideg állattartás
 Szilézia 90, 220, 277, 280, 284
 Szilveszter, I., pápa 138
 Szilveszter, II. (Aurillaci Gerbert), pápa
 121, 125, 138, 142, 145, 150, 151, 156, 161,
 304, 309, 354, 356, 357, 372
 Szilveszter-bulla 140, 151, 152
 szimfónia szó jelentése 372–373
 szinyér (szvinyár) 'disznópásztor' 239
 szírek 507
 Szíria 302
 Sziszek, Szlavónia 433
 szittyá–hun–magyar azonosítás 15, 16
 Szkalka, Trencsén m. 283, 387
 szkiták, szittyák 15, 121, 397
 Szkítia 15, 17, 19, 55, 56, 58, 251, 483, 484
 Szklavania 'Lengyelország' 142, 143
 Szkülitzész, bizánci történetíró 60, 288
 szláv, szlávok, szlávság 19–20, 109, 196,
 247, 347, 465, 507
 – földvárépítés 194, 221–222
 – rabszolgák 498, 501
 szláv–magyar együttélés 72, 436
 Szlavník, cseh várúr, Szent Adalbert apja
 79
 Szlavník-ház 88, 94, 222
 szlávok a Kárpát-medencében 99, 109,
 195, 213, 248, 368, 407, 419–420
 – állattartása 423
 – földművelése 421–422, 423
 – kanászfalvai 448
 – nyelvi hatása 72, 99, 196, 212, 213–214,
 241, 242, 246, 247, 365, 398, 407, 417,
 420–421, 423, 431, 438, 468, 482
 – nyestadója 109, 113, 347
 – települése 422
 szlávokhoz küldött misszió 88
 Szlavónia (Tótország) 180, 181, 274, 427,
 514
 szlavónok 113
 szlovének 28, 274, 355, 405, 420, 424, 426,
 427, 433, 440
 Szobotin, Esztergom–'Szombathely' 335
 Szófia ld. Straliz (Szredec)
 szogdok 265
 Szokolár, Szokolce 'solymár', helynevek
 437
 szolgál, szó 247
 szolga (servus) 424, 461–466, 474
 szolgabíró, szó 474
 Szolgagyőr, határispánság 329
 szolgálónépek 107, 197, 199, 205, 237,
 238, 239–240, 241, 242, 245, 248, 263, 329,
 425, 426 skk., 465–466, 505
 szolgálónépi szervezet 46, 51, 103, 332, 409,
 428 skk., 447–448, 524
 Szolnok, név 331
 – ispán 171, 176, 232, 253, 331
 – megye 205, 209, 232, 328, 331
 – -nem 331
 – vár 176, 205, 331, 340
 szombat napi vásározás, Szombat(hely)ek
 97, 153, 335
 Szombathely, Esztergom elővárosa 97, 153
 Szombathely (Sabaria), Vas m. 74, 77, 180
 Szombatrév a Csepel-szigetnél 321, 323,
 406, 452, ld. még Szigetfő
 Szomfova pusztá 'Asszonyfalva', Bodrog m.
 244
 Szónok ld. Szolnok
 szotnik 'orosz száznagy' 453
 Sződ, Pest m. 350
 szökevények megitélése a bolgároknál 95
 szökött, kóbor (vagus, profugus, fugitivus)
 516
 szökött kóborokból erdei rablócsapatok 517
 szökött szolga (servus profugus) 517
 szőlőművelés 423, 433, 440
 – bolgár–török jövevényszavai 440
 szőlőműves, szőlős (vinitor) 205, 239, 241,
 242, 323, 433, 434, 439, 454, 455, 487, 488,
 491, 505
 Szőlős, Szöllő, Szőlőal, helynevek 205,
 439, 448
 Szörcsök, Veszprém m. 329
 Szőreg, Csongrád m. 175
 Szredec (Straliz, Szófia) 300
 sztauropégiaké monostor 321
 sztaurothéka, esztergomi 306

- Sztefanosz, idősebb Gyula keresztény neve 132
 Sztefanosz–Mikháel, ld. István–Mihály névpár
 sztratégosz 'bizánci kerület előjárója' 223, 224, 314, 467, 468
 sztratiotai 'bizánci határőrök' 223
 szupranacionalitás 29, 397
 Szurdokpüspöki, Heves m. 183, 283
 Szurinja, horvát király 287
 Szübetej baatur, mongol főparancsnok 430
 szücs (pelliparius) 240
 Szücsi, Veszprém m. 424
 Szvatopluk, nagymorva fejedelem 19, 115
 Szvetoszláv, horvát király 287
 szvinyár ld. szinyér
 Szvjatopolk, kijevi orosz fejedelem 284
 Szvjatopolk, Szvjatoszláv fejedelem fia 90
 Szvjatoszláv, kijevi orosz fejedelem 21, 24, 53, 67, 82, 84, 90
 Szvjatoszláv, Szvjatopolk fejedelem öccse 284
- Tacitus, római történetíró 56, 451, 459
 takarmányozás 414, 415
 Taksony, fejedelem 34, 41, 47, 50, 51, 52, 53, 57, 58, 63, 64, 67, 84, 88, 97, 100, 103, 108, 111, 112, 137, 139, 195, 224, 253, 265, 313, 513, 514
 Taksony szállásai helynevekben 50, 104, 447
 – Pest m. 234, 240, 329, 439
 Taktaszada, Zemplén m. 464
 Talasz, mongol birodalom 430
 tálhordozók 454
 talmács, törzs, határőr segédnép 84, 113
 Talmács, Erdély 84
 tálnok, szó 247
 tálnokmester, asztálnok (senescalcus, dapifer) 242, 246, 429, 431
 tanács, királyi 249, 250, 311
 tanácsurak (senatores) 250
 tanór(ok) ld. tornuk
 tanúképeség 488
 Tápé, Csongrád m. 183, 406
- tarcali törvényhozó zsinat 240
 Tarhacsia pusztá, Tolna m. 113
 Tarhos (Tarhacsi), Árpád fia 33, 41, 50, 57, 111, 165, 199, 201, 439, 443
 Tarhos-ág 111
 Tarhos szállása, Tolna m. 199
 Tárih i-Üngürüs 391
 Tarján, helynevek 31, 197, 198
 – törzs 30, 201, 404
 tarkán, méltóságnév 31
 tárkány 'szakrális kovács' 107, 441
 Tárkány, helynevek 441, 442, 443
 Tárkánykovácsi, Bihar m. 443
 tarló 418
 Tarmacs ld. Tormás
 Tarnaszentmária, Heves m. 350
 tárnok szó 247
 tárnok (tavarnicus) 205, 239, 515, ld. még főtárnok
 társadalmi keresztmetszet, falvaké 197–198, 238
 – mobilitás 252, 485–486
 – rétegződés 16, 21, 36 skk., 250, 456 skk.
 tartományuraság (territórium, uruszág) 164–166, 171, 176, 228, 522, 591
 Tas, vezér 31, 57, 58
 Tas, Pest m. 439
 Taszár, Bars m. 238
 „Tata”, István király nevelője 132
 Tátra 86
 Tátonyiak 255
 távolsági kereskedelem 51–52, 333, 335
 tegernseei kódex 68
 tehén-igaerő 415
 Tekei patak 163
 Tekele-nem 254
 telek 407, 408, 412, 416, 419, 424
 telkes művelés 419, 423
 telepítés 447–448, 507 skk., ld. még katonai telepítések
 település, falu- 406–407
 téli szállás, udvarhely 171, 199, 200, 252, 253, 254, 258, 261, 263, 433, 522, 598
 Telki, Somogy m. 319
 Temeri, Bács m. 441
 Temes, folyó, vidék 84, 165, 209, 327

- folyó neve 168
- megye 209, 443
- Temesvár 104
- temetkezés, temetők 36–38, 105–106, 248, 397, 525
- fejedelmi, vezéri 36–37
- középrétegbeli 37
- köznépi 38, 397, 475, 476
- nagycsaládi 38, 475
- templom körül 105–106
- temetői pénzletek 340, 344, 345
- templomépítés 106, 186–187, 269
- templomi szerek 75, 352, 353, 355
- templomok 264, 349–352
- templomos lovagok rendje 303
- Tenyő, Szolnok m. 331
- teológia irodalom 368
- térítés 88, 100, 172–173, 177 skk., 190, 274, ld. még görög térítés, latin térítés
- térítő érsekek, püspökök 80, 177, 180, 183
- térítők és mártírok helyi kultusza 387, 388
- terményadó 341, 343, 490
- territoriális berendezkedés Európában 214–229
- territórium 'megye' 203
- territóriumok (tartományok) 164–166, 523–524
- Teschen 281
- test felemelése (elevatio) ld. szentté avatás
- testőrség 313–314
- teszár (carpentarius) 'ács' 240
- Teszér (Taszár) 'ács', helynevek 205
- Tétény (Töhötöm, Tühütüm), vezér 30, 34, 59, 60
- Tétény, helynevek 60
- teuton 'német' 512
- Tevel, Árpád unokája 57, 111, 199
- Tevel, Tolna m. 199
- Tevelkovácsi, Tolna m. 443
- textiliák 75, 348, 353–355
- Thaya, folyó 57
- Theofanu, görög hercegnő, II. Ottó felesége 68
- Theufülaktosz, görög térítő püspök 47
- Theophilactus ld. Benedek, VIII., pápa
- thema 'bizánci katonai kerület' 223, 226, 314, 468
- Thesszaloniké 223
- Thesszália 90
- Thietmar, merseburgi püspök 59, 60, 61, 76, 81, 88, 124, 126, 140, 218, 220, 281, 522
- Thrákia 51, 223, 314
- threptosz 'etetett ember' a bolgároknál 94
- Thuróczi-kódex 268
- Tibold (Tiedbald), comes 255
- Tihany, Szent Ányos-apátság 325, 387, 448, 473, 485, 495, 505
- – alapítólevele 212, 241, 249, 387, 452, 473, 478, 480, 483, 486
- – összeírása 483
- Tilmitsch, Stájerország 84
- tímár (cerdo, coriarius) 205, 240, 447
- Tímár, helynevek 205, 208, 448
- Timészész, Timbiskosz, Timis ld. Temes folyó neve
- tinó – pénz, értékmérő 335, 340, 342, 343, 344, 346, 458, 468, 469, 478, 486, 489, 492
- Tisza 36, 47, 50, 102, 104, 172, 175, 205, 232, 283, 326, 409, 443
- vidék 25, 34, 38, 60, 100, 102, 121, 208, 209, 439
- Tiszaeszlár ld. Eszlár
- Tiszalök-Rázompusztá, Szabolcs m. 411
- Tiszántúl 97, 102, 110, 205
- Tiszaörvény, Heves m. 183
- Tiszapüspöki, Heves m. 183
- Titel, Bács m. 47, 168, 326
- Titus, római császár 294
- tíz, szó 449
- tíz püspökség a tízes számrend szerint 328, 452
- tized (decuria) 449, 451
- tized ld. dézsma
- tizedes (decurio) 205, 449, 453
- tizedvám 53, 334, 335
- tizenkettes számrendszer 452
- tízes számrendszer 449, 452
- tízes-százas elrendezés a mongoloknál 450
- tízes-százas szervezet 204, 205, 314, 343, 449 skk., 463, 489, 490, 496, 526
- Tlumačov, Morvaország 84, 86

- Tokaj, Zemplén m. 49, 234
 Told-nemzetség 255
 Toldi Miklós 255
 toledói zsinat 523
 tolmács ld. talmács, törzs
 Tolna megye 33, 50, 98, 111, 112, 113, 183,
 199, 203, 209, 329, 435, 436, 439
 — vár 113, 183, 300
 tolvajlás büntetése 486
 Tomaj, Tonuzaba leszármazottja 100, 102,
 117, 119
 — helynevek 117
 — -nemzetség 100
 Tomajmonostora 263
 Tomkó, Marnavich, János, boszniai püspök
 151, 152
 Tonjukuk, türk kormányzó 99
 Tonuzaba, besenyő vezér 50, 84, 94, 100,
 102, 113, 123, 169
 tor (agápen) 485, 500
 Torda megye 170, 183, 209
 — -"nemzetség" 254
 — vár, sóbánya 102, 109, 163, 171, 183, 232
 torló (dusnok) 448, 485, 500
 Tormás (Tarmacs), herceg 41, 47, 50, 55,
 56, 57, 63, 88, 111, 112, 114, 199, 349
 Tormás szállásai, Baranya és Tolna m. 50,
 199
 Tormos, patak 239
 Torna megye 443
 — (Tornova), patak 327
 — udvarház, erdőispánsági központ 209,
 515
 tornuk, tanór(ok) 'telek, trágyázott hely'
 407, 416
 Torontál, esperességi központ 209
 torraló adás, ünnepi 485, 490–491
 tót, népnév 27, 514
 totemizmus 29, 56, 255, 363, 365
 Tótfalu, helynevek 513
 Tót(i), helynevek 511, 512, 514, 515
 Tóti, Bihar m. 514
 — Csanád m. 515
 — Zala m. 515
 Tótország 'Szlavónia' 254, 427, 514
 Tótrokolyán ld. Rokolyán
 Tours, Szent Márton egyháza, Francia-
 ország 141, 180
 Töhötöm ld. Tétény
 tömény (timinus, tümen) 'tízezer' 449–450
 Tömörd, helynevek 441
 — Komárom m. 181, 406
 Törökkoppány, Somogy m. 111, 439
 Törpény, helynevek 514
 történeti módszer 7–11
 történeti személyiség ábrázolás 7–8
 törvéynapok Nagyboldogasszonykor 270,
 296, 320, 388
 törzs, nomád, szervezése 30
 — — változékonysága 32
 törzsfő, úr 462
 törzsfői udvarok 436, 440
 — uralom 521, 522
 — uralom megszűnése 103, 129, 523
 — (vezéri) szállásterületek 199–201
 törzsi alcsoportok ld. nemzetségek
 — helynevek 30, 96, 104, 105, 106, 113, 117,
 170, 197, 198, 209, 258, 447, 470–471, 512,
 513–514, 515
 Törzsök erdő 258
 törzsszervezet 484, 594
 töviskorona-ereklye 307
 Traisen, folyó 84, 85, 86, 115
 Transzkaukázia 19
 Trau (Trogir), Dalmácia 286
 Trencsén megye 182, 209, 469
 — vár 86, 182, 281, 283, 329, 333, 517
 Trier, Szent Márton-monostor 299
 — Szent Maximin-apátság 71, 189
 Triesting, patak 115
 Trisztán, Buzád-nembeli 242
 trónus a székesfehérvári bazilikában 320
 trónutódlás 378, 380
 trustis 'frank királyi kíséret' 457, 589
 tulajdonviszonyok 252, 487, 598–599
 — nomádoknál 252
 Tulln, Nagy-, patak 115
 tulokvadászok 454
 túlvilág hit 48–49
 Turkia 'Magyarország' a bizánci források-
 ban 25, 47, 56,
 "Turkia" nagyfejedelmé 600

- turkoi 'magyarok' a bizánci forrásokban 15
 turma 'bizánci katonai egység' 314
 turul-monda 29, 56, 595
 Turul-nemzettség 56, 262
 tusculumi grófok 309
 Tühütüm ld. Tétény
 tümen ld. tömény
 türing, törzs 457
 Türingia 216, 326
 Türjemonostor 263
 türk, türkök 20, 56, 265
 – feliratok 265, 362, 364, 462
 – sziklarajzok 95
 – társadalom felépítése 16, 462
 türk-kazár birodalom, államszervezet ld.
 Kazárország
 – kereskedők 51
 – rovásírás 265, 362
 türkök (turkoi) 'magyarok' 43, 47, 334
- Udalrik ld. Ulrik
 udvar, szó 103, 247
 Udvar(d), Udvarc, Udvarhely, helynevek
 234, 437
 Udvard, Bodrog m. 439
 – Komárom m. 234, 238, 243
 udvarhely, udvarház (curtis) 96–97, 204,
 231, 233, 234, 235, 239, 240, 242, 243, 245,
 248, 323, 326, 333, 349, 382, 405, 435, 436,
 439, 448
 – hercegi 329
 – királynéi 244, 323, 355, 464
 udvarhelyek szántógazdasága 424
 Udvari, Arad m. 439
 udvari birtokszervezet 228, 235 skk., 242–
 243, 524
 – főmértóságok 241–242
 – – frank, német, óhorvát 246
 – kápolnák 73, 78, 177, 178, 243
 – szolgálok 437 skk.
 udvarispán (comes palatii) 241
 Udvarlak, Temes m. 262
 udvarnagy 242
 udvarnok (panisdator) 204, 239, 241, 431,
 447, 454, 463, 485, 488, 489, 490, 491, 515
- Udvarnok, helynevek 428
 – Doboka m. 199
 – Torna m. 515
 udvarnokok szabadjai (liberi udvornicorum)
 465
 ugar 420, 422, 423
 Ugocsa megye 439
 Ugor hegy Kijevben 247
 ugor kor, – magyarság 194, 440
 Uherské Hradište, Morvaország 84, 86,
 278, 281
 Újbánya, Bars m. 99
 újbarbár 588
 – társadalmak 8, 10, 23
 Újfehértó, Szabolcs m. 108
 ujjur, ujjurok 265
 – birodalom 252
 – fejedelem 57, 196
 – írás 265
 Újvár (Heves, Abaújvár és Sáros) megye
 183, 199, 208, 209
 Ukrajna 19
 Ulászló, I., magyar király 357–358, 360
 Ulrik (Udalrik), Szent, augsburgi püspök
 75, 387
 Ulrik, III., Boleszláv cseh fejedelem öccse
 124, 278
 Ung megye 183, 209
 ungar 'magyar' 55, 450
 ungroi 'magyarok' 15, 137
 Ungvár 104, 191
 úr (dux) 'herceg' 244, 467, 588, 591
 úr (princeps) 'törzsfői utód' 103
 úr, birtokos (senior, dominus) 477
 úr 'törzsfő' 462
 Úr- (Úrrév, Úrtó stb.), helynevek 244
 uradalmi (allodiális) termelés 424
 Ural-hegység, -vidék 25, 449
 urbs 'vár, püspökvár' 186, 220
 Úrhida, vár, várkerület, Fejér m. 113, 182,
 195, 209, 227, 242
 Urkony pusztá, Sopron m. 102
 Urkund, Tonuzaba fia 100, 102
 Úrkút, Veszprém m. 244, 467
 uruság, ország 'törzsi terület, tartomány-
 uraság' 30, 201, 463, 521, 522, 524, 588, 591

útelzáró várak 113, 195, 208, 227
 útvám 345, 347
 Úz(d), helynevek 514
 úzok 21, 514

Üg(y)ek, Álmos apja 56, 57
 ügy 'szent' 57
 ühegy (libertus) 'felszabadított' 16, 492, 500, 502, 503
 Üllő (Hülek, Jelek), Árpád fia 33, 34, 57, 58, 201
 – fiai 34
 Üllő-ág 50, 111
 ünő-robot 490
 üzbé (zbe) 'menekült', Izbég, Üzbég, helynevek 517, 518
 Üzbég, Nyitra m. 518

Vác 97, 208, 325
 Vác (Wazo), remete 328
 váci püspökség 183, 327–328
 – – alapítás-legendája 306, 328
 vadász (venator) szolgálónép 205, 244, 427, 515
 Vadász, helynevek 205
 vadászat 240, 408, 409, 437
 Vadé, Somogy m. 319
 Vág folyó, völgye, vidéke 86, 182, 283, 333, 339, 432, 517
 Vág-völgyi várispánságok 329
 vagus 'szökött, kóbor' 516
 Vajas, ér 33, 99
 vajda (vojvoda) 'úr' 467, 468, 521
 Vajdahunyad ld. Hunyadvár
 Vajk, név 57–58, 112, 140
 Vajk(a), helynevek 112, 113
 Vajla ld. Bojla
 Vajla, Vajola, Vejla, helynevek 165
 Vajnory (Weinarn) 'szőlős' (Prácsa), Pozsony m. 439
 Valachia, Nagy 90, 288
 Valkó megye 191, 209
 Valkóvár (Vukovár) 183, 191, 209, 300
 vallon telepések 508, 511, 512

vám, vámolás 53, 108, 109, 110, 164, 171, 172, 283, 316, 332, 333, 335, 336, 343, 347, ld. még folyami, határ-, híd-, rév-, út-, vásárvám
 – nomádoknál 109, 334, 403, 404, 432
 vámos, vámszedő 241, 334, 335
 vár, szó 103, 194, 213
 vár 104–105, 191 skk., 211 skk., 220, 436, 446–447, 468, 521
 – kisajátítása 27, 228, 261
 vár (civitas) 186, 211, 219, 226, 242
 várad 'udvarhely' 103, 447
 Várad, Várda, helynevek 233
 Várad, Bács m. 439
 – Baranya m. 240
 – Bars m. 240
 – Bihar m. 439
 – Nyitra m. 240
 – Pest m. 195
 Várad rövid krónika 149, 378
 váralja (suburbium) 186, 231
 váralják körülfalazása német földön, Lombardiában, Burgundiában 218, 226
 varangok, varégek ('orosz'-ok), Varang, Várong, helynevek 119, 313–314
 város hely 170–171, 186, 220
 Varasd 276
 varázslás 273
 várbíró 213
 várbirtok, királyi 235, 346, 471
 Várda, helynevek ld. Várad
 vardarióta türkök 47
 varég-orosz fegyveresek, testőrség 108, 195, 221, 313, 334, 339, 375, 379, 513
 várépítés 194–195
 – a királyi tanács hatáskörében 228
 – szász földön 217–218, ld. még szláv földvárépítés
 várfalva 213
 várfeudum 176, 471
 várfölde 213
 vári hospes 492
 várispán (comes castri) 204, 213, 450, 468, 469
 várjobbágy (miles, jobagio castri) 104, 105,

- 186, 197, 198, 205, 211, 213, 226, 313, 314, 333, 469, 471, 497, 592
- várjobbágy-nemzetségek 469
- várkajátó 205, 213
- várkerület, kisebb 209
- várkonyi jelenet 242
- vármegye, szó 212
- vármegye 191, 197–210, 211 skk., 226–232, 521, 524, 594
- hadereje 313
- várnagy (maior castri) 204, 213
- várnép (civis) 204, 205, 211, 213, 329, 331, 454, 455, 485, 488, 489, 491
- várnép (civilis) 491
- város-privilégium 316
- városi fejlődés 186, 507–508
- Várpalota, Veszprém m. 119
- Varsány, helynevek 104, 197, 198
- Győr m. 104, 181, 197, 406
- várszervezet 204, 211 skk., 336, 340, 446
- Vas, Vasad, Vasas, helynevek 434, 441, 445
- Vas megye 107, 116, 182, 209, 329, 365, 442, 444, 469
- vasallus, vassus, szó 589
- vásár, „vásár”-napon 186, 204, 231, 235, 271, 320, 333, 335, 340, 344
- vásárhelyek 186, 333, 336
- vásári billogos ld. bilochus
- vasárnap megtartása 186, 203–204
- vásárvám 321, 332, 333, 334, 345, 347
- vasas (rednek) 107, 205, 240, 433, 435, 441, 445, 447
- Vasas, Baranya m. 237, 240, 435, 445
- Vasbánya, helynév 443
- Vashegy (Zselic, Mecsek) 187, 240
- Vaskapu, Al-Duna 168
- vaskohászat 107, 433, 440 skk.
- vasművesség 440–445
- finnugor szavai 440
- Vasvár(-ak), vasvidékek központja 107, 205, 441, 445
- Vasvár, Borsod m. 107, 209, 444
- Vas m. 104, 107, 191, 444
- falu, Csanád m. 205
- vasverő ld. verő
- Vasverőszék (ma: Eisenzicken), Vas m. 442
- Vászoly, Veszprém m. 439
- Vata ld. Bota
- Váty, vár, várkerület, esperesség központja, Baranya m. 113, 195, 209
- vátyi székelők 313
- vazallus 314, 471
- Vazul, név 91, 376
- Vazul, herceg 34, 91, 93, 98, 99, 130, 131, 270, 375–376, 377, 378, 380, 381, 473, 524
- ága, Vazul-fiak 97, 116, 126, 131, 375, 376, 378, 386
- Vazul, Szent, kultusza 91, 355
- Vecel(l)in lovag 73, 83, 116, 117, 509
- Vejla, helynév ld. Vajla, Vajola, Vejla, helynevek
- Velence 286, 295, 296, 297, 307, 310, 323, 368, 378, 382
- Pala d’oro 307
- Szent György-monostor 296, 327
- velencei dózsák datálása 147
- oklevelek 147, 323
- velencei–magyar kapcsolatok 286, 378–379
- Vencel, Szent 392
- vend hercegek 340
- vendek 277
- vendég (hospes) 228, 251, 464, 473, 485
- papság 510
- szolgálónépek 515
- vendégek adója 347
- Vendégi (Bódvavendégi), Torna m. 515
- Vének, Győr m. 181, 505
- vera crux ’Krisztus igazi keresztje’ 306, 308
- vérbosszú 272–273
- Vérbulcs(ú), harka 31
- Vérbulcs-nemzetség 119, 132, 201
- vérdíj 273, 458, 468
- -rendszer a germánoknál 456–458
- Verdun, Franciaország 216
- Szent Vid (Vanne)-apátság 188, 299
- verduni kanonokok 512
- kereskedők 503
- Verecke, Verőce ’Kapu’, helynevek 214
- Veresegyház, helynevek 243
- Verona, Itália 79

- veronai mark 87
 verő, vasverő 'kovács' 108, 345, 441, 445
 Verő (Vörü), Zala m. 442, 447
 Verőce, helynevek ld. Verecke
 vértés, vértműves, pajzsgyártó (scutarius) 240, 445
 Vértés, helynevek 445
 – erdő, hegység 34, 409
 vértesi csata 311
 Veszprém (Bezprim), herceg 88, 176, 231, 276, 283, 323, 325, 513
 Veszprém megye 113, 182, 191, 203, 209, 226, 329, 439, 469
 Veszprém(vár), központ 33, 102, 113, 116, 119, 121, 176, 182, 195, 203, 231, 243, 276, 322, 327, 350, 375
 – királynéi udvar 102, 244, 321, 326, 355, 464
 – Szent György-kápolna 349
 Veszprém (ma: Zalaszentmárton), Zala m. 176, 276, 283
 veszprémi püspök 162, 181, 203, 234, 244, 250, 262
 – püspökség 177, 178, 182, 183, 186, 225, 244, 323, 424
 – – oklevele (1009) 104, 137, 153, 182, 183, 225, 226, 231, 266, 451
 veszprémvölgyi görög apácamonostor 244, 321–323, 435, 464, 487, 494–495
 – – alapítólevele 46, 104, 236, 241, 243, 276, 321, 322, 333, 335, 426, 440, 451, 452, 454, 467, 480, 487
 – – összeírása 494–495
 vexillum ld. lándzsa, zászlós
 vexillum Romanae urbis 156
 vezérek ld. vezérnévsor
 vezéri sírok 36
 – szálláshelyek, szállásterületek 195, 233, 443
 vezérnévsor, Anonymusnál 31
 – krónikákban 33–34
 vicaria 216
 vicinia (opole) 'lengyel kiskerület' 220
 Victorinus, Marius, latin egyházi író 367
 Vid, ispán 44
 Vid, Szent, kultusza, ereklyéje 74, 181, 328
 Vidin (Büdün), bolgár püspökség 164, 165, 167, 168, 171
 viking ld. vitéz, szó
 világvége várás 149, 150, 353–354
 vilhelmita szerzetesek Esztergomban 181
 villa-birtokok a frank birodalomban 246
 villicus 'falunagy' 186
 Vilmos, I., Hódító, angol király 146, 246
 Vilmos, angoulême-i gróf 295, 298
 Vilmos, Aquitániai, herceg 188
 Vilmos, mainzi érsek 71
 Vilmos, Szent, Volpianói, dijoni apát 143, 188, 372
 Vilonya, Veszprém m. 319
 Vinár 'szőlőműves', helynevek 439
 Vince, Szent, mártír 328, 354
 vinitor 'szőlőműves' 439, 454, 487, 488
 Vinna, Vindornya, helynevek 439
 Vinnye, Veszprém m. 181
 Visegrád 182, 183, 195, 213, 227, 234, 268, 389
 – -Sibrik-domb 229
 Visegrád megye 182, 183, 209, 328, ld. még Pest és Pilis megye
 Visegrád-hegy, Turóc m. 213
 viselet 344
 Visetka, Zala m. 181, 406
 viszlyának (fehér horvátok) 27, 220, 432
 viszlyán fejedelemség, föld 88, 219, ld. még Fehér-Horvátország
 Visztula 80
 Vita Lebuini 458
 vitéz, szó 21, 471
 vityáz 'szászországi lovas szolga' 218
 vizaháló 505
 vizslás szolgálónépek 515
 vjaticsok 19
 vlachok 507, ld. még Valachia, Nagy
 vladar ld. aladár
 Vladiszláv János, bolgár cár 288, 289
 Vladiszláv 'László', név 91
 Vlagyimir, halicsi fejedelem 306
 Vlagyimir, I., Nagy (Volodimer), kijevi orosz fejedelem 23, 80, 90, 221, 280, 283, 284
 Vlagyimir Monomachosz, orosz fejedelem 370
 vojavoda (vajda) 103, 467, 468
 Vojlovica, helynév 165

- Vojtech ld. Adalbert, Szent
 Volga 17, 21, 25, 194, 334
 Volga-Káma-vidék 194
 volgai bolgárok ld. bolgárok, volgai
 Volgai Bolgárország ld. Bolgárország, Volgai
 volgai finnek 344
 Volodimer ld. Vlagyimir, I., Nagy
 volosztj 'kijevi orosz adózási körzet' 221
 vörös sánc, égetett sánc 132, 220, 229, 436
 Vörösberény ld. Szárberény
 Vörü ld. Verő
 vránai monostor 152, 187
 Vrata, Vratna 'Kapu', helynevek 214
 Vratisláv, II., cseh fejedelem 155
 Vrsovecek 94
 Vukovár ld. Valkóvár
 vulgaris 'közrendű' 106, 458, 460, 468, 475,
 476, 477-478
- Wachau, Ausztria 85
 Walter, iskolamester 366, 372
 Wazo ld. Vác, remete
 Weinarn 'szőlős', helynevek 429, 439
 Weissenburg (Székesfehérvár) 300
 weorcmen 'dolgozók' 371
 Werbőczy Hármaskönyve 307
 Werla, Szászország 218
 Werner, strassburgi püspök 311
 Widukind, szász történetíró 217
 Wigman, lovag 261
 Willigis, mainzi érsek 76, 77, 79, 80, 82, 87,
 142, 151, 178, 180, 267
 Wipo, káplán, történetíró 311, 371, 522, 523
 Wolfgang, Szent, regensburgi püspök 72,
 85, 114, 132, 189
 wormszi püspök 510
 würzburgi püspök 161
- Xanteni Évkönyvek 458
- Zách Felicián 254
 Zacheus, missziós püspök 51
 Zágor-nem 255
- Zágráb 47, 85, 113, 287
 Zágráb-Gréchegey 195
 Zágráb megye 191, 466, 469
 zágrábi püspök 471
 – püspökség 360, 366
 Zágrábi rövid krónika 149, 325, 378
 Zagyva, folyó 183
 Zala, folyó 113, 324
 – megye 182, 201, 209, 276, 329, 365, 443,
 444, 469, ld. még Kolon, vár
 Zala-sziget, Zalavárnál 325
 Zalaháshágy, Zala m. 365
 zalai esperes 326
 – harcosok 119
 – ispán 324, 326
 Zalaszentmárton, Zala m. 276
 Zalaszentmihályfa, Zala m. 365
 Zalavár (Mosaburg, Blatinszki grad), Zala m.
 77, 102, 113, 119, 176, 217, 276, 283,
 324-326, 349, 350, 411, 432, 466
 zalavári apátság 323-326
 – oklevelek 150
 – udvarház 326
 – uradalom 248
 Zaleszi (Sarlós), Zala m. 321
 Zára (Zadar), Dalmácia 286, 296
 zárai apátnő 387
 Zaránd megye 183, 191, 198, 209, 232
 zarándokházak 297, 302-305
 zarándoklatok a Szentföldre 141, 293 skk.
 zarándokút Magyarországon át 154, 294-
 295, 297, 298, 309, 316
 zászló 95
 zászlós lándzsa ld. lándzsa
 zbeg 'menekült' 517
 Zelemér (Zolomer, Suinimir) Demeter, hor-
 vát király 143, 146, 152, 153, 157
 Zemony (ma: Dunaföldvár), Tolna m. 183,
 406
 Zemplén megye 60, 183, 201, 209, 443
 – vár 104, 208, 229, 283
 zempléni sír 36
 Zengővár vidéke, Baranya m. 237
 Zergobula ld. Béla, név
 Zerind, Tar, Koppány apja 50, 88, 99, 111,
 112, 116, 165, 443

- Zerind, Bihar m. 34
 Zezin, lovász 240
 Zirc, Veszprém m. 234
 Ziur 'Thyras', Szíria 300
 Zobor, apátság, Nyitra m. 115, 188, 283, 333, 387
 Zoerard-András, Szent 283, 387, 388, 393, 517
 – legendája 129, 333
 Zolomer ld. Zelemér
 Zolta, Árpád fia 33, 34, 50, 57, 58, 64, 111, 171, 201, 384
 Zolta, helynevek 50, 171
 Zolta-ág 63, 99, 522
 Zoltán, Erdőelvi, tartományúr (dux) 171, 186, 231, 331, 524
 Zoltán, helynevek Erdélyben 171
 Zólyom és uradalma 97, 232, 261
 – megye 191
 Zombor, gyula, Harka fia 34, 47, 49, 59, 60, 61, 64, 100, 103, 166
 – -nemzetség 60
 Zombor, Bács m. 166, 168
 – Zemplén m. 49
 Zovárd-nem 254
 Zsámbokiak 255
 Zselic (Mecsek) 237
 zselici erdők 319, 448
 Zselicszentjakab, monostor, Somogy m. 238, 263, 496
 Zsemer-nemzetség 255
 Zsemenyepuszt (Suene), Baranya m. 236
 zsidók 51, 274, 334–335, 500, 503, 508
 Zsidó-nemzetség 335
 Zsidómonostor 263
 Zsigmond király oklevele (1407) 482, 501
 zsinagóga 335
 zsinat, országos ld. gyűlés
 zsinati végzések 371
 Zsitva, folyó 200, 239, 258
 Zsomboly, Zaránd m. 183
 Zsombor, idősebb Gyula fia 61, 163, 170, 171, 199, 200, 443, 447, 496
 Zsombor, helynevek Doboka és Kolozs m.-ben 171, 199
 – -nemzetség 199, 496
 zsupa 'délszláv körzet' 212, 213, 223, 224, 225, 286
 zsupán, különböző jelentésben 103, 212–213, 223, 224, 468, 521
 zsupan tarkan 'bolgár tartományfőnök' 213

SZÖVEG KÖZTI ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. Kelet-Európa népei a IX. században	18
2. A honfoglalás	26
3. A fejedelmek és az Árpád-fiak szállásföldje	32
4. Hol tartotta szállásait Szabolcs, a „második” vezér, és Tétény, a Gyulák őse?	33
5. A csatlakozott és hódolt népek feletti hercegi uralom első felosztása (a dukátusok eredete)	35
6. a) Vezéri sír (Zemplén); b) Harcos nagycsaládi temető (Bezded); c) Köznépi temető része (Ellend)	37
7. Kalandozások	42
8. A Fajsz fejedelem idejében elindult bizánci misszió	48
9. Főemberek ismert uralmi területei Taksony korában Magyarországon	50
10. Taksony nagyfejedelem külpolitikája (955–970)	52
11. Az első Árpádok családfája időrendi elhelyezésben	62
12. Magyarország kiegyezése a Nyugattal (972–973)	69
13. Szent Gál püspökének térítése Magyarországon 972 után	73
14. Géza külpolitikája (973–996)	89
15. Géza és Sarolt „egész országa” uralmuk végén	101
16. Koppány lázadása (Somogy megye és környéke Koppány lázadása előtt és után)	118
17. Anasztáz–Asztrik (Asrik) ismert külföldi útjai	142
18. I., II. és III. Ottó császár mainzi dénárja és III. Ottó obulusa (776–780. sz.). Civa- kodó Henrik bajor herceg két regensburgi dénárja és két obulusa (1068–1070. sz.)	155
19. A folyómenti országlás átállása territóriumra. Géza–Vajk kori folyómenti orszá- glás Délkelet-Magyarországon, korabeli szállásbirtokosok helynévi emlékeivel ...	164
20. 1000 körüli „tartományurasságok” (urasságok) Délkelet-Magyarországon	167
21. István támadása (1003) a Bizánccal szövetséges erdélyi Gyula ellen	170
22. István vezéreinek hadjárata (1008) a Bizánccal szövetséges Ajtony ellen	174
23. Az 1001-i egyházszervezéskor feltehetően felállított első püspökségek, tervbe vett területükkel (1001–09)	179
24. Magyarország egyházi felosztása 1009-ben (kb. 1030-ig hét latin rítusú püspökség és egy püspöki jogú latin apátság)	184–185

25. A nyugat-európai szerzetesi reformok tűzhelyei és kisugárzásuk az ezredfordulón	189
26. a) Földvárak Kelet-Európában, ananyinói kor (i. e. 1000), Káma-vidék (Zbrujeva nyomán)	192
b) Földvárak Kelet-Európában, i. sz. VII–IX. század, Donyec–Oszkol-vidék (Pletnyova nyomán)	193
c) Földvárak Kelet-Európában, i. e. 1. évezred. Lengyel síkság (Dąbrowska nyomán)	194
27. Doboka vármegye kialakulása	200
28. Felső-Fehér megye szigetei államszervezés kori nagybirtok-központokon	201
29. Összefüggések uralmi területek (szállásföldek) és István kori megyék között	202
30. István király vármegyéi (a később létesített ispánságok nélkül)	206–207
31. Európa országai az ezredfordulón	215
32. A nyugati szláv földvártípusok területek és korok szerinti változása	219
33. Magyar államszervezés kori földvárak	230
34. Királyi (fejedelmi) udvarhelyek Pest-Buda körül az ezredfordulón	235
35. A pécsváradi uralom 1001 táján eladományozott tömbje	237
36. A magyar király udvari szervezetének vázlata	239
37. István király vezető német lovagjainak kettős szállásai	253
38. Magyar vezéri, nemzetségfői és nyugati jövevénycímerek	259
39. Komárom megye kialakulása	260
40. Német–cseh–lengyel és magyar hadszíntér (1003–05)	277
41. Német–lengyel és magyar hadszíntér (1007–08)	278
42. Német–lengyel hadszíntér (1010–13) és püspökségeket felszentelő pápai legátus Magyarországon	279
43. II. Henrik római útja és Boleszló támadása dél felé (1014–15)	280
44. Sikertelen német támadás (1015), szövetség Oroszországgal (1016), besenyő támadás Magyarországon ellen	282
45. Sikertelen német támadás, sikeres magyar és osztrák ellentámadás (1017), német–lengyel–magyar béke (1018); Boleszló Kijev ellen vonul Veszprém herceg segédcapataival	285
46. A második bolgár cárság megdöntése	287
47. A jeruzsálemi és a római zarándokút	301
48. A ravennai San Pietro in Vincoli-monostor templomának alaprajza	304
49. A régi Szent Péter-bazilikában őrzött kereszteteklye a kettős keresztet tartó angyalokkal	308
50. II. Konrád támadása és seregének elfogása (1030)	312
51. Zalavár. A vársziget és a récéskúti sziget fekvése az Árpád-kori templomok helyével	325
52. Új alapítások István uralkodásának második felében (1018–38)	330
53. Államszervezés kori templomok. 1. Pécs, cella trichora, 2. Kiszombor, 3. Karcsa, 4. Sárospatak, 5. Pécsvárad, altemplom, 6. Bény, a korábbi körtemplom, 7. Esztergom, királyi várkápolna, 8. Veszprém, a korábbi Szent György-kápolna, 9. Pannonhalma, altemplom, 10. Kalocsa, 11. Székesfehérvár, bazilika, 12. Feldebrő, korai alaprajz, 13. Székesfehérvár, a Péter-Pál-templom előtti kápolna, 14. Tarnaszentmária, 15. Székesfehérvár, Rózsa utcai kápolna	351
54. István trónvárományosainak fő helyei	376

55. Szent István főbb ereklyéinek vándorútja	391
56. A szentjobbi apátság középkori pecsétjéről készült rajz	394
57. Etelköz és a Kárpát-medence csapadéktérképe	402
58. A magyar paraszt gazdasági naptára a kora Árpád-korban	413
59. A XI–XIII. században királyi vadászokat jelölő <i>Daróc</i> , <i>Lóc</i> , (<i>Lócs-a</i>) és <i>Vadász</i> helynevek elterjedése	427
60. A nyersvas-előállítót jelentő <i>Rudnok</i> és <i>Vasas</i> , valamint a vasművességre utaló <i>Tömörd</i> helynevek elterjedése. A két fő vasközpontban a vasraktárul szolgáló <i>Vasvár</i> található	442
61. A (<i>Vas</i>) <i>Verő</i> és <i>Tárkány</i> helynevek országos elterjedése	444
62. A <i>Kovácsi</i> és <i>Csatár</i> helynevek országos elterjedése	446

KÉPEK JEGYZÉKE

A képanyag összeállításában Dercsényi Dezső mellett Arató Pál, Dávid Katalin, Dienes István, Gedai István, Gerevich László, Gerő László, Kovács Éva, Rózsa György, Sós Ágnes, Tóth Melinda és Vajay Szabolcs volt segítségemre, de értékes támogatást nyújtott Nováki Gyula a hazai földvárak, Nagy Emese az esztergomi és bényi rotunda, Kralovánszky Alán és Éry Kinga a székesfehérvári Péter-Pál és Rózsa utcai kápolna alaprajzának közlésre való átengedésével. Szívességüket e helyütt köszönöm meg.

1. „Türk vezér” a nagyszentmiklósi kincs 2. sz. aranykorsóján. (Bécs, Művészettörténeti Múzeum)
2. A XI. században Attila kardjaként emlegetett aranyveretes fejedelmi szablya. (Bécs, Művészettörténeti Múzeum)
3. Magyar főember süvegének ezüstveretes csúcsa a vezérek korából, beregszászi sírból. (Magyar Nemzeti Múzeum)
4. Palmettadíszes ezüst tarsolylemez a kalandozások korából, galgóci sírból. (Magyar Nemzeti Múzeum)
5. *a-b)* A zempléni vezéri sír két melléklete: *a)* Palmettadíszes aranyozott ezüst ivóedény.
b) Ezüstkorong a nemzetség turulszerű madárösének totemisztikus ábrázolásával. (Kassa, Múzeum)
c) A nagyszentmiklósi kincs 10. sz. aranyedénye. (Bécs, Művészettörténeti Múzeum)
6. *a)* Kalandozó magyar vitéz menekülés közben visszanyilaz az üldöző nyugati lovagra. (XI. századi falikép az aquileiai székesegyház altéplombából)
b) Botond Konstantinápoly kapuja előtt legyőzi a görög vitézt. (Képes Krónika, Országos Széchényi Könyvtár)

7. a) Biborban született (VII.) Konstantin császár egykorú képe elefántcsont táblán. (Moszkva, Történeti Múzeum)
b) Konstantin császár aransolidusának két oldala. (Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár)
8. a) Kalandozás kori vas nyílcsúcsok. (Magyar Nemzeti Múzeum)
b) Tzimiszkész (I.) János görög császár (969–976) aransolidusa. (Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár)
9. a) I. Ottó német-római császár és családja elefántcsont táblán, Krisztus lábai előtt. (Milánó, Castello Sforzesco)
b) II. Ottó császár és felesége, Theofanu görög hercegnő bizánci készítésű elefántcsont táblán. (Párizs, Cluny Múzeum)
10. Civakodó (II.) Henrik bajor herceg egykorú képe a regensburgi apácakolostor regulás-könyvéből. (Bamberg, Állami Könyvtár)
11. Géza nagyfejedelem a Képes Krónika XIV. századi ábrázolásában. (Országos Széchényi Könyvtár)
12. Magyar koronázási jogar.
13. Az Istvánnak keresztelt Vajk születése. (Képes Krónika, Országos Széchényi Könyvtár)
14. A lázadó Koppány kivégzése. (Uo.)
15. A Géza uralkodása alatt bejött sváb (alemann) lovagok ábrázolása. (Uo.)
16. Jelenetek a Szent István-legendából. (Vasvári Miklós esztergomi prépostnak a padovai káptalan könyvtárában őrzött, VIII. Bonifác dekretálisait tartalmazó XIV. századi kódexből)
17. A feltámadás képe egy Reichenauban 1020 körül II. Henrik megrendelésére a bambergi püspökség számára készült Evangéliumból. (München, Állami Könyvtár)
18. A kalocsai székesegyházból származtatott XII. század végi királyfej. (Magyar Nemzeti Múzeum)
19. István király és Gizella királyné 1031-ben himzett képe a magyar koronázó palástról.
20. III. Ottó császár képe evangéliumából. (München, Állami Könyvtár)
21. II. Henrik császár képe Sacramentariumából. (Uo.)
22. a) Az esseni székesegyház Madonnájának fejét díszítő korona.
b) Gizella királyné és anyja a Gizella-keresztén. (München, a királyi palota kincstára)

23. Szent István kardja. (Prága, a Szent Vid-székesegyház kincstára)
24. a) A hajdani lateráni pápai palota ebédlőtermét díszítő mozaikról a XVII. században készített rajz. (Vatikáni Könyvtár)
b) A LANCEA REGIS „a király lándzsája” és REGIA CIVITAS „királyi város” (=Esztergom) feliratú ezüstdénár. (Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár)
25. a) Esztergom várának 1596 körüli alaprajza. (Stockholm, Hadilevéltár)
b) Veszprém vár 1596 körül készült felvétele a bazilika alapfalaival. (Magyar Történelmi Képcsarnok)
26. a) Pannonhalma török kori távlati képe. (Uo.)
b) Kalocsa várának török kori madártávlati képe, a templomokból átalakított mecsetekkel. (OMF, fényképtár)
27. a) Eger várának török kori képe a székesegyházzal. (Georgius Houfnaglius metszete, 1617)
b) Pécs püspökvára a bazilikával s a mecsetté átalakított plébániatemplommal. (Háüy mérnöki felvétele, 1569 k.)
28. a) Gyula vezért, István legyőzött nagybátyját a király elé vezetik. (Képes Krónika, Országos Széchényi Könyvtár)
b) Gyulafehérvár alaprajza 1711-ből. (Visconti rajza nyomán Entz Géza: A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958. 122.)
29. III. Ottó oklevele. (Hannover, Állami Levéltár)
30. A pannonhalmi alapítólevél. (A pannonhalmi főapátság levéltára)
31. Az István király törvényeit tartalmazó XII. századi admonti kódex első lapja. (Országos Széchényi Könyvtár)
32. Odilo clunyi apát István királyhoz intézett levelének közel egykorú másolata az Odilo leveleit tartalmazó kódexből. (Párizs, Nemzeti Könyvtár)
33. II. Bazileiosz bizánci császár hadi öltözetben, a bronzkoronával, lándzsával és karddal. (Párizs, Nemzeti Könyvtár)
34. a) István király legyőzi Keánt, a bolgár-szlávok vezérét. (Képes Krónika, Országos Széchényi Könyvtár) b) Aransolidus hátlapja II. Bazileiosz császár és öccse, VIII. Konstantin képével. (Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár) c) II. Konrád német-római császár képe viaszpecsétjén. (O. Posse: Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige. Dresden 1909. I. 13. tábla nyomán)
35. Nyugati típusú egyenes kardok. (Bakay Kornélnak az Acta Arch. 19 [1967]. kötetében megjelent cikke X. táblája nyomán)

36. *a)* A Pécssett előkerült vassisak a X–XI. századból.
b) Vas lándzsavégék a X–XI. századból. (Magyar Nemzeti Múzeum)
37. Szent Kálmán ereklyetartó hermája. (Melk, apátsági kincstár)
38. Szent Gellért életének jelenetei az Anjou Magyar Legendáriumból. (Vatikáni Könyvtár)
39. *a)* A régi Szent Péter-bazilika madártávlati képe. (Részlet Róma látképéből. Dupérac-Laftréry 1557-es metszetéből)
b) A régi Szent Péter-bazilika alaprajza. (Részlet Tiberio Alfaranónak a lebontásra ítélt régi Szent Péter-bazilika alapfalairól készült mérnöki felvételéről, 1571)
40. Krisztus keresztfájának egy darabját tartalmazó kereszttereklye a bizánci császári kincstárból. (Limburg, székesegyházi kincstár)
41. *a)* Zoé császárné, Konsztantinosz Monomachosz császár feleségének rekeszszománc képe a magyar udvarnak adományozott Monomachosz-koronáról, 1050 körül. (Magyar Nemzeti Múzeum) *b)* Eiréné bizánci császárné, Komnenosz Elek bizánci császár felesége 1100 tájáról. (Velence, Szent Márk-templom, Pala d'oro) *c)* III. Béla dénárja, a címerpajzson kettős kereszttel. (Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár)
42. *a)* I. Romanosz (Lekapénosz) és fia, Krisztoforosz aransolidusa (920–944). *b)* II. Nikéforosz és II. Bazileiosz aransolidusa (963–969). *c–f)* Karoling-típusú dénárok keresztet ábrázoló előlapja. *c)* Jámbor Lajos frank király és nyugat-római császár (814–840) dénárja. *d)* Kopasz Károly nyugati frank király és nyugat-római császár (840–877) dénárja. *e)* Adelhaid császárnénak, III. Ottó régensének (989–995) dénárja. *f)* II. Henrik bajor király regensburgi dénárja (1002–1004). (Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár)
43. *a–b)* István király Karoling-típusú féldénárjának két oldala. *c–d)* Béla herceg (kb. 1050–1061) Karoling-típusú féldénárja kettős kereszttel. *e–f)* Béla király (1061–1063) féldénárja kettős kereszttel. (Uo.)
44. *a–d)* István király pénzeinek külföldi utánveretei. (Uo.) *e–f)* Bosarvei utánveret. (Stockholm, Történeti Múzeum, Éremtár)
45. *a)* A pécsváradi apátság altemploma. *b)* A feldebrői altemplom. (OMF, fényképtár)
46. *a)* Csanád vár török kori alaprajza. (Marsigli rajza, Bologna, Egyetemi Könyvtár)
b) Vác vára és városa 1680 körül. (OMF, fényképtár)
47. *a)* Székesfehérvár alaprajza a XVIII. században. (Uo.)
b) Zalavár török kori alaprajza. (Magyar Történelmi Képcsarnok)
48. A veszprémvölgyi görög oklevél Kálmán kori átírata és latin megújítása. (Budapest, Országos Levéltár)

49. A székesfehérvári bazilika alapfalai. (OMF, fényképtár)
50. a) Zalavár. A récéskúti bazilika alapfalai. (Uo.)
b) Szalagfonatos feliratos kő Zalavárról. (Keszthely, Balatoni Múzeum; OMF, fényképtár)
51. Állatviadalt ábrázoló kőtöredék Zalavárról. (Uo.)
52. a) Szalagfonatos kőtöredék a székesfehérvári bazilikából, XI. sz. (Székesfehérvár, Kőtár; OMF, fényképtár)
b) Palmettás, szalagfonatos kő a székesfehérvári bazilikából, XI. sz. (Uo.)
53. a) Mozaik töredéke a székesfehérvári bazilikából. (Uo.)
b) Szalagfonatban ábrázolt életfa István székesfehérvári koporsója fedőlapjának töredékén. (Uo.)
54. A tarnaszentmáriai templom. a) A háromkaréjos szentély. b) A varázscsomó-faragvány a külső falba beépítve. (OMF, fényképtár)
55. A tarnaszentmáriai templom. a) Körbefutó faragott köpad, b) rajta faragott féloszlopok. (Uo.)
56. a-b) Az „aracsi kő” két oldala. (Uo.)
57. A koronázó palást.
58. a) A koronázó palást részlete. b) Az Antikrisztus rombolását és öldöklését bemutató miniatúra XI. századi kódexből. (Párizs, Nemzeti Könyvtár)
59. a-b) A koronázó palást részlete.
60. a) A metzi palást. (Elpusztult) b) Szent István sapkája. (Bécs, a Szent István protomártír-székesegyház kincstára)
61. A Gizella-kereszt. (München, a királyi palota kincstára)
62. a) I. Géza herceg (király) képe a szent koronáról. (OMF, fényképtár) b) A Géza fején ábrázolt korona sematikus rajzban. c) A Géza fején ábrázolt korona a rekeszzománc lemezekkel feldíszítve. (Rekonstrukció) d) Koronás királyt ábrázoló miniatúra, XII. századi latin kódexből. (Rouen, Várostörténeti Könyvtár M. S. 707) e) A görög korona az utólag, a magyar udvarban rászerezelt oromdíszekkel és csüngőkkel. (Rekonstrukció)
63. a) Szent Sebestyén koponyaereklyéje. (Ebersberg, apátsági kincstár) b) Szent Akindünosz koponyaereklyéje. (Rosières, apátsági kincstár) c) A rekonstruált Szent István-koponyaereklye-tartó. d) A latin és görög korona összeillesztésének rekonstrukciója. e) Rálátás az

- egybeépített koronára, melyre utólag szerelték rá a keresztet, átfúrva vele Krisztus alakját. (OMF, fényképtár)
64. a) Komnenosz Mánuel bizánci császár és felesége. (Vatikáni Könyvtár) b) A szent korona mai alakjában. (OMF, fényképtár)
65. a) A nagyszentmiklósi kincs 10. sz. aranyedénye. (Bécs, Művészettörténeti Múzeum) b) A székely rovás-ábécé a XVI. századi nikolsburgi kézirat szerint. (Országos Széchényi Könyvtár)
66. Gellért püspök *Deliberatio* c. műve közel egykorú kódexből. (München, Állami Könyvtár)
67. István király Intelmei fiához, Imre herceghez a XV. századi Thuróczy-kódex kéziratában. (Országos Széchényi Könyvtár)
68. Fulbert chartres-i püspök egykorú képe hívei körében. (XI. századi kódex a chartres-i székesegyházi könyvtárból. P. Fülöp Gergely szívességéből.)
69. Szent Imre életének eseményei a Magyar Anjou Legendárium képei szerint. (Vatikáni Könyvtár)
70. a) Imre hercegnek a koronázó palástba hímzett képe. b) Imre herceg koporsóba helyezése (Képes Krónika, Országos Széchényi Könyvtár)
71. a–b) Péter király ólombullájának két oldala. (Magyar Nemzeti Múzeum) c) Péter király sematikus képe a Képes Krónikából.
72. Aba Sámuel sematikus képe a Képes Krónikából.
73. a) István király betegágyán menekülésre inti unokaöccseit, Endrét, Bélát és Leventét. (Képes Krónika) b) István király koporsójának elülső oldala. (Székesfehérvár, Romkert. OMF, fényképtár)
74. a) István király tetemének szarkofágba helyezése a székesfehérvári bazilikában. (Képes Krónika) b) István király szarkofágjának északi oldala. (Székesfehérvár, Romkert. OMF, fényképtár)
75. a) A székesfehérvári bazilika közepén feltárt kőszir kölapokból álló koporsóval. (Kralovánszky Alán fényképe nyomán) b) István király szarkofágjának déli oldala. (Székesfehérvár, Romkert. OMF, fényképtár.)
76. Szent István kisebb legendájának utolsó oldala a XIII. századi Ernst-kódexből. (Országos Széchényi Könyvtár)
77. A szent jobb mai ereklyetartójában. a) István király jobb keze a kézfej oldaláról tekint-

ve. *b)* Ugyanaz a jobb a hüvelyk felől nézve. (Budapest, Szent István-bazilika, plébánia hivatal)

78. István király születésének ezredik évfordulójára készített szobor az egykori pécsváradi apátság szentélye előtt. Borsos Miklós műve, 1969.
79. István király születésének ezredik évfordulójára kiadott pénzek és bélyegek. *a–b)* 100 forintos pénzérme István király képével. *c–d)* 50 forintos pénzérme István király lovas képével. (Magyar Nemzeti Bank, 1972) *e)* 50 lírás bélyeg István királynak a palástról vett mellképével. (Vatikáni Posta, 1971) *f)* 3 forintos bélyeg István király arcmásával. (Magyar Posta, 1970)
80. Györffy György leleplezi István király pécsváradi szobrát 1969. augusztus 20-án.

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Főgler Klára

Műszaki vezető: Gonda Pál

Műszaki szerkesztő: Keresztes Mária

A borító: Bogdán István munkája

**Megjelent 58,8 (A/5) ív + 80 oldal melléklet terjedelemben,
az MSZ 5601-59 és 5602-55 szabvány szerint**

1. „Türk vezér” a nagyszentmiklósi kincs 2. sz. aranykorsóján. Az ábrázolt főember István valamelyik anyai felmenőjének a képe is lehet

2. A XI. században Attila kardjaként emlegetett aranyveretes fejedelmi szabíya. X. századi magyar ötvösmunka. A trónörökös (dux) jelvénye lehetett, s így Géza, István és Imre egyaránt birtokolhatta ifjúkorában. (A bécsi Művészettörténeti Múzeumban mint Nagy Károly kardját őrzik)

3. Magyar főember süvegének ezüstveretes csúcsa a vezérek korából, beregszászi sírból

4. Palmettadíszes ezüst tarsolylemez a kalandozások korából, gálgóci sírból. (A Magyar Krónika szerint a Nyitra megyei Gálgóc Lélnek, Árpád dédunokájának a szálláshelye volt)

5. a-b) A zempléni vezéri sír két melléklete: a) palmettadíszes aranyozott ezüst ivőedény; b) ezüstkorong ▷
nemzetség turulszerű madárősenek totemisztikus ábrázolásával. A kalandozó vezérek a nyugaton
zsákmányolt templomi kegyzereket és az adóba kapott ezüstöt ilyenféle tárgyká alakították át.
A bizánci kereszténység felvételével megkezdődött a nemesfémnek egyházi rendeltetésű tárgyakhoz
való felhasználása

c) A nagyszentmiklósi kincs 10. sz. aranyedénye. Az oldalán rovásjegyekkel, és az alján, a kereszt ▷
körül, görög felirattal ellátott tálka, többek feltevése szerint Ajtony birtokában volt

a△

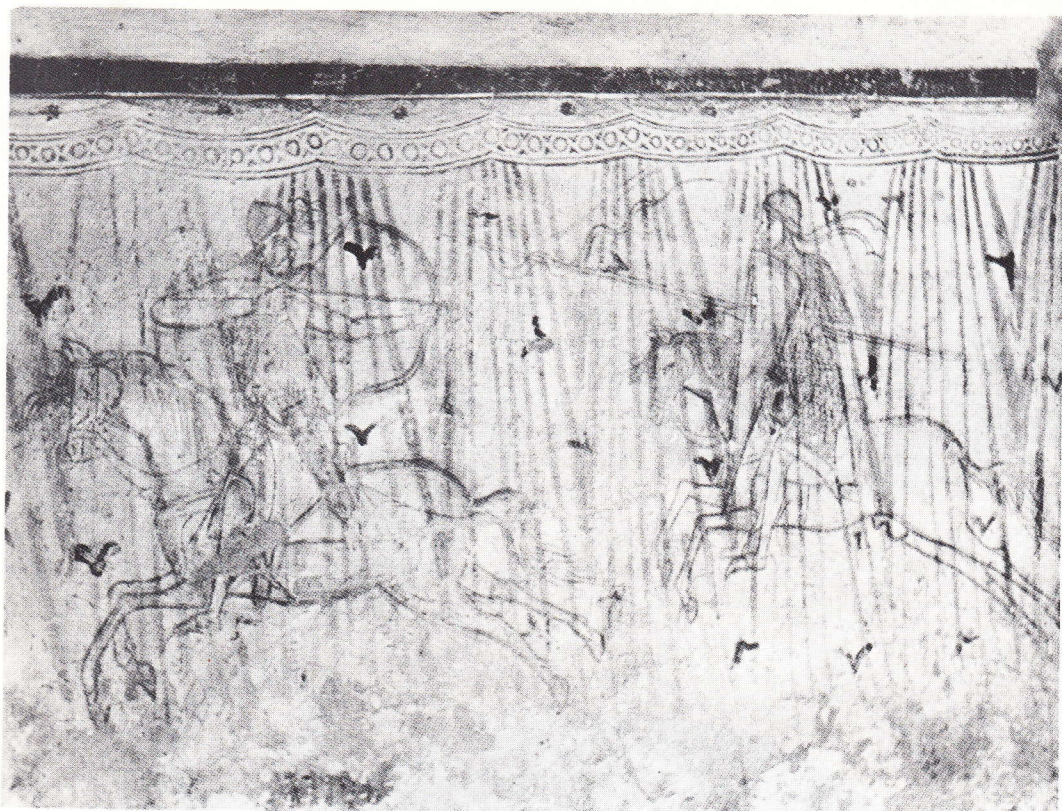

b△

c▷

a△

b▽

6. a) Kalandozó magyar vitéz menekülés közben visszanyilaz az üldöző nyugati lovagra
 b) Botond Konstantinápoly kapuja előtt legyőzi a görög vitézt. A belyukasztott kapu feletti toronyban a szégyenkező görög császárt és feleségét ábrázolja a miniátor. Bíborbanszületett Konstantin császár 958-ban tagadta meg az adót a Bizánc falai alá vonuló magyaroktól. A Képes Krónika miniátora lovagi torna formájában jelenítette meg a kézitusát

7. a) Bíborbanszületett (VII.) Konstantin császár egykorú képe elefántcsont táblán. Az ábra szerint Krisztus koronát helyez a császár fejére

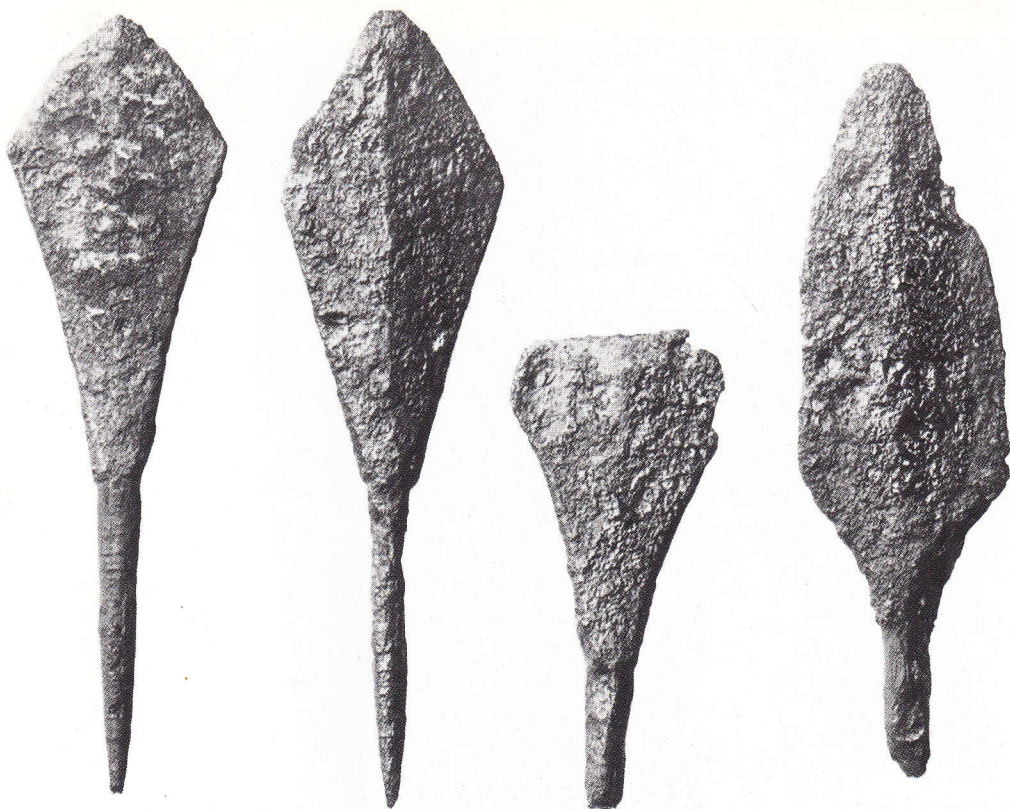
b) Konstantin császár aransolidusának két oldala. Elöl Krisztus feje, hátul a keresztet tartó császár alakja vehető ki. Konstantin Gyulának ajándékozott ilyen aranyakat; ez a körülményt példány a nagyharsányi kincsből került elő

a △

b △

a △

b ▷

8. a) Kalandozás kori vas nyílcsúcsok. A rombusz alakú nyílhegy jellegzetesen magyar forma
 b) Tzimiszkész (I.) János görög császár (969–976) aransolidusa. A kép szerint az Istenanya koronát helyez fejeire; felül Isten áldó keze, mely egy felhőt jelképező vonalkából nyúlik ki. János császár hadai győzték le 970-ben Arkadiopolisz mellett az egyesült orosz–bolgár–besenyő–magyar sereget s ezzel a magyar kalandozó hadjáratoknak vége szakadt

a△

b▽

9. a) I. Ottó német-római császár, felesége, Adelheid és kisfia, II. Ottó elefantsont táblán, Krisztus lábai előtt ábrázolva

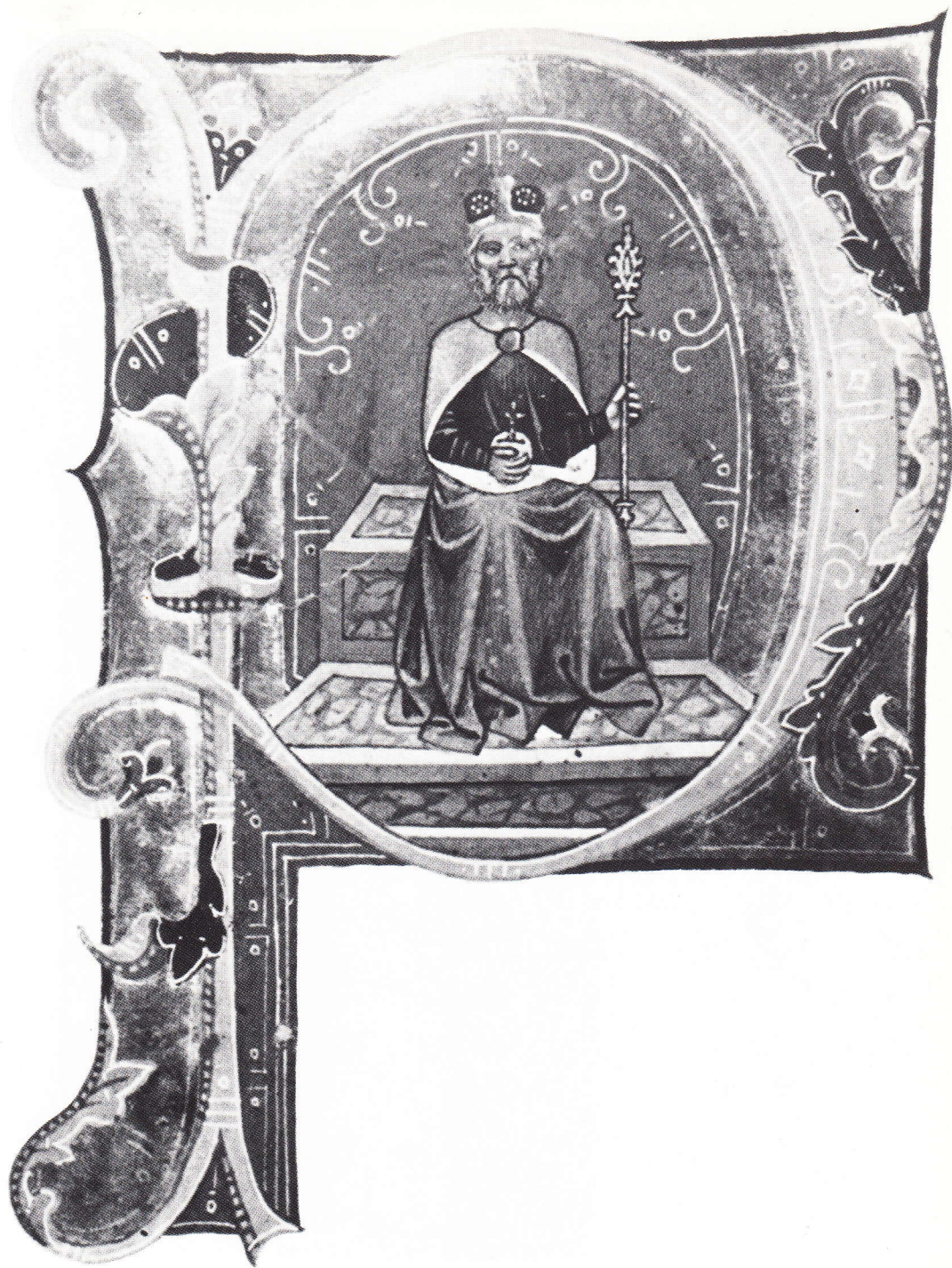
b) Ottó császár és felesége, Theofanu görög hercegnő bizánci készítésű elefantsont táblán ábrázolva, amint Krisztus megkoronázza őket. II. Ottó 972 húsvétján Rómában vette feleségül Theofanut; a német és görög császárság összefogása harapófogóba szorította Magyarországot. Ez indította Gézát, hogy Nagy Ottóval és fiával kiegyezzen, s követeit Quedlinburgba küldje

10. Civakodó (II.) Henrik bajor herceg egykorú képe a regensburgi apácakolostor reguláskönyvéből. A herceg Nagy Ottó halála (973) után harcban állt II., majd III. Ottó császárral, de harcolt a magyarok ellen is, és visszaszorította őket a mai Ausztria területéről, őgrófságokat állított fel. Csak halála (995) után jött létre a házasság leánya, Gizella, és Géza fia, Vajk között

11. Géza nagyfejedelem a Képes Krónika XIV. századi ábrázolásában. Géza harcban állt a nyugat felől szomszédos Bajorország hercegével, Civakodó Henrikkel, de békét tartott a német-római birodalom császáraival, valamint a szomszédos országokkal. Ezt a békét használta fel a reformokkal szemben álló belső ellenzék vérbefojtására

12. Magyar koronázási jogar. Oroszlánt ábrázoló kristálygömbje eredetileg az Árpád-házi nagyfejedelmek buzogányát díszíthette

13. Az Istvánnak keresztelt Vajk születése (970-es évek). A Képes Krónika XIV. századi miniátora▷ kora lovagi környezetben ábrázolta Saroltot az újszülöttel, s mellette Szent István vértanút, aki a Hartwik-legenda szerint István király anyjának megjelent, királyi koronát ígérve a magzatnak

14. A lázadó Koppány kivégzése (997). A Képes Krónika miniátora a kivégzést lefejezés formájában ábrázolta, míg az 1100 körüli krónikairó felnégyelésről tudósít. Koppányt a fejedelemnő, Sarolt veszprémi várának ostromakor győzte le az ifjú Vajk sváb és bajor lovagokkal erősített serege

a △

b △

c ▽

15. A Géza uralkodása alatt bejött sváb (alemann) lovagok ábrázolása a XIV. századi Képes Krónikából: a) Vecellin, b) Hont (tévesen kutyafejes címerrel), c) Héder

16. Jelenetek a Szent István-legendából. a) Gézának álmában angyal jelenti, hogy nem ő kapja meg a koronát, mivel kezéhez vér tapad, hanem születendő fia. b) István megkeresztelése. c) István megkoronázása. d) István és Gizella jelenlétében keresztelőmedencébe mártják a megtérő magyarokat.

A képeket elválasztó oszlopban a magyar szentek, István, Imre és László sematikus arcképe látható

17. A feltámadás képe egy Reichenauban 1020 körül készült Evangéliumból. Az első évezred végén és az 1000. évet követő évtizedekben az a hiedelem járta be Európát, hogy Krisztus fellépése után ezer évvel az Antikrisztus kiszabadul, nagy pusztítást végez, majd a pokolba való visszazárása után elkövetkezik az első feltámadás és Ítélet, s ezt egy békés korszak követi. István koronázásának időpontját ennek tudatában helyezték az új évezred első napjára, 1001. január 1-re

18. A kalocsai székesegyházból származtatott XII. század végi királyfej minden valószínűség szerint István királyt ábrázolja

19. István király és Gizella királyné 1031-ben hímzett képe a magyar koronázó palástról. István jobbjában lándzsát, baljában országhalmát (glóbust), Gizella kezében templomtornyot tart

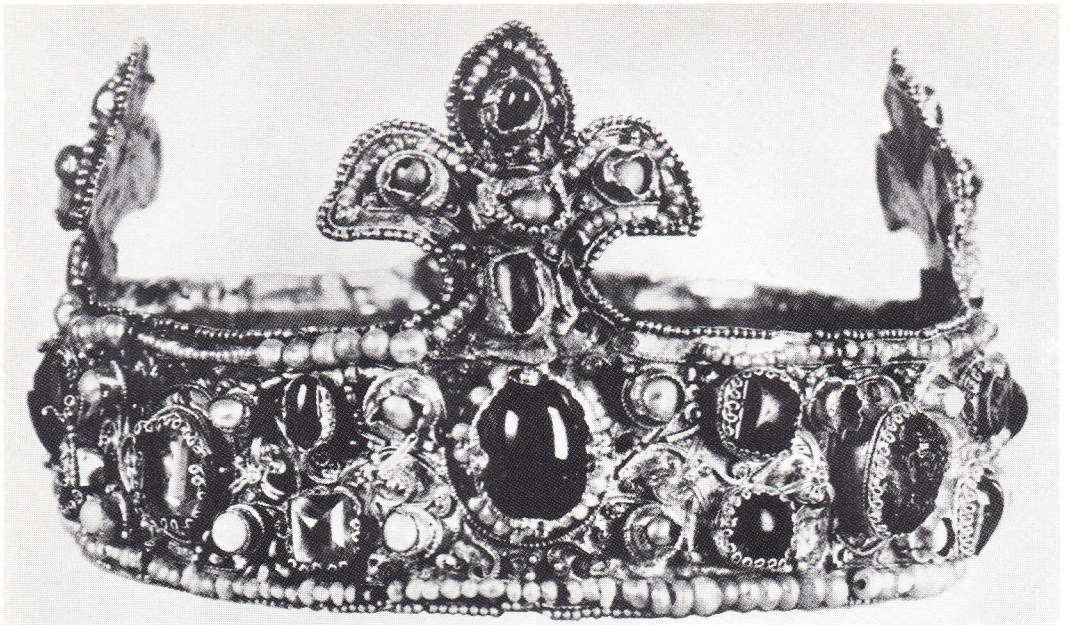
20. III. Ottó császár képe evangéliumból. Az ifjú császár 993-ban átvéve az egyeduralmat, római központú keresztény világbirodalmat akart kiépíteni, és feladta a keleti hódítás gondolatát. Ottó támogatta István azon törekvését, hogy II. Szilveszter pápától királyi koronát és felségjelvényeket kapjon

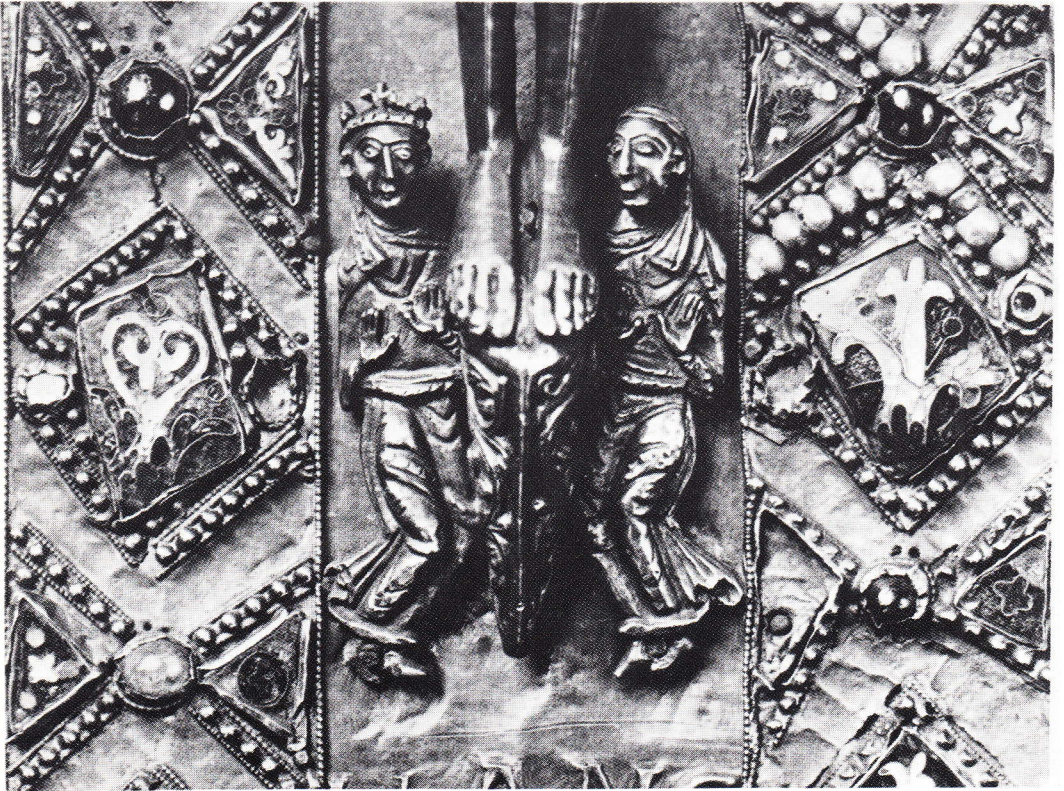
21. II. Henrik császár képe Sacramentariumából. Henrik mint bajor herceg, német király, majd római császár és Gizella királyné bátyja mindvégig támogatta István törekvéseit

a△

b▽

22. a) Az esseni székesegyház Madonnájának fejét díszítő korona, mely eredetileg III. Ottó gyermekkori koronája lehetett. Ilyen volt István és Gizella koronája is, amint arról a Gizella-keresztén (b) ábrázolt donátor koronája tanúskodik. Az aranylemezzel borított fakereszten Krisztus lábánál az adományozó Gizella királynét és apácaruhába öltözött anyját jelenítette meg az ötvös

23. Szent István kardja. A kard az ezredfordulón készült Skandináviában; faragott csont ellenzője olyan szalagfonatos, állatalakos stílust képvisel, mely részint a román kori, részint a steppei művészet gyökereiből táplálkozott. A kard, erős kopása szerint, nem felségjelvény, hanem István használati kardja lehetett. Valószínűleg 1270-ben, a kincstár egy részének ellopásakor került Csehországba

a △

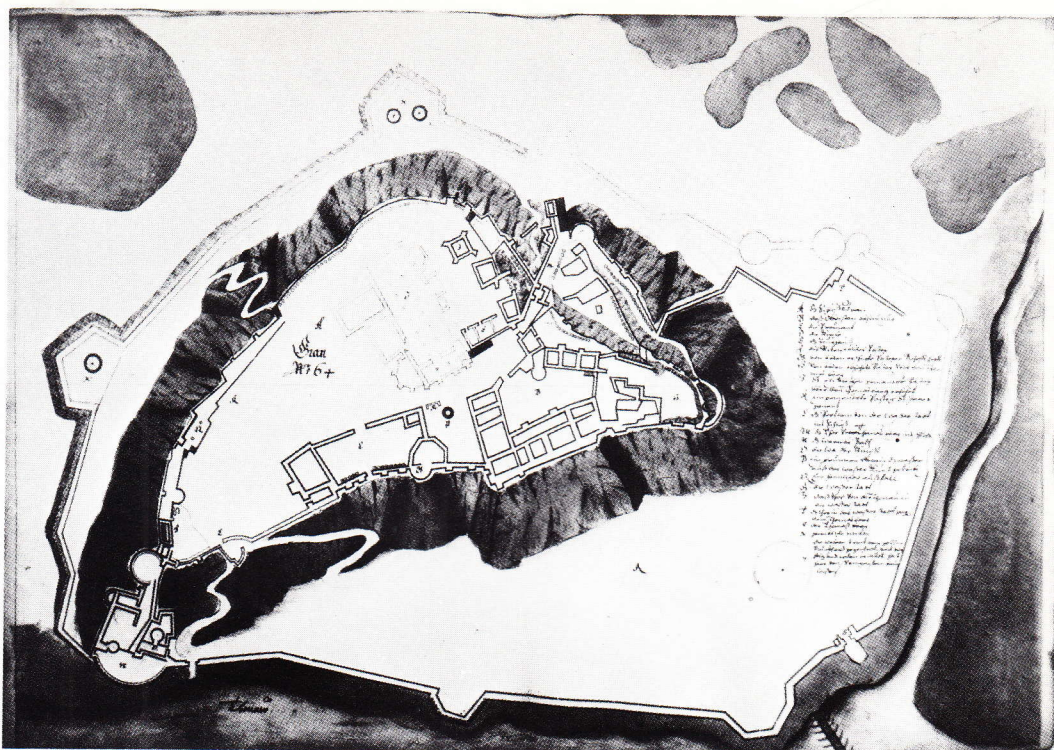
b △

24. a) A hajdani lateráni pápai palota ebédlőtermét díszítő mozaikról a XVII. században készített rajz. A mozaik a 800 előtti években Nagy Károly koronázására készült; rajta Szent Péter zászlós lándzsát (vexillumot) ad Károlynak és palliumot II. Adorján pápának

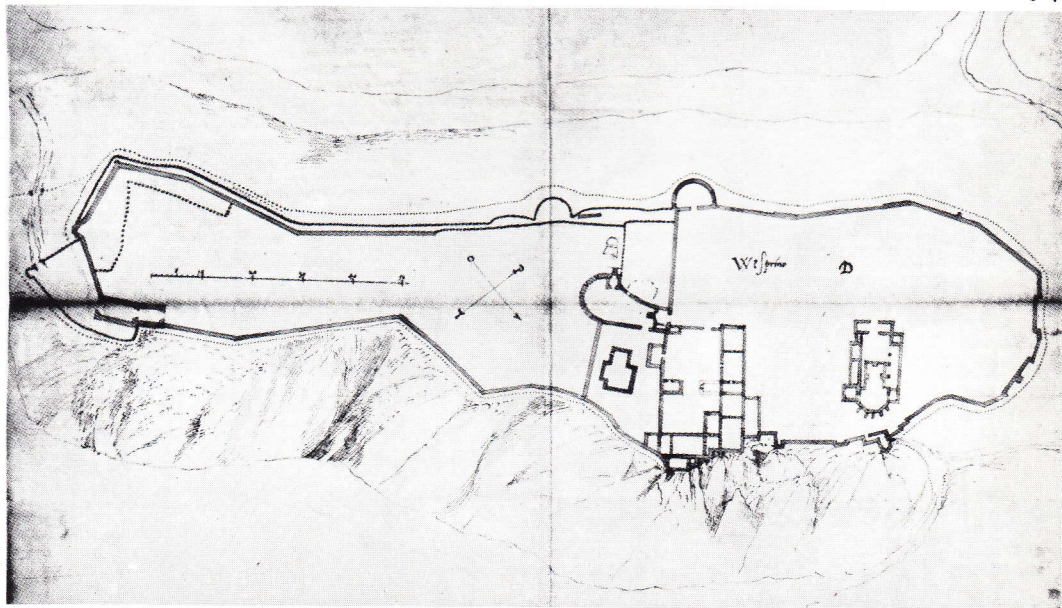
b) A LANCEA REGIS 'a király lándzsája' és REGIA CIVITAS 'királyi város' (=Esztergom) feliratú ezüstdénár a legkorábbi magyar pénzveret. Az előlapon a felhőkből kinyúló kéz (Isten keze) zászlós lándzsát nyújt. A mozzanat az István király koronázására a pápa által küldött vexillumot tünteti fel; ennek fontossága abban állt, hogy a császártól való függetlenséget jelképezte. A hátoldal feliratának mintája egy REGINA CIVITAS feliratú regensburgi veret volt

a △

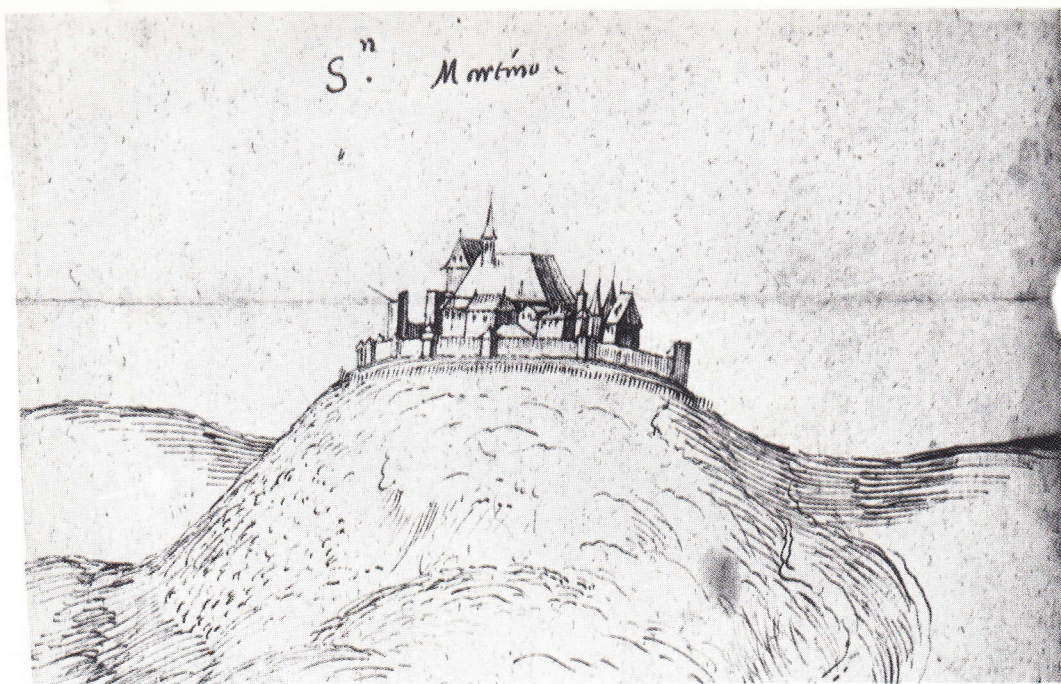
b ▽

25. a) Esztergom várának 1596 körüli alaprajza. A mérnöki felvétel halványan és pontatlanul közli a bazilika alaprajzát, s a Gran felirat helyén elhagyta a Szent István protomártírról nevezett Géza kori templom még álló falainak jelölését, de erőteljesen adta meg a palotaszárny s az udvarok rajzát. Géza és István palotája és udvara a Duna és a sziget felé eső oldalon a B és H betűkkel jelölt helyen terült el

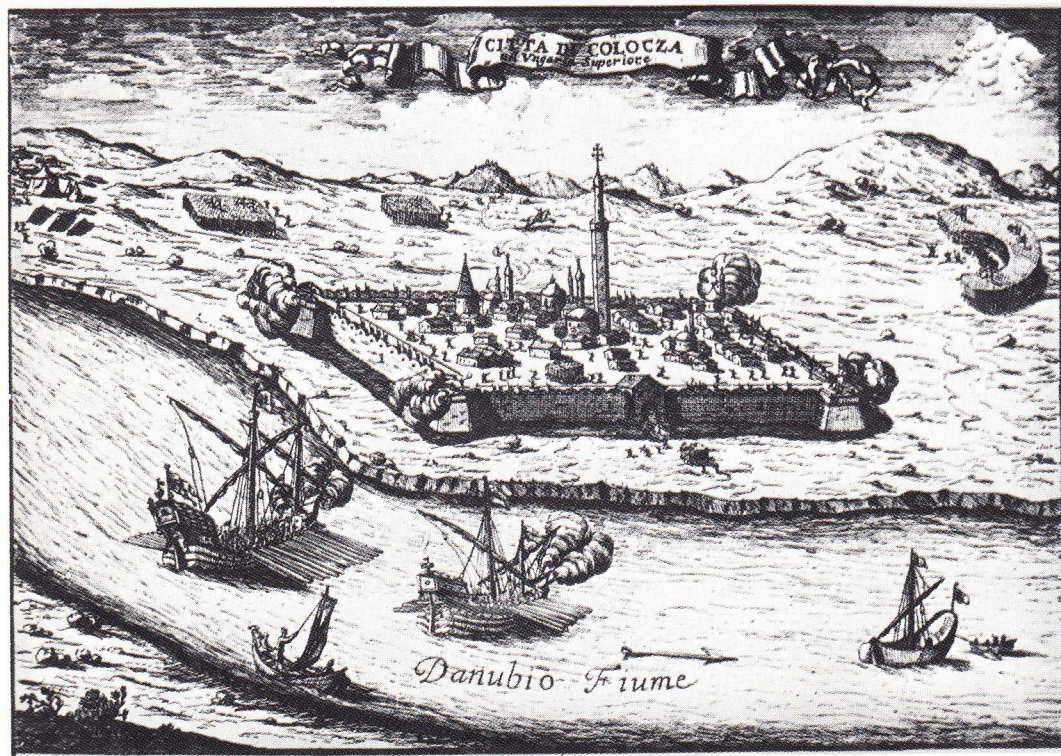
b) Veszprém vár 1596 körül készült felvétele a bazilika alapfalaival. A közelében lévő épületcsoport helyén lehetett Sarolt fejedelemnő, majd Gizella királyné palotája

a△

b▽

26. a) Pannonhalma török kori távlati képe. Az apátságot Géza fejedelem alapította, majd Koppány legyőzése után, 997-ben István nagy adományokat tett részére és felépítette
b) Kalocsa várának török kori madártávlati képe, a templomokból átalakított mecsetekkel

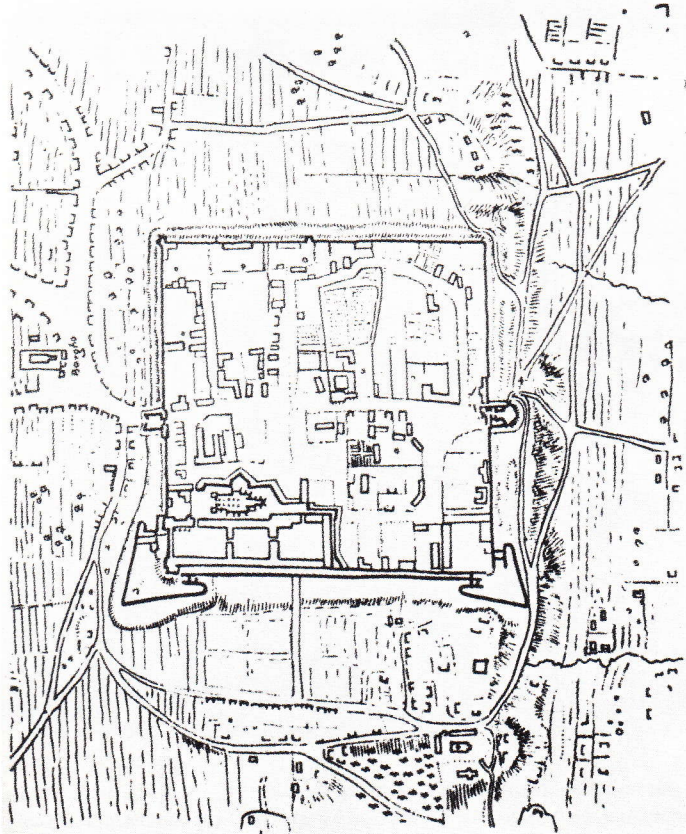

pugnati cū Gyula duce trāsīl-

Vuamo.

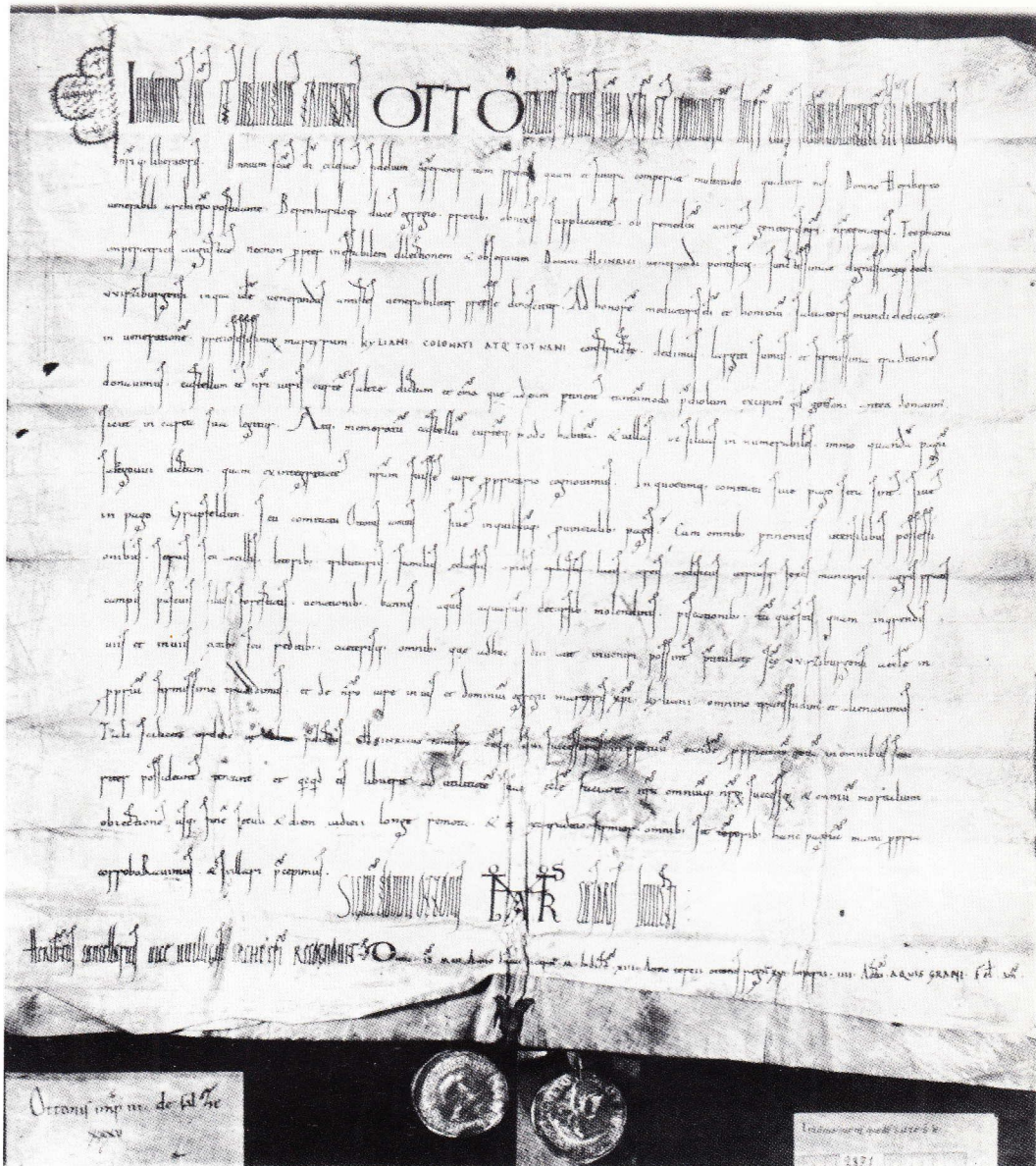

a Δ

Δb

- ◁ 28. a) Gyula vezért, István legyőzött nagybátyját a király elé vezetik. István megkoronázása és a latin ritusú kereszténység bevezetése után a Bizánc felé orientálódó Gyula erdélyi vezért az ifjú király 1003-ban megtámadta, és hódolásra kényszerítette. A Képes Krónika XIV. századi miniátora a szöveggel ellentétben Gyulát megbilincselte helyzetben ábrázolta
- b) Gyulafehérvár alaprajza 1711-ből

29. III. Ottó oklevele, melyet a császár itáliai kancelláriáján, Heribert kancellár alatt működő, C szíglával jelölt írnok 1001-ben fogalmazott; az írnok kezétől azonban csak a zárórész, az utolsó három sor származik. Heribert C 1002-ben jött át István udvarába

STIGMATA DOMINI SEPTEM IN MANIBUS RECH:

ISLE

DOMINUS: AGENS: VICARIUS: RABBI: PICT

Præfatio regalis Decreti

Istius diuina clemencia op^{er} regalis
dignitatis almonia katholice fidei offer
tu. ampli^{us} ac solidi^{us} al^{ter} dignitatis op^{er}
solet ee. fr^{at} ym una q^{ue} gens p^{ro}p^{ri}is uti
te^{re}ib^{us}. ideo nos q^{ui} di^uin^o nutu nram gubnantes
monarchia antiqu^{is} ac mod^{is}nos imitantes aug^{ment}
detr^uali meditati^one nre statuam^{us} genti q^{ui} admo
du honesta vi^ossensa ducunt vita ut sic diu
nus legib^{us} s^{ed} ditati. simul^{iter} eis scolarib^{us} additi
ut q^{ui}ntu boni iⁿ hys diuinis ampliam^{us} tantu re
iⁿ istis multent. q^{ui} au^{tem} decum^{us}. iⁿ se^{re}ntib^{us} subnotau^{er}
lucis. Capitula hui^{us} libri.

De statu ecclesiasticar^{um}.
De potestate ep^{iscop}o^{rum} sup^{er} res
ecclesiasticas eo^{rum} iⁿuenien
tia cu^m laicis.
Quales debeant ee^{re} accu
satores iⁿ testes clericor^{um}.
Ite d^e e^odem.
De laborib^{us} sacerdotu^m.
De cessati^one regali
ppriaru rerum.
De obseruati^one d^{omi}nici diei.
De obseruati^one iⁿter^orum.
De obseruati^one s^{an}c^{ti}te^{ris} feri^{is}.

De his q^{ui} siⁿ offensi^one mori^unt^{ur}. xii
De obseruanda xpianitate. xiii
De homicidiis. xiiii
De his q^{ui} suas uxores occid^{er}unt. xv.
De euaginat^one gladii. xvi.
De p^{er}iuriis. **D**e libris. xvii
De quentu ad ecclesiam. xviii
Dhis q^{ui} murmurant ut lo
cunt iⁿ ecclesia hora misse.
De si recipiendis seruis. xx.
ut auxiliis iⁿ accusati^one
et testam^{en}to sup^{er} d^{omi}no
suo^{rum} ut d^{omi}no.

vi De statu regali

De aliis. viii.

31. Az István király törvényeit tartalmazó XII. századi admonti kódex első lapja az I. törvény bevezetésével és tartalomjegyzékével

33. II. Bazileiosz bizánci császár hadi öltözetben, abroncskoronával, lándzsával és karddal. A „Bolgárölő” melléknevet kapott császár 993-tól 1018-ig három nagy hadjáratban döntötte meg a második bolgár cárságot, Sámuel cár és utódai birodalmát. A miniátor a kép alján a földre borult bolgárokat ábrázolta

a △

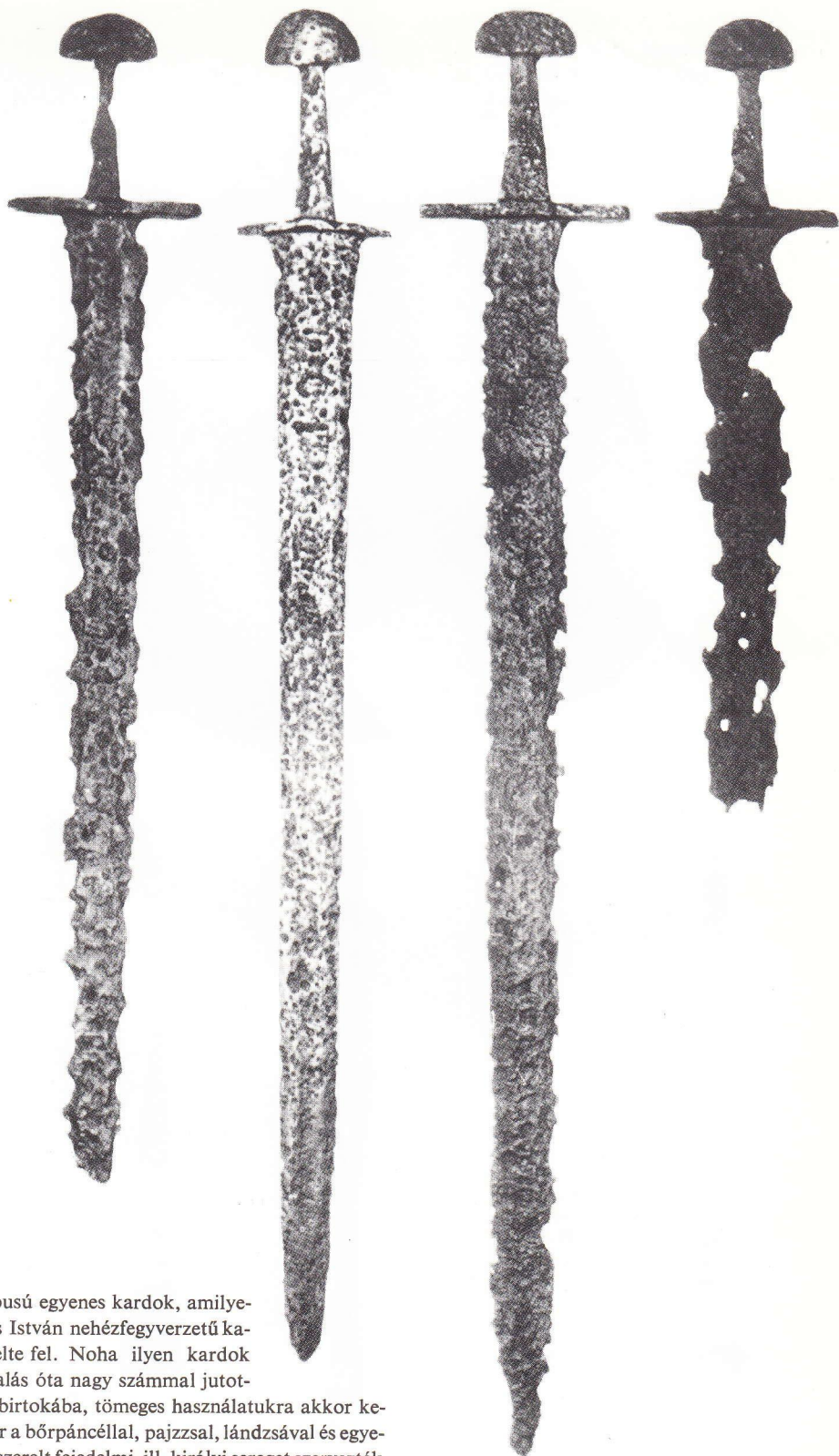
b △

c △

34. a) István király legyőzi Keánt, a bolgár-szlávok vezérét. A *Keán* név a török *kagán* (bolgár-szláv császár-cár) magyar alakja. István király a tízes években elfordult a szövetséges bolgároktól, és 1018-ban II. Bazileiosszal szövetségben hadjáratot vezetett ellenük, de az utolsó cár, Vladisláv János megöléséhez köze nem volt. Bulgária leverése után István megnyitotta a nyugatról Jeruzsálembe vezető szárazföldi zarándokutat Magyarországon át. b) Az aransolidus hátlapján az 1025-ben elhunyt II. Bazileiosz császár látható, mellette öccse, VIII. Konstantin, aki önállóan 1025–1028 között uralkodott. c) II. Konrád német-római császár képe viaszpecsétjén. A császár jobbáiban sólymot, baljában országalmát tart. Az 1024-ben uralomra került német császár fiának, Henriknek bizánci császárlányt kívánt feleségül, hogy a görög birodalommal szövetségre lépve, Magyarországot két tűz közé szorítsa. Bár a házasság nem jött létre, Konrád 1030-ban megtámadta Magyarországot, István azonban megverte és Bécsnél seregét elfogta

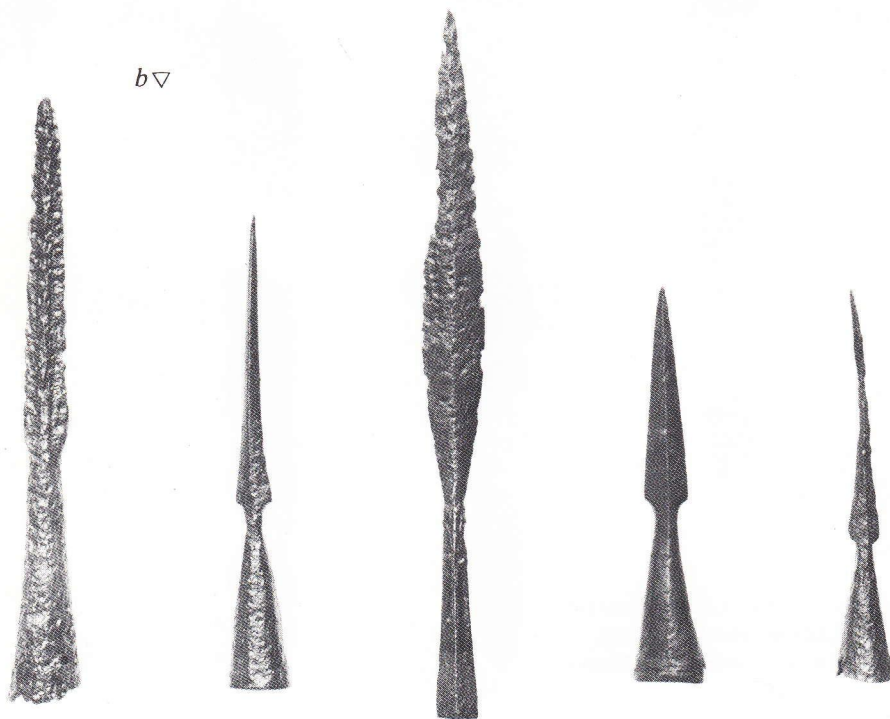
35. Nyugati típusú egyenes kardok, amilyenekkel Géza és István nehézfegyverzetű katonaságát szerelte fel. Noha ilyen kardok már a honfoglalás óta nagy számmal jutottak magyarok birtokába, tömeges használatukra akkor került sor, amikor a bőrpáncéllal, pajzsral, lándzsával és egyenes karddal felszerelt fejedelmi, ill. királyi sereget szervezték

36. a) A Pécssett előkerült
vassisak a X-XI. század-
ból egy főember vagy
páncélos sereg vezérének
tulajdona lehetett

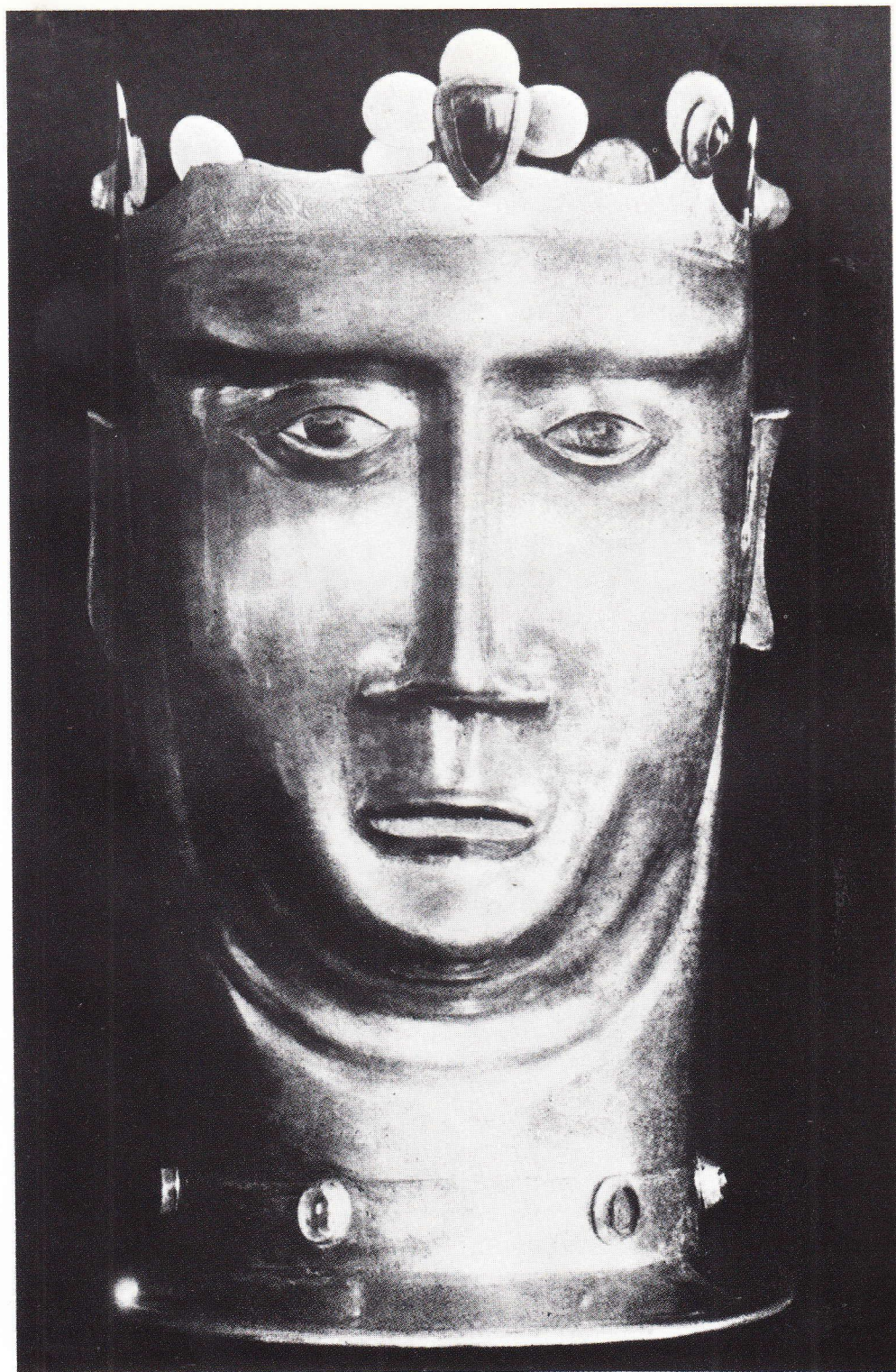
a△

b▽

b) Vas lándzsavégek a X-XI. századból. Noha lándzsát a félnomád magyarok főemberei is viseltek,
a nehézfegyverzetű sereg rendszeresített fegyvere lett

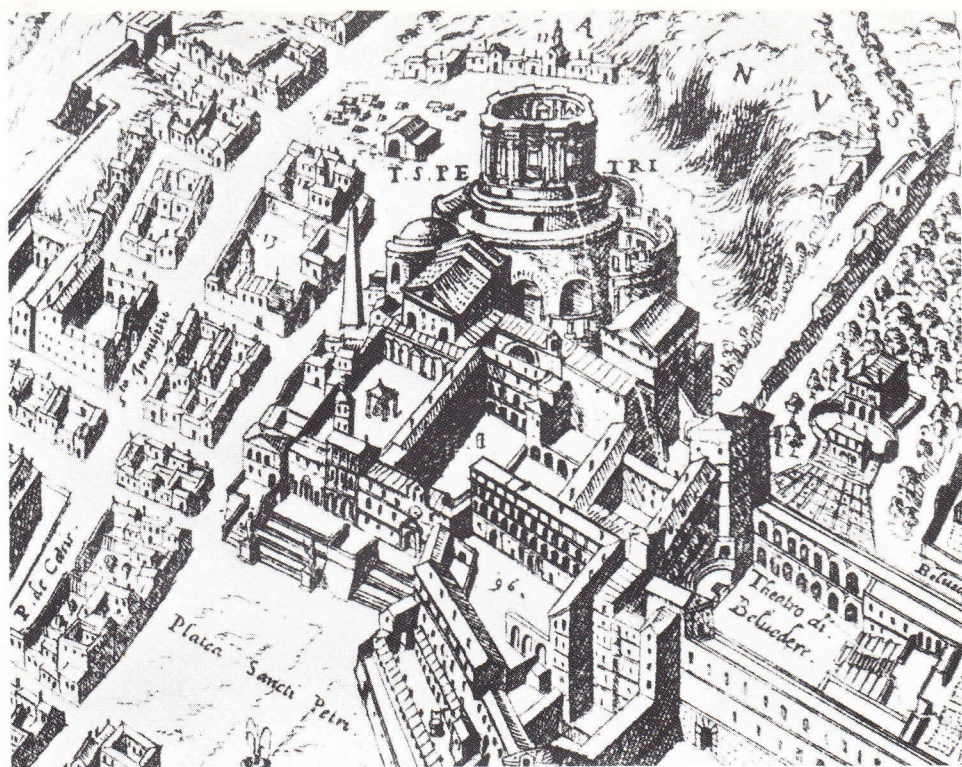
37. Szent Kálmán ereklyetartó hermája. Kálmán skót zarándok 1012 körül Magyarországon át akart Jeruzsálembe menni, de az ausztriai Stockerauban a parasztok megölték. Ereklyéjét Péter király szerezte meg, s valószínűleg Magyarországon készült számára az ereklyetartó

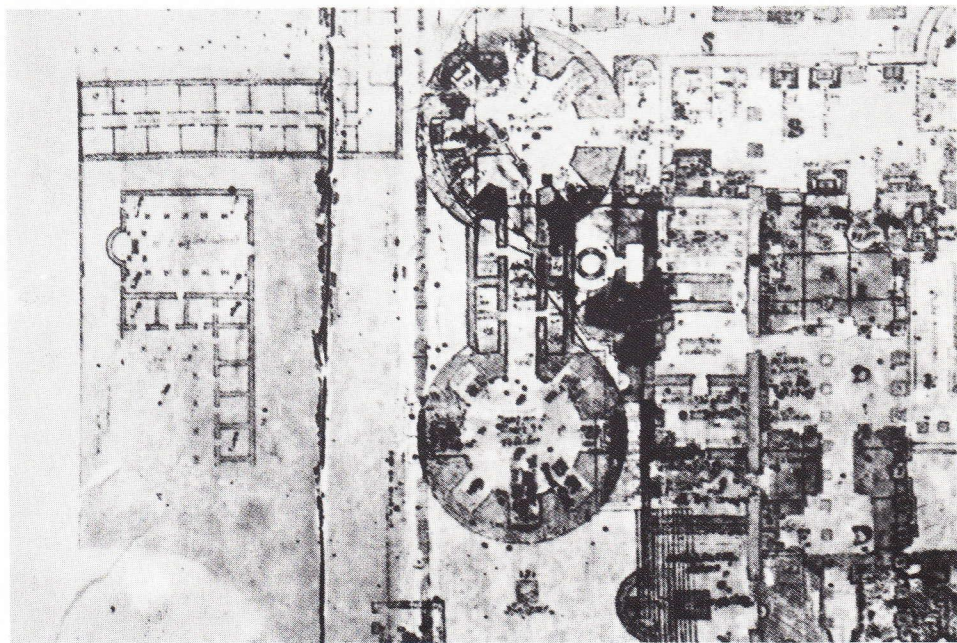
38. Szent Gellért életének jelenetei az Anjou Magyar Legendáriumból. a) A Szentföldre zarándokló Gellért megjelenik István király előtt, ki rábeszéli őt, hogy maradjon Magyarországon. b) Gellért bakonybéli remeté-ségében könyvet ír. c) Gellértet csanádi püspökké szentelik. d) Gellért prédikál a népnek

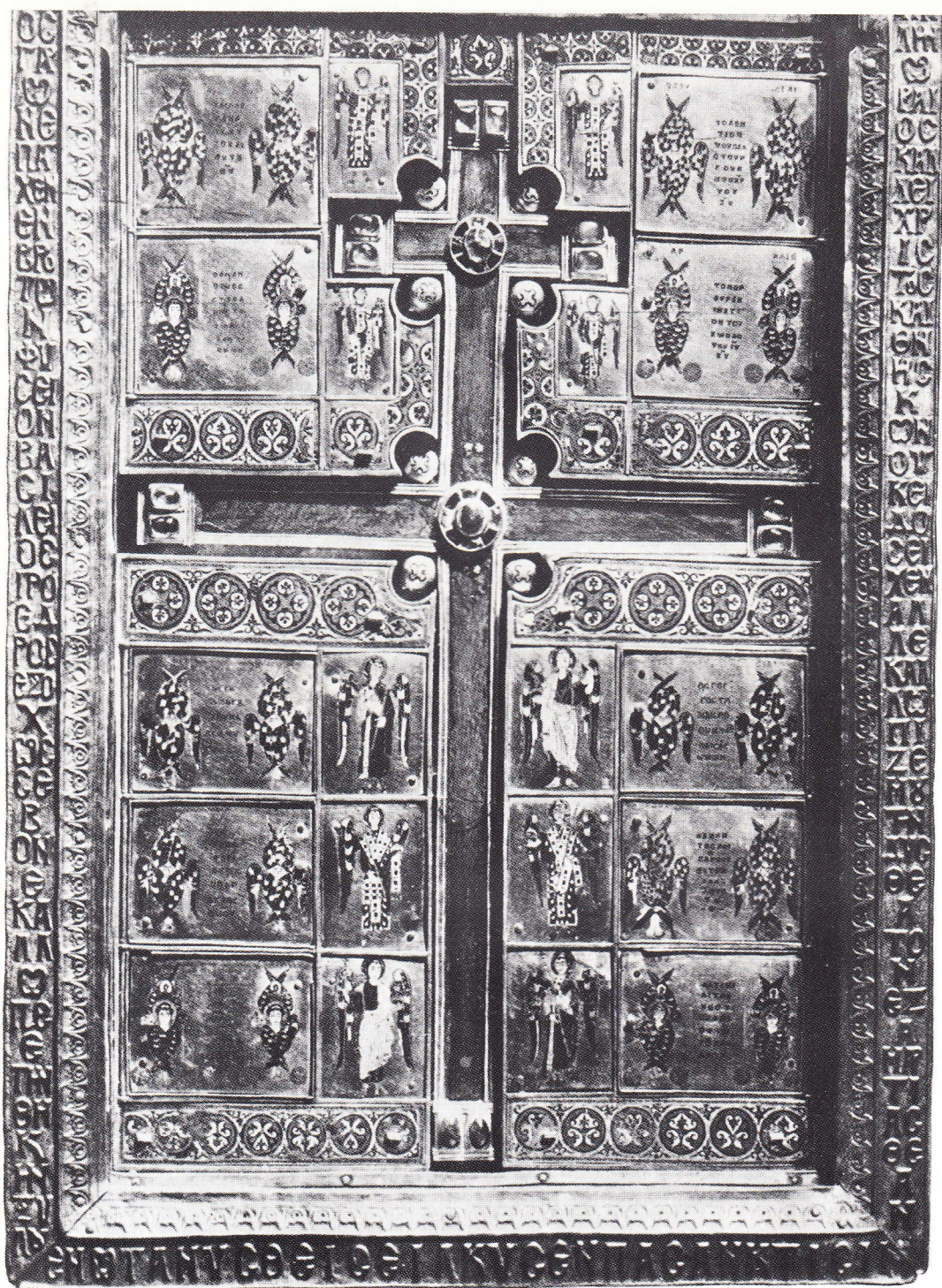
a △

b ▽

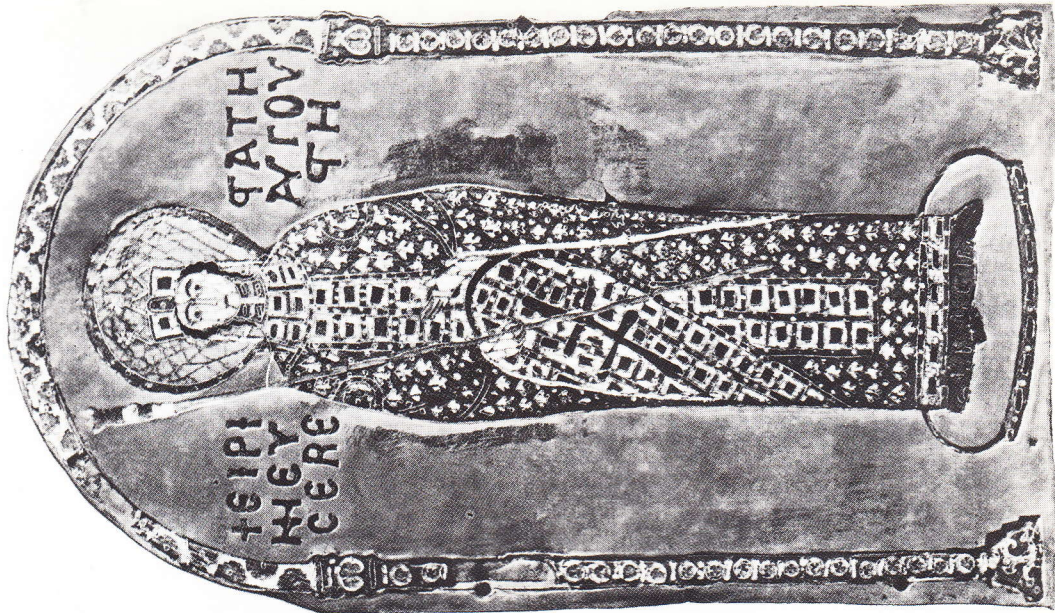
39. a) A régi Szent Péter-bazilika, mely mögött épül a Michelangelo tervezte új bazilika kupolája. A baloldalt levő két körkápolna mellé rajzolt obeliszk csúcsával a Szent István-szállóházra és templomára mutat. b) A régi Szent Péter-bazilika épülettömbjének oldalán álló toronykápolna előterében Szent István római alapítványa, a magyar zarándokok T alakú szállóháza látható, a hozzá csatlakozó háromhajós bazilikával. Felirata: *Monasterium Sancti Stephani minoris*

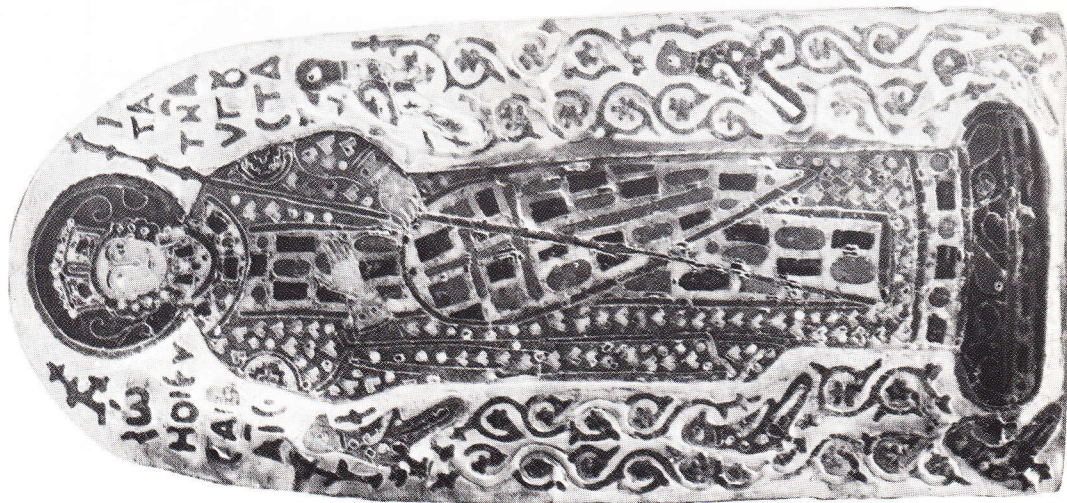
40. Krisztus keresztfájának egy darabját tartalmazó keresztrekllye a limburgi egyházi kincstárból. A kereszt maradványát Nagy Konstantin császár vitette Konstantinápolyba. Mind magát a főreklyét, mind a belőle készült és eladományozott erekllyerészeket kettős kereszt foglatatban őrizték. Ilyen kettős kereszt, valójában keresztrekllye birtokába István király is jutott II. Bazileiosz adományából

◁ a   c Δ   b ▷

41. a) Zoé császárné, Konstantinosz Monomachosz császár feleségének aranyománc képe a magyar udvarnak adományozott Monomachosz-koronáról, 1050 körül. b) Eiréné bizánci császárné, Komnenosz Elek bizánci császár felesége 1100 tájáról. Amint a bizánci császárok kettős keresztbe foglalt kereszt-ereklyével vonultak hadba és ábrázoltatták magukat, úgy a császárnék ezt jelenítették meg pajzsukon. c) III. Béla dénárja, a címerpajzson kettős keresztrel

a Δ

b Δ

c Δ

d Δ

e Δ

f Δ

42. a) I. Romanosz Lekapénosz és fia, Krisztoforosz aransolidusa (920–944). b) II. Nikéforosz és II. Bazileiosz aransolidusa (963–969). A bizánci császár és uralkodótársa kezében a kettős kereszt alakjában ábrázolt kereszttereklyét tartja. c–f) Karoling-típusú dénárók keresztet ábrázoló előlapja. c) Jámbor Lajos frank király és császár (814–840) dénárja. d) Kopasz Károly nyugati frank király és császár (840–877) dénárja. e) Adelhaid császárnénak, III. Ottó régensének (989–995) dénárja. f) II. Henrik bajor király regensburgi dénárja (1002–1004). – Karoling-típusú pénzekben a talpas kereszt nem éri el a felirattól elválasztó kört

a △

b △

c △

d △

e △

f △

43. a-b) István király Karoling-típusú féldénárjának két oldala – elől: STEPHANUS REX, hátul: REGIA CIVITAS. A kereszt felső szára mindkét oldalon kifut a körön, és egy második keresztet alkotva, kettős keresztet hoz létre. (c-d) Béla herceg (kb. 1050–1061) Karoling-típusú féldénárja kettős kereszttel. Előlapján BELA DUX, hátlapján PANNONIA. e-f) Béla király (1061–1063) féldénárja kettős kereszttel, elől BELA REX, hátul: PANNONIA

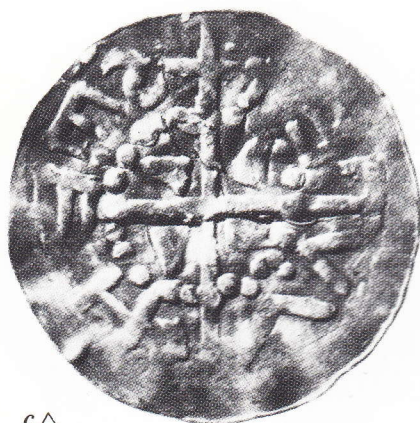

a△

b△

c△

d△

e△

f△

44. István király pénzeinek külföldi utánveretei. Az 1020 tájától vert magyar obulusokat (féldénárokat) magas ezüsttartalmuk miatt a Baltikumban előszeretettel utánózták. Az utánveretek nemcsak annyiban tértek el István ezüstobulusaitól, hogy zavaros, többnyire olvashatatlan feliratot adnak, hanem abban is, hogy a verőtövet nem poncolással (beütéssel) készítették, hanem vésték. Ilyen hamisítványnak tekinthető utánveret készült István féldénárainak súlyában (a-d), valamint egész dénár súlyban (e-f). Az utóbbi körirata: PHANUS REX és RESLAVVA CIV. István pénzének köriratából is levezethető, de lehet, hogy mintája idegen pénz volt, mint ahogy az éremrajz is Karoling dénár mintáját követi. István történetébe és a magyar pénzverésbe nem illeszthető be. (Lelőhelye a svédországi Bosarve falu)

a △

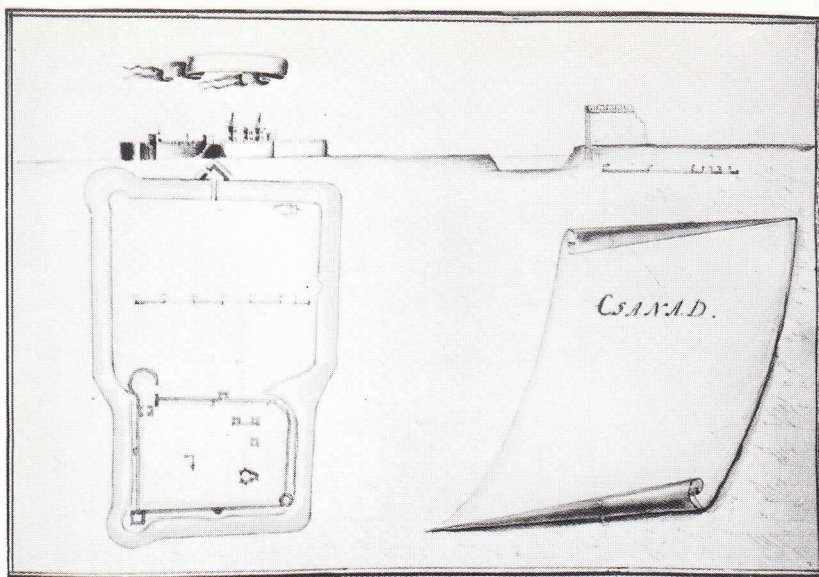
b ▽

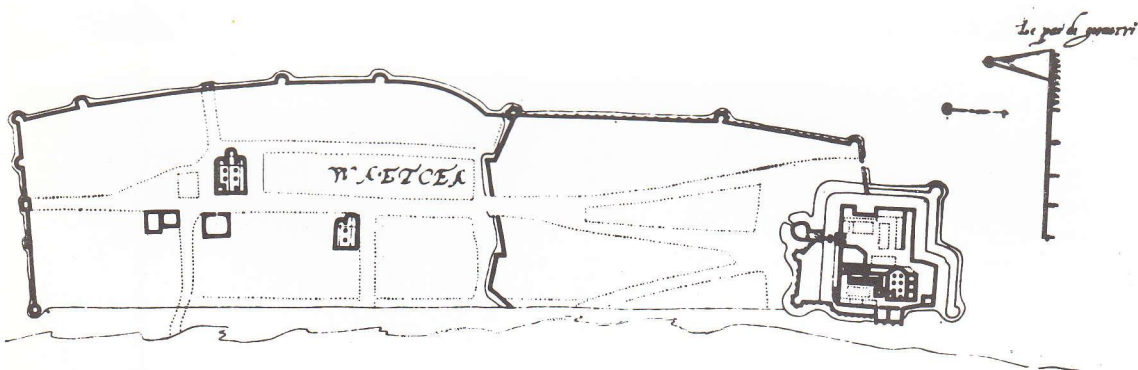
45. a) A pécsváradi apátság altemploma. A Géza kori udvarházat István király 1000 táján adta át Asrik-Anasztáz apátnak, ki mint a pápa legátusa, a koronát hozta István királynak. István uralkodása végén szentelték fel az itt létesített monostort Szent Benedek tiszteletére

b) A feldebrői altemplom. Aba Sámuel, István király unokaöccse és nádora, ki utóbb a királyi trónt is elnyerte (1041–1044), családi birtokán emelte a monostort, melynek altemplomában a kőkoporsó talán az ő tetemét rejtette. Az altemplom minden bizonnyal István idejében készült

a △

ΔΑΝΥΒΙΩΝ, ΦΛΥΦΙΩΝ.

b △

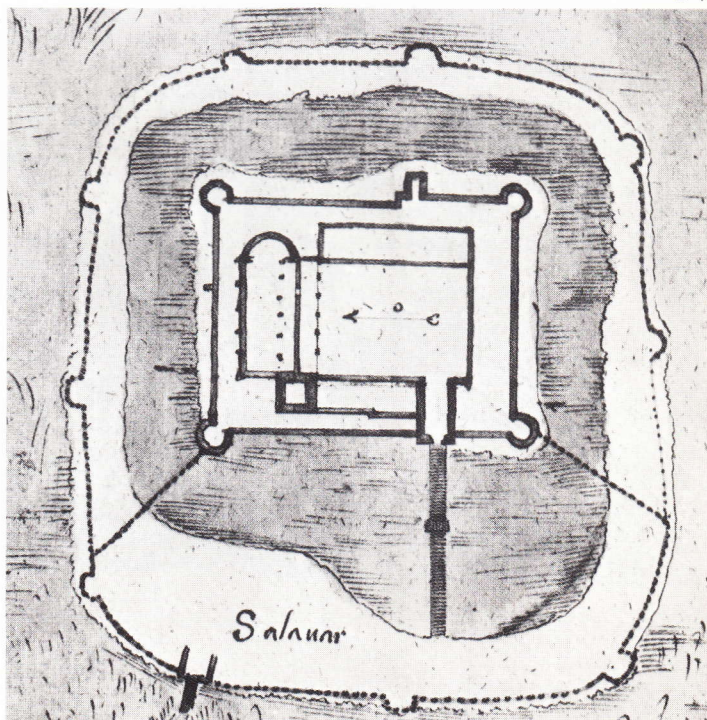
46. a) Csanád vár török kori alaprajza. A belső várban látható, eredetileg négytornyos templom a székesegyház lehetett, míg az alatta elhelyezkedő háromkaréjos templomocska az Ajtony korából származó görög rítusú templomok egyike. István király 1030-ban alapította meg a Csanád ispánra bízott Marosvárbán azt a püspökséget, amelyet Szent Gellértnek juttatott

b) Vác vára és városa 1680 k. István uralkodása második felében alapított püspökséget Vácott, melynek kiépítése I. Géza nevéhez fűződik

a △

47. a) Székesfehérvár alaprajza a XVIII. században. A mocsári szigeten épült város kezdetei a fejedelemség korába nyúlnak vissza; első templomait Géza építhette, míg székvárossá István király emelte, ki a zarándokút 1018-i megnyitása után ide tette át székhelyét. Az A betűvel jelzett helyen létesült a bazilika, míg a B betűvel jelzett téren, a Péter-Pál-templom (ma püspöki székesegyház) előtt épült a Géza temetkezőhelyül szolgáló kis centrális templom

b ▽

b) István uralkodása második felében, 1019-ben alapította a zalavári prépostságot, valószínűleg a récséskúti bazilika továbbfejlesztésével. Magán a várszigeten a királyi udvarház és kápolna feltehetően a veszprémi tartományt kormányzó Veszprém hercegnek, Bátor Boleszló elűzött fiának szolgált szálláshelyül. Képünk a török korban átépített Zalavárat ábrázolja

49. A székesfehérvári bazilika alapfalai. István király 1018 táján fogott bele a bazilika építésébe, melyet királyi kápolnául és temetkezőhelyül szánt. Halálakor az épület már készen állt, de még nem volt felszentelve; mindamellett a királyt itt helyezték nyugovóra

a △

b ▽

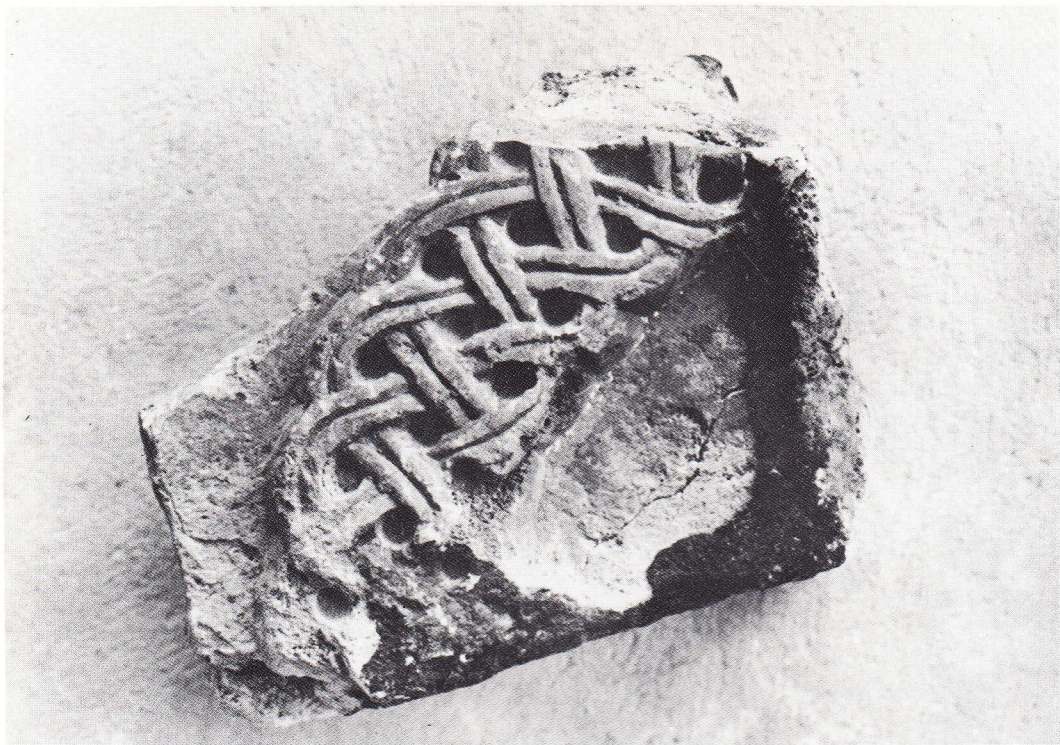
50. a) Zalavár. A récéskúti bazilika alapfalai. E helyütt Pribina szláv tartományúr, a keleti frank uralkodó hűbérese épített Szent Adorján tiszteletére templomot. 1019-ben István itt emelte a háromhajós kőbazilikát, mely a török korig egyházi épületül szolgált. b) Szalagfonatos feliratos kő Zalavárról

51. Állatviadalt ábrázoló kötöredék Zalavárról

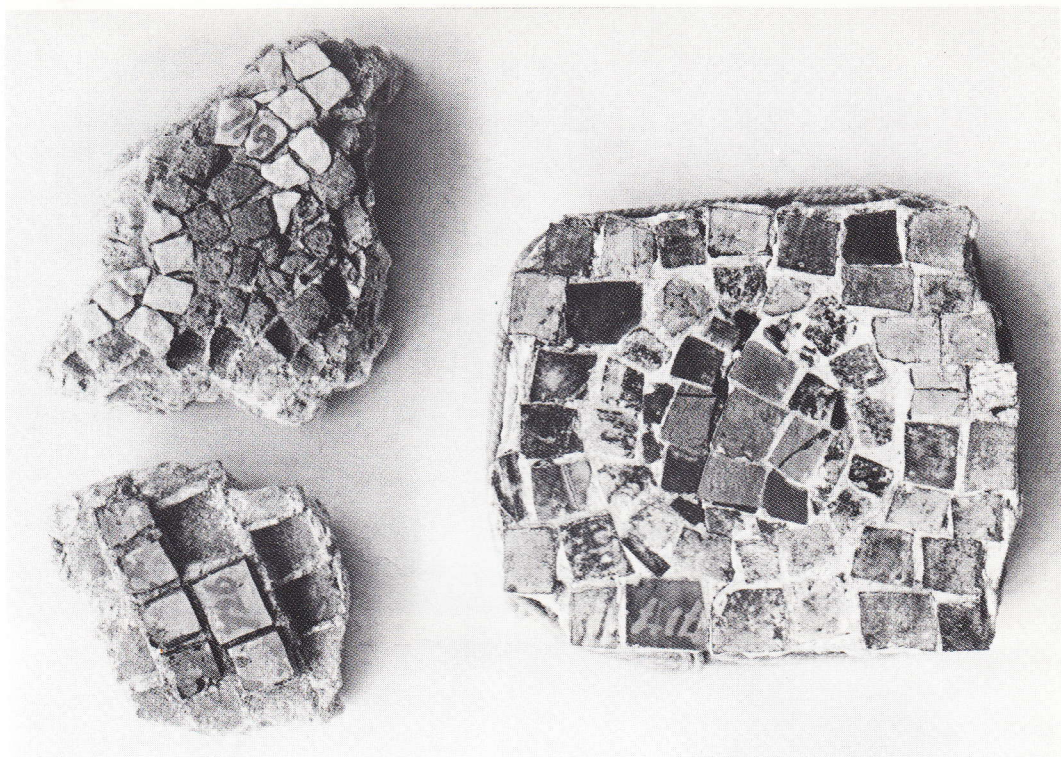
a△

b▽

52. a) Szalagfonatos kötőredék a székesfehérvári bazilikából, XI. sz.
b) Palmettás, szalagfonatos kő a székesfehérvári bazilikából, XI. sz.

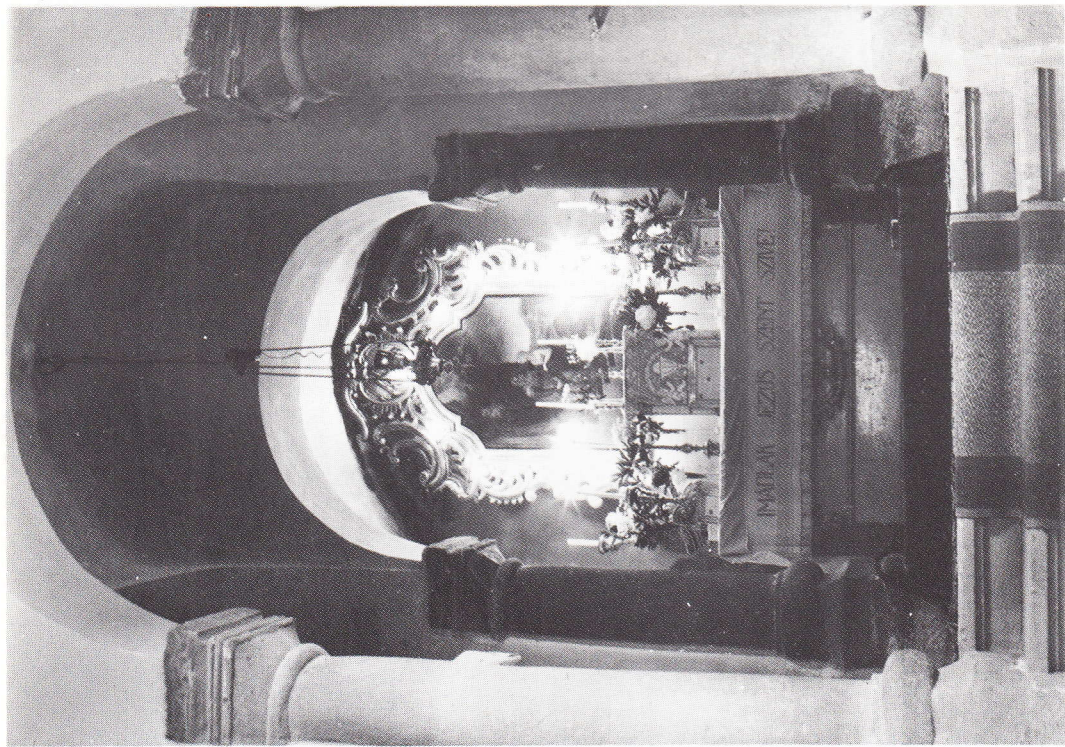
a△

b▽

53 a) Mozaik töredéke a székesfehérvári bazilikából. A kor nagyszabású egyházi épületeiben leginkább a szentély felső részét borították színes mozaikképekkel. b) Szalagfonatban ábrázolt életfa István székesfehérvári koporsója fedőlapjának töredékén

54. A tarnaszentmártaei templom: az egyetlen, csaknem épen maradt István kori egyház, melynek csupán hajóját növelték meg kevésbé a nyugati bejáratnál. de azt is a régi oszlopok felhasználásával.
a) A háromkaréjos szentély – melynek párja Székesfehérvárt a Rózsá utcában került elő;
b) Varázscsomófárvány a külső falba beépítve

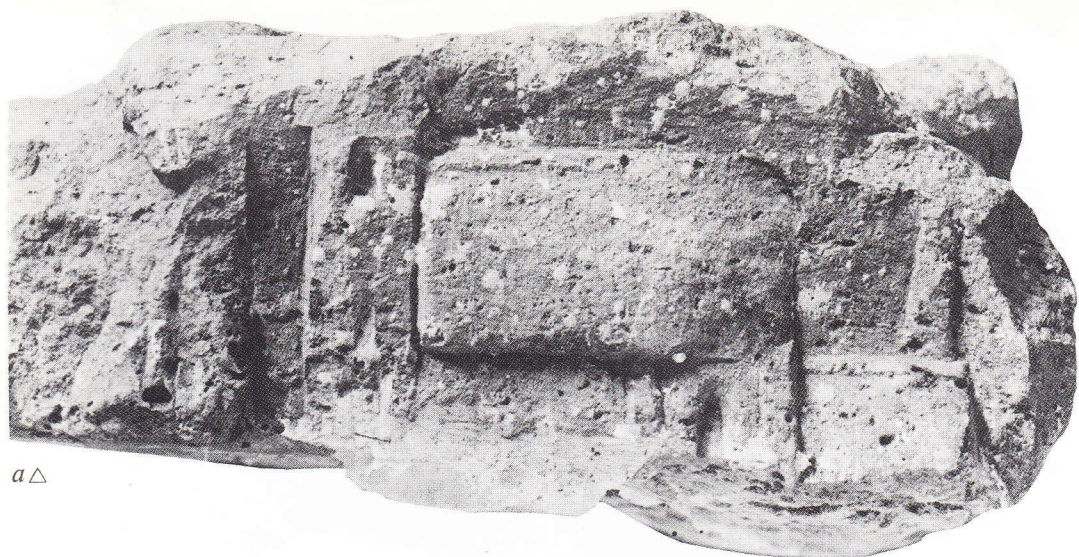
a ▽

b ▽

55. a) A tarnaszentmáriai templombelső jellemzi a körbefutó faragott kőpad, melyen a hasonló módon faragott féloszlopok (b) állnak. A templomot Aba Sámuel vagy nemzetségének valamelyik tagja építtette a család és a kíséret számára

a △

b ▽

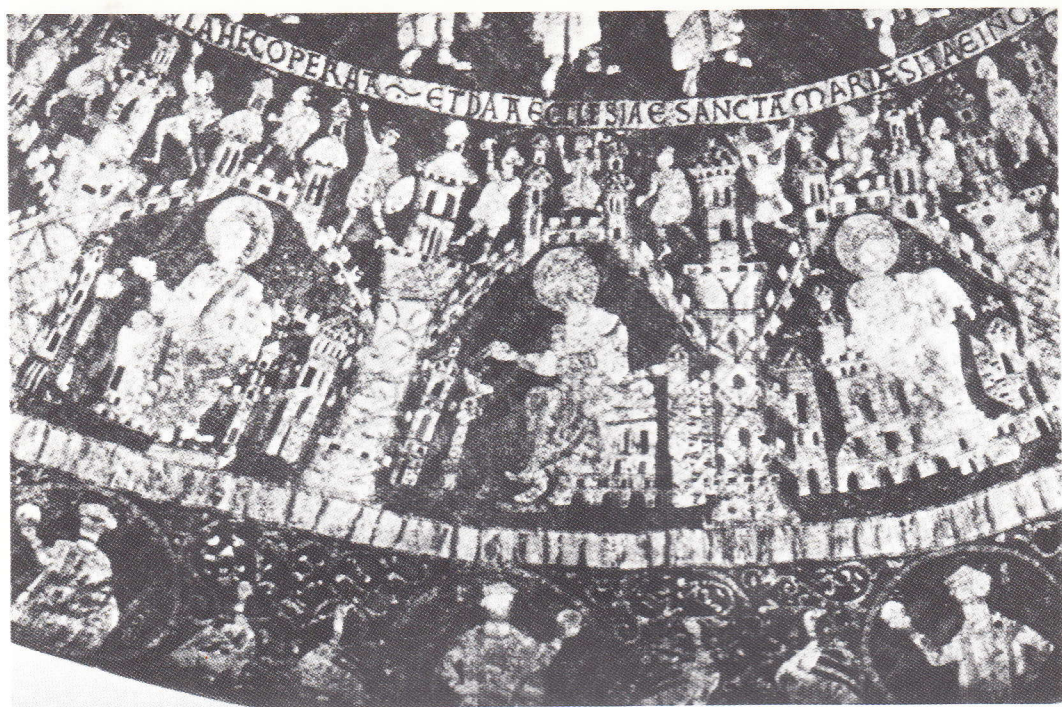
56. Az „aracsi kő” a hajdani Torontál megyében fekvő Aracs (ma Vranjevo Jugoszláviában) templomának romjaiból. a) A kővön megjelenített XI. századi templomot náddal fedték. b) Áldást osztó pap; alatta a kegyurat és feleségét ábrázolták

57. A koronázópalást. István király és Gizella királyné 1031-ben varratta a palástot a székesfehérvári bazilika számára, feltehetően hálaadásul a Konrád császár felett aratott győzelemért, s egyben felszentelési ajándékkul. A palástot a XII. században alakították át koronázópalásttá, amikor a mellrészből levágtak, és a nyakat fedő hozzáapplikálták

a △

b ▽

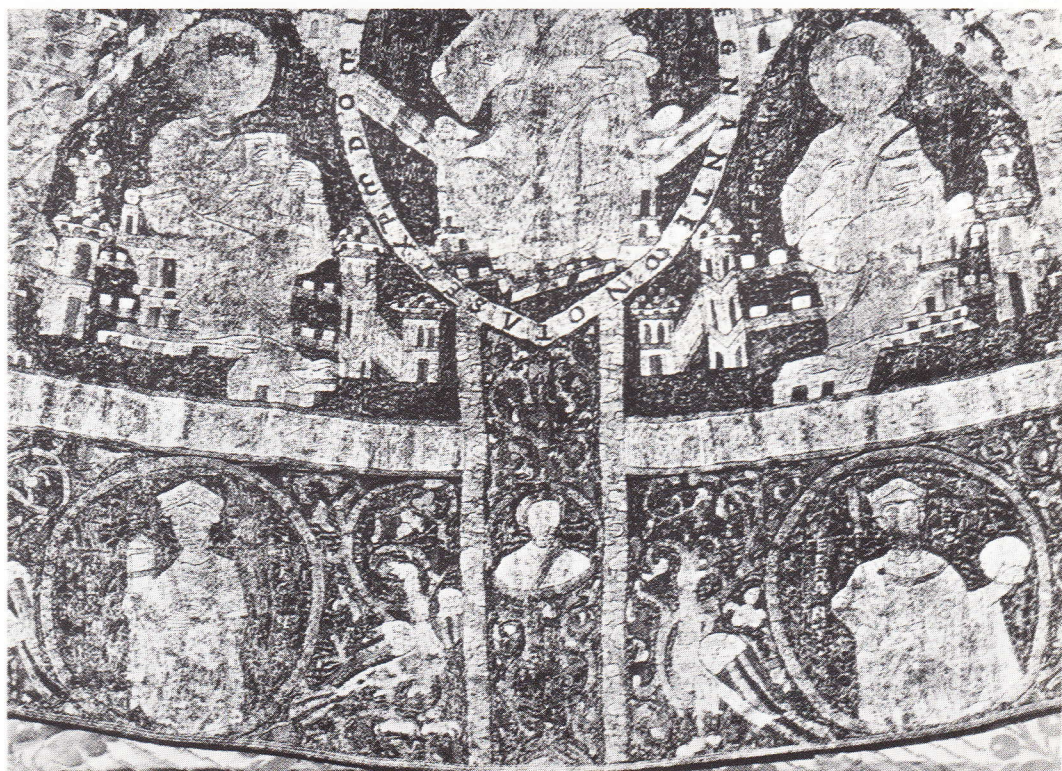
58. a) A koronázópaláston az „égi Jeruzsálem” árkádjában 12 apostol foglal helyet; Jeruzsálem tornyai között a bal oldali mezőben kis alakok rombolják a tornyokat. Ez utalás arra, hogy Hakim kalifa, akit Antikrisztusnak is tekintettek, 1009-ben Jeruzsálem minden keresztény templomát leromboltatta. b) Az Antikrisztus rombolását és öldöklését bemutató miniatúra XI. századi kódexből

a△

b▽

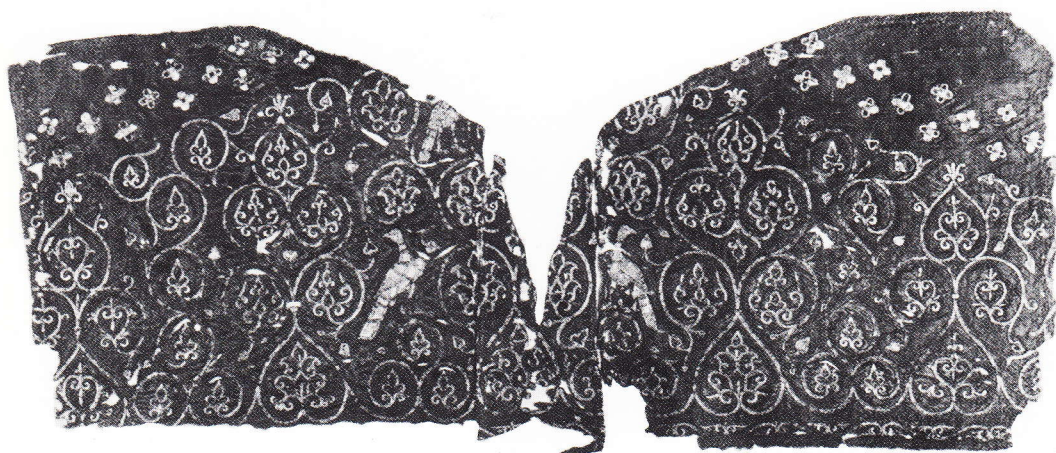

59. a) A koronázópalást apostolsorozata felett jobboldalt Jeruzsálem tornyai között a Szentlélek által vezetve keresztet tartó békés alakok (zarándokok és katonák?) vonulnak. A kép utalás lehet arra, hogy 1018-ban István megnyitotta a jeruzsálemi zarándokutat Magyarországon keresztül. István király magát a paláستtal megajándékozott bazilikát is ezen az útvonalon építtette fel. b) A trónoló Jézus alatt a mártírok sorozatában a palástot adományozó István király (jobboldalt) és Gizella királyné (baloldalt), míg középen Imre herceg képe látható, ki a palást hímzése ideje tájt halt meg

a △

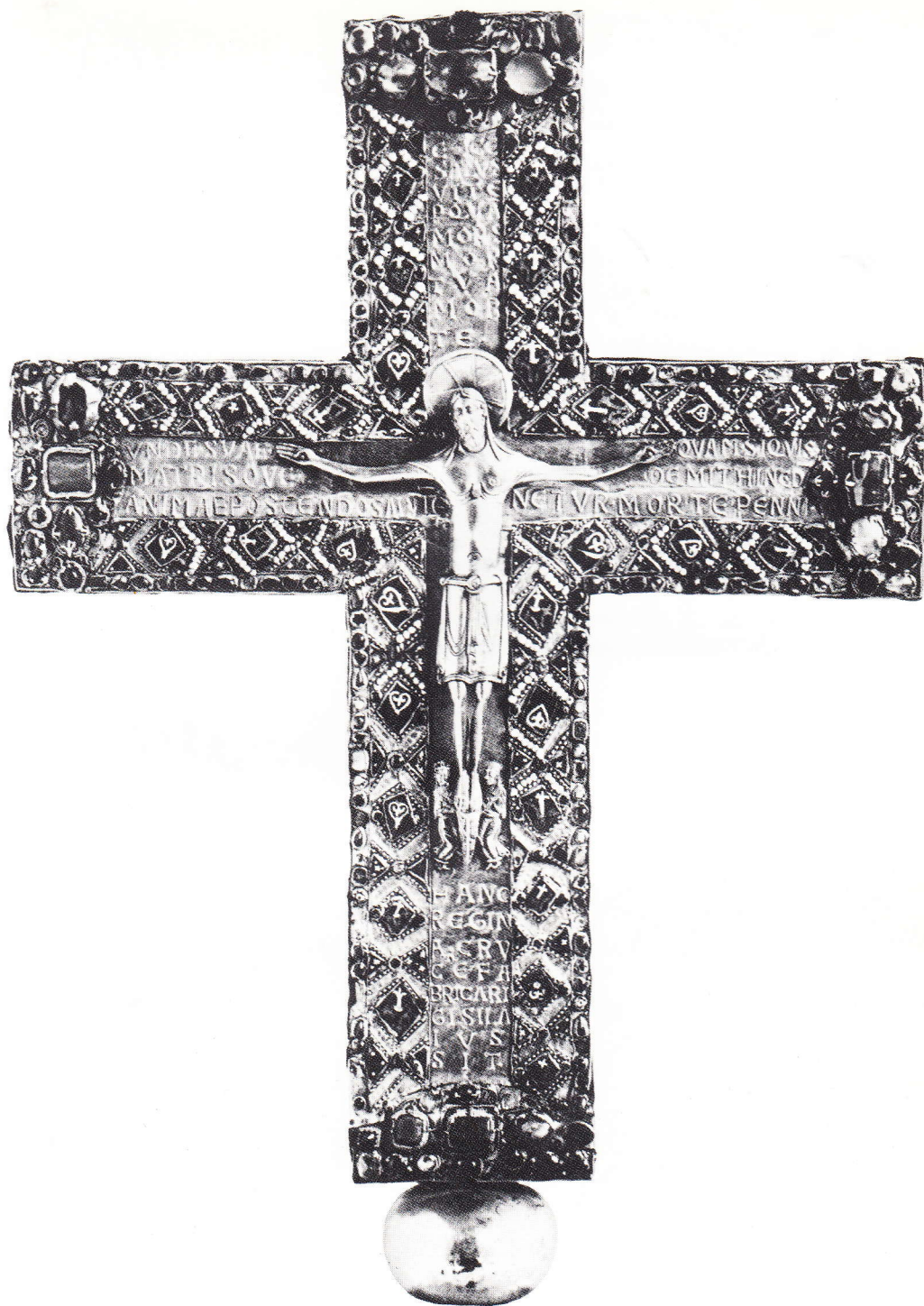

b △

60. a) A metzi palást, melyet István király és Gizella királyné 1003–1009 között adományozott XVIII. János pápának. A palást utóbb pápai adományból a metzi székesegyház tulajdonába került. A francia forradalom alatt elpusztult, de előzőleg, a XVIII. században lerajzolták

b) Szent István sapkája. A világos cseresznyeszínű brokát hímzése jellegzetes István kori munka

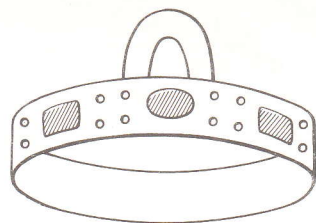

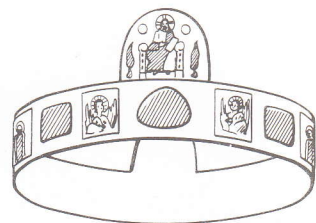
61. Gizella-kereszt. A famagot borító, ékkövekkel kirakott díszes aranylemezen a keresztre feszített Jézus lábánál az adományozó Gizella királynét és anyját ábrázolták. Alatta felirat: HANC REGINA CRVCE(M) FABRICARI GISILA IVSSIT (ezt a keresztet Gizella királyné csináltatta)

a
◁

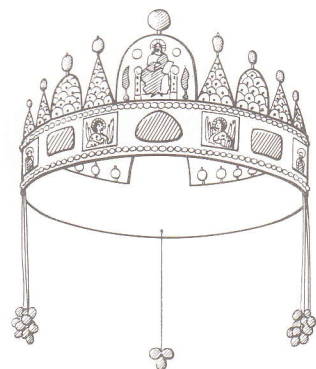
b Δ

c Δ

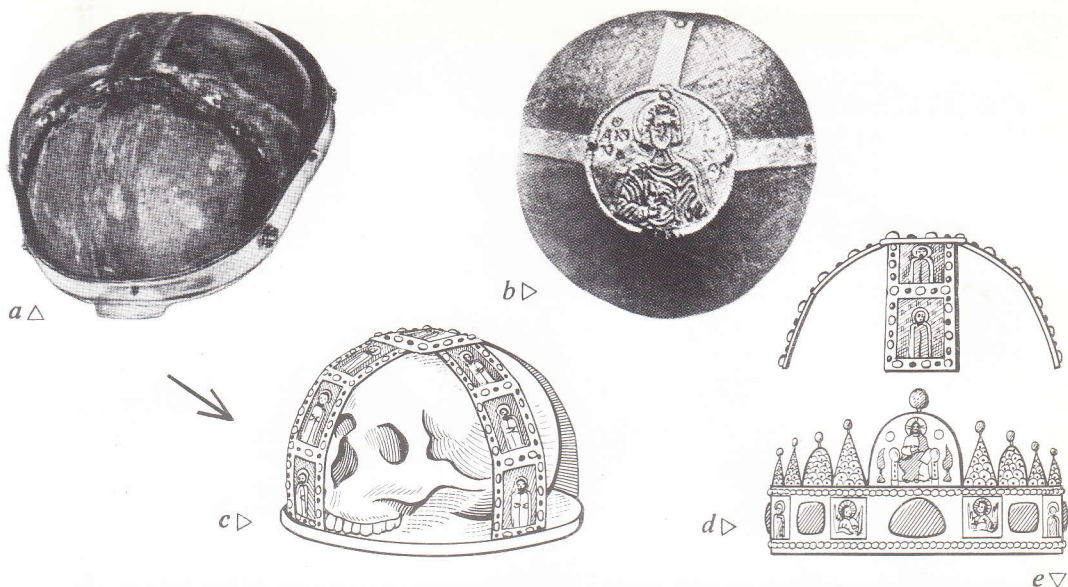
◁ d

e ▷

62. a) I. Géza herceg (király) képe a szent koronáról. A korona alsó részét, az ún. görög koronát, I. Géza kapta Dukász Mihály görög császártól. Az ötvös a megajándékozott fején olyanféle koronát ábrázolt, amilyen a „görög korona” lehetett, mielőtt rekeszszománc lemezekkel feldíszítették. b) A Géza fején ábrázolt korona sematikus rajzban. c) A Géza fején ábrázolt korona a rekeszszománc lemezekkel feldíszítve. d) Koronás királyt ábrázoló miniatúra XII. századi latin kódexből. e) A görög korona az utólag, a magyar udvarban rászerezelt oromdiszekkel és csüngőkkel

63. A korona felső, latin feliratú része az apostolokat és Krisztust ábrázoló rekeszzománc lemezekkel eredetileg ereklyetartó lehetett, alakját tekintve koponyaereklye tartópántja. Az ereklyetartót feltehetően Szent István koponyája számára készítették, csontjainak a székesfehérvári bazilika padlójából való kiemelése és István szentté avatása, tehát 1083 után. a) Szent Sebestyén koponyaereklyéjén látható a régi keresztpántok nyoma. b) Szent Akindünosz koponyaereklyéjén a négy pántot a szentet ábrázoló lemez fogja össze. c) A rekonstruált Szent István-koponyaereklye-tartó. Az eredeti építmény 12 apostol rekeszzománc képét tartalmazhatta; a pántokat Krisztus rekeszzománc képe fogta össze, melyet a hazai ötvös a görög korona Krisztus-lemeze nyomán készített. d) Az ereklyetartóból úgy készülhetett a korona felső része, hogy a 12 apostolból alul négyet levágtak (a nyílnál), s összébb hajlítva erősítették a görög korona belső részébe. e) Rálátás az egybeépített koronára, melyre utólag szerelték rá a keresztet, átfúrva vele Krisztus alakját

a△

b▽

64. a) Komnenosz Manuel bizánci császár és felesége a vatikáni könyvtárban őrzött görög kódex miniatúrája szerint. A magyar korona végső kialakításakor tekintettel voltak a Komnenosz-császárok (1081-1185) koronájának alakjára. b) A szent korona mai alakjában

a △

b ▽

65. A türk rovásírásból ered a magyarok ősi ábécéje. A türkök a szogdoktól, s ezek az arameusoktól vették át azt az írást, mely a nyugati türkök közvetítésével meghonosodott a kazár birodalomban és a hozzá tartozó népek körében. a) A nagyszentmiklósi kincs görög feliratú és egyházi rendeltetésű táljára (ld. 5. kép) tulajdonosa kívül türk rovásjegyekkel íratta rá nevét. A nagyszentmiklósi kincs rovásjegyei egyeznek a kazár birodalomban előkerült rovásírással. b) A székely rovás-ábécé a XVI. századi nikolsburgi kézirat szerint. Az ábécé nem csupán az egyes betűket, hanem a különféle betűkapcsolásokat (ligatúrákat) is közli. A székely-magyar rovásírás a honfoglalástól eltelt félezer év alatt némi módosuláson ment keresztül

lib. iste e. s. e. marie s. i. q. corbi. fr. sig.

BIBLIOTHECA
MONTIS
MONACHENSIS

DELIBERATIO GERARDI MORE
SENÆ ECCLESIAE EPI. SUPRA
HYMNUM TRIUM. PVERORUM. AD
ISINGRIMUM LIBERALEM.

ERIGENDVM IN OPTIMIS
EX CONSVETVDINE CONTEMPLATIO
nibus ex admodum duris incitationibus
circa virtutum roborem licet nodosum ad quod
conuincendum. per quod incedendum. amplectendum.
minime uero quantum pectoratum reor quomodo
modum potentes in theorias alunt. Ne uero de
clinandum. quamlibet circulosum. Sudor enim
in hoc omni sopore suauior aestimandus. pserum
cum diuinus pcessus ciueta confidat adoptam
respiacencia perficere. Fateor uero me quē quā
in hoc quod examinandum postulasti minime ad
misisti. Ideo difficillimum sumas qd ex continuo
usu leuiter sonat & pene ab omnibus ut actum
dimissum. quia assiduū. unde totum laborio
sissimum. Ds autem mīs in ciuus pconio elemen
ta omnia puocantur quicq. anglin suum descen
dere fecit cum anania & sociis eius in fornace
ad ostendendam potentiam suā dīatī & magni
tudinem adiuuare sic me tuę postulationi satis
facere. quo uniuersos laqueos possim euadere.

BIBLIOTHECA
MONTIS
MONACHENSIS

In nomine Domini no stri ihesu xpi: incipit decretum sancti Regis Stephani: capitulum

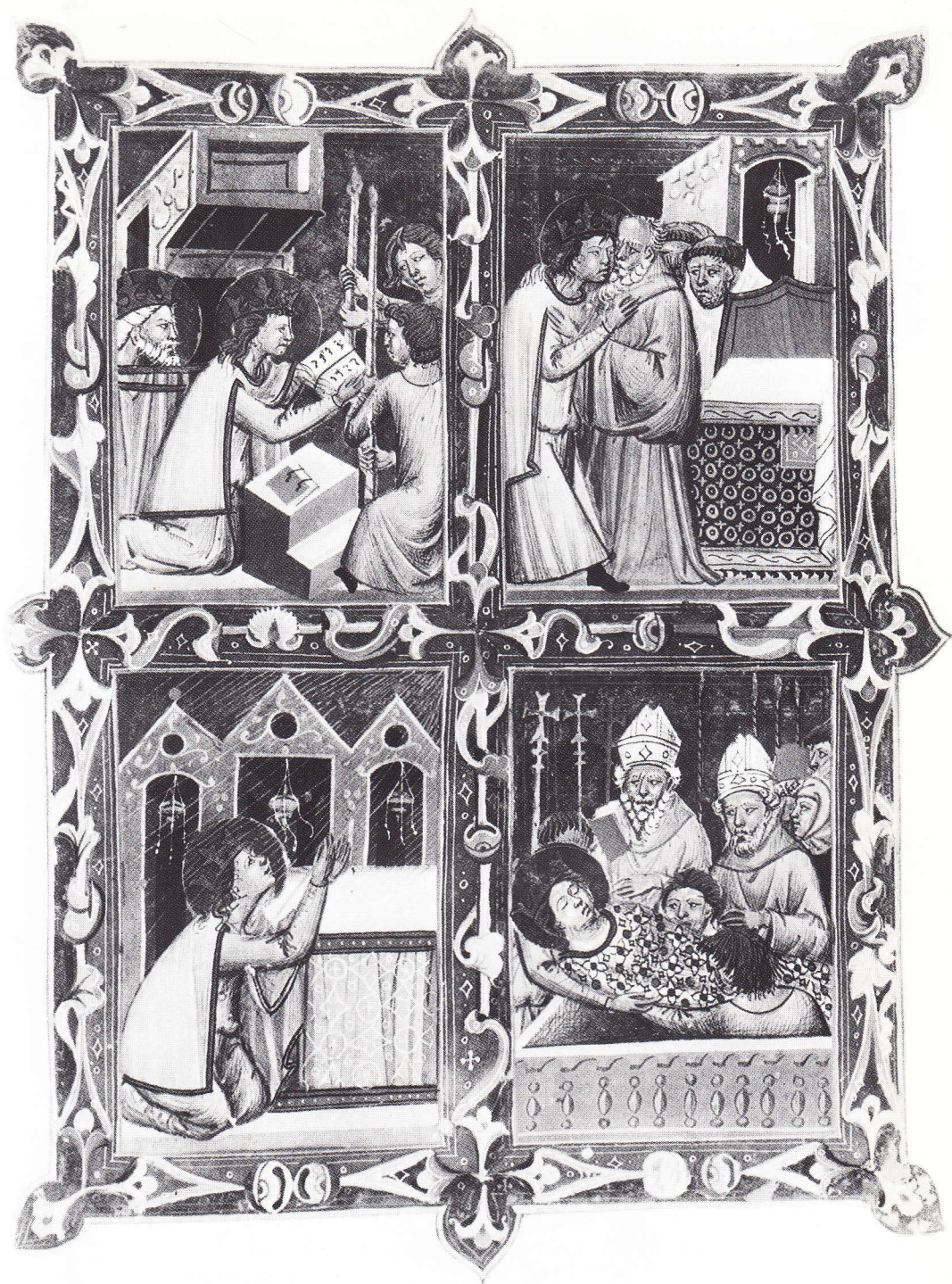
Cum auctoritate de multis condita suaque om
nibus persequutione digna tam
amplitudine regis. qui in istis apostolicis
scriptis clariis ratione intelligitur. de funditus
sentiam vigere atque subsistere omni
venerabili hominis vite vestigia dignitatisque sua dei
gratia sunt regna consules ducatus comitatus
potestates atque dignitates per omnes domos
reges atque principes per omnes milites ac nobili
os atque ceteros promotores quibus suasionibus regis
deus dominus coadunat iudicium. et in omnes
ordines atque ceteros regum regumque sunt dignitates
non solum facillime amicos semper parere. quia
tamen suadere. sed et filijs. prout suam. sunt nec
me piget filij amabiliter ac sua comite tibi
documenta propria quibus suasionibus parere. quibus
tunc vite mores tibi saluberrime exornes. quia
et summa uolente potentia post me regna
tis. De autem studiis adhibita audientia pro
prepta meo domo sapientie suam uolere
alferuere dicens per os salomonis iudex fili
us disciplinam pro me. et ne dimittas tunc
meum me. ut multiplexum et annu vite
tunc. hocque ergo sententia annuaditere parat
per ea que prima prout et principio utungis

68. Fulbert chartres-i püspök egykorú képe hívei körében. A tudós Fulbert püspöknek ismerjük egy levelét, melyet Bonipert pécsi püspökhöz írt. A levél szerint Priscianus latin grammatikáját küldte Magyarországra. Ebből a latin nyelvkönyvből tanultak az első, Magyarországon kiképzett papok

69. Szent Imre életének eseményei a Magyar Anjou Legendárium képe szerint. a) Imre herceget atyja éjjel imádkozásba merülve találja. b) Imre herceg Pannonhalmán a szent életű Mór fráteret, a későbbi pécsi püspököt csókokkal tünteti ki. c) Imre a sötét templomban imádkozik. d) Imre herceg tetemét koporsóba helyezik

a
△

70. a) Imre hercegnek a koronázópalástba hímzett képe. b) Imre herceg koporsóba helyezése a Képes Krónika szerint. A sírnál István király és Gizella királyné látható. A kép felső része Vazul megvakítását mutatja be. Vazult azért vakították meg, mert Imre halála (1031) és Péter trónörökössé jelölése után István király életére tört

b
▽

71. a-b) Péter király ólombullájának két oldala. A Kecskemét körül talált ólombulla előlapja a királyt ábrázolja felségjelvényeivel, PETRVS névvel; a pecsét hátoldalán DEI GRATIA VNGARIO-
RUM REX felirattal

a △

b △

c ▽

ostquaz
autē pe
trus fr̄s
ē rex om
nīe regie
serenita
tis bñig
nitater

abiecit. ⁊ teutonico furore
seuens nobiles hūnga
rie aspnabatur. bona ter
re sup̄to oculo ⁊ insatiabili
corde cum teutonias beluina

c) Péter király sematikus képe a Képes Krónikából. A velencei Orseolo Péter atyjának, Orseolo Ottó dózsának elűzése és Bizáncban bekövetkezett halála (1032) után jött Magyarországra, ahol István trónörökösévé és a királyi sereg parancsnokává tette. Az István halála után trónra került Péter önkényesen, tirannus módjára uralkodott, amiért kétszer elkergették, s 1046-ban megvakították

72. Aba Sámuel sematikus képe a Képes Krónikából. Aba Sámuel, István unokaöccse és nádora, Péter király első elűzése (1041) után került trónra, de 1044-ben a német császárral szemben csatát veszített, és menekülés közben megölték

a △

b ▷

73. a) István király betegsége miatt menekülésre inti unokaöccseit, Endrét, Bélát és Leventét. István valószínűleg Esztergom melletti nyári udvarházában halt meg, 1038. augusztus 15-én
- b) István király koporsójának első oldala. A bizánci faragványokat követő ábra szerint az angyal a halott király lelkét az égbe viszi

a △

b ▽

74. a) István király tetemének szarkofágba helyezése a székesfehérvári bazilikában
b) István király szarkofágjának északi oldala, középen a Paradicsomot őrző kerubbal

a △

b ▽

75. a) A székesfehérvári bazilika közepén feltárt kősr kőlapokból álló koporsóval, hova István király tetemét az országos zavarok idején rejtették. A sírt óriási kőlap fedte; 1083-ban László király jelenlétében távolították el róla a kőlapot, s emelték ki a király csontjait a talajvízzel borított koporsóból

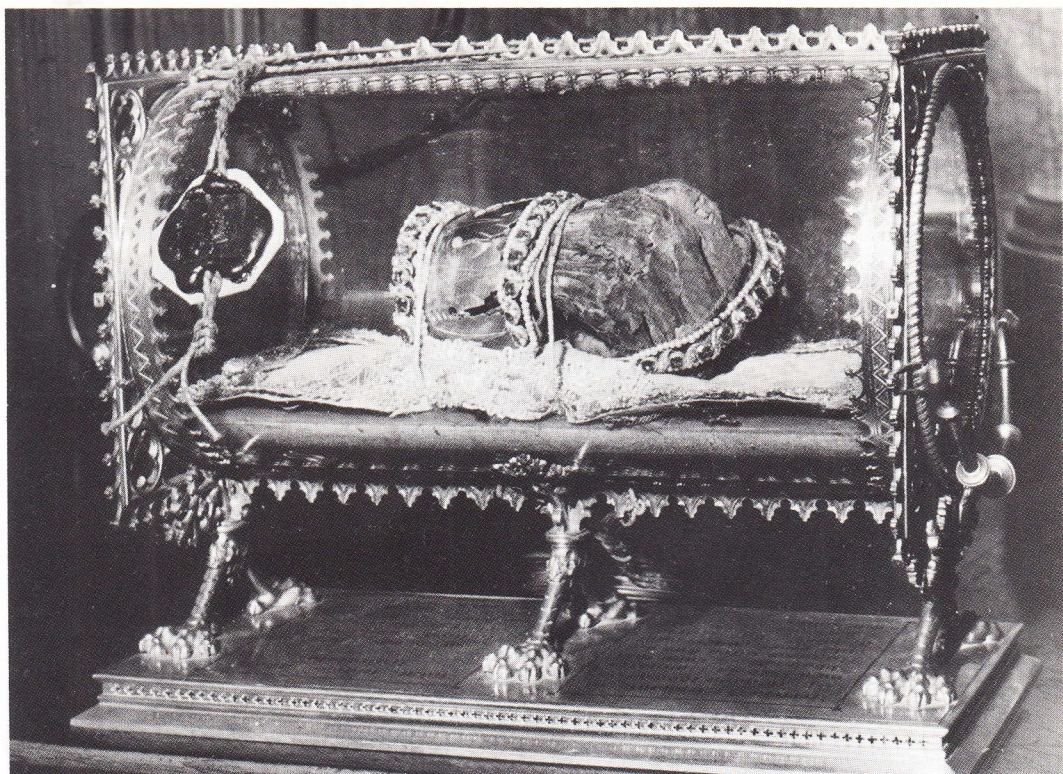
b) István király szarkofágjának déli oldala, közepén kerubbal és kétoldalt római mitológiai alakokból átfaragott növényi dísszel. A kőkoporsót ui. antik szarkofágból faragták át

in equo solio Ladislauo pie memorie rege, qui
 abbas & q̄per **Phi**l. ut scē to eccle. anim
 adiutores scītate ei signis testantib. cōmuni
 decreto iduani ieiunij indixerūt afflictionē.
 ipsi orationib. uacantes uisitacionē supne
 clementie implebem expectabam. Postea ad
 dñi corda tollentes. uimq. uocib. resonauerūt
 in confessione sui nominis. sicq. uenerūt ad locū
 ubi scīssimum corpus claudetur. Qm soluen
 tes apuerūt. tantaq. odoris diffusio ascendit.
 q̄nta nunq̄m cūstantib. apparuit. ac
 om̄ium qui illuc occurrerant. m̄bra lanq̄
 dōs curata s̄. ecce lūm. claudi plantarum
 soliditate. Ipsi munda cūte. paralytici salu
 tē. om̄sq. quacumq. doloris tenebant cō
 fessione. curā meruerūt. Assumpto inestima
 bilis p̄ci pondere. om̄ip̄i dō grās egerūt.
 deferentesq. in theca argentea signauerūt.
EXPLICIT. VITA. & ACTVS.
SANCTI STEPHANI.
REGIS. Pannoniæ.

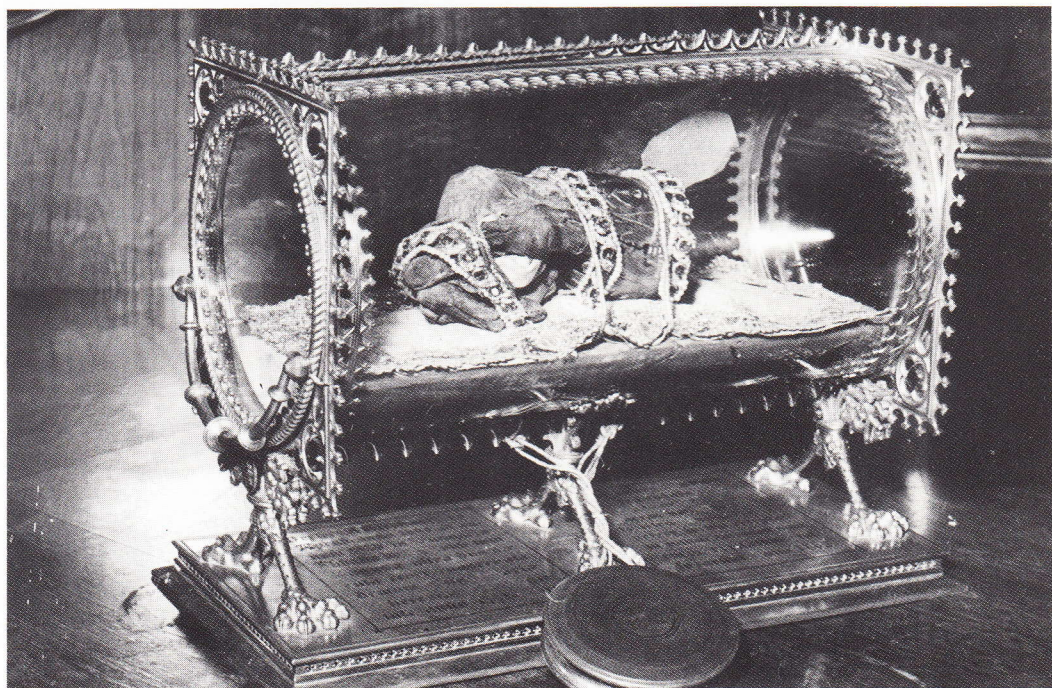
ME ET LB̄ beate marie uirginis talitudo.

a △

b ▽

77. A szent jobb mai ereklyetartójában. a) István király jobbkeze a kézfej oldaláról tekintve. b) A jobb a hüvelyk felől nézve. Az utóbbin látszik, hogy a halott kezébe eredetileg valamilyen rúd alakú tárgyat helyeztek, ami miatt a hüvelyk a tárgy fölé került

78. István király születésének ezredik évfordulójára készített szobor az egykori pécsváradi apátság szentélye előtt. Borsos Miklós műve, 1969

a △

b △

c △

d △

79. István király születésének ezredik évfordulójáról kiadott pénzek és bélyegek. a-b) 100 forintos pénzérme István király képével. c-d) 50 forintos pénzérme István király lovas képével. e) 50 lírás bélyeg István királynak a palástról vett mellképével. f) 3 forintos bélyeg István király arcmasával

e △

f △

80. Györfy György leleplezi István király pécsváradi szobrát 1969. augusztus 20-án